سابىت ئۇيغۇرى

ئۇيغۇرنامە

سابىت ئۇيغۇرى

ئۇيغۇرنامە

(ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئۇمۇمىي مەلۇمات)

ئالمۇتا 2005

کتابخانه شخصی
مترجم مهدی أبو أصل

ببك (ئۇيغ5)63,3
ئا12

ئا12 ئابدۇراخمان س.
ئا «ئۇيغۇرنامە» (ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات). «ناش مىر»، ئالمۇتا 2005. - 540

5-43-584-9965 ISBN

شائىر ۋە تارىخچى سابىت ئابدۇراخماننىڭ (ئۇيغۇرىي) «ئۇيغۇرنامە» كىتاۋىدا بۈنىڭدىن بەش مىڭ ژىل ئىلگىرى ھۆكۈم سۈرگەن ئوغۇزخان خاقانلىغىدىن باشلاپ، ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان بۇ تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپىرىياسىدىن كېيىنكى سەلتەنەت قۇرغان تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى، قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى، سەئىدىيە خانلىغى، يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى، ئىلى سۇلتانلىغى بىلەن xx ئەسىرنىڭ ش37-31 ژىللىرىدىكى مىللىي ئازاتلىق كۈرەش ۋە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»، 44-49-ژىللىرىدىكى مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاپ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەتىرىنىڭ» قۇرۇلۇشى ھەم يوقىتىلىشى، شۇنداقلا ئۇيغۇرستىدىن خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر كۈلپەتلەر تارىخىي دەلىل ئىسپاتلار ئارقىلىق كەڭ تۈرىدە يورۇتۇلغان. ئاۋتور «ئۇيغۇرنامە» كىتاۋى ئارقىلىق كەڭ كىتاپخانلارغا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجداتلىرى كىملەر بولغانلىغى، قانداق دۆلەتلەرنىڭ قۇرۇلغانلىغى، دۇنيا مەدەنىيىتىگە قانداق ئۈلۈش قوشقانلىغى، بۈگۈنكى كۈندىكى تەغدىر-قىسمەتلىرى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىش بىلەن بىللە، كېلەچەك ئىستىقبالى توغرىسىدا ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىشى سۆزسىز.

ببك (ئۇيغ 5)63,3

ئا0503020000
00(05) - 05

© سابىت ئابدراخمان

5-43-584-9965 ISBN

سابىت ئۇيغۇرى

خوشلىشىش

مەن ئېدىم ئۇيغۇر ئوغلى سابىت دېگەن،
بەختسىز مىللىتىمنىڭ غېمىن يېگەن.
ئىنتىلدىم، ئارمىنىمغا يېتەلمىدىم،
شۈنچىلىك قىسقا ئېكەن ئۆمۈر دېگەن.

ئوت ئېدىم يالقۇنلىغان ئۆچتۈم ئەندى،
ھاياتلىق دۇنياسىدىن كۆچتۈم ئەندى.
سامادا چاقنىغان بىر يۇلتۇز ئېدىم،
قۇيۇلۇپ قارا يەرگە چۈشتۈم ئەندى.

مەن كەتتىم تۈندە ئاققان يۇلتۇز بولۇپ،
ۋەتەن قالدى سۆيەلمىگەن بىر قىز بولۇپ.
ئارقامدا «ئۇيغۇرنامە» كىتاپ قالدى،
ياشىغان ھاياتىمدىن بىر ئىز بولۇپ.

كىتاۋىم ــ ئەلگە سۇنغان ھەدىيەم مېنىڭ،
ئۇنى ئوقار ئەۋلادىم، نەۋرەم مېنىڭ.
قەبرەمنى ئىزدىمەڭلار قارا يەردىن،
خەلقىمنىڭ ژۈرىگىدە قەبرەم مېنىڭ.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

سابىت ئابدۇراخمان (ئۇيغۇرنامە) ھاياتلىقتىن مەڭگۈگە كېتىۋاتقانلىغىنى سەزگەندەك. بىلگەندەك بۇ شېرىنى ۋاپات بولۇشىدىن تۆرت-بەش كۈن ئىلگىرى يېزىپ قالدۇرغان ئېكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ كىملىگىنى، بۇ ھاياتتا نېمە ئۈچۈن، كىم ئۈچۈن ياشىغانلىغىنى، شېرىن ئارزۇ-ئارمانلىرىغا يېتەلمەي «تۈندە ئاققان يۇلتۇزدەك» ئۆچكەنلىگىنى، ئامما ئارقىسىدىن خەلقىگە ياشىغان ھاياتىدىن بىر ئىز بولۇپ «ئۇيغۇرنامە» كىتاۋىنى قالدۇرۇپ كەتكەنلىگىنى بايان قىلغان ئېكەن.

بىۋاپا دۇنيا دېگىنى شۇ بولسا كېرەك؟! مانا «ئۇيغۇرنامە» كىتابىنىڭ نەشىردىن چىققانلىغىنى سابىت ئابدۇراخمانغا كۆرۈشكە نەسىپ بولمىدى! سابىت ئابدۇراخمان «ئۇيغۇرنامە» كىتاۋىنى نەشىرگە تەييارلاش ئىشىنى تاماملاپ، يەنى ئاخىرقى چېكىتىنى قويۇپ، ئۇستۇن كەيىپىياتتا ئۆيگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا يولدا ماشىنا ھالاكىتىگە ئۇچراپ، ۋاپات بولدى.

«ئۇيغۇرنامە» دەپ ئاتالغان بۇ قامۇس نامىمى يېزىپ چىقىشقا سابىت ئابدۇراخماننىڭ بەش ژىلغا يېقىن ۋاقتى كەتكەن ئېكەن. كىتاپ كومپيۇتېرغا چۈشىرىلگىچە بولغان خېلە ئۇزاق ۋاقىتقىچە سابىت ئابدۇراخمان كېچە-كۈندۈز دېگۈدەك نەشرىياتتا بولدى. كىتاۋىغا ئۆزى رېداكتور ھەم كوررېكتور بولدى. ئۇ كىتاپنى موشۇ پېتىچە، ھېچ بىر يېرىنى ئۆزگەرتمەي چىقىرىشنى قاتتىق تەلەپ قىلغان ئېدى. چۈنكى، بۇ ئۇنىڭ ئاۋتورلۇق ھوقۇقى. بىز مەرھۇم سابىت ئابدۇراخماننىڭ ئاخىرقى ئىلتىماسىنى، ئۇنىڭ كىتاپنى شۇ پېتىچە چىقىرىش ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئورۇنلاشنى ئۆزىمىزنىڭ ئىنسانىي قەرزى ھەم پەرزى دەپ چۈشەنگەن ھالدا، كىتاپنى ئاۋتورنىڭ رېداكتورلىغى ھەم كوررېكتورلىغى بىلەن نەشىردىن چىقاردۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈش تارىخىمىزغا، ئايرىم تارىخىي شەخسلەرگە نىسبەتەن ئاۋتورنىڭ كۆز قارىشى-مەۋقەسى نەشرىياتنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېساپلانمايدۇ. كىتاپ ستىلىستىكا ۋە گراماتىكىلىق خاتالىقلاردىن خالى دەپ ئېيتالمايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن كىتاپخانلاردىن ئايرىم خاتالىق ۋە كەمچىلىكلارنى دەستەك قىلماسلىغىنى، ھەممە نەرسىگە توغرا كۆز قاراشتا بولۇپ، توغرا پىكىر ژۈرگۈزۈشنى سورايمىز.

«ناش مىر» نەشرىياتى

سابىت ئابدۇراخماننىڭ «ئۇيغۇرنامە» كىتاۋىنى بېسىش ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىش ھوقۇقىغا مەرھۇمنىڭ پەرزەنتلىرى ئىلياس ۋە ئوغلان ئابدۇراخمانوۋلار ئېگە.

سابىت ئۇيغۇرىي ۋە ئۇنىڭ «ئۇيغۇرنامە» كىتابى ھەققىدە

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب سابىت ئۇيغۇرىينىڭ كېيىنكى يىللاردا يازغان ئىلمىي، سەياسىي، پۇبلىسىستىك تىرلوگىيا ئەسىرىدۇر.

مۇئەللىپىنىڭ مەزكۇر ئەسىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەل ۋە باي ۋەتىنى، مىللىتىمىزنىڭ شانلىق ئۆتمۈشى، بۈگۈنكى ئېچىنىشلىق ئەھۋالى كېلەچەك تەغدىرى توغرىلىق يېڭى فاكتلار ئاساسىدا كەڭ مەلۇمات بېرىشكە تىرىشقان. كىتاپنىڭ ماۋزۇ دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى باي، كۆتەرگەن مەسىلىلىرى ئاكتۇئال بولۇپ، ژۇقۇرى قايىل قىلىش كۈچىگە ۋە تەربىيەۋىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

كىتاپتا مۇئەللىپ بەزى مەسىلىلەردە قىلىپلىشىپ قالغان كونا پىكىرلەرگە ئېھتىياجى، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل كۆز قارىشىنى، يەنى ئۆزىگە خاس يېڭى ئوي-پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ بولسا، ھازىرقى زاماندىكى ئۆز پىكرىنى ئەركىن ئىزھار قىلىدىغان دېموكراتىنىڭ جەريانلارغا ماس كېلىدۇ. كىتاپخانلىرىمىزنىڭ بۇ كىتاپتىن ئەقلىي بىلىم، روھىي ئوزۇق، مەنىۋىي كۈچ-قۇۋۋەت ئالىدىغانلىقىغا كامىل ئىشىنىمىز. ئەندى بىز سابىت ئۇيغۇرىينى يېقىندىن بىلىدىغان مەسلەكداش دوستلىرى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

سابىت ئابدۇراخمان (ئۇيغۇرىي) ئۆز ئۆمرىدە ئېغىر، مەشەققەتلىك، مۇرەككەپ ھايات يولىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ تەرجىمەھالى – بەختسىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىسمەتلەرگە تولغان تارىخىنىڭ بىر قىسمى. ئۇ ئۆزىگە «ئۇيغۇرىي» يەنى ئۇيغۇرنىڭ ئوغلى دېگەن تەخەللۇسنى قوبۇل قىلغانلىقى تەسادىپى ئەمەس. چۈنكى ئۇنىڭ تەغدىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

سابىت ئابدۇراخمان 1928-يىلى نويابىردا قازاقىستاننىڭ ئالمۇتا ۋىلايىتىگە قاراشلىق چېلەك ناھىيەسى قاراتورۇق يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئابدۇراخماننىڭ ئائىلىسى ھاللىق دېخان ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ كوللېكتىۋلاشتۇرۇش دەۋرىدىكى تەقىپلەشلەرگە ئۇچراپ، ئۆز ۋەتىنى تاشلاپ، كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. 1932-يىلى 5 -ئايدا ئۇيغۇرستاننىڭ غۇلجا شەھىرىگە بېرىپ، ئورۇنلىشىپ قالغان ۋە ئۆزىنىڭ دېخانچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان.

سابىت ئابدۇراخمان 1941 -1936-يىللىرى غۇلجا شەھىرىدىكى «شەرق» مەكتىۋىدە، 1942-1944 يىللىرى «ئىلى مىللەتلەر گىمنازىياسىدە» ئوقۇپ، تولۇق ئوتتۇرا بىلىم ئالغان. ئۇ ئەمگەك پائالىيىتىنى گىمنازىيانى تۈگەتكەندىن كېيىن، باشلانغۇچ مەكتەپتە مۇئەللىم بولۇپ ئىشلەشتىن باشلىغان.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە 1944-يىلى يازدا گومىنداڭچى خىتاي مۇستەملىكچىلىرىگە قارشى مىللىي ئازاتلىقنى نىشان قىلغان قوراللىق قوزغىلاڭ باشلاندى. شۇ يىلى 12-نويابىر كۈنى غۇلجا شەھىرىدە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقى ژاكالىنىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىندى. سابىت ياش بولۇشىغا قارىماي، بۇ ئىنقىلاپقا ئاكتىۋ قاتناشتى. ئۇ نويابىر-دېكابىر ئايلىرىدا غېنى باتۇر قوماندانلىقىدىكى پارتىزانلار شتابىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلىدى. 1945 -يىلى 1 -ئايدىن باشلاپ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەشۋىقات بۆلۈمى قارىمىقىدا تەشۋىقات ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. 1945-يىلى مارتتىن باشلاپ «ئازات شەرقىي تۈركىستان» گېزىتى تەھرىراتىدا جاۋاپكەر خادىم بولۇپ ئىشلىدى.

1945-يىلى ئىيۇن-ئىيۇل، ئاۋغۇست ئايلىرىدا مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەربىي بۆلۈمى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان قىسقا مۇددەتلىك ھەربىي كۇرستا تەلىم ئېلىپ، پراپورشىك ئۇنۋانى بىلەن ئىستىپاغا چىقىرىلدى.

1945-يىلى سېنتەبىردىن 1946-يىلى نويابىرغا قەدەر غۇلجا شەھىرىدىكى 7 يىللىق «شەرق» ۋە «روشەن» مەكتەپلىرىدە مۇئەللىم بولۇپ ئىشلىدى.

1946-يىلى نويابىردا مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەربىي بۆلۈمى تەرىپىدىن چاقىرتىلىپ، مىللىي ئارمىيانىڭ شىخۇدا تۇرۇشلۇق 1-پىيادە ئەسكەرلەر پولكىغا ئەۋەتىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ ھەربىي ھاياتى باشلاندى. ئۇ 1946-يىلى نويابىردىن باشلاپ مەزكۇر پولك شتابىدا ھەربىي تەيارلىق بۆلۈمىنىڭ كاتىۋى بولۇپ ئىشلەشكە باشلىدى.

1947-يىلىنىڭ كۈز ۋە قىش ئايلىرىدا گومىنداڭچى خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قوراللاندۇرۇلغان باندىتلار تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ساۋەن ناھىيەسىدە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتەردى. مىللىي ئارمىيا قىسىملىرى بۇيرۇققا بىنائەن باندىتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن جەڭ مەيدانىغا ئاتلاندى. سابىت ئابدۇراخمانمۇ ئۆز سەپداشلىرى بىلەن بىللە موشۇ جەڭگە قاتناشتى.

ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن 1948-يىلى 1-ئايدىن باشلاپ پولك سەياسىي بۆلۈمىنىڭ كاتىۋى، قوشۇمچە «جەڭچىلەر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى. موشۇ دەۋىردە ئۇ گۈزەل ئەدەبىياتقا قىزىقىپ، شېئىر يېزىش بىلەنمۇ شۇغۇللاندى. ئۇ يازغان

ئىبرلار «ئۆچقۇن» تەخەللۇسى ئاستىدا گېزىت ژۇرناللاردا داۋاملىق ئېلان قىلىنىپ تۇراتتى.

مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە قاتناشقان بەزى كىشىكەر سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا 1948-ژىلى يازدىن باشلاپ مىللىي مۇستەقىللىكتىن ۋاز كېچىپ، يېڭىدىن دۇنياغا كېلىۋاتقان كوممۇنىستىك خىتاي دۆلىتىنىڭ تەركىۋىدە ياشاشنى ئوچۇق تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى. مىللىي ئارمىيانىڭ يەنىسخەي-ئۇرمانباغدا تۇرۇشلۇق 1-پىيادە پولكىدىكى بىر تۈركۈم ياش ئوفىسېرلار ئۇلارنىڭ بۇ خىل تەسلىمچىلىك يولىغا قارشى چىقىشتى. **ئۇلار پولك سەياسىي بۆلۈمىنىڭ كاتىۋى سابىت ئابدۇراخماننىڭ باشچىلىقىدا «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، ئۆز پائالىيىتىنى باشلىدى. ئۇلارنىڭ مەخسىتى: شارىقتىن كېلىۋاتقان خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قوشۇلماسلىق، ئازات شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى.** بۇ تەشكىلات پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، 1449-ژىلى ئىيۇن ئېيىدا ئۇنىڭ ئەزالىرى قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىگە تاشلاندى. مىللىي ئارمىيانىڭ قوماندانى گېنېرال-لېيتېنانت ئىسھاقبېك: «بۇ ئوفىسېرلارغا سەياسىي تەربىيە بېرىلىپ، قايتا ئىشقا قويۇلسۇن»، دەپ تەستىق سالغان بولسىمۇ، رەھبەرلىرىمىزنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىدىن كېيىن، 1949-ژىلى 17-دېكابىردا قۇرۇلغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇ ئوفىسېرلارنى 10 ئاي بويى تۈرمىدە تۇتۇپ، 1950-ژىلى ئاپرېلدا تۈرمىدىن بوشاتتى.

بىراق، خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ كىشىلەرنى ئۆزلىرى ئۈچۈن «خوۋۇپلۇق» دەپ قاراپ، كېيىنكى سەياسىي ھەرىكەتلەردە ھېمىشە زەربە بېرىش ئوبيېكتى قىلىپ كەلدى. شۇ سەۋەپتىن، سابىت ئابدۇراخمان 1-قېتىم 1952 ـ 1951-ژىللاردا، 2-قېتىم ـ 1957-1955-ژىللاردا يەنە قاماققا ئېلىنىپ، جەمى 30 ئاي بويى خىتاي زىندانلىرىدا ئازاپ چەكتى. «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ سابىتقا ئوخشاشلا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ تەقىبىگە ئۇچرىدى.

سابىت ئابدۇراخمان تۈرمىدىن قۇتۇلۇپ چىققاندىن كېيىن ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇش مەخسىتىدە 1952-ژىلى كۈزدە ئۈرۈمچى شەھرىگە بېرىپ، شىنجاڭ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، 1954-ژىلى يازدا ئەلا باھا بىلەن تاماملاپ چىقتى. شۇ ژىلى ئۇ يۇلداغۇلجا شەھرىدىكى مۇئەللىملەرنى تەييارلايدىغان پېداگوگىكىلىق ئۇچىلىشىغا ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئەۋەتىلدى. ئۇ موشۇ خىزمەتتە تولۇق 4 ژىل ئىشلەپ قالدى.

مەلۇمكى، 1958-1957-ژىللىرى خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرستان (شۇئاردا) «ستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى» دېگەن نام ئاستىدا «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى. **مەزكۇر سەياسىي ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي مەخسىتى: ئاڭلىق ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر كادىرلىرى بىلەن زىيالىلىرىنى «يەرلىك مىللەتچى» دېگەن تۆھمەت بىلەن جازاغا تارتىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ژۈرىكىنى موجۇش ئارقىلىق، ئۇيغۇرستاندا مىللىي ئاسسىملياسىيا ھەياستىنى ژۈرگۈزۈش ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت ئىدى.**

بۇ قېتىمقى كومپانىيادە سابىت ئابدۇراخماننى ياڭلىۋاشتىن زەربە بېرىپ ئوبيېكتى قىلىپ تاللاۋالدى. مەدەنىيەت-مائارىپ سېپىدىكى 600 دىن ئوشۇق كادىر ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئالدىدا، ئۇدا 6 كۈن ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇپ «كۈرەش» قىلىندى. سابىت ئابدۇراخمان بۇ «كۈرەش» مەيدانىدا باشتىن ئاياق چىڭ تۇرۇپ، دۈشمەننىڭ يالا ۋە تۆھمەتلىرىگە دادىل ھالدا رەددىيە بېرىپ ئۆزىنىڭ شەنىنى قوغدىدى. ئامما، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ تەقىپلەش ئورگانلىرى: «سابىتنىڭ ئۇيغۇرستان دۆلىتى قۇرۇش ئىدىيىسى بار، بىراق، ئۇ جاھىللىق قىلىپ، سىرىنى ئېيتمايۋاتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن سەياسىي قانۇن ئورگانلىرى بىر تەرەپ قىلسۇن»، دەپ خۇلاسە چىقىرىپ، 1958-ژىلى 19-ئوكتيابىر كۈنىدىكى چوڭ يىغىندا كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا قولىغا كويزا سېلىپ، تۈرمىگە ئېلىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە تۈرمە ئازاۋىنى تارتىشقا توغرا كەلدى. ئۇ بۇ جەرياندا ئىنتايىن قىيىن-قىستاقلارنى باشتىن كەچۈردى. ھەتتا تۈرمىدىكى تاياق زەربىدىن ئۇنىڭ ئومۇرتقا سۆڭىكى زەخمىلىنىپ، ئاخىرى ئېغىر ئوپېراسىيا قىلىشقا توغرا كەلدى. ئەسلىدە گۇناسىز قامالغان سابىت 7 ژىل 4 ئاي تۈرمىدە ياتقاندىن كېيىن، 1966-ژىلى 1-ئايدا بوشىتىلدى. ئۇ سوۋېت دۆلىتىنىڭ پۇخراسى بولغانلىقىنى پايدىلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆچۈپ كېتىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، خىتاي ھۆكۈمىتى رۇخسەت بەرمىدى.

1966-ژىلى 5-ئايدا خىتاي مەملىكىتىدە «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» دەپ ئاتالغان سەياسىي كامپانىيا باشلىنىپ كەتتى. بۇ ئەسلىدە پارتىيا رەئىسى ماۋزېدۇڭ بىلەن دۆلەت رەئىسى ليۇ شاۋچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىدېياۋىي زىددىيەتلەردىن كېلىپ چىققان ئىچكى كۈرەش ئىدى. بىراق، شىنجاڭدا ئاساسىي تىغ ئۇچى يەنىلا ئۇيغۇرلارغا قارىتىلدى. نۇرغىنلىغان ئۇيغۇر كادىرلىرى بىلەن زىيالىلىرىغا زەربە بېرىلدى ۋە ناھەق ئۆلتۈرۈلدى.

موشۇ بوران-چاپقۇنلۇق ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرى ئۇيغۇرستاندا يوشۇرۇن ھالەتتىكى **«شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىياسىنى»** قۇرۇپ چىقىشتى ۋە ئۆز پائالىيىتىنى باشلىدى. (ئەسلىدە، بۇ پارتىيا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن 1962-ژىلى 29-ماي پاجىئەسىدىن كېيىن ئۈرۈمچىدە، مەخپىي ھالدا قۇرۇلغان ئىدى). بۇ پارتىياگە 1944-ژىلى مىللىي ئىنقىلاپنىڭ كادىرلىرىدىن: مەتىمىن ئىمىنوۋ، ئابدۇللا زاكىروۋ، ئەسەت ئىسقاقوۋ، توختى قۇربان ۋە باشقىلار رەھبەرلىك قىلغان ئىدى.

پارتىيانىڭ تۈپ مەخسىتى: شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن خىتاي دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، قۇراللىق كۈرەش يولى بىلەن ۋەتەننى ئازات قىلىش، مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ پارتىيانىڭ ھەر بىر ۋىلايەتلەردە ۋىلايەتلىك، شەھەرلەردە شەھەرلىك، ناھىيەلەردە ناھىيەلىك كومىتېتلىرى قۇرۇلۇپ، ئۆز پائالىيىتىنى باشلىغان ئىدى.

سابىت ئابدۇراخمان خىتاينىڭ تۈرمىسىگە چۈشۈپ قېلىشتىن، ھەتتا قۇربان بولۇپ كېتىشتىن قورقماي، موشۇ پارتىياگە ئەزا بولۇپ كىردى. ئۇ يوشۇرۇن ھالەتتىكى ئىلى ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، تەشۋىقات ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. 1969-ژىلى مايدا ئىلى ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ قارارى بىلەن ئۇنىڭ ئورگىنى «ئويغان» گېزىتى چىقىرىلىشقا باشلىدى. بۇ گېزىتنى سابىت ئابدۇراخماننىڭ يېتەكچىلىكىدە: ئۇرۇمچىدىن يوشۇرۇن ھالدا غۇلجىغا كەلگەن ژۇرنالىست ئەخمەت ئىگەمبەردى بىلەن ژۇرنالىست غوپۇر ئاسمووۋلار يەر ئاستىدىكى مەخپىي گەمىدە چىقىرىشتى. گېزىتنىڭ تۇنجا سانى خەلقىمىزنى مىللىي ئاتلىق ئۇچۇن قۇراللىق كۈرەشكە چاقىرغان مۇراجىئەت بىلەن بەشلانغان ئىدى. بىراق، قۇراللىق كۈرەشنىڭ تەييارلىقى پۈتۈپ، شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلگەن ۋاقىتىدا، سوۋېت ھۆكۈمىتى ۋەدە قىلغان ھەربىي يەردەمنى بېرىشتىن باش تارتتى. سەۋەۋى، شۇ چاغدا سوۋېت ھۆكۈمىتى خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن سەياسىي مۇراسىسەگە كېلىش يولىنى تۇتقان ئىدى.

يوشۇرۇن ھەرىكەتنى سېزىپ قالغان خىتاي جامائەت خەۋپسىزلىق ئورگانلىرى پاش بولۇپ قالغان پارتىيا ئەزالىرىنى تۇتقۇن قىلىشقا باشلىدى. 1969-ژىلى 16-ئىيۇلدىكى 1-دولقۇندا ئىلى ۋىلايەتلىك كومىتېت رەھبەرلىرىدىن: ئاۋاكرى ناسىروۋ، ئىمىنجان ئىكرام، ئەزىم ئابدۇساتتاروۋ، ئىسمايىل ئۆمەر، سابىر ھاشىم قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىنقىلاپچىلار بىلەن «ئويغان» گېزىتىنىڭ ژۇقارقى تەھرىرلىرى قولغا چۈشۈپ كەتتى...

يوشۇرۇن ھەرىكەتتىكى ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ ئىشىغا سابىت ئابدۇراخمان مەسئۇل بولۇپ قالدى. ئۇ ھەقىقىي ئەھۋالنى ئىگەلەش، ژۇقۇرىنىڭ يول-يورۇغىنى ئېلىش مەخسىتىدە يوشۇرۇن ئالاقىچىلارنى ئەۋەتىپ، ئۇرۇمچىدىكى مەركىزىي كومىتېت بىلەن ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقستاندىكى موشۇ ئىشقا مەسئۇل ئەرباپلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى. نەتىجىدە، ئۇرۇمچىدىكى مەركىزىي كومىتېت ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىگى تۇتقۇن قىلىنغانلىغى، سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا، دەسلەپكى ۋەدىسىدىن يېنىۋالغانلىغى مەلۇم بولدى. سابىت موشۇ ئېغىر ۋەزىيەتكە مۇۋاپىق پارتىيا پائالىيىتىنى ئىنتايىن مەخپىي ھالەتكە يۆتكەپ، پارتىيا ئەزالىرىنى خەۋپ-خەتەردىن ساقلاپ قالدى. بىراق، پارتىيا سېپىدىكى بەزى بىر ئىرادىسىز كىشىلەر پەش قىلىپ قويغانلىقتىن، 1970-ژىلى 11-فېۋرالدىكى 2-دولقۇندا ئىلى ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ، سابىت ئابدۇراخمان باشلىق بىر قىسىم كىشىلەر قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىگە تاشلاندى (ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشىلەرلا قېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتەلىدى).

ئۇيغۇرستاننىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىدىمۇ موشۇنداق قولغا ئېلىشلار ژىل بويى داۋاملىشىپ تۇردى. **شۇنداق قىلىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ يەنە بىر قېتىم ۋاپاسىزلىق قىلىشى ئارقىسىدا، شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسى تەرىپىدىن تەييارلانغان قۇراللىق قوزغىلاڭ ئەمەلگە ئاشماي قالدى.** پارتىيا ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى. ئېنىق ئېيتقاندا، 6 مىڭدىن ئوشۇق خىپ ئەزالىرى قولغا ئېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۈزلىگەن ئىنقىلاپچىلار خەلق ئالدىدا ئاشكارە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ژۇقۇرىدا ئىسىملىرى ئاتالغان پارتىيا لىدېرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قولغا ئېلىنىپ، 1970-ژىلى 29-ماي كۈنى تۈرمىدە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. قۇراللىق توقۇنۇشلاردا يەنە يۈزلىگەن ۋەتەنپەرۋەرلەر قۇربان بولۇپ كەتتى!

ئىككىنچى دولقۇندا قولغا ئېلىنغان سابىت ئابدۇراخمان ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى 10ژىلدىن ئوشۇق ۋاقىت خىتاينىڭ قاراڭغۇ، زەي زىندانلىرىدا يېتىپ، ئېيتقۇسىز ئېغىر ئازاپلارنى باشتىن كەچۈردى، جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن ئېزىلدى، سالامەتلىگىدىن ۋە كۈچ-قۇۋىتىدىن ئايرىلدى!

موشۇ 10 ژىل ئىچىدە خىتاينىڭ سەياسىي ۋەزىيىتىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. 1976-ژىلى سېنتيابىردا ماوزېدۇڭ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن «تۆرت كىشىلىك گۇرۇھ» يوقىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن خىتايدا ئىختىسادىي ئىسلاھاتلار دەۋرى باشلاندى. سەياسىي قانۇن ساھاسىدىمۇ بىر ئاز يۇمشاش ئالامەتلىرى بايقالدى. 1979-ژىلى ئوكتيابىردا دىڭشياۋپىڭ ۋەكىللىگىدىكى يېڭى كىشىلەرنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا كېلىشى ھەم خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 30 ژىللىغىنى خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن مەملىكەت بويىچە 10 ژىلدىن ئوشۇق ۋاقىت تۈرمىدە ياتقان سەياسىي مەھبۇسلارغا ئۇمۇمىي كەچۈرۈم ئېلان قىلىندى. بۇ سەياسەت شىنجاڭغا 6 ئايدىن كېيىن يېتىپ كەلدى. موشۇ دولقۇندا سابىت ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى 1980-ژىلى 10-ئاپرېلدا تۈرمە ئازاۋىدىن قۇتۇلۇپ، يورۇق دۇنياغا قايتا چىقىشتى.

شۇنداق قىلىپ، سابىت ئابدۇراخماننىڭ جەمى 20 ژىلدىن ئوشۇق ئۆمرى خىتاي زىندانلىرىدا ئېيتقۇسىز ئازاپ-ئوقۇبەتلەر ئىچىدە ئۆتتى! ئۇ خىتاي تۈرمىسىدىن قۇتۇلۇپ چىققاندىن كېيىنمۇ،

خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ تەقىپلىشىدىن زادىلا قۇتۇلالمىدى. ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پۇخراسى بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ھەر ئىككى مەملىكەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن، 1981-ژىلنىڭ ئاخىرىدا ئائىلىسى بىلەن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىگە كۆچۈپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

ئۇ قازاقىستاندا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرى بىلەن بىرىشىپ، مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەت قىلىشنى ئارزۇ قىلغان ئىدى، بىراق، ئۇ ژىللاردا ئۇنداق ھەرىكەت قىلىش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى قاراتورۇق يېزىسىغا بېرىپ، شۇ يېزىدىكى 10 ژىللىق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىدى. 1988-ژىلى نويابىردا يېشى يېتىپ، ھۆرمەتلىك دەم ئېلىشقا چىقتى. 1989-ژىلى ئالمۇتا شەھىرى «دروژبا» مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەلدى.

1991-ژىلى س س س ر پارچىلىنىپ، بۇرۇنقى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشتى. موشۇ ئىجابىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئالمۇتا شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرى ئارىسىدا، ئۇيغۇرستاننىڭ مۇستەقىللىگىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن سەياسىي كۈرەش ئېلىپ بارىدىغان جەمىيەتلىك تەشكىلات قۇرۇش ئىشلىرى باشلىنىپ كەتتى. ئۇ ھاشىر ۋاھىدىينىڭ رەھبەرلىگىدە باشلانغان بۇ قۇتلۇق ئىشقا دەسلەپكى كۈندىن باشلاپ ئاكتىپ قاتناشتى.

1992-ژىلى 20-ئىيۇندا ئۇيغۇرستان ئازاتلىق تەشكىلاتى (ئۇئات) رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەركىزىي كومىتېت دايىمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ۋە تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىغى بولۇپ ئىشلىدى. شۇنىڭدەك، تەشكىلاتنىڭ ئورگىنى «ئۇيغۇرستان» گېزىتىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىك خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى.

«ئۇئات» رەئىسى ھاشىر ۋاھىدىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، 1997-ژىلى 11-ئاۋغۇست كۈنى ئالمۇتا شەھىرىدە «ئۇئات»نىڭ ئىككىنچى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى بىر ئېغىزدىن سابىت ئابدۇراخماننى «ئۇئات»نىڭ رەئىسى قىلىپ سايلىدى. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىنكى 5 ژىل داۋامىدا تەشكىلاتنىڭ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ كەلدى.

«ئۇئات»نىڭ 2002-ژىلى 1-سېنتيابىر كۈنى ئېچىلغان 3-قۇرۇلتىيىدا «ئۇئات» بىلەن قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئىتتىپاق» جەمىيىتى ھەم قىرغىزستاندىكى «ئۇئات» تەشكىلاتى قوشۇلۇپ، **«ئۇيغۇرستان خەلق پارتىياسى»** بولۇپ قايتا قۇرۇلدى. قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى سابىت ئابدۇراخماننى موشۇ پارتىيا مەركىزىي كومىتېت رەئىسىنىڭ 2-مۇئاۋىنى قىلىپ سايلاندى. ئۇ شۇنىڭدىن بېرى تاپشۇرۇلغان ھەر قانداق ۋەزىپىلەرنى ئەستايىدىل ئورۇنلاپ كەلمەكتە.

سابىت ئابدۇراخمان ئۇيغۇرستىدىن مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ باش شتابى خەلق ئارا «شەرقىي تۈركىستان مىللىي مەركىزىنى» قۇرۇش تەشەببۇسكارلىرىنىڭ بىرى بولدى. بۇ مەركەزنىڭ تەسىس ژىغىنىنى تەييارلاش ۋە ئۆتكۈزۈشكە بىۋاستە قاتناشتى.

ئۇ 1999-ژىلى ئوكتيابىرنىڭ 15-11-كۈنلىرى گېرمانىيانىڭ ميۇنخېن شەھىرىدە ئېچىلغان 2-قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرستان) مىللىي قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، موشۇ خەلق ئارا ئورگاننىڭ دايىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلاندى. 2001-ژىلى 19- 18-ئوكتيابىر كۈنلىرى بېلگىيانىڭ پايتەختى بريۇسسېل شەھىرىدە ئېچىلغان 3-نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا ۋەكىل بولۇپ سايلانغان ئىدى، بىراق ئوبيېكتىپ سەۋەپلەرگە باغلىق بۇ قۇرۇلتايغا قاتنىشالمىدى. ئۇ ژىراق ئالمۇتىدا تۇرۇپمۇ مىللىي قۇرۇلتاي رەھبەرلىك ئاپپاراتىنىڭ خىزمەتلىرىگە ئۆز پىكىر-تەكلىپلىرى بىلەن ئاكتىپ ياردەم بېرىپ كەلمەكتە.

سابىت ئابدۇراخمان ۋەتەنپەرۋەر تەشكىلاتچى بولۇپلا قالماستىن، ۋەتەنپەرۋەر شائىر، پۇبلىسىست ۋە تارىخچىدۇر. ئۇنىڭ **«ھايات ناخشىلىرى»** ناملىق شېئىرلار توپلىمى، **«ۋەتەن مەكتۇپلىرى»** ناملىق ماقالىلار توپلىمى، ھەر خىل ماۋزۇلارغا بېغىشلانغان بىر قانچە كىتاپچىلىرى بار. ئۇنىڭ ئىجادىيەت پىلانىدا **«ھايات قىسسىلىرى»** ناملىق ئاۋتوبىئوگرافىيالىك رومان يېزىش ئارزۇسىمۇ بار.

قىسقىسى، سابىت ئابدۇراخمان مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ قايتماس ئىرادىلىك جەڭچىسى، ئۇنىڭ پۈتكۈل ئاڭلىق ھاياتى ئۇيغۇرستاننىڭ مۇستەقىللىگى ئۈچۈن كۈرەش ئىچىدە ئۆتمەكتە. ئۇنىڭ مەسلەكداش دوستى ئەخمەت ئېگەمبەردى يازغىنىدەك:

— «ئۇنىڭ ھاياتى — ئانا ۋەتەنگە ۋە خەلقىگە بېغىشلانغان ھايات. ئۇنىڭ ئاۋازى — ئىنقىلاۋىي كۈرەشكە چاقىرغان جاراڭلىق سادا».

بىز ئىشىنىمىزكى، مۇئەللىپىنىڭ بۇ ئەسەرى كىتاپخانلارنى ئىلھاملاندۇرۇشى، ئۇلاردا چوڭقۇر پىكىر-تەپەككۇرلەرنى قوزغىشى سۆزسىز. بۇ كىتاپ، ھەر بىر ئۇيغۇر ئائىلىسىدە بىردىن ساقلىنىشى كېرەك دەپ ئويلايمىز.

قەھرىمان غوجامبەردى (سەياسەتشۇناس):
2005-ژىل، ئالمۇتا.

مۇئەللىپتىن

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك كىتابخان!

بۈگۈن، خىتاينىڭ غەربىي قىسمىدىكى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىۋاتقان دىياردا، يەنى ئۇيغۇرستاندا ناھايىتى چوڭ پاجىئە يۈز بېرىۋاتىدۇ. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىپ، بايلىقلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش، يەرلىك خەلقلەرنى ھوقۇقسىز قۇللارغا ئايلاندۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، **ئۇيغۇرلارنى ۋە باشقا يەرلىك مىللەتلەرنى خەن مىللىتىگە ئاسسىمىلياسىيە قىلىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىتىۋېتىشنى مەخسەت قىلغان ھالدا، يەرلىك مىللەتلەرگە قارىتا دۆلەت تېررورىزمى ۋە گېنوسىتلىق سەياسەت** يۈرگۈزۈۋاتىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا، ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچۈپ بارغان ئېۋروپىلىقلار يەرلىك ئىندىيېسلارنى، ئاۋستىرالىياگە كۆچۈپ بارغان ئېۋروپىلىقلار ئاۋستىرالىيانىڭ يەرلىك ئاھالىسىنى قانداق قىرغان بولسا، بۈگۈن خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بۇ زېمىننىڭ ئەسلى ئىگىلىرى بولغان ئۇيغۇرلارنى ئەينە شۇنداق قىرغىن قىلماقتا. ئۇيغۇرستاندىكى خىتاي تۈرمىلىرىدە، ئۆزگەرتىش لاگېرلىرىدا ۋە ھەر قايسى يۇرتلىرىدا ئاشكارە ياكى يوشۇرۇن تۈردە ئادەم ئۆلتۈرۈلمەيدىغان بىرمۇ كۈن يوق! بىزنىڭ ھېساۋىمىز بويىچە، ئۇيغۇرستاندا كېيىنكى 55 يىل ئىچىدە 10 مىلليوندىن ئوشۇق **ئۇيغۇرلار ئۆلتۈرۈلدى!**[*1]

بىراق، بۇ پاجىئە XV-XVI ئەسىرلەردە ئەمەس 2-مىڭ يىللىقنىڭ ئاخىرى 3-مىڭ يىللىقنىڭ بېشىدا شۇنداق قىلىنىۋاتىدۇ! **قىسقىسى، بىزنىڭ مىللىتىمىز خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن ھەم قىرىلىپ، ھەم ئاسسىمىلياسىيە قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە.** بۇ ھەممىمىز كۆرۈپ تۇرغان رېئاللىق، ھەر كۈنى يۈز بېرىۋاتقان پاجىئە، ئېتىراپ قىلماسقا بولمايدىغان ئاچچىق ھەقىقەت. بۇ پاجىئەنى ئويلىغاندا، ھەر **قانداق كىشىنىڭ يۈرىكى موجۇلىدۇ!**

بىزنىڭ خەلقىمىز نېمە ئۈچۈن بۇ پاجىئەلىك تەقدىرگە گىرىپتار بولۇپ قالدى؟ بۇنىڭ سەۋەبى زادى نېمە؟ قانداق قىلغاندا بۇ پاجىئەلىك تەقدىردىن قۇتۇلالايمىز؟ — دېگەن سوئاللار ھەر قانداق ئۇيغۇر بالىسىنى ئويلاندۇرماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. مەن بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئۇزاق ئويلاندىم. مېنىڭ قارىشىمچە، **مۇنداق بولۇپ قالغىنىمىزنىڭ توپ سەۋەبى: مىللىي مۇستەقىللىكىمىزدىن ئايرىلىپ، دۇنيادىكى ئەڭ ياۋۇز دۈشمەن-خىتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالغانلىقىمىزدا!**

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بولسا باشتىنلا خەلقىمىزنى قاششاقلاشتۇرۇش، نادانلاشتۇرۇش، خىتايلاشتۇرۇش سەياسىتىنى يۈرگۈزۈپ كەلدى. نەتىجىدە، خەلقىمىز ھەم قاششاق، ھەم نادان بىر مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئۇ قاششاق بولغاچقا، كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ غېمىدا بولۇپ، ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى توغرىسىدا ئويلالمايۋاتىدۇ. ئۆزىنىڭ كېلەچىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايۋاتىدۇ! ئۇ نادان بولغاچقا، ئۆزىنىڭ خىتايغا ئاسسىمىلياسىيە بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن تامام يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيۋاتىدۇ، ئۆزىنىڭ ۋەكىللىرى خەلق ئارا تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنى قۇللۇقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتسا، بۇ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتنى ئاكتىپ قوللىيالمايۋاتىدۇ.

ئىككىنچى سەۋەب: خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئەزەلدىن ئۇيغۇرلار توغرىلىق ئەخباراتنى قامال قىلىش، دۇنيا جامائەتچىلىكىنى ئالداش سەياسىتىنى يۈرگۈزۈپ كەلدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە دۇنيا جامائەتچىلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ھازىرقى پاجىئەلىك تەقدىرى ۋە ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ئۈچۈن ئۈنۈملۈك ياردەم بېرەلمەيۋاتىدۇ. نەتىجىدە ئۇيغۇر مىللىتى دۇنيا جامائىتىنىڭ ياردىمىدىن مەھرۇم قېلىپ، دۇنيادىن تامام يوقىلىپ كېتىشكە قاراپ يۈزلەنمەكتە. مېنىڭچە، ئۇيغۇر مىللىتىنى يوقۇلۇپ كېتىش تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە مىللىي گۈللىنىشكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن پەقەت بىرلا يول بار، ئۇ بولسىمۇ: **پۈتۈن مىللەتنى ئويغىتىپ، ئىتىپاقلاشتۇرۇپ، قەتئىي كۈرەش قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىي ۋەتىنىدە ئازات، مۇستەقىل، سۆۋېرېن، دېموكراتىك ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتىنى تىكلەشتىن ئىبارەت!**

بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن روھىي تەييارلىق بولۇش لازىم، يەنى روھىمىزنى چىرماۋالغان، نادانلىقنى، بىغەملىكنى، ئۈمىدسىزلىكنى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان پاسسىپلىقنى تۈگىتىپ، ئالدى بىلەن ھەر بىر ئۇيغۇرنىڭ ئىدېيەسىدە ئۇيغۇرستان دۆلىتىنى تىكلىشىمىز، ژۈرىكىدە ئۇنى سۆيىدىغان، ئەمەلىي ھەرىكىتىدە ئۇنىڭغا ئىنتىلىدىغان قىلىشىمىز كېرەك. قىسقىسى، خەلقىمىزنى، مىللىي مۇستەقىللىك غايىسى بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان قەتئىي ئىرادە بىلەن قوراللاندۇرۇشىمىز

---

[1] مەلۇمكى، 1950-يىلى جۇڭگونىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانى 400 مىلليون دەپ ئېلان قىلىنغان. يەنە شۇ يىلى ماۋ زېدۇڭنىڭ «تېبەتكە يۈرۈش قىلغان ئارمىيەگە يول-يورۇقىدا»: «شىنجاڭدا 9 مىلليون يەرلىك ئاھالە ياشايدۇ»، دەپ ئېيتقان ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگونىڭ ئاھالىسى 1 مىلليارد 200 مىلليون دەپ ئېلان قىلىنماقتا، يەنى، ئاھالە سانى 2 ھەسسە كۆپەيدى. ئەگەر ئۇيغۇرلارمۇ ئەنە شۇ نىسبەتتە كۆپەيگەن بولسا، بۈگۈن شىنجاڭدا 27 مىلليون ئۇيغۇرلار بولۇشى كېرەك ئىدى. ھالبۇكى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ 1-كاتىپى ۋاڭ لېچۈەن: — «شىنجاڭدا 8 مىلليون 600 مىڭ ئۇيغۇر بار»، دەپ ئېيتماقتا. ئۇنداق بولسا، قالغان 18 مىلليوندىن ئوشۇق ئۇيغۇرلار نەگە كەتتى؟ دېمەك، ئۇلارنى خىتاي جاللاتلىرى ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكەن بولۇپ چىقىدۇ؟

كېرەك. بۇ ـ تارىخ بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويغان، كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان جىددىي ۋەزىپە.

«مىللەتنى ئويغىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ تارىخىنى ئويغات»، دېگەن ئېكەن ئۇلاھىي ئاۋگۇست. بىر مىللەتنىڭ ئويغىنىشى ۋە ئۆزىنى تونۇشى شۇ مىللەتنىڭ ئۆز تارىخىنى قايسى دەرىجىدە بىلىشىگە باغلىق.

تارىخ ـ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلەر، ھەم ئەشۇ سەرگۈزەشتىلەر ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان تەجرىبە ساۋاقلار، ئىلمىي ھېكمەتلەر جۇغلانغان قامۇستۇر. زامانلار ئۆتكەنسېرى ئۇ سەرگۈزەشتىلەر ئۇنتۇلىدۇ، بىراق، شۇ سەرگۈزەشتىلەر ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان تەجرىبە-ساۋاقلار، ئىلمىي ھېكمەتلەر تارىخ ئىلمى ئارقىلىق ئەۋلادلارنىڭ روھىغا سىڭىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ئەقىل-پاراسەتلىك قىلىدۇ، مەنىۋى قۇۋۋىتىنى ئۇلغايتىدۇ.

ھەر قانداق مىللەت مىللىي تارىخىنى، ۋەتەن تارىخىنى بىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە. بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىي ھوقۇقى. ئۆز تارىخىنى پىششىق بىلىدىغان مىللەت ئەجدادلىرىنىڭ ئىجابىي ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ، خاتالىقىدىن ئىبارەت ئالىدۇ. ئۆتمۈشنىڭ تەجرىبە- ساۋاقلىرىغا تايىنىپ، بۈگۈنكى مەسىلىلىرىنى دۇرۇس يېشەلەيدۇ. ھەر قانداق مۇراككەپ شارائىتتا چىقىش يولىنى تاپالايدۇ. قىسقىسى، تارىخ ئىلمى-ئۆتمۈشنى ئەسلىتىپ، كېلەچەكنىڭ يولىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان نۇرلۇق مەشئەل. دېمەك، خەلقىمىزنى ئويغىتىش، ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنى تارىخ ئىلمى بىلەن قوراللاندۇرۇش ھاۋادەك زۆرۈر بولۇپ قالدى.

مۇستەملىكىچىلەر ئۈستىمىزدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 245 يىلدىن بېرى ئىزچىل ھالدا خەلقىمىزنىڭ ئاڭ-سەۋىيەسىنى ژۇقۇرى كۆتىرىدىغان، مىللىي غۇرۇرىنى ئاشۇرىدىغان، ئىنقىلاۋىي ئىرادىسىنى كۈچەيتىدىغان روھىي بايلىقىرىمىزنى ئوغرىلاش، كۆيدۈرۈپ يوقىتىۋېتىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزىنىڭ تارىخىنى بىلمەيدىغان، ئەجدادلىرىنىڭ شۆھرەتلىك ئىشلىرى بىلەن ماختىنالمايدىغان، مىللەتنىڭ قايغۇسىدا يىغلالمايدىغان، مىللىي ھىس-تۇيغۇسى ئاجىز، روھى ئۆلۈك، قەلبى ئەما بىر مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. موشۇنداق بىر مىللەتنى ئويغىتىپ، ئاڭلىق، ئىرادىلىق، كۈرەشچان مىللەتكە ئايلاندۇرۇش ئوڭاي ئىش ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ بىز بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلىشىمىز كېرەك. بۇ-بۈگۈنكى ئىنقىلاپچىلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بورچى.

ئىككىنچىدىن: بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار خەن مىللىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيا قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىۋاتقان، شانلىق تارىخى بۇرمىلىنىۋاتقان، مەدەنىي مىراسلىرى تالان-تاراج قىلىنىۋاتقان بىر مىللەت! خىتاي تارىخچىلىرى ۋە خىتايپەرەس مۇئەللىپلەر ئۇيغۇرنىڭ تارىخىنى خىتاي ئىمپىرىياسىنىڭ مەنپەئىتىگە لايىقلاشتۇرۇپ يازدى. بەزى رۇس تارىخچىلىرى ۋە رۇسپەرەس مۇئەللىپلەر روسسىيا ئىمپىرىياسىنىڭ پايدىسىغا لايىقلاشتۇرۇپ يېزىپ كېلىشتى. شۇنداق قىلىپ، ھازىرغىچە يېزىلغان ۋە ئېلان قىلىنغان ئاتالمىش «ئۇيغۇر تارىخى»، «شىنجاڭ تارىخى» دېگەنلەرنىڭ كۆپچىلىكى بۇرمىلانغان، ساختىلاشتۇرۇلغان يارامسىز تارىخلاردۇر. خىتاي مۇئەللىپلەر ياساپ چىققان ۋە كۈچەپ تەشۋىق قىلىۋاتقان «ئۇيغۇر تارىخى» ئىچىدىن ھەقىقەتنى ئىزدەپ تېپىش زادى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار پەقەت مىللىتىمىزنىڭ ئاڭىنى زەھەرلەپ، مىللىي ئىرادىسىنى سۇندۇرۇپ، ئۇنىڭ ھالاكىتىنى تېزلىتىش رولىنى ئوينايدۇ، خالاس. تارىخىمىزنى موشۇ بۇرمىلاشلاردىن تازىلاپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يارىتىش بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بورچىمىز بولۇپ قالدى.

تارىخ تەتقىقاتىنىڭ ھەقىقىي ۋەزىپىسى- كۆمۈلگەن تارىخنى ئۆز ھەقىقىتى بىلەن يورۇق دۇنياغا ئېلىپ چىقىشتۇر. ئۆتمۈشى ئادىللىق نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان مىللەتنىڭ پارلاق كەلگۈسى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس!

ئاندىن قالسا، «پىلنىڭ ھالاكىتى قاسىرلارنىڭ ئوجىسى بوپتۇ»، دېگەندەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھازىرقى ھالاكەتلىك ئەھۋالى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەزى خەلقلەرنىڭ ئامىتى بولماقتا. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قېدىمىي، باي مەدەنىي مىراسلىرى، بۈيۈك مەدەنىيەت ئەرباپلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەشپىياتلىرى باشقىلار تەرىپىدىن تالان-تاراج قىلىنماقتا. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللەت سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، تارىخ سەھنىسىگە چىققىنىغا 5 ئەسىرمۇ بولمىغىنىغا قارىماستىن، ئۆزى پەيدا بولۇشتىن 500 يىل بۇرۇنقى قاراخانىيلار دەۋرىگە، 1000 يىل بۇرۇنقى كۆكتۈرك دەۋرىگە، 1500 يىل بۇرۇنقى ھۇنلار دەۋرىگە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۆتۈپ 2000 يىل بۇرۇنقى تۇرالار (ساقلار) دەۋرىگە قول ئۇزىتىپ، ئەشۇ دەۋىردىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىگىسى بىز، دەپ داۋا قىلىشماقتا.

بۈگۈنكى ئىتالىيالىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى لاتىنلارنى ئەسكە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى بايلىقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە ئۆزلىرى شۇ مەدەنىيەتلىك خەلقنىڭ ئەۋلادى بولغانلىق بىلەن پەخىرلىنىدۇ. قېدىمىي ئۇيغۇر (ئارىيان-تۇرانلاردىن) كېلىپ چىققان بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز بولسا، قېدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بىر-بىرىدىن قىزغىنىپ تالىشىدىيۇ، ئۆزلىرى شۇ مەدەنىيەتلىك خەلقنىڭ ئەۋلادلىرى ئېكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمەيدۇ.

موشۇنداق شارائىتتا، ئادالەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھالدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يېزىپ چىقىش، باشقىلار تەرىپىدىن تالان-تاراج قىلىنىۋاتقان مەدەنىي مىراسلىرىنى

ئۆز ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىش بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچىمىز بولۇپ قالدى.

ئۈچىنچىدىن: تارىخ ئىلمى مىللەتنى دۇنيىاغا تونۇتۇپ، غەيرى مىللەتلەرنىڭ بىزنى توغرا چۈشىنىپ، ھەسەداشلىق قىلىشىنى ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز ئۈچۈنمۇ زۆرۈر بىر ۋاسىتە. ئەسلىدە، ئۇيغۇرلار شانلىق تارىخقا، يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ بىر مىللەت ئىدى. بىراق، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇرلارنى ئاسسىمىلياسىيە قىلىش مەخسىتىدە، ئۇنىڭ تارىخىنى بۇرمىلاپ، بۇزۇپ، ئۇنى خىتاي تارىخىنىڭ بىر قىسمى قىلىپ كۆرسەتتى.

ئامېرىكا قىتئەسى ئېچىلغاندىن كېيىن، XVI ئەسىردىن باشلاپ ئېۋروپىلىقلار بۇ يېڭى قىتئەگە كۆچۈپ بېرىشقا باشلىدى. ئۇلار بۇ قىتئەدە قەدىمىي زامانلاردىن بۇ يان ياشاپ كەلگەن يەرلىك مايا قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تاپقاندا «بۇ بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز»، دېگىنى يوق. ئادالەت مەيدانىدا تۇرۇپ «بۇ، موشۇ زېمىندا ياشىغان ماييالارنىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتى»، دېيىشتى. خىتايلار بولسا، بىزنىڭ ۋەتىنىمىزگە ئاياق باسقىلى ئاران 2 ئەسىر بولغان تۇرۇغلۇق ئىزا تارتماستىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي شانلىق مەدەنىيىتىنى «بۇ بىزنىڭ، يەنى خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتى!»، دېيىشمەكتە.

خىتايلار بىزنىڭ ئۆتمۈش تارىخىمىزنى بۇرمىلاش بىلىنلا قالماستىن، بۈگۈنكى ھاياتىمىزنىمۇ بۇرمىلاپ، خاتا كۆرسىتىپ كەلمەكتە. مەلۇمكى، ئۇيغۇر خەلقى ئەرىك سۆيەر، كۈرەشچان خەلق. ئۇلار ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى، يەنى باشقا مىللەتلەردەك ئازات-ئەركىن، مۇستەقىل ياشاش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن توختالسىز كۈرەش قىلىۋاتىدۇ. بۇ خەلق ئارا قانۇنلارغا ئۇيغۇن ھالدا، تىنچ سەياسىي يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قانۇنىي ھەرىكەت ئىدى. خىتايلار بولسا بۇ ھەرىكەتنى: **«ئېكستىرېمىزىم، تېررورىزىم، دىنىي ئەسەبىيلىك»**، دەپ تۆھمەت قىلىپ، خەلق ئارا جامائەتچىلىكنى ئالداپ كېلىۋاتىدۇ. «تېررورىزىمغا بىرلىشىپ قارشى تۇرۇش»، دېگەن نىقاپ ئاستىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي . ئازاتلىق ھەرىكىتىگە قارشى خەلق ئارا ئىتتىپاق ئۇيۇشتۇرۇۋاتىدۇ. 2001-ژىلدىكى سېنتيابىر ۋاقەسىدىن كېيىن خەلق ئارا مىقياستا، تېررورىزىمغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى باشلىنىۋېدى، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دەرھال «تېررورىزىمغا قارشى كۈرەشكۈچى قەرىمان» قىياپىتىگە كىرىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىنى «تېررورلۇق ھەرىكەت» قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنى قىرىۋاتقان گېنوسىتلىق ھەرىكىتىنى ئاقلاپ، ئۇنىڭغا قانۇنىي ئاساس تاپماقچى بولۇشتى!

بىز كېسىپ ئېيتىمىزكى: ئۇيغۇرلار تېررورىستلار ئەمەس ھەم بولمايدۇ. ئەكسى ھالدا خىتاينىڭ ئۆزى دۆلەت تېررورىزىمى سەياسىتىنى ژۈرگۈزۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆلتۈرۈپ، قىرغىن قىلىۋاتقان گېنوسىتلار، خەلق ئارا جىنايەتچىلەردۇر! شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلار «مىللىي بۆلگۈنچىلەر»مۇ ئەمەس. ئۇلار خىتاينىڭ بىر غېرىچ يېرىنى بۆلىۋالىمەن دەپ تەلەپ قىلىۋاتقىنى يوق. تەڭرىم ئۆزىگە ئاتا قىلىپ بەرگەن ئانا ۋەتىنى- ئۇيغۇرستاننىڭ مۇستەقىللىگىنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ». بۇ تەلىۋىنى خەلق ئارا قانۇنلارغا مۇۋاپىق، تىنىچ سەياسىي ئۇسۇللار بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. موشۇنداق ئەھۋالدا خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ يالغان تەشۋىقاتىغا ئىشەنگەن بەزى چەت ئەللىك دوستلىرىمىزغا ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەتنى ئېيتىپ بېرىش ھاۋادەك زۆرۈر بولۇپ قالدى.

تۆرتىنچىدىن: 2000-ژىلى سېنتيابىردىن باشلاپ قازاقستان بىلەن قىرغىزستان تېلېرادىو خەۋەرلىرىدە، رۇس تىلىدىغان چىقىدىغان بەزى گېزىتلاردا ئۇيغۇر مىللىتىنى تېررورىستلىقتا ئەيىپلەيدىغان ئىغۋاگەرلىك خاراكتېردىكى تەشۋىقات كومپانىياسى ئەۋۋج ئېلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئايرىم ژۇرنالىستلارنىڭ قىلىۋاتقان ئىشى. بىراق، شۇنىسى ئېنىقكى: بۇ ئىغۋاگەرچىلىكنىڭ كەينىدە مىللىي دۈشمىنىمىز خىتاينىڭ قارا قولى بار!

خىتاينىڭ تۈپ مەخسىتى، ئۇيغۇر خەلقىنى يامان كۆرسىتىش ئارقىلىق قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىغا زىتلىق سېلىپ مىللىي ماجرا پەيدا قىلىش. شۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئازىياگە سىڭىپ كىرىۋېلىشتىن ئىبارەت. دېمەك، قېرىنداش خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىق، دوستلۇقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنمۇ، خىتاينىڭ موشۇ سۇيىقەستىنى پاش قىلىپ، ئېچىپ تاشلاش ھاۋادەك زۆرۈر بولۇپ قالدى.

بەشىنچىدىن: خىتاي ئىمپېرىياسىنىڭ ستراتېگىيالىق مەخسىتى: ئالدى بىلەن ئىمپېرىيا تەركىۋىدىكى: ئۇيغۇر، تىبەت، مونغۇل، مانجۇر قاتارلىق مىللەتلەرنى خەن مىللىتىگە ئاسسىمىلياسىيە قىلىپ ژۇتۇۋېلىپ. ئىككىنچى قەدەمدە خوشنا ئەللەرگە قارىتا يۇمشاق ۋە قاتتىق ۋاستىلەرنى ئىشلىتىپ، ئاستا-ئاستا ئۇلارنىمۇ خىتاينىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش. ئاخىرىدا، پۈتكۈل ئېۋرازىيانى بېسىۋېلىپ، خەن مىللىتىنى پۈتۈن دۇنيىاغا ھۆكۈمران قىلىشتىن ئىبارەت.

بۈگۈنكى دۇنيا تېچلىققا قاراپ يۈزلەنمەكتە، شۇڭا ھەر قايسى دۆلەتلەر ھەربىي تەييارلىقلارنى قىسقارتىپ كېلىۋاتىدۇ. خىتاي ئىمپېرىياسى بولسا، ھەربىي تەييارلىقلارنى ژىلدىن-ژىلغا كۈچەيتىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۈگۈنكى خىتاي ئىمپېرىياسى دۇنيانىڭ تېچلىقى، ئىنسانىيەتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ جوۋۇپ. خىتاي كوممۇنىستلىرى: «پۈتۈن دۇنيادا كوممۇنىزىمنىڭ غەلىبىسىنى قولغا

كەلتۈرۈمىزا!» دېگەن شىئار ئاستىدا 55 ژىل تەييارلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىختىسادىي، ھەربىي قۇدرىتىنى كۈچەيتىۋالدى. ئۇنى سەل چاغلاشقا ھەرگىز بولمايدۇ. **ئەگەر دۇنيا جامائەتچىلىكى، خەلق ئارا تەشكىلاتلار ۋە دۇنيادىكى چوڭ دۆلەتلەر خىتاينىڭ دۇنيىغا كەلتۈرىدىغان خوۋۇپىنى توغرا تونۇپ، بۇ ئىمپېرىيانى پارچىلاپ تاشلاش ئارقىلىق بولغۇسى خوۋۇپنىڭ ئالدىنى ئالمايدىغان بولسا، خىتاي ئىمپېرىئالىستلىرى كېلەچەكتە پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ناھايىتى چوڭ بالايىئۇ-ئاپەت كەلتۈرىدۇ!**

بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئەلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق قېرىنداشلىرىمىزنى ۋە پۈتۈن دۇنيا ئەھلىنى خىتاينىڭ خوۋۇپىدىن ئاگاھلاندۇرۇشىمىز زۆرۈر بولۇپ قالدى.

ئالتىنچىدىن: م. ئى. بۇغرا ئەپەندى، تۇرغۇن ئالماس ئەپەندى ۋە باشقا تارىخچىلىرىمىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يارىتىش يولىدا كۈچ چىقىرىپ، نادىر ئەسەرلەرنى يارىتقان بولسىمۇ، بۇئەسەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ بەكمۇ قەدىمىي ۋە باي تارىخى تولۇق ۋە ئىزچىل يورۇتۇلمىغان، تارىخىي مۇرلەر ئوتتۇرىسىدا ئۈزۈلۈشلەر بار، شۇنىڭدەك چەت ئەل رىۋايەتلىرىنى «ھەقىقەت» دەپ قوبۇل قىلغان، بەزى تارىخىي ۋاقىئەلەرگە بىرتەرەپلىمە باھا بېرىلگەن كامچىلىق، خىتتالىقلاردىن خالى ئەمەس. تارىخىمىزدىكى موشۇ كام ئورۇنلارنى تولتۇرۇش، خاتالىقلارنى تۈزىتىش ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەم مۇكەممەل، ھەم ئىزچىل تارىخىنى يارىتىپ بېرىشىمۇ زۆرۈر بولۇپ قالدى.

تېخىمۇ مۇھىم بىر سەۋەپ شۇكى، ھازىر خەلقىمىز ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتىدۇ. بۇ كۈرەشنى ئوگۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، خەلقىمىزنى ئىنقىلاۋىي ئىدىيا بىلەن قوراللاندۇرىدىغان ئەمەلىي كۈرەشتە قوللانما بولىدىغان موشۇنداق بىر كىتاب تولىمۇ زۆرۈر بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە 1990-ژىللاردا ئۇيغۇر ۋەكىللىرىنى قوبۇل قىلغان ئامېرىكا سېناتورى دژوردژ ماكگۇۋېن ئەپەندى:

– «ئامېرىكا پارلامېنتى بىلەن ئاق سارايدىكى دىپلوماتلار ئىچىدە چەت ئەللەر توغرىلىق مېنىڭدەك كۆپ مەلۇماتقا ئىگە كىشىلەر ئاز بولسا كېرەك. مەن چىندا خىتاي نەسلىدىن بولمىغان تىبەت، موڭغۇل، مانجۇر ئوخشاش خەلقلەرنىڭ بارلىغىنى بىلىمەنۇ، سىلەر بۈگۈن ماڭا تونۇشتۇرغان شەرقىي تۈركىستان ۋە ئۇ يەردە ياشايدىغان ئۇيغۇر تۈركلىرى ھەققىدە بىلمەيدىكەنمەن. مېنىڭ بىلمىگىنىمگە قارىغاندا ۋاشىنگتوندا بۇنى بىلىدىغان كىشىلەر يوقنىڭ ئورنىدا بولسا كېرەك. موشۇ مۇناسىۋەت بىلەن سىلەرگە چوڭ ۋەزىپە ژۈكلىنىدۇ. سىلەر ئۆزەڭلارنىڭ مەۋجۇت تەشكىلاتلىرىڭلار ئارقىلىق تېزدىن ھەرىكەتكە كېلىپ، ۋەتىنىڭلار ھەم خەلقىڭلار، بۇ خەلقنىڭ تارىخى ۋە مىللىي مەدەنىيىتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىدىغان ماتېرىياللارنى تەييارلاپ، ئامېرىكىنىڭ پارلامېنت ئەزالىرىغا يەنە ئاقسارايدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا يەتكۈزۈپ، ئۆزەڭلارنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىپ تۇرۇشۇڭلار لازىم. ئەگەر سىلەر ئۆز ئەھۋالىڭلارنى تىبەتلىكلەردەك ياخشى تونۇشتۇرالىساڭلار، مەن ئىشىنىمەنكى، سىلەرنىڭ بۇ داۋايىڭلار ئۈچۈن ئامېرىكىدا ياخشى ئىمكانىيەتلەر بار»-دېگەن ئىدى.

گېرمانىيالىك ئادۋوكات ئالبېرت گورېنگ ئەپەندى بولسا 1999-ژىلى 15-ئوكتيابىر كۈنى شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرستان) مىللىي قۇرۇلتىيىنىڭ ئېچىلىش مەراسىمىدا نۇتۇق سۆزلەپ:

– «مەن يۇرىسىت سۈپىتىدە ئېيتىمەنكى، سىلەرنىڭ كىرىشىڭلار ھەققانىي كۈرەش. سىز ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشاشقا تولۇق ھەققىڭلار بار. بىراق، مېنىڭ بىلىشىمچە، سىلەرنىڭ ئىككى چوڭ ئاجىزلىغىڭلار بار:

1. ئاجىزلىق: ئىچكى بىرلىك يوق. پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقلىشىپ، كۈچلۈك بىر مەركەز قۇرۇپ، شۇ مەركەز ئارقىلىق ئۆز داۋايىڭلارنى ئېلىپ بېرىشىڭلار كېرەك.

2. ئاجىزلىق: تاشقى ياردەم يوق. سىلەر ئۆزەڭلارنىڭ تارىخىڭلارنى، مەدەنىيىتىڭلارنى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىڭلارنى دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرۇپ، تاشقى دۇنيانىڭ ھېسىداشلىغىنى، قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىنى ۋە ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشىڭلار كېرەك. ئەگەر شۇنداق قىلالىساڭلار، مەن ئىشىنىمەنكى، مۇستەقىللىق نىشانىڭلارغا چوقۇم يېتەلەيسىلەر»- دېگەن ئىدى.

مانا موشۇ ئامىللار ئۇيغۇرلار مەسىلىسىنى ئاكتۇئالمەسىلىلەر قاتارىغا كىرگۈزدى ۋە بىزنى ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەتنى ئېيتىپ بېرىدىغان موشۇ كىتاپنى يېزىشقا دەۋەت قىلدى. موشۇ زۆرۈرىيەتلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزەمنىڭ تارىخ ھەققىدىكى بىلىمىم يېتەرسىز بولۇشىغا قارىماي، قىسقا ھەجىمدە بولسىمۇ «ئۇيغۇرنامە» (ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەتنى) يېزىپ چىقىشقا بەل باغلىدىم ۋە قولىڭىزدىكى موشۇ كىتاپنى يېزىپ چىقتىم. قىسقىسى، بۇ كىتاپ مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى تەمىنلەش زۆرۈرىيىتىدىن يېزىلىپ دۇنياغا كەلدى.

***

قولىڭىزدىكى بۇئەسەر 3 كىتاپتىن تەركىپ تاپقان ئىلمىي، سەياسىي، نەزەرىيەۋىي تىرىلوگىيا بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

بىرىنچى كىتاپ: «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كىتاپ 2 قىسىمدىن تۈزۈلدى، بىرىنچى قىسىم – «ئۇيغۇرلارنى تونۇشتۇرۇش». ئىككىنچى قىسىم – «ئۇيغۇرستاننى تونۇشتۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. مەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى توغرىلىق خىتاي ئاۋتورلار توقۇپ چىققان «ئۇيغۇرلار خەنزۇلار بىلەن نەسىلداش

ئۇرۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولىدۇ. شىنجاڭ بولسا، جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى»، دەيدىغان يالغان ئويدۇرمىلارنى رەت قىلدىم ۋە ئۇلارغا رەددىيە بەردىم. ئۇيغۇرلار قېدىمىي، مەدەنىيەتلىك، مۇستەقىل مىللەت ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى توغرىلىقمۇ ئېنىق مەلۇماتلارنى بەردىم. قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى **ئۇيغۇرستان** توغرىلىق ھەقىقەتنى خەلقى ئالەمگە ئېيتىپ بەردىم.

ئىككىنچى كىتاب: **«ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى»** دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كىتاب تۆرت قىسىمدىن تۈزۈلدى. بىرىنچى قىسىم **«ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىركى ھاياتى»**، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قىسىمدا مەن ئەجداتلىرىمىزنىڭ تاش قۇراللار دەۋرىدىن تارتىپ تۇنجا ئۇيغۇر دۆلىتى پەيدا بولغىچە داۋاملاشقان مىڭلىغان يىللىق ھايات توغرىلىق قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتتۈم.

ئىككىنچى قىسىم «تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قىسىمدا مەن تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى ئۆز رېتى بىلەن تونۇشتۇرۇپ چىقتىم. شۇ ئارقىلىق: ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ياشاپ كەلگەن مۇستەقىل مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتىم.

(كىتاپنىڭ ھەجمى چوڭ بولۇپ كەتمىسۇن دەپ، تارىختا مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىلا قىسقىچە تونۇشتۇردۇم. تارىختا غىل-پال كۆرۈنۈپ ئۆتكەن ياكى ھازىرقى ئۇيغۇرستاننىڭ سىرتىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئۈستىدە توختالمىدىم). كېيىنكى قىسىملارنى يازغاندىمۇ خۇددى شۇنداق. پەقەت 1944-1949-يىللاردىكى مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاپىنى ۋە موشۇ ئىنقىلاپ نەتىجىسىدە دۇنياغا كەلگەن ئاخىرقى ئۇيغۇر دۆلىتى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى» يازغاندا، ئەشۇ تارىخىي ۋاقىئەلەرنى ئېنىق فاكتلار ئاساسىدا كەڭرەك بايان قىلىشقا، ھادىسىلەرنىڭ مەنا ۋە ئەھمىيىتىنى چوڭقۇرراق ئېچىپ بېرىشكە تىرىشتىم. بۇنىڭ سەۋەۋى:

بىرىنچىدىن: بۇ ئىنقىلاپنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى ئۇزاق، ۋاقىئەلەرگە باي، ۋەزىيىتى مۇرەككەپ بولغان ئىدى.

ئىككىنچىدىن:كېيىنكى يىللاردا خىتاي مۇستەملىكچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى ئىنقىلاپنىڭ مەخسەت-ماھىيىتىنى بۇرمىلىماقتا. موشۇنداق يالغان ئويدۇرمىلارنى تارقىتىش ئارقىلىق، ھازىرقى ئەۋلاتلارنىڭ ئاڭىدا خاتا چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلماقتا. مەن شۇ ئىنقىلاپنىڭ قاتناشقۇچى بىر جەڭچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن دۈشمەنلەرنىڭ بۇ بۇرمىلاشلىرىغا ئېنىق فاكتلار ئارقىلىق رەددىيە بېرىپ، ھەقىقەتنى ھىمايە قىلىش ئۆزەمنىڭ ئىنقىلاۋىي بورچۇم دەپ ھېساپلىدىم.

ئۈچىنچى قىسمى: **«ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قۇللۇققا چۈشۈپ قېلىشى»** دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ پاجىئەلىك دەۋر بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بىراق، ھازىرغىچە موشۇ دەۋر توغرىلىق ئىلمىي ئەسەرلەر كام يېزىلدى، مەن موشۇ پاجەلەك تارىخنى بايان قىلىش ئارقىلىق، نەچچە مىڭ يىللار داۋام قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتى نېمە سەۋەپتىن ۋە قانداق يوللار بىلەن يوقىتىلغانلىغىنى، بۇ جەرياندا تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ ۋەھشىلىگىنى ھەم ئۆز ئىچىمىزدىن چىققان مىللىي خائىنلارنىڭ قانداق سەلبىي رول ئوينىغانلىغىنى ئېچىپ بېرىشكە تىرىشتىم. ھەم بۇ پاجەلىك تارىخنىڭ ئاچچىق ساۋاقلىرىنى چىقىرىپ بەردىم.

تۆرتىنچى قىسمى: **«مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشلىرى»** دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قىسىمدا، مۇستەقىللىگىدىن ئايرىلىپ قالغان ئۇيغۇر خەلقى، قولدىن كەتكەن مىللىي دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ژۈرگۈزۈپ كەلگەن ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرىنى ئۆز تەرتىۋى بىلەن تونۇشتۇرۇپ چىقتىم. شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقى قۇللۇققا باش ئەگمەيدىغان، ئەركىنسۆيەر، كۈرەشچان خەلق ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتىم.

بۇ قىسىمنىڭ ئاخىرىدا مەن ئۇيغۇر تارىخىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە: مىللىي ئازاتلىق كۈرەشلىرىمىزنىڭ غەلبىگە ئېرىشەلمەسلىگىنىڭ ئاساسىي سەۋەپلىرىنى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخىنىڭ بىزگە قالدۇرغان تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى كۆرسىتىپ بەردىم.

ئۈچۈنچى كىتاپ: **«ئۇيغۇرستان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرى»** دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كىتاپ 2 قىسىمدىن تۈزۈلدى. بىرىنچى قىسمى: **«ئۇيغۇرستان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتى»** دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قىسىمدا مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ نەزەرىيەۋىي مەسىلىلىرىنى يورۇتۇپ بەردىم.

ئىككىنچى قىسمى: **«ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرى»** دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قىسىمدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭكېلەچەك ئىستىقبالى قانداق بولىدۇ؟ - دىگەن سوئالغا جاۋاپ بېرىشكە تىرىشتىم، يەنى مىللىتىمىزنىڭ كېلەچەك تەغدىرى توغرىلىق ئىلمىي تەخمىنلەرنى ئوتتۇرىغا قويدۇم.

شۇنداق قىلىپ، بۇ ترىلوگىيامىز مەزمۇنى جەھەتتىن بىر-بىرىگە باغلانغان 3 كىتاپتىن تەركىپ تاپتى. ھەر بىر كىتاپ بىر نەچچە قىسىملاردىن، ھەر بىر قىسىم بىر نەچچە باپلاردىن تۈزۈلدى. (جەمى 3 كىتاپ، 8 قىسىم، 50 بابتىن تۈزۈلدى). شۇڭا بۇ 3 كىتاپنى بىر پۈتۈن ھالدا نەشىر قىلىسمۇ بولىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا ئايرىم كىتاپنى ياكى ئايرىم قىسىمنى تاللاۋېلىپ، كىتاپچە شەكلىدە نەشىر قىلىسمۇ بولىدۇ.

ئەگەر كىمدۇ بىرلىرى موشۇ تىرىلوگىيامىزنى پۈتۈن بويىچە ياكى ئايرىم كىتاپلار بويىچە تاللاۋېلىپ، باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىپ، چىقىرىشنى خالىسا، مەرھەمەت، قارشى ئالىمەن. بىراق چىقارغۇچىلار مۇەللىپنى خەۋەردار قىلىشى ۋە تەرجىمىنىڭ دۇرۇس بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى شەرت!

مەن بۇ ئەسەرىمنى «ئۇيغۇرنامە» (ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئۇمۇمىي مەلۇمات) دەپ ئاتىدىم ھەم ئۇيغۇرلار توغرىلىق يېگى ھەقىقەتلەرنى ئېچىشقا تىرىشتىم. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي پائالىيتى ھەقىقەتنى ئىزدەش پائالىيتىدۇر. بۇ ھەقىقەتنى مېنىڭدىن بۇرۇن مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى، تۇرغۇن ئالماس ئەپەندى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدىمىن ئەپەندىلەر ئىزدەپ باققان، تاپقان ھەقىقەتلىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشقان ئىدى. مەنمۇ ئەشۇ پېشقەدەملەرنىڭ يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تارىخىدىكى ھەقىقەتلەرنى ئىزدەپ باقتىم، تاپقان ھەقىقەتلەرنى ئىزدەپ قالدۇردۇم. ببۇ ھەرگىزمۇ «مېنىڭ يازغانلىرىم يۈزدە-يۈز ھەقىقەت»، دېگەنلىك ئەمەس. مېنىڭمۇ خاتالاشقان يەرلىرى بولۇشى مۇمكىن، خۇددى شۇنىڭدەك «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى» ھەممىسى يېزىلىپ بولدى، دېگەنلىكمۇ ئەمەس. تېخى ئېچىلمىغان ھەقىقەتلەر ناھايتى كۆپ. مېنىڭ يازغانلىرىم دەريادىن بىر تامچا، خالاس! خاتا كەتكەن جايلىرىم بولسا كېيىنكى تارىخچىلار تۈزىتەر، كام قالغان جايلىرى بولسا تولۇقلار. شۇنداق قىلىپ، بىر قانچە ئەۋلات تارىخچىلارنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشلىرى نەتىجىسىدە، ئاندىن «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي تارىخى» دۇنياغا كېلىدۇ. نېمە بولسا بولسۇن، موشۇ قۇتلۇق ئىشقا بىر كىشىلىك ھەسسە قوشقانلىقىم ئۈچۈن ئۆزەمنى بەختلىك دەپ ھىس قىلىمەن.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

بىز شۇنداق بىر دەۋىردە ياشاۋاتىمىزكى، بۇ دەۋىردە ھەقىقەتنى ئېيتقان كىشى ئەيىپلىنىدۇ، ھەتتا جازاغا ئۇچرايدۇ. «ئاقنى» «قارا» دەپ، «ھەقنى» «ناھەق» دەپ يالغان ئېيتىۋاتقان، خەلقنى ئالداۋاتقان كاززاپلار بولسا ئالقىشلىنىدۇ، ھەتتا مۇكاپاتلىنىدۇ! بۇ مۇستەملىكە ھالدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەممە زىيالىلىرى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان ئورتاق قىسمەت!

مېنىڭ بۇ كىتاۋىم ئالدى بىلەن خىتاي مۇستەملىكچىلىرىگە ياقمايدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مول مەدەنىيەت غەزىنىسىدىن بىر قانچە جاۋاھىرلارنى تېپىۋېلىپ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنى «مەدەنىيەتلىك خەلىق ئېكەنىمىز» دەپ، كۆڭلىنى خۇش قىلىپ ژۈرگەن بەزى كىشىلەرگىمۇ ياقمايدىغانلىقى تەبىي. ئاندىن قالسا ئۆزى قىلالمايدىغان، قىلغاننى كۆرەلمەيدىغان ئىچى تار، ھەسەتخور شەخسلەرنىڭ تۆھمەت تاشلىرىنى ئاتىدىغان قىلىقى يەنە بار!

خۇددى ۋەتەندىشىمىز نۇر مۇھەممەت ئۈچقۇن يازغىنىدەك: تارىخ يازغۇچى بىر مەسىلىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ياكى بىر ژىلنامىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن نەچچە ژىللاپ ئىزدىنىدۇ. كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، جاپالىق ئەمگەك قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، نەچچە ژىلدا بىر كىتاپنى ئاران يېزىپ چىقىدۇ. ئۇ باشقىلار ئېيتمىغان بىر يېڭى پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، بۇ پىكىر مىللەتكە قانچىلىك پايدىلىق ئېكەنلىكىنى ئويلاپ باقمايلا، ئۇنى تەنقىت قىلىشقا ئالدىرايدىغان «بىلەرمەنلەر» بىزدە ناھايىتى كۆپ. بۇ كىتاپ ھېچ بولمىغاندا مىللەتنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يارىتىشتا بىر ئۇلۇش بولىدىغانلىقىنى باھالاپ، ئۇنى قەدىرلەيدىغان كىشىلەر ناھايىتى ئاز. شۇنى بىلىش كېرەككى، تارىخچىلارنىڭ قايغۇسۇ ـ ساكرات ئالدىدا جان تالىشىۋاتقان مىللەتنىڭ قايغۇسى! ئۇنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى كامسىتىش، مىللەتنى كامسىتىش بىلەن باراۋەر! («شىنجاڭ مەدەنىيتى» ژۇرنالى، 2000-ژىل، 6-سان، 46-47-بەتلەر).

قىسقىسى، مېنىڭ يازغان ھەقىقەتلىرىم كىمدۇ بىرلىرىگە ياقماي قېلىشى، ھەتتا ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىك قىلىشىغا سەۋەپچى بولۇشى مۇمكىن! مەن بۇ كىتاپنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا موشۇ ئەھۋاللارنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈردۈم. شۇنداق بولسىمۇ بۇ كىتاپنى يېزىشقا جۈرئەت قىلدىم. دانكو ئۆز قوۋۇمىنى پاتقاقلىق قاراڭغۇ جاڭگالدىن قۇتقۇزۇپ، يورۇق دۇنياغا ئېلىپ چىققان «گۇناھى» ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەن! خەلقىمىزنىڭ ئىچىدىن چىققان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندى ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپلەرمۇ ئەشۇ دانكوغا ئوخشاش بولغان ئەمەسمىدى؟ ئەگەر ئۇيغۇرلارغا ئۆزلىرى توغرىلىق ھەقىقەتنى ئېيتىپ بەرگەن «گۇناھىم» ئۈچۈن زىيانكەشلىككە ئۇچرىسام، نايىتى ئەشۇ شېھىتلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالارمەن. كېلەچەك تەغدىرىمنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۆزەم بىلگەن ھەقىقەتلەرنى خەلقىمگە، ئەۋلاتلىرىمغا يېزىپ قالدۇرۇشنى ئۆزەمنىڭ شەرەپلىك بورچۇم دەپ ھېساپلىدىم. خۇددى پەرۋانە چىراق نۇرىغا ئۆزىنى ئۇرغاندەك، مەنمۇ ئىلمىي ھەقىقەتكە ئۆزەمنى ئۇردۇم. ھەقىقەت شۇنداق بىر نۇركى، ئۇ مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى مەڭگۈ يورۇتىدۇ.

چۈنكى، تارىخ دېگەن بىر ئەينەك، ئۇ گۈزەللىك بىلەن رەزىللىكنى، ئالىيجاناپلىق بىلەن پەسكەشلىكنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك. تارىخچى بولسا، ھەممە نەرسىنى ھەقىقەت تارازىسىدا ئۆلچەپ، چىنلىق بىلەن جانلىقنى ئاجرىتىپ بېرىدىغان ئادىل قازىدۇر. بۈگۈن يالغان ئېيتىپ، خەلقنى ئالداۋاتقان جان باقار كاززاپلار بولسا، كېلەچەكتە تارىخنىڭ ئادىل جازاسىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ!

مەن بۇ تىرىلوگىيانى يازغان ۋاقتىمدا ئۇيغۇرشۇناس ئالىملار بىلەن يازغۇچىلارنىڭ يۈزلىگەن ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن پايدىلاندىم ۋە كىيرەكلىك ستاتىستىكىلارنى ئالدىم. بىراق، كىتاب ھەر قانچە ياخشى بولسىمۇ، ئۇنىڭ بايان قىلغانلىرى يۈزدە-يۈز ھەقىقەت بولۇشى ناتايىن، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن بۇ ئەسەرلەرگە تەنقىدىي كۆز بىلەن قاراپ، ئۆزۈم توغرا دەپ تونۇغان فاكتلار بىلەن خۇلاسىلەرنى تاللاۋالدىم. ئانچە ئىشەنچلىك بولمىغان فاكتلارنى قوبۇل قىلمىدىم.

كىتاۋىم ھەقىقەت بولسۇن، خاتالىقلاردىن خالىي بولسۇن دەپ، قول يازما تەييار بولغاندىن كېيىن ئالمۇتا شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملارغا، زىيالىيلىرىغا ۋە مىللىي ئىنقىلاپنىڭ قاتناشقۇچىلىرىغا تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ پىكىر ۋە تەكلىپلىرىنى ئالدىم. ئېلىنغان پىكىر-تەكلىپلەر ئاساسىدا قول يازمىنى قايتا قاراپ، تۈزىتىپ چىققاندىن كېيىن، ئاندىن نەشرىياتقا بەردىم. شۇنىڭ ئۈچۈن كىتاپتا ئۇنداق ياكى مۇنداق كەمچىلىكلەر ئۇچرىشىشى مۇمكىن، ئەمما ئاساسىي مەزمۇنى توغرا ئىكەنلىكىگە ئىشەنچىم كامىل!

دېمەك، بۇ كىتاب تۆرلۈك سەۋىيەلىك بىلەن ئۇيغۇرلار ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات ئالالمىغان، بىراق ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەتنى بىلىشنى خالايدىغان خەلقىمىزگە، قېرىنداش خەلقلەرگە ۋە چەت ئەللىك دوستلىرىمىغا بېغىشلانغان. كىمكى ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەتنى بىلىشنى خالىسا، موشۇ كىتاۋىمنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇپ چىقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

ھازىرقى زاماندىكى ياكى كېلەچەكتىكى سەياسىي ساۋاتلىق كىتاپخانلىرىم بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا: «مۇئەللىپنىڭ كۆتەرگەن مەسىلىلىرى ئاكتۇئال، فاكتلىرى چىن بولسىمۇ، فىلوسوفىيالىك پىكىرلەر، ئىلمىي خۇلاسىلەر ئاز، بايانلىرى ئاددىي بولۇپ قاپتۇ» دەپ تەنقىت قىلىشى مۇمكىن. مەن ئۇلارنىڭ شۇنداق دېيدىغانلىقىنى سېزىمەن.

ھۆرمەتلىك ئەپەندىلەر، مېنىڭ ۋەزىپەم ئالدى بىلەن ئۆزۈم ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئۇخلاۋاتقان سەياسىي ساۋادى تۆۋەن، ئىلىمدىن خەۋىرى يوق زامانداشلىرىمنى ئويغىتىش ۋە پارلاق كېلەچەككە ئىنتىلدۈرۈشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئەشۇ سەياسىي ساۋادى تۆۋەن، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆتمۈشتىكى تارىخىنىمۇ بىلمەيدىغان، كېلەچەك ئىستىقبالىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلالمايدىغان زامانداشلىرىمنىڭ سەۋىيەسىگە ۋە قوبۇل قىلىش ئىختىدارىغا لايىقلاشتۇرۇپ يېزىشقا مەجبۇر بولدۇم.

مۆھتەرەم كىتاپخانلىرىمىز موشۇ ئەسەرىمنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەتنى بىلەلىسە ۋە باشقىلارغىمۇ بىلدۈرەلىسە، دېمەك، مەن مەخسىتىمگە يەتكەن بولىمەن.

كىتاپخانلارغا چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە سالاملار بىلەن: **سابىت ئۇيغۇرىي.**

2004-يىل، ئالمۇتا.

بىرىنچى كىتاب

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى

1ـ قىسىم

ئۇيغۇرلارنى تونۇشتۇرۇش

مىللەت سۆيىتىدە ئۆزىنى-ئۆزى تونۇغان،
مىللىي روھى ئويغانغان، ئاخىرىغىچە كۈرەش
قىلغان مىللەت قۇللۇقتا قالمايدۇ.
ئەكمەل ئىكراموۋ.

سۆز بېشى

تارىخ ئىلمىدا، دۇنيادىكى مىللەتلەر يېشىغا قاراپ: ئەڭ قەدىمىي مىللەت، قەدىمىي زامان مىللىتى، ئوتتۇرا ئەسىر مىللىتى، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر مىللىتى ۋە يېڭى زامان مىللىتى دەپ 5 تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇرلار بولسا، ئەڭ قەدىمىي مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئۇلار مىلادىدىن بۇرۇنقى XX ئەسىردىن تارتىپ، مىلادىدىن كېيىنكى XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرىدە: ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، باي، مەدەنىي دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، پارلاق مەدەنىيەت دۇردانىلىرىنى يارىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ سىياسىي، مەدەنىي تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان خەلق. بۇلا ئەمەس، ئۇيغۇرلار بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئېتنىك مەنبە بولۇپ خىزمەت قىلغان. دىبېمىس چېچۋارد قاتارلىق بەزى ئالىملارنىڭ پىكرىچە، ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەنبە بولغان 5 چوڭ ئېتنىكنىڭ تۈپىنىڭ بىرسىدۇر.

ئارخېئولوگىيىلىك ۋە پالېئونتولوگىيىلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كونا تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپ، مەركىزىي ئازىيادە، يەنى ئامۇدەريا بىلەن سىردەريا ئارىلىقىدىكى ماۋەرائۇننەھىردە، پەرغانە ۋادىسىدا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىدىكى تارىم ۋادىسىدا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارىلىقىدىكى يايىق (جۇڭغار) دالاسىدا، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدە، تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن قۇمۇل بوستانلىقىدا، ئىلى ۋادىسى بىلەن يەتتىسۇ بويلىرىدا ھەم ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا ياشاپ مەئىشەت ئەتكەن ۋە شۇ جايلارغا كۆپىيىپ ئاۋۇغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلىقتىن ئاستا-ئاستا تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى مەدەنىيەتلىك ئىنسانلارغا ئايلانغان.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلا نەسلىدىنلا تۈركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن بىللە نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئېۋورازىيانىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزلىرىنىڭ ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇرغان. XII–XIV ئەسىرلەردىكى ئۇلۇغ موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسى زامانىدىمۇ بۇ ئىمپېرىيىنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا، خارجى مەملىكەتلەر بىلەن بولغان دىپلوماتىك ئالاقىلىرىدا مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇرلارنىڭ رولى، يېزىقى يوق، ساۋاتسىز، كۆچمەن موڭغۇللارنىڭ رولىدىن زىيادە بولسا بولغانكى، تۆۋەن بولغان ئەمەس. ھەتتا چىڭگىزخاننىڭ باش مەسلىھەتچىلىرى بىلەن بىر قانچە سانغۇن-سەردارلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزى كۇپايە. ئازىيانىڭ تارىخى بىلەن ئازىراق بولسىمۇ تونۇشلۇقى بار كىشىلەرنىڭ بۇ تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق يېتەكچى رول ئوينىغانلىقىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، پەقەت كېيىنكى ئەسىرلەرگە كەلگەندىلا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلىپ، مانجۇ ۋە خىتاي ئىمپېرىيىلىرىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالدى ۋە بۇرۇنقى شۆھرىتىنى يوقىتىپ، ئاستا-ئاستا ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەتنى خەلقى ئالەمدىن يوشۇرۇپ ۋە ئۇنى بۇرمىلاپ دۇنيا جامائەتچىلىكىنى ئالداپ كەلگەنلىكتىن، بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلار دۇنيا ئەھلى تونۇمايدىغان پىنھان بىر مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى.

پىنھان مىللەتكە ئايلىنىپ قالدىلا ئەمەس. ئۆز خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى تەرەپىدىن قىرغىن قىلىنىۋاتقان تۇرۇپ «تېررورىست» دەپ ئەيىبلىنىۋاتقان، خىتاينىڭ مىللىي ئاسسىمىلياسىيا سەياسىتىنىڭ قۇربانى بولۇۋاتقان تۇرۇپ «سېپاراتىست»، «مىللىي بۆلگۈنچى» دەپ ئەيىبلىنىۋاتقان، ياشاش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىۋاتقان تۇرۇپ «زوراۋان» دەپ ئاتىلىۋاتقان، ژىغىپ ئېيتقاندا دۈشمەننىڭ تۆھمەت-ھاقارەتلىرىگە ئۇچراۋاتقان بىر مىللەت بولۇپ قالدى.

ئىككىنچىدىن: ئۇيغۇرلار قۇلۇققا باش ئەگمەيدىغان ئەركىن سۆيەر، كۈرەشچان مىللەت. ئۇلارنىڭ ۋەتىنى ئۇيغۇرستان بولسا، ھۇدۇدى كەڭرى، بايلىقى مول، تەبىئىتى خىلمۇ-خىل ۋە گۈزەل، ئەجايىپ بىر ۋەتەن. موشۇنداق ئۇلۇغ خەلق بىلەن ئەجايىپ ۋەتەننى دۇنياغا تونۇشتۇرۇش زۆرۈرىيىتى ئالىقاچان تۇغۇلغان ئىدى. مانا ئەندى موشۇنداق تونۇشتۇرۇشنىڭ پەيتى كەلگەندەك تۇرىدۇ. كىمكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى توغرىلىق ھەقىقەتنى بىلىشنى خالىسا، موشۇ كىتاۋىمنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇپ چىقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈپلۈك ئاھالىلارنىڭ بىرسى، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەر قانداق يېرىنى قازسىڭىز، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۆڭەكلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ياراتقان مەدەنىيەتنىڭ ئىزلىرى تېپىلىدۇ.
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن.

1 ـ باپ

ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جاي ـ ماكانلىرى ۋە ئانا ۋەتىنى

ئۇيغۇرلارنى تونۇشتۇرۇشتىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ياشىغان جاي ـ ماكانلىرىنى ئېنىقلاپ ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈپلۈك ئاھالىلارنىڭ بىرسى. بۇ توغرىلىق تارىخچى م.ئى.بۇغرا ئەپەندى مۇنداق دىيدۇ:

«ئۇيغۇر (تۈركلەرنىڭ) ئانا يۇرتى ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە سوزۇلغان پايانسىز ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى بولۇپ، بۇ ئوتتۇرا قىسمىدا ھىمالاي تاغ تىزمىلىرى بىلەن ھىنگان تاغلىرى، شىمالدا كاسپىي دېڭىزى بىلەن بايكال كۆلى ئارىلىقىدىكى دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىز ۋە ئەڭ مۇنبەت يايلاقلىرىدىن ئىبارەت. بۇلار ئاسىيا قىتئەسىنىڭ بەل ئومۇرتقىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن باشلاپ، شىمالدا بايكال كۆلى ۋە ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ۋولگا دەرياسى بىلەن كاسپىي دېڭىزىغىچە، جەنۇپتا قاراقورۇم ۋە قۇنلۇن تاغ تىزمىلىرى ئارقىلىق قايتىدىن ھىنگان تاغلىرىغا تۇتىشىدىغان موشۇ بېپايان زىمىن ئۇيغۇر (تۈركلەرنىڭ) ئانا يۇرتىدۇر» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 8 ـ بەت). (كۆرۈپ تۇرۇپتىكىرىمىزكى، مۇئەللىپ «تۈرك» ئاتالغۇسىنى «ئۇيغۇر» سۆزىنىڭ سىنونىمى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن).

خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى قېدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھايات ۋە پائالىيەت سەھنىسى بولغان ئىدى. بۇنىڭ دەلىلى شۇكى، كېيىنكى 100 يىلدىن بېرى ئارخېئولوگ ئالىملار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قانداق يېرىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، بۇ زېمىندا ياشىغان قېدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ جەسەتلىرى بىلەن ئۇلار ئىشلەتكەن قورال ـ سايمانلار ۋە بېزەكلار تېپىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: ئۇلار 1981 ـ يىلى ئاتۇش شەھىرى ئەتراپىدىكى قېدىمىي غارنىڭ ئىچىدىن ئىپتىدائىي ئادەمنىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆڭىكىنى تاپتى. ئالىملار تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بۇ تەخمىنەن بۇنىڭدىن 30000 يىللار ئىلگىرى موشۇ تەۋەدە ياشىغان ئەر كىشىنىڭ باش سۆڭىكى دەپ ھۆكۈم قىلىشتى ھەم بۇ تېپىلمىغان «ئاتۇش ئادىمى باش سۆڭىكى» دەپ نام بېرىشتى. ئالىملارنىڭ پىكرىچە، بۇ كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ياشىغان ئانتروپولوگىيا جەھەتتە ئاق تەنلىكلەر جىنسىغا مەنسۇپ بولغان ئىپتىدائىي ئادەمدۇر.

1980 ـ يىلى تاشقورغان ناھىيەسىنىڭ تىزناپ يېزىسى، جىرغال مەھەللىسى تەۋەسىدىمۇ موشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئىپتىدائىي ئىنسانلار ياشىغانلىقىنىڭ ئىزى تېپىلغان.

يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىق قېزىپ ـ تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا تۇرپان، مورى، نىيە، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىن تاش قوراللار، ساپالدىن ۋە ياغاچتىن ياسالغان قاچىلار، چۆشەك، چۆلۈك قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلدى. بۇ بۇيۇملار بېجىڭدىكى كاربون 14 ئوكسىدلىق خىمىيىلىك ئانالىز ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، بۇنىڭدىن 7 ـ 6 مىڭ يىل بۇرۇنقى ئىشلىتىلگەن بۇيۇملار ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. موشۇ فاكتلارغا ئاساسلانغاندا، شۇ زاماندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن باشقا قول ھۈنەر كەسپى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. يەنە ئۇلار ئاتنى قولغا ئۆگىتىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان بولۇپ چىقىدۇ.

1985 ـ يىلى ئۇيغۇرستاندىكى زاغۇنلۇق قېدىمىي قەبرىستانلىقىدىن ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقلار تېپىلدى. بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە ئائىت بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە پۇتىغا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك، ئۇچىسىغا رەڭلىك ژۇڭ توقۇلمىدىن تون كىيگەن، ئۆزى قامەتلىك، كۆزلىرى يوغان، بۇرنى قاڭشالىق ئەر كىشى بىلەن ئايال كىشىنىڭ جەسەتلىرى بار. ئەر كىشىنىڭ ساقال ـ بۇرتى، ھەتتا كىرپىكلىرىگىچە ياخشى ساقلانغان. جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ژۇڭ توقۇلمىدىن ئىشلەنگەن كىيىم ـ كېچەكلەر، ھەر خىل باش كىيىملىرى ۋە تۈرمۇش بۇيۇملىرىمۇ بار.

بۇ تېپىلمىلار شۇ زاماندا ياشىغان ئىنسانلارنىڭ خېلە ۋۇقۇرى مەدەنىيەتلىك بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يەنە بىر مىسال: سوۋېت دەۋرىدە ھازىرقى كراسنويارسك شەھىرىنىڭ 40 كىلومېتر غەربىدىكى ئارچىن ناھىيەسىگە قاراشلىق ئاندرونوۋ يېزىسى تەۋەسىدە قېزىپ ـ تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان رۇس ئارخېئولوگلىرى يەر ئاستىدىن قېدىمىي زاماندا موشۇ زېمىندا ياشىغان ئىنسانلارنىڭ باش سۆڭەكلىرىنى تاپقان. ئۇلار ئىشلەتكەن قورال ـ سايمان ۋە كىيىم ـ كېچەكلەرنىمۇ تاپقان. خىمىياۋىي ئانالىز ئۇسۇلى ئارقىلىق تەكشۈرگەندە بۇ ئىنسانلار دەۋرىمىزدىن 4000 يىللار ئىلگىرى موشۇ زېمىندا ياشىغان ئارىيان ـ تۇرانلار ـ يەنى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

بۇ خۇلاسىلەر ئارخېئولوگ ئالىملارنى ھەيران قالدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى كىشىلەرنىڭ كۆرەلمەسلىك، قىزغىنىش ھىسسىياتلىرىغىمۇ سەۋەبچى بولغان. بۇ مەدەنىيەتلىك

ئىنسانلار ئارىيان-تۇرانلار، يەنى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرسىمۇ، رۇس ئالىملىرى بۇ تېپىلمىلارغا «ئاندرونوۋ مەدەنىيىتى» دەپ ئات قويۇشقان. شۇنداق قىلىپ، قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ـ ھازىرقى زاماندا ياشىغان بىر رۇسنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغان!

شۇنىڭدەك، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تارىم بوستانلىقىدا بۇنىڭدىن 5000-6000 يىللار بۇرۇنلا بۇغداي، شال، زىغىر، پوچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ ئۆستۈرەتتى. ئۈزۈم نەشپۈت، ئانار، ئەنجۈر، ئۆرۈك، قوغۇن-تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلەرنى ئۆستۈرەتتى. ئۈزۈم (تەك) ئۆستۈرۈش خېلە ئومۇملاشقان بولۇپ، كام دېگەندە 3000-4000 يىللىق تارىخقا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمىي ئەجدادلىرىمىز تارىم قوملىقىنى «تەكلى ماكان» (يەنى ئۈزۈم ماكانى) دەپ ئاتاشقان.

ۋۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن فاكتلار، تارىم ۋادىسىدا كوناتاش قۇراللار دەۋرىدىن تارتىپلا ئىنسانلار ياشىغانلىقىنى، يەنە كېلىپ بۇ ئىنسانلار باشقا جىنىستىكىلەر ئەمەس، نەق ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

ئەينى زاماندا ئۇيغۇرلاردەك دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول-ھۈنەر ۋە سوداسېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، شەھەرلەشكەن تۇرمۇشتا مەدەنىي ھايات كەچۈرىدىغان مىللەتلەر ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇيغۇرلاردەك بۈيۈك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، ئۇنى مۇۋاپىقىيەتلىك باشقۇرۇۋاتقان مىللەتلەرمۇ بارماق بىلەن سانىغىدەكلا ئاز ئىدى.

ئۇنداق بولسا، «ئارىيا-تۇران» دېگەنلەر كىملەر؟

ئارى-ئارىيان دېگەن بۇ نام ئەسلىدە يۇنان سەياھەتچىلىرى تەرىپىدىن قويۇلغان. قەدىمىي زامانلاردا ھازىرقى ھىرات شەھىرى يېنىدا «ھېرى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر دەريا بار ئىدى. بۇ رايونغا دەسلەپ كەلگەن گرېك سەياھەتچىلىرى «ھېرى» دېگەن سۆزنى ئۆزلىرىنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن «ئارىيى» دەپ ئاتىغان. بۇ دەريانىڭ ياقىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنى «ئارىيانلار» دەپ ئاتاشقان. دېمەك، ئارىيلار ئەسلىدە غەربىي ئۇيغۇرلاردۇر. يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىدۇر.

قازانلىق تارىخچى ھاسان ئاتا بولسا، «تارىخ قەۋمى تۈركى» ناملىق كىتاۋىدا: «ئارىيان قەۋملىرى قەدىمىي زامانلار يۇنانلار «باكتېرىيا» دەپ ئاتىغان زېمىندا يەنى بەلخ ۋە ھىرات تەرەپلىرىدە ياشىغان ئىدى... كېيىن ئۇلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كۆچتى. بىر بۆلۈكى شەرقىي-جەنۇپقا قاراپ مېڭىپ، ھىندىستانغا باردى. يەنە بىر بۆلۈكى ھازىرقى ئىران تېررىتورىياسىگە تارقىلىپ كەتتى» دەيدۇ (كىتاپ، 20-بەت). ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى دژېيمس چېرچۋارد بولسا: ئۇيغۇرلار تارىخى-بۇ ئارىيلار تارىخىدۇر. چۈنكى، ھەقىقىي ئارىيلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن كېلىپ چىققان» دەيدۇ («ئۇلۇق ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5-بەت).

1. قارا دېڭىز، 2. كاسپىي دېڭىزى، 3. ئارال دېڭىزى، 4. ئىسسىقكۆل، 5. بالقاش كۆلى، 6. زايسان كۆلى، 7. لوپنور كۆلى، 8.

ملادىيەدىن مىلاق يىل ئىلگىرىكىچە ئاندرونوۋ — ئارىيلار تارقالغان زېمىن

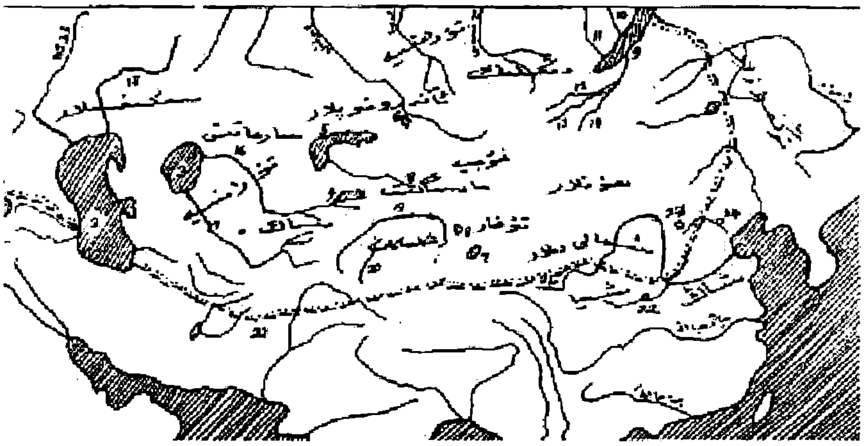

باغراش كۆلى، 9. بايقال كۆلى، 10. لېنا دەرياسى، 11. ئانگا دەرياسى، 12. يېنىسەي دەرياسى، 13. ئورخۇن دەرياسى، 14. تۇغلا دەرياسى، 15. ئۇرال دەرياسى، 16. سىردەريا (سەيخۇن)، ئامۇ دەرياسى (جەيخۇن)، 18. ئىلى دەرياسى، 19. تارىم دەرياسى، 20. خوتەن دەرياسى، 21. ھىندىقۇش تېغى، 22. چاڭەن شەھىرى، 23. داتۇڭ دەرياسى، 24. بېيجىن شەھىرى ئورنى، 25. سېرىق دەريا (خۇاڭخې).

مىلادىيەدىن مىڭ يىللار ئىلگىرىكىچە ئاندرونوۋ-ئارىيلار تارقالغان زېمىننى كۆرسىتىدىغان خەرىتە
(«قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» كىتاۋى، 297-بەت).

تارىخىي دېرەكلەرنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە، ئارىيلار قەدىمىي زاماندا، ئوتتۇرا ئازىيا يايلاقلىرىدا ياشىغان چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھايات كەچۈرگەن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلە ئىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تارىم ۋادىسىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ئۇزۇاق زامانلار بويى تارىم ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئارىلىشىپ، بىللە ياشاش جەريانىدا، ئاستا-ئاستا ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتكەن.

مىلادىدىن مىڭ ژىللار ئىلگىرى ئەشۇ ئارىيلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ كېتىشكەن. غەربكە كۆچۈپ بارغان ئىشۇ ئارىيلارنىڭ بىر قىسمى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. يۇنان ۋە روما تارىخچىلىرى ئۇلارنى «سكىفلار» دەپ ئاتاشتى. بۇ ئايدىن ئېنىق ھەقىقەت تۇرسا، خىتاي تارىخچىلىرى بۇ فاكتنى يۇرمىلاپ، ئارىيلارنىمۇ ئۇيغۇرلارغا قارشى قويۇشقا تىرىشماقتا. مەسىلەن: خىتاي تارىخچىسى ۋاڭ جىلەي:

«ئارىيانلار شىنجاڭنىڭ قېدىمىي ئاھالىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ئۇنداق بولسا، ئارىيانلار كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن بۇ زېمىنغا ئەڭ ئاۋال كىملەر كۆچۈپ كەلگەن؟ مېنىڭچە، ئەڭ ئاۋال خەنزۇلار كۆچۈپ كەلگەن، تۇرپان ئويمانلىقىنى خەنسۇلار ئاچقان. كېيىن ئۇنىڭدىن ئۇيغۇرلار پەيدىلانغان. ئۇيغۇرلار بولسا شىنجاڭغا ھازىرقى موڭغۇلىيادىن IX ئەسىردە كۆچۈپ كەلگەن»، دەپ داۋا قىلماقتا. («شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە» ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئەندى «تۇرالار ياكى تۇرانلار» كىملەر دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، قېدىمىي زاماندا ئۇيغۇرستاندىن شەرققە كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقان ئەجداتلىرىمىز، تەخمىنەن مىلادىيەدىن مىڭ ژىل ئىلگىركى زامانغا كەلگەندە ئۆزلىرىنى تۇرالار دەپ ئاتاپ، مۇستەقىل دۆلەتلەرنى قۇرۇشقان. بۇ دۆلەت «تۇرانىيا-تۇران ئېلى» دەپ ئاتالغان ئىدى. دېمەك، تۇرالار-شەرقىي ئۇيغۇرلاردۇر. يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىدۇر. ئۇزاق زامانلار ئۆتكەنسىرى ئارىيانلارمۇ، تۇرانلارمۇ كۆپىيىپ، نۇرغۇن قوۋۇملارغا بۆلۈنۈپ كېتىشكەن ۋە مەركىزىي ئازىيانىڭ ھەممە قىسىملىرىغا تارقىلىپ ياشىغان.

گەرچە، بۇ قوۋۇملار تارىختا: سارماتىنلار، ساكلار (سكىفلار)، ماسساغىتلار، ھۇنلار، ياۋچىلار، تۇخارلار، تۈركلەر، موغۇللار دېگەندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، ژىغىپ كەلگەندە موشۇلارنىڭ ھەممىسى قېدىمىي ئارىيان-تۇرانلارنىڭ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىكەنلىكىدە شەك-شۈبھە يوق. بۇنى دەلىللەش ئۈچۈن ئالىملارنىڭ ئەمگەكلىرىگە مۇراجىئەت قىلايلى:

يۇنان تارىخچىسى ھېرودوت «ئرېك-پېرسىيا ئۇرۇشى تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا: «سارماتلار بىلەن سكىفلار بىر تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر»، دەپ كۆرسەتكەن. زېنو بولسا «كىرنىڭ ساۋاقلىرى» دېگەن ئەسەرىدە «ماسساگېتلار بىلەن ساكلار تېگى بىر خەلقلەردۇر»، دەپ ئېيتقان. سترابون بولسا «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسەرىدە «ماسساگېتلار ساكلارنىڭ بىر قىسمى»، دەپ كۆرسەتكەن.

جۇڭگونىڭ قېدىمىي ژىلنامىلىرىدا ساكلارنى «رۇڭ» دەپ، سكىفلارنى بولسا «غەربىي رۇڭ» دەپ ئاتىغان. يەنى ئۇلارنىڭ ياشىغان جاي-ماكانلىرى باشقا-باشقا بولسىمۇ، ئەسلى بىر خەلقلەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن.

ئامېرىكا تارىخچىسى، پروفېسسور مىكگوۋېرن بولسا «مەركىزىي ئازىيادىكى قېدىمىي مەملىكەتلەر» ناملىق كىتاۋىدا: «قېدىمىي قەشقەرىيەدە ياشىغان خەلقلەر بىلەن سارماتىنلار تىلى ۋە ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن بىر-بىرىگە ناھايىتى يېقىن ئىدى. ھۇنلارنىڭ زامانىسىدا غەربكە سۈرۈلگەن تۇخارلار، ئاۋارلار ۋە ئالانلارمۇ شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى»-دەپ يازغان. (ژۇقۇرىدىكى سىتاتىلار ئى. مۇھەممەتىمىنىنىڭ «قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا» ناملىق كىتاۋىدىن ئېلىندى).

ژۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن فاكتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، قېدىمىي زاماندىكى ئارىيا-تۇرانلارنىڭ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرى مەركىزىي ئازىيانىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقىلىپ ياشىغان.

مىلادىنىڭ 1220-ژىلى غەربىي شىمالدىكى خوشنا ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ بارغان خىتاي سەياھەتچىسى سۇڭ چۇندىيەن ئۆزىنىڭ «ئەلچىلىك خاتىرلىرى» ناملىق كىتاۋىدا: - «بىز غەربىي شىيا تاغقۇتلىغىدىن ئۆتۈپ، 8000-7000 چاقىرىم يول ژۈردۇق. موشۇ يولدا يۈزلىگەن شەھەرلەر بار ئىكەن. بۇ شەھەرلەرنىڭ ناملىرى بىرسىمۇ خەنزۇچە ئەمەس. بىز ئۇيغۇر ئېلىنىڭ **ئىلىبالىق** دېگەن شەھىرىگە كەلدۇق. ئۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىكەن. بۇ دۆلەتنىڭ غەربىي تېررىتورىياسى كەڭرى بولۇپ، ئۇچ-چېكى مەلۇم ئەمەس. تەڭرىتاغ دەپ ئاتالغان چوڭ تاغدىن بىر قانچە دەريالار شىمالغا، بىر قانچە دەريالار جەنۇپقا قاراپ ئاقىدىكەن. مەملىكەتنىڭ جەنۇپ تەرىپىدە يەنە ياركەنت ئۇيغۇرلىرى، ھىرات ئۇيغۇرلىرى دېيىدىغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بار ئىكەن»-دەپ يازغان.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى قېدىمىي زامانلاردىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىدىن ھىنگان تاغلىرىغىچە، سىبىر تايگىسىدىن خىتاينىڭ سەددىچىن سېپىلى ۋە تىبەت ئېگىزلىكىگىچە بولغان كەڭ دالالاردا كۆچۈپ قونۇپ ياشىغان. ھەتتا ئېۋروپىدىكى فىن قولتۇغىدىن تارتىپ بالقان يېرىم ئارىلىغىچە، رېين دەرياسىدىن دۇناي بويلىرىغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇرغان.

دېمەك، ئوتتۇرا ئازىيا رايونى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە بارلىق ئۇيغۇر (تۈركىي) تىللىق خەلقلەرنىڭ ئانا يۇرتى. ئۇلار موشۇ زېمىندا ئىنسان بولۇپ تۆرەلگەن، موشۇ زېمىندا مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل تارىخى ۋە تەغدىرى موشۇ ۋەتىنى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز: **ئوتتۇرا ئازىيا رايونى ئۇيغۇر (تۈركىي) تىللىق خەلقلەرنىڭ ئانا يۇرتى**، دەپ ئىشەنچلىك ئېيتالايمىز.

بىراق خىتاي ۋە رۇس تارىخچىلىرى بۇ ھەقىقەتنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بىلمەس سېلىپ، مىڭ ژىللار

بويى ئورتاق ۋەتەندە بىللە ياشىغان، ئورتاق مىللىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان، ئورتاق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قېرىنداش خەلقلەرنى پارچىلاپ، بىر-بىرىگە قارشى قويۇش سۇيىقەستى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىمىز پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى:

«مەركىزىي ئازىيا زېمىنى قېدىمقى زاماندا موشۇ زېمىندا ياشىغان ئەجداتلىرىمىزنىڭ جەسەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاراتقان مەدەنىيەت ئادىكارلىقلىرى بىلەن تولغان بۈيۈك بىر غەزنە. ئانتروپولوگىيا ۋە ئارخېئولوگىيا ئالىملىرى ھازىرغىچە بۇ زېمىندىن قېدىمقى زامانغا ئائىت كۆپلىگەن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى تاپاتتى. بىراق، شەرقنىڭ ۋە غەربنىڭ تارىخچىلىرى مەركىزىي ئازىيادە ياشىغان بۇ قېدىمقى ئىنسانلارنىڭ ھەر بىر قەبىلىسىگە ئۆزلىرىچە ئات قويۇپ يېزىپ كەلگەنلىكتىن، بىر پۈتۈن تۇران مىللىتىنى پارچىلاپ، ئۇنىڭ قەبىلىلىرىنى بىر-بىرىگە قارشى قويۇپ ئىزاھلاش ئارقىلىق تارىخىمىزدا نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ بولسا، مەركىزىي ئازىيا خەلقلىرىنى ئىمكان قەدەر تارقاقلاشتۇرۇپ، پارچىلاپ بىر-بىرىگە زىت قويۇشتىن مەنپەئەتدار كىشىلەرگە دەستەك بولۇپ بەردى» دېدۇ. («قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 63-بەت).

ئۇ يەنە:—» مەركىزىي ئازىيا مۆجۈزدار، مەپتۇنكار ۋە سېھىرلىك رايون. ئۇ ئۆزىنىڭ شىمالىي يېرىم ھارىدىكى ئەڭ چوڭ مۆتىدىل بەلباغقا خاس جۇغراپىيەلەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مۆجۈزىدار، مەپتۇنكار ۋە سېھىرلىك رايون بولۇپلا قالماستىن. ئۇ يەنە ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت تىپى بىلەن دۇنيانىڭ ھەرخىل مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەنلىكى بىلەن، ئۇمۇمىي ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە مەڭگۈ ئۆچمەس تەسىر كۆرسەتكەنلىكى بىلەنمۇ مۆجىزىدار، مەپتۇنكار ۋە سېھىرلىك رايوندۇر» دېدۇ. («قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 62-بەت).

XVI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر تارىخچى ئابدۇلغازىنىڭ «تارىخ شەجەرەى تۈرك» دېگەن ئەسەرىدە قېدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جاي-ماكانلىرى توغرىلىق مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«قېدىمقى زامانلاردا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋادىلاردا ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشاتتى. ئون ئۇيغۇرلار: ياغلاقلار، قوتۇرغۇر، بوقاسقىر، ئاۋغاچ، ھازار-قاسار، خىغارسۇ، ياغما، ئاياۋىر، تورلامۇبۇر، ئادىز.

ئون ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى: خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، باي، كۇچا، كورلا، قاراشەھەر، لوب ۋە باشقىلار. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ۋادىلاردا توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشاتتى. توققۇز ئۇيغۇرلار: ئۇيغۇر، بايىرغۇ، ھۇن، بوقۇ، توگرا، چىبىنى، ئىزگىل، قارلۇق، باسمىللار.

توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرى: «ئىلىبالىق، تۇرپان، قاراقوچۇ (ھازىرقى قاراخوجا)، بېشبالىق، ئۈۋىرغۇل (ھازىرقى قۇمۇل) ۋە باشقىلار ئىدى».

ژۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان «ئون ئۇيغۇرلار» بىلەن «توققۇز ئۇيغۇرلار» ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ قېدىمقى ئەجداتلىرى ئىكەنلىكىدە شەك-شۈبھە يوق. بۇ پىكىرنى ئاكادېمىك ۋ. رادلوۋ، پروفېسسور ئا. ن. بېرنشتام ۋە باشقا تارىخچىلار بىردەك ئېتىراپ قىلىشقان.

شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىمىش تۇرغۇن ئالماس:

«شۇنى ئۆزۈپ ئېيتىشقا بولۇدىكى، قېدىمقى زاماندا تارىم ۋادىسىدا، شۇنىڭدەك تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن يايىق دالاسىدا ياشىغان يەرلىك ئاھالى، سىرىق تەنلىكلەرگە مەنسۇپ بولماستىن، دەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى ئىدى» دېدۇ.

بۇ مەلۇماتلاردىن شۇنداق خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇكى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقى، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار (يايىق) دالاسى، ئىلى ۋادىسى، يەتتىسۇ بىلەن ئىسسىقكۆل بويلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىققان ئەسلى ماكانى-ئانا ۋەتىنى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەت.

بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈشتىكى تارىخ. كېيىنكى زامانلاردا تۈرلۈك سەۋەپلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەر-زېمىنلىرى تارىيىپ كەتتى. يەنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قېدىمقى ماكانىغىلا ئىگە بولۇپ قالدى. **ھازىرقى زاماندا ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى-خىتاي جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي-شىمال قىسمىغا جايلاشقان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى» دەپ ئاتىلىۋاتقا دىيار، يەنى ئۇيغۇرستاندۇر!»** ئۇيغۇرلار قېدىمقى زاماندىن تا بۈگۈنگىچە موشۇ ماكاندا ياشاپ كەلگەن، ھېچ قاچان ئۇنىڭدىن ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. بۇ قېدىمقى دەۋىردە ئىپەك ۋە باشقا مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقىرىپ، ئۇنى چەت ئەللەرگە چىقىرىشتا مەشھۇر بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قېدىمقى يۇنان ۋە رىم ئالىملىرىدىن كتىسى (مىلادىدىن ئاۋۋالقى VI ئەسىردە ياشىغان)، سترابون (مىلادىنىڭ 19-ژىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، پىلورۇسلار (مىلادىدىن ئاۋۋالقى I ئەسىردە ياشىغان) تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنى «سېرىسلار» دۆلىتى («ئىپەك دۆلىتى») دەپ ئاتاپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقى قىياپىتى ۋە ئېگىلىك پائالىيىتى قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يېزىپ قالدۇرۇشقان.

ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرستان تېررىتورىياسىدە قېدىمدىن ياشاپ كەلگەنلىكى توغرىلىق ئوتتۇرا ئەسىر

ئالىملىرى: ماھمۇت قەشقەرىي، راشىدىن، ئەبۇلغازى ۋە باشقىلا؛ ھازىرقى زامان ئالىملىرىدىن: ن.يا. بىچۇرىن، ۋ.ۋ.رادلوۋ، ۋ.ۋ. بارتولد، ئا.م.شىرباك، ر.ل.كىزلاسوۋ، م.ن.كەبىروۋ ۋە باشقىلار يازغان.

ژۇقۇرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى توغرىلىق ئۆزىمىزنىڭ ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ پىكىرلىرىدىن ۋاقىپ بولدۇق. بىز ھۆرمەتلىك ئالىملارنىڭ ژۇقارقى پىكىرلىرىگە ھەم رېئال ئەمەلىياتقا ئاساسلانغان ھالدا تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىمىز:

دېمەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجداتلىرى قېدىمىي زامانلاردىن تارتىپلا تارىم ۋادىسى بىلەن يايىق (جۇڭغار) دالاسىدا، تۇرپان ئويمانلىغىدا، شۇنىڭدەك ئىلى ۋادىسى بىلەن يەتتىسۇ ۋە ئىسسىقكۆل بويلىرىدا ياشاپ كەلگەنلىكى تالاشسىز ھەقىقەت. موشۇ زىمىنلارنىڭ يەر ئاستىدىن قېزىپ ئېلىنغان ئارخېولوگىيالىك بۇيۇملار، تاش پۈتۈكلەر ۋە يازما يادىكارلىقلار، تام سۈرەتلىرى ۋە قېدىمىي شەھەر خارابىلىرى، ئۆزىمىزنىڭ ۋە چەت ئەل سەياھەتچىلىرى بىلەن ئالىملارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرى بۇ ھەقىقەتنى تولۇق ئەستىقلەيدۇ. ئاندىن قالسا، بۇ رايوننى خىتاي ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى» دەپ ئاتاۋالغانلىغىنىڭ ئۆزى بۇ ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلغانلىغى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز **ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى ئۇيغۇرستاندۇر، دەپ ئىشەشلىك ئېيتالايمىز.**

2- باپ
ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئىنسانلارنىڭ هامان بىر كۈنى ئۆز ئەجداتلىرىغا ئېهتىياجى چۈشىدۇ.
شۇڭا هەر بىر خەلق ئۆز ئەجداتلىرىنى تونۇۋېلىشلىرى كېرەك.
ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن

1§. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق رىۋايەتلەر ۋە هەقىقەتلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق هەر خىل مەنبەلەردە، هەر خىل رىۋايەتلەر ئېيتىلىدۇ. بىرىنچى رىۋايەت «تارىخ تەبەرىدە» ئېيتىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قېدىمىي زاماندا يەر يۈزىدە توپان بالاسى بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن ئېكەن. شۇ چاغدا نوھ پەيغەمبەر تەڭرىنىڭ بۇيرىغى بىلەن ئۆزىنىڭ ئائىلىسىنى هەم ئۆزىگە ئىشىنىپ، ئىمان ئېيتقان مۇسۇلمانلارنى بىر يوغان كېمىگە سېلىپ، هالاكەتتىن ساقلاپ قالغانېكەن. توپان بالاسى ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن نوھ پەيغەمبەر ئامان قالغان قوۋملارنى ئۈچ ئوغلىغا بۆلۈپ بەرگەن ئېكەن. هازىرقى هەبەشلەر، زەنگىبار ۋە هىندىلار چوڭ ئوغلى هامنىڭ قوۋمى بولغان ئېكەن. ئەرەپ بىلەن ئەجەم ئىككىنچى ئوغلى سامنىڭ قوۋمى بولغان ئېكەن. تۈرۈك (ئۇيغۇرلار) ئۈچىنچى ئوغلى يايەسنىڭ قوۋمى بولغان ئېكەن». بۇ رىۋايەت بويىچە ئۇيغۇرلار ۋە بارلىق تۈركىي خەلقلەر يايەسنىڭ ئەۋلادى بولۇپ چىقىدۇ.

ئىككىنچى رىۋايەت، ئوغۇزنامىدە ئېيتىلىشىچە:

«كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى. ئۇ بىر جايدا تەڭرىگە سىغىنىۋاتاتتى، ئادەم قارىڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى. ئوغۇزخان قېشىغا بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز تەنها ئولتارغانلىقىنى كۆردى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە كۆك تەڭرىمۇ كۈلەتتى. ئۇ ژىغلىسا، كۆك تەڭرىمۇ بىللە ژىغلاتتى. ئوغۇزخان ئۇ قىزنى كۆردىدە، ئاشىق بولدى. ئوغۇزخان ئۇ قىزغا ئۆيلەندى. ئايلار ئۆتۈپ، ژىللار ئۆتۈپ ئۇ قىز ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا-كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا-ئاي، كەنجىسىگە-يۇلتۇز دەپ ئات قويۇشتى. بىر قانچ ژىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئوغۇزخان يەنە ئوۋغا چىقتى. ئالدىدا بىر كۆل كۆرۈندى. كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئارال بولۇپ، شۇ ئارالدا بىر دەرەق كۆرۈندى. ئوغۇزخان بېرىپ قارىسا، ئۇ دەرەقنىڭ كاۋىكىدا تەنها بىر قىز ئولتۇراتتى. ئۇ بەلمۇ چىرايلىق ئىدى. ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆكىرەك ئىدى. ئوغۇسخان ئۇ قىزنى سۆيۈپ قالدى ۋە ئەرىگە ئالدى. ئايلار ئۆتتى، ژىللار ئۆتتى. ئۇ قىزمۇ ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا-كۆك، ئوتتۇرانچىسىغا-تاغ، كەنجىسىگە-دېڭىز، دەپ ئات قويۇشتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى چوڭ بولۇپ ئەر يەتتى. ئوغۇزخان ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىنى، بەگ-سەردارلىرىنى باشلاپ هەربىي ژۈرۈشلەرگە چىقتى. كۆپ ئەللەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئۆز ئېلىغا غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز خاقان كاتتا توي ئۆتكۈزدى. تويدىن كېيىن قول ئاستىدىكى ئەللەرنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەردى. هەربىي ژۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەن سەردارلارغا كۆپ ئىنئاملارنى هەدىيە قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز خاقان تۆرت ئەتراپقا ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، مەكتۇپ يوللىدى. بۇ مەكتۇپتە:-»مەن ئۇيغۇرنىڭ خاقانىمەن، تەڭرىم مېنى يەر يۈزىگە خاقان بولۇشقا ئەۋەتتى!»، دېيىلگەن ئىدى.

بۇ رىۋايەت بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتىسى هەم خاقانى ئوغۇزخان، ئانىسى بولسا، كۆكتىن چۈشكەن ئىككى هۆر قىزلار بولۇپ چىقىدۇ.

«ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق هەقىقەت شۇكى: خىتاي مەنبەلىرىگە، ئېۋرواتارىخچىلىرىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىگە، ئالىملار ئېلىپ بارغان ئارخېولوگىيالىك تېپىلمىلار بىلەن يازما يادىكارلىقلارغا ۋە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قېدىمىي ئەجداتلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىۋىنى مونۇ ئىككى رايوندا ياشىغان قوۋملاردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار بولۇپ، كاسپىي دېڭىزىدىن بايقال كۆلىگىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا ياشىغان: دى، دىلى، دىڭلىك، گاۋجۈي، تىلى، ئوغۇز، قۇمان، داغار، قامىق، هازار، هۇن، ئاۋار، ئۇيغۇر، تۈرك، قاز، پېچىنەك، ۋە باشقا قوۋملار دۇر. يەنە بىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بولۇپ، هازىرقى چىڭخەي (كۆكنۇردىن) تارتىپ تارىم ۋادىسى ئارقىلىق قاراقۇرۇم تېغىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياشىغان: ئېۋۋۇ، جۇشى، يۈجى، دى، چاڭ ۋە باشقا قوۋملار دۇر. موشۇ ئىككى جۇغراپىيالىك دائىرىدە ياشىغان تۈرلۈك-تۈرلۈك قوۋملارنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇشىدىن هازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللىنىپ چىققان. بىز موشۇ مەلۇماتنى هەقىقەتكە يېقىن بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز. چۈنكى، قېدىمىي زاماندا موشۇ رايوندا موشۇنداق نام بىلەن ئاتىلىدىغان قەبىلىلەر ياشىغانلىقى راست. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىۋاسىتە، بەزىلىرى ۋەستىلىك هالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى بولغان بولۇشى تەبىي» (ئىمىن تۇرسۇن، ژۇقارقى كىتاپ 33-بەت).

مەلۇمكى، خىتاينىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە ئەڭ قېدىمىي زاماندىكى «توققۇز ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنى «دىڭلىك»

دەپ، «ئو ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنى بولسا «دىلى» دەپ ئاتىغان. بۇ قەبىلىلەر ئۆز ئارا قوشۇلۇپ، «تۇرا» دېگەن ئورتاق نامغا ئىگە بولغاندىن كېيىن خىتاي تارىخچىلىرى ئۇلارنى «تىلى» دەپ ئاتىغان. «تىلىلارنى» جايلاشقان ماكانلىرىغا قاراپ «شەرقى تىلىلار»، «غەربىي تىلىلار» دەپ ئاتاشقان. VI ئەسىردە تىلى قەبىلىلىرىدىن: ئۇيغۇر، بوكە، تۇڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بىر ئىتتىپاق تۈزۈپ، «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغاندىن كېيىن خىتاي تارىخچىلىرى ئۇلارنى: «خۇيخى» دەپ ئاتاشقا باشلىغان. دېمەك، «خۇيخىلار» ئۇيغۇرلارنىڭ نەق ئۆزى. قىسقىسى، بۇ قوۋملار قېدىمىي زامانلاردا ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ V ئەسىرگە كەلگەندە «ئۇيغۇر « دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان ھەم چوڭ قاغانلىق بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىققان.

§2. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ئۇزاق ۋە مۇرەككەپ جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەن. ئەڭ قېدىمىي زامانلاردا تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغار دالاسىدا، ئىلى ۋادىسى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدا، بەرغانە ۋادىسى بىلەن ئىسسىقكۆل بويلىرىدا، يەتتىسۇ بىلەن ئالتاي تېغى ئارىسىدىكى ئوتلاقلاردا چارۋىچىلىق كەسپى بىلە شۇغۇللىنىدىغان «توققۇز ئۇيغۇر»، «ئو ئۇيغۇر» قەبىلىلىرى ياشاتتى. ئەينە شۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى موشۇ زىمىنلارنىڭ تۇپلۇك ئاھالىسى ھەقىقىي ئىگىلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. موشۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارغا مىلادىيەدىن 1000 ژىل ئاۋال (ھازىردىن 3000 ژىل ئاۋال) شىمال تەرەپتىن ساك قەبىلىلىرى كېلىپ قوشۇلغان. مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا (ھازىردىن 2000 ژىل ئاۋال) شەرىق تەرەپتىن ھۇن قەبىلىلىرى كېلىپ قوشۇلغان. مىلادىيەنىڭ XI ئەسىردە يەنە شەرىق تەرەپتىن ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى كېلىپ قوشۇلغان. موشۇ ئۈچ دۇركۇندە كېلىپ قوشۇلغان قەبىلىلەر بىلەن مەلۇم دەرىجىدە قان ئالمىشىش نەتىجىسىدە يېڭى مىللەتلەر كېلىپ چىققان. شۇنىڭدەك، تۇرلۇك دەۋرلەردە، تۇرلۇك سەۋەپلەر بىلەن غەربىي تەرەپتىن ئارىيلار، سوغدىلار، تۇخارلار ۋە باشقىلار كۆچۈپ كېلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئورۇنلاشقان ۋە ئاستا-ئاستا يەرلىك ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ سىڭىپ كەتكەن. يېڭىدىن كېلىپ قوشۇلغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئەسلى ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققان بولغانلىقتىن، يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن ئاسانلا ئۆزلىشىپ سىڭىپ كېتىشكەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي تارىخچىسى گۇباۋ:

—«شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ،ماكانلاشقان قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدە ھۇن ،ساك ،تۇخرى ،سوغدى قاتارلىق قەبىلىلەر ئەسلىدىلا ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ئىدى. شۇڭا ئۇلار شىنجاڭدا قېدىمدىن ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن ئاسانلا ئۆزلىشىپ سىڭىپ كەتكەن» دەيدۇ. دېمەك ،ھازىرقى ئۇيغۇر قەبىلىلەرنىڭ ،تارىختا «دىڭلىڭ»، «دىلى» دەپ ئاتالغان يەرلىك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن ئۆز ئارا قوشۇلۇپ سىڭىپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق مىللەتتۇر!

رۇس ئالىملىرىدىن ۋ.ۋ.گرىگورىيېۋ:

«مىلادىيەنىڭ V ئەسىردە تارىم ۋادىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ دىڭلىڭ قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان. تارىم ۋادىسىنىڭ ئاھالى شۇ مەزگىلدىلا ئۇيغۇرلىشىپ بولغان ئىدى» — دېسە، يەنە بىر ئالىم ۋ.ۋ. رادلوۋ: «مەن قەتئىي ئىشىنىمەنكى، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇرلار ناھايىتى قېدىمىي دەۋرلەردىنلا تارتىپلا ياشاپ كەلگەن... تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دېخانچىلىق رايونلىرىدا ياشىغان ئاھالىلەرمۇ ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، مىلادىنىڭ V ئەسىرگە كەلگەندە تامامەن ئۇيغۇرلىشىپ بولغان» دەيدۇ.

ئەندى، «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك، VIII ئەسىردە ياشىغان تارىخچى راشىدىننىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ»، XVI ئەسىردە ياشىغان خىۋە خانى ئابۇلغازىنىڭ «تارىخ شەجەرەی تۈرك» ئەسەرلىرىدە بايان قىلىنىشىچە:

«بۇنىڭدىن 5000. ژىل ئاۋال ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ باتۇر بە ئىۋۇشقاق بىر قىسمىغا ئۇلارنىڭ جەڭلەردە كۆرسەتكەن ئەرلىكى، ۋەتىنىگە ۋە خانىغا سادىقلىغى ئۈچۈن ئوغۇزخان تەرىپىدىن «ئۇيغۇر» دېگەن نام بېرىلگەن ئىكەن» («تىل-ئەدەبىيات، تارىخ مەسىلىلىرى» 65-بەت).

بىز بىلىمىزكى، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئېيتىلىشىچە: ئوغۇزخان قۇرۇلتاي چاقىرىپ، شۇ قۇرۇلتايدا «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن» دەپ ئېلان قىلغان. شۇنىڭغا قارىغاندا «ئۇيغۇر» دېگەن نام ئوغۇزخاندىن ئىلگىرىمۇ ئىستىمالدا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدىغان مۇنداق دەلىلمۇ بار: ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى دژېيمىس چېرچۋارد ئۆزىنىڭ ئۇلۇق ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى ناملىق كىتاۋىدا ئىشەشلىك ھالدا:

— ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 20000-30000 ژىللار ئىلگىرىلا ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇق ئىمپېرىياسىنى قۇرغان. ئۇلار كېيىنەرەك نۇرغۇنلىغان باشقا خەلىقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولغان. بۇنىڭدىن 12000 ژىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن يەر تەۋرەش خانۇ ۋەيرانچىلىغى «مۇ» قىتئەسىنى يوق قىلغان. بۇ

قىتئەدىكى 60 مىللىون ئاھالە ئۆزلىرىنىڭ يۇكسەك مەدەنىيىتى بىلەن بىللە تىنىچ ئوكيئان سۇيىنىڭ ئاستىدا قالغان. بۈگۈن تىنىچ ئوكيئاندا كۆرۈنۈپ تۇرغان غار تاشلىق ئاراللار ئەشۇ «مۇ» قىتئەسىنىڭ سۇ ئۈستىدە قالغان قىسىملىرىدۇر» دەپ يازىدۇ. (مەزكۇر كىتاب ئۇيغۇرچە نەشرى 15-بەت).

بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بىر قانچە ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلغان ئىدۇق: رۇس تارىخچىسى ئا.ن.بېرنشتام: «باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇزخان ھۇن قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن ئىلگەركى 174-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. دېمەك، ئۇ ئېپوستىكى ئوغۇزخاندىن ناھايىتى كېيىن ياشىغان باشقا بىر تارىخىي شەخس بولۇپ چىقىدۇ... باتۇر تەڭرىقۇتتىن ئىلگىرىمۇ ئەدەبىياتتا ئوغۇزخان ئوبرىزى بار ئىدى» دەيدۇ («قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 159-بەت).

تارىخچى ھادى ئاتلاس بولسا، «سىبىرىيا تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا: «ئېپوستىكى ئوغۇزخان ھىجرىيە كالېندارىدىن 3400 يىل ئىلگىرى ياشىغان» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ مىلادىيە كالېندارى باشلىنىشتىن 28 ئەسىر ئىلگىرى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭغا مىلادىيەدىن كېيىنكى 20 ئەسىرنى قوشساق، ئېپوستىكى ئوغۇزخان بۇنىڭدىن 48 ئەسىر، يەنى 4800 يىل ئىلگىرى ياشىغان بولۇپ چىقىدۇ. مۇنداق قاراش، ژۇقۇرىدا ئەبۇلغازى ئېيتقان ۋاقىتقا يېقىن كېلىدۇ.

تۈرۈك تارىخچىسى مۇرات رەمزىيە ئەپەندى بولسا: «ئۇيغۇر» دېگەن نام مىلادىدىن 2850 يىل مۇقەددەم بار ئىدى» دەيدۇ. ئالىمنىڭ مۇشۇ مەلۇماتىنى دۇرۇس دەپ قوبۇل قىلغان تەقدىردىمۇ «ئۇيغۇر» نامىنىڭ كېلىپ چىققىنىغا سەل كام 5000 يىل بولغان بولىدۇ.

تارىخچى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتىمىن بولسا: «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا تەسۋىرلەنگەن ئوغۇزخان ئېتنىك جەھەتتىن منوگولويدلىق تەسىرگە ئۇچرىمىغان، ساپ ئۇيغۇر — ئوغۇز تىپى بولۇپ، مۇنداق تەسىرگە ئۇچرىغان باتۇر تەڭرىقۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەيدۇ («قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 160-بەت).

مەزكۇر ئېپوستا يېزىلىشىچە، ئوغۇزخان: «مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانى بولىمەن» دەپ ئېيتقان. شۇ نەرسە ايققەتكە سازاۋەركى، بۇ كەلىمە ئوغۇزخاننىڭ ئانىسى ئايقاغاندىن قاغانلىقنى ئۆتكۈزۈۋېلىش مەراسىمىدا يېگى قۇرۇلتايدا جاكالانغان. بۇ فاكت بىرىنچىدىن: ئېپوستىكى ئوغۇزخان مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرى ئۆزىنىڭ ئاتىسى تۈمەن خاننى ئۆلتۈرۈپ، قاغانلىق تەختىنى تارتىۋالغان باتۇر تەڭرىقۇت ئەمەس، دېگەن پىكىرنى تەستىقلەيدۇ.

ئۇيغۇر ئاتامىسىنىڭ مەناسى بولسا، ئۇيغان، ئۇيۇشقان، بىرىككەن، ئىتتىپاق دېگەن مەنالارنى بېرىدۇ. مۇنداق قاراشنى بارلىق ئالىملار، شۇ جۈملىدىن پروفېسسور كازمىي بىلەن ئاكادېمىك رادلوۋلار قۇۋۋەتلىگەن.

يەنە بەزى ئالىملار، مەسىلەن تۈركىيە ئالىمى ئانىل چېچىن: «ئۇيغۇر سۆزى «ئۇيغار» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ مەناسى «مەدەنىيەتلىك» دېگەن بولىدۇ» دەيدۇ. («قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، 109-بەت). تۈركىيەدە تۈزۈلگەن لۇغەت كىتاۋىدىمۇ «ئۇيغار» سۆزى مەدەنىيەتلىك دېگەن مەنادا دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

دانىيالىك ئالىم ۋ.تومسېن بولسا: «ئۇيغۇر-ئوغۇز» ئاتالغۇلىرىنىڭ بىر سۆزنىڭ ئىككى ۋارىئانتى دەپ ھېساپلايدۇ «شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا بېغىشلانغان تاش پۈتۈك ئابىدىلەردە «مېنىڭ بۇدۇنۇم ئوغۇز ئىدى» دېگەن جۈملىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر بىلەن ئوغۇز بىر سۆز بولۇپ چىقتى.

توغرا، بۇ نام ئەڭ دەسلەپتە «توققۇز ئۇيغۇرنىڭ» ئىچىدىكى بىرلا قەبىلىنىڭ نامى بولغان، بىراق، مۇشۇ ئۇيغۇر قەبىلىسى باشقا قەبىلىلەرگە قارىغاندا سانى كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، قۇدرەتلىك قەبىلە بولغانلىقتىن، دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان خانلار كۆپىرەك مۇشۇ قەبىلىدىن سايلىناتتى. ئۆكۈمراي قەبىلە-ئۇيغۇر قەبىلىسى بولغانلىقتىن، تەبىي ھالدا بۇ دۆلەت «ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ، ئۇنىڭ پۇخرالىرى بولسا «ئۇيغۇر ئۇلۇسى» دەپ ئاتالغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ دۆلەتنىڭ پۇخرالىرى قايسى قەبىلىگە مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسى «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن « ئۇيغۇر» بىرلا كەبىلىنىڭ نامى ئەمەس، ئۇيغۇر دۆلىتى تەركىۋىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ، يەنى مىللەتنىڭ ئورتاق نامى بولغان.

3§. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تىپى

مەلۇمكى، يەر شارىنىڭ ھەر خىل جۇغراپىيەلىك رايون ۋە ئىقلىم چەمبەرلىرى ھەر خىل ئېتنولوگىيالىك ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولغان. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئانتروپولوگىيالىك تۈزۈلۈشى جەھەتتە بىر-بىرىدىن پەرىقلىق ئىرقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.

ئەندى، ئۇيغۇرلار دۇنيادىكى ئىرقىي تىپلارنىڭ قايسىغا كىرىدۇ، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك: شۈبھىسىزكى، ئۇيغۇرلار مەنسۇپ بولغان ئانتروپولوگىيالىك تۈركۈممۇ، ئوتتۇرا ئازىيانىڭ تەبىي شارائىتلىرىدىن كېلىپ چىققان. يېقىنقى زاماندىكى ئانتروپولوگىيا ئالىملىرى مەركىزىي ئازىيانىڭ يەر ئاستىدىن تېپىلغان قەدىمىي زامانغا ئائىت ئىنسانلارنىڭ باش سۆيەكلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلغاندىن كېيىن قەدىمىي زاماندا بۇ تەۋەدە ياشىغان ئىنسانلارغا «ئارىيان-تۇران ئىرقىي تىپى» اەپ نام بېرىشتى. بىز ياخشى بىلىمىزكى، تۇرانلار-شەرقىي

ئۇيغۇرلار، ئارىيانلار ــ غەربىي ئۇيغۇرلاردۇر. ئۇنداق بولغاندىن كېيىن «ئارىيا ــ تۇران ئىرقىي تىپى» دېگەنلىك «ئۇيغۇر ئىرقىي تىپى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار يەنە ئارىيان ـ تۇران ئىرقىي تىپىدىكى بۇ ئىنسانلار شەرقىي ئازىيادىكى سېرىق تەنلىكلەر جىنسىغا ئەمەس، ئېۋروپىدىكى ئاق تەنلىكلەر جىنسىغا كىرىدۇ»، دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى.

يەنە بىر فاكت، 1984 ـ يىلدىن كېيىن خىتاينىڭ ئىنسانشۇناس ئالىملىرىدىن خەن كاڭشىڭ، زۇ چۇڭشىن قاتارلىقلار خوتەننىڭ سانپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ۋاقتى ئېرامىزدىن ئاۋۋالقى III ئەسىرگە توغرا كېلىدىغان باش سۆيەكلەرنى تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلغاندىن كېيىن بۇ قەدىمىي ئىنسانلار ئانتروپولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى جەھەتتە قازاقىستاندا تېپىلغان ئاندرونوۋ تىپىدىكى ئىنسانلار بىلەن تامامەن بىردەك ئىكەنلىكىنى، يەنى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئىنسانلار ئېۋروپا ئىرقىنىڭ يەر ئوتتۇرا دېڭىز تارمىقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

بۇ بولۇدا بىزنىڭ «ئۇيغۇرلار ھىند ـ ئېۋروپا تىپىدىكى ئاق تەنلىك ئىنسانلار بولۇپ، شەرقىي ئازىيادىكى سېرىق تەنلىك ئىنسانلارغا قايناتسا قېنى قوشۇلمايدۇ» دېگەن پىكرىمىزنى تەستىقلەيدۇ.

بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بىز بىر نەچچە ئالىملارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىگە مۇراجىئەت قىلغان ئىدۇق.

XIX ئەسىردە ياشىغان ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى دژېيمس چېرچۋاردنىڭ يېزىشىچە، ئېرامىزدىن 500 يىل ئىلگىرى يېزىلغان خىتاي مەنبەلىرىدە: «ئۇيغۇرلار ئاق تۈزلۈك، سېرىق چاچلىق، كۆك كۆزلۈك كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ تېنى سۈتتەك ئاق. شىمال تەرەپتە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئەينە شۇنداق. ئەندى جەنۇبتا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قارا چاچلىق، قارا كۆزلۈكلەرمۇ ئۇچرايدۇ» دەپ يېزىلغان (بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قارا چاچلىق، قارا كۆزلۈك ئۇيغۇرلار دېگىنى جەنۇبتىكى سېرىق تەنلىكلەر بىلەن قان ئالمىشىش نەتىجىسىدە شالغۇتلاشقان ئۇيغۇرلارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك). بۇ بولسا ئۇيغۇرلار ئانتروپولوگىيە جەھەتتە سېرىق تەنلىك خىتايلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە مىللەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ» («قەدىمىي كونتىنېنت مۇ»، ئۇيغۇرچە نەشرى 6 ـ بەت).

ئامېرىكا تارىخچىسى ماكگوۋېرىنىڭ كۆرسىتىشىچە: «ئارىيانلار بۇ ھىندى ـ ئېۋروپا تىپىدىكى دېڭىلىقلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلاردۇر».

يەنە بىر تارىخچىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بولسا «ئارىيان ـ تۇران بۇ ئانتروپولوگ ئالىملىرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىرقىي كاتېگورىيىنىڭ نامى. ئەسلى بولسا، ئارىيانلارنىڭ تىلى كېيىنكى تۇران ـ ساكلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تىلى ئېدى» دەيدۇ («قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 77 ـ بەت). قىسقىسى، ئۇيغۇر ئاتالغۇسى يالغۇز مىللەتنىڭلا نامى بولۇپ قالماستىن، ئوتتۇرا ئازىيا تىپىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىنىڭ، يەنى ئىرقنىڭ نامى بولۇپمۇ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلا دۇنيادىكى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دەپ ئىشەنچلىك ئېيتالايمىز.

ئەندى، ئۇيغۇرلار قاچان مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن؟ ــ دېگەن مەسىلىگە كەلسەك:

بۇ سوئالغا پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتام ئۆز قولىدىكى ئىشەنچلىك دەلىل ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ تۆۋەندىكى جاۋابنى بېرىدۇ:

«مەركىزىي ئازىيانىڭ كەڭ قازاسىغا تارقىلىپ ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا سەياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، تىل يىسخىكا جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئېرىشىپ، بۇقاخان (ئەپراسياپ) سەۋرىدىلا مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن، ھۇنلارنىڭ دەۋرىدە بۇ جەريان تاماملاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخى، كام دېگەندە، ھۇنلارنىڭ قەبىلەۋىي ئىتتىپاقى دەۋرىدىن باشلىنىشى كېرەك. شەرقىي تۈركىستانمۇ شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇيغۇرىستان بولۇپ قالغان. يازما مەنبەلەردە بولسا، شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ نامى بىلەن «ئۇيغۇرىستان» دەپ ئاتىلىشى ٧ ئەسىردىن باشلىنىدۇ» دەيدۇ. (ئا.ن. بېرنشتام كىتاۋى 33 ـ بەت). باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان تەشكىل قىلغان ھۇن ئىمپېرىيىسى 500 يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈردى. موشۇ 5 ئەسىرلىك بىرلىشىپ ياشاش جەريانىدا كۆپلىگەن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ئۆز ئارا يۇغۇرۇلۇپ، بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى ئەينى ھەقىقەت.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە، ئاساس بولغان ھۇنلار ئىتتىپاقىدىن ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان (ئوغۇزخاندىن) مىننەتدار بولۇشى كېرەك.

ئەندى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرىلىق مەسىلىگە كېلەيلى: ھازىرقى دۇنيا ئالىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك دەلىل ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ، تارىم ۋادىسىدا بۇنىڭدىن 7 ـ 6 مىڭ يىل بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلەرنى ئاساس قىلغان شەھەر، دۆلەتلىرى بار ئېدى، دەپ ھېساپلىماقتا. دېسلەپكى ئۇيغۇر ئىمپېرىياسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغىمۇ سەل كام 5000 يىل بولدى. ئەگەر بىز مىللەت ـ دۆلەتنىڭ مەھسۇلى دەيدىكەنمىز، ئۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىگە، كام دېگەندە، 3000 يىل بولغان بولىدۇ.

ئالىملارنىڭ بۇ ئىلمىي ھۆكۈمى خىتايلار كۈچەپ تەشۋىق قىلىۋاتقان «ئۇيغۇرلار ــ خەنزۇلار بىلەن نەسىلداش ئۇرۇق» دېگەن سەپ ـ ساتالىرىنى بىت ـ چىت قىلىپ تاشلىدى.

§4. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولى

ئەندى، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق رول ئوينايدىغانلىقى توغرىسىدىكى مەسىلىگە كەلسەك، ئاتاقلىق تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس تۈركىي مىللەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن ئېتنىك تەركىپلەر توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

«قان سىستېمىسى ۋە تىل، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولغان تۇرالار، ھۇنلار، ياۋچىلار، ساقلار، قاڭلىلار، ئۇيسۇنلار تۈركلەرنىڭ ئۆز ئارا سىڭىشىشىدىن، شۇنىڭدەك شەرقتىكى موڭغۇل نەسىللىك تايپىلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىران نەسىللىك خەلقلەرنىڭ قىسمەن ئۆز ئارا سىڭىشىپ كېتىشىدىن، ھازىرقى زاماندىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان قان قېرىنداشلىشلىقى جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن بولغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر كېلىپ چىققان». (تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار»، ئالمۇتا نەشرى 86-بەت).

يەنە بىر تارىخچىمىز قاسىم مەسىمي: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى-بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ ئاساسى ئىدى. بىراق، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر بارغانسېرى كۆپىيىپ، بىر-بىرىدىن يىراق رايونلارغا تارقىلىپ ياشىغانلىقتىن ھەم قىسمەن يات قەبىلىلەر بىلەن قان ئالمىشىش نەتىجىسىدە يېڭى قەبىلىلەرگە ئۇيۇشۇپ، ئۆزلىرىگە يېڭى ناملارنى قويۇۋېلىشقان. شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى زاماندىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر كېلىپ چىققان» دەپ ھېساپلايدۇ.

ژۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن مەلۇم بولىدىكى، ھازىرقى زاماندىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۇيغۇر نەسلىدىن كېلىپ چىققان: تۇرالار، ھۇنلار، ياۋچىلار، ساقلار، تۈركلەر ۋە ئۇيسۇنلەر ئاساسىي ئامىل بولغان. ناھايىتى ئاز مىقداردا موڭغۇل نەسىللىك تايپىلار بىلەن ئىران نەسىللىك تايپىلار ئارىلاشقان ئىكەن. موشۇ فاكتىنىڭ ئۆزى: **ئۇيغۇرلار-بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى**، دېگەن ھۆكۈمنىڭ توغرىلىقىنى يەنە بىر قېتىم تەستىقلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرۇك قېرىنداشلار ئۇيغۇرلارنى-**ئاتا تۈرك** يەنى تۈركنىڭ ئاتىسى دېسە، قازاق ئالىمى ۋە ئاقىنى شاكەرىم قۇدايبېردى:

«بىز ئۇيغۇر نامىدىن كېلىپ چىققان ئەل بىز، بۇ «ئۇيغۇر» دېگەن-بىرىككەن، قوشۇلغان دېگەن مەنادا دەپ شەجەرە يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئېيتقان. شۇ ئۇيغۇردىن: قىرغىز، قاڭلى، قىپچاق، ئارغىن، نايمان، دۇلات، ئۇيسۇن دېگەن تايپىلار چىقىپ، شۇلارنىڭ نەسلىدىن كېلىپ چىققان بىز. ئۇ زاماندا بۇ نام بىلەن ئاتالغانلار يالغۇز بىزلا ئەمەس، كۆپ ئەللەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى ئولتىرىشلىق ھاياتقا كۆچۈپ بەزىلىرى: نوغاي، باشقۇرت ئاتىلىپ، يەنە بەزىلىرى ئۆزبەك، سارت دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەتكەن. ئاخىرىدا «قازاق» دېگەن نام بىزدە قالغان»-دەپ يازغان ئىدى («تۈرك، قىرغىز، قازاق ھەم خانلار شەجەرىسى» ئالمۇتا نەشرى، 21-بەت).

قازانلىق تارىخچى ھاسان ئاتا بولسا «تارىخ قەۋمى تۈركى» ناملىق ئەسىردە: «شەرقىي ئېۋروپىدىكى ئۈگۈر-فىنلار، ماژارلار (ھۇنگارلار)، بۇلغارلار، تۈركلەر، تاتارلار، باشقۇرتلار، مىشەرلەر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا ئۇيغۇرلارغا باغلىنىدۇ»، دەپ يازغان ئىدى («تارىخ قەۋمى تۈركى»، 26-بەت).

قەدىمىي «تۇران» زېمىنىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەر ھازىرقى زاماندا سەياسىي جەھەتتە بۆلۈنۈپ، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم-ئايرىم دۆلەت بولۇپ ياشىماقتا. مۇنداق بۆلۈنۈش بۇ خەلقلەرنىڭ ئۆتمۈش تارىختا زىت بولۇپلا قالماستىن، كېلەچەك تەقدىرى ئۈچۈنمۇ خوۋۇپلۇقتۇر. بۇ ھەقىقەتنى ئالدىن-ئالا چۈشەنگەن ئۇلۇغ سەركەردە، ساھىپقىران ئەمىر تىمۇر «ئۈگۈتلەر» ناملىق كىتاۋىنىڭ 1-بېتىدىلا:

«بىز كىم؟ مۈلكى تۇران، ئەمىرى تۈركىستان بىز. بىز كىم؟ مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ ئۇلۇغى، تۈركنىڭ باش بوغۇنى بىز!»-دەپ خىتاپ قىلغان ئىدى.

دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەر تار مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئاسارىتىگە بېرىلمەستىن، ئەجداتلىرىمىز سىلىپ بەرگەن داغدام يول بىلەن مېڭىپ، كېلەچەكتە «**تۇران**» ياكى «**تۈركىستان**» دېگەن ئورتاق نام ئاستىدا بىر بايراق ئاستىغا توپلانسا ياخشى بولاتتى. بۇ بىردىن-بىر توغرا يول. باشقا يوللارنىڭ ھەممىسى خاتا. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قېرىنداش دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىشكە باشلىدى!

قازاقستان پرېزىدېنتى نۇرسۇلتان نازاربايېۋ 2005-ژىلى 18-فېۋرال كۈنى قازاقستان خەلقىگە يوللىغان مەكتۇبىدە:

-«مەن ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقىنى قۇرۇشنى تەكلىپ قىلىمەن» دەپ ئېيتتى. بۇ ناھايىتى ياخشى دانا تەشەببۇس بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرىمۇ بۇ چاقىرىققا ئاۋاز قوشىدۇ دەپ ئۈمۈت قىلىمىز.

3-باپ

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى

- ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس مىللىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە مۇستەقىل مىللەت.
ئا.ن. بېرنشتام.

ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرگە ئوخشىمايدىغان ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە مۇستەقىل مىللەت. بۇ ئالاھىدىلىك ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇنىڭ مىللىي تىلى، مىللىي پسىخىكىسى، مىللىي مەدەنىيىتى، مىللىي ئۆرپ-ئادىتى ھەم ۋەتەن بىرلىكىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. تۆۋەندە بىز ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تىلى: ژۇقارقى باپلاردا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلى: ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ ئۇيغۇر-قارلۇق گرۇپپىسىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، يۈسۈپ بالاساغۇنىيدىن، ماھمۇت قەشقەرىيدىن باشلاپ تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆزىنىڭ لۇغەت فوندىنى ۋە فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلىغان ھالدا داۋاملىق رىۋاجلىنىپ كەلمەكتە. شۇنىڭدەك بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

پروفېسسور مۇھەممەت فۇئات كوپرۈلۈ تىل مەسىلىسىگە ئائىت تەتقىقات كىتاۋىدا: «قۇتادغۇ بىلىكنىڭ» تىلى ساپ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىدە شەك شۈبھە يوق. خۇددى شۇنداق «دىۋان ھېكمەتنىڭ» تىلى «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىدىن تامامەن دېگىدەك پەرقسىز. يەنى خاقانىيە ئەدەبىي تىلى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ»- دەپ يازغان. ئۇ يەنە «قىسەسۇل ئەنبىيانى» تىل نۇقتىسىدىن «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، «دىۋان ھېكمەت» مەنسۇپ بولغان تىل دائىرىسىگە كىرگۈزسەك، ھېچ بىر خاتا قىلغان بولمايمىز. خاقانىيە تىلىنى XV ئەسىرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان چاغاتاي تىلىغا باغلاشتا «قىسەسۇل ئەنبىيا» بەك زور ئەھمىيەتكە ئىگە»- دېگەن ئىدى (ئا.ئۆتكۈر «غەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 161-160-بەتلەر).

بۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى ژۇقۇرى، ئېيتىلىشى راۋان، مەنا جەھەتتىن پاساھەتلىك تىل ھېساپلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تاۋۇش ئورگانلىرى شۇنچىلىك تەرەققىي قىلغانكى، ئۇلار ھەر قانداق چەت ئەل تىلىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرۈپ، بىمالال سۆزلىشەلەيدۇ. خىتايلاردەك ئۆز تىلىدىن باشقا بىرمۇ تىلنى دۇرۇس تەلەپپۇز قىلالمايدىغان بىچارىلەر ئەمەس!

ئۇيغۇر تىلشۇناس ئالىمى قۇدۇس ھاپىز ستوكگولم شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن تىل مەسىلىلىرى بويىچە خەلىق ئارا ژىغىنغا قاتنىشىپ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا» ئىلمي دوكلاد قىلغاندا بۇ يېقىنلىقققا دۇنيا ئالىملىرى ھەيران قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر شائىرىمىز:

مېنىڭ تىلىم-ئۇيغۇر تىلى،
سايراپ تۇرغان بۇلبۇل تىلى.
گۈلى رەنا، سۇمبۇل تىلى،
ئۇنى جاندىن سۆيگۈم كېلۇر!-دەپ مەدھىيلىگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پسىخىكىسى: پسىخىكا كىشىلەرنىڭ روھىيىتىدىكى ئۇلقى-مۇجەز ۋە خاراكتېر ۋە باشقا روھىي ھالەتلەرنىڭ ئۇمۇمىي ئاتىلىشىدۇر. ئادەمنىڭ پسىخىكىسى: شۇ ئادەمدىكى ئىرسىيەت، ئۇدۇم، قان تىپى، ئىدراك، تەپەككۇر قاتارلىق ئىچكى ئامىللارغا، ئىجتىمائىي شارائىت ۋە تەبىي مۇھىتتىن ئىبارەت تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىر قىلىشى ئارقىسىدا شەكىللىنىدىغان ئالاھىدە روھىي ھالەتتۇر.

ئىنسانلارنىڭ ياشاش ئۇسۇلى ۋە ياشاش ئادىتى، ئەمگەك ئۇسۇلى ۋە ئەمگەك ئادىتى، ئىجتىمائىي تەرىبىيلىنىشى ۋە جۇغراپىيالىك مۇھىت شۇ ئىنسانىنىڭ پسىخىك ھالىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھەر بىر ئىنساننىڭ ئۆزىگە خاس پسىخىكىسى بولغاندەك، ھەر بىر مىللەتنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مىللىي پسىخىكىسى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پسىخىكىسىدىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. ئۇيغۇرلار ئەمگەكچان، تىرىشچان، ئىش قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان ئالىي جاناپ مىللەت. ئۇلار ھورۇنلۇقنى، بېغەملىكنى، تەييارتاپلىقنى يامان كۆرىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمىي زامانلاردىن تارتىپلا ئەمگەك-ھايات كەچۈرۈشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى، ئادەمنى بەركامالليققا يېتىشتۈرىدىغان ئاساسىي يول دەپ قاراپ، ھۆرمەت قىلىپ كەلگەن. ئۇلار نەچچە مىڭ ژىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئىنسان ھاياتىغا كېرەكلىك ماددىي ۋە مەنىۋىي بايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرى ياراتقان. بۇ بايلىقلاردىن ئۆزلىرى بەھرىمەن بولۇپلا قالماستىن، باشقا خەلقلەرنىمۇ بەھرىمان قىلغان. ئەمگەكنى، ئەمگەك ئادەملىرىنى ھۆرمەتلەش ئۇيغۇرلاردىكى قەدىمىي ئەنئەنە. مەسىلەن: دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيغۇرلار دېخانچىلىق ئىشلىرى باشلىنىدىغان نورۇز كۈنىنى، بىر ژىللىق ئەمگەكنىڭ يەكۈنىنى چىقىرىدىغان

مول هوسۇل تويىنى مۇقەددەس بىلىپ، چوڭ بايرام قىلاتتى. ئەمگەكنى، ئەمگەكچىلەرنى ئۇلۇغلايدىغان، هورۇنلۇقنى، تەييارتاپلىقنى سۆكىدىغان ماقال-تەمسىللەر، چۆچەك-رىۋايەتلەر ئۇيغۇر فولكلورىدا يېتەرلىك.

ئۇيغۇرستاننىڭ شەھەر-يېزىلىرىنى، قۇدۇق-كانالىرىنى، تاغ-تاشلارنى ئويۇپ ياسىغان مىڭ ئۆي-نەقىشلىرىنى، تۇرپاننىڭ كارىزلىرى بىلەن تارىم-جۇڭغار ۋادىسىدىكى ئۆستەڭ-كانالارنى كۆرگەن كىشى بۇ مۆجىزىلەرنى ياراتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمگەكچانلىقىنىڭ شاھىدى بولالايدۇ.

2. ئۇيغۇرلار ئىلىمگە ئامراق، سەنئەتخۇمار مىللەت. بۇ خىسلەتلەر ئۇيغۇرلاردا قېدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەنىۋى ئەنئەنە. ھەر قانداق ئۇيغۇر پەرزەندى ھېچ بولمىغاندا، ئۆز ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ شەجەرىسىنى پىششىق بىلىدۇ. بىرەر ساز ئەسۋاۋىنى چالالايدۇ ياكى ناخشا ئېيتالايدۇ، سۈرەت سالالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر ئۇيغۇر ئائىلىسىدە بىر نەچچە كىتاب بىلەن بىر-ئىككى مۇزىكا ئەسۋاۋى بار. بەزى ئائىلىلەردە ئاتا-بوۋىسىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان كىتابلار بىلەن سەز ئەسۋاپلىرى مۇقەددەس مۈلۈك سۈپىتىدە ساقلىنىدۇ.

ھازىرقى زاماندىمۇ ئىلىمنىڭ ھەممە ساھالىرى بويىچە ئۇتۇملۇك ئىشلەۋاتقان ئۇيغۇر ئالىملىرى بار. بۇ توغرىلىق تۆۋەندىكى بابلاردا ئالاھىدە توختىلىمىز.

3. ئۇيغۇرلار ئويۇن-كۈلكىنى ياخشى كۆرىدىغان، خۇشخوي، خۇشچاقچاق مىللەت. ئۇلار ھاياتى كۆڭۈللۈك ئۆتكەن چاغلىرىدىمۇ، بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەن چاغلىرىدىمۇ خۇشچاقچاق كۈلكىسىبىلەن ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇتۇشنى، باشقىلارغا روھىي مەدەت بېرىشنى بىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتىرىش-مەشرەپلىرى، توي-تۆكۈن مەرىكىلىرى ئويۇن-كۈلكىسىز ئۆتمەيدۇ. ئويۇن-كۈلكە ئۇيغۇرلار ھاياتىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى. ئۇ تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھالىرىغا سىڭىپ كەتكەن. « ئۇيغۇرلار ئەزرائىلنى كۆرسىمۇ چاقچاق قىلىدۇ، دوزاققا كىرسىمۇ ناخشا ئېيتىدۇ»، دېگەن تەمسىللەر بىكارغا ئېيتىلغان ئەمەس.

4. ئۇيغۇرلار ئاق كۆڭۈل، مېھماندوست مىللەت. ئىچى قارىلىق، زەھەرخەندىلىك، يامان نىيەتلىك، مېھمان خالىماسلىق ئوخشاش ئىللەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىتىگە تامامەن يات. ئۇيغۇرلار ئۆزىنىگىمۇ، ئۆزگىلەرگىمۇ، ھەتتا دۈشمىنىگىمۇ پەقەت ياخشىلىقنى تىلەيدۇكى، ھەرگىز يامانلىقنى تىلىمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ موشۇ ئاق كۆڭۈللىگىدىن پايدىلانغان خىتاي مۇستەملىكچىلىرى 1949-ژىلى ئوكتيابىردە ھىيلە-مىكىر بىلەن ئۇيغۇرستانغا كىرىۋالغان ئىدى. مانا ئەندى ئۇنىشۇقلۇق قىلىپ، كەتمەي تۇرۇۋېلىۋاتىدۇ. موشۇ ئەمەلىيات خەلقىمىز ئېيتقان: «دوستلار كەلسە كېتىدۇ، دۈشمەن كەلسە كەتمەيدۇ»، دېگەن ھېكمەتنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىگىنى كۆرسەتمەكتە.

5. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلىدىغان، باشقىلارنىڭ ئۆزىنى بوزەك قىلىشىغا يول قويمايدىغان مەغرۇر مىللەت. ئۇلار زورلۇق، ھاقارەتنى ھەرگىز قوبۇل قىلمايدۇ. كىمكى ئۇيغۇرنىڭ ھوقۇقىغا تېگىپ، ئۇنى بوزەك قىلماقچى بولىدىكەن، ئۇ تېپەنشىلىك جازاسىنى ئالماي قالمايدۇ. ئىنسانلىق غۇرۇرى ھاقارەتلەنگەن ئەھۋالدا بىر ئۇيغۇر يۈز دۈشمەنگە تېتىيدۇكى، ئۆلۈمدىن قورقۇپ باش ئېگىپ تۇرمايدۇ! ئۇلار يات مىللەتنىڭ تەجاۋۇزىغا ئۇچراپ، ئەركىنلىگىدىن ئايرىلىپ قالغان ۋاقىتتا، قۇللۇققا باش ئېگىپ قاراپ تۇرمايد، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقىنى، مىللىي مۇستەقىللىگىنى ھىمايە قىلىپ، دۈشمەنگە قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. خۇددى ئەخمەتجان قاسىمي ئېيتقاندەك: «بىزنىڭ خەلقىمىز ئەركىنلىك ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ، ئۆلۈپ كېتىشكە رازىكى، دۈشمەنگە قۇل بولۇپ ياشاشقا رازى بولمايدۇ!».

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاخىرقى 245 ژىلدىن بېرى مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى توختالسىز ھالدا كۆرەش ژۈرگۈزۈۋېپ كەلگەنلىگى بۇ ھۆكۈمنىڭ توغرىلىغىنى تەستىقلەيدۇ.

6. ئۇيغۇرلار يېڭىلىققا ئىنتىلىدىغان، ئىلغارلىقنى ياخشى كۆرىدىغان، ئالغا باسار روھقا ئىگە مىللەت. ئۇلار قالاقلىقنى، خۇراپاتلىقنى ياخشى كۆرمەيدۇ. دۇنيانىڭ قانداق يېرىدە بىرەر ئىجابىي يېڭىلىق بولىدىكەن، ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا ئىنتىلىدۇ ۋە دەرھال قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ھەممە دىنلارنى دېگىدەك قوبۇل قىلغان. ھەممە مەدەنىيەتلەرنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى بېيىتقان. ھازىرقى زاماندىمۇ، زامانىۋىي ئىلغار تېخنىكىنىڭ ھەممە ساھالىرىدا ئۇتۇملۇك پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئاز ئەمەس. ئۇلار روسسىيانىڭ، ئېۋروپىنىڭ ۋە ئامېرىكىنىڭ ئىلىم دەرگاھلىرىدا ئۇتۇملۇك ئەمگەك قىلىپ، شۇ ئەللەرنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسسىلىرىنى قوشماقتا.

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

ژۇقۇرىدا بىز مىللىتىمىزنىڭ پسىخىكىسىدىكى ئىجابىي خىسلەتلىرىنى بىرمۇ-بىر ئاتاپ ئۆتتۇق. بۇ ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى موشۇنداق ئالىيجاناپ كىشىلەر دېگەنلىك ئەمەس.

شائىرىمىز تېيىپجان ئېلىيېۋ:

«مېغىزى، شاكىلى بار ھەر نەرسىنىڭ،
ئەي، ئاقىل، شۇنداق چۈشەن مىللەتنىمۇ.

ئاشاتتى مىللەتنىڭمۇ پەزىلتى،
چۈشەنسە ئۆزىدىكى ئىللەتنىمۇ!

دەپ يازغىنىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدىكى ناچار-سەلبىي ئىللەتلەرمۇ ئاز ئەمەس. بولۇپمۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي دۇنياسىدا كۆپلىگەن ناچار ئىللەتلەر پەيدا بولۇپ، ئاستا-ئاستا يامراپ، مىللىتىمىزنىڭ جەڭگىۋار روھىنى چىرىتىشقا باشلىدى. ئاتاپ ئېيتقاندا:ھورۇنلۇق، بېغەملىك، نادانلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، قالالىق، ئاچ كۆزلۈك، تاماخورلىق، خۇشامەتچىلىك، ھەسەتخورلۇق، ئاداۋەت ساقلاش، چېقىمچىلىق، يۈرتۋازلىق، قەبىلىۋازلىق ۋە باشقا ئىللەتلەر. بىنچە بۇ خىل سەلبىي ئىللەتلەر مونۇ ئىككى خىل مەنبەدىن كېلىپ چىققان. **ئۇنىڭ بىرىنچىسى، بەزى كىشىلەرنىڭ شەخسىي مەنپەئەتنى مىللىي مەنپىيەتتىن ئۈستۈن قويىدىغان نادانلىقى ۋە قارا نىيەتلىكى، ئىككىنچىسى بولسا، خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ ئۇزاق زامان ئۆزلۈكسىز داۋام قىلغان مىللىي زۇلۇمى ۋە دۈشمەنلىك سەياستى.**

XIX ئەسىرنىڭ 50-ژىللىرىدا ئۇيغۇرستانغا سەياھەت قىلغان قازاق ئالىمى ۋە سەياھەتچىسى چوقان ۋالىخانوۋ موشۇ ھەقىقەتنى تەكىتلەپ مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

—«بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئېچىنارلىق ئەھۋالدا ياشايدۇ، ئۇلار ئاچ كۆز ئەمەلدارلارنى تويغۇزىمەن دەپ ئاچ-توق قېلىشىغا قارىماي قىش-ياز ئىشلەيدۇ، تىنىماي ئازاپ چېكىدۇ. ئەسلىدە، ئۇيغۇرلار ئەمەكچان، خۇشخوي، مېھماندوست، ئادىل خەلىق ئىدى. بىراق، دايىملىق ئېزىلىش، زورلۇق-زومبىلىق بۇ خەلىقنىڭ روھىدا بەزى بىر ناتوغرا،ناچار مۇجەزلەرنى پەيدا قىلىپ قويغان. مابادا، باشقىچە ياخشىراق شارائىت بولغان بولسا، بۇ خەلىق ئۆزىنىڭ دىن قېرىنداشلىرىدىن ئۆزۈپ كەتكەن بولار ئىدى!» («تىل-ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى»، 120-بەت).

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى توغىلىق تۆۋەنكى باپلاردا ئالاھىدە توختىلىدىغان بولغانلىقتىن، بۇ يەردە تەكرارلايمىز. ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس پارلاق مىللىي مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش بىلەن چەكلىنىمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقاتى. ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا دۇنيادىكى چوڭ دىنلارنىڭ ھەممىسىنى دېگىدەك قوبۇل قىلغان ۋە ئېتىقات قىلىشقان. قېدىمىي زاماندا: شامانىزم، مانىخېزم، زارادۇشت دىنلىرىنى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە:بۇددا ۋە خرىستىيان دىنلىرىنى، X ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. مىڭ ژىلدىن بۇيان موشۇ دىنغا ئېتىقات قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. كۆيچىلىك ھەق-ئادالەتلىك، ئەدەپ-ئەخلاقلىق بولۇپ دۇرۇس ياشاشقا، ھەر خىل گۇنا بولىدىغان ئىشلاردىن ساقلىنىشقا چاقىرىدىغان ئەدەپ-ئەخلاق كودېكسى، خالاس. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، **دىن ئىنساننى توغرا يولغا يېتەكلەيدىغان مەنىۋىي يېتەكچى!** ئۇ ھەرگىزمۇ بەزىلەر ئويلىغاندەك، ئىنسان ھاياتىنىڭ ھەممە ساھالىرىنى باشقۇرىدىغان، ھايات قانۇنلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان مۇتلاق ئۈكۈمران كۈچ ئەمەس! ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان كۆز قارىشى ئەينە شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار دىنغا ئاڭلىق مۇئامىلە قىلىدۇ، ئورۇنلۇق، دۇرۇس پايدىلىنىدۇ. بەزى خەلىقلەرگە ئوخشاش دىنىي ھايات قانۇنلىرىدىن ئۈستۈن قويىدىغان، **ھەددىدىن تاشقىرى چوقۇنىدىغان ئاڭسىز فاناتىكلاردىن ئەمەس. مەسىلەن:** ئۇيغۇرلار تۇپلىشىپ ئولتىراقلاشقان يۇرتلارنىڭ ھەممىسىدە نەسچىتلەر بار. بىراق شۇ مەسچىتلەرگە بېرىپ، بەش ۋاقلىق ناماز ئوقۇيدىغان ئۇيغۇرلار 5 پايىزغىمۇ يەتمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، مۇتلاق كۆپچىلىك ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى مۇسۇلمانچىلىق تەلەپلىرىگە لايىق تۇتىدۇ. ھەر خىل جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ، جازاغا تارتىلىدىغان ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن ناھايىتى ئاز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنى «دىنىڭ ئەسەبىيلىك؟» ياكى «ۋاھابىزىمدا» ئەيىپلەش پۈتۈنلەي خاتا. ئۇ مىللىي دۈشمىنىمىز خىتاينىڭ رەزىل ئويۇنى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپى-ئادىتى. ھاياتتا ھەر بىر ئىنسان ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ مىللىي ئۆرپى-ئادەتلىرى دائىرىسىدە ياشايدۇ. يەنى، ھەر بىر ئىنساننىڭ پائالىيىتى مۇئەييەن ئۆرپى-ئادەت، رەسىم-يوسۇنلارنىڭ كونتروللىغىدا داۋام قىلىدۇ. ئەينە شۇ ئۆزىمىزگە ناھايىتى تەبىي بولۇپ تۇيۇلىدىغان ئۆرپى-ئادەتلىرىمىز-بىزنىڭ مىللىتىمىزنى باشقىلاردىن پەرىقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئالاھىدە بەلەۋسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆرپى- ئادىتى شۇ مىللەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن. شۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش-تەرزى، قۇرۇلۇش سەنئىتى، كىيىنىش ئالاھىدىلىكى، يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرى، تۈرلۈك مەرىكە- مەراسىملىرى قاتارلىق كۆپ جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر. ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كۆپ خىل دىنلارنىڭ، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپى-ئادەتلىرى خىلمۇ-خىل ۋە مۇرەككەپ. موشۇنداق مۇرەككەپ ۋە قېدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتنىڭ ئۆرپى-ئادەتلىرىنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. بىز پەقەت ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان ئۆرپى-ئادەتلەرنىڭ ئاساسىي ساھالىرىنى ئاتاپ ئۆتۈش بىلەنلا چەكلىنىمىز. ئۇلار مونۇلار: ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىش ئادەتلىرى،

كىيىنىش ئادەتلىرى، ۋىمەك-ئىچمەك ئادەتلىرى، ئۆي تۇتۇش ئادەتلىرى، ھۈنەر-كەسىپ ئادەتلىرى—بۇلار ئىختىسادىي ئادەتلەر. كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى—توي-تۆكۈن ۋە ئۆلۈم-يىتىم ئادەتلىرى، ھېيت-بايرام ۋە مەراسىم ئادەتلىرى—بۇلار ئىجتىمائىي ئادەتلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا مەنىۋىي ئادەتلىرىمۇ بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن بىرلىكى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى—ئۇيغۇرستاندۇر. بۇ ۋەتەندىن ھېچ قاچان ئۇيغۇرلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. ئىشەنمىسىڭىز ئا.ن.بېرنشتامنىڭ مونۇ بايانلىرىغا نەزەر ئاغدۇرۇڭ:

—«ئۇيغۇرلار قېدىمىي زامانلاردىن تارتىپلا، ھازىر ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ماكاندا، يەنى ئۇيغۇرستاندا ياشاپ كەلگەن. ئۇلار ھاشامەتلىك، گۈزەل شەھەرلەرنى بىنا قىلغان ئىمارەتلەرنى سېلىپ، ئۇنى ئۆز قوللىرى بىلەن نەقىشلىگەن. ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، كارىزلارنى ئېچىپ، بىپايان يېتىزلىقلارنى كۆكەرتكەن، باغلارنى باراقسانلاشتۇرغان. ئۇلارنىڭ پۈتۈن تارىخى ئەينە شۇ ۋەتىنى بىلەن باغلىنىشلىق» (ئا.ن.بېرنشتام «ئۇيغۇرلارنىڭ قېدىمىي ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ قىسقىلىرى»، 33-بەت).

بۇ يەردە بىز پەقەت ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن ۋەتەندە ئورتاق ھايات كەچۈرگەن مۇستەھكەم مىللەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش بىلەن چەكلىنىمىز.

بىز ژۇقۇرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتتۇق. مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس مىللىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە مۇستەقىل مىللەت. ئۇ ھەچ بىر جەھەتتىن خەنزۇلارغا مۇتلاق ئوخشىمايدۇ. يالغۇز مىللىي خۇسۇسىيەت جەھەتتىلا ئەمەس، ئىرقىي تىپى جەھەتتىنمۇ مۇتلاق ئوخشىمايدۇ.

خۇددى ئاتاقلىق ستراتېگىيا ئالىمى سەيمىل خانتىڭتون ئېيتقاندەك:

«مەيلى قانداق تۈزۈم شارائىتىدا بولسۇن، ھەزارەت جەھەتتە بىر بىرىدىن تۈپتىن پەرىقلىنىدىغان بۇ ئىككى مىللەت ھەرگىز بىر قازاندا قاينىمايدۇ».

ھەقىقىي ئەھۋال موشۇنداق تۇرسا، خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ « ئۇيغۇرلار — خەنزۇلار بىلەن نەسىلداش ئۇرۇق، يەنى جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى!» دەپ جۆلۈشلىرى ئۆزلىرىنىڭ ياۋۇز تەبىتىنى ئاشكارە قىلىدۇ، خالاس!

4-باپ

ئۇيغۇرلارنىڭ شانلىق ئۆتمۈشى

— ژۆرنگىدە ئەجداتلىرىنىڭ شانلىق ئەسلىمىلىرى قالمىغان ئادەم- مەنىۋى مېيىت ئادەمدۇر. بۇنداق مېيىتلىك ئاخىرى ئۆلۈمگە ئېلىپ بارىدۇ.
نەبىجان تۇرسۇن.

دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈگى، ئىنسانىيەت سىۋىلىزاسىياسىنىڭ كېلىپ چىققان مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رېگىونى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ماكانىدۇر. قەدىمى ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبى قىسمى ۋە بىۋاسىتە ئەۋلاتلىرى ھېساپلانغان: ئارىيلار، تۇرالار، ساقلار، ھۇنلار، تۈركلەر، ئاۋارلار ۋە باشقىلار نەچچە مىڭ يىللىق تارىختا ئەينە شۇ كەڭ زېمىنلارغا تارقىلىپ ياشىغان. شۇ جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇرغان.

تارىخى دېرەكلەرگە ئاساسلانغاندا: ئەجداتلىرىمىزنىڭ قەبىلىلەرنى ئاساس قىلغان دەسلەپكى بەلگىلىكلىرى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 8-7 مىڭ يىللار بۇرۇن پەيدا بولغانلىقى مەلۇم. ئۇلار شۇ زاماندىن باشلاپ بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگىچە ئۆزلىرى ياشىغان رايونلاردا كۆپلىگەن چوڭ-كىچىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆتكەنلىكى بولۇشى تەبىي. بىز بۇ يەردە پەقەت ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئۇلۇق، قۇدرەتلىك، باي ۋە مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ ۋە ئۇنىڭغا قاتنىشىپ، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان، ئۇنتۇلماس شانلىق سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان تالانتلىق مىللەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلىمەكچىمىز. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىچىدە ھۇن ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى بىلەن كۆكتۈرك ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى ئەڭ زور ۋە ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر بولغان ئىدى. ھۇن ئىمپېرىياسىنىڭ تېررىتورىياسى: شەرقتە تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن، غەرپتە كاسپىي دېڭىز بىلەن ۋولگا دەرياسىغىچە، كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىياسى شەرقتە ساخالىن ئاراللىرىدىن، غەرپتە قارا دېڭىز قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا بايكال كۆلى ۋە ئېنىسېي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىن، جەنۇپتا سەددىچىن سېپىلى ۋە تىبەت ئېگىزلىكىگىچە ئىدى.

X-XI ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيادە بىرلا ۋاقىتتا تۈركىي (ئۇيغۇر) خەلىقلىرىنىڭ 4 دۆلىتى: كەڭسۇ، ئىدىقۇت، قاراخانىيلار ھەم غەزنەۋىيلەر دۆلەتلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە سەلجۇقىيلار دۆلىتى مەيدانغا چىقىپ، ئۆز تېررىتورىياسىنى ئوتتۇرا دېڭىزى (ئاق دېڭىزغىچە) كەڭەيتتى. شۇنداق قىلىپ، ئالتايدىن ئاق دېڭىزغىچە، بالقاش ۋە ئارال كۆللىرىدىن ئىرانغىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىندا ياشايدىغان خەلىقلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىي-ئۇيغۇر تىللىق خاقانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان ئىدى.

ئوغۇز سەلجۇقلىرى 1055-يىلى ئەرەپ ئاببااسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئورۇشتا ئۇنى يېڭىپ، خەلىپىلىكنىڭ پايتەختى باغدات شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. خەلىپىنىڭ ئۆزىنى بېقىندا ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. نەتىجىدە، تۈركىي (ئۇيغۇر) تىللىق خاقانلار پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىنىڭ غوجايىنلىرىغا ئايلاندى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر تىلى پۈتۈن ئىسلام ئەللىرىدە ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئاتتەك ھۆكۈمران تىلغا ئايلاندى. موشۇ ئەمەلىيەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، زامانىنىڭ تەقازاسىنى چۈشەنگەن ماخمۇت قەشقەرى «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» ئەسەرىنى يېزىشقا كىرىشتى. مۇئەللىپ موشۇ ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىدە ئېپتىخارلانغان ھالدا:

«مەن خۇدانىڭ دۆلەت قۇياشى تۈركىي خەلىقلەرنىڭ ئۈستىگە چىققانلىقىنى، ئاسماننىڭ پۈتۈن چەرقى پادىشاھلىقلارنىڭ ئۈستىدە ئايلانغانلىقىنى كۆردۈم. خۇدا ئۇلارغا تۈرك (ئۇيغۇر) نامىنى بەردى. ئۇلارنى پۈتۈن يەر يۈزىگە ھاكىم قىلدى. زامانىمىزنىڭ خاقانلىرىنى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن تاللاپ قويدى. خەلىقلەرنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى شۇلارغا تاپشۇردى. بۇ خەلەقلەر ھاكىملارغا ئۆز دەردىنى ئېيتىش ھەم ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە يېقىش ئۈچۈن تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىدا سۆزلىشىشتىن باشقا چارە يوق» دەپ يازغان ئىدى. («دىۋان لۇغەتىت تۈرك»، 3-بەت).

XIII-XIV ئەسىرلەردە تارىخ سەھنىسىگە چىققان موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسى بولسا، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ كۆپ قىسمىنى، ئېۋروپىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان مىسلىسىز بۈيۈك ئىمپېرىيا بولغان ئىدى.

مانا بۇ فاكتلار، قەدىمى زاماندا ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق كۈچ-قۇدرەتلىك بولغىنلىقىنى كۆرسىتىدىغان جانلىق فاكتلاردۇر. مىسال تېرىقىسىدە موشۇنداق فاكتلاردىن بىر نەچچىسىنى كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى.

1-فاكت: تارىخى مەنبەلەرنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 49 ئەسىر ئىلگىرى ئوغۇزخان ناملىق بۈيۈك بوۋىمىز ياشىغان ئىكەن. يازما ئەدەبىياتىمىزدىكى «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ئەينە شۇ بۈيۈك بوۋىمىزنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتىگە بېغىشلانغان ئېپىك داستاندۇر. مەزكۇر داستاندا يېزىلىشىچە، ھازىرقى

زاماندىكى خەلىقلەرنىڭ: ئۇيغۇر، قارلۇق، قىپچاق، قاڭلى، هازار، ياغلاقلار دېگەن ناملىرى ئەشۇ بوۋىمىز تەرىپىدىن قويۇلغان ئىكەن (ئەلۋەتتە، هازىرقىدەك مىللەت نامى سۈپىتىدە ئەمەس، شۇ زاماندىكى بىر قەبىلىنىڭ ياكى يالغۇز بىر شەخسنىڭ نامى سۈپىتىدە قويۇلغان). شۇڭا، ئوغۇزخان يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭلا ئەمەس، دۇنيادىكى بارلىق تۈركىي خەلىقلەرنىڭ ئورتاق بوۋىسى بولۇۋپ هېساپلىنىدۇ. بۇلا ئەمەس، ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجا ئاتلىق قوشۇننى تەشكىل قىلىپ، جەنۇبىي سىبىرىيەدىن شىمالىي هىندىستانغىچە، شەرىقتىكى موڭغۇل دالاسىدىن غەرىپتىكى بەدەخشانغىچە بولغان كەڭ زىمىنلارنى بېسىۋېلىپ، كۆپ خەلىقلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، دىسلەپكى ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلغان كىشىمۇ ئەشۇ ئوغۇزخان بولغان ئىكەن. قىسقىسى، قېدىمىي زامانىنىڭ سەياسىي سەهنىسىدە ئوغۇزخاندىن ئاشقان هېچ كىم بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئازىيا تارىخىدىلا ئەمەس، پۈتۈن ئىنسانىيەت تارىخىدىمۇ مەڭگۈ ئۇنتۇلماس بۈيۈك سىما بولۇپ هېساپلىنىدۇ.

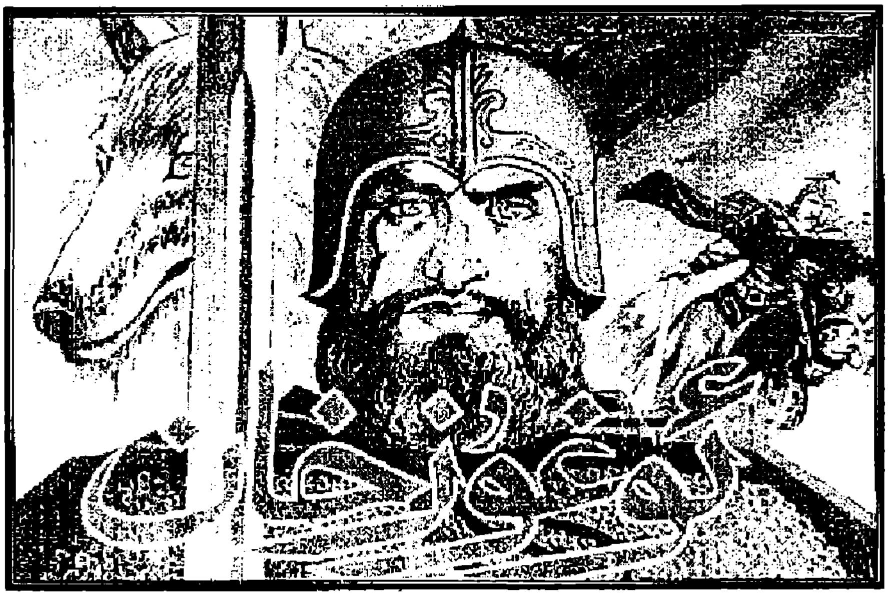

ئوغۇزخان(مىلادىدىن ئاۋالقى XXIX ئەسىر)

2ـ فاكت: تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن ئاۋالقى VII ئەسىردە شەرقىي ئۇيغۇرىيەدە مەۋجۇت بولغان ئۇششاق خانلىقلار بىرىكىپ، مەركەزلەشكەن مىللىي دۆلەتنى بەرپە قىلغان ئىكەن. بۇ دۆلەتنىڭ قورغۇچىسى «تۇرا» ئاتاقلىق كىشى بولۇپ، تۇرادىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى پىشان، ئالىپ ەرتۇڭاخان، ئەرجاسىپ قاتارلىق كىشىلەر ناشقۇرغان ئىكەن. تۇرانىيە دۆلىتى ئەرتۇڭاخانىنىڭ زامانىسىدا كۈچەيگەن. ئۇنىڭ تېررىتورىياسى كېڭىيىپ، غەرىپتە ئىران چېگارىسىغا قادەر بېرىپ يەتكەن. هەتتا مىلادىدىن ئاۋالقى 640ـ ژىللىرى تۇرانىيە (ساقلار) ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى، بەگلەر بېگى ئالىپ ئەرتۇڭاخان (ئەپراسىياپ) شۇ زاماندا ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت هېساپلانغان ئىران دۆلىتىگە هۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئىران شاهى نوزەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ مەملىكىتىنى ئۆزىگە بېقىندۇرغان. ئۇ يەردە 12 ژىل هۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، مەملىكەتتە ۋابا كېسىلى تارقالغانلىقتىن، بۇ ئەلنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىكەن. ئىران-تۇران ئۇرۇشلىرى ئەرتۇڭاخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنمۇ ئۇزاق داۋاملاشقان. بۇ ئۇرۇشلاردا تۇران ئېلىدىن زارىنا، سىياراترا ۋە تۇمرىس ئىسىملىك ئايال قەهرىمانلار يېتىشىپ چىققان بە تارىختا شۆھرەتلىك ناملارنى قالدۇرۇشقان.

ئالىپ ئەرتۇڭاخان (مىلادىدىن ئاۋالقى VI ئەسىر)

3-فاكت: ھەممىگە مەلۇمكى، ئېرامىزدىن ئاۋالقى VI ئەسىردە ھازىرقى ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا قۇرۇلغان، كاپىلاۋاستۇ دۆلىتى پادىشاسى سۇددودانانىڭ ئوغلى شاھزادە سۇددوخارتا ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى ئىزدەپ تېپىش، شۇ ئارقىلىق ئىنسانلارنى ئازاپ-ئوقۇبەتتىن قۇتقۇزۇش مەخسىتىدە ئوردىدىكى راھەت تۇرمۇشتىن ۋاز كېچىپ، ماگاتاخا مەملىكىتىگە بېرىپ تەلىم ئالغان. ئۇ 6 يىللىق جاپالىق ئىزدىنىشلەردىن كېيىن ئاخىرى 35 ياشقا كىرگەندە، ئاندىن «ھەقىقەتنى ئىزدەپ تاپقان»، يەنى ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ پەلسەپۋىيەم دىنىي قاراشلىرىنى سىستېملاشتۇرۇپ، بۇددا دىنىنىڭ تەلىماتىنى ياراتقان ۋە تەشۋىق قىلىشقا باشلىغان. خىتاي ئالىمى لۈي جىنىڭ يېزىشىچە، «سۇددوخاراتانىڭ ئېتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئارىيان-ساك قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ ئىدى» (ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ مەنبەلىرى ۋە تارماقلىرى»، 12-بەت، شانخاي نەشرىياتى). بۇددا دىنى شۇ زاماندىكى قۇللۇق جەمئىيەت تۈزۈمىدىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلگەن. كۆپچىلىك قۇلار ئاممىسىنىڭ مەنپىيىتىگە ماس كەلگەنلىكتىن، جەمئىيەتتە كەڭ قوللاشقا ئېرىشىپ، كۆپ ئەللەرگە تارقالغان. بەش ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە جەنۇپتىكى ھىندىستاندىن شىمالدىكى سىبىرىيەگىچە، غەربتىكى كاسپىي دېڭىزدىن شەرقتىكى تىنىچ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە بولغان ئەللەرنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان. شۇنداق قىلىپ، دۇنياۋىي چوڭ دىنلارنىڭ بىرىسىگە ئايلانغان.

«ئۇيغۇرستان (شىنجاڭ) رايونى بولسا ۋۇددىزمنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنى بولۇپ، بۇ دىننىڭ شەرققە تارقىلىشىدا ۋاستىچىلىق رولىنى ئوينىغان ئىدى» (ئا.مۇھەممەتىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 68-بەت).

كېيىنكى زاماندىكى دىن تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ساكيامۇنى ئەسلىدە ئۇيغۇر ئۇلۇسىنىڭ ساك قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ساكيامۇنىنى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان بۈيۈك شەخسلەر قاتارىدا ئەسلەپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

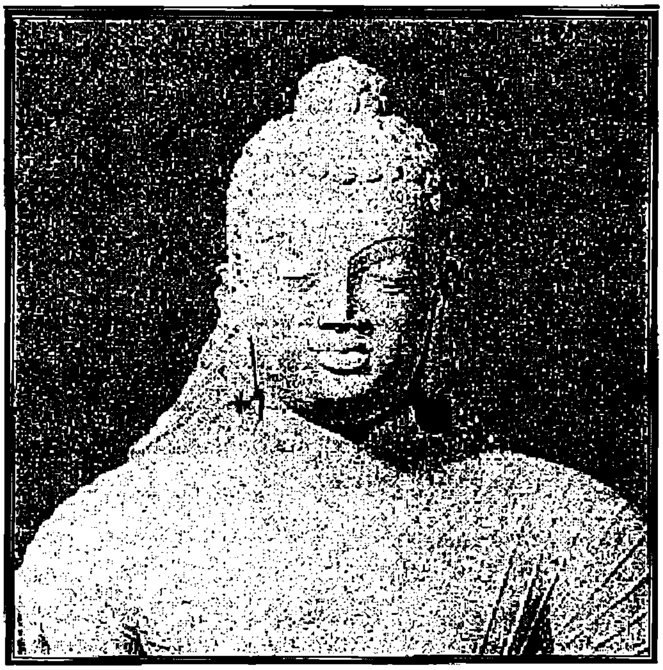

ساكيا مۇنى (مىلادىدىن ئاۋالقى VI ئەسىر)

4-فاكت: «يۇنان تارىخچىسى ھىردوتنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئېرامىزدىن بۇرۇنقى 520-يىل ئىران شاھى كەيخىسراۋ ماساغىت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئۆزىگە بېقىندۇرۇش مەخسىتىدە ئۇنىڭ ئايال پادىشاسى تۇمرىسقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىگە تېگىشنى تەلەپ قىلغان. پادىشا تۇمرىس بۇ تەلەپنى رەت قىلغان. بۇ ئۇسۇل بىلەن مەخسىتىگە يېتەلمىگەن كەيخىسراۋ قوشۇن تارتىپ كېلىپ، ماساغىت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان. ئۇنىڭ ئالدىدا تۇمرىس پادىشا ئۆزىنىڭ ئوغلى سىيارشاسان چېگارا مۇداپىيە قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. ئىران تەرەپ ھىيلە ئىشلىتىپ سىيارغاسنى زىياپەتكە چاقىرىپ، زىياپەت ئۈستىدە شاراپ بىلەن نەست قىلىپ ئەسىر ئېلىۋالغان. ئۇ بۇ ئەلەمگە چىدالماي ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالغان. دەل مۇشۇ پەيتتە ئىران ئەسكەرلىرى تۇرانغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن. بۇئىشقا قاتتىق غەزەپلەنگەن ئايال پادىشا تۇمرىس مىلادىدىن ئىلگەركى 520-يىلى، ئۆلۈپ كەتكەن ئېرىنىڭ ھەربىي كىيىملىرىنى كىيىپ، جەڭ ئېتىنى مىنىپ، ماساغىت قوشۇن قوشۇنلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، ئىرانلىق باسقۇنچىلارغا قارشى جەڭگە چىققان. ئاخىر نەتىجىدە، كەيخىسراۋنىڭ باسقۇنچى ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلىپ، ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغان. جەڭ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، جەڭدە ئۆلگەن ئىران ئەسكەرلىرىنىڭ جەسەتلىرى ئىچىدىن كەيخىسراۋنىڭ جەسىتىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، بېشىنى كەستۇرۇپ ئەپكېلىپ: «سەن تىرىك ۋاقتىڭدا قان ئىچىپ تويمىغان ئىدىڭ، ئەندى تويغىن»، دەپ بىر تۇلۇم قانغا چىلاپ، دەرەق بېشىغا ئاستۇرۇپ قويغان ئىكەن.

تۇمرىس (مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى VI ئەسىر)

5 ـ فاكت: «تارىختىم مەلۇمكى، ماكىدونىيالىك ئىسكەندەر (ئالېكساندىر ماكىدونىسكى) پۈتۈن دۇنيانى ئۆزىگە بوي سۇندۇرماقچى بولۇپ 10 يىللاپ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان. ئاستى ئۇلۇك كېلىپ، پۈتۈن بالقان يېرىم ئارىلىنى، كىچىك ئازىيانى، ئافرىكىنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرىنى، يېقىن شەرق ئەللىرىنى، ئىرانىنى ۋە ئوتتۇرا ئازىيانى ئۆزىگە بېقىندۇرغان، بۇ قەرىيانىدا ھېساپسىز كۆپ قانلارنى تۆككەن، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلغان. ئەينە شۇنداق غالىبلىك ئىلگىرىلەۋاتقان ئىسكاندەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 327 ـ يىلى ماساغېت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسىگە يېتىپ كەلگەندە تۇيۇقسىزلا ئارقىسىغا چېكىنگەن. شۇ چېكىنگەن بويى ئاۋغانىستان ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن غەرىپكە بۇرۇلۇپ، ئىراقنى بېرىپ توختىغان ۋە 33 يېشىدا باغدات شەھىرىدە ۋاپات بولغان. ئىسكاندەرنىڭ ۋاقىئەنامە يازغۇچىلىرى موشۇ چېكىنىش ۋاقەسىنى يازغانۇ، چېكىنىشىنىڭ سەۋەبى توغرىلىق ھېچ نەرسە دېمىگەن.

XI ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇق ئەللامە ماخمۇت قەشقەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسەرىدە بايان قىلىنىشىچە، ئىسكەندەرنىڭ چېكىنىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق بولغان:

«شۇ چاغدىكى ماساغېت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئەقىللىك، ياش پادىشاسى شۇ ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنىڭ سىردەرىيادىن ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئالغاندىن كېيىن، تاكتىكا ئىشلىتىپ، خەلقىنىڭ قولىدا بار ئاشلىقىنى يەرگە كۆمۈپ تاشلاپ، چارۋا ماللىرىنى ھايدىتىپ، بارلىق ئەسكەرلىرىنى ۋە پۇقرالىرىنى ئېلىپ، شەرىققە قاراپ چېكىنگەن. شۇنداق قىلىپ، ئىسكەندەر قوشۇنىنى نەچچە يۈز كىلومېتىر ئەـ ۋۇتىسىز، سۇسىز چۆل ـ جەزىرىلەردە يول مېڭىشقا مەجبۇر قىلغان. ئىسكەندەرنىڭ قوشۇنى سۇسىز، ئوزۇق ـ تۈلۈكسىز ئۇزاق يوللارنى مېڭىپ، ھېرىپ چارچاپ كېلىپ، تاغدىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان سۈيى بار جايغا كەلگەندە، خاتىرجەم دەم ئېلىپ ئۇخلاشقان. ئەشۇ بىر كېچىدە، پادىشا شۇ بۆكتۈرمىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان 4000 كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئىسكەندەر قوشۇنىنىڭ ئالدىن ئۇزگەن ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغان. موشۇ ئېغىر زەربىدىن كېيىن ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان سوقۇشتا قالغان ئەسكەرلىرىنىمۇ قىرىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر پادىشاسى شۇ بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ ئۇيغۇرستاندىن چېكىنىپ، چىقىپ كەتكەن ئىكەن. دېمەك، «يىگىلمەس» دەپ نام ئالغان ئىسكەندەر قوشۇنى ئۇيغۇر پادىشاسى شۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن يېڭىلگەن (بۇ ۋاقە ماخمۇت قەشقەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» كىتاۋىدا ھەم مۇھەممەتىمىن بۇغرا ۋە باشقا تارىخچىلارنىڭ كىتاپلىرىدىمۇ بايان قىلىنغان.

شۇخان (مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى IV ئەسىر)

6 ـ فاكت: بۈيۈك ھۇن ئىمپېرىياسىنىڭ خاقانى باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇزخان مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 176 ـ يىلى خىتاي پادىشاسى خەنۇۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدە:

لولان، ئۇيسۇنلەر، ئوغۇزلارنى ۋە ۋىلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئوق ـ يا كۆتەرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەرمۇ ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئۆتتى» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىدىن: ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قانچىلىك قۇدرەتكە ئىگە ئىمپېرىيا بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خىتاينىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىگە بېقىندا بولۇپ، ھەر يىلى ئۇلپان تۆلەپ تۇرغانلىقى، ئۇنىڭغا قوشۇمچە پادىشىدىنىڭ ياكى پادىشا جەمەتىنىڭ قىزلىرىنى «سوغات قىلىپ»، ئەۋەتىپ تۇرغانلىقى بۇ پىكىرنى تېخىمۇ تەستىقلەيدۇ. قىسقىسى، ھۇن ئىمپېرىياسى، ئوغۇزخان ۋە تۇرانىيا ئىمپېرىياسىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈچىنچى چوڭ دۆلىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى تۇمەنخان بولسىمۇ، بۇ دۆلەتنى كۈچەيتىپ ھەم كېڭەيتىپ قۇدرەتلىك ئىمپېرىياگە ئايلاندۇرغان كىشى باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان يەنى ئوغۇزخاندۇر.

باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان (مىلادىدىن ئاۋالقى II ئەسىر)

7-فاكت: «تارىختىن مەلۇمكى، هۇن ئۇيغۇرلىرى IV-V ئەسىرلەردە غەربكە ژۈرۈش قىلىپ، پۈتكۈل ئېۋروپىنى دېگۈدەك بويسۇندۇرغان ۋە ئېۋروپا هۇن ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلغان.

شىمالىي هۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى قۇتىشۇشىنىڭ 9-ئەۋلات نەۋرىسى بالامىرخان غەربكە هەربىي ژۈرۈشنى باشلاپ، مىلادىدىنىڭ 355-يىللىرى كاسپىي دېڭىز بويلىرىنى، 374-يىلى قاردېڭىزنىڭ شىمالى بىلەن شەرقىي گوت (شەرقىي گېرمانىيانى)، 378-يىلى هەربىي گوتلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئېۋروپا هۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىنى سالدى. مىلادىنىڭ 400-يىلى بالامىر ئۆلگەندىن كېيىن يۇلدۇز، قاراتون، بونچۇك، رويا قاتارلىقلار تەختتە ئولتارغاي. ئۇلار بالامىرنىڭ جەڭ نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملىگەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 434-يىلى رويا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەقىللىك، جۈرئەتلىك كىچىك ئوغلى ئاتىللا تەختتە ئولتاردى. ئىمپېراتور ئاتىللاخان تەختتە ئولتارغان دەۋردە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى كاسپىي دېڭىزدىن ئاق دېڭىز (يەر ئوتتۇرا دېڭىزغىچە) سوزۇلدى. پۈتكۈل ئېۋروپا دېگىدەك ئۇنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. ئۇ رىم ئىمپېرىيىسىگە بېسىپ كىرگەندە، كاتولىك چېركوۋىسىنىڭ پاپىسى پاپالىو I ئاتىللاخاننىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ، يالۋۇرۇپ هەر يىلى ئولپان تۆلەپ تۇرۇش شەرتى بىلەن رىم ئاهالىسىنى هالاك بولۇشتىن، رىم شەهىرىنى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن ساقلاپ قالغان. بۇلارنىڭ هەممىسى تارىخىي فاكت، ئەينى هەقىقەت.

بىز بۇ فاكتلارنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق هۇن تەڭرىقۇتلىرى-ئىمپېراتورلىرى يۇلدۇزخان، ئاتىللاخانلارنىڭ ئېۋروپىغا قىلغان باسقۇنچىلىق ژۈرۈشلىرىنى ئاقلىماقچى ئەمەسمىز. ئەشۇ يىراق ئۆتمۈشتە بىزنىڭ باتۇر ئەجداتلىرىمىز قانداق ئالەمشۇمۇل ئىشلارنى قىلغانلىقىنى ئەسلىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل-پاراسەتلىك ۋە تالانتلىق خەلق ئىكەنلىكىنى تەكىتلىمەكچىمىز. ئۇندىن قالسا، ئۇيغۇر هۇنلىرىنىڭ ئېۋروپىنى بويسۇندۇرغانلىقىنىڭ ئىجابىي تەرىپىمۇ بار. ئېنىق ئېيتقاندا، ئۇيغۇر هۇنلىرى ئېۋروپىنى بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق بەش ئەسىر داۋام قىلغان غەربىي رىم ئىمپېرىيالىرىنى غۇلاتتى، شۇ ئارقىلىق ئېۋروپىدا قۇللۇق تۈزۈمىنى يوقىتىپ، فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورنىشىغا يول ئېچىپ بەردى. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئېزىلگەن مىللەتلەرنى قۇللۇقتىن قۇتقازدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ف.ئېنگېلس ئۆزىنىڭ بىر ماقالىسىدا: «هۇنلار شۇنداق ۋارۋارلاردىن بولغانكى، ئۇلار ئۈۋۋاتقان ئېۋروپىنى هالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ، هاياتلىق بەخش ئەتكەن ئىدى» دەپ يازغان. قىسقىسى، ئۇيغۇر هۇنلىرىنىڭ ئېۋروپىغا قىلغان هەربىي ژۈرۈشلىرى جەمىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە هەل قىلغۇچى رول ئوينىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېۋروپىدىكى هۇن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى ئەسكە ئېلىپ ئۆتۈش پايدىلىق بولسا كېرەك دەپ هېساپلايمەن.

ئېۋروپا هۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىمپېراتورى-ئاتىلاخان (V ئەسىر)

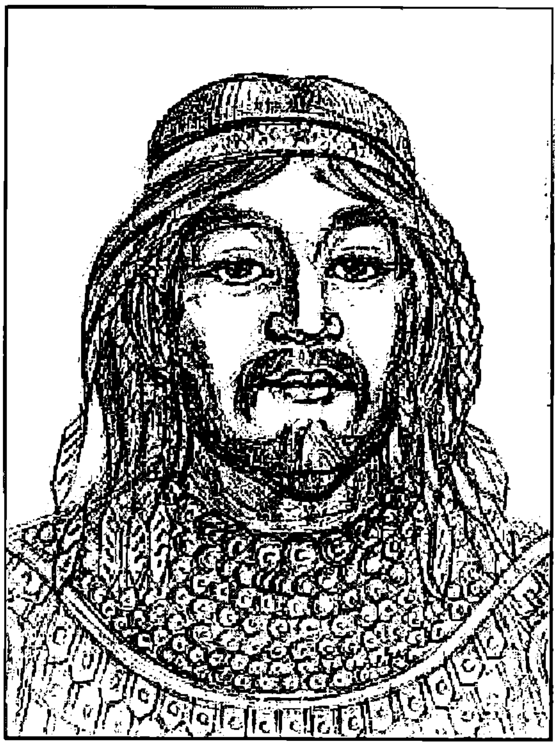

8-فاكت: تارىختىن مەلۇمكى، مەركىزىي ئازىيادە VI-VII ئەسىرلەردە كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى، VII-IX ئەسىرلەردە ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆتكەن. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەر ئىككىسى بۈيۈك، قۇدرەتلىك ئىمپېرىيالەر بولغان ئىدى. شۇ زاماندىكى خىتاي دۆلىتى ۋە باشقا دۆلەتلەر بۇ ئىمپېرىيالەرگە بېقىنىپ، ئولپان تۆلەپ تۇرغان. تارىخچىلارنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرى بۇ ھۆكۈمنى تەستىقلەيدۇ.

كۆكتۈرك ئىمپېراتورى تاۋارخان ئوردا ئەمەلدارلىرى ئالدىدا ماختىنىپ «جەنۇپتا ماڭا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئىككى سادىق ئوغلۇم بار. ھەر قانداق ئاپەت يۈز بەرسىمۇ، غەزنەمنىڭ ئۆكسۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرمەيمەن»- دەپ ئېيتقان (ت.ئالماس «ئۇيغۇرلار» 1-توم، 10-بەت).

«شەرقىي تۈركلەرنىڭ چاڭەنگە كەلگەن ئەلچىلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسىنى ئۆزلىرىگە بېقىندا دۆلەت دەپ تونۇپ، كۆزگە ئىلمىدى. ئۆزلىرىنى مەغرۇر تۇتۇپ تۇردى. دېمىسىمۇ، پادىشا لى يەنە باشتىلا سۈۋار قاغانغا بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى...

خىتاينىڭ جو خانلىقى بولسا، 558-يىلدىن باشلاپ كۆكتۈرك قاغاناتىغا ھەر يىلى 100000 توپ توگا-دۇردۇن، كىمخاپ ۋە باشقا ئىپەك ماللارنى ئەۋەتىپ تۇراتتى» («ئۇيغۇرلار» 110-بەت). «تۈرك قاغانى قاراخان 622-يىلى بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن جۇڭگوغا بېسىپ كەلدى. تۈركلەرگە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن خىتاي پادىشاسى لى يەن قاراخاننىڭ ئالدىغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، تىنچلىق بىتىمنامە تۈزۈشنى ئىلتىماس قىلدى. نەتىجىدە، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئېغىر شەرتلەر ئاساسىدا تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈلدى. كېلىشىم بويىچە: جۇڭگو تۈركلەرگە ھەر يىلى كۆپ مىقداردا ماددىي نەرسىلەر (توگا-دۇردۇن، چاي قاتارلىقلارنى) بېرىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى، ھەتتا شۇ چاغدا لى يەن تۈركلەردىن قورقۇپ كېتىپ، پايتەختنى چاڭەندىن يۆتكەپ كەتمەكچىمۇ بولدى» (ت. ئالماس «ئۇيغۇرلار» 1-توم، 114-بەت).

«VIII-IX ئەسىرلەردىكى تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى كۈچلۈك خوشنىسى ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىگە سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندا دۆلەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي پادىشالىرى مەجبۇرىي رەۋىشتە ئۆزلىرىنىڭ مەلىكە قىزلىرىنى ئۇيغۇر قاغانلىرى بىلەن شاھزادىلەرگە «سوغات قىلىپ» ئەۋەتىپ تۇراتتى. ھەر يىلى 20 مىڭ توپ ئىپەك، 100000 دادەن ئاشلىق ۋە باشقا تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى ئەۋەتىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ سىرتىدا، خىتاي ئوردىسىدىكىلەر: پادىشاسىدىن تارتىپ ئەمەلدارلىرىغىچە ئۇيغۇر قاغانى ياكى ئەربابى بىلەن ئۇچراشقاندا ئالدى بىلەن بۆزە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇيغۇر ھەربىي بايرىقىغا تازىم قىلىشى، ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر قاغانىغا تازىم قىلىشى، ئاخىرىدا ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئويناپ، ئۆزىنىڭ سادىقلىقىنى ئىپادىلىشى لازىم ئىدى. كىمكى بۇ مەجبۇرىيەتنى ئورۇنلىمىسا، ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولۇپ، جازاغا تارتىلاتتى (ت.ئالماس «ئۇيغۇرلار» ئالمۇتا نەشرى، 136-بەت).

پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتامنىڭ «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قېدىمىي ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىنىڭ قىسسىلىرى» ناملىق كىتاۋىدا مۇنداق بايانلار بار:

«خىتاينىڭ تاڭ خانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، ئەنلۇشەننىڭ ئىسيانىنى باستۇرغان بولسىمۇ، جۇڭگو دۆلىتى ئاجىزلىشىپ، كۆچمەن ئۇيغۇرلار دۆلىتىگە بېقىندا بولۇپ قالدى. ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، پايتەخت ئاقساقاللىرى ئۇيغۇرلارغا 10000 توپ ئىپەك رەخت ھەدىيە قىلدى. خىتاي پادىشاسى ئۇلارغا ھەر يىلى 20000 توپ ئىپەك بېرىپ تۇرۇشقا ۋەدە بەردى. 758-يىلى جۇڭگو ئىمپېراتورى ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇر خانغا كىچىك قىزى نىڭگونى ياتلىق قىلىپ ئەبەتىپ بەردى. بايانچۇر خان زۇقارقى ھەدىيەلەرنى ئالغاندىن كېيىن، پادىشا قىزى نىڭگوغا «خانىشا» ئۇنۋانىنى بەردى. ،بلادىنىڭ 757-يىلى يۈز بەرگەن توقۇنۇشتا بايانچۇرخان خىتاي پادىشاسىنى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن قوشۇپ، ئەسىرگە ئېلىۋالغان. شۇ چاغدا خىتاي پادىشاسى بايانچۇر خانغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، تۆۋەنكى مەزمۇندا تىلخەت يېزىپ بەردى: «ھۆرمەتلىك، قاغانىم، مەن سىزنىڭ سۆزىڭىزنى ئاڭلايمەن، ئەمرىڭىزگە

ئىتائەت قىلىمەن، سىزنىڭ ئالدىڭىزدا ھېچ قاچان گۇنا قىلمايمەن» (ئا.ن.بېرنشتام كىتاۋى، 130-بەت).

ژۇقارقى فاكتلار شۇنداق بىر ھەقىقەتنى چۈشەندۈرىدىكى، خىتاي تارىخچىلىرى ئۆز پادىشالىرىنى ھەر قانچە ماختاپ، ئۇلۇق ئىمپېراتور قىلىپ كۆرسەتسىمۇ، ئەمەلىياتتا كۆچلۈك خوشنىسى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغاناتىغا بېقىندا بولۇپ ياشىغان ۋاسسالىقتىكى بىر دۆلەت ئىدى.

كۆكتۈرك ئىمپېرىياسىنىڭ قۇرغۇچىسى بۇمىن قاغان (VI ئەسىر)

9-فاكت: VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا غەربىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر (تۈركىي) تىللىق خەلىقلەر غەرىپ تەرەپتىن ئەرەب ئىستىلاچىلىرىنىڭ باسقۇنچىلىق ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. موشۇنداق ئېغىر ۋەزىيەتتە غەربىي تۈركىستانىنىڭ خۇراسان ئۆلكىسىدىكى ئابا مۇسلىم دېگەن كىشى ئەرەپ باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىسيان كۆتىرىپ، خۇراساندا مۇستەقىل خانلىق تىكلىدى. مىلادىنىڭ 739-ژىلىغا كەلگەندە، پۈتۈن غەربىي تۈركىستان ئابا مۇسلىمنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ رايوندا تىنىچلىق ئورناشقان ئىدى. بىراق شۇ مەزگىلدە شەرىق تەرەپتىن گاۋ شەنجى قوماندانلىغىدىكى خىتاي ئەسكەرلىرى بېسىپ كەلدى. ئۇلار شەرقىي تۈركىستاننى زورلۇق كۈچ بىلەن بېسىۋېلىپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن يەرلىك خەلىقلەرنى قىرىپ قانغا پاتۇردى. موشۇ غەلىبىدىن كۆرەڭلىگەن گاۋ شەنجى 748-ژىلى تاشكەنت خانلىغىغا ھۇجۇم قىلىپ، تاشكەنت شەھىرىنى بېسىۋالدى. تاشكەنت خانىنى ئەسىرگە ئېلىپ، بېجىنغا ئەۋەتىپ ئۆلتۈرگۈزدى، يەرلىك پۇخرالارنى قىردى، بايلىقلىرىنى بۇلاپ تالىدى. تاشكەنت خانىنىڭ ئوغلى خىتاي باسقۇنچىلىغىغا قارشى كۈرەش قىلىش مەخسىتىدە خۇراسان پادىشاسى ئابا مۇسلىمدىن ھەربىي ياردەم سورىدى. ئابا مۇسلىم خىتاي باسقۇنچىلىرىنى تۈركىستاندىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن زىياد بىن سالىھنىڭ قوماندانلىغىدىكى قوشۇننى ئەۋەتتى. 751-ژىلى تالاس شەھىرىنىڭ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا گاۋ شەنجى قوماندانلىغىدىكى خىتاي ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ، ئاساسىي قىسمى قىرىپ تاشلاندى. گاۋ شەنجىنىڭ ئۆزى ئازغىنا ئادىمى بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى. بىراق خىتايغا بارغاندىن كېيىن خىتاي خانى ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى.

ئابا مۇسلىمنىڭ غەرىتى بىلەن قولغا كەلگەن بۇ قىممەتلىق غەلىبىنىڭ ئەھمىيىتى شۇ بولدىكى، بۇرنى قانىغان خىتاي خەلقىمۇ خىتاينىڭ تەجاۋۇزىدىن خالى بولۇپ خاتىرجەم ياشىدى.

ئابا مۇسلىم (VIII ئەسىر)

10-فاكت: ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىدىن مەلۇمكى، X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئېۋروپىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى «كرېست تاققۇچىلار» دېگەن نام بىلەن يېقىن شەرىقتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن. كرېست تاققۇچىلارنىڭ ئۇرۇشلىرى ئۈزۈلۈشلەر بىلەن 8 قېتىم بولۇپ، قەمى ئىككى ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقان. ئاخىرىدا سالاھىددىن ئەيۇبىي قوماندانلىغىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنلىرىدىن يېڭىلىپ، شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولۇپ، قوغلاپ چىقىرىلغان. موشۇ غالىپ قوماندان سالاھىددىن ئەيۇبىينى كۆپ كىشىلەر مىسىرلىق ئەرەپ بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىشىدۇ. ئەمەلىياتتا بولسا، سالاھىددىننىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى ئوغۇز سەلجۇقلىرىغا مەنسۇپ ئۇيغۇردۇر. بۇنىڭ قىسقا تارىخى مۇنداق:

«XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئېۋروپىلىق «كرېست تاققۇچىلارنىڭ» ھۇجۇمى نەتىجىسىدە پەلەستىن ۋە مىسىر مەملىكىتى قولدىن كېتىش ئوچۇرى كۆچەيدى. شۇ چاغدا مىسىر ئەلىپىسى ئازىدىن ئىللا

سەلجۇقىلار دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورى سۇلتان نۇرىددىنغا مۇراجىئەت قىلىپ، ھەربىي ياردەم سورايدۇ. سۇلتان نۇرىددىن ئۆزىنىڭ ھەربىي سەركەردىلىرىدىن ئەسسەددىن ئەيۇبىي بىلەن ئۇنىڭ جىيەنى سالاھىددىن ئەيۇبىينى ياردەمگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. مىسىر خەلىپىسى بولسا، ئەسەددىننى باش ۋەزىرلىككە، ھالاھىددىن ئەيۇبىنى ناپىلىققا تايىنلايدۇ. ئەسەددىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا سالاھىددىن باش ۋەزىر ھەم مىسىر ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى بولۇپ تايىنلىنىدۇ. ئەينە شۇ مەزگىلدە ئېۋروپىلىق كرېست تاققۇچىلار يېقىن شەرىقتىكى مۇسۇلمان ئەللىرىگە نۆۋەتتىكى ھۇجۇمنى يەنە باشلايدۇ. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولىدۇ. ئاخىرىدا سالاھىددىن ئەيۇبىي مىسىر ۋە يېقىن شەرق دۆلەتلىرى بىرلەشمە قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ «كرېست تاققۇچىلارنىڭ» تەجاۋۇزلۇق ئۇرۇشلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنى مىللىي مۇنقەرىزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ. دېمەك، «كرېست تاققۇچىلارغا» قارشى ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىپ، يېقىن شەرىق ئەللىرىنى قۇللۇقتىن ساقلاپ قالغان، ئەينە شۇ غالىپ قەھرىمان سالاھىددىن ئەيۇبىي ئەسلى كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن مىسىرلىق ئەرەپ بولماستىن، ئوغۇز سەلجۇقلىرىغا مەنسۇپ ئۇيغۇر قەھرىمانىدۇر.

سالاھىددىن ئەيۇبى (XI ئەسىر)

11-فاكت: XIV ئەسىردە تۈركىستان (ئوتتۇرا ئازىيانىڭ) سەياسىي سەھنىسىدە ئۆزىنى كۆرسەتكان ئاتاقلىق دۆلەت ئەبابى، بۈيۈك سەردار ئەمىر تىمۇرنىڭ نامىنى ئاڭلىمىغان كىشلەر بەلكىم يوقتۇر. رۇس تارىخچىسى كراكوۋ «ئالتۇن ئوردا خانلىغى تارىخى» ناملىق ئەسەرىنىڭ 302-بېتىدە ئەمىر تىمۇر توغرىلىق پىكىر ئېيتىپ: ئەمىر تىمۇر - ئۇيغۇر (تۈرك) تىللىق قولباشچىلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياش، ئەڭ تالانتلىق، دۇنيادا كام ئۇچرايدىغان جاھانگىرلاردىن ئىدى» دەپ يازغان.

ئەمىر تىمۇرنى ئاتاقلىق جاھانگىر دېيىشكەنمىز، ئۇنىڭ جاھانەرلىگىنى، پەقەت ئىسكەندەر زۇلقەرنەينگە تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن. ئۇ 20 ياش ۋاقتىدا باشلاپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 52 يىللىق ھاياتىنى ئۇرۇش تەييارلىقلىرى، ھەربىي يۈرۈشلەر ۋە قانلىق جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزدى. ئۇ ئۆزى ئۆمۈر بويى ئاتتىن چۈشمىدى. قول قىلىچىنىڭ دەستىسىدىن ئايرىلمىدى. موشۇ ئۇزاق يۈرۈشلەردە، ئۇ پۈتكۈل تۈركىستانىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، بىر بايراق ئاستىغا توپلىدى. ئاندىن كېيىن سىرتقى ئەللەرگە ھەربىي يۈرۈشنى باشلاپ، ئالتۇن ئوردا خانلىغىنى ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلدى. ھەتتا ئۇنىڭ غالىپ قوشۇنىنىڭ قەدىمى موسكۋاغىچە بېرىپ يەتكەن. ئۇ ھازىرقى ئاۋغانىستاننى، شىمالىي ھىندىستاننى، ئىرانىڭ بىر قىسمىنى، ئىراقنى، سۈرىيانى، ئاناتولىيانى (تۈركىيانى) بويسۇندۇردى (ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قەدىمى جەنۇپتا قاشقەرىيا ۋادىسىغا، ئۇيغۇرستاندىكى ئىلى ۋادىسى يۇلتۇز يايلىغىغا قەدەر بېرىپ يەتكەن). بۇ مەملىكەتلەرنىڭ مەغرۇر پادىشالىرىنى ئۆزىگە تازىم قىلدۇردى، ياكى ئۇلارنىڭ بېشىنى كەستى. بىراق، ئەمىر تىمۇرنىڭ ھەربىي مۇۋاپپەقيەتلىرىنى نوقۇل ھالدا «باسقۇنچىلىق يۈرۈشلەر» دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۇ كۈچلۈك ئىمپېرىيالەرنى يېڭىش ئارقىلىق، بۇ ئىمپېرىيالەرنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدىكى مەزلۇم خەلقلەرنىڭ ئازاتلىققا چىقىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەردى. مەسىلەن: شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك پادىشالىرىدىن ھېساپلانغان بايازىد ئىلدىرىمنى يېڭىش ئارقىلىق ئوسمانلىق تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان بالقان يېرىم ئارىلىدىكى خەلقلەرگە مىللىي ئازاتلىق ئېلىپ بەردى. ئالتۇن ئوردا خانى توختامىشنى ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلىش ئارقىلىق روسسىيانىڭ موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىغىدىن قۇتۇلۇشىنى 300 يىلغا ئىلگىرى سۈردى. رۇس خەلقى موڭغۇللارغا بولغان بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇشىغا يەردەم بەرگەن ئەمىر تىمۇردىن مىننەتدار بولۇشى كېرەك!

مانا موشۇ بۈيۈك شەخسىنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى كىم ئىدى؟- دېگەن سوئالغا ھەر خىل مەنبەلەردە ھەر خىل جاۋاپلار بېرىلىپ كەلمەكتە. بىز كېسىپ ئېيتىمىزكى: ئەمىر تىمۇرنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر. ئۇ

مىلادىنىڭ 1336-يىلى 9- ئاپرېل كۈنى ماۋرەۇننەھىردىكى كىش شەھىرى (ھازىرقى شەھرىسەبزگە) قاراشلىق غوجا ئىلغار يېزىسىدا ئۇيغۇر تاراغاينىڭ ئىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ھېرمان ۋامبېرىنىڭ يېزىشىچە، «تارغاي» ئەمەس، تورغاي ئىكەن. تورغاي-غەربىي تۈركىستاندىكى ئاقسۆيەك بارلاس ئۇرۇغىدىن ئىدى. بارلاس بالسا، توغۇز ئۇيغۇرنىڭ بىرى بولغان قارلۇق قەبىلىسىگە مەنسۇپ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەمىر (بەگ) دېگەن ئۇنۋانى بار ئىدى. بىراق، كىش شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى زېمىنلارنىڭ بەگلىكى تورغاينىڭ ئاكىسى غوجا بارلاسنىڭ قولىدا ئىدى. غوجا بارلاسنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئەمىرلىك مەنسىۋى ياش، تالانتلىق تىمۇرنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

1362-يىلى چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈر خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تەختىگە شاھزادە ئىلياس غوجا خان بولدى. ئىلياس غوجىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلانغان ئەمىر تىمۇر ماۋرائۇننەھىردە ئىستىقلال ئېلان قىلدى، بەلكى پۈتۈن تۈركىستاننى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشقا تىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ رايوندا موغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. ئۇنىڭ ھەربىي سەياسىي پائالىيىتى مانا شۇنىڭدىن باشلاندى. ئۇ كېيىنكى ئەمەلىي پائالىيىتىدە ئەجايىپ تالانتىنى جارىي قىلىپ، شەرقتىكى بالخاش كۆلىدىن غەربتىكى ئاق دېڭىزغىچە، جەنۇبتىكى ئىراندىن شىمالدىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقىغىچە بولغان بىپايان زېمىنلارنى ئىگەلەپ بۈيۈك ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلدى. ئۇلۇق دۆلەت ئەربابى، مەشھۇر سەركەردە، خەلقپەرۋەر ئادىل ھۆكۈمران سۈپىتىدە شۆھرەت قازاندى. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئاتاقلىق كىشىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

ئەمىر تىمۇر (XIV ئەسىر)

12-فاكت: ئەمىر تىمۇرنىڭ 5-ئەۋلات نەۋرىسى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ نامىنى ئاڭلىمىغان كىشىلەر بولمىسا كېرەك. («بابۇر» شىر دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ). ئۇ XV ئەسىرنىڭ I-يېرىمىدا ياشاپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان بۈيۈك شائىر، تارىخچى، مۇتەپەككۇر ۋە دۆلەت ئەربابى. ئۇ پادىشالىق تەختىدە ئولتارغان زاماندا جەنۇبتىن ئىرانلىقلارنىڭ، شىمالدىن ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ يەنى مۇھەممەد شايبانى خاننىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ تۇردى. شۇنداق ئەھۋالدا زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر ئوتتۇرا ئازىيانىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالاشقان باشقا قېرىنداشلىرىغا يول قويۇپ، ئۆزى خوراساندا پادىشالىق قىلدى.

بىر مەزگىل قابۇل شەھىرىدە تۇرۇپ كۈچ توپلىغاندىن كېيىن 1525-يىلى جەنۇبتىكى خوشنىسى ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، لاھور ۋىلايىتىنى بېسىۋالدى. بىر يىلدىن كېيىن 1526-يىلى سىند دەرياسىدىن ئۆتۈپ دېھلى ۋە ئەگرە شەھەرلىرىنى ئۆزىگە قاراتتى. ئاخىرىدا ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىنى تولۇق ئىگەللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدىن تاكى بېنگالىياگىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئىگەلەپ، «ھىندىستانموغۇل ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان يېڭى ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلدى. دېھلى شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ ئۆز سەلتەنەتىنى زور گۈللەندۈرۈشكە باشلىدى. بابۇرنىڭ ئەۋلادلىرى: ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستان 3 ئەسىرگە يېقىن 1761-يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ رايوندا ئۇيغۇر (تۈرك) مەدەنىيىتىنىڭ ۋە ئىسلامنىڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتىشىغا سەۋەبچى بولدى. ھىندىستاندىكى مەشھۇر «تاجىمەھەل» مەقبەرىسىنى ز.م. بابۇرنىڭ 5-ئەۋلات نەۋرىسى جاھان شاھ ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك مەھبۇبەسى ئارزۇمەند بانۇنىڭ مەقبەرىسى سۈپىتىدە XVII ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدا ياساتقان ئىدى. بۇ مەقبەرە ھازىر مۇ ھىندىستاندىكى تىمۇرىيەلەر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۆلمەس شاھىدى بولۇپ قەد كۆتىرىپ تۇرۇپتۇ.

خۇددى شۇنىڭدەك مۇھەممەت بابۇرنىڭ ۋەي نەۋرىسى ھىندىستاندىكى تىمۇرىيەلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشاسى ساجىخان تەرىپىدىن ياسىتىلغان ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدىكى «يەھما» مەسچىدى دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ئىسلام جامەسى بولۇپ، 350 يىلدىن بۇيان ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى بىلەن پۈتۈن دۇنيا ئەھلىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ تۇرماقتا.

زەھىرىددىن مۇھەممەت بابۇرنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر پەرزەندى دېيىمىزكى: ئۇنىڭ ئاتىسى ئۆمەر شەيخ، ئۆمەر شەيخنىڭ ئاتىسى ئەبۇ سەئىد، ئۇنىڭ ئاتىسى مۇھەممەت مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى مىران شاھ، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر تىمۇر. ئانىسى بولسا قەشقەر خانى يۇنۇسخاننىڭ چوڭ قىزى قۇتلۇق نىگار ئايىمدۇر (قۇتلۇق نىگار ئايىمنىڭ ئاتىسى يۇنۇسخان چاغاتاينىڭ ئەۋلادى بولسىمۇ، ئانىسى تۈركىستانلىق ئۇيغۇر نۇرىددىن بەگنىڭ قىزى ئىدى). شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھەممەت بابۇر ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۇيغۇر پادىشالىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇھەممەت بابۇر (1483-1530)

تارىخىي خاتالىققا ئىككى ئىزاھ:

1. بەزى كىتابخانلىرىمىز، بۇ سەتىرلەرنى ئوقۇغاندا ھەيران بولۇشۇپ: «بىز ئەمىر تىمۇرنى ئۆزبەك خەلقىگە مەنسۇپ، دەپ كەلگەن ئىدۇق؟» دېيىشلىرى مۇمكىن. ئەمىر تىمۇرنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى، پائالىيەت سەھنىسى ۋە مەقبەرىسى ھازىرقى ئۆزبەكىستان تەۋەسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزبەك قېرىنداشلىرىمىز ئۆز ئەجدادى بىلەن ھەقلىق يوسۇندا پەخىرلىنىپ: «ئەمىر تىمۇر-بىزنىڭ بۈيۈك ساھىپقىرانىمىز» دەپ ئۈيتىشقا، ئەلۋەتتە، ھەقلىرى بار. بىراق، ئەمىر تىمۇرنىڭ زامانىسىدا «ئۆزبەك» دېگەن مىللەتمۇ، ئۆزبەكىستان دېگەن دۆلەتمۇ بولمىغان. بۇ رايون موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇن قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمى ھېسابلىناتتى، ئۇنىڭ ئاھالىسى بولسا غەربىي ئۇيغۇرلار ئىدى. موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدارىسى ئاستىغا ئۆتكەن. ئەمدى، ئۆزبەك دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك، مىلادىنىڭ 1312-1340-يىللىرى «ئالتۇن ئوردا» خانلىقىدا جوچىخان ئەۋلادىدىن كېلىپ چىققان ئۆزبەكخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى. ئۇ بىر مەزگىلدە ماۋرەئۇننەھرنىمۇ بېسىۋالغان ئەشۇ ئۆزبەكخان ئۆزىنىڭ نامىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش مەقسىتىدە ئالاھىدە پەرمان چىقىرىپ، ئۆز دۆلىتىدىكى پۇقرالىرىنى (ئۇ قانداق نەسىلدىن بولۇشىغا قارىماي) ئۆزلىرىنى «ئۆزبەك» دەپ ئاتاشقا مەجبۇر قىلغان. ئۆزبەكخان ئۆلگەندىن كېيىن يەرلىك خەلقلەرگە مەجبۇرىي تېڭىلغان بۇ نام ئىستېمالدىن قالغان ئىدى. ئارىدىن 160 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى مىلادىنىڭ 1500-يىلى غەربىي تۈركىستاننى قايتىدىن بېسىۋالغان مۇھەممەد شەيبانى خان ئۆز بوۋىسىنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن 1505-يىلى قايتا پەرمان چىقىرىپ، بۇ رايوندىكى پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرىنى «ئۆزبەك» دەپ ئاتاشقا مەجبۇر قىلغان. شۇنداق قىلىپ، ئەسلى غەربىي ئۇيغۇرلار بولغان قېرىنداشلىرىمىز «ئۆزبەك» دېگەن غەيرى نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان. بۇ بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ غۇرۇرىغا تېگىدىغان بىر ئىش ھەم تارىخىي خاتالىق. مەن ئىشىنىمەنكى، بۇگۈن ئۆزلىرىنى ئۆزبەك دەپ ئاتاۋاتقان قېرىنداشلىرىمىز بۇ خاتالىقنى ئاخىر بىر كۈنى تۈزىتىدۇ.

2. چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن زاماندا تارىخچىلار تۈركىستان رايونىنى «موغۇلستان» دەپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنى بولسا «موغۇلستان ھاكىملىرى» دەپ ئاتاشقان. بۇ ھەرگىزمۇ مۇھەممەت بابۇر موڭغۇلنىڭ نەسلى ئىدى دېگەنلىك ئەمەس. ئەمەلىياتتا بولسا، XIV ئەسىردە ئەمىر تىمۇرنىڭ سەياسىي سەھنىگە چىقىشى بىلەن ھاكىمىيەت ھوقۇقى موڭغۇل نەسىللىك خانلارنىڭ قولىدىن ئۇيغۇر نەسىللىك مىرزىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئەمىر تىمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قارلۇق قەبىلىسىنىڭ بارلاس ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن تىمۇرىيلەر دۆلىتىنى «موغۇلستان» دەپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنى «موغۇللار» دەپ ئاتاش ئەمەلىياتقا ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ خۇددى XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا پۈتۈن تۈركىستاندا ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىغاندەك بىر ئىش. بۇ بىر تارىخىي خاتالىق، بىز بۇ خاتالىقنى تۈزىتىپ ئېلىشىمىز كېرەك.

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىنى تونۇشتۇرغان ۋاقتىمىزدا بىر قانچە مەشھۇر شەخسلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇشقا توغرا كەلدى (ئۇيغۇرنىڭ دۇنياۋىي شۆھرەتلىك ۋەكىللىرى پەقەت مۇشۇلا ئەمەس. مۇنداق ئاتاقلىق ئەرباپلىرىمىز يۈزلەپ سانىلىدۇ). «ئەلنى ئەل تونۇتىدۇ، باتۇرى يوق ئەلنىڭ ئاتىغى يوق» دېگەن ماقال بار. بىرەر خەلقنىڭ نوپۇس سانى كۆپ بولسىمۇ، ئۇنى دۇنياغا تونۇتىدىغان ئاتاقلىق ئادەملىرى بولمىسا، ئۇ خەلق دۇنياغا تونۇلماي ئۆتۈپ كېتىۋېرىدۇ. مىللەتنى دۇنياغا تونۇتىدىغان ئاتاقلىق ئادەملىرى بولمىغانلىقتىن، دۇنياغا تونۇلماي، پىنھاندا ئۆتۈپ كەتكەن خەلقلەر ئاز ئەمەس. ئەكسى ھالدا، نوپۇس سانى ئاز بولسىمۇ، ئاتاقلىق ئادەملىرى ۋە باتۇرلىرى بولغانلىقى تۈپەيلى دۇنياغا تونۇلۇپ كەتكەن خەلقلەرمۇ بار. خۇداغا شۈكرى، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ شۆھرەتلىك تارىخىمىزمۇ بار. نوپۇس سانىمىزمۇ ئاز ئەمەس. (20 مىللىوندىن ئۇشۇق) ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە زور تۆھپىلەرنى قوشقان ئاتاقلىق ئادەملىرىمىزمۇ يېتىپ تۇرۇپتۇ. ئەندىكى

ۋەزىپە: ئەشۇ ئاتاقلىق نامايەندىلىرىمىزنى ئۆزىمىز ياخشى تونۇشىمىز، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنى قۇللۇقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، دۇنيادىكى ھۆر مىللەتلەرنىڭ قاتارىغا قوشۇشتىن ئىبارەت.

سىز ژۇقۇرىدا ئاز بولسىمۇ ئۇيغۇرنىڭ ئۇلۇق ئەجدادلىرى بىلەن تونۇشتىڭىز. ئۆزىڭىز ئەشۇ ئۇلۇق زاتلارنىڭ ئەۋلادى بولغانلىقىڭىز بىلەن پەخىرلىنىڭ. ئاخىرىدا «مەن ئۆزەم خەلقىمگە نىمە قىلىپ بەردىم؟» دەپ ئۆزىڭىزگە سوئال قويۇپ ۋىژدانەن بىر ئويلىنىپ بېقىڭ. ئەگەر سىز بەختىسىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئازاتلىق كۆرۈشىگە قاتنىشىپ، بىرەر ھەسسە قوشۇۋاتقان بولسىڭىز، تېخىمۇ كۆپرەك ھەسسە قوشۇشقا تىرىشىڭ. ئەگەر خەلقىڭىزنىڭ مىللىي ئازاتلىق كۆرىشىگە ھېچ بىر ھەسسە قوشمىغان بولسىڭىز، دىمەك، ئۆزىڭىزنى «ئۇيغۇر پەرزەندىمەن» دەپ ئېيتىشقا مەنىۋىي ھوقۇقىڭىز يوق.

5-باپ
ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇق كەشپىياتلىرى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى

ئوتتۇرا ئازىيا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ
بىر ئوچىغى دىمىدىكەنمىز، شۇ مەدەنىيەتنى
ياراتقۇچىلار ئۇيغۇرلار ئىكەنلىگىنى
ئۇنتۇماسلىغىمىز كېرەك.
كۆزنىسوۋ

بىر مىللەتنىڭ دۇنيادىكى ئاتاق-ئابرويى ۋە شان شۆھرىتى ئۇنىڭ نوپۇس سانىنىڭ ئاز-كۆپلىگى ياكى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قىسقا ئۇزاق بولۇشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بىزنىڭ مىللىتىمىز ئۆتمۈش تارىختا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان سالماقلىق تۆھپىلىرى ئارقىلىق ژۇقۇرى ئاتاق-ئابرويغا ئىگە بولغان ئىدى.

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكلىرى قايەرلەردە بولغان دىگەن سوئالغا ئېۋروپا تارىخچىلىرى:

– «قېدىمىي مىسىر؟ ۋاۋىلون؟ گرېسىيا ۋە رىم ئىمپېرىياسى؟ ئاندىن قالسا خىتاي بىلەن ھىندىستان» دە جاۋاپ بېرىپ كەلگەن. XIX ئەسىردە ياشىغان ئىنگلىز تارىخى تەتقىقاتچىسى ژىمىس چېرچۋارد ئۆزىنىڭ 50 ژىللىق ئىزدىنىشلىرىنىڭ مېۋىسى بولغان «ئۇلۇق ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى» ناملىق كىتاۋى ئارقىلىق ئالىملارنىڭ ژۇقارقى جاۋاپلىرى دۇرۇس ئەمەسلىگىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ مۇنداق دىيدۇ:

– «ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 20000 ژىللار بۇرۇنلا مەدەنىيەتنىڭ ژۇقىرى پەلىسىگە يەتكەن. ئۇلار ئوسترولوگىيا، كانچىلىق، توقۇمىچىلىق، ئارخىتېكتۇرا، ماتېماتىكا، يېزا ئىگىلىگى، يېزىق، تىبابەتچىلىك ۋە باشقا پەنلەرنى بىلەتتى. ئۇلار ئىپپەك، مېتال ۋە ياغاچتىن ھەشەمەتلىك بۇيۇملار تەييارلاشقا تەييار ئىدى. ئالتۇن، كۈمۈچ، برونزا ۋە لايدىن ھەيكەللەرنى ياساتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى مىسىر مەدەنىيىتى پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى يۈز بەرگەن. قېدىمىي گرېك، خالدېي، ۋاۋىلونلار، پارسلار، مىسىرلىقلار ۋە ھىندىلار مەدەنىيىتى قېدىمىي مۇ دەۋرىدە يارىتىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئاساسىدا پەيدا بولغان» (ئۇيغۇر نەشرى، 14-بەت).

ئوتتۇرا ئازىيا، جۈملىدىن ئۇيغۇرستان ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا غايەت مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ زىمىننىڭ ئەسلى ئىگىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار نەچچە مىڭ ژىللىق ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئجايىپ ئەقىل-پاراستىنى، ئىجاتكارلىق قابىلىيىتىنى جارىي قىلدۇرۇپ، مول مەدەنىيەت دۇردانىلىرىنى يارىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىي يۈكسىلىشىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆز كىتاۋىدا:

«بىلىش كېرەككى، مەركىزىي ئازىيا خەلقى تارىخىنىڭ ھەقىقىي تەجەللىسى، پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ شادىيانىسىدۇر» دىگەن ئىدى. («قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 11-بەت).

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالەمشۇمۇل مۇۋاپپەقىيەتلىرى ھەققىدە سۆز قىلغاندا، نوقۇل ھالدا ئۇلارنىڭ ئەقىل-پاراستى، ئىجاتچانلىق روھى، شۇنىڭدەك جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان دەپ ئېيتىش بىر تەرەپلىمىلىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ ئوبيېكتىۋ شارائىتىنىمۇ ھېساپقا ئېلىشىمىز كېرەك. ئۇيغۇرستان زىمىنى ئازىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى «ئازىيانىڭ كىندىگى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. موشۇنداق جۇغراپىيالىك ئورۇنلىشىشى شەرىق بىلەن غەرىپ ئوتتۇرىسىدا، شىمال بىلە جەنۇپ ئوتتۇرىسىدا ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا كۆرۈكلۈك رولىنى ئويناشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. موشۇ ئەۋزەل شارائىتلاردىن پايدىلانغان ئۇيغۇرلار غۇلاچىنى كەڭ يېيىپ، دۇنياغا يۈزلىنىپ، تۆرت ئەتراپىدىكى مەملىكەتلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن بېمالال سەياسىي، ئىختىسادىي، دىپلوماتىك ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ۋاستىچىلىق روللارنى ئوينىغان،

ھايات مۇساپىسىدە پەقەت ياخشىلىق بىلەن شۇغۇللانماق ھەربىر ئادەم ئۆمۈرىنىڭ ئاخىرقى مەشغۇلاتى بولغاندەك، كىشىلىك تارىخىغا نۇرانە تۆھپە قوشماق ھەر بىر خەلقنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ۋە ئالىي ئىپتىخارىدۇر. شۇنداق بولسىمۇ، بىز ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ رولىنى مۇبالىغىلەشتۈرۈش خاھىشىدىن يىراقمىز. تارىخ ـ ئۇ ئىلىم. ئىلىم ھەقىقەتنى ئۆلچەم قىلىدۇ. ھەقىقەت بولسا، دەلىل ـ ئىسپاتنى تەلەپ قىلىدۇ. دەلىلىمىز شۇكى، ئۇيغۇرلار قەدىمىي زامانلاردىلا «ئىپەك يولى» دەپ ئاتالغان كارۋان يولىنى ئېچىپ، شەرق بىلەن غەربنى ئوتتۇرىسىدا، شۇنىڭدەك شىمال بىلەن جەنۇب ئوتتۇرىسىدا ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن. موشۇ جەرياندا غەيرى ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىلغار ئىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ بېيىتىپ تەرەققىي قىلدۇرغان. **شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى زاماندا ئۇيغۇر زېمىنى دۇنيادىكى ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچراشقان تۈگۈنى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بولسا، ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ژۇغۇرلىغان جەۋھىرى بولغان ئىدى.** مىسال ئۈچۈن دىننى ئالايلى: قەدىمىي زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلاردا دۇنيادىكى چوڭ دىنلارنىڭ ھەممىسى بولغان. ھەتتا بىر دەۋىردە مەملىكەتنىڭ ھەر خىل رايونلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقات قىلىشقان ۋاقىتلارمۇ بولغان. مۇنداق مۇرەككەپ ئەھۋال باشقا خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ئاز ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەقىل ـ پاراسەتلىك، تالانتلىق، ئىلىمغا ئامراق، سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا كۆپلىگەن ئالەمشۇمۇل كەشپىياتلارنى ياراتقا ئىدى. بىراق خىتاي مۇستەملىكچىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنىگە تەجەۋۇز قىلىش بىلەنلا قالماستىن، مەدەنىيىتىگىمۇ تەجەۋۇز قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆپلىگەن كەشپىياتلىرىنى نومۇسسىزلىق بىلەن ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى.

ئىككىنچىدىن، خىتاي مەنبەلىرىدە خىتاي كەشپىياتچىلىرىنىڭ ئىسىملىرى خەنزۇچە تەلەپپۇزدا خاتىرىلىگەنلىگىدىن پايدىلىنىپ ياكى ئەتتەي خىتايچە ئات قويۇش ئارقىلىق، ئۇنى «خىتاينىڭ كەشپىياتى» دەپ ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەجاۋۇزچىلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

ئەمەلىياتتا بولسا، ئۇيغۇرلار ـ خەنزۇلارنىڭ ئۇستازى. ئۇلارغا دىن، ئىلىم، سەنئەت ۋە تېخنىكا ئۆگەتكەنلىگىگە تارىخ گۇۋا.

ئىشەنمىسىڭىز، تارىخ تەتقىقاتچىسى ژىمىس چېچۋاردنىڭ مونۇ سۆزلىرىگە قۇلاق سېلىڭ:

ـ «خىتاي ئۆز مەدەنىيىتىنى ئۆزلىرى ياراتقان» دېيىشىدۇ. ئامما، بۇ ئۇنداق ئەمەس. بۇ مەدەنىيەت ئۇلارغا قەدىمكى ئەجداتلىرى ئۇيغۇرلاردىن مىراس قالغان. ئۇلارنىڭ ئەجداتلىرى ئاق تەنلىك ئارىيلار بولغان. ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى زامانىدا ئاق تەنلىك ئۇيغۇرلار جەۋپتىكى سېرىق تەنلىك مونغۇل ئىرقىدىكىلەر بىلەن نېكالىشىش كەڭ تارالغان ئىدى. مانا شۇ نېكالىشىشتىن تۇغۇلغانلار تۇنجا خىتاي ئىمپېرىياسىنى بەرپا قىلىشقان. شەك ـ شۈبھىسىز، سېرىق تەنلىك مونغۇل ئىرقىدىكىلەر، ئاق تەنلىك ئۇيغۇر ئىرقىدىكىلەرگە نىسبەتەن تۆۋەن تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى تۆۋەن دەرىجىدە ئىدى. مۇنداق شالغۇت ئائىلىلەردىكى ئۇيغۇر ئاتا ـ ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئۇيغۇرنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە ـ دەستۇرلىرى بىلەن تەربىيەلەتتى. شۇ سەۋەپتىن، خىتاي ئىمپېرىياسىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن تەربىيەلەنگەن ئۇيغۇر قانلىق كىشىلەر قۇرغان. شۇنداق قىلىپ، ئاتالمىش خىتاي مەدەنىيىتى خىتايلارغا ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى تاپشۇرغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدۇر (ئۇيغۇرچە نەشرى، 11 ـ بەت).

شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇلار ماختىنىپ: «بىزنىڭ كەشپىياتىمىز» دەپ ژۇرگەنلەرنىڭ تولىسى ئۇيغۇرنىڭ كەشپىياتى. ئۇلار خىتاچە ئاتاۋالغان ئالىملارنىڭ تولىسى ـ ئۇيغۇر ئالىملىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ كىتاۋىمىزدا، خىتاينىڭ يالغان، ساختا داۋالىرىنى رەت قىلدۇق. ئادالەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ كەشپىياتلىرىنى ئۆز ئېگىسىگە قايتۇرۇپ بەردۇق.

ھۆرمەتلىك كىتاپخانلار بۇ ئەھۋالنى توغرا چۈشىنىدۇ، بۇنىڭغا ھەيرانلىق ھىس قىلمايدۇ، دەپ ئىشىنىمىز.

ئۇيغۇرلار قەدىمىي دەۋرلەردىلا شەھەرەشكەن ئولتىراق تۇرمۇشتا ھايات كەچۈرگەن، ئۇلار ئەنئەنىۋىي ئۇچىلىق، چارۋىچىلىق كەسىپلىرى بىلەن بىر قاتاردا دېخانچىلىك، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەر، ئىلىم ۋە سەنئەت، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق بولغان، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، تۇرمۇش بۇيۇملىرى، زېبۇ ـ زىنەت بۇيۇملىرى، مىستىن ۋە تۆمۈردىن ياسالغان قۇرال ـ جابدۇقلار ۋە دورا ـ دەرمەكلەرنى ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان. ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئۆزلىرىنى تەمىنلەپلا قالماستىن، «ئىپەك يولى» دەپ ئاتالغان كارۋان يولى ئارقىلىق خوشنا ئەللەرگە يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىمۇ بەھرىمان قىلغان. شۇ زاماندا ئۇيغۇرلار «ئىپەك يولىنىڭ» غوقايىنلىرى، ئۇيغۇرستان بولسا، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ «ئالتۇن بۆشۈگى» بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخ تەتقىقاتچىسى مورگان: «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسىغا كۆمۈلۈكتۇر. بۇ ئاچقۇچ قاچان تېپىلىدىكەن، شۇ چاغدا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى ئېچىلىدۇ» دېگەن.

تارىخىي دېرەكلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلار قەدىمىي زامانلاردا پەقەت تارىم ۋە جۇڭغار ۋادىلىرىدىلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە شەرقىتىكى سېرىق دەريا (خۇاڭخېنىڭ) شىمالىي ۋە جەنۇبىي

قىرغاقلىرىنى بويلاپ، تاكى بۇ دەريانىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا، شىمالدا بايكۆل (بايكال) ئەتراپىدىن ئاناساي (ئېنىسېي) دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىغىچە بولغان رايونلارغا، غەربتە پەرغانە ۋادىسى، مۇرمۇنەھىر ۋە كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان رايونلاردىمۇ ياشىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قېدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىزلىرىنى موشۇ كەڭ پەزادىنمۇ ئىزدىشىمىز كېرەك.

بىز تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ قېدىمىي، باي مەدەنىيەت غەزىنىسىدىن مىسال تەرىقىسىدە ئازغىنا بىر قىسمىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

تۇرمۇش مەدەنىيىتى. يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلگەن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ئۆدەكلىك، چەرچەندىكى زاغۇنلۇق، قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردىن يەر ئاستىدا ساقلىنىپ قالغان بىر مۇنچە قۇرۇق جەسەتلەر بىلەن ئاخىرەتلىك بۇيۇملار تېپىلدى. بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە: ژۇڭ پالاس، ژۇڭ توقۇلما كىيىم، كۆك ئۆتۈك، ياغاچتىن ئىشلەنگەن چۆچەك، تاۋاق ۋە ھەر خىل بۇيۇملار: تاش مونچاق، سۆيەك بېگىز، ساپالدىن ئىشلەنگەن چىنە-قاچىلار، چېلەك، ئېگەر-جابدۇق قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن چەككۈچ چېكىلگەن توقاچ، مەزكۇر جەسەتلەر بىلەن بۇيۇملار بۇنىڭدىن 4750 يىل بۇرۇن كۆمۈلگەنلىكىنى جەزملەشتۈرگەن. بۇ فاكتلار بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن 5 مىڭ يىللار بۇرۇنلا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەر كەسپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، يۇقىرى مەدەنىيەتلىك تۇرمۇشتا ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەندى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زاماندىكى تۇرمۇش مەدەنىيىتىگە كېلىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى، كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتى ۋە مېمارچىلىق مەدەنىيىتى ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. ئاتاقلىق ئۇيغۇر تائاملىرى ئۈستىسى رەخىم ھوشۇرۇۋنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇيغۇر تائاملىرى: ئىسسىق تاماق، سوغ تاماق، قويۇق تاماق، سۇيۇق تاماق دەپ تۆرت چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر تۈركۈمدىكى تائاملار يەنە ئۆز ئىچىدە بىر قانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر تۈرنىڭ ئىچىدە 20-10 خىللىرى بار. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر تائاملىرى جەمى 800-700 خىلغا يېتىدۇ. بۇ تائاملار قۇۋۋەتلىك، مېيىزلىك تەملىك بولۇپلا قالماستىن، ھەر بىر ئادەمنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىغا، شۇ كىشىنىڭ مىجەزى ۋە شۇ چاغدىكى ئېھتىياجىغا لايىقلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ ۋە تەۋسىيە قىلىنىدۇ. بۇ بولسا، ئادەمنىڭ كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا چوڭ رول ئوينايدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇر تائاملىرى يالغۇز ئوزۇقلۇق قىممىتىگىلا ئەمەس، داۋالاش قىممىتىگىمۇ ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى بولسا، يىلنىڭ تۆرت پەسلىگە لايىقلاشتۇرۇپ تىكىلىدۇ. ھاۋانىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ يۆتكىلىپ كىيىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر كىيىملىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە خىللىرى كۆپ. يالغۇز ئەر-ئاياللارنىڭ باش كىيىمىنىڭ ئۆزىلا 150 خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇيغۇر كىيىملىرى ھەم يارىشاملىق، ھەم كۆركەم سۈپەتلەرگە ئىگە.

ژىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتى ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

مېمارچىلىق. ئۇيغۇرلارنىڭ مېمارچىلىق ھۈنىرى بولسا قېدىمىي زامانلاردىن تارتىپ دۇنياغا داڭلىق. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قېدىمىي شەھەرلىرى ھېسابلانغان بۇخارا، سەمەرقەنت، قەشقەر، تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ياكى يېقىنقى زامانلاردا ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدا ياسالغان ھەيۋەتلىك جامىيلار، سارايلار، مەقبەرىلەر، مۇنارىلەر ۋە ئوردا قەسىرلىرى ئۆزىنىڭ ھەم كۆركەم، ھەم ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى بىلەن ھازىرمۇ سەياھەتچىلەرنىڭ كۆزلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرۇپتۇ.

X ئەسىردە تۇرپاننى زىيارەت قىلغان خىتاي سەياھەتچىسى ۋاڭ يەندى بىلەن XIII ئەسىردە پۈتۈن ئۇيغۇرستاننى بېسىپ ئۆتۈپ، قۇبىلاي خاننىڭ پايتەختى خانبالىق (بېيجىڭغىچە) بارغان ئىتالىيىلىك سەياھەتچى ماركو پولولار ئۆزلىرىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خەتىرىلىرىدە شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر شەھەرلىرىدە ھەيۋەتلىك، كۆركەم ئىمارەتلەرنىڭ كۆپلىكىنى كۆرۈپ، ھەيران قېلىشقانلىقىنى يازغان. ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە، يەنى قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر مېمارلىرى شەرىق بىلەن غەربنىڭ ئىمارەت قۇرۇشتىكى نادىر ئۇسلۇبلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر مېمارچىلىق ھۈنەر سەنئىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر مېمارچىلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ كۆركەملىكى، چىداملىقى ۋە كومپلېكسلىق ماسلىشىشچانلىقى جەھەتلەردە ئالاھىدە يۇقىرى سەۋىيىدە ئىدى. ئۇيغۇرلار تارقىلىپ ياشىغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى-ئۇيغۇر مېمارچىلىق سەنئىتىنى نامايىش قىلىدىغان ئۇستى ئوچۇق مىراسگاھ دېيىش مۇمكىن.

ئەمىر تىمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن تەمىر قىلدۇرۇلغان تۈركىستان شەھىرىدىكى «غوجا ئەخمەد يەسسەۋىي مەقبەرىسى»، سەمەرقەنتتىكى «گۆر ئەمىر مازارى» ھەيۋەتلىك جامىيلار بىلەن مەدرىسلەر، سېپىللار بىلەن مۇنارىلەر، ھىندىستاندا تەمىر قىلدۇرۇلغان «يەھما» جامەسى بىلەن «تاجمەھەل» مەقبەرىسى بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر مېمارچىلىقىنىڭ ئۆلگىلىرى سۈپىتىدە ساقلىنىپ تۇرماقتا.

خۇددى شۇنىڭدەك، ئۇيغۇرستان زېمىنىدا XIV-XVII ئەسىرلەردە شۇ زاماننىڭ ھۆكۈمران كىشىلىرى تەرىپىدىن تەمىر قىلدۇرۇلغان ئىلى ۋىلايىتى قورغاس ناھىيىسىدىكى «تۇغلۇق تىمۇرخان مازىرى»، قەشقەردىكى «ھېيتگاھ جامەسى» بىلەن «ئاپاق غوجا مازىرى»، تۇرپاندىكى «سۇلايمان

ۋاڭ» مەقبەرىسى بىلەن مۇنارىسى قاتارلىق قۇرۇلۇشلار ئۇيغۇر مىمارچىلىق ھۈنەر سەنئىتىنىڭ نادىر ئۆلگىلىرى سۈپىتىدە ھازىرغىچە دۇنيا ئەھلىنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى ئۆزلىرىگە تارتىپ تۇرماقتا.

تۆمۈر قۇراللار. ئۇيغۇرلار قېدىمىي زاماندىلا ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلەتتى. ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن ئوتتىن پايدىلىنىپ، تۇچ ئېرىتىشنى ئاندىن كېيىن تۆمۈر ئېرىتىشنى بىلگەن. تۇچ ۋە تۆمۈردىن سايمان-جابدۇقلارنى، ئىشلەپچىقىرىش قۇراللىرىنى ياساپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى ئۆگەنگەن.

تارىخچى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئەپەندى:

«ئالتۇن ۋە مىسنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر (ئۇيغۇرلار) كەشىپ قىلغان. بۇ كەشپىيات بۇنىڭدىن تەخمىنەن 11000 يىل ئىلگىرى بولغانلىقى ئىسپاتلاندى» دەيدۇ («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 6-بەت).

ئات ۋە ھارۋۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كەشپىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياۋا ئاتلارنى تۇتۇپ قولغا ئۆگىتىش، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى، قاتناش قۇرالى ۋە ھەربىي ئىشلاردا پايدىلىنىش كەشپىياتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە، شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولۇپ 6000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

«ھايۋانلارنى قولغا ئۆگىتىپ، تېرىلغۇ ئىشلىرىدا ئىشلىتىش، شۇنىڭدەك بۇغداي، ئارپا، تېرىق ۋە زىغىرغا ئوخشاش ئاشلىقلارنى ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن ئايرىپ، دان قىلىپ تېرىش ئىشلىرىمۇ ھەممىدىن ئاۋۋال شەرقىي تۈركىستاندا كەشىپ قىلىنغانلىقى ئېنىقلاندى». («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 12-بەت).

ئاكادېمىك بېرنشتامنىڭ يېزىشىچە، «تۆمۈرنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە تۆمۈر قۇراللىرىنىڭ ياسىلىشى، شۇنىڭدەك ئاتنى قولغا ئۆگىتىپ، ئۇنى جەڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى بۈيۈك كەشپىياتى. دەل مۇشۇ كەشپىياتلار ئۇيغۇر ئاتلىق جەڭچىلىرىنى يېڭىلمەس ئورۇنغا ئىگە قىلغان» (ئا. ن. بېرنشتام، 37-36-بەتلەر).

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا بايان قىلىنىشىچە، دەسلەپكى ھارۋۇنى ئوغۇزخان زامانىسىدا (تەخمىنەن بۇنىڭدىن 4850 يىل بۇرۇن) ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان ئىكەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئوغۇزخاننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى چوڭ شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئولجا ئېلىنغان ماللارنى ئۆز ئېلىغا ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن ترانسپورت ۋاستىسى كېرەك بولۇپ قالىدۇ. شۇ چاغدا قەڭچىلەر ئىچىدىن يۇسۇن بىلىك دېگەن بىر ئۇستا چىقىپ، ئىككى چاقلىق ھارۋۇنى ياسايدۇ. ئولجا ئېلىنغان ماللارنى ھارۋۇغا سېلىپ، ئاتنى قوشۇپ سۆرىتىدۇ. بۇ يېڭى ھارۋۇ ماڭغاندا «قاڭق-قاڭق» قىلغان ئاۋاز چىقاتتىكەن. بۇنى كۆرگەن ئوغۇزخان بۇ كەشپىياتقا قانقا دەپ ئات قويغان ئىكەن. مانا شۇنىڭدىن بۇ يان ھارۋۇ مۇھىم قاتناش قۇرالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىرقى زاماندىكى قاتناش قۇراللىرىنىڭ ھەممىسى ئەينە شۇ ھارۋۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئىكەنلىكى شەك-شۈبھىسىز.

ئۇيغۇر زەمبىرىكى. ئارخېئولوگ ۋە تارىخ تەتقىقاتچىسى ئالىم قۇربان ۋەلى ئۆزىنىڭ تەتقىقات كىتاۋىدا «تارىختىكى ئۇيغۇر زەمبىرىكى» ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ.

خەنزۇچە «سۇڭ تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ «ئەسكەر، قۇرال تەپسىراتى» بابىدا «جەنۇبىي سۇڭ دۆلىتى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 1182-يىلى) چېگارا رايونلىرىدىكى ۋىلايەتلەردە ئۇيغۇر زەمبىرىكىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان زەمبىرەكلەر ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ئەپچىللىك، ئۇزاققا تەككۈزۈش جەھەتتىن ئۇيغۇر زەمبىرىكىگە يەتمەيتتى، دېگەن بىر ۋەقە خاتىرىلەنگەن. خەنزۇچە «قۇڭگو پەن تېخنىكا تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ II توم 6-بېتىدىمۇ «كۆيدۈرگۈچى ماددىنىڭ پارتلاش كۈچىنى نو شەكىللىك ئەسۋاپ ئارقىلىق جارىي قىلدۇرىدىغان زەربە بېرىش قۇرالى زەمبىرەك دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن.

ئەينى زاماندا مۇنداق بىر يېڭى قۇرۇلنىڭ كەشىپ قىلىنغانلىقى ۋە بۇ قۇرالنىڭ «ئۇيغۇر زەمبىرىكى» دەپ ئاتالغانلىقى، ئۇنىڭ ئەسلى ئىگىسى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. مىلادىنىڭ 1274-1265-يىللىرى «ئۇيغۇر زەمبىرىكىگە» تەقلىد قىلىپ ياسالغان زەمبىرەكلەر قۇبىلايخان تەشكىل قىلغان يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئارمىيىسىدە كەڭ ئىشلىتىلگەن ئىدى.

يېزىق مەدەنىيىتى. ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ خۇاشا يېزىقى، شەرقىي ئۇيغۇرلاردا قېدىمىي ئورخۇن يېزىقى ياكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى، غەربىي ئۇيغۇرلاردا قېدىمىي ئۇيغۇر يېزىقى، براخما يېزىقى، ئاخىرىدا ئەرەب گرافىكىسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىپ، مۇشۇ يېزىقلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، تارىخىي كەچمىشلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. تارىخچى مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە، «قېدىمكى ئۇيغۇرلاردا ئۇلۇق كۆچۈش دەۋرىدىن بۇرۇنمۇ يېزىق بار ئىدى. ئۇيغۇرلار يېزىقنى «پۈتۈك» دەپ ئاتاتتى. ئۇ يېزىق ئىبروگلىق شەكلىدە بولۇپ قېدىمكى مىسىر يېزىقىغا ئوخشاپ كېتەتتى. فرات ۋە دېجلە دەريالىرىنىڭ بويلىرىغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار (سارماتىنلار) مۇشۇ يېزىقنى ئۆزلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ۋە ئۇ يەردە ياشايدىغان سۇمىرلارغا ئۆگەتكەن. شۇنداق قىلى، قېدىمىي ئۇيغۇر يېزىقى غەربىي ئاسىيادىمۇ تارقالغان» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 17-بەت).

تارىخىي دېرەكلەرگە ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 4 مىڭ يىل بۇرۇنلا «خۇئاشيا» دۆلىتىنى

قۇرۇپ، ھەر خىل قەبىلىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇلار «خۇئاشىيا يېزىغى» دەپ ئاتالغان يېزىقنى كەشىپ قىلىپ، ئەمەلدە قوللانغان. بۇ نەرسىلەرنىڭ شەكلىگە تەقلىت قىلىپ يېزىلىدىغان تەسۋىرىي يېزىق بولۇپ «چىغاناق-تاغاق» يېزىغى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ يېزىق ئاستا-ئاستا غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىغىمۇ تارقالغان بولسا كېرەك. توخسۇن ناھىيەسى كۆجە يېزىسىدىكى تاغ قىيا تاشلىرىغا ئويۇپ يېزىلغان تەسۋىرىي يېزىقلار تېپىلدى (تۆۋەنكى بەتتىكى 2-1 تۇركۇم يېزىقلار). كېيىنىرەك بۇ يېزىقنى خەنزۇلار قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ ئاساسىدا ئۆز تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، ھازىرقى خەنزۇ يېزىغىنى ئىشلەپ چىققان ۋە ھازىرغىچە ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ. خەنزۇلاردىن بولسا، مانجۇلار، كورېيلار ۋە ياپونلار ئۆگىنىپ، ئۆز تىللىرىغا ماسلاشتۇرۇپ، ھازىرغىچە ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ.

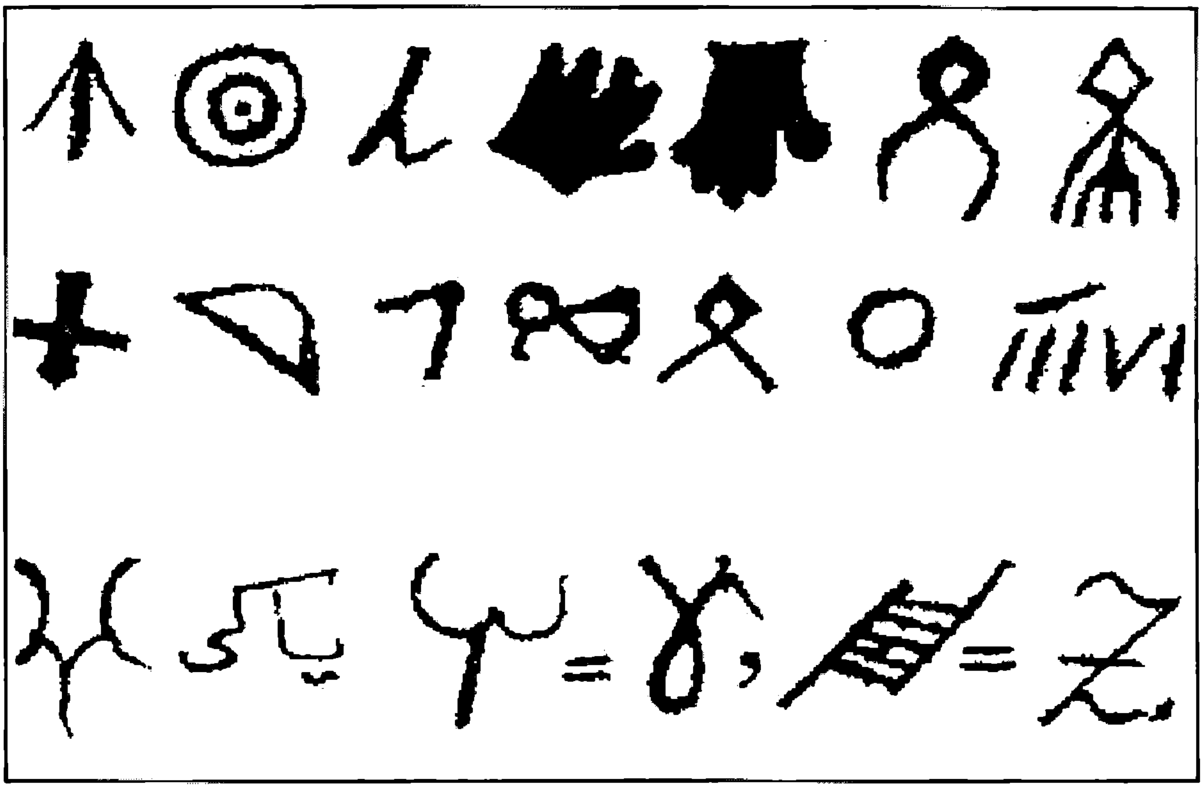

ختاي تارىخچىلىرى ئۇيغۇرستان زېمىنىدىن تېپىلغان موشۇ «چىغاناق-تاغاق» يېزىقلىرىنى سۈيىستېمال قىلىپ: «قېدىمىي زاماندا بۇ زېمىندا خەنزۇلارمۇ ياشىغان ئىكەن!» دەپ داۋا قىلىشماقتا. بىز كېسىپ ئېيتىمىزكى، بۇ قېدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز يېزىغى. ئۇ زامانلاردا بۇ زېمىندا خەنزۇلارنىڭ ئۆزىمۇ، ئىزىمۇ بولمىغان.

يەنە، تارىخىي دېرەكلەرنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە، خۇددى شۇ دەۋىردە تارىم تارىم ۋە جۇڭغار ۋادىسىدا ياشىغان غەربىي ئۇيغۇرلار تارىختا «كونا ئۇيغۇر يېزىغى» دەپ ئاتالغان باشقا بىر يېزىقنى كەشىپ قىلىپ، ئەمەلدە قوللانغان. (XIII ئەسىردە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىگە تايىنىپ، پۈتۈل ئووتۇرا ئازىيانى، شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇرستاننى بېسىۋالغان ساۋاتسىز موڭغۇللا بۇ ئۇيغۇر يېزىغىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، ئىشلىتىشكە باشلىغان ۋە ھازىرغىچە ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ).

قېدىمىي ئۇيغۇر يېزىغى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىچىدىمۇ تارقالغان بە كەڭ ئىشلىتىلگەن. بىراق، شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلاھ قىلىپ ئىشلەتكەن. شۇڭا بۇ يېزىق كۆكتۈركلەر دەۋرىگە كەلگەندە «ئورك-رۇنىك يېزىغى» دەپمۇ ئاتالغان. شۇ دەۋىردىكى مەڭگۈ تاشلار موشۇ يېزىقتا يېزىلغان (تۆۋەنكى بەتلەر 2-تۇركۇمدىكى يېزىق).

1. ئورخۇن-يېنسەي يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى مۇنۇلار:

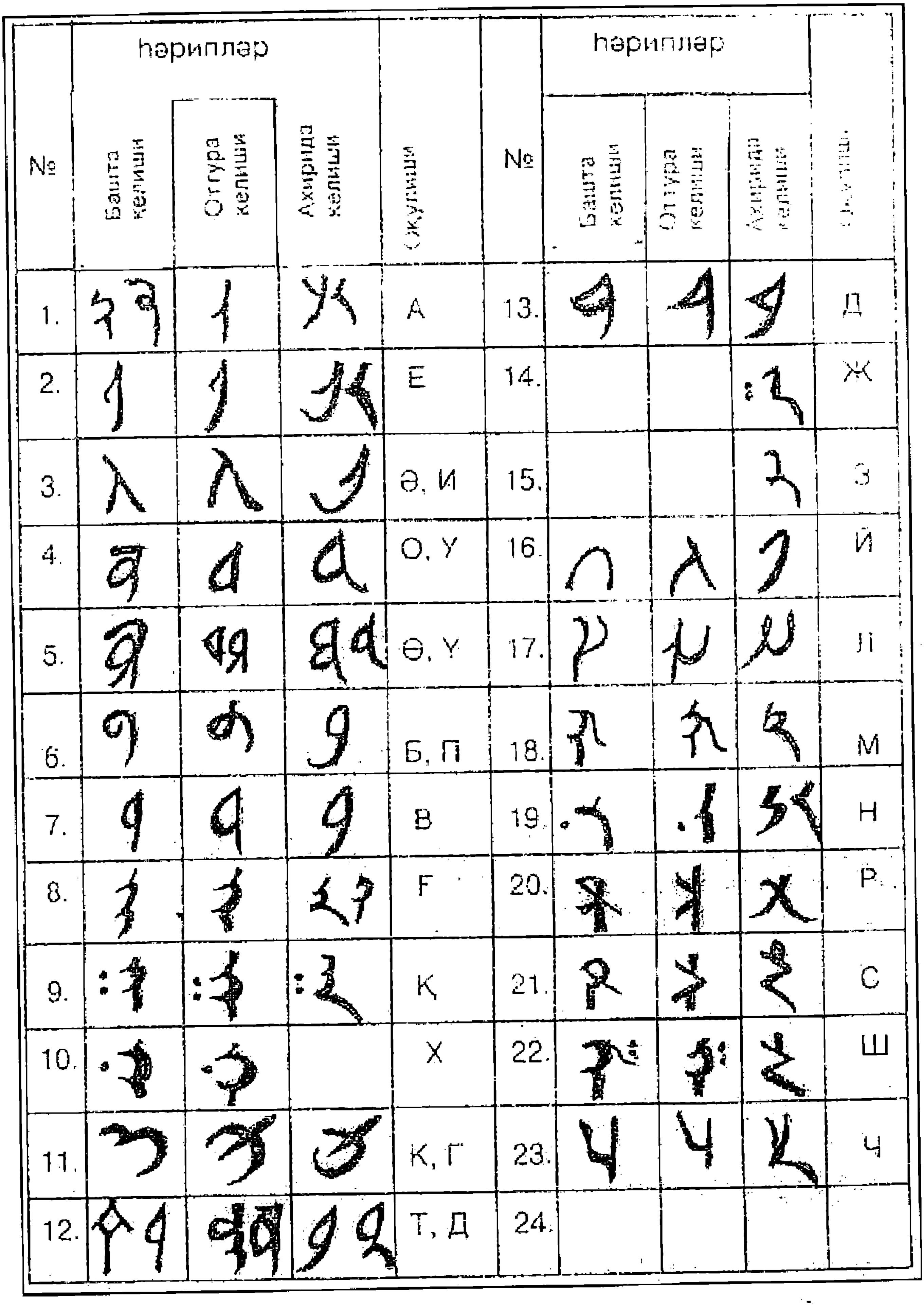

№	һәрипләр			Оқулуши	№	һәрипләр			Оқулуши
	Башта келиши	Оттура келиши	Ахирида келиши			Башта келиши	Оттура келиши	Ахирида келиши	
1.				А	13.				Д
2.				Е	14.				Ж
3.				Ә, И	15.				З
4.				О, У	16.				Й
5.				Ө, Ү	17.				Л
6.				Б, П	18.				М
7.				В	19.				Н
8.				Ғ	20.				Р
9.				Қ	21.				С
10.				Х	22.				Ш
11.				К, Г	23.				Ч
12.				Т, Д	24.				

1. تۈرك-رۇنىك يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى مۇنۇلار:

№	һәрипләр	оқулуши	№	һәрипләр	оқулуши
1.	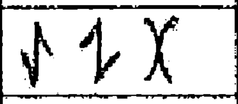	А, Е	21.	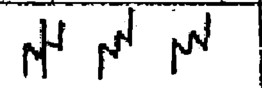	Н^{2}
2.		Ә, И	22.	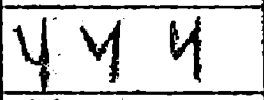	Р^{1}
3.	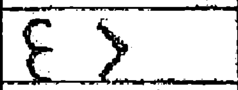	О, У	23.		Р^{2}
4.	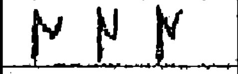	Ө, Ү	24.		Л^{1}
5.	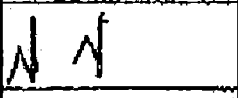	Қ (қаттиқ)	25.		Л^{2}
6.	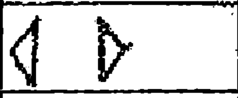	Қ (ә билән)	26.		С^{1}
7.	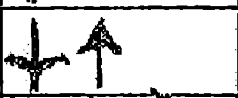	Қ (О, У билән)	27.		С^{2}
8.		К (юмшақ)	28.		димақ тавуши
9.	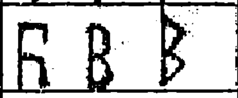	К (О,Ү билән)	29.	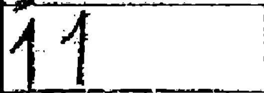	П
10.	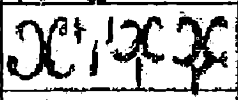	Ғ (қаттиқ)	30.		Ң
11.	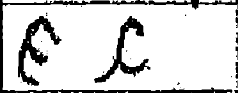	Г	31.	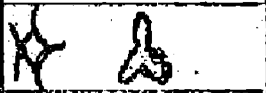	М
12.		Т^{1}	32.		Ч
13.		Т^{2}	33.		Ич
14.		Д^{1}	34.	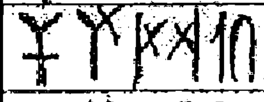	Ш
15.		Д^{2}	35.	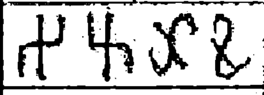	З
16.		Б^{1}	36.	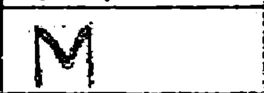	Лт
17.		Б^{2}	37.		Нт
18.		Й^{1}	38.		Нһәт
19.		Й^{2}	39.		Рт
20.	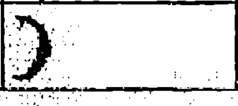	Н^{1}	40.		Айриш бәлгиси

ئۇيغۇرلار ئەڭ ئاخىرىدا X ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنى بىلەن بىللە كىرگەن ئەرەپ گرافىكىسى ئاساسىدىكى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىن يېڭى يېزىققا كۆچۈش، ئەلۋەتتە، ئوڭاي بولغان ئەمەس. مەلۇم ۋاقىتقىچە يېڭى يېزىق كونا يېزىق بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەن. بۇنى بىز «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ شۇ زاماندا كۆچۈرۈلگەن قول يازمىلىرىدىن ۋە باشقا ھۆججەتلەردىن ئوچۇق كۆرەلەيمىز (تۆۋەندىكى بەتتىكى 3-تۇركۇم يېزىق).

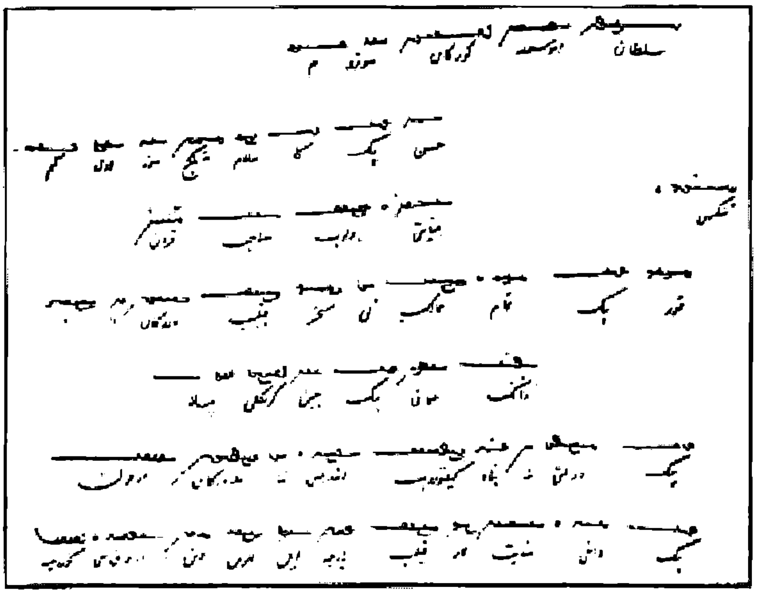

X ئەسىردە ئىشلىتىلگەن «قوش يېزىقنىڭ» ئۈلگىسى:

ئۇيغۇرلار ژۇقارقى يېزىقلاردىن باشقا «قارۇشتى يېزىغى»، «سانسكرىت يېزىغى»، «تۇخار يېزىغى» قاتارلىق يېزىقلارنىمۇ ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم.

«شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنالىنىڭ 1997-ژىلقى 3-سانىدا مۇنداق بىر مەلۇمات ئېلان قىلىندى:

...قۇچالىق بىر قىسىم كىشىلەر قىممەتلىك بۇيۇملارنى ئىزدەپ تېپىش مەخسىتىدە، 1889-ژىلى كۇچا ئەتراپىدىكى قېدىمي شەھەر خارابىيلىقىنىڭ ئورنىدا قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشقان. ئۇلار قېزىش جەريانىدا كېيىن قوزاقلىرىغا يېزىلغان بىر قېدىمي كىتاپنى تېپىۋالغان. بۇ كىشىلەر كىتاپتىكى يېزىقلارنى ئوقالمىسىمۇ، ئۇنى «قىممەتلىك ئولجا» سۈپىتىدە ئۆز ئارا بۆلۈپ ئېلىشقان. شۇ كىشىلەرنىڭ بىرى 1890-ژىلى خىزمەت بابى بىلەن كۇچاغا كېلىپ قالغان ئەنگلىيالىك لېيتېنانت بوۋ بىلەن تەسادىپى ئۇچرىشىپ قېلىپ، ھېلىقى كىتاب پارچىسىنى سېتىۋېلىشنى تەكلىپ قىلغان. بوۋ بولسا، كىتاپنى ئەرزىمىگەن پۇلغىلا سېتىۋالغان. بۇ قېدىمي زامانغا تەئللۇق قىممەتلىك كىتاپ ئېكەنلىكىنى پەملىگەن لېيتېنانت بوۋ شۇ چاغدا ھىندىستانىنىڭ كالكۇتتا شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان ئازىيا ئىلمي جەمىيىتىنىڭ باش ئىنسپېكتورى خېارنلېيغا يەتكۈزۈپ بەرگەن. خېارلېي تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بۇ ئەسەر مىلادىنىڭ IV-V ئەسىرگە تەئللۇق قارۇشتى يېزىغى بىلەن يېزىلغان قول يازما ئېكەنلىكىنى ئېنىقلىغان. كىتاپتا تىبابەتچىلىك ۋە پېرىخۇنلۇققا دائىر مەلۇماتلار بار ئېكەن. قول يازمىنىڭ يەنە بىر قىسمى قانداقتۇ يوللار بىلەن چار روسسىيانىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى پېتروۋسكىينىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ھازىر بۇ كىتاپنىڭ خېارېنلېيغا سېتىلغان قىسمى لوندون شەھىرىدىكى دۆلەت مۇزېيىدا، پېتروۋسكىينىڭ قولىغا چۈشكەن قىسمى سانكت-پېتېربۇرگدىكى شەرىق ئەللىرى مۇزېيىدا قېدىمي زامانغا ئائىت قىممەتلىك ئېكسپونات سۈپىتىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

قەغەز. قەغەز ئىشلەشنى كەشىپ قىلىش ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىدىكى چوڭ سەكرەش بولغان ئىدى. ئېۋروپىلىقلار قەغەزنى XIV ئەسىردە كەشىپ قىلغان. خىتاي كەشىپىياتچىسى سەيلۇن بولسا، مىلادىنىڭ 105-ژىلى كەشىپ قىلغان. بۇ كەشىپىياتقا مەز بولغان خىتايلار تا ھازىرغىچە: «قەغەز ياساشنى بىز كەشىپ قىلغان» دەپ ماختىنىپ ژۈرۈشىدۇ. ئۇيغۇرلار بولسا، مىلادىيە باشلىنىشتىن بۇرۇنلا قەغەزنى ئىشلەپ چىقارغان ۋە ئەمەلدە پايدىلانغان ئىدى. مىلادىدىن ئاۋالقى III ئەسىردە ياشىغان ھۇن تەڭرىقۇتى مودەخاننىڭ ىىتاي خانى ۋىندىنگە يازغان مەكتۇبىنى ۋە خوشنا ئەللەرگە ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىنى ئەسلەپ كۆرۈڭ. ئۇنىڭدىن باشقا مەدەنىيەت تارىخچىسى ئاۋرېل ستېين 1901-ژىلى لوبنوردىن تاپقان قەغەز پارچىسىنى خىمياۋي ئانالىز ئۇسۇلى بىلەن تەكشۈرگەندە، مىلادىدىن ئاۋالقى II ئەسىرگە تەئللۇق بولۇپ چىققان. تۇرپان رايونىدىكى قېدىمي

قەبرىلەردىن تېپىلغان قەغەزلەرنى خىمىيۋى ئانالىز ئۇسۇلى بىلەن تەكشۈرگەندە، مىلادىدىن ئاۋالقى I ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ چىققان. بۇ قەغەزلەرنىڭ سۈپىتى ياخشى، تاشقى تەسىرلەرگە چىدامىلىقمۇ خېلە دەرىجىدە ژۇقۇرى بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە رەڭلىك رەسىم قەغەزلىرىمۇ بار. خەنزۇ ئالىمى لىيۇ گۇجۇننىڭ يېزىشىچە، «قەغەز ھەممىدىن ئاۋال ئۇيغۇرلار دىيارىدىكى لولاندا لەشىپ قىلىنغان» ئىكەن (بۇ ئېھتىمال ھازىرقى دولان بولسا كېرەك). دېمەك، تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا قەغەز ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، خېلە سۈپەتلىك ئاق قەغەز ۋە رەڭلىك قەغەزلەرنى ئىشلەپ چىقارغان. ئۇيغۇرلار بۇ جەھەتتىن خىتايلاردىن 3 ئەسىر، ئېۋروپىلىقلاردىن 17 ئەسىر ئالدىدا تۇرىدۇ.

مەتبەە. ئۇيغۇرلار ئاۋال يېزىقنى ئاندىن كېيىن قەغەزنى كەشىپ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي كەشىپلىرىنى ئەشۇ قەغەزلەرگە يېزىش بىلەنلا قالماستىن، يازغان تېكىستلىرىنى كۆپ نۇسخىدا بېسىپ چىقىرىدىغان باسمىخانا (كسىلوگراپىيا) ئۇسۇلىنىمۇ كەشىپ قىلغان. ئۇلار تېكىستلارنى ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن قاتتىق ياغاچقا ئويۇپ، ئويۇلغان ياغاچ تاختىلىرىنى قۇراشتۇرۇپ بەت ياساپ، بەتلەرنىڭ ئۈستىگە بوياق سۈركەپ، قەغەز يۈزىگە چۈشىرىش ئۇرقىلىق كىتاب قىلىپ چىقىرىشقا باشلىغان. بېيىنرەك ئۇيغۇرلار ياغاچتىن ھەرپلەرنى تەييارلاپ، شۇ ھەرپلەرنى بىر-بىرىگە ئۇلاش ئارقىلىق سۆز ياساپ، سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈپ، كىتاب بېسىش تېخنىكىسىنى، يەنى تىپوگرافىيا ئۇسۇلىنى كەشىپ قىلىپ، ئەمەلدە پايدىلانغان. ئۇيغۇرلار بۇ جەھەتتىمۇ ئېۋروپىلىقلاردىن 4 ئەسىر ئىلگىرى تۇرىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن گېرمانىيىلىك تۈركولوگ ئالىمە گابايىن خانىمنىڭ تەكىتلىشىچە، «مەتبەەچىلىكنى خەنزۇلار ئەمەس، ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان. بۇ كەشپىيات مىلادىنىڭ VIII ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئېمىس كەشپىياتچىسى ئىوگان گۇتېنبېرگتىن 7 ئەسىر بۇرۇن ھېساپلىنىدۇ».

1914-1915-ژىللىرى تۇرپان تەۋەسىدە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان رۇس ئارخېئولوگىيە ئۇترىيادىنىڭ باشلىقى ئاكادېمىك س.ئولدېنبۇرگ، غارلارنىڭ ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان 100000-غا يېقىن مەتبەە ھەرپلىرىنى تاپقان ھەم ئېلىپ كەتكەن. ئىنگلىز مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى ئا.ستېين بولسا، دۈڭخۇاڭ ۋە باشقا جايلاردىن ئۇيغۇر قەغىزىگە بېسىلغان 9 پارچە تېكىستنى تاپقان. ئالىمنىڭ پىكرىچە، بۇ تېكستلار ئېرامىزنىڭ I ئەسىردە ئىشلەنگەن كسىلوگرافىيا مەھسۇلاتلىرى ئىكەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنگلىز ئالىمى كارتېر: «دۇنيادىكى تۇنجا مەتبەە ھەرپلىرى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن ئويۇلغان ئىدى» دەپ يازغان. پروفېسسور شېرىپىدىن ئۆمەر بولسا: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۆچېرىكلىرى» ناملىق كىتاۋىدا:

«ئۇيغۇرلار دا كىتاب بېسىش تېخنىكىسى XII ئەسىرلەردىلا خېلە ژۇقۇرى دەرىجىدە ئىدى. بۇ دەۋردە تۇرپاننىڭ كىتاب بېسىش سېخلىرىدا ھەر خىل تىللاردا تېكىستلىق ۋە تەسۋىرىي باسما مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپ چىقىرىلاتتى. بۇ ساھادا ئۇيغۇرلار ئېۋروپىدىن 500 ژىل ئالدىدا تۇرىدۇ» دەپ يازغان.

تۇرپاندىن تېپىلغان شىرىفتلار ئېلىپبە ھەرپلىرى بويىچە ئىشلەنگەن، بۇنىڭ ۋاقتىمۇ X ئەسىردىن ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق. ئۇيغۇر مەتبەە تېخنىكلىرى، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئاساسىدا ھەرپلەرنى تىزىپ، شىرىفتلار ئارقىلىق بەت ياساپ چىققان. شۇنداق قىلىپ، كىتاپلارنى باسقان. ئېلىپبەلىك يېزىق ئىشلەتكۈچى خەلقلەرنىڭ ئىچىدە شىرىفتلىق مەتبەەنى ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بېجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەدەنىيەت، مائارىپ ئىلمىي ژىغىنىدا تۇنجا مەتبەە ھەرپلىرى دەپ دۈڭخۇاڭدىن تېپىلغان ياغاچ مەتبەە ھەرپلىرى مېھمانلارغا كۆرسىتىلىپ، نامايىش قىلىندى. بۇ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان مەتبەە ھەرپلىرى بولۇپ، ئېۋروپىدىن 400 ژىل بۇرۇن ئىشلىتىلگەنلىگى ئايان بولدى.

پىلە قۇرۇتى. پىلە قۇرۇتىنى بېقىپ ئۆستۈرۈش، ئۇنىڭدىن ئىپەك ئېلىش، ئېلىنغان ئىپەكتىن توگا-دۇردۇن، شايە-ئەتلەس توقۇشنى ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار بىلگەن ئىدى.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە تارىخىي ۋاستىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپەك ئىشلەش تارىخى كام دېگەندە 2500 ژىلغا يېتىدۇ. خىتايلار بولسا، ئۇزاماندا پىلە بېقىپ ئۆستۈرۈشنى، ئىپەك رەخت توقۇشنى تېخى بىلمەيتتى.

پىلە قۇرۇتى ئېرامىزنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرستاندىن ئىچكى خىتايغا ئېلىپ كىرىلگەن. يەنى پىلىدىن ئىپەك ئېلىشنى خەنزۇلار ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن. بۇ كەشپىياتمۇ خاتا ھالدا «خەنزۇلارنىڭ ئىجادىيىتى» دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. بۇ توغرىلىق يېتەرلىك تارىخىي دېرەكلەر بار.

قېدىمىي زاماندىكى يۇنانلىقلار بىلەن رىملىقلار ئۇيغۇرستاننى «سېرىسلار مەملىكىتى» (ئىپەك مەملىكىتى) دەپ ئاتىغانلىقىدىن ژۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتتۇق. بۇنى دەلىللەيدىغان دېرەكلەرمۇ يېتەرلىك. توخسۇن ناھىيەسى ئالغۇيىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنىڭ ئىچىدە توز گۈللۈك، كەشتىلىك توغا بار بولۇپ، تەتقىقاتچى ئالىملارنىڭ ئېنىقلىشىچە، ئۇنىڭ توقۇلغان ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى VII-VIII ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىكەن.

ئۆرۈمچىدىكى نەنسەن (جەنۇبىي تاغدىكى) قەبرىلەردىن تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە ئىپەك رەختلەرمۇ بار بولۇپ چىقتى. ئالىملارنىڭ ئېنىقلىشىچە، بۇ رەختلەرنىڭ توقۇلغان ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگەركى V-III ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىكەن. بۇلاردىن باشقا: كېرىوران. ئۇدۇن، بارچۇق-باي، كۇچا، قۇچۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ئىپەك ماللار، توگالار شۇ زاماندا تارىم ۋادىسى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان ئەجداتلىرىمىز پىلەچىلىك ۋە ئىپەك توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىنى خېلە ژۇقۇرى دەرىجىدە بىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. خەنزۇلار بولسا، بۇ توۋار ئۆزلىرىدە يوق ۋاقىتتا، ئۇيغۇرستاندىن توشۇغان. مىلادىنىڭ I ئەسىردە تارىم ۋادىسىغا كەلگەن خىتاي «ئەلچىسى» بەنچاۋ ئىچكىرىدىكى ئاكىسى بەنگۇغا 300 توپ ئاق شايى، خۇشبۇي دورا-دەرمەكلەر ۋە داڭلىق قوشان ئېتىنى سوغات قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى توغرىلىق يېزىلغان هۆججەت بىزنىڭ دەۋرىمىزگە ساقلانغان.

خىتاي تارىخچىسى سۇڭ مۇ ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلار هەققىدە كۆرگەن-بىلگەنلىرىم» ناملىق كىتاۋىدا ئېنىق قىلىپ-»ئۇيغۇرلار ئىپەك چىقىرىدۇ. مەشۇت ژىپ تارتىدۇ. رەڭدار ئىپەكتىن كىيىم كىيىدۇ. ئۇلار يەنە كالاۋتون بىشلەشكىمۇ ماهىر. ئەينە شۇ كالاۋتون بىلەن كىمخاپ توقۇش سەنئىتىنى خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئىجاد قىلغان. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىپەك توقۇمىچىلىق تارىخىنى باشلاپ بەرگەن ۋە ئەتراپتىكى خەلىقلەرگە ئۆگەتكەن» دەپ يازغان.

پاختا. ئەجداتلىرىمىز تۇرپان ئويمانلىقى ۋە تارىم بويلىرىدا بۇغداي، ئارپا، تېرىق، شال قاتارلىق دانلىق زىراەتلەرنى: سەۋزە، پىياز، سامساق، چامغۇر، تۇرۇپ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆكتاتلارنى؛ ئالما، ئانار، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئۈزۈم، ئۈجمە، قوغۇن-تاۋۇز ۋە باشقا مېۋە چېۋىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ، تېرىپ ئۆستۈرۈش بىلەن بىللە پاختا، چىگە-كەندىر قاتارلىق تېخنىكىلىق زىراەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان. تەڭرىتاغ ئورمانلىقلىرىدا ياۋا كېۋەزنىڭ ئۆسىدىغانلىقى خېلە بۇرۇنلا مەلۇم بولغان ئىدى. سىناي مەنبەسىدىكى «غەربىي شىمالىي رۇڭلار تەزكىرىسىدە» مۇنداق يېزىلغان:

«قۇچۇ مەملىكىتىدە دەل-دەرەق، ئوت-چۆپلەر تولا، مېۋىسى پىللە غوزۇسىدەك بىر خىل ئۆسۈملۈك بار، ئۇنىڭ غوزىسىدىن ئىپەككە ئوخشاش ئىنچىكە تالە چىقىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنىڭدىن رەخت توقۇيدۇ، رەختى ئاپاق بولىدۇ ۋە بازاردا سېتىلىدۇ». موشۇ مەزمۇندىكى باياىلار «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «گۇانيۇجى» دېگەن كىتاپلاردىمۇ تەكرارلانغان. پاختىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە مەلۇم ۋە تارقالغان ۋاقتى VI ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرستاندا بولسا پاختا ۋە پاختا رەختلىرى مىلادىدىن ئىلگەركى چاغلاردىلا ئومۇملاشقان ئىدى. بولۇپمۇ، تۇرپان، ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەردە پاختا رەختلىرى كەڭ تۈردە ئىشلىتىلگەن.

كارىزلار. تۇرپاندىكى «كارىز» دەپ ئاتالغان يەر ئاستى سۇ قۇرۇلۇش ئىنشاەتلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يەنە بىر ئالاهىدە كەشپىياتىدۇر.

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپى ئېدىر، تاغلار بىلەن قورشالغان بولۇۋپ، ئۇلارنىڭ هەممىسى گىيا ئۈنمەيدىغان، دەل-دەرەق ئۆسمەيدىغان قاقاس تاغلاردىن ئىبارەت. تۇرپان ئويانلىقىنىڭ هاۋاسى ئىنتايىن ئىسسىق ۋە قۇرغاق بولۇپ ژىل بويى بىر تامچىمۇ يامغۇر ياغمايدۇ-دېيىشمۇ بولىدۇ. تاغلاردىن تۇرپان ئويمانلىقىغا بىلەكتەك سۇ ئېقىپ چۈشمەيدۇ. موشۇنداق شارائىتتا بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز تاغنىڭ ئاستىنى ئىچكىرىلەپ كولاپ كىرىپ، يەر ئاستى سۇلىرىنى باشلاپ ئەپچىقىپ، ئۆزلىرى ئىچىدىغان، يەر سۇغىرىدىغان، مال سۇغىرىدىغان، يەر سۇغىرىپ دېخانچىلىق، باغۋانچىلىق، كۆكتاتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغان. ئەينە شۇ يەر ئاستى سۇ يولىنى ئۇيغۇرلار «كارىز» دەپ ئاتايدۇ. يەر ئۈستىدىكى ئېچۇق سۇ يولىنى بولسا، «ئېرىق» ياكى «ئۆستەڭ» دەپ ئاتايدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىدا ئەينە شۇنداق يەر ئاستى سۇ يوللىرىنىڭ، يەنى كارىزلارنىڭ سانى 1160 بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلىقى 18000 مىڭ كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئالىملارنىڭ تەخمىن قىلىشىچە تۇرپان ئويمانلىقىدا دەسلەپكى كارىزلار بۇنىڭدىن 3000 ژىل مۇقەددەم پەيدا بولغان. ئەينە شۇ چاغلاردا كارىز يەنى سۇ بولمىغان بولسا، بۇ يەردە ئادەملەر ياشالمىغان بولار ئىدى. تۇرپان شەهىرىمۇ قۇللىنو ئۇيغۇرلارنىڭ سەياسىي، ئىختىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولالمىغان بولار ئىدى.

مىڭ ئۆيلەر. «مىڭ ئۆي» دەپ ئاتالغان تارىخىي يادىكارلىقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئالاهىدە كەشپىياتى بولۇپ هېساپلىنىدۇ. بۇ «مىڭ ئۆيلەر» كۆپىنچە ئۇيۇل تاشتىن تۈزۈلگەن تاغلارنى ياكى قاتتىق قىسىملىق تۆپىلىكلەرنى تاللاۋېلىپ، ئۇنى ئويۇپ ياسالغان هوجرىلار بولۇپ، هوجرىلارنىڭ تام تورۇسلىرى خىلمۇ-خىل مەزمۇندىكى سىزما رەسىملەر هەم ئويما نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ رەسىملەردە قېدىمىي بۇددا دىنىنىڭ فىلوسوفىيالىك كۆز قاراشلىرى ۋە رىۋايەتلىرى ئاساسىدا قېدىمىي زامان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۆرپى-ئادەتلىرى ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن. مۇنداق «مىڭ ئۆيلەر» ئۇيغۇرستان تەۋەسىدە 17 ئورۇندا بارلىقى ئېنىقلاندى. هوجرا (ئۆڭكۈر) لەرنىڭ ئومۇمىي سانى 550كە يېتىدۇ. چوڭراق «مىڭ ئۆيلەرنىڭ» ئەتراپىدا بۇددا مۇنارىلىرىنىڭ خارابىلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن، «مىڭ ئۆيلەر» مىلادىنىڭ II ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يەنە بۇددا مەدەنىيىتى دەۋرىدە ياساپ چىقىلغان. يەنە بەزى «مىڭ ئۆيلەرنىڭ» ياسىلىشىغا باغلىق رىۋايەتلەرمۇ بار. مەسىلەن: قىزىلدىكى «مىڭ ئۆيلەرنىڭ» ياسىلىشىنى «ەرهات-

شېرىندىكى» ەرھات قازغان دېيىلسە، باش ئەگىمدىكى تاغ ئۈستىدىكى تاش قەبرىلەر «تاھىر-زوھرانىڭ» قەبرىلىرى دەپ رىۋايەت قىلىندۇ. ئۇمۇمەن، «مىڭ ئۆيلەر» قېدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆمەس شاھىدى بولۇش سۈپىتى بىلەن تولىمۇ قىممەتلىك يادىكارلىق ئىدى. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل مىللىي دۆلىتى بولمىغانلىقتىن، بىر قىسمىنى ئۆتكەن .ەسىرلەردە چەت ئەل سەياھەتچىلىرى بۇزۇپ ئېلىپ كەتكەن ئىدى. قالغان قىسمىنى بولسا، خىتاي مۇستەملىكچىلىرى قەستەن بۇزۇپ ۋەيران قىلىپ تاشلىماقتا!

ئىلىم. IX ئەسىردە مۇھەممەد ئەل خارەزمىي ئالگېبرا پەنىنىڭ ئاساسىنى سېلىپ بەرگەن. X ئەسىردە ئەبۇ نەسىر فارابىي ئارىستوتېلنىڭ «مېتوفىزىكا» ئەسىرىگە شەرھىي يېزىپ، «ئىككىنچى ئۇستاز» دەپ ئاتالغان. XI ئەسىردە ئەبۇ رەيھان بىرۇنىي يەر بىلەن ئاي ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنىئۆلچەپ چىققان. ئىبن سىنا بولسا «تىبابەت قانۇنلىرى» ئەسەرىنى يېزىپ چىققان.

XIئەسىردە ياشاپ ئىجات قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى ماخمۇت قەشقەرىي تۈرك خەلىقلىرىنىڭ تىل مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان بۈيۈك ئەسەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان. بۇ دىۋاننى ئۆگىنىپ چىققان ئالىملار ئۇنى «قامۇسىي ئەسەر» دەپ ئاتاشتى. بۇنىڭ سەۋەۋى، بۇ كىتاپتا يالغۇز تىل مەسىلىلىرىلا ئەمەس، تۈركىي خەلىقلەرنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىياسى، ياشىغان جاي-ماكانلىرى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا قايسى خەلىقلەر ياشايدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بەرگەن. ئالىم يەر سەييارىسىنىڭ دۈگىلەك شار شەكلىدە ئىكەنلىگىنى، قايسى خەلىقلەر قايسى تەرەپتە ياشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىنى تۈزۈپ چىقىپ، مەزكۇر كىتاۋىغا قوشۇمچە قىلىپ بەرگەن. بىز تۆۋەندە ماخمۇت قەشقەرىي تۈزۈپ چىققان ئەشۇ خەرىتىنى ئەينەن كەلتۈرىمىز.

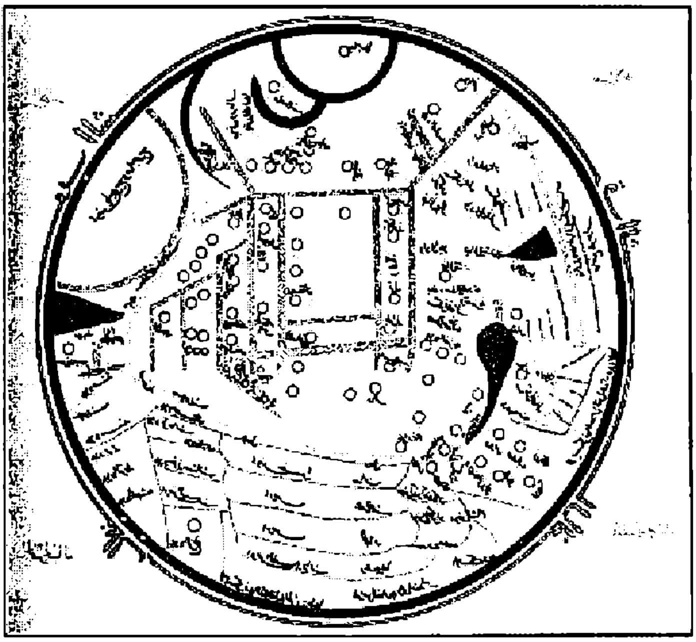

بىز بۇ خەرىتىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» كىتاۋىنىڭ I توم، 40-بېتىدىن ئالدۇق. بۇ فاكت، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز ئىلىم ساھاسىدا، ئازىيە خەلىقلىرى بويىچىلا ئەمەس، مەدەنىيەتلىك ئېۋروپا خەلىقلىرىگىمۇ ئۇستاز بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاسترونومىيا. 1048-973-ژىللاردا ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئاسترونوم، ماتېماتىك، فىلوسوف ۋە تېۋىپ ئەبۇ رەيھان بىرۇنىي ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن ئىلمىي يېڭىلىقلارنى ئاچقان ۋە كىتاپلارنى يازغان. ئۇ «ئەلقانۇن مەسئۇدى» ناملىق قامۇسنى ئەسەرىدە ترىگونومېتىيا بىلەن ئاسترونومىيا ئاساسلىرىنى ئېچىپ بەرگەن. ئۇ موشۇ كىتاۋىدا «قۇياش مەركەزلىك» نەزەرىيەسىنىڭ بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. يەر شارى قۇياشنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن. بىرۇنىينىڭ بۇ ئىلمىي يېڭىلىغى پولشا ئاسترونومى كوپېرنىكتىن 5 ئەسىر بۇرۇن بولغان ئىدى. فىزىكىدىكى «جىسىمنىڭ ئەركىن چۈشۈش قانۇنىنى» بولسا، ئىتالىيا ئالىمى گالىلېيدىن 6 ئەسىر بۇرۇن كەشىپ قىلغان. ئۇ ھەتتا، يەر شارىنىڭ مېرىدىان، پاراللېل مەسىلىلىرىنى ئووتتۇرىغا قويغان. يەرە شارىنىڭ رادىئۇسى 1081،61 پەرسەن كېلىدۇ» دەپ ھۆكۈم قىلغان (1 پەرسەنىڭ=5914 مېتر) ھەم يەر بىلەن ئاينىڭ ئارىلىغىنى ئۆلچەپ ھىققان. بىرۇنىيدىن كېيىن ئۇنىڭ تەلىماتىنى بۈيۈك ئاسترونوم ئۇلۇقبېك داۋاملاشتۇرغان. ئۇ ئالەم بوشلۇغىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقان 1019 يۇلتۇزنىڭ جەدۋىلىنى تۈزۈپ ھىققان (ئۇلۇقبېكنىڭ پائالىيىتىنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە تونۇشتۇرىمىز).

كالېندار. مەلۇمكى، يەر شارى قۇياشنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرىدۇ. موشۇ ئايلىنىش جەريانىدا قۇياش

بىلەن بولغان ئارىلىقنى ھەم قۇياشقا نىسبەتەن قىيپاشلىق دەرىجىسىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ. بۇ بولسا، پەسىللەرنىڭ ئالمىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمىي زامانلاردىلا موشۇ قانۇنىيەتنى توغرا ئېگەللەپ، ئىلمىي ئاساستىكى كالېندارنى تۈزۈپ چىققان. بۇ كالېندار بويىچە 22-مارت كۈنى (كۈن بىلەن تۈننىڭ تەڭلەشكەن ۋاقتى) يىل بېشى ھېساپلىنىپ، ئۇمۇمىي خەلق بايرىمى قىلىنغان نورۇز بايرىمىدۇر.

تارىخىي دېرەكلەرنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن 27 ئەسىر بۇرۇن ئالىپ ئەرتۇڭاخاننىڭ زامانىسىدا نورۇز كۈنىنى مىللىي بايرام سۈپىتىدە داغدۇغۇلۇق ئۆتكۈزەتتىبەن. ئۇيغۇرلاردا 12 ژىلنى بىر مۇچەل ھېساپلاپ، مۇچەلنىڭ ھەر بىر ژىلىنى بىر ھايۋاننىڭ نامى بىلەن ئاتايدىغان «مۇچەل كالېندارى» ھازىرمۇ بار. بۇنى خاتا ھالدا «شەرىق كالېندارى» ھەتتا «خىتاي كالېندارى» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. ئەمەلىياتتا بۇ قەدىمىي ئۇقيغۇر كالېندارىدۇر (بۇ توغرىلىق ئۇلۇق ئەللامە ماخمۇت قەشقىرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسەرى I توم 449-452-بەتلىرىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن).

كومپاس. كومپاس ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجادى ئىدى. تېخى دېڭىز يوللىرى ئېچىلمىغان ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار ئىپەك يولىنى ئېچىپ غەرىپ بىلەن شەرىق ئوتتۇرىسىدا توختىماي قاتنىغان ئۇيغۇر كارۋانلىرى سەپەرگە چىققاندا يولدىن ئاداشماسلىق ئۈچۈن كومپاسنى ئىجات قىلىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان. XVII ئەسىردە ئۇيغۇرلار ياساپ پايدىلانغان كومپاس ھازىر ئالمۇتا شەھىرىدىكى ئازات ھېكىمبەگ ئۇيۇشتۇرغان **«ئۇيغۇر ئەمەلىي سەنئەت بۇيۇملىرى»** مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بىر قىزىق يېرى، بۇ كومپاسنىڭ قىزىل سترېلكىسى شىمال تەرەپنى ئەمەس، ھېچ خاتاسىز ھالدا، شەرىق تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. 1970-ژىللاردا موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن «ئۇيغۇر ئەمەلىي سەنئەت بۇيۇملىرى كۆرگەزمىسىدە» بۇ كومپاسنى كۆرگەن رۇس ئالىملىرى ھەيران قېلىشقان. بۇنىڭ ھېكمىتى تېخىچە سىر پېتىچە قالماقتا.

تىبابەتچىلىك. تىبابەتچىلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى. قەدىمىي زاماندىكى ئۇيغۇر تەبىبلىرى تۈرلۈك كېسەللىك ۋە جاراھەتەرنى داۋالاشنىڭ ھەر خىل ئۇسۇللىرىنى كەشىپ قىلىشقان ۋە ئەمەلدە قوللانغان. ھازىرقى زاماندىكى ژىنە بىلەن داۋالاش ئۇسۇلى خاتا ھالدا «خىتاينىڭ كەشپىياتى» دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. ئەسلىدە بولسا بۇمۇ ئۇيغۇرنىڭ كەشپىياتى. بۇ ھۆكۈمنى ئىسپاتلايدىغان يەر ئاستىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيالىك ئېكسپوناتلار، ماددىي دەلىللەر ۋە ھۆججەتلەر يېتەرلىك.

X ئەسىردە ياشىغان تەبىب جامالدىن قەشقەرىي بىلەن XIII ئەسىردە ياشىغان ئەلائىددىن خوتەنىيلەر كەبى مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىملىرى ئۆز زامانىسىدا ماددىي ئەشيالار ئارقىلىق داۋالاش، ژىڭنە بىلەن داۋالاش ھەم خىرۇرگىيا ئۇسۇلى بىلەن داۋالاشنىڭ ماھىرلىرى ھېساپلىناتتى. ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىك ئىلمى ھازىر موشۇ كۈندىمۇ دۇنيادىكى «سقايماس كېسەل» دەپ قارالغان راك، ئاق كېسەللەرنى داۋالاپ، ساقايتىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

كېيىنكى ژىللاردا «تىبەت تىبابەتچىلىكى» ياكى «تىبابەت دورا ياساش رېسېپتلىرى» دەپ ئاتىلىۋاتقان ئىلمىي مۇۋاپپەقىيەتلەرنىڭ ھەممىسى VIII ئەسىردە ياشىغان ئەسلى چەرچەنلىك ئۇيغۇر تىبابەت ئالىمى جانباشلىق تىبابەت ئۇستازلىق قىلغان ۋاقىتتا ئۆز قولى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان تىبەت تىلىدىكى ئىلمىي ۋەسىقىلەردۇر. بۇ ۋەسىقىلەر تىبەت ئىبادەتخانىلىرىدا ساقلىنىپ قالغان. ئۇلار بۈگۈنكى دۇنيا ۋۇچۈن يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلۇۋاتىدۇ. تېگى-تەھتىنى تەكشۈرگەندە، بۈگۈنكى كۈندە «تىبەت تىبابەتچىلىكى» ياكى «تىبەت دورا ياساش رېسېپتلىرى» ئەسلىدە ئۇيغۇر تىبەبەتچىلىگىنىڭ بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن ۋەسىقىلىرىدۇر.

ئەدەبىيات. ئۇيغۇرلاردا يازما ئەدەبىيات خېلە بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەن. ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسغا كەلگەندە گۈللەنگەن. «ئورخۇن يېزىغى» ياكى «ئورخۇن-ئېنىسېي يېزىغى» بىلەن يېزىلغان ۋە «ئوربۇن يادىكارلىقلىرى» دەپ ئاتاغان داڭلىق «بىلگە خاقان يادىكارلىقلىغى»، «بايانچۇر يادىكارلىقلىغى»، «گۆلتەكىن تونيۇقۇق يادىكارلىغى»، «كۆل بىلگە خاقان يادىكارلىغى»، «ئالىپ بىلگە خاقان يادىكارلىغى»، قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن «چىستانى ئىلىگبەگ»، «بوقۇخان توغرىلىق رىۋايەت» قاتارلىق تارىخىي ئەھمىيەتلىك يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

غەربىي ئۇيغۇرلار بولسا، قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان ئېپىك داستان «ئوغۇزنامە»، «دەدەقورقۇت»، «ئىدىقۇت سۆزىگى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يارىتىش بىلەن بىللە دىنىي مەزمۇندىكى «مانىخېيلارنىڭ تووۋا دۇگاسى» بىلەن شامان دىنىغا ئائىت نۇرغۇن يازما ھۆججەتلەرنى قالدۇردى. مىسال تېرىقىسىدە شۇلاردىن بىر-ئىككىسىنى تونۇشتۇرىمىز.

«ئوغۇزنامە» ياكى (ئوغۇز ھەققىدە قىسسە) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىدىن بىرى. ئۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپىك داستان. بۇ داستان قەدىمىي زامانلاردا خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ ئېيتىلىپ كەلگەن. كېيىن قەلەمگە ئېلىنىپ، يازما ئەدەبىياتقا كىرگەن. بۇ داستاننىڭ XIII ئەسىردە تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن قول يازمىسى ھازىر پارىژدىكى مىللىي كىتاپخانىدا ساقلانماقتا. «ئوغۇزنامە» جاھان مەدەنىيىتىنىڭ دۇردانىلىرى ھېساپلانغان يۇنانىنىڭ

«ئودېسسىيا ۋە ئىلىاداسى»، ئىراننىڭ «شاھنامەسى»، ھىندىستاننىڭ «ماخابراتا»، «رايانانى»، قىرغىز خەلقىنىڭ «ماناس» داستانى ئوخشاش قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا يارىتىلغان، تارىختا نامى بار رېئال قەھرىمان «قورقۇت ئاتانىڭ» ھاياتى ۋە پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەنە بىر ئېپىك داستان «دەدە قورقۇت» داستانىدۇر. بۇ داستانمۇ پەقەت XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندىلا قەلەمگە ئېلىنىپ يازما ئەدەبىيات تۈسىگە كىرگەن. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ تۈرك، ئەزەربەيجان ۋە رۇس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئارخېئولوگلار تۇرپان شەھىرىنى «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى» دەپ ئاتىغان. ئۇلار تۇرپاننىڭ يەر ئاستىدىن «بەخت سادىسى»، «سانت گېورگىينىڭ شېھىت بولۇشى»، «ئېرىك پۈتۈك»، «ئالتۇن يارۇغ»، «نايتىرى سىمىت»، «سەككىز يۈكمەك»، «ئەۋلىيە قەسىدىلىرى» نالىق تارىخىي، ئەدەبىي ۋە دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەرنى تېپىپ ئېلىشقان. تېخى مەلۇم بولماي يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان قانچىلىك ئەدەبىياتنىڭ بارلىقىنى ھېچ كىم بىلمەيدۇ.

سەنئەت. مەلۇمكى سەنئەت ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئوزۇقى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىياتى جەريانىدا تۈرلۈك-تۈمەن ماددىي بايلىقلارنى يارىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماستىن، تۈرلۈك-تۈرلۈك سەنئەت ئەسەرلىرىنى يارىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنىمۇ تەمىنلەپ كەلگەن. بۇ ئەسەرلەر كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق بېرىش بىلەنلا قالماستىن، شۇ دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى، پەلسەپە قاراشلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرستاندىكى «مىڭ ئۆيلەرنىڭ» تام-تورۇسلىرىغا ئويۇلغان نەقىشلەر بىلەن سىزىلغان تام سۈرەتلىرى بولسا، رەسساملىق سەنئىتىنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس غەزىنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرلار سەنئەتنىڭ ھەممە ساھەلىرى بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان خەلقلەرنىڭ بىرى. ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار باشقا ئازىيا خەلقلىرى ئىچىدە ئۇسۇل-مۇزىكا ئۇستازلىرى، ئۇيغۇرستان بولسا، ئۇسسۇل-مۇزىكا ۋەتىنى دەپ ئاتالغان.

ھازىرقى زاماندىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» دەپ ئاتالغان كلاسسىك مۇزىكا قامۇسى بار. «ئون ئىككى مۇقامنىڭ» ھەر بىرى ئىككى سائەتقا مولجاللانغان بولۇپ، «ئون ئىككى مۇقام» بىر سۇتكىدا ئىجرا قىلىنىپ تۈگەيدۇ. بۇ ئازىيا تارىخىدىلا ئەمەس، دۇنيا تارىخىدىمۇ ئۇچرىمايدىغان تەڭداشسىز بۈيۈك مۇزىكا قامۇسى. ئۇيغۇر ناخشا-مۇزىكىسى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى ھازىرقى دۇنيادىمۇ ئالدىنقى قاتاردىكى سەنئەت ھېسابلىنىدۇ.

مۇزىكا. ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن مۇزىكىغا ئامراق. ئۇلار ئۆز تارىخىدا نۇرغۇنلىغان يېقىملىق مۇزىكىلارنى ھەم مۇزىكا ئەسۋاپلىرىنى ئىجات قىلغان.

مىلادىنىڭ 568-يىلى ئاتاقلىق ئۇيغۇر مۇزىكانتلىرى كۇچالىق ماسىدا ئاتارى بىلەن بارىبىت ئېلىش ماھىرى سۇجۇپ ئىككىسى خىتاي پادىشاسىنىڭ ئالاھىدە تەكلىۋى بىلەن چاڭئەن شەھىرىگە بېرىپ، ئوردىدا خەنزۇ چالغۇلىرىغا ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى ئۆگەتكەن. ئۇلار «باھار بۇبۇلى ناۋاسى» ناملىق مۇزىكىنى ئىجات قىلىپ، چېلىپ بەرگەندە خىتاي پادىشاسى ھەيران قېلىپ، ئۇلارغا ئالىي مۇكاپاتلارنى بەرگەن ھەم ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى خەنزۇ مۇزىكانتلىرىغا ئۆگىتىپ قويۇشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلات پادىشانىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلىغان، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى تارقاتقان. ئاخىر نەتىجىدە خىتاي سەھنىسىدە ئۇيغۇرنىڭ مۇزىكىسى بىلەن ئۇسسۇلى ھۆكۈمران بولۇپ، خىتاي سەنئىتى ئاستا-ئاستا سەھنىدىن چۈشۈپ قالغان. ئۇيغۇرنىڭ مۇزىكىسى بىلەن ئۇسسۇل نەمۇنىلىرى، شۇنىڭدەك ساز ئەسۋاپلىرى كېيىنكى دەۋردە خىتاي ئارقىلىق كورىيا بىلە ياپونىياگىچە تارقالغان.

مىلادىيەنىڭ X ئەسىرىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى قاراقوچو شەھىرىگە كەلگەن خىتاي سەياھەتچىسى ۋاڭ يەندى ئۆزىنىڭ سەياھەت خاتىرىلىرىدە:

«ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قاراقوچو بەكمۇ ھەيۋەتلىك شەھەر ئىكەن. ئۇ يەردە ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانىلار، بېشى ئاسمانغا تاقاشقان مۇنارىلەر كۆپ. شەھەردە ئىستىراھەت باغلىرى، زارلىقلار ۋە شىپاخلار بار. كۆللەردە ئۈزۈپ ئويناپ ژۈرگەن خەلق، كۆلنىڭ ئەتراپىدا ساز نەغمىلەر ئويناپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار مۇزىكىنى بەكمۇ ياخشى كۆرىدۇ، ھەممىسى دېگىدەك ساز چالالايدۇ. ئۇلارنىڭ مۇزىكا ئەسۋاپلىرى ئىچىدە پىپا، كۇڭخۇ (25 تارلىق گىتارا) وخشاش مۇرەككەپ ساز ئەسۋاپلىرىمۇ بار» دەپ يازغان ئىدى. بۇ فاكت ئەشۇ قەدىمىي زامانلاردىلا ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى ژۇقۇرى سەۋىيەدە بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھازىرقى زاماندىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك مۇزىكا بايلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەيكەلتاراشلىق. بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەيكەلتاراشلىق ھۈنىرى تەرەققىي ئەتكەن ئىدى. شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر ھەيكەلتاراشلىقىنىڭ ئىزلىرى ئۇيغۇرستاننىڭ ھەممە يېرىدىن دېگىدەك تېپىلدى. ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇل كۈرە، تېكەس يايلاقلىرىدا، نىلقا، قورغاس، توققۇز تارا ناھىيەلىرىدە ۋە باشقىمۇ جايلاردا

زور بىر تۈركۈم تاش ھەيكەللەر تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئالتاي، تارباغاتاي، بۆرتالا، ئاراتۈرك، باركۆل، ئۈرۈمچى ۋە باشقا جايلاردىمۇ ھەر خىل قىياپەتتىكى تاش ھەيكەللەر كۆپلەپ تېپىلدى. ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ ھەيكەللەر مىلادىنىڭ II ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان يۇردا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئىنىقلاندى. بۇ ھەيكەللەر ماھىرلىق بىلەن تولىمۇ نەپىس ياسالغان بولۇپ، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتىنىڭ يۈكسەك سەۋىيەدە بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. چەت ئەللىك سەياھەتچى پرژېۋالسكىينىڭ شاگىرتى پ.ك. كوزلوۋ قاراخوتو شەھرىنىڭ خارابىسىدىن 50تىن ئوشۇق ھەر خىل قىياپەتتىكى ھەيكەللەرنى تاپقان ھەم ئۇلارنى ئېلىپ كەتكەن. چەت ئەللەرنىڭ مۇزېيخانىلىرىدا مۇنداق ئېكسپوناتلار نۇرغۇن.

تاش خەرىتە. ئۇيغۇرستاننىڭ توقسۇن ناھىيەسىدىكى كوۋا يېزىسىنىڭ يېنىغا جايلاشقان پەنجىرتاغنىڭ قاپتىلىدا، قەدىمكى زاماندىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىر «تاش خەرىتە» بار. بۇ خەرىتە ئىككى ئېگىز ئۆينىڭ ئورنىچىلىك يوغانلىقتىكى تاشنىڭ ياپىلاق يۈزىگە ئويۇپ] سىزىلغان بولۇپ، خەرىتىگە سىنچىلاپ قارىسىڭىز، مەلۇم كەڭلىكتىكى تېررىتورىيانىڭ جۇغراپىيالىك تۈزۈلۈشىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى كۆرۈسىز. يەنى تاغلار، دەريا-ئېرىقلار، ھەتتا بۇلاقلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. قەيەردە قانداق ھايۋانلارنىڭ ياشايدىغانلىقىمۇ (ئارقار، نارال ۋ.ب) كۆرسىتىلگەن. تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى بويىچە، بۇ خەرىتە ئېھتىمال قەدىمكى زاماندا موشۇ تەۋەدە مەۋجۇت بولغان بىرەر بەگلىكنىڭ تېررىتورىيا تەۋەسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

تاش خەرىتىنىڭ قاچان ياسىتىلغانلىقى توغرىلىق ئالىملارنىڭ پىكىرلىرى ھەر خىل. بەزى ئالىملار تەخمىنەن بۇنىڭدىن 8000-6000 يىللار بۇرۇن ياسالغان دېيىشسە، يەنى بەزى ئالىملار تەخمىنەن بۇنىڭدىن 6000-4000 يىللار بۇرۇن ياسالغان دېيىشمەكتە. بۇ تەخمىنلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يىل دەۋرىنى قوبۇل قىلغان تەقدىردىمۇ، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن 6000 يىللار ئىلگىرىلا ئۆزلىرىنىڭ ياشىغان جاي-ماكانلىرىنى خەرىتىدە ئىپادىلەشنى بىلگەن، يەنى كارتوگرافىيا ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ چىقىدۇ.

تىياتىر. ئۇيغۇرلارنىڭ تىياتىر سەنئىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇنقى يۇردا دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ «مايترى سىمىت» ناملىق چوڭ ھەجىملىك سەھناە ئەسەرى بولغان ئىكەن. بۇ 27 پەردىلىك ئېپىك ۋاقىئەلەرنى بەدىي شەكىل، جانلىق ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇرەككەپ سيۇژېتلىق سەھنە ئەسەرى. ئەسەردە ئاساسىي قەھرىمان بۇرخان مايترىنىڭ ھاياتىدىكى ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلىرى نامايىش قىلىنىدۇ. ھازىرغىچە «مايترى سىمىتنىڭ» 2 قوليازمىسى تېپىلدى. ئۇنىڭ بىرى مىلادىنىڭ V ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر گېرمانىيىيا پايتەختى بېرلىندىكى دۆلەت مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. 2-نۇسخۇسى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنىراق كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ھازىر ئۇيغۇرستاننىڭ پايتەختى ئۈرۈمچى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. مانا بۇ فاكت ئۇيغۇرلاردا تىياتىر سەنئىتى قەدىمكى زامانلاردىلا بار بولغانلىقىنى، بولغاندىمۇ يۈكسەك سەۋىيەدە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

كېيىنكى زامانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ تىياتىر سەنئىتى ئانچە رىۋاجلىنالمىدى. بۇنىڭ سەۋەۋى: بىرىنچى، ئىسلام دىنىنىڭ توسقۇنلۇق قىلغانلىقى بولسا، ئىككىنچى، مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمى بولدى. پەقەت XX ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا كالگەندىلا ئۇيغۇر تىياترى سەھنىسىدە «رەبىە-سەئىدىن»، «غېرىپ-سەنەم»، «ئانارخان» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرى پەيدا بولدى.

سپورت. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە سپورتىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى مەسىلەن: چەۋەندازلىق، چاۋگا ئويۇنى، ئوق-يا ئېتىش، چېلىش ۋە باشقا تۈرلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. ھازىرقى زاماندىمۇ سپورتىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى بويىچە خەلىق ئارا تۇرنىرلارغا قاتنىشىپ، دۇنىيا چېمپىيونى ئاتىغىنى ئېلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر سپورتچىلىرى ئاز ئەمەس. مەسىلەن: سوۋېت ئۇيغۇرلىرىدىن چىققان سپورت ماھىرى ماخمۇت ئۈمەروۋ 1950-يىللاردا تاپانچىدىن قارىغا ئېتىش بويىچە ئۇدا 5 قېتىم ئېۋروپا چېمپىيونى، 3 قېتىم دۇنىيا چېمپىيونى بولۇپ، 8 قېتىم ئالتۇن مېدالغا ئېرىشىپ قايتقان. غۇلجىلىق ئۇيغۇر ژىگىتى ئابدۇشۇكۇر مېجىت 1997-يىلى بېجىندا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلەك تەن ھەرىكەت مۇسابىقىسىدا بوكس تۈرى بويىچە بىرىنچىلىكنى ئېلىپ ئالتۇن مېدال بىلەن قايتتى. يەنە غۇلجىلىق ئۇيغۇر ژىگىتى كېرىم رەخمىتۇللا 1990-1995-يىللاردىكى مەملىكەتلىك تەن-ھەرىكەت مۇسابىقىلىرىغا قاتنىشىپ، سپورتىنىڭ ئەركىن مۇشلىشىش بويىچە 6 يىل ئۇدا چېمپىيون بولۇپ ئالتۇن مېدالغا ئېرىشتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇ يان قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇخراسى بولۇپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلاردىن ئابدۇرېشىت ئابدۇراخمانوۋ، زاكىر توختىيېۋ، ھېمىت توختاخۇنوۋ، رىنات گۈلمەتوۋ، غوپۇر توختىيېۋ، گۈلزارە ئەزىزوۋا قاتارلىق سپورتچىلار خەلىق ئارا سپورت مۇسابىقىلىرىغا قاتنىشىپ، دۇنىيا چېمپىيونى ئاتىلىپ، مېداللارنى ئېلىپ كېلىشتى.

سىرك. XX ئەسىرنىڭ 90-يىللىرى ئۇيغۇرستاندىكى خالاستان دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ئاددىي ئۇيغۇر دېخاننىڭ پەرزەندى قۇرۋانجاننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئىقتىدارى توغرىلىق خەۋەرلەر پۈتۈن دۇنىيانىڭ مەتبۇئات، رادىو ۋە تېلېۋىزىيا كۆرسىتىشلىرىنىڭ سەھنىسىدىن چۈشمىدى. پەۋقۇلادە ئىقتىدارغا ئىگە بولغان

بۇئۇيغۇر ژىگىتى ئۆزىنىڭ كارامەت كۆرسىتىش ئىقتىدارىنى نامايىش قىلىپ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە، شۇنىڭدەك شياڭگاڭ، ياپونىيا، ئامېرىكا، كاندا قاتارلىق مەملىكەتلەردە زىيارەتتە بولدى. موشۇ دۆلەتلەرنىڭ ئاتاقلىق دۆلەت ئەرباپلىرى، سېناتورلىرى، مىللىونېر بايلىرى ۋە ئۆزىگە ئوخشاش پەۋقۇلاددە ئىقتىدار ئىگىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، تۈرلۈك ھۈنەرلەرنى كۆرسىتىش جەھەتتىكى ئۆزىنىڭ ئەجايىپ تالانتى بىلە تاماشىبىنلىرىنى ۋە دۇناي ئەھلىنى قايىل قىلدى. بۇ ئاددىي ئۇيغۇر پەرزەندىنىڭ پەۋقۇلاددە ئىقتىدارىنى دۇنيا، ئەھلىگە تونۇشتۇرۇش يۈزىسىدىن مەخسۇس ۋىدىوفىلىملار، فوتوسۈرەت ئالبوملىرى ئىشلەنگەنىنىڭ سىرتىدا 1997-يىلى سەيپىدىن سەيدىنىڭ مۇئەللىپلىكىدە «**رېئاللىقتىكى «ئەۋلىيا»**» ناملىق كىتاپ نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى. مەزكۇر كىتاپتا قۇرۋانجاننىڭ كارامەت كۆرسىتىش ئىقتىدارى بايان قىلىنىش بىلەن بىللە ئۇنىڭ چەت ئەللىكلەر ۋە دۆلەت ئەرباپلىرى بىلەن بىللە چۈشكەن 32 پارچە فوتورەسىم قوشۇمچە قىلىپ بېرىلگەن. بۇ رەسىملەردە قۇرۋانجاننىڭ ئىچكى كېسەللەرنى داۋالاش، بولغۇسى يەر تەۋرەش توغرىلىق ئالدىن بېشارەت بېرىش، بۇدۇلكىنىڭ ئىچىدىكى هاراقنى سۇغا ئايلاندۇرۇۋېتىش، كىشىلەرنىڭ يانچۇقىدىكى پۇلنىڭ قىممىتىنى ئۆزگەرتىۋېتىش، تاشنى تاشپاقىغا ئايلاندۇرۇۋېتىش، باشقا ئۆيىنىڭ تېمىدىكى يېزىقنى ئۆزى باشقا ئۆيدە تۇرۇپ، كۆرسىتىپ بېرىش قاتارلىق ھۈنەرلىرى كۆرسىتىلگەن. مەزكۇر كىتاپتا بايان قىلىنىشچە، ئۇيغۇر پەرزەندى قۇرۋانجان ھەر خىل ئىقتىدارلىرى جەھەتتىن باشقا ئەللەردىكى كەسپداشلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇرغان.

ئۇيغۇرلاردا دار ئويۇنى ۋە دارۋازلىق-ئوچۇق تىياترنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى ھېساپلىنىدۇ. دار ئويۇنى قېدىمدىن تارتىپ ئۇزمەي ئوينىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇر داۋازى ئادىل ھوشۇر بۈگۈنمۇ دۇنيا چېمپىونى ھېساپلىنىدۇ.

1997-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۇيغۇر پەرزەندى ئادىل ھوشۇر چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ سەنشيا بوغۇزى ئۈستىگە تارتىلغان 646 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى، 375-مېتىر ئېگىزلىكتىكى پولات سىمنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئۆز ھۈنىرىنى كۆرسەتتى. ئۇ پولات سىمنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، قولىدىكى ئۇزۇنلىغى 8 مېتىر 90 سانتىمېتىر، ئېغىرلىغى 12 كىلوگرامم كېلىدىغان مېتال تەڭپەڭنى بېشىدىن ھەم پۇتىنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزدى. ئاندىن كېيىن، بىر پۇتىدا تىك تۇرۇپ، ماھارەت كۆرسەتكەندىن كېيىن مېڭىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، 13 مىنۇت 45 سېكۇنداتا پەللىگە يېتىپ بەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر پەرزەندى ئادىل ھوشۇر دۇنياۋى رېكورد ياراتىلا ئەمەس دار ئويۇنى بويىچە مۆجىزە يارىتىپ، «ئاسمان شاھى» دەپ ئاتاق ئالدى. شۇئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۆتمۈشتىلا ئەمەس، بۈگۈنمۇ ئالەمشۇمۇل مۆجىزىلەرنى يارىتالايدىغان تالانتلىق مىللەت ئىكەنلىكىنى دۇنياغا جاكالىدى.

20 ياشلىق ئۇيغۇر داۋازى ئابدۇسەمەت ھەسەن بولسا، ئىچكى خىتايدىكى شىنياڭدىكى «نەنفۇ» كۆلى ئۈستىگە تارتىلغان پولاي ئاغامچا ئۈستىدە 2003-يىلى 17-ئىيۇلدىن 20-ئاۋغۇسقىچە 34 كۈن ياشىدى. ئۇ كۆل يۈزىدىن 20 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۇزۇنلىغى 240 مېتىر كېلىدىغان پولات ئاغامچا ئۈستىدە 93840 مېتىر مۇساپىنى مېڭىپ ئۆتتى. بۇ ۋاقىتنىڭ ئىچىدە 55 سائەت 34 مىنۇت كەينىچىلەپ مېڭىپ تاماشىبىنلارنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ بۇ نەتىجىلىرىمۇ دۇنيا گىننېس رېكوردلار كىتاۋىغا يېزىلدى. ئۇيغۇر پەرزەندى ئابدۇسەمەت ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا:

«ئەگەر مۇمكىن بولسا، مەن گىماليا تېغىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىلىرى ئارىسىغا پولات ئاغامچا تارتقۇزۇپ، شۇنىڭ ئۈستىدە ماھارەت كۆرسىتىشكە تەييار ئىدىم. بۈگۈنكى دۇنيادا ھەر قانداق بىر كىشى دار ئۈستىدە ماھارەت كۆرسىتىش جەھەتتىن مېنىڭ بىلەن بەسلىشىدىغان بولسا، ئۇنى مەن خوشال قارشى ئالاتتىم!» دەپ ئېلان قىلدى.

مائارىپ. مەلۇمكى، مىللىي مائارىپ مىللەتنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان ئۆلچەم. ئۇيغۇرلار مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشىغان زامانلاردا مائارىپ ئىشلىرىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرگەن. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىدە مائارىپ ئىشلىرىغا شۇنچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنكى، پۈتۈن مەملىكەتتە باشلانغۇچ مائارىپ ئومۇملاشقان بولۇپ، مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ساۋاتلىق ئىدى. ئۇنىڭ سىرتىدا ھەر خىل كەسىپلەر بويىچە بىلىم بېرىدىغان ھۈنەر مەكتەپلىرى (تېخنىكۇملار)، تالىپلار ئەمەلىي مەشغۇلات ئۆتكۈزىدىغان ئۇستىخانىلار ھەممە ۋۇلايەتلەردە دېگۈدەك بار ئىدى.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قەشقەر شەھىرى، ھەربىي قىسمىدىكى سەمەرقەنت ۋە بۇخارا شەھەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلىم مەركەزلىرى ھېساپلىناتتى. موشۇ شەھەرلەردىكى ئالىي بىلىم دەرگاھلىرىدا شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى: فىلوسوفلار، ئاسترونوملار، تېۋىپلار، تەبىئەتشۇناسلار ۋە ئىلاھىيەت ئىلىمىنىڭ يېتۈك بىلىمدانلىرى دەرس بېرەتتى. ئۇلارنىڭ قولىدا ئوقۇپ، ئىلىمنىڭ ھەر خىل ساھالىرى بويىچە نەچچە مىڭلىغان ئالىملار، ئۇستىلار، ئۆلىمالار يېتىشىپ چىققان ئىدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى تۇرپان، بېشبالىق قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ مائارىپ ئىشلىرى بەكمۇ تەرەققىي تاپقان ئىدى. شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ساۋاتلىق ئىدى. ۋۇلارنىڭ كۆپچىلىگى ئىلىم، ھۈنەر، سەنئەت ۋە تېخنىكا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ماھىرلار ھېساپلىناتتى. ئەينى زاماندا تۇرپانىنى زىيارەت قىلغان چەت ئەل سەياھەتچىلەرنىڭ ھەممىسلا بۇ ئەلنىڭ ئىلىم، سەنئەت جەھەتتىكى ژۇقۇرى سەۋىيەسىگە ھەيران قېلىشقان.

ئۇيغۇرستاندا سەيدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردىمۇ مائارىپ ئىشلىرىغا ژۇقۇرى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. پايتەخت ياركەنت شەھىرىدە كونا مەدەنىيەت مەركىزى ھېساپلانغان قەشقەر شەھىرىدە ئونلىغان مەدرىسە ۋە دارىلفۇنلارر ئىشلەپ تۇراتتى. شۇ زاماندا پۈتۈن ئەلدە 2236 ئۇقۇش ئورۇنلىرى بولغان ئىكەن. مەركەزدە «سىپاھىيە» دەپ ئاتىلىدىغان ھەربىي مەكتەپ، «شىپاھىيە» دەپ ئاتىلىدىغان تىببىي مەكتەپ، «ساپارات» دەپ ئاتىلىدىغان دىپلوماتلارنى تەييارلايدىغان مەخسۇس ئوقۇش ئورۇنلىرى بولغان ئىكەن.

دىن. دۇنياۋى چوڭ دىنلار ھېساپلانغان بۇددىزم، خرىستىئان، ئىسلام دىنلىرى ئىنسان ئەقىل-پاراستىنىڭ جەۋھىرى، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بۈيۈك ئۇتۇغى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. موشۇ دىنلارنىڭ ئىچىدە بۇددىزم ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، تولۇقلىنىپ كامال تېپىشىدا، ئۇيغۇر پېشۋالىرى ھەل قىلغۇچى روللارنى ئوينىغان. بۇ پىكرىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن تارىختىن فاكت كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى.

بۇددا دىنىنىڭ ئەجاتچىسى سۇددۇخاراتا (ساكيا مۇنى) ئۇيغۇرنىڭ ساك قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان.

بۇددا دىنىنىڭ 4 چوڭ ئۇستازلىرىنىڭ ئىككىسى-يەكەنلىك سۇلئى سۇما بىلەن كۇچالىق كۇماراقىۋالارمۇ ساپ ئۇيغۇرلار ئىدى. موشۇ ئۇستازلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن بۇددا دىنى پۈتۈن ئۇيغۇرستانغا تارقىلىپ، تارىم ۋادىسىدا 600 ژىل، تۇرپان، قۇمۇللاردا 1000 ژىل بويى دۆلەت دىنى دەرىجىسىدە ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇلا ئەمەس، مىلادىنىڭ 4-ئەسىردە ياشىغان بۇددا ئۇستاشى كۇماراجىۋا بۇ دىنىنى خىتايئىلىغا كەڭ تارقاتقان ئىدى. كېيىن بۇ دىن خىتايدىن ئۆتۈپ، شەرقتىكى كورىيا بىلەن ياپونىياگە، شىمالدىكى مانجۇرلار بىلەن موڭغۇللار ئىچىگە تارقالغان. تاكى بۈگۈنگىچە بۇ مەملىكەتلەردىكى ئاساسلىق دىن بولۇپ كەلمەكتە.

دىمەك، بۇددا دىنىنىڭ پەيدا بولىشىمۇ، ئازىيا قىتئەسىگە كەڭ تارقىلىشىمۇ بىۋاستە ئۇيغۇرلارنىڭ تۆھپىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

ئىسلام دىنىمۇ-دۇنياۋى چوڭ دىنلارنىڭ بىرى. بۇ دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە دۇنياغا تارقىلىشىدا ئەرەبلەر ئاساسىي رول ئوينىغان. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغان ۋاقتىدا «قۇران كەرىممۇ»، «ھەدىس شەرىفمۇ» يېزىلىپ چىقمىغان ئىدى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بۇ ئىشنى چارىيالار بىلەن ساھابىلەر قولغا ئېلىشقان. ئۇلار ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدا «قۇران كەرىمنى» يېزىپ ئېلان قىلىپ ئۈلگەرگەن. بىراق «ھەدىس شەرىفنى» يېزىپ ئۈلگىرەلمىگەن. پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇبارەك ھەدىسلىرىنى ئاڭلىغان ۋە ئېسىدا ساقلىغان چارىيالار بىلەن ساھابىلەر ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ژىغىش، رەتلەش ۋە بېكىتىش ئىشلىرى ناھايىتى قىيىن بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ زاماندا ئانچە ئىشەشلىك بولمىغان «ھەدىسلەر» پەيدا بولۇشقا باشلىغان.موشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا IX ئەسىردە ياشىغان بۇخارىلىق ئۇيغۇر ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد بۇ قىيىن ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ، شەرەپ بىلەن ئورۇنلاپ چىققان. ئۇ ئۆزىنىڭ پەۋقۇلادە ئۆتكۈر زېھنى، سوغۇلماس تالانتى ۋە قايتماس ئىرادىسى بىلەن بۇ ئىشقا كىرىشىپ، ئالدى بىلەن ھىجاز. يەمەن، ئىران، ئىراق، خۇراسان، شام ۋە مىسىر قاتارلىق ئەللەرنى ئارىلاپ، شۇ زاماندىكى ئاتاقلىق ئىسلام ئالىملىرى ۋە مۇھەددىسلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ماتېرىيال توپلىغان. ئۇ جەمى 60000مىڭغا يېقىن ھەدىسلەرنى ژىققان. ئاندىن كېيىن بۇ ھەدىسلەرنى بىر-بىرىدىن تەكشۈرۈپ، ئەڭ ئىشەنچىلىك، دۇرۇس (سەھىھ) ھەدىسلەردىن 9000نى تاللاۋېلىپ، رەتلەپ، كىتاپ قىلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە دۇنياغا ئېلان قىلغان. بۇ زات موشۇ قۇتلۇق ئىشقا 16 ژىل ئۆمرىنى سەرىپ قىلغان. ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەدنىڭ بۇ ھەدىس كىتاۋى پۈتۈن دۇنيادىكى ئىسلام ئالىملىرى تەرىپىدىن ئەڭ توغرا، ئەڭ ئىشىنچىلىك (سەھىھ) ھەدىسلەر دەپ ئېتىراپ قىلىنغان. مۇئەللىپىنىڭ ئۆزىگە بولسا شۇ زاماندىكى ئەڭ ژۇقۇرى ئۇنۋان «ئىمام بۇخارىي» دېگەن نام بېرىلگەن (ئىمام-مۇھەممەد پەيغەمبەردىن، چارىيالاردىن قالسىلا 3-دەرىجىلىك دىنىي ئۇنۋان).

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر پەرزەندى ئىمام بۇخارى «قۇران كەرىمدىن» قالسىلا 2-ئورۇندا تۇرىدىغان «ھەدىس شەرىف» («سەھىھۇل بۇخارىينى») يارىتىپ، پۈتۈن ئىسلام ئەھلىنىڭ ئۇستازىغا ئايلاندى. ئىمام بۇخارى 80 يېشىدا سەمەرقەنت شەھىرىگە 20 كىلومېتر كېلىدىغان خەرتەڭ يېزىسىدا ۋاپات بولغان، ھازىر بۇ ئورۇندا «ئىمام بۇخارىي» مازارى بار.

ئاندىن قالسا ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغىچە بولغان جىمى پەيغەمبەرلەرنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتىنى بايان قىلىدىغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق مۆتىبەر كىتاپنىڭ مۇئەللىپى، خارەزمدىكى «رابات ئوغۇز» دېگەن يۇرتنىڭ قازىسى بۇرھانىددىنىنىڭ ئوغلى نەسرىددىن رابغۇزىيمۇ ئۇيغۇر پەرزەندىدۇر. ئىسلام تارىخىنىڭ جەۋھىرى دەپ ئاتالغان بۇ ئەسەر ئىسلام ئالىمىدە «قۇران كەرىم»، «ھەدىس شەرىفلەردىن» قالسىلا 3-ئورۇندا تۇرىدىغان مۆتىبەر كىتاپ ھېساپلىنىدۇ. مۇئەللىپ بۇكىتاۋىنى مىلادىنىڭ1310-ژىلى41يېشىدا يېزىپ تاماملىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زاماندا يارىتىۋاتقان مۆجىزىلەرگە كەلسەك، بۇنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ. مىسال تېرىقىسىدە شۇلارنىڭ بىر-ئىككىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

تۇرپان شەھىرىدىكى پېدىنستىتۇتنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئابدۇلا قادىر ئون ژىل جاپالىق ئىزدىنىش ئارقىلىق ئىككى دانا كىچىك تىپتىكى ئايروپىلاننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ چىققان. 1999-ژىلى يازدا ئۆزى رۇلغا ئولتىرىپ مۇۋاپپەقىيەتلىك ھالدا ئۇچارغان، 15 مىنۇت ھاۋادا پەرۋاز قىلغاندىن كېيىن كۆزلەنگەن ئورۇنغا بېخەتەر قوندۇرالغان. ئابدۇلا قادىر ياساپ چىققان بۇ ئايروپىلانلارنىڭ قاناتىرىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 14،5 مېتىر، گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 7،5 مېتىر، ئېغىرلىغى 300 كىلوگرام كېلىدۇ. ئۇ ئۆزى ياسىغنا ئايروپىلانلارغا «تۇرپان-1»، «تۇرپان-2» دەپ نام بەرگەن.

بۇ ئايروپىلانلار خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېجىندا ئۆتكۈزۈلگەن ھاۋا قاتناش قۇراللىرى كۆرگەزمىسىگە قويۇلغان. كۆرگەزمىگە كەلگەن خىتايلار ۋە چەت ئەللىك تاماشىبىنلار ئۇيغۇر پەرزەندى ئابدۇلا قادىرنىڭ ئەقىل-پاراسىتىگە ۋە تىرىشچانلىغىغا قايىل بولۇشۇپ، ئاپىرىن ئېيتىشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ياراتقان كەشپىياتلىرى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى يەنمۇ بار ئېدى. كىتاۋىمىزنىڭ ھەجمى چەكلىك بولغانلىقتىن، مىسال تېرىقىسىدە شۇلارنىڭ بىر قىسمىنى تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەندۇق.

مانا بۇ مىساللار مىللىي زۇلۇم ئاستىدا ئېزىلىپ، بارلىق ھوقۇقلىرىدىن ئايرىلىپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىنىڭ كارامەتلىرى. ئەگەر ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ۋەتىنىدە ئازات، مۇستەقىل ھالدا ياشىغان بولسا، قانچىلىك مۆجىزىلەرنى ئارىتار ئېدىكىن؟ ــ دېيدۇ كىشى.

6ـ باپ

زامانىمىزدا ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان پەن-مەدەنىيەت نەرباپلىرى

ــ ئەلنى ئەر تونىتىدۇ، بىرەر خەلقنىڭ نوپۇس سانى كۆپ بولسىمۇ،
ئۇنى دۇنىياغا تونىتىدىغان ئاتاقلىق ئادەملەر بولمىغانلىقتىن،
دۇنىياغا تونۇلماي پىنھاندا ئۆتۈپ كېتىۋاتقان خەلقلەر ئازمۇ؟

زوردۇن سابىر

كېيىنكى ئەسىرلەردە خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى مىللىي زۇلۇمى ئاستىدا خەلقىمىزنىڭ ئىجات قىلىش ئەركىنلىگى بوغۇلدى، تالانتى كۆمۈپ تاشلاندى. ئىلىم سەنئەت ئەھلى ھەر قاچان تەقىپكە ئۇچراپ، ئىجات قىلىش ئەركىنلىگىدىن ئايرىلدى. مۇنداق شارائىتتا ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق پەن-مەدەنىيەت ئەرباپلىرى يېتىشىپ چىقىشىنى كۈتۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ تىرىشچان ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن خۇددى تاشنى يېرىپ ئۈنۈپ چىققان گۈللەرگە ئوخشاش بىر قىسىم ئالىملار، ئەدىپلەر ۋە سەنئەتكارلار، پەن-مەدەنىيەت ئەرباپلىرى يەنە يېتىشىپ چىقتى. مىسال تېرىقىسىدە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى مەشھۇرىراقلىرىنى ئاتايدىغان بولساق، ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچىدە: مۇھەممەت سادىق قەشقەرىي، مۇسا سايرامىي، موللا بىلال نازىمىي، ئابدۇقادىر داموللا ئەزىزىي، ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتىمىن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ۋە باشقىلارنى ئاتاپ كۆرسىتىشىمىز مۇمكىن...

ۋەتىنىمىزدىكى ئۇيغۇر ياشلىرى XX ئەسىرنىڭ 80-ژىللىرىدىن كېيىنلا چەت ئەللەرگە چىقىپ، ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئېگە بولۇشتى. بىلىم ئېلىشقا تەشنا بولۇپ كەتكەن ياشلىرىمىز موشۇ ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، تىرىشىپ ئوقۇپ، كەمتەرلىك بىلەن قېتىقىنىپ ئۆگىنىپ، پەن-مەدەنىيەتنىڭ ژۇقۇرى چوققىسىرىغا كۆتىرىلدى. قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن پەن-مەدەنىيەت ئەرباپلىرى بولۇپ يېتىشتى. مىسال تېرىقىسىدە شۇلادىن بىر نەچچىسىنى ئاتاپ ئۆتىمىز:

ئامېرىكىدا ئوقۇپ، دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان ئالتايشۇناس ئالىم لېتىپ توختى، ئارخېئولوگ ئالىم دوكتور دولقۇن قەمبىرى، مەدەنىيەتشۇناس ئالىم دوكتور قاھار بارات ۋە باشقىلار. ئانگلىيادە ئوقۇپ مائارىپ باشقۇرۇش ساھاسى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ھەكىمە ئەرشىدىن خانىم. فرانسىيادە ئوقۇپ تېببىي ئىلىم بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان پەرھات كېرىم، گوللاندىيانىڭ ئامستېردام ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ، دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان مۇھەممەترېھىم سايىت، روسسىيادە ئوقۇپ پەلسەپە پەنىرىنىڭ دوكتورى ئۇنۋانىنى ئالغان ياش ئالىم ياسىن ھوشۇر، تېببىي پەنلىرىنىڭ دوكتورى ئادالەت قاسىم، تېببىي پەنلىرىنىڭ دوكتورى خالمۇرات غوپۇر، تارىخ-پەلسەپا پەنلىرىنىڭ دوكتورى نەبىجان تۇرسۇن ۋە باشقىلار.

تېببىي پەن دوكتورى غاپپار پەتتاھ، تېببىي پەنلەر بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان ئۇيغۇر ياشلىرىدىن ئابدۇرېشىت ئابدۇۋەلى، غالىپ قۇتلۇق، بارات ئابدۇرېھىم، زەپەر ئابلىز ۋە باشقىلار بار.

قىسقىسى، كېيىنكى 20 ژىلدىن بۇ يان خىتاي ھۆكۈمىتى «ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش» سەياسىتىنى

ژۇرگۈزۈپ، چەت ئەللەرگە بېرىپ كېلىش ئىمكانىيىتىنى بەردى. موشۇ ئىمكانىيەتتىن پايدىلانغان كۆپلىگەن تالانتلىق ئۇيغۇر ياشلىرى چەت ئەللەرگە چىقىپ، ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، پەن-تېخنىكىنىڭ ھەر خىل ساھالىرى بويىچە ئالىم، مۇتەخەسسىس بولۇپ يېتىشمەكتە. كېيىنكى 20 ژىل ئىچىدە، ئامېرىكىدا، ياپونىيادە، تۈركىيادە ۋە ئېۋروپىدىكى ھەر قايسى مەملىكەتلەردە ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، ئىلمىي دىسسېرتاسىيالەرنى ياقلاپ، ھەر خىل ئىلمىي ئۇنۋانلارنى ئالغان ئالىملىرىمىزنىڭ سانى 100دىن ئاشىدۇ. ھەي خىل ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، بىلىم ئېلىۋاتقان ئۇيغۇر ستۇدېنتلىرى بولسا مىڭدىن ئوشۇق. چەت ئەللەردە ياشاۋاتقان ياشلىرىمىز ئىچىدە ئىككى-ئۈچ چەت تىللارنى بىلىدىغانلار كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدۇ.

ۋەتەنىنىڭ سىرتىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىگى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدە، ھازىرقى روسسىيا، قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبەكستان ۋە تۈركمەنستاندا ياشايدۇ. بىزنىڭ ھېساۋىمىز بويىچە ئوتتۇرا ئازىيادە، يەنى غەربىي تۈركستاندا 1 مىللىوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار بار. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەزەلدىن موشۇ دىياردا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرى. يەنە بىر قىسمى تۈرلۈك دەۋرلەردە، تۈرلۈك سەۋەپلەر بىلەن ئۇيغۇرستاننىڭ قەشقەرىيە ۋە ئىلى ۋادىلىرىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرىدۇر. بۇ ئۇيغۇرلار چەت ئەللەردە مۇساپىر بولۇپ ياشاۋاتقىنىغا قارىماي، بار مۇمكىنچىلىكلىرىدىن پايدىلىنىپ، ياشلىرىنى ئوقۇتۇپ، ئىلىمنىڭ ھەممە ساھالىرى بويىچە ئۆز ئالىملىرى بىلەن مۇتەخەسسىسلىرىنى يېتىشتۈرۈۋالدى. روسسىيانىڭ پايتەختى موسكۋا بىلەن سانكت-پېتېربۇرگ شەھەرلىرىدىلا يۈزگە يېقىن ئۇيغۇر ئالىملىرى ھەر ساھالار بويىچە خىزمەت قىلماقتا. مىسال تېرىقىسىدە شۇلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

پروفېسسور، دوكتور ئالېكساندىر رەخىموۋ روسسىيادە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئاتوم-يادرو تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھازىر موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتى ئاتوم-يادرو تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ باشلىغى. ئۇ موشۇ ساھادىكى بىر نەچچە يۈزلىگەن ئالىملارغا يېتەكچىلىك قىلماقتا.

پروفېسسور، دوكتور تېلمان كەرىمباېۋ روسسىيانىڭ ئالەم بوشلۇغى تەتقىقات مەركىزىدە بۆلۈم باشلىغى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ 200دەك ئالىملارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئالەم كېمىسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ.

دوكتور دەمىر ساتتاروۋ سانكت-پېتېربۇرگتىكى ئوپتىكا تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ بۆلۈم باشلىغى. ئۇ ئۆز ساھاسى بويىچە روسسىيادىكى ئەڭ داڭلىق ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىققان ژۇقۇرى ھۆرمەتكە سازاۋەر.

دوكتور، دوسېنت قەھرىمان نامشېۋ موسكۋاسكى روسسىيا ئوپتىكا تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا بۆلۈم باشلىغى بولۇپ ئىشلەيدۇ. موشۇ ساھا بويىچە كۆزگە كۆرۈنگەن ياش ئالىم.

بۇلاردىن باشقا يەنە موسكۋا قۇرۇلۇش ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتورى م. روزىن؛ روسسىيا پەنلەر ئاكادېمىياسى ماتېماتىكا تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي خادىملى، پروفېسسور، دوكتور ناتالىيا تۇرسۇن قىزى؛ كومپيۇتېر ئىنستىتۇتىنىڭ بۆلۈم باشلىغى پروفېسسور پولات ئەخمەتوۋ؛ تېمىريازوۋ نامىدىكى يېزا ئېگىلىگى پەنلەر ئاكادېمىياسىنىڭ ئىلمىي خادىملىرى دوسېنت ۋە دوكتور ئاكا-سىڭىل شۆھرەت مۇتەلىپوۋ بىلەن مەرىيەم مۇتەلىپوۋا؛ مېدېتسىنا پەنلىرىنىڭ دوكتورى پروفېسسور بۇرھان... ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ئىستىداتلىق ئالىملار يېتىشىپ چىققان.

ئاتاقلىق دىرىژېر، پروفېسسور ئەزىز دۇگاشېۋ دۇنياغا داڭلىق «بولشوي تېاتردا» ئىشلىگەن. ئۇ موشۇ تېاتر سەھنىسىدە ئېۋروپىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىلىرىغا، سىمفونىيالىرىگە دىرىژېرلىق قىلىپ، پۈتكۈل ئىتتىپاققا تونۇلغان. ئۇ 5 ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتنىڭ «خەلىق ئارتىسى» دېگەن نامغا سازاۋەر.

ئەندى ئوتتۇرا ئازىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە كېلىدىغان بولساق، جەمىيەت ھاياتىنىڭ ھەممە ساھالىرىدا ئۇيغۇر ئالىملىرى ئۈنۈملۈك پائالىيەت قىلىپ، شۇ مەملىكەتلەرنىڭ ئىختىسادىي، مەدەنىي ۋە مەنىۋىي تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشۇۋاتقانلىغىنى كۆرىمىز.

ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىسرايىل ئىسمايىلوۋ بىلەن ئابدۇللا بەرابۇلار 1992-ژىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ يېتىشىپ چىققان جەمىيەت ھاياتىنىڭ ھەر قايسى ساھالىرىدا ئۈنۈملۈك ئەمگەك قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ تىزىملىگىنى ھازىرلاپ قىسقىچە تونۇشتۇرىدىغان كىتاۋىنى نەشىر قىلدۇردى. «ئۇيغۇرشۇناسلار ۋە ئۇيغۇر ئالىملىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ كىتاپتا 236 ئۇيغۇر ئالىملىرىنى تونۇشتۇرۇپ چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاكادېمىك ئۇنۋانىنى ئالغانلاردىن 6 كىشى بار: ئۆزبەكستاندىن يارمۇھەممەت مۇبارەكوۋ، قىرغىزستاندىن ئەزىز نارىنباېۋ، قازاقستاندىن مۇرات ھەمرايېۋ، غوجەخمەت سەدۋاقاسوۋ، تۇرغان سۇپىيېۋ ۋە ماخمۇت ئابدۇراخمانوۋلار. بۇ تىزىملىكتە پەن دوكتورى ئۇنۋانىنى ئالغانلاردىن 30 كىشى بار. قالغانلىرى ھەر قايسى ساھالار بويىچە پەن نامزاتلىرى ۋە ئاسپىرانتۇرىدا ئوقۇۋاتقانلار. كېيىنكى 12 ژىل ئىچىدە ئۇيغۇر ئازىيادە 250 نەپەر ئۇيغۇر ئالىملىرى بار دەپ ئېيتساق ھەقىقەتتىن ژىراق بولماس.

رەسمىي ستاتىستىكا مەلۇماتلىرى بويىچە ئوتتۇرا ئازىيادىكى قېرىنداش جۇمھۇرىيەتلەردە يېرىم مىللىونغا يېقىن ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. ئالىملارنىڭ سانىنى موشۇ نوپۇسقا چېقىپ ھېساپلايدىغان بولساق، ھەر 2000

كىشىگە بىر ئالىم توغرا كېلىدىكەن. مېنىڭچە، بۇ كىچىك نەتىجە ئەمەس. مۇنداق نەتىجىنىڭ قولغا كېلىشى: بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىرىشچانلىقى، ئەقىل-پاراسىتىنىڭ يېتۈكلىكىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچىدىن، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئوقۇپ بىلىم ئېلىشىغا كەڭ يول ئېچىپ بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇمۇمىي سانى 600 نەپەر ئەتراپىدا. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 22 پەن دوكتورى، 28 نەپەر تېخنىكا مۇتەخەسسىسلىرى، 84 نەپەر ئالىي بىلىملىك كىشىلەر بار. دېمەك، 600 نەپەر ئۇيغۇرنىڭ 234ى ئالىي مەلۇماتلىق دېگەن سۆز. شۇلاردىن بىرىنى مىسالغا ئالساق، بىزنىڭ يۇرتدىشىمىز ئالمۇتىلىق ئابدۇرېھىم ئەيتباۋ ئامېرىكىنىڭ نيۇ-مېكسىكو شتاتىدىكى سوكوررو شەھىرىدە تاغ-كان تېخنولوگىياسى ئىنستىتۇتىنىڭ ماتېماتىكا دېپارتامېنتىدا ئاسسىستېنت-پروفېسسور بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ھازىر 22 مىللىوندىن ئوشۇق ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان ئۇيغۇرستاندا (شۇئاردا) بولسا، ئىجتىمائىي پەن ساھاسىدىكى ئالىملارنىڭ سانى يۈزگىمۇ يەتمەيدۇ. پەن-تېخنىكا ساھاسىدا يېتىشىپ چىققان ئۇيغۇر ئالىملىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئاز. مانا بۇ روشەن سېلىشتۇرما.

موشۇ فاكتلارغا ئاساسلىنىپ، شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى: ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ۋەتىنىدە مۇستەقىل، ئازات، ئەركىن ياشىغان زامانلاردا، ئىلىم-سەنئەت ۋە پەن تېخنىكا ساھاسىدا كۆپلىگەن كەشپىيات ۋە ئىجادىيەتلەرنى يارىتىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان ئىدى. ھازىرقى زاماندىمۇ ئەركىن دۇنيادا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرى بار بولغان ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئىلىم-پەننىڭ ژۇقۇرى چوققىلىرىنى ئىگەللەپ، شۇ مەملىكەتلەرنىڭ، شۇ قاتاردا ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسسىلىرىنى قوشماقتا. دېمەك، ئۇيغۇر خەلقى قابىلىيەتلىك، تالانتلىق خەلق. **ئەگەر ياخشى شارائىت بولىدىغان بولسا، ئۇلار ھېچ بىر خەلقتىن كام قالمايدۇ. ھازىر ئۇيغۇر خەلقىنى قىرىپ، ئۆلتۈرۈپ،تالانتىنى بوغۇپ كېلىۋاتقان، پەقەت خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ ۋەھشىيانە ەبنوست سەياسىتىدۇر.** چەت ئەللىك بىر ئەرباپ شۇنداق دېگەن ئىكەن: «قارا تەغدىرنىڭ ئېغىر سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۆلۈمگە قارشى كۈرەش قىلىپ ۋە ئۇنى يېڭىپ، مىللەت سۈپىتىدە ئۆزىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئۈچ خەلق بار: بىرى يەلەستىن، بىرى چېچەن، بىرى ئۇيغۇرلار». ھە، بۇ خەلقلەر يوقالمايدۇ، ئۇلارنىڭمۇ دۇنيادا ئەركىن ياشاش ھوقۇقى بار!

7-باپ

ئۇيغۇرلار توغرىلىق دۇنيا ئالىملىرى نېمە دەيدۇ؟

- بىز ئەندى ئېۋرازىيادە ئىككى مەدەنىي مەركىزىنىڭ بارلىقىنى بىلدۇق.
ئۇنىڭ بىرى ساكسونىيادە، يەنە بىرى ئۇيغۇرىيەدە.
بۇ مەركەزلەر تاكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلىغان.

ۋ.ۋ.بارتولد

XIX ئەسىردە ياشىغان ئىنگلىز-تارىخ تەتقىقاتچىسى دژېيمس چېرچۋارد: «قېدىمىي كونتىنېت مۇ» ناملىق كىتاۋىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى 3-بېتىدە ئۇيغۇرلار توغرىلىق مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئەڭ قېدىمىي زامانلاردىن ئىزدەش كېرەك. ئۇيغۇرلار ئارىيانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئېتنىك مەنبە بولغان، ھەتتا پۈتۈن ئازىيا قۇرۇقلۇقىغا ئىنسانلارنىڭ تارقىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇق كۆچۈشلىرىدىن كېيىن بولغان... ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 17 مىڭ ژىل بۇرۇنلا مەدەنىيەتنىڭ ژۇقۇرى پەللىسىگە يەتكەن ئىدى. ئۇلار: يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق، كانچىلىق، مەتبەەچىلىك، مېدىتسىنا ئىلمى، ئاسترونومىيا ۋە باشقا ساھالاردا ژۇقۇرى تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. ئۇيغۇرلار شۇ زامانلاردىلا تېرە، ژۇڭ، ئىپەك، ياغاچ ماتېرىئاللىرى، تۆمۈر، رەڭلىك مېتال، ئالتۇن ۋە كۈمۈچتىن پايدىلىنىپ تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى، برونزا ۋە لايدىن ھەيكەللەرنى ماھىرلىق بىلەن ئىشلەشنى بىلەتتى. بۇ ئىشلار مىسىر مەدەنىيىتىدىن خېلە بۇرۇن يۈز بەرگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھىند ئىبادەتخانىلىرىدا ساقلىنىپ قالغان تېكستلاردا يېزىلىپ قالدۇرۇلغان. قېدىمىي خىتاي مەنبەلىرى ۋە ئارخېولوگىيالىك تېپىلمىلارمۇ بۇ ھەقىقەتنى تەستىقلەيدۇ».

ئالىم پوزدنېېۋ بولسا، ئۇيغۇرلار توغرىلىق پىكىر بايان قىلىپ:

- «شەرىق خەلقلىرىنىڭ ئىچىدە ھېچ بىر مىللەت ئۇيغۇرلاردەك ئېۋروپا ۋە غەرىپ ئالىملىرىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلالمىغان. ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ھەقىقىي سىرى تېخى ئېچىلمىدى. بەزى بىر نەرسىلەر تېخى سىر پېتىچە تۇرماقتا. ئۇلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش كېلەچەكنىڭ ئىشى» دەپ يازغان.

ئۇلۇق رۇس تارىخچىسى... كۈزنېسوۋ ئۇيغۇرلار توغرىلىق مۇنداق دەپ يازغان:

«ئوتتۇرا ئازىيا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئوچىغى دېيدېكەنمىز، موشۇ مەدەنىيەتنى ياراتقۇچىلار ئۇيغۇرلار

بولغانلىقىنى بولغانلىقىنى تەكىتلىشىمىز كېرەك».
يەنە باشقا ئالىملارنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىلىق ئېيتقان مونۇ پىكىرلىرىگە قۇلاق سېلىڭ:
«ئۇيغۇرلار قېدىمىي تۈركىي خەلقلەر جۇملىسىدىن بولۇپلا قالماستىن بەلكى قېدىمىي ۋاقىتتىن باشلاپلا، تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە باشلامچىلىق رولىنى ئىگىلىگەن ھەم كۆپ سانلىق خەلق بولغان ئىدى» (ۋ.رادلوۋ).
« ئۇيغۇرلار قېدىمىي ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ژۇڭغۇرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان شەھەر ھاياتىنى باشتىن كەچۈرگەن ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدى» (س.مالوۋ).
«ئۇيغۇرلار نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى رولى سەياسىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەردە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئىدى. ئۇلار خىتاينىڭ كونا چېگارىسىدىن كاسپىي دېڭىزغىچە بولغان جايلاردىكى سودا يولىنى كونترول قىلىپ، خىتاي مەدەنىيىتى بىلەن ھىند، ئېۋروپا مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان» گ.ۋېرسادسكىي .
«قەشقەرنىڭ تارىخى موسكۋانىڭ تارىخىدىن مىڭ ژىللار ئۇزۇن. بىز رۇسلار موسكۋا شەھىرىنى بەرپا قىلىپ، ئورمان ھاياتىمىزنى ئەندىلا ئاخىرلاشتۇرۇپ، سلاۋيان دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان ۋاقتىمىزدا، سىز ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان شەھەرلىشىپ بولغان، شانلىق ژۇڭغۇرى مەدەنىيەت ھاياتىدا ئىدىڭلار. بۇ تارىخىي ۋە ئىلمىي يەكۈن. قىسقىسى، سىز ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇلۇق خەلق» (رۇس تيۇركولوگ ئالىمى د.ۋاسىلىۋنىڭ شاگىرتى نەبىجان تۇرسۇن بىلەن بولغان سۆھبىتىدىن ئېلىندى).
«ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرىلا ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك، مىللىي دۆلەتلىرىگە ئىگە بولغان ئىدى» (ن.يا.بىچۇرىن).
مىلادىدىنى بۇرۇنقى XV ئەسىردە ھۇنلارنىڭ دۆلىتى بار ئىدى. (ھۇنلار-شەرقىي ئۇيغۇرلار)، ئامما سەياسىي سەھنىگە چىقىپ ھەرىكەت قىلىشى مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە باشلانغان» (پروفېسسور شىرىپىدىن ئۆمەر).
«شۇنداق قىلىپ، بىز ئەندى ئېۋرازىيادە ئىككى مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ بارىغىنى تاتۇق ئۇلارنىڭ بىرى: ترانساكسونىيادە، يەنە بىرى: ئۇيغۇرىيەدە. بۇ نەركەزلەر تاكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرىغىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلىغان» (ۋ.ۋ.بارتولد).
«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى كېيىنىرەك چىققان «چى دى» (قىزىل دى)، «بەي دى» (ئاق دى) قەبىلىلىرى دەۋرىدىن باشلاپ ھېساپلىغاندىمۇ 3-4 مىڭ ژىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئىگەركى ئەجداتلارنىڭ تارىخىنى ئۇگىنىش ئۇچۇن بولسا، يازما مەنبەلەرنى چوڭقۇرلاپ ئۇگىنىش كېرەك... ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى نەچچە مىڭ ژىللار داۋامىدا مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆپلىگەن خەلقلەر بىلەن، شۇنىڭدەك خەنزۇلار بىلەن بىر قاتاردا تەرەققىي ئەتكەن ئىدى». (ۋ.مورژانوۋ).
«مىلادىدىن 2000 ژىل ئاۋال ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان مۇكەممەل يېزىغى ۋە مۇستەقىل ئېلىپبەسى بار ئىدى». (يۇسۇپ زىيا شېرۋانىي).
«ئۇيغۇرلار يېزىغىنىڭ ئۇزاق تارىخقا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى قېدىمىي جۇڭگو، ۋىزانتىيا ۋە پارس مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان فاكتلار تەستىقلەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنلا، مۇكەممەل يېزىغى ۋە مۇستەقىل ئېلىپبەلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ناھايىتى چىرايلىق ۋە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق بەدىي ئەدەبىياتىمۇ مىلادىدىن بۇرۇنلا ۋۇجۇتقا كەلگەن. ئۇلار مىلادىدىن مىڭ ژىل بۇرۇنلا ئۆزىگە خاس ژىلنامىلارنى ياراتقان» (ژوزىف تىورى).
«شۇنىڭ ئۇچۇن بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز 2000 ژىل ئىلگىرىلا تارىخ دەۋرىگە كىرگەن دەپ ئىشەشلىك ئېيتالايمىز» (تۇرغۇن ئالماس).
«ئۇيغۇرلار-ئۇلۇق قېدىمىي مىللەتەرنىڭ بىرى. سەرنىڭ ئەجداتلىرىڭلار ئازىيانىڭ يولۋاسلىرى دېگەن نام ئالغان باتۇر خەلق ئىدى. سىلەر ئۇ شۆھرەتنى ساقلالمىدىڭلار. ھازىر سىلەرنى ئېۋروپىلىقلار بىلمەيدۇ. سەر ئۆزەڭلارنى ئۆزەڭلار دۇنياغا تونۇتىشىڭلار لازىم. سىلەر ئۆزەڭلار نۇرلانمىساڭلار، باشقىلار سىلەرنى ئوڭايلىقچە كۆرەلمەيدۇ» (مەرىيەم ئانا گابايىن خانۇم، يازغۇچى زوردۇن سابىر بىلەن بولغان سۆھبەتتىن).
«مەركىزىي ئازىيانىڭ سەياسىي تارىخىدا ئۇزاق دەۋرلەرگىچە ئۇيغۇرلار چوڭ رول ئويناپ كەلگەن. بۇ مىللەت ئۆز تارىخىدا ئېغىر سىناقلارنى باشتىن كەچۈردى. شۇنداقتىمۇ سىناقلاردىن سۇرۇنمەي ئۆتۈپ، مىللەت سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى. ھەر قانداق خەلقنىڭ تارىخىدا ئۇنىڭ بىر پۈتۈن مىللەت بولۇپ ساقلىنىپ قالغانلىقى مۇھىم» (د.ئى.تىخونوۋ).
«ئۇيغۇر مىللىتى تۇران ئىرقىي تىپىدىكى، ساك قانلىق، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان، ھەر خىل ئىختىسادىي تۇرمۇش تىپى، ھەر خىل دىنىي مەدەنىيەت تىپى، ھەر خىل يېزىق شەكلىنى ياراتقان ۋە قوللىنىپ كېلىۋاتقان، ئېغىر قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرسىمۇ، داۋاملىق ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەۋ تىپىك مەركىزىي ئازىيا مىللىتىدۇر. روشەنكى، ئۇيغۇر خەلقى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئازىيا ۋە مەركىزىي ئازىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مىڭ

ژىللار داۋامىدا مۇھىم، ئىنچىل ھالدا سىۋىلىزاسىيا مەشئىلى رولىنى ئويناپ كەلگەن. گەرچە كېيىنكى ئەسىرلەردە ئىپەك يولىنىڭ ئۈزلۈكسىزلىكى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان بىكىنمىچىلىك ئاسارىتى تۈپەيلى ئۇيغۇرلار بۇرۇنقى شۆھرىتىدىن ئايرىلىق قالغان بولسىمۇ، ئاما ئۇلارنىڭ قەدىمىي زاماندىن تارتىپلا شىمال بىلەن جەنۇب، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى جەھەتتىن ئوينىغان پەۋقۇلادە رولىنى جاھان ئالىملىرى بىردەك ئېتىراپ قىلىپ كەلمەكتە. مەدەنىيەتنىڭ بارلىق ساھالىرى بويىچە كەشپىيات ۋە يېڭىلىقلار ئالدى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كېلىپ، ئاندىن ئوتتۇرا ئازىيا ۋە مەركىزىي ئازىيادىكى قېرىنداش خەلقلەرگە تەدرىجى ھالدا تارقالغان ۋە ئۆزلەشكەن. ئەشۇ ئۇزاق ئۆتمۈشتە بۇ مەنىۋىي مۇۋاپپەقىيەتلەر بۇ قېرىنداش خەلقلەرگە بەخت-سائادەت ۋە تەرەققىيات ئاملى بولۇپ تۇيۇلغان ئىدى» (پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مەھەممەتئىمىن، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 2-بەت).

«گەرچە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئازىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ئۇنداق ياكى مۇنداق شەكىلدە سەياسىي ھاكىمىيەت تالىشىش ماجىرالىرى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئاما ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى چەتكە قاقىدىغان ھادىسىلەر ھېچ قاچان كۆرۈلگەن ئەمەس. بۇ ماھىيەتلىك ھادىسە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇۋاپپەقىيەتلىرى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئازىيا خەلقلىرىنىڭ ھاياتىدا قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ» (ژۇقارقى كىتاب، 3-بەت).

شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتاقلىق رۇس ئالىمى ئا.ن.بېرنشتام ئالىملارنىڭ ژۇقارقى پىكىرلىرىنى يەكۈنلەپ، ئىشەشلىك تەلەپپۇزدا مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

«ئۇيغۇرلار—مەركىزىي ئازىيادىكى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى. ئۇلار ئۆز ۋەتىنىدە ياشاپ، ئەجايىپ مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىنى يارىتىش بىلەنلا قالماستىن، شەرقنىڭ ئالامەت چوڭ تارىخىي ۋاقىئەلىرىگە قاتنىشىپ ئامۇ، لىنا دەرىيالىرىنىڭ باشلىرىدىن دۇنيانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغىچە بولغان ئېۋرئازىيانىڭ كەڭ پەزاسىغا ئۆز نامىنى تارقاتقان خەلق... شەرق تارىخى بىلەن ئازىراق بولسىمۇ تونۇش بولغان ھەر قانداق كىشى، بۇ تارىختا قەدىمىي زامانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق چوڭ رول ئوينىغانلىقىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ نامى ئۇيغۇرستاندا (ھازىرقى شۇئارا) ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن تارتىپ، تا ھازىرغىچە يوقالماي كەلدى. ئۇيغۇرنىڭ نامى بىر چاغلاردا خىتاينىڭ سەددىچىن سېپىلىدا ۋە موڭغۇلىيانىڭ پايانسىز دالىلىرىدا ياڭرىغان ئىدى. ئالتاينىڭ ئېتەكلىرىدە ۋە يەتتىسۇنىڭ بويلىرىدا قەدىمىي زامانلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشىغان. بۇلا ئەمەس، بالقان يېرىم ئارىلى خەلقلىرى، بولۇپمۇ بۇلغىرلارنىڭ تارىخىدا قەدىمىي ئۇيغۇرلار ئۆز تەسىرىنى قالدۇرغانلىقىنى تارىخچىلار ياخشى بىلىشىدۇ. ئەگەر كىمدۇ-كىم دۆلەت ئېرمىتاژىنىڭ «شەرق خەلقلىرى بۆلۈمى» دەپ ئاتالغان زاللىرىدا بولغان بولسا ياكى ئېۋروپا بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇزېيلىرىدىكى ئېكسپوناتلار تىزىملىگىنى كۆرگەن بولسا ياكى ئىلمىي ئەسەرلىرىنى ۋاراقلىسا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە سەنئەت دۇردانىلىرى ئەشۇ مۇزېيلارنى زىنەتلەپ تۇرغانلىقىنى كۆرمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس. قىسقىسى، شەرقنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتى ئالاھىدە ئورۇندا».

مۇەللىپ ئۆز پىكرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى نەچچە مىڭ ژىللارنى قامراۋالىدۇ. بۇ خەلق مەركىزىي ئازىيادە سىنىپىي جەمىيەت ئورنىغاندىن بېرى، شەرق خەلقلىرى تارتقان جەۋرى-جاپالارنى باشتىن كەچۈردى ۋە ھازىرمۇ كەچۈرۈۋاتىدۇ... ئۆتمۈشتە شۇنچە شۆھرەت قازانغان ئۇيغۇر خەلقى ھازىرقى كۈندە ئۆزىنىڭ ۋەتىنى ئۇيغۇرستاندا خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قۇللۇق ئازاۋىنى تارتماقتا. ئاھالىنىڭ كۆپچىلىگىنى، يەنى 86 پايىزىنىڭ تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ شانلىق تارىخىغا ئىگە بولالمايلا قالماستىن، بارلىق ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، ئۆز ۋەتىنىدە قەدىر-قىممەتسىز بىر خەلققە ئايلاندۇرۇلغان. مەن چىن كۆڭلۈمدىن شۇنى خالايمەنكى، مېنىڭ بۇ قىسسەمنى ئوقۇغان ئۇيغۇر كىتابخان، مەيلى ئۇ ئۇغلچىلىق بولسۇن ياكى تۇرپانلىق، چونجىلىق بولسۇنكى ئالمۇتىلىق، بۇ قىسسەدە ئۆز خەلقىنىڭ شانلىق ئۆتمۈشى توغرىلىق ھەقىقەتنى ئوقۇپ، چۈشىنىپ ۋە ھۆرمەتلەپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆز خەلقىنىڭ ئىجادىي كۈچىگە تېخىمۇ ئىشەنسۇن ۋە ئۇنىڭ پارلاق ئىستىقبالىغا قاراپ ئىنتىلسۇن» (ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىنىڭ قىسسىلىرى» 1951-ژىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى 5-4-بەتلەر).

ھۆرمەتلىك ئالىمنىڭ بۇنىڭدىن 53 ژىل بۇرۇن ئېيتقان بۇ سەمىمىي سۆزلىرى بۈگۈنمۇ كىشى قەلبىنى ھاياقانغا سالىدۇ.

ئۇيغۇرلار توغرىلىق ئالىملارنىڭ پىكىرلىرى ئەينە شۇنداق. موشۇ خىلدىكى تەرىپ-تەۋسىپلەرنى باشقا ئالىملاردىنمۇ كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن. ئەقىللىق كىتابخانلىرىمىزغا ژۇقۇرىدا ئېيتىلغان پىكىرلەر، بېرىلگەن باھالار كۇپايە قىلسا كېرەك دەپ ئويلايمەن.

ئۇيغۇرۇم

(ئاچچىق ھەقىقەت نىداسى)

بۇ ئالەمدە بار سەن، ئۇيغۇرۇم،
دەردىن ئېغىر، ھار سەن؟ ئۇيغۇرۇم.
تەغدىر سالغان ئېغىر قىسمەتنى،
كۆتەرگەن بىر نار سەن، ئۇيغۇرۇم.
ئۆز دۆلىتىڭ، ئەركىن بولمىغاچ،
نەگە بارساڭ خار سەن، ئۇيغۇرۇم.
ئۆزەڭ چەكسىز ئېكىپان تۇرۇپ،
تامچا سۇغا زار سەن، ئۇيغۇرۇم!
كۈرەشلەردە مەردان ئىدىڭ سەن،
ياۋنى يېڭىپ ماڭغان ئىدىڭ سەن.
دۈشمىنىنى دوست دەپ ئىشىنىپ،
يەنە ئالدىنىپ قالغان، ئۇيغۇرۇم!
شۇندىن بېرى ھالىڭ پەرىشان،
ھەممە يەردە زۇرىسەن سەرسان.
تېشىڭ پۈتۈن كۆرۈنگەن بىلەن،
زۇرەك-باغرىڭ ۋەيران، ئۇيغۇرۇم!
يالقىپ چىققان ئاي ئىدىڭغۇ سەن،
تالانتلارغا باي ئىدىڭغۇ سەن.
تالانتلىرىڭ تاراجغا كەتتى،
ئالالمىدىڭ ھەي سەن، ئۇيغۇرۇم!
پارچە مىللەت تۇرۇپ قاتارغا،
ئۆزىنى جاكى قىلدى جاھانغا.
پەقەتلا بىر سېنىڭ نامىڭ يوق،
زىتىم يولۇپ قالغان، ئۇيغۇرۇم.
ئەركىنلىكنى خويما كىندىڭ،
ناخشا-قوشاق قىلىپ كۈيلىدىڭ.
ئىنتىلدىڭغۇ، ئېرىشەلمىدىڭ،
قەلبى تولا ئارمان، ئۇيغۇرۇم.
ئىنتىلسەڭمۇ، ئارمان قىلساڭمۇ،
ئېچىلمىدى ئىقبالىڭ سېنىڭ.
يە كاجمىدى تەغدىر-تەلىيىڭ،
بىلەلمەي مەن ھەيران، ئۇيغۇرۇم!
تەغدىرىڭنى ئويلاپ تۈن-كېچە،
كۆڭلۈم مىسكىن، زۇرىڭىم زېدە.
سەنمۇ بىر كۈن بەخت ئىچىدە،
كۈلەرسەنمۇ شادمان، ئۇيغۇرۇم.

ئىلاۋە:
(زۇقۇرىدىكى ئالىملارنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىلىق ئېيتقان پىكىرلىرى بېۋاسىتە ئۇلارنىڭ ئەمگەكلىرىدىن، يەنە بىر قىسمى گېزىت ۋە زۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان ماقالىلاردىن تاللاپ ئېلىندى).

2ـ قىسىم

ئۇيغۇرستاننى تونۇشتۇرۇش

سۆز بېشى

– ئۆز ۋەتىنىنى ياخشى تونۇمايدىغان ئادەم ئۆز ئانىسىنى تونىمىغان بالىغا ئوخشايدۇ.

ئابدۇقادىر داموللا

ئۇيغۇرستاننى تونۇشتۇرۇشتىن ئاۋال بۇ ئەلنىڭ گۈزەللىكى، ئەۋزەللىكىنى دەلىللەيدىغان بىر رىۋايەتنى ئېيتىپ بېرىشنى مۇۋاپىق كۆردۈم. ئېيتىشلارغا قارىغاندا:

«ئاللاھ تائالا سۇبھەنى كەرىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن يەر-زېمىننى يارىتىپ بولغاندىن كېيىن –موشۇ زېمىننىڭ گۈزەللىكى ۋە نېمەتلەردىن بەھرىمان بولسۇن، ئۆز ئەمگىكى بىلەن زېمىننى گۈللەندۈرۈپ تېخىمۇ ئاۋات قىلسۇن–دەپ ئىنسانلارنى يارىتقان ئىكەن. بىر-بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇلارنى ھەر خىل مىللەت شەكلىدە خەلىق ئەتكەن ئىكەن. ئاندىن كېيىن بۇ مىللەتلەرنىڭ ئاقساقال ۋەكىللىرىنى چاقىرىپ ئەپكېلىپ، ئۇلارغا يەر-زېمىننى تەخسىم قىلىپ بەرگەن ئىكەن. شۇ چاغدا، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاقساقال ۋەكىللىرى چاقىرىلغان جايغا كېلىپ ئۆزلىرىگە تېگىشلىك يەر-زېمىنلىرىنى ئېلىشىپتۇ. يالغۇز ئۇيغۇرلار كەلمەي قاپتۇ. يەر-زېمىن تەخسىم قىلىنىپ تۈگەپ قالغاندا، ئاندىن ئۇيغۇر ۋەكىلى يېتىپ كەپتۇ. ئاللاھ تائالا ئۇنىڭدىن:

«سەن نېمىشكە چاقىرغان ۋاقىتىدا كەلمىدىڭ، يەر-زېمىننى تەخسىم قىلىپ بولدۇم؟ دەپ سوراپتىكەن، ھېلىقى ئۇيغۇر ۋەكىلى ئاللاھنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ:

– يا رەببىم، مېنى كەچۈرسىڭىز. سىز چاقىرغان ۋاقىتىدا كېلىۋاتاتتىم، بىر قېرى ئانا ئاغرىپ، ئۆيىگە يېتەلمەي، يولدا يېتىپ قالغانلىقىنى كۆردۈم. ھېلىقى ئانىنى ھاپاش قىلىپ، ئۆيىگە ئاپىرىپ، تېۋىپ چاقىرىپ كېلىپ، كېسىلىنى كۆرسىتىپ، ئانىنىڭ ئەھۋالى ياخشى بولغاندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ، بۇ ياققا كەلدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىكىپ قالدىم» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان تەڭرىم: ئۇيغۇرنىڭ ئىنسانىي خىسلىتىگە قايىل بولۇپ:

«سەن ناھايىتى ئاق كۆڭۈل، رەھىمدىل مىللەت ئىكەنسەن، مەن يەر-زېمىننى تەخسىم قىلغان ۋاقىتتا ئۆزەمگە ئاتاپ ئېلىپ قالغان بىر پارچە زېمىن بار ئىدى. بۇ زېمىنغا 8 جەننەتنىڭ گۈزەللىكىنى بېرىپ، نازۇ نېمەتلىرىنى ئاتا قىلغان ئىدىم. باشقا يات مىللەتلەرنىڭ ئايىغى تەگمىسۇن دەپ، 4 ئەتراپىنى تاغلار بىلەن قورشىغان ئىدىم. ئوتتۇرىسىغا ئېگىز تەخت ياساپ، شۇ تەختتە ئولتۇرۇپ، ئەتراپىنى تاماشە قىلماقچىدىم. شۇ زېمىننى ئەندى ساڭا بېرەي»–دەپ ھازىرقى ئۇيغۇرستان زېمىنىنى بەرگەن ئىكەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار ۋەتىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغنى «تەڭرىتاغ» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ ئېگىز چوققىسىنى «خانتەڭرى» دەپ ئاتايدىغان بولغان ئىكەن. دېمەك، ئۇيغۇرستاننىڭ تەبىئىتىنىڭ گۈزەل بولۇشى 8 جەننەتتىن ئېلىنغان، تاغلىرىنىڭ بۈيۈكلىكى تەڭرىنىڭ بۈيۈكلىكىدىن كەلگەن ئىكەن. بۇ ئەلنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشالغانلىقى بۇ مۇقەددەس زېمىنغا ياتلارنىڭ ئايىغى تەگمىسۇن دېگەنلىكتىن بولغان ئىكەن».

مەن «ئۇيغۇرستان–جەننەت ماكان» دەپ ئاتىدىم. بۇ تەسەددىپى ئېيتىلغان پىكىر ئەمەس. قېدىمى زاماندىكى 4 مۇقەددەس كىتاپنىڭ بىرى «ئىنجىلدا» جەننەت توغرىلىق چۈشەنچە بەرگەندە، ئۇنىڭ سۈپەتلىرى تەرىپلىگەن بۇ جەننەتنىڭ ئورنى بولسا «ئېدەن» دەپ ئاتىلىدۇ، دېيىلگەن. ھازىرقى زاماندىكى ئىنجىل تەتقىقاتچىلىرى ئىنجىلدا ئېيتىلغان «ئېدەن»، بۇ ئۇيغۇرستاندىكى خوتەن شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قاراشماقتا. ۋەتىنىمىزدە چىقىدىغان «تەڭرىتاغ» ژۇرنالىدا بۇ توغرىلىق چوڭ ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالە مۇئەللىپى ئىنجىلدا ئېيتىلغان «ئېدەن» بۇ باشقا يەر ئەمەس، نەق ئۇيغۇرستاننىڭ خوتەن شەھىرى ئىكەنلىكىنى 5 تۈرلۈك فاكتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئىنجىلدا» بايان قىلىنغان توپان سۇيى ۋاقىئەسى ۋە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى توغرىسىدىكى رىۋايەتمۇ ئۇيغۇرستانغا باغلىق ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىققان. موشۇ فاكتقا ئاساسلانغاندىمۇ، مېنىڭ «ئۇيغۇرستان–جەننەت ماكان» دەپ ئېيتقىنىم خاتا بولمىسا كېرەك!

ئۇيغۇرستان–جەننەت ماكان

بەخت دېسەڭ – بوستانىغا بار، تەخت دېسەڭ – ئاستاناغا بار،
دىلغا ئارام ئىزدىسەڭ، سەھەر تۇرۇپ سۇبھانىغا بار!
روزى مەخشەرگە بېرىپ، ئىزدىمە جەننەتنى سەن،
ھەقىقىي جەننەت ئىزدىسەڭ–ئۇيغۇرستانىغا بار!
ئۇيغۇرستان ئەللىرىنىڭ ھەر بىرى بىر مۆجىزات،
ئەنداتىنى كۆرگىلى، باغراش بىلەن سايرامغا بار!
بەشكىرەمنىڭ باغلىرى، بېھىش ئېرۇر قۇچاقلىرى،

نىمتىنى تېتاي دېسەڭ—قەرارغىماس قەشقەرگە بار!
قايسى ھۆردىن كام قالۇر ئەتلەس ئەتىل خوتەن قىزى،
ھۆرى-غىلمان ئىزدىسەڭ، خۇلدىنگىمەس خوتەنگە بار!
باغ قۇچانىڭ قىزلىرى، ئالما-ئانار دۇر يۈزلىرى،
ۋەسلى جانان ئىزدىسەڭ، مەۋاغىمەس كۇچاغا بار!
قايسى جەننەت نېمىتىدىن كام ئۇ تۇرپان كىشمىشى،
لەززىتىن تېتاي دېسەڭ، تەڭگىمەس تۇرپانغا بار!
ۋەتىنىم — ئالتۇن ئۈزۈك، ئۈرۈمچى ئۇنىڭ كۆزىدۇر،
جانغا راھەت ئىزدىسەڭ، ئۈرۈمچىدەك ئەدنانغا بار!
ئىلىخۇنىڭ ئالمىسى—دەرتلىك ژۈرەكنىڭ دارىسى،
دارىسىن تاپماق ئۈچۈن، دارۇسسالام غۇلجامغا بار!
بۈيۈك ئالتاي تاغلىرى، ئالتۇن-كۈمۈچتۇر كانلىرى،
دۇررى گۆھەر ئىزدىسەڭ، ۋەسلەتى ئالتايغا بار!
يەر يۈزىدە تەڭدىشى يوق بۈيۈك تەڭرى تېغىمىز،
جەننەتىل پىردەۋسىنى كۆرەي دېسەڭ، بوغدامغا بار!
بۇ جاھاندا بارمىكىن، ئۇيغۇر ئېلىدەك قۇت ماكان.
تۇپرىغىن تاۋاپ قىلىپ ئۆتمەك ئۈچۈن مېھمانغا بار!
ئانا يۇرتتىن ئايرىلىپ، كۆرگەن كۈنىڭ ئۆمۈر ئەمەس،
ئەل قەدرىنى بىلەي دېسەڭ، مەن كەبى ھىجرانغا بار.
ئەي، ئۇيغۇرىي، يۇرت قەدرىنى سەن كەبى كىملەر بىلۇر،
شۇ ئەزىز ۋەتەننى سۆي، كېرەك دېسە قۇربانغا بار!

8-باپ

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى—ئۇيغۇرستاندۇر

— ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى كېيىنكى زامانلاردا ھەر خىلناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.
بىراق بۇ ناملارنىڭ ھېچ قايسىسى بىزنىڭ دەۋرىمىز ئۈچۈن يارىمايدۇ.
مەن بولسام، بۇ ئەلنى ھەممە يەردە «ئۇيغۇرىيە» دەپ يازىمەن.
ل.گۇمىلېۋ.

تۈركستان رېگىونى—موشۇ رېگىوندا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئورتاق ۋەتىنى. بۇ خەلقلەر نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىر پۈتۈن ئەل بولۇپ، بىللە ياشىغان زامانلارمۇ بولغان، بۆلۈنۈپ كېتىپ، ھەر قايسىسى ئايرىم خانلىق بولۇپ ياشىغان زامانلارمۇ بولغان. ھازىرقى زاماندا بولسا، بۇ رېگىوندا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ۋەتەنلىرىدە مۇستەقىل مىللىي دۆلەت بولۇپ ياشىماقتا. قازاقلارنىڭ—قازاقستانى، قىرغىزلارنىڭ—قىرغىزستانى، ئۆزبەكلەرنىڭ—ئۆزبەكىستانى، تۈركلەرنىڭ—تۈركمەنىستانى، تاجىكلارنىڭ—تاجىكىستانى بار. خۇددى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئۇيغۇرستان بار. ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش مىللەتلەردەك مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە ئېگە ئەمەس. ئۇلار خىتاي ئىمپېرىياسىنىڭ مىللىي زۇلۇمى ئاستىدا مۇستەملىكە بولۇپ ياشىماقتا.

ۋەتىنىمىزنىڭ نامى بۈگۈنكى كۈنگىچە «ئۇيغۇرستان»، «شەرقىي تۈركستان»، «جەنۇبىي تۈركستان»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ ناملارنىڭ ئىچىدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەن نام خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن قويۇلغان، توغرىسى، زورلاپ تېڭىلغان نام. «جەنۇبىي تۈركستان» بولسا، خىتايپەرەسلەرنىڭ قويۇۋالغان نامى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ ناملارنى ئېتىراپ قىلمايمىز. ئەندى ھازىر ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «ئۇيغۇرستان»، «شەرقىي تۈركستان» دېگەنناملارغا كەلسەك، بۇ ناملار ئۈستىدە

* مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە: قەرار، خۇلدى، مەئۋا، ئەدنان، دارۇسسالام، ۋەسلەت، پىردەۋسى (فىرداۋس)، نەئىم- بۇ 8 جەننەتنىڭ ناملىرىدۇر.

ئەستادىل پىكىر ژۈرگۈزۈپ، دۇرۇس-خاتاسىنى ئېنىقلاپ، دۇرۇس، پايدىلىق نامنى تاللاۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز ۋەتىنىمىزنىڭ نامىنى «ئۇيغۇرستان» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىمىز. «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتاشقا قوشۇلمايمىز. بۇنىڭ ئاساسلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. «ئۇيغۇر»، «ئۇيغۇرستان» دېگەن بۇ قېدىمىي ناملار. «تۈرك»، «تۈركىستان»، دېمەن ناملار بالسا كېيىن قويۇلغان. بۇز تارىخىمىزغا مۇراجىئەت قىلساق، «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ بەكمۇ قېدىمىي ئېكەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: ئابۇلغازى باھادىرخان «تارىخ شەجرەى تۈرك» دېگەن ئەسەرىدە «ئۇيغۇر دېگەن نام بۇنىڭدىن 5000 ژىللار بۇرۇن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ باتۇر ۋە ئۇيۇشقاق بىر قىسمىغا، ئۇلارنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن جاسارىتى، ۋەتىنىگە ۋە خانىغا سادىقلىغى ئۈچۈن ئوغۇزخان تەرىپىدىن قويۇلغان» دەيدۇ.

تۈرك تارىخچىسى مۇرات رەمزىي ئەپەندى بولسا: «ئۇيغۇر دېگەن نام مىلادىدىن 2850 ژىل مەقەددەم بار ئىدى» دەيدۇ.

ئەندى «تۈرك»، «تۈركستان» دېگەن ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك: «تۈرك» دېگەن نام تارىخىي مەنبەلەردە V ئەسىردىن باشلاپ خاتىرلەنگەن. ئەندى «تۈركنىڭ» كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك، تارىخچىلارنىڭ تەكشۈرۈشىچە، تۈركلەر ئالتاي تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغان بىر قەبىلىنىڭ نامى ئىدى. بۇ قەبىلە-توققۇز ئۇيغۇرنىڭ بىرى ھېساپلانغان قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئاشىنا ئۇرۇغىدىن كېلىپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ قاغانلىرى ئۆزلىرىنى «ئاشىنا-تۈمەن»، «ئاشىنا-مۇقان»، «ئاشىنا-قۇتلۇق» دەپ ئاتاشقان. ئۇنداق بولسا، «تۈرك» نامى قانداق قىلىپ مىللەتنىڭ نامى بولۇپ قالغان؟

تارىخچى مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» كىتاۋىدا: «بۇمىنخان 552-ژىلى جورجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتىرىپ، قورجان ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئۆتۈكەن شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، يېڭى بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقتى. بۇ دۆلەتكە «كۆكتۈرك خانلىغى» دەپ نام بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇمىنقاغان دۆلەت تەۋەسىدىكى ھەممە قەبىلىلەرنى (ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قەتئىي نەزەر) «تۈرك» دەپ ئاتايدىغانلىغىنى ئېلان قىلدى» دەيدۇ. (مەزكۇر كىتاپ، 77-بەت). يەنە بىر تارىخچىمىز تۇرغان ئالماس:

«كۆكتۈرك قاغانلىغى تەشكىل تاپقان VI ئەسىردە «تۈرك» ئىبارىسى ئالتايدىكى تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئېتنىك نامى بولۇشتىن قالدى. ئىمپېرىيا تەركىۋىدىكى ھەر خىل قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. بىراق، كۆكتۈرك ئىمپېرىياسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن مەجبۇرىي رەۋىشتە «تۈرك» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ناملىرى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى»، VIII ئەسىرگە كەلگەندە كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى قەد كۆتەردى. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسى موشۇ دۆلەتنىڭ ھىمايىسىدا قايتىدىن بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شۇنداق قىلىپ، تۈركچىلىكنىڭ قالدۇق تەسىللىرى تامامەن تۈگىتىلدى. «تۈرك» دېگەن نام پەقەت كىچىك ئازىياگە كۆچۈپ بارغان ئوغۇس تىللىق قەبىلىلەردىلا ساقلىنىپ قالدى» دەيدۇ. («ئۇيغۇرلار» كىتاۋى ئالمۇتا نەشرى، 100-99-بەتلەر).

ژۇقۇرىدىكى نەقىللەردىن مەلۇم بولدىكى «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىدىغان كام دېگەندە 5000 ژىل، «تۈرك» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىققىنىغا بولسا ئاران 1500 ژىل بولدى. ئۇندىن قالسا، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئۇنلىغان دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغان. تۈركلەر بولسا موسۇنداق ئۇزۇن دەۋىردە بىرلا قېتىم دۆلەت تۇتۇپ ئاران 194 ژىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

ئەندى، XX ئەسىرنىڭ I يېرىمىدا قۇرۇلغان مىللىي دۆلەتلىرىمىزنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» نامى بىلەن ئاتىلىپ قېلىش سەۋەۋىگە كەلسەك، ئەسلىدە «شەرقىي تۈركىستان» (ۋوستوچنىي تۈركىستان) دېگەن ئاتالغۇنى XIX ئەسىردە رۇس ئالىملىرى قويغان ئىدى. كېيىن بۇ نام پانتيۇركىزم ئىدېيىاسىدىكى كىشىلەرگە يېقىپ قالغانلىقتىن، ئۇلارمۇ ئىشلىتىشكە باشلىدى. 1933-ژىلى مىللىي دۆلەتنى تەسىس قىلغان سابىت داموللام تۈركىيگە ۋە تۈركپەرەست ئەپەندىلەرگە يېقىنراق بولۇش ئۈچۈنمۇ نامنى پايدىلاندى. 1944-ژىلى مىللىي دۆلەتنى تەشكىل قىلغان ئېلىخانتۆرەم بولسا، سابىت داموللامنىڭ خاتالىغىنى تەكرارلىدى. ھازىر موشۇ كۈندىمۇ ۋەتىنىمىزدە 20 مىللىوندىن ئوشۇق ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. 2 مىللىون قېرىنداش مىللەت ۋەكىللىرى بار، ئاما بىرمۇ تۈرك يوق! موشۇنداق ئەھۋالدا بىزنىڭ «مىللىتىمىز-تۈرك، ۋەتىنىمىز-شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتىشىمىز ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ۋەتەندىكى خەلقىمىزمۇ بىزگە ئۇنداق ھوقۇقنى بەرمىگەن.

2. «ئۇيغۇر»، «ئۇيغۇرستان» دېگەن ناملار ئىلىم دۇنياسىدا ئاللىقاچان تونۇلۇپ بولغان. «تۈرك»، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن ناملار بولسا، تېخى دۇنياغا تونۇلمىغان.

مىلادىنىڭ 746-ژىلىدىن 845-ژىلىغىچە مەركىزىي ئازىيادە «ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى» ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆتكەنلىگى مەلۇم. «ئۇيغۇر»، «ئۇيغۇرستان» دېگەن ناملار شۇ چاغلاردىلا دۇنياغا تونۇلۇپ بولغان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋىرلەردە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر دۆلەتلىرى مەۋجۇت بولۇپ،

تارىخ سەھنىسىدە دايىم ئورۇن ئېلىپ كەلدى. بۇ توغرىلىق سۆزنى چەت ئەل ئالىملىرىدىن ئاڭلايلى:

خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاسى ئايتەڭرىدە تۇغۇلمىش قامۇغ بىلگە قاغان مىلادىيەنىڭ 809-يىلى مەخسۇس پەرمان چىقىرىپ «بۇنىڭدىن كېيىن مىللىتىنىڭ نامى ئۇيغۇر دەپ ئاتالسۇن» دېگەن ئىكەن.

رۇس ئالىمى نىكولاي پانتۇسوۋ «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا: «ئۇيغۇر ئاقساقىلى يوگۇچۇن 861-يىلى تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، قەدىمىي ئۇيغۇر زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. بۇ يېڭى دۆلەت «ئۇيغۇرىيا» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» دېسە:

يەنە بىر رۇس ئالىمى ل.گۇمىليېۋ «قەدىمىي تۈركلەر» ناملىق كىتاۋىدا:

— «مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىي چېگراسى بىلەن خىتاي ئېلىنىڭ ئارىلىقىدا شۇنداق بىر ئەل باركى، ئۇنىڭ ساپ ھاۋاسى شۇنچىلىك يېقىملىق، ھېچ يەردىكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ خەلقى بولسا، قەدىمىي دەۋرلەردىلا زۇقۇرى مەدەنىيەت ياراتقان. بۇ ئەلنى خىتاينىڭ، ئەرەبنىڭ، گرېكنىڭ ئالىملىرى ياخشى بىلىدۇ. بۇ ئەلنى روسسىيانىڭ ۋە غەربنىڭ كۆپلىگەن سەياھەتچىلىرى زىيارەت قىلغان. بۇ ئۇيغۇرىيە ئېلىدۇر. دۇنياغا مەشھۇر بولغان بۇ ئەلنى موشۇ كۈنىچە ھەر يەردە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتاپ كېلىشمەكتە. قەدىمىي زاماندىن تارتىپ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاپ كەلگەن بۇ خەلقنىڭ ۋەتىنىنى قەدىمىي خىتايلار «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتىغان. گرېكلار بولسا «ئىپەك ئېلى» دەپ ئاتىغان. كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا قەشقەرىيە»، «شەرقىي تۈركىستان»، «چىنىي تۇرستان»، «شىنجاڭ»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى» دېگەندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىشىپ كېلىۋاتىدۇ. بىراق بۇ ناملارنىڭ ھېچ قايسىسى بىزنىڭ دەۋرىمىز ئۈچۈن يارىمايدۇ. مەن بولسام بۇ ئەلنى ھەممە يەردە «ئۇيغۇرىيە» دەپ يازىمەن» دەيدۇ. ھۆرمەتلىك ئالىمنىڭ بۇ يەردە ھەق سۆزنى ئېيتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئەندى «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن نامنى دۇنيا ئەھلى تونۇمايدۇ- دېگەن پىكرىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن بىر فاكت كەلتۈرەيلى:

1. ئۆمۈر بويى غەرقىي تۈركىستان داۋاسىنى قىلىپ كەلگەن مۇجاھىدىمىز ئەيسا يۇسۇپ ئالپتېكىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بۇ يولدىكى خىزمەتلىرىنى يەكۈنلەپ، مۇنداق دەپ يازغان ئېدى:

«ئۇ زامانلاردا پۈتكۈل دۇنيا شەرقىي تۈركىستاندىكى دەھشەتنى تاماشا كۆردى. شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ دات-پەرياتلىرىنى ھېچ كىم ئۇقمىدى. مەن ئەھۋالنى دۇنيا جامائىتىگە، دىنداشلىرىمىزغا بىلدۈرۈش، چۈشەندۈرۈش ۋە ئۇلاردىن ياردەم سوراش مەقسىتىدە ئوتتۇرا شەرق ۋە شەرق دۆلەتلىرىنى سەياھەت قىلدىم. كۆپ دۆلەتلەرنىڭ سەياسىي، دىنىي ۋە مىللىي ۋەكىللىرى بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇلارغا شەرقىي تۈركىستاننىڭ دەردى-داۋالىرىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتىم ئەپسۇسكى، مېنىڭ بۇ ئەجىرلىرىمگە، رىيازەتلىرىمگە جاۋاۋەن ئۇلاردىن ھېچ قانداق ياردەم كۆرەلمىدىم. سەۋەۋى، ئۇلارنىڭ ھېچ قايسىسى دۇنيادا «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن يەرنىڭ بارلىقىنى بىلمەيدىكەن!» («شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن» ستامبۇل، 1985-يىل نەشرى، 10-9-بەتلەر).

مانا موشۇ فاكتلار كۆرسىتىدۇكى، چەت ئەلدىكى ۋەتەنداشلىرىمىزنىڭ كۈچەپ تەشۋىق قىلىۋاتقىنىغا قارىماستىن، تېخىچىلا «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن نام دۇنياغا تونۇلمىغان.

2. «ئۇيغۇرستان»، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن ناملارنىڭ جۇغراپىيالىك مەناسى ئوخشىمايدۇ. ئېنىق ئېيتقاندا «ئۇيغۇرستان»-بۈگۈنكى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ» تېررىتورىياسىنى كۆرسىتىدۇ. «شەرقىي تۈركىستان» بولسا، تارىم ۋادىسىنى يەنى قەشقەرىيەنى كۆرسىتىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرى «شەرقىي تۈركىستان» دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. بۇ توغرىسىق سۆزنى يەنە ئالىملاردىن ئاڭلايلى:

3. تارىخ پەنلىرىنىڭ دوكتورى، مەشھۇر شەرقشۇناس ئالىم ب.پ.گورېۋىچ:-«XVII ئەسىر ۋە XIX ئەسىرنىڭ I يېرىمىدا مەركىزىي ئازىيادىكى خەلق ئارا مۇناسىۋەتلەر» ناملىق كىتاۋىدا: «شەرقىي تۈركىستان»-بۇ ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى. ئۇ ئىنقىلاپتىن ئىلگەركى رۇس ۋە غەربىي ئېۋروپا مەنبەلىرىدە: «قەشقەرىيە»، «كىچىك بۇخارا»، «چىنىي توكستان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. مەركىزىي ئازىيادىكى سەياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىن خېلە تەرەققىي ئەتكەن رېئون ئىدى. جۇڭغارىيا-ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ تەۋەسى بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ. چىن خانلىقى بۇ ئۆلكىلەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىك تەرەققىيات دەرىجىسى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئېتنىك تەركىۋى جەھەتتىن تامامەن ئوخشىمايدىغان بۇ ئۆلكىلەر سۈنئىي رەۋىشتە بىر ئۆلكىگە ئايلاندۇرۇلۇپ غەربىي-شىمالدىكى چىن ۋالىسىغا بويسۇندۇرۇلدى» دەپ يازغان.

ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناس ئالىمى د.ئى.تىخونوۋ بولسا ئۆزىگە قويۇلغان سوئاللارغا جاۋاپ بېرىپ، مۇنداق دېگەن:

«كونا ئەدەبىياتتا «شەرقىي تۈركىستان»، «چىنىي توكستان» ۋە «قەشقەرىيە» دېگەن ناملار باراۋەر

ئەھمىيەتلىك جۇغراپىياۋى چۈشەنچىلەردۇر. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» بولسا، بۇ «قەشقەرىيە»، «قۇڭغارىيە» ۋە «ئىلى ۋادىسى» ئۈز ئىچىگە ئالغان ئۆلكىنىڭ نامى. ئۇيغۇر دۆلەتلىرى تارىختا «ئۇيغۇرستان» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن بارلىق جايلاردا بۇ ئەلنى «ئۇيغۇرستان» دەپ يازىمەن.

ئالىملارنىڭ ژۇقۇرىدىكى بايانلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، «ئۇيغۇرستان»، «شەرقىي تۈركستان» دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ جۇغراپىيالىك مەناسى تامامەن ئوخشىمايدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، «ئۇيغۇرستان» بۈگۈنكى شۇئار تېررىتورىياسىنىڭ ھەممىسىنى ئۈز ئىچىگە ئالىدۇ. غەرقىي تۈركستان بولسا، تەگرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىغىنىلا كۆرسىتىدۇ. خىتاي رەھبەرلىرى: «شەرقىي تۈركستانچىلار داۋا قىلسا، يالغۇز قەشقەرىيانىلا ئالىدۇ. «ئۇيغۇرستانچىلار» داۋا قىلسا، پۈتۈن شىنجاڭ قولدىن كېتىدۇ!»، دەپ نالە قىلىشۋاتقانلىغى بېكار ئەمەس! ناھەتكى، شەرقىي تۈركستان دېگەن نامغا چىڭ ئېسىلىشۋالغان كىشىلەر موشۇ ئاددىي ھەقىقەتنى چۈشەنمىسە!

4. بىز بەتەنىنىڭ نامىنى «شەرقىي تۈركستان» دەپ ئاتىشىمىز ئۈچۈن «غەربىي تۈركستان» مەۋجۇت بولۇشى كېرەققۇ؟ ئۇقىنى؟ ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ غەربىپ تەرىپىمىزدە «غەربىي تۈركستان ئەمەس، ئۆز دۆلىتىنى ئۆز مىللىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدىغان: قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبەكستان، تاجىكىستان ۋە تۈركمەنستان جۇمھۇرىيەتلىرى مەۋجۇت. دۇنيانىڭ بۈگۈنكى رېاللىغى شۇنى كۆرسەتمەكتىكى، ھەر قانداق شۇ زېمىندا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن تۈپلۈك مىللەتنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ ھەم شۇنداق ئاتىلىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا مەملىكەتكە ئۆز نامىنى بەرگەن خەلقنىڭ، ۋەتىنىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىنغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ زېمىندا ياشاۋاتقان باشقا خەلقلەرنىڭ ھوقۇق-مەنپىيەتلىرى قانۇن بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئۆزىمىز ياشاۋاتقان قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنى ئالىدىغان بولساق، بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ كونستىتۇسىياسىدە:

«قازاقستان جۇمھۇرىيىتى»-بىر تۈتاش، سوۋېرېن، دېموكراتىك دۆلەت. ئۇ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەۋاتقان قازاق مىللىتى دۆلەتچىلىگىنىڭ شەكلى بولۇش بىلەن بىللە بارلىق پۇخرالارنىڭ تەڭ ھوقۇقلىغىنى تەمىنلەيدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە ھېچ قانداق شۇ مەملىكەتتە ياشاۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ۋەتىنى دېيىلگەن ئەمەس. ئوتتۇرا ئازىيادىكى قېرىنداشلىرىمىز ھەممىسى ئۆز دۆلىتىنى ئۆز مىللىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتىسا بولىدىكەنۇ، بىز ئۆز مىللىتىمىزنىڭ نامى بىلەن «ئۇيغۇرستان» دەپ ئاتىساق نېمىشكە بولمايدىكەن؟ ئەندى ھازىر ئۇيغۇرستاندا ياشاۋاتقان خەنزۇ، تۇنگان، مانجۇ، شىۋە، سولان قاتارلىق مىللەتلەرگە كەلسەك، ئۇلار بىزنىڭ ۋەتىمىزگە مۇھاجىر بولۇپ كەلگەن. مانجۇ-خىتاي ئىستىلاچىلىرى بىزنىڭ ۋەتىنىمىزنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋالغاندا، شۇلارنى ئەگىشىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭمۇ ئۆز ۋەتەنلىرى بار. ئۇيغۇرستان ئازات بولغاندىن كېيىن، بىز زامانىۋى دېموكراتىك دۆلەت قۇرىمىز. بۇ دۆلەت ياشىغان پۇخرالارنىڭ (قايسى مىللەت بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر) كىشىلىك ھوقۇقى كونستىتۇسىيا بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. ئۇلاردا ئەركىن ياشاش ھوقۇقى بولىدۇ، بىراق دۆلەتنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بولمايدۇ.

5. **«شەرقىي تۈركستان»، «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن ئاتالغۇلار مىللىي ئازاتلىق ھەركىتىمىز ئۈچۈن زىيانلىق. بۇ بىزنىڭ تارىخىمىزدا ئىسپاتلانغان ھەقىقەت.** پانتىيۇركىزىمنىڭ پۇرۇغى كېلىپ تۇرىدىغان . «شەرقىي تۈركستان» دېگەن نام، پانتىيۇركىزىمنىڭ پۇرۇغى كېلىپ تۇرىدىغان «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نام ھەر قاچان رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيالىرى بىرلىشىپ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزگە زىيانكەشلىك قىلىشىغا سەۋەپ بولۇپ كەلدى ۋە يەنە شۇنداق بولىدۇ. بۇ پىكرىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن تارىخىمىزدىن مىساللارنى كەلتۈرۈپ، مۇھاكىمە قىلىپ باقساق ئارتۇق بولماس.

1933-ژىلى 12-نويابر كۈنى قەشقەرىيەدە شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. پانتىيۇركىزىم، پانىسلامىزم پۇرىغى چىقىپ تۇرغان بۇ نام مىللىي دۈشمىنىمىز شىڭ شىسەي بىلەن ستالىننىڭ ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، بۇ ياش جۇمھۇرىيەتنى يوقىتىۋېتىشىگە سەۋەپ بولدى. 1934-ژىلى 13-ئاپرېل كۈنى سابىت داموللام باشلىق شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىگە تاشلاندى. 1937-ژىلى 12-ئوكتيابر كۈنى غوقا نىياز ھاجىم قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىگە تاشلاندى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بارى-يوقى بەش ئايلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى. ئاپىرى ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولدى، مىللىي ئازاتلىق يولىدا تۆكۈلگەن قانلار، بېرىلگەن قۇرۇانلار بېكارغا كەتتى. ئەپسۇسكى، بىز تاما قىلغان تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مۇسۇلمان ئەللىرىدىن ھېچ قانداق ياردەم بولمىدى. يەنىلا ئۇيۇۋۇر خەلقى زىيان تارتتى. ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قايتىدىن ئىنقىلاپ قىلىشقا توغرا كەلدى.

ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى ئېندرېيۇ فوربىس «شىنجاڭ ھەربىي ئەرباپلىرى» ناملىق كىتاۋىدا موشۇ ۋاقىئەلەرنى ئەسكە ئېلىپ مۇنداق دەپ يازغان ئېدى:

«باشلىق شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرى تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىنى ۋە ياردىمىنى ئۈمۈت قىلىشقان ئېدى. بىراق، ئانكارا ھۆكۈمىتى ئۇلارغا ھېچ قانداق ماددىي ياردەم بەرمىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئافغانىستان پادىشاسى مۇھەممەد زاھىر شاھقا مۇراجىئەت قىلدى. مۇھەممەد زاھىر شاھ بۇ مۇراجىئەتنى قوبۇل قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئېتىراپ قىلىشقا ھەم قورال-ياراق سېتىپ بېرىشكە ۋەدە قىلغان ئىدى. بىراق، بۇنى سېزىپ قالغان سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى كابۇل ھۆكۈمىتىگە دىپلوماتىك بېسىم ئىشلىتىپ، بۇ كېلىشىمنى ئەمەلگە ئاشۇرغۇزمىدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش ۋە قوللاپ قۇۋۋەتلەشكە ئېرىشىش يولىدىكى بارلىق تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسى ئاياقلاشتى. مۇنداق بولۇشى تەبىي ئىدى. بۇ جۇمھۇرىيەت تۈركچىلىكنى ۋە ئىسلام ئىدىيىلىرىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان پەيتتىلا خىتاي ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دۆلەتنى ئۆزلىرىگە دۈشمەن قىلىۋالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ موشۇ خاتالىقى ئۆزلىرىنى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدى».

1944-يىلى مىللىي ئازادلىق كۈرەش ئىلىدىن باشلاندى. ئېيتىلغەن، مىللىي ئازادلىققا تەشنا خەلقىمىزنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى، پارتىزان جەڭچى-كوماندىرلىرىمىزنىڭ قەھرىمانلىق كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە ئىنقىلاپ غەلىبە قازاندى. 12-نويابىر كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىنىپ، مۇستەقىل يېڭى دۆلەت — شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكالاندى.

بىراق، تارىختىن ساۋاق ئالمىغان پېشقەدەملىرىمىز، سابىت داموللامنىڭ خاتالىقىنى تەكرارلاپ، يېڭى دۆلەتنىڭ نامىنى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دەپ ئاتىدى. دىنىي مەزمۇندىكى شىئارلار يەنە ياڭراشقا باشلىدى. ئۇيغۇرستان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ مۇنداق يۆنىلىشتە مېڭىشىنى خالىمىغان رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيالىرى يەنە تىل بىرىكتۈرۈپ، بۇ جۇمھۇرىيەتنىمۇ نابۇت قىلىپ تاشلىدى..

مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىز قايتىدىن ئەۋج ئېلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ھەر خىل ئىدىيە، ھەر خىل كۆز قاراشتىكى كىشىلەر سېپىمىزگە كېلىپ قوشۇلماقتا. بەزى كىشىلەر:

«قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىزنىڭ نامى چوقۇم «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بولۇشى كېرەك، باشقىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دېيىشمەكتە. يەنە بەزى كىشىلەر بولسا: «ۋەتىنىمىزنىڭ نامى ئەزەلدىنلا « شەرقىي تۈركىستان» ئاتىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىزمۇ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» بولىدۇ، دېيىشمەكتە. بىرىچە، بۇ خىلدىكى كىشىلەر يە تارىختىن ساۋاق ئالمىغان، يە بۈگۈنكى دەۋرنىڭ تەلەپىنى چۈشەنمەيدىغان، يە ۋەتەندىكى 20 مىليون ئۇيغۇرنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سالمايدىغان شەخسىي قەھرىمانلاردۇر. بىز بۇ كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ، شۇنى ئېيتىمىزكى: ئۇيغۇر خەلقى پانتيۇركىزم ۋە پانىسلامىزمنىڭ دەردىنى ھارغىچە تارتتى. يەنە تارتىشنى خالىمايدۇ! ئاندىن قالسا بۈگۈنكى دۇنيا، بۈگۈنكى زامان پانتيۇركىزمنىمۇ، پانىسلامىزمنىمۇ قوبۇل قىلمايدۇ، قەتئىي رەت قىلىدۇ. سىزنىڭ ئۇنداق تۈركىي ياكى ئىسلامىي دۆلەت قۇرۇشىڭىزغا بۈگۈنكى دۇنيا يول قويمايدۇ! شۇنىڭ ئۈچۈن ۋەتىنىمىزنىڭ نامىنى پەقەت «ئۇيغۇرستان» دەپ ئاتىشىمىز كېرەك، باشقا يول يوق. مۇنداق نام بىزنىڭ ئۆتمۈش تارىخىمىزغىمۇ، بۈگۈنكى زامان تەلىپىگىمۇ، خەلقىمىزنىڭ ئارزۇسىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ۋەتەندىكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقىمىز بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىپ يەتتى. بىراق، تۈركىيەدىكى ۋە گېرمانىيادىكى قېرىنداشلىرىمىز تېخىچىلا چۈشەنمەيۋاتىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قېرىنداشلىرىمىز «سوۋېت ئىتتىپاقى» دەپ ئاتالغان رۇس ئىمپېرىيىسىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، سەياسىي جەھەتتىن ئۆز-ئۆزىگە غوجا بولغان ھالدا مۇستەقىل تەرەققىيا يولىغا چۈشتى. ئۇيغۇرستان بولسا تېخىچە خىتايىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ تۇرماقتا. خەلقىمىز سەياسىي، ئىختىسادىي، مەدەنىيەت، دۆلەتنى باشقۇرۇش جەھەتتىن قىلچە ھوقۇققا ئىگە ئەمەس. ھەتتا مىللەت بولۇپ ياشاش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئەمەس. ئەمگەك قىلىش، تەبىي كۆپىيىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئەمەس. خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ قولىدىكى ھوقۇقسىز قۇللار، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان مەھبۇسلاردۇر! موشۇنداق ئەھۋالدا تۇرغان ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن خىتايىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، مىللىي مۇستەقىللىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىنمۇ ئارتۇق ۋەزىپە يوق. بىز، ئالدى بىلەن خىتايىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلايلى. مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىمىز — ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتىمىزگە ئىگە بولايلى. ئازات مۇستەقىل مىللەت سۈپىتىدە باشقا مىللەتلەر قاتارىغا قوشۇلايلى، ئاندىن كېيىن تۈركىي خەلقلەر ئائىلىسىنىڭ ۋە دۇنياۋىي بىرلەشمىنىڭ تەڭ ھوقۇقلۇق ئەزاسى بولالايمىز. قىسقىسى، دۆلىتى يوق مىللەتنىڭ مىللەت ئەمەس. مىللەت نامى بىلەن ئاتالمىغان دۆلەت، ئۇ ھەقىقىي دۆلەت ئەمەس. بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ نامى ئۇيغۇر بولغان ئىكەن ۋەتىنىمىزنىڭمۇ نامى جەزمەن ئۇيغۇرستان بولۇشى كېرەك! بۇ مۇتلاق ھەقىقەت.

ژۇقۇرىدىكى پىكىرلەرنى خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، مىللەت بىلەن دۆلەت بىر پۈتۈن چۈشەنچە. ئۇلار بىر-بىرىنى شەرت قىلىدۇ. يەنى مىللەت بولمىسا، دۆلەت بولمايدۇ، دۆلىتى يوق مىللەتمۇ مەۋجۇت بولالمايدۇ. 1991-يىلى سوۋېت ئىمپېرىياسى پارچىلىنىپ، روسسىيانىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ كەلگەن مىللەتلەر مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلەتلىرىنى قۇرۇۋېلىشتى. ئۇلار ئۆز دۆلەتلىرىنى

ئۆز مىللىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتاشماقتا. ئەندىكى نۆۋەت خىتاي ئىمپېرىياسىگە كەلدى. بىز ئىشىنىمىزكى، ئۇزاققا قالماي خىتاي ئىمپېرىياسىمۇ پارچىلىنىدۇ. بۇ ئىمپېرىيا تەركىۋىدە مۇستەملىكە بولۇپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇر، تىبەت، موڭغۇل، مانجۇر بە تەيۋەن مىللەتلىرى خىتاينىڭ مۇستەملىكىچىلىك ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلىرىگە ئىگە بولىشىدۇ ۋە ھەر قايسى مىللەت ئۆز دۆلىتىنى ئۆز مىللىتىنى نامى بىلەن ئاتايدىغان بولىدۇ. بۇ بىر تارىخىي ئېقىم، بۇ ئېقىمنى ھېچ قانداق كۈچ توختىتىپ ئالالمايدۇ!

9-باب

ئۇيغۇرستاننىڭ جۇغراپىياسى

- ۋەتەنىنىڭ ھەر قانچە گۈزەل، باي بولسىمۇ، ئۇ ھاياتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا،
ساڭا قىلچە پايدىسى تەگمەيلا قالماستىن، ساڭا زىيانكەشلىك قىلىشقا سەۋەپچى بولىدۇ.
رەقىپلىرىڭ سېنى يوقىتىپ، ئەشۇ بايلىقلارنى ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ.
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

§1. ئۇيغۇرستاننىڭ جۇغراپىيالىك ئورنى

بىزنىڭ ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرستان-ئازىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ئورنى خەرىتىدە: شەرقىي مېرىدىيان 75.960-75 شىمالىي پارالېل 35.500-35 ئارلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ يەر مەيدانى 182418 كم^2 (خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي مەلۇماتىدا ئاۋال 1710000 كم^2 دەپ، كېيىن بولسا، 1646000 كم^2 دەپ ئېلان قىلىندى. شۇنداق قىلىپ خىتايلار 178018 كم^2 يېرىمىزنى يوشۇرۋاتىدۇ.) ئۇيغۇرستان يەر مەيدانىنىڭ چوڭلىقى جەھەتتىن دۇنيادىكى 200 مەملىكەتنىڭ ئىچىدە 15-ئورۇندا تۇرىدۇ. تەرەققىي قىلغان مەملىكەتلەردىن: ئانگلىيا، فرانسىيا، گېرمانىيا، ئىتالىيا، ياپونىيا قاتارلىق 5 مەملىكەتنىڭ تېررىتورىياسىگە تەڭ. بىزنىڭ ۋەتىنىمىز ئەينە شۇنداق، كەڭ-تاشا، گۈزەل ۋە باي ۋەتەن.

ئۇيغۇرستان شەرىق تەرەپتىن خىتاينىڭ گەنسۇ، چىنخەي ئۆلكىلىرى بىلەن-1430 كم؛ شەرقىي شىمالدىن موڭغۇلىيا جۇمھۇرىيىتى بىلەن-1416 كم، شىمال تەرەپتىن روسسىيا بىلەن 54 كم، قازاقستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن- 1700 كم، قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن 1100 كم، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن 450 كم، غەربىي تەرەپتىن ئاۋغانىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن 92 كم، پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بىلەن 500 كم، غەربىي-قەنۇپتىن ھىندىستان بىلەن 200 كم، جەنۇپ تەرەپتىن تىبەت بىلەن 1200 كم ئۇزۇنلۇقتا چېگارىلىنىدۇ. چېگارا سىزىغىنىڭ ئۇمۇمىي ئۇزۇنلۇغى: 8142 كم كېلىدۇ.

ئۇيغۇرستاننى شىمال تەرەپتىن: ئالتاي، زايسان، تارباغاتاي ۋە جۇڭغار تاغلىرى، غەربىي تەرەپتىن پامىر تاغلىرى، غەربىي-جەنۇپ تەرەپتىن كونلۇن، قاراقۇرۇم تاغلىرى، جەنۇپ تەرەپتىن ئالتۇنتاغ تىزمىلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. بۈيۈك تەڭرىتېغى بولسا، تېبىي بەلباغ بولۇپ، غەربتىن شەرققە كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇپ تەرىپىدە تارىم ئويمانلىغى، شىمال تەرىپىدە بولسا، يايىق (جۇڭغارىيا) ئويمانلىغى بىلەن ئىلى ۋادىسى بىپايان ئالەم بولۇپ سوزۇلۇپ ياتىدۇ. بۇ ۋادىلارنىڭ ئۇمۇمىي سەتھى (مەيدانى) 1 مىللىون كم^{2}غا يېقىن. قالغان قىسمىنى بولسا، تاغ ۋە ئېدىرلار ئىگەللەپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرستان ئېۋرائازىيا قۇرۇقلۇغىنىڭ نەق ئوتتۇرىسىدا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز-ئوكيانلاردىن ژىراقلىغى 2000 كم-دىن 7000 كم غىچە كېلىدۇ. ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشالغان ۋادىلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىك دەرىجىسىمۇ ھەر خىل. بۇ ئەھۋال ھاۋا كلىماتىنىڭ ھەر خىللىغىنى، ئىسسىق-سوغ پەرقىنىڭ ژۇقۇرىلىغىنى بەلگۈلىگەن.

ئۇلۇق تەڭرىم ئۇيغۇرستانغا يەر يۈزىدە بولىدىغان گۈزەللىك، ئەۋزەللىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاتا قىلغان ھەم باشقا ئەللەردە يوق مۆجىزىلەرنى بەرگەن. سەپ-سېلىپ قارايدىغان بولساق، بۇ ئەلدە ژىل بويى قار، مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان تاغ تىزمىلىرى، خىلمۇ-خىل مۇرەككەپ يەر تۈزۈلۈشى، يېشىللىققا پۈركەنگەن ياپ-يېشىل يايلاقلار، ئۈچ-چېكى يوق قويۇق ئورمانلىقلار، مەۋج ئۇرۇپ ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرغان دەريالار، سان-ساناقسىز سۈپ-سۈزۈك زۇمرەت كۆللەر، مەڭگۈ ئېرىمايدىغان كۆپ-كۆك مۇزلۇقلار، توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان يەر ئاستى سۇلىرى، تاغ-دالالارنى قاپلاپ يايرىشىپ ژۈرگەن جانلىق مەخلۇقاتلار، ئېچىلىشىنى كۈتۈپ ياتقان مول مىنېرال بايلىقلار، ئۈچ-چېكىگە كۆز يەتمەيدىغان قۇملۇقلار، ئالاھىدە ئەۋزەللىككە ئىگە نۇر-ئىسسىقلىق مەنبەلىرى. بىر يېرىدە تونۇردەك ئىسسىق، بىر يېرىدە مۇزخانىدەك سوغ كلىمات. كۆزنى چاقنىتىدىغان رەڭگا-رەڭ گۈل-گىيالار، ئەتىۋالىق قۇشلار بىلەن دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان ناياپ ھايۋاناتلار. ھەممىسى-ھەممىسى موشۇ ئەلگە جەم بولغانلىغىنى كۆرىمىز.

ئۇيغۇرستاندا 570 چوڭ-كىچىك دەريالار بار. بۇ دەريالار ئادەم بەدىنىدىكى قان-تومۇرلارغا ئوخشاش، ۋەتىنىمىزنىڭ بىپايان زېمىنلىرىنى سۇغىرىپ، ھاياتلىق بەخش ئېتىپ كەلمەكتە. بۇ دەريالارنىڭ

چوڭراقلىرىنى ئاتاپ ئېيتساق، شىمالدا: ئىلى دەرياسى، ماناس دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى ۋە ئۈرۈمچى دەريالىرى، جەنۇبتا: تارىم دەرياسى، خوتەن دەرياسى، زەرەپشا دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى، قايدۇ دەرياسى ۋە كۆنچى دەريالىرىدۇر. ۋەتىنىمىزدە 100دىن ئوشۇق ھەر خىل چوڭلۇقتىكى كۆللەر بار. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلەمى: 6081 كم^2 كېلىدۇ. موشۇ دەريا ۋە كۆللەرنىڭ بىر قىسمى سۇيىدىن پايدىلىنىپ، 800 مىللىيون مو يەردە ئاشلىق، 976000 مو يەردە مېۋىلىك دەرەقلەر ئۆستۈرۈلىدۇ.

ئۇلاردىن باشقا 33 مىللىيون مو يەردە تەبىي ئورمانلىقلار بار. ئۇيغۇرستاننىڭ جايلاشقان ئورنى يەر شارى شەرقىي يېرىم شارىنىڭ مۆتىدىل مىنتەقە دائىرىسىگە كىرىدۇ. بىراق، بۇ ئەلدە ئورۇن ئالغان ئېگىز تاغلار بىلەن پەس تۈزلەڭلىكلەر، قۇملۇق چۆللەر بىلەن بوستانلىقلار شىمالنىڭ نەم ھاۋاسى بىلەن جەنۇبنىڭ قۇرۇق-ئىسسىق ھاۋاسى قاتارلىق ئامىللار ئۆز ئارا بىر-بىرىگە تەسىر قىلىشى تەبىي شارائىتنىڭ خىلمۇ-خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىققان. بۇ بولسا، يەر يۈزىنىڭ ھەر خىل ئەللىرىدە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك، مېۋىلەرنىڭ بىمالال ئۆسۈشىگە، ھەر خىل تەبىي شارائىتتا ياشايدىغان ھايۋانلارنىڭ ئۆسۈپ كۆپىيىشىگە قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرستان يەر-يۈزىدىكى ھايۋانات ۋە ناباتاتلارنىڭ تەبىي مۇزېيى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىمۇ بىر مۆجىزە دېگەن سۆز.

§2. ئۇيغۇرستاننىڭ تەبىي بايلىقلىرى

ئۇيغۇرستان-گۆھەر زېمىن دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇنىڭ يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى ئىنتايىن مول بولغانلىقىدا. تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ھازىرقى دۇنيادا بايقالغان قېزىلما بايلىقلارنىڭ تۈرى 200 خىلغىمۇ يەتمەيدىكەن. ئۇيغۇرستاندا بولسا، شۇلارنىڭ 124 خىلى تېپىلغان. بۇ قېزىلما بايلىقلارنىڭ مەنبەسى مول، سۈپىتى ئەلا، مېتال تەركىۋى يۇقۇرى. خىتاي ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان رەسمىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا: ئۇيغۇرستاندا 307000 كم2 مەيدانى ئېلىپ ياتقان كۆمۈر قاتلىمى بار. ئۇنىڭ زاپاسى 1 تىرىللىيون 600 مىللىيارد توننا ھېساپلىنىدىكەن. تارىم، قۇڭغار، ئىلى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ يەر ئاستىدا 850000 كم2 مەيدانىنى ئىگەللىگەن نېفىت دېڭىزى ياتماقتا. ئۇنىڭ زاپاس مىقدارى 50 مىللىارد توننىدىن ئوشۇق. قارا مېتال يەنى تۆمۈر رۇدىسى ئۇيغۇرستاننىڭ ھەممە يېرىدە دېگىدەك تېپىلىدى. يەنى كېلىپ % 60تىن كۆپ مەھسۇلات بېرىدىغان تۆمۈر رۇدىسى ناھايىتى كۆپ. بۇلاردىن ئېلىنىدىغان تۆمۈرنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 728 مىللىيون توننا ھېساپلىنىدۇ. رەڭلىك ۋە قىممەتلىك مېتاللارنىڭ زاپاسى ئىنتايىن مول. ھازىر 920 ئورۇندىن 19 خىل قىممەتلىك رەڭلىك مېتال ئېلىنىۋاتىدۇ. بۇ كانلارنىڭ ئىچىدە مىس ۋە ئالتۇن كانلىرى ئەڭ كۆپ. ھازىر 270 ئورۇندا ئالتۇن كانلىرى ئېچىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 76 كاندىن كېپەك ئالتۇن، 74 كاندىن تۆمۈرلۈك ئالتۇن، 50 نەچچە كاندىن ئارىلاشما ئالتۇن ئېلىنماقتا. مىسنىڭ زاپاس مىقدارى 246000 توننا بولۇپ 544 ئورۇندا مىس كانلىرى ئىشلەۋاتىدۇ.

خىتاي ھۆكۈمىتى 2001-يىلى 12-فېۋرال كۈنى ئېلان قىلغان مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: ئۇيغۇرستاندا زور مىقداردا ئالتۇن، كۈمۈچ، مىس، قوغۇشۇن ۋە كالىيون قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى جايلاشقان 41 بەلباغنىڭ بارلىقى ئېنىقلاندى. دەسلەپكى قەدەمدە ھېساپلىنىشىچە، بۇ كانلاردا ساقلىنىۋاتقان ئالتۇننىڭ مىقدارى 8950000 توننا. مىسنىڭ مىقدارى 6970000 توننا، قوغۇشۇننىڭ مىقدارى 10800000 توننا، كالىيوننىڭ مىقدارى 500 مىللىيون تونىنىغا يېتىدىغانلىقى ئېنىقلانغان. (خىتايلار ھەر يىلى ئېلىنىۋاتقان ئالتۇن، ئۇران ۋە باشقا قىممەتلىك ماددىلارنىڭ مىقدارىنى يوشۇرۇپ، ئېلان قىلماي كېلىۋاتىدۇ). بۇلاردىن باشقا: نىكېل، تانتال، سېزىي، سىماپ، قولەي قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى نۇقتىلىرىمۇ كۆپلەپ تېپىلغان. خىتاينىڭ ئېتىراپ قىلىشىچە، يۇقارقى كانلاردىن ھەر يىلى 166000 توننا مىس، 114000 توننا نىكېل، 1290000 توننا گۈڭگۈت ئېلىنىۋاتىدۇ. رەڭلىك مېتاللاردىن: لىتىيى، نوبى، تانتال قاتارلىق 20 نەچچە خىلى بار. ئېسىل تاشلاردىن: ياقۇت، زۇمرەت، قاش تېشى ھەتتا گۆھەرمۇ چىقىدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرستان دۇنيانىڭ ئېچىلمىغان بايلىق غەزنىسى. خىتاينىڭ كامايتىپ كۆرسەتكەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا 1998-يىلى ئۇيغۇرستان تېررىتورىياسىدىكى كانلاردىن قېزىۋېلىنغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 22 مىللىيارد يۈەندىن ئاشقان. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرستاننىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى چاپسانىراق ۋە كۆپرەك ئېلىۋېلىش مەخسىتىدە چەت دۆلەتلەرنىڭ 20دىن ئوشۇق كومپانىيالىر بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، ئۇيغۇرستاننىڭ تەبىي بايلىقلىرىنى تالان-تاراج قىلىۋاتىدۇ. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ پاش قىلىپ قويىشىچە، ئاۋستىرىيانىڭ بىر شىركىتى ئىلى رايونىدىكى بىر كاندىنلا بىر يىلدا 29 مىللىيون ئامېرىكا دوللىرى پايدا ئالغان.

ئۇيغۇرستاننىڭ موشۇنچىلىك كۆپ بايلىقلىرىنى بىر تىيىن ھەق تۆلىمەي بىكارغا ئېلىپ كېتىۋاتقان خىتاي ھۆكۈمىتى، قەشقەرىيەدە تەبىي ئاپەت يۈز بەرگەندە، خەلقنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۆزى بىر تىيىن ياردەم بەرمىگەن. «قىزىل كرېست» جەمىيىتىدىن بېرىلگەن ياردەم پۇللارنى ئاپەتكە ئۇچرىغان رايونىدىكى خەلققە تارقىتىپ بەرمەي، خىيانەت قىلىپ يەۋالغان. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق مۇتەھەملىك، ئاچ كۆزلۈك بولامدۇ؟

ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرستان يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرى جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن باي ئەل. ئۇنىڭ دېخانچىلىق

---

1 مو – 666^2 مېتىرغا تەڭ

قىلىشقا بولىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى 100 مىللىون موغا يېتىدۇ. ھازىرغىچە بۇ يەرنىڭ پەقەت يېرىمىغىلا دېخانچىلىق قىلىنىپ، ھەر خىل زىرائەتلەر تېرىلىۋاتىدۇ. دېخانچىلىقتىن ھەر ژىلى 8 مىللىون توننىدىن ئوشۇق ئاشلىق، 670000 توننا پاختا، 360000 توننا ياغلىق دان، 3 يېرىم مىللىون توننا قىزىلچا ئېلىنىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇرستاندا چارۋا-مال ئۆستۈرۈشكە قولايلىق 860 مىللىون مو يايلاق ئوتلاقلار بار. بۇ يايلاقلاردا 40 مىللىون باش چارۋا-ماللار ئۆستۈرۈلىۋاتىدۇ. ئۆچكى ۋە تاشقى بازارلاردا ھەر ژىلى 8 مىللىون باشتىن 10 مىللىون باشقىچە مال سېتىلىۋاتىدۇ. موشۇ ئېكسپورتتىن خىتاي ھۆكۈمىتى ھەر ژىلى 7 مىللىئارد 540 مىللىون يۈەن، يەنى 1 مىللىئارد ئاقش دوللار كىرىم قىلىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇرستان بېلىقچىلىق ئېگىلىكى جەھەتتىمۇ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتلارغا ئىگە. بېلىق ئۆستۈرۈشكە باپ كېلىدىغان دەريا-كۆللەرنىڭ كۆلەمى 5 مىللىون موغا يېتىدۇ. موشۇ كۆللەردىن ھەر ژىلى 300 مىڭ توننا بېلىق ئولاپ ئېلىنىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇرستاندا 5 مىللىون گېكتار مەيداندا تەبىئىي ئورمانلىقلار بار. بۇ ئورمانلىقلاردا ئۆسۈۋاتقان ھەر خىل تۈردىكى مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەل-دەرەقلەرنىڭ سان ھېساۋى يوق. بۇ ئورمانلارنىڭ كۆپ قىسمى تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان. بۇ ئورمانلىقلارنى ماكان قىلغان ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئۇچار قۇشلارنىڭ تۈرىنىڭ كۆپلىگى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. مەسىلەن، ئالىي دەرىجىلىك ياۋايى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ خىلى 4000 خىلغا، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك ئۆسۈملۈكلەر 700 خىلغا، دورا ئۆسۈملۈكلىرى 719 خىلغا يېتىدۇ. سانائەتكە خام ئەشيا بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، ياغاچ ماتېرىئاللىرى بايلىغى، تالىلىق ئۆسۈملۈكلەر بايلىغى ۋە خۇش-پۇراق چاچىدىغان مايلىق ئۆسۈملۈكلەر بايلىغى ھەددى-ھېساپسىز كۆپ.

ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈرى 250 خىلغا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە «قىزىل كىتاپقا» كىرگۈزۈلگەن ئاز ئۇچرايدىغان ھايۋانلارنىڭ تۈرى 87گە يېتىدۇ. ياۋايى قۇشلارنىڭ تۈرى 179غا، ژىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ تۈرى 49غا يېتىدۇ. موشۇ ياۋايى قۇشلار بىلە ياۋا ھايۋانلارنى ئولاش ئارقىلىق ھەر ژىلى 200 مىللىون دوللار، سانائەت ئۈچۈن كېرەكلىك ئۆسۈملۈكلەر بىلەن، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى سېتىش ئارقىلىق ھەر ژىلى 120 مىللىون دوللار كىرىم قىلىنىۋاتىدۇ.

سانائەت جەھەتتىن ئۇيغۇرستان ئۆزىدىن چىقىدىغان خام ئەشيالارغا تايىنىپ، خەلىق تۇرمىشىغا، جەمىيەت ۋە دۆلەت ئېھتىياجىغا كېرەكلىك مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشلەپ چىقىرالايدۇ. مەسىلەن: پاختا ۋە ژۇڭدىن توقۇلغان رەختلەر، ئېلىما توقۇلما ماللار، قەغەز، شېكەر، رەڭلىك تېلېۋىزور، گاز، كۆمۈر، نېفت، ئېلېكتر ئېنېرگىياسى، سېمېنت، خىمياۋىي ئوغۇت، يېزا ئېگىلىگى ماشىنىلىرى قاتارلىق 3000 خىلدىن ئوشۇق مەھسۇلاتلار بار. بۇ مەھسۇلاتلار ئىچكى بازارلاردىن ئېشىپ چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىش ئارقىلىق ھەر ژىلى 500 مىللىون دوللار كىرىم قىلىنىۋاتىدۇ.

ژۇقۇرىدىكى سان-سىفىرلىق مەلۇماتلارنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سابىق رەئىسى تۆمۈر دەۋامەتنىڭ 1993-ژىلى ئېلان قىلىنغان «سۆيۈملۈك يۇرتۇم شىنجاڭ» ناملىق كىتاۋىدىن ئالدۇق. بۇ پەقەت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ئىشلەپ چىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرستاندا «ئىشلەپ چىقىرىش-قۇرۇلۇش ئارمىياسى» دەپ ئاتالغان، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بويسۇنمايدىغان، بىۋاستە مەركەزگە قارايدىغان غايەت چوڭ ئىشلەپ چىقىرىش مۇئەسسەسى بار. ئۇلارنىڭ ئىلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرى ژۇقارقى مەلۇماتقا كىرگۈزۈلمىگەن. ئىككىنچىدىن، بىز خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇرلار ھەققىدە ھېچ قاچان راست گەپ قىلمايدىغان، ھەمىشە ساختا مەلۇمات بېرىدىغانلىغىنى ياخشى بىلىمىز. 1/3گە قىسقارتىپ بېرىلگەن ژۇقارقى سان-سىفىرلارنى ئاساس قىلغاندىمۇ، بىزنىڭ ۋەتىنىمىز نەقەدەر باي مەملىكەت ئېكەنلىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەندى، تۈركىيانىڭ ئىستامبۇل شەھىرىدىكى «شەرقىي تۈركىستان تەتقىق مەركىزى» تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1999-ژىلى بېسىپ تارقىتىلغان «شەرقىي تۈركىستان قوللانمىسى» ناملىق كىتاپتا تۆۋەندىكى مەلۇماتلار ئېلان قىلىندى:

« ئۇيغۇرستاننىڭ تارىم-جۇڭغار ۋە تۇرپان ئويمانلىقلىرىدىكى 912 كىلومېتىرلىق زېمىندا قېلىنلىغى 10000 مېتىردىن ئاشىدىغان نېفت چۆكمە قاتلىمى بارلىغى ئېنىقلانغان. شۋېسارىيانىڭ سيۇرىخ ئاگ بىرلەشمە شىركىتىنىڭ 7 ژىللىق نەق مەيداندا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش خۇلاسىسىدە، پەقەت تارىم ئويمانلىغىنىڭ تەكلىماكان چۆلى ئاستىدىكى نېفت زاپاسى 50 مىللىئارد توننا، تەبىئىي گاز زاپاسى 8 ترىللىون كۇبومېتىر كېلىدېكەن. بۇ ئاقشىنىڭ زاپاسىدىكى گاز مىقدارىدىن 2 ھەسسە كۆپ بولۇپ، پۈتۈن دۇنيادىكى نېفت زاپاسىنىڭ 1/3 قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. پۈتكۈل خىتاينىڭ 300 ژىل ئىشلىتىشىگە يېمالال يېتىدېكەن. ئۇيغۇرستاننىڭ 500دىن ئارتۇق جايىدا نېفت، 20 نەچچە جايىدا نېفت گازى بولۇپ، نېفتلىكىنىڭ ئۇمۇمىي مەيدانى ئانگلىيا، فرانسىيالەرنىڭ يەر مەيدانىدىن ئارتۇق، ھازىر قارىماي، ئاقبۇلاق، قىزىل تاغ، كۆك يار ئۆلكىلىك قاتارلىق 5 نېفتلىكتىن ژىلىغا 15 مىللىون توننا نېفت ئېلىنىپ، ھەممىسى ئىچكى خىتاي ئۆلكىلىرىگە توشۇلماقتا.

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرستاننىڭ باشقا بايلىقلىرىنى تالان-تاراج قىلغانلىقى ئاز دەپ، نېفت-گاز بايلىغىنى ئۆزىنىڭ شەرقىي رايونلىرىغا كۆپ مىقداردا ھەم چاپسانىراق يەتكۈزۈپ ئىشلىتىشقا تىرىشماقتا. موشۇ مەخسەتتە 2001-ژىلىدىن باشلاپ، دىئامېترى 5،2 مېتىر كېلىدىغان قوش لىنىيالىك نېفت ئاققۇزۇش تروبىسىنى ياتقۇزۇپ، ئۇيغۇرستاننىڭ نېفتىنى شانخاي شەھىرىگە يەتكۈزدى.

ئۈرۈمچىدە چىقىدىغان«بۇگۈنكى شىنجاڭ» ژۇرنىلىنىڭ 4-سانىدا«غەربىنىڭ گازىنى شەرققە يەتكۈزۈش-شىنجاڭ خەلقىگە بەخت ئاتا قىلىدۇ!»-ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. مەزكۇر ماقالىدا:

«2003-يىلى غەربىنىڭ گازىنى شەرققە يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشىنىڭ شىنجاڭدىكى 1000 كىلومېتىرلىق قىسمى تاماملاندى. 2004-يىلى 10-ئايدا شىنجاڭنىڭ تەبىي گازى «شەرقتىكى نۇرلۇق مەرۋايىت» شاڭخايغا ئۇلاشتۇرۇلۇپ، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىنىۋاتقان بۇ قۇرۇلۇشنىڭ بىرىنچى باسقۇچلۇق پىلانى ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. بۇ لىنىيە غەربتە تارىمدىن باشلىنىپ، گەنسۇ، شىڭشىيا، شەنشى، سەنشى، خېنەن، ئەنخۇي، جياڭسۇ ۋە جېجياڭدىن ئۆتۈپ شەرقتىكى شاڭخايغا يەتكۈزۈلىدۇ. تۇرۇبا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلىقى 4000 كىلومېتىر. پىلان بويىچە 2004-يىلدىن باشلاپ گاز يەتكۈزىلىدۇ. 2007-يىلغا بارغاندا گازنىڭ مىقدارى 12 مىللىيارد كۇب مېتىر بولىدۇ. موشۇنداق سۈرئەتتە 30 يىل گاز بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ» دېيىلگەن.

يەنەبىر مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ پىلان ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئەمەلگە ئاشقان. خىتايلار موشۇ پرووود ئارقىلىق ھەر يىلى 12 مىللىيارد كۇبومېتىر گاز ئېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇر گازىنىڭ بىر باللونى خىتاينىڭ شاڭخاي شەھىرىدە 3،5 يۇۋەندىن سېتىلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرستاننىڭ ئۆزىدە بولسا، 35 يۇۋەندىن سېتىلىۋاتىدۇ. بۇ بولسا، بىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرنىڭ تەبىي بايلىقلىرىنى تالان-تاراج قىلىۋاتقانلىقىنىڭ ياققال بىر كۆرۈنۈشى.

بۇنىڭ سىرتىدا، ھازىر تارىم، تۇرپان، قۇمۇل، مەكىت رايونلىرىدىكى نېفىتلىكنى ئېچىش ئىشى تېز سۈرئەت بىلەن بېرىلماقتا. بۇ ئىشقا ئىچكى خىتاينىڭ بارلىق ئۆلكىلىرى جەلپ قىلىنماقتا. بەزى بىر مەتبۇئات خەۋەرلىرىگە ئاساسلانغاندا: «ھازىر خىتاي ئىشلىتىۋاتقان ۋە سېتىۋاتقان بارلىق نېفىتنىڭ 99 پايىزىنى ئۇيغۇرستاندىن ئېلىۋاتىدۇ»، تارىمنىڭ شىمالىدىكى 8000 كم2 دائىرىدىنلا بىر تىرىللىيون كۇب مېتىر گاز ئېلىش مۇمكىنلىكىنى بايقاپ قالغان يالماۋۇز خىتايلار تارىمدىن شاڭخايغىچە بولغان 4212 كىلومېتىر مۇساپىغا دىئامېتىرى 2،5 مېتىر كېلىدىغان تۇرۇبىدىن 2 لىنىيە ياتقۇزۇپ، تارىمدىن ھەر يىلى 20 مىللىيارد كۇب مېتىر گاز ئېلىشنى پىلانلىدى (بۇ قۇرۇلۇش 2002-يىلى باشلىنىپ، 2007-يىلى ئاياقلاشماقچى). بۇ-خىتاي ئىمپېرىيالىستلىرى ئۇيغۇرستاننىڭ تەبىي بايلىقلىرىنى بۇلاپ-تالاش جەھەتتىكى يېڭى قەدىمى بولغۇسى» («شەرقىي تۈركىستان ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2-سانىدىن ئېلىندى).

ئۇيغۇرستاننىڭ 133 جايىدا كۆمۈرلۈك بار بولۇپ، ئومۇمىي مەيدانى 90000 كم2دىن ئاشىدۇ. بۇ ئەرەپ بىرلەشمە خەلىپىلىكىنىڭ يەر مەيدانىدىن چوڭ دېگەن سۆز. ھازىر مەلۇم بولغان كۆمۈر زاپەسى بىر تىرىللىيون 200 مىللىيارد تونىنا بولۇپ، موشۇ كۈندە 500دىن ئارتۇق كاندىن كۆمۈر ئېلىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلۇپ كېتىلىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇرستاننىڭ 600دىن ئارتۇق جايىدا تۆمۈر رۇدىسى كانلىرى بار. 12 جايىدىكى تۆمۈر كانىنىڭ زاپىسى بىر مىللىيارد تونىنا كېلىدۇ. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرى بويىچە، 1994-يىلى 663900 تونىنا پولات، 577100 تونىنا پولات ماتېرىياللىرى، 462500 تونىنا چويۇن ئىشلەپ چىقىرىلغان.

ئۇيغۇرستاننىڭ 56 ناھىيەسىدىكى 270 جايىدىن ئالتۇن چىقىدۇ. ئالتۇن كانلىرىنىڭ ھەممىسىنى خىتاي ھەربىيلىرى ئىگىلەۋالغان. 1992-يىلقى ستاتىستىكا مەلۇماتلاردا 1992-يىللىق ئالتۇن ئىشلەپ چىقىرىش پىلانىنى 140 پايىزغا ئاشۇرۇپ ئورۇنلانغانلىقى ئېلان قىلىندى. بىراق، خىتايمۇستەملىكىچىلىرى زادى قانچىلىك ئالتۇنىمىزنى ئوغرىلاپ ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى يوشۇرۇپ ئېلان قىلماي كېلىۋاتىدۇ. پەقەت سارىبۇلاقتىكى بىر ئالتۇن كاندىن يىلىغا 10000 سەر ساپ ئالتۇن ئېلىنغانلىقى توغرىلىق مەلۇمات بار. شۇنداقلا قىممەت باھالىق مېتاللاردىن: پىلاتىنا، كۈمۈچ، مىس، نىكېل ۋە باشقا مەھسۇلاتلار ئېلىنىۋاتىدۇ. 1992-يىلى جەمى 74000 تونىنا مىس، 660 تونىنا نىكېل ئېلىنغان. 140 جايىدا مولىبدېن، ۋولفرام، كوبالت كانلىرى بار. 130 جايىدا بېرىللىي، لىتىي، تانتال، نىۋى، سىزىي قاتارلىق كام ئۇچرايدىغان مېتاللار چىقىدۇ. 30 تونىنا ئېغىرلىقتىكى بېرىلىي كرىستالى ۋە 12 تونىنا ئېغىرلىقتىكى پوللوسست كرىستالى تېپىلغان... (خىتاي ھۆكۈمىتى بۇنى يوشۇرۇپ، ئېلان قىلماي كەلگەن).

تۈركىيادە چىقىدىغان «ئوتتۇرا شەرق» گېزىتىنىڭ 1994-يىلى 17-سېنتيابىر سانىدا خەۋەر قىلىنىشىچە:

«گېرمانىيادىكى ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئې.ن.دىككېنس تەبىي بايلىقلارنىڭ تارقىلىشى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، چىقارغان خۇلاسە دوكلادىدا ئۇران زاپىسىنىڭ كۆپلىكى جەھەتتىن ئۇيغۇرستان دۇنيا بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ يەردە 12 تىرىللىيون تونىنا ئۇران زاپىسى بار» دەپ ئېلان قىلىنغان. خىتاي تەرەپ ئېلان قىلغان بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە: ئىلى رايونىدىكى تالدىتاغ جىلغىسىدىن ۋە ياركەنتتىكى ئۇران كانلىرىدىن ئۇران مادىدىسى ئېلىنىۋاتىدۇ. خىتاي ئىمپېرىيىسى ئۇيغۇرستاندىن ئېلىنغان ئۇراندىن پايدىلىنىپ، ئاتوم يادرو قۇرالىغا ئىگە بولۇۋالدى. ئەينە شۇ قۇرالغا تايىنىپ، دۇنياغا غوجا بولۇشقا ئىنتىلىۋاتىدۇ. پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ھەيۋە قىلىۋاتىدۇ.

بىز ژۇقۇرىدا ئۇيغۇرستاننىڭ تەبىي بايلىقلىرى توغرىلىق ھازىرغىچە ئېنىقلانغان بايلىقلارنىڭ سان-سىفىرلىق مەلۇماتلىرىنى كەلتۈردۇق. تېخى ئېنىقلانمىغان قانچىلىك بايلىقلىرىمىز بارلىقىنى ھېچ كىم بىلمەيدۇ. ھازىر مەلۇم بولغان، بىز ئېلان قىلغان مەلۇماتلارغا ئاساسلانغان تەغدىردىمۇ بۇ ئاز بايلىق ئەمەس. ئەگەر بىزنىڭ خەلقىمىز ئۆز يېرىدىن چىقىۋاتقان موشۇ بايلىقلارنىڭ يۈزدىن بىر پايىزىغا ئىگە بولغان بولسا، دۇنيادىكى ئەڭ

بدي مىللەتلەرنىڭ قاتارىدا پاراۋەن ياشىغان بولار ئىدى. ئاچ كۆز توپىماس مۇستەملىكىچىلەر بىزنىڭ شۇنچە كۆپ بايلىقلىرىمىزنى بۇلاپ-تالاپ ئېلىپ كېتىۋاتىدۇ. شۇ بايلىقلارنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇيغۇرىستان خەلقىنى بولسا، گادايلىق، مۇھتاجلىقتا ياشاشقا مەجبۇر قىلىۋاتىدۇ. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ھەقسىزلىك بولامدۇ؟!

بۇ ئەمەلىيەت شۇنداق بىر ھەقىقەتنى ئىسپاتلايدۇكى، مىللىي مۇستەقىللىك-مىللەتنىڭ بەخىت-سائادىتى، شان-شەرىپى ۋە ھاياتىنىڭ كاپالىتى. پەقەت مۇستەقىل مىللىي دۆلىتى بولغاندىلا، ئۇ مىللەت بەختلىك بولالايدۇ. مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىدىن ئايرىلغان مىللەت ھەر قانچە تالانتلىق بولسىمۇ، تالانتىنى جارىي قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ۋەتىنى ھەر قانچە باي، گۈزەل بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. ئەكسىچە، بۇ باي، گۈزەل ۋەتەن دۈشمەنىنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈگۈنكى پاجىئەلىك ئەھۋالى موشۇ ھەقىقەتنى مۇنازىرە تەلەپ قىلالمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى!

10-باپ

ئۇيغۇرىستاننىڭ ئاھالىسى، مىللىي تەركىۋى ۋە مەمۇرىي بۆلۈنۈشى

- چىنلىقلار «بىز پۈتۈن جۇڭگونىڭ بىرلىكىنى ساقلايمىز» دەيدۇ-يۇ،
بىزنىڭ ۋەتىنىمىزنى پارچىلاپ، سۇنئىي بۆلەكلەرگە بۆلۈۋېتىدۇ.
بۇ جاھانگىرلارنىڭ «بۆلۈپ تالاش، ھۆكۈمرانلىق قىل!» دېگەن سەياستى ئەمەسمۇ!؟
مۇھەممەتىمىن بۇغرا

ئالدى بىلەن شۇنى تەكىتلەيمىزكى: خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھېچ قاچان ھەقىقەتنى ئېيتمىغان ۋە ئېيتمايدۇ. ئۇيغۇرىستاننىڭ نوپۇس سانى توغرىلىقمۇ خۇددى شۇنداق، ھەر قاچان يالغان ئېيتىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن: «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» V تومدىكى «تىبەتكە ئۇرۇش قىلغان ئارمىياگە يول-يورۇقتا» 1950-يىلى «شىنجاڭدا 9 مىلليون يەرلىك خەلق ياشايدۇ» دەپ ئېنىق ئېيتىلغان. خىتاي تەرەپنىڭ رەسمىي مەلۇماتلىرىدا بولسا، بۇ سان قىسقارتىلىپ، 4300000 دەپ ئېلان قىلىندى. 1982-يىلى «گۇيجۇ كەچلىك گېزىتىدا»: «ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 10-مىلليونغا يېقىن» دەپ ئېلان قىلىنغان. بۇ خەۋەر «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتىدا» تەرجىمە قىلىپ بېرىلگەن ئىدى. كېيىن بۇ «مەخپىيەتنى» ئاشكارى قىلغىنى ئۈچۈن ھەر ئىككى گېزىتنىڭ مەسئۇللىرى جازالىنىپ، ئىشتىن ئېلىندى (گەرچە بۇ مەلۇمات بېيجىندىكى مەركىزىي ستاتىستىكا ئىدارىسىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ) خىتاي ھۆكۈمىتى شۇ يىلى بۇ رەقەمنى ئۆزگەرتىپ «جۇڭگودا 5 مىلليون 986000 ئۇيغۇر بار» دەپ ئېلان قىلغان. يەنى 4 مىلليون نوپۇسنى كەمەيتىپ ئېلان قىلدى. ئەينە شۇ خىتاي ھۆكۈمىتى 1992-يىلى ئېلان قىلىنغان رەسمىي مەلۇماتىدا: « ئۇيغۇرلارنىڭ سانى-7 مىلليون 302178، قازاقلارنىڭ سانى-154864 ، تۇڭگانلارنىڭ سانى-705200، قىرغىزلارنىڭ سانى-144209، تاجىكلار-35171، شىۋەلەر-35047، ئۆزبەكلەر-11849 ، مانجۇلار-17986، رۇسلار، داغۇرلار، تاتارلار قوشۇلۇپ 17985 سانىنى ئىگەللەيدۇ» دەپ ئېلان قىلدى. شۇنداق بولغاندا، يەرلىك ئاھالىنىڭ ھەممە نوپۇسى 9 مىلليون 571838 جان بولۇپ چىقىدۇ.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسى مەركىزىي كومىتېتى بيۇروسىنىڭ ئەزاسى، شۇئار پارتىيا كومىتېتىنىڭ I كاتىۋى ۋاڭ لېچۈەن 2002-يىلى ئۆكتيابىردا قازاقستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋەكىللەر دېلېگاسىياسىنىڭ قوبۇل قىلغان ۋاقتىدا:
- «شىنجاڭدا 8600000 ئۇيغۇر بار»-دەپ ئېيتتى.

تۈركىيانىڭ ستامبۇل شەھىرىدە ئورۇنلاشقان «شەرقىي تۈركستان تەتقىقات مەركىزى» ئۇزۇن يىللىق تەتقىقات ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، 1999-يىلى ئېلان قىلىنغان رەسمىي مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: **«ئۇيغۇرىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى ھەقىقىي نوپۇسى 22 مىلليوندىن ئارتۇق.** قېرىنداش قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبەكستان ۋە تۈركمەنستاندا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي سانى 1 مىلليوندىن ئارتۇق. سەئۇدىيە ئەرەبىستان، تۈركىيا، ئامېرىكا، ئاۋستىرالىيا، گېرمانىيا، بېلگىيا، شۋېتسىيا، شۋېسارىيا، ئانگلىيا، روسسىيا، ئاۋغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان، بولغارىيا، موڭغۇلىيا، ياپونىيا، مىسىر، سۇرىيا، كانادا، خىتاي، شاڭگان ۋە تەيۋەن قاتارلىق مەملىكەتلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 1 مىلليونغا يېقىن. ئومۇمەن دۇنيادا 24 مىلليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياشايدۇ» («شەرقىي تۈركستان قوللانمىسى»، 19-بەت).

ژۇقۇرىدىكى سان-سىفىرلىق مەلۇماتلار بۇنىڭدىن 11 يىل ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ماتېرىيالدىن ئېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن يىللاردا تەبىئىي كۆپىيىش ئارقىلىق قوشۇلغان سان بىلەن ھېساپلىغاندا، بۈگۈنكى دۇنيادا 26 مىلليون ئۇيغۇر بار دەپ ئېيتساق، ھەقىقەتتىن يىراق بولماس.

ئۇيغۇرستاندا ياشاۋاتقان قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ سانى توغرىلىقمۇ خىتاي ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان مەلۇماتلارغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇ سانلارنى 3-2 ھەسسە كۆپەيتكەندە، ئاندىن ھەقىقەتكە يېقىنلىشىش مۇمكىن. ئۇيغۇرستاندا ياشاۋاتقان خىتاي مىللىتىنىڭ نوپۇس سانى توغرىلىقمۇ ئىككى خىل مەلۇمات مەۋجۇت. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي مەلۇماتىدا: «شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ سانى 5 مىلليون 902000 نەپەر دەپ ئېلان قىلىنغان». (خىتاينىڭ ئۇيغۇرستاندىكى ھېساپسىز كۆپ ئەسكەرلىرى، ئىشلەپ چىقىرىش-قۇرۇلۇش ئارمىياسى، ئىچكىرىدىن كۆچۈرۈلۈپ كېلىنگەن جىنايەتچىلىرى، قانۇنلۇق ۋە قانۇنسىز كۆچۈپ چىققان خىتاي ئاققۇنلىرى ۋە يەرلەشكەن پۇخرالىرى بۇ سانغا كىرگۈزۈلمىگەن) ئەمەلىيەتتە، بۈگۈنكى كۈندە **ئۇيغۇرستاندىكى خىتايلارنىڭ ئۇمۇمىي سانى 50 مىلليوندىن ئاشىدۇ. بۇ سان بارغانسېرى تېز سۈرئەت بىلەن ئېشىپ بارماقتا.**

ئەندى، ئۇيغۇرستاننىڭ مەمۇرىي جەھەتتىكى ئەھۋالىغا كەلسەك: ئۇيغۇرستاندا 1949-يىلىنىڭ ئوكتيابرغا قەدەر: 10 ۋىلايەت، 12 شەھەر، 88، ناھىيە، 3000 دىن ئوشۇق يېزا-قىشلاقلار بار ئىدى. ھازىر خىتاي ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان رەسمىي مەلۇماتلار بويىچە: 5 ئاپتونوم ئوبلاست، 8 ۋىلايەت، 16 شەھەر، 101 ناھىيە بار. 5 ئاپتونوم ئوبلاست تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. **ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى.** يەر مەيدانى 270 كم². ئاھالىسى 3400000، مەركىزى غۇلجا شەھىرى.
2. **سانجى-تۇڭگان ئاپتونوم ئوبلاستى.** يەر مەيدانى 94000 كم². ئاھالىسى 1300000، مەركىزى سانجى شەھىرى.
3. **بۆرتالا-موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى.** يەر مەيدانى 24000 كم². ئاھالىسى 320000، مەركىزى بۆرتالا شەھىرى.
4. **بايىنغۇلىن-موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى.** يەر مەيدانى 480000 كم². ئاھالىسى 84000، مەركىزى كورلا شەھىرى.
5. **قىزىلسۇ-قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى.** يەر مەيدانى 67000 كم². ئاھالىسى 376000، مەركىزى ئاتۇش شەھىرى.

سەككىز ۋىلايەت مونۇلار: تۇرپان ۋىلايىتى، قۇمۇل ۋىلايىتى، ئاقسۇ ۋىلايىتى، قەشقەر ۋىلايىتى، ئىلى ۋىلايىتى، خوتەن ۋىلايىتى، ئۈرۈمچى ۋىلايىتى، كورلا ۋىلايىتى.

ئۇيغۇرستاندا جەمى 16 شەھەر بار. **ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەر: ئۈرۈمچى، شىخەنە، قارىماي. ئادەتتىكى شەھەرلەر:** غۇلجا، چۆچەك، ئالتاي، كۈيتۇڭ، سانجى، تۇرپان، قۇمۇل، كورلا، ئاقسۇ، قەشقەر، ئاتۇش، خوتەن، بۆرتالا.

ژۇقارقى مەلۇماتلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى جاھانگىر بوۋىلىرىنىڭ «بۆلۈپ تاشلا، ئىدارە قىل» دېگەن سەياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇرستان زېمىنىنى سۈنئىي ھالدا بىر قانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈۋەتتى. يەنى تۆرلۈك دەۋىرلەردە، تۆرلۈك سەۋەپلەر بىلەن كۆچۈپ كەلگەن مۇھاجىر مىللەتلەرگە ئۇيغۇرستاننىڭ كەڭ-تاشا زېمىنلىرىنى «مەرتلىك بىلەن» بۆلۈپ بېرىۋەتتى. ھازىر بۇ ئەلدە 2 ئاپتونوم ئوبلاست، 6 ئاپتونوم ناھىيە بار. بۇ ئاپتونوم بۆلەكلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن تېررىتورىيا ئۇيغۇرستان تېررىتورىياسىنىڭ 75 پايىزىنى تەشكىل قىلىدۇ. 5 ئاپتونوم ئوبلاستىكى مۇختارىيەت ھوقۇقى ئالغان قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تۇڭگانلارنىڭ سانى 2 مىلليون 57000، بۇ ۋىلايەتلەردە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇمۇمىي سانى 6 مىلليون 185000. يەنى مۇختارىيەت ئالغان مىللەتلەرنىڭ ساندىن 3 ھەسسە كۆپ». (ژۇقۇرىدىكى سىفىرلىق مەلۇماتلار تۈركىيانىڭ ستامبۇل شەھىرىگە ئورۇنلاشقان «شەرقىي تۈركستان تەتقىقات مەركىزى» ئېلان قىلىنغان «شەرقىي تۈركستان قوللانمىسىدىن» ئېلىندى).

خىتايلارنىڭ ئۇيغۇر زېمىنلىرىنى باشقا مىللەتلەرگە بۆلۈپ بېرىۋېتىشتىكى غەرىزى، بۇ مىللەتلەرنى ھۆرمەت قىلغانلىقتىن ئەمەس، ئۇيغۇرلارنى بۇ زېمىنلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىش. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىپ، مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرستاندا ژۇقارقىلاردىن باشقا، پەقەت خەنزۇلاردىنلا تەركىپ تاپقان ھەر بىرى ۋىلايەتكە تەڭ كېلىدىغان 13 دېۋىزىيا «ئىشلەپ چىقىرىش-قۇرۇلۇش ئارمىياسى» بار. ئۇنىڭ تەركىۋىدە ھەر بىرى ناھىيەگە تەڭ كېلىدىغان 182 پولك مەيدانلىرى بار. بۇ پولكلار ئۇيغۇرلار زىچ ئولتىراقلاشقان ژۇتلارنى قورشىغان ھالدا، يەنە بىر تەرەپتىن ستراتېگىيالىك ئەھمىيىتى مۇھىم بولغان چېگارا بويلىرىغا ئورۇنلاشقان. بۇمۇ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرستاننى مۇستەملىكە قىلىپ باشقۇرۇشتىكى ئالاھىدە «كەشپىياتى».

ئۇيغۇرستاننىڭ بايىنغۇلىن رايونىدىكى ئۈششاقتال، كۆمۈچلەرنىڭ غەربىي-شىمالىدا بالغۇنتاينىڭ شەرقىدە ھازىرغىچە ھېچ قانداق خەرىتىلەرگە چۈشىرىلمىگەن، خىتايلار ئىنتايىن مەخپىي تۇتۇپ كېلىۋاتقان **مالەن** ئىسىملىق بىر شەھەر بار. ھەربىي قىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرى بولۇپ بىر مىلليونغا يېقىن ئاھالىسى بار شەھەر پەۋقۇلادە ئامانلىق تەدبىرلىرى بىلەن ساقلىنىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئىنشائاتلىرى، ئېلېكتىرلىشىش ۋە تەمىنات سىستېمىلىرى ئالاھىدە بولۇپ، بۇ شەھەردە خىتاينىڭ ئاتوم يادرو بومبىسى مۇتەخەسسىسلىرى، ھەربىي ئەمەلدارلار، ھەربىي خىزمەتچىلەر ۋە مۇداپىئە قىسىملىرى تۇرىدۇ. ئۇلار سىرتتىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن ھالدا ياشايدۇ. بۇ مەخپىي شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى 1960-ژىللاردا باشلانغان بولۇپ 1964-ژىلدىن باشلاپ پايدىلىنىشقا بېرىلگەن. بۇ ئەمەلىياتتا ئاتوم بومبىسىنى سىناق قىلىدىغان خىتاي جاللاتلىرىنىڭ قارا ئۇۋىسىدۇر. بۇ يەردە خىتاينىڭ ئاتوم

تەتقىقات مەركىزى، ئاتوم قويۇپ بېرىش پۇنكتى، ئاتوم بومبىسىنى سىناق قىلىش قوماندانلىق شتابى، ھەربىي ئايروپىلان ستانسىياسى، ھەربىي تاش يول، لوبنۇر سىناق مەيدانىغا بارىدىغان يەر ئاستى زامانىۋى ئاسفالت يولى بار. ئۇنىڭ سىرتى بولسا، 34-33 ۋە 730-ھەربىي قىسىملار تەرىپىدىن قورشالغان. خىتايلار بۇ سىناق مەيدانىدا 46 قېتىم ئاتوم يادرو سىناقلىرىنى ئۆتكۈزدى. موشۇ سىناقلار نەتىجىسىدە ئۇيغۇرستاننىڭ ئېكولوگىيىسى بۇزۇلۇپ، ئادەم ياشىغۇسىز ھالەتكە كەلدى. ئۇيغۇرستاننىڭ ئەسلى ئىگىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا يەرلىك خەلقلەر بۇ ئەھۋاللاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز. بۇ چەكلەنگەن رايونلارغا ھېچ قانداق يەرلىك خەلقنىڭ قەدىمى يەتمىگەن، ھەتتا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ قورچاق رەھبەرلىرىمۇ بۇ چەكلەنگەن رايونغا يېقىن كېلەلمەيدۇ، ھەتتا بۇ يەردە نېمە بار دەپ سوراشتۇرۇش ھوقۇقىمۇ يوق!» («شەرقىي تۈركىستان قوللانمىسى»، 121-120-بەتلەر).

ھۆرمەتلىك كىتابخان! زىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرستان ئادەتتىكى مۇستەملىكىلا ئەمەس، خەلقى قىرغىن قىلىنىۋاتقان، بايلىقلىرى بۇلاپ تالىنىۋاتقان، مىللىتى ئاسسىمىلياسىيا قىلىنىۋاتقان ئەل. موشۇنداق ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر خەلقى، ئۆزىنىڭ ياشاش ھوقۇقىنى، دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھوقۇقىنى ھىمايە قىلىپ، كۈرەش مەيدانىغا چىقماقتا. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈرىشى ھەققانىي كۈرەش. ئۇنى قوللاپ-قۇۋۋەتلەش، بۇ مۇقەددەس كۈرەشكە بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ ھەر بىر ئۇيغۇرنىڭ ئۇيغۇرلۇق بورچى، ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ مۇسۇلمانلىق بورچى، ھەر بىر ئىنساننىڭ ئىنسانلىق بورچى!

ئۇيغۇرستانىنى تونۇشتۇرۇشىمىزنى ۋەتەن ھەققىدىكى ئىككى غەزەل بىلەن ئاياقلاشتۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆردۇم:

ۋەتەن

ئۇيغۇرستان، ئۆز ئانامسەن، مېھرىڭ دەرىيا ماڭا،
ساڭا دېگەن ساپ مۇھەببەت ئوتلىرى ئاشنا ماڭا.
سەندە تۇغۇلۇپ، سەندە ئۆستۈم، سەندىدۇر بەختىم مېنىڭ،
بىر سېنىڭ ئەركىڭ جاھاندا، ھەممىدىن ئەلا ماڭا!
كۆزگە ئىسسىق كۆرۈنىدۇ تاغلىرىڭ، گۈلباغلىرىڭ،
تۇپرىقىڭ توتىيادۇر، تاشلىرىڭ تىللا ماڭا.
سەن تۇرغاندا نە قىلۇرمەن، جەننەتتىل مەۋانى مەن،
سېنىڭ گۈزەل يۇرتلىرىڭنىڭ ھەر بىرى مەۋا ماڭا.
قۇچۇغىڭدا ئۆمۈر ئېتەر جانىجان خەلقىم مېنىڭ،
ئوغلانلىرى—ئارسلاندۇر، قىزلىرى—بەرنا ماڭا.
راستىمېدى، يالغانمېدى، قوينۇڭدا ئويناپ ئۆسكىنىم،
ئويلىسام ئۇ كۈنلىرىمنى، خۇددى بىر رۇيا ماڭا!
ئانا يۇرتۇم، سەن تۇرغاندا خار ئەمەسمەن ھېچ قاچان،
كار قىلالماس بارچە مۇشكۈل، زۇلۇملار ئەسلا ماڭا.
بار جاھانغا تەڭ قىلالماسمەن ۋەتىنىمنىڭ ئەركىنى،
ئاھ، قاچان بولغاي نېسىپ ئۇ يورۇق تاڭلار ماڭا؟
ئۇيغۇرىي ئەيتۇر: سېنىڭ ئازاتلىقىڭ كۆرسەم ئېدىم،
شۇ بۈيۈك ئارمان يۈرەكتە ئەلەيچە ھەمرا ماڭا!

***

گەر ۋەتەننى ئانا دېسەك، بىز ئۇنىڭ ئوغلانى بىز،
گەر ۋەتەننى باغ دېسەك، بىز ئۇنىڭ باغۋەنى بىز.
خەلقىمىزگە بەخت كەلسە، ۋۇنىڭ شاتلىق كۈلكىسى،
قايغۇ كەلسە، كۆكرىگىدىن ئۆرلىگەن ئەپغانى بىز!
خوشاللىقتا، قايغۇدىمۇ ئەل بىلەن بىللە بولۇپ،
ئەل دەردىنى كۆيەيدىغان شائىر—غەزەلخانى بىز.
ئانا يۇرتنىڭ قەدرىنى بىزدەك يەنە كىملەر بىلۇر؟
تىرىك يۈرەك ئاشىقى، ئۆلسەك ئۇنىڭ قۇربانى بىز.
ئەي ۋۇيغۇرىي، شۇ ئەمەسمۇ سۆيگىگە سادىقلىقىڭ،
ئىشق-مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ ئۆلەر پەرۋانى بىز!

ئىككىنچى كىتاب

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى

مەلۇمكى، تارىخ ئىلمى-ئەجدادلىرىمىز باشتىن كەچۈرگەن ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەرنى، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ ئىختىسادىي-مەدەنىي-روھانىي، ھەربىي-سەياسىي ھاياتىنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىدىغان، تارىخىي ۋاقىئەلەرنى ئاددىي سۈرەتتا بايان قىلىپلا قالماستىن، ئەشۇ تارىختىن توغرا خۇلاسە چىقىرىپ، كېلەچەككە يول ئاچىدىغان ئىلىم. شۇنىڭدەك، تارىخ ئىلمى-مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ ئەڭگۈشتەرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ ئېھتىياجىنى، خەلقىمىزنىڭ ئارزۇ-ئۈمۈتىنى نەزەردە تۇتۇپ قولىڭىزدىكى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى» ناملىق كىتاپنى يېزىشقا كىرىشتىم.

بىراق، ئۇيغۇر تارىخى-ناھايىتى چوڭ ماۋزۇ. ئۇيغۇردەك قەدىمىي تارىخقا، شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىپ، تولۇق بايان قىلىپ بېرىش-ئاسان ئىش ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن بىر ئۆمۈر ئىشلەش كېرەك. مېنىڭ بولسا ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى بىلىمىم يېتەرسىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېشىممۇ بىر يەرگە بېرىپ قالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن بۇ كىتاۋىمغا «ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دەپ چوڭ ماۋزۇ قويۇۋېلىپ، ئۆزەم ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغان ئېغىر ۋەزىپىنى ئۈستىمگە ئېلىۋېلىشتىن ساقلاندىم. كۈچۈم يېتىدىغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى» ماۋزۇسىنى تاللاۋالدىم. يەنى قىسقىراق ھەجىمدە بولسىمۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يېزىپ چىقىشنى مەخسەت قىلدىم. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ چىقىشمۇ ئوڭاي ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ ئاللاھنىڭ ياردىمىگە، دوستلىرىمنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە تايىنىپ، بۇ قىيىن ئىشقا بەل باغلىدىم.

ئەسلىدە، ئىنسانىيەت تارىخى ھۆكۈمرانلارنىڭ ۋە سەلتەنەت سۈرگۈچىلەرنىڭ تارىخى بولماستىن، ھەممىدىن ئاۋال خەلقنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيەتلەر تارىخى بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، بىزنىڭ تاللاۋالغان ماۋزۇيىمىز «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى» بولغانلىقتىن، مەن پەقەت ئۇيغۇر تارىخىنىڭ سەياسىي مەنزىرىسىنى بېرىش بىلەنلا چەكلەندىم.

تارىختىن مەلۇمكى، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى بېپايان ۋادىلاردا، غەربىتىكى قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن شەرقىتىكى چىلانتاغ (چىلەنشەن) تاغلىرىغىچە، شىمالدىكى ئالتاي، تارباغاتاي تاغلىرىدىن جەنۇپتىكى ئالتۇن تاققىچە بولغان ۋادىلاردا، شۇنىڭدەك، ئىلى دەرياسى بىلەن يەتتىسۇنىڭ بويلىرىدا ئەڭ قەدىمىي زامانلاردىن بۇيان ھازىرقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى: ئۇيغۇرلار، ئارىيلار، تۇرالار، ساقلار، ھۇنلار، ئاۋارلار، ماساغىتلار، ئوغۇزلار، تۈركلەر، قارلۇقلار، ياغمالار، ئۇيسۇنلەر ۋە باشقىلار ياشاپ كېلىشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دىيار تارىخلاردا: تۇرانىيە، ساق ئېلى، ھۇن ئېلى، ئۇيغۇرستان، تۈركىستان دېگەندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا:

«بۈگۈنكى ئىلىم ۋە پەن تەتقىقات دەۋرىدە، ئېۋروپا ۋە ئامېرىكا شەرقشۇناسلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشتى: گېولوگىيا، ئېتنولوگىيا، ئېتنوگرافىيا، ئېپىگرافىيا ۋە ئارخېولوگىيا قاتارلىق ئىلىم-پەنلەردىن پايدىلىنىپ، بۈگۈنگىچە ھېچ بىر تارىخچى ئوتتۇرىغا قويمىغان، ھەتتا خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان ئۇزۇن تارىخىي يېگىلىقلارنى ئوتتۇرىغا چىقاردى ۋە تۈرك (ئۇيغۇر) مىللىتىنىڭ دۇنيادا ئەڭ قەدىمىي، مەدەنىيەتلىك مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئېۋروپالىق سەياھەتچىلەر ۋە ئارخېولوگلارنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە تۈركىستان (ئۇيغۇرستان) ئېلىدا ياشىغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ 10000 يىلدىنمۇ ئۇزاغىراق داۋام قىلىپ كەلگەن، بەكمۇ قەدىمىي ۋە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئۈستۈن مەدەنىيەتكە ۋە شەرەپلىك تارىخقا ئىگە بىر مىللەت ئىكەنلىكىنى دۇنياغا مەلۇم بولدى»-دېيدۇ («شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 8-بەت).

موشۇ فاكتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ دىياردا قەدىمىي زامانلاردىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشاپ كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق ھەقىقەت. بۇ دىياردا ئۇيغۇر دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولغانلىقىمۇ كام دېگەندە 7-6 مىڭ يىل بولدى.

«ئىنسانلارنىڭ تارىخى ئۇلار پەيدا بولۇش بىلەن تەڭلا باشلانغان» دېيدۇ ف.ئېنگېلس. خۇددى شۇنىڭدەك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتى پائالىيىتىمۇ يىراق ئۆتمۈشتىن باشلىنىپ تاكى بۈگۈنگىچە ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئوبيېكتىۋ جەريان، بىر پۈتۈن مۇساپە. تارىخ ئىلمىنىڭ ۋەزىپىسى-موشۇ ئۇزاق جەرياندىكى تارىخىي كەچمىشلەرنى ئۈزۈپ قويماي، پارچىلىماي پۈتۈن بويىچە بايان قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

مەن «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخىنى» يازغان ۋاقتىمدا موشۇ ئىزچىللىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىشقا تىرىشتىم. يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي زاماندىن بۈگۈنگىچىلىك بولغان تارىخىنى ئىزچىل بايان قىلىپ بەردىم.

ئادەتتە تارىخچىلار بۇ ئۇزاق مۇساپىنى «ئىنسانلارنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىركى ھاياتى»، «ئىنسانلارنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنكى ھاياتى» دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈپ بايان قىلىدۇ. «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى»نى يازغان ۋاقتىمدا مەنمۇ موشۇ قائىدىگە ئەمەل قىلىپ «ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ

دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىرىكى ھاياتى» توغرىسىدىكى باپلارنى كىتاۋىمنىڭ I قىسمىغا كىرگۈزدۈم. ئەندى، مىللىتىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنكى ھاياتىغا كېلىدىغان بولساق، بىز زۇقۇرىدا ئۇيغۇر خەلقى كام دېگەندە 6ـ7 مىڭ ژىللىق دۆلەت تۇتۇش تارىخىغا ئىگە دەپ ئېيتتۇق. موشۇ نەچچە مىڭ ژىللىق تارىخىمىزنىڭ سەياسىي قەھەتتىن تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، مۇنداق 3 ئاساسىي دەۋرىگە بۆلۈنىدىغانلىغىنى كۆرىمىز.

1. ئۇيغۇرلار ئۆز ۋەتىنىدە مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلىرىگە ئىگە بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ بەگ ۋە پادىشالىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئازات، ئەركىن، مۇستەقىل، خاتىرجەم ياشىغان دەۋرلەر. بۇ ئەڭ قېدىمقى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىدىن باشلاپ تاكى سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلغىچە بولغان تەخمىنەن 6000 مىڭ ژىللىق ئۇزاق ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (ئەلۋەتتە، بۇ ئارىلىقتا ۋاقىتلىق ئۈزۈلۈشلەرمۇ بولۇپ تۇرغان). مەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يازغان ۋاقتىمدا، ئۇيغۇرلار مۇستەقىل ياشىغان موشۇ دەۋرنى «تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتاپ، كىتاۋىمنىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزدۈم (تارىختا مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەندىم. تارىختا «غىل-پاللا» كۆرۈنۈپ ئۆتكەن ياكى ئانچە مۇھىم رول ئوينىمىغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئۈستىدە توختالمىدىم).

2. ئۇيغۇر خەلقى XVII ئەسىرنىڭ 60ـژىللىرىغا كەلگەندە مىللىي دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. بۇ ئاسانلا يۈز بەرگەن ۋاقىئە ئەمەس، تارىخىمىزدىكى چوڭ بۇرۇلۇش دەۋرى بولغان ئېدى، يەنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىز مىللىونلىغان ئەجداتلىرىمىزنىڭ قانلىرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ، ۋەتىنىمىزنى بېسىۋېلىپ، خەلقىمىزنى قۇللارغا ئايلاندۇرغان ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن بۇ دەۋرنى «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قۇللۇققا چۈشۈپ قېلىشى» ـ دەپ ئاتاپ، كىتاۋىمنىڭ ئۈچۈنچى قىسمىغا كىرگۈزدۈم.

3. سەياسىي جەھەتتە يات مىللەتلەرگە بېقىنىپ، مۇستەملىكە بولۇپ ياشىغان دەۋرلەر. بۇ جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدىكى 75 ژىلنى، مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئاستىدىكى 154 ژىلنى، خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدا ياشىغان 94 ژىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەممىسى بولۇپ323 ژىل (ئەلۋەتتە، بۇ ئارىلىقتا ۋاقىتلىق مىللىي دۆلەتلىرىنى قۇرۇپ، مۇستەقىل ياشىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان). ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋىردە، ئۇيغۇرلار مىللىي مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلىپ يات مىللەتكە بېقىندا بولۇپ قالغان، ئۇلارغا ئۇلپان تۆلەپ تۇرغان بولسىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن ئۆزىنىڭ ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىدىن چىققان غوجىلار بىلەن بەگلەر ئارقىلىق باشقۇراتتى. ئۇلار ئۇيغۇرستاننى بىر مۇستەملىكە دەپ قاراپ، خەلقىمىزنى ئەزگەن، بايلىقلىرىمىزنى بۇلاپ-تالىغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا خوۋۇپ كەلتۈرمىگەن. ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئۆز تىلىدا باشقۇرۇشىغا، دىنىي پائالىيەت ئىشلىرىنى ئەركىن ئېلىپ بېرىشىغا يول قويىغان. ئەڭ مۇھىمى، مىللىتىمىزنىڭ ياشاش ھوقۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋرنى ئادەتتىكى مۇستەملىكىچىلىك دەۋر دەپ ئاتىشىمىز مۇمكىن. مانجۇرلار بىلەن خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋىردە، خۇسۇسەن خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋىردە ئۇيغۇرلار مىللىي مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلىپ، يات مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپلا قالماستىن، خىتايلار تەرىپىدىن ھەم قىرىلىپ، ھەم ئاسسىمىلياسىيا قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىش خوۋۇپىغا دۇچ كەلدى. خىتاي ھۆكۈمرانلىرى موشۇ مەخسەتتە ئۇيغۇرستاندا يەرلىك خەلىقلەرگە قارىتا دۆلەت تېررورىزمى ۋە گېنوسىتلىق سەياسىتىنى ژۈرگۈزۈپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋرنى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت سۈپىتىدە يوقىلىشقا قاراپ يۈز تۇتقان دەۋرى دەپ ئېيتىشىمىز مۇمكىن. ژىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر بەقىنىڭ كېيىنكى 245 ژىللىق تارىخى: مانجۇ ۋە خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى ئېزىش، خورلاش، بۇلاپ-تالاش ۋە ئۆلتۈرۈش تارىخى. شۇنىڭدەك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ زۇلۇمغا قارشى مىللىي ئازاتلىق يولىدىكى قەھرىمانلارچە كۈرەش تارىخىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن بۇ دەۋرنى «مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشلىرى» ـ دەپ ئاتاپ، كىتاۋىمنىڭ تۆرتىنچى قىسمىغا كىرگۈزدۈم.

تارىخ-ئىنسانىيەت پائالىيىتى ۋە بىلىش ھەرىكىتىنىڭ ئۇلۇق ھېكايىتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭ ھادىسىلىرى ئۆتمۈشكە ئايلىنىدۇ. ماھىيەتلىرى بولسا، ئۆلمەس روھىتەك تارىخ ئىلمى ئارقىلىق ئەۋلاتلارنىڭ قەلبىگە سىڭىپ، روھىي كۈچكە ئايلىنىدۇ. تارىخنى ئۆگىنىشتىن مەخسەت، ئەشۇ تارىخنىڭ بىزگە قالدۇرغان تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئالدىمىزدىكى كۈرەشلەرنى ئۇتۇقلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن زۇقۇرىدىكى 4 قىسىمدا بايان قىلىنغان تارىخىمىزغا « ئۇيغۇر تارىخىنىڭ خۇلاسىسى» دېگەن يەنە بىر قىسىمنى قوشتۇم. بۇ قىسىمدا ئۇيغۇر تارىخىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە: مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ غەلىبە قازىنالمىغانلىغىنىڭ ئاساسىي سەۋەپلىرىنى كۆرسىتىپ بەردىم ۋە تارىخىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى چىقىرىپ بەردىم.

شۇ ئارقىلىق ھازىرقى ئىنقىلاپچىلارنى تارىختىن ساۋاق ئېلىشقا، ئەجداتلىرىمىزنىڭ خاتالىغىنى تەكرارلىماسلىققا دەۋەت قىلدىم.

شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتاۋىمىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي زاماندىن بۈگۈنگىچە بولغان سەياسىي ھاياتىنى ئىزچىل ھالدا يورۇتۇپ بېرىدىغان ئەسەرگە ئايلاندى.

كىتابخانلىرىمىزنىڭ تارىخىي ۋاقىئەلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشىنىشىگە، روشەن تەسەۋۋۇر قىلىشىغا ياردىمى بولسۇن، دېگەن مەخسەتتە ئايرىم قىسىملارنىڭ ياكى بابلارنىڭ ئالدىغا باشقا مۇئەللىپلەرنىڭ شۇ ماۋزۇغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىئاللارنى قوشۇمچە قىلىپ بەردىم.

ئۇيغۇر خەلقى ئەسكە ئېلىشقا ئەرزىيدىغان شانلىق تارىخقا، پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە مۇنەۋۋەر مىللەت. مەيلى ھاكىمىيەت تىكلەپ جاھان سوراشتا بولسۇن، مەيلى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشۇشتا بولسۇن، ئۇيغۇرلار دۇنيادىكى ھېچ بىر قوۋم، ھېچ بىر مىللەتتىن قېلىشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ھۆرمەتلىك كىتابخانلىرىمىزنى خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى پىششىق ئۆگىنىشكە، تارىخنىڭ ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، پايدىلىنىش ئارقىلىق نۆۋەتتىكى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىرىمەن.

بىز شۇنى ياخشى بىلىشىمىز كېرەككى، ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ ئۆتمۈش تارىخىنىمۇ بىلمەيدىغان، ئۆزىنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىنىمۇ چۈشۈنمەيدىغان مىللەت يوقىلىشقا مەھكۇم مىللەتتۇر. بىر مىللەتنى يوق قىلىش ئۈچۈن ئۇنى جىسمانىي يوقىتىش شەرت ئەمەس. شۇ خەلقنى ئۆز تارىخىدىن، ئانا تىلىدىن مەھرۇم قىلىپ قويۇشنىڭ ئۆزى كۇپايە. ئۇيغۇر خەلقى كېيىنكى 94 يىلدىن بېرى ئۆز يېرىدە خىتاي مۇستەملىكچىلىرى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياسىيا قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. موشۇنداق شارائىتتا كىتاۋىمىز سەھىپىسىدە مىللىتىمىزنىڭ تارىخى ۋە تەغدىرى توغرىلىق ھەقىقەتنى ئېيتىپ بېرىش زۆرۈر دەپ ھېساپلىدىم.

خەلقىمىزنىڭ تارىخدا سىزگە ئۆلگە بولغىدەك پارلاق سىمالار، ئۆلمەس قەھرىمانلار تولغۇن. شۇنىڭدەك، سىز ئىبرەت ئالغىدەك نەبىر رەزىللىكلەر، نەبىر خائىنلىقلارمۇ بارچ!

قىسقىسى، تارىخ ئۇ خاسىيەتلىك ئەينەككە ئوخشايدۇ. بۇ ئەينەك ئۆتمۈشتىكى بارلىق ئىشلارنى خالىس، ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ھەر بىر ئادەم بۇ ئەينەككە قاراپ، ئەجدادلىرىنىڭ ئىجابىي ئىشلىرىدىن ئۆلگە، سەلبىي ئىشلىرىدىن ئىبرەت ئېلىشلىرى لازىم. شۇ چاغدىلا بۈگۈنكى ئىشلارنىڭ مەناسىنى دۇرۇس چۈشىنەلەيدۇ، ئەتىكى قەدەمنى توغرا باسالايدۇ.

ئەسلىنى ئۇنتۇش ئىنسانىيەتنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ. شۇنداقلا ئۆز تارىخىنى ئۇنتۇش مىللەتنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ. بولۇپمۇ بىزگە ئوخشاش باشقىلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياسىيا قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىۋاتقان خەلقلەر ئۈچۈن ئۆز تارىخىنى ئۆگىنىش ھاياتىي زۆرۈرىيەتتۇر.

بۇنىڭدىن چىقتىكى: ئۆزىنىڭ يارملىق ئەجدادلىرىنى ئەسلىمەيدىغان، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالمايدىغان ئادەم-چىرۋدانىسىز ئادەم. تارىختىكى ئېسىل پەرزەنتلىرىنى ئەسلەپ، ئۇلارنىڭ روھىغا ھۆرمەت قىلمايدىغان، تارىختىكى ناكەس شەخسلەرگە نەپرەت كۆزى بىلەن قارىمايدىغان مىللەت، نائەھلى مىللەتتۇر. مەن، ھەممە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز تارىخىنى پىششىق بىلىدىغان، تارىخىي خاتالىقلاردىن ئىبرەت ئالىدىغان، ئۇنى ئۆلگە قىلىپ، ئالدىدىكى قەدىمىنى توغرا باسىدىغان بىلىملىك، ئەقىل-پاراسەتلىك، جاسارەتلىك مىللەت بولۇشىنى تىلەيمەن، پەقەت موشۇنداق مىللەتلا پارلاق ئىستىقبالغا ئېگە بولالايدۇ.

1ـ قىسىم

ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىرىكى ھاياتى

سۆز بېشى

ــ ھامانبىر كۈنى ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىغا ئېھتىياجى چۈشىدۇ.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ھازىرقى زامانىنىڭ ئارخېئولوگىيە، پالېئونتولوگىيە ئالىملىرى چوڭقۇر يەر قاتلاملىرىنى قېزىپ، ئۇيەردىن تېپىلغان ماتېرىيالالارنى، قېدىمىي غارلارنىڭ ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆيەكلىرىنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىققىنىغا تېرىسى 1 مىللىون ژىل، بېرىسى 600 مىڭ ژىل بولدى دەپ ھېساپلانماقتا. بۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەدرىجى تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى ئادەم قىياپىتىگە يېتىپ كەلگىچە ئۇزاق ۋە خىلمۇ-خىل تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن بولۇشى تەبىئىي. ئالىملار بۇ جەرياننى «ئىپتىدائىي ئىنسان باسقۇچى»، «يېتىلگەن ئىنسان باسقۇچى»، «يېرىم-پاراسەتلىك ئىنسان باسقۇچى» دەپ ئۈچ تارىخىي دەۋرگە بۆلىدۇ. ئەشۇ بىرىنچى باسقۇچتىكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتتىن ئۆزگىرىپ، تەرەققىي قىلىشى بەكمۇ ئاستا يۈز بەرگەن. شۇڭا ئىنسانلار بىرىنچى باسقۇچتا تەخمىنەن 500000 ژىللار بويى ياشىغان. بۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەييار مېۋىلەرنى تېرىپ يېيىشنى، بېلىق ۋە قۇشلارنىڭ گۆشىنى خام يېيىشنى بىلەتتى، خالاس. ئۇلار ھازىردىن 100000 ژىللار ئىلگىرىكى زامانغا كەلگەندىن كېيىن يېتىلگەن ئىنسان باسقۇچىغا قەدەم قويۇشقان. بۇ ئىككىنچى باسقۇچتا ئىنسانلار تەبىئەتتىكى ئوتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنى سوغدىن ساقلاشنى، تاپقان ئولجىسىنى پىشۇرۇپ يېيىشنى بىلەتتى. ئۇلارنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن تەرەققىياتى ئاۋالقىدىن سەللا تېزىراق بولغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئىنسانلار موشۇ باسقۇچتا تەخمىنەن 70000 ژىللار بويى ھايات كەچۈرگەن. ئۇلار ئوتتىن پايدىلىنىپ، ئىسسىنىشنى تاپقان ئولجىسىنى پىشۇرۇپ يېيىشنى بىلىپلا قالماستىن، ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى يېپىنىپ، ئىسسىق-سوغدىن ساقلىنىشنىمۇ بىلەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئىنسانلار ھازىردىن 30000 ژىللار ئىلگىرىكى زامانغا كەلگەندە، ئاندىن جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلىپ، يېرىم-پاراسەتلىك ئادەم دەۋرىگە قەدەم قويۇشقان.

ئىنسانلار بۇ باسقۇچتا تەييار تاش قۇراللاردىن پايدىلىنىپ ياكى تاشلارنى سىلىقداپ دەسلەپكى ساددە تاش قۇراللارنى ياساپ پايدىلانغان. تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ياغاچتىن ۋە سۆيەكتىن بۇيۇملارنى ياسىغان. ئوتتىن پايدىلىنىپ، مېتاللارنى ئېرىتىپ، ئىشلەپ چىقىرىش قۇراللىرىنى ياساپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى موشۇ تاش قۇراللار دەۋرىدىن باشلاپ يېزىلىشى كېرەك. ئومۇمىي ئىنسانلارنىڭ بىر قىسمى ھېساپلانغان ئوتتۇرا ئازىيادىكى خەلقلەر، شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمۇ خۇددى شۇنداق. بىراق، تارىخچىلار ئادەتتە بۇ جەرياننى: ئىنسانلارنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىرىكى ھاياتى، تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنكى ھاياتى دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىدۇ. ئۇنداق بولسا، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرگەن ۋاقتىمىز قاچاندىن باشلىنىدۇ؟

مەلۇمكى، بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا **«ئوغۇزنامە»** دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ تارىخىي ئېپوسىمىز بار. بۇ ئېپوستا قېدىمىي زاماندا قۇرۇلۇپ، سەلتەنەت سۈرگەن ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ خاقانى ئوغۇزخاننىڭ پائالىيەتلىرى توغرىلىق ھېكايە قىلىنىدۇ. ئالىملارنىڭ ئېنىقلىشىچە، ئېپوسنىڭ قەھرىمانى ئوغۇزخان قانداقتۇ ئەپسانىۋىي قەھرىمان بولماستىن، فاكتلار بىلەن ئىسپاتلانغان، تارىختا ئېنىق ئورنى بار رېئال شەخستۇر. تۈرك تارىخچىسى مۇرات رەمزى ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە، مىلادىدىن 3000 ژىل ئاۋالمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قۇدرەتلىك مىللىي دۆلىتى بولغان ئىكەن. مىلادىدىن ئاۋالقى 2850-ژىلغا كەلگەندە بۇ دۆلەتنى ئوغۇزخان ئىسىملىق ئەقىللىك، جۈرئەتلىك پادىشا باشقۇرغان. ئۇ مەملىكەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئۇلغايتىپ، يوشنا ئەللەرنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىپ، ئۆزلىرىنى بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق ئازىيا قىتئەسىدە تۇنجا ئىمپېرىيانى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن 5000 ژىل ئاۋال ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي دۆلىتى بولغانلىغى ھەققىدە يازما يادىكارلىقلار بار. موشۇ فاكتقا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 5000 ژىل ئىلگىرىلا تارىخ دەۋرىگە كىرگەن ئېدى-دەپ ئىشەشلىك ئېيتالايمىز. ئۇنىڭ ئالدىدىكى 25000 ژىللىق دەۋر بولسا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىرىكى قاراڭغۇ دەۋرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بىز **«ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخىنى»** يازغان ۋاقتىمىزدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىدىن كىرىشتىن ئىلەىركى ھاياتى توغرىلىق قىسقىچە ئوبزور بېرىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. ئەسلىدە بۇ قىسمىنى يازمىساممۇ بولاتتى، بىراق، خىتاىي تارىخچىلىرى ئۇياتسىزلىق بىلەن: «شىنجاڭدا قېدىمىي زاماندىن، ھەتتا تاش قۇراللار دەۋرىدىن باشلاپ خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشاپ كەلگەن؛ ئۇيغۇرلار بولسا IX ئەسىردە ھازىرقى موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن» دەپ تۆھمەت قىلىشۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ يالغان ئويدۇرمىلىرىنى پاش قىلىش ۋە ھەقسىز داۋاسىنى رەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىسمىنى يېزىشقا مەجبۇر بولدۇم.

1- باپ

ئوتتۇرا ئازىيادە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئېۋولىيۇسىيالىك تەرەققىياتى

بىر تۇپ دەرەق ئۈچۈن ئۇنىڭ توپا ئاستىدىكى كۆمۈلۈپ تۇرغان يىلتىزى قانچىلىك مۇھىم بولسا، ئىنسان ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ ئەسلى، نەسلى، ئېتىقاتى ۋە ئارزۇ-ئۈمۈتلىرى كۆمۈلگەن ژىراق ئۆتمۈش شۇنچىلىك مۇھىمدۇر!

مېكگوفېرن

بىز ئوتتۇرا ئازىيادە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىلىق سۆز قىلىشتىن ئاۋال، ئۇمۇمەن يەر شارىدا ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تارقىلىشى توغرىلىق قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتەيلى. ئىنسانشۇناس ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىنسانلار بۇنىڭدىن مىللىون ژىللار بۇرۇن يەر شارىنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشقا قولايلىق بولغان ئىسسىق-مۆتىدىل زونىلىرىدا، ئاتاپ ئېيتقاندا: شەرقىي ئازىيا بىلەن جەنۇبىي ئازىيادە، ئوتتۇرا ئازىيا بىلەن شەرقىي ئافرىكىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغاب ئېكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن موشۇ رايونلار يەر يۈزىدە ئىنسانىي ئاپىرىدە قىلىپ بەرگەن مۇقەددەس ئانا تۇپراق، ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجا بۆشۈكلىرى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. ئەشۇ دەسلەپكى ئىنسانلار موشۇ زىمىنلاردا مىللىون ژىللار بويى ياشاپ، ئۆزلىرىنىڭ «بوۋاقلىق»، «باللىق ۋە ئۆسمۈرلۈك» دەۋرلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ تەدرىجى ھالدا تەرەققىي قىلىپ، ئاندىن كېيىن پەم-پاراسەتلىك ئىنسان باسقۇچىغا قەدەم قويۇشقان. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىنسانلار ئاستا-ئاستا ھەرىكەتلىنىپ، ياشاشقا قولايلىق تەبىي شارائىتى بار رايونلارغا كۆچۈپ بېرىپ، ئاستا-ئاستا تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇلار تەخمىنەن بۇنىڭدىن 40000 ژىللار بۇرۇن ئازىيا، ئافرىكا ۋە ئېۋروپىنىڭ كەڭ زونىلىرىغا، بۇنىڭدىن 35000 ژىللار بۇرۇن ئامېرىكا قىتئەسىگە تارقىلىشقا باشلىغان ۋە موشۇ كۈنگىچە داۋاملىق تارقىلىپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭ مەنادا ئېيتقاندا، پۈتۈن يەر يۈزى-ئىنسانلارنىڭ ئورتاق ماكانى.

ئاتاقلىق ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى دژۇيمس چېرچۋارد يەر يۈزىدە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ئاۋۇپ كۆپىيىشى ۋە تارقىلىشى جەريانىنى تۆۋەندىكى 4 ئاساسىي دەۋرگە (ئېراغا) بۆلۈپ چۈشەندۈرىدۇ:

1- ئېرا: ئىنسانلارنىڭ يەر يۈزىدە دەسلەپكى قېتىم ئاۋۇپ كۆپەيگەن دەۋرى. بۇ دەۋر تەخمىنەن بۇنىڭدىن 100000 ژىللار بۇرۇن ئېۋرائازىيانىڭ شىمالىي قىسمىنى مۇز قاپلاپ كېتىشى نەتىجىسىدە شۇ زونىدىكى بارلىق جانلىقلار، شۇ قاتاردا ئادەملەرمۇ ھالاك بولۇپ تۈگۈپ كەتكەن. پەقەت مۇز قاپلىمىغان ئوتتۇرا زونىدىكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتى سالىنىپ قالغان.

2- ئېرا: ئىنسانلارنىڭ يەر يۈزىدە ئىككىنچى قېتىم ئاۋۇپ كۆپەيگەن ۋە تارقالغان دەۋرى، مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ھاۋا كلىماتى بىردىن ئىسسىپ، قېلىن مۇزلار ئېرىپ، يەر يۈزىنى توپان سۈيى بېسىپ كەتكەن. نەتىجىدە شۇ زونىدىكى بارلىق جانلىقلار، شۇ قاتاردا ئادەملەرمۇ سۇ ئاستىدا ھالەك بولۇپ تۈگەپ كەتكەن.

3- ئېرا: ئىنسانلارنىڭ يەر يۈزىدە ئۈچىنچى قېتىم ئاۋۇپ كۆپەيگەن ۋە تارقالغان دەۋرى. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 30000 ژىللار بۇرۇن زور ماگنىتلىق كاتاكلىزم بولۇپ، كۈچلۈك يەر تەۋرەپ، تاغلارنىڭ كۆتىرىلىپ چېقىشى نەتىجىسىدە بۇ زونىدىكى ئاھالىنىڭ ئاساسىي قىسمى ھالاك بولۇپ تۈگۈپ كەتكەن. ئازلا قىسمى تۈرلۈك سەۋەپلەر بىلەن ئامان قالغان. زامانلار ئۆتكەن سىرى يەنە ئاۋۇپ كۆپەيگەن.

4- كاتاكلىزم دەۋرىدە ئامان قالغان ئىنسانلارنىڭ يەر يۈزىدە ئاخىرقى قېتىم ئاۋۇپ كۆپەيگەن ۋە يەر يۈزىگە تارقالغان دەۋرى. بۇ دەۋرنىڭ تارىخى 30000 ژىلغا يېتىدۇ. دېمەك، ئىنسانىيەتنىڭ پۈتۈن تەرەققىيات تارىخى ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ تەغدىرىمۇ ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. موشۇ فاكتقا تايىنىپ ئېيتىش مۇمكىنكى، ئەگەر كېلەچەكتە ئىنسانلارنىڭ ياشاش شارائىتلىرى ئۆزگىرىپ كېتىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ ھايات تەغدىرىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ئەگەر يەر يۈزىدە ئىنسانلارنىڭ ياشاش شارائىتلىرى يوقىلىدېكەن، ئۇ چاغدا ئىنسانلارمۇ يەر يۈزىدىن يوق بولىدۇ. يەر شارى خۇددى ئايغا ئوخشاش ئۆلۈك شارغا ئايلىنىپ قالىدۇ دېگەن سۆز.

5- شۈبھىسىزكى، ھەممە يەرنى ئىنسانلار ئاچقان ۋە ئاۋات قىلغان. ئىنسانلار يېڭى رايونلارغا ماكانلىشىپ، بۇ يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن بىللە تەبىي شارائىتلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەسىر قىلىشى ئاستىدا ئۆزلىرىمۇ ئۆزگىرىپ ئانتروپولوگىيالىك خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدە ئىنسان تۈركۈملىرىنى شەكىللەندۈرۈلگەن. مەسىلەن: شەرقىي ئازىيادە ياشىغان ئىنسانلار سېرىق تەنلىك، قىسىق كۆزلۈك، قارا چاچلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئېگە بولۇشقان. كېيىنكى ئىرىقشۇناسلار ئۇلارنى «مونگولىد ئىرقىي

تىپى» دەپ ئاتاشتى. جەنۇبىي ئازىيادە ياشىغان ئىنسانلار قوڭۇر تەنلىك، كۆزلىرى چوڭىراق، قارا چاچلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشقان. كېيىنكى ئىرقشۇناس ئالىملار ئۇلارنى «سەيلوندىن ئىرقى تىپى» دەپ ئاتاشتى. ئوتتۇرا ئازىيادە ياشىغان ئىنسانلار ئاق-سېرىق تەنلىك، قىزغۇچ چاچلىق، قويۇ كۆزلۈك، يۇمىلاق باشلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشقان. كېيىنكى ئىرقشۇناس ئالىملار ئۇلارنى «تۇرانىد ئىرقى تىپى» دەپ ئاتاشتى. (ئىرقشۇناس ئالىملارنىڭ كېيىنكى يىللاردا ئىچكىلەپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشلىرى نەتىجىسىدە «تۇرانىد ئىرقى تىپى» شەرقتىكى سېرىق تەنلىكلەر جىنسىغا ئەمەس، غەرپتىكى ئاق تەنلىكلەر جىنسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئىنىقلاندى). ئېۋروپىدا ياشىغان ئىنسانلار ئاق تەنلىك، كۆك كۆزلۈك، سېرىق چاچلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشتى. ئىرقشۇناس ئالىملار ئۇلارنى «ئېۋروپېئىد ئىرقى تىپى» دەپ ئاتاشتى. ئافرىقىدا ياشىغان ئىنسانلار قارا تەنلىك، بۇرنى ياپىلاق، دورداي كالپۇك، بۆدرە چاچلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشتى. ئىرقشۇناس ئالىملار ئۇلارنى «نېگروئىد ئىرق تىپى» دەپ ئاتاشتى. شۇنداق قىلىپ، دۇنيادىكى ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيالىك خۇسۇسىيەتلىرىنى قاراپ تۆرت ئاساسىي ئىرقىي تىپقا بۆلۈندى.

ئەندى ئىنسانلارنىڭ شەرقىي-جەنۇبىي ئازىيادىكى ئىندونېزىيا ۋە ئوكېئانىيا ئاراللىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىششى بولسا، كېيىنكى 15000-20000 يىلغىمۇ يەتمەيدىغان كېيىنكى ھادىسلەر بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ ئىشلار بىزنىڭ ماۋزۇيىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بولمىغانلىغى ئۈچۈن بۇ ھەقتە توختالمايمىز. ئەندى ئوتتۇرا ئازىيادە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى دېگەن ئەسلى ماۋزۇيىمىزغا قايتىپ كېلەيلى.

شۇنداق قىلىپ، دۇنيادىكى پولېانتولوگىيا ئالىملىرى، شۇ جۈملىدىن، خلوژنى قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئازىيا يەر يۈزىدە ئەڭ دەسلەپ ئىنسانلار پەيدا بولغان رايونلارنىڭ بىرى دەپ ھېساپلايدۇ. ئوتتۇرا ئازىيا دېگىنىمىز: شىمالدا كاسپىي دېڭىزدىن بايكال كۆلىگىچە، جەنۇپتە قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ھىنگان تاغلىرىغىچە سوزۇلغان جۇغراپىيەلىك دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنىغىراق ئېيتقاندا، غەربىي سىبىرىيا، دەشتىقىپچاق، خارەزم ئۆلكىسى، ماۋراۇننەھىر ۋە پەرغانە ۋادىسى، يەتتىسۇ بىلەن موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق ئوردۇس ۋە قاشقوۋۇقىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇرستان بولسا، ئوتتۇرا ئازىيانىڭ مەركىزىي قىسمى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

تارىخچىمىز م.ئىبۇغرا ئەپەندى:

«1938-يىلى غەربىي تۇركىستاندا قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان سوۋېت ئارخېولوگلىرى قېدىمىي غارلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ قېدىمىي ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆيەكلىرىنى تاپقان. ئالىملار بۇ سۆيەكلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، كام دېگەندە بۇنىڭدىن 5000000 يىللار بۇرۇن ياشىغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ باش سۆيەكلىرى» دەپ ھېساپلاشقان. بۇ ئەڭ دەسلەپكى ئىنسانلار بولۇپ، ھازىرقى زاماندىكى ئىنسانلارنىڭ قېدىمىي ئەجداتلىرى ئىدى. ئەلۋەتتە، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىزمۇ باشقا قىتئەلەردىكى ئىنسانلارغا ئوخشاش ئالدىنقى تاش قۇراللار دەۋرى، كېيىنكى تاش قۇراللار دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاندىن كېيىن مەدەن دەۋرىگە قەدەم قويۇشقان بولۇشى تەبىي» دەيدۇ. («شەرقىي تۇركىستان تارىخى»، 5-4-بەتلەر).

يەنە بىر تارىخچىمىز پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بولسا:

«1938-يىلى ئۆزبەكىستاندىكى بوزۇتالاشساي نامىلىق رايوننىڭ تېسكتاش نالىق غارنىڭ ئىچىدىن مەركىزىي ئازىيا نېاندېرتال ئادىمىنىڭ ئوچىلار كوللېكتىۋى ياشىغان ماكان تېپىلدى. بۇ ماكاندىن ئوچلىق قۇراللىرى، ھايۋانلارنىڭ سۆيەكلىرى يەنە 9-8 ياشلىق نېاندېرتال بالىنىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆيىگى تېپىلدى. ئالىملار بۇ تېپىلمىلار بۇنىڭدىن 1000000 يىللار ئىلگىركى دەۋرگە مەنسۇپ دەپ ھېساپلاشتى. بۇ فاكت «ئوتتۇرا ئازىيا رايونى يەر يۈزىدە ئىنسانلارنى ئاپىرىدە قىلىپ بەرگەن مۇقەددەس تۇپراقلارنىڭ بىرى»، دېگەن ھۆكۈمنىڭ توغرىلىغىنى ئىسپاتلاش بىلەن بىللە بۇ رايوندا كونا تاش قۇراللار دەۋرىدىن ئىلگىرىمۇ ئىنسانلار ياشىغانلىغىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە دەلىللەپ بەردى» دەيدۇ.

ئۇ يەنە: «ئېۋرازىيانىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە ئوخشاش مەركىزىي ئازىيادىمۇ نېاندېرتال ئادەمنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆيەكلىرى تېپىلدى. ئالىملارنىڭ ئېنىقلىشىچە، بۇ ئەڭ دەسلەپكى ئادەملەر بولۇپ، ئۇلار غارلاردا ياشىغان. تاش پالتا بىلەن ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلەن. ئۇستىگە تېرىلەرنى يېپىنغان ئىكەن. بۇ كام دېگەندە بۇنىڭدىن 100000 يىللار ئىلگىرى ياشىغان دەسلەپكى ئىنسانلار بولۇپ، ئۇلار مۇز دەۋرىنىڭ ئېغىر سىناقلىرىدىن ئامان-ئېسەن ئۆتۈپ، ئاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى باشلىغان ئىدى. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 40000 يىللار ئىلگىرى گروماگنون ئادىمى دەۋرىگە يەتكەندىلا، ئاندىن پاراسەت باسقۇچىغا قەدەم قويۇشتى. شۇنداق قىلىپ، مەركىزىي ئازىيانىڭ ھازىرقى زامان شەكلى ۋە ئەينى زاماندىكى جۇغراپىيەلىك مۇھىتىدا بىزنىڭ ژىراق ئەجداتلىرىمىز-ئىپتىدائىي ئىنسانلار پەيدا بولغان. دېمەك، بۇ زېمىننىڭ ھەقىقىي ئىگىلىرى مانا شۇ ئىنسانلار ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلىرىدۇر» دەيدۇ. (قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 18-بەت).

بۇقېدىمىي ئىنسانلار تەبىيار مېۋىنى تېرىپيەتتى، بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، تاپقان ئولجىلىرىنى

خام بويىچە ئىستېمال قىلاتتى. ئەشۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەخمىنەن بۇنىڭدىن 100000 يىللار بۇرۇن تەبىئەتتىكى ئوتنى بايقاپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى ئۆگەنگەن. يەنى، ئوتتىن پايدىلىنىپ سوغدىن ساقلىنىشنى ۋە تاپقان ئولجىلىرىنى پىشۇرۇپ يېيىشنى بىلگەن. شۇنداق قىلىپ يېڭىلانغان ئىنسان باسقۇچىغا قەدەم قويۇشقان. ئەگەر ئۇلار ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلمىگەن بولسا، مۇز دەۋرىنىڭ ئېغىر سىناقلىرىدىن ئامان-ئېسەن ئۆتەلمىگەن بولار ئىدى.

دەرۋەقە، مۇز دەۋرىدە سوغۇق ئازاۋىنى تارتقان ئىنسانلار ئۈچۈن «ئوت» مۇقەددەس قوتقازغۇچى، ھايات سىمۋولى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى ئوتنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشى تەبىئىي ھادىسە.

ھەقىقەتەنمۇ، ئەشى قېدىمىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتتىكى ئوتنى بايقاپ، ئۇنى ئىشلىتىش يوللىرىنى ئۆگىنىۋالغانلىقى ئۇلۇغ كەشپىيات بولغان ئىدى. بۇ كەشپىيات ئۇلارنىڭ ھاياتىغا غايەت چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇلارنى گۇرۇھ-گۇرۇھ بولۇپ ياشاشقا ئۆگەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن كارل ماركس: «ئوتنىڭ ئىجات قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ئىنسانلارنى ياۋايىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، مەدەنىيەت دەۋرىگە ئېلىپ كىردى»، دەپ يازغان ئىدى.

ئىنسانلار موشۇ باسقۇچتا تەخمىنەن 70-60 مىڭ يىللار ياشىغاندىن كېيىن، ئاندىن ھازىرقى زامان پاراسەتلىك ئادىمى قىياپىتىگە يېتىپ كەلگەن. بۇ پەم-پاراسەتلىك ئىنسانلار تاش قوراللاردىن پايدىلىنىشنى ئۆگەندى ۋە تۇرمۇش شەكلىنى ئۆزگەرتىپ ئاستا-ئاستا ئائىلىنى ئاساس قىلغان ئۇرۇقداشلىق جامائەسى بولۇپ ياشاشقا باشلىدى.

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رىۋاجلىنىشى بىلەن جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتى بىر-بىرىگە ماس ھالدا رىۋاجلانغان. قېدىمكى زاماندىكى تاش-قوراللار دەۋرى .ائىلىقنى ئاساس قىلغان ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىگە ماس كەلگەن بولسا، برونزا ۋە مىس قوراللار دەۋرى ئاتاقلىق تۈزۈمىگە ماس كېلەتتى. تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى قەبىلىلەرنى ئاساس قىلغان بەگلىكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئېلىپ كەلدى. ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي ھاياتىمۇ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. قېدىمىي ئىنسانلار ئاستا-ئاستا ئۇرۇقلاردىن قەبىلىلەرگە بىرلىشىشكە باشلىدى. ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا مال باقىدىغان ئوتلاقلىرى، دېخانچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى، ئوۋچىلىق قىلىدىغان ئورمانلىرى، بېلىق تۇتىدىغان دەريا-كۆللىرى بولاتتى. ھەر بىر قەبىلە ئۆز نامىغا، تىل ۋە دىنىي ئېتىقات ئۇمۇمىلىقىغا ئىگە ئىدى. تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەپ چىقىرىش، ساپال قاچىلارنى ياساش، كىيىم-كېچەك، ئۆي-جاي ياساش كەسىپلىرىنىڭ رىۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ دېخانچىلىقتىن قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپلىرى ئايرىلىپ چىقتى. ئىستېمال بۇيۇملىرى بىلەن قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن سودىگەرچىلىك كەسپى ئايرىلىپ چىقتى.

ماددىي تۇرمۇش جەھەتتىكى موشۇ يۈكسىلىشلەر ئۇلارنىڭ ئاڭىغا تەسىر قىلىپ، مۇقەررەر رەۋىشتە ئاڭ سەۋىيە، بىلىم-مەپكۇرە ۋە كۆز قاراشلارنىڭ پەيدا بولۇپ، يۈكسىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئېۋولىيۇسيالىك جەريانلىرى ئەينە شۇ.

ئەندى مىللەتلەرنىڭ پەيدا بولۇش جەريانلىرىغا كەلسەك، يېقىن بىرلەشمە قەبىلىلەرنى ئاستا-ئاستا ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى باشقۇرىدىغان بولدى. موشۇ تەرىزدە ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ياشىغاندىن كېيىن، بىر تەۋەدە بىللە ياشىغان قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنى يات قەبىلىلەرنىڭ ھۇجۇملىرىدىن بىرلىشىپ قوغداش زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقتى. موشۇ زۆرۈرىيەت ئارقىسىدا شەھەر-دۆلەتلىرى كېلىپ چىقتى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەھەر-دۆلەتلىرى ئۆز ئارا قوشۇلۇپ، خانلىقلار كېلىپ چىقتى. بىر دۆلەت تەۋەسىدىكى ھەر خىل قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇپ، بىر-بىرىگە سىڭىشى نەتىجىسىدە مىللەتلەر شەكىللىنىپ چىقتى. دېمەك، مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋەتەن بىرلىكى ۋە ھاكىمىيەت ئاساسىي ئامىل بولغانلىقىنى كۆرۈۋىمىز. دۇنيادىكى مىللەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن ئېۋولىيۇسيالىك جەريان ئەينە شۇنداق. ئۇيغۇر مىللىتىمۇ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا موشۇنداق ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇشى تەبىئىي.

2-باپ

ئىنسانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن دۇنيانىڭ ھەر تەرەپلىرىگە قاراپ كۆچۈشلىرى

مەلۇم مەنادىن ئالغاندا ئىنسانلارنىڭ تارىخى-ئۈزلۈكسىز
ھالدا كۆچۈپ-يۆتكىلىش، يېڭى-يېڭى رايونلارنى
ئىگەلەش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش يولىدىكى كۈرەش تارىخىدۇر.
مېكگوۋېرن

دۇنيادىكى ئاتاقلىق تارىخچىلار ۋە ئارخېئولوگلارنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىچە، قەدىمىي زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادە ياشىغان ئەجداتلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى، بۇنىڭدىن 9-8 مىڭ يىللار بۇرۇن، تەبىئەتتە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە قۇرغاقچىلىق ئاپىتىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى، ئاھالىنىڭ زور دەرىجىدە كۆپەيگەنلىكى، ئوتلاق، يەر-سۇ يېتىشمەسلىكى قاتارلىق سەۋەبلەرگە باغلىق، دۇنيانىڭ ھەر تەرەپلىرىگە قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان. شۇ كۆچۈش نەتىجىسىدە ئۇلار ئېۋرائاسىيانىڭ ھەممە قىسىملىرىغا دېگىدەك تاراپ كېتىشكەن. بۇمۇ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەردۇر. بىز ھۆرمەتلىك كىتاپخانلىرىمىزنى موشۇ چوڭ ۋەقەلەردىن خەۋەردار قىلىش مەخسىتىدە تارىخچىمىز مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق كىتاۋىدىكى موشۇ كۆچۈشنى بايان قىلغان بابىنى ئەينەن كەلتۈرىمىز:

«بىز ژۇفۇرىدا تۈرك (ئۇيغۇر)ئانا يۇرتى (ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ) تۇپرىغى مۇنبەت، سۈيى مول ۋە ھاۋاسى يېقىملىق بولغانلىغىنى بايان قىلىپ ئۆتتۇق. موشۇ ئامىللار شۇ زاماندىكى ئىنسانلارنىڭ ئاھالى نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىگە، مەدەنىيەت جەھەتتىن تېز يۈكسىلىشىگە مۇھىم ئاساس بولغانلىغى ھەممىگە ئايان. موشۇ سەۋەپلەر بىلەن بۇ دىياردا تۈرك (ئۇيغۇرلارنىڭ) نوپۇس سانى ناھايىتى كۆپەيگەن، يۇرت-شەھەرلىرى گۈللەپ ياشىغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنىڭغا قارشى ھالدا زامانلار ئۆتكەنسېرى يامغۇر-يېشىن ئاز يېغىپ، سۇ مەنبەلىرى سوغىلىشقا باشلىغان. تەڭرىتاغلىرى بىلەن قاراڭغۇ تاغلارنىڭ قار-مۇزلىرى ئېرىپ تۈگەپ، نۇرغۇنلىغان تارماق-ئېقىنلار قۇرۇپ كەتكەن. ئىچكى دەريالار بىلەن كۆللەرمۇ قۇرۇشقا باشلىغان، نەتىجىدە يۇزلەرچە دەريالارنىڭ ئېقىنلىرى قۇرۇپ كېتىپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىشكا باشلىغان. بۇ بولسا خەلقنىڭ تىرىكچىلىگىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشىرىپ قويغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تەۋەدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىدىن ئاجىز بولغان خوشنا قەبىلىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، مەغلۇپ بولغانلارنى ئۆز يېرىدىن ھايداپ چىقىرىپ، يەر-زىمىنلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزلىرىنى قۇل قىلىشتەك ئادالەتسىز ئەھۋاللار كېلىپ چىققان. موشۇنداق ئەھۋالدا، يەر-زىمىنلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان قەبىلىلەر ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ، باشقا تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشقان.

ئۆزىنىڭ يەر-ماكانلىرىنى تاشلاپ كەتكەن كۆچمەنلەر دۇنيانىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگە تارقىلىپ، بارغان جايلىرىدا يېڭى چەرلەرنى ئىگەللەپ، ئاستا-ئاستا شۇ جايلارغا يەرلىشىپ، ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغان. بۇ چوڭ كۆچۈش دەۋرىنىڭ تەخمىنەن بۇنىڭدىن 9-8 مىڭ يىل بۇرۇن يۈز بەرگەنلىگىنى بارلىق تارىخچىلار بىردەك ئېتىراپ قىلىشماقتا. يەر ئاستىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيالىك تېپىلمىلارمۇ، بۇ ھۆكۈمنىڭ دۇرۇسلىغىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ ماڭغان قابىلىلەر بەزەن، خۇددى ئالدىنى توسىغلى بولمايدىغان كەلكۈندەك، ھەيۋەت بىلەن ئىلگىرىلەپ، بارغان يەردىكى يەرلىك خەلقلەرنى ئۆز ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ ياكى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇپ، شۇ يەرلەرنى ئىگەللەپ ئېلىشقان. بەزىلىرى بولسا، بارغان جايدىكى خەلقلەرگە ئارىلىشىپ ياشاپ، ئۇلار بىلەن ئۆزلىشىپ، ئاستا-ئاستا سىڭىپ كېتىشكەن. يېڭى جايلارغا كۆچۈپ بارغان تۈرك (ئۇيغۇرلار) بارغان يەردىكى خەلقلەرگە ئىنسانىي ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت ئۆگىتىپ، ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىپ بىللە ھايات كەچۈرگەن. بۇ كۆچۈشلەر بىر ئەسىردىلا يۈز بەرگەن ئەمەس، بەلكى مىلادىدىن 7000 يىل ئىلگىركى زاماندىن باشلىنىپ، مىلادىنىڭ IV ئەسىردىكى سىياسىي كۆچۈشكە قەدەر 7000 يىلدىن ئوشۇغىراق ۋاقىت داۋام قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا ھۇنلار، كۆكتۈركلەر، ئۇيغۇرلار، ئوغۇز-سەلجۇقلار، قىتانلار ۋە موڭغۇللارنىڭ ئاممىۋىي كۆچۈشلىرى بولۇپ ئۆتكەن. بۇ ئومۇمىي كۆچۈشنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشلىنىپ دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىگە كەتكەن يوللىرى (كۆچۈشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ۋە بېرىپ توختىغان قايىغا قەدەر 1-خەرىتىدە كۆرسىتىلدى). تۆۋەندە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزى ھېساپلانغان ئۇيغۇرستاندىن دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىگە كۆچۈپ ماڭغان كۆچمەنلەر توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز:

ئۇيغۇرستاننىڭ تۇرپان ئۆلكىسىدىن يولغا چىققان كۆچمەنلەر كاراۋاننىڭ بىر تارمىغى توغرا شەرققە قاراپ مېڭىپ، ئوتتۇرا چىنغا، يەنى سېرىق دەريا (خۇانخې) بىلەن كۆك دەريا (ياڭزىجاڭ) ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇنبەت

ۋە يېشىللىق ئۆلكىلەرنى ئىگەللەپ يەرلەشتى. لوب ئۆلكىسىدىن چىققان كۆچمەنلەرنىڭ بىر تارمىقى شەرقىي-جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، ياغزىجاڭنىڭ باش تەرىپىگە ھازىرقى سىچۈەن ۋە يۈننەن ئۆلكىلىرىگە بېرىپ يەرلەشتى. ئۇ زامانلاردا بۇ جايلاردا ياشايدىغان ئىنسانلار تېخى ۋەھشى بىر ھالەتتە ئىدى. تۈرك (ئۇيغۇر) كۆچمەنلىرى بۇلارنى ئۆز جايلىرىدىن ھايداپ چىقاردى. ئۇلار تاغلارنىڭ ئارىسىغا ياكى چۆل باياۋانلارغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەرلەرگە ماكانلاشتى. بۇ كارۋاننىڭ ئىككىنچى تارمىقى جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، ھازىرقى چىڭخەي ئەتراپىغا بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ تۇرالمىغاندىن كېيىن، بىر تارمىقى سىچۈەنگە، يەنە بىر تارمىقى ھىندىستان تەرەپكە بېرىپ يەرلەشتى. تارىم ۋادىسىدىن يولغا چىققان كۆچمەنلەر غەربىي-جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ لاداخ ۋە پامىر يوللىرى ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتتى. بۇ كۆچمەنلەر ھىندىستاننىڭ ئەڭ مۇنبەت يېرى بولغان ھىند، گانگ، براخماپۇترا دەريالىرى ۋادىسىغا يەرلىشىپ، يەرلىك خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ياكى ئۇ جايلاردىن قوغلاپ، يېڭى يەرلەرنى ئىگەللىدى، ئۇ زېمىندا ئاۋات شەھەرلەرنى ۋە يۇرتلارنى بىنا قىلدى. زامانىمىزدا ژۇقارقى دەريا ۋادىلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ژۇقۇرىدىكى پىكرىمىزنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

مىلادىدىن ئاۋالقى 2500-ژىللىرى ئىلى ۋە تارباغاتاي رايونلىرىدىن يولغا چىققان كۆچمەنلەر ئۇدۇل غەربكە قاراپ مېڭىپ، ئۇرال تاغلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن تۆرت قىسىمغا بۆلۈنۈپ، پۈتۈن شىمالىي ئېۋروپىنى ئىگەللەپ، ھازىرقى فرانسىيە، ئانگلىيە ۋە ئىرلاندىياگىچە بولغان زېمىنلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇ زاماندا بۇ جايدا ياشىغان خەلقلەر تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە، ئورمانلىقلاردا، دەرەقلەرنىڭ كاماللىرىدا ياشاپ، تېخىچە ئىپتىدائىي جامائە دەۋرىنى باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى. شەرىقتىن كۆچۈپ بارغان تۈرك (ئۇيغۇرلار) بۇ خەلقلەرنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇردى. ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ قارا ئېرتىش ۋادىسىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىققان كۆچمەنلەر سىبىرىيە يەرلىرىنى ئىگەللەپ، شىمالىي دېڭىز قىرغاقلىرىغىچە تارالدى. بۇ كۆچمەنلەر ئاساسەن مىلادىنىڭ IV ئەسىرىدە ئۇيغۇر خانلىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ، شىمالغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان سىيانبېي-تاتار تۈركلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتى قارا ئېرتىش ۋە تاڭنۇئۇلا تاغلىرى ئىدى.

موشۇ كۆچۈش ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىلەردىن، ئۇيغۇرستاندىن كۆچكەنلەر ھەممىدىن كۆپ ئىكەنلىگىنى، ئۇلار ئىگەللىگەن جايلارمۇ مۇھىم جايلار ئىكەنلىگىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى خەلقلەر تېخى مەدەنىيەتتىن خەۋەرسىز، قاراڭغۇلۇق دەۋرىدە ياشاۋاتقان ئەشۇ قەدىمىي زاماندا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئىلىم ۋە مەدەنىيەت نېمەتلىرىگە ئېرىشىپ، خۇداۋەندە كېرىم ئۇلارغا ئاتا قىلغان: ئىلىم ۋە مەدەنىيەت نېمەتلىرىگە باشقا جايلاردىكى بەندىلىرىنى ئىگە قىلىش ۋە يەر يۈزىنى ئاۋات قىلىشتەك ئۇلۇق ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان ئىدى. چۈنكى تۈرك (ئۇيغۇرلار) بارغان جايلىرىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىلىم، سەنئەت ۋە مەدەنىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى ۋە يەرلىك خەلقلەرگە ئۆگەتتى. ئۇ جايلاردا ئاۋات يۇرتلارنى، بۈيۈك شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ، ئۆز ئانا يۇرتىدەك گۈللەندۈردى. شۇ ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 15-13-بەتلەر).

م.ئى.بۇغرا ئەپەندى «ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئازىيادىن دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىگە قاراپ كۆچۈشلىرى بۈنىڭدىن 9-8 مىڭ ژىللار بۇرۇن بولغان ئىدى» دەيدۇ. ئۆزبەكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ بۆلۈم باشلىقى، تارىخ پەنلىرىنىڭ نامزاتى ئابدۇخالىق ئەيتباي بولسا «تۈركىستانلىقلارنىڭ شىمال ۋە شەرىققە كۆچۈش» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا: «تەخمىنەن بۈنىڭدىن 20-15 مىڭ ژىللار ئىلگىرى تەبىئىي ئىقلىمنىڭ كەسكىن ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن مەركىزىي ئازىيانىڭ ئەڭ ئېغىر تەبىئىي زونىسى شەرقىي تۈركىستاندىكى تارىم ۋادىسىدا ھەممىدىن ئاۋال يۈز بەرگەنلىگى مەلۇم. شۇنىڭ ئۈچۈن چوڭ كۆچۈش ھەممىدىن ئاۋال تارىم ۋادىسىدىن باشلانغان. دېمەك، شىمالغا ۋە شەرىققە كۆچۈپ بارغان قەبىلىلەرنىڭ ئەسلى يۇرتى شەرقىي تۈركىستان ئىدى» دەيدۇ.

سوۋېت ئارخېئولوگ ئالىملىرى بولسا، شەرىقتىكى قەدىمكى شەھەر قاراقۇتاننىڭ ئورنىدا ئېلىپ بېرىلغان قېزىش-تەكشۈرۈشلەر ۋاقتىدا بىر قەدىمىي قەبرىستانلىق تېپىلغانلىقى، بۇ قەبرىستانلىقتىن بۈنىڭدىن 15000 ژىل بۇرۇن ياشىغان ئۇيغۇر ئايال پادىشاسىنىڭ جەسىدىنى تاپقانلىقىنى ئېيتىدۇ. موشۇ فاكتتىن قارىغاندا، تارىخچى ئابدۇخالىق ئەيتباينىڭ چوڭ كۆچۈش توغرىلىق ئېيتقان ژۇقارقى پىكرى دۇرۇس بولسا كېرەك.

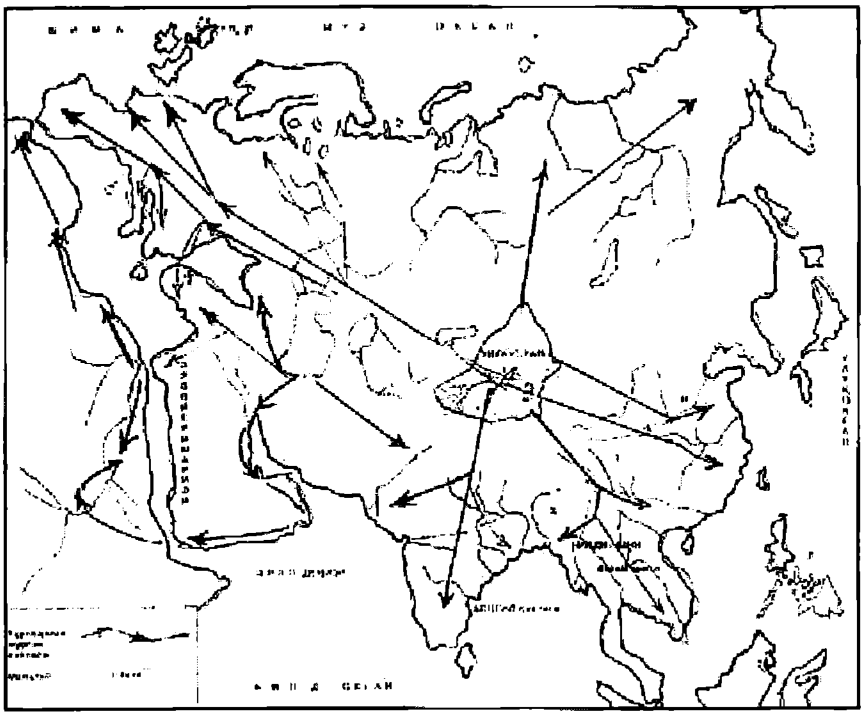

ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرىدىكى كۆچۈپ ماڭغان يوللىرى ۋە بارغان ئورۇنلىرىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتە. (ئۆمەر ئىبراھىموۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 17-بەت).

تارىخچى تۇرغۇن ئالماسنىڭ بايان قىلىشىچە:

«توققۇز ئۇيغۇرنىڭ بەزى قەبىلىلىرى شەرىققە قاراپ كۆچتى. ئۇلار خىشى كارىدورىغا كىرىپ، سېرىق دەريانىڭ (خۇاڭخې) شىمالىي قىرغاقلىرىنى بويلاپ ئورۇنلاشتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى داۋاملىق شەرىققە قاراپ كۆچۈپ، سېرىق دەريانىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزى-يېچىلى بوغۇزىغا قەدەر تارقىلىپ ماكانلاشتى. يەنە بىر قىسمى شىمالغا قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلستاندىكى توغلا، سېلېنگا ۋە ئورخۇن دەريالىرىنىڭ ياقىلىرىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلارنىڭ ئالدى ھەتتا بايقال كۆلى ئەتراپلىرىغىچە بېرىپ يەتتى.

ئارخېئولوگ ئالىملار مۇشۇ كۆچۈش ۋاقىتسىنى ئېنىق دەلىللەش ئۈچۈن ئىككى تەرەپلىمە تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ باردى. ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئازىيا رايونىنى تەكشۈرگەندە ھازىرقى زاماندا ھېچ قانداق مەخلۇقات ياشىمايدىغان ھەم ياشاشقا مۇمكىن بولمايدىغان چوڭ گوبى چۆلى، تەكلىماكان، قىزىلقۇم قاراقۇم چۆللىرىنىڭ قۇم ئاستىنى قوللاپ تەكشۈرگەندە ئاۋات شەھەرلەر، بېزا-قىشلاقلار ھەم ئۆستەڭ-كانالارنىڭ ئىزلىرى تېپىلدى. شۇنىڭدەك ئەينى زاماندىكى ئىنسانلار ئىشلەتكەن: تاش، مىس، تۇچ، تۆمۈر ۋە چويۇندىن ئىشلەنگەن قازانلار، كوزىلار ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرىمۇ كۆپلەپ تېپىلدى. ئالىملار، شۇ جۈملىدىن ئارخېئولوگ رافائىل پومپېللى: «بۇ تېپىلمىلار مۇشۇ ماكاندا قېدىمىي زامانلاردا ياشىغان ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ئىزلىرى» دەپ ئاتاندى. دېمەك، بۇ تېپىلمىلار كام دېگەندە 10000 ژىلدىن ئۇشۇق تارىخقا ئىگە بولۇپ، مۇشۇ زېمىندا ياشىغان ئەجداتلىرىمىز باشقا ياقلارغا كۆچۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىدا ئىشلەتكەن سايمان-جابدۇقلىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

ئۇيغۇرستاندا كېلىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ھازىردىن 5000 ژىللار بۇرۇن يەنە شەرىققە قاراپ كۆچتى. ئۇلار ژۇقۇرىدا ئاتالغان رايونلارغا بېرىپ، ئۆزلىرىدىن بۇرۇن بارغان قېرىنداشلىرىغا قوشۇلۇپ، ئارىلىشىپ ھايات كەچۈردى. بۇ ئىككى دۇركۇن بارغان ئۇيغۇرلارنى كېيىنكى تارىخچىلار «شەرقىي ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاشتى.

تارىخچى ئىمىن تۇرسۇننىڭ بايان قىلىشىچە، شەرىققە كۆچۈپ بارغان بۇ ئەجداتلىرىمىز دەسلەپتە قەبىلە-قەبىلە بولۇپ ياشىغان. مىلادىدىن ئاۋۋالقى XVI ئەسىرگە كەلگەندە خانلىق قۇرۇپ، «تۇرا» ئاتلىق سەردەرنى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ سايلىغان ئىكەن. ئۇيغۇرلار بۇ خانلىقنى «تۇرانىيە ئېلى» دەپ، ئۇنىڭ پۇخرالىرىنى بولسا، «تۇرالار» دەپ ئاتاشقان. دېمەك، تۇرالار دېگىنىمىز شەرقىي ئۇيغۇرلاردۇر.

شەرقىي ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بارغان زېمىندا بۇرۇن كىملەر ياشىغان ئىدى؟، دېگەن سوئالغا ئالىملار، مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ:

«ئۇ زامانلاردا يەر يۈزىدە ئادەملەر بەكمۇ ئاز ۋە شالاڭ ئىدى. يەر بولسا كەڭرى ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەجداتلىرىمىز كۆچۈشنى باشلىغان ئەشۇ زاماندا يەر شارىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 10 مىللىون ئەتراپىدا بولغان ئىكەن. مىلادىيە كالېنداري باشلىنىشىنىڭ ئالدىدا ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي سانى

40 مىللىونغا يەتكەن ئىكەن. دېمەك، ئۇ زاماندا ئادەمسىز بوش يەرلەر كۆپ بولغان. بىرىنچى دولقۇندا شەرىققە قاراپ كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز ئەينە شۇنداق ئادەمسىز بوش ئوتلاقلارغا بېرىپ ماكانلاشقان. پەقەت، سېرىق دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا ۋە ھىنگان تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم ئوۋچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۇنگۇس نەسلىدىن كېلىپ چىققان تايپىلەر بار ئىدى. ئۇلار قەبىلە-قەبىلە بولۇپ ياشاتتى، مىللەت بولۇشتىن تېخى يىراق ئىدى» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 14-15-بەتلەر).

شەرىققە كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار ئاستا-ئاستا كۆپىيىپ، «توققۇز ئۇيغۇرلار» 81 قەبىلىگە، «ئون ئۇيغۇرلار» 200دىن ئوشۇق قەبىلىگە كۆپەيگەن. ئۇلار يېڭى يەرلەرگە ئورۇنلىشىپ، ئاستا-ئاستا بوز يەرلەرنى ئېچىپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلىغان. بۇ رايونلارغا خەنزۇ، مونغۇل ۋە باشقا تۇنگۇس نەسىللىك تايپىلەرنىڭ كۆچۈپ كېلىشلىرى قېيىنكى زامانىدىكى ئىشلار. ئېنىق ئېيتقاندا، IX ئەسىرد ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولۇپ، ئۇيغۇرلار غەرىپكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ئادەمسىز بوش قالغان رايونلارغا ئامدەريانىڭ ژۇقارقى ئېقىمىدا ياشايدىغان مونغۇل-تاتارلار كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان، خەنزۇلار بولسا، XIII ئەسىردە مونغۇللار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن كېيىنلا ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت چېگارىسى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا چىقىپ، قەدىمكى تۇران، ھۇن ۋە ئۇيغۇر زېمىنلىرىنى ئېگەللەپ، ئاستا-ئاستا ئۆز تېررىتورىيىسىنى كەڭەيتىۋالدى. دېمەك، سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلار بۇ يەرگە كېيىن كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلارغا ئەمەس، شۇ زېمىننى ئېچىپ ئۆزلەشتۈرگەن ئەسلى ئېگىلىرى بولغان ھۇنلارغا، يەنى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ.

ئەشۇ چوڭ كۆچۈش دەۋرىدە «ئون ئۇيغۇرنىڭ» بەزى قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسىدىن چىقىپ، تەڭرى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بايكۆل (بايكال) بىلەن ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى يەرلەرگە بېرىپ ئورۇنلاشقان ۋە شۇ يەرلەرگە ماكانلىشىپ تىرىكچىلىك قىلىشقا باشلىغان. مەلۇم زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن ئۆزلىرىنى «تۇرالار» دەپ ئاتىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى شىمالغا كۆچۈپ بېرىپ، ئۇلارغا قوشۇلغان. چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھايات كەچۈرگەن بۇ ئارىلاشما ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى «ساكلار» دەپ ئاتاشقان. ساكلار غەربىي سىبىرغىچە تارقالغان. كېيىنكى تارىخچىلار ئۇلارنى «شىمالىي ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاشقان. دېمەك، ساكلار تارىم ۋادىسىدىن كۆچۈپ بارغان «ئون ئۇيغۇر» بىلەن شەرىقتىن كۆچۈپ كېلىشكەن «توققۇز ئۇيغۇرنىڭ» ئەۋلاتلىرىدۇر. ساكلار مىلادىدىن 1000 ژىل ئاۋالقى زامانغا كەلگەندە تىرىكچىلىك قىلىشقا قولايلىق ئوتلاقلارنى ئىزدەپ، يەنە كۆچۈشكە باشلىغان. بىر قىسمى غەرىپكە قاراپ ژۈرۈپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي ياقلىرىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان. يۇنان ۋە روما تارىخچىلىرى ئۇلارنى «سكىفلار» دەپ ئاتىغان. يەنە بىر قىسمى جەنۇپقا قاراپ ژۈرۈپ، ئوتتۇرا ئازىيانى كېسىپ ئۆتۈپ، كەشمىر بىلەن شىمالىي ھىندىستانغىچە بېرىپ يەتكەن. كېيىنكى تارىخچىلار ئۇلارنى «جەنۇبىي ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاشقان. ئەينە شۇ جەنۇبىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادىدىن ئېرامىزدىن ئاۋالقى VI ئەسىردە بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى سۇددۇبارتا، يەنى ساكيامۇنى كېلىپ چىققان.

تارىم ۋادىسىدىكى «ئون ئۇيغۇرلارنىڭ» يەنە بىر قىسمى پامىر تاغلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ، پەرغانە ۋادىسىدا، ئامۇدەريا بىلەن سىردەريانىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارغا، خارەزم ئۆلكىسى بىلەن خۇراسانغا بېرىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلار شۇ ئۆلكىلەرنىڭ يەرلىك خەلقلىرى بىلەن ئۆز ئارا سىڭىشىپ، ئۇيغۇر تىللىق يېڭى مىللەتلەرنى شەكىللەندۈردى. كېيىنى تارىخچىلار ئۇلارنى «غەربىي ئۇيغۇرلار» دە ئاتاشتى. قەدىمكى زامانىدىكى ئارىيانلار بىلەن ماساگېتلار، ھازىرقى زامانىدىكى تۈركمەنلەر ۋە ئۆزبەكلەر ئەينە شۇ غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرىدۇر.

ئېۋروپىغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار شۇ جايلاردا ياشىغان يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئۆز ئارا سىڭىشىپ، ئاستا-ئاستا ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ سىڭىپ كېتىشكەن. مانا شۇ خەلقلەر قاتارىدا ۋولگا دەرياسى بويىدىكى تاتار، باشقۇرت، چۇۋاش، نوغايلارنى، شىمالىي كاۋكازدىكى ئاۋارلار بىلەن ئەزەربەيجانلارنى، شىمالىي ئېۋروپىدىكى ئۇگۇر-فىنلار بىلەن جەنۇبىتىكى ۋېنگر (ھونگارلارنى) ئاتاش مۇمكىن. دېمەك، بۇ خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ژىراق تۇققانلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى زاماندا مەركىزىي ئازىيانىڭ ھەممە يېرىدە تارقىلىپ ياشىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئىزلىرىنى موشۇ كەڭ بوشلۇقتىنمۇ ئىزدىشىمىز كېرەك.

بىز بىلىمىزكى، تارىخ باشتىنلا قىيا تاشلارغا، خەلق فولكلورلىرىغا ئۆزىنىڭ يېزىقسىز ئىزىنى قالدۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللەتنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتە يالغۇز يازما ھۆججەتلەرگە ئاساسلىنىپلا قالماستىن، قىياتاش رەسىملىرى بىلەن خەلق فولكلورىغىمۇ مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئارخېئولوگىيا ئىلمىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرى تەرىپىدىن مەركىزىي ئازىيادە ئېلىپ بېرىلغان قېزىپ تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىلىرى بىزنىڭ ژۇقۇرىدىكى ھۆكۈممىزنى ئارخېئولوگىيالىك ماددىي دەلىللەر ئارقىلىق ئىسپاتلاپ بەردى. مەسىلەن، مەشھۇر رۇس ئارخېئولوگى ئا.پ.ئوكلادنىكوۋنىڭ مەركىزىي ئازىيادە ئېلىپ بارغان قەدىمكى زامانغا ئائىت تاش رەسىملەر توغرىسىدىكى تەتقىقات خۇلاسىلىرى دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئالىم ئۆزىنىڭ «سېنترالنوئازىياتسكىي

ئوچاگ پىرۋوبىتنوگو ئىسكوۋستۋا» ناملىق كىتاۋىنىڭ 54-بېتىدە مۇنداق دەپ مەلۇمات بەرگەن:

«بىز ئېكسپېدىتسىيالىك ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق پامىر تېغىنىڭ تاجىكىستانغا تەۋە قىسمىدا مەرغاپ يېزىسىنىڭ غەربىي-جەنۇبىغا جايلاشقان بىر غارنىڭ ئىچىدە تاشقا ئويۇپ ياسالغان قېدىمىي زامانغا ئائىت سۈرەتلەرنى تاپتۇق. تەگرىتېغىنىڭ ئىچىدىكى غارلاردىنمۇ شۇنداق سۈرەتلەر تېپىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مونغۇلىستاندىكى «سويت چىنكېر» دەپ ئاتالغان غارنىڭ ئىچىدىن، يەنە لېنا دەرياسىنىڭ ژۇقارقى ئېقىمى بويىدىكى تاش تاغلاردىنمۇ شۇنداق سۈرەتلەرنى تاپتۇق. موشۇ ئويما سۈرەتلەرنى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا بىر-بىرىدىن شۇنچە ژىراقلىقتا تېپىلغان بۇ سۈرەتلەردىكى مەزمۇن ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىن ئوخشاشلىقنىڭ بارلىغىنى كۆرۈپ، هايران قالدۇق. بۇ تېپىلمىلارنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقى شۇكى: مونغۇلىستاندا تېپىلغان سۈرەتلەر پامىردا تېپىلغان سۈرەتلەرگە قارىغاندا، سان جەھەتتىن كۆپ، مەزمۇنى باي، رەسساملىق ماهارىتىمۇ بىر قەدەر ژۇقۇرى. موشۇ پەرقلەرگە قاراپ، مونغۇلىستاندا تېپىلغان سۈرەتلەر، پامىردا تېپىلغان سۈرەتلەرگە قارىغاندا كېيىنىرەك ياسالغان بولسا كېرەك دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق. بۇ سۈرەتلەرنىڭ ئويۇپ ياسالغان ۋاقتى كام دېگەندىمۇ بۇنىڭدىن 10 مىڭ ژىللار بۇرۇن، دىسلەپكىلىرى بولسا، 20 مىڭ ژىللار بۇرۇن ياسالغان دەپ تەخمىن قىلدۇق.

بۇ فاكتتىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدىكى، شەرقتىكى هىنگان تېغىدىن غەربتىكى پامىر تېغىغىچە سوزۇلغان بۇ كەڭ تېررىتورىيادە ياشىغان قېدىمىي ئىنسانلار ئېتنىك بىلىپ چىقىشى، تىل ۋە مەدەنىيىتى جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن بولغان، هەتتا تېگى بىر خەلقلەر دەپ ئېتىشقىمۇ بولىدۇ».

مەشهۇر رۇس ئاركېولوگى ئا.پ.ئوكلادنىكوۋنىڭ بۇ ئىلمىي خۇلاسىسى بىز ژۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن «بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز بۇنىڭدىن 9-8 مىڭ ژىللار بۇرۇن (ئابدۇخالىق ئەيتباېۋنىڭ ئېيتىشىچە، بۇنىڭدىن 20000-15000 ژىللار بۇرۇن) ئۆز ماكانلىرىدىن چىقىپ، ئازىيا قىتئەسىنىڭ هەممە تەرەپلىرىگە تاراپ كەتكەن»، دېگەن هۆكۈمىمىزنى تەستىقلەپلا كالماستىن، ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى دژېيمس چىرچۋاردنىڭ:

«بۇنىڭدىن 20000 ژىللار بۇرۇن ئازىيادە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى بولغان ئېدى»، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ هۇدۇدى تىنىچ ئوكيانىدىن باشلىنىپ، پۈتكۈل مەركىزىي ئازىيا ئارقىلىق غەربىي ئېۋروپىغىچە سوزۇلغان ئېدى. ئۇيغۇرلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىرغاقلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، ۋاقىت ئۆتكەن سىرى ئۇلار مەركىزىي ئېۋروپىغىچە هەتتا ئىرلاندىياگىچە يېتىپ بارغان. ئىنسانلار ئازىيادە پەيدا بولۇپ ئېۋروپىغا تارالغان نەزەرىيا ئەمەلىيەتتە پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئېۋروپىغا سىلجىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ». (ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى 5-باپ 3-بەت) دېگەن پىكرىنىمۇ ئەسلىتىدۇ.

يەنە بىر فاكت: ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئارخېولوگ ئالىمى ئابدۇقېيىم غوجىنىڭ ئېلان قىلغان تەتقىقات ماتېرىئالىدا كۆرسىتىشىچە، هاۋا كلىماتى قۇرغاق كەلگەن كەنچى دەرياسىنىڭ ئەتراپىدا ئارخېولوگىيالىك قېزىپ تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا تېپىلغان، كۆمۈلگىنىگە 7000 ژىللار بولغان 18 دانە باش سۆيەكنى ئېلىپ، تەكشۈرۈپ چىققان ۋاقىتىدا بۇ باش سۆيەكلەرنىڭ تۈزۈلۈشى قەنۇبىي سىبىر، قازاقىستان ۋە ئوتتۇرا ئازىيادىن تېپىلغان باش سۆيەكلەر بىلەن ئوخشاش ئېكەنلىگى ئېنىقلانغان (ئابدۇقېيىم غوجا «غەربىي يۇرت ۋە قېدىمىي مەدەنىيەت»، ئۈرۈمچى نەشرى، 1995-ژىل 75-بەت).

مانا بۇ فاكتمۇ ئوتتۇرا ئازىيانىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ياشاپ، ئولتىراق هايات كەچۈرگەن خەلقلەر بىلەن شىمالىي قىسمىدا ياشاپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن هايات كەچۈرگەن خەلقلەر ئېتنىك كېلىپ چىقىشى، ئانتروپولوگىيالىك خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتە ئۇمۇمىي بىر نەسىللىك خەلقلەر ئېكەنلىگىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئاتاقلىق تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس ئارخولوگلارنىڭ ژۇقۇرىدىكى ئىلمىي خۇلاسىلىرىنى تېخىمۇ ئېنىقلاپ: «مىلادىدىن 2000 نەچچە يۈز ژىللار بۇرۇن شەرقتىكى بايكال كۆلىنىڭ ئەتراپىدىن غەربتىكى ئارال دېڭىزىغىچە، شەرقتىكى ئالتاي تاغلىرىدىن غەربتىكى ئۇرال تاغلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان تېررىتورىيادە قېدىمىي زاماندا تۇرالار ياشىغانلىغى ئېنىقلاندى».

«مىلادىنىڭ 551-ژىلى قۇرۇلغان ئۇلۇق كۆكتۈرك قاغانلىغىنىڭ قاغانى تۇمەنخان ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىستېمىخانلار شەرقتە قىدىرخان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىندا ياشىغان موشۇ تۇرا قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر بايراق ئاستىغا توپلىدى»، دەپ يازغان ئېدى (ت.ئالماس «ئۇيغۇرلار»، ئالمۇتا نەشرى، 17-16-بەتلەر).

ژىغىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى قېدىمىي زامانلاردا مەركىزىي ئازىيانىڭ كەڭ رايونلىرىغا تارقىلىپ ياشىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ زېمىنىنىڭ هەر قانداق يېرىنى قازسىڭىز، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىزنىڭ سۆيەكلىرى ۋە ئۇلار ئىشلەتكەن قۇرال سايمانلار، كىيىم-كېچەك ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى تېپىلىدۇ، يەنى مەدەنىيەت ئىزلىرى تېپىلىدۇ.

دېمەك، بۇ زېمىنىنىڭ ئەسلى ئىگىلىرى: كېيىنكى زامانلاردا شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن

مونگولوىد ئىرقىي تىپىدىكى خەلىقلەرمۇ ئەمەس، غەربتىن كۆچۈپ كەلگەن ئېۋروپوىد ئىرقىي تىپىدىكى خەلىقلەرمۇ ئەمەس، ئارىيان-تۇران ئىرقىي تىپىدىكى ئوتتۇرا ئازىيالىق خەلىقلەر، يەنى بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئازىيا خەلىقلىرىنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى مۇتلاق ھەقىقەت!

3-باپ

ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىرىكى ھاياتى

يەر يۈزىدە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى-ئەڭ ئۇلۇق مۆجىزىدۇر.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

كونا تاش قوراللار دەۋرى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، بۇ دەۋىردە ئىنسانلار تېخى ئۇرۇقداشلىق جاماە تۈزۈمىگە ئۆتمىگەن، توپ-توپ بولۇپ ياشاۋاتقان ئىدى.ئۇلار تەيار مېۋىلەرنى تېرىپ يەتتى. قولغا كەلتۈرگەن بېلىق بىلەن قۇش گۆشلىرىنى ئوتتا قاخلاپ ياكى قوقاسقا كۆمۈپ، كاۋاپ قىلىپ يەتتى. قاچانكى ئىنسانلار تەييار تاش قوراللارنى تاشلاپ، تاشلارنى بىر-بىرىگە ئۇرۇپ، ئۇچلۇق ۋە قىرلىق تاش قوراللارنى ياساپ ئىشلىتىشكە باشلىغاندىن كېيىن، ئۇلار ئىنسان سۈپىتىدە مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويدى. مۇنداق كەشپىيات مەركىزىي ئازىيادە تەخمىنەن بۇنىڭدىن 30000 يىللار بۇرۇن باشلانغان.

خىتاينىڭ شەنشى ئۆلكىسىدە «شىيۈيخى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك دەريا بار. بۇ قىدىمىي زاماندا بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز شەرقىي ئۇيغۇرلار ياشىغان ماكان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خىتايلار ئۇنى «شىيۈيخى» (غەربىي يۇرتلۇقلار دەرياسى) دەپ ئاتىغان. ئارخېئولوگلار موشۇ دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى بويىدىكى بىر دۆڭلىكنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، يەر قاتلىمى ئاستىدىن قىدىمىي زامانغا ئائىت بىر تۈركۈم ئەسەر-ئەتىقىلەر تېپىلغان. شۇ تېپىلمىلارنىڭ ئىچىدە كىرىچى چىڭ تارتىلغان ئوق-يا ھەم يا-نىڭ ئوقى تېپىلغان، يا ئوقىنىڭ ئۇچىغا ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن سىپتا قىلىپ ئىشلەنگەن كۆتكۈر ئۇچلۇق تاش بەكىتىلگەن ئىكەن. خىتاي ئارخېئولوگلىرى بۇ تېپىلمىلارنى خىمىيىلىك ئانالىز ئۇسۇلى بىلەن تەكشۈرۈپ، كۆمۈلگىنىگە 28000 يىل بولغان دەپ ھۆكۈم قىلىشتى. بۇ توغرىلىق ئېلان قىلىنغان ئەخباراتتا:

«...موشۇ تېپىلغان ماددىي فاكتقا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 28000 يىل ئىلگىرى ياشىغان غەربىي دىيارلىقلار (ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ئەينى زاماندا زۇڧۇرى ماھارەتلىك ئوچىلار بولغانلىقىنى كۆرۈۋشكە بولىدۇ» دېيىلگەن.

تاشنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىلان سىغىز لايدىن قاچا-قومۇچ ياسايدىغان كۈلالچىلىق ھۈنىرى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئىككى بۈيۈك ئىختىراسى بولغان ئىدى. مانا موشۇ دەۋرگە كەلگەندە بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز ئاستا-ئاستا ئانىلىقنى ئاساس قىلغان ئۇرۇقداشلىق جاماە تۈزۈمىگە ئۆتكەن، يەنى بىر ئانىدىن تارالغان ئۇرۇقداشلار بىر جاماە بولۇپ ياشاشقا باشلىغان. ئارىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئۆتۈپ، تۇرمۇشتا ئاتىلارنىڭ رولى كۆچەيگەندى كېيىن، ئىنسانلار ئاستا-ئاستا ئاتىلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا جاماە بولۇپ ياشاشقا باشلىغان، يەنى بىر ئاتىدىن تارالغانلار ئۆز ئارا قېرىنداش ھېساپلىنىپ، جاماە بولۇپ بىللە ياشايدىغان بولۇشقان. بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئاستا-ئاستا ئەر ئايالار نىكالىنىپ، بىللە تۇرىدىغان تۈزۈم ۋۇجۇتقا كەلگەن، يەنى ئائىلىنىڭ دەسلەپكى ھۇلى قورۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئائىلە قۇرۇشنى خالىغان ئەرلەر ئۆز ئۇرۇغىدىن قېرىنداش قىزغا ئەمەس، باشقا ئۇرۇقتىكى قىزغا ئۆيلىنىدىغان ئادەت قېلىپلاشقان. بۇ بولسا، بىر-بىرىگە يېقىن ياشايدىغان ئۇرۇقلار ئۆز ئارا بىرلىشىپ قەبىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئېلىپ كەلدى. ئىنسانلار قەبىلىلەرنى ئاساس قىلغان جەمىيەت تۈزۈمىدە ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ياشىغان. بۇ جەرياندا ماددىي تۇرمۇشتا مىس بىلەن تۆچنى پايدىلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك سايمان-جابدۇقلارنى، نەيزە، ئوق-يا قاتارلىق ئوچىلىق قوراللىرىنى ياساپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدىغان بولۇشقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋي دۇنياسى تەزكىل قىلىدىغان تىل، پىسخىكا، دۇنيا قاراش، ئاڭ-سىزىم، ھىسسىيات ۋە ئۇرپى-ئادەتلەرگە مىللىيەتنىڭ تامغىسى بېسىلغان، يەنى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى مىللىيەتلەك دەپ ئاتالغان يېڭى رىلسغا چۈشۈشكە باشلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتنىڭ ھەممىسى موشۇ رېلسنىڭ يۆنىلىشى بويىچە رىۋاجلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ قەبىلەۋي ھاياتى ئۇلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىگە ئىجتىمائىي ئاساس بولغان دەپ ئىشەشلىك ئېيتالايمىز.

بىز ژۇقۇرىدا «ئىنسانلار تەييار تاش قوراللار نى چۆرۈپ تاشلاپ، ئۆزلىرىگە كېرەكلىك قوراللارنى ئۆز قوللىرى بىلەن ياساپ ئىشلىتىشكە باشلىغاندىلا، ئاندىن ئۇلار مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويدى» دەپ ئېيتۇق.

بۇنىڭ سەۋەۋى شىكى، ئىنسانلارنى باشقا ھايۋانلاردىن ئاجرىتىپ تۇرىدىغان تۈپ-ئاساسي خىسلەتلەر:
1. ئۇلارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىش قۇراللىرىنى ياسالايدىغان ھەم ئىشلىتەلەيدىغان بولغانلىقى.
2. ئىنسانلار تەپەككۇر قىلالايدىغان ھەم ئۆزىنىڭ تەپەككۇرىنى تىل ۋاستىسى بىلەن ئىپادە قىلالايدىغان بولغانلىقى.
مانا موش خىسلەتلەر ئىنساننى پۈتۈن يەر يۈزىگە ھاكىم قىلىپلا قالماستىن، بۈگۈنكى كۈندە كائىناتقىمۇ پەرۋاز قىلدۇرۇۋاتقان قوش قاناتتۇر، يەنى تەپەككۇر ۋە ئىجاتچىلىق ئىنسانلىقنىڭ ئالىي ئۆلچىمىدۇر. شۇنداق ئېكەن، ھاياتنىڭ تۈپ ماھىيىتى تەپەككۇر قىلىشتا ۋە ئىجتا قىلىشتا. ھەر بىر ئىنسان جەمىيەتتىكى ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلاردىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە. شۇنىڭدەك، ماددىي ۋە مەنىۋي بايلىقلارنى يارىتىش، يەنى ئىجات قىلىش بورچىمۇبار. كىمكى موشۇبورچىنى توغرا چۈشەنگەن ۋەئورۇنلىغان بولسا، ئۇھەقىقىي ئىنسان. ئەگەر تەييار بايلىقلاردىن بەھرىمان بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزى ھېچ قانداق كەشپىيات ياراتمىغان بولسا، ئۇجەمىيەتنىڭ پارازىتلىرىدۇر.

4-باپ

ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگەركى مەدەنىيىتى

ئەگەر بىز ئۆز تارىخىمىزنى بىمىسەك، ئۆزىمىزنىڭ دۇنياغا نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىگىمىزنى، نېمگە ئىنتىلىشىمىز كېرەكلىگىنى بىلمەيدىغان ئاڭقاۋ بىر توپقا ئايلىنىپ قالىمىز.

ۋ.ئى.كليۇچكوۋسكىي

بىز ژۇقۇرىدا «ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئۇلارنىڭ پەم-پاراسەتلىك ئىنسان بولغان ۋاقتىدىن باشلىنىدۇ» دېگەن ئىدۇق. ئىنسان ھەرىكەتچان، پائالىيەتچان كېلىدۇ. شۇنچە ئۇزاق زامانلار ياشىغان ئەجداتلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىغا لايىق كۆپلىگەن كەشپىياتلارنى ياراتقان بولۇشى تەبىئىي. بىراق، بىزنىڭ قولىمىزدا موش دەۋرنىڭ مەدەنىيىتىنى كۆرسىتىدىغان فاكتلار ناھايىتى ئاز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئارخېولوگلار بىلەن تارىخچىلارنىڭ موشۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت توغرىلىق ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللىرىنى تەينەن كەلتۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىمىز.

«شىنجاڭ ئارخېولوگىيا ئىدارىسىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى، قېدىمكى تۇرپان يارغۇل شەھىرىنىڭ غەربىي-شىمالىي تەرىپىدىكى تۆپىلىكنى قېزىپ تەكشۈرۈپ، ياپىلاق تاشلارنى، قېزىش ئەسۋاپلىرىنى ۋە باشقا تاشتىن ئىشلەنگەن سايمان-جابدۇقلارنى تاپقان. ئالىملار، شۇ جۈملىدىن خىتاي ئارخېولوگى جياڭ سىڭشۈي ئەپەندى: «بۇ تاش قۇراللار كونا تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا مەنسۇپ»، دەپ خۇلاسە چىقارغان. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان ئويمانلىقى تەۋەسىدە بۇنىڭدىن 30000-20000 ژىللار بۇرۇنمۇ ئىنسانلار ياشىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن» (ھاجى نۇرھاجى «قېدىمكى ئۇيغۇرلار»، 3-بەت).

تارىخچىمىز ئىمىن تۇرسۇن «شىنجاڭ رايونىدا تاش قۇراللار دەۋرىگە ئائىت سىپتا تاش قۇراللار، ساپال قاچىلار كۆپلەپ تېپىلدى. شۇنىڭدەك برونزا، مىس قۇراللار مۇ تېپىلدى. بۇ ئارخېولوگىيالىك تېپىلمىلار بۇ تەۋەدە ئەڭ قېدىمىي زامانلاردىلا ئىنسانلار ياشىغانلىقىنى، بۇ ئىنسانلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى بولغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ خېلە ژۇقۇرى تەرەققىيات باسقۇچىدا بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دىدۇ («قېدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، 19-بەت).

رۇس تارىخچىسى ئاكادېمىك ئا.ن.بېرنشتام:

«تۆمۈر قۇراللارنى ئىشتىش، ئاتنى مىنىشكە كۆندۈرۈش — بۇ ئىككى كەشپىيات مەركىزىي ئازىيا خەلقلىرىگە مەنسۇپ...

بۇنىڭدىن 20000 ژىللار بۇرۇن ئوتتۇرا ئازىيادە ئوق-يانىڭ كەشپ قىلىنىشى، شۇنىڭدەك ئاتنى قولغا ئۈگىتىپ، تۇرمۇشتا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدىغان بولۇشى، جەمىيەتنىڭ ئىشلەپ چىقىرىش كۈچى بىلەن ھەربىي كۈچىنى خېلە دەرىجىدە ئاشۇردى. ئوتتۇرا ئازىيا كۆچمەن خەلقلىرىنىڭ ئۇچقۇر ئاتلارنى مىنىپ، قولىغا ئۇزۇن ساپلىق نەيزە تۇتقان جەڭچىلىرى باشقا جايلاردىكى، مەسىلەن: ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەرنىڭ پىيادە جەڭچىلىرىنى ئوڭايلا مەغلۇپ قىلاتتى ۋە ئۇلارنى ئەسىرگە ئېلىپ، خىزمەتكار-قۇللارغا ئايلاندۇرالاتتى. بۇ بولسا، يېڭى قۇللۇق جەمىيەت تۈزۈمىنىڭ ئورنۇن ئېلىشىغا زېمىن يارىتىپ بەردى» دىدۇ (بېرنشتام كىتاۋى، 37-36-بەتلەر).

ئۇيغۇرستان قېدىمكى زاماننىڭ مەدەنىيەت ئىزلىرى ھەممىدىن كۆپ تېپىلغان رايون. مەسىلەن: يېقىنقى ژىللاردا ئۇيغۇرستاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن سىلىقداپ ئىشلەنگەن تاش پىچاق، تاش پالتا، تاش كەتمەن، تاش ئوغاق، تاش تاختا، تاش قاچا قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلىپ كەلمەكتە. بۇ فاكتلار ئوتتۇرا ئازىيايەر يۈزىدە ئىنسانلارنى ئاپىرىدە قىلىپ بەرگەن مۇقەددەس زېمىن بولۇش بىلەنلا قالماستىن، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت تىپىنى يارىتىپ بەرگەن مۇقەددەس زېمىن ئېكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىمىز م.ئى.بۇغرا ئەپەندى: «مەدەنىي ئېرىتىپ ئۇنىڭدىن تۇرمۇشقا

كېرەكلىك سايمان-جابدۇقلارنى ياساش، ئالتۇن ۋە مىسنى ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش تېخنىكىسىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان. بۇ كەشپىيات بۇنىڭدىن 10000 يىللار بۇرۇن پەيدا بولغانلىقىنى ئېنىقلاندى» دېيىلىدۇ («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 6-4-بەتلەر).

«مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىنسان تۈركۈملىرى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 20000-15000 يىللار ئىلگىرى تاش قۇراللارنى ئىسلاھ قىلىپ سىلىقداپ ئىشلىيەلىگەن ھالغا كەلگەن. ئۇلار: تاش، سۆيەك ۋە ياغاچتىن تاشپىچاق، تاشپالتا، تاشقىرغۇچ، تاشنەيزە ۋە باشقىلارنى، سۆيەكتىن سۆيەكنەيزە، سۆيەكپىچاق، يىڭنە ۋە باشقا سايمان-جابدۇقلارنى ياساپ ئىشلىتىشنى بىلگەن. موشۇ فاكتقا ئاساسلىنىپ، بەزى ئالىملار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت تارىخى مىسىر ۋە مېسوپوتامىيانىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىن ئىلگىرى باشلانغان بولسا كېرەك» دەپ قاراشماقتا.

«يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ-تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا تۇرپان، مورى، نىيە، قاشقەر، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىن تاش قۇراللار، ساپالدىن ۋە ياغاچتىن ياسالغان قاچىلار، چۆشەك، چۆلۈك قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلدى. بۇ بۇيۇملارنى بېيجىڭدىكى كاربون 14 ئوكسىدلىق خىمىيىلىك ئانالىز ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، بۇنىڭدىن 7000-6000 يىل بۇرۇن ئىشلەنگەن بۇيۇملار ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. موشۇ فاكتلارغا ئاساسلانغاندا، شۇ زاماندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن باشقا قول ھۈنەر كەسپى بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقى ئىسپاتلاندى» (ئىمىن تۇرسۇن، ژۇقارقى كىتاپ).

«شىنجاڭ رايونىدا (ئۇيغۇرستاندىلىس.ئا.) مىلادىدىن 5000 يىللار ئىلگىرىلا دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى پەيدا بولغان. ئېۋروپىدا بولسا، مۇنداق مەدەنىيەت مىلادىدىن 3000 يىللار ئىلگىرى (ئۇيغۇرلاردىن 2000 يىل كېيىن) پەيدا بولغان. قۇمۇلدىكى باللىقتىن تېپىلغان، بۇنىڭدىن 6000 يىل ئىلگەركى دەۋرگە مەنسۇپ كومزەك ئىچىدىكى بۇغداي، شۇنىڭدەك چەرچەن، نىيەلەردىن تېپىلغان تېرىق، بۇ تەۋەدە ياشىغان ئىنسانلارنىڭ شۇ زامانلاردىلا دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى، بۇ دەۋردە جەمئىيەتمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئاستا-ئاستا قەبىلىلەر كېلىپ چىقىشقا باشلىغان ئىدى» (ئىمىن تۇرسۇن كىتاۋى، 20-بەت).

«1971-يىلى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدا بىر قەدىمقى قەبرىستانلىق تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقنى ئېچىپ تەكشۈرگەندە، بىر ئايال كىشىنىڭ ۋە بىر كىچىك بالىنىڭ جەسەدى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئاشلىقلىق بۇيۇملارمۇ چىقتى. بۇ تېپىلمىلارنى نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەجرىبىخانىسىغا ئېلىپ بېرىپ تەكشۈرگەندە، شۇ زاماندىن 4612-يىل بۇرۇن كۆمۈلگەنلىكى ئېنىقلاندى. بۇ جەسەت ژۇڭدىن توقۇلغان تەختەكە ئورالغان بولۇپ، تاختىلىنىڭ ئۈستىگە ئۆڭدا ياتقۇزۇلغان. ئۈستىگە قوي تېرىسى ۋە چىغ توقۇلما يېپىلغان. بېشىغا كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن. ئايالنىڭ كۆزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن، بۇرنى قاڭشىلىق بولۇپ، ئۇزۇن چاچلىرى دولىسىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ. بىللە كۆمۈلگەن سېۋەتنىڭ ئىچىدىن بۇغداي دانلىرىمۇ چىقتى. بۇ فاكت بۇ زېمىندا قەدىمقى زاماندا ئارىيان-تۇران ئىرقىي تىپىدىكى ئاق تەنلىك ئىنسانلار، يەنى بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ياشىغانلىقىنى ئۇلارنىڭ شۇ چاغلاردىلا خېلى يۇقىرى مەدەنىيەتلىك بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ» (تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار» 11-بەت).

قىسقىسى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنلا باشلىغان. بىزنىڭ ۋەتىنىمىز مىللىتىمىزنىڭ تۇغۇلغان جايى بولۇپلا قالماستىن، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭمۇ تۇغۇلغان مۇقەددەس بۆشۈكىدۇر.

2ـ قىسىم

تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

ـ تارىخ ئۆز مۇساپىسىدە ياخشى-يامان
ھەممە نەرسىنى يارىتىدۇ ۋە يوقىتىدۇ.
پۈتۈنسۈرۈك دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر پەيدا بولىدۇ ۋە يوقىلىدۇ.
ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ،
دۇنيا-ئالەم يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ.
ئابدۇقادىر داموللا

سۆز بېشى

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدا تەكىتلىگىنىمىزدەك، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردا شەرقتە خىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ۋە ئورال تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ئالتۇن تاققىچە بولغان بىپايان زېمىنلارغا تارقىلىپ ياشىغان. ئۇلار خۇددى ئاسماندىكى يۇلتۇزلاردەك ھەر يەردە توپ-توپ بولۇپ ياشىغان، شۇ جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇرغان. موشۇ كەڭ زېمىنلارغا تارقىلىپ ياشىغان ئەجدادلىرىمىز نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە كۆپلىگەن چوڭ-كىچىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، شۇ دۆلەتلەرنىڭ بايرىقى ئاستىدا ياشاپ ئۆتكەن بولۇشى تەبىي. بىراق، كىتاۋىمىزنىڭ ھەجىمى تار بولغانلىقتىن، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپ بېرەلمەيمىز، پەقەت تارىختا مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئۈستىدىلا توختىلىمىز.

بۇ يەردە ئىزاھ بېرىپ كېتىشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار: بۇ مەسىلە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى: ئوتتۇرا ئازىيا رېگىونى قەدىمدىن تارتىپ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىلىشىپ ياشىغان ماكان. نەچچە مىڭ يىللىق تارىخ جەريانىدا بۇ خەلقلەر بىر پۈتۈن دۆلەت بولۇپ بىللە ياشىغان زامانلارمۇ بولغان. ئايرىلىپ كېتىپ، ھەر قايسىسى ئايرىم ئەل بولۇپ ياشىغان زامانلارمۇ بولغان. شۇڭا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىنى موشۇ قېرىنداش خەلقلەرنىڭ تارىخىدىن ئاجرىتىپ بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن «تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى» يازغان ۋاقتىمدا تۈركىستان رېگىونىنىڭ ئومۇمىي تارىخىنى ئاساس قىلىپ، موشۇ تارىختا ئۇيغۇرلار قانداق يېتەكچى رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشتىم. شۇنىڭدەك بەزى بىر مۇھىم ۋاقىئەلەرنىڭ تارىخى بايان قىلىپ بېرىلگەندىن كېيىن كىتابخانلارنىڭ تېخىمۇ جانلىق تەسەۋۋۇر قىلىشقا پايدىلىق بولسۇن دەپ، باشقا يازغۇچىلارنىڭ ئەشۇ ۋاقىئەلەرنى تەسۋىرلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن ئايرىم پارچىلارنى قوشۇمچە قىلىپ بەردىم.

تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى تونۇشتۇرغاندا، شۇ دۆلەتنىڭ ئىگەللىگەن تېررىتورىياسىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىلەرنى قوشۇمچە قىلىپ بەردىم. بۇ ھەرگىزمۇ، موشۇ زېمىنلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق دېگەن مەنانى بىلدۈرمەيدۇ (خوشنا ئەللەرگە قارىتا بىزنىڭ ھېچ قانداق زېمىن داۋايىمىزمۇ يوق!). پەقەت تارىخىي ھەقىقەتنى ئەينەن يەتكۈزۈش زۆرۈرىيىتىدىن شۇنداق كۆرسىتىلدى. ئەقىللىق كىتابخانلىرىمىز، بۇ نۇقتىنى دۇرۇس چۈشىنىدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

مەن كىتاۋىمنىڭ بۇ قىسمىدا باشقا مۇئەللىپلەر تونۇشتۇرغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى تەكرار تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگىنىم يوق. ئەشۇ دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىش ۋە تارقىلىپ كېتىش شارائىتلىرىنى، بۇ دۆلەتلەرنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق تارىخىمىزدا ئورۇن ئالغان خاتا چۈشەنچىلەرگە تۈزىتىش بەردىم، زىيانلىق كۆز قاراشلارنى رەت قىلدىم. شۇنداق قىلىپ، مىللىتىمىزنىڭ تولۇقلانغان ھەقىقىي تارىخىنى يېزىپ چىقتىم. ئۇنداق بولسا، بۇ كىتابتا باشقا مۇئەللىپلەرنىڭ ئەمگەكلىرىگە ئوخشىمايدىغان قانداق يېڭىلىقلار بار؟

1) كۆپلىگەن مۇئەللىپلەر ئۆز ئەمگەكلىرىدە تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى دەپ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى VII ئەسىردە قۇرۇلغان تۇرانىيە ئىمپېرىياسىنى كۆرسىتىدۇ. مەن بولسام، قولۇمدا بار دەلىل-ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ، مىلادىيە باشلىنىشتىن 2900 يىل ئىلگىرى بۈيۈك بوۋىمىز ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر قاغاناتىنى تونۇشتۇردۇم.

2) كۆپلىگەن مۇئەللىپلەرنىڭ ئەمگەكلىرىدە ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ تارىخى ئۈزۈك-ئۈزۈك ھالدا بايان قىلىنغان. مەن بولسام، «تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى» يازغان ۋاقتىمدا تارىخىي ئىزچىللىققا ئەمەل قىلىپ، بىر ئىمپېرىيا بىلەن يەنە بىر ئىمپېرىيانىڭ ئارىلىقىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن شۇ زاماندا مەۋجۇت بولغان ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۈم. مەسىلەن: بۈيۈك ھۇن ئىمپېرىياسى دەۋرىدىن كۆك تۈرك ئىمپېرىياسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇرستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتى، جەنۇبىي قىسمىدا بولسا ئاق ھۇنلار ئۇيغۇر دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى. مەن موشۇلارنى تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار تارىختا ئىزچىل ھالدا دۆلەت تۈتۈپ كەلگەن مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردىم.

3) VIII ئەسىردە ئورخۇن، سېلېنگا دەريالىرىنىڭ ۋادىسىدا قۇرۇلغان دۆلەتنى پادىشالار چىقىدىغان

ياغلاقلار قەبىلىسىنىڭ ياكى ۋەزىرلەر چىقىدىغان ئادىز قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتىماي، «ئۇيغۇر خاقانلىقى» دەپ ئاتىغانلىقىنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت سۈپىتىدە سەياسىي سەھنىگە چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ۋىنگدىن ئاۋالقى ھۇن دۆلىتى بىلەن كۆكتۈرك دۆلەتلىرى گەرچە ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگىدەك بىر بايراق ئاستىغا توپلىغان بولسىمۇ، مىللەتنىڭ نامى بىلەن ئەمەس، شۇ دۆلەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەبىلىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئىدى. ئەسلىدە، تۈركلەرمۇ ئۇيغۇر ئۇلۇسىنىڭ قەبىلىلىرى بولغانلىقتىن، مەن ئۇلارنى مىللەتنىڭ نامى بىلەن «ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتىدىم.

4) ئۆتمۈشتىكى تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك XIII ئەسىردە چىڭگىزخانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ھەربىي ژۇرۇشلەرنى نوقۇل ھالدا «موڭغۇل-تاتارلارنىڭ ھەربىي ژۇرۇشلىرى» دەپ ئاتاشقان ئىدى. ئۇلار بۇ ئىمپېرىيانىڭ ھەربىي قىسىملىرىدا بولسۇن، دۆلەت ئاپپاراتىدا بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەل قىلغۇچى رول ئوينىغانلىق فاكتىنى ھېسابقا ئالمىغان. مەن بولسام، تارىخىي چىنلىققا ۋە دەلىل ئىسپاتلارغا تايانغان ھالدا « XIIئەسىردە چىڭگىزخانىنىڭ باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ ھەربىي ژۇرۇشلەردە ھەم ئۇنىڭ ئاقىۋىتىدە قۇرۇلغان ئىمپېرىيادە ئۇيغۇرلار ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىمپېرىيا ئەمەلىياتتا، موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسى ئىدى»، دەپ خۇلاسە چىقاردىم ۋە شۇ تېرىقىدە بايان قىلدىم.

5) XIV ئەسىردە تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەجايىپ تالانتى بىلەن بالقاش كۆلىدىن ئاق دېڭىزغىچە بولغان بىپايان زېمىندىكى خەلقلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، بۈيۈك ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلغان **ئەمىر تىمۇرنى** بىلمەيدىغان ئالەم بولمىسا كېرەك.

كۆپلىگەن تارىخچىلار ئەمىر تىمۇرنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن بىر ئەسىر كېيىن پەيدا بولغان ئۆزبەك بەلقىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كۆرسەتمەكتە. مەن بولسام، بۇ كىتاۋىمدا تارىخىي ئادالەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھالدا، ئەمىر تىمۇر ــ قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆيەك بارلاس ئۇرۇغىدىن كېلىپ چىققان. قارلۇق بولسا، قېدىمىي زاماندىكى توققۇز ئۇيغۇر قابىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمىر تىمۇر ئۇيغۇر پەرزەندى، ئۇ تەشكىل قىلغان ئىمپېرىيا بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاخىرقى ئىمپېرىياسى بولغان ئىدى، دەپ چۈشەندۈردۈم.

6) ھازىرقى زاماندىكى كۆپلىگەن مۇئەللىپلەر ئوتتۇرا ئازىيادە قېدىمىي زاماندا ياشىغان تۇران-ساق ئېلىنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنى پارچىلاپ، بۆلۈپ ھازىرقى زاماندىكى ھەر قايسى خەلقلەرگە ئۆز ئۈلۈشىنى بېرىشكە تىرىشماقتا. مەسىلەن، تۈرك تارىخچىلىرى: «بۇ مەدەنىيەتنى تۈركلەر ياراتقان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ قانۇنىي ۋارىسلىرى بىز» دېسە، ئۆزبەك تارىخچىلىرى: «بۇ مەدەنىيەتنى ئۆزبەكلەر ياراتقان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ قانۇنىي ۋارىسلىرى بىز» دېيىشمەكتە. قازاق، قىرغىز مۇئەللىپلىرىمۇ خۇددى شۇنداق داۋالارنى قىلىشماقتا. مەن بولسام:

«ئەزىز قېرىنداشلار، قېدىمىي زاماندا ئوتتۇرا ئازىيادە ھازىرقى تۈركلەرمۇ، ئۆزبەكلەرمۇ، قازاقلارمۇ بولمىغان. ئۇ زاماندا بىز ھەممىمىز «**تۇران ئېلى**» ياكى «**ساك ئېلى**» دەپ ئاتالغان چوڭ ئەلنىڭ پۇخرالىرى ئىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قېدىمىي مەدەنىيەت ھەممىمىزگە ئورتاق بايلىق. سىلەر ئۇنى پارچىلاپ خامتالاش قىلماڭلار!» دېمەكچىمەن. شۇنىڭدەك نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىزنىڭ مىللىتىمىزگە «موغۇل»، «ئۆزبەك»، «چەنتۇ»، «ۋىرۇ» دېگەندەك ھەر خىل ناملار قويۇلۇپ قالغان، توغرىسى زورلاپ تېڭىلغان ئىدى. مەن بۇ كىتاۋىمدا، ئادالەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھالدا، باشقىلار تەرىپىدىن زورلاپ تېڭىلغان مۇنداق ناملارنى رەت قىلدىم. مىللىتىمىزنىڭ ئەسلى ۋە توغرا نامىنى قايتىدىن تىكلىدىم. دېمەك، مېنىڭ بۇ كىتاۋىمدا موشۇنداق بىر قانچە يېڭىلىقلار بار. شۇنىڭ ئۈچۈن كىتابخانلىرىمىزنى قولىڭىزدىكى موشۇ كىتابنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇپ چىقىشلىرىنى ۋە ئويلىنىپ بېقىشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

مىللىتىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرىدە ئۇيغۇرلار مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە ئېگە بولۇپ، ھەتتا ئىمپېرىيا بولۇپ ياشىغان زامانلارمۇ بولغان، ئۆز مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلىپ، باشقىلارغا بېقىندا بولۇپ ياشىغان زامانلارمۇ بولغان. سەياسىي جەھەتتىكى موشۇ ئۆزگىرىشلەرگە باغلىق ئىختىسات، مەدەنىيەت جەھەتلەردە گۈللىنىش ۋەزىيىتىمۇ بولغان، چۈشكۈنلىشىش ۋەزىيىتىمۇ بولغان. بىز موشۇ تارىخنى بىلمىسەك، ئۆتمۈشنى ئۇنتىغان، ئەجداتلىرىمىزنى تونۇمىغان بولۇمىز. ئۆتمۈشنى ئۇنتىغان مىللەتنىڭ پارلاق ئىستىقبالى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

5ـ باپ

ئەڭ قېدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

ـ ئەگەر قېدىمىي زاماندىكى بەگلىكلەر بولمىغان بولسا، بىزنىڭ دەۋرىمىزدىكى گىگانت ئىمپېرىيالەر بولماسىدى.
تۇرغان ئالماس

§1. ئەڭ قېدىمكى بەگلىكلەر ۋە خانلىقلار

دۆلەت ھۆكۈمرانلىق ئاپپارات. ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەممە باسقۇچلىرىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەمەس. ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي جاماە تۈزۈمى دەۋرىدە، جامىيەتنىڭ ھەممە ئەزالىرى ئىشلەپ چىقىرىش جەريانلىرىغا تەڭ قاتنىشىپ، تاپقان ئۇلجىسىنى تەڭ تالىشىپ يەپ ژۈرگەن شارائىتتا، دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا زۆرۈرىيەتمۇ، ئىمكانىيەتمۇ يوق ئىدى. جەمىيەت تەرەققىي قىلىپ، مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە، ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رىۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، جەمىيەتتە مۈلۈكدارلار ۋە مۈلۈكسىزلەر تەبەقىلىرى پەيدا بولغاندىن كېيىن، جەمىيەت روشەن ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈندى. مۈلۈكدارلارنىڭ مۈلكىنى ھەم شۇ مۈلۈككە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنى ھىمايە قىلىش زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقتى. بۇنىڭ سىرتىدا ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا پايدىلىنىدىغان يەر-سۈيى، ئوتلاق ۋە ئورمانلىرى، دەريا ۋە كۆللىرى بىر ئىدى. شۇ يەرلەردە ئۆستۈرۈلۈۋاتقان چارۋا-مېلى، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى، باغ-ۋارانلىرى بار ئىدى. ئۇلارنى سىرتتىن كېلىدىغان تاجاۋۇزلۇق ھوجۇملاردىن ھىمايە قىلىش زۆرۈر ئىدى. مانا موشۇ زۆرۈرىيەتلەر ئارقىسىدا مەركەزلەشكەن ھەربىي مەمۇرىي ئاپپارات، يەنى دۆلەت كېلىپ چىقتى. دېمەك، دۆلەت دېگىنىمىز كىشىلىك جەمىيىتى تەرەققىي قىلىپ، مەلۇم باسقۇچىغا يەتكەندىن كېيىن پەيدا بولغان ئىجتىمائىي-سەياسىي قۇرۇلما. شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ خەلقنىڭ ئىختىسادىي-ئىجتىمائىي تەرەققىيات دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان ئىجتىمائىي ھادىسە ھېساپلىنىدۇ.

قىسقىسى، دۆلەت-مىللەتنىڭ مەنپىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سەياسىي مۇسسە. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنىڭ نامى ئۇ يەردە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان پادىشانىڭ نامى بىلەن ئەمەس، ھەتتا ھۆكۈمران قەبىلىنىڭ نامى بىلەنمۇ ئەمەس، شۇ زىمىننىڭ ئەسلى ئىگىسى بولغان مىللەتنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىشى كېرەك.

ئۇنداق بولسا، ئۇيغۇرلاردا ئەڭ دەسلەپكى دۆلەتلەر قاچان پەيدا بولغان؟

بىز قولىمىزدا بار مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، دەسلەپكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى (قەبىلە ئاقساقاللىرى) دەۋرى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 7-6 مىڭ ژىللار بۇرۇن پەيدا بولغان دەپ ئېيتالايمىز.بىراق، رۇس ئارخېولوگ ئالىملىرى كېيىنكى ژىللاردا ئېلان قىلغان ماتېرىئاللاردا، ھازىرقىموڭغۇلىيا خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلگەن قېزىش-تەكشۈرۈشلەر ۋاقتىدا، بۇنىڭدىن 15000 ژىل ئىلگىرى ياشىغان ئۇيغۇر ئايال پادىشاسىنىڭ سۆيىگىنى تاپقانىغى خەۋەر قىلىندى. موشۇ فاكتقا ئاساسلانغاندا، دەسلەپكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى بىز مۆلچەرلىگەندىنمۇ قېدىمىيراق بولۇپ چىقىۋاتىدۇ. ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى دژېيمس چېرچۋارد بولسا، ئۆزىنىڭ كىتاۋىدا» XIX ئەسەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رۇس سەياھەتچىسى پروفېسسور كوزلوۋ قېدىمىي ئۇيغۇر ئىمپېرىياسىنىڭ پايتەختى خاراخوتىنىڭ ئورنىدا ئارخېئولوەيالىك قېزىپ-تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان. ئۇ 50 فۇت (تەخمىنەن 17 مېتر) چوڭقۇرلۇقتىكى قېدىمىي مەقبەرىنى تاپقان. ھەم بۇ يەردىن قىممەتلىك بايلىقلارنى ئالغان. ئالىم شۇ تېپىلغان ماتېرىئاللاردىن ئىككى دانە رەسىمنى تونۇشتۇرىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ئىزا بېرىپ، ـمەن شۇنداق دەپ ئىشىنىمەنكى، مەزكۇر سۈرەتلەردە تەسۋىرلەنگەن نەرسىلەرنى بۇنىڭدىن 18000-16000 ژىل ئاۋالقى دەۋرگە مەنسۇپ» دەيدۇ. («ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3-بەت). بۇ فاكت قېدىمكى ئۇيغۇر دۆلىتى بۇنىڭدىن 20000 ژىللار ئىلگىرى مەۋجۇت بولغانلىغىنى، ھەم ئەشۇ ئۇيغۇرلار موشۇنداق ئەجايىپ مەدەنيەتنى ياراتقانلىغىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. (بۇ بولسا، ئارخېولوگ ئالىملىرىمىزنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇرراق تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ).

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولۇدىكى، ھەممە خەلقلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلاردىمۇ ئەڭ دەسلەپكى دۆلەتلەر قەبىلىلەرنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان مەھەللى ھاكىمىيەتلەر بولۇپ، ئۇنى قەبىلە ئاقساقاللىرى ياكى بەگلەر باشقۇراتتى.

مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندىنىڭ «شەرقىي تۈركستان تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا ئەڭ قېدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرى توغرىلىق مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«ھازىرقى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ قېدىمىي نامى-»ئۈچ». رىۋايەت قىلىنىشىچە، قېدىمىي زاماندا ن بۇ ئۆلكىدە ئۈچ ئۇيغۇر قەبىلىسى ياشىغان ئىكەن. ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئايرىم خانلىرى بولغان ئىكەن. ئۇلار

پادىشالىرىنى «خان» دەپ، خانغا بويسۇنىدىغان ھاكىملارنى «بەگ» دەپ ئاتىغان ئىكەن. ئۇلار ئەللىرنى ۋەمۇمى قانۇنلار ئاساسىدا ئىدارە قىلاتتىكەن... بىر زامانلاردا ۋەيغۇر ئىلىنىڭ تارىم ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرى ۋە چۇ دەريا بويىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي قىسمىدا، ئۇن مۇستەقىل خانلىق بولغان. تۇرپان، ئىلى، ئىمىل، بېشبالىق ۋە ئالتايدىن ئىبارەت شەرقىي قىسمىدا توققۇز خانلىق بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى دەسلەپكە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى بولۇپ، كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندە بۈيۈك تۇران ئىمپېرىيەسىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ، ھەممە ئۇيغۇرلار بىر گەۋدە بولۇپ بىرلەشكەن» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 24-بەت).

خىتاينىڭ قېدىمىي زامانىدىكى ئاتاقلىق تارىخچىسى بەن گۇ «خەننامە ھەربىي يۇرت تەزكىرىسىنىڭ» بېشىدىلا: «غەربىي يۇرتتا 36 بەگلىك بار ئىدى، كېيىن ئۇلار كۆپىيىپ، ئەللىك نەچچە بەگلىككە يەتتى»-دەپ يازغان.

تەتقىقاتچىلار ئۇزاق مۇددەت ئىزدىنىش ئارقىلىپ بۇ بەگلىكلەرنىڭ نامى، ئاستانىسى (مەركىزى)، جايلاشقان ئورنى، ئاھالىسى (تۈتۈن ھېساۋىدا)، ئەسكىرى ۋە ئىگىلىكىگە دائىر ئەھۋاللارنى ئېنىقلاپ چىقتى. تۆۋەندە بۇ بەگلىكلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. نويچان بەگلىكى. ئاستانىسى-نويچان، قايلاشقان ئورنى ھازىرقى چارقىلىق ناھىيەسىنىڭ غەربىي-جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ئاھالى سانى 1750 بولۇپ، 450 تۈتۈن (ئائىلىدىن) ئىبرەت، 500 ئەسكىرى بار. بۇ قەبىلە ئاھالىسى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھايات كەچۈرىدۇ.

2. كىرۇران بەگلىكى. ئاستانىسى-مىرەن قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى چارقىلىق بازىرىنىڭ ئەتراپىدا. ئاھالى سانى 14100، يەنى 1570 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 3000 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن بۇلارنىڭ نامى پىشامشان دەپ ئاتالغان.

3. چورشان بەگلىكى. ئاستانىسى-چالمادان قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى چەرچەننىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 1610، يەنى 330 تۈتۈن. بۇ قەبىلىنىڭ 350 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

4. ئەندىرە بەگلىكى. ئاستانىسى-يۈيلىن قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى چەرچەن دەرياسىنىڭ ژۇقۇرى ئېقىنىدا. ئاھالىسى سانى 1100، يەنى 150 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 200 ئەسكىرى بار.

5. نىيە بەگلىكى. ئاستانىسى-نىيە قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى نىيە ناھىيەسىگە توغرا كېلىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 3360، يەنى 480 تۈتۈن. 500 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

6. رۇندۇ بەگلىكى. ئاستانىسى-بىپىن قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى كونلۇن تېغى ئارىسىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 1610، يەنى 240 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 300 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

7. ئۇزۇنتات بەگلىكى. ئاستانىسى-ئۇزۇنتات قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى كېرىيا ناھىيەسىدە. ئاھالى سانى 20 مىڭدىن ئوشۇق، يەنى 3340 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 3500 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

8. كېرىيە بەگلىكى. ئاستانىسى-كامتو قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى كېرىيا دەرياسىنىڭ ژۇقارقى ئېقىنىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 2200، يەنى 310 تۈتۈن. 300 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

9. ئۇدۇن بەگلىكى. ئاستانىسى-يوتقان قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى خوتەن شەھرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ 20 مىڭ ئاھالىسى بار، يەنى 3300 تۈتۈن. 2400 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ بەگلىكنىي يېرىدىن ئېسىل قاش تېشى كۆپ چىقىدۇ.

10. پوسكام بەگلىكى. ئاستانىسى-پوسكام (پاسىيان قەلئەسى). جايلاشقان ئورنى ھازىرقى گۇما ناھىيەسىگە توغرا كېلىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 3500، يەنى 500 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 500 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

11. ساكاراۋل بەگلىكى. ئاستانىسى-ساكاراۋل قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى قارغىلىق ئەتراپىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 16400، يەنى 2400 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 3000 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

12. قۇرۇقتاغ بەگلىكى. ئاستانىسى-ئېنىق ئەمەس. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى توقسۇن ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇرۇقتاغدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 5000، يەنى 450 تۈتۈن. 1000 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

13. كىنگىت بەگلىكى. ئاستانىسى-شورچۇت. جايلاشقان ئورنى بۈگۈنكى قاراشەھەر ناھىيەسىنىڭ شەرقىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 32000، يەنى 4000 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ

6000 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
14. ئۇششاق بەگلىكى. ئاستانىسى-ئۇششاق قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى بۇگۇنكى خوشۇت ناھىيەسىگە توغرا كېلىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 5000، يەنى 700 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 2000 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
15. ۋايىربىيا بەگلىكى. ئاستانىسى-ۋايىر قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى بۇگۇنكى كورلىنىڭ شەرقىي-شىمالىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 10 مىڭغا يېقىن، يەنى 1200 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 2000 ئەسكىرى بار.
16. چېيدىر بەگلىكى. ئاستانىسى-چېيدىر قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى كورلىنىڭ غەربىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 1500، يەنى 130 تۇتۇن. 150 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
17. ئۇرلى بەگلىكى. ئاستانىسى-ئۇرلى قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى بۇگۇر ناھىيەسىنىڭ شەرقىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 1200، يەنى 110 تۇتۇن. 300 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
18. كۇسەن بەگلىكى. ئاستانىسى-يام قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى كۇچاغا توغرا كېلىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 81 مىڭ، يەنى 7 مىڭ تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 21 مىڭ ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
19. ئونسۇ بەگلىكى. ئاستانىسى-ئونسۇ قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى ئۇچتۇرپانغا توغرا كېلىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 8400، يەنى 2200 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 1500 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
20. قۇمبەگلىكى. ئاستانىسى-جەنۇبىي قەلئە. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى ئاقسۇ تەۋەسىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 25 مىڭ، يەنى 3500 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 5400 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
21. سەپەرباي بەگلىكى. ئاستانىسى-سەپەرباي غولى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى ئاقچى ناھىيەسىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 2300، يەنى 300 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 800 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
22. سۇلى بەگلىكى. ئاستانىسى-سۇلى قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى قەشقەر تەۋەسىدە. ئۇلارنىڭ 12 مىڭدىن ئوشۇق ئاھالىسى، يەنى 1500 تۇتۇن. 2 مىڭ ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
23. بارىكۆل بەگلىكى. ئاستانىسى-سىياۋغول. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى بارىكۆلدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 2 مىڭدىن ئوشۇق، يەنى 325 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 800 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
24. ئارقابارىكۆل بەگلىكى. ئاستانىسى-نامەلۇم. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى مورىغا توغرا كېلىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 1100، يەنى 154 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 334 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
25. ئالدىقوش (قاڭقىل) بەگلىكى. ئاستانىسى-يارغۇل قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى تۇرپاننىڭ غەربىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 6 مىڭدىن ئاشىدۇ، يەنى 700 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 1865 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
26. قوشقاھ بەگلىكى. ئاستانىسى-قۇچۇ قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى تۇرپاننىڭ شەربىدىكى ئىدىقۇت خارابىسىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 330، يەنى 40 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 85 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
27. خۇزخور بەگلىكى. ئاستانىسى-لۈكچۈن قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى تۇرپاننىڭ غەربىي-شىمالىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 300، يەنى 55 تۇتۇن 60 نەپەر ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
28. ئارقاقوش بەگلىكى. ئاستانىسى-قاغانبۇت. جايلاشقان ئورنى جىمسارنىڭ جەنۇبىدا. ئاھالى سانى 4775، يەنى 595 تۇتۇن. ئۇلارنىڭ 1800 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
29. ئارقاقوش قەلئە بەگلىكى. ئاستانىسى-چالمادان قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى گۇچۇڭ ناھىيەسىنىڭ شىمالىدا. ئاھالى سانى 460، يەنى 150 تۇتۇن. 260 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
30. يىرۇمجى بەگلىكى. ئاستانىسى-يندۇغول قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى جىمسارنىڭ شەرقىي-شىمالىدا (بۇ ھازىرقى ئۈرۈمچى بولسا كېرەك). ئاھالىسىنىڭ سانى 1500، يەنى 190 تۇتۇن. 330 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

31. بىراكى بەگلىكى. ئاستانىسى-كاندارغول. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى فۇكاڭ تەۋەسىدە. ئاھالىسىنىڭ سانى 1400، يەنى 230 تۈتۈن. 422 ئەسكىرى بار. بۇ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

32. ئارقابراقى بەگلىكى. ئاستانىسى-بەنجىلغول. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى فۇكاڭنىڭ شەرقى-شىمالىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 1137، يەنى 460 تۈتۈن. 500 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

33. جانبالىق بەگلىكى. ئاستانىسى-تەگرىغول. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى ئۈرۈمچىنىڭ شىمالىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 500، يەنى 100 تۈتۈن. 150 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

34. شەرقى چۇمۇل بەگلىكى. ئاستانىسى-داپخۇغول قەلئەسى. جايلاشقان ئورنى ھازىرقى قۇتۇبىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 2 مىڭ، يەنى 180 تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 400 ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

35. تۈرپامى بەگلىكى. ئاستانىسى-تۈرپامى قەلئەسى، جايلاشقان ئورنى ھازىرقى سانجىدا. ئاھالىسىنىڭ سانى 200، يەنى 30 تۈتۈن. 50 ئەسكىرى بار.

36. ئۈيسۇن بەگلىكى. ئاستانىسى-قىزىقورغان. بۇ بەگلىكنىڭ دائىرىسى ماناسنىڭ شەرقىدىن بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي-جەنۇبىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاھالىسىنىڭ سانى 630، 120 مىڭ تۈتۈن. ئۇلارنىڭ 180 مىڭ ئەسكىرى بار. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ...»-دېيىلگەن.

ژۇڭغۇرىدا ئاتاپ ئۆتۈلگەن بەگلىكلەر ھەر بىر يۇرتنى ئاساس قىلغان ھالدا قۇرۇلغان ھاكىمىيەت شەكلى بولۇپ، مىللىي دۆلەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى كۆرۈنۈشلىرى ئىدى. ئۇيغۇرستاندا مۇنداق بەگلىكلەر مىلادىدىن ئاۋۋالقى II مىڭ يىللىق بىلەن IV مىڭ يىللىق ئارىلىقىدا مەۋجۇت بولغان ئىدى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ بەگلىكلەر ئاستا-ئاستا بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ، يىرىكلەشكەن شەھەر دۆلەتلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. بۇ دۆلەتلەر ئەندى بۇرۇنقىدەك «بەگلىكلەر» دەپ ئاتالماستىن «خانلىقلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن، مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى XXV ئەسىرگە كەلگەندە، كىروران بەگلىكى ئەتراپىدىكى 5 بەگلىكنى بىرىكتۈرۈپ، چوڭ خانلىققا ئايلانغان.

تارىخچى مۇھەممەتىمىن بۇغرانىڭ بايان قىلىشىچە، مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇنقى دەۋرگىچە، يەنى ھۇن ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغىچە ئۇيغۇرستاندا تۆۋەندىكى خانلىقلار مەۋجۇت بولغان ئىكەن.

1. قۇمۇل خانلىقى-ئورنى بۈگۈنكى قۇمۇل ۋىلايىتىدە، ئۇنىڭ تەۋەسىدە جەمى يەتتە شەھەر بار ئىدى.
2. لولان (دولان) خانلىقى-ئورنى بۈگۈنكى لوپنور كۆلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، يەتتە شەھىرى بار ئىدى.
3. ئۇدۇن خانلىقى-ئورنى بۈگۈنكى خوتەن تەۋەسىدە، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە ئون شەھەر، تاغ تەرەپتە يەنە بەش بەگلىكى بار ئىدى.
4. يەركەنت خانلىقى-ئورنى بۈگۈنكى يەركەنت تەۋەسىدە، ئۇنىڭ تەركىبىدە تاشقورغان بەگلىكى، تاغدا يەنە ئىككى بەگلىكى بار ئىدى.
5. كاشغەر خانلىقى-ئورنى بۈگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار. تەۋەلىكىدە ئون چوڭ شەھەر ۋە ئون كىچىك شەھەر بار ئىدى. خانلىقنىڭ مەركىزى ئوردۇكەنت دەپ ئاتىلاتتى.
6. كۇچا خانلىقى-ئۇ تارىم ۋادىسىدىكى مۇھىم خانلىقلاردىن بىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە كۇچا، باي، ئۇرۇقسۇ ۋە ئاقسۇ شەھەرلىرى بار ئىدى.
7. كىنگىت (چالىش) خانلىقى-بۇ خانلىقنىڭ يەنە بىر ئىسمى يەنچى، سالاق بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا قاراشەھەر دەپ ئاتالغان. خانلىقنىڭ پايتەختى باغراش كۆلى ئەتراپىدىكى كىنگىت شەھىرى ئىدى. ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە سىنگىر خانلىقى (قۇرۇق تاغدا)، ئۈيسۇ بەگلىكى (بۈگۈنكى ئۈششاقتال ئەتراپىدا)، بۈگۈر، كورلا ۋە چەرچەن بەگلىكلىرى بار ئىدى.
8. قۇچۇ خانلىقى-ئورنى بۈگۈنكى تۇرپان ۋىلايىتىدە، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە قۇچۇ، لاچىن ۋە بۈگۈنكى قاراقۇچۇ بەگلىكلىرى بار ئىدى.
9. بېشبالىق خانلىقى-ئورنى بۈگۈنكى ئۈرۈمچى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە چوڭبالىق (بۈگۈنكى گۈچىڭ ئەتراپىدا)، ئۆپۈك كۆل (ماناس ئەتراپىدا)، چۇ ۋە بەيلۇ بەگلىكلىرى بار ئىدى.
10. ئۈيسۇن خانلىقى-شەرقتە ئېرتىش دەرياسى، غەربتە تالاس دەرياسى، جەنۇپتا تەڭرىتاغلىرى، شىمالدا بالقاش كۆلى ئەتراپىغىچە سوزۇلغان چوڭ بىر خانلىق ئىدى. خانلىقنىڭ پايتەختى چەقۇ شەھىرى بولۇپ، ئىلى دەرياسى بويىغا جايلاشقان.

شەرقىي ئۇيغۇرلاردا دۆلەتنىڭ، شۇ مىللەتنىڭ قاچان كېلىپ چىققانلىقى توغرىلىق ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناس ئالىم، پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتام تۆۋەندىكى پىكىرلەرنى يازىدۇ:

«قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان ئورخۇن دەرياسى شەرقىي ئۇيغۇلارنىڭ ئاۋۇپ كۆپەيگەن

جايىدۇر. ئۇلار كۆپىيىپ 30 قەبىلىگە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ كېڭەشمىسىنى ئۆتكۈزۈپ ئۆز ئىچىدىن خان سايلاشتى. ئەشۇ خانلىق 1500 يىل داۋام قىلىنغاندىن كېيىن، بۇقاخان (ئەپرىسىياپ) دەۋرى باشلاندى» (بىرىنچى كىتاۋى، 25-بەت). بىز بىلىمىزكى، ئەپراسىياپ بىزنىڭ ئېرامىزدىن ئاۋالقى VII ئەسىردە ئۆتكەن تارىخىي شەخس. بۇ 27 ئەسىرگە ئۇنىڭ ئالدىدىكى 15 ئەسىرنى قوشساق، ئورخۇن دەرياسى بويىدا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا 4200 يىل بولغان بولىدۇ. ئالىم ئۆز پىكرىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «ئون ئۇيغۇر» «دى» قەبىلىلىرى شۇنداق بىر ئېتنىك گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدىكى، بۇلاردىن مىلادىدىن ئاۋالقى XII ئەسىردە جاۋ خانلىقى كېلىپ چىققان» دەيدۇ (مەزكۇر كىتاپ، 19-بەت).

تارىخچى ئەنۋەر بايتۇرنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا: «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئەڭ دەسلەپكى قۇلدارلىق دۆلىتىنى قۇرغان شيا قەبىلىسى ئەسلىدە ئۇيغۇر تىللىق قەبىلە ئىدى. كېيىنچە ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىللىق «شاڭ»، «جۇ» قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، بىرلەشكەن «خۇاشيا» دۆلىتىنى قۇرغان. خۇاشيا دۆلىتى ئېرامىزدىن ئاۋالقى XX ئەسىردە قۇرۇلغان بولۇپ، 1400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن» دەپ بايان قىلىندۇ. بۇ مەلۇماتتىن قارىغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇنلا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلەتلىرىگە ئىگە بولغان. دېمەك، شەرقتە تۇنجا قۇلدارلىق دۆلىتىنى قۇرغۇچىلار—خەنزۇلار ئەمەس ئۇيغۇرلار بولغان ئىدى.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن فاكتلارغا ئاساسلانغاندا، دەسلەپكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلاردا بولغانلىقى ئېنىق. ئىككىنچىدىن، بۇ مەلۇماتلار بىزگە، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىزمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش دەسلەپتە قەبىلىلەرنى ئاساس قىلغان ئۇششاق بەگلىكلەر بولۇپ، پەيدىن-پەي ئۇيۇشۇپ مەركەزلەشكەن مىللىي دۆلەت بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

خۇددى شۇنىڭدەك چوڭ كۆچۈش دەۋرىدە ئۇيغۇرستان زېمىنىدىن چىقىپ، ئازىيانىڭ شىمالىي قىسمىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان، كېيىنكى زامانلاردا «ساكلار» دەپ ئاتالغان ئەجداتلىرىمىز، ئېرامىزدىن مىڭ يىللار بۇرۇن يەنە كۆچۈپ ئازىيانىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىغا تارقالغان. تارىختا «ئارىيانلار» دەپ ئاتالغان بۇ ئەجداتلىرىمىزمۇ بارغان جايلىرىدا چوڭ-كىچىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ياشىغان بولۇشى تەبىي.

2§ ئەلا قېدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

مەلۇمكى، جەمىيەتنىڭ ئىختىسادىي ھاياتى قايسى دەرىجىدە بولسا، مەدەنىيەتمۇ شۇ دەرىجىدە بولىدۇ. موشۇ نۇقتەيى نەزەر بىلەن قارىغاندا، ئەڭ قېدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرى دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ قايسى دەرىجىدە بولغانلىقىنى شۇ دەۋردىكى ئىختىسادىي تۇرمۇش دەرىجىسىگە قاراپ بىلگىلى بولىدۇ.

ختاي تارىخىنىڭ ئاتىسى سىما چيەنىنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسەرىدە **«دىڭلىڭلار مىلادىدىن ئىلگەركى 7-8 ئەسىرلەردە چارۋىچى ھۇنلارغا دېخانچىلىق قىلىشنى ئۆگەتكەن»** دېگەن بىر ھەملە بار. دېمەك، دىڭلىڭلار، يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى دېخانچىلىق قىلىشنى بىلەتتى، دېگەن سۆز.

تارىخچى ئىمىن تۇرسۇننىڭ «قېدىمىي زامان ئۇيغۇر مەدەنىيتى» ناملىق كىتاۋىدا يېزىشىچە، ئۇرال تېغىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرىپىدە ياشىغان ئۇيغۇر تىللىق قەبىلەر بىزنىڭ دەۋرىمىزدىن 6000 يىل بۇرۇن ئاتنى قولغا ئۆگەتكەن ئىكەن. ئۇيغۇرستاننىڭ تاغلىرىدىكى بەزى ئۆڭكۈرلەردىن ئاتنى قولغا ئۆگىتىشكە ئائىت قىياتاش رەسىملىرى تېپىلغان. تەكشۈرگەندە بۇ رەسىملەر بۇنىڭدىن 6000-5000 يىل بۇرۇن ياسالغانلىقى مەلۇم بولغان. ئىراندا بولسا مۇنداق مەدەنىيەت بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن پەيدا بولغان...

يەنە ئالىمنىڭ يېزىشىچە: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مۇزېيى تەرىپىدىن پىچىندا ئۇيۇشتۇرۇلغان كۆرگەزمىگە قېدىمىي دەۋرگە ئائىت توقۇلما ماللار قويۇلغان. بۇ تېپىلمىلارنىڭ ئىچىدە بۇنىڭدىن 4000-3000 يىللار ئىلگىرى ئىشلەنگەن ياغاچ، سۆيۈك، مىستىن ياسالغان كۈرەك، ئىۋرىق، زىخنە، تۆمۈنە، ئورچۇق قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن يۇڭدىن توقۇلغان كىيىم-كېچەك ۋە پالاسلار قويۇلغان. («قېدىمىي زامان ئۇيغۇر مدەنىيتى»، 234-233 بەتلەر).

ئارخېئولوگ ئابدۇقېيىم غوجا بولسا «نىيا خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلگەن ئارخېئولوگىيالىك خىزمەتلەرنىڭ تېپىلغان يادىكارلىقلار» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا: «1959-يىلى ئوكتيابىردا شۇئار مۇزېيى ئارخېئولوگىيا ئوترىيادى نىيا خارابىسىغا يېتىپ بېرىپ، قېزىش-تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى باشلىدۇق. نەتىجىدە بۇ ئورۇندىن دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، توقۇمچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە بىناكارلىققا ئائىت قىممەتلىك يادىكارلىقلار تېپىلدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى كارۇشتى يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەر، بۇددا دىنىغا ئائىت يازمىلار تېپىلدى. يەنە ھەر خىل قۇرال-سايمانلار بىلەن مېتال پۇللار چىقتى» دەيدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ئالمۇتا شەھىرىگە يېقىن ئىسىكتە قورغىنىغا دەپىن قىلىنغان ساك شاھزادىسىنىڭ قەبرىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بىر پۈتۈك تېپىلغان. ئالىملارنىڭ ئېنىقلىشىچە، بۇ زامانىمىزدىن 2500 يىل بۇرۇن يېزىلغان پۈتۈك بولۇپ چىققان.

يەنە بىر تارىخچىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ يېزىشىچە: «ساكلار مەركىزىي ئازىيادە دەسلەپكى شەھەر-

قەلەلىرىنى بىنا قىلىشقان. سۇرخاندەريا ۋە مۇرغاب بويلىرىدىن تاكى گەنسۇ كارىدورىغىچە سوزۇلغان شەھەر-قەلئەلەر سىستېمىسى نەق ئەشۇ ساقلارنىڭ زامانىسىدا قەد كۆتەرگەن ئىدى. مەسىلەن: تىللاتېپەدىكى قەدىمىي شەھەر مىلادىدىن 2300 يىل ئىلگىرى قۇرۇلغان بولۇپ، ھىندىستاندىكى خاراپپا شەھىرى بىلەن زاماندىش ئىدى.

ساكلار ئاۋالقى كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتتىن ئاستا-ئاستا ئولتۇراقلىق دېخان ھاياتىغا كۆچكەن. ئۇلار دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، قولالچىلىق، توقۇمىچىلىق كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭدەك كۆچۈپ يۈرۈش ئېھتىياجىدىن دەسلەپكى ھارۋا (قاڭقاڭنى) ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان. ھارۋىنى دەسلەپ «تۇران قاڭقىسى» دەپ، ئاندىن كېيىن «ئوغۇزخان قاڭقىسى» دەپ ئاتاشقان. مەركىزىي ئازىيادىكى قىياتاش رەسىملىرىدە مىلادىدىن ئىلگەركى 1500-1000 يىللارغا ئائىت قىياتاش رەسىملىرىدە قاڭقا (ھارۋىنىڭ) رەسىملىرى چېكىلگەن. مۇنداق رەسىملەر مەركىزىي ئازىيانىڭ ھەرخىل رايونلىرىدا تېپىلدى. بۇ بولسا، شۇ زاماندىكى ئىنسانلار «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەۋرىدىن ئاستا-ئاستا «ھارۋىلىقلار مەدەنىيىتى» دەۋرىگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرستىدۇ» دەيدۇ.

ژۇقۇرىدىكى فاكتلارغا ئاساسلانغاندا، بىزنىڭ قەدىمىي ئەجدادلىرىمىز ئۆز دەۋرىدە خېلە ژۇقۇرى مەدەنىيەتكە ئېگە بولغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

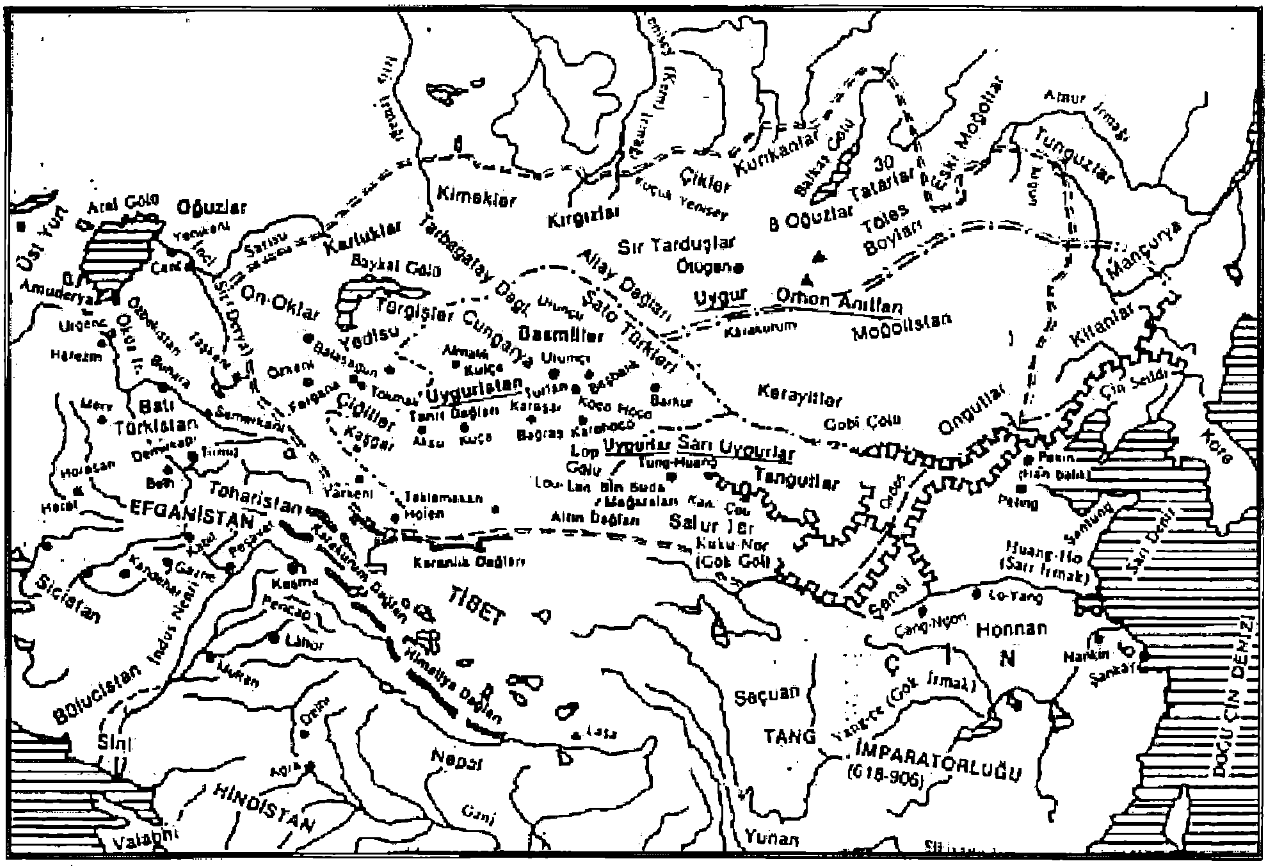

ئەڭ قەدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ خەرىتىسى («تۈرك تارىخى» ئېنسىكلوپېدىياسى، 103-بەت).

6-باپ

«ئوغۇزنامە» ئېپوسى ۋە ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى

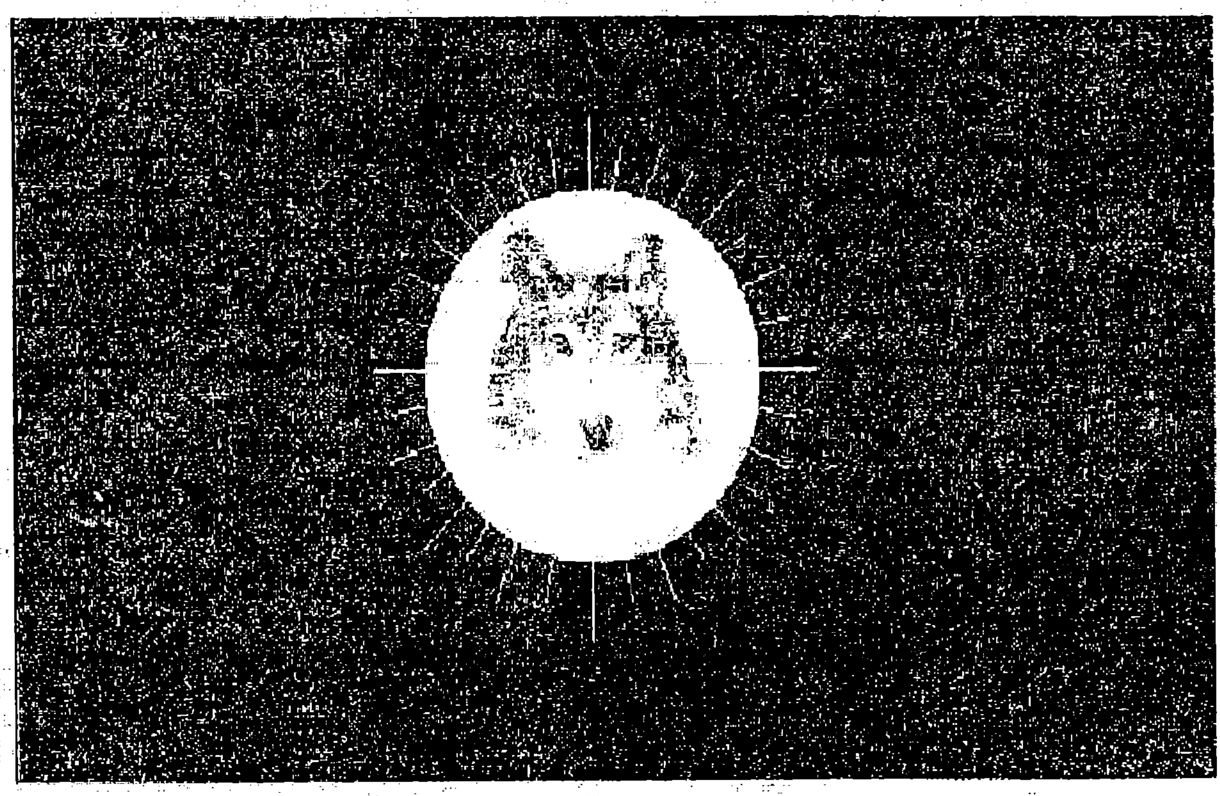

تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسىنىڭ بايرىقى

ئوغۇزخان
(تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئاۋالقى XXIX ئەسىردە ياشىغان)

— «ئوغۇزنامە» يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭلا ئەمەس، ئۇيغۇر تىللىق بارلىق خەلقلەرنىڭ ژىراق ئۆتمۈشىنى يورىتىپ بېرىدىغان مەشئەل.

ئەخمەت زەكى ۋەلىدى

سۆز بېشى

«ئوغۇزنامە» ياكى (ئوغۇز ھەققىدە قىسسە) ئېپوسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسى بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر تارىخىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپمۇ ھېساپلىنىدۇ. بۇ ئېپوس قېدىمكى زامانلاردىن تارتىپ رىۋايەت سۈپىتىدە ئېيتىلىپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ، ساقلىنىپ كەلگەن. پەقەت VIII ئەسىردىكى كۆكتۈرك قاغانلىغى زامانىدا ھەم XIII ئەسىردىكى تۇرپان ئىدىقۇتلىغىدا قەلەمگە ئېلىنىپ، قەغەزگە چۈشۈرۈلگەن (ئېپوسنىڭ ئەينە شۇ تۇرپان قول يازما نۇسقىسى ھازىر پارىژدىكى «مىللىي كۇتۇپخانىنىڭ» فوندىدا ساقلىنىۋاتىدۇ).

«ئوغۇزنامە» ئېپوسى- قېدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، دىنىي ئېتىقاتى، ئېتنوگرافىياسى ۋە ياشىغان جاي ماكانلىرى توغرىلىق قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىش بىلەن بىللە ئەشۇ قېدىمىي زاماندا بۈيۈك بوۋىمىز ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى توغرىلىقمۇ كەڭ مەلۇمات بېرىدىغان قىممەتلى ئەسەر. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا بايان قىلىنىشىچە، قېدىمىي زاماندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوغۇزخان ئىسىملىق خانى بولغان، ئۇ ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ، تۇنجا ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپلا قالماستىن، خوشنا ئەللەرنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجا ئىمپېرىيانى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىكەن.

قىسقىسى، «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ قېدىمىي، ئەڭ قىزىقارلىق، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلمىي قىممىتى ژۇقۇرى بولغان قەھرىمانلىق ئېپوسىدۇر. بۇرۇن ئۆتكەن تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك بۇ مەنبەدىن پايدىلانغان. ئۆز ئەمگەكلىرىدە ئۇنى شەرھىيلەپ ئۆتكەن ئىدى. ئاتاپ ئېيتقاندا، XIV ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى راشىددىنىنىڭ «جامىئۇل تاۋارىخ» ناملىق ئەسەرىدە، XV ئەسىردە ياشىغان مىرخەندنىڭ «رەۋزەتۇس ساپا» ناملىق ئەسەرىدە، XVI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا ھەيدەر دوغلاتىينىڭ «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسەرىدە، XVII ئەسىردە ياشىغان خىۋە خانى ئوبۇلغازىنىڭ «تارىخ شەجەرىي تۈرك» ناملىق ئەسەرىدە «ئوغۇزنامە» ئېپوسى تىلغا ئېلىنىپ، كەڭ تونۇشتۇرۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن ياش ۋاقتىمدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەسمىي-يېتۈك تارىخچى ئەلىخان تۆرەمنىڭ يالقۇنلۇق نۇتۇقلىرىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاش شەرىپىگە بىر قانچە قېتىم مۇيەسسەر بولغان ئىدىم. ئۇ كىشى ئۆز نۇتقىدا:

«بىز تۈرك ناللىرى-ئۇيغۇردىن تارالغان بىز. «ئۇيغۇر دېگەن ئىسىمنى بۇنىڭدىن 5000 ژىللار ئىلگىرى بۈيۈك بوۋىمىز ئوغۇزخان قويغان، قارلۇق، قىپچاق، قاڭلى ۋە قالاچ دېگەن ئىسىملارنىمۇ ئەشۇ بۈيۈك بوۋىمىز قويغان. ئوغۇزخان بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ بىر مەركەزدىن ئىدارە قىلغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوغۇزخان يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا ئەمەس، بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاتىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ» دېگەن ئىدى. 1946-ژىلى بىزگە «ۋەتەن تارىخىدىن» دەرىس بەرگەن ئۇستازىمىز خەمىت سەيدىيمۇ ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى توغرىلىق ھاياجانىنىپ تۇرۇپ لېكسىيا ئوقۇغان ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىز قېدىمىي زاماندىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى توغرىلىق سۆز قىلغان ۋاقتىمىزدا بۇ فاكتنى ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتەمەيمىز. تۆۋەندە ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى توغرىلىق توختالماقچىمىز.

§1. ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى توغرىلىق ئالىملارنىڭ كۆز-قاراشلىرى

ئوغۇزنامە ئېپوسىدا بايان قىلىنىشىچە، قېدىمىي زاماندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوغۇزخان ئىسىملىقخاقانى بولغان ئىكەن. ئۇ تۇغۇلۇشىدىنلا ئالاھىدە خىسلەتلىك بالا بولۇپ ئۆسۈپ، چوڭ بولغىچە ئەجايىپ-غەرايىپ ۋاقىئەلەرنى باشتىن كەچۈرگەن، ئوغۇزخان ئەقىللىك، جۈرئەتلىك، باتۇر ۋە تەدبىرچان خاقان بولغان ئىكەن. ئۇ ئۆمۈر بويى كۈرەش قىلىپ، ئوتتۇرا ئازىيادىكى ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ، تۇنجا مىللىي دۆلەتنى قۇرغان. ئاندىن كېيىن خوشنا قەبىلىلەرنىڭ ئۈستىگە ھەربىي ژۈرۈشلەرنى قىلىپ، ئۇلارنىمۇ ئۆزلىرىگە بېقىندۇرغان. شۇنداق قىلىپ، بۈيۈك ئىمپېرىيانى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىكەن. ئەگەر، ئېپوستا ئېيتىلغان موشۇ ۋاقىئەلەرنى تارىخىي چىنلىق دەپ قارايدىغان بولساق، بۇ ئازىيا تارىخىدىلا ئەمەس، دۇنيا تارىخىدىمۇ چوڭ ۋاقىئە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلە بارلىق تارىخچىلارنى قىزىقتۇرۇپ كەلگەن. شۇنىڭدەك ھەر بىر ئۇيغۇر پەرزەنتىنىمۇ قىزىقتۇرۇشى تەبىي.

بىراق، ئوغۇزنامە ئېپوسىنى شەرھىلەش جەھەتتىن ئالىملارنىڭ كۆز-قاراشلىرى بىردەك ئەمەس. مەسىلەن:

1) ئوغۇزخانىنىڭ ئۆزى زادى كىم؟ ئوغۇزخان دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسى قايسى دائىرىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؟-دېگەن مەسىلىدە بەزى ئالىملار، مەسىلەن ن.يا.بىچۇرىن ۋە باشقىلار:

«ئوغۇزخان بۇئېرامىزدىن III ئەسىر بۇرۇن ياشىغان ھۇن تەڭرىقۇتى مودەخاننىڭ نەق ئۆزى» دېسە، يەنە باشقا ئالىملار، مەسىلەن ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن-«ئوغۇزخان» ئۇھۇن تەڭرىقۇتى بولۇش مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ئۇ ئىككى تارىخىي شەخسنىڭ ياشىغان دەۋرى بىر-بىرىدىن 2700 يىل يىراقلىقتا تۇرىدۇ. ئىككىنچىدىن، «ئوغۇزنامىدە» تەسۋىرلەنگەن قەھرىمانلارنىڭ ئىرقىي تىپى «ئارىيان-تۇران» ئىرقىي تىپىدا بولۇپ، ئۇ تىپى مونگولوئىد تىپىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ساپ دىڭلىك، يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار ئىدى. دېمەك، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا تەسۋىرلەنگەن ئوغۇزخان ئۇ باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان بولۇشى مۇكىن ئەمەس» دەيدۇ («قەدىمىي مەركىزىي ئازىيا»، 160-بەت).

ئۇ يەنە «ھۇن تەڭرىقۇتى مودەخان ئوتتۇرا ئازىيانى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئۇرال دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىتىل (ھازىرقى ۋولگا) دەرياسىغىچە بارغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. دېمەك، بۇ ئىككى شەخسنىڭ بويسۇندۇرغان يەر زېمىنلىرى بىر-بىرىسىگە ئوخشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېپوستىكى ئوغۇزخان ھۇن تەڭرىقۇتى مودەخان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ قارايدۇ.

يەنە بىر تارىخچى پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتام بولسا: «باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان ئۇيغۇر نەسلىنىڭ ھۇن قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ھەم مىلادىيدىن ئاۋالقى 174-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. دېمەك، ئېپوستىكى ئوغۇزخاندىن ناھايىتى كېيىن ياشىغان باشقا بىر تارىخىي شەخس. ئىككىنچىدىن: باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ زامانىسىدىنمۇ «ئوغۇزنامە» ئېپوسى بار ئىدى. شۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ ئىككىسى تامامەن باشقا دەۋردە ياشىغان ئىككى تارىخىي شەخستۇر» دەيدۇ.

تۈرك تارىخچىسى مۇرات رەمزىي ئەپەندى: «ئۇيغۇر» دېگەن نام مىلادىيدىن ئاۋالقى 2850-يىلىمۇ بار ئىدى» دەيدۇ. ئالىمنىڭ موشۇ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مەركەزلەشكەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ كېلىپ چىققىنىغا سەل كام 5000 يىل بولغان بولىدۇ.

تارىخچى ھادى ئاتلاس بولسا «سىبىرىيەت تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا: «ئېپوستىكى ئوغۇزخان ھىجرىيە كالېنداي باشلىنىشتىن 3500 يىل ئىلگىرى ياشىغان» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ مىلادىيە كالېندارى باشلىنىشتىن 2920 يىل ئىلگىرى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭغا مىلادىيەدىن كېيىنكى XX ئەسىرنى قوشساق، ئېپوستىكى ئوغۇزخان بۇنىڭدىن 49 ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان بولۇپ چىقىدۇ. مۇنداق قاراش، ژۇقۇرىدا مۇرات رەمزىي، ئابۇلغازى ۋە باشقىلارنىڭ ئېيتقان ۋاقتىغا يېقىن كېلىدۇ.

ئەندى، ئوغۇزخان دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسى قايسى دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؟ دېگەن مەسىلىدە بەزى ئالىملار، مەسىلەن: «تارىخىي شەجەرەيي تۈركىنىڭ» مۇئەللىپى ئابۇلغازى ئېپوسنىڭ ئۆزىدىكى بايانلىرىغا ئاساسلىنىپ:

« ئوغۇزخان غەلىبىلىك يۈرۈشلارنى قىلىپ، ئاۋال تاتارلار بىلەن جورجىتلارنى يەڭدى. ئاندىن كېيىن جەنۇپتىكى خوشنىسى چىنلارنى بويسۇندۇردى. ئۇ زاماندا، چىن بىلەن ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئەل بار ئىدى. بۇ ئەلنى تەڭغۇتلار دەپ ئاتاتتى. ئوغۇزخان موشۇ ئەلنى بويسۇندۇرماقچى بولۇپ، ھۇجۇم قىلغان ئىدى، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، يېڭىلىپ قالدى. ئارىدىن 17 يىل ئۆتكەندىن كېيىن پىششىق تەييارلىق قىلىپ، ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، بۇ ئەلنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇردى. ئۇنىڭ پادىشاسى ئىتتىبارقاننى ئۆلتۈردى. ئوغۇزخان ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېلىپ، جەڭچىلىرىنى بىر يىل دەم ئالدۇرغاندىن كېيىن، ھەربىي يۈرۈشنى غەربكە قارىتىپ، تالاس شەھرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھازىرقى سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. كېيىن ئامۇدەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ، خۇراسانغا باردى. ئوغۇزخان ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئەجەم بىلەن ئىراقنى، ئەزەربەيجان بىلەن ئەرمەنىنى بېسىۋالدى. ئاندىن كېيىن شامنى پەتھىي قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئوغۇزخان ئەسكەرلىرىنىڭ قەدىمى مىسىر ژىراقتىكى تېررىتورىياسىگە بېرىپ يەتتى» دەپ ھېكايە قىلىدۇ («تارىخ شەقرەي تۈرك»، قازاقچە نەشرى، 21-بەت).

تارىخچى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بولسا: « ئوغۇزخان ئېپوسىدىكى ۋاقىئەلەرنىڭ يۈز بېرىشى مىلادىيدىن ئىلگەركى 2000-1500 يىللىرى ئارىيانلارنىڭ سىبىرىيەدىن چىقىپ، ئالتاي تاغلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ، جەنۇپقا قاراپ يۈرۈش قىلغان ۋاقىئەلەر بىلەن باغلىق بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداق بولغاندا، ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشىنىڭ مارشرۇتى سىبىرىيەدىن باشلىنىپ، ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ، شىمالىي ھىندىستانغىچە بولغان مۇساپىنىڭ مەنزىرىسىنى ئەسلىتىدۇ» دەيدۇ.

ئوغۇزنامە ئېپوسى ئوتتۇرا ئازىيادە ياشىغان قەدىمىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشتىمۇ قىممەتلىك ماتېرىياللاردۇر. ئېپوستا ئېيتىلىشىچە، ئوغۇزخان: «مەن ئۇيغۇرنىڭ خاقانى بولىمەن» دەپ ئېيتقان يەنە كېلىپ، بۇ كەلىمە ئۆزىنىڭ ئانىسى ئايخاندىن قاغانلىقنى ئۆتكۈزۋېلىش مەراسىمىدا، يەنى قۇرۇلتايدا ئېيتىلغان. ئالىملارنىڭ ژۇقۇرىدىكى دەلىل-ئىسپاتلىرىغا ئاساسلىنىپ، بىز «ئوغۇزنامىدە» تەسۋىرلەنگەن ئوغۇزخان ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت بولماستىن، ئۇنىڭدىن 2700 يىل بۇرۇن ياشىغان باشقا بىر تارىخىي شەخس دەپ خۇلاسە چىقىرىمىز.

ئەندى، ئوغۇزخاننىڭ ئەسلى ۋەتىنى قەيەردە ئىدى؟، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك تارىخچى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېپوستا ئېيتىلغان:

«تاغنىڭ چوققىلىرى ئاپپاق قارغا كۆمۈلگەن، تاغنىڭ باغرىدا ئوت-چۆپلەر يەلپۈنۈپ تۇراتتى»، دېگەن بايانغا ئاساسلىنىپ، « ئوغۇزخاننىڭ ئەسلى ۋەتىنى هازىرقى ئالتاي تېغى ئەتراپى بولسا كېرەك» دەپ تەخمىن قىلىدۇ. ئەگەر موشۇ پىكىرنى ئىلمىي ھەقىقەت دەپ قوبۇل قىلىدىغان بولساق، ئوغۇزخاننىڭ ۋەتىنى نەق ئۇيغۇرستاننىڭ ئۆزى بولۇپ چىقىدۇ. ھۇن تەگرىقۇتى مودەخان بولسا خىتاينىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمدار بولغانلىقى ئايدىن ئېنىق.

ئەندى ئوغۇزخاننىڭ ئېگەللىگەن يەر-زېمىنلىرى قايسى تېررىتورىيانى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؟ دېگەن مەسىلىدە بىز تارىخچى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ كۆز قاراشلىرى دۇرۇس بولسا كېرەك، دەپ قارايمىز.

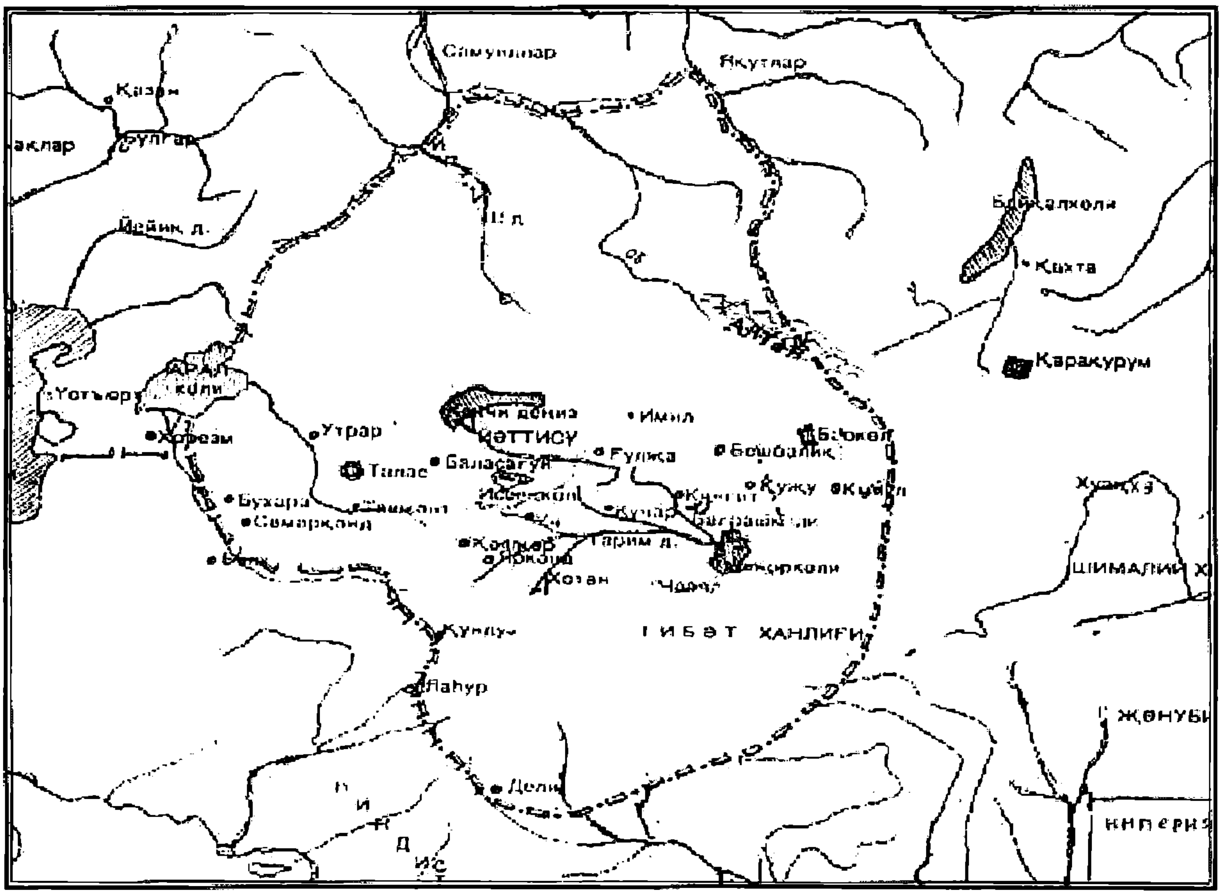

ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسى (مىلادىدىن ئىلگەركى XXIX ئەسىر)

قوشۇمچە ماتېرىئال

ھازىرقى زاماندا « ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بىر قانچە خىل ۋارىئانتلىرى بار. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئارخېئولوگ پ.پېللىيوت (P.Pelliot) تۇرپاننىڭ يەر ئاستى مۇزىيىلىرىدىن كونا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى تاپتى. بۇ نۇسخا كام دېگەندە X ئەسىردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئارسلانخانلىرى زامانىسىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ھازىرغىچە تېپىلغان نۇسخىلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمكىسى، شۇنىڭدەك ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بىردىن-بىر تازا نۇسخىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىلارنىڭ نەزەرىدە بۇ نۇسخىنىڭ ئىلمىي قىممىتى زۇقۇرى ھېسابلىنىدۇ. پ.پېللىيوت ئېپوسىنىڭ موشۇ نۇسخىسىنى ترانسكرىپسىياسى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن باشقا ئالىملار تەرىپىدىن تەييارلىنىپ، ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە، تۈركچە، ئاخىرىدا رۇسچە تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىندى. بىز ھۆرمەتلىك كىتابخانلىرىمىزنى تولۇق خەۋەردار قىلىش مەقسىتىدە «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ موشۇ نۇسخىسىنى قوشۇمچە ماتېرىئال قىلىپ بېرىشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. مەرھەمەت تونۇشۇپ چىقىڭ.

ئوغۇزنامە

...كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئاي قاغاننىڭ كۆزى يورۇپ، ئوغۇل تۇغدى. ئوغۇل ئانا كۆكسىدىكى ئوغۇز سۈتىنى بىر قېتىملا ئېمىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەممىدى. ئۇ زۇۋۇانغا كېلىپ سۆزلىدى. چاپسانلا مېڭىپ، ئۆسۈپ چوڭ ژىگىت بولدى. يېقىن بىر يەردە چوڭ ئورمان بار ئېدى، نۇرغۇن دەريا (مۆرەن) ئېقىنلار (ئۆگۈز) بار ئېدى. بۇ ئورماندا ھەر

خىل ھايۋانلار ۋە قۇشلار ياشاتتى. بىر كۈنى ئوغۇز خاقان ئاسماندىن چۈشكەن نۇرنى كۆردى. نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز تۇراتتى. قىزنىڭ يۈزىدە ياقۇت چىقىرىپ تۇرىدىغان ئاتاشلىك مېڭى بار ئىدى. ئۇ قۇتۇپ يۇلتۇزغا ئوخشاتتى، قىزنىڭ گۈزەللىكىدىن كۆك تەڭرىسى كۈلەر ئىدى، ئوغۇز خاقان قىزنى ياخشى كۆردى ۋە ئالدى. كۈنلەر ئۆتۈپ، ئايلار ئۆتۈپ ئۇ قىز ھامىلدار بولدى. ئارقا-ئارقىدىن 3 ئوغۇل تۇغدى. ئوغۇللارغا كۈن، ئاي، يۇلتۇز دەپ ئات قويۇشتى.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى، ئوغۇز خاقان يەنە ئوۋغا چىقىپ، بىر كۆلنىڭ ئىچىدە ئۆسكەن دەرەقنى كۆردى. دەرەقنىڭ كاماسىدا بىر قىز ئولتىراتتى. ئوغۇزخان ئۇ قىزنى ياخشى كۆردى ۋە ئالدى. كۈنلەر ئۆتۈپ، ئايلار ئۆتۈپ ئۇ قىزمۇ 3 ئوغۇل تۇغدى. بۇ ئوغۇللارغا كۆك (ئاسمان)، تاغ، دېڭىز دەپ ئات قويۇشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان چوڭ توي قىلدى. ئەلگە يارلىق چىقاردى. قىرىق شىرە، ئورۇندۇق ياساتقۇزۇپ، تۈرلۈك ئاشلار، سورمىلەر، چوباتلار، قىمىزلار تەييارلاتتى. تويدىن كېيىن ئوغۇزخان بەگلەرگە، جامائەتكە مۇنداق يارلىق چىقاردى:

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇ يان،
كۆك بۆرە بولسۇن ئۇران.

تۆمۈر-نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋ يېرىدە يۈرسۇن قۇلان
تاكى دېڭىز، تاكى مەرەن
كۈن تۇغ بولسۇن، كۆك-قورغان!

ئۇنىڭدى كېيىن ئوغۇزخان تۆرت تەرەپكە يارلىق بىلەن ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. ئۇ يارلىقتا: «مەن ئۇيغۇرنىڭ خاقانى بولىمەن، مەن يەرنىڭ تۆرت تەرىپىنىڭ خاقانى بولۇشۇم كېرەك»-دېيىلگەن.

ئوغۇزخانغا ئوڭ تەرەپ (جەنۇب تەرەپتىن) ئالتۇن خاقان ئالتۇن-كۈمۈچ ۋە قىزىل ياقۇتلارنى سوغا قىلىپ ئەۋەتتى. سول تەرەپتە (شىمال تەرەپ) ئۇرۇم خاقان بار بولۇپ، شەھەرلىرى ۋە چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. ئۇ بويسۇنمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان جەڭگە ئاتلاندى. 40 كۈن يول ژۈرۈپ، مۇزتاغ ئېتىكىگە كەلدى. بىر كۈنى سەھەردە ئوغۇزخان تۇرغان چېدىرغا بىر نۇر چۈشتى. نۇرنىڭ ئىچىدىن كۆ تۈكلۈك، كۆك يايلىق بىر ئەركەك بۆرە چىقتى. بۆرىگە زاۋان كىرىپ، ئوغۇزخانغا سۆز قىلدى «سەپىرىڭدە مەن يول باشلايمەن» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۆرە ئاتلىق قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭدى. يولدا ئىتىل (ئېدىل) دېگەن بىر چوڭ بىر دەريا بار ئىدى. شۇ دەريانىڭ بويىدا، قاراتاغ ئېتىكىدە ئۇرۇش باشلاندى. ئوق-يا، نەيزە ۋە قىلىچۋازلىق بولدى. ئىتىل سۈيى قانغا بويالدى. ئوغۇزخان يەڭدى ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئۇرۇم خاقاننىڭ ئورسبەك ئاتلىق ئىنىسى بار ئىدى. ئورسبەك ئوغلىنى تاغ بېشىدىكى بىر قەلئەنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويغان ئىدى. ئوغۇزخان قەلئەگە ھۇجۇم قىلغاندا بۇ ئوغۇل نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈچلەرنى سوغا قىلىپ: «سەن مېنىڭ خاقانىم، بۇ شەھەرنى ئاتام ماڭا ياخشى ساقلاشقا تاپشۇرغان. بۇ بىزنىڭ بەختىمىز-سىزنىڭمۇ بەختىڭ. مەن دوستلۇقتىن مەڭگۈ چىقمايمەن» دېدى ئوغۇزخان روھلاندى. ئۇ ژىگىتنىڭ شەھەرنى ياخشى ساقلىغانلىقى ۋە قىممەتلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «ساقلاپ» دەپ ئات قويدى. ئىتىل چوڭ دەريا بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆتۈشتە قولاۋاق كېرەك بولدى. قوشۇننىڭ ئىچىدە ئۇلۇغوردۇ ئاتلىق بىر بەگ بار ئىدى. قابىلىيەتلىك ئادەم ئىدى. ئۇ ياغاچلارنى كېسىپ، سال ياساپ، قوشۇننى دەريادىن ئۆتكۈزدى. ئوغۇزخان روھلاندى. ئۇنى موشۇ يەرگە قىپچاق بېگى قىلىپ تەيىنلەپ كەتتى. يەنە كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىق ئەركەك بۆرىنى كۆردى. بۆرىنى ئەگىشىپ ژۈرۈش قىلدى. بىر كۈنى ئوغۇزخان ياخشى كۆرىدىغان چىپار ئايغىرى قېچىپ كەتتى. شۇ ئەتراپتا چوڭ بىر تاغ بار ئىدى. ئۈستىدە دايىم مۇز قاپلاپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى «مۇزتاغ» دېيىشەتتى. چىپار ئايغىر موشۇ تاققا قاچقان ئىدى. ئوغۇزخاننىڭ جاپا-مەشەقەتتىن قورقمايدىغان بىر قەھرىمان چېرىكى بار ئىدى. ئۇ 9 كۈن دېگەندە ئاتنى تېپىپ ئېلىپ كەلدى. ئوغۇزخان روھلاندى. ئۇنىڭغا «قارلۇق» دەپ ئات قويدى. ئۇنى بۇ يەردىكى بەگلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەپ كەتتى. يول ئۈستىدە ئىشىكى ئالتۇندىن، تۈڭلۈكى كۈمۈچتىن، تاملىرى تۆمۈردىن ياسالغان بىر ئۆي كۆرۈندى. بۇ ئۆي قۇلۇپلاقلىق بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى. ئوغۇزخان تىمۇر دۇقاغۇل ناملىق چېرىكىنى چاقىرتىپ كېلىپ: «سەن بۇ يەردە قېلىپ، بۇ ئىشىكنى ئېچىپ ماڭا خەۋەر قىل»، دەپ يەنە سەپەرگە ماڭدى. كېيىن بۇ چېرىككە «قال-ئاچ» دەپ نام بەردى. ئوغۇز خاقان جورجىت دېگەن ئەلگە كەلدى. جورجىت خاقان ئوغۇز خاقانغا قارشى چىقتى. ئوغۇز خاقان ئۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ بېشىنى ئالدى، نۇرغۇن غەنىمەتلەرگە ئېگە بولدى. بۇ ماللارنى يىلىپ كېتىش ئۈچۈن ئاتلار ئازلىق قىلاتتى. چېرىكلەرنىڭ ئىچىدى چوڭقۇر بىلىملىك، قولى ئەپلىك يۇسۇن بىلىك دېگەن كىشى بار ئىدى. ئۇ ياغاچلارنى كېسىپ،

ئېگىپ بىر ھارۋا ياسىدى. ئۇنى كۆرۈپ، ھەممە ئادەم ھەجەپلەندى. شۇنداق ھارۋىلارنى يەنە ياساشتى. بۇ ھارۋىلار ماڭغاندا «قاڭق-قاڭق» دېگەن ئاۋاز چىقاتتى. بۇنى كۆرگەن ئوغۇزخان ئۇنىڭغا «قاڭقا» دەپ نام بەردى. ھارۋۇ ياسىغانلارغا «قاڭقىلى» دەپ نام بەردى. يەنە بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن سىندۇ، تاڭغۇت، شاغام تەرەپلەرگە ئاتلىنىپ بۇ ئەللەرنىمۇ بويسۇندۇردى. ئۇ تەرەپتە باراكا دېگەن بىر جاي بار ئىدى. ئۇ ھەم باي، ھەم ئىسسىق ئەل ئىدى. ئوغۇزخان ئۇلارنىمۇ بويسۇندۇردى. كېيىنچە، ئوغۇزخاننىڭ ئالدىدا ساقاللىرى ئاقارغان، چاچلىرى ئۆسكىلەڭ، يۈزلىرى ئۇزۇنچاق بىر قىرى كىشى پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغتۈرك ئىدى.

بىر كۈنى ئوغۇزخان چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈچ ئوقنى كۆردى. ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن كۈن پېتىشقا سوزۇلغان ئىدى. ئوغۇزخان كۆرگەن چۈشىنى ئۇلۇغتۈرۈككە سۆزلەپ بەردى ئۇ:

سېنىڭ ئۆمرۈڭ بولسۇن ئۇزۇن،

سەلتەنىتىڭ بولسۇن تۈزۈك.

تەڭرى كۆرگەن چۈشۈڭنى كەلتۈرسۇن،

كۆپ يەرلەرنى ئۇرۇقۇڭغا بەردۈرسۇن-دېدى.

ئوغۇزخان باللىرىنى ئالدىغا چاقىرتىپ كېلىپ:

«كۆڭلۈم ئوۋ ئوۋلاشنى خالاپ تۇرسىمۇ، ئۆزەم قېرىدىم، جاسۇرلۇغۇم يوقالدى. مېنىڭ ئورنۇمغا سىلەر بېرىپ ئوۋ ئوۋلاپ كېلىڭلار»، دەپ 3 ئوغلىنى شەرىق تەرەپكە بۇيرىدى. ئۈچ ئوغلى يولدا ياتقان ئالتۇن يانى تېپىپ كەلدى، ئۈچ ئوغلى يولدا ياتقان كۈمۈچ ئوقنى تېپىپ كەلدى. ئوغۇزخان روھلاندى. ئوردا ئالدىغا 40 غۇلاچ موما قاداتتى. ئۇنىڭ بېشىغا بىر ئالتۇن توخۇ، ئايىغىغا بىر ئاق توشقان قويدۇردى. سول تەرەپكە يەنە 40 غۇلاچ بىر موما قادىتىپ، ئۇنىڭ ياچىغا بىر كۈمۈچ توخۇ، ئايىغىغا قارا توشقان قويدۇردى. ئوڭ تەرەپتە بوز ئوقلار، سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتىرىشتى. 40 كېچە-كۈندۈز يېيىشتى، ئىچىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان ئېگەللىگەن يۇرتلارنى ئوغۇللىرىغا تەخسىم قىلىپ بەردى...

(ئېپوسنىڭ تېكستى موشۇ يەردە ئۈزۈلۈپ قالغان).

« ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئوغۇزخان:

«مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،

ئېلىڭلار يا ر بىلەن قالقان.

تامغا بولسۇن بىزگە بۇ يان

كۆك بۆرە بولسۇن ئۇران!» دەپ خىتا قىلغان. دېمەك، ئوغۇزخان موشۇ يارلىغى ئارقىلىق قول ئاستىدىكى بارلىق ئۇرۇق قوۋۇملارنىڭ بىرلىشىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقانلىغىنى، بۇ ئىتتىپاقنىڭ توتېمى قىلىپ كۆك بۆرىنى قوبۇل قىلغانلىغىنى جاكالىغان.

7-باب

ئوغۇزخان ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىن ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

**ـدۆلەت ـ مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدىغان
ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان سەياسىي قالقان. ئۇيغۇرلار
موشۇنداق قالقانغا ئېگە بولۇشى كېرەك.**
ئەخمەتجان قاسىمي

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

ئوغۇزخان ئىمپېرىيىسى ئېرامىزدىن ئاۋۋالقى XXIX ئەسىردە قۇرۇلغان. تۇرانىيە دۆلىتى بولسا، ئېرامىزدىن ئاۋۋالقى XII ئەسىردە قۇرۇلغان. بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئارىلىقىدا 17 ئەسىرلىك ئۇزاق جەرىيان بار. موشۇ جەرياندا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مىللىي دۆلىتى بولغانمۇ يوقمۇ؟، دېگەن سوئال ئۆز ئۆزىدىن تۇغۇلىدۇ. مەن موشۇ سوئالغا جاۋاپ تېپىش مەخسىتىدە تارىخىي ماتېرىئاللارغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئىزدىنىپ كۆردۈم. بۇ ماتېرىئاللاردا ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى قانچە ۋاقىت سەلتەنەت سۈرۈپ، قانداق شارائىتتا پارچىلىنىپ كەتكەنلىگى توغرىلىق ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەن. مېنىڭ پەرەز قىلىشىمچە: ئوغۇزخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە بۇ ئىمپېرىيامۇ قېرىغان. ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەر ئىستىقلال ئېلان قىلىشىپ، ئىمپېرىيا تەركىۋىدىن چىقىپ كېتىشكەن. شۇنداق قىلىپ بىر پۈتۈن ئىمپېرىيا پارچىلىنىپ، ئۇششاق خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر دۆلەتلىرى توغرىلىق تارىخچى ئەبۇلغازى ئۆزىنىڭ «تارىخ شەجرەئى تۈرك» ناملىق كىتاۋىدا:

ئەندى شەرقتىكى (ھازىرقى موڭغۇلىيا سېرىق دەريا بويىدىكى) كۆچۈپ-قونۇپ ياشىغان «شەرقىي ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالغان ئەجداتلىرىمىز تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان قەدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرىگە كەلسەك:

تارىخچى ئوبۇلغازى باھادىرخان «شەجرەئى تۈرك» ناملىق ئەسەرىدە: «ئۇيغۇرلار ئېلىدە بىرىسى «بۇغراتۇ بۇزلۇ»، ئىككىنچىسى «ئۇچقۇنلۇق تەڭرىم» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى بۈيۈك تاغ بار ئېدى. ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاراقۇرۇم ئاتلىق شەھەر بار ئېدى. بۇ شەھەرنى ئۇيغۇر خاقانى سالدۇرغان. بۇ خاقاننىڭ ئىسمى قۇتلۇق خان ئېدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى 100 ژىلغىچە ئەلنى باشقۇردى. ئۇيغۇرلار ئەينە شۇ يۇرتتا 3000 ژىلە ئەل بولۇپ ياشىغاندىن كېيىن پارچىلىنىپ، ھەر كىمگە ئۆلجا بولۇپ ھەر تەرەپكە تارقىلىپ كېتىشتى» دېيدۇ. («تىل، ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى»، 68-بەت). موشۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 5100 ژىل بۇرۇن مىللىي دۆلەتنى قۇرغان بولۇپ چىقىدۇ.

بۇمەلۇماتنى مۇەررىخ ئەلائىددىن جۇۋەينى تولۇقلايدۇ. ئۇ «تارىخى جاھان گۇشەي» دېگەن ئەسەرىدە مۇنداق دېيدۇ:

«ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي شەجەرىسىگە ئاساسلانغاندا، دەسلەپ ئۇيغۇر دۆلىتىنى باشقۇرغان قۇتلۇقخان دېگەن كىشى بولغان ئېكەن. ئۇنىڭغا ياردەملەشكەن خەلىق باتۇرلىرى شۇڭقار تېكىن، ئۇلار تېكىن دېگەن كىشىلەر بولغان ئېكەن».

تارىخچى ئېبراھىم نىيازنىڭ «تارىختىن قىسقىچە بايانلار» ناملىق كىتاۋىدا: «ئون توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسىنى بىرلەشتۈرۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان خان ئۆزىنى قاراخان (ئۇلۇق خان) دەپ ئاتىغان» دېگەن بىر جۈملە بار. شۇنىڭغا قارىغاندا، بىرلەشكەن ئۇيغۇر دۆلىتى خانىنىڭ ئىسمى قۇتلۇقخان بولۇپ، قاراخان ئۇنىڭ ئۇنۋانى بولسا كېرەك.

ـ تارىخچىمىز مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى ژۇقۇرىدىكى فاكتلارغا ئاساسلىنىپ، بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيە تەۋەلىگىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىنى ئىشلەپ چىققان. خەرىتىدە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ دۆلەتنىڭ ھۇدۇدى ھازىرقى ئۇيغۇرستان چېگارىسىدىن ھالقىپ كەتمىگەن ئېكەن. دېمەك، بۇ دۆلەت ئەينى زامانىدىكى غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدا قۇرۇلغان بولۇپ چىقىدۇ.

ئەندى، موشۇ دەۋىردە شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي دۆلىتى بولغانمۇ، يوقمۇ؟ دېگەن مەسىلىگە كەلسەكىم ئۇيغۇرشۇناس ئالىم ئا.ن.بېرنشتامنىڭ يېزىشىچە، «شەرقتىكى دى (ئون ئۇيغۇر) قەبىلىلىرى شۇنداق بىر ئېتنىڭ يادرونى تەشكىل قىلىدىكى، بۇلاردىن مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى XII ئەسىردە جاۋ خانلىقى كېلىپ چىققان» (ئا.ن.بېرنشتام كىتاۋى، 19-بەت). ژۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان جاۋ خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى شەرقىي ئۇيغۇرلاردا تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ ئاساسى سېلىنغا دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، جاۋ خانلىقىنى تەشكىل قىلغان ئون ئۇيغۇرلار تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرىنىڭ بىرسى بولسا كېرەك.

ئەندى غەربىي ئۇيغۇرلارغا كەلسەك، يەنە شۇ ئوبۇلغازىنىڭ كىتاۋىدا: «قېدىمىي زاماندا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى سايلاردا توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسى ياشىغان تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى بوستانلىقلاردا ئون ئۇيغۇر قەبىلىسى ياشىغان. بۇ قەبىلىلەر دەسلەپ ئايرىم-ئايرىم بەگلىكلەر بولۇپ ياشىغان. مەلۇم ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى باش قوشۇپ، ئىتتىپاقەن بىر دۆلەت بولۇپ بىرلەشكەن. ئۇلار ئۆزلىرىگە گۈلئەركىن دېگەن كىشىنى خان قىلىپ سايلىغان. ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى باش قوشۇپ، ئۇلارمۇ بىر دۆلەتكە بىرلەشكەن. ئۇلار ئۆز ئىچىدىن مەنخۇتاي دېگەن كىشىنى خان قىلىپ كۆتەرگەن. بۇ ئىككى پادىشانىڭ ئەۋلاتلىرى 100 ژىلغىچە ئەلنى باشقۇرغان» دېگەن مەلۇماتلار بار.

موشۇ ژۇقۇرىدىكى فاكتلار ئوغۇزخان ئىمپېرىياسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر دۆلەتلىر توغرىلىق قىسمەن بولسىمۇ، مەلۇمات بېرىدۇ. بىز تۆۋەندە م.ئى.بۇغرا ئەپەندى تەرىپىدىن ئىلان قىلىنغان «ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتى بىرلەشكەندىن كېيىنكى دۆلەت هۇدۇدىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىسىنى» ئەينەن بېرىۋاتىمىز.

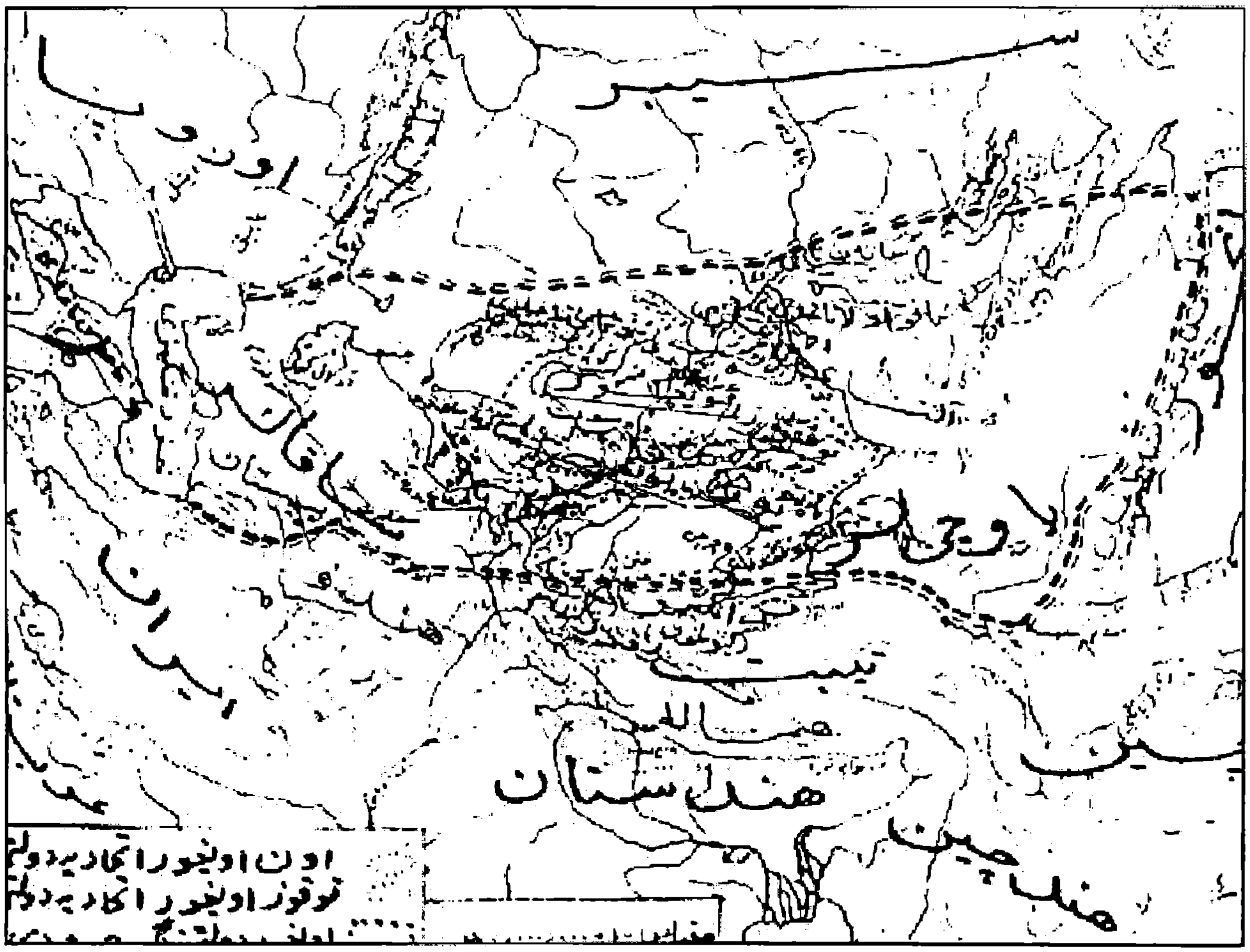

ئوغۇزخان ئىمپېرىياسىدىن كېيىن قۇرۇلغان بىرلەشكەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى (مىلادىيدىن ئاۋالقى X ئەسىر).

8ـ باپ
تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى

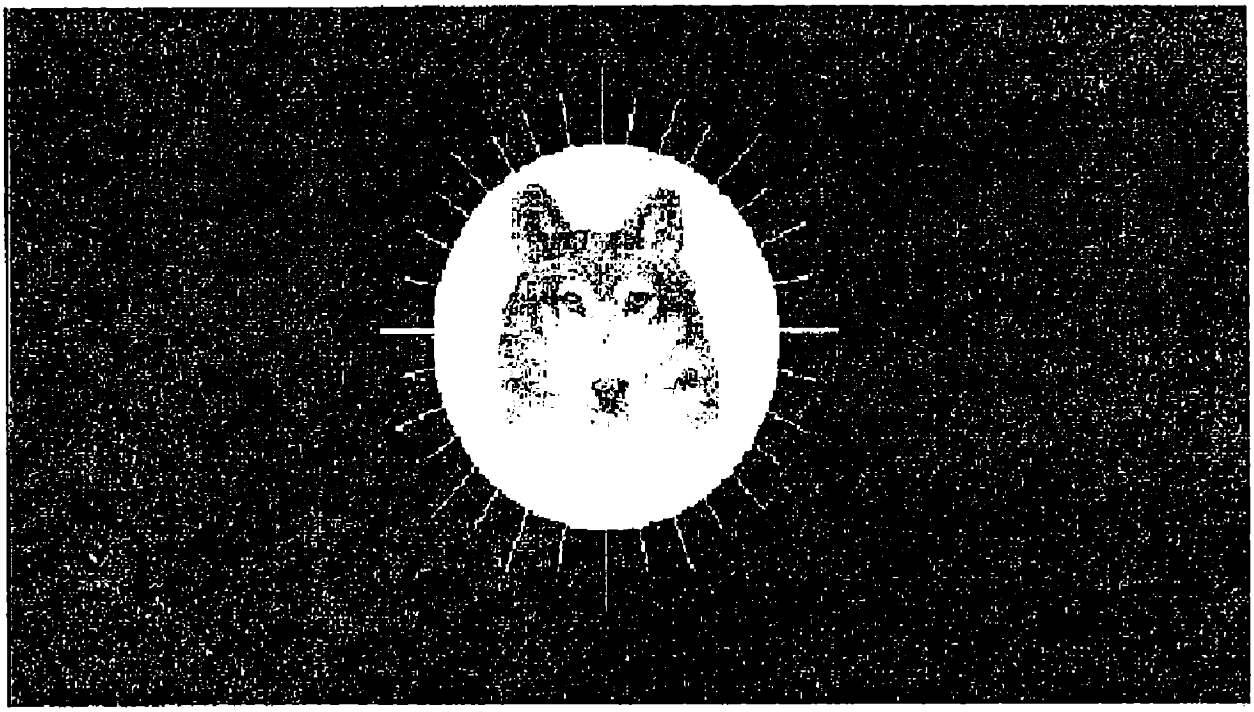

تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خاقانى ئالىپ ئەرتۇڭاخان

قەدىمكى زاماندا قۇرۇلۇپ، ئۇزاق دەۋرلەر ھۆكۈم سۈرگەن، ئۆزىنى دۇنياغا تونۇتۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا ئۇنتۇلماس تەسىرات قالدۇرغان قەدىمكى دۆلەتلىرىمىزنىڭ بىرى تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىدۇر. بۇ باپتا بىز ژىراقتىن قارىغاندا تەگرىتىغىدەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ تۇرغان تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى، ئۇنى قۇرغۇچىلار بىلەن باشقۇرغۇچىلار توغرىلىق بايان قىلماقچىمىز.

– تۇرالار مىلادىدىن مىڭ ژىللار بۇرۇن شەرقتىكى بايكال
كۆلىدىن غەربتىكى ئورال تاغلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان
زېمىنلارغا تارقىلىپ ياشىغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ
ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇرغان.
تۇرغۇن ئالماس

§1. تۇرالار كىملەر، ئۇلاردا قەيەردە ياشىغان؟

بىز ژۇقارقى بابلاردا ئېيتقىنىمىزدەك: تەخمىنەن بۇنىڭدىن 8000-9000 ژىللار بۇرۇن تەبەتتە يۈز بەرگەن قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى ۋە يەر-سۇ يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقلىرى تۈپەيلى، تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغار دالاسىدا، شۇنىڭدەك تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى، تېرىقچىلىق قىلىشقا ۋە چارۋا-مال ئۆستۈرۈشكە قولايلىق ئوتلاقلارنى ئىزدەپ، كۆچۈپ ژۆرۈپ ئېۋرازىيا قىتئەسىنىڭ ھەر تەرەپلىرىگە تارقىلىپ كەتكەن ئىدى.

ئەينە شۇ كۆچ-كۆچ دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدىن كۆچۈپ ماڭغان ئەجدادلىرىمىز «ئۇيغۇر» ئاتلىق تۆرىنىڭ باشچىلىقىدا بېشبالىق يەرلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئالتاي تاغلىرىدىن ئاشىپ چۈشۈپ، بايكۆل (بايقال) ئەتراپىغا، لېنا دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. كېيىنكى تارىخچىلار ئۇلارنى «شىمالىي ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاشتى.

تۇرپان ۋە بېشبالىق ئەتراپىدىن شەرققە قاراپ كۆچكەن چەنە بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز بولسا، سېرىق دەرياسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قىرغاقلىرىنى بويلاپ ئورۇنلاشقان. يەنە بىر قىسمى ھازىرقى موڭغۇلىيانىڭ شىمالىدىكى ئورخۇن، قورلۇق، سېلىنگا ۋە تۇغلا دەريالىرى بويلىرىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. كېيىنكى تارىخچىلار ئۇلارنى «شەرقىي ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاشتى.

ئىككىنچى كېتىم، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 5000 ژىللار بۇرۇن تۇرپان ۋە بېشبالىق ئەتراپىدىن شەرققە قاراپ كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر تارمىقى سېرىق دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىنى ياقىلاپ بېرىپ، ئۆزلىرىدىن بۇرۇن بېرىپ ئورۇنلاشقان قېرىنداشلىرىغا قوشۇلغان. يەنى شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغان. يەنە بىر قىسمى كەڭسۇ (ھازىرقى گەنسۇ)، كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەيلەرگە) بېرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇلار تارىختا «جەنۇبىي ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالغان.

ئۈچۈنچى دۇركۇن بۇنىڭدىن 3000 ژىللار بۇرۇن جۇڭغار (يايىق) دالاسىدىن ھەم ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن غەربىي-شىمالغا قاراپ كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ مېڭىپ، بىر تارمىقى ئارال كۆلى ئەتراپىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان. يەنە بىر تارمىقى غەربىي سىبىرىياگە بېرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ غەربىي سىبىرىياگە بارغانلىرى شىمالىي ئۇيغۇرلارغا، غەرپكە بارغانلىرى شىمالىي ئۇيغۇرلارغا، غەرپكە بارغانلىرى غەربىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

موشۇ 3 تۇركۇم كۆچكەن ئۇيغۇرلار بارغان جايلىرىدا يېرىم مۇنبەت، سۇچى ئەلۋەك كەڭ-تاشا ۋادىلارغا ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەرلەنى ئۆزلەشتۇرۇپ، ئاۋات ژۇتلارغا ئايلاندۇرۇشتى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شۇ ژايلارنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ قېلىشتى. تارىخىي دېرەكلەرگە ئاساسلانغاندا، مۇنىڭدىن 3000 ژىل ئاۋالقى دەۋرگە كەلگەندە ئادەم شالاڭ بولۇپ، يەر يۈزىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 30 مىللىون ئەتراپىدا بولغان ئىكەن.

بۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلار خېلە ئۇزاق زامانلارغىچە قەبىلە-قەبىلە بولۇپ، قەبىلە باشلىقلىرى ياكى ئۆزلىرى سايلىغان ئاقساقاللىرىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا كىچىك-كىچىك بەگلىكلەر بولۇپ ياشىدى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاستا-ئاستا چارۋا-مېلى ئاۋۇدى، ئاھالىدى كۆپەيدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار يات-ياتلا خوشنا قەبىلىلەر بىلەن يات تەيىپىلەرنىڭ بۇلاڭچىلىق ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ تۇراتتى. شۇ سەۋەپتىن بىر-بىرىگە يېقىن قەبىلىلەرنىڭ چارۋا-ماللىرى بىلەن ئوتلاقلىرىنى بىرلىشىپ ھىمايە قىلىش زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقتى.

موشۇ زۆرۈرىيەت ئارقىسىدا، مىلادىيەدىن XII ئەسىر ئاۋال شەرقىي ئۇيغۇرلار ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دۆلەت قۇرۇشتىكى دېموكراتىك ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ ئېتىكىدە چوڭ قۇرۇلتاي ئاچتى.

قۇرۇلتايدا قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن ئۇرۇق باشلىقلىرى ئىتتىپاقەن «تۇرا» ئاتلىق سەردارنى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ سايلاپ ئېلىشتى.

تارىخچى جۇۋەينىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا: «قېدىمىي زاماندا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى قۇرۇلتاي ئېچىپ، بىرلەشكە ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشقان ھەم دۆلەتنى باشقۇرۇدىغان خاننى سايلاپ ئېلىشقان. موشۇ خانلىق 500 ژىل ياشىغاندىن كېيىن ئەپراسىياپ دەۋرى باشلانغان» دېيدۇ. بۇ

مەلۇماتقا قارىغاندا، تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاساسى ئېرامىزدىن ئاۋالقى XII ئەسىردە قۇرۇلغان بولۇپ چىقىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 3200 يىللار بۇرۇن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بىرلەشكەن دۆلىتىنى تەسىس قىلىپ ئېلىشتى. بۇ دۆلەت تارىختا «تۇرانىيە دۆلىتى» دەپ ئاتالدى، ئۇنىڭ پۇخرالىرى بولسا ئۆزلىرىنى «تۇرالار» دەپ ئاتاشتى.

تۇرالار قاراقۇرۇم تېغىنىڭ ئېتىكىدە (چوڭ قۇرۇلتاي ئېچىلغان يەردە) يېڭى شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى «قاراقۇچۇ» دەپ ئاتىدى (بۇنىڭ مەناسى «ئۇلۇق شەھەر» دېگەن بولىدۇ) ۋە ئۆزلىرىگە پايتەخت قىلدى. زامانلار ئۆتكەنسېرى بۇ دۆلەت كۆچىيىپ، تېررىتورىيىسى كەڭىيىپ شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن غەرپتە كاسپىي دېڭىزىغىچە بېرىپ يەتتى.

مىلادىيەدىن ئاۋالقى VII ئەسىردە ئالىپ ئەرتۇڭخانىنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە، مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئوردۇبالىق (ھازىرقى قەشقەر) شەھىرى مەركەز بولدى.

خىتاينىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە تۇرالارنى «تېلىلەر» دەپ ئاتىغان. تېلىلارنىڭ يەنى تۇرالارنىڭ تارقالغان جاي ماكانلىرى توغرىلىق «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» «تۇرالار ھەققىدە قىسسەدە» ناھايىتى مۇھىم بىر مەلۇمات بار. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«تۇرالارنىڭ ئۇرۇق قەبىلىلىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇلارى غەربىي دېڭىز (كاسپىيدىن) تارتىپ بىپايان دالىلار، تاغ ۋە ۋادىلارغا تارقىلىپ ئولتىراقلاشقان. ئورخون دەرياسىنىڭ شىمالىدا بۆكە، تۇڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بۆركلى، ئىزگىل، خوغۇرسۇ، ۋە باشقا قەبىلىلەر ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ 20 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكىرى بار.

ئۈرۈمچىنىڭ غەربى كىنگىتنىڭ شىمالى ئالتاي ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا چابىش، بۇرچ، ئىكە، ئوغۇز، كەنكۈن، ئىرتۇش، ئۇتقۇ ۋە باشقا قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭمۇ 20 مىڭچە ئەسكىرى بار. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى ھەر خىل ئاتالسىمۇ، ۋىغىپ كەلگەندە ئۇلارنىڭ ھەممىسى تېلىلار بولۇپ ھېساپلىنىدۇ»—دېيىلگەن.

بۇ باياندا تېلىلارنىڭ كاسپىي دېڭىزدىن ھىنگان تېغىغىچە بولغان كەڭ دالىلارغا تارقىلىپ ياشىغانلىقى ئېيتىلىش بىلەن بىللە تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا قېدىمىي زاماندىن بېرى تۇرالار، يەنى ئۇيغۇرلار ياشىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

ئۈرۈمچىدە بېسىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتاپتا—جۇڭگونىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە دىڭلىڭ، تىلى، دىلى دېگەندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان تۇرالار ئەسلىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىدى»—دەپ تۇرالار ئەسلى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

تۇرالارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تارىخچىمىز ئابدۇشۇكۇر م.: «قېدىمىي زاماندىكى ئۇيغۇر-ئارىيانلار تىپىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمى مونگولوىد تىپىدىكى ئىنسانلار بىلەن ئۆز ئارا ئېكالىشىش ئارقىلىق بىر-بىرىگە تەسىر قىلىشى ئارقىسىدا مىلادىدىن ئىلگەركى 1500-1000 يىللار ئارىلىقىدا مەركىزىي ئازىيانىڭ ئالتاي-ئېنىسېي زونىلىرىدا يېڭى ئېتنىك گەۋدە، ئىككىلەمچى ئاق جىنسلىق ئىنسان تۈركۈمى—تۇرانىيلار شەكىللىنىپ چىقتى» دېيدۇ («قېدىمقى مەركىزىي ئازىيا»، 79-بەت). دېمەك، «تۇرالار» بۇ —شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركلەشكەندىن كېيىنكى مىللەت نامىدۇر.

تۇرالار قۇللۇق جەمىيەت تۈزۈمىدە ياشاتتى. بىراق ئۇلار يات قەبىلىلەر بىلەن، خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا، ئەسىرگە ئېلىنغان ئاز سانلىق قۇللارنى ھېساپقا ئالمىغاندا، قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ بەلگۈلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇلار قۇللارنىڭ ئەمگىكىنى ئاساسەن چارۋا بېقىپ ئۆستۈرۈش ئىشلىرىدىلا پايدىلىناتتى. قېدىمىي زاماندىكى رىمغا ئوخشاش پۈتۈن دۆلەت قۇللارنىڭ ئەرىكسىز ئەمگىكى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئەمەس ئىدى.

تۇرانىيە دۆلىتى ئاستا-ئاستا كۈچەيدى. شەرقتىكى ۋە غەرپتىكى، شىمالدىكى ۋە جەنۇپتىكى ئۇيغۇرلارنى، قىسمەن يات قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، دۆلەت چېگارىسىنى كەڭەيتتى، پۇخرالىرىنى ئاپۇتتى. شۇنداق قىلىپ، تۇرالارنىڭ يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېگانە كۈچلۈك دۆلىتىگە ئايلاندى. شۇنداق بولسىمۇ، تۇرانىيە-مىللەي دۆلەت بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن ئۇيغۇر تىللىق تۇرا قەبىلىلىرى ئىدى. دۆلەت تېررىتورىيىسى كېڭەيگەندىن كېيىن بۇ دۆلەتنى بىر مەركەزدىن ئىدارە قىلىش قىيىن بولۇپ قالدى. قاغاننىڭ يارلىغىنى چېگارا رايونلاردىكى ئاقساقال-بەگلەرگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن 20-15 كۈن ۋاقىت كەتكەن. موشۇنداق زۆرۈرىيەتلەر تۈپەيلى بۇ دۆلەت «شەرقىي تۇرانىي»، «غەربىي تۇرانىيە» دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي تۇرانىيەنىڭ دۆلەت چېگارىسى شەرقتىكى ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەرپتىكى ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. غەربىي تۇرانىيەنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، غەرپتە كاسپىي دېڭىزىغىچە سوزۇلغان ئىدى. مىلادىدىن 1000 يىللار مۇقەددەم شەرقىي تۇرالارنىڭ بىر قىسمى چارۋا-مال ئۆستۈرۈشكە كەچۈرۈشكە ھەم تۇرمۇش قولايلىق يېڭى يەرلەرنى ئىزدەپ، ئاستا-ئاستا غەرپكە سۈرۈلۈپ، ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ئۆتتى. ئۇلار ئىرتىش دەرياسىنىڭ بېشىدىن بالقاش كۆلىنىڭ غەربىگىچە ھەتتا سىردەريا بويلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارغا تارقىلىپ ياشىدى.

بۇلار خىتاي مەنبەلىرىدە «غەربىي تۇرالار» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەلۋەتتە، تۇرالار كېلىشتىن ئىلگىرىمۇ بۇ يەردە ياشىغان يەرلىك خەلقلەر بار ئىدى. بىراق بۇ تەۋەدە ئاھالە بەك شالاڭ، ئوتلاق، يەر-سۇلار كەڭرى بولغانلىقتىن، كۆچمەن تۇرالار بىلەن يەرلىك خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا يەر-سۇ تالىشىش ماجرالىرى كېلىپ چىقمىغان دېيىشمۇ بولىدۇ. يەنە بىر سەۋەب، تۇرالار مەدەنىيەتلىك، ھۈنەرۋەن خەلق بولغاچقا، يەرلىك خەلقلەرگە مەدەنىيەت ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ مىللىي تەرەققىياتىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ تەۋەگە شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن تۇرالار ئالدى بىلەن كىچىك-كىچىك خانلىقلارنى قۇرۇپ، شۇلارنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ياشىغان. كېيىنىرەك ئۆز ئەجداتلىرىنى دوراپ، بۇ خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈن دۆلەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشكەن. بۇ دۆلەتتارىختا «ماساغىتلار دۆلىتى» دەپ ئاتالدى، ئەمەلىيەتتە «غەربىي تۇرانىيە دۆلىتى» ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتاۋىدا: «جۇڭگونىڭ قېدىمىي تارىخچىلىرى «تۇرالار» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنى: دىڭلىڭ، تىلى، دىلى دېگەندەك ھەر خىلناملار بىلەن ئاتىغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «تۇرا» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. بۇ تۇرالار ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. شەرقىي تۇرالار خىنگان تېغى ئەتراپىدىن غەربتە ئالتاي تاغلىرىغىچە؛ غەربىي تۇرالار بولسا، ئالتاي تاغلىرىنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغان ئىدى»-دەيدۇ.

ماخمۇت قەشقەرىينىڭ كۆرسىتىشىچە، غەربىي تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ ھۇدۇدى: شەرقتە تۇرپان ئويمانلىقىدىن تارتىپ، غەربتە ئىران چېگارىسىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتىكەن.

§2. تۇرالار ۋە ساقلار

بايقال كۆلى ئەتراپىدا ۋە غەربىي سىبىرىيەدە ياشىغان شىمالىي ئۇيغۇرلار تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ پۇخرالىرى بولغانلىقى ئۈچۈن «تۇرالار» دەپ ئاتالسىمۇ، يەنە ئۆزلىرىنى «ساقلار» دەپمۇ ئاتاشتى. ئەينە شۇ ساقلار تەخمىنەن مىلادىدىن 1000 ژىللار بۇرۇن غەربكە ۋە جەنۇپقا قاراپ كۆچكەن، ئۇلار ئاۋال تالاس بويلىرىغا كېلىپ يەرلەشكەن. ئاستا-ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ سىردەريا بويلىرىغىچە يېتىپ بارغان. بىراق ئۇلار پارس تىللىق قەبىلىلەرنىڭ بۇلاڭچىلىق ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بۇ جايلاردا خاتىرجەم تۇرالماي، كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. چوڭ ئالامان ئىككى يەنىلىش بويىچە كۆچۈپ ماڭغان. بىرىنچى يۆنىلىشتىكىلەر غەربكە قاراپ مېڭىپ، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىنىڭ ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا بېرىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلارنى گرېك ۋە روما تارىخچىلىرى «سكىفلار» دەپ ئاتىغان. بۇ سكىفلار شۇ يەردىكى سلاۋيان نەسىللىك خەلقلەرگە ئارىلىشىپ، ئاستا-ئاستا ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ سىڭىپ كەتكەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن روسسىيانىڭ كۆرنەكلىك ئالىمى، كىنياز ن. ترۇبېسكوي: «بىز رۇسلارغا ئۆزىمىزنى مىللەت سۈپىتىدە توغرا چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن بىزدە تۇران ئېلېمېنتلىرىنىڭ بارلىقىنى ئېناۋەتكە ئېلىشىمىز، تۇرانلىق قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆگىنىشىمىز زۆرۈر. بىز بولساق ئۆزىمىزدە تۇران ئېلېمېنتلىرىنىڭ بارلىقىنى يوشۇرۇپ، مۇنداق يوشۇرۇش ئۆزىمىزنى توغرا تونۇشىمىزغا كاشىلا بولىدۇ» دەپ يازغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئازىيادىن كۆچكەن ساقلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ھازىرقى ئافغانىستان تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن كەشمىر بىلەن شىمالىي ھىندىستانغىچە كەڭەيگەن. ھەتتا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى شۇ كۆچكەنچە كۆچۈپ، كۆزلىرىنىڭ قېدىمىي ۋەتىنى ئۇيغۇرستانغا قايتىپ كېلىشكەن، ئۇلار ئۇدۇن (خوتەن)، ئوردۇكەنت (قەشقەر لەرگە) كېلىپ ماكانلاشقان. ئەينە شۇ ساقلار بۇ تەۋەدە قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن قايتا قوشۇلغاندىن كېيىن بۇ رەيوندا غەربىي تۇرانىيە دۆلىتىنى تەسىس قىلىشقا ئاكتىپ قاتناشتى ۋە بۇ دۆلەتتە مۇھىم رول ئوينىدى.

ئۈرۈمچىدە نەشىر قىلىنغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتاپتا بۇ توغرىلىق مۇنداق بايان قىلىندۇ: «ساقلار مىلادىدىن X ئەسىر ئىلگىرىلا تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا كەلگەن ئىدى. ئۇلار يەرلىك ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي تۇرانىيە دۆلىتىنى قۇردى ۋە ساقلار مەدەنىيەتىنى ياراتتى. خوتەن، مارالبېشى ۋە تۇمشۇق ئاھالىسىنىڭ ئارىسىدا ساقلار تىل شېۋىسىنىڭ ئېلېمېنتلىرى تاھازىرغىچە ساقلانماقتا».

ساقلار – بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز ئېكەنلىكىدە شۈبھە يوق، ئۇلار ئوتتۇرا ئازىيا بىلەن مەركىزىي ئازىيا رايونىغا تارقىلىپ ياشىغانلىقىمۇ ئەينى ھەقىقەت. بىراق، ئۇلار قېدىمىي زامان تارىخ مەنبەلىرىدە ھەر خىل ناملار بىلەم خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، يۇنان تارىخچىسى ھېرودوت (مىلادىدىن ئىلگەركى425-484 ژىللار) ئۇلارنى «سكىفلار» دەپ، ئىران تارىخچىلىرى «ساقلار» دەپ ئاتاشقان. خىتاي تارىخچىسى سىما چەن بولسا، ئۇلارنى «سەيجۇڭ»، «سەيۋاڭ» دەپ ئاتىغان. ئاتاقلىق تۈركشۇناس ئالىم ۋ.ۋ.بارتولد ژۇقارقى ھەر خىل ناملارنىڭ ھەممىسىنى ژىغىشتۇرۇپ: «بۇ ساقلار «شاھنامىدە» تىلغا ئېلىنغان تۇرالارنىڭ نەق ئۆزى بولۇپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى» دەيدۇ («تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، 2-كىتاپ، 96-بەت). «كوشان سەنئىتى» ناملىق كىتاپتا بولسا «ئوتتۇرا ئازىيا ساقلىرى-قەھرىمان تۇرالار ئىدى» دەپ يېزىلغان.

دېمەك، شەرقىي تۇرانىيە دۆلىتى مىلادىدىن ئاۋالقى 300-1200-يىللار ئارىلىقىدا تەخمىنەن 900 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. غەربىي تۇرانىيە دۆلىتى بولسا، مىلادىدىن ئاۋالقى 1000-يىلدىن 200-يىلغىچە تەخمىنەن 800 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ ئىككى دۆلەت تاكى ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلغىچە سۈرۈپ ئۆتكەن.

شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار يۈزلىگەن ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قانداشلىق، تىل ۋە ئۆرپ-ئادەت جەھەتتىن ئاساسەن بىر خەلق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى «تۇرالار» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان. شۇنى تەكىتلەيمىزكى، تۇرالارنىڭ ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان مەشھۇر بىر قەبىلە بار ئىدى. بۇ قەبىلە باشقا قېرىنداش قەبىلىلەرگە قارىغاندا سان جەھەتتىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، داڭلىق قەبىلە ئىدى. دۆلەتنى باشقۇرىدىغان خانلار كۆپىنچە موشۇ «ئۇيغۇر» قەبىلىسىدىن سايلىناتتى. يەنى بۇ دۆلەتكە ئۇيغۇرلار يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئاخىرقى قېتىم شەرقىي تۇرانىيە ئاھالىسى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى «شۇۋقانى» ئۆزلىرىگە خاقان (ئىمپېراتور) قىلىپ سەيلىغان. شۇنداق قىلىپ، تۇرانىيە دۆلىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قارار تاپتى «ئۇيغۇر» بىرلا قەبىلىنىڭ نامى بولماستىن، شۇ دۆلەت تەۋەسىدىكى قەبىلە، ئىتتىپاقىنىڭ، يەنى مىللەتنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى. «تۇرا» دېگەن نامنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» دېگەن نام قوللىنىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاينىڭ تارىخ مەنبەلىرىدىمۇ V ئەسىردىن باشلاپ «تۇرانىڭ» ئورنىغا «ئۇيغۇر» دەپ يېزىلىدىغان بولغان.

§3. تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىدارە ئۇسۇلى

تۇرانىيە دۆلىتى بىزدىن يىراق ئۆتمۈشتە قۇرۇلغان بولسىمۇ-دېموكراتىك ئۇسۇلدا تەشكىل قىلىنغان، ئەلنى قانۇنلار ئاساسىدا ئىدارە قىلىدىغان دۆلەت ئىدى.

بىرىنچىدىن: خاقانلار، خانلار ۋە بەگلەر خەلق (پۇقرالار) تەرىپىدىن سايلاپ قويۇلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۆزلىرىنى سايلىغان پۇدۇن (خەلق) ئالدىدا جاۋابكەر دەپ ھېس قىلاتتى. (بۇ ئەڭ كەڭ دېموكراتىيە بولۇپ ھازىرقى دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ سايلام تۈزۈمىگە ئوخشايدۇ). ئۇ يەنە: «مەركىزىي ئازىيالىكلەر ئالتۇندەك ساپ دېموكراتلار بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەگرىقۇت قاغانلىرى تەختكە چىقىش ئالدىدا ئەل-ژۇتنىڭ ۋەكىللىرى قۇرۇلتاي قاتناشقۇچىلىرى ئالدىدا بويىنىغا ئىپەك ئارقان سېلىپ، ئۇلۇق تەڭرى بىلەن خەلقنىڭ ئالدىدا مۇقەددەس قۇتنامە بىلەن قەسەم ئىچەتتى. يەنى ئۆزىنى تەڭرى بىلەن خەلقنىڭ ئالدىدا جاۋابكەر سېزەتتى. موشۇ ئارقىلىق شەرقنىڭ ۋە غەربنىڭ ھاكىم مۇتلاق پادىشالىرىدىن زور دەرىجىدە پەرىق قىلاتتى. ھەتتا ئۇلار ھەربىي ژۇرۇشلەردە غالىبىيەت قازىنىپ چوڭ-چوڭ ئەللەرنى ئىستىلا قىلغان ۋاقىتلاردىمۇ گېدەرەپ ئۆزىنى-ئۆزى ئۇلۇقلىمىغان. بىزنىڭ تارىخىمىزدا بۇنى دەلىللەيدىغان مىساللار ناھايىتى كۆپ» دەيدۇ (ئابدۇشۈكۈر م، 312-بەت).

ئىككىنچىدىن: دۆلەت ھۆكۈمدارى ھېساپلانغان خاقانلار بىلەن يەرلىك خان ۋە بەگلەرنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بەلگۈلۈك بىر نىزام ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىدى. (بۇ ھازىرقى زاماندىكى فېدېراتىۋ دۆلەت تۈزۈمىگە ئوخشايدۇ).

«تۇرانىيە خاقانلىرى يەرلىك خانلار بىلەن بەگلەرنى شۇنداق بىر يۈكسەك ئىدارە ئۇسۇلى بىلەن باشقۇرغان ئىدىكى، يەرلىك خانلار بىلەن بەگلەر ئۇلۇق خاقانغا تېگىشلىك باج سېلىقنى تاپشۇرغان ۋە كېرەك چاغدا ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەندىن تاشقىرى، ئۆز مەملىكىتى ئىچىدىكى ئىشلار پۈتۈنلەي ئىستىقلال ھالىتىدە ياشاتتى. شۇڭا ئەجداتلىرىمىزنىڭ بۇ خاقاناتىنى ھازىرقى زامان تىلى بىلەن «كومفېدېراسىن دۆلەت» دەپ ئاتىشىمىز مۇمكىن» («ش.ت تارىخى، 47-بەت»).

ئۈچىنچىدىن: بۇ دۆلەت ئەھمىيەتلەرنىڭ ۋە شەخسلەرنىڭ ھوقۇق مەنپىيەتلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان كۈچلۈك قانۇنلىرى بار ئىدى. جىنايەت قىلغۇچىلار شۇ قانۇنلار بويىچە جاۋابكەرلىككە تارتىلاتتى. بۇ توغرىلىق م.ئى يۇغرا ئەپەندى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«بۇ دۆلەتتە جىنايەتچىلەر قىلمىشىغا لايىق جازاغا بۇيرۇلاتتى. مەسىلەن: ئەل-يۇرتىغا خىيانەت قىلماق، ئۇرۇشتا قورقانچاقلىق قىلماق، ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەندە خاتا قىلماق، ئۆز ھۆكۈمىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلماق، سالاھىيەتسىز تۇرۇپ ھۆكۈمەت ئىشىغا ئارىلىشىپ زىيانغا ئۇچراتماق، ئادەم ئۆلتۈرمەك، جەڭچىنىڭ باغلاقلىق ئېتىنى ئوغرىلىماق بۇلار ئېغىر گۇنا ھېساپلىنىپ، ئۆلۈم جازاسى بۇيرۇلاتتى.

يېنىك گۇنا قىلغانلارغا يېنىك جازا بېرىلەتتى. قىسقىسى، ھېچ بىر گۇناكار جازاسىز قالماتتى. موشۇنداق قانۇنلارنى قولانغانلىقىغا قارىغاندا، قېدىمىي ئەجداتلىرىمىز دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرالارنىڭ تىنىچ ۋە خاتىرجەم ياشىشى ئۈچۈن بەكمۇ ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ» («ش.ت تارىخى»، 21-بەت).

بۇ ھازىرقى زاماندىكى ئۆزلىرىنى «دېموكراتىك دۆلەت» دەپ ئاتاۋالغان، ئەمەلىياتتا، پۇقرالىرىنىڭ

ئۆلۈش-تىرىلىشى بىلەن كارى بولمايۋاتقان دۆلەت ئەربابلىرىغا سىلىشتۇرغاندا ناھايىتى ئۈستۈن تۇرىدۇ!
زۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، غەربىي تۇرانىيە دۆلىتى تەخمىنەن 800 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. موشۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋىردە نەچچە سۇلالىلەر ئالماشقانلىقى، ئۇلارنىڭ يۈزلىگەن ئەۋلاتلىرى ئەل سوراپ ئۆتكەن بولۇشى تەبىي، بىراق خاقانلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر بولغىنى: ئىرامىزدىن ئىلگەركى VI ئەسىردە ياشىغان ئالىپ ئەرتۇڭاخان (ئەپراسىياپتۇر). ئۇنىڭدىن باشقا: پىران، تىران، ئامۇرغ، شۇ كەبى خاقانلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇپ، ئەل سوراپ ئۆتكەنلىگى تارىختىن مەلۇم. شۇنىڭدەك تۇمرىس خاتۇن (ھازىرقى تىلىمىزدا خانىم)، سىيارانار خاتۇن كەبى قەھرىمان ئايال ھۆكۈمدارلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇپ، ئەل سوراپ ئۆتكەنلىگىمۇ مەلۇم.
مانا بۇ فاكتلار بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز قېدىمىي زامانلاردىلا دۆلەت تۇتۇپ، ئەل سوراپ ئۆتكەنلىگىنى، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش جەھەتتىن باشقا ھېچ بىر خەلىقتە بولمىغان ئارتۇقچىلارغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ھەتتا ھازىرقى زاماندىكى ئۆزلىرىنى»قېدىراسىون دۆلەت» دەپ ئاتاۋالغان، ئەمەلىياتتا، قېدىراسىيا تەركىۋىدىكى مىللەتلەرنى ئېزىۋاتقان، قىرىۋاتقان «مەدەنىيەت مىللەتلەرگە» سېلىشتۇرغاندا بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز ھەقىقەتەن پاراسەتلىك ئىش قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.
بىز بۇ ئەجداتلىرىمىز بىلەن قانچە پەخىرلەنسەك ھەقلىقمىز، چۈنكى دۇنيادىكى تۇنجا بۈيۈك خاقاناتنى قۇرغانلار، ئۇنى مۇۋاپپەقىيەتلىك باشقۇرغانلار دەل بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز. دۇنياغا مەدەنىيەت تارقاتقانلارمۇ بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز بولغان ئىدى!

شۇ خان (مىلادىدىن ئىلگەركى ئەسىر)

قىسقىسى، تۇرانىيە دۆلىتى تۇنجا قېتىم ئوتتۇرا ئازىيادىكى ئۇيغۇر (تۇران) تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر بايراق ئاستىغا بىرىكتۈرگەن مىللىتىمىزنىڭ تۇنجا مىللىي دۆلىتى ئىدى. بىراق، بۇ دۆلەتنىڭ تەركىۋىگە قىسمەن بولسىمۇ غەيرى تەيىپىلەر ئارىلىشىپ قالغانلىقتىن، ئىمپېرىيا دەپمۇ ئاتالغان. بۈيۈك خاقان (ئىمپېراتور) ئالىپ ئەرتۇڭاخاننىڭ زامانىسىدا راسا كۈچەيگەن ئىدى. ئۇيغۇرلار ئالىپ ئەرتۇڭاخاننى بەگلەرنىڭ بېگى دەپ ئاتىغان (بۇ ھازىرقى زاماندىكى گېنېرالىسسىمۇس ئۇنۋانىغا تەڭ). ئۇنى ئاۋغانلار-»بۇقاخان» دېسە، ئىرانلىقلار-»ئەپراسىياپ» دەپ ئاتىغان. بەزى تارىخچىلار ئالىپ ئەرتۇڭاخاننى: «خاقان «تۇرنىڭ» نەۋرىسى، بېشەكنىڭ ئوغلى ئىدى» دېيىشىدۇ. بىز بىلىمىزكى، تۇر مىلادىدىن ئىلگەركى ئەسىردە XII ياشىغان. ئەپراسىياپ بولسا، مىلادىدىن ئىلگەركى VI ئەسىردە (529-584 يىللاردا) ياشىغان. بۇ ئىككى شەخسنىڭ ياشىغان دەۋرى 600 يىل پەرىق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئەپراسىياپ-تۇرنىڭ نەۋرىسى» دېگەن كۆز قاراش توغرا ئەمەس.
ئۇلۇغ ئالىم ماخمۇت قەشقەرىينىڭ خەۋەر قىلىشىچە: ئالىپ ئەرتۇڭخان، يېرى مۇنبەت، سۈيى ئەلۋەك، ھاۋاسى تازا، مېۋىسى شەربەت بولغان قەشقەر شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلىپ، ئۇنى «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتىغان ئىكەن. ئۇ

مەملىكەتنى ئاۋات قىلىش ئىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قەشقەر، تەۋەس ئىككى بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى) شەھىرىنى، مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىدىكى «مەرۋە» شەھىرىنى، بۇخارا غا يېقىن جايدىكى «بېگىكەنت» (ھازىرقى سەمەرقەند) شەھىرىنى ئەپراسىياپ سالدۇرغان ئىكەن. بېگىكەنتنىڭ سېپىل-قورغانلىرى بەكمۇ مۇستەھكەم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىرانلىقلار ئۇنى روينىدەج (تۇچقورغان) دەپ ئاتىغان ئىكەن.

ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بارمان بىلەن بارسغانلار ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپىغا ئىككى شەھەر سالدۇرۇپ، بىرسىنىڭ ئىتىنى «بارمان»، ئىككىنچىسىنىڭ ئىتىنى «بارسغان» دەپ ئاتىغان (بارسغان شەھىرى كېيىن بالاساغۇن دەپ ئاتالغان). ئالىپ ئەرتوڭاخاننىڭ قىزى قاز خاتۇن (قاز خانىم) مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىدا بىر شەھەر سالدۇرۇپ، ئۇنى «قازۋىن» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىلىقمۇ مەلۇمات بار.

تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆز دەۋرىدە ئازىيادىلا ئەمەس، ئىنسانىيەت تارىخىدىمۇ ئەڭ بۈيۈك ئىمپېرىيا بولغان ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى مىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئاتقا مىنىش ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا غايەت زور ئىپتىخار ۋە قەھرىمانلىقنىڭ مەنبەسى بولدى. ئۇ ھەر بىر جەڭچىنى شەخسىي قەھرىمانلىققا چاقىرىپلا قالماستىن، ئاتلىق قوشۇنى بار مىللەتنى دۇنياۋىي ھۆكۈمرانلىققا چاقىرىدىغان مەنىۋى كۈچنىڭ مەنبەسىمۇ بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن-پۈتۈن خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇپ، بۈيۈك ئىمپېرىيالەرنى تەشكىل قىلغۇچىلار ئەينە شۇ ئاتلىق چەۋەنداز مىللەتلەر بولغان ئىدى» دىدۇ (كىتاپ، 93-بەت).

§4. شەرقىي تۇرانىيەنىڭ خىتايلار، غەربىي تۇرانىيەنىڭ ئىرانىيلار بىلەن مۇناسىۋىتى

تارىخىي دېرەكلەرگە ئاساسلانغاندا، موشۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋردە شەرقىي تۇرانىيە دۆلىتى خىتايلار بىلەن، غەربىي تۇرانىيە دۆلىتى بولسا ئىرانلىقلار بىلەن ئۈزلۈكسىز ھالدا ئۇرۇشلارنى ژۈرگۈزۈپ تۇرغان.

«شەرقتىكى خىتايلار بىلەن غەربتىكى ئىرانلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا تەقەببۇل تۇرۇش ئۈچ ھەر خىل چارىلەرنى قوللىنىپ باقسىمۇ، پايدىسىز بولۇپ چىقتى. ئۇلار مۇداپىيە ئۈچۈن تاش ۋە كېسەلەردىن بەكمۇ زور توسمىلارنى، مۇستەھكەم سېپىللارنى ياساتتى. لېكىن ئۇيغۇرلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە: «ئۇرە-ئۇرا!» دەپ چوقان بىلەن ئۇلارنى بۇزۇپ-تاشلاپ بېسىپ كىرەتتى» دەپ يازغان.

تۇرانىيە دۆلىتى ھەم ئۇنىڭ خاقانى ئالىپ ئەرتوڭاخان توغرىلىق ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار توغرىلىق تەپسىلىي مەلۇمات بار. م.ئى. بۇغرا ئەپەندى بۇ مەسىلىگە توختىلىپ، مۇنداق دىيدۇ:

«ئۇ زامانلاردا تۇرانمۇ، ئىرانمۇ ئازىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر ئىدى. شۇڭا بۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار بولۇپ تۇرغان. ئىران شاھى نوزەرنىڭ زامانىسىدا، ئەپراسياپ 40000 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئىران مەملىكىتىگە بېسىپ كىرىپ، ئىراننى پەتھى قىلغان. ئۇ نوزەر شاھنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى 12 ژىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان. كېيىن ئىراندا ئاچارچىلىق بىلەن ۋابا كېسىلى تارقالغانلىقتىن، بۇ ئەلنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئىران شاھلىرى زال بىلەن كەيكاۋس زامانىسىدىمۇ، ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا كۆپ ۋۇرۇشلار بولغان ئىدى. كەيكاۋس ئۇرۇشتا يېڭىلىپ بىر مەزگىل ئەپراسياپقا سېلىق تۆلەيمۇ تۇرغان. كېيىن مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ، يەنە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى باشلانغان ۋە كۆپ قانلار تۆكۈلگەن. كەيكاۋسنىڭ ئوغلى سىئاۋۇش ئەپراسياپنىڭ بۇيرۇغى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى كەيخىسراۋ ئىران تەختىگە شاھ بولۇپ ئولتاردى. ئۇ دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئالماقچى بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 530-ژىلى ئەپراسياپقا قارشى ئۇرۇش ئاچىدۇ. بىراق، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن كەيخىسراۋ بىر ژىل تەيارلىق قىلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 529-ژىلى يەنە ئۇرۇش ئاچىدۇ. بۇ ئۇرۇش مەملىكەنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خارەزم ۋىلايىتى تەۋەسىدە بولغان ئىدى. ئىران قوشۇنلىرى تاكتىكا ئىشلىتىپ، ئۇرۇش مەيدانىدا مەغلۇپ بولۇپ، قاچقان بولىدۇ. تۇران قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭىدۇ. ئالىپ ئەرتوڭاخان ئۆزىمۇ جەڭگە قاتنىشىپ، ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە، قاچقان دۈشمەنلەرنى قوغلاپ مەڭىدۇ. شۇ چاغدا مۆكتۈرمىدە ياتقان ئىران ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن ئوق-يا ئېتىپ، ئالىپ ئەرتوڭاخانغا تەككۈزىدۇ. خاقان موشۇ جاراھىتىدىن ياخشى بولالماي ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئەپراسياپنىڭ ئۆلۈشى بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان كەيخىسراۋ تۇرانىيەنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۆرەتۆپىگىچە بولغان زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋاتىدۇ» («ش.ت. تارىخى»، 30-بەت).

ئالىپ ئەرتوڭاخاننىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ، ئۇنىڭ زامانداشلىرى كۆپلىگەن مەرسىيەلەرنى چىقارغان، بۇ مەرسىيەلەرنىڭ تېكستلىرى ماخمۇت قەشقەرىنىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتى تۈرك» كىتابى ئارقىلىق بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. مىسال تېرىقىسىدە مەرسىيە قوشاقلىرىدىن بىر نەچچىسىنى كەلتۈرىمىز:

ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟ بەگلەر ئىتىنى ھارغۇزدى؛
يامان دۇنيا قالدىمۇ؟ غەم قايغۇدىن ئاھ ئۇردى.

پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ يۇزلەر سارغىيىپ سولدى،
ئەندى يۇرەك يېرىلۇر! غەمدىن باغرى ئۆرتەنۇر.

بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، تەغدىر پۇرسەت كەلتۇردى،
ياقا يىرتىپ يىغلاشتى. مەخپىي تۇزاق قۇردۇردى،
ئۇنى پۇتۇپ خىخىراشتى، بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،
يىغلاپ كۆزى خىرەلىنۇر. قېچىپ قانداق قۇتۇلار؟

موشۇ خىلدىكى مەرسىيە قوشاقلارنىڭ توغۇلۇشى ۋە موشۇ كۆڭگىچە ساقلىنىپ كېلىشىنىڭ ئۆزى ئالىپ ئارتۇڭاخان ھەقىقەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك خاقانى ھەم سەردارى بولغانلىغىنى، ئۇنىڭ تۇيۇقسىز ۋاپاتى پۈتۈن مىللەتنىڭ قايغۇسى بولغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ!

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئالىپ ئەرتۇڭاخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى ئەرجاسىپ خاقان بولغان ئىكەن. شۇ زاماندىمۇ تۇران بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار ئۇزلۇكسىز داۋاملاشقان. يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئەرجاسىپتىن كېيىن تۇرانىيە دۆلىتىدە ئامۇرغ خاقانلىق قىلغان. ئىرانلىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا خاقان ئامۇرغ دۈشمەن قولىغا ئەسىر چۈشۈپ قالغان. ئۇنىڭ ئايالى سىياراترا خاتۇن تۇران ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، 300000 ئەرجەڭچى ۋە 200000 ئايال جەڭچىدىن تەركىپ تاپقان زور قوشۇنغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، ئىران مەملىكىتىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن. ئۇرۇشتا كەيخىسراۋ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى سۇلھىي تۈزۈشكە مەجبۇر قىلغان. شۇنداق قىلىپ، ئامۇرغ خاقانى ئەسىرلىكتىن قۇتقۇزۇۋالغان.

سىياراترا خاتۇن (مىلادىدىن ئاۋالقى VI ئەسىر)

بىر ۋۇقۇرىدا ماساغىت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئايال پادىشاسى تۇمارىس خاتۇن كەيخىسراۋنى ئۇرۇشتا يېڭىپ، ئۆلتۈرگەنلىگىنى ۋە ئۇنى قانداق جازالىغانلىغىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق. موشۇ فاكتلار قېدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىن چىققان ئاياللارمۇ خاقان بولۇپ، ئەل سوراپ، دۆلەت باشقۇرۇپ ئۆتكەنلىگىنى، ئۇلار ئەقىل-پاراسەتتە، قەھرىمانلىقتا ئەرلەردىن ھېچ قېلىشمىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇنىڭ سىرتىدا شەرقىي تۇرانىيە دۆلىتى خىتاي دۆلىتىنىڭ، غەربىي تۇرانىيە دۆلىتى ئىران دۆلىتىنىڭ تەجاۋۇزلۇق ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ تۇرغان. موشۇنداق زۆرۈرىيەت تۇپەيلى ئىككى دۆلەت ئۆز ئارا ئىتتىپاقلاش بولۇپ، بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلغان ۋە بىر مەركەزدىن باشقۇرۇلغان دەۋرلەرمۇ بولغان ئىدى. دېمەك، تۇرانىيە دۆلىتى ئەمەلىياتتا موشۇ دۆلەتنى تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر تىللىق (تۇران) خەلقلەرنىڭ ئورتاق دۆلىتى ئىدى. شۇڭا بۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭمۇ بۈيۈك تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ شان-شۆھرىتى بىلەن پەخىرلىنىشكە، ئەلۋەتتە، ھەقلىرى بار.

كۆرۈپ تۇرۇۋېتىمىزكى، شەرقىي تۇرانىيە بىلەن غەربىي تۇرانىيە دۆلەتلىرى ئەينى زاماندا بىر-بىرىگە يانمۇ-يان خوشنا بولۇپ ياشىغان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۇدۇدى شەرىقتە ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. موشۇ كەڭ زېمىندا ياشىغان خەلقلەر ھەممىسى دېگىدەك قېدىمىي زاماندىكى ئوغۇزخاننىڭ پۇخرالىرى بولۇپ، ھەممىسى بىر تىلدا، يەنى ئۇيغۇر (تۇران) تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشەتتى. گەرچە ئۇلار «تۇرالار-ساقلار-ماساغىتلار» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، قېرىنداش خەلقلەر ئىدى. بۇ خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ يوق ئىدى، سودا سېتىق ۋە مەدەنىي ئالاقىلار ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئاستا-ئاستا جۇغىرىلىپ، بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىمىز ئابدۇشۇكۇرم: «ئەگەر مەركىزىي ئازىيادىكى ئەڭ دەسلەپكى مىللەتنى ئاتاش توغرا كەلسە، ھېچ ئىككىلەنمەي تۇرانلارنى مۇيىيەنلەشتۈرۈ كېرەك. ئۇلار ھۇن خانلىغىدىنمۇ ئىلگىرى كۈچلۈك مىللىي دۆلەت قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تۇران دېگەن نامىنى دۇنياغا تونۇتقان ئىدى» دېدۇ (كىتاپ، 115-بەت).

دۇنيادىكى ھەممە ئىمپېرىيالەر ئاخىر كېلىپ پارچىلانغىنىغا ئوخشاش تۇرانىيە ئىمپېرىياسىمۇ پارچىلىنىپ كەتتى.

بۇ يەردە تۇرانىيە دۆلىتى قانداقلارچە پارچىلىنىپ كەتتى؟ بۇ سوئالغا بىزنىڭ جاۋاۋىمىز شۇكى، شەرىقتە

خىتاي دۆلىتى بىلەن، غەربتە ئىرانىيلار بىلەن بولغان ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بۇ دۆلەتنى ئاخىرى ئاجىزلاشتۇردى. ئاندىن قالسا، ئىمپېرىيا تەركىبىدىكى خان-بەگلەرنىڭ باش-باشتاقلىقى، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى تولۇق قوللىمىغانلىقى، شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى دۆلەتنى پارچىلىنىشقا ئېلىپ كەلدى. ئاخىرقى بىر سەۋەپ، دۆلەتنى باشقۇرغان خانلارنىڭ ژىراقنى كۆرەلمەسلىكى، سەياسىي قەبىلىيەتسىزلىكىدىن بولدى. بۇ توغرىلىق تارىخچىمىز م.ئى. بۇغرا ئەپەندى مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

«خاقانلارنىڭ تەشكىل تېپىش ۋە تاقىلىپ كېتىش جەرىيانىنى تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرى شۇنى كۆرسىتىدۇكى: ھەر قانداق خاقانات (ئىمپېرىيا) تارىخىي زۆرۈرىيەت ۋە تارىخىي ئىمكانىيەتلەر ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. يەنى ئورتاق مەنپىيەتلەرنىڭ تەقازاسى بىلەن ئىچكى شەرت-شارائىتلارنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكى ئارقىسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. مۇنداق ئۆزگىرىشكەر دەۋرىدە ھەر قاچان كۈچلۈك، ئىقتىدارلىق، سەياسەتتە ژىراقنى كۆرەلەيدىغان، شەخسىي مەنپىيەتكە بېرىلمەيدىغان، ئەقىل-پاراسەتلىك، قابىل كىشىلەر سەياسىي سەھنىگە چىقىپ، خاقانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ ۋە كۈچلەندۈرىدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەخت ۋارىسلىرىنىڭ كۆپ ئالمىشىشلىرى نەتىجىسىدە خاقانلىق تەختىگە ئىرادىسىز، ئىقتىدارسىز، تەجرىبىسىز، شەخسىي راھەت-پاراغەتكە بېرىلىدىغان ياش شاھزادىلەر كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى يامان غەرەزلىك، نەپسانىيەتچى ئەمەلدارلار ئېگىلەيدۇ. شۇنداق شارائىتتا خان ئەۋلادلىرى بولغان شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ماجرالىرى كېلىپ چىقىدۇ. ئىچكى نىزالار تۈپەيلى دۆلەت ئاجىزلىشىدۇ. پۇرسەتتىن پايدىلانغان يەرلىك ئېلىك خانلار بىلەن بەگلەر ئىسيان كۆتۈرىدۇ. ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئىستىقلال ئېلان قىلىشىدۇ. مانا شۇنداق سەۋەپلەر نەتىجىسىدە، دۆلەت پارچىلىنىپ، ئۇششاق خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. بۈيۈك تۇرانىيە دۆلىتىمۇ ئەينە شۇنداق سەۋەپلەر بىلەن پارچىلىنىپ كەتكەن» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 47-بەت).

§5. شەرىي ۋە غەربىي تۇرالارنىڭ مەدەنىيتى

ئالىملارنىڭ تەكىتلىشىچە، شەرقىي تۇرالار چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، قىسمەن دېھقانچىلىق كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار شۇ زامانلاردىلا ئۆزلىرىنىڭ يېزىقلىرىغا ئىگە بولغان مەدەنىيەتلىك خەلىق ئىدى. كېيىنكى ژىللاردا ئارخېئولوگىيا ئالىملىرى تەرىپىدىن ژۈرگۈزۈلگەن قېزىپ تەكشۈرەشلەر نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەجداتلىرىمىزنىڭ شۇ زامانلاردىكى مەدەنىيەت دەرىجىسىنى ۋە تارىخىي تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان كۆپلىگەن ماتېرىئاللار تېپىلدى. مەسىلەن، ئالتاينىڭ ئېتەكلىرىدىن تېپىلغان تۆمۈر-قۇراللار، ساپال قاچىلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىنەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا ئارخېئولوگىيالىك تېپىلمىلار.

تارىخ تەتقىقاتچىسى ئابلەھەت نۇردۇننىڭ بايان قىلىشىچە:

«ئۈستىگە تېرىدىن تىكىلگەن كىيىم، ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك، بېشىغا ئۇزۇن قالپاق كىيىش ساقلارنىڭ كىيىنىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئىدى. مۇنداق ئۇچلۇق قالپاق كىيگەن ئادەمنىڭ قىياپىتى قازاقستاننىڭ ئالمۇتا ۋىلايىتى ئىسسىك ناھىيەسىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن تېپىلدى. خۇددى شۇنداق مىس ھەيكەل 1938-ژىلى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كۈنەس ناھىيەسىدىنمۇ تېپىلدى. بۇ مىس ھەيكەل قۇراللىق ئەسكەرنىڭ ھەيكىلى بولۇپ، قەددى-قامەتلىك، بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق كىيگەن، ئىككى قولىدا ئىككى شەمشەرنى تۇتۇپ تۇرغان كۆرۈنۈشتە ئىشلەنگەن. ئۇيغۇرستاندىن يەنە ساقلار دەۋرىگە ئائىت مىس قۇراللار، مىس ھەيكەللەر، مىستىن ياسالغان زىنەت بۇيۇملىرى كۆپلەپ تېپىلدى، بۇ تېپىلمىلارنىڭ ھۈنەر تېخنىكا سەۋىيەسىمۇ خېلە ژۇقۇرى. غەرىپكە كۆچكەن ساقلار ھازىرقى قىرغىزستان، جەنۇبىي قازاقستان، ئالتاي، پامىر تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە، بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي ياقىلىرى، چۇ، تالاس دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغىچە تارقىلىپ ياشىغان ئىدى». يەنە بىر تارىخچى، پروفېسسور ئا.ن بېرنشتام بولسا، ئۆز كىتاۋىدا: «تۇرالاربۇ ئازىيانىڭ سىكىفلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ۋە جەڭچىلىك مەدەنىيىتى ژۇقۇرى ئىدى. ئۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىل سىستېمىسىنىڭ دەسلەپكى شەكلىدە بولۇپ، جارائىسىز تاۋۇشلارنى كۆپىرەك ئىشلەتكەن» دەپ يازغان.

قېدىمىي زاماندا غەربىي تۇرالار ژۇقۇرى مەدەنىيەتلىك خەلىق بولغان. ئۇلار: دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-سېتىق كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

مەركىزىي ئازىيانىڭ قېدىمىي ئوچاقلىرىنى تەكشۈرگەن ئارخېئولوگ ۋە مەدەنىيەت تارىخچىسى ئا.ستېين تۇرپان ۋادىسىكى غارلاردا ساقلىنىپ قالغان مەدەنىي مىراسلارنى تەكشۈرۈپ، موشۇ مەدەنىيەتنى يارىتىشتا ئۇيغۇرلار ئاكتىپ ئىشتىراك قىلغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان:

«ئەزەلدىن كۆچمەن بولغان ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئازىيادىكى باشقا ھەر قانداق تۈركىي قەبىلىلەرگە قارىغاندا سىۋىلىزاسىيالىك ھاياتقا خېلە قابىلىيەتلىك بولۇپ چىقتى».

تارىخچىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتىمىن بولسا: «تۇران (ساقلار) قېدىمىي زاماندا

گىلگامىش، ماخابخاراتا، ناراد، زارىنا، سپارتىرا، تۇمرىس، شىراق ئوخشاش قەھرىمانلىق داستانلىرىنى ياراتقان ئىدى» دېيدۇ («قېدىمقى مەركىزىي ئازىيا»، 88-بەت).

غەربىي تۇرالارنىڭ مەدەنىيىتى توغرىلىق تارىخچى مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«غەربىي تۇرانىدە ياشىغان ئەجداتلىرىمىز مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنلا تاش ۋە تۆمۈردىن پايدىلانغانلىقى، ھەتتا خوشنا ئەللەرگە تۆمۈردىن، پولاتتىن ياسالغان سايمان-جابدۇقلارنى سېتىپ، سودا قىلغانلىقىنى بىلىمىز. شۇنىڭغا قاراپ: «بىزنىڭ خەلقىمىز مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنلا تارىخ دەۋرىگە كىرگەن ئىدى» دەپ ئىشەنچلىك ئېيتالايمىز. بىزنىڭ ئەڭ قېدىمىي يېزىقىمىز ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرىدىن بۇرۇنلا بار ئىدى. كۆچۈپ بارغان ئەجداتلىرىمىز ئارقىلىق چەت ئەللەرگىمۇ تارقالغان ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى VIII ئەسىردە ياشىغان ھومىر بىلەن مىلادىدىن بۇرۇنقى IX ئەسىردە ياشىغان ھېسيود ۋە باشقا يۇنانلىقلار ئۆز ئەسەرلىرىدە: «سكىفلار ئەڭ مەدەنىيەتلىك مىللەت» دەپ تەكىتلەيدۇ.

ھېرودوتتىن باشلاپ ئۆتكەن يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ ھەممىسى «ئىسكىتلار باتۇرلۇقتا پۈتۈن مىللەتلەردىن ئۈستۈن بولغانلىقى، ئىلىم ۋە سانائەتتىمۇ يۈكسەك سەۋىيەدە بولغان ئىدى» دەپ قەيت قىلىشىدۇ. يەنە موشۇ تارىخچىلارنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، قېدىمىي زامانلاردىكى ئىران پادىشالىرى ئۆز بالىلىرىنى (شاھزادىلىرىنى) ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئۇيغۇرلاردىن ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، پايدىلانغانلىقى مەلۇم» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 50-بەت).

تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە ئۇنىڭ تەبىئىي ئېكىنلىك بىپايان دالىلار بىلەن ۋادىلاردا، دەريا بويلىرى بىلەن غوللاردا ئىپتىدائىي شەھەرلەر پەيدا بولۇپ، ئاستا-ئاستا گۈللىنىشكە باشلىغان.بۇ شەھەرلەر ئومۇمىي جەھەتتىن تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ تەۋەلىرى ھېساپلانسىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن بۇرۇنقى شەھەر-دۆلەتلىرىنىڭ ستاتۇسىنى ساقلاپ قالغان ئىدى. مىسال تېرىقسىدە، شۇ دەۋردە تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى بولغان ھازىرقى ئۇيغۇرىستاندا مەۋجۇتبولغان شەھەر-دۆلەتلىرىنى ئاتاپ ئۆتەيلى:

لوپ-خوتەن يۆنىلىشىدە: لوپ-چان، چەرچەن، نىران (نىيە)، ئۇزۇن تات، چىرا، ئۇدۇن (خوتەن) شەھەرلىرى.

يەكەن ۋەتارىمۋادىسىدا: يەكەن، كۆك قوجو، ئودىيانە، تاشقورغان، بالاۋر، سۇلى (كاشغەر)، بارچۇق شەھەرلىرى.

ئاقسۇ-قوچا يۆنىلىشىدە: ئاقسۇ، ئونسۇ، قوم، كوسەن (كوچا) شەھەرلىرى.

يۇلتۇز-باغراش يۆنىلىشىدە: يۇلتۇز، قاراقارمان، ئونچى، كىنگىت (چىلاش)، ئۇششاقتال شەھەرلىرى.

تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي يۆنىلىشىدە: قاراقوچۇ (تۇرپان)، ئۇۋرغۇل (قومۇل)، بارىكۆل شەھەرلىرى.

جىمسار-ماناس-ئىلى يۆنىلىشىدە: جىمسار، يۇلچى، ئۇۋسۇن (ئىلىبالىق) شەھەرلىرى بولغان.

دېمەك ئۇيغۇرستاندىكى موشۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى مىلادىدىن ئاۋالقى 1000-يىللاردا پەيدا بولۇشقا باشلىغان. تۇرانىيە ئىمپىرىياسىنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن شەرقىي قىسمىدىمۇ موشۇنىڭغا ئوخشىغان كۆپلىگەن شەھەرلەرنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى تەبىئىي. كىتاۋىمىزنىڭ ھەجمى تار بولغانلىقتىن، ئۇلارنى ئاتاپ ئۆتۈش ھاجەتسىز دەپ ھېساپلىدىم.

سۇددۇخارت ساكىيا مۇنى (مىلادىدىن ئاۋالقى VI ئەسىر)

ئۇ مىلادىدىن ئاۋالقى 643-يىلى شىمالىي ھىندىستاندىكى ترىراكىت ۋىلايىتىدە كاپىلاۋاستۇ دۆلىتىنىڭ پادىشاسى سۇددۇ دائىخانىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ زېرەك ئەقىللىك بالا بولغانلىقى ئۈستىگە ئوردىدا مەخسۇس ئۇستازلاردىن تەلىم-تەربىيە ئالغان. ئۇ ھەممە باختسىزلىكلەرنىڭ مەنبەسى-جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىك دەپ تونۇلغان. ئادەملەرنى بۇ بەختسىزلىكتىن قۇتۇلدۇرىدىغان توغرا يولنى ئىزدەپ تېپىشقا بەل باغلىغان. موشۇ مەخسەتتە 29 ياش ۋاقتىدا شاھانە تۇرمۇشنى ھەم ئائىلىسىنى تاشلاپ «ھەقىقەت ئىزدەشكە» چىقىپ كەتكەن.

موشۇ سەپىرىدە شۇ زامانىنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىرى، ئەۋلىيالىرى بىلەن ئۇچرىشىپ سۆھبەتلەشكەن، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى ئاڭلىغان. شۇ يوسۇندا 10 يىلدىن ئوشۇق ئىزدەنگەندىن كېيىن، بىر كۈنى ئۇ بۇد (فىكۇس) دەرىخىنىڭ ئاستىدا ئۇخلاپ قالىدۇ. سەھەردە ئويغىنىپ قارىسا، ئۆزىنى قايناپ ژۇرگەن ھەممە مەسىلەرنىڭ جاۋاۋى تېپىلغاندەك ھېسسىياتتا بولىدۇ. ئادەملەرنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتتىن قۇتقۇزىدىغان يولنى تاپقاندەك كۆڭلى يورۇپ، ئۆزىنى يېڭىلىك ھېس قىلىدۇ. يەنى «بۇددىھالىققا» ئېرىشىدۇ. (بۇدىھا- ئويغانغان، توغرا يولنى تاپقان دېگەن بولىدۇ). ئۇ شۇ كۈندىن باشلاپ بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلايدۇ. بۇددا دىنىمۇ باشقا دىنلارغا ئوخشاش ئۆز ئېتىقاتچىلىرىنى مۆمىن، يۇگاچ بولۇشقا، بىر-بىرىنى بوزەك قىلماسلىققا، ئەزمەسلىككە، ئۆز ئارا مېھرى-شەپقەتلىك بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. كىمكى بۇ تەلەپلەرگە قارشى ئىش قىلسا، ئاخىرەتتە بۇرھان (خۇدا) ئۇنى جازالايدۇ! دېگەندىن ئىبارەت.

بۇ تەلىمات قۇللۇق جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ يېمىرىلىش دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقتىن، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلاملىرى خۇسۇسەن قۇللار بۇ تەلىماتنى قوللاپ-قۇۋەتلىگەن. بۇ ئەھۋال بۇددا دىنىنىڭ تېز تارقىلىشىغا سەۋەپچى بولغان. موشۇ دەۋردە ھىندىستاندا ھۆكۈم سۈرگەن ماۋرىيە سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ئاشوكا بۇ دىننى ھىمايە قىلىپ، ئۇنىڭ تارقىلىشىغا كۆپ كۈچ چىقارغان. تارىخىي ماتېرىئاللارنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇددا دىنى ئۇيغۇرستانغا مىلادىدىن ئاۋالقى II-III ئەسىرلەردە تارقالغان. كېيىن ئۇيغۇرستان ئارقىلىق خىتايغا، خىتاي ئارقىلىق كورىيا ۋە ياپونىياگە، شىمالدىكى ماڭغۇرلار بىلەن موڭغۇللار ئىچىگە تارقالغان. بۇددا دىنى ئۇيغۇرستانغا كەڭ تارقالغان ۋە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. بۇددا تەلىماتى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۆزىگە خاس مىللىي مەدەنىيەت سىتىلىنى ياراتقان. ئۇيغۇرستاندىكى «مىڭ ئۆيلەر» غەنىمەت گالېرىياسى ۋە سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار بۇنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

تەجرىبە-ساۋاقلار

مۇشۇ باپتا بايان قىلىنغان ۋاقىئەلەردىن تۆۋەندىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى ئېلىشقا بولىدۇ:

1. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىرلىك-ئىتتىپاقلىق روھىنى ئۆگىنىشىمىز كېرەك. يەنى ھەر قايسى ئۆلكىلەردىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە ئېسىلىۋالماي، مەركەزلەشكەن دۆلەت قۇرۇپ چىققىشتىكى تىرىشچانلىق روھىنى ۋە ئەمەلىياتىنى ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

2. ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۆلەتنى تەشكىل قىلىش ۋە باشقۇرۇشتىكى دېموكراتىك ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك. تۆۋەن-زۇلقۇرىدا بويسۇنىدىغان، زۇلقۇرى تۆۋەنىنىڭ ھوقۇقلىرىنى ھۆرمەت قىلىدىغان ئادىل تۈزۈمنى قوبۇل قىلىشىمىز كېرەك. بۇ-مۇستەبىتلىككە، دىكتاتۇرلىققا قارشى تۇرۇشتىكى ئەڭ ياخشى چارە.

3. دۆلەت باشلىغىنى، خەلق رەھبىرىنى، ئىنقىلاۋىي ئەرباپلىرىنى ئاسرىشىمىز، ئۇلارنى كۆز قارىچۇغىدەك ساقلىشىمىز كېرەك. ئەپراسىياپنىڭ ئۆلىمىدەك ئورۇنسىز قۇرۇۋانلاردىن ساقلىنىشىمىز كېرەك. ئۆزىنىڭ ئۇلۇق ئەرباپلىرىنى ئاسراپ قالالمىغان خەلق كۆرەشتە مەغلۇپ بولىدۇ. مەغلۇبىيەت بولسا مۇنقەرىزلىككە ئېلىپ بارىدۇ.

4. ئۇلۇق ئانىمىز ستائرا خاتۇنغا ئوخشاش ۋەتەنىنى مۇداپىيە قىلىشتەك چوڭ ئىشلاردا، ئەرلەر بىلەن ئاياللارنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆرەشچانلىق رولىنى جارىي قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. بۇمۇ دۈشمەننىڭ يېڭىشنىڭ مۇھىم بىر شەرتى.

5. دۈشمەنگە نىسبەتەن ھەر قاچان ئېھتىياتچان بولۇشىمىز كېرەك. دۈشمەننى كىچىك چاغلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى دۈشمەن ئاجىز بولسىمۇ زىيان يەتكۈزەلەيدۇ. ئىلان ھەر قانچە كىچىك بولسىمۇ بەرى بىر چېقىۋالىدۇ!

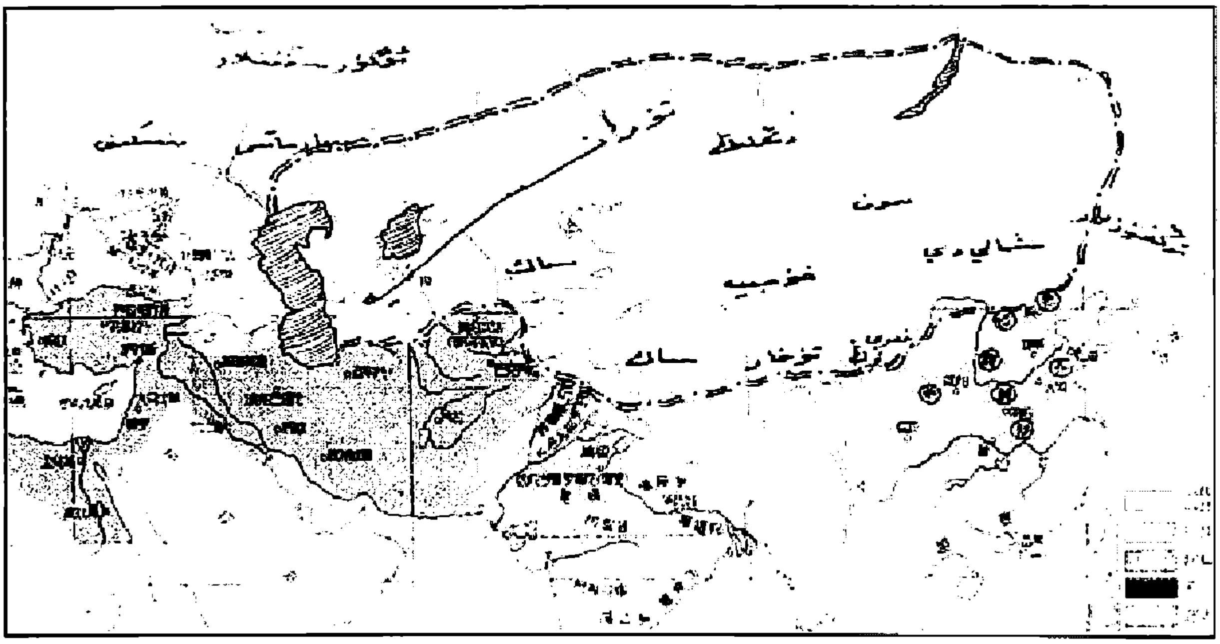

ئىزاھەت: بۇ خەرىتە خىتايدا ئېلان قىلىنغان «قەدىمىي دۇنيا» ناملىق كىتاپتىن ئېلىندى. غەربىي تەرەپتىكى قارا رەڭلىك دائىرە ئىسكەندەر ئىمپېرىياسى زېمىنىنى، شەرقتىكى قارا رەڭلىك دائىرە خىتاي دۆلىتىنىڭ زېمىنىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى زېمىننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ۋە شىمالدىكى بىپايان زېمىن تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

9ـ باپ
هۇن ئۇيغۇر دۆلىتى

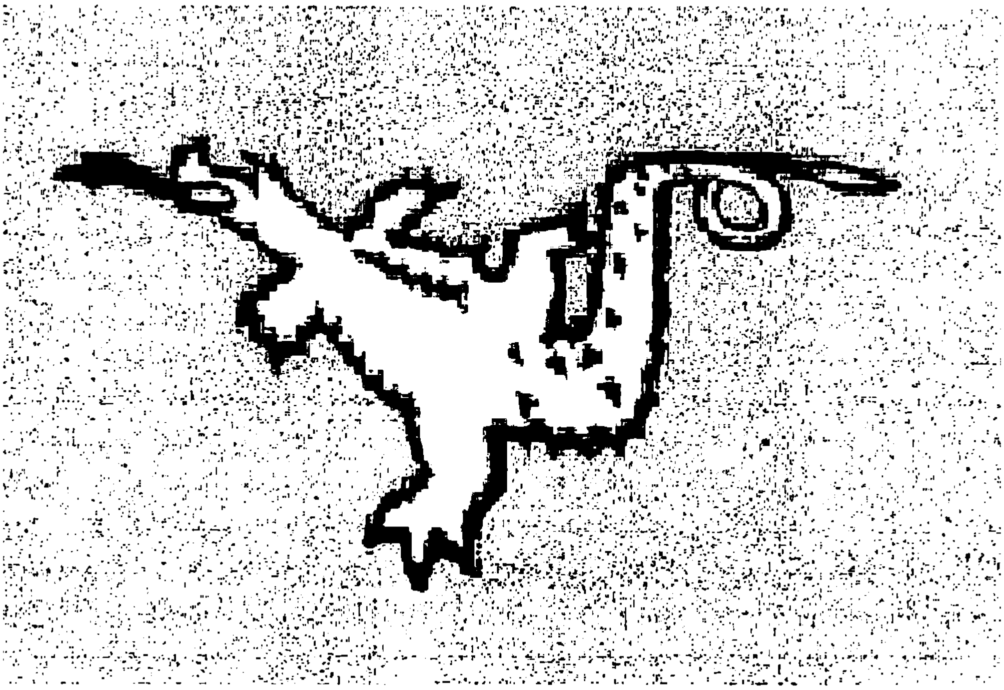

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ دۆلەت بايرىقى

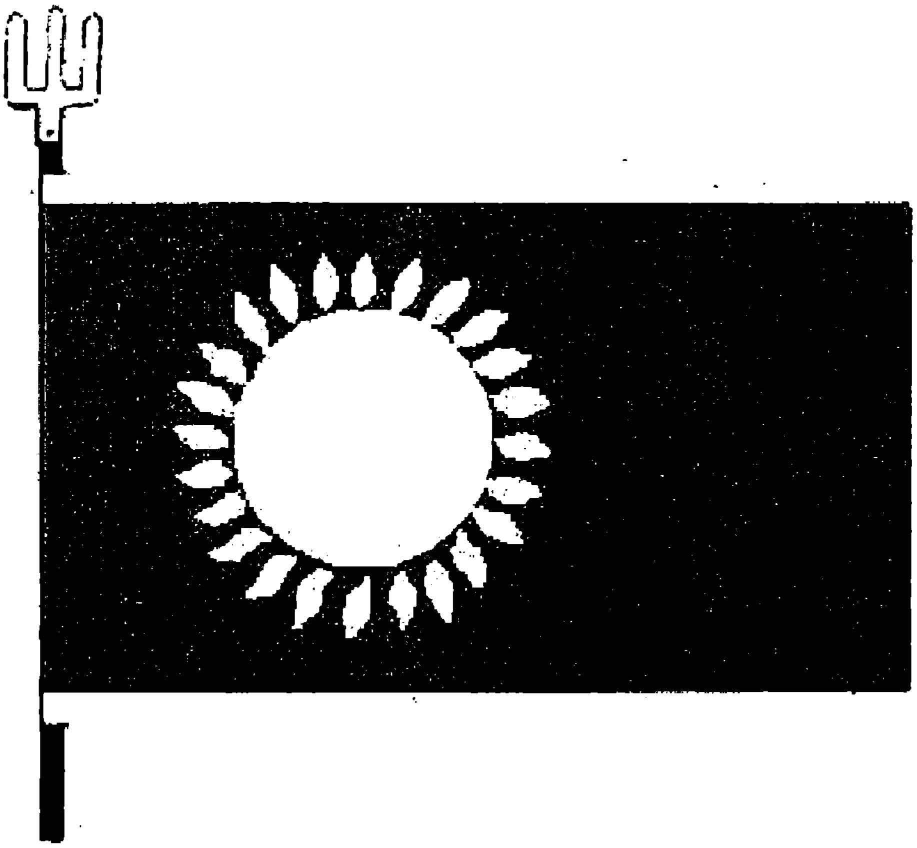

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ هەربىي بايرىقى

باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان (ئوغۇزخان)

§1. هۇنلار زادى كىملەر؟

كىتاۋىمىزنىڭ ژۇقارقى بابىدا شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەينى زاماندا «تۇرالار» دەپ ئاتالغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق. ئەينە شۇ تۇرالارنىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىدا ياشايدىغان بىر قىسمى ئۆزلىرىنى «هۇنلار» دەپ ئاتىشاتتى. هۇنلار ئەسلىدە «توققۇز ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى ئىدى.

«هۇن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق تارىخچى تۇرغۇن ئالماس:

«هازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «هۇن» سۆزى «كۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم. چۈنكى قېدىمي هۇنلار قامان (شامان) دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. قامان دىنى بويىچە «كۇن تەڭرى» ھەممىدىن ئۇلۇق ھېساپلىناتتى. شۇڭا قېدىمي هۇنلار ئۆزلىرىنى ئۇلۇقلاپ «كۇنلەر» دەپ ئاتاشقان ئىكەن. كېيىنكى زامانلاردا «كۇن»سۆزى «هۇن» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن دېيىشىدۇ.

باشقا تارىخي مەنبەلەردە بولسا «هۇن» سۆزى ئورخۇن دەرياسىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېيتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، قېدىمي زاماندا ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ئەقداتلىرىمىز ئۆزلىرىنى شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن «خۇن ئېلى» دەپ ئاتاشقا ئىكەن. بۇ خىل تەبىرنىڭ قايسىسى توغرا ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتىش قىيىن» دەيدۇ.

نېمە بولسا بولسۇن، هۇنلار بۇ ئەينى زاماندا تۇرالار دەپ ئاتالغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىدۇر.

ئاتاقلىق شەرىق مۇەررىخى جۇۋەينىنىڭ «تارىخ جاهان گۇشەي» دېگەن ئەسەرىدە: «ئورخۇندىن بۆلۈنۈپ ئاقىدىغان ئوتتۇز دىريانىڭ بويىدا ئوتتۇز قەبىلە ياشاتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىدى»، دېگەن ئىدى.

خىتاي تارىخچىسى سىما چيان «تارىخي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسەرىنىڭ «هۇنلار ھەققىدى قىسسە» دېگەن بابىدا: «هۇنلارنىڭ قېدىمي ئەجدادى-تۇرالار تۇرالارنىڭ ئۇمۇمىي نامى «خۇجى»، «ۋۇيجى» دەپ ئاتىلىدۇ» دەيدۇ. بىز بىلىمىزكى، بۇ يەردە ئېيتىلغان «خۇجى»، «ۋۇيجى» دېگەن ئاتالمىلار ئۇيغۇر دېگەن ئاتالمىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. دېمەك، هۇنلارنىڭ ئەجدادى تۇرالار، تۇرالارنىڭ ئەجدادى-ئۇيغۇرلار.

ئۇ يەنە «باتۇر تەڭرىقۇتى هۇن تەڭرىقۇتى تۇمەنخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئوغۇزلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. ئۇلارنىڭ نەسەبى چۈنۈىدى باشلىنىدۇ. چۈنۈىدىن تۇۋەنگىچە مىڭ ژىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. موشۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا هۇنلار كام دېگەندە 3500 ژىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ چىقىدۇ. دېمەك، هۇنلار بىزنىڭ دەۋرىمىزدىن 8000 ژىل بۇرۇن ۋە 5000 ژىل بۇرۇن شەرىققە كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىكەنلىكى ئايدىن ئېنىق ھەقىقەت.

خىتاي تارىخچىسى سىما چەننىڭ «تارىخي خاتىرلەر» كىتاۋىدا بەرگەن مەلۇمەتلىرىغا ئاساسلانغاندا: قېدىمي زامانلاردا هۇنلار سېرىق دەريانىڭ ۋادىسىدا خەنزۇلارغا خوشنا بولۇپ ياشىغان ئىكەن. خىتايلارنىڭ ئەپسانەۋىي پادىشاسى «خۇاندى» هۇنلارنىڭ ئەجداتلىرى بىلەن سوقۇشۇپ، ئۇلارنى سېرىق دەريانىڭ شىمالىغا قوغلاۋەتكەن ئىكەن. ئەندى خۇاندى بولسا، بۇنىڭدىن 5000 ژىل بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ مەلۇمتتىن

شۇنداق ئۇلاسە كېلىپ چىقىدۇكى، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز ھۇنلار، يەنى شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 5000 ژىل بۇرۇن سىبىرىق دەريانىڭ بويلىرىدا ياشىغان. ئۇلار شۇ چاغلاردىمۇ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشلارنى قىلىپ ئۆتكەن.

«غەربىي يۇتىر تەزكىرىسىدە» «ھۇنلارنىڭ تىلى، ئۆرپى-ئادىتى ئېگىز ھارۋۇلىقلارغا ئوخشاش» ئېكەنلىگى قەيىت قىلىنغان. خۇددى شۇنىڭدەك ھۇنلارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپلىگى ھەققىدىمۇ تارىخچىلار ئارىسىدا تالاش-تارتىش يوق.

ھۇنلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا باغلىنىشى توغرىلىق پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتام مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«شۇنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇكى ياكى ھۇنلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى بەك كۈچلۈك بولغان، ياكى ھۆكۈمران ھۇن ئۇرۇغىنىڭ ھۆزى ئۇيغۇردىن كېلىپ چىققان. بىزچە، موشۇ كېيىنكى تەخمىن ھەقىقەت بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ، ھۇنلارنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرى ئوپمۇ-ئوخشاش. بۇنىڭدىن باشقا بۇلارنىڭ تىلى، دىنىي ئېتىقاتى، ئۆرپى-ئادەتلىرى تامامەن ئوخشايدۇ» «ئاربېولوگىيالىك قېزىلمىلار بىلەن قىيا تاشقا ئويۇپ چۈشىرىلگەن رەسىملەر تارىختا تۇرالار، ساقلار، ھۇنلار، تۈركلەر دەپ ئاتالغان خەلىقلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر خەلىق ئېكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇلا ئەمەس، موشۇ خەلىقلەر ياراتقان مەدەنىيەتمۇ تۈپ-ئاساسىدىن ئېيتقاندا، بىر خىل مەدەنىيەت ئېكەنلىگىنى ھازىرقى زامان ئىلىم دۇنياسى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ» (ئا.ن.بېرنشتام كىتاۋى، 51-بەت).

شۇنداق بولغاندىن كېيىن بىزنىڭ ھۇن دۆلىتىنى ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى دەپ ئاتىشىمىز ۋتۇنلەي توغرا.

تارىخچى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ قارىشىچە، چۇنۇنىڭ زامانىسىدىن مىلادىدىن ئىلگەركى 209-ژىلى باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇزخان تەختكە چىقىپ، تۇنجا قۇلدارلىق دۆلەتنى قۇرغۇچى بولغان 1000 ژىللىق ئارىلىق ھۇنلار تارىخىنىڭ I دەۋرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ دەۋىردە ھۇنلار ئېپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىن قەبىلىلەر دەۋرىگە كۆچۈپ بارغان. ئوغۇزخانىنىڭ تەختكە چىققىنىدىن تارتىپ تاكى بۇ ئىمپېرىيانىڭ يىمىرىلىشىگە قەدەر بولغان ئارىلىق ھۇنلار تارىخىنىڭ II دەۋرىدىن تەشكىل قىلىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ ئورۇنلاشقان قىسمى مىلادىدىن كېيىنكى II ئەسىردىن باشلاپ، تاكى سۈي، تاڭ سۇلالىرى زامانىسىغىچە سىبىرىق دەريانىڭ ۋادىسىدا بىر نەچچە فېئودال دۆلەتلەرنى شەكىللەندۈرۈگەن. غەرپكە كۆچكەن ھۇنلار بولسا، ھازىرقى ۋېنگرىيادە ئولتىراقلىشىپ، رىم ئىمپېرىياسىگە تەھدىت سېلىپ، ئۇنى ئۇلپان تۆلەيدىغان ئەھۋالغا چۈشىرىپ قويىدى. ئاخىرىدا رىم ئىمپېرىياسىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەنلەر ئاكادېمىياسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخىنىڭ» II تومىدا: «ھۇن قاغانلىغى 24 قەبىلىنىڭ ئىتتىپاقىدىن تەركىپ تاپقان ئوق-ياچى، چەۋەنداز قەبىلىلەرنىڭ بىرلەشمە ھاكىمىيىتى ئېدى. شۇڭا ئۇنىڭ قاغانلىرى ئېپتىخارلىق بىلەن ئۆزلىرىنى تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتاشقان» دەپ يازغان.

ئەمەلىياتتا بولسا، ھۇنلار باتۇر تەڭرىقۇت مودەخانىنىڭ زامانىسىدا بىپايان زىمىنلاردا تارقىلىپ ياشىغان تۇران قەبىلىلىرىنى تۈگەل بىرلەشتۈرگەن مىسلىسىز ئۇلۇق مىللىي دۆلەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن خوشنا ئەللەرنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، بۈيۈك ئىمپېرىيانىمۇ تەشكىل قىلدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ تېررىتورىياسى ياپون دېڭىزىدىن ھازار دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلغان بولۇپ، شەرىقتە چىڭشىخۇان تەشكىل قىلغان چىن سۇلالىسىدىن ئىككى ھەسسە كاتتا ئېدى، شۇ زاماندا تەڭدىشى يوق مىسلىسىز بۈيۈك ئىمپېرىيا بولغان ئېدى» («قەدىمكى مەركىزىي ئازىيا»، 381-380 بەتلەر).

مۇئەللىپ يەنە ھۇن سەلتەنەتىنى «ئىمپېرىيا» دەپ ئاتىماي، «مىللىي دۆلەت» دەپ ئاتاش كېرەكلىگىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دەيدۇ:

«بىرىنچىدىن، بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىياسى ھۇنلارنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان-تۇرالارنىڭ تېررىتورىياسىدىن ھالقىمىغان. ئەگەر ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىللىگىنىدۇ دېيىلسە، بىز بۇ زىمىنلار باشقا خەلىقنىڭ يېرىم ئەمەس، قەدىمىي زاماندا خەنزۇلار «كۇي»، «دى»، «رەي» دەپ ئاتىغان قەدىمىي تۇرانلارنىڭ يېرى ئېدى. ھۇنلار ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ ئەشۇ يېرىنى قايتۇرۇۋالغان دەپ جاۋاپ بېرىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ھۇن سەلتەنەتىنى قەدىمىي تۇران قەبىلىلىرىنىڭ قايتا بىرلىككە كېلىشى ئېدى دەپ قارايمىز» (مەزكۇر كىتاپ، 382-بەت).

«قىسقىسى، 1). بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىياسى ئۆز ئارا بىر-بىرىگە قېرىنداش تۇران تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تېررىتورىياسىدىن ھالقىمىغان.

2). بۇ دۆلەتنىڭ پۇخرالىرى مەدەنىيەت تىپى ھەم ئانتروپولوگىيالىك تىپى جەھەتلەردە تۇرانلىق جەمىيەتدىن ھالقىمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دۆلەتنىڭ خاقانلىرى ئۆزلىرىنى قاغان (ئىمپېراتور) دەپ ئاتىماي تەڭرىقۇت دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇن دۆلىتى تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ داۋامى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ».

ئالىملارنىڭ قەدىمقى قەبرە-جەسەتلىرى ئۈستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى

كۆرسەتتىكى، هۇن سەتەنەتى دائىرىسىگە كىرگەن ئوق-ياچى، چەۋەنداز قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ۋە ئىتنىك مەنبەسى مەركىزىي ئازىيانىڭ تۇران تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن گۈلتېكىن .ئابىدىسىدە هۇن قاغانلىقىنى «ئۇيغۇر قاغانلىقى» دەپ ئاتىغان. ئابىدىنىڭ 2-بېتىدە «دەسلەپكى ئۇيغۇر دۆلىتى 300 ژىل مەۋجۇت بولغان. ئۇنىڭ مەركىزى ئۆتۈكەنت تاغلىرىدا ئىدى. ئىككىنچى ئۇيغۇر دۆلىتى 80 ژىل مەۋجۇت بولدى. ئۇنىڭ مەركىزىمۇ ئۆتۈكەنتتە ئىدى. بۇ دۆلەت ناچار قاغانلارنىڭ كاساپىتىدىن چاپسان هالاك بولدى» دەپ يېزىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مونغۇلىيا خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخىدا «هۇنلار-تۇران مىللىتىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلىمۇ تۈركىي تىل ئىدى...» دەپ يېزىلغان.

باتۇرا تەڭرىقۇت ئوغۇزخاننىڭ زامانىسىغا كەلگەندە، بۇ دۆلەتنىڭ تەركىۋىگە كىرگەن توققۇز ئۇيغۇرلار «توڭگۇز ئوغۇزلار» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. دېمەك، ئۇيغۇر، ئوغۇز دېگەنلەر سىنونىم سۆزلەر بولۇپ، بىر كەلىمىنىڭ ئىككى ۋارىئانتى، خالاس. شۇنىڭ ئۈچۈن گۈلتېكىن ئابىدەسىدە: «مېنىڭ بۇدۇنۇم (پۇخرالىرىم) ئوغۇزلار ئىدى» دەپ يېزىلغان.

2§. هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى

خىتاي تارىخچىسى سىما چيەن ئۆزىنىڭ كىتاۋىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى 1786-ژىلى هۇنلارنىڭ دۆلىتى بولغانلىقىنى، بۇ دۆلەتنىڭ تەركىۋىگە «ئون ئۇيغۇر» ۋە «توققۇز ئۇيغۇردىن» تارالغان 200گە يېقىن قەبىلىلەر كىرگەنلىگىنى بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بۇ دۆلەت ئون بەش ئەسىر داۋام قىلغاندىن كېيىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىرگە كەلگەندە) ئاندىن بۇ دۆلەتكە قاراخان يەنى «ئۇلۇق» خان ئۇنۋانلىق تۇمەنخان هۆكۈمرانلىق قىلغان ئىكەن. دېمەك، موشۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، هۇن دۆلىتى مىلادىدىن 1800 ژىل ئاۋال قۇرۇلغان بولىدۇ.

پروفېسسور مۇھەممەت فۇئات: «مىلادىدىن ئىلگەركى XV ئەسىردىمۇ هۇنلارنىڭ دۆلىتى بار ئىدى. ئامما هۇنلارنىڭ سەياسىي سەھنىگە چىقىپ، ھەرىكەت قىلىشى مىلادىدىن ئىلگەركى III ئەسىردە باشلاندى دېيدۇ. ھەقىقەتەن، شۇ زاماندا قۇدرەت تېپىپ، چوڭ-كىچىك 26 خانلىقنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، تىنىچ ئوكيېئاندىن تاكى كاسپىي دېڭىزىغىچە سوزۇلغان بېپايان زېمىندا بۈيۈك بىر ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلىنغانلىقىنى پۈتۈن دۇنيا ئېتىراپ قىلىدۇ.

مىلادىدىن ئاۋالقى 209-ژىلغا كەلگەندە تۇمەنخاننىڭ چوڭ ئوغلى مودە دادىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ «باتۇر تەڭرىقۇت» ئۇنۋانىنى ئالغان ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا باشلىغان، ئۇنى ئۇيغۇرلار ئوغۇزخان دەپ ئاتاشقان (مېنىڭچە، ئۇيغۇرلار مودەخاننى ئۆزلىرىنىڭ تۇنجا خاقانى ئوغۇزخانغا تەقلىت قىلىپ، شۇنداق ئاتىغان بولسا كېرەك-س.ئۇ). مودەخاننىڭ زامانىسىغا كەلگەندە هۇن ئۇيغۇر دۆلىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۈچەيدى، يەنى ئۇ مىلادىدىن ئاۋالقى 209-ژىلدىن مىلادىدىن كېيىنكى 216-ژىلغىچە هۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك هۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىمۇ، خۇددى تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئوخشاش، ئۆز دەۋرىدە تەڭدىشى يوق بۈيۈك ئىمپېرىيا بولغان ئىدى. بۇ ئىمپېرىيانىڭ تېررىتورىياسى: شەرىقتە ئۇلۇق ئوكيېئان قىرغاقلىرىدىن، غەرىپتە كاسپىي دېڭىزى ۋە ئىدىل (ۋولگا) دەرياسىغىچە، شىمالدا لېنا، ئېنىسېي دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىدىن، جەنۇپتا خىتاينىڭ سەددىچىن سېپىلى ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغان ئىدى. هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى «تۇمەن بالىق» شەھىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيادىكى ئۇيەن ناھىيەسىنىڭ تەۋەسىگە توغرا كېلىدۇ.

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتى تەشكىل قىلغان باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇزخان ھەربىي ستراتېيەيا ۋە تاكتىكا جەھەتتىن ئۆز زامانىسىدا تەڭدىشى يوق ھەربىي ئالىم، سەياسىي، دېپلوماتىيا جەھەتتىن ئەجايىپ تۈيغۇن، دۆلەت تەشكىلىنى مۇستەھكەملەشتە مىسلىسىز تالانت ئېگىسى، جەڭگەۋارلىقتا كارامەت قەھرىمان بولغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنى تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتاتتى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 205 ژىل بۇرۇن خىتاينىڭ خەن سۇلالىسىگە هۇجۇم قىلىپ چوڭ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلۇق ياۋچىلار (تۇخارلارنىڭ) ئۈستىگە ھەربىي ژۈرۈشنى باشلىدى ۋە ئۇلارنىمۇ بويسۇندۇردى ۋە «خىشى كارىدورىغا» ئەكېلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان-ئۇلۇق ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلەرنى بويسۇندۇرۇپ، مىللىي دۆلەتنى تەشكىل قىلىش ۋەزىپىسىنى ئاساسەن ئورۇنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەلۇم ۋاقىت كۈچ توپلاپ جەنۇپتىكى خوشنىسى خەن سۇلالىسىگە تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. ئۇ جەڭگەۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن بولغان 400000 كىشىلىك .اتلىق قوشۇن تەييارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى بولغان خىتاي دۆلىتىگە قارشى ھەربىي ژۈرۈشلەرنى باشلىدى. دەسلەپكى جەڭدە غالىبە قازىنىپ، خىتاي تەجاۋۇزچىلىرى تۇمەنخاندىن تارتىۋالغان، ئەسلى هۇن زېمىنى بولغان ئوردوس يايلىغىنى قايتۇرۇۋالدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 201-ژىلى

خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى: شاۋسەن، تەيۈەن، جىڭنەن قاتارلىق ناھىيەلەرنى بېسىۋالدى. مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ليۇباڭ ھۇنلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولۇپ، 325000 كىشىلىك خىتاي قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، ھۇنلارغا قارشى ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇزخان خىللانغان 400000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ھازىرقى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىتىكى بەيدېڭ تېغىنىڭ جىرالىرىغا يوشۇرۇپ قويۇپ، ليۇباڭنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ بۇ تۇزىقىدىن قىلچە خەۋىرى يوق ليۇباڭ ئالدىنقى سەپ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدېڭ تېغىدا پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالدى. سىما چيەننىڭ«خاتىرىلەر»گە قارىغاندا، خەن قوشۇنلىرىنى قورشاۋالغان ھۇن قوشۇنلىرى شىمال تەرەپتە قارا ئاتلىقلار، شەرق تەرەپتە كۆك ئاتلىقلار، جەنۇب تەرەپتە قىزىل-تورۇق ئاتلىقلار، غەرب تەرەپتە بولسا، ئاق-بوز ئاتلىقلار سەپ تارتىپ تۇرغان ئىكەن. تۆت تەرەپتىن پۈتۈنلەي قورشاۋغا ئېلىنىپ، تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن خىتاي قوشۇنلىرى 7 كېچە-كۈندۈز ئاچ قېلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشكە ئازلا قالغان، ئىلاجىسىز قالغان ليۇباڭ ئۆزىنىڭ ۋەزىرى چېن پىڭنى ئوغۇزخاننىڭ چوڭ بىكەسى (ئالىچەسىنىڭ) ئالدىغا ئەۋەتىپ، نۇرغۇن ئالتۇنلارنى تەقدىم قىلغانلىقىنىڭ ئۈستىگە، باش قويۇپ يالۇۇرغان. چوڭ بىكەنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت بىلەن خىتاي ۋەزىرى چېن پىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن باتۇر تەڭرىقۇت ناھايىتى ئېغىر شەرتلەرنى قويغان ئاساستا خىتاي قوشۇنلىرىنى قورشاۋدىن بوشىتىپ بېرىشكە رازى بولغان.

ئىككى ئوتتۇرىدا تۈزۈلگەن شەرتنامە بويىچە، خىتاينىڭ خەن سۇلالىسى ھۇن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە بېقىندىغان، ئۇنىڭ سىرتىدا، ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا-توگا دۇردۇن، كىمخاپ، ئاشلىق، يىمەك-ئىچمەك ۋە ئالىي دەرىجىلىك شاراپلارنى ئەۋەتىپ تۇرىدىغان خەن پادىشاسىنىڭ مەلىكە قىزلىرىنى ھۇن تەڭرىقۇتلىرى بىلەن شاھزادىلەرگە ئەۋەتىپ بېرىپ تۇرىدىغان مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئالغان. موشۇ شەرتنامىگە بىنائەن خەن پادىشاسى ليۇبان ئۆزىنىڭ ماۋچەن ئاتلىق قىزىنى باتۇر تەڭرىقۇت مودەخانغا ياتلىق قىلىپ ئەۋەتىپ بەرگەن ھەم ئۇنىڭغا مىڭسەر ئالتۇننى قوشۇپ بەرگەن. بۇنىڭدىن باشقا كېيۈك تەڭرىقۇتقا، كۈنچىن تەڭرىقۇتقا ۋە باشقىلارغىمۇ خەن ئوردىسىنىڭ مەلىكىلىرىنى سوغا قىلىپ ئەۋەتىپ بېرىپ تۇرغان. شۇنداق قىلىپ، خان سۇلالىسى ئەمەلىيەتتە ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىگە سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندا دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەڭرىقۇتلىرى خىتاي خۇاڭدىلىرىغا مەكتۇپ ئەۋەتكەندە، ئۆزلىرىنى تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى-تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، خىتاي خانلىرىنى بولسا، بويسۇنغۇچى خان دېگەن مەنادىكى «تاۋاغاچخان» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان.

باتۇر تەڭرىقۇت-ئوغۇزخان، خىتاينى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ، يەتتىسۇ، ئوتتۇرا ئازىيا ۋە غەربىي ئازىيادىكى كىچىك خانلىقلارنى بويسۇندۇرۇپ، كاسپىي دېڭىزىنى ياقىلاپ بېرىپ، ئىدىل (ۋولگا) دەرياسىغىچە بولغان بىپايان زېمىنلارنى ئۆزىگە قارىتىپ، ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ھىنگان تاغلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ، شەرقتىكى تۇنگۇس تىللىق مانجۇ ۋە موڭغۇل قەبىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، دۆلەت چېگارىسىنى ياپون دېڭىزى ۋە ئۆلۈق ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزگەن. **شۇنداق قىلىپ، بۈيۈك ھۇن ئىمپېرىياسىنى تەشكىل قىلغان.** بۇ ئىمپېرىيانىڭ ھۇدۇدى ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك: شەرقتە ياپون دېڭىزى ۋە ئۆلۈق ئوكيان قىرغاقلىرىدىن، غەربتە كاسپىي دېڭىزى ۋە ئىدىل دەرياسىغىچە، شىمالدا سىبىر تايگىسىدىن، جەنۇبتا خىتاينىڭ سەددىچىن سېپىلى ۋە ئالتۇن تاققىچە بولغان بىپايان زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. موشۇ بىپايان تېررىتورىيىدە ياشايدىغان بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بىلەن غەيرى تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ دۆلەتنىڭ پۇخرالىرى ھېسابلىناتتى. بۇ تەۋەدىكى ئۇششاق خانلىقلارنىڭ بەزىلىرى ئوغۇزخان تەرىپىدىن زورلۇق كۈچ بىلەن بويسۇندۇرۇلغان، بەزىلىرى ئۆز بىلىغا بولغان ھاكىمىلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش مەخسىتىدە ھۇن ئىمپېرىياسىگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوشۇلغان ئىدى. مەسىلەن، ئوغۇزخان مىلادىدىن ئاۋۋالقى 198-يىلى ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيسۇن خانلىقىنى مەجبۇرىي بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدىكى باشقا خانلىقلار: ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، لولان، كۇچا، كىنگىت، قۇچۇ، ئوخشاش خانلىقلار ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئوغۇزخانغا ئىتائەت قىلغان.

باتۇر تەڭرىقۇت - ئوغۇزخان مىلادىدىن ئاۋۋالقى 176-يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇبىدە: «مەن كۈن پېتىش تەرەپتىكى 26 خانلىقنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. شىمالدىكى ئۆلكىلەرمۇ مېنىڭ دۆلىتىم تەركىۋىگە كىردى. ئوق-يا كۆتەرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى»-دەپ يازغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى مىللىي دۆلەت چېگارىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە كۆتىرىلدى.

§3. ھۇن ئىمپېرىياسى دەۋرىدىكى سىياسىي-ئىجتىمائىي تۈزۈملەر

1). ھۇنلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى:

ھۇنلارنىڭ قەبىلەۋىي ئىتتىپاقى دەۋرىدە، ئۇنىڭ يۇقىرىلىرى قۇللۇق جەمئىيەت تۈزۈمىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، پاترىئارخاللىق تۈزۈمگە قەدەم قويغان ئىدى. ئىمپېرىيانىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، فېئوداللىزم ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شەكىللىنىپ بولغان ئىدى. شۇ زاماندا ئاتنى ئۆستۈرۈپ ئۇنىڭدىن ئىشلەپ چىقىرىش ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىش، ئۇنىڭدەك تۆمۈرنى كەشىپ قىلىپ، ئىشلەپ چىقىرىش قوراللىرى سۈپىتىدە پايدىلىنىش ھۇن ئىمپېرىياسى تەركىبىدىكى خەلقلەرنى فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمىگە ئېلىپ كىرگەن ئىدى. (ماددىي مەنبەلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئاتنى قولغا ئۆگىتىشنىڭ ۋەتىنى-مەركىزىي ئازىيا. تۆمۈر ئېرىتىشنىڭ ۋەتىنى-ئالتاي تاغلىرى بولغان ئىدى). جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرى ھېساپلانغان بۇ ئىككى ئېلېمېنت ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا سەكرەپ ئىلگىرلەش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى. ئالتايدىكى پازىرىق قورغىنىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە تېپىلغان ماددىي بۇيۇملار بۇ تەۋەدە ياشىغان كىشىلەر مىلادىدىن ئاۋالقى V ئەسىرلەردىلا ئات مىنىپ، تۆمۈردىن ياسالغان ئىشلەپ چىقىرىش قوراللىرى بىلەن ئۇرۇش قوراللىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھۇن ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆز دەۋرىدە تەڭداشسىز كۈچلۈك ئارمىيە بولغانلىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبى: ئۇلار ئات مىنىشتە چەۋەنداز، تۆمۈر قوراللار بىلەن قوراللانغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنتىزامچان بولغانلىقىدۇر.

خىتاينىڭ يازما مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، تەڭرىقۇتقا بويسۇنىدىغان فېئوداللىق خانلىقلار ۋە بەگلەرگە قارىتا سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى ژۇرگۈزۈلگەن ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇنى قۇللۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت ئەمەس، فېئوداللىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت ئىدى» دەپ ئىشەنچلىك ئېيتالايمىز. ھۇنلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ۋە ھەربىي تۈزۈملىرىنىڭ مۇكەممەللىكىگە قارىغاندىمۇ ھۇن جەمئىيىتى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، قۇللۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت بولماستىن، فېئوداللىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت بولغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

2). ھۇنلارنىڭ دۆلەت تۈزۈمى:

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەيمىزكى، ھۇن ئىمپېرىياسىمۇ تۇرانىيە ئىمپېرىياسىگە ئوخشاش ئەمەلىيەتتە، غايەت چوڭ كونفېدېراتسىيون دۆلەت ئىدى. ئىمپېرىيە تەركىبىگە كىرگەن خانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇراتتى. ئىچكى ئىشلاردا پۈتۈنلەي مۇستەقىل ئىدى. پەقەت ئۇلار بويسۇنغۇچى دېگەن مەنادىكى «تاۋغاچخان» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ خانلار ھەر ژىلى تەڭرىقۇتقا مەلۇم مىقداردا ئولپان (سېلىق) تۆلەپ تۇراتتى. ئۇرۇش بولۇپ قالغان ۋاقىتلاردا ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ، تەڭرىقۇت ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. پەقەت تاۋغاچخانلارنى نازارەت قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىدا تەڭرىقۇت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن، نازارەتچى ۋالىلار تۇراتتى، خالاس.

تارىخچى تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتاۋىنىڭ 51-بېتىدە: «قان سىستېمىسى ۋە تىل، ئۆرپ-ئادەتلىرى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولغان: تۇرالار، ھۇنلار، ئۇلۇق ياۋچىلار، ئۇيسۇنلەر، قاڭلىلار، ساقلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇشى، شۇنىڭدەك ئاز ساندا شەرقتىكى موڭغۇل نەسىللىك خەلقلەر بىلەن غەربتىكى ئىران نەسىللىك خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا سىڭىپ كېتىشىدىن ھازىرقى زاماندىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان، قان قېرىنداشلىقى جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن بولغان ئۇرغۇنلىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر كېلىپ چىقتى. گەرچە بۇ خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ناملىرىغا ئىگە بولسىمۇ، جېدىمىدە ئۇلارنىڭ ھەممىسى «ھۇنلار» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتىلاتتى» دەيدۇ. دېمەك، بۇ دەۋردە «ھۇنلار» بىرلا قەبىلىنىڭ نامى ئەمەس، ھۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى بولغان ئىدى. بۇ خۇددى تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يۇقىرىلىرى ئۆزلىرىنى «تۇرالار» دەپ ئاتىغىنىغا ئوخشاش. قىسقىسى، بۇرۇنقى تۇرالار ئەندى ھۇنلار دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

غەربىي ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ تۇرانىيە دۆلىتىنى يوقاتقانلىق ئەمەس، زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ پارچىلىنىۋاتقان بۈيۈك تۇرانىيە دۆلىتىنى «ھۇن دۆلىتى» دېگەن نام ئاستىدا قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىك بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. دېمەك، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىۋاستە داۋامىدۇر. خۇددى شۇنىڭدەك ھۇنلار-تۇرالارنىڭ ئەۋلاتلىرىدۇر.

3). ھۇنلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىي تۈزۈمى:

ھۇنلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىدە: تەڭرىقۇت دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ ھېساپلىناتتى. ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ژۈرگۈزۈشىدە بىر ژۈرۈش قائىدە تۈزۈملىرى بار ئىدى. مەسىلەن، دۆلەت تەختىگە تەرىقۇتنىڭ قېرىندىشى ياكى تۇققانلىرى ئەمەس، ئۇنىڭ ئوغلى ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك ئىدى. مۇنداق تۈزۈم باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇزخاندىن باشلاپ مۇقۇملاشقان. تۆمەن تەڭرىقۇتتىن كېيىن قانۇنىي جەھەتتىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مودە (ئوغۇزخان) تەڭرىقۇت بولۇشقا ھوقۇقلۇق بولسىمۇ، ئۇ سۈيىقەستچى توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشىغا توسالغۇلۇق قىلغان ئاتىسى تۆمەنخانىنى، ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى، ئۆگەي ئانىلىرىنى

ۋە ئۆلاردىن تۇغۇلغان قېرىنداشلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، دۆلەت تەختىنى زورلۇق كۈچ بىلەن تارتىۋالدى. يەنى بۇ قېتىمقى تەخت ئالمىشىش پەۋقۇلاددە شارائىتتا ئۆتتى. بۇ ئەمەلىيات هۇن دۆلىتىدىكى دېموكراتىك تۈزۈم ئاخىرلىشىپ، يەككە هۆكۈمرانلىقتا ئاساسلانغان مۇستەبىتلىك سەياسىي تۈزۈم ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي-ئىختىسادىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭمۇ ئىنكاسى بولاتتى.

موشۇ تۈزۈم بويىچە باتۇر تەڭرىقۇتتىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى: كىيوڭ تەڭرىقۇت، ئىلچى تەڭرىقۇت، ئۇۋى تەڭرىقۇت، ئۇيشىلۇر تەڭرىقۇت، قۇلىغۇ تەڭرىقۇت قاتارلىق كىشىلەر ئارقا-ئارقىدىن تەختتە ئولتۇرۇشتى.

ئۇغۇزخان تەڭرىقۇت بولغاندا دۆلەتنى باشقۇرۇشتىكى هامىيەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۇنى مۇكەممەلەشتۈردى. ئۇ ئەمەلدارلارنى 24 دەرىجىگە بۆلدى، ئۆزىگە قاراشلىق ئەللەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن خانلار بىلەن بەگلەرنى تەيىنلىدى. بۇ تۈزۈم بويىچە تەڭرىقۇت دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي هۆكۈمرانى بولۇپ، غەربىي مەمۇرىي ۋە دېپلوماتىيا جەھەتتىكى چوڭ هوقۇقلارنى ئۆز قولىدا تۇتاتتى. (ئەلۋەتتە، هەر بىر ساھا بويىچە ئۇنىڭ ئەتراپىدا يابغۇ (باش ۋەزىرلەر) بولاتتى. ئۇنىڭ سىرتىدا ئوڭ قول ۋەزىر سولقول ۋەزىر ۋە باشقا ئەمەلدەرلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئەلنى باشقۇراتتى).

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى: دەسلەپتە: (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيادىكى كۆكخوت شەھىرىنىڭ شەرقىي-جەنۇبىدىكى تەڭرىبالىق شەھىرى ئىدى. كېيىن ئىرخۇن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشۇ سايرام كۆلىنىڭ بويىدىكى ئەجدىھابالىققا كۆچىرىلگەن).

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى: تۆرت بۇجەكلىك سىرىق رەخت بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا تىمساقنىڭ سۈرىتى چۈشىرىلگەن ئىدى. هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ هەربىي بايرىقى بولسا، كۆك ئاسماندا نۇر چېچىپ تۇرغان كۈننىڭ تەسۋىرى ئىپادىلەنگەن ئىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ئۆز تېررىتورىياسىنى تۆرت چوڭ قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇراتتى. دۆلەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى بىۋاستە ئۆزى باشقۇراتتى، شەرقىي قىسمىنى سول قول بىلگە خان، غەربىي قىسمىنى ئوڭ قول بىلگە خان باشقۇراتتى. كۈن پېتىشتىكى تەڭرى تاغلىرىدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزى بويلىرىغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان خانلار باشقۇراتتى. ئادەتتە سول قول بىلگە خان، ئوڭ قول بىلگە خانلار تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى. ئۇرۇش يۈز بەرگەن ۋاقىتلاردا تەڭرىقۇتتىن تارتىپ ئوردا ئەمەلدارلىرىغىچە هەممىسى قوشۇنلار بىلەن بىللە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.

4). هۇنلارنىڭ قانۇن تۈزۈمى:

هۇنلاردا ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ بىر ژۈرۈش قائىدە-تۈزۈملىرى بار ئىدى. شۇ قائىدە-تۈزۈملەر ئارقىلىق هۆكۈمرانلار تەبەقەسىنىڭ هوقۇق مەنپىيەتلىرى قوغدىلاتتى. شۇنىڭ بەن بىللە جەمىيەت تەرتىۋىنى ساقلاش، پۇخرالارنىڭ هاياتى بىلەن مال-مۈلكىنىڭ ئامانلىغىنى قوغداش ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلاتتى. هۇنلارنىڭ قانۇنى بويىچە:

1. قەستەن ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەرگە، هەربىي ئىنتىزامنى بۇزغۇچىلارغا، دۆلەتكە زىيان يەتكۈزگۈچىلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.
2. ئېغىر گۇنا قىلغانلارنىڭ كۆزىنى ئويۇپ، سىزىقچە بەلگۈ قىلىپ قوياتتى.
3. ئوغرىلىق قىلغۇچىلارنىڭ مال-مۈكىنى تارتۋېلىپ، ئېگىلىرىگە قايتۇرۇلاتتى ياكى مۇسادىرە قىلىناتتى.
4. باشقا جىنايەتچىلەرگىمۇ قىلمىشىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىگە قاراپ، قىلمىشىغا لايىق جازا بېرىلەتتى.

مەسىلەن: يېنىگەرەك جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى يالىڭاچلا باغلاپ، تاش پارچىلىرىنىڭ ئۈستىدە دۇمۇلتاتتى.

5. هۇنلارنىڭ قاماقخانىسىدا كىشىلەر ئون كۈندىن ئارتۇق ياتماتتى. شۇنىڭدەك تۈرمىدە ياتقان كىشىلەرنىڭ سانىمۇ ناهايىتى ئاز بولاتتى.

6. ژۇقارقىلاردىن باشقا يەنە مۇنداق ئەنئەنىلەرمۇ بار ئىدى. هەر ژىلى نورۇز بايرىمى يېتىپ كەلگەندە، تەرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا دىنىڭ مەراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ، يېڭى ژىل داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىناتتى. 5-ئايدا ئەجدىھابالىقتا قۇرۇلتاي چاقىرىلىپ، دۆلەت ئىشلىرى مۇهاكىمە قىلىناتتى.

5). هۇنلارنىڭ دۆلەت كېڭىشى:

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتى تەڭرىقۇتنىڭ هاكىممۇتلاق هۆكۈمرانلىقىغا ئاساسلانغان فېودال مونارىيىالىك دۆلەت بولسىمۇ، قېدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ دېموكراتىك ئەنئەنىلىرىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ساقلانغان ئىدى. ئەينا شۇنداق ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن چاقىرىلىدىغان دۆلەت كېڭىشى ئىدى. مۇنداق كېڭەش دۆلەتنىڭ مۇهىم مەسىلىرىنى مۇهاكىمە قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان شارائىتتىلا چاقىرىلاتتى. مەسىلەن:

1. تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا كىمنى تەڭرىقۇت قىلىپ بەلگۈلەش مەسىلىسىدە تالاش-تارتىش بولغاندا.

2. دۆلەتنىڭ تەغدىرىگە مۇناسىۋەتلىك جىددىي ئەھۋال يۈز بەرگەندە (بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇش قىلىش ياكى مۇھىم كېلىشىم تۈزۈشكە توغرا كەلەندە) موشۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن دۆلەت كېڭىشى چاقىرىلاتتى.

بۇلاردىن باشقا ھەر ژىلى I-ئايدا، 5-ئايدا ھەم 10-ئايدا چاقىرىلىدىغان ئەنئەنىۋىي كېڭەشمىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ كېڭەشمىلەردە ئىبەدلىك مەسىلىلىرى مۇھاكىمە قىلىناتتى، ئاھالىنىڭ نوپۇس سانى ېنىقلىناتتى ھەم دىنىي مەراسىملار ئۆتكۈزۈلەتتى. موشۇ كېڭەشلەرگە تەڭرىقۇت ئوردۇسىنىڭ ژۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى، مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىنى ئىدارە قىلىۋاتقان بىلگە خان، باتىس خانلار بىلەن بەگلەت قاتنىشاتتى. بۇمى دۆلەتنىڭ فېوداللىق خاراكتېردا ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدىغان ئالامەتلەرنىڭ بىرسى.

6). ھۇنلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى:

ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ غەربىي قوشۇنلىرى ئاساسەن ئاتلىق قوشۇنلاردىن ئىبارەت ئىدى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ زامانىسىدا ئەسكەرلەرنىڭ سانى يېرىم ملليونغا يەتكەن ئىدى. ئۇرۇش مەزگىللىرىدە مەملىكەتنىڭ ئىچكى تەرتىۋىنى ساقلاشقا 100000 ئەسكەرنى قادۇرۇپ، قالغان 400000 ئەسكىرىنى ئۇرۇش مەيدانىغا ئېلىپ چىقاتتى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ 100000 ساپ قارا ئاتلىقلار، 100000 ئاق-بوز ئاتلىقلار، 100000 كۆك ئاتلىقلار يەنە 100000 قىزىل-تورۇق ئاتلىقلار ئىدى. بۇ ئەسكەرىي قىسىملار: تۈمەن بېشى، مىڭ بېشى، يۈز بېشى ۋە ئون بېشىلار ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى. تۈمەن بېشىنىڭ ئۈستىدە بولسا خانلار تۇراتتى.

ھۇنلارنىڭ ھەربىي بايرىغى كۆك ئاسماندا نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياشنىڭ تەسۋىرى چۈشىرىلگەن بايراق ئىدى.

ھۇن ئەسكەرلىرى جەڭلەردە باتۇر، جاپاغا چىدامىلىق ھەم ئىنتىزامچان قوشۇن ئىدى. ئۇلار ئۈستىلىرىگە تۆمۈر ساۋۇت (زەنجىر چاپان)، بېشىغا دوبۇلغا (تۆمۈر قالپاق) كىيىشەتتى، ئۇلار نەيزە، ئەگىر قىلىچ قالقان ۋە ئوق-يالار بىلەن قوراللانغان ئىدى. ھۇن ئوغۇللىرى ئات مىنىشنى، ھەربىي مەشىقنى، ھەربىي خىزمەتكە بارماستىن بۇرۇن، بالا ۋاقتىدىن تارتىپ ئۆگىنەتتى. ئۇلار ھەربىي مەشىقنى ياخشى كۆرەتتى، باتۇرلۇقنى قەدىرلەتتى. تارىخچىلارنىڭ تەكىتلىشىچە، «ھۇنلار ئات مىنىشكە، ئوق-يا ئېتىشكە ماھىر كېلەتتى. ھۇن باللىرى 6-5 يېشىدىلا قويلارغا مىنىۋېلىپ، ئوق-يا ئېتىشنى مەشىق قىلاتتى. ھۇنلار ھايۋانلار ئىچىدە يولۋاسنى، قۇشلارنىڭ ئىچىدە بۈركۈتنى قەدىرلەتتى ۋە توتېم قىلاتتى. بۇ ھۇنلارنىڭ جەڭگىۋارلىق روھىي كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرسە كېرەك».

ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي سۈپىتى توغرىلىق خەن دەۋرىدە ياشىغان سىياسىي ئەنشارچى جاۋسۇ ھەسرەتلەنگەن ھالدا:

«ھۇن ئاتلىقلىرى بوراندەك بېسىپ كېلىدۇ، قۇيۇندەك تېز غايىپ بولىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئۇلارغا يېتىشمەيدۇ، ھەتتا قارىسىنىمۇ كۆرەلمەيدۇ»، دەپ يازغان ئىدى.

7). ھۇن ئىمپېرىياسى دەۋرىدىكى ئىختىسات:

ھۇنلارنىڭ ئىختىسادى تۇرمىشىدا: چارۋىچىلىق، دېخانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا-تىجارەت ۋە ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت 5 ساھا بار ئىدى. چارۋىچىلىق ئۇلارنىڭ ئاساسىي بايلىغى بولۇپ ئاھالىنىڭ كۆپچىلىگى چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار ئاساسەن: ئات، كالا، قوي، ئۆشكە ۋە تۆگە قاتارلىق ماللارنى ئۆستۈرەتتى. شەرىقتىكى قىدىرخان تاغلىرىدىن تارتىپ غەربتىكى ئۇرال تاغلىرىغىچە بولغان بىپايان زېمىندا يۈزلىگەن ياپ-يېشىل يايلاقلار، ئۈچ-چېكى يوق ئوتلاقلار بار بولۇپ، بۇ كەڭلىكلەردە مىللىونلىغان ئاتلار، نەچچە ئون مىللىونلىغان كالىلار، تۆگىلەر ھېساپسىز جىق قوي-ئۆشكىلەر كەڭ دالانى قاپلىغان بۇلۇتلاردەك يامراپ ژۈرۈشەتتى. ھۇنلارنىڭ مەىشىتى ئاساسەن چارۋا-مالدىن كېلەتتى. يەنە ئۇلار مالنىڭ گۆشىنى يەتتى، سۈت-قىمىزىنى ئىچەتتى، ژۇڭگۇنى ژىپ ئېگىرىپ، رەخت توقۇپ كىيىم قىلىپ كىيەتتى. پالاس، گىلەملەرنى توقاتتى، قوينىڭ ژۇڭگۇدىن كىگىزلەرنى بېسىپ چىرايلىق شىرداقلارنى ياساپ، تۇرمۇشتا پايدىلىناتتى. كىگىزدىن چېدىرلارنى تىكەتتى. تېرىدىن كۆن، بۇلغارلارنى ئىشلەپ، ئۆتۈك تىكىپ كىيىشەتتى. ئات-هارۋۇ جابدۇقلىرىنى تەييارلاتتى.

ھۇنلار ئىختىسادىنىڭ ئىككىنچى مۇھىم ساھاسى-دېخانچىلىق ئىدى. دېخانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئاھالى ئوزۇق-تۈلۈگىنىڭ تەڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇڭا ھۇنلار زىرائەت تېرىپ، ئاشلىق ئېلىشقا چوڭ ئەھمىيەت بەرگەن. چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رايونلار ئۆزلىرى ئازدۇ-تولا ئاشلىق تەرگەندىن تاشقىرى دېخانچىلىق رايونى ھېساپلانغان يەتتىسۇ، تارىم ۋە پەرغانە ۋادىلىرىدىن ئاشلىق ئالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىم ۋادىسى «ھۇنلارنىڭ ئاشلىق سېڭى»-دەپ ئاتالغان ئىدى. تارىم، پەرغانە ۋادىلىرىدا ئاشلىق تېرىپ، دېخانچىلىق قىلىش كەسپى قەدىمىي زامانلاردىن باشلانغان. كام دېگەندە 7000 ژىللىق تارىخقا ئېگە ئىدى.

ئوۋچىلىق ھۇنلارنىڭ ئەزەلدىن كېلىۋاتقان ئاتا كەسپى ئىدى. ھۇنلار: تەڭرىقۇتتىن ئاددىي جەڭچىگىچە، قىرلاردىن كىچىك باللارغىچە بوش ۋاقىتلاردا تاغلارغا، جاڭگاللىقلارغا بېرىپ، تۈرلۈك ھايۋانلارنى، قۇشلارنى، بېلىقلارنى ئوۋلاشنى ياخشى كۆرەتتى. ھۇنلارنىڭ قارىشىچە، ئوۋچىلىق قىلىش پەقەت كېرەكلىك نەرسىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئەمەس، كۆڭۈل ئېچىش ۋە ھەربىي مەشىق قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى ئىدى.

ھۇنلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىك بەك تەرەققىي تاپقان ئىدى. ئۇلار مىلادىيىدىن ئاۋالقى VII ئەسىردىن تارتىپلا مېتالل ئېرىتىپ، تۆمۈردىن ۋە مىستىن تۇرمۇشقا ۋە ھەربىي ئىشلارغا كېرەكلىك سايمان-جابدۇقلارنى ئىشلەشنى ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن. ئالتۇن ۋە كۈمۈچتىن نەپىس زىنەت بۇيۇملىرىنى ياساپ، ئۆزلىرى كەڭ پايدىلانغان. ھۇنلار مېتاللدىن ياسالغان قۇرال-سايمان، جابدۇقلارنى، ئالتۇن ۋە كۈمۈچتىن ئىشلەنگەن زىنەت بۇيۇملىرىنى خوشنا ئەللەرگە ئاپىرىپ، سودا-سېتىقمۇ قىلىشقان. ھۇنلار شەرىق بىلەن غەربىي ئوتتۇرىسىدىكى سودا يوللىرىنى ئىگەللەپ ئۆز قوللىرىدا تۇتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شەرقتە خىتاي دۆلىتى بىلەن غەربتە ئىران، ئەرەب ۋە يۇنانىستان بىلەن جەنۇپتا ھىندىستان بىلەن كەڭ دائىرىدە سودا ئالاقىسىنى يولغا قويغان. مۇنداق سودا ئالاقىلىرى دەسلەپتە «ئالتۇن يولى» دەپ ئاتالغان يول بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. كېيىنكى زامانلاردىكى «ئىپەك يولىنىڭ»ھۆلى مانا شۇ زاماندا سېلىنغان ئىدى. مۇنداق سودا ئالاھىسى يالغۇز ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان.

8). ھۇن ئىمپېرىياسى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت:

ھۇنلارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار توپىغا كىرىدۇ. مىلادىنىڭ VI ئەسىردە ياشىغان خىتاي تارىخچىسى ۋېي شۇ: «ئېگىز ھارۋۇلۇقلارنىڭ تىلى بىلەن ھۇنلارنىڭ تىلى بىر-بىرىگە ئوخشاشلا، بەزىدە ئازىراق پەرىقمۇ قىلىدۇ» ـدەپ يازغان. بۇ يەردە «ئازىراق پەرىق قىلىدۇ»ـدېگىنى مەھەللىي شىۋە پەرقىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئېۋروپا ئالىملىرىمۇ ھۇنلارنىڭ تىلى: ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغانلىقىنى تەستىقلەيدۇ. (بۇ ئەسلى ئۇيغۇر تىلى، كېيىنىرەك تۇران تىلى بولۇپ، خاتا ھالدا «تۈركىي تىل» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ). ھۇنلار مىلادىيىدىن V ئەسىر بۇرۇنلا ئېنىسىي-ئۇيغىر يېزىقىنى قوللانغان ئىدى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 192-ژىلى خەن قىرالىچەسى (ئايال پادىشاسى) ليۇخا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176-ژىلى بەن چىندىغا يازغان مەكتۇپلىرى، كىيەك تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 162-ژىلىشاۋ ۋىندىغان يازغان مەكتۇپلىرى ھۇنلارنىڭ ئۆز يېزىغىدا يېزىلغان ئىدى.

ھۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى زامانلاردىلا ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خەرىتىلىرىنى سىزىپ چىققان ۋە .ەمەلدە قوللانغان. ژۇقارقىلاردىن باشقا ئەدەبىيات، مۇزىكا، رەسساملىق، نەققاشلىق ۋە ھەيكەلتاراشلىق قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرىمۇ ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلە دەرىجە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان فاكتلار يېتەرلىك. ھۇنلارنىڭ بىناكارلىق سەئىتى بىلەن تىبابەتچىلىك ماھارىتى خوشنا ئەللەرنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى دەلىللەيدىغان بازما ھۆججەتلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

ھۇنلار شامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى (شامان دىنى قامان دىنى دەپمۇ ئاتىلاتتى) بۇ كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرسى بولۇپ، ھۇنلار كۆك ئاسمانغا، كۈنگە، ئايغا ۋە يۇلتۇزلارغا قاراپ تېۋىناتتى. مىنداق ئېتىقات ھۇنلارنىڭ تۇرمۇش ۋە ئۆرپى-ئادەتلىرىگىمۇ سىڭگەن ئىدى. مەسىلەن، ھۇنلار كۈننى ھەممىدىن ئۇلۇق دەپ ھېساپلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆيىنىڭ ئىشىگىنى كۈن چىقىشقا قارىتىپ ئاچاتتى. ھەر كۈنى ئەتىگەندە چىقىۋاتقان كۈنگە قاراپ، تازىم قىلىپ تېۋىناتتى. ژىغىپ ئېيتقاندا، ھۇنلار ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتىن بولسۇن، مەنىۋىي مەدەنىيەت جەھەتتىن بولسۇن شۇ دەۋردىكى ھەر قانداق خەلقلەردىن ئۈستۈن تۇراتتىـدەپ ئېيتىشقا تولۇق ئاساسىمىز بار. ھۇنلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ئائىت كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيالىك تېپىلمىلار تېپىلدى:

«ئىچكى موڭغۇلىيادىكى يېخىجۇ ئايمىقىنىڭ خانفىڭ خوشۇنىدىكىئارۇساي دېگەن يەردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيالىك تېپىلمىلار ئىچىدە ئالتۇن ۋە كۈمۈچتىن ئىشلەنگەن 233 دانە زىنەت بۇيۇملىرى بار. بۇلار مىلادىيىدىن بۇرۇقى V ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، پەرەز قىلىنىشىچە، ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ھۇن ئاقسۆيەكلىرىنىڭ زىنەت بۇيۇملىرى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئىچىدە بۈركۈتنىڭ سۈرىتى چۈشىرىلگەن ئالتۇن تاج بىلەن ئالتۇن كەمەرلەر بار. بۇلار ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ تاجى بىلەن كەمەرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالتۇن، كۈمۈچتىن ئىشلەنگەن يولۋاس بىلەن كالىنىڭ ئېلىشىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن زىنەت بۇيۇملىرىمۇ بار. ئۆي ھايۋانلىرىدىن ئىشت، كالا، قوي، ئاتلىرىنىڭ رەسىملىرى، چۈشىرىلگەن زىنەت بۇيۇملىرىمۇ بار. بۇ بۇيۇملار ناھايىتى نەپىس، ماھىرلىق بىلەن ئىشلەنگەن. مانا شۇ تېپىلمىلار ھۇنلار دەۋرىنىڭ تۇرمۇش-مەئىشىتىنى ھەم مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان ماددىي دەلىللەردۇر.

4§. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خىتاي دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

بىز ژۇقۇرىدا «بەيدىڭ مۇھاسىرىسىدىن كېيىن خىتاينىڭ خەن دۆلىتى ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئۇلپان تۆلەيدىغان بېقىندا دۆلەت ھالىغا چۈشۈپ قالدى» دېگەن ئىدۇق.

ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەن خىتاي خۇاڭدىلىرە ھۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش، كۆچى يەتسە، ئۇلارنىڭ تېررىتورىياسىنى بېسىۋېلىش مەخسىتىدە، ھەربىي، سەياسىي، ئىختىسىدىي جەھەتلەردىن ئۇزاق ژىللار پۇختا

تەييارلىق كۆردى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى خەن ۋۇدى مىلادىدىن بۇرۇنقى 138-ژىلى ئۆز دۆلىتىنىڭ تەجرىبىلىك سەياسەتچىلىرى، دىپلوماتلىرى، ھەربىي ستراتېگلىرىنى ئوردىغا ژىغىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنىڭ ستراتېگىيالىك پىلانىنى تۈزۈشكە كىرىشتى. خىتاي پادىشالىرىنىڭ ئۆز دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرۇشتا ئەزەلدىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان بىر ژۈرۈش ئەنئەنىۋي ستراتېگىياسى بار ئىدى. بۇ ستراتېگىيانىڭ قائىدىسى:

«ژىراقتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، يېقىندىكى دۆلەتكە ھۇجۇم قىلىش. كۈچلۈك دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىغا زىددىيەت سېلىپ، ئۇنى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلاش. ئاندىن كېيىن ئاجىزلىرىنى كۈچلىكلىرىگە قارشى قويۇپ، ئۇلارنى يوقىتىش، كېيىن بولسا، قالغانلىرىنىمۇ بىر-بىرلەپ يوقىتىش»-دېگەن ئىبارەت ئىدى.

خەن ۋۇدىنىڭ مەسلىھەتچىسى چاۋ سۇ: «مەخسەتكە يېتىش ئۈچۈن بەدەۋىيلەرنىڭ قولى بىلەن بەدەۋىيلەرنى يوقىتىش جۇڭگو ئۈچۈن ئەڭ ياخشى تەدبىر» دېگەن. خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن موشۇ ستراتېگىيانى قوللىنىشنى قارار قىلدى. ئاندىن كېيىن موشۇ پىلان بويىچە ئىشلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى، تەدبىرلەر تۈزۈلدى. خەن سۇلالىسى ئالدى بىلەن ھۇن ئىمپېرىياسى تەركىۋىگە كىرگەن غەربىيتىكى خانلىقلارنى ھۇنلاردىن ئاجرىتىپ تاشلاپ، ئاندىن كېيىن ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدۇرۇش مەخسىتىدە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 138-ژىلى جاڭ چيەن ئاتلىق بىر جاسۇسنى نۇرغۇنلىغان سوغا-سالاملار بىلەن يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى ھەمرا قىلىپ، ھۇن ئىمپېرىياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بەگلىكلەرگە «ئەلچى» قىلىپ ئەۋەتتى. غەربكە قاراپ يول ئالغان جاڭ چيەن ھۇنلار تېررىتورىياسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا ھۇن چارلىغۇچىلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، نەزەربەنت قىلىپ قويۇلدى. ئۇ 10 ژىلدىن كېيىن ئەپلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، نەزەربەنتلىكتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، ئۆزى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان ئۇلۇق ياۋچىلار (تۇبارلار) ئېلىغا قاراپ ماڭدى. ئۇ زاماندا تۇخارلار سىردەرىيا بويلىرىغا ماكانلاشقان ئىدى. جاڭ چيەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىنمۇ ھالقىپ ئۆتۈپ، پەرغانە ۋادىسىغا يېتىپ باردى. ئۇ يەردە مەلۇم ۋاقىت تۇرۇپ، دىپلوماتىك پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ئۇلۇق ياۋچىلارنىڭ يېرىغا كەلدى. ئۇ چاغدا ئۇلۇق ياۋچىلارنىڭ خانلىق مەركىزى ئامۇدەرياسىنىڭ ئارماق ئېقىمى بويىدىكى خىۋە شەھىرى ئىدى (ئۇلۇق ياۋچىلار ئەسلىدە، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ «خىشى كارىدورىدا» ياشايدىغان قەبىلە ئىدى. ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن غەربكە قوغلاۋېتىلگەن ئىدى). جاڭ چيەن ئەينە شۇ زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلۇق ياۋچىلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھۇنلارغا قارشى تۇرۇشقا كۆندۈرمەكچى بولدى. بىراق ھۇلۇق ياۋچىلارنىڭ خانى ھۇنلار بىلەن قايتا دۈشمەنلەشمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ، جاڭ چيەننىڭ تەركىۋىنى رەت قىلدى. جاي چيەن ھۇن دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇلۇق ياۋچىلار ئېلىدا ۋە باشقا بەگلىكلەردە بىر ژىلدەك تۇرۇپ، ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھۇنلارغا قارشى ئاتلاندۇرۇش مەخسىتىگە يېتەممىگەندىن كېيىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 126-ژىلى چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى. جاي چيەن موشۇ سەپىرىدە ئۆزىگە ژۈكلەنگەن سەياسىي ۋەزىپىنى ئورۇنلالمىغان بولسىمۇ، غەربىيتىكى بەگلىكلەرنىڭ تەبىي شارائىتى، ئىختىسادىي ئەھۋالى، شەھەر-يېزىلىرى، ئاھالىسى، ھەربىي كۈچى، ئۆرپ-ئادەت، مۇجەز-خۇلقى توغرىلىق قىممەتلىك مەلۇماتلارى بىلىپ قايتقان ئىدى. ئۇ ئۆز پادىشاسىغا ژۇقارقى ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بەردى، خۇسۇسەن ئۇيسۇن ئېلىنىڭ خانى راغۇمى (مەرگەن چاپىمىر) مال-دۇنياغا ئامراق، خوتۇنپەرەس بىر نېمە يكەنلىگىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. جاي چيەندىن بۇ مەلۇماتلارنى ئاڭلىغان خەنۋۇدىنىڭ كۆڭلىدە ئۇيسۇننىڭ خانىنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى ئىتتىپاقچى سۈپىتىدە پايدىلىنىش خاھىشى پەيدا بولدى. موشۇ مەخسەتتە مىلادىدىن بۇرۇنقى 119-ژىلى خەنۋۇدا جاي چيەن باشلىق 300 كىشىلىك «ئەلچىلەر ئۆمۈگىنى» قىممىتى يۈز مىللىون كېلىدىغان ئېسىل كىمخاپ، توگە-دۇردۇن ۋە باشقا «سوغا-سالاملار> بىلەن تەمىنلەپ، غەربىيتىكى ئەللەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يەنە ئەۋەتتى. **بۇ قېتىمقى سەپەرنىڭ مەخسىتى، موشۇ سوشا-سالاملارنى ھەدىيە قىلىپ بېرىش (توغرىسى سېتىۋېلىش) شۇنىڭدەك خەن مەلىكىلىرىنى سوغات قىلىپ بېرىش (توغرىسى ئالداش) ئارقىلىق ئۇيسۇن ئېلىنى ھۇن ئىتتىپاقىدىن ئاجرىتىۋېلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كۆندۈرىشتىن ئىبارەت ئىدى.** بەزى ماتېرىئاللاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇيسۇن خانى راغۇمى جاي چيەن ئېلىپ كەلگەن سوغا-سالاملارنى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىۋالغان. جاي چيەن ئۆزىنىڭ ئۆمىگىدىكى بىر قىسىم ئادەملەرنى «سودىگەر، ئەلچى» دېگەن نىقاپ بىلەن ھۇن ئىمپېرىياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى «پەرغانە، قاڭلى، ئۇلۇق ياۋچى، باكترىيا، ئىران ۋە ئالان قاتارلىق ئەللەرگە ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ سەياسىي، ئىختىسادىي ۋە ھەربىي ئەھۋالى توغرىلىق مەخپىيەتلەرنى ئوغرىلىغان، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئېلىپ، مىلادىدىن بۇرۇقنى 114-ژىلى چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەن. جاي چيەننىڭ ئېيتىشىچە، بۇ چاغدا ئۇيسۇن ئېلىنىڭ خانى 60 ياشتىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا تەخت ۋارىسى تەيىنلەش ئۈستىدە ئويلىنىۋاتقان ئىكەن.

شۇ سەۋەپتىن ئاساسىي مەسىلىدە بىر قارارغا كېلەلمىگەن بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش خاھىشى بارلىقىنى يوشۇرمىغان. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان جەن ۋۇدى موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قالماقچى بولۇپ، بىر مەلىكىنىڭ قالىندىغى ئۈچۈن خەن سۇلالىسىغا 4000 باش ئات ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. 4000 باش ئاتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن جاڭدۇ ۋاڭنىڭ قىزى شىجۈنگە «مەلىكە» دېگەن نامنى بېرىپ، مىلادىيەدىن ئىلگەركى 105-يىلى 100 كىشىدىن ئارتۇق «يەڭگە»، «مەسلىھەتچى»، خىزمەتكارلىرى بىلەن ئۇيسۇن ئېلىغا ئەۋەتىپ بەرگەن. راغۇمى شىجۈننى ئۆز ئەمرىگە ئالغان. بىراق، ئۆزى قېرىپ كەتكەن بولغانلىقتىن، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن نەۋرىسى قۇنشۇمىغا چېتىپ قويغان. مەلىكە شىجۈن ئۆز پادىشاسىنىڭ تاپشۇرۇغىنى ئورۇنلاپ، ئاۋۋال راغۇمىغا، كېيىن راغۇمىنىڭ نەۋرىسى قۇنشۇمىغا تېگىپ، ئۇلارنى خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ماقۇل قىلغان. بىراق ئۇزۇن ئۆتمەي شىجۈن ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەنۋۇدى بۇ ئىشنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن مىلادىيەدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇققىنىنىڭ جيەيۇي ئاتلىق قىزىنى ئۇيسۇ پادىشاسىغا ياتلىق قىلىپ ئەۋەتىپ بەرگەن. جيەيۇينىڭ يەڭگىسى دېگەن نىقاپ بىلەن پىڭ لياۋ ئىسىملىق ئايال جاسۇسنىمۇ قوشۇپ ئەۋەتكەن. جيەيۇيمۇ ئۆز پادىشادىنىڭ تاپشۇرۇغىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، ئاۋۋال ئۇيسۇن خانى قۇنشۇمىغا، قۇنشۇمى ئۆلەنگەندىن كېيىن يېڭى خان ئۇنغۇمىغا ياتلىق بولغان. ئۇنغۇمىدىن 3 ئوغۇل، 2 قىز پەرزەنت كۆرگەن. خەنۋۇدىنىڭ موشۇ تىرىشچانلىقلىرى بىكارغا كەتمىدى، ئۇ ئۇيسۇن ئېلىنى ھۇنلار ئىتتىپاقىدىن ئاجرىتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارغاھۇجۇم قىلىشقا ماقۇل كەلتۈردى. موشۇنداق بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن خەن پادىشاسى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 71-يىلى 160000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئەۋەتىپ، ھۇنلارغا ئالدىدىن ھۇجۇم قىلدۇردى. ئۇيسۇن خانىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، 50000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ئارقىدىن ھۇجۇم قىلدۇردى! يەنى «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش» مەخسىتىگە يەتتى.

ئۇنغۇمى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ھۇن بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئۇيغۇت ئۇيسۇن ئېلىنىڭخان بولدى. جيەيۇي دەرھال ئۇيغۇتقا تېگىۋالدى. ئارقىدىنلا مەلىكە جيەيۇي ئوردا ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئېرى، قانۇنلۇق خان ئۇيغۇتقا قارشى پىتنە ئۇيۇشتۇردى. خىتايپەرەس ئەمەلدارلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى تەختتىن ئېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ ئۇنغۇمىدىن بولغان ئوغلى يانغۇمىنى خانلىققا ئولتارغۇزدى. يانغۇمى بولسا ئانىسىنىڭ تاپشۇررۇغىنى ئورۇنلاپ، ئۇيسۇن ئېلىنى خەن دۆلىتىگە سېتىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، راغۇمىنىڭ ساتقۇنلىقى، مەلىكە جيەيۇي بىلەن جاسۇس پىڭ لياۋنىڭ ئۇنۇملۇك پائالىيىتى نەتىجىسىدە ئۇيسۇن ئېلى مۇستەقىللىكىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ، خەن ژۇلتىنىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. ئەڭ يامىنى، ئۆز قېرىندىشى ھۇنلارغا دۈشمەن بولۇپ قالدى.

موشۇ ئورۇندا بىر ئىشنى ئەسلىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگەركى 175-يىلى ھۇنلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ «خىشى كارىدورىدىن» غەربكە كۆچكەن ئۇلۇق ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ ئۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيسۇنلەرنى بوزەك قىلىپ، قوغلاۋېتىشكە باشلىغان ئىدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ھۇن تەڭرىقۇتى كۆنخان كۆپ سانلىق ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇرۇشۇپ ئۇلۇق ياۋچىلارنىڭ ئۆزىنى غەربكە قوغلاۋېتىپ، ئۇيسۇن ئېلىنى ۋەيران بولۇشتىن ساقلاپ قالغان ئىدى! مانا ئەندى، ھۇنلارنىڭ موشۇ ياخشىلىقىنى ئۇنتىغان ئۇيسۇن بايلىرى خەن سۇلالىسىگە سېتىلىپ ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارغا ھۇقۇم قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇ خاتا ھەرىكىتى ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىگىنى يوقىتىپلا قالماستىن، تارىم ۋادىسىدىكى ۋە پەرغانە ۋادىسىدىكى قېرىنداشلىرىنىڭمۇ خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىنىشىغا يول ئېچىپ بەردى.

خەن سۇلالىسى ئۇيسۇن ئېلىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، ھۇنلارنى تارىم ۋادىسىدىن كېلىدىغان ئاشلىق ۋە باشقا ئوزۇق-تۈلۈك مەنبەسىدىن مەھرۇم قىلدى. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 138-يىلى يالغاندىن ھۇنلارغا تەسلىم بولغان بولۇپ، ھۇن تەڭرقۇتى كۈنچىننى ئالداپ، مايى شەھىرىگە كەلتۈرۈپ، ئەسكەرلىرىنى قىرىپ تاشلاش، ئۆزىنى ئەسىر ئېلىش پىلاننى قۇرغان ئىدى. بىراق، كۈنچىن تەڭرىقۇت خىتاينىڭ بۇ سۇيقەستىنى سېزىپ قالغانلىقتىن، بۇ قاپقانغا دەسسىمىدى. مايى سۇيىقەستى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خەنۋۇدى ھۇنلارغا قارشى ئاشكارە ھەربىي ھۇجۇمنى باشلىدى.

1. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 127-يىلى ۋېي چىن ئاتلىق چوڭ سانغۇن (قوماندانىنىڭ) باشچىلىقىدا ھۇنلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. ئوردۇس ياپلىقىدا بولغان چوڭ ئۇرۇشتا ھۇنلار مەغلۇپ بولدى. نەتىجىدە قېدىمىي ھۇن زېمىنى بولغان ئوردۇس ياپلىقى خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 123-يىلى كۈنچىن تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تەختتە ئولتارغان ئىلچى تەڭرىقۇتنىڭ ياشلىقىدىن پايدىلىنىپ، خىتاينىڭ خەن سۇلالىسى كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغاپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى «خىشى كارىدورىنى» ھۇنلاردىن تارتىۋالدى. خەن سۇلالىسى ئوردۇس ياپلىقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئۇيەرگە 100000 كىشىلىك خىتاي ئاچالىسىنى كۆچۈرۈپ ئاپاردى. «خىشى كارىدورىنى» تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيەرگە 200000

كىشىلىك خىتاي ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ ئاپاردى. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدە ھۇن زېمىنى بولغان بۇ يەرلەر ئاستا-ئاستا خىتاينىڭ زېمىنىغا ئايلىنىپ كەتتى. دېمەك، ھازىرقى خىتايلارنىڭ ئۆزى بېسىۋالغان يەرلەرگە خىتاي ئاھالىسىنى كۆچۈرۈش ئارقىلىق، ئۇ زېمىنلارنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش سەياسىتى-ئەنە شۇ جاھانگىر بوۋىلىرىدىن قالغان كونا ئۇسۇل! شۇڭا «مۇستەملىكە دېگەن سۆز خىتاي تىلىدا «جى مىن» يەنى (ئاھالىنى كۆچۈرۈش) دەپ ئاتىلىدۇ.

2. خىتاينىڭ خەن سۇلالىسى، ئارىدىن ئىككى ژىل ئۆتكەندىن كېيىن ھۇنلار قارشى يەنە 100000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن، بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇننى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسىگە يەنە تەجاۋۇز قىلىپ، بېسىپ كىردى. ۋېي چىڭ قوماندانلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھۇن تېررىتورىياسىگە مىڭ يول ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىن، ھۇن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ھۇنلارنىڭ شەرقىي تېررىتورىياسىگە بېسىپ كىرگەن خوچۈبىن قوماندانلىقىدىكى يەنە بىر خىتاي قوشۇنى، سول قول بىلگە خان باشچىلىقىدىكى 100000 كىشىلىك ھۇن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان، شۇنداق قىلىپ، ئىككى مەيداندا ئۇرۇش باشلاندى، بۇ قېتىمقى قانلىق ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرىدىن 100000 ئادەم 120000 ئات چىقىم بولغان. ھۇنلاردىن 90000 دىن ئاتۇق ئادەم، بىر نەچچە تۈمەن ئات چىقىم بولغان. ئۇرۇشقۇچى ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر تالايەت كۆرگەنلىكتىن، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالمىغان. بىراق موشۇ ئۇرۇشتىن كېيىن خەن سۇلالىسى بۇرۇنقىدەك پاسسىپ مۇداپىئەلىنىشنى تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئاكتىپ ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىغا كۆچكەن. خەن سۇلالىسى مىلادىيىدىن ئاۋالقى 108-ژىلى ھۇن ئىمپېرىياسىنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، دولان بەگلىكىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن پەرغانە ۋادىسىغا ژۇرۇش قىلىشقا يول ئېچىلدى دەپ ھېساپلاپ، مىلادىيىدىن ئاۋالقى 104-ژىلى لى گۇئاڭلى باشچىلىقىدا 60000 كىشىلىك ،اتلىق قوشۇن ئەۋەتكەن. بىراق بۇ خەن قوشۇنى گوبى چۆلى ۋە جان ئەلىسۇن چۆللىرىدە ئېغىر يول ئازاۋىنى تارتىپ، ئۇسسىزلىق ۋە ئاچلىق تۈپەيلى ئەسكەرلىرى ئۆلۈپ، ئادەم سانى كېمىيىپ كەتكەنلىكتىن، پەرغانىغا بارمايلا كەينىگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. ئىككىنچى قېتىم مىلادىيىدىن ئاۋالقى 102-ژىلى يەنە شۇ لى گۇۋانلىنىڭ باشچىلىقىدا 60000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن، 70000 كىشىلىك پىيادە قوشۇن بىلەن پەرغانە ۋادىسىغا يەنە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن. خىتاي قوشۇنى ئۇرۇشتا يەڭگەن بولسىمۇ، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ئازىيىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ يەردە تۇرۇشقا كۆزى يەتمەي، ئاخىرىدا پەرغانىلىقلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، بىر نەچچە ئون ساماۋىي ئاتلارنى، 3000 دانە ئادەتتىكى ئاتلارنى ئېلىپ قايتىپ كېتىشكەن. دېمەك، خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالغان پايدىسىدىن تارتقان زىيىنى چوڭ بولغان. ژۇقارقىلاردىن باشقا خەن سۇلالىسى ئارقا-ئارقىدىن قوشۇن ئەۋەتىپ، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى بەن تارىم ۋادىسىدىكى قېدىمىي ئۇيغۇر ژۇتلىرىغىمۇ ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقىتىش مەخسىتىدە يۈز ژىللار بويى ئىزچىل ھالدا ژۈرگۈزگەن سەياسىي، ھەربىي ۋە دىپلوماتىك ھۇجۇملىرى ئاخىر ئۆز نەتىجىسىنى بەردى، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاجىزلاشتۇردى ۋە بۆلۈنۈشكە ئېلىپ كەلدى.

5§. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى

مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ژىللىرىدا ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى ئاستا-ئاستا كۆچىيىشكە باشلىدى، خەن سۇلالىسى بولسا ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. موشۇنداق شارائىتتا، خەن پادىشاسى گۇاڭ ۋۇدى (27-25 ژىللار) ھۇنلارغا قارىتا ھەربىي جەھەتتىن مۇداپىئەلىنىش، دىپلوماتىيا جەھەتتىن ھۇجۇم قىلىش، يەنى ھۇن شاھزادىلىرىنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش ۋە زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇن دۆلىتىنى پارچىلاش سەياسىتىنى قوللاندى. موشۇ مەخسەتتە ھۇنلارنىڭ ئىچىگە كۆپلىگەن جاسۇسلارنى كىرگۈزۈۋەتتى. ئۇلار يەرلىك بەگلەرنى پۇل-مالغا قىزىقتۇرۇپ سېتىۋالدى. شۇنداق بىر ۋاقىتتا مىلادىيىنىڭ 46-ژىلى ھۇن دۆلىتىنىڭ تەختىگە ئولتارغان پانۇتەڭرىقۇت خىتايلارنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكىتىنى سەزمەستىن، خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يۇمشىتىش مەخسىتىدە، بۇرۇنقى قۇدۇلىشىش سەياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدى. خەن پادىشاسى گۇۋان ۋۇدى موشۇ ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ قېلىشنى ئويلاپ، بۇ تەلەپنى ماقۇل كۆردى. ئۇ ھۇن دۆلىتىگە ئۆزىنىڭ ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، سوھبەتنى باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن باتىس خاننى ئالداپ قولغا كەلتۈرۈپ، ھۇن خاقانىغا قارشى قويۇش مەخسىتىدە ئۆز جاسۇسلىرىنى ئەۋەتكەن ئىدى. خىتاينىڭ موشۇ سۇيىقەستى ئەمەلگە ئېشىپ، پۈتۈن ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ باتىس خانى بولۇپ تۇرۇۋاتقان شاھزادە بەي خىتاينىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، مىلادىيىنىڭ 48-ژىلى ئۆزىنى «خۇخەنيې» تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىدىن بۆلۈنگەنلىكىنى جاكالىدى. ئۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېگە بولۇش مەخسىتىدە خەن پادىشاسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ: «ئەگەر خەن سۇلالىسى ئۇنى قوللىسا، كېلەچەكتە خەن سۇلالىسىگە بېقىنىدىغانلىقىنىمۇ بىلدۈردى. ساداقەتلىكىنىڭ نىشانىسى سۈپىتىدە، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي خەرىتىسىنى ئەۋەتىپ بەردى. خەن پادىشاسى ئۇرۇندىن بۇ يان كۆڭلىگە پۈكۈپ

كېلىۋاتقان شىرىن ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ناھايىتى خوشال بولدى. خانىن بەينىڭ ژۇقارقى مەكتۇبىنى ئالغاندىن كېيىن پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بولۇۋاتقان سۆھبەتنى توختىتىپ قويدى. خانىن بەي (خۇ خەنيى) بولسا پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئۈچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، خىتاينىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى ۋە خىتاي قىزىغا ئۆيلەندى. خۇخەنىيەگە ئەگىشىپ يەن سۆلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى (300000 ئادەم ئەتراپىدا). خەن پادىشاسى: «مەن سىلەرگە ھامىي بولۇپ ھاياتىڭلارنى ساقلاپ قالىمەن، بولمىسا پانۇ تەڭرىقۇت سىلەرنى ئامان قويمايدۇ!» دەپ ئالداپ، تەسلىم بولغان ھۇنلارنى كۆچۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە ئەكىرىۋالدى. خۇ خەنيى بولسا ئۆزىنى جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى دەپ ئاتاۋالدى. شۇنداق قىلىپ، خانىن بەينىڭ كاسىپىتىدىن بىر پۈتۈن ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى: شىمالىي ھۇن ۋە جەنۇبىي ھۇن دەپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. خىتاي پادىشالىرى ئۆزىگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنى جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى دەپ ئاتاپ، ئۇ يەرگە قورچاق خانلارنى تەيىنلىدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان خەن پادىشاسى مىلادىدىنىڭ 72-ژىلى پانۇ تەڭرىقۇت باشقۇرغان ھۇن دۆلىتىگە يەنە ھەربىي ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا ئۆزىگە تەسلىم بولغان خانىن بەينىڭ قول ئاستىدىكى 50000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىللىق ئوۋغان، سىيانپىلارنىڭ بىر نەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىمۇ خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدۇردى. يەنى ھۇنلارنى ھۇنلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىشقا مۇۋاپىپەق بولدى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خانىن بەينىڭ قوشۇنلىرىنى خىتاي قوشۇنلىرىغا قوشۇۋەتتى. بەينى ئەگىشىپ بارغان ھۇن پۇخرالىرىنى بولسا، خىتاينىڭ يەر ئىگىلىرىگە قۇل ھېساۋىدا سېتىپ، غەزىنىگە كىرىم قىلىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھۇن بەگلىرىنى مەنسەپ بېرىپ سېتىۋېلىش ئارقىلىق، ئۆز مىللىتىدىن ئاجرىتىپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ھەممىسى خەن مىللىتىگە ئاسسىمىلياسىيا قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن تامامەن يوقىتىۋېتىلدى! ھازىرقى خىتايلارنىڭ ئەمەلدارلارنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق ئۆز خەلقىدىن ئاجرىتىپ قويۇش سەياسىتى ئەينە شۇ جاھانگىر بوۋىلىرىدىن قالغان كونا ئۇسۇل. بىر مىللىي خائىننىڭ كاساپىتى بىلەن پۈتۈن بىر مىللەت خاراپ بولدى. بىز بۇ ئاچچىق تارىخىي ساۋاقنى ھەرگىز ئەستىن چىقارماسلىقىمىز كېرەك.

خىتايدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى:

مىلادىدىن ئاۋالقى V ئەسىردىن باشلاپ خىتاينىڭ: يەن، جاۋ، چىڭ قاتارلىق ئۈچ بەگلىكى شىمالدىكى خوشنىسى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇملىرىدىن ساقلىنىش مەخسىتىدە، ئۆز تېررىتورىياسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى بويلاپ سېپىل سوقۇشقا باشلىغان ئىدى. چىن شىخۇاڭ خىتاينى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مىلادىدىن ئاۋالقى 127-ژىلى دىسلەپكى قېتىم ھۇنلارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ ئوردوس يايلىقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە ئادەم كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ، يېڭى خىتاي ژۇتلىرىنى بىنا قىلدى. موشۇ بېسىۋالغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، ئۆزىنىڭ يېڭى چېگارىسىنى بەلگۈلەپ چىقتى. موشۇ يېڭى چېگارىنى قانۇنىيلاشتۇرۇش مەخسىتىدە: يەن، جاۋ، چىڭ بەگلىرىنىڭ سالدۇرغان سېپىللىرىنى بىر-بىرىگە ئۇلاپ، ئۇنى غەربكە قاراپ، تېخىمۇ ئۇزارتىشقا بەل باغلىدى. پادىشا چىڭ شىخۇاڭنىڭ بۇيرۇغى بىلەن خىتاي چېگارا ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى مىن تيان دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ھاشارغا كەلگەن بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىنى ئىشلىتىپ، بۇرۇنقى سېپىللارنى بىر-بىرىگە ئۇلاپ، شەرقتە شەنخەيگۇەندىن تارتىپ، غەربتە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشيەن ناھىيىسىدىكى لىنتاۋ دېگەن يەرگىچە يەتكۈزدى. بۇ ئالامەت چوڭ قۇرۇلۇش قىسقا ئۇزۇۋۇشلەر بىلەن يۈز ژىلدا ئاران پۈتتى. سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 5000 كم بولۇپ، ئېگىزلىگى 8 مېتر، توغرىسى 7 مېتر كېلىدۇ.

دېمەك، سەددىچىن سېپىلى يالغۇز ھۇنلاردىن قوغدىنىش ئۈچۈنلا ئەمەس، مىلادىدىن ئىلگەركى 215-ژىلى مىن تيان قوماندانلىغىدىكى خىتاي قوشۇنلىرى تەجەۋۇز قىلىپ بېسىۋالغان ھۇن زېمىنلىرىنى سېپىلنىڭ ئىچىگە ئېلىش ئارقىلىق مەڭگۈ خىتاينىڭ زېمىنى قىلىپ، قانۇنىيلاشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ ياسىتىلغان.

شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قايسى خىتاي سۇلالىلىرى سەددىچىن سېپىلىنى ئۈمۈمىي يۈزلۈك ئىسلاھ قىلىپ ياساپ تۇرۇشقان ئىدى. ھازىر موشۇ كۈندىمۇ خىتايلار بۇ سېپىلنىڭ بۇزۇلغان قىسمىنى قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرمەكتە.

قىسقىسى، سەددىچىن سېپىلى خىتايلار ئۆز قولى بىلەن ياساپ چىققان دۆلەت چېگارا لىنىياسىدۇر. ئۇلارنىڭ قارىشى بويىچە: سېپىلنىڭ جەنۇبىي تەرىپى خىتاينىڭ تېررىتورىياسى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىلادىدىن ئىلگەركى II ئەسىردە ياشىغان خەن پادىشاسى شاۋ ۋىندى، مىلادىدىن ئىلگەركى 162-ژىلى ئاغا قايۇق تەڭرىقۇتقا يازغان بىر مەكتۇبىدە: «ئۆتكەنكى پادىشاھلىرىمىز ئۇزۇن سېپىلنىڭ شىمالدىكى ژۇتلار ئوق-ياچىلار دۆلىتىگە تەن بولۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئۆمرىگە ئىتاەت قىلىدۇ. بۇ سېپىلنىڭ ئىچىدىكى زېمىنلار خەن ھۆكۈمدارلىرىنىڭ مۈلكى بولۇپ، ئۇلار تەرىپىدىن باشقۇرىلىدۇ دەپ بېكىتىلگەن ئىدى» دەپ يازغان («قېدىمقى مەركىزىي ئازىيا»، 412-بەت).

كېيىنكى ژىللاردا چەت ئەللىك سەياھەتچىلەر خىتاي ئېلىغا كۆپلەپ كېلىشكە باشلىغان. خىتايلار ئۇلارغا سەددىچىن سېپىلىنى كۆرسىتىپ: «بۇ بىزنىڭ باتۇرلىقىمىزنىڭ

سىمۋولى، مىللىي غۇرۇرىمىز» دەپ ماختانغان. شۇ چاغدا سەياھەتچىلەر خىتايلاردىن:

«سىزلەرنى موشۇنداق ئۇزۇن سېپىلنى ياساشقا نېمە مەجبۇر قىلغان ئىدى؟» دېگەن سوئالنى سورىغاندا، خىتاي تارىخچىلىرى ئىزا تارتماستىن:

«شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ چارۋا ماللىرى بىزنىڭ ئېتىزلىرىمىزغا كىرىپ كەتمىسۇن دەپ، ئەجدادلىرىمىز موشۇ سېپىلنى ياسىغان ئىكەن» دەپ جاۋاپ بېرىشكەن. سۆز ئۇختىسىغا كەلگەندە شۇنى ئېيتىمىزكى، سەددىچىن سېپىلى-خىتايلارنىڭ باتۇرلىقىنىڭ سىمۋولى ئەمەس، قورقانچاقلىقىنىڭ سىمۋولى. ئۇلار بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز هۇنلاردىن قورقۇپ، ئەشۇ سېپىلنى ئۆز قوللىرى بىلەن ياسىغان. ئىككىنچىدىن: خىتاي پادىشالىرى «بىز سېپىل سوقۇپ چېگارىمىزنى توراۋەتسەك، شىمالدىكى كۆچمەن قەبىلىلەر سېپىدىن ئۆتەلمەيدۇ» دەپ ئويلىغان. ئەمەلىياتتا بولسا، مىلادىيەنىڭ III ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە بولغان دەۋىردە شىمالدىكى سىيانپىلار، قىتانلار، جورجانلار، موڭغۇللار سەددىچىن سېپىلىدىن هالقىپ ئۆتۈپ، خىتاي ئېلىنى بېسىۋالغان. خىتاي مەملىكىتى ھەمى 884 ژىل بويى يات مىللەتلەرگە مۇستەملىكە بولۇپ ياشىغان!

شىمالىي ۋە جەنۇبىي هۇنلارنىڭ تەغدىرى. خەن سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىرى جەنۇبىي هۇنلارنى ئۆزىگە سىڭدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىمالىي هۇنلارنىمۇ پارچىلاش، ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش، ئاخىرى ئۇلارنى يوق قىلىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن تەدبىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سالدى. ئالدى بىلەن هۇن ئىمپېرىياسىنىڭ تەركىۋىدىكى يەرلىك بەگلىكلەرنى ئۆزىگە مايىل قىلىش ئارقىلىق هۇن تەگرىقۇتى بىلەن بولغان سەياسىي-ئىختىسادىي ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا تىرىشتى. موشۇ مەخسەتتە مىلادىنىڭ 73-ژىلى جاسۇس بەن چاۋنى 36 ئادەم بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى. بەن چاۋ «سودىگەر»، «ئەلچى» دېگەن نىقاپ بىلەن تارىم ۋادىسىغا كېلىۋېلىپ، 31 ژىل بويى جاسۇسلۇق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇ جەرياندا قۇۋلۇق-شۇملۇق ئىشلىتىپ، ئوت-قويرۇقلۇق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىن بەزى چىرۋانسىز خانلارنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق لولان (هازىرقى دولان) خانلىقىدا تۇرۇۋاتقان هۇن نازارەتچىسىنى ئۆلتۈرگۈزدى. ئاندىن كېيىن خوتەن خانلىقىدا تۇرۇۋاتقان هۇن نازارەتچىسىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ كۆزدىن يوق قىلدى. ئۇ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر بەگلىكلىرى ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىپ، ئۇلارنى بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇشتۇرۇپ، نۇرغۇن قانلارنىڭ تۆكۈلىشىگە سەۋەپچى بولدى.

ئۇ پادىشا خان جاڭدىغا يازغان مەكتۇبىدە: «ياۋايى ياتلارنى ياۋايى ياتلارغا هۇجۇم قىلدۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قولى بىلەن ئۆزلىرىنى يوقىتىش، بۇ جۇڭگو ئۈچۈن ئەڭ پايدىلىق ئۇسۇل!» دەپ يازغان ئىدى. خەن جاڭدى بولسا، بەن چاۋغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ياخشى ئۇگىتىلگەن، ياخشى قۇراللاندۇرۇلغان 1000 كىشىلىك قوشۇننى ئۇنىڭ ئىختىيارىغا ئەۋەتىپ بەردى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 118-ژىلى سىيانپىلارنى قۇترىتىپ شىمالىي هۇن دۆلىتىنىڭ خانى پانۇ تەگرىقۇتقا هۇجۇم قىلدۇردى. شۇ چاغدا، شىمالىي هۇن دۆلىتى ئۆز ئىچىدىن بۆلۈنۈپ، ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان خەن سۇلالىسى «بىز سىلەرگە ياردەم قىلىمىز» دېگەن بانە بىلەن هۇ دۆلىتىگە ئەسكەر كىرگۈزدى. خىتاي بۇ ئەسكەرلىرى هۇن زېمىنىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن قايتىپ كەتمىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاستا-ئاستا شىمالىي هۇن دۆلىتىنىمۇ مۇنقەرىز قىلدى. «مەن سىلەرنى ھىمايى قىلىشىم كېرەك» دېگەن بانە بىلەن يابغۇ تەگرىقۇت باشلىق هۇن پۇخرالىرىدى 1 مىللىونغا يېقىن كىشىنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچىرىپ ئەكىرىۋالدى. ئۇلارنىڭ هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە ئاستا-ئاستا ئاسسىمىلياسىيا قىلىپ مىللەت سۈپىتىدە يوقىتىۋەتتى.

شىمالىي هۇنلارنىڭ خىتايغا تەسلىم بولۇشنى خالىمىغان بىر قىسمى غويەن خانىنىڭ باشچىلىقىدا، ئۆز مىللىي دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىپ باقتى، بىراق خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويمىدى. بۇ ئاخىرقى هۇن دۆلىتىگە قارشى 60 ژىل ئۇرۇش ئېلىپ باردى. ئاخىرى نەتىجىدە بۇ دۆلەتمۇ مۇنقەرىزلىككە قاراپ ماڭدى. خىتاي خانى ساۋ ساۋنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە هۇن ئاقسۆيەكلىرىنى سوغات بېرىپ سېتىۋېلىش، مەنسەپ بېرىپ ئالداش ۋسۇللىرى بىلەن بەگلەرنى ئۆز پۇخرالىرىدىن ئاجرىتىپ تاشلىدى. هۇنلارنىڭ ياش ژىگىتلىرىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ئەۋەتتى. ياش قىزلىرىنى خىتاينىڭ يەر ئېگىلىرى بىلەن بايلىرىغا دېدەك قىلىپ سېتىپ بەردى. هۇنلارنىڭ بوشاپ قالغان زېمىنلىرىغا خىتاي تىللىق ئاھالىلارنى كۆپلەپ كۆچىرىپ ئەكېلىپ ئورۇنلاشتۇردى، بۇ يەرلەرنى ئاستا-ئاستا خىتاي زېمىنىغا ئايلاندۇردى. شۇنداق قىلىپ، خىتاي دۆلىتىنىڭ دۈشمەنلىك قىلىشى، ئۆز ئىچىدىن چىققان خائىنلارنىڭ ساتقۇنلىقى ئارقىسىدا، هۇن دۆلىتى مىلادىنىڭ 220-ژىلى 500 ژىلغىمۇ يەتمەي تارىخ سەھنىسىدىن قايىپ بولدى!

بۇ توغرىلىق تارىخچى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتىمىن:

«قىسقىسى، هۇن دۆلىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى هالاك بولغانغا قەدەر 436 ژىل بويى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي خوشنىسى خەن سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلىك هالىتىدە ياشىدى. ئۇ دۈشمەنلىك گاھىدا قانلىق جەڭلەر تۈسىنى

ئالسا، گاھىدا دىپلوماتىيا ھىيلىسىگە ئالمىشاتتى. گاھىدا كېلىشىم ئاساسىدىكى «دوستلۇق» ئىزھار قىلىنسا، گاھىدا جاسۇسلار ئارقىلىق شاھزادىلەرنى بىر-بىرىگە قارشى كۈشكۈتۈش، خانلىقلار بىلەن بەگلىكلەرنى تەگرىقۇتقا قارشى قوزغاش تراگېدىيالىرى ئوينىلاتتى. ئاخىرى ھۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ پارچىلىنىپ، يىمىرىلىشىمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردىكى دۈشمەنلىك سىياسىتىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە يۈز بەردى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھىيلە-مىكىرلىك تاكتىكىسى بىلەن ئۇنىڭغا ئالدانغان ھۇن شاھزادىلىرى بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىچكى يىغا-ماجىرالىرى بولسا بۇ ھالاكەتنى تېخىمۇ تېزلەتتى. ھۇنلارنىڭ تۇمەنخاندىن باشلانغان سەلتەنەت تارىخى قۇتلۇش تەگرىقۇتنىڭ بېشىنى كېسىپ، چاڭەندە ئېسىپ قويۇش بىلەن ئاياقلاشتى. مۇنداق ئەھۋال ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ تالاي قېتىم تەكرارلاندى. ئەپسۇسكى بۇ تارىخىي ئاچچىق ساۋاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى سىياسىي ئەرباپلىرىنى تەربىيىلىگىنى يوق» دەپ يازغان ئىدى («قەدىمقى مەركىزىي ئازىيا»، 396-395-بەتلەر).

§6. ئۇيغۇرستاندا ھۇن ئىمپېرىيەسىدىن كېيىنكى شەھەر-دۆلەتلىرى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

تارىخچىلار ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە، شۇ چاغدىكى سىياسىي-ئىقتىسادىي جەھەتتىكى گۈللىنىش ۋەزىيىتىگە مۇناسىپ ھالدا مىللەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىمۇ خېلە ژۇقۇرى بولغانلىقىنى تەكىتلىشىدۇ. مەنتىق بويىچە ئەھۋال تارىخچىلار ئېيتقاندەك بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ھۇنلار دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرى توغرىلىق قولىمىزدا ئېنىق مەلۇمات يوق. پەقەت ھۇنلار ئىتتىپاقى تارقالغاندىن كېيىن ئۇيغۇرستاندا قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرى دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان بەزى مەدەنىيەت ئەرباپلىرى توغرىلىق مەلۇماتلار بار.

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ھۇن ئىمپېرىيەسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئىختىيارىي ياكى مەجبۇرىي رەۋىشتە ئىمپېرىيە تەركىبىدىن چىقىپ كەتكەن قەبىلىلەر ۋە رايونلار يېقىندىن يېقىندىن پەيدا بولغان ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئىستىقلال ئېلان قىلىشىپ، بىر-بىرىگە بېقىنمايدىغان كىچىك-كىچىك خانلىقلارنى قۇرۇۋېلىشتى. بۇ ئەمەلىيەتتە، شەھەرلەرنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرى ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شۇ زاماندا ھازىرقى ئۇيغۇرستان تېررىتورىيەسىدە 36 بەگلىك، يەنى شەھەر دۆلەتلىرى مەۋجۇت بولغان ئىكەن. تارىخچىمىز مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە، شۇ زاماندا: قۇمۇل (ئىۋىرغۇل) خانلىقى، قۇچۇ (ھازىرقى تۇرپان) خانلىقى، بېشبالىق (ھازىرقى ئۈرۈمچى) خانلىقى، كىنگىت (ھازىرقى قاراشەھەر) خانلىقى، ئۇيسۇن (ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتى) خانلىقى، كۇچار (ھازىرقى كۇچا) خانلىقى، ئۈچ (ھازىرقى ئاقسۇ) خانلىقى، لولان (ھازىرقى دولان) خانلىقى، قاشغەر (ھازىرقى قەشقەر) خانلىقى، ياركەند (ھازىرقى يەكەن) خانلىقى، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) خانلىقى ۋە باشقا خانلىقلار بولغان ئىكەن.

تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇ دەۋردە خىتاي دۆلىتى ئۆزىنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقلىرى بىلەن بەنت بولۇپ، ئۇيغۇرستانغا تەجاۋۇز قىلىشقا قولى تەگمىگەن. ئۇيغۇرلار شۇ زاماندىكى بىر قەدەر تىنچ شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى ۋە مەدەنىيىتىنى خېلە دەرىجىدە رىۋاجلاندۇرغان. بىز بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ باشقا ساھالىرىغا توختالماي، پەقەت مەدەنىيەت ساھاسى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتىمىز.

بىزگە مەلۇمكى، تارىختا «شەھەر دۆلەتلىرى دەۋرى» دەپ ئاتالغان بۇ دەۋر دەل ئۇيغۇرستاندا بۇددا دىنى كەڭ تارقىلىپ، ئاممىۋىيلىققا ئىگە بولۇۋاتقان دەۋر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيىتى بۇددا مەدەنىيىتى تۈسىنى ئالغان بولۇشى تەبىئىيدۇر.

بۇ دىنى مىلادىدىن ئاۋۋالقى 528-يىلى شىمالىي ھىندىستانلىق ساكيا مۇنى تەرىپىدىن تەشەببۇس قىلىنغان ساماۋىي دىنلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ بىر قەدەر سىستېمىلاشقان دىنغا ئايلانغان. بۇددا دىنى: بارلىق ئىنسانلارنى ئۆز ئارا مېھرى-شەپقەتلىك بولۇشقا، ھېچ بىر جانلىققا زۇلۇم قىلماسلىققا، توغرا ئىش قىلىپ، ئادىل ياشاشقا چاقىرىدىغان بىر دىن. بۇ، ئەينى زاماندىكى قۇللۇق تۈزۈمگە قارىغاندا ئىلغار ئىدىيە بولۇپ ھېسابلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دىنغا ئېتىقات قىلغۇچىلار بارغانسېرى كۆپەيگەن. بۇددا مىلادىدىن ئاۋۋالقى I-II ئەسىردىن باشلاپ ھىندىستاندىن خوتەن ئارقىلىق ئۇيغۇرستانغا كىرىپ تارقىلىشقا باشلىغان. بۇ دىننىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ يىلتىز تارتىشىغا ئەگىشىپ، بۇددا تەلىماتىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۇنى شەرھىلەيدىغان بۇددا ئالىملىرىمۇ كۆپلەپ يېتىشىپ چىققان. بىز تۆۋەندە ئەينە شۇ دەۋرنىڭ روھانىي مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۈچ زاتنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

پورتىدىن — مىلادىنىڭ 308-233-يىللىرى ئارىلىقىدا ياشىغان ئەسلى تۇرپانلىق بۇددا ئالىمى ۋە ئاتاقلىق مائارىپچى. ئۇ كىچىك ياش ۋاقتىدىن باشلاپ بۇددا تەلىماتىنىڭ ئاساسىي تىلى بولغان سانسكرىت تىلىنى پىششىق ئۆگىنىپ، موشۇ تىلدا يېزىلغان دىنىي كىتابلارنى مۇتالىق قىلغان. ئاخىرىدا بۇ دىننىڭ ئۇيغۇرستاندىكى مەشھۇر ئۇستازلىرىنىڭ بىرى بولۇپ يېتىشكەن. تۇرپاندىكى ئالىي بىلىم دەرگاھىدا ئۇستازلىق قىلىپ، نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. پورتىدىننىڭ داڭقى خوشنا ئەللەرگىمۇ تارقالغان.

شۇ كەمگىچە ئېتىقات قىلىدىغان بىرەر دىن تاپالماي، تاغ-دەريالارغا، هايۋانلارغا چوقۇنۇپ ژۈرگەن خىتاي ئېلىنىڭ پادىشاسى يۈەن جيا پورتىدىنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى خىتاينىڭ پايتەختىگە بېرىپ ئۇستازلىق قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. پورتىدىن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، شۇ زامانىدىكى خىتاي دۆلىتىنىڭ پايتەختى لوياڭ شەھىرىگە بېرىپ، بۇددا دىنى تەلىماتىنى ئۆگىتىپ، خىتاي راھىپلىرىغا ئۇستازلىق قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشا يۈەن جيانىڭ پەرمانى بىلەن خىتاي شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگىدەك ئىبادەت قىلىدىغان بۇتخانىلار، بۇددا تەلىماتىنى ئوقۇتىدىغان بىلىم دەرگاھلىرى (شوتاڭلار) ئېچىلغان ئىكەن. خىتاينىڭ تارىخي ھۆججەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، موشۇ دەۋردە پۈتۈن مەملىكەتتە 893 ئىبادەتخانا ۋە كۆپلىگەن شوتاڭلار ئېچىلغان. لوياڭدىكى ئالىي شوتاڭدا مىڭلاپ شاگىرتلار ئوقۇپ بىلىم ئالغان. پورتىدىنىڭ تەربىيىلىگەن شاگىرتلىرى خىتاي دۆلىتىدىكى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئۆلۇمالار، شوتاڭلاردا دەرس ئۆتىدىغان ئۇستازلار بولۇپ يېتىشكەن.

كۇماراجىۋا: مىلادىنىڭ 413-344-ژىللىرى ئارىلىغىدا ياشىغان ئۇلۇق، مۇتەپەككۇر، بۇددا دىنى ماھايانا مەزھىبىنىڭ ئاتاقلىق ئۇستازلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئاتىسى كۇمارا شۇ زامانىنىڭ ئاتاقلىق بۇددا ئالىمى، ئانىسى جىۋا بولسا، كۇچا خانلىغى پادىشاسىنىڭ قىزى ئىدى. كۇماراجىۋا دەسلەپ ئۆز ئائىلىسىدە ئانىسىدىن بۇددا تەلىماتىنى ئۆگەنگەن، 12 ياشقا كىرگەندە ئانىسى بىلەن بىللە بۇددا دىنىنىڭ بۆشۈگى ھېساپلانغان شىمالىي ھىندىستانغا بېرىپ، بۇددا تەلىماتىنى، ھىند پەلسەپىسىنى ۋە سانسكرىت تىلىنى ئۆگەنگەن. ۋقۇشنى تۈگىتىپ ئۆز يۇرتى كۇچاغا قايتىپ كېلىش يولى ئۈستىدە مىلادىنىڭ 357-ژىلى ياركەنتتىكى ئاتاقلىق ئۇستاز سۈلىي سۇما بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنىڭدىن ماھايانا تەلىماتىنى ئۆگەنگەن. كۇچاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئالىي بىلىم دەرگاھىدا ئۇستازلىق قىلىپ، نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. بۇددا نۇملىرىنى ۋە باشقا دىنىي كىتاپلارنى سانسكرىت تىلىدىن ئۇيغۇر تەرجىمە قىلغان. خىتاي پادىشاسىنىڭ ئىلتىماسى بىلەن بەزى بىر دىنىي كىتاپلارنى خىتاي تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن، بىراق ئۆزى خىتاينىڭ پايتەختىگە بېرىشنى رەت قىلغان. كۇماراجىۋانى تەكلىپ قىلىپ ئالدىغا كەلتۈرەلمىگەن خىتاي پادىشاسى ئۇنى مەجبۇرلاپ كەلتۈرمەكچى بولدى. شۇ زاماندا ئۇيغۇرستاننىڭ كىچىك-كىچىك خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلىك ۋەزىيىتىدىن پايدىلانغان خىتايلار مىلادىنىڭ 390-ژىلى تەجەۋۋۇز قىلىپ ئۇيغۇرستان تېررىتورىياسىگە بېسىپ كىردى. خىتاي ئەسكەرلىرى قۇمۇلنى، تۇرپاننى، قاراشەھەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاخىرى كۇچا بەگلىكىنىمۇ بېسىۋالدى. خىتاي پادىشاسىنىڭ ئەمرى بىلەن كۇماراجىۋانى ئەسىرگە ئېلىپ، خىتاينىڭ پايتەختىگە ئېلىپ كەتتى. ئۇ لويانغا بارغاندىن كېيىن پادىشانىڭ ئەمرى بىلەن بۇددا كىتاپلىرىنى خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. جەمى 100 گە يېقىن كىتاپنى تەرجىمە قىلىپ چىقتى. شۇنداقتىمۇ ئەسىرلىكتىن قۇتۇلالماي 413-ژىلى 69 يېشىدا خىتاينىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتتى.

سۈلىي سۇما: مىلادىنىڭ IV ئەسىردە، 401-320 ژىللار ئارىلىغىدا ئۇيغۇرستاننىڭ ياركەنت شەھىرىدە ياشىغان ئايال مۇتەپەككۇر، شائىرە ۋە ئۇستا ناتىق-ۋائىزخان سۈلىي سۇما ياركەنت پادىشاسىنىڭ قىزى بولۇپ، كىچىكىدىنلا ئەقىللىك، زېرەك بولغان بۇ قىز بۇددا تەلىماتىنى پىششىق ئۆگىنىپ، بۇ دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىبىنى چۈشەندۈرۈش، شەرھىلەش جەھەتتىن داڭلىق ناتىق ئىدى. سۈلىي سۇما موشۇ مەزھەپنى شەرھىلەش جەھەتتىن ناگاجۇنا، ئارىيادىۋالاردىن قالسىلا ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان پىر ئۇستاز ھېساپلىناتتى. ئۇنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى ئەينى زاماندا ئۇيغۇرستانغا كەڭ تارقالغان.

ژۇقارقى فاكتلاردىن مەلۇم بولىدىكى، بۇددا دىنىنى ئىجات قىلغۇچىمۇ ۋە دۇنياغا تارقاتقۇچى ئالىملارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغان ئىدى. نېمىگە چوقۇنۇشنى بىلمەي، دىنسىز ژۈرگەن خىتايلار ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن بۇددا دىنىغا ئېگە بولغان. يالغۇز دىنلا ئەمەس، دۇنياۋىي ئىلىملارنىمۇ ئۆگەنگەنلىكىگە تارىخ گۇۋا، ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىلىم مەدەنىيەتكە ۋە دىنغا ئېگە بولغان خىتايلار بۈگۈن ئۇستازلىرىدىن ئۆز ئۆرۈپ، ئۇيغۇرلارغا دۈشمەنلىك قىلىۋاتىدۇ. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ۋاپاسىزلىق بولامدۇ؟!

تەجرىبە-ساۋاقلار

تارىخىمىزنىڭ موشۇ بابىدىن بىز ئالىدىغان تەجرىبە-ساۋاقلار مۇنۇلار:

1. ھۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ھەر خىل نەسلىدىكى خەلقلەرنى بىر بايراق ئاستىغا توپلىغان بۈيۈك ئىمپېرىيا بولسىمۇ، بۇ ئىمپېرىيانىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئۇيغۇر (تۇران) تىللىق خەلقلەر بولغان ئىدى. مۇنداق شارائىتتا، دۆلەتنىڭ ھۆلى بولغان قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىغىنى كۈچەيتىش بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىم ۋەزىپە ئىدى. ھۇن ئىمپېرىياسىنىڭ تەرەققىيلىرى موشۇ ئاساسنى چىڭ تۇتالمىدى. نەتىجىدە ئىچكى ئىختىلاپلار كېلىپ چىقتى، ھەر يەردە ئىسيانلار بولۇپ تۇردى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى دۆلەتنى پارچىلىنىشقا، مۇنقەرىزلىككە ئېلىپ كەلدى.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي دۈشمىنى خىتاي دۆلىتىنىڭ ھىيلە-مىكىر سۇيىقەستلىرىگە نىسبەتەن ھوشيارلىق يېتەرلىك بولمىدى. خىتاينىڭ: بەزى قەبىلە باشلىقلىرىنى سېتىۋېلىپ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى قويۇشىغا، شاھزادىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىپ، ئوردا ئىچىدە ماجرا چىقىرىشىغا، شۇنداق قىلىپ، دۆلەتنى

ئىچىدىن بۇزۇشقا ئىمكانىيەت بېرىلدى. يەنە شۇنىڭدەك ھۇن تەڭرىقۇتلىرى تارىخىي دۈشمىنى خىتايغا قارىتا خانا سەياسەت يۈرگۈزدى. ئەسلىدە جاسۇس بولغان خىتاي مەلىكىلىرىنى ئۆز قوينىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ دۆلەت مەخپىيىتىنى ئوغرىلىشىغا، شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىشقا ئىمكانىيەت بېرىپ قويۇلدى.

3. ئۆزىنىڭ تەڭرىقۇتلىرىدىن ئۆز ئۆرۈش، دۈشمەن تەرىپىگە سېتىلىپ كېتىش جەھەتتىن ھۇن دەۋرىدىكى ئۆيسۇنلەر تىپىك ئۆلگە ياراتتى. ھەتتا ئۇلار تۇخارلارنى قوۋۋان قىلىش بەدىلىگە ئۆزلىرىنى ساقلاپ قالغان ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى قوشۇن تارتىپ ئۇرۇش قىلىشتىنمۇ ئۇيالمىدى! مۇنداق ساتقۇنلۇق ئەمەلىيىتى كېيىنكى كۆك تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدىمۇ يەنە تەكرارلاندى. «بۆلۈنگەننى بۆرە يەر» دېگەندەك خانلىقلارنىڭ بۇ خىل خائىنلىقلىرى ئاقىۋەتتە پۈتۈن مىللەتنى ھالاك قىلىش بىلەن يەكۈنلەندى.

خەن سۇلالىسىنىڭ: «ياۋايى ياتلارنى ياۋايى ياتلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىش ئەڭ ياخشى چارە» دېگەن بۇ زەھەرلىك ئۇسۇلى بۈگۈنمۇ رول ئويناۋاتىدۇ. خىتايلار موشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ، تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەر ۋە ھۆكۈمەتلەرنى ئۇيغۇرىستان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىگە قارشى قويۇش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ جاھانگىرلىك مەنپىيەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇۋاتىدۇ.

4. خىتاي ئىمپېرىيالىسىنىڭ يۇقارقى قاتلام كىشىلىرىنى پۇل بىلەن سېتىۋېلىش، مەنسەپ بېرىپ ئالداش شۇ ئارقىلىق ئۆز خەقىدىن ئاجرىتىپ قويۇش ئۇسۇلى بۈگۈنمۇ رول ئويناۋاتىدۇ. بېسىۋېلىنغان رايونلارغا خىتاي تىللىق ئاھالىلارنى كۆپلەپ كۆچۈرۈش ئارقىلىق، يەرلىك خەلقلەرنى ئازسانلىقلارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق خەن مىللىتىگە ئاسسىمىلياسىيا قىلىپ، مىللەت سۈپىتىدە يوقۇتۇۋېتىش سەياسىتى بۈگۈنمۇ يۈرگۈزۈلۈۋاتىدۇ.

بىز ئەجدادلار تارىخىدىن ساۋاق ئالغان ھالدا تارىخىي دۈشمىنىمىز خىتاينىڭ بۇ زەھەرلىك تەدبىرلىرىگە تىغمۇ-تىغ ئاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. ئۇنداق قىلالمايدىغان بولساق، بىزمۇ ئەجدادلىرىمىزغا ئوخشاش خىتاي ئەجدىھاسىغا يەم بولۇپ دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىشىمىز مۇمكىن.

ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ شەجەرىسى

ئىسمى	ئۇنۋانى	قايسى يىللاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان
1. تۈمەنخان	تەڭرىقۇت	م.ئى ؟-209يى.
2. مودەخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 174-209يى.
3. ئاغا قايۇقخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 160-174يى.
4. كۈن چىنخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 126-160يى.
5. ئىجىشخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 114-126يى.
6. ئۇۋاخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 105-114يى.
7. بالاخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 103-105يى.
8. جولىقۇخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 101-103يى.
9. تانتابەگخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 97-101يى.
10. خۇلىگۇ	تەڭرىقۇت	م.ئى 85-97يى.
11. خۇيانتاخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 69-95يى.
12. چۇرانكۇيخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 60-69يى.
13. قۇياتخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 58-60يى.
14. قوغشارخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 31-58يى.
15. بوجىنلىخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 20-29يى.
16. سۇسەخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 11-19يى.
17. چىرىخان	تەڭرىقۇت	م.ئى 13 8-م.ك يى.
18. ئۇجروخان	تەڭرىقۇت	م.ك 18-14يى.
19. قۇتيارخان	تەڭرىقۇت	18-46يى.
20. ئۇراتبەگخان	تەڭرىقۇت	؟-46يى.
21. پانۇخان	تەڭرىقۇت	م.ئى ؟-؟.

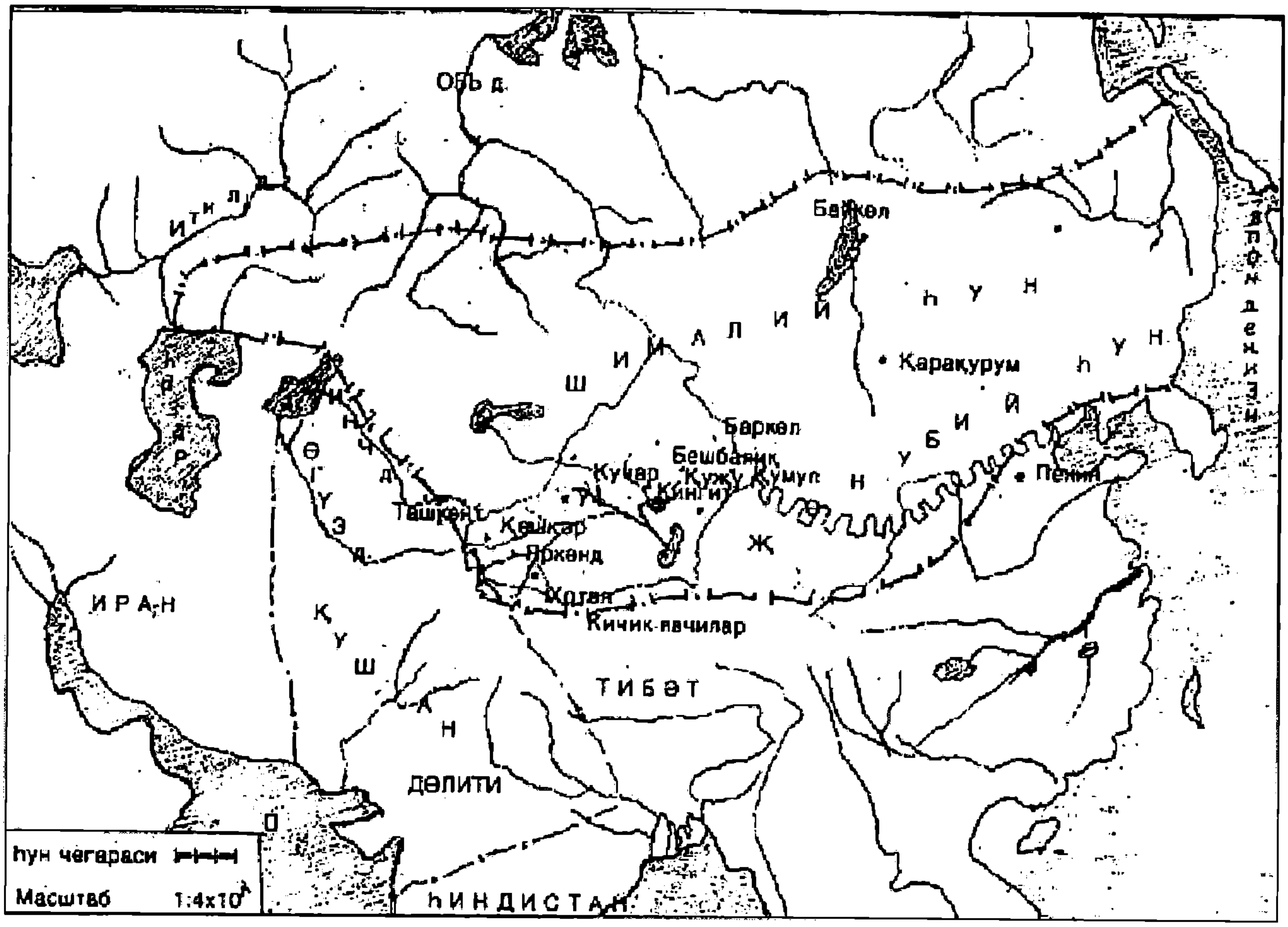

ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى (ئۆمەر ئىبراھىموۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 48-بەت).

10ـ باپ
قاغىلار (ئېگىز ھارۋۇلۇقلار) ئۇيغۇر دۆلىتى

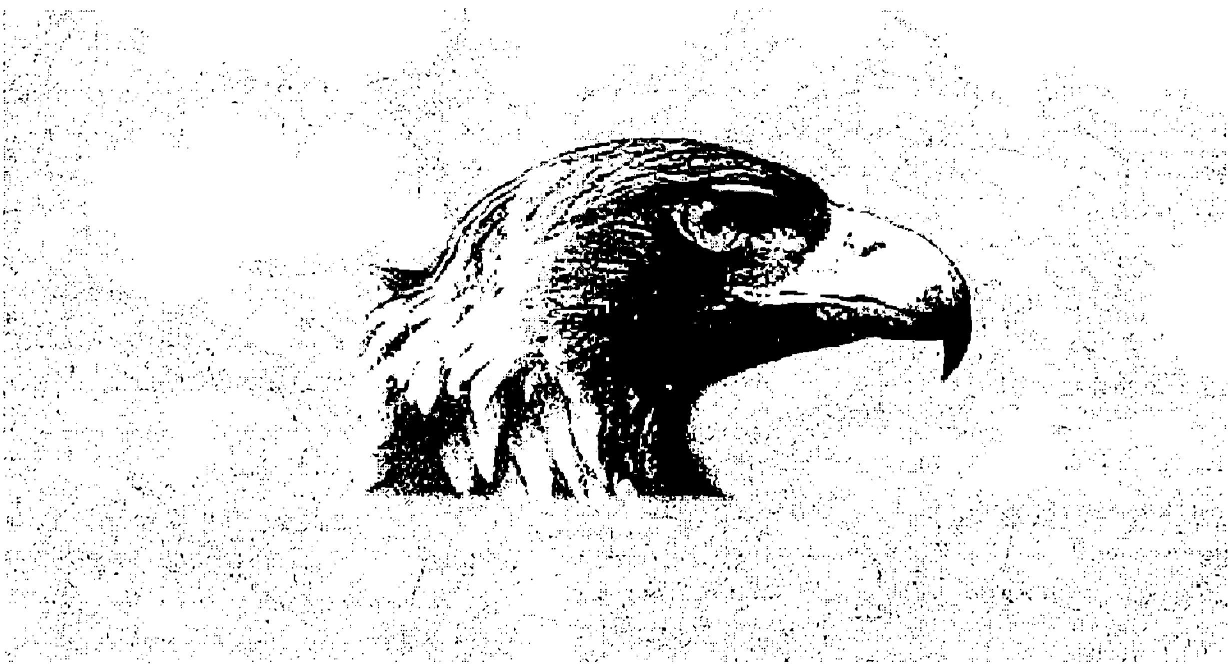

ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتى بايرىقى

ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى ــ ئاي ئۇجرۇخان

§1.خۇن ئۇيغۇر دۆلىتى غۇلىغاندىن كېيىنكى سەياسىي ۋەزىيەت

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

خۇن ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى دەپ ئاتالغان يەنە بىر قۇدرەتلىك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆتكەنلىكى تارىختىن مەلۇم. خۇن ئۇيغۇر دۆلىتى مىلادىنىڭ 216-يىلى ھالاك بولدى. كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى بولسا مىلادىنىڭ 551-يىلى قۇرۇلدى. موشۇ ئارىلىقتا 235 يىل ۋاقىت ئۆتتى. موشۇ دەۋىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلىتى بولغانمۇ، يوقمۇ؟ بۇ سوئالغا چەت ئەل تارىخچىلىرى ئېنىق جاۋاپ بەرمىگەن. خىتاي تارىخچىلىرى بولسا ياكى سۈكۈت قىلىدۇ، ياكى ھەقىقەتنى بۇرمىلىغان ھالدا جاۋاپ بېرىدۇ. مەسىلەن: خىتاي تارىخچىسى ليۇ زىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى ناملىق كىتاۋىنىڭ I قىسىم 17-بېتىدە: «تېلىلەرنىڭ خانى ئېلىبېك، شىمالىي ۋېي پادىشالىغىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئالاقە ئورناتتى. ، شىمالىي ۋېي پادىشالىغى ئۇنى غەربىي باساۋۇل شەخسىيجۇن ۋىلايىتىنىڭ تۇنجا بېگى «گاۋچى ۋاڭ» قىلىپ تەيىنلىدى» دەپ جاۋاپ بەرگەن. بۇ جاۋاپتىن: «ئۇ چاغدا ئۇيغۇرلار مۇستەقىل دۆلەت بولغان ئەمەس، ، شىمالىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر بەگلىك بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ، ۋېي پادىشالىغى ئېلىبەگنى شەخسىيجۇن ۋىلايىتىنىڭ تۇنجا بېگى-گاۋچى ۋان قىلىپ تەيىنلىگەن» دېگەن مەنا كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇر تارىخچىسى تۇرغۇن ئالماس بولسا، «ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتاۋىنىڭ «ئاۋارلار ۋە ئۇيغۇرلار» دېگەن بابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىنىڭ 487-يىلدىن 546-يىلغىچە 60 يىل ھۆكۈم سۈرگەن «ئېگىز ھارۋۇلۇقلار دۆلىتى» دەپ ئاتالغان مۇستەقىل دۆلىتى بولغان ئىدى. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ 546-يىلى ئۆز قېرىنداشلىرى كۆكتۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى» دەپ ئېنىق جاۋاپ بەردى. مۇئەللىپ «ئۇيغۇرلار» دېگەن كىتاۋىنى ئاساسەن خىتاينىڭ مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يازغانلىغىنى ياخشى بىلىمىز. دېمەك، خىتاي تارىخچىسى ليۇ زىشاۋ بۇ فاكتنى بىلمىگەن ئەمەس، ئۇنى قەستەن يوشۇرغان، تارىخنى بۇرمىلىغانلىغى ئۆز-ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك.

ئەندى ئاساسىي ماۋزۇمىزغا كەلسەك، خۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ھالاك بولۇپ تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغاندىن كېيىن، كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن مۇستەقىل دۆلەتنى قۇرۇپ، بۇرۇنقى شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى.

شۇنداق بولسىمۇ ئۇيغۇرستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا قاڭقىللار ئۇيغۇرستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ۋە ئۇنىڭ سىرتىدا ئاق خۇنلار (ئېفتالىتلار) دۆلەتلىرىنى قۇرۇشقا مۇيەسسەر بولالىدى. بىز ژۇفۇرىدىكى سوئالغا جاۋاپ بېرىش ئۈچۈن، موشۇ ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىنى قىسقىچە بولسىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز.

§2. ئاۋار ئىمپېرىياسىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مۇستەقىللىككە ئىنتىلىشى

خۇن ئۇيغۇر دۆلىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىككى تارماقتىن ئىبارەت 18 چوڭ قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ ياشاتتى. بىرىنچى تارماقتا: تۇرالار، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، خوغۇرسۇ، جىبىنلار ۋە ئۆلتىكىنلەر كىرەتتى. ئىككىنچى تارماقتا: تۇرالار، چىپۇلى، ئىجان، تارلان، تاربۇقان، قوغا، ئارون، بايان، بۆركلى، ئەركىن، قىوي ۋە يۇشۇپىلار كىرەتتى. ئۇلاردا دۆلەت موشۇ قەبىلىلەرنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلاتتى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينە شۇ تارقاقلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئاۋارلار، يەنە بىر قىسمىنى توبا سىيانپىلار بېسىۋالغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن مۇستەقىل دۆلەتنى قۇرالمىدى.

شۇنداق بولسىمۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدىكى قىسمى قەھرىمان ئوغلى بەگقۇلىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھارماي-تالماي كۈرەشتى. پەقەت V ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مەركىزىي ئازىيادە ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان ئاۋارلار قاغاناتىنىڭ شەرقتىكى توبا سىيانپىلار قاغانلىغى بىلەن، غەربتىكى ئاق خۇنلار ئىمپېرىياسى بىلەن دۈشمەنلىك ھالىتىدە تۇرغان ۋەزىيەتتىدىن پايدىلانغان ئۇيغۇرلار ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتىرىپ، ئىستىقلال جاكالىدى. مۇستەقىل مىللىي دۆلەتنى قۇرۇپ ئۇنى مەلۇم ۋاقىت ساقلاپ قالالىدى. بۇ دۆلەتنى ئۇيغۇرلار «قاڭقىللار دۆلىتى» دەپ، خىتاي تارىخچىلىرى بولسا «گاۋچى گو يەنى «ئېگىز ھارۋۇلۇقلار» دەپ ئاتىدى. ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتى ياشىغان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇنلىغى، تېررىتورىياسىنىڭ كەڭلىگى جەھەتتىن ئۆزىدىن ئىلگەركى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىگە يېتەلمىسىمۇ، تارىختا ئۆزىگە خاس مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىيدۇ. ھېچ بولمىغاندا خۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنى كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىگە باغلاشتۇرىدىغان كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئوينايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن بۇ دۆلەتنى ئالاھىدە باپ قىلىپ، تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

تارىخىي مەنبەلەرنىڭ كۆرسىتىشىچە، قېدىمىي زاماندا قىرخان (ھىنگان) تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئاۋارلار دەپ ئاتىلىدىغان بىر تايپە ياشاتتى، ئۇلۇق خۇن ئىمپېرىياسى دەۋرىدە ئاۋارلارمۇ باشقا خەلىقلەرگە

ئوخشاش ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىدە ياشىغان ئىدى. ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئاۋارلار ئۆز خانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئورخۇن ۋە تۇغلا دەريالىرىنىڭ بويلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئاۋارلار ئېتنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن تۈركلەشكەن (ئۇيغۇرلاشقان) موڭغۇللار بولۇپ تىل ۋە ئۆرپ-ئادەت جەھەتتىن ئۇيغۇرلارغا يېقىن خەلق ئىدى. «ئاۋارلار» دېگەن ئاتالغۇ ئۇلارنىڭ ئۆز تىلىدا: «قەتئىي ئىرادىلىك، قەيسەر» دېگەن مەنانى ئاڭلىتىدۇ (خىتاي تارىخچىلىرى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ يازغان خاتىرىلىرىدە باشقا مىللەتلەرنى كەمسىتىدىغان ئادىتى بويىچە ئاۋارلارنى ھاقارەتلەپ «سېسىغان گۆشتىكى قۇرتلار»، دېگەن مەنانى بېرىدىغان يېروگلىفلار بىلەن يازغان). ئەينە شۇ ئاۋارلار مىلادىنىڭ 394-يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ، توبا سىيانپىلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئاۋارلار قاغانلىقىنى قۇردى. ئۇيغۇرلارنى دوراپ، ئۇلارمۇ ئۆز پادىشالىرىنى «قاغان» دەپ ئاتاتتى. شۇنداق قىلىپ، مىلادىنىڭ 394-يىلىدىن 552-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئاۋارلار قاغانلىقى ۋۇجۇتقا كەلدى. شۇ زاماندا شەرقتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى موشۇ ئىمپېرىيىنىڭ تەركىبىدە ياشاتتى. ئاۋار قاغانى تولۇنخان شىمالىي خىتايدىكى توبا سىيانپىلار دۆلىتىگە قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلماقچى بولغاندا ئۇيغۇر خانىنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ يۈرۈشقا قاتنىشىشىنى تەلەپ قىلدى. تولۇنخاننىڭ باسقۇنچىلىق يۈرۈشلىرىگە ئۆز پەرزەنتلىرىنى بېرىشنى خالىمىغان ئۇيغۇرلار خوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ خانى بەگقۇلۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋار قاغانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. تولۇنخان ئۇيغۇر ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كۈچلۈك قوشۇنلىرىنى ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاۋارلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى. دەسلەپكى جەڭلەردە بەگقۇلىنىڭ چېۋەر قولباشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار غەلىبە قازىنىپ تۇردى. مىلادىنىڭ 430-يىلىغا كەلگەندە ئاۋار قوشۇنلىرى كەڭ كۆلەمدە قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى باشلىدى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار ئېغىر چىقىم تارتىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئازغىنا ئادىمى بىلەن ئۇرۇش مەيدانىدىن چېكىنىپ چىققان بەگقۇلى باشقا ئامال بولمىغانلىقتىن، ئاۋارلارنىڭ دۈشمىنى توبا سىيانپىلار خانلىقىغا بېرىپ، سىياسىي پانا ئالدى. بىراق، ئۆز ئېلىنى ئاۋارلار باسقۇنچىلىقىدىن ئازات قىلىش مەخسىتىگە يېتەلمىگەن بەگقۇلى ئۆز ئىچىدىن ئازابلىنىپ، كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ قالدى. موشۇ كېسەللىكتىن ساقىيالماي توبا سىيانپىلارنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتتى. توبا خانى توبايغا ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقدىشى ئۇيغۇر قەھرىمانى بەگقۇلىنىڭ ئۆلۈمىگە دۆلەت بويىچە ماتەم ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ دەپىن مەراسىمى دەب-دەبەلىك ھالدا ئۆتكۈزۈلدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇ قەھرىمان ئوغلىنى ھۆرمەتلەپ، ئۇنىڭ شەنىگە مەدھىيە قوشاقلىرىنى توقۇپ، ئۇزاق زامانلارغىچە ئۇنى ئەسلەشتى. شۇ قوشاقلارنىڭ بىر قىسمى بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. قوشاقتا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«بەگقۇلى كېلىۋاتىدۇ» دېگەندە ئانا،
بوۋاقنىڭ يىغىسى توختايدۇ شۇ ئان.
يازقىزلار چاچ تاراپ، ناخشا ئېيتىدۇ:
«يىگىتىم بولسىدى، بەگقۇلى سىمان!»

بۇ خىل قوشاقلارنىڭ توقۇلۇپ، موشۇ كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ باتۇر ئوغۇللىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرۈپ، ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بەگقۇلى باشچىلىقىدىكى ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاۋارلار ئىسيانچى ئۇيغۇرلاردىن قاتتىق ئۆچ ئالدى. ئىسياندا ئاساسىي رولنى ئوينىغان بەگقۇلىنىڭ خوغۇرسۇ قەبىلىسى ئاھالىسىنىڭ 80 پايىزى قىرىپ تاشلاندى!

ئاۋار قاغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇپ، ئالتاي ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، موشۇ خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنى تېخىمۇ ئاشۇردى. V ئەسىرنىڭ I يېرىمىدا، تالان قاغاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئاۋار دۆلىتى تېخىمۇ كەڭىيىپ، ئىمپېرىيە باسقۇچىغا كىردى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى: شەرقتە كورېيىدىن تارتىپ، غەربتە ئىلى ۋادىسىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ئەتراپىدىن، جەنۇبتا دۇنخۇاڭغىچە سوزۇلغان ئىدى. دېمەك، شەرقىي ئۇيغۇر زېمىنلىرى پۈتۈنلەي ئاۋار قاغانلىقىغا تەۋە بولدى. بىراق V ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاۋارلار بىر ۋاقىتتا ئىككى كۈچلۈك رىقابەتچىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ بىرسى شەرقتىكى خوشنىسى توبا سىيانپىلار دۆلىتى، يەنە بىرسى غەربتىكى ئاق ھۇنلار ئىمپېرىيىسى ئىدى.

ئاۋار قاغانلىقىنىڭ شەرق ۋە غەربتە ئىككى چوڭ دۈشمەن ئوتتۇرىسىدا تۇرغان قىيىن ئەھۋالدىن پايدىلانغان شەرقىي ئۇيغۇرلار مىللىي مۇستەقىللىق بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يەنە كۈرەش مەيدانىغا چىقتى. ئۇلار بۆركلى قەبىلىسىنىڭ خانلىرى ئاكا-ئۇكا ئايۇجىرۇ بىلەن چۇنچىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇرۇشتا غەلىبە قازاندى. شۇنداق قىلىپ، ئاۋارلارنىڭ 85 يىل داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىدى.

بۇلار ئەسلىدە، قەدىمكى زاماندا تۇرالار دەپ ئاتالغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ھازىرقى موڭغۇلىيا دالىلىرىدا كۆچۈپ-قونۇپ ياشاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ياش دۆلىتىنى دۈشمەنلىك ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش مەخسىتىدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار يايىق دالاسىغا، ئالدى ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ كۆچمەنلە 12 قەبىلىدىن تەركىپ تاپقان 120000 ئائىلە، تەخمىنەن 600000 مىڭ ژاندىن ئوشۇق ئاھالى ئىدى. ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر ماكانى-ئانا ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىپ، بۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بەن قوشۇلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن زورايدى. ئاۋارلارنىڭ جازا زورەۋزۇشىگە تاقابىل تۇرۇپ، مىللىي مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالغىدەك كۈچ قۇدرەتكە ئىگە بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ئۆزلىرىگە تاقابىل تۇرۇشىنى خالىمىغان ئاۋار قاغانى تولۇنخان II ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغايخانلار ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىشتى. يايىق دالاسى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان قېرىنداشلىرىدىن مەدەت ئالغان كۆچمەن ئۇيغۇرلار ئايۇجرۇ ۋە چونچىخانلارنىڭ قوماندانلىقىدا قوغلاپ كەلگەن ئاۋار ئەسكەرلىرى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە ئۇچرىشىپ، ھەل قىلغۇچى جەڭگە كىرىشتى. ئۇيغۇرلار ئاۋارلارنىڭ جازالىغۇچى ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلىپ شانلىق غەلىبە قازاندى. جەڭدە مەغلۇپ بولغان تولۇنخان II قېچىپ بارغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ خانزادىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئايۇجرۇخان موشۇ ئۇلۇق غەلىبىدىن كېيىن ماناس دەرياسىنىڭ بويىدا (ھازىرقى ماناس شەھىرى ئەتراپىدا) يېڭى قەلئە سالدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، تارىختا ئالتىنچى قېتىم ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلدى. يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتى ئايۇجرۇ «ئۇلۇق تەڭرىقۇت» دەپ، چونچى بولسا «ئۇلۇق بەگ» دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەتنى خىتاي تارىخچىلىرى گاۋچى گو «ئېگىز ھارۋۇلۇقلار دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. بۇ دۆلەت ياش بولۇشىغا قارىماي، خېلە كۈچلۈك سەياسىي فىگۇرا بولۇپ مەيدانغا چىقتى. ئۇ ئاز دېگەندە 600000 ئاھالىغا، 120000 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىغا ئىگە ئىدى.

ئومۇمەن، قاڭقىللار 12 قەبىلىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭى ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان قەبىلە ئىدى. يەنە بىرى ئوغۇز دەپ ئاتالغان قەبىلە ئىدى.

ئۇنىڭ تېررىتورىياسى ھازىرقى ئۇيغۇرىستاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن، جەنۇپتا چەرچەن دەرياسىغىچە، شەرقتە قۇمۇلدىن، غەربتە قاراشەھەرگىچە، شىمالدا تەڭرىتېغىنىڭ مۇز داۋانىغىچە سوزۇلغان ئىدى.

يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلىتى ئىچكى-تاشقى جەھەتتىن قىيىن ئەھۋالدا تۇراتتى. ئۇ شەرقتەب ئاۋارلار قاغانلىقىنىڭ، غەربتە ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسىنىڭ، جەنۇپتا بولسا تىبەتلىكلەرنىڭ ھەربىي تەھدىتىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ سىرتىدا خىتاي پادىشالىرى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ روناق تېپىپ، كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىماتتى. موشۇنداق شارائىتتا ۋەزىيەتنى توغرا مۆلچەرلىگەن ئۇلۇق تەڭرىقۇت ئايۇجرۇ ياش ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىختىسادىنى رىۋاجلاندۇرۇشقا، مۇداپىئە كۈچىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشتى. ئۇ چاغدا تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرى ئاق ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىدى. موشۇ ئاق ھۇنلاردىن كېلىدىغان خوۋۇپقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئايۇجرۇخان ئۆز ئىنىسى چونچىغا بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى بېرىپ، قاراشەھەردە مۇداپىئەدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى، ئۆزى بولسا، زور تۇركۇم ئەسكەرلىرىگە باش بولۇپ، ئاۋارلار قاغانلىقىدىن كېلىدىغان خوۋۇپقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن شەرقىي-شىمالدىكى ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا مۇداپىئەدە تۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن دىپلوماتىك چارە-تەدبىرلەرنى ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ شەرقتىكى خوشنىسى توبا سىياپىيلار خانلىقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئاۋارلارنىڭ تەجاۋۇزىغا بىرلىشىپ تاقابىل تۇرۇش مەخسىتىدە تۈزۈلگەن ھەربىي ئىتتىپاق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئايۇجرۇخان دۆلەتنىڭ ئىختىسادىي قۇدرىتىنى ئاشۇرۇش مەخسىتىدە، خەلق ئىگىلىكىنى رىۋاجلاندۇرۇش چارىلىرىنى قوللاندى.

ئۇ چاغدا دۆلەت تەۋەسىدىكى غەربىي ئۇيغۇرلار ئاساسەن دېخانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن قىسمەن چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بولسا، ئاساسەن چارۋىچىلىق، قىسمەن دېخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. دېمەك، دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، كانچىلىق ۋە سودا-سېتىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي تارماقلىرى بولۇپ ھېساپلىناتتى. ئۇيغۇر دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ژىللاردا موشۇ ئىگىلىكنى رىۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك چارىلار ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. ئىگىلىكنىڭ رىۋاجلىنىشى، تېچلىق ئاسايشلىق تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئورنىشى نەتىجىسىدە، خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىمۇ تېز كۆتىرىلدى. قىسقىسى، مىللىي مۇستەقىللىك-ئۇيغۇر خەلقىگە بەخت-سائادەت ئېلىپ كەلگەن ئىدى.

ئۇلۇق تەڭرىقۇت ئايۇجرۇ موشۇنداق ئىختىسادىي ھەربىي قۇدرەتكە تايانغان ھالدا، ئۆز ۋاقتىدا ياتلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ئۇيغۇر ۋۆتلىرىنى ئازات قىلىش كۈرىشىنى باشلاۋەتتى. ئۇ دەسلەپ، تۇرپان

ۋىلايىتىنى ئاۋارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىن ئازات قىلدى. ئاۋارلارغا سېتىلغان تۇرپان خانى گەنشۇگۇينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۇڭخۇاڭلىق بىر ئۇيغۇرنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن لولان خانلىقىنىمۇ ئاۋارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازات قىلدى. ئاندىن كېيىن تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، لوبنور كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنى ئازات قىلدى. ئۇيغۇر دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە كۈچ-قۇۋۋەت تېپىپ گۈللىنىۋاتقان موشۇنداق شارائىتتا ئاۋارلار قاغانلىقى بۇ دۆلەتكە چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بىراق، مىلادىنىڭ 508-ژىلى ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسى كۆپ سانلىق ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى (ئەسلىدە ئاق ھۇنلارمۇ ئۇيغۇر تىللىق ھۇن قەبىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىدى). مەملىكەتنىڭ جەنۇبىي چېگارىسىنى مۇداپىيە قىلىپ تۇرغان چونچىخان جەڭ مەيدانىدا قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، مەرتلەرچە قۇرۋان بولدى. بىراق، قوماندانىدىن ئايرىلىپ قالغان ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ، مەغلۇپ بولدى. قاراشەھەر ئۇرۇشىدا غەلىبە قازانغان ئاق ھۇنلار چونچىخاننىڭ: باتۇر، ئېلىبەگ دېگەن ئىككى ئوغلىنى ئەسىر قىلىپ، قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلار قاراشەھەر ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئەسلىدە ئايۇجرۇ تەگرىقۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى بولۇپ ژۈرگەن بەزى بەگلەر موشۇ مەغلۇبىيەتنى بانە قىلىپ، ئۇلۇق تەگرىقۇت ئايۇجرۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بارىيان ئىسىملىق بىر بەگنى خان قىلىپ كۆتەردى. بىراق، ئايۇجرۇ بىلەن چوچىنىڭ تەرەپدارلىرى بارىياننىڭ قانۇنسىز خانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىدى.

ئاق ھۇنلارنىڭ قولىدا تۇتقۇن بولۇپ تۇرغان چونچىخاننىڭ چوڭ ئوغلى باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىدە يۈز بەرگەن ۋاقىئەلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھاكىمىيەت كىرىزىسىنى تۈگىتىش مەخسىتىدە، ئاق ھۇن ئىمپېراتورىنى قايىل قىلىپ، ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 509-ژىلى ئۆز ئېلىغا قايتىپ كەلدى، ئۇنى ھىمايە قىلغان ئوردا ئەمەلدارلىرى بارىياننى ئۆلتۈرۈپ، باتۇرنى خان قىلىپ تەختكە ئولتارغۇزدى. باتۇر خان بولۇپ تەختكە ئولتارغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاق ھۇن بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. شۇ ئاتقىلىق ئاق ھۇنلاردىن كېلىدىغان خوۋۇپنى يوقاتتى. شەرقىي خوشنىسى توبا سىيانپىي دۆلىتى بىلەنمۇ ئىلگىرىدىن بار بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي سەياسىي جەھەتتىن قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. موشۇنداق بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن ئاۋارلار ئىمپېرىياسىگە تولۇق قارشى چىقتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئاۋارلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلار يەنە باشلىنىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 511-ژىلى ئاۋار قاغانى توقخان ھەربىي كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، باتۇرخانغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى. بارىكۆلنىڭ شىمالىدا بولغان ئۇرۇشتا باتۇرخان ئەسكەرىرى مەغلۇپ بولدى. بىراق ئۇ تاكتىكىلىق چېكىنىش قىلىپ ئۆز قوشۇنلىرىنى ئالاپەتتىن ساقلاپ قالدى. توقخان بولسا، ئەپلىك پۇرسەت كەلگەندە جايىدا ھۇجۇم قىلىش مەخسىتىدە ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى ئاقئا بېرىپ جايلاشتى. شۇ ئارىدا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئىتتىپاقدىشى توبا سىيانپىلار خانلىقىدىن ياردەمگە ئەۋەتىلگەن قوشۇنلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان توقخان ۋەزىيەت ئۆزىگە پايدىسىز تەرەپكە قاراپ ئۆزگەرگەنلىگىنى كۆرۈپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدىن كېچىپ، ئۆز ئېلىغا قايتىپ كەتمەكچى بولۇپ، تاغدىن چۈشۈپ، تۈزلەڭلىك ئارقىلىق چېكىندى. ئەھۋالنى سەگەكلىك بىلەن كۈزىتىپ تۇرغان باتۇرخان ناھايىتى تېزلىكتە يېتىپ كېلىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئاۋار قوشۇنلىرىنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. باتۇرخان باسقۇنچى توقخاننى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، غالىبىيەت نىشانى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىتتىپاقچىسى توبا سىيانپىلار دۆلىتىنىڭ خانىغا «سوغات قىلىپ» ئەۋەتىپ بەردى.

توقخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، تەختكە ئولتارغان شاھزادە چۇنۇخان ئاتىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن 5 ژىل ھەربىي تەييارلىق كۆردى. مىلادىنىڭ 516-ژىلى ناھايىتى كۆپ سانلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىگە يەنە ھۇجۇم قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا چۇنخاننىڭ ئەسكەرلىرى غەلىبە قازاندى، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. دۈشمەنلەر باتۇرخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ تارتقۇزۇپ، تېنىنى پارە-پارە قىلىپ تاشلىدى. چۇنخان شۇنداق قىلىپ ئاتىسىنىڭ ئۆچىنى ئالدى. باتۇرخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى ئېلىبەگ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانى بولۇپ تەختكە ئولتاردى. ئېلىبەگ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تىرىشتى. ئۇ خوشنىلىرى ئاق ھۇنلار بىلەن، توبا سىيانپىلار دۆلىتى بىلەن بولغان ئىتتىپاقنى ساقلاپ قالدى. مەملىكەتنىڭ ئىختىسادىي ۋە ھەربىي قۇدرىتىنى ئاشۇردى. موشۇنداق تەييارلىقلاردىن كېيىن ئاۋارلارنىڭ ئۈستىگە ژۈرۈش قىلىپ، قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا ئاۋار قاغانى براھماننىڭ ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلىپ، ئۇلۇق غەلىبە قازاندى. بىراق 9 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاۋار قاغانى ئاناغاي ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قايتىپ كەلدى. بۇ قېتىم ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشى ئېلىبەگنىڭ سەھۋەنلىگىدىن ئەمەس،

ئۇنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان توبا سىيانپىلارنىڭ دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىدىن بولغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 537-يىلى ئاۋار قاغانى ئاناغاي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۇيغۇر خانى يوقۇمۇ مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. جەڭدىن شەرەپسىز قايتىپ كەلگەن يوقۇنى ئىلىبەگنىڭ ئوغلى بەگچى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتاردى. بىراق بەگچىمۇ مەملىكەتنى ئېغىر ئەھۋالدىن پىلىپ چىقالمىدى، چۈنكى بۇ چاغدا ئۇيغۇر دۆلىتى بۇرۇنقى ئىتتىپاقداشلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىدى.

تۈركلەر ئالتاي تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشاتتى. ئۇلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئاۋارلارنىڭ باسقۇنچىلىق ھۇجۇملىرىدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئوغۇز تىللىق ئۇيغۇر قەبىلىسى ئىدى. ئەينە شۇ تۈركلەر ئۆز خانلىرى ئاكا-ئۇكا بۇمىنخان (تۇمەنخان) بىلەن ئىستىمىخانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە باش كۆتىرىپ چىقتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 546-يىلى كۆچ توپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەشكە ئىنتىلدى. ئەينە شۇ تۈركلەر ئاۋار قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن كېتىپ بارغان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ئارقا تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تار-مار قىلدى، شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى دۈشمەن كۈچلەر تەرىپىدىن ئەمەس، ئۆز قېرىنداشلىرى-كۆكتۈركلەرنىڭ قولى بىلەن يوقىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، تارىختا «ئېگىز هارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ ئاتالغان بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ 487-يىلىدىن 546-يىلىغىچە 60 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

تەجرىبە-ساۋاقلار

ژۇقۇرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ دۆلەت ئىنتايىن قىيىن شارائىتتا قۇرۇلۇپ، قىيىن شارائىتتا ياشىدى. دۆلەتنىڭ 60 يىللىق دەۋرى پۈتۈنلەي دېگىدەك تاشقى دۈشمەنلەر بىلەن ئۇرۇش، جەڭلەر ئىچىدە ئۆتتى. ئۇيغۇرلار ئىشۇ 60 يىل جەريانىدا شەرقتە ئەڭ كۈچلۈك ھېساپلانغان ئاۋارلار ئىمپېرىياسىنىڭ ئالدىنى توساپ، بۇ ئىمپېرىيانىڭ باشقا خوشنا ئەللەرگە تەجاۋۇز قىلىشىغا ئىمكانىيەت بەرمىدى. موشۇنداق خەتىرجەم، تىنىچ شارائىتتا شەرقتىكى توبا سىيانپىلار دۆلىتى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئېگىلىگى بىلەن مەدەنىيىتىنى ئەركىن رىۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىدى. موشۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۇيغۇر خەلقىگە رەخمەت ئېيتىشى كېرەك!

ئىككىنچىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسى ئاستىدا ئالتايدىكى تۈرك قەبىلىسى ئاۋارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن خاتىرجەم ياشاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىختىسادىي ھەربىي كۈچىنى ئۆلغايتىپ، ئۆزىنى ئۇگشاۋىلىشقا مۇۋاپىق بولغان ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا كۈچ توپلىغان ئەشۇ تۈركلەر ئۆز قېرىنداشلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، تاشقى دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنىڭ ئورنىغا ئۆز قېرىندىشى بولغان ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئۆز قولى بىلە يوقىتىپ، چوڭ تارىخىي خاتالىق ئۆتكۈزدى. بۇنىڭدىن پەقەت بىزنىڭ ئورتاق دۈشمەنلىرىمىز پايدا ئالدى.

ئېگىز هارۋۇلۇقلار دۆلىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن كۆكتۈركلەر دۆلىتى قۇرۇلدى. تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرى ئۇيغۇرنىڭ ئوغۇز تىللىق گۇرۇپپىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇشىغا قارىماي، يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتنى مىللەتنىڭ نامى بىلەن «ئوغۇز دۆلىتى» دەپ ئاتىماي، قەبىلىنىڭ نامى بىلەن «كۆكتۈرك دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. بۇمۇ بىر تارىخىي خاتالىق بولدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئاكادېمىك بارتولد: **«تۈرك» بۇ بىرلىككە كەلگەن مىللەتنىڭ نامى بولماستىن، سەياسىي نام يەنى دۆلەتنىڭ نامىدۇر. كۆك تۈرك دۆلىتىدىكى خەلقنىڭ ئەسلى نامى ئوغۇزلار ئىدى»** دىدۇ.

يەنە بىر تارىخچىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتىمىننىڭ پىكرى بويىچە: **«ئەگەر مىللەت نەمىنى ئىزدەشكە توغرا كەلسە، ئەڭ قەدىمقى تۇران نامىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك. چۈنكى ئۇلار ھونلاردىنمۇ ئاۋال دۆلەت تەسىس قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ تۇران نامىنى دۇنياغا تونۇتقان ئىدى». دېمەك، «تۇران» بۇ مىللەتنىڭ نامى ۋە ئىرقىنىڭ نامى. «تۈرك» بولسا، ئەسلىدە بىر قەبىلىنىڭ نامى ئىدى، كېيىن دۆلەتنىڭ نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن** («قېدىمكى مەركىزي ئازىيا»، 115-بەت).

ئىكىنچىدىن، كۆك تۈرك دېگەن نام ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىل داۋام قىلغان تارىخىنى ئۆزۈپ قويىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا دۆلەتنى كىمنىڭ نامى بىلەن ئاتاش مەسىلىسىدە تالاش كېلىپ چىقتى. مىللەت نامىنىڭ ئورنىغا قەبىلە نامىنى دەسسەتكەن بۇ خاتالىقنىڭ دەردىنى تا بۈگۈنگىچە تارتىۋاتىمىز.

بىز تارىختا قىسقا ۋاقىت ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆتكەن قاڭقىللار-ئېگىز هارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئەسلىگەن ۋاقتىمىزدا، موشۇ ئاچچىق ساۋاقلارنى ئۇنتىماسلىقىمىز لازىم. بۈگۈنكى ئېلىپ بېرىۋاتقان مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىمىزدە ئەجدادلارنىڭ موشۇ خاتالىقىدىن ئىبرەت ئېلىشىمىز لازىم!

ئىپگىز هارۋۇلۇقلار دۆلىتىدىكى خانلارنىڭ شەجەرىسى

№	ئىسمى	پادىشالىق قىلغان دەۋرى
1	ئاپۇجرۇ	487-508 يىللار
2	بارىيان	508-510 يىللار
3	باتۇرخان	510-516 يىللار
4	ئىلىبەگ	516-520 يىللار
5	يۇفۇ	520-537 يىللار
6	بەگچى	537-546 يىللار

ئىپگىز هارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى

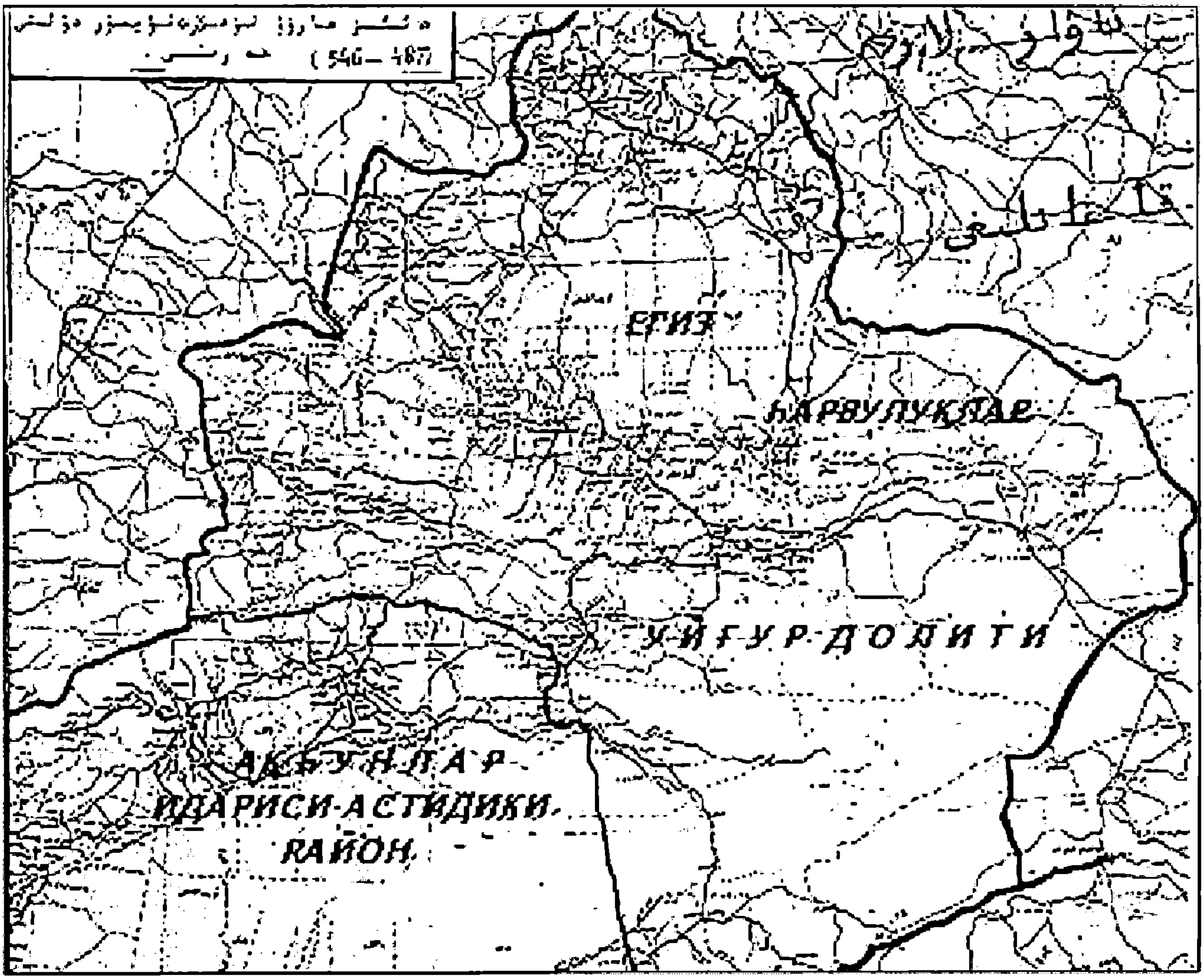

11-باپ

ئاق هۇنلار (ئېفتالىتلار) ئۇيغۇر دۆلىتى

ئاق هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

ئاق هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قورغۇچىسى—ئاقشۇڭقارخان

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

بىز ژۇقارقى باپتا ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. بىراق، ئېگىز ھارۋۇلۇقلار دۆلىتى شۇ دەۋىردىكى بىردىن-بىر ئۇيغۇر دۆلىتى ئەمەس.

ئەسلىدە ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قاڭقىللار دۆلىتىدىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە ئىككى دۆلىتى مەۋجۇت بولغان ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەر ئىككىسى قېدىمقى تۇران تېررىتورىيىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، خوشنا ئەللەرنىمۇ ئىستىلا قىلىپ، بۈيۈك ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن شۆھرەتلىك دۆلەتلەر بولغان ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ بىرسى-كۇشان ئىمپېرىيىسى، يەنە بىرسى ئاق ھۇن ئىمپېرىيىسى. تارىخىي دېرەكلەرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى: شىمالدىكى سوغدىيانە ئۆلكىسىدىن جەنۇبتىكى ھىندى دەرياسىغىچە، شەرقتىكى پامىر تېغىدىن غەربتىكى پارفىياگىچە سوزۇلغان. ئۇنىڭ پايتەختىمۇ ھازىرقى ئاۋغانىستاندىكى بەلخ شەھىرى بولغان ئىدى. كۆرۈپ تۇرۇۋىمىزكى، بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى ئۇيغۇرستان زېمىنىنىڭ سىرتىدا بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن گەرچە بۇ دۆلەتنى قۇرغۇچىلار ھەم مۇۋاپپەقىيەتلىك باشقۇرغان خانلار ئۇيغۇر تىللىق توخار قەبىلىرى بولسىمۇ، بۇ دۆلەتنى ئالاھىدە تونۇشتۇرۇش ھاجەتسىز دەپ ھېساپلىدىم.

ئەندى ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسىغا كەلسەك، بۇ ئىمپېرىيانىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇيغۇرستاننىڭ قاراشەھەر رايونىدىن غەربتە ئىراننىڭ ساسانىيلار دۆلىتى چېگارىسىغىچە، شىمالدا بالقاش كۆلىدىن جەنۇبتا ھىندىستاننىڭ گاڭگ دەرياسى ۋادىسىغىچە سوزۇلغان ئىدى. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇيغۇرستان تېررىتورىيىسىنىڭ مۇتلاق كۆپ قىسمى، كېيىنىرەك ھەممىسى موشۇ ئىمپېرىيانىڭ تەۋەلىگى بولغان. بۇ دۆلەتنىڭ ئاساسىي پۇخرالىرىمۇ ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر بولغان ئىدى. دېمەك، خەلقىمىزنىڭ 140 ژىللىق تارىخى ۋە تەغدىرى موشۇ ئىمپېرىياگە مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر بىز ئاق ھۇنلار ئىمپېرىيىسى ھەققىدە سۆز ئاچماي ئۆتۈپ كېتىدىغان بولساق، خەلقىمىزنىڭ 140 ژىللىق تارىخى يېپىق بويىچە قالىدۇ. يەنە بىز تارىخنى ئۈزۈپ قويغان بولىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن نۆۋەتتىكى باپتا ئاق ھۇنلار دۆلىتى توغرىلىق قىسقىچە بولسىمۇ مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

§1. ئاق ھۇنلار ئۇيغۇر ھۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە كۆتىرىلىشى

ئاق ھۇنلار دېگىنىمىز زادى كىملەر؟

شۇ زاماندا كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي-شىمالىدا ياشايدىغان تۇران (تۈركىي) تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر تايىپە بار ئىدى. بۇ تايىپە ئۇلۇغ ياۋچىلار (توخارلار) بىلەن ھۇنلارنىڭ ئېتنىك قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان تايىپە ئىدى. ئۇلارنى ئېۋروپىلىقلار «ئېفتالىتلار» دەپ ئاتىسا، ۋىزانتىيا تارىخچىسى پ.كىسارىسكىي «ئاق ھۇنلار» دەپ ئاتىغان ئىدى. ئەزەلدىن جەڭگىۋار بولغان بۇ چەۋەنداز قەبىلىلەر ھۇن ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىن پەيدا بولغان بوشلۇقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ سەياسىي ھاكىمىيىتىنى قۇرۇۋېلىشقا ئىنتىلدى. ئۇلار ئالدى بىلەن شەرققە ژۈرۈش قىلىپ، ئارالدىن بالقاش كۆلىگىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى ئىگەللىدى. ئاندىن كېيىن ئاستا-ئاستا كۈچ توپلاپ جەنۇبقا قاراپ ژۈرۈشنى باشلاپ، باكتىرىيا (ھازىرقى ئاۋغانىستان) تېررىتورىيىسىنى ئىگەللەپ ياتقان كۇشانلار ئىمپېرىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇۋېلىشتى. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەۋى: بۇ دەۋىردە كۇشان ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ غەربتىكى خوشنىسى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار ھاسىراپ، ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئىدى. دەل موشۇ دەۋىردە ئاق ھۇنلارنىڭ تۇنجا خانى باراخ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئاقشۇڭقار پادىشالىق تەختىگە ئولتاردى. ئاق ھۇنلار كۇشان خانى كىتارادىن باكتىرىيانى تارتىۋالغاندىن كېيىن، غەربتىكى خوشنىسى ئىرانىيلار بىلەن، جەنۇبتىكى خوشنىسى ھىندىستان بىلەن يۈزمۇ-يۈز دۈچ كەلدى. بۇ ئەھۋالدا ئاق ھۇنلارنى كۈچلۈك دۈشمەنلەرگە قارشى قاتتىق جەڭلەر كۈتمەكتە ئىدى. ۋەزىيەتنى دۇرۇس مۆرچەرلىگەن ئاقشۇڭقارخان جىددىي ھەربىي تەييارلىقلارنى ئېلىپ باردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئالدى بىلەن ساسانىيلار بېسىۋالغان تۇران زېمىنى خۇراسانغا بېسىپ كىردى. ئۇ زاماندا ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھى بەھرام گور بولۇپ، ئۇرۇشقا تەجرىبىلىك قوماندان ئىدى. بەھرام گور كۆرۈنۈشتە بۇ ئىشقا ئانچە ئېتىۋار قىلمىغاندەك بولۇپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شىمالدىكى ئەزەربەيجان دالاسىغا ئوۋ ئوۋلاشقا ماڭدى. ئاندىن كېيىن، ئاق ھۇن ئەسكەرلىرى قوماندانىنىڭ بىخۇتلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى ناھايىتى چاققانلىق بىلەن ئاق ھۇن قوشۇنىنى ئارقا تەرىپىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ، قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. مەرۋە شەھىرىنىڭ يېنىدىكى كۇسمىھان دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئاق ھۇنلارنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى، سەركەردىسىنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئامالسىز قالغان ئاق ھۇنلار ئامۇدەرياسىنىڭ شىمالىغا چېكىندى. شۇنداق بولسىمۇ، موشۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ يەنە تەكرارلىنىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاخىر كېلىشىم تۈزۈلدى. كېلىشىم بويىچە، بەلخ شەھىرىدىن 400 چاقىرىم ژىراقلىقتىكى تالخان دېگەن يەرنى چېگارا قىلىپ بەكىتىپ، شۇ جايغا چېگارا تېشى ئورنىتىلدى. بەھرام ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا

ئوغلى پىروز شاھ بولغاندىن كېيىن جۇقارقى كېلىشىم شەرتىنى بۇزۇپ، مىلادىنىڭ 480-ژىلى ئاق ھۇنلارنىڭ ئىدارىسى ئاستىدىكى باكتىرىياگە ھۇجۇم قىلىپ بېسىپ كىردى. بۇ چاغدا ئاقشۇڭقارخان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تۇرمانخان خان بولغان ئىدى. بىرىنچى ئۇرۇشتا پىروز مەغلۇپ بولۇپ، تۇرمانخاننىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى، بىراق تۇرمانخان ئۇنىڭ ئۆلتۈرمىدى. پىرۇش ئۆزىنىڭ سەھۋەنلىگى ئۈچۈن كۆپ مىقداردىكى قىممەتلىك ماللارنىڭ سوغا قىلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تالخان شەھىرىنى ئاق ھۇنلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئاندىن كېيىن تۇتقۇنلىقتىن ئازات بولۇپ ئۆز ئېلىغا كەتتى. بىراق، مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن پىروز ئۆزىنىڭ غەربىي خوشنىسى ۋىزانتىيا ئىمپېرىيەسىدىن نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈچ ۋە ھەربىي ياردەم ئېلىپ، ئىككىنچى قېتىم ئاق ھۇنلار تېررىتورىياسىگە يەنە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ كەلدى. بىراق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ يەنە ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ قېتىم پىروز تۇرمانخانغا 30 خېچىرغا ئارتىلغان كۈمۈچنى بېرىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلى كاۋادنى بارىمتايلىققا قويۇپ، ئاندىن كېيىن تۇتقۇنلۇقتىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئېلىغا كەتكەن ئىكەن. تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كۆرسىتىشىچە، پىروز مىلادىنىڭ 484-ژىلى ئاق ھۇنلار تېررىتورىياسىگە 3-قېتىم ھۇجۇم قىلىپ بېسىپ كىرگەن. بۇ قېتىم ئاق ھۇن ئەسكەرلىرى تاكتىكا ئىشلىتىپ، بىر مەيدان ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئارقىسىغا قاراپ قاچقان، ئىران ئەسكەرلىرى بولسا كۆرەڭلەپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىن قوغلاپ ماڭغان. شۇنداق قىلىپ، ئاق ھۇنلار ئىران ئەسكەرلىرىنى ئالدىن تەييارلاپ قويغان قاپقانغا چۈشىرىپ، پۈتۈنلەي قىرىۋەتكەن ئىكەن. موشۇ جەڭدە پىروز شاھنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنداق قىلىپ، ئىراننىڭ ساسانىيلار سۇلالىسى ھەر ژىلى ئاق ھۇنلارغا سېلىق تۆلەپ تۇرۇدىغان بېقىندا دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغان.

ئاندىن كېيىن ئاق ھۇنلار تۇرمانخاننىڭ يېتەكچىلىگىدە جەنۇبىي خوشنىسى ھىندىستان زىمىنىغا بېسىپ كىرىپ، جامنا، گانگ دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، سىند، كاتىخى، ئاۋار، مالۋا، گۇجرات قاتارلىق ئوتتۇرا ھىندىستان زىمىنلىرىنى ئىگەللىۋالغان.

تۇرمانخاننىڭ ئوغلى مىھرا قۇلا خانلىق قىلغان دەۋرىدە بولسا، ئاق ھۇن ئىمپېرىياسىنىڭ تېررىتورىياسى كېمىيىپ، ئوتتۇرا ئازىيا، ئوتتۇرا ھىندىستان، تارىم ۋادىسى، جۇڭغار دالاسى بىلەن تۇرپان ئويمانلىغى قاتارلىق زىمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. تۇرالارنىڭ ئادىتى بويىچە، ھەر قايسى ۋىلايەت-ئايماقلارغا ئۇنى باشقۇرىدىغان خانلار بىلەن تېكىنلەرنى قويغان. شۇنداق قىلىپ، ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسى يالغۇز تۇران زىمىنىلا ئەمەس، خوشنا ئەللەرنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئۆز دەۋرىدە مىسلىسىز بۈيۈك ئىمپېرىيا بولغان ئىدى. بولۇپمۇ ھىندىستاننىڭ گانگ ۋادىسىغىچە بولغان زىمىنلىرىنى بويسۇندۇرۇش جەھەتتىن ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسىدىن ئىلگەركى ۋە كېيىنكى ئىمپېرىيالەرنىڭ ھېچ قايسىسى ئۇنىڭغا تەڭلىشەلمىدى.

مىلادىنىڭ 542-ژىلى مىھرا قۇلانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ياغۇلاق خان بولدى. بىراق بۇ دەۋردە ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسى قايتا گۈللىنىشكە ئېرىشەلمىدى. ئارىدىن 18 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن 560-ژىلى ئۇزۇل-كېسىل ھالاك بولدى. بۇ ھالاكەتنىڭ سەۋەپلىرى:

1). ئىچكىي جەھەتتىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە خانلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بۇ دۆلەتنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويدى. قاغانلىققا قارشى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭلار بولسا، ئۇنى ھالاكەتكە ئېلىپ باردى.

2). غەرىپتە ئىران شاھى نوشىراۋنىڭ ھۇجۇملىرى، شەرىقتە يېڭىدىن باش كۆتەرگەن كۆك تۈرك خانلىرى مۇقانخان بىلەن ئىستىمىخانلارنىڭ ھۇجۇملىرى ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسىنى ئۇزۇل-كېسىل ھالاك قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئازىيا قىتئەسىدە شىردەك ھۆكۈرەپ ژۈرگەن ئاق ھۇنلار ئىمپېرىياسى بارىيوقى 140 ژىل ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى. بۇ ئەمەلىيات، باشقا خەلقلەرنىڭ زىمىنلىرىنى بېسىۋېلىش، ئۇلارنى قۇل قىلىش ھېساۋىغا قۇرۇلغان ئىمپېرىيالەرنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولمايدىغانلىغىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى.

شۇ زاماندا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى قانداق بولغان ئىدى؟ دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلۇشى تەبىي. تارىخچىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ بايان قىلىنىشىچە:

«ھۇن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، شەرىقتە سىيانپېلار دەپ ئاتالغان يېڭى سەياسىي ھاكىمىيەت قەد كۆتىرىپ چىقتى. سىيانپېلار شەرىقتىكى سېرىق دېڭىزدىن غەرىپتىكى بالقاش كۆلگىچە، شىمالدىكى بايقال كۆلدىن جەنۇپتىكى خۇنخې دەرياسىغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيالەرنى ئىگەللەپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى ژۈرگۈزدى. بىز بىلىمىزكى، ھىنگان تېغىنىڭ غەرىپ تەرەپتىكى قىسمى قېدىمىي زاماندا تۇران دۆلىتىنىڭ زىمىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، ھۇن دۆلىتىنىڭ زىمىن بولغان ئىدى. بۇ زىمىندا ياشىغان قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر (تۇران) تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر ئىدى. مانا موشۇ غەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 141-ژىلدىن 235-ژىلغىچە 94 ژىل بويى سيانپى دۆلىتىنىڭ ئىدارىسى

ئاستىدا ياشىدى. سىيانپى دۆلىتىنى تەشكىل قىلغان ھۆكۈمران مىللەت، ھازىرقى مانجۇرىيادىكى سىيانپى تېغى بىلەن ئۇخۇئەن تېغىنى ماكان قىلغان تۇڭگۇس نەسىللىك تايپە ئىدى. دېمەك، شەرقىي ئۇيغۇرلار موشۇ 100 يىلغا يېقىن شەرقتىكى تۇڭگۇس نەسىللىك سىيانپىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان.

كېيىن بولسا، سىيانپى دۆلىتى 2گە بۆلۈنۈپ كەتتى. سىيانپىلارنىڭ مۇرۇن قەبىلىسى يەن دۆلىتىنى، توقبات قەبىلىسى شىمالىي ۋېي خانلىقىنى قۇردى. شىمالىي ۋېي خانلىقى جۇڭگونىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ II ئەسىر ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ جۇڭگودا ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىتانلار، موڭغۇللار ۋە مانجۇرلاردىن ئاۋال خىتايدا بىرىنچى قېتىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۇڭگۇس نەسىللىك خەنزۇ ئەمەس خەلق ئىدى. VI ئەسىرگە كەلگەن ۋېي خانلىقى يوقىتىلىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى كۆكتۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىي ئابىدىلەر بىلەن مەنبەلەردە ۋېي خانلىقىمۇ خىتايلار بىلەن ئوخشاش «تاۋغاچ خان» دەپ ئاتالغان. موشۇ ۋېي خانلىقى خەنزۇلاردىن باشقا كۆپلىگەن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىمۇ باشقۇرغان ئىدى. دېمەك، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ 2 ئەسىرلىك تارىخى ۋە تەقدىرى موشۇ ۋېي خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولدى.

§2. ئاق ھۇنلار ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ۋە سەياسەت

ئاق ھۇنلار ئىمپېرىيىسى ئۆزىدىن ئاۋالقى كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۇنىڭ سەياسىي ھۆكۈمرانلىق تەختىگە بەر=ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، كۇشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە گۈللەنگەن مەدەنىيەتكىمۇ ۋارىسلىق قىلدى. يەنى شۇ دەۋردە ئېرىشكەن مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىنى داۋاملاشتۇردى. ئاق ھۇنلار ئۆز رەقىپلىرىگە قارشى ئۆزلۈكسىز ئۇرۇشلار شارائىتىدا ياشىغان بولسىمۇ، چىڭگىزخانىنىڭ موڭغۇل-ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئوتترار بىلەن ھىراتنى ۋەيران قىلغاندەك شەھەر مەدەنىيىتىنى خاراپ قىلمىدى. ئۇلارنىڭ ئەسىچە ئۆزلىرى ئىدارە قىلغان خارەزم، سوغدى، پەرغانە ۋە تارىم ۋادىلىرىدا يېڭى سۇغىرىش سىستېمىلىرىنى بەرپا قىلدى. يېڭى شەھەرلەر، يېڭى ئاھالىلىق يۇرتلارنى، يول ئۈستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان راباتلارنى ياساتتى. ئاق ھۇنلارنىڭ دەۋرىدە خەلق ئارا سودا كارۋانلىرى ھېچ بىر توسقۇنلۇقسىز راۋان ھالدا مېڭىپ تۇردى. شەرقتىكى چىن ئېلىدىن غەربتىكى ساسانىيلار سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سودا يولىنى كونترول قىلغان ئاق ھۇنلار بۇ سودىدىن ئۆزلىرىمۇ كۆپ پايدا ئالدى. سودا-سېتىق ئېھتىياجىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئالتۇن بىلەن كۈمۈچتىن ئاقچىلار قويۇلۇپ، ئىستىمالغا چىقىرىلدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە شۇ زاماندا ئىشلىتىلگەن قارۇشتى يېزىقىدىن خەت-چەكلەر، بۇ خەت-چەكلەرگە ئۇرۇلغان مۆھۈر-تامغىلار كۆپلەپ تېپىلدى. بۇ بولسا، شۇ زاماندا دۆلەت ئىچىدە خەت-چەك توشۇيدىغان پوچتاخانىلارنىڭ ئىشلىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداق پوچتىلار ئېۋروپىدا XVII ئەسىردە (ئاق ھۇنلاردىن 1100 يىل كېيىن) ئىشلەشكە باشلىغانلىقىنى بىلىمىز.

ئاق ھۇنلار ئۆز ئىدارىسى ئاستىدىكى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنىمۇ ھۆرمەت قىلغان. مەسىلەن: تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىنىمۇ، خارەزم ۋە سوغدىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەنمۇ، دۆلەتنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىدىكى پۇخرالارنىڭ خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىنى ئوخشاشلا قوللىغان.

ئوتتۇرا ئازىيانىڭ شەھىرى سەبز، ساگانىئان، پەنجىكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، بەرمەشاھ، قەرشى، ۋەخش قاتارلىق قەدىمىي شەھەرلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ-تەكشۈرۈشلەر ۋاقتىدا IV-V ئەسىرلەردىكى ئاق ھۇنلار دەۋرىگە ئائىت ناھايىتى كۆپ ماتېرىيالار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە پىشىرىلگەن ساپالنىڭ سىرتىغا چۈشىرىلگە تىياتر، مۇزىكا، ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى، مېتالل ۋە تاشتىن ئىشلەنگەن چىرايلىق ھەيكەللەر، سارايلارنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىق قىزلار، ساز چېلىۋاتقان سازەندىلەر بىلەن ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئوبرىزى تەسۋىرلەنگەن ياغاچ ئويما سۈرەتلەر، ئېلىشىۋاتقان شىر بىلەن يولۋاس، ئاتلىق چەۋەندازلار، قاتار تىزىلىپ تۇرۇشقان چەت ئەل ئەلچىلىرى، مەشرەپتە مەي پىيالىلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇشقان قىلىچ ئاسقان مويلاۋلۇق كىشىلەرنىڭ سۈرەتلىرى بار. بۇ سۈرەتلەردىكى ئادەملەرنىڭ قىياپەتلىرى، كىيىنىشلىرى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى شۇ زاماندىكى ئادەملەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش جەھەتتىنلا ئەمەس، مەنىۋى ساپاسىمۇ خېلە يۇقۇرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئېكسپوناتلارنى تەكشۈرگەن ئالىملار: بۇلارنىڭ ھەممىسى IV-V ئەسىرلەردىكى كۇشانلار ئىمپېرىيىسى بىلەن ئاق ھۇنلار ئىمپېرىيىسىگە تەئەللۇق دەپ بېكىتىشتى.

خۇددى XVIII ئەسىردە ياشىغان ئېنسىكلوپېدىك ئالىم مۇھەممەد ئىبن ئەلى ئېيتقىنىدەك، قەدىمىي زاماندا بۈيۈك بوۋىمىز ئەپراسىياپ بىلەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى سالدۇرغان بۇ شەھەرلەردە مۇنداق مەدەنىيەتنىڭ يارىتىلىشى ھەجەپنەرلىك ئەمەس. شۇنداقتىمۇ، موشۇ گۈللىنىش دەۋرىنىڭ ھۆكۈمدار خاقانلىرىغا «ئاپىرىن!» ئېيتماسلىق مۇمكىن ئەمەس.

ئەندى، ئاق ھۇنلار ئىمپېرىيىسى خاقانلىرىنىڭ سەياسىي پەزىلىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى:

پادىشا-خاقانلارنىڭ ئۇلۇقلىغى ئۇلارنىڭ قانچىلىك كەڭرى يەرلەرنى بېسىۋالغانلىغى، قانچىلىك كۆپ خەلقلەرنى بويسۇندۇرغانلىغى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ. ئەكسى هالدا شۇ كىشىلەر ئۆز هۆكۈمرانلىغى دەۋرىدە جەمىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى قانچىلىك ئىلگىرى سۈرگەنلىگى، ئۆز پۇخرالىرىنىڭ بەختىلىك ياشىشى ئۈچۈن قانچىلىك ئۇگۇشلۇق شارائت يارىتىپ بەرگەنلىگى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. موشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئاق هۇن دۆلىتىنىڭ خاقانلىرى باشقىلارغا قارىغاندا ئۆلگىلىك خاقانلار بولغان ئېدى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار تارىختا ئۆزلىرىنىڭ يامانلىغى بىلەن ئەمەس، ياخشىلىغى بىلەن ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرۇشقان. بۇ توغرىلىق تارىخچىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن مۇنداق دېيدۇ:

«ئاق هۇنلار شۇنداق بىر ئىمپېرىيانى قۇرۇپ چىقتىكى، ئۇلار تۇران زېمىنىدا ۋە هىندىستاندا قۇرغان مۇنداق سەلتەنەتنى هۇنلارمۇ، كۆكتۈركلەرمۇ، ئۇيغۇر قاغاناتىغىمۇ، قاراخانىيلارمۇ، غەزنەۋىيلەر بىلەن بابۇرىيلارمۇ قۇرالىغان ئەمەس. ئىككىنچىدىن: ئاق هۇنلار هەم پاراسەتلىك، هەم جاسارەتلىك خاقانلارنى ئارقى-ئارقىدىن يېتىشتۈرۈپ چىقالىدى. ئۇلار ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى خانلارغا ئوخشاش چەت ئەل مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان شاهزادىلەرنىڭ تەخت تالىشىش ماجىرالىرىغا پېتىپ قالمىدى، هۇن تەڭرىقۇتى قۇتىبۇشقا ئوخشاش ئەلچىلەرنى ئۆلتۈرۈشتەك ئۆز سەلتەنەتىگە داغ چۈشىرىدىغان چاكىنىلىقنى قىلمىدى. ئاتىلادەك چەت ئەل مەلىكىسىنى ئالىمەن دەپ توي كېچىسى ئۇنىڭ زەهىرى بەن زەهەرلىنىپ ئۆلمىدى. پېرۇزغا ئوخشاش نامەرتلەرگە ئالدىنىپ دۆلىتىنى زىيانغا ئۇچراتمىدى. قىسقىسى، ئۆز سەلتەنەتىگە داغ تەككۈزمىدى. شۇڭلاشقا باراخ خان، ئاقشۇڭقار خان، تۇرمانخان، مىهرا قۇلا خان، ياغۇلاق خانلارنىڭ ناملىرىنى مەڭگۈ ياد ئېتىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

ئاق هۇنلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خاقانلىرى شەجەرىسى

1). باراخ خان	420-430 ژژ.
2). ئاقشۇڭقار	خان 430-480 ژژ.
3). تۇرمانخان	480-505 ژژ.
4). مىهرا قۇلا خان	505-542 ژژ.
5). ياغۇلاق خان	542-560 ژژ.

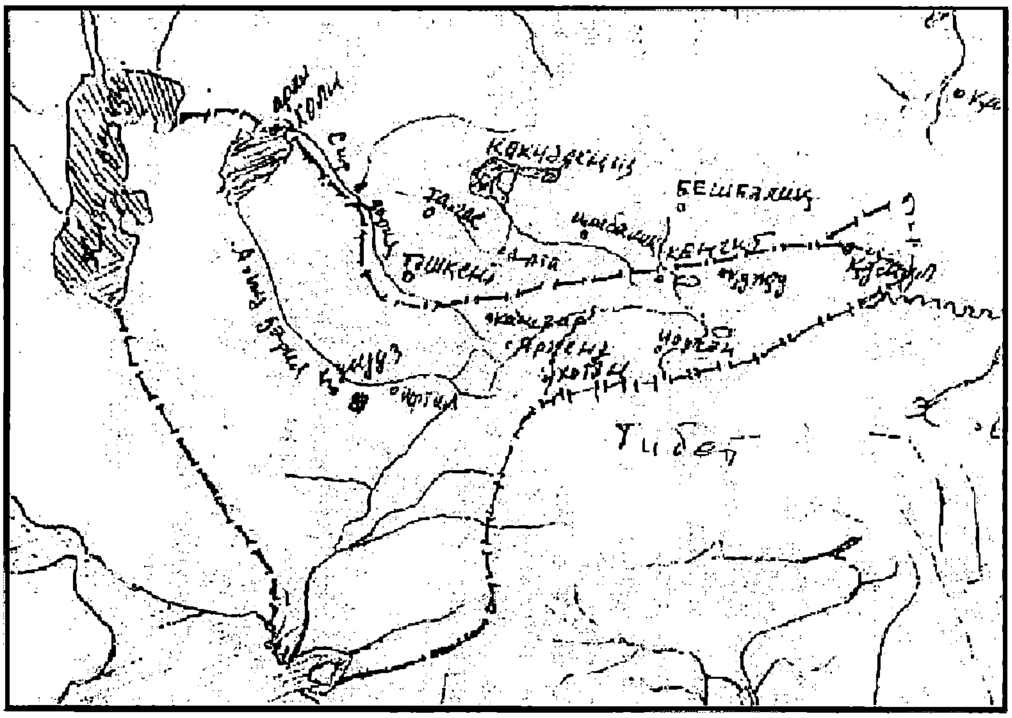

ئاق هۇنلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى (ئۆ. ئىبراهىمۇۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 65-بەت)

12-باپ

كۆك تۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى

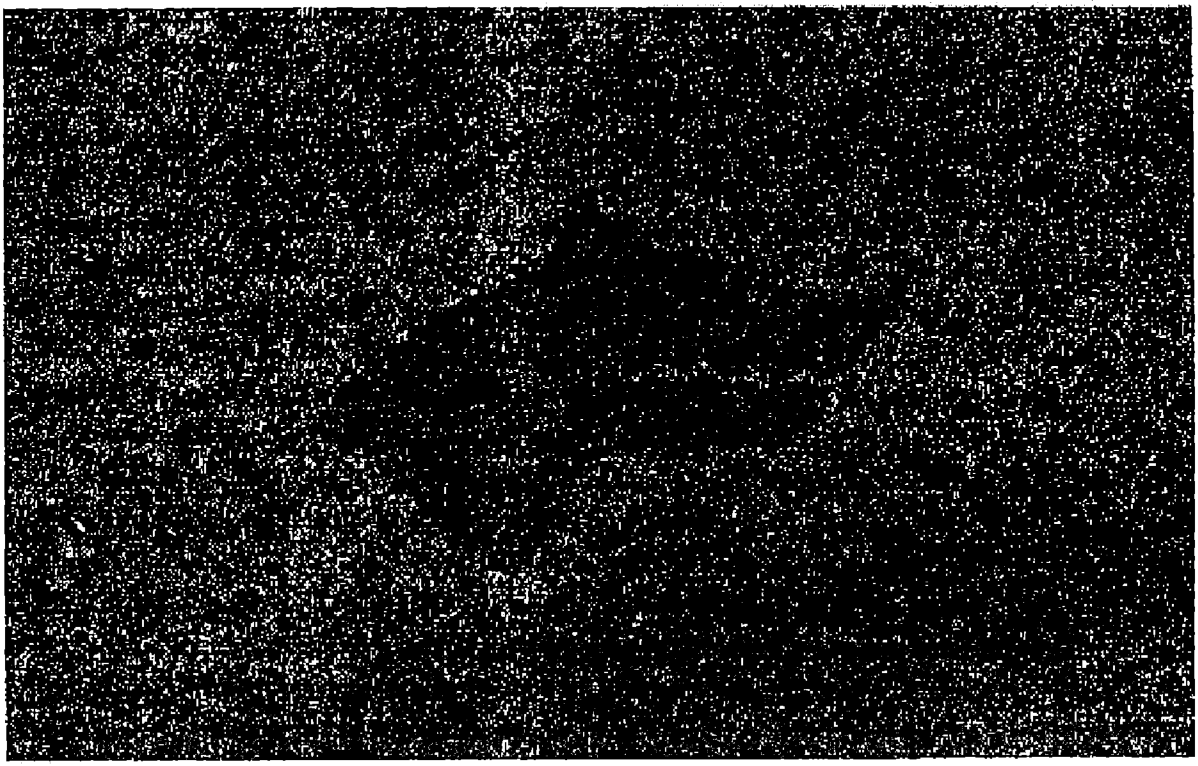

كۆك تۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

كۆكتۈرك ئىمپېرىياسىنىڭ قۇرغۇچىسى بۇمىن قاغان (VI ئەسىر).

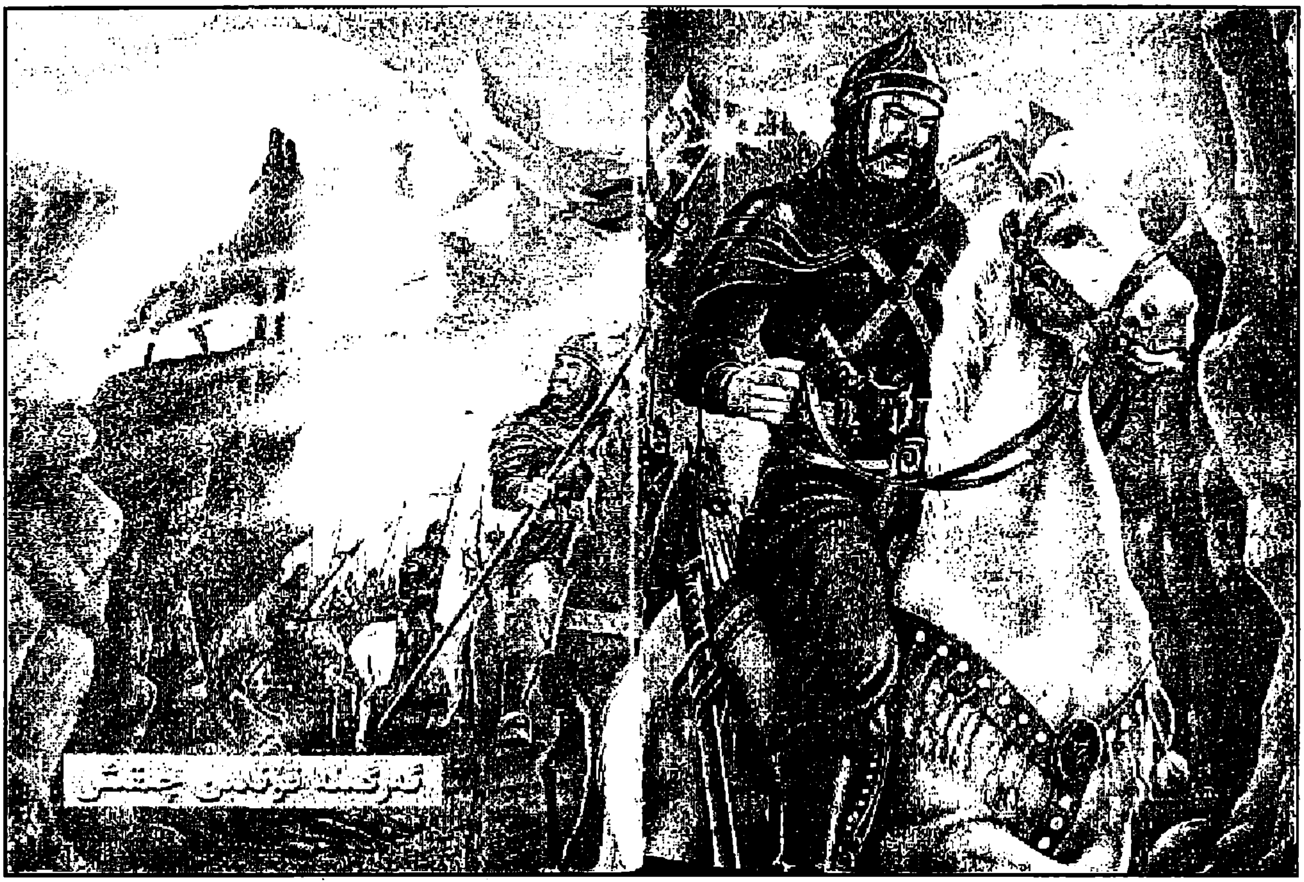

كۆك تۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يابغۇسى (باش ۋەزىرى) ئىستەمىخان.

1§. تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار

شەرقىي تارىخدىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇمكى، ئازىيا قىتئەسىدە مىلادىنىڭ 551-يىلىدىن 745-يىلىغىچە بولغان ئىككى ئەسىرگە يېقىن دەۋىردە «كۆكتۈرك قاغانلىقى» دەپ ئاتالغان بۈيۈك دۆلەت ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆتكەن ئىدى.

«كۆكتۈرك قاغانلىقى تازا گۈللەپ ياشنىغان دەۋرىدە بۇ قاغانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ساخالىن ئارىلىدىن، غەربتە قارا دېڭىزغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ئەتراپى بىلەن ئاناساي (ئېنىسېي) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىن، جەنۇبتىكى سەددىچىن سېپىلى، غەربىي-جەنۇبتىن ھىندىستانغىچە سوزۇلغان ئىدى» (تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار»، I كىتاپ، 99-بەت). موشۇ ئىككى ئەسىردە، موشۇ جۇغراپىيىلىك كەڭلىكتە ياشىغان ئېتنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن ھەر خىل بولغان ھەم تۈرلۈك تىللاردا سۆزلىشىدىغان قوۋملارنىڭ ھەممىسى (شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارمۇ) كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ پۇخرالىرى بولۇپ ياشىغان ئىدى. بىراق بۇ ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرلار يات بىر مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان ئىكەن دېگەن مەنانى بىلدۈرمەيدۇ. چۈنكى، تۈركلەر يات خەلق ئەمەس، ئۇيغۇر نەسلىدىن كېلىپ چىققان قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، بۇ دۆلەتنى تەسىس قىلغان، ھۆكۈمرانلىق تەختىدە ئولتارغان قاغانلارنىڭ كۆپچىلىكى تۈرك قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى دايىملا تۈركلەرنىڭ قولىدا بولغان ئەمەس. مەسىلەن: شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ پۇخرالىرى بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن سارتادۇشلار ئىنەن قاغاننىڭ رەھبەرلىكىدە ئىسيان كۆتىرىپ، مۇستەقىللىق جاكالاپ، 628-646 يىللاردا مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى بولۇپ ياشىغان. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى بولسا، 711-742 يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان قاغانلارنىڭ قولىدا بولغان. تۈركەشلەر 31 يىل ئەلنى باشقۇرغاندىن كېيىن ھاكىمىيەت ھوقۇقى قايتىدىن تۈرك قەبىلىسى ئاشىنا ئۇرۇغىنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

ئۈچىنچىدىن، بۇ مەملىكەتنىڭ پۇخرالىرى ئاساسەن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر، ئارمىيادىكى سەردار ۋە جەڭچىلەرنىڭمۇ مۇتلاق كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئىدى. خىتاي تارىخچىلىرى يازغان «شىمالىي خانلىقلار تارىخىنىڭ» «تۈرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا: «تۈركلەر ئۆز ئارمىياسىنى تۈزۈپ، تېررىتورىيىسىنى كەڭەيتىشتە پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلاندى. شۇڭىدەك ئۇيغۇرلارنىڭ

ئىختىسادىدىن پايدىلىنىپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىنى قولغا كىرگۈزدى» دېيىلگەن. بۇ بايانلاردىن تۈرك قاغاناتىنىڭ ئاساسى ھەربىي ۋە ئىختىسادىي كۈچى ئۇيغۇرلار بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلىنىدىغان بولساق، تۈركلەر قەدىمىي زاماندا يايىق (ئۇرال) ۋە ئىدىل (ۋولگا) دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا؛ ئالتاي تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە، يەنە بىر قىسمى سېلېنگا ۋە ئورخۇن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا قەبىلە-قەبىلە بولۇپ ياشىغان. تارىخچىلارنىڭ، شۇ جۈملىدىن تۇرغۇن ئالماسنىڭ بايان قىلىشىچە: يايىق ۋە ئىدىل بويىدا ياشىغان تۈركلەر-ئۇيغۇرنىڭ ئوغۇز نەسلىدىن كېلىپ چىققان خازارلار بىلەن؛ ئالتاي تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغان تۈركلەر «ئون ئۇيغۇرنىڭ» ئوغۇز قەبىلىلىرى بىلەن؛ سېلېنگا، ئورخۇن دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشىغان تۈركلەر بولسا، «توققۇز ئۇيغۇرنىڭ» ھۇن قەبىلىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركلەرنىڭ تىلى، دىنىي ئېتىقادى، توتېمى ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوپمۇ-ئوخشاش دېگىدەك بولغان. موشۇ يېقىنچىلىققا قاراپ: تۈركلەر ئۇيغۇرلار بىلەن تېگى بىر خەلق بولسا كېرەك دەپ قارىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ پەرەزنى تۈركشۇناس ئالىم، پروفېسسور ئا.ن بېرنشتام ئىلمىي دەلىللەر بىلەن تەستىقلىدى. ئۇ ئۆز ئەسەرىدە:

«خىتاي مەنبەسىدىكى گېنېولوگىيالىك مەلۇماتلار شەرقىي تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئاشىنا ئۇرۇغىدىن دەپ، ئاشىنا ئۇرۇغىنى بولسا ھۇنلارغا باغلاشتۇرىدۇ.

«جۇنامە تەزكىرىسى»نىڭ 50-ژىلدىدا: «تۈركلەر ھۇنلارنىڭ بىر ئۇرۇغى بولۇپ، ئۇلارنىڭ فامىلىياسى ئاشىنا ئىدى» دەپ خاتىرلەنگەن.

ھۇنلار بولسا، توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى ھېساپلىنىدۇ. قەدىمىي زاماندا «ئون ئۇيغۇرلار» تارىم ۋادىسىدا ۋە ئالتاي تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغانلىقى مەلۇم. ئالتاي ئەتراپىدىكى كۆچمەنچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بولسا ئەينە شۇ «ئون ئۇيغۇرلار»غا مۇناسىۋەتلىك. قەدىمىي زاماندىكى تۈركلەرنىڭمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بەرىنى توتېم قىلغانلىقى ئەينە شۇ يېقىنچىلىقنى كۆرسەتسە كېرەك» دەيدۇ. ئالىم ئۆز پىكرىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ «جۇن» (توققۇز ئۇيغۇر) «دى» (ئون ئۇيغۇر) قەبىلىلىرى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ چوڭ گۇرۇھلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولغان ئىدى، مەركىزىي ئازىيادىكى شۇنداق چوڭ بىرلەشمىلەرنىڭ بىرى-ئورخۇن تۈركلىرى، بىرسى-ئالتاي تۈركلىرىدۇر. دېمەك، شەرقىي تۈركلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇن قەبىلىلىرىدىن؛ ئالتاي تۈركلىرى بولسا، ئون ئۇيغۇرنىڭ ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققان. ژىغىپ ئېيتقاندا: تۈركلەر ئېتنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىر قىسمى ئون ئۇيغۇرلارغا، يەنە بىر قىسمى توقۇز ئۇيغۇرلارغا باغلىنىدۇ» دەيدۇ. («ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ قىسسىلىرى»، 21-بەت).

بەزى ئالىملار، مەسىلەن ياپون تارىخچىسى سۇنتايان شۇنەن، مانسۇدا توشۇ قاتارلىقلار تۈركلەرنى دىڭلىن ۋە تېلىلاردىن كېلىپ چىققان دېسە، يەنە بەزى ئالىملار ھۇنلاردىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ.

خىتاي تارىخچىسى شىيە زۇڭجىڭ: «غەربىي تۈركلەر ساقلارنىڭ ماساغىت قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان»، دېسە «جۇنامەنىڭ» «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بابىدا «تۈركلەر ھۇنلارنىڭ باشقا بىر نەسلى» دېيىلگەن. پارس تارىخچىلىرى بولسا «تۈركلەر-ئۇچلۇق قالپاقلىق ساقلار بىلەن بۆرىنى توتېم قىلغان تۇرالارنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان. بولۇپمۇ تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران ئاشىنا ئۇرۇغى ئەينە شۇنداق دەپ ھېساپلىنىدۇ. خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، ياپون تارىخچىلىرى ئېيتقان دىڭلىن، تېلىلار بولسۇن، «جۇنامەدە» ئېيتىلغان ھۇنلار بولسۇن ياكى پارس تارىخچىلىرى ئېيتقان ساقلار بىلەن تۇرالار بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تۈركلۈك قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت، خالاس. ئۇنداق بولغاندىن كېيىن بىز ئېيتقان «تۈركلەر ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان» دېگەن ھۆكۈم تالاشسىز ھەقىقەت. دېمەك، كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ژۈرگۈزگەنلىكى بۇ ھەرگىزمۇ يات بىر مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ئەمەس. ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدىكى «تۈرك» ناملىق قەبىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆكتۈرك دۆلىتىنى «كۆكتۈرك ئۇيغىر دۆلىتى» دەپ ئېيتىشقا تولۇق ئاساسىمىز بار.

ۋۇمۇمىيلىق ئىچىدە خاسلىق بولغىنىدەك، تۈرك قەبىلىسىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تەرەپلىرى بار، ئەلۋەتتە. ئومۇمەن، تۈركلەر چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھايات كەچۈرىدىغان خەلق ئىدى. ئالتاي تېغى ئەتراپىدا ياشىغان تۈركلەر بولسا، چارۋىچىلىق كەسپىگە قوشۇمچە تۆمۈرچىلىك ۋە زەرگارلىق كەسپلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. ئۇلار تۆمۈر ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك سايمان-جابدۇقلارنى، ئىشلەپ چىقىرىش قۇراللارنى، ھەربىي ئىشتا قوللىنىدىغان قۇرال-جابدۇقلارنى ياساتتى. ئالتۇندىن ۋە باشقا رەڭلىك مېتاللاردىن زىنەت بۇيۇملىرىنى، قىسمەن تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقىراتتى. تۈرك ئۇستىلىرى تەييارلىغان بۇ خىل مەھسۇلاتلار ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلەپلا قالماستىن، خوشنا ئەللەرگىمۇ ئاپىرىپ سېتىلاتتى. بىراق، تۈركلەر مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە

ئېگە بولماي، قېدىمقي زامانلاردا تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ، كېيىن خۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ، ئاخىرىدا ئاۋار قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان بولغاچقا، ئۇلار ياسىغان زەرگارلىق بۇيۇملىرى ھۆكۈمران مىللەت بەگزادىلىرىنىڭ ئېيشى-ئىشرەتلىك، ھاشامەتلىك تۇرمۇشىنى زىنەتلەش ئۈچۈن؛ ئۇلار ياسىغان ھەربىي قۇراللار بولسا، ھۆكۈمران مىللەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋار قاغانلىرى تۈركلەرنى كۆزگە ئىلماي «مېنىڭ تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ئاتىغان ئىدى.

ئەندى «تۈرك» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك، تارىخچى تۇرغۇن ئالماس مۇنداق دەپ يازىدۇ: تۈرك-سۆزىنىڭ مەناسى «قۇدرەتلىك، كۈچلۈك» دېگەن بولىدۇ. «كۆكتۈرك» دېگەن ئاتالغۇ بولسا، نوقۇل ھالدا رەڭنى بىلدۈرمەستىن «ئىلاھى تۈرك» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى تۈركلەر كۆك ئاسماننى: «تەڭرىم تۇرىدىغان مۇقەددەس قارارگاھ» دەپ چۈشىنەتتى. «تۈرك» دېگەن نام قېدىمقي زاماندا مۇئەييەن تېررىتورىيادە ياشايدىغان تۈرك قەبىلىرىنىڭ ئېتنىك نامى ئىدى» دەيدۇ.

تارىخ تەتقىقاتچىسى ئىمىن تۇرسۇن بولسا:

«تۈرك كەڭ مەنادىكى ئاتالغۇ، ئۇ ھېچ قاچان دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلغىنىدەك، نوھنىڭ ئوغلى يافەستىن تارالغان ئەمەس ياكى ئىرانلىقلارنىڭ ئەپسانىسىدە ئېيتىلغىنىدەك، پەرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلىنىڭ بىرى «تۇرىدىن» تارالغانمۇ ئەمەس» دەيدۇ.

ئاكادېمىك بارتولد بولسا: «تۈرك» نامى بىرلىككە كەلگەن مىللەتنىڭ نامى بولماستىن، دۆلەتنىڭ نامى. ئەسلىدە، كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى ئۇيغۇرلار يەنى ئوغۇزلار بولغان ئىدى. سارتاردۇش بىلەن تۆلەسلەرمۇ ئوغۇزلارنىڭ تارماقلىرى ئىدى»-دەپ يازغان.

ۋامبېرىنىڭ ئېيتىشىچە، تۈرك «ئادەم»، «كىشى» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. ئاكادېمىك رادلوۋ ئېيتقاندەك «تۈرك» ئاتالغۇسى قېدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا «كۈچلۈك»، «باتۇر» دېگەن مەنانى بىلدۈرەتتى. ئەسلىدە تۈركلەر خۇن ئىمپېرىياسى تەركىبىدىكى بىر قەبىلىنىڭ نامى ئىدى. كۆكتۈرك قاغاناتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈرك قاغانلىرى مەخسۇس پەرمان چىقىرىپ، كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسىدە ياشايدىغان بارلىق خەلقلەرنى (ئۇلارنىڭ قانداق نەسلىگە مەنسۇپ بولغانلىقىغا قارىماي) ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتاشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنداق قىلىپ «تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ بىرلا قەبىلىنىڭ ئېتنىك نامى بولۇشتىن قالدى. ئۇ ئىمپېرىيا تەركىبىگە كىرگەن تۈرلۈك تىللاردا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ تۈرك قاغانلىرى «تۈرك» دېگەن نامنى ئىلگىرىكى «تۇران» دېگەن نامنىڭ ئورنىغا دەسسەتمەكچى بولۇشقان ئىدى. بىراق، زورلاپ تېڭىلغان بۇ نام ئىمپېرىيا تەركىبىدىكى باشقا خەلقلەرگە سىڭمىدى. كۆكتۈرك ئىمپېرىياسىنىڭ ئۆلۈپ چۈشىشى بىلەنلا باشقىلارغا زورلاپ تېڭىلغان «تۈرك» دېگەن نام ئۆز-ئۆزىدىن چۈشۈپ قالدى. مەسىلەن: شەرقتىكى مانغۇلار، موڭغۇللار، كورېيلار ۋە باشقىلار، غەربتىكى: فىنلار، چېرمىشلار، ئارىيلار، ئاسېتىنلار، مورداۋلار ۋە باشقا خەلقلەر زورلاپ تېڭىلغان «تۈرك» دېگەن نامنى تەرك ئېتىپ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى نامىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشتى. ئۇيغۇرلارمۇ خۇددى شۇنداق ئەسلى ئۆز نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى.

ھازىرقى كۈندە مەركىزىي ئازىيا بىلەن ئوتتۇرا ئازىيادە ياشايدىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر: ئۆزبېكلەر، قازاقلار، قىرغىزلار، تۈركمەنلەر ۋە باشقىلار ئانتروپولوگىيا جەھەتتە ئورتاقلىققا ئېگە قېرىنداش خەلقلەر بولسىمۇ، ئۇلارنى بىر پۈتۈن مىللەت دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. ئۇلار «تۈرك» نامىنى تەرك ئېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ناملىرى بىلەن ئاتىلىۋاتىدۇ. بىزچە، بۇ پۈتۈنلەي توغرا ئەمەلىيەتقا ئۇيغۇن، چۈنكى بۇ خەلقلەر ئاللىقاچاب قەبىلە دائىرىسىدىن چىقىپ مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلەتلىرىگە ئېگە بولۇپ، دۇنيانىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن زامانىۋىي مىللەتلەردۇر. مۇشۇنداق شارائىتتا ئۇيغۇرلارنىمۇ، بۇ خەلقلەرنىمۇ: «تۈرك مىللىتىنىڭ قەبىلىلىرى»-دەپ ئاتاش ئىلمىي مەۋقىيە ئەمەس، ئەمەلىيەتقىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

كۆكتۈرك ئىمپېرىياسى يوقىلىپ، ئارىدىن 1259 يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە بەزى زىيالىلىرىمىزنىڭ «مىللىتىمىز-تۈرك، ۋەتىنىمىز-شەرقىي تۈركىستان»-دېگەن شىئارنى كۆتۈرۈپ يۈرۈشى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تارىخىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، خالاس.

§2. كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

بىز يۇقىرىدا «تۈركلەر» ئاۋال تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن خۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ، ئاخىرىدا ئاۋارلار قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاپ ئۆتكەن ئىدى»، دەپ ئېيتتۇق. ئەينە شۇنداق مىللىي زۇلۇم ۋە ھاقارەتكە تۆزمىگەن ئالتاي تۈركلىرى، ئاۋارلارنىڭ خوشنا مەملىكەتلەر بىلەن ئۆز ئارا رىقابەتچىلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئاستا-ئاستا كۈچ توپلاپ، تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار ئەپلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاۋال ئۆزلىرىگە خوشنا بولغان «ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتى» ئاندىن كېيىن

سارتادۇئىلارنى ئۆزلىرىگە بېقىندۇرۇۋالدى. بېقىندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ ئىختىسادىي ۋە ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، ئاۋارلارنىڭ مىللىي زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشقا بەل باغلىدى. بۇ ئۇلۇق غايىنى ئالتاي تۈركلىرىنىڭ خانى تۈرۈم يابغۇنىڭ ئوغۇللىرى تۇمەنخان بىلەن ئىستېمىخانلار ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇلار موشۇ مەخسەتتە ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇلغان ئۇيغۇرلارنىڭ قۇرامىغا يەتكەن ياشلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ھەربىي قوشۇنىنى تولۇقلىدى. شەرقتىكى خوشنىسى، خىتاينىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى. موشۇنداق بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن مىلادىنىڭ 551-يىلى تۇمەنخان ھەربىي قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، ئىنىسى ئىستېمىخاننى ئۆزىگە ياردەمچى قىلىپ ئاۋار قاغانلىقىغا قارشى ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئاۋار قاغانى ئاناغاي ئۆزىنىڭ نۇرغۇن كىشىلىك ھەربىي قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ كەلدى. تۇمەنخان بىلەن ئىستېمىخانلارنىڭ قوماندانلىقىدىكى تۈرك-ئۇيغۇر قوشۇنلىرىمۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا كېلىپ، جەڭگە تەييار بولۇپ تۇرۇشتى. ئىككى ئوتتۇرىدا ھەل قىلغۇچى جەڭ باشلاندى. ئىككى كۈنگە سوزۇلغان قانلىق جەڭ مەيداندا تۈرك-ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئاۋارلارنىڭ قوشۇنىنى تار-مار قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئۇرۇشتا يېڭىلگەن ئاۋار قاغانى ئاناغاي بۇ ئەلەمگە چىدىماي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. موشۇ تارىخىي غەلىبىدىن كېيىن ئاۋارلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، بۇرۇن ئاۋارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلگەن خەلقلەر بىلەن يەر زېمىنلار يېقىندىن دۇنياغا كەلگەن كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، كۆكتۈركلەر ناھايىتى كەڭ يەر زېمىنغا ئىگە بولۇپ قالدى. ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالغان ئاۋار شاھزادىلىرى تۈركلەرگە قارشى ئىسيانلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىسيانلىرى تۈركلەر تەرىپىدىن باستۇرۇپ تاشلاندى. تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كۆتىرىپ يېڭىلىپ قالغان بايانخان باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ئاۋارلار غەربكە قاراپ كۆچۈپ، 558-يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي تەرىپىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى.

ئاۋارلار قاغانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تۇمەنخان ئۆزىنى «ئېلىخان» دەپ ئاتىدى. ئىنىسى ئىستېمىخانغا «يابغۇ» ئۇنۋانىنى بېرىپ، مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرۇشقا قويدى. ھازىرقى موڭغۇلىيا تەۋەسىدىكى، ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئۆتۈكەن شەھىرىنى كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئىستېمىخاننىڭ ئوردىسى بولسا، ھازىرقى تېكەس دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان ئىدى. (بەزى تارىخلاردا يۇلتۇز يايلىقىدا ئىدى-دېيىلىدۇ).

شۇنداق قىلىپ، كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى رەسمىي قۇرۇلدى. ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ھەربىي، سەياسىي، دىپلوماتىك ئالاقىلارنى ئورناتتى. ئاستا-ئاستا ئۆز تېررىتورىياسىنى كەڭەيتىپ ئىمپېرىيا باسقۇچىغا قەدەم باستى. رۇس تارىخچىسى لېۋ گۇمىلېۋ: «كۆكتۈرك ئىمپېرىياسى شەرقتىكى چارۋىچى خەلقلەر قۇرغان ئىمپېرىيالەر ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ چوڭ ئىمپېرىيا بولغان ئىدى» دەيدۇ.

مىلادىنىڭ 553-يىلى تۇمەنخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ تەختىگە ئىككىنچى ئوغلى مۇقانخان ۋارىسلىق قىلدى. مۇقانخان قاغان بولغان يىللاردا ئۆزىنىڭ كەسكىن مۇجەزى، غەيرەتلىك خاراكتېرى، ئەقىللىك ۋە ھوشيارلىق خىسلەتلىرى، ھەربىي ۋە دىپلوماتىيا جەھەتتىكى ئادەتتىن تاشقىرى قابىلىيىتى بىلەن كۆكتۈرك قاغانلىقىنى شۇ شۇ زامانىسىدىكى مىسلىسىز كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندۇردى. مۇقانخان قاغانلىق تەختىدە ئولتارغان دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 554-574-يىللىرى) كۆكتۈرك قاغانلىقى قۇدرەتلىك بىر دەۋرگە كىردى. مودەخاندىن يەتتە ئەسىر، ئاتىللاخاندىن بىر ئەسىر كېيىن تارىخ سەھنىسىگە چىققان مۇقانخان ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر دۆلەت ئەرباپلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

ئاندىن كېيىن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ھازىرقى موڭغۇل ۋە مانجۇر خەلقلىرىنىڭ ئەجداتلىرىنى، شۇنىڭدەك كورېيلارنى بويسۇندۇرۇپ، قاغانلىقنىڭ چېگارىسىنى ئۇلۇق ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزدى. كورېيانىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ساخالىن ئارىلىنى ئىشغال قىلدى. شۇنداق قىلىپ، مىللىي دۆلەتنىڭ تېررىتورىياسى كېڭىيىپ، ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە يەتتى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 554-يىلى شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ھازىرقى شىمالىي موڭغۇلىيادىكى ئورخۇن، تۇغلا ۋە سېلىنگا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ھەم بەيقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا ياشايدىغان شەرقىي ۋە شىمالىي ئۇيغۇرلارنى، يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى. نەق شۇ دەۋردە تۇمەنخاننىڭ ئىنىسى ئىستېمى يابغۇ يايىق دالاسى ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشايدىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇردى. شۇنداق قىلىپ، كۆكتۈرك قاغانلىقى بۇرۇن «تۇرالار» دەپ ئاتالغان، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ، مىللىي بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

مىللىي بىرلىك دېگەن ئۇقۇم يالغۇز دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ بىر بولۇشىنىلا ئەمەس، ئۇنىڭ ئېتنىك بىرلىكى، ئىختىسادىي، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، مەدەنىيەت ۋە ئىدېئولوگىيا جەھەتلەردىكى بىرلىكنىمۇ شەرت قىلىدۇ. كۆكتۈرك ئىمپېرىياسى دەۋرىدە موشۇ شەرتلەر ھازىرلانغان ئىدى. موشۇ ئاساستا بىرلىككە

كەلگەن ھاكىمىيەت باشقۇرۇش سىستېمىسى پەرپا قىلىندى، پۈتۈن مەملىكەتتە تىل-يېزىق ئىشلىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. كۆچمەن مەدەنىيەت بىلەن شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى جەريانىنى تېزلەتتى. ئىپەك يولى ئارقىلىق خەلقلەر ئارا ئالاقىلىشىش مېخانىزمى يارىتىلدى. ئىپەك يولى نۇيلاپ يېڭى يۇرتلار پەرپا قىلىندى. موشۇلارنىڭ ھەممىسى جەمىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى تارىخىي خىزمەتلەر ئىدى. شۇ زاماندا ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇر تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدىكى سانى ئەڭ كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، جەڭلەردە باتۇر ھەم مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدى. تۈركلەر ئۇيغۇرلارنىڭ موشۇ كۈچىگە تايىنىپ، شەرققە، شىمالغا، غەرپكە قىلغان ژۈرۈشلىرىدە دايىم دېگۈدەك غەلىبە قازىنىپ تۇردى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار كۆكتۈرك قاغانلىقىنى تەشكىل قىلىشتا بولسۇن، ئۇنىڭ ئىختىسادىي ھەربىي قۇدرىتىنى ئاشۇرۇشتا بولسۇن، ھەربىي ژۈرۈشلەردە بولسۇن ھەل قىلغۇچى روللارنى ئوينىغان ئىدى. بىراق، ئۇيغۇرلار كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ غالىبىيەت مېۋىلىرىدىن تولۇق بەھرىمەن بولالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا دايىم تالاش-تارتىشلار بولۇپ تۇردى. ئادالەت بولمىغان يەردە ئىناقلىق بولمايدىغانلىقى تەبىي، شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشلىرى توختىماي داۋاملاشتى.

بىراق، مۇنداق بىر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە، شەرقتىكى خىتايلارمۇ، غەرپتىكى ئاق ھۇنلارمۇ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئىگەللىۋالغان تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرىمۇ يول قويمىدى.

§3.كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرەشلىرى

ژۇقۇرىدا قەيىت قىلىنىمىزدەك، ئەزەلدىن مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشىغان بەزىدە ھەتتا باشقا خەلقلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئىمپېرىيالەرنى تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر خەلقى كۆكتۈرك قاغانلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇم سەياسىتىگە قارشى ھارماي-تالماي كۈرەشلەرنى ژۈرگۈزۈپ كەلدى. مۇنداق كۈرەشلەر بىردە ئىمپېرىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا (ئورخۇن، تۇغلا، سېلىنگا، قورۇلۇن دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا)، بىردە شىمالىي قىسمىدا (بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا)، بىردە غەربىي قىسمىدا (تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى ۋادىلاردا) ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆكتۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان باشقا خەلقلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىكى ئۈچۈن كۈرەشلەر قىلىپ تۇرۇشتى. موشۇنداق ئىچكى زىددىيەت ۋە كۈرەشلەر زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان كۆكتۈرك قاغانلىقىنى ئاخىر ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدى. ئۇيغۇر ۋە تۈرك خەلقلىرىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىزچىل ھالدا ژۈرگۈزۈپ كەلگەن دۈشمەنلىك سەياسىتى بولسا، ئۇنىڭ ھالاكىتىنى تېزلەتتى.

ژۇقۇرىدا تەكىتلىگىنىمىزدەك، دۆلەت تېررىتورىياسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى، مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ مۇتلاق كۆپچىلىگىنى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاشنى خالىمىدى. قولدىن كەتكەن مىللىي دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۆزلۈكسىز كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەختتە ئولتارغان تۈرك قاغانلىرى دۆلەتتىكى بارلىق ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ تۈرك قەبىلىسى قولىغا تۇتقۇزۇپ، بىدشقا قېرىنداش قەبىلىلەرنى چەتكە قاقىدىغان خاتا مىللىي سەياسەت ژۈرگۈزدى. ئۇنى ئاز دېگەندە ئىمپېرىيا تەركىۋىدىكى بارلىق خەلقلەرنى خورلاپ، ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتاشقا مەجبۇر قىلدى. موشۇ خاتا سەياسەتلەر نەتىجىسىدە ئۇلۇسنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ، ئۆز ئارا زىددىيەتلەر بارغانسېرى كۈچەيدى، تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مەملىكەتنىڭ ھەر تەرىپىدە ئىسيانلار چىقىپ تۇردى. ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەرنىڭ تارىخىي دۈشمىنى خىتاي پادىشالىرى بولسا، موشۇ زىددىيەتتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلاندى. ئوت قويرۇقلۇق قىلىپ، ئىچكى ئۇرۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى ئىسيانلار دەسلەپ شەرقىي ئۇيغۇرلار ياشىغان رايونلاردا باشلاندى. ئۇ زاماندا شەرقتە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار: ئۇيغۇرلار، سارتاردۇشلار، چىبىنلار، تۇبالار، قورىغانلار، تىلەنغۇتلار، بوقۇلار، بايىرقۇلار، ھۇنلار، تۇڭرالار، ئىزگىللەر، خوغۇرۇسلار، قۇمۇقلار، ئادىزلار، بايسارلار دېگەندەك 15 چوڭ قەبىلىگە بۆلۈنىپ ياشاتتى. بۇ قەبىلىلەر شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاساسىي پۇخرالىرى بولۇپ، ھازىرقى موڭغۇلىيادە ۋە بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشاتتى. ئۇلار قېدىمقى توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا، ئوغۇزخان زامانىسىدىن تارتىپ «توققۇز ئوغۇز» دېيىمۇ ئاتالدى. شۇڭا شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىلتىرىش قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۆزى يازدۇرۇپ قالدۇرغان تاش ئابىدىسىدە، مۇنداق دېيىلگەن:

«توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز بۇدۇنۇم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار بىزگە دۈشمەن بولدى». بۇ يەردە گەپ قاغانلىقتا تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار توغرىلىق بولىۋاتىدۇ. مىسال تېرىقىسىدە ئەشۇ ئىسيانلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

VII ئەسىرنىڭ بېشىدا شەرقىي ئۇيغۇرلار قەبىلە باشلىقى ئېركىن تېكىنىڭ باشچىلىقىدا تۈرك

ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى. داڭلىق سەردار پۇسا ئۆزىنىڭ ياخشى ئۆگىتىلگەن 5000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن تۈركلەرنىڭ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەن 100000 كىشىلىك قوشۇننى يېڭىپ، شانلىق غەلىبە قازاندى. موشۇ غەلىبىدىن كېيىن پۇسا ئۆزىنى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانى دەپ جاكالاپ، دۇلۇ دەرياسىنىڭ بويىدا پايتەختىنى قۇرۇپ، ئۆز ئېلىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 628-ژىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقلار قەبىلىسى پۇسانىڭ ياردىمىگە ۋە ھىمايىسىگە تايىنىپ، يەنە ئىسيان كۆتەردى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى قاراخان ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن شاھزادە يوغۇقشادىنىڭ باشچىلىقىدا 100000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىمۇ ئىسيانچىلار چېۋەر قولباشچى پۇسانىڭ رەھبەرلىكىدە تۈرك ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلدى.

VII ئەسىرنىڭ 30-ژىللىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر نەچچە قەبىلىلىرى ئىنەنخاننىڭ باشچىلىقىدا تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كەلتۈردى. كېيىنەرەك قوزغىلاڭنىڭ دائىرىسى كەڭىيىپ، شىمالدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى. قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن تۈرك قوشۇنلىرى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن تار-مار كەلتۈرۈلدى.

موشۇنداق ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە تۈرك دۆلىتىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى بىلگەن خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ زېمىنىغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، بىر قىسىم تېررىتورىياسىنى بېسىۋالدى. ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان جەڭلەردە ئاجىزلاشقان تۈرك قوشۇنلىرى خىتايلارغا تاقابىل تۇرالماي جەڭ مەيدانىدا مەغلۇپ بولدى. تۈرك خاقانى دۈشمەنلەرگە ئەسىرگە چۈشتى.

موشۇنداق تارىخىي شارائىتتا 630-ژىلى ئىنەنخان باشچىلىقىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي دۆلىتى ۋۇجۇتقا كەلدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسى شەرىقتە مانجۇرىيادىن، غەرىپتە ئالتاي تاغلىرىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ئەتراپىدىن، جەنۇپتا سەددىچىن سېپىلىغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى.

خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، تۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىش مەخسىتىگە يەتكەندىن كېيىن، يېڭىدىن قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغىمۇ قارشى ھەرىكەتنى باشلىدى. بۇ دۆلەتكە قارشى ئارقا-ئارقىدىن ھەربىي ژۈرۈشلەرنى ئۇيۇشتۇردى. بىراق، ھەر قېتىم مەغلۇپ بولۇپ تۇردى. ھەربىي كۈچكە تايىنىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقىتىشقا كۆزى يەتمىگەن خىتاي پادىشالىرى دىپلوماتىك ئالدامچىلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇيغۇر پادىشاسى ئىنەنخاننى خىتاي مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشكە قىزىقتۇردى ۋە ئۆيلەندۈردى. ئۇيغۇر قاغانىنىڭ قويىنىغا كىرىۋالغان بۇ زەھەرلىك ئىلان، ئۆزىنىڭ سەياسىي ۋەزىپىسىنى مۇۋاپپەقىيەتلىك ئورۇنلىدى. يەنى ئۇ: بەگلەرنى قاغانغا قارشى قويۇپ، ئىچكى ئىتتىپاقلىقنى بۇزدى، شاھزادىلەرنى بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇشتۇرۇپ، ئوردا ئىچىدە قانلىق قىرغىنلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي، سەياسىي مەخپىيەتلىرىنى ئوغرىلاپ، ئۆز ئاتىسى — خىتاي پادىشاسىغا يەتكۈزۈپ تۇردى. ئاخىرىدا ئوردىدىكى پۇل-مالغا ئامراق ئەرباپلارنىڭ قولى بىلەن ئىنەن قاغاننى دۆلەت ئىشىدىن چەتلەشتۈردى. شۇنداق قىلىپ، مىڭلىغان قۇرۋانلارنىڭ بەدىلىگە قولغا كەلگەن ئۇيغۇر دۆلىتى خىتاينىڭ يۇمشاق دىپلوماتىيا سەياسىتىنىڭ قۇرۋىنىغا ئايلاندى. يەنى خىتاينىڭ ھەربىي كۈچى يوقىتالمىغان ئۇيغۇر ژۆلىتىنى خىتاينىڭ بىر جاسۇس قىزى يوقىتالىدى. بۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئاران 15 ژىل ئۆمۈر سۈرۈپ، 645-ژىلى خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندىغان، بېقىندا خانلىققا ئايلىنىپ قالدى.

ئەڭ ئېچىنىشلىقى شۇكى، ئىچكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئاۋال ئۇيغۇرلانى تۈركلەرگە قارشى قويغان خىتاي پادىشاسى، ئەندى ئۆزىگە تەسلىم بولغان تۈركلەرنى ئۇيغۇرلارغا قارشى قويۇشقا باشلىدى. ئۇ ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا تۈركلەردىن ھاكىملارنى قويدى. تۈرك ياشلىرىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، دۆلەت سېپىلىقلىرىنى ژىغىش ئىشلىرىدا ئەينە شۇ ياللانما تۈركلەردىن پايدىلاندى. موشۇنداق قوش ژۇلۇم ئاستىدا قالغان ئۇيغۇرلار ئىچكى قوزغىلاڭلارنى داۋاملاشتۇرۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 663-661-ژىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇڭرا ۋە بوقۇ قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ داھىسى پوجونىنىڭ باشچىلىقىدا خىتاي ۋە تۈرك ئەزگۈچىلىرىگە قارشى ئىسيان كۆتەردى. پوجون ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سىڭلىسى ئۇيغۇرنىڭ قەھرىمان قىزى بىسىدۇ قوزغىلاڭغا قوماندانلىق قىلدى. ئۇ ئەرلەرچە كېيىنى ئاكىسىنىڭ جەڭدە كىيىدىغان دوبۇلغا-ساۋۇتلىرى بىلەن كىيىنىپ، ھەربىي قۇراللىرىنى ئېلىپ، جەڭ ئېتىغا مىنگەن ھالدا ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ، جەڭ مەيدانىغا چىقتى. ئۇ ھەمىشە قوشۇنلارنىڭ ئالدىنقى سېپىدە بولۇپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە چېۋەرلىك بىلەن قوماندانلىق قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى، پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتام: «بىسىدۇ-ئۇيغۇرلارنىڭ ژاننا د»ئاركى» دەپ ئاتىغان ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي قەھرىمانىنى-بىسدۇ (VII ئەسىر).

بىسدۇ باشچىلىقىدىكى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭنىڭ دائىرىسى كەڭىيىپ، ئۇرخۇن بويلىرىدىن تەڭرىتېغىنىڭ ئېتەكلىرىگىچە يېيىلغان ئىدى. بىراق، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇشىنى خالىمىغان خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى بارلىق كۈچىنى سەرىپ قىلىپ، ئۇزلىرى يېتىشەلمىگەن ۋاقىتتا ياللانما تۈرك قوشۇنلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بىرلەشكەن كۈچ بىلەن ئىسيانىنى قاتتىق باستۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ژانىدا د«ئاركى بىسدۇ جەڭدە قۇرۇۋان بولدى. ئىسيانغا قاتناشقىنى ئۈچۈن پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرى قىرىپ تاشلاندى. **مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ قانلىق تۈردە باستۇرۇلغان بولسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى مىللىي-ئازاتلىق ئۈچۈن كۆرەشكۈچىلەرنىڭ قەلبىدە مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ ساقلىنىپ قالدى.** ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ يول باشچىسى بازىر خاقان تۈرلۈك قەبىلىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، ئىسيان كۆتەردى، بىراق، ئۇمۇ ھەل قىلغۇچى غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى. 703-704 يىللىرى تۈرك قاغانى مەچۇ خانغا قارشى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسيانلىرى داۋاملاشتى. مەچۇ خاندىن كېيىن تەختكە ئولتارغان قۇتلۇق بىلگە خان بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى گۈلتەكىن خانلارمۇ ئۆمۈر بويى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانلىرىغا قارشى كۆرەش قىلىپ ئۆتكەن ئىدى.

ئەپسۇسكى، ئارىدىن 1259 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئەشۇ نومۇسلۇق تارىخ يەنە تەكرارلىنىۋاتىدۇ. تۈركىيا ھۆكۈمىتى بىلەن ئوتتۇرا ئازىيادىكى قېرىنداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىنى باستۇرۇشتا خىتاي مۇستەملىكچىلىرىگە ياردەم بېرىۋاتىدۇ. بۇ چوڭ خاتالىق. مۇنداق خاتالىقنى تارىخ كەچۈرمەيدۇ، ئەۋلادلار كەچۈرمەيدۇ!

ئاخىرىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان تەۋەسىدە ياشايدىغان باسمىل قەبىلىسى بىلەن ئالتاي ئېتەكلىرىدە ياشايدىغان قارلۇق قەبىلىسى ئىتتىپاق تۈزۈپ مىلادىنىڭ 704-يىلى قۇتلۇق بىلگە خان (بەيلۇخاننىڭ) يېتەكچىلىكىدە ئىسيان كۆتىرىپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇشقا ئىنتىلدى. ئۇلار 745-يىلى تۈركلەرنىڭ ئاخىرقى قاغانى بەيمەي خولۇنغۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى رەسمىي جاكالىدى. شۇنداق قىلىپ، تۈركلەرنىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەر ئۈستىدىن زۇر گۇرگەن ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشتى. تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان خاتا سەياسىتى نەتىجىسىدە ئىككى ئەسىرگە سوزۇلغان ئىچكى كۆرەشلەر ۋە خىتاي دۆلىتىنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى كۆكتۈرك قاغانلىقىنى ئاخىر ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدى.

§4. كۆكتۈرك ئىمپېرىياسىنىڭ ئىككى قىسمغا بۆلۈنۈپ كېتىشى ۋە ھالاك بولۇشى

تارىختا ئۆتكەن باشقا ئىمپېرىيالەرگە ئوخشاش كۆكتۈرك ئىمپېرىياسىمۇ: ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىچىدىكى ئىچكى زىددىيەتلىرى، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي زۇلۇمغا ئاساسلانغان جەمىيەت تۈزۈمى، دۆلەتنىڭ ھەربىي دىكتاتۇرلىق خاراكتېرى، ئىختىسادىي ھۇلىنىڭ ئاجىزلىقى، ئۆزىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى خىتاي دۆلىتىگە قارىتا ھوشيار بولمىغانلىقى، شۇنىڭدەك پادىشا جەمەتى ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ۋە باشقا ئامىللارنىڭ رول ئوينىشى نەتىجىسىدە ئاخىرى ھالاك بولدى. ئېنىغراق ئېيتقاندا، ئىمپېرىيا تەركىبىگە كىرگەن ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ توختالسىز داۋام قىلغان ئىسيانلىرى، قاغانلىقنىڭ جەنۇبىي خوشنىسى، خىتاينىڭ دىپلوماتىياسىدىكى «ئىچكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، پارچىلاپ يوق قىلىش» سەياسىتىدىكى موشۇ ئىككى ئامىل ھەل قىلغۇچى رول ئوينىغانلىقى شۈبھىسىز.

خىتاينىڭ قېدىمىي زاماندىن ھازىرغا قەدەر ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان دىپلوماتىيا سەياسىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، خىتاي دۆلىتى ئۆزىگە خوشنا بولغان ئەللەرگە (مەيلى ئۇ چوڭ دۆلەت بولسۇن مەيلى كىچىك دۆلەت

بولسۇن) جەزمەن دۈشمەنلىك قىلىدۇ. خىتاي ھېچ بىر زاماندا ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا كۈچلۈك دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى خالىمايدۇ. ئەگەر شۇنداق دۆلەت بولغان تەغدىردە جەزمەن ئۇ دۆلەتكە بۇزغۇنچىلىق، زىيانكەشلىك، ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى قىلىدۇ. خىتايدا قەدىمدىن كېلىۋاتقان بىر ژۇرۇش دىپلوماتىيا دەستۇرى بار. بۇ دەستۇر: «ژىراقتىكى ئەللەر بىلەن دوست بولساق، ئابرويۇڭ ئاشىدۇ، يېقىندىكى خوشنا ئەللەر بىلەن سوقۇشساڭ، يېرىڭ كەڭىيىدۇ»، دېگەندىن ئىبارەت. خىتاي پادىشالىرى كۆكتۈرك قاغانلىرى بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندىمۇ موشۇ پرىنسىپقا ئەمەل قىلغان ئىدى. تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«خىتاي خانى سۈي ۋىندى تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت ئۇرۇغىنى چاچتى. ئۇلارنى بىر-بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ، ئاخىرىدا بىراقلا يوقىتىش تەدبىرىنى قوللاندى. مۇنداق تەدبىرنى سۈي ۋىندىغا ئۇنىڭ ناھايىتى ھېلىگەر قوماندانى جاڭ سۇڭشىڭ كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇ مۇنداق دېگەن: «ھازىر بىز ئاجىز ئورۇندا تۇرۇۋمىز. تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ پايدا ئالغىنى بولمايدۇ. شۇڭا سەياسىي ئۇسۇللار بىلەن تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. تۈركلەرنىڭ ژىراقتىكى خانلىرى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلساق، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى بۆلۈپ تاشلاپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلەشسەك، ئون نەچچە ژىلدىن كېيىن ئەپلىك پۇرسەت كەلگەندە ئاندىن كېيىن ھەربىي ژۇرۇش قىلساق، تۈرك قاغاناتىنى بىراقلا يوقىتالايمىز!»

خىتاي خانى سۈي ۋىندى كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن جاڭ سۇڭشىڭ كۆرسەتكەن تەدبىرنى قوللاندى. يەنى ھېيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ئوتتۇرىغا پىتنا-ئىغۋا سېلىپ، تۈرك ئىمپېرىياسى تەركىۋىدىكى خانلىقلىرىنى بىر-بىرىدىن بۆلۈۋەتتى. ئاندىن كېيىن ئۆز ئارا ئۇرۇشتۇردى، بەزىلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئۇلارغا تۈرلۈك ئېسىل مال، قىممەت بۇيۇملارنى سوغات قىلىپ بېرىش ئارقىلىق، خىتاينىڭ مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلىپ بېرىش ئارقىلىق، سېتىۋېلىپ، لازىم تېپىلغاندا ئۇنى بۈيۈك قاغانغا قارشى سېلىش. پۇرسەت پىشىپ يېتىلگەندە قوشۇن ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. مەسىلەن: خىتايلار ساۋارلۇ قاغاننىڭ ئوغلى كىمىن تۆرە خانى يېنىغا تارتىپ، ئۇنىڭغا ئەينى، يىنچىڭ ئاتلىق ئىككى مەلىكىسىنى ياتلىق قىلدى. ئارقىدىنلا كىمىن تۆرىخانىنى چوڭ قاغان تۇڭگا تۇران قاغانغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندۇردى. كىمىن تۆرىخاننىڭ ھەربىي ژۇرۇشىگە ماسلىشىپ، خىتاي ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، كۆكتۈرك قاغانلىغى تېررىتورىياسىگە ھۇجۇم قىلدۇردى. ساۋارلۇ قاغان بىلەن تۇڭگا تۇران قاغانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان 20 ژىل ئىچىدە كۆكتۈرك قاغانلىغى ئىچكى ئۇرۇشلاردىن ۋە خىتاينىڭ تەجاۋۇزلۇق ئۇرۇشلىرىدىن خالى بولالمىدى. خىتاينىڭ موشۇ سەياسىتى نەتىجىسىدە تۈرك ئىمپېرىياسى تەركىۋىدىكى خانلار ئوتتۇرىسىدا ياراشتۇرۇپ بولالمايدىغان ئارازلىقلار پەيدا بولدى. مەملىكەت سەياسىي جەھەتتىن بۆلۈندى، ئىختىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن ئاجىزلاشتى. مىلادىنىڭ 604-ژىلىغا كەلگەندە كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى «شەرقىي كۆكتۈرك» ۋە «غەربىي كۆكتۈرك» دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ھازىرقى موڭغۇلىيانىڭ قوبدۇ رايونىدىن تارتىپ، شەرىقتىكى ئۇلۇق ئوكيېئانغىچە بولغان تېررىتورىيا شەرقىي تۈرك قاغانلىغىغا؛ ھازىرقى ئۇيغۇرستان، قازاقستان، ئاۋغانىستان ۋە ئوتتۇرا ئازىيا رايونى بولسا، غەربىي تۈرك قاغانلىغىغا قارايدىغان بولدى. غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىغىنىڭ زېمىنى: يۈيمىنگۈەن قاشقوۋۇقتىن كاسپىي دېڭىزىغىچە، ئالتايدىن تىبەت زېمىنىغىچە، بالقاشتىن ھىندقۇشقىچە سوزۇلغان ئىدى. شەرقىي تۈرك قاغانلىغىنىڭ پايتەختى ھازىرقى موڭغۇلىيادىكى ئۆتۈكەن شەھىرى، غەربىي تۈرك قاغانلىغىنىڭ پايتەختى ھازىرقى قىرغىزستاندىكى مىڭبۇلاق دېگەن يەردە بولغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 619-ژىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىغىنىڭ قاغانى سۋارخان ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چۇلۇكخان قاغان بولدى. بىراق، ئۇزاققا بارماي ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ خىتاي خوتۇنى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈردى. بۇ مەلىكە يەرلىك خانلارنى چوڭ قاغانغا قارشى قويۇش، شاھزادىلەرنى بىر-بىرىگە قارشى ئۇرۇشتۇرۇپ ئىچكى ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئۇسۇللىرى بىلەن ئاخىر دۆلەتنى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدى. مىلادىنىڭ 627-ژىلدىن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر كېلىشكە باشلىدى: ئۇدا بىر نەچچە ژىل داۋام قىلغان تەبىي ئاپەتلەر نەتىجىسىدە نۇرغۇن چارۋا-ماللار قىرىلىپ كەتتى، ئادەملەر ئاچلىقتىن ئۆلۈشكە باشلاپ ھەر تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

شەرقىي تۈرك قاغانلىغىنىڭ موشۇنداق ئاجىزلاشقان پەيتىدىن پايدىلانغان خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى 100000 كىشىلىك ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، قاغانلىق تېررىتورىياسىگە ھۇجۇم قىلدۇردى. مىلادىنىڭ 629-ژىلى 11-ئايدا چۇغاي تېغىنىڭ باغرىدا بولغان قاراخان قاغا يېڭىلىپ، غەرىپ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. 630-ژىلىنىڭ بېشىدا ئۆز ئىچىدىن چىققان ئاسان سۇنۇش ئاتلىق بىر خاين ئۆز قاغانى قاراخاننى خىتاي قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى لى چىنغا تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈرك قاغانلىغى مۇنقەرىز بولۇپ يوقالدى. ئۇنىڭ كەڭ-تاشا، باي زېمىنى خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى ئىلكىگە ئۆتۈپ قالدى. خىتاي پادىشالىرى موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىگە بويسۇنغان 100000 دىن ئارتۇق تۈركلەرنى ئەسىر ئېلىپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كىرىپ كەتتى. ئۇلارنى قۇللارغا ئايلاندۇرۇپ، خىتاينىڭ باي فېوداللىرىغا سېتىپ،

غەزنىنگە كىرىم قىلىنىۋالدى. قىراخان باشلىق ئەمەلدارلارنى چاقىرىپ، شەھىرىگە ئاپىرىپ، نەزەربەنت قىلىنىۋالدى.

خىتاي تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى يوقۇتۇشنىڭ كويىغا چۈشتى. ئۇ ئالدى بىلەن ئۆز «ئەلچىلىرىنى» ئەۋەتىپ، قاغانلىق ئوردۇسىدىكى پۈلغا، مەنسەپكە ئامراق مىللىي خانلارنى تېپىپ، ئۇلارغا «قىممەتلىك سوغا-سالاملارنى» بېرىپ سېتىۋالدى. يەنە خان مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلىش يولى بىلەن بەزى يەرلىك خانلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، ئۇلۇق قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتەرگۈزدى، ئۇلارغا ماسلىشىپ، خىتاي ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، توغرىدىن-توغرا ھۇجۇم قىلدۇردى. شۇنداق قىلىپ، مىلادىنىڭ 745-يىلىغا كەلگەندە غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىمۇ يوقاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى لىشىمىن بىلەن لىجىلار بارى-يوقى 13 يىل ئىچىدىلا غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى چوۋادىسىدا سەپراس قىلىپ تىكلەلىدى.

دېمەك، شۇنچىلىك قۇدرەتلىك كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى تاشقى جەھەتتىن: خىتاي پادىشالىرىنىڭ دۈشمەنلىك سۇيىقەستلىرى، ئىچكى جەھەتتىن: ئاشىنا سۇنىش، كىمىن تۆرە، ئاشىنا شىر ئوخشاشمىللىي خانلارنىڭ ساتقۇنلۇق قىلىشى، يەرلىك خانلارنىڭ خىتايغا سېتىلىپ، قاغانغا قارشى ئىسيانلىرى نەتىجىسىدە ئاخىر يوقىتىلدى. ئىككى ئەسىرگىمۇ يەتمەي ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ، تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى.

§5. كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

ئاتاقلىق تۈركشۇناس ئالىم لېۋ گۇمىلېۋ «قېدىمىي تۈركلەر» ناملىق كىتاۋىدا كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى رولى ۋە تارىخىي تەغدىرىگە باھا بېرىپ مۇنداق دېگەن ئىدى:

«تۈرك دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى-پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدا مەلۇم دەرىجىدە بۇرۇلۇش پەيتى بولدى. چۈنكى، شۇ ۋاقىتقىچا كەلگىچە ئوتتۇرا دېڭىز مەدەنىيىتى بىلەن ژىراي شەرىق مەدەنىيىتى بىر-بىرىنىڭ بارلىقىنى بىلىشىمۇ، ئۆز ئارا ئۇچراشمىغان ئىدى. VI ئەسىردىن باشلاپ تۈرك ئىمپېرىياسىنىڭ تېررىتورىياسى ئارقىلىق سودا كارۋانلىرى بىلەن غەربىپ ئوتتۇرىسىدا توختىماي قاتناپ، ئىختىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلەرنى ئىلگىرى سۈردى. ئەندى، خىتايلارغا كونستانتىنوپولىنىڭ نەرقى بىلەن ھېساپلىشىشقا، ۋىزانتىيالىكلەر بولسا، خىتاي نەيزىۋازلىرىنىڭ سانىنى بىلىپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى. يەنى تۈركلەر غەربىپ بىلەن شەرىق ئوتتۇرىسىدا باغلىغۇچى رولنى ئاتقۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنىمۇ رىۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى خىتاي، ئىران، ھىندىستان، ۋىزانتىيا مەدەنىيىتىگە قارشى قويۇشقا باشلىدى. نەتىجىدە، كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشتا ياشىغان تۈركلەر ماددىي ۋە مەنىۋىي مەدەنىيەت جەھەتتىن ئۆزىگە خاس يېڭى مەدەنىيەتكە ئىگە بولدى.

بىراق، تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا تايىنىپ، ئۆزىدىن مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنى ئەزگەنلىكتىن، يەنە مىللىي دۈشمىنى خىتايغا نىسبەتەن ھوشيار بولمىغانلىقتىن، تېز خاراپ بولۇش يولىغا چۈشكەن ئىدى. موشۇ ئامىللار بۇ دۆلەتنى ئاخىرى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدى. نەتىجىدە، 604-يىلى خاقانلىق غەربىپ ۋە شەرىق بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. 650-يىللارغا كەلگەندە دۆلەت مۇستەقىللىكىنى يوقىتىپ قويدى» دەيدۇ (رۇقارقى كىتاپ، قازاقچە نەشرى، 5-بەت).

دەرۋەقە، ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، كۆكتۈرك قاغانلىقى شەرىقتە ياپون دېڭىزىدىن غەربىتە قارا دېڭىزغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۈيۈك ئىمپېرىيا ئىدى. ئۇنىڭ ئاھالىسى ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان. شىرىقتە قىسمەن توڭگۇس تىللىق قەبىلىلەر، غەربىتە قىسمەن ئىرانىيلار ئارىلاشقان تەركىۋى مۇرەككەپ ئاھالى ئىدى. بىراق، تۈرك قاغانلىرى موشۇ خىلمۇ-خىل قەبىلىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان توغرا مىللىي سەياسەت ژۈرگۈزمىدى، ئەكسىچە ھەر قايسىنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى، تىلى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئاھالىلارنىڭ ھەممىسىنى «تۈرك» دەپ ئاتاپ، ئۇلارنى تۈركلىشىشكە مەجبۇر قىلدى. مۇنداق خاتا سەياسەت باشقا قەبىلىلەرنىڭ نارازىلىقىنى تۇغدۇرۇپ، ئىسيانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپچى بولدى. ئىختىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە سەلبىي تەسىرىنى يەتكۈزدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا گۈللەنگەن ۋە ئىپەك يولى ئارقىلىق شەرىق بىلەن غەربىپنىڭ مەدەنىيەت قەھەتتىكى ئۇتۇقلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۇرگەن باي ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئاساسىدا دىن، ئىلىم ۋە سەنئەت ساھاسىدا بەزەن يۈكسىلىشلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، شۇ دەۋىردە ئىجات قىلىغان «ئوغۇزنامە» داستانى بىلەن «چىستانى ئىلىكبەگ» قاتارلىق يازما ئەسەرلەر دۇنياغا كەلدى. ئۇلاردىن باشقا «تۇرا قۇشىغى»، «ئۇيغۇر ناخشىسى»، «بەگقۇلنىڭ باتۇرلىقى ھەققىدە ھېكايىلەر» بىلەن بىر قاتاردا ئالتايلىقلارنىڭ «سايسولۇن» داستانى ھەم قىرغىزلارنىڭ «ئالىپ ماناس» كەبى قەھرىمانلىق داستانلىرى تۇران ئۇلۇسىنىڭ قەھرىمانلىق روھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان يازما يادىكارلىقلاردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا كۆكتۈرك دەۋرىدىن باشلاپ يېزىلغان «مەڭگۈتاشلار» دەپ ئاتالغىنا تاش پۈتۈكلەردىن ھازىرغىچە 100

پارچىدىن ئارتۇقى تېپىلدى. شۇلارنىڭ ئىچىدە «چوررىن مەڭگۈتېشى»، «تونيۇقۇق مەڭگۈتېشى»، كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى»، «بايانچۇرخان 1-2-مەڭگۈتاشلىرى»، «ئۆتېگەن مەڭگۈتېشى»، «كۆلچۇر مەڭگۈتېشى»، «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈتېشى»، «سېۋرېي مەڭگۈتېشى»، «سۇجى مەڭگۈتېشى»، «ئۇلانغوم مەڭگۈتېشى»، قاتارلىق ئابىدىلەردە كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ پاجىەلىك تارىخى دۇقۇرى سەياسىي سەۋىيەدە تۇرۇپ يەكۈنلەنگەن. قاغانلارنىڭ ئۆز خەلقىگە بولغان مۇناسىۋەت جەھەتتىكى خىزمەتلىرى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن، خاتالىقلىرى پاش قىلىنغان. مەڭگۈتاش تېكستىنىڭ ئاخىرىدا ئۇلۇسقا خىتاب قىلىنىپ: «ئەي مىللەت، دوست بىلەن دۈشمەننى پەرىق ئېتەلمىگەن نادانلىقى ئۈچۈن «ئۆكۈن، ئۆكۈن!» دەپ خىتاب قىلىنغان. بولۇپمۇ تونيۇقۇق بىلەن يولۇغتېكىننىڭ مەڭگۈتاشلىرىدا تۈرك قاغانلىقىنىڭ پاجىەلىك تارىخىدىن توغرا خۇلاسە چىقىرىلغان. يەنى خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى تۈرك خەلقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مۇستەقىل ياشىشىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىكەنلىكى ئېنىق فاكتلار بىلەن پاش قىلىنغان.

مەن تۆۋەندە كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن بىر نەچچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.

خوغۇرسۇ ئالتۇن-بۇ كىشى مىلادىنىڭ 485-567-يىللىرى ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەشھۇر دۆلەت ئەربابى. ھەربىي، سەياسىي، دىپلوماتىيە جەھەتلەردە داڭقى چىققان ئۇلۇق ئەرباپ ئىدى. ئۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن بولۇپ ئىسمى ئالتۇن ئىدى. كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خوغۇرسۇ خانلىقىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش جەھەتتىن ئۆز قابىلىيىتىنى كۆرسەتكەن ئىدى. خىتاينىڭ شىمالىي چى سۇلالىسى مىلادىنىڭ 567-يىلى ئۆز جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، خوغۇرسۇ ئالتۇننى سۇيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ شائىر سۈپىتىدە يازغان شېئىرلىرىدىن «تۇرا قوشىقى» ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان:

چوغاينىڭ تاغلىرى، باغرىدا ئاقار،
تۇرالار دەرياسى ئويناپ-دولقۇنلاپ.
ئاسماننىڭ گۈمبىزى-بارگاھ سىمان،
تۇرىدۇ پايانسىز دالانى قاپلاپ.

شۇنچە كەڭ گۈبارىز، ساماۋىي ئاسمان،
دالالار بىپايان كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا-مال،
شاماللار يەلپۈسە، ئوتلار ئەگسە باش.

ھەيران قالارلىق ئەھۋال شۇكى، ھازىرقى خىتايلار ئۇيغۇر شائىرى خوغۇرسۇ ئالتۇننى خىتاي كلاسسىكلىرى قاتارىدا ھېساپلاپ، خىتاي مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىك كىتاپلىرىغا كىرگۈزۈۋالدى.

سۇجاۋا مىلادىنىڭ VI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر مۇزىكانتى ۋە مۇزىكا نەزەرىيەچىسى. ئۇ «بەش تەرانە يەتتە ئاۋازلىق» مۇزىكا قانۇنىنى كەشىپ قىلغان. ئۇنىڭ بەلگىلىشى بويىچە مۇزىكا ئەسۋاپلىرى ئارقىلىق ئاۋازنى 35 دەرىجىگە بۆلۈپ ئىجرا قىلىش مۇمكىن. بۇ كەشپىيات ئىلمىي قىممىتى جەھەتتىن شۇ دەۋردىكى ئەرەپ، ھىند مۇزىكىسىدىن ئۈستۈن بولۇپلا قالماستىن، ھازىرقى زاماندىكى بەزى خەلقلەرنىڭ مۇزىكا سەۋىيەسىدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ.

مۇزىكا پىرى-سۇجۇپ VI ئەسىردە كۇچادا ياشىغان ئاتاقلىق مۇزىكانت سۇجۇپ شۇ زاماندا ئىشلىتىلگەن 18 خىل مۇزىكا ئەسۋاپلىرىنىڭ ھەممىسىنى چالالايتتىكەن. بولۇپمۇ: غۇڭقا، بەشتار، بارىبت، نەي، بالامان قاتارلىق ئەسۋاپلارنى چېلىشقا ماھىر ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ غەربىي تۈرك قاغانلىقى ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنىپ، دۆلەت زىياپەتلىرىدە نەغمە-ناۋا قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۆزىمۇ پادىشالار ھوزۇرىدا بارىبت چېلىپ، نەغمە قىلىپ بېرەتتى. مىلادىينىڭ 567-يىلى غەربىي تۈكىر قاغانى خىتاي پادىشاسى بىلەن قۇدىلاشقاندا، خىتاي پادىشاسى ئىلتىماس قىلىپ، سۇجۇپنى ئۆز پايتەختىگە ئاپارغان. پادىشانىڭ ئىلتىماسى بىلەن سۇجۇپ بىر مەزگىل پايتەختتە تۇرۇپ، خىتاي چالغۇچىلىرىغا ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى ئۆگەتكەن. شۇنداق قىلىپ، خىتاي مەملىكىتىدە ئۇيغۇر مۇزىكىسى بىلەن ئۇيغۇر ئۇسۇلى ئومۇملاشقان. سۇجۇپ بولسا، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئازىيا ۋە شەرىق مەملىكەتلىرىدە «مۇزىكا پىرى» دېگەن پەخرىي نامغا ئىگە بولغان.

ۋىسا باجىنا-مىلادىنىڭ VI-VII ئەسىرلىرىدە خوتەندە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر رەسسامى، بۇددىزم دەۋرىدىكى تەسۋىرىي سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ داڭلىق نامايەندىلىرىنىڭ بىرى. ۋىسا باجىنا رەسىمنى ئوچۇق ۋە ئەجايىپ گۈزەل كۆرۈنۈشتە جانلىق قىياپەتتە گەۋدىلەندۈرۈپ، سىزىش ماھارىتى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

ئۇ چاغلاردا رەسساملارنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى كىشىلەر كۆپ يىغىلىدىغان ئاممىۋىي زىيارەتگاھ-

ئىبادەتخانىلارنىڭ تاملىرىغا سىزىشى ئەنئەنىگە ئايلانغان ئىدى. ۋىسا باجىنا ئۆز دەۋرىدە كەڭ تارقالغان بۇتلارنىڭ رەسىملىرى، بۇددا تەلىماتىدىكى ھېكايە سيۇژېتلىرى ئاساسىدا، شۇنىڭدەك جەننەت ۋە دوزاق كۆرۈنۈشلىرىنى سىزىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى تەبىەت مەنزىرلىرى، كىشلەرنىڭ رېئال تۇرمۇشى، ئۇسۇملۇكلەر ۋە ئۇچار قۇشلار، ھايۋاناتلار ۋە ئادەملەرنىڭ رەسىملىرىنى سىزىشقىمۇ ماھىر ئىدى.

ئۆز دەۋرىدىكى بۇددا رەساملىق سەنئىتىنىڭ يۇكسەك پەللىسىگە كۆتىرىلگەن ۋىسا باجىنانىڭ داڭقى-شۆھرىتى خوشنا ئەللەرگىمۇ تارقالغان. شۇڭا شەرقىتىكى ختاي ئېلىنىڭ سۇي ۋە تاڭ سۇلالىسى پادىشالىرى ۋىسا باجىنانى تەكلىپ قىلىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە ئېلىپ بارغان. پايتەخت لوياڭ شەھىرىنىڭ ئىبادەتخانا تاملىرىنى رەسىم بىلەن بېزەندۈرۈش ئۈچۈن ۋىسا باجىنا «براخمانىنىڭ سۈرىتى»، «چەت ئەلنىڭ خاسىيەتلىك دەرەقلىرى»، «ئاۋالۋاستىنى تەسلىم قىلىش قاتارلىق سۈرەتلەرنى سىزغان. بولۇپمۇ ئۇ سىزغان «بۇركۇت ۋە تايغانلار بىلەن ئوغا چىقىش» ناملىق سۈرىتى چوڭ شۆھرەت قازانغان. ختاينىڭ قەدىمىي تارىخ مەنبەلىرىدە: «ئۇيغۇر رەسسامى ۋىسا باجىنا سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەڭ ئابرويلۇق كىشلەرنىڭ بىرى ئىدى» دەپ خاتىرلەنگەن.

سىكسا ناندا-ئۇ كىشى مىلادىنىڭ 652-يىلى خوتەن شەھىرىدە تۇغۇلغان. زېرەك ۋە تىرىشچان بۇ ژىگىت، تىرىشىپ ئوقۇپ ۋە ئۆگىنىپ، ئاخىرىدا بۇددا دىنىنىڭ ماھايانى-ھىنايانا مەزھىبىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئۇستازلىرىنىڭ بىرى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ تىلشۇناس، تەرجىمان ۋە ئۇستا رەسسام بولغان ئىدى. ئۇنىڭ داڭقى خوشنا ئەللەرگىمۇ بېرىپ يەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئايال پادىشاسى ۋۇ زىتيان سىكسا ناندىنى تەكلىپ قىلىپ ئۆزىنىڭ پايتەختى چاڭئەن شەھىرىگە ئاپارغان بۇددا دىنىنىڭ نوم-سۇترالىرىنى سانسكرىت تىلىدىن ختاي تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرغان. ئۇ مىلادىنىڭ 695-يىلىدىن 699-يىلىغىچە 81 ژىلتلىق دىنىي كىتاپنى تەرجىمە قىلىپ بەرگەن. ئاندىن كېيىن پادىشادىن رۇخسەت ئېلىپ ئۆز يۇرتى خوتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئىككىنچى قېتىم يەنە ختاي پادىشاسىنىڭ تەكلىۋى بىلەن چاڭئەن شەھىرىگە بېرىپ چاڭئەن ۋە لويان شەھەرلىرىدە ختاي راھىپلىرىغا ئۇستازلىق قىلىپ، بۇددا تەلىماتىنى ئۆگەتكەن. ختاينىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە ھەيۋەتلىك بۇتخانىلارنى سېلىشقا رەھبەرلىك قىلغان. ئەڭ چوڭ بۇتخانىلارنىڭ تاملىرىغا بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى رەسىملەرنى ماھىرلىق بىلەن سىزغان. دېمەك، ختايلار ئۆزلىرىگە دىن مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئۆگەتكەن ئۇستازى ئۇيغۇرلارغا مىننەتدار بولۇشى كېرەك.

بىلگە تونيۇقۇق (VII-VIII ئەسىرلەر)

بۇ كىشى 664-730 يىللار ئارىلىقىدا ياشىغان. بۇ كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. بىلگە تونيۇقۇق قاغاننىڭ باش مەسلىھەتچىسى ھەت ئاتاقلىق ئالىم ۋە تارىخچى. ئۇ 712-يىلى ۋە 716-يىلى ئىككى پارچە تاشقا 62 قۇرلۇق تېكستنى ئويدۇرۇپ يازدۇرغان، بۇ ئابىدىلەر مەشھۇر «تونيۇقۇق مەڭگۈتېشى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تارىخ كىتاپلىرىدا بولسا: « تونيۇقۇق-بىلىملىك، تەمكىن، ئەقىللىك ۋە تەدبىرچان كىشى ئىدى»، دەپ خاتىرلەنگەن. «تونيۇقۇق مەڭگۈتېشى» چوڭ پۈتۈكتە تەڭرى ئۇماي ھەققىدىكى مەدھىيەلەردىن كېيىن تۆۋەندىكى ۋەسىيەت سۆزلەر يېزىلغان: «ئەي، مېنىڭ چوڭ-كىچىك تۇققانلىرىم، كەينىمدىكى ئىنىلىرىم ۋە ئوغۇللىرىم، ئۇرۇغۇم ۋە خەلقىم، ئۇگۇمدىكى شاد، ئابىد بەگلەر، سولۇمدىكى تارخانلار،

بۇيرۇقبەگلەر... توقۇز ئوغۇزنىڭ بەگلىرى ۋە خەلقى بۇ سۆزلىرىمنى ياخشلاپ ئاڭلا!
...بىزنىڭ مەشەقەتلەر بىلەن قۇرۇپ چىققان دۆلىتىمىز، بۇ دۆلەتنىڭ تەرتىپ-قانۇنلىرى بار ئىدى. ئەندى نېمۇ بولدۇق؟ ئۈستىمىزدىن ئاسمان باسمىسا، ئاستىمىزدا يەر يېرىلمىسا، بۇ دۆلىتىڭنى، ھۆكۈمىتىڭنى كىم يوق قىلالاتتى؟ ئەي، تۈرك خەلقى، ئويلان. سېنى تەربىيە قىلغان دانا خاقانىڭغا، ھەقىقىي دۆلىتىڭگە قارشى چىقىپ، چوڭ خاتالاشتىڭ. دۈشمەننى ئېلىڭغا كىرگۈزدۈڭ! ئەگەر سەن يول قويمىغان بولساڭ قۇراللىق دۈشمەن قەيەردىن كېلىپ يېرىڭنى بېسىۋېلىپ، ئۆزەڭنى تارقىتىۋەتتى؟ نەيزىلىكلەر كېلىپ سېنى قوغلاپ چىقاردى. بارغان يېرىڭدە ياخشىلىق كۆرمىدىڭ. قېنىڭ سۇدەك ئاقتى، سۆڭەكلىرىڭ تاغدەك ياتتى. بەگ-ئوغۇللۇرىڭ قۇل بولدى، چىرايلىق قىزلىرىڭ چۆرە-دېدەك بولدى! نادانلىقىڭ، ئاخماقلىقىڭ تۈپەيلى موشۇ كۈنلەرگە قالدىڭ؟!...» دېيىلگەن.

كۈل تېكىن (VIII ئەسىر).

مىلادىيەنىڭ 732-ژىلى ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىكى خۇشۇ-سايرام دېگەن يەرگە ئورنىتىلغان كۈلتېكىن مەڭگۈتېشىدا بولسا مۇنداق جۈمىلەر بار:

«مېنىڭ ئاتا بوۋام بۇمىن خاقان بىلەن ئىستەمى خاقانلار تۈرك دۆلىتىنى قۇرۇپ، تەختتە ئولتارغان. ئۇنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىنى تۈزۈپ بەرگەن. تۆرت ئەتراپتىكىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا دۈشمەن ئىدى. قوشۇن چىقىرىپ، دۈشمەنلىرىنى بويسۇندۇردى. بېشى بارلارنى باش ئەگدۈردى، تىزى بارلارنى تىزلاندۇردى. شۇنداق قىلىپ، شەرىقتىكى ھىنگان تاغلىرىدىن، غەربتىكى تۆمۈر قاپقىغىچە بولغان جايلارنى ئېگەللەپ، ئېگىسىز قالغان تۈركلەرنى شۇ جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار دانا خاقان ئىدى. كېيىنكى خاقانلار ئۇلارنى دورىمىدى، بىلىمسىزلىك قىلدى. ئۇلارنىڭ بىلىمسىزلىكىدىن پايدىلانغان تابغاچ خانلىرى ئادەم ئەۋەتىپ، ئاتىسى بىلەن بالىسىنى ئۆچلەشتۇرۇپ قويغانلىغى ئۈچۈن، بەگلىرى بىلەن خەلقى ئارىسىغا سوغاقچىلىق سېلىپ قويغانلىغى ئۈچۈن تۈرك ئۇلۇسى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن ئايرىلىپ قالدى، خاقانلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئاخىرى نېمە بولدى؟ تابغاچپەرەس بەگلەر تابغاچقا تەسلىم بولۇپ، بېقىندى. ئۆزىنىڭ تۈركىي نامىدىن ۋاز كېچىپ، شەرمەندىلەرچە تابغاچ ناملىرىنى قوللاندى ھەم ئۇلار ئۈچۈن 50 ژىل ئىشلەپ كۈچ چىقىرىپ بەردى. ئۇلار قوشۇن تارتىپ، شەرىقتىكى بۆركلى خان يۇرتىدىن غارىپتىكى تۆمۈر قاپقىغىچە بولغان تۈرك يۇرتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تابغاچ خانىغا ئېلىپ بەردى. ئۇلارنىڭ شۇنچە خىزمەت قىلغانلىرىغا قارىماي تابغاچ خانى ئۇلارنى ئۆلتۈردى! تابغاچ خەلقىنىڭ تىلى تاتلىق، سوغىسى يۇمشاق. تاتلىق تىلى ۋە يۇمشاق سوغىسى بىلەن ئالداپ، ژىراقتىكى ئەللەرنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرىدۇ. يېقىنلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن يامان ھېيلىلەرنى ئىشقا سالىدۇ. ئەقىللىك باتۇر كىشىلەرنى ئىلگىرى باستۇرمايدۇ. بىر كىشى خاتالىشىپ قالسا، ئۇنىڭ ئۇرۇق تۇخۇمىنى، ھەتتا بۆشۈكتىكى بالىسىغىچە قويماي ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ تاتلىق تىلىغا، يۇمشاق سوغىسىغا ئالدىنىپ، تالاي تۈركلەر ئۆلدى. ئەي تۈركلەر، نادانسىلەر، قانائەتچانسىلەر،

قوساق تويغاندا ئاچ-توق قېلىشىڭلارنى ئويلىمايسىلەر. بۇگۈننىلا ئويلاپ، ئەتىنى ئويلىمايسىلەر. شۇنداق بولغانلىقىڭلار ئۈچۈن دانا خاقانىڭلار سۆزىنى ئاڭلىماي ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتتىڭلار. ئۇزاق يوللارنى ژۇرۇپ، ھالسىراپ ئۆلدۈڭلار. ئامان قالغانلىرىڭلار سەرگەردان بولۇپ، ئۆلۈم گىرداۋىدا تۇرۇۋاتىسىزلەر...».

مانا بۇ دانا ئەجداتلىرىمىز بۈگۈنكى ئەۋلاتلارغا قالدۇرۇپ كەتكەن ئاچچىق تارىخىي ساۋاق. بىز بۇ ساۋاقلارنى مەڭگۈ ئەستە تۇتۇشىمىز كېرەك.

قورقۇت ئاتا VII ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىر، ناخشىچى، نامى رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ماھىر سازەندە. ئۇنىڭ قايسى ئۆلكىدە ھايات كەچۈرگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. بىراق، ئۇ ئۇيغۇرنىڭ توققۇز ئوغۇز قەبىلىسىنى كېلىپ چىققانلىقى، غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ تەۋەسىدە ياشىغانلىقى مەلۇم.

قورقۇت ئاتىنىڭ ناخشا-قوشاقلىرى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى توغرىلىق ھېكايىلەر خەلق ئېغىزىدا ئەسىرلەر بويى ساقلىنىپ كەلگەن. پەقەت XV ئەسىرگە كەلگەندىلا «قورقۇت ئاتىنىڭ كىتاۋى» دېگەن نام بىلەن قەلەمگە ئېلىنغان. كېيىن بۇ كىتاب تۈرك، ئەزەربەيجان، ئىتالىيان ۋە رۇس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ ئەسلى نۇسخىسى دىرېزدىن، ۋاتىكانلاردا ساقلانماقتا. ئەزەربەيجان، تۈركىيا قاتارلىق ئوغۇز تىللىق مەملىكەتلەردە قورقۇت ئاتا توغرىلىق كۆپ يېزىلدۇ ۋە كۆپ سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەۋى، ب ۇ خەلقلەر قورقۇت ئاتىنى ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە ئەجدادى دەپ قارىغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

تەجرىبە-ساۋاقلار

تارىخچىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىنى يەكۈنلەپ:

«مەركىزىي ئازىيادە 1،5 ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن كۆكتۈرك قاغانلىغى بىزگە ئەجايىپ ھېكايەتلەر بىلەن بىللە تارىخىي ھېكمەت ئۈچۈرلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ ھېكايەتلەرنىڭ تىزمىسى-تۇران زېمىنىنىڭ مىسلىسىز بىرلىككە كېلىشى، تۈرك قاغانلىغىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كېتىشى، ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا ماجىرالىرى، دۆلەتنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلار بىلىن توسقۇنلۇقلار، كۆكتۈرك قاغانلىغى پارچىلانغانغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان قورچاق خانلارنىڭ يېرىم ئەسىرلىك ھۆكۈمرانلىغى، قۇتلۇق ئىلتەرىش نەسەبىدىكى ئىككىنچى كۆكتۈرك قاغانلىغىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۇنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش يولىدىكى تىرىشچانلىغى بىلەن ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ قارشىلىقلىرى، خىتاي خوۋاگدىلىرىنىڭ كۆكتۈرك قاغانلىغىنى پارچىلاش ۋە يوقىتىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرى... كۆكتۈرك قاغانلىغىنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي ھېكايەتلىرى مانا شۇ.

تارىخ تەتقىقاتىنىڭ مەخسىتى-موشۇ ھېكايەت ۋە جەڭنامىلەردىن توغرا خۇلاسە چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان تەجرىبە ساۋاقلارنى ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈپ بېرىشتۇر»، دېگەن ئېدى («ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «قېدىمقى مەركىزىي ئازىيا»، 505-504-بەتلەر).

ئالىم ئېيتقاندەك، تارىخنى ئۆگىنىشتىن مەخسەت ئۆز تارىخىمىزدا بولۇپ ئۆتكەن ۋاقىئەلەرنى ئەسلەپ قويۇشلا ئەمەس، ئەشۇ تارىختىن ساۋاق ئېلىپ، بۈگۈنكى ئىشىمىزدا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتىن ئىبارەت. ئۇنداق بولسا، موشۇ باپتا بايان قىلىنغان ۋاقىئەلەردىن بىز ئالىدىغان تەجرىبە-ساۋاقلار قايسىلار؟

1. ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەر ئېتنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن خەلقلەر بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئىشۇزاماندىكى ئۇيغۇرلارمۇ، تۈركلەرمۇ ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ، ئورتاق دۈشمىنى ئاۋار باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىگىنى ساقلاپ قېلىشلىرى كېرەك ئېدى. ئاندىن كېيىن خىتاينىڭ تەجاۋۇزچىلىق خوۋۇپىدىن ئۆزلىرىنى بىرلىشىپ مۇداپىە قىلىشلىرى كېرەك ئېدى. ئالتايدىكى تۈركلەر ئىتتىپاقلىشىشنىڭ ئورنىغا «ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتىنى» ھالاك قىلدى. ئارقىدىن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرىگە بېقىندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن قەبىلەۋىي ھۆكۈمرانلىغىنى ژۇرگۈزدى. بۇ خەلقلەرنى خورلاپ ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتاشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ خورلۇققا چىدىماي ئىسيان كەتۈرگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىسيانلىرىنى: «قاغانغا ئاسىيلىق قىلدى»، دېگەن بەدنام بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە باشقىلار. مۇنداق مىللىي زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ ھۆلى مۇستەھكەم بولمايدىغىنى تەبىي. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولۇپ چىقتى، مىللىي زۇلۇم ئاستىدا قالغان ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشلىرى كۆكتۈرك قاغانلىغىنى ئاخىر ئاجىزلاشتۇردى. بۇ توغرىلىق تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس مۇنداق دەيدۇ:

«ئۇيغۇرلار كۆكتۈرك قاغانلىغىنىڭ ئاساسىي پۇخرالىرى ئېدى. ئەينە شۇ ئۇيغۇرلار بۇ قاغانلىقنىڭ قۇدرەت تېپىپ گۈللەپ ياشنىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچى ئىجابىي رول ئوينىدى، شۇنىڭدەك ئاخىر بېرىپ، ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇپ يوقىلىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچى سەلبىي رول ئوينىدى»-(ت.ئالماس «ئۇيغۇرلا» ئالمۇتا نەشرى، I توم 129-بەت).

يەنە بىر تارىخچىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بولسا:

«كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر، باسمىل، سىرتاردۇش، تۈركەش، قارلۇق ۋە قىرغىز كەبى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى بەزى مۇھىم پەيتلەردە تۇرانىنىڭ ئۇمۇمىي مەنپەئىتىنى ئەمەس، ئۆز قەبىلىسىنىڭ تار مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ ئىش قىلدى. ئۇلار سەياسەتتە جىراقنى كۆرەلمىدى. ئۇمۇمىي مىللەت كۆز قارىشى ئاجىز بولدى. شۇڭا خىتاينىڭ ھىيلە-مىكىر ئالدامچىلىقلىرىغا نادانلارچە ئەگەشتى. ھەتتا شەخسىي مەنپەئەتنى دەپ دۈشمەنگە سېتىلىپ، خىتاينىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلماق ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىنى قىرىپ بەرگەن «ئاشىنا شىرەدەك» قارايۈز سەركەردىلەرمۇ چىقتى. مۇنداق نومۇسسىزلىق فاكتلىرى تۇران تارىخىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق جەريانىدا ھەممە باسقۇچلاردا دېگىدەك ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇردى. ئەپسۇسكى، كېيىنكى زاماندىكى ئەرباپلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ بۇ خاتالىقلىرىدىن ساۋاق ئالمىدى» دېدۇ.

2. تۈركلەر سان جەھەتتىن ئاز، چارۋىچىلىق كەسىپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھايات كەچۈرىدىغان دالا خەلقى ئىدى. ئۇنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا خەلقلەر بولسا، سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماستىن، مەدەنىيەت جەھەتتىنمۇ تۈركلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان. (ئولتىراق ھايات كەچۈرىدىغان شەھەرلەشكەن مەدەنىيەتلىك) خەلقلەر ئىدى. مۇنداق شارائىتتا مەدەنىيەت جەھەتتىن تۆۋەن بولغان تۈركلەر ئۆزىدىن ئۈستۈن خەلقلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

تۈركلەرنىڭ ئۆزىدىن باشقا قېرىنداش قەبىلىلەرنى چەتكە قاقىدىغان خاتا مىللىي سەياسەت تۇتقانلىقىمۇ دەل ئۇلارنىڭ ياۋايىلىقىنى، نادانلىقىنى كۆرسەتتى. تارىخ كۆپ قېتىم كۆرسەتكىنىدەك، كۆكتۈرك دۆلىتىدىمۇ 3-ئەۋلات قاغانلارنىڭ شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ماجىرالىرى كېلىپ چىقتى. 583-يىلىغا كەلگەندە ئىشپارا قاغان تەرەپدارلىرى «شەرقىي تۈرك خانلىقى» بولۇپ، ئاباق قاغان بىلەن دارتۇ قاغان تەرەپدارلىرى «غەربىي تۈرك خانلىقى» بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. خىتاينىڭ ھىيلە-مىكرىگە ئالدانغان بۇ خانلىقلار بىر-بىرىگە دۈشمەن بولۇشۇپ، ھەتتا بىر-بىرىگە ھۇجۇم قىلىشتەك رەسۋاچىلىق رولىنى ئويناپ چىقتى! بۇ ئەقىلسىز خانلار ئويناپ چىققان تراگېدىيالەرنىڭ ئاقىۋىتى ئۆز دۆلىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇش، پۇخرالىرىغا ئېيتقۇسىز ئېغىر ئازاب-كۈلپەتلەرنىڭ كەلتۈرۈش، تارىخىي دۈشمىنى خىتاينىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشىگە سەۋەب بولۇش رولىنى ئوينىدى. بۇ پاجىئەلەرمۇ ئاز بولغاندەك، مىلادىنىڭ 619-603 يىللىرى ئارىلىقىدا غەربىي تۈرك خانلىقى ئۆز ئىچىدىن: ئۇيغۇر، قارلۇق، سىرتاردۇش، تۆلەس، بارغۇت، توگرا دېگەندەك ئۇششاق بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

ئۇيغۇر تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىخىي دۈشمىنى خىتاي ئىمپېرىياسىدۇر. خىتاينىڭ تاڭ پادىشاسى لى شىمىننىڭ ۋەزىرى ۋېي جىڭ مۇنداق دېگەن: «جۇڭگو ئارامخۇدا، خاتىرجەم ياشىماقچى بولىدىكەن، ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا ئۆزىدىن كۈچلۈك بىرمۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويماسلىقى كېرەك. ئەكسىچە، ئۆزىنىڭ تۆرت ئەتراپىدىكى يات خەلقنىڭ دۆلەتلىرىنى ئۆزىگە بېقىندا-قارام قىلىۋېلىشى لازىم» («ئۇيغۇرلار» I توم، 124-بەت).

خىتايدا 581-يىلى شىمالىي جو خانلىقى يوقىتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان سۈي سۇلالىسىنىڭ خانى سۈي ۋېندى كۆكتۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىش ستراتېگىياسىنى مۇھاكىمە قىلدى. شۇ چاغدا جاڭ سۈشۈەن دېگەن خىتاي ئەمەلدارى مۇنداق تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويغان:

«يىراقتىكىلەر بىلەن دوست بولۇپ، يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش. ياۋايى ياتلارنىڭ كۈچلىكلىرىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ، ئاجىزلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش. ياۋايى ياتلارنىڭ باشلىقلىرىنى پۇخرالىرىدىن ئاجرىتىۋېتىپ، بىر-بىرىگە ئىشەنمەيدىغان قىلىپ قويۇش. شەرت-شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە بىر پەشۋا بىلەنلا ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش!» مۇھاكىمىدىن كېيىن جاڭ سۈشۈەننىڭ موشۇ لايىھىسى قوبۇل قىلىنغان. پادىشا سەي ۋېندى موشۇ پىلان بويىچە ئىش قىلغانلىقتىن ئاخىرى ئۆز مەخسىتىگە يەتتى. يەنى كۆكتۈرك قاغانلىقىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ تاشلىدى. 630-يىلىغا كەلگەندە شەرقىي كۆكتۈرك خانلىقى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. ئۇنىڭ تېررىتورىياسىنىڭ شىمالىي قىسمىنى سىرتاردۇش خانلىقى ئىگەللىدى. جەنۇبىي قىسمىنى بولسا خىتايلار ئېلىپ بۇ زېمىنغا دەرھال خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئەپكېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. بۇ زېمىننى 7 ئايماققا بۆلۈپ، ئۇنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن خىتاي ۋالىيلارنى ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، خىتاينىڭ بىۋاستە باشقۇرىدىغان رايونلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

ۋېي جىڭ بىلەن جاڭ سۈنشۈەنلەر ئېيتقاندەك، خىتاي دۆلىتى، دىپلوماتىيا جەھەتتىن ئالداش، ئىختىسادىي جەھەتتىن قىزىقتۇرۇش يەنى سېتىۋېلىش، سەياسىي جەھەتتىن ھىيلى-مىكرى ئىشلىتىپ، ئىچكى ئىتتىپاقلىقنى بۇزۇش، ھەربىي جەھەتتىن ئەسكەر كىرگۈزۈپ توغرىدىن-توغرا ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، كۆكتۈرك ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئاخىرى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. كۆكتۈركلەرنىڭ خان-بەگلىرىدىكى ياتلارغا خوشامەت قىلىدىغان روھىي كەيپىياتى، چاكىنا مەنسەپپەرەسلىكى، مەنسەپكە، مال-دۇنياغا، خىتاينىڭ مەلىكە قىزلىرىغا ئامراقلىقى ئۇلارنىڭ ئەقلىنى بۇغلاپ، مىللىي مۇستەقىللىك يولىدىكى كۈرەشتە پىداكارلىقتىن روھتىن، سىياسىي جەھەتتىن يىراقنى كۆرەلىكتىن مەھرۇم قىلىپ، ئۇلارنى مىللىي خائىن، ساتقۇنلارغا

ئايلاندۇرۇۋەتتى. ئەلۋەتتە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشىغا يارىشا ئاخىرى دۈشمەنىنىڭ خەنجىرىگە قىن بولۇشتى!

شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس: «تۈركلەر بىلەن جۇڭگودىكى ئىبارەت بۇ ئىككى خوشنا دۆلەتتە تېچ ئۆتكەن مەزگىللەردىمۇ، ئۆز ئارا كېلىشىم قىلىپ دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغان مەزگىللەردىمۇ ئۆز ئارا سەمىمىيەت بولمىغان!» دەيدۇ. ئەگەر قاغانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى خىتاي بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتتە ھوشيار بولۇپ، ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تەك ھوقۇقلۇق ئاساستىكى بىرلىك-ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەپ، ئاۋار ۋە خىتايدىن ئىبارەت مىللىي دۈشمەنگە تىغمۇ-تىغ تاقابىل تۇرالىغان بولسا، بۇ دۆلەت مۇنچىلىك تېز ھالاك بولمىغان بولاتتى. بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ساۋاق شۇكى، دۆلەت ئەرباپلىرى دوستقا-دوستلارچە، دۈشمەنگە-دۈشمەنلەرچە مۇئامىلە قىلىشنى بىلىشنى كېرەك. بۇ مەسىلىدە خاتالىشىش-چوقۇم ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ!

كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ شەجەرىسى

كىم قاغان بولغان	قايسى ژىللاردا
تۈرۈم ئۇلۇغ يابغۇ	535_552
تۈرۈم ئۇلۇغ ئوغلى بومىن (تۈمەن)	552_553
تۈرۈم ئۇلۇغ ئوغلى ئىستىمى	552_576
بۇمىن ئوغلى قاراخان	553_554
بۇمىن ئوغلى مۇقاخان	554_574
بۇمىن ئوغلى تاۋارخان	574_589
تاۋارخان ئوغلى ساۋارلو	581_587
مۇقانخان ئوغلى ئاپا	576_593
ئاپا ئوغلى ئىنال	593_600
ئىنال ئوغلى چورتۇمان	600_611
چورتۇماننىڭ تاغىسى شىگۈي	611_619
شىگۈي ئوغلى تون يابغۇ	619_630
قاراخان ئوغلى باغا ئىشبارا	581_587
قاراخان ئوغلى چوباغا	587_588
باغا ئىشباغا ئوغلى تۇڭگا تۇران	588_600
ئىستىمى ئوغلى بىلگە تاردۇ	600_603
باغا ئىشبارا ئوغلى كېمىنتۇرى	603_609
كېمىنتۇرى ئوغلى سۇۋارخان	609_619
كېمىنتۇرى ئوغلى چۇلۇكقاغان	619_621
كېمىنتۇرى ئوغلى قاراخان	621_630
تۇن يابغۇ ئوغلى ئاسىنا سىربا	630_646
شىبايتىكىن ئوغلى چىبىقاغان	646_647
بىلگە تاردۇ ئوغلى باغاتۇر سىپى	630_631
تون يابغۇ ئوغلى سىر يابغۇ	630_633
تون يابغۇ ئوغلى تاردۇش شاد	633_؟
تاردۇش شاد نەۋرىسى مانگالا	700_710
تاردۇش شاد نەۋرىستوغ شاد	710_739
تاردۇش شاد نەۋرىسى ئىنال	739_750
ئۇلۇغ شاد ئوغلى باشاغا كۇلۇ	633_634
ئىشبار تېرىشتۇڭگا	634_639
تۇڭگا ئوغلى باغاتۇر ئىپى	639_640
ئۇلۇغ شاد ئوغلى ئىپى تۇلۇ	640_653
كورشاد ئوغلى ئىشبارا	640_642
باغاتۇر ئىپى ئوغلى شاد كۈي	645_649
ئۇلۇغ شاد ئوغلى بۆرۈ شاد	651_658
ئىپى تۇلۇ ئوغلى چەنگۇ	653_659
چەنگۇ ئوغلى ئەچىنە تۇرجە	659_679
ئەچىنە ئوغلى يۇرچۇر	679_682
ئەچىنى ئوغلى تۇبجە	682_700

شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىغىنىڭ 19 ژىللىق ئۆزلىشتىن كېيىنكى قاغانلىرى

ئەچىنە ئوغلى ئۆچەلە	700-706
ئۆچەلە ئوغلى سوگە	706-711
سولۇ قاغان	711-737
توقسىن قاغان	737-739
ئەچىنەكىن قاغان	739-740
باغا تارقان	740-740
ئىلتەمىش قۇتلۇق	740-742
تەڭرى ئىلتەمىش	742-766
ئىلتىرىش قۇتلۇق	782-793
ئىلتىرىش قۇتلۇق ئىنىسى قاپاغان	693-716
قاپاغان غولى بۆگۈ	716-716
قاپاغان ئوغلى ئىنى	716-716
كۆلتېكىن ئاكىسى مويۇنچۇر	716-734
مويۇنچۇر ئوغلى ئىجان	734-739
مويۇنچۇر ئوغلى بىلگە قۇتلۇق	739-741
كۆلتېكىن ئىنىسى پەڭگى	741-742
بىلگە قاغان ئوغلى سويەن	742-742
پەڭگى قاغان ئوغلى ئۆامىش قاغان	742-744
ئۆزمىشنىڭ ئىنىسى بايمەيخان	744-745

قۇتلۇق ئىلتەرىش قاغان	679-691
موچۇر قاپاغان قاغان	691-716
بىلگە قاغان	716-734
ئىجان قاغان (يوللۇق تېكىن)	734-739
بىلگە قۇتلۇق قاغان	739-743
ئۆزمىش قاغان	743-743
بايمەي خان	744-745

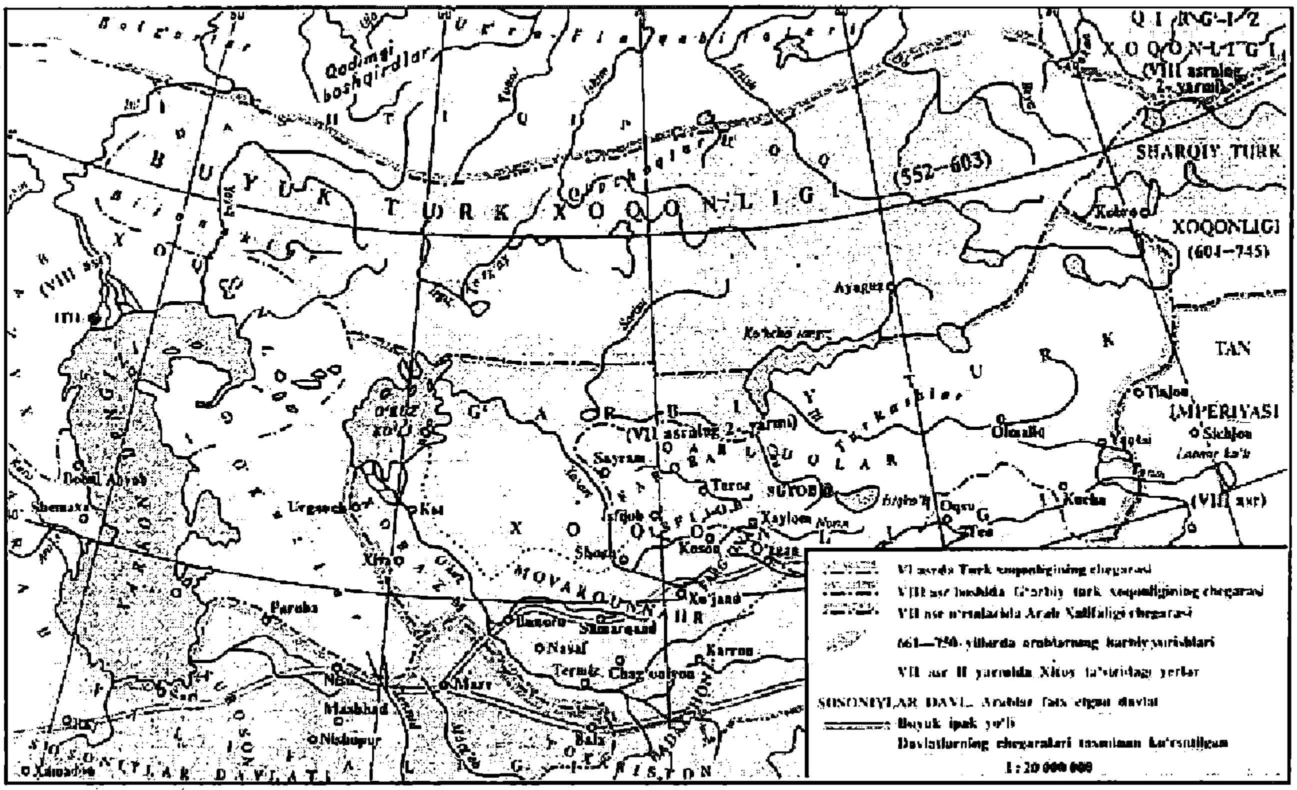

كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى («ئۆزبەكىستان تارىخى» كىتابى، 32-بەت).

13-باپ
ئورخۇن- ئۇيغۇر دۆلىتى

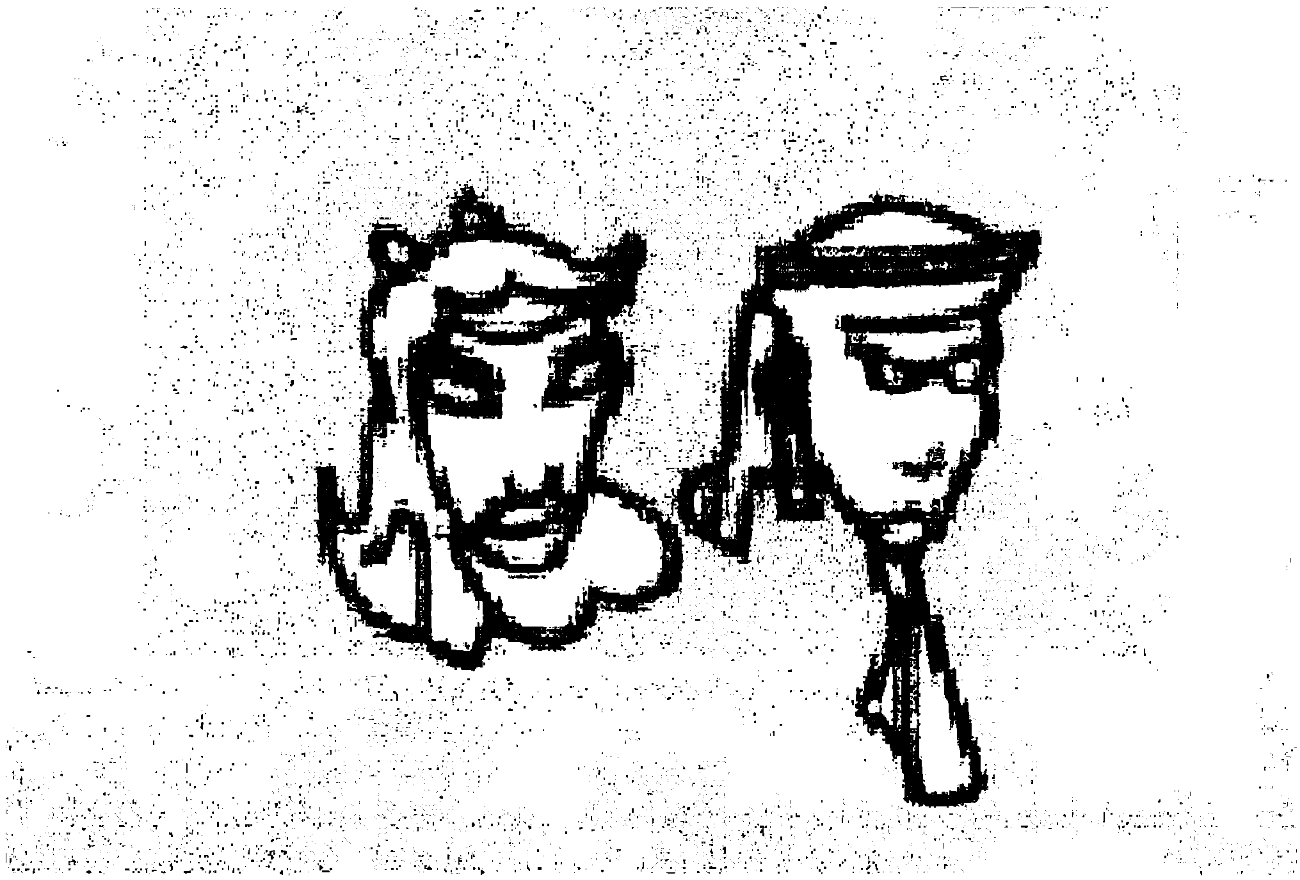

ئورخۇن- ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

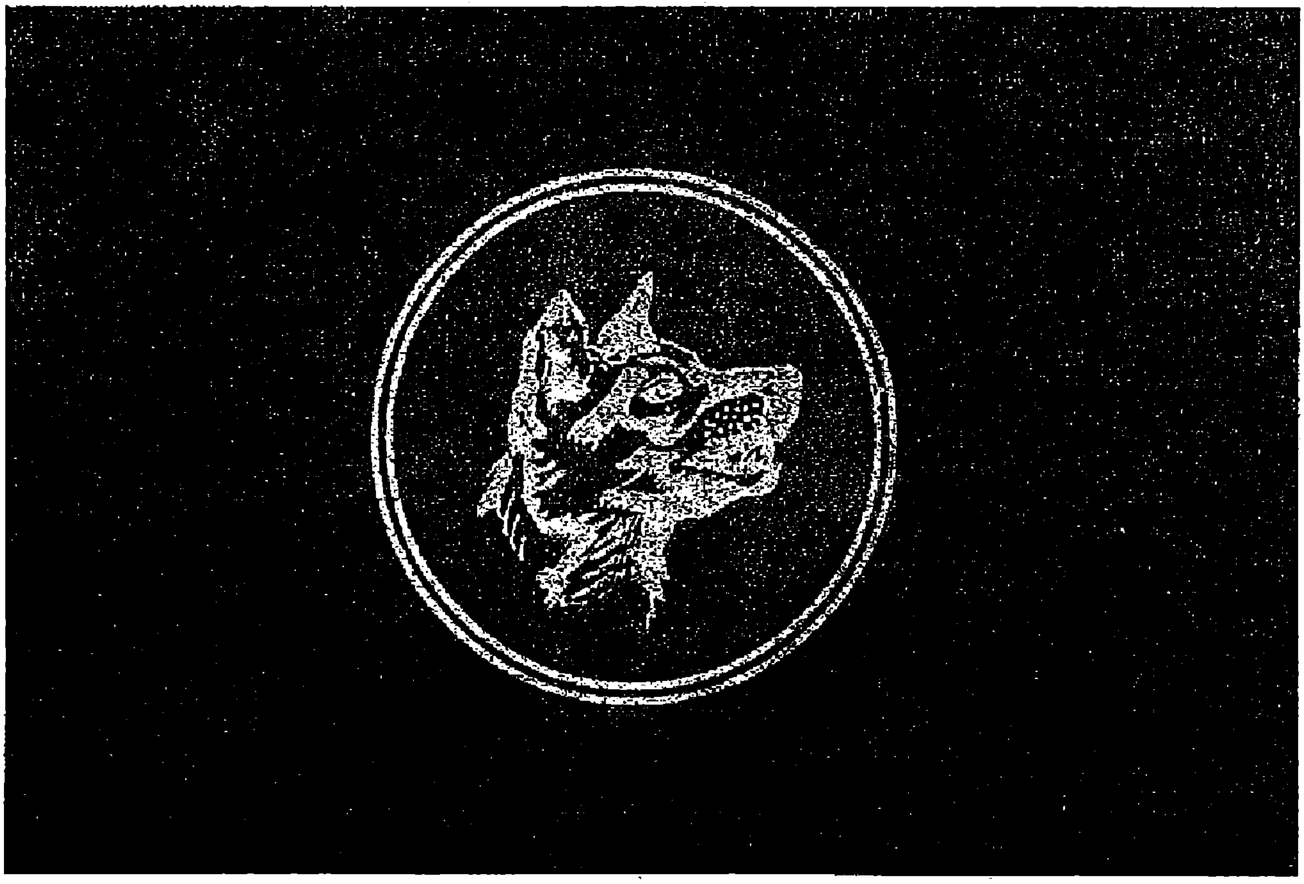

ئورخۇن- ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي بايرىقى

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى-بايانچۇرخان

كىرىش سۆز

ئۇقۇرىدىكى باپتا يېتقىنىمىزدەك، «ئەركسۆيەر ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇپ قاراپ تۇرغىنى يوق. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىقى ئۈچۈن توختالسىز ھالدا كۈرەش ئېلىپ باردى. مىلادىنىڭ 605-يىلى تۇغلا دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئېركىن تېكىننىڭ باشچىلىقىدا ئىسيان كۆتىرىپ، كۆكتۈرك قاغانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقىنى ئېلان قىلىشتى. تۈركىنىڭ ئىلىك قاغانى ئىسيانچى ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن شاھزادە يوقۇقشادنىڭ باشچىلىقىدا 100000 كىشىلىك قوشۇنىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئېركىن تېكىننىڭ ئوغلى پۇسانىڭ قوماندانلىقىدىكى 5000 كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنى تۈرك ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلىپ تاشلىدى ۋە ئىستىقلالىنى ساقلاپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقتە يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتى پەيدا بولدى. بۇ دۆلەت تارىختا «تۇغلا ئۇيغۇر خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

تۇغلا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى خانى ئېركىن تېكىن 605-616 يىللاردا خانلىقنى باشقۇردى. ئېركىن تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى پۇسا خان بولدى. پۇسا 616-636 يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. پۇسا خان پاراسەتلىكتە ھەم باتۇرلۇقتا يېتىلگەن، قابىلىيەتلىك سىياسون ئىدى. «كونا ياڭنامە» كىتاۋىنىڭ « ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دېگەن بابىدا:

«پۇسا-كۈچلۈك، باتۇر، زىراقنى كۆرەر، جاسارەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ ناھايىتى تەدبىرچان بولۇپ، ھەر دايىم دۈشمەن سېپىگە يېقىنلاشقاندا ئۆزى لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. بۇ جەڭچىلەرگە غەيرەت بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ جەڭلەردە يەڭمەي قالماتتى. قول ئاستىدىكىلەر ئۆز قولباشچىسىنى ھۆرمەت قىلاتتى ۋە ئۇنىڭغا بويسۇناتتى» دەپ يېزىلغان.

پۇسانىڭ ئانىسى ئۇرقۇن خاتۇن (خانىم) توغرىلىقمۇ تارىخ كىتابلىرىدا ياخشى تەرىپلەر يېزىپ قالدۇرۇلغان. «يېڭى تاڭنامە»، «ئۇيغۇر تەزكىرىسىدە»: «پۇسانىڭ ئانىسى ئۇرقۇن خاتۇن ناھايىتى كەسكىن، تەدبىرچان، دانىشمەن، قەتئىي ئايال ئىدى. قوۋملار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن تالاشلارنى ئادىل ۋە قەتئىيلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى. خەلق ئىچىدىكى ئەرىز-داۋا ئىشلىرىنىمۇ ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قۇدرەت تاپقان ئىدى» دېگەن بايانلار بار.

قىسقىسى، ئېركىن تېكىن قۇرغان، كېيىن پۇسانىڭ دەۋرىدە كۈچەيگەن تۇغلا ئۇيغۇر دۆلىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ئىنتىلىشلىرىغا ئىلھام بەردى. زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان ھەر قانداق ئىمپېرىيانىڭ ئاخىر پارچىلىنىدىغانلىقى مۇقەررەر بولغىنىدەك، كۆكتۈرك ئىمپېرىياسىمۇ ئاخىر پارچىلاندى. شۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، تۇغلا ئۇيغۇر دۆلىتى تارىختا ئۇلۇغ رول ئوينىدى. شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتلار تۈپەيلى بۇ دۆلەت ئۇزاق ياشالمىغان (605-636 يىل) بولسىمۇ، ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلىشىغا

ئاساس سېلىپ بېرەدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خانلىقنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ دەپ ئويلايمەن.
توغلا ئۇيغۇر خانلىقىدىن بىر ئەسىر كېيىن، ئۇيغۇر خانى پەيلۇ مىلادىيىنىڭ 745-يىلى ئىسيان كۆتىرىپ، كۆكتۈرك ئىمپېرىياسىنىڭ ئاخىرقى قاغانى بايمەي خۇلۇنغۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئىستىقلال ئېلان قىلدى. ئەشۇ تارىخىي ۋاقىئە ئىككى ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن كۆكتۈرك قاغانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاياقلاشقانلىقىنى، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى سەياسىي تارىخىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بۇرۇلۇش پەيتى بولۇپ قالدى.
ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىنى خېلە تولۇق بايان قىلىپ بېرىدىغان ئىككى مەنبە بار. ئۇنىڭ بىرسى: ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئۆمرى بىلەن ياپلاق تاشنىڭ سەتھىگە (يۈزىگە) قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئويۇپ يېزىلغان تارىخىي خاتىرىلەر، يەنى «تاش پۈتۈكلەر» بولۇپ ھازىرغىچە مۇنداق تاش پۈتۈكلەردىن يۈزگە يېقىنى تېپىلدى (بۇ توغرىلىق تۆۋەندە ئالاھىدە توختىلىمىز). ئىككىنچى مەنبە: خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان يازما ھۆججەتلىرىدۇر. پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتام ئېيتقاندەك:
«خىتاي مۇئەللىپلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىلىق يازغان خاتىرىلىرى ئوبيېكتىۋ ئەمەسلىك خۇسۇسىيىتىگە ئېگە بولسىمۇ، بۇ خاتىرىلەردىن كۆپلىگەن قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئالغىلى بولىدۇ». بۇلاردىن باشقا چەت ئەل ئالىملىرى بىلەن ھەياھەتچىلىرىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئەمگەكلىرىمۇ بار. موشۇ مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىلىق خېلە مۇكەممەل مەلۇماتقا ئېگە بولۇشىمىز مۇمكىن. بىراق كىتاۋىمىزنىڭ ھەجمى تار بولغانلىقتىن،بۇ دۆلەتنىڭ مۇھىم تەرەپلىرىنى بايان قىلىش بىلەنلا چەكلىنىمىز.

§1. ئورخۇن- ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

تارىخىي مەنبەلەرنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ياغلاقلار قەبىلىسى بولغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شۇ زاماندا ئەل باشقۇرىدىغان خانلار كۆپىنچە موشۇ قەبىلىدىن سايلىناتتىكەن. موشۇ قەبىلىنىڭ ئاقساقالى پەيلۇ ئىسيان كۆتىرىپ، ئاخىرقى تۈرك قاغانىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئالتە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالدى. بۇ بولسا مەملىكەتكە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بۇرۇلۇش پەيتى ئېدى. بىراق بۇ ھەرگىزمۇ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى بىر مىللەتنىڭ قولىدىن ئىككىنچى مىللەتنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىك ئەمەس. ئۇيغۇر مىللىتى ئىچىدىكى تۈرك قەبىلىسىنىڭ قولىدىن ياغلاقلار قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىگىنى كۆرسىتىدىغان سەياسىي ئۆزگىرىش ئېدى، خالاس. موشۇ مەنادىن ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر دۆلىتى» «كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ» داۋامى دېيىشكە بولىدۇ.
بۇ يېڭى دۆلەت ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قارابالغاسۇن شەھرىنى بىنا قىلىپ، زىگە پايتەخت قىلدى. تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، قارابالغاسۇن شەرقتە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ھەشەمەتلىك شەھەر بولغان ئېكەن. بۇ دۆلەتنىڭ بايرىغى خاقان بىلەن خانىشنىڭ باش سۈرىتى چۈشىرىلگەن سېرىق بايراق ئېدى. بۆرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشىرىلگەن كۆك بايراق-ئۇنىڭ ھەربىي بايرىغى ئېدى.
پەيلۇخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مىلادىنىڭ 747-يىلى ئۇنىڭ ئوغلى بايانچۇر -تەخىرىدە بولمىش، ئېل ئېتمىش بىلگە قاغان ئۇنۋانى بىلەن خان بولدى.
بايانچۇر ئەقىللىك، تالانتلىق، جۈرئەتلىك، ھەربىي ئىشلارغا ماھىر خان بولغان. ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 747-759 يىللاردا ھەم ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ئاشتى، تېررىتورىياسى كەڭەيدى. مىللىي دۆلەت دائىرىسىدىن ھالقىپ، ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە كۆتىرىلدى. بايانچۇر ئۆزىمۇ قاغان (ئىمپېراتور) ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇيغۇر دۆلىتى تازا كۈچەيگەن دەۋردە ئۇنىڭ تېررىتورىياسى كېڭىيىپ، بۇرۇنقى كۆكتۈرك ئىمپېرىياسى ئېگەللىگەن زېمىنلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئېگەللىگەن ئېدى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي قوشۇنى ئاساسەن ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ئىبارەت بولۇپ، 22 تۈمەن،يەنى 220000 كىشىلىك ئارمىياسى بار ئېدى. بۇ ئارمىيا 17 ئاتلىق دېۋىزىيادىن تەشكىل قىلىنغان ئېدى. بۇ دۆلەتنىڭ ھەربىي بايرىغى: تۆرت بۇجەكلىك لاتا ئۈستىگە ئالتۇن ھەل بىلەن بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشىرىلگەن ئاق بايراق ئېدى. دۆلەت بايرىغى بولسا، تۆرت بۇجەكلىك لاتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر جۈپ ژىگىت بىلەن قىزنىڭ باش سۈرەتلىرى چۈشىرىلگەن قوڭۇر بايراق ئېدى.
ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شۇ دەۋرىدىكى ئاھالىسىنىڭ سانى توغرىلىق تارىخ كىتاپلىرىدا ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن. ئەگەر ھەر بىر ئۇيغۇر ئائىلىسىدىن بىر ژىگىت ئەسكەرگە ئېلىنغان دەپ ھېساپلىساق، جەمى 220000 تۈتۈن ئۇيغۇر بولغان بولىدۇ. ھەر بىر تۈتۈندە 5-6 جان بار دەپ ھېساپلىساق، جەمى 12-13 مىللىون ئۇيغۇرنىڭ بارلىقى ئىسپاتلىنىدۇ. ئىمپېرىيا تەركىۋىگە كىرگەن باشقا تەيپىلەرنى قوشۇپ ھېساپلىغاندا، بۇ دۆلەتنىڭ ئاھالىسى 15 مىللىوندىن كام ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ. تارىخچى تۇرغۇن ئالماسنىڭ يېزىشىچە، شۇ زاماندا خىتاي دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى تۆرلۈك سەۋەپلەر بىلەن ئازىيىپ، 17 مىللىون ئەتراپىغا چۈشۈپ قالغان ئېكەن! دېمەك،

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى خىتاي دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى سانى بىلەن ئوخشاش دېگىدەك بولغان. بۈگۈنكى كۈندە خىتاينىڭ نوپۇس سانى بىلەن ئۇيغۇرنىڭ نوپۇس سانىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ، قانچىلىك پەرق قىلىۋاتىدۇ؟

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى قېدىمىي «ئون ئۇيغۇرلار» بىلەن «توققۇز ئۇيغۇرلاردىن» كېلىپ چىققان 300دىن ئارتۇق ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلىغان ئىدى. بۇنىڭ سىرتىدا شەرقتىكى تۇڭگۇس تىللىق قىتانلار بىلەن قۇمۇقلارنى، غەربتىكى تاجىك تىللىق بەزى قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، قۇدرەتلىك ۋە بۈيۈك ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلغان ئىدى. ھەتتا جەنۇبتىكى خوشنىسى خىتاي دۆلىتىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندا دۆلەت ھالىغا چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرشۇناس تارىخچى ئا.ن.بېرنشتامنىڭ يېزىشىچە، مىلادىنىڭ 757-يىلى خىتاي پادىشاسى سۇجۇن ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇر خاننىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويغاندا، بايانچۇر خان قوشۇن ئەۋەتىپ، خىتاينىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويغان. يەنى خىتاينى مەغلۇپ قىلىپ، خىتاي پادىشاسىنى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئەسىر ئېلىپ، نەزەربەنت قىلىپ قويغان. شۇ چاغدا خىتاي ئىمپېراتورى سۇجۇن بايانچۇر قاغانغا يالۋۇرۇپ، مۇنداق تىل خەت يېزىپ بەرگەن:

«ھۆرمەتلىك قاغانىم! مەن بۇنىڭدىن كېيىن سىزنىڭ ئۆمرىڭىزگە ئىتائەت قىلىمەن، بۇيرۇغىڭىزنى ئورۇنلايمەن. سىزگە ئۆلگىچە سادىق بولىمەن، ھېچ قاچان گۇنا قىلمايمەن!» شۇنىڭدىن كېيىن بايانچۇر قاغان سۇجۇننى ئەسىرلىكتىن ئازات قىلىپ، قويۇپ بەرگەن. بىراق، سۇجۇننىڭ ئوغۇللىرىنى بارىمتاي سۈپىتىدە گۆرۈگە ئېلىپ، ئۆزى بىلەن ئېلىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن مەلۇمكى، بايانچۇرخان خىتاي دۆلىتىنى ئۆزىنىڭ ئىتائەتتىكى بىر خانلىق دەپ بىلەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن مىلادىنىڭ 760-يىللىرى تىبەتلىكلەرگە نىسبەتەن ئېسىۋالغاندىن كېيىن خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى پادىشاسىنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن بايانچۇرخان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىنى ھىمايە قىلىپ ساقلاپ قالغان.»ژىقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندە خىتايلار ئۇيغۇرلاردىن تاياق يەپ تۇرسىمۇ، غەربتىكى پەرغانە ۋىلايىتىنى بېسىۋالماقچى بولۇپ، ئەسكەر ماڭغۇزغان ئىدى. بۇ ئەسكەرلەر مىلادىنىڭ 751-يىلى تالاس ئۇرۇشىدا يەرلىك قارلۇق قەبىلىلىرى بىلەن غەربتىن كەلگەن ئەرەپ قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادە خىتاينىڭ تەسىرى تامامەن تۈگىتىلدى. موشۇ ئوتتۇرا شۇلۇق ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان ئۇيغۇر دۆلىتى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى تەسىر دائىرىسىگە ئېلىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ تولۇق خوجايىنلىرى بولۇۋالدى. ئۇ دەۋردە خىتايلار غەرب دۆلەتلىرى بىلەن بولغان سودا ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى پەقەت «ئۇيغۇر يولى» دەپ ئاتالغان خەلق ئارا يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى.

ئۇيغۇرلار شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، موشۇ ئوتتۇرا شۇلۇق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، خارجى ئەللەر بىلەن ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلارنى كەڭەيتتى. مەملىكەتنىڭ ئىچكى ئىقتىسادىي پاراۋانلىقى ئاساسىدا، مىللىي مەدەنىيەت گۈللەندى. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئاسىيا قىتئەسىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيەگە ئايلاندى. ئۇيغۇرستان بولسا، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتنىڭ ئالتۇن بۆشۈكى بولۇپ قالدى!

قىسقىسى، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى شۇ بولدىكى: ئۇ چېچىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەرنى بىر بايراق ئاستىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەندى «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسى بۇرۇنقىدەك بىرلا قەبىلىنىڭ نامى بولماستىن، ئىمپېرىيە تەركىبىدىكى قەبىلىلەرنىڭ سەياسىي ئىتتىپاقىنى ئىپادىلەيدىغان نام، يەنى مىللەتنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى. يەنى ئۇيغۇرلار مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى.

شۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇر مىللىتى كام دېگەندە بۇنىڭدىن 1200 يىل بۇرۇنلا مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن، تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلۇپ بولغان! ئارىدىن 1200 يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە، بەزى كىشىلەرنىڭ «ئۇيغۇر دېگەن نامنى دۇنيا تونۇمايدۇ!» دېيىشى ئۇ كىشىلەرنىڭ تارىختىن تامامەن ساۋاتسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ، خالاس.

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ئەھمىيىتى شۇكى، بۇ دۆلەت ئۇيغۇر خەلقىنى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان كۆچمەنلىك تۇرمۇشتىن دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-سېتىقنى ئاساس قىلغان، شەھەرلەشكەن تۇرمۇشقا ئۆتۈش جەريانىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇيغۇر ئاھالىسى شەھەرلەشكەن مەدەنىي ھاياتقا كۆچتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر مۇقۇملاشتى. بۇ مىللىتىمىز تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ جەمئىيەتكە ئىگە پروگرېسسىۋ جەريان بولدى.

ئۈچۈنچى ئەھمىيىتى شۇ بولدىكى، قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئەركىن، پاراۋان تۇرمۇش شارائىتىدا مىللىي مەدەنىيەت گۈللەندى، ئىلىم-پەن، سەنئەت، مېمارچىلىق كەسىپلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. روھانىي

مەدەنىيەت ھېساپلانغان دىن ساھاسىدىمۇ ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. يەنى، ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى شامان دىنىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇنىڭغا قارىغاندا ئىلغارىراق مانى دىنىنى قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنى دەرىجىسىگە كۆتەردى.

2§. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەمىيەت تۈزۈمى ۋە دۆلەت تۈزۈمى

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەمىيەت تۈزۈمى توغرىسىدا تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس تۆۋەندىكى مەلۇماتنى بېرىدۇ:

«ئۇ زاماندا شەرقىي ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاش ئالىقاچان فېوداللىق باسقۇچىغا كىرگەن ئىدى. ھەتتا بەزى ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلار ھۇنلار ئىتتىپاقى دەۋرىدىلا پاترىئارياللىقنى ساقلىغان ئىبرىم فېوداللىق تۈزۈمدە ئىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 744-يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئورنىنى باسقاندىن كېيىن، بۇ جەمىيەتتىكى فېوداللىق مۇناسىۋەتلەر تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى.

VIII ئەسىردىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلاردا قاغانلىقنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكى، قاغانلىق تەختى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان ئادەتنىڭ مۇقۇملاشقانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىنىڭ تەرەققىياتىدا ۋە سەياسىي تەرەققىياتىدا يېڭى فېوداللىق دەۋرىنىڭ ۋايىغا يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

شۇ دەۋردە مىللەتنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇئەييەن بىر باسقۇچنىڭ ئىپادىسى-ئۇيغۇر دېگەن ئورتاق نامنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. يېڭى بىرلىشىش بىر قەدەر مۇستەھكەم بولغان ئىچىنىڭ تەشكىللىنىش جەريانى بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھەممىگە ئورتاق ئۇيغۇر دېگەن نام قوبۇل قىلىندى. موشۇ نام ئاساسىدا يېڭى مىللىي دۆلەت، يەنى قاغانلىق پەيدا بولدى. مانا بۇ جەريانىنى بۇرۇنقى قەبىلە ناملىرى ئورنىغا مىللەت نامى ئالماشقانلىق دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. جەمىيەت تەرەققىياتى نۇقتەيى نەزەرىدىن قارىغاندا بۇ فېوداللىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ قارار تاپقانلىقىنىڭ ئىپادىسى.

V ئەسىردىن باشلاپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە ئاساسىي رول ئوينىشقا باشلىغان ئۇيغۇرلار VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ مىللەتنىڭ سەياسىي ۋەكىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى ۋە شۇ نام ئاساسىدا VIII ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتى مەيدانغا كەلدى. بۇ دۆلەتنىڭ تەركىۋىدىكى مۇتلاق كۆپچىلىك قەبىلىلەر تىل ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن ژىراق قەبىلەر ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ناھايىتى چاپسان‌دا ئۇيغۇر دېگەن ئورتاق نام ئاساسىدا بىرلەشتى.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار تەرەققىياتىنىڭ فېوداللىق جەمىيەت تۈزۈمدە بولۇپ، ژۇقۇرى قاتلام: بەگلەر ۋە بايلار، تۆۋەنكى قاتلام: قارا بۇدۇن (ئاددىي ئاۋام خەلق) بولۇپ ئىككى تەبەقەگە بۆلۈنەتتى. ئەلۋەتتە، ئاۋام خەلق جەمىيەتنىڭ ئاساسىي ئىشلەپ چىقارغۇچى كۈچى ئىدى. تۇرمۇشقا كېرەكلىك بارلىق مەھسۇلاتلار ئۇلارنىڭ ئەمگىكىدىن كېلەتتى. ئەينە شۇ ئاۋام خەلق يەنە دۆلەتنى مۇداپىئە قىلىدىغان جەڭچىلەر بولۇپمۇ ھېساپلىناتتى. ئۇلار ئورۇش مەزگىللىرىدە مىنىدىغان ئىتىنى، قۇرال-ياراقلىرىنى (قىلىچ، ئوق-يا، نەيزە، قالقان ۋە باشقىلىرىنى) ئۆزلىرىنى تەييارلاتتى... قالغان ژۇقۇرى تەبەقىلەر بولسا مەملىكەتتىكى ھۆكۈمران تەبەقە ھېساپلىناتتى. بىراق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ئەنئەنىسى بويىچە، قاغاننى ئۇمۇمى قۇرۇلتايدا كۆپچىلىك سايلاپ چىقاتتى. ئۇيغۇر قاغانلىرى ئۆزى ھايات ۋاقتىدىلا، ئۆز ئوغۇللىرىنىڭ بىرىسىنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلەتتى. بۇنىڭ پايدىسى شۇكى، قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن بەگلەر تالاش-تارتىش قىلالمايلا، كىم ۋارىس بولۇپ تەيىنلەنسە، شۇنى قاغان قىلىپ كۆتىرەتتى.

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ئەمەلىياتتا چوڭ ئىمپېرىيا بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىياسى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن غەرپتە پەرغانە ۋادىسىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ئەتراپى بىلەن ئېنىسېي دەرياسىنىڭ ژۇقارقى ئېقىمىدىن، جەنۇپتا سەددىچىن سېپىلى بىلەن تىبەت چېگارىسىغىچە سوزۇلغان ئىدى (تارىخچىلارنىڭ ھېساپلىنىشىچە، 4 مىللىون كم2تىن ئاز ئەمەس ئىدى). موشۇنچىلىك كەڭ زېمىنلارنى بىر مەركەزدىن باشقۇرۇش ئاسان ئىش ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن خاقانلار مەملىكەتنى مەمۇرىي جەھەتتىن 3 قىسىمغا بۆلۈپ، ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان:

مەركىزىي قىسمىنى خاقانلىق بىۋاسىتە باشقۇراتتى.

مەملىكەتنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىنى بولسا، خاقان تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن «يابغۇلار» ۋاكالەتەن باشقۇراتتى.

ئۇيغۇر دۆلىتىدە قاغاندىن ئەڭ تۆۋەنكى ئەمەلدارغىچە ئون بەش دەرىجىلىك ئەمەلدارلىق تۈزۈمى بار ئىدى. بۇلار مونۇلار:

1. خاقان (ئىمپېراتور)-مەملىكەتنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولۇپ، چەكسىز ھوقۇققا ئىگە ئىدى.
2. خاتۇن-خاقاننىڭ چوڭ خانىشى بولۇپ، خاقاننىڭ مەسلىھەتچى، ئەقىلدارى ئىدى.
3. ئېل ئۆگەسى (باش ۋەزىر)-پۈتۈن مەملىكەتتە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ژۈرگۈزەتتى.
4. توققۇز تارخان (توققۇز ۋەزىرلەر)-بۇلارنىڭ ئۆچ نەپىرى ئىچكى ئىشلارنى، ئالتە نەپىرى تاشقى ئىشلارنى باشقۇراتتى. -

5. يانغۇنتار—خەلقىنىڭ تۇرمۇش تىرىكچىلىكىنى ھەم رايىنى بىلىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار.
6. سانغۇن—ھەربىي ئىشلاردا باش قوماندان، دىپلوماتىيا ئىشلىرىدا باش ئەلچى.
7. يابغۇ—خاقانغا ۋاكالەتەن مەملىكەتنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىنى باشقۇرغۇچىلار (ئادەتتە بۇ خىزمەتكە خاقاننىڭ ئوغۇللىرى تەيىنلىنەتتى).
8. تېكىنلەر—خاقاننىڭ ئوغۇللىرى، يەنى شاھزادىلەر.
9. قۇنچۇي—خاقاننىڭ قىزلىرى، يەنى مەلىكىلەر.
10. تارخان—چوڭ يۇرتلارنى باشقۇرىدىغان بەگلەر ياكى بويسۇندۇرۇلغان ئەللەرنى باشقۇرىدىغان خانلار.
11. تۇتۇق—قەبىلە ياكى ئايماقلارنى باشقۇرىدىغان يەرلىك بەگلەر.
12. تۇدۇن—قەبىلە ياكى ئايماق باشلىقىنىڭ ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار.
13. ئىلتەبىر—بېقىندۇرۇلغان قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىغا بېرىلىدىغان ئەمەل نامى.
14. بۇيرۇق—سوت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
15. تامغاچى—خاقاننىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا تامغا باسىدىغان ئەمەلدار (تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار»، I توم، 162-163 بەتلەر).

قاغاننىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى-خاتۇن، يەنى ئۇنىڭ چوڭ بېكەسى. ئاندىن قالسا، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىغا بىر تۈتاش يېتەكچىلىك قىلىدىغان كىشى ئېل ئۆگەسى ئىدى. موشۇ تېرىقىدە ھەر قايسى دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار ئۆز ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى.

§3. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋىتى

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى تېررىتورىياسى سەددىچىن سېپىلى ۋە سېرىق دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى ئارقىلىق چېگرىلىناتتى. بۇ تارىخىي قېلىپلاشقان چېگرا ئىدى. خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى خوشنىسى كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ سىرتىدا تىبەت دۆلىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بولغان تەھدىتىمۇ مەۋجۇت ئىدى. موشۇنداق شارائىتتا تۇرغان خىتاي خۇئاڭدىلىرى (پادىشالىرىنىڭ) ئالدىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەمىن قىلىش ئۈچۈن، شىمالدىكى خوشنىسى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىشتىن باشقا يول يوق ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي خۇئاڭدىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا يالۋۇرۇپ، خىتايدا توقۇلغان توگا-دۇردۇنلارنى، پادىشا غەزنىسىدىكى ئالتۇن-كۈمۈچلەرنى، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ قىزلىرىنى سوغات قىلىپ ئەۋەتىپ بېرىپ تۇراتتى. موشۇنداق ئۇسۇللار بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 757-يىلى تاڭ سۇلالىسى چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئەن لوشەن (بۇ كىشىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئۆگلۈك بولۇپ، كېلىپ چىقىشى تۈرك ئىدى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشالىق تەختىنى تارتىۋالماقچى بولۇپ، تاڭ خۇئاڭدىسىغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. يەنە بىر ئەسكەر باشلىقى سۈيگۈم بولسا، ئىسيانچىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى (سۈيگىمىنىڭمۇ كېلىپ چىقىشى تۈرك ئىدى). قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان خىتاي خۇئاڭدىسى تاڭ شۈەنزۇڭ قورقۇپ كېتىپ، پايتەختى چاڭئەننى تاشلاپ سىچۈەن ئۆلكىسىگە قاراپ قاچتى. يېرىم يولغا بارغاندا، ئۇنىڭ ئوغلى لى خېڭ ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئەربابى گو زىيىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىڭۋۇ دېگەن يېرىگە كېلىپ، ئۆزىنىڭ خان دەپ ئېلان قىلدى. ھەمدە تاڭ سۇزۇڭ دېگەن نامنى ئالدى. بۇ مەزگىلدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوش پايتەختلىرى چاڭئەن بىلەن لوياڭنى ئۆگلۈك-سۈيگۈمنىڭ ئىسيانچى ئەسكەرلىرى بېسىۋالغان ئىدى. موشۇنداق ئەھۋالدا قالغان ياش خان تاڭ سۇزۇڭ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى بايانچۇر قاغانغا ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، ئۆزىگە ھەربىي ياردەم بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئۇ ئەلچىلىرىگە:

«ئەگەر بايانچۇر خان تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالىدىغانلا بولسا، بىديانچۇر خاننىڭ ھەر قانداق شەرتلىرىگە رازى بولاتتىم» دېدى. نەتىجىدە خىتاي ئەلچىلىرى بايانچۇر خان بىلەن ناھايىتى ئېغىر شەرتلەرنى قوبۇل قىلغان ھالدا، كېلىشىم تۈزدى. موشۇ كېلىشىمگە مۇۋاپىق بايانچۇر قاغان 757-يىلى ئۆز ئوغلى يابغۇ تېكىننىڭ قوماندانلىقىدا 50000 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى تاڭ سۇلالىسىگە ياردەمگە ئەۋەتتى. خىتاينىڭ قولدىن كەتكەن پايتەختى چاڭئەن شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ مىسلىشىشى بىلەن چاڭئەن شەھىرىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئۈچ كۈنلۈك قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن ئىسيانچى ئەن لوشەننىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، پايتەخت چاڭئەن شەھىرىنى ئازات قىلدى. پادىشا تاڭ سۇزۇڭ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئارقىدىن ئىككىنچى پايتەخت لوياڭ شەھىرىنى ئازات قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسىنى مۇقەررەر ھالاكەتتىن

قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇ غەلىبىنى تەبرىكلەش مەراسىمىغا بايانچۇر خان ئۆزى كېلىپ قاتناشتى. بۇ توغرىلىق ژۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان خاتىرە تاشقا يېزىلغاندىن تاشقىرى رۇس تارىخچىسى ئا.ن.بېرنشتام مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«سىبرىق دەريانىڭ ياقىسىدىكى كەڭ مەيداندا، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى قاتار تىزىلىپ تۇراتتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدىكى ئېگىز سەھنىدە، بايانچۇر قاغان مەغرۇر قاراپ تۇردى. سەھنە ئالدىدا بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇيغۇر ھەربىي بايرىقى لەپىلدەپ تۇراتتى. خىتاي خانى تاڭ سۇزۇڭ «جۇ» (تەختى راۋاندىن) يەرگە چۈشۈپ، ئۇيغۇر ھەربىي بايرىقىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ، تازىم قىلدى. ئاندىن كېيىن سەھنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، تىزلىنىپ بايانچۇ قاغانغا تازىم قىلدى. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا بايانچۇر قاغان خىتاي خانى تاڭ سۇزۇڭ بىلەن كۆرۈشتى» (ئا.ن.بېرنشتام «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قىسسىلىرى»، 132-بەت).

«كېيىنكى ژىلى خىتاي خانى سۇزۇڭ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆزىنىڭ كىچىك قىزى نىڭگونى ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇر خانغا ياتلىق قىلىپ ئەۋەتىپ بەردى. ناھايىتى كۆپ قىممەت باھالىق سوغا-سالاملارنى قوشۇپ ئەۋەتتى» (مەزكۇر كىتاب، 134-بەت).

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئىسيانچىلار لوياڭ شەھىرىنى قايتىدىن بېسىۋالدى. لوياڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا كۈچى يەتمىگەن خىتاينىڭ يېڭى پادىشاسى لى شى يەنە ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ھەربىي ياردەم سورىدى. مىلادىنىڭ 759-ژىلى بايانچۇر خان ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى بوگۇ قاغان بولغان ئىدى. بوگۇ قاغان 762-ژىلى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىككىنچى قېتىم لويان شەھىرىنى ئازات قىلىپ خىتاي خانىغا ئېلىپ بەردى. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى كېلىشىم بويىچە، ئۆز بورچىنى ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن ئۆز ئېلىغا قايتىپ كەتتى. خىتاينىڭ زىمىنى ئايىغى ئاستىدا، ھاكىمىيەت ھوقۇقى ئالقىنىدا تۇرسىمۇ، ئۇنى ئىگەللىۋېلىش نىيىتىدە بولمىدى. سەككىز ژىلغا سوزۇلغان ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئىدى. خىتاي دۆلىتىنىڭ موشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلانماقچى بولغان تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 763-ژىلى 200000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇن بىلەن خىتاي تەۋەسىگە بېسىپ كىردى. ئۇلار گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خىشى كارىدورىنى بېسىۋېلىپ، شەنشى ئۆلكىسىگە بېسىپ كىردى، ھەتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن شەھىرىنى بېسىۋالدى. قورقۇپ كەتكەن خىتاي پادىشاسى ئۆزىنىڭ پايتەختىنى تاشلاپ، شەنجۇ دېگەن جايغا قېچىپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن خەتەر ئاستىدا قالدى. موشۇنداق ئەھۋالدا، تاڭ سۇلالىسى ئارمىياسىنىڭ قوماندانى گوزىيى ئۇيغۇر ئاتلىق ئارمىياسىنىڭ قوماندانىنى ئالىپ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقلار تېكىنىنىڭ قارارگاھىغا بېرىپ، ئۇنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ، يالۋۇرۇپ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنئەنىۋى دوستلۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئىلتىماس قىلدى. كۆڭلى يۇمشاق ياغلاقلار تېكىن گوزىيىنىڭ يالۋۇرۇشلىرىغا ئىشىنىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، تىبەتنىڭ باسقۇنچى ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنى ساقلاپ قېلىشقا ۋەدە بەردى.

موشۇ كېلىشىمگە ئاساسەن مىلادىنىڭ 765-ژىلى 1-ئايدا ئۇيغۇر قوشۇنى مەيدانغا يېتىپ كەلدى. قار-شۇۋۇرغان بولۇۋاتقان قاراڭغۇ كېچىدە تىبەت ئەسكەرلىرى ھەربىي چادىرلاردا ۋە ئۆيلەردە خاتىرجەم ئارام ئېلىپ، ئۇخلاۋاتقان ئىدى. دۈشمەننىڭ بىخوتلىقىدىن پايدىلانغان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بىر كېچىنىڭ ئىچىدە تىبەت ئارمىياسىنىڭ 50000 ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ، 10000 ئەسكىرىنى ئەسىرگە چۈشەردى. ئۇنىڭ سىرتىدا ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا-مال، ئوزۇق-تۈلۈك، قورال-ياراقلارنى غەنىمەت ئالدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتى ئۈچىنچى قېتىم تاڭ سۇلالىسىنى ئەجەللىك ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالدى!

بۇ ئىشقا ناھايىتى خۇشال بولغان خىتاي پادىشاسى تاڭ دېزۇڭ ئۇيغۇرلار قوماندانىغا خۇشامەت قىلىپ، 100000 توپ توگا-دۇردۇن ۋە باشقا قىممەتلىك بۇيۇملارنى ھەدىيە قىلدى. ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىرى كېلىشىم بويىچە تېگىشلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن، خىتاي تېررىتورىيەسىدىن بارلىق ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. خىتاي دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ مەملىكىتىنى بېسىۋېلىش نىيىتىدە بولمىدى. بۇ توغرىلىق تارىخ كىتابلىرىدا مۇنداق بىر ئېپىزود خاتىرىلەنگەن:

«تىبەتنىڭ ھەربىي قوماندانى شاڭ شياجىن جۇڭگونىڭ ئەلچىسى ليۇەندىڭ بىلەن ئۇچراشقاندا، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇنداق سۆھبەت بولۇپ ئۆتكەن:

شاڭ شياجىن: مېنىڭچە، ئۇيغۇرىستان ئانچىمۇ بۈيۈك دۆلەت ئەمەس، ئەسكەرلىرىنىڭ سانىمۇ بىزنىڭكىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. شۇنداق تۇرغۇلۇق خاتاي دۆلىتى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنى شۇنچە ھۆرمەتلەيدۇ؟

ليۇەنگدىڭ: بىز بۇ دۆلەتنى شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆرمەتلەيمىزكى، بۇ دۆلەتنىڭ قاغانلىرى ۋەدىسىدە تۇرىدۇ. شەرتنامىلارنى مۇقەددەس بىلىپ، ئەستايىدىل ئورۇنلايدۇ. ھېچ قاچان باشقىلارنىڭ يېرىگە كۆز ئالايتمايدۇ» (ئا.ن.بېرنشتام «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قىسسىلىرى»، 147-بەت).

ئەندى ئۇيغۇر دۆلتى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىسادىي سودا ئالاقىسىغا كېلىدىغان بولساق، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سودا ئالاقىسى ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ تۇردى. ئۇيغۇر دۆلتى ئاھالىسى ئېگىلىك جەھەتتىن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، خىتايغا كۆپىرەك ھەربىي ئاتلار،چارۋا مەھسۇلاتلىرى، قۇرال-سايمان، جابدۇقلارنى سېتىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە خىتايدىن ئىپەك رەختلەر، فارفور قاچىلار، دېخانچىلىق ئۈچۈن كېرەكلىك ئۇرۇق ۋە باشقا مەھسۇلاتلارنى سېتىۋالاتتى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىپەك يولىغا خوجايىنلىق قىلىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، خىتايدىن سېتىۋالغان ئىپەك ماللارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز مەملىكىتىدە ساتسا، يەنە بىر قىسمىنى غەربىي مەملىكەتلىرىگە ئاپىرىپ سېتىپ، نۇرغۇن پايدا ئالاتتى.

ئۇيغۇر دۆلتى ئۆزىنىڭ يۈز ژىللىق تارىخى داۋامىدا، خىتاي دۆلتى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزمەي داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ئۇلار ھەر ژىلى ئاز دېگەندە بىر نەچچە مىڭ ياكى بىر نەچچە تۈمەن ئاتنى خىتايغا ئەپكىلىپ ساتاتتى. مەسىلەن: 773-ژىلى 10000 تۇياق ئات، 782-ژىلى بولسا، 100000 تۇياق ئات ئەپكىلىپ ساتقان. بىر ئاتنى 40 توپ توگاغا تېگىشكەندە، 100000 تۇياق ئات ئۈچۈن 4 مىللىون توپ توگا-دۇردۇن ئېلىش كېرەك بولاتتى. لېكىن ئىچكى ئىسيانلار سەۋەۋىدىن، ئىشلەپ چىقىرىشى ۋەيران بولغان خىتاي دۆلتى بۇ تۆلەملەرنى ۋاقتىدا بېرەلمەي، ئۇيغۇرلارغا قەرىزدار بولۇپ قالغان. شۇ ژىلى پەقەت 100000 توپ ئىپەك مال بىلەن، 100000 سەر ئالتۇن كۈمۈچ تۆلەلىگەن، قالغان قەرىزلەرنى تاكى 845-ژىلغىچە، يەنى ئۇيغۇر دۆلتى ئاغدۇرۇلغىچە تۆلەپ بولالمىغان.

مىلادىنىڭ 780-ژىلى ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ ئوردىسىدا كۈتۈلمىگەن ۋاقىە يۈز بەردى. باش ۋەزىر تونباغا قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىشنى ئويلاپ: «دۆلەتكە پايدىلىق مەسلىھەتنى قوبۇل قىلمىدى» دېگەن بانە بىلەن قانۇنلۇق قالغان ئېدىگەننى ھەم ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىدىن 2000غا يېقىن كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئوردا ئۆزگىرىشى قىلىپ، قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇيغۇر دۆلتىدە موشۇنداق بىر كېلىشمەسلىكنىڭ كېلىپ چىقىشىنى كۈتۈپ تۇرغان خىتاي دۆلتى موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دوستلۇق توغرىسىدىكى ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى. نەق شۇ مەزگىلدە خىتايدىن مال ئېلىپ قايتقان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى كارۋىنى چېگارىغا يېتىپ كەلگەن ئىدى. چېگارا ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى جاڭ گۇئاڭشىڭ جۈگگودىن نۇرغۇن مال ئېلىپ قايتقان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ناھايىتى نۇرغۇن مال-دۇنيانى تارتىۋالدى. بىر نەچچە مىڭ ئات ۋە تۆگىگە ئارتىلغان ماللارنىڭ ئىچىدە 100000 توپ توگا دۇردۇن ۋە باشقا قىممەتلىك ماللار بار ئىدى. بۇ ۋاقىئە چوڭ بەرگەندىن كېيىن ئۇيغۇر دۆلتى بۇنى سۈرۈشتە قىلىپ، ئۆز ئەمەلدارىنى ئەۋەتكەندە، جاڭ گۇاڭشىڭ ھىيلى-مىكىر ئىشلىتىپ:

«ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىزنىڭ چېگارا يۇنكىتىمىزغا قۇراللىق چوجۇم قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆگىلەرگە ئارتىلغان ساندۇقلارنىڭ ئىچىدىن خەنزۇ قىزلىرى چىقتى» دەپ يالغان ئېيتىپ، گويانى ناھەق ئۆلتۈرۈلگەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرىگە ئارتىپ، ئۆزىنىڭ قاراقچىلىق قىلمىشىنى يوشۇردى! بۇ فاكت شۇنى كۆرسىتىدۇكى، خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسىدە ئۇيغۇرلارغا قارىتا ھېچقانداق سەممىي دوستلۇق بولغان ئەمەس! ئەكسىچە، ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ ئىچكى قىسمىغا جاسۇسلارنى كىرگۈزۈپ، بايانچۇرخانغا قارشى ئىسيانلارنى ئۇيۇشتۇرغان. بۇ ئىشقا قاتتىق غەزەپلەنگەن بايانچۇرخان تاڭ سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، تاڭ پادىشاسىنى ئائىلىسى بىلەن قوشۇپ ئەسىرگە ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بايانچۇر ئۆزى تېكىستنى يېزىپ، تاش ئابىدىگە ئويدۇرغان يادىكارلىقتا مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «تاباغاچ خانى ماڭا سادىق بولۇشقا ۋەدە بەرگەن تۇرۇپ، يوشۇرۇن دۈشمەنلىك قىلدى. مەن قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇنى يەڭدىم. شۇ چاغدا تاباغاچ خان ماڭا تەسلىم بولسام دەپ، ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. بىراق مەن تاباغاچ خانىنى ئائىلىسى بىلەن قوشۇپ ئەسىر ئالدىم».

ھازىرقى خىتاي تارىخچىلىرى ئەشۇ زاماندىكى تارىخنى بۇرمىلاپ:

«ئۇ زاماندىكى ئۇيغۇر خانلىرى جۇڭگوغا بېقىنىپ ياشاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو خانلىرىنى ھۆرمەتلەپ «تاۋغاچخان» دەپ ئاتىغان» دېيىشمەكتە. سۆز نۆۋىتى كەلگەندە، بۇ تۆھمەتە جاۋاپ بېرىپ كېتىشكە توغرا كېلىدۇ: «تاۋغاچخان»- بۇ بېقىنغۇچى، بويسۇنغۇچى خان دېگەن سۆز. قېدىمىي زاماندا خىتاي دۆلتى ئاۋال ھۇن دۆلتىنىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن كۆكتۈرك دۆلتىنىڭ، ئاخىرىدا ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ ياشىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر قاغانلىرى خىتاي خانلىرىنى كۆزگە ئىلماي، «تاۋغاچخان» دەپ ئاتىغان، بۇ توغرىلىق پروفېسسور ئا.ن.بېرنشتام مۇنداق دەيدۇ:

«خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە تايىنىپ، ئۆكلۈك-سۆيگۈم ئىسيانىنى باستۇرالىغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئاۋالقى قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى. بۇ سۇلالىنىڭ ئۆزى ئىختىسادىي، ھەربىي جەھەتتىن ئاجىزلىشىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىگە قارام-بېقىندا ھالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى» (ئا.نېبېرنشتام ژۇقارقى كىتاۋى، 135-بەت).

§4. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت توغرىلىق تارىخچىمىز تۇرغۇن ئاماسىنىڭ بايانلىرىنى ئەينەن كەلتۈرىمىز:

«ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىي مىراسلارنىڭ بىرسى شۇ دەۋردە يېزىلىپ، كەڭ تارقالغان «كۆچ-كۆچ» داستانىدۇر. بۇ داستان XIII ئەسىردە ئۆتكەن ئىران تارىخچىسى ئالائىددىن جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھانگۇيشەي» دېگەن ئەسىرىدە خاتىرلەنگەن «كۆچ-كۆچ» داستانىنىڭ سيۇژېتى فانتازىيا خاراكتېرلىق بولۇپ، داستانىنىڭ قەھرىمانى بوگۇ قاغان ىلاھىيلاشتۇرۇلغان. داستاندا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋار تارىخى بەدىي شەكىلدە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«تاڭ ژىلنامىسى»، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «كۆچ-كۆچ» داستانى ھەققىي رېئال تارىخىي ۋاقىئەلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. داستاندىكى قەھرىمان بوگۇ قاغان ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە ئۆتكەن، ۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بايانچۇر قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. بوگۇ قاغاننىڭ ئەسلى ئىسمى ئىلتىبكىن بولۇپ، ئۇ قاغانلىق سەلتەنەتىنى سۈرگەن ۋاقتىدا (779-759) «ئايتاڭرىدە قۇت بولمىش ئىلتۇتمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتالغان...

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى شانلىق مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر يادىكارلىقلار ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدۇر.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ، XX ئەسىرنىڭ 60-ژىللىرىغىچە بولغان 70 ژىل ئىچىدە چەت ئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدىن بىر مۇنچىسى تېپىلدى ۋە ئېلان قىلىندى. بۇ مەڭگۈتاشلاردىن ھازىرغىچە تېپىلغانلىرى خېلە كۆپ بولسىمۇ، مەن ئۇلاردىن پەقەت بىر نەچچىسى ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمەن:

1. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈتېشى» 1890-ژىلى موشۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلدى.

2. «بايانچۇر مەڭگۈتېشى» بۇ تاشنى 1909-ژىلى فىن ئالىمى رامستېدت ھازىرقى موڭغۇلىيانىڭ سېلېنگەا دەرياسى بويىدىكى شىنى ئۇسۇ كۆلىنىڭ بويىدىن تاپتى.

3. «تەس مەڭگۈتېشى» بۇ تاشنى رۇس ئارخېولوگى ب.يا.ۋلادىمىرسېۋ موڭغۇلىيانىڭ غەربىي شىمالىدىكى تەس دەرياسى ۋادىسىدىن (خانگەي تېغىنىڭ ئورمانلىق تارماقلىرى بىلەن گرانىت تاشلىق تۆپىلىگىنىڭ ئوتتۇرىسىدا) تاپتى.

4. «تېرخىن مەڭگۈتېشى» بۇ تاشنى 1957-ژىلى موڭغۇلىيا ئارخېولوگى س.دورژى سورۇن چاغانۇر كۆلىگە يېقىن جايدىكى تېرخىن دەرياسى ۋادىسىدىن تاپتى.

ژۇقۇرىدىكى «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈتېشى» مىلادىنىڭ 821-ژىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى-بويى قاغاننىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. بۇ مەڭگۈتاشتا ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قاغانلىرىدىن بىرى بولغان ئالپ بىلگە قاغاننىڭ بېشبالىق، كۇچا، قاراسەھەر ئەتراپلىرىدا تىبەتلىكلەرنى تار-مار قىلىپ، ئۇيغۇرستاندىن قوغلاپ چىقارغانلىقى، يەنە قاغاننىڭ غەرىپكە ژۈرۈش قىلىپ، ئوتتۇرا ئازىيا (يەتتىسۇۋە پەرغانىغە) بارغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

«بايانچۇر مەڭگۈتېشى» جەمى 49 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان بۇ مەڭگۈتاش مىلادىنىڭ 749-ژىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان.

«تېرخىن مەڭگۈ تېشىغا» 30 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان. بۇ مەڭگۈتاش مىلادىنىڭ 754-ژىلى بايانچۇرنىڭ ۋارىسى بوگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. مەڭگۈتاشتا بايانچۇرنىڭ قاغانلىق تەختىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋاقتىدا ئۆتكۈزۈلگەن مەراسىم، قانۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى، دۆلەت چېگرالىرىنىڭ بەلگىلىنىشى، بايانچۇر قاغان بولغاندىن كېيىن ئىسيانكار قەبىلىلەرنىڭ بويسۇندۇرۇلغانلىقى قاتارلىق ۋاقىئەلەر بايان قىلىنغان.

«تەس مەڭگۈتېشىمۇ» مىلادىنىڭ 761-ژىلى بايانچۇرنىڭ ئوغلى بوگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. «تەس مەڭگۈ تېشىنىڭ» تۆرت يۈزىگە 22 قۇردىن خەت ئويۇپ يېزىلغان.

«تەس مەڭگۈتېشىمۇ» بىلەن «تېرخىن مەڭگۈتېشىدىكى» خاتىرىلەرنى بوگۇ قاغان ئۆزى يازغاي. بۇنىڭغا قارىغاندا، بوگۇ قاغان مەشھۇر، باتۇر قاغان بولۇپلا قالماستىن، خۇددى يوللىغ تېكىنگە ئوخشاش تالانتلىق يازغۇچىمۇ بولغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئورخۇن-ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىگە ئائىت بولغان بۇ مەڭگۈتاشلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى چاغدا ياراتقان، كۆمۈچ بەتلىك، ئالتۇن ھەرپلىك يازما يادىكارلىقى بولۇپ، ناھايىتى ژۇقۇرى ئىلمىي

قىممەتكە ئىگە. چۈنكى بۇ مەڭگۈتاشلار ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر تارىخىنى، ئەدەبىياتىنى، دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا بىباھا مەنبە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ تاشلارنىڭ ھەممىسى ئورخۇن-ئېنىسەي يېزىقى سەپ ئاتالغان قېدىمىي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان (ت.ئالماس، 171-174 بەتلەر).

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا ئۇيغۇرلار ئورخۇن-ئېنىسەي رۇنىك يېزىقى بىلەن كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى موشۇ يېزىقلاردا يېزىپ قالدۇرغان. شۇڭا ماشھۇر تۈركشۇناس ۋېنگىر ئالىمى ژوزېف تىورى: «ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىلا مۇكەممەل يېزىقى ۋە مۇستەقىل ئېلىپبەسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ناھايىتى چىرايلىق ۋە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق بەدىئىي ئەدەبىياتىمۇ مىلادىدىن بۇرۇنلا ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ ھەقىقەتنى قېدىمىي خىتاي، ۋىزانتىيا ۋە پارس مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان فاكتلار تەستىقلەيدۇ» دەيدۇ (ژ.تىورى «XIV ئەسىرگىچە تۈرك يېزىقىدىكى تارىخىي ئابىدىلەر» («شەرق ھەقىقىتى» ژۇرنالى، 1949-يىلى 11-سان).

تارىخ پەنلەرىنىڭ دوكتورى ل.ر.كىزلاسوۋ ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى شەھەرلىرىنىڭ خارابىلىرىنى قېزىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىئاللارنى تاپقان. بۇ ماتېرىئاللار ئۇيغۇرلار قېدىمىي زامانلاردا نېپىز ياغاچ تاختىلارغا مەتىن (تېكىستلارنى) ئويۇپ، كىتاپلارنى بېسىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداق كىتاپ بېسىش ئۇسۇلىنى «كسىلوگرافىيا» دەپ ئاتايدۇ. قېدىمىي زاماندا مۇنداق ئۇسۇلنىڭ كەشىپ قىلىنىشى مەنبەچىلىك ساھاسىدىكى بىر ئىنقىلاپ بولدى. بۇ ئۇسۇل كۆپ ئەمگەكنى ھەم نۇرغۇن ۋاقىتنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قاتتىق ياغاچتىن ئايرىم-ئايرىم ھەرىپلەرنى ياساپ، شۇ ھەرىپلەرنى تىزىپ بەت ياساش ئارقىلىق كىتاپ قۇرۇش تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنگلىز ئالىمى كارتېرنىڭ «دۇنيادىكى تۇنجا مەتبەە ھەرىپلىرى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن ئويۇلغان تۈركىي تىللىق ئىدى» دېگەنلىكى مۇتلەق ھەقىقەتتۇر. شۇ زاماندا ئۇيغۇرلار ياشىغان يۇرتلارنى بېسىپ ئۆتكەن ئەرەپ سەياھەتچىسى تېمىمەي بەھرەل ئەتۇۋۋي «قەشقەر بىلەن بارسىغاندىن تاكى ئورخۇن دۆلىتىگىچە بولغان 3 ئايلىق يولدا بىرلا ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پوچتىسى مېڭىپ تۇرىدۇ» دەپ يازغان (ئەخمەت زەكى ۋەلىدى «قېدىمقى كۆچالىقلارنىڭ مەدەنىيىتى» 48-بەت).

«ژۇقارقىلارنىڭ سىرتىدا بۇ دەۋىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسۇل سەنئىتىمۇ ناھايىتى تەرەققىي ئەتكەن ئىدى. غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ قاشقەر، كۇچا، تۇرپان تەۋەسىدىكى مۇزىكا چالغۇ ئەسۋاپلىرى قاغانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىغىمۇ كەڭ تارقىلىپ، قاغان ئوردىسىنىڭ ھەر مەراسىملىرىدا چېلىنىپ تۇراتتى. ئاددىي پۇخرالارمۇ ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل سەنئىتى خەنزۇلارنىڭكىدىن ناھايىتى ژۇقۇرى تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل سەنئىتىنى قوبۇل قىلىشقا بەكمۇ قىزىققان. ئۇيغۇرلارنىڭ ساز چالغۇ ئەسۋاپلىرى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى خەنزۇلارغا شۇنچىلىك تەسىر قىلغان ئىدىكى، خىتايلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئوردىسىدا چېلىنىدىغان مۇزىكىلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇيغۇر مۇزىكىسى بولغان ئىدى. ئاستا-ئاستا بۇ مۇزىكىلار ۋە ئەۋرىشىم ئۇيغۇر ئۇسسۇلى خەنزۇلار رايونىدىن ئۆتۈپ، كورىيا ۋە ياپونىياغىچە تارقالغان» (ت.ئالماس، «ئۇيغۇرلار»، 174-بەت).

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە ئۇيغۇرستان زىمىنى شەرىق بىلەن غەرىپ ئوتتۇرىسىدا تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچراشقان تۈگۈنى، يەنى ئازىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان ئىدى. بىراق بۇ دۆلەتنىڭ تەۋەسىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋىي مەدەنىيىتى، يەنى دىنى بىردەك ئەمەس ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىبخى مانى، بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقات قىلماقتا ئىدى. مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلار بولسا، غەرىپتىن كىرگەن نىرىستىئان ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان ئىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى توغرىلىق ژۇقۇرىدا ئېيتىلغان تاشپۈتۈكلەر ۋە باشقا ئارخېولوگىيالىك تېپىلمىلار گۇۋالىق قىلىدۇ. شۇ دەۋردە غەربىي ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرى توغرىلىقمۇ يازما ھۆججەتلەر يېتەرلىك. تۆۋەندە شۇلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرىمىز.

جانباشلاق. مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تىبابەت ئالىمى. ئۇ ئۇيغۇرستاننىڭ چەرچەن شەھىرىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە ياش چېغىدىنلا تىبابەتچىلىك ئىلمىغا قىزىقىپ، شۇ زاماننىڭ ئاتاقلىق تېۋىپ ھۆكۈمالىرىدىن، ئەمچىلىرىدىن، قام باخشىلىرىدىن، بۇددا راھىپلىرىدىن تىبابەت ئىلمىنى ئۆگەنگەن. كېيىن داۋالاشنىڭ ھەر خىل رېسېپتلىرىنى توپلاپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ كۆپ ئەسەرلىك تەقرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا كۆپ خىل دورىلارنى ياساپ، ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ھۆكۈمالىرىدىن بىرى سۈپىتىدە تونۇلغان، ئۇنىڭ نامى-شەرىپى ئۆز يۇرتىدىن ھالقىپ، خوشنا ئەللەرگىمۇ تارقالغان. جانباشلاقنىڭ تىبابەتچىلىك ساھاسىدىكى پەۋقۇلاددە داڭقىنى ئاڭلىغان تىبەت لاماسى ئۇنى تەكلىپ قىلىپ تىبەتنىڭ پايتەختى لىخاساغا ئاپىرىپ، ئەتىۋالاپ پايدىلانغان، بىر قانچە ژىل ئۆز يېنىدا تۇرغۇزغان.

جانباشلىق. پايتەخت لىخاسادىكى چوڭ ئىبادەتخانىدا راھىپ تېۋىپلىرىغا ئۇيغۇر مىللىي تىبابىتىدىن تەلىم بەرگەن. ئۇنىڭ سىرتىدا «تىرىك بەدەن ئۆلچەملىرى»، «جەسەت رەسىم نۇسخىلىرى» قاتارلىق

ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. قىسقىسى، جانباشلىق تىبابەت تىبابەتچىلىكنىڭ رىۋاجلىنىشىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ ئۇيغۇرچىدىن تەرجىمە قىلىنغان ۋە ئۆزى يازغان تىببىي ئىلمىغا دائىر ئەسەرلىرى ۋە دورا تەييارلاش رېسېپتلىرى تىبابەتنىڭ مەشھۇر 4 توملۇق تىببىي قامۇسىغا كىرگۈزۈلگەن.

ئۇيغۇرستاننىڭ ئۆزىدە بولسا، مۇنداق ۋەسىقىلەر تېپىلمىدى. بۇنىڭ سەۋەۋى، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ شۇم قەدىمى يەتكەن 245 ژىلدىن بېرى بىزنىڭ روھىي بايلىقلىرىمىز خىتايلار تەرىپىدىن كۆيدۈرۈۋېتىلدى ۋە ئوغرىلاپ كېتىلدى.

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر مەدەنىيەت ئەرباپلىرىمىزنىڭ بىرسى مۇھەممەت مۇسا خارەزمىدۇر. تۆۋەندە بۇ كىشىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

مۇھەممەت مۇسا خارەزمى. بۇ كىشى 850-780 ژىللاردا ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۇلۇق مۇتەپەككۇر ئالىم. ئۇ تۈركىي تىلدىن باشقا پارس، ئەرەپ، سانسكرىت تىل يېزىقلىرىنى پىششىق بىلەتتى. كېيىنرەك گرېك تىلىنىمۇ ئۆگەنگەن. ئۇ باغدات شەھىرىگە تەكلىپ قىلىنىپ، «بەيتۇل ھېكمە» دەپ ئاتالغان ئىلىم ئاكادېمىياسىدە خىزمەت قىلغان بۇرغۇنلىغان ياش ئالىملارنى تەربىيلەپ يېتىشتۇرگەن. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئوغۇز تىللىق قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققان، تۇنجا ئىسلام ئالىمى بولۇپ، ماتېماتىكا ۋە تەبىئەت ئىلىمىنىڭ كۆپ ساھالىرى بويىچە تونۇلغان ئەللامە ئىدى.

ئۇ كۆپلىگەن ياش ئالىملارغا ئۇستازلىق قىلىپ، يۈزلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۇرگەن. خارەزمى 20 ياش ۋاقتىدا شۇ زاماننىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ھېساپلانغان باغدات شەھىرىگە بېرىپ، گرېك ۋە ئەرەپ تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. قېدىمقى زاماندىكى گرېك ئالىملىرى بىلەن فىلوسوفلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر ماتېماتىكا، ئاسترونومىيا، تارىخ ۋە جۇغراپىيا ئالىمى دەپ تونۇلغان ئىدى.

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا كۆپلىگەن مەدەنىيەت ئەرباپلىرى يېتىشىپ چىققان بولۇشى تەبىي. بىراق، كىتاۋىمىزنىڭ ھەجىمى تار بولغانلىقتىن، شۇ دەۋردە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر بىراق بولغان تىببىي ئالىم جانباشلىق بىلەن فىلوسوف ۋە تىلشۇناس ئالىم مۇھەممەت مۇسا خارەزمىنى تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلەندۇق.

§5. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر تەرەپكە كۆچۈشلىرى

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانلىق تەختىدە باشتىن تارتىپلا ياغلاقار قەبىلىسىنىڭ ۋەكىللىرى ئولتۇرۇپ كەلگەن ئىدى. 795-ژىلى ئايچۇر قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى تەيىنلەنمىگەنلىكتىن، باش ۋەزىر قۇتلۇق قاغانلىق ئورنىغا چىقتى. قۇتلۇق بولسا، «ئون ئۇيغۇرنىڭ» بىرسى ئادىز قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇتلۇقنىڭ قاغانلىق تەختىگە چىقىشى، دۆلەتنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ياغلاقارلارنىڭ قولىدىن ئادىزلارنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ ئەسلىدە مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق ئىجابىي ۋاقىە ئىدى. بىراق، ئۆزلىرى ياغلاقار قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان بەزى ئەمەلدارلار قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە ئىچىدە غۇم ساقلاپ ژۈرۈشكەن ئىدى. ئۇلار قۇتلۇق قاغان ھايات ۋاقتىدا ئوچۇق ھەرىكەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بىراق ھازار تېكىن بىلەن غۇز تېكىنلەرنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە، بەزى بىر بەگ تارخانلار قەبىلە بايرىقىنى كۆتىرىپ چىقىپ، ئىچكى زىددىيەت پەيدا قىلدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە ياغلاقار قەبىلىسى بىلەن ئادىز قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ماجرالىرى باشلاندى. موشۇنداق بىر پەيتى كۈتۈپ ماراپ تۇرغان تاڭ سۇلالىسى ئۆز جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، يېنىۋاتقان ئوتنىڭ ئۈستىگە ماي قۇيدى. يەنى ئىچكى تالاشنى قانلىق ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇۋەتتى. نەتىجىدە غۇز تېكىن-ئالىپ بىلگە قاغان ئۆزىگە قارشى چىققان ۋەزىر ئارچۇن ئالىپ بىلەن شۇڭقار تېكىننى ئۆلتۈردى. بۇ ئىشقا نارازى بولغان قاراقۇلۇق ئىسىملىق تارخان قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. ئۇ ئالتاي تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشايدىغان تۈركلەردىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، قاغانغا قارشى ئۇرۇش ئاچتى. ماجرالار ئاقىۋىتىدە قاغان ئۆلتۈرۈلدى، مەملىكەتنىڭ ئىچى قالايمىقانلاشتى. بىراق قاغانلىق تەختىگە يەنىلا ئادىز قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان كىچىك تېگىن ئولتاردى. ئىچكى ئۇرۇشلار بېسىلمىدى. مانا شۇنداق ئىچكى قىرغىنچىلىق ئەۋج ئېلىۋاتقان بىر پەيتتە، 839-ژىلى قىشتا ناھايىتى قېلىن قار يېغىپ، جۇتچىلىق ئاپىتى باشلاندى. جۇت ئاپىتىدىن خەلقنىڭ قولىدىكى ۋاراۋا-ماللار قىرىلىپ كەتتى. تىرىكچىلىك مەنبەسىدىن ئايرىلغان خەلق ئاچارچىلىققا ئۇچراپ، ئۆي-ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، سەرسان-سەرگەردان بولۇشۇپ، ھەر تەرەپلەرگە پىتراپ كېتىشتى. بۇ بالا-قازاغا ئۇلىشىپلا چۇما (ۋابا) كېسەللى پەيدا بولۇپ ئادەملەر قىرىلىشقا باشلىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەن موشۇنداق پەيتتە، ئۇنى قاتمۇ-قات ئاپەتلەردىن قۇتۇلدۇرۇپ، نىجاتلىققا ئېلىپ چىقالايدىغان ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، دانا رەھبەرلەر كېرەك ئىدى. ئەپسۇسكى، ئەمەلىياتتا ئۇنداق بولمىدى. قاغانلىقنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ھەربىي ۋەزىرى قۇلۇق باغا ئۆز قاغانىغا ئاسىيلىق قىلىپ، ئىمپېرىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قىرغىزلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى دۈشمەنلەرگە

مەلۇم قىلىپ قويدى، ئۆزى قاغانلىق تەختىگە چىقماقچى بولۇپ، قىرغىزلاردىن ھەربىي ياردەم سورىدى.

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى كۈچىيىپ ئىمپېرىيە باسقۇچىغا كىرگەن دەۋردە ئېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقارقى ئېقىمى بويىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئىمپېرىيەگە سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندى خانلىققا ئايلاندۇرۇپ قويغان ئىدى. ئەينە شۇ قىرغىزلارنىڭ خانى ئاجۇ 820-يىللىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسىگە سېلىق تۆلەشتىن ئۇزۇل-كېسىل باش تارتتى. ئارقىدىن ئىسيان كۆتىرىپ، ئىستىقلال ئېلان قىلدى. بويى قاغان قىرغىزلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇپ، قايتىدىن ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ھەربىي ۋەزىرىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇ قىرغىزلارنى بويسۇندۇرالمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدىكى كۆرەشلەر مەلۇم ئۈزۈلۈشلەر بىلەن 20 يىل داۋاملاشتى. موشۇ زىددىيەت تۈپەيلى، ئۇيغۇر قاغانلىغىنى ئاغدۇرۇپ، ئۇنىڭ ھېساپسىز مول دۆلەت غەزنىسىنى قولغا چۈشۈرۈشنى ئارمان قىلىپ يۈرگەن قىرغىز خانى ئاجۇ قۇلۇق باغانىڭ ئىلتىماسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مەنسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئاپا دېگەن سەردارىنىڭ قوماندانلىغىدا 100000 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، ئىچكى بىغىلىقلار ۋە ئاچارچىلىقنىڭ ئاقىۋىتىدە ئاجىزلىشىپ قالغان ئۇيغۇر ئېلىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار ئاخىرىغىچە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، باسقۇنچى قىرغىز ئەسكەرلىرى ئاخىر پايتەخت قارابالغاسۇننى بېسىۋالدى. ئىنساپ-نومۇسنى بىلمەيدىغان بۇ ياۋايىلار شەھەر ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلاپ، دۆلەت غەزنىسىنى ۋە خەلقنىڭ مال-مۈلۈكىنى بۇلاۋالغاننى ئاز دەپ، ھاشامەتلىكتە شەرىقتە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان شەھەر قارابالغاسۇننى ئوت قويۇپ، كۈلگە ئايلاندۇردى. موشۇ ئوت يالقۇنلىرىدا گۈزەل شەھەرلا ئەمەس، نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىي مىراسلارمۇ كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى. ئاتاقلىق رۇس تارىخچىسى لېۋ گۇمىلېۋ بۇ ۋاقىەنى ئەسكە ئېلىپ:

«مىلادىنىڭ 840-يىلى قارابالغاسۇننىڭ تار-مار قىلىنىشى، 1453-يىلى كونستانتىنوپولنىڭ ۋەيران قىلىنىشى بىلەن بىر ماسشتابتا قارىلىشى كېرەك. ئۇيغۇرلار بولسا تالانت جەھەتتىمۇ، قەھرىمانلىق جەھەتتىمۇ ۋىزانتىيالىكلەردىن قېلىشمايدۇ. ئۇلار قەھرىمان ۋە مەدەنىيەتلىك مىللەت سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىدىلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنيا تارىخىدىمۇ مەشھۇر خەلق ئىدى» دېدۇ (ل.گۇمىلېۋ، «كاسپىي بويىدىكى 1000 يىللىق» كىتاۋى، 184-بەت).

قۇلۇق باغانىڭ ئارزۇسى ئەكسىچە بولدى، يەنى قىرغىزلار ئۇيغۇر ئېلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن قايتىپ كەتمىدى. نەتىجىدە خائىن قۇلۇق باغامۇ ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمىدى. **شۇنداق قىلىپ، تارىخىي دۈشمەن خىتاي دۆلىتى بىلەن قىرغىز خانلىرىنىڭ دۈشمەنلىگى، قەبىلۋاز قۇلۇق باغانىڭ خائىنلىغى نەتىجىسىدە يۈز يىل ياشىغان ئۇيغۇر دۆلىتى ئاخىر تامام بولدى.**

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن بۇ دۆلەتنىڭ ئاساسىي پۇخراسى بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى ئۆز خانلىرى بىلەن شاھزادىلەرنىڭ يېتەكچىلىگىدە مەملىكەتنىڭ جەنۇبىي، غەربىي-جەنۇبىي ۋە غەربىي قىسىملىرىغا قاراپ، ئاممىۋىي يوسۇندا كۆچۈشكە باشلىدى.

ھورمۇزد تېكىن باشلىغان 2 قەبىلە 840-يىلى 8-ئايدا كۆچۈشنى باشلاپ، جەنۇپقا قاراپ مېڭىپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى داتۇڭ شەھىرى ئەتراپىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

ئۆگە تېكىن باشلىغان 13 قەبىلە 300000غا يېقىن ئۇيغۇرلار 841-يىلى ئەتىيازدا جەنۇپقا قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى خىتاينىڭ خېبېي، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ چېگارىسىغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىدى. چۈنكى قارابالغاسۇن قولدىن كەتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئۆگە تېكىننى ئۆزلىرىگە قاغان قىلىپ كۆتەرگەن ئىدى. **ئۆگە قاغاننىڭ مەخسىتى: ئۆز پۇخرالىرى بىلەن مەملىكەتنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا چېكىنىپ تۇرۇپ، ياخشىۋاشتىن كۈچ توپلاپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىتتىپاقچىسى تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى.** ئۆگە تېكىن موشۇ مەخسەتتە جەنۇبىي رايونغا كەلگەندىن كېيىن خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى خاتىرجەملەشتۈرۈپ، يېڭىدىن ئارمىيە تەشكىل قىلىشقا كىرىشتى. ئىككىنچى تەرەپتىن، ئېل ئۆگەسى ئۇنۋانلىق باش ۋەزىرىنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئەلچىلەر ئۆمىگىنى تەيىنلەپ، چاڭئەن شەھىرىگە ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. بىراق، ئەزەلدىن ئۇيغۇر خەلقىگە دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولۇپ كەلگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى تاڭ ۋۇزۇڭ ئۆگە تېكىننىڭ بۇ تەلىۋىنى رەت قىلدى. ئۇيغۇرلارغا ھېچ قانداق ياردەم بەرمەيدىغانلىغىنى ئوچۇق ئېيتتى. ئەلچىلەرنىڭ قاتتىق تۇرۇپ تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئىلگەركى يىللاردا ئېلىپ بېرىلگەن سودىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بويىنىدا قالغان قەرىزى ھېساۋىغا ئارانلا 20000 خو ئاشلىق بېرىشكە ماقۇل بولدى (1خو=64 كگ). (شۇ مەزگىلدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بىرمۇنچە قەرىزى ئاز ئەمەس ئىدى. ۋۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، 782-يىلى ئالغان 100000 ئات ئۈچۈن بېرىشكە تېگىشلىك 4 مىلليون توپ ئېيەكتىن ئاران 100000 توپىنىلا بەرگەن. قالغان 3900000 توپ ئېيەك تاڭ سۇلالىسىنىڭ بويىنىدا قالغان ئىدى).

ئەلچىلەر ئۆمىگى چاڭئەندىن ئۈمۈتسىز ھالدا قايتىپ كېلىشتى. سادده، ئاق كۆڭۈل ئۆگە تېكىننىڭ خىتايدىن كۈتكەن ئۈمۈتلىرى ئاقلانمىدى. كىتاپخانلارنىڭ يادىدا باركى، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى بايانچۇر قاغان ھەم ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ دەۋرىدە ئۈچ قېتىم خىتايغا ھەربىي ياردەم بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئۇزۇل-كېسىل يوقىلىپ كېتىش خوۋۇپىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان ئىدى. ئاق كۆڭۈل، سادده ئۆگە تېكىن موشۇ ياردەملىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە، تاڭ سۇلالىسى ھەربىي ياردەم بېرىدۇ»، دەپ ئۈمۈت قىلغنا ئىدى. بىراق، خىتاي پادىشاسى تاڭ ۋۇزۇڭ ئۆز ئىتتىپاقچىسى ئۇيغۇرلارغا ئەينە شۇنداق ۋاپاسىزلىق قىلدى! ئۇلا ئەمەس، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئاستىرتىن ئۇلارغا قارشى سۇيىقەست ئۇيۇشتۇردى. ئۆز جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن شاھزەدىلىرىنىڭ پۇل-مەنسەپكە قىزىقتۇرۇپ، سېتىۋېلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆگە قاغاندىن، ئۆز مىللىتىدىن يۈز ئۆرۈپ، خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. خىتاينىڭ موشۇ ھېيلىسىگە ئالدانغان ھورمۇزد تېكىن ئۆگە قاغاندىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۈچ قەبىلىنى باشلاپ، خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. تاڭ ۋۇزۇڭ بۇ خانلارنى قۇچاق ئېچىپ، قارشى ئالدى. ئۇلارنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچىرىپ ئەپكىرىپ، بۇ خانلار توپىنىڭ باشلىقلىرىغا خىتايچە لى فامىلىياسىنى بېرىپ، ھەر قايسىغا خىتايچە ئىسىم قويۇپ چىقتى. ھورمۇزد تېكىن-لى سىجۇڭ، ئارۇچى-لى سىجىڭ، سارۇچۇر-لى سىخۇي، ئاياۋىر-لى خۇنشۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

ئۆگە قاغان 842-يىلى بۇ خانلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، تاڭ ۋۇزۇڭ قايتۇرۇپ بەرمىدى. شۇنداق قىلىپ، خانلارنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، جازادىن قۇتقۇزۇپ قالدى.

قەنۇپىقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى نانلۇچۇر تېكىنمۇ ئۆگە قاغانغا ئاسىيلىق قىلىپ، بۆلۈنمەكچى بولدى. ئۆگە قاغان ئۇلارغا قارشى جازا ۋۇرۇشى قىلىپ، نانلۇچۇرنى ئۆلتۈرۈپ، ئىسيانىنى باستۇردى. جەنۇپقا كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلار ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغان ئىدى. شۇنداق ئەھۋالدىمۇ تاڭ سۇلالىسى ئۇلارغا دۈشمەنلىكىنى توختاتمىدى. ئاستىرتىن قىرغىزلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، شىمال تەرەپتىن قىرغىزلارنى ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدۇردى. جەنۇپ تەرەپتىن ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، ھۇجۇم قىلدۇردى. ئىككى دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئۆگە تېكىن جەڭ مەيدانىدا ئۆلتۈرۈلدى. قالغان ئۇيغۇرلارنى خىتايلار بىلەن قىرغىزلار ئەسىر ئېلىپ، ئۆز ئەللىرىگە ھايداپ كېتىشتى. **شۇنداق قىلىپ، 300000 نوپۇسلۇق ئۇيغۇرلار غوجايىن مىللەتلەرگە ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە تامامەن يوقىلىپ كەتتى.**

تاغ ژىرالىرىدا، ئورمانلىقلاردا قېچىپ مۆكۈپ ژۈرۈپ موشۇ بالا-قازادىن ئامان قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ ئىستىقبالىدىن ئۈمۈت بولمىغانلىقتىن، غەربىكە قاراپ كۆچۈپ كەتسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى تەۋەسىگە كېلىپ، ئۆز قېرىنداشلىرىغا قوشۇلۇپ كەتتى.

تارىخچى ئابدۇلغازى باھادۇرخان ئۆزىنىڭ «تارىخ شەجەرەي تۈرك» دېگەن كىتاۋىدا موشۇ كۆچۈشلەر توغرىلىق بايان قىلىپ:

«ئۇيغۇرلار موڭغۇلستان يېرىدە 3000 ژىل ياشىغاندىن كېيىن پارچىلىنىپ، ھەر كىمگە ئولجا بولۇپ، ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. بىر قىسمى ئۆز يۇرتىدا تۇرۇپ قالدى، بىر قىسمى ئىرتىش دەريا سىنىڭ بويلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۆلارنىڭ ئۆزى يەنە 3 بۆلەككە بۆلۈندى.

بىر بۆلۈگى: بېشبالىق شەھىرىگە بېرىپ، دېخانچىلىق قىلىپ، دۆلەتلىك ئەل بولدى.

بىر بۆلۈگى: بېشبالىق ئەتراپىدا مال-چارۋا بېقىپ كۆچمەن ھايات كەچۈردى.

ئۈچۈنچى بۆلۈگى: ئىرتىشنىڭ ياقىسىدا بېلىق، قۇندۇز، تىيىن، سۆسەر ئولاپ، گۆشنى يەپ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىپ ھايات كەچۈردى» دەيدۇ. («تارىخ شەجەرەي تۈرك»، 30-بەت).

ئۆگە تېكىننىڭ باشچىلىغىدا جەنۇپقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 300000 ئەتراپىدا بولۇپ، غەربكە قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانىدىن كام ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆگە قاغان باشلىق دۆلەت ئېگىلىرى ئۇلار بىلەن بىللە ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەغدىرى ناھايىتى پاجىئەلىك بولدى. ئازىراق قىسمى ھورمۇزد تېكىننى ئەگىشىپ، تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشتى. تەسلىم بولماي، ئۆزلىرىنى مىللەت سۈپىتىدە ساقلاپ قالغان ئۇيغۇرلارنى بولسا، كېيىنى ئۇرۇشتا خىتاي قوشۇنلىرى بىلەن قىرغىز قوشۇنلىرى ئەسىر قىلىپ، ئۆز ئەللىرىگە ھايداپ كېتىشتى. تارىخي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خىتاي قوشۇنلىرى ھايداپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 100000دىن ئۈشۈق. قىرغىز قوشۇنلىرى ھايداپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 60-50 مىڭدىن كام ئەمەس ئىكەن. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنداق پاجىئەگە ئۇچرىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەپلىرى مونۇلار:

1. ئۆگە تېكىن ۋە باشقا ئەرباپلار ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلىگەن. ئۇلار: «جەنۇپقا بارساق بۇرۇنقى ئىتتىپاقچىمىز تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيمىز»، دەپ ئويلىغان. ئەمەلىياتتا

بولسا، خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى ۋاپاغا جاپا قىلىپلا قالماستىن، باشقا-پاناسىز قالغان ئۇيغۇرلارغا ھەربىي ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئەسىر ئېلىپ، ئۆز مەملىكىتىگە ئاپىرىپ، قۇل ئورنىدا سېتىپ، غەزنىگە كىرىم قىلىنىۋالدى.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدە مىللىي ئىتتىپاقلىق يېتەرلىك بولمىدى. ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن بولمىغان تەغدىردىمۇ، ئۆڭگە تېكىننىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ، ئۆزلىرىنى مىللەت سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەكسىچە، ھورمۇزد تېكىن خىتايلارغا تەسلىم بولدى، ئانلۇچۇر تېكىن قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتەردى.

3. شۇ چاغدىكى شارائىتلار يار بەرمىگەنلىكتىن، بۇ ئۇيغۇرلار غەربىتىكى قېرىنداشلىرىدىن ئىختىسادىي ھەربىي ياردەم ئالالمىدى. نەتىجىدە ژىتىم ئەھۋالغا چۈشۈپ، دۈشمەنگە يەم بولۇپ تۈگۈشىپ كەتتى.

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، مەملىكەتنىڭ غەربىي-جەنۇبىغا ۋە غەربىي قىسمىغا قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرىلىق تۆۋەندىكى باپلاردا بايان قىلىمىز.

تەجرىبە-ساۋاقلار

موشۇ باپتا بايان قىلىنغان ۋاقىئەلەردىن تۆۋەندىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى ئېلىشىمىز مۇمكىن:

1. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا بۇرۇنقى ئايرىم خانلىقلار بىرلىككە كېلىپ، بىر پۈتۈن دۆلەت بولۇپ قۇرۇلدى. موشۇ دۆلەتنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر بىركىپ، بىر پۈتۈن مىللەت بولۇپ ئۇيۇشتى. موشۇ فاكت، مىللىي دۆلەت، مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسىي شەرتى دېگەن ھەقىقەتنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

2. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۇنداق چاپسان ھالاك بولغىنىنىڭ بىر سەۋەۋى: بۇ دۆلەتنىڭ خاقانلىرى دۆلەتنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۆزلىرىنىڭ ياغلاقلار قەبىلىسىگىلا تۇرقۇزۇپ، باشقا قېرىنداش قەبىلىلەرنى چەتكە قاقتى. مەسىلەن: تۇركلەرنى ئاغدۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا ئاساسىي رول ئوينىغان توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈردى. نەتىجىدە، توققۇز ئۇيغۇرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ قەبىلە بولغان قارلۇقلار بايانچۇر خاقانغا نارازى بولۇپ، مىلادىيەنىڭ 758-757 ژىللىرى ئۆزلىرىنىڭ ياشاۋاتقان ماكانى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنى تاشلاپ، غەربىتىكى چۇ ۋە تالاس دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغا كۆچۈپ كەتتى. ئارىدىن 8 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن 766-ژىلى موشۇ زىمىندا ئۆز ئالدىغا قارلۇق-ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇۋېلىشتى. كۆچمەي قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولسا، ھاكىمىيەت بېشىدىكى ياغلاقلارغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، جىددىي پەيتلەردە ھاكىمىيەتنى قوللىماي تۇرۇۋالدى. مىلادىنىڭ 795-ژىلى ئادىز قەبىلىسىنىڭ باشلىغى قۇتلۇق تارخان خاقانلىق تەختىنى ئېگەللەپ، ياغلاقلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مونوپول قىلىۋېلىشىغا خاتىمە بەردى.

دېمەك، ئۇيغۇر مىللىتى، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ژۇقارقى قاتلىمى بىلەن ھەر خىل قەبىلىلەر ئىناق-ئىتتىپاق بولغاندا، دۆلەت كۈچەيدى، جەمىيەت گۈللەندى، مىللەت خاتىرجەم، بەختلىك ياشىدى. ئىچكى ئىتتىپاقلىق بۇزۇلغان چاغدا دۆلەت زەيىپلىشىپ، ھالاك بولدى. مىللەت چېچىلىپ، خانۇ-ۋەيران بولدى. بۇ فاكت، ئىچكى ئىتتىپاقلىق دۆلەتنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى، مىللەتنىڭ روناق تېپىشىنىڭ ئاساسىي شەرتى- دېگەن ھەقىقەتنى يەنە بىر قېتىم چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانلىرى خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي ياردەم بېرىپ، ئۈچ قېتىم ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغان ئىدى. ئۇيغىرۇلارنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشكەن پەيتتە، خىتايلار ياردەمبېرىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، سۇيقەست قىلىپ، ئۇيغۇرنىڭ قاغانىنى ئۆلتۈردى، پۇخرالىرىنى ئەسىر قىلىپ، قۇل قىلىۋالدى. كەڭ-تاشا باي زىمىنلىرىنى بېسىۋېلىپ، ئۇ يەرگە خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئەسلىدە، سەددىچىن سېپىلى خىتاي دۆلىتى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چېگارىسى ئىدى. خىتاي خۇاندىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلاشقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، سېپىلنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئۇيغۇر زىمىنلىرىنى ئەينە شۇنداق قانۇنسىز بېسىۋالغان!

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولۇپ، ئۇنىڭ پۇخرالىرى ھەر تەرەپلەرگە چېچىلىپ، پىتراپ كەتكەندىن كېيىن شۇ چاغدىكى ئەجدادلىرىمىز بۇ پاجىئەلىك تارىخنى ئەۋلادلىرىمىز ئوقۇپ بىلسۇن، موشۇ ئاچچىق ساۋاقلاردىن ئىبرەت ئالسۇن دەپ تاش پۈتۈكلەرگە ۋەسىيەتنامىلەرنى ئويۇپ يازدۇرۇپ كەتكەن. ئۇ پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

«ھەي ئۇيغۇر، ئويلان! سەن كىم ئىدىڭ، ئەندى كىم بولۇپ قالدىڭ؟ سېنىڭ سەلتەنەتلىك خاقانلىغىڭ، ھەيۋەتلىك پايتەختىڭ، مەغرۇرلانغان ئەسكىرىڭ قېنى؟ شىمالدىكى بايقال كۆلىدىن جەنۇبتىكى سەددىچىن سېپىلىغىچە، شەرقتىكى ھىنگان تېغىدىن غەربتىكى ھازار دېڭىزىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيادە 100 ژىل سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆتكەن دۆلىتىڭ نېمە ئۈچۈن ۋەيران بولدى، خەلقىڭ نېمە ئۈچۈن چېچىلىپ تۈگىشىپ كەتتى؟ بىلمەمسەن، بۇنىڭ سەۋەۋى:

1. بۇ سېنىڭ نادانلىغىڭ، ئەرباپلىرىڭنىڭ خائىنلىغى.

2. ئۇڭ ۋە سولدىكى خوشنا ئەللەرنىڭ ساڭا دۈشمەنلىگى! ئەگەر ئۆزەڭ نادان، ئەرباپلىرىڭ خائىن بولمىسا، تاشقى دۈشمەنلەر سېنى نېمىمۇ قىلالاتتى؟!».

ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى باشقۇرغان قاغانلارنىڭ شەجەرىسى

قەبىلە	ئىسمى شەرىپى	ئۇنۋانى	ھۆكۈمرانلىق يىللىرى
ياغلاقار*	بەيلۇ	قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان	742-747
	بايانچۇر	تەڭرىدە بولمىش ئىل ئىتمىش بىلگە قاغان	747-759
	بۆگۈ قاغان	ئايتەڭرىدە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش بىلگە قاغان	759-779
	ئىدىگەن	ئايتەڭرىدە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش بىلگە قاغان	779-780
	تون باغا	ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	780-789
	تارلىس	تەڭرىدە بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان	789-790
	ئىلىچۇر	قۇتلۇق بىلگە قاغان	790-795
	قۇتلۇق	ئاي تەڭرىدە ئۇلۇق بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان	795-805
	گۈيلۇ بەگ		805-808
	بويى خان	ئايتەڭرىدە قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان	808-821
	بويى چۇڭدى		821-824
	ھازار تېگىن	ئايتەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچ بىلگە قاغان	824-832
	غۇز تېگىن	كۈن تەڭرىدەئۇلۇق بولمىش كۈچلۈك بىلگەقاغان	832-839
	كىچىك تېگىن	ئالپ بىلگە تەڭرى-ئۇيغۇر قاغان	839-840
	ئۇنتېگىن	ئاي تەڭرىدەقۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگەقاغان	841-845
	ئىنەن تېگىن		845-846

ئىلاۋە: ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىدە جەمى 16 خاقان ئۆتكەن. شۇلارنىڭ تۆرتىگە خىتاي پادىشاسى ئۆزلىرىنىڭ قىزلىرى بىلەن سىڭىللىرىنى «سوغات» قىلىپ ئەۋەتىپ بەرگەن:

1. سوزۇڭ خانىنىڭ قىزى نىنگو مەلىكە.
2. سوزۇڭ خانىنىڭ نەۋرە سىڭلىسى كىچىك نىنگو مەلىكە.
3. دىزۇڭ خانىنىڭ قىزى شيەن ئەن مەلىكە.
4. موزۇڭ خانىنىڭ سىڭلىسى تەي خې مەلىكە.

بۇ جاسۇس مەلىكىلەرنىڭ ئىككىسى ئۆزىگە يۈكلەنگەن سىياسىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ بولۇپ قايتىپ كېتىشكەن.

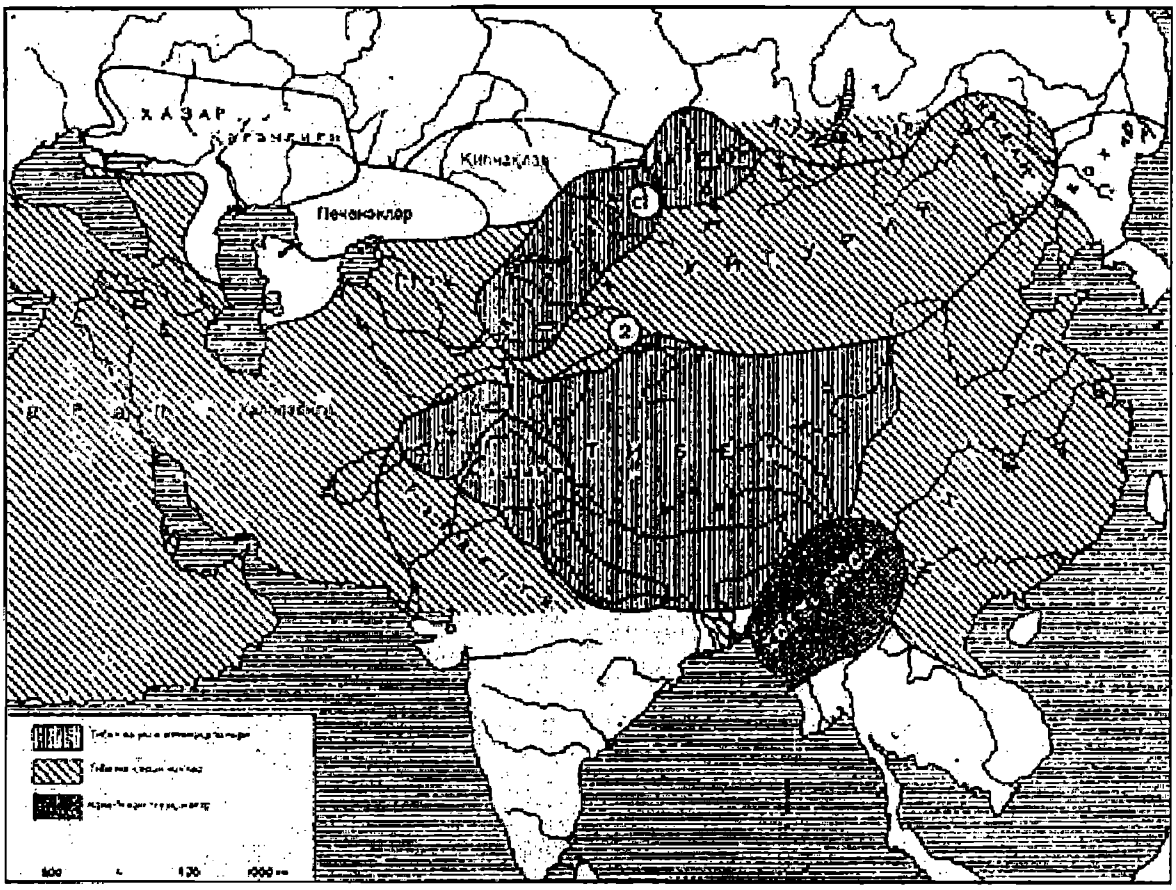

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى (ئۆمەر .ئىبراھىموۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 92-بەت).

14-باپ
كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى

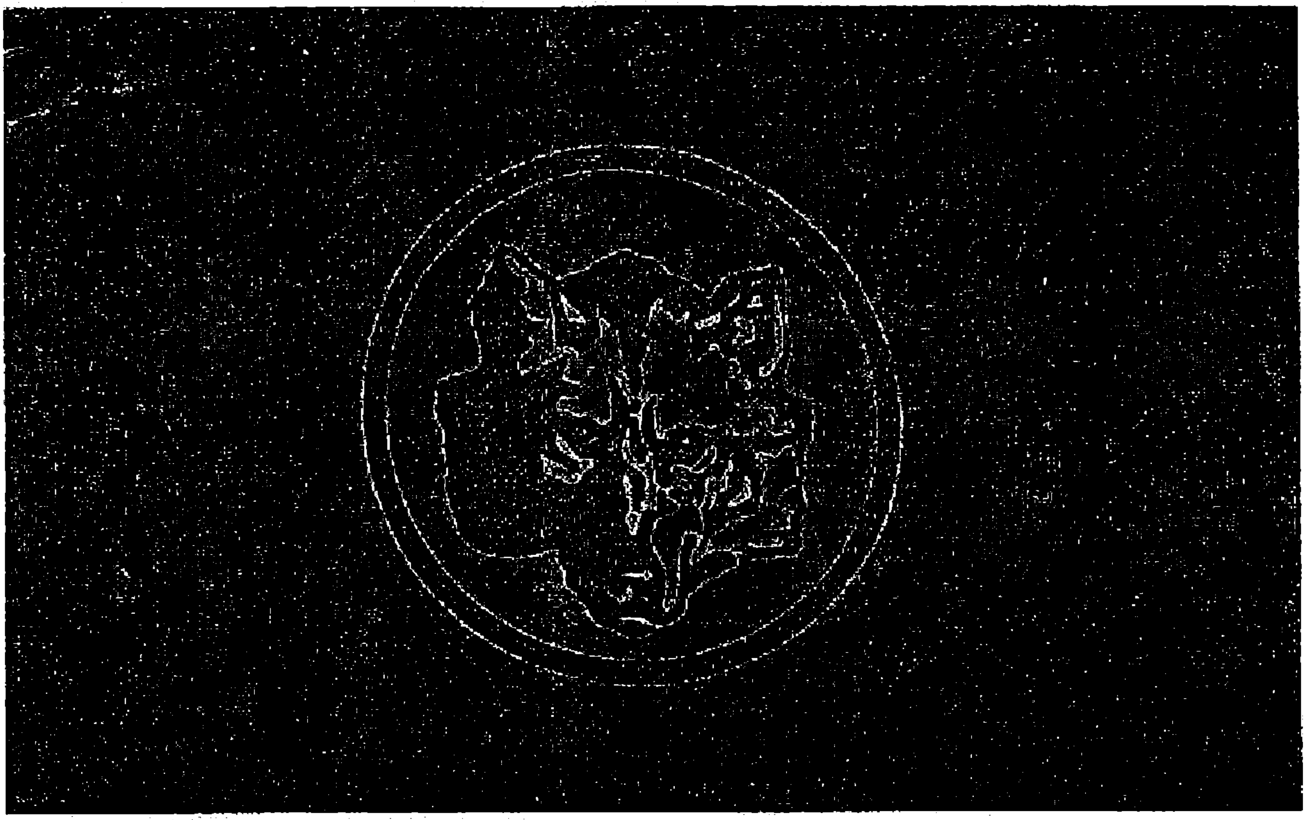

كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قورغۇچىسى-پان تېكىن (IX ئەسىر)

§1. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

ژۇڭغۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولغاندىن كېيىن مەملىكەتنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىن غەربىي-جەنۇبقا قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلار ياغلاقلار قەبىلىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە خىشى كارىدورىغا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشقان (بۇ جايلارنى ئۇيغۇرلار «كەڭسۇ»، خىتاي تارىخچىلىرى بولسا «گەنسۇ» دەپ ئاتاشقان ئىدى). بۇ كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار شۇ زىمىندا ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان يەرلىك ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ ئاھالىنىڭ مۇتلاق كۆپچىلىك قىسمىنى تەشكىل قىلغان.

كەڭسۇ-بۇ جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خىشى كارىدورىنى، شۇنىڭدەك لەنجۇ، جيۇۋەن، جاڭيە، ئەنشى، ئۇۋەي، دۇڭخۇاڭ ۋىلايەتلىرىنى، ھازىرقى نىڭشيا ئۆلكىسىنىڭ ئىرسىن ۋادىسى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ زىمىندا ئەزەلدىنلا ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ياشاپ كەلگەن. كېيىنكى زامانلاردا، تىبەت تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان باشقا نەسىللىك تاپىلارمۇ ئارىلىشىپ ياشىغان. بۇ رايون VIII-IX ئەسىرلەردى ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇدۆلەت ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن بىر مەزگىل تىبەتلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان.

مىلادىنىڭ 865-يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرى تىبەتلىك باسقۇنچىلارنى ئۇرۇشتا يېڭىپ، كەڭسۇ رايونىدىن قوغلاپ چىقارغان. بىراق، ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ خانلىرى، نېمە ئۈچۈندۇ بۇ رايوننى ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىشقا ئىنتىلمىگەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ رايوندا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ئۆز ئالدىغا ئىستىقلال جاكا قىلىپ، مۇستەقىل دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىش زۆرۈرىيىتى ۋە ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان. موشۇ ئوڭۇشلۇق شارائىتتىن پايدىلانغان كەڭسۇ ئۇيغۇرلىرى ياغلاقلار قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدا ئىستىقلال جاكالاپ، مىلادىنىڭ 870-يىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشتى. بۇ ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىدە قايتا تەشكىل قىلىنغان ئۈچىنچى ئۇيغۇر دۆلىتى ئىدى. بۇ دۆلەت دەسلەپتە جاڭيە شەھىرىنى، كېيىن بولسا، گەنجۇ شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي تارىخچىلىرى ئۇنى «گەنجۇ ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ ئاتاشقان ئۇيغۇرلار بولسا، ئۆز تىلىدا دۆلىتىنى «كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ، بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختىنى ساندىبىل دەپ ئاتاشقان.

«سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى» ناملىق كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى: شەرقتە خۇانخې دەرياسىدىن باشلىنىپ، غەربتە قارلىق تاغقىچە، يەنى قۇمۇلنىڭ شەرقىي تەرىپىگىچە، شىمالدا گوبى چۆلىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا نەنسەن (جەنۇبىي تاغقىچە) سوزۇلغان ئىدى. تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان كەڭلىكى 1200كم، شىمالدىن جەنۇبقىچە بولغان ئۇزۇنلىقى 4500كم بولۇپ، يەر مەيدانى 540000كم2 كېلەتتى. چوڭ شەھەرلىرى: ساندىبىل (گەنجۇ)، جاڭيە، دۇڭخۇاڭ ۋە باشقىلار ئىدى.

ھەممىگە مەلۇمكى، X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، مەملىكەت بىر قانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى ھەم «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي رەقىبى بولغان خىتاي دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىپ، ئاجىزلىشىشى، كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ۋە كۈچىيىشىگە ياخشى پۇرسەت بولدى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت تۈتۈش، دۆلەتنى باشقۇرۇشتىكى ئىقتىدارىغا تايىنىپ، X ئەسىرنىڭ I يېرىمىدا كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنى خېلە دەرىجىدە كۈچەيتىۋالدى. شۇنىڭ ئارقىسىدا ئۇنىڭ خوشنىلىرى خىتاي دۆلىتى بولسۇن، تىبەت دۆلىتى بولسۇن كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق ئاساستا دىپلوماتىك مۇناسىۋەت قىلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. ھەتتا ئۇيغۇرلار كۈچىيىپ، خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشقىدەك دەرىجىگە يەتكەن ئىدى.

§2. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

X ئەسىرنىڭ II يېرىم XI ئەسىرنىڭ I يېرىمىغا كەلگەندە، مەركىزىي ئازىيادە يېڭى سەياسىي كۈچلەر پەيدا بولۇپ مەيدانغا چىقتى. بۇلار: شەرقتە ئەزەلدىن ئۇيغۇرلارغا دۈشمەن بولۇپ كەلگەن خىتاينىڭ سۇڭ سۇلالىسى، شىمالدا يېڭىدىن قۇرۇلغان قىتانلار (كىدانلار) دۆلىتى، جەنۇبتا تىبەت دۆلىتىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنى تەسىس قىلغۇچىلارغا ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا يات خەلقلەر بولۇپلا قالماستىن، دۈشمەن خەلقلەر ئىدى. شۇڭا ئۇلار كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىگە قارىتا دۈشمەنلىك سەياسەت يۈرگۈزۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا، تەبىي ھالدا مەنپەئەت توقۇنۇشلىرىمۇ بولۇپ تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ، X-XI ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئازىيا رايونى موشۇ قارمۇ-قارشى كۈچلەرنىڭ ھەربىي-سەياسىي كۈرەشلىرىنىڭ سەھنىسىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. موشۇنداق مۇرەككەپ شارائىتتا ياشىغان كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانلىرى مۇمكىن قەدەر خوشنا دۆلەتلەر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا تىرىشتى. شەرقتىكى

خوشنىسى خىتاي دۆلىتى بىلەن غەربىتىكى خوشنىسى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن ئەينە شۇنداق تەڭ هوقۇقلۇق ئاساستىكى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ۋاقلاپ قالدى. بىراق، يېڭىدىن كۈچىيىپ كېلىۋاتقان قىتانلار دۆلىتى ۋە تىبەت دۆلەتلىرى كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىگە قارىتا باشتىن-ئاياق دۈشمەنلىك مەۋقەدە تۇرۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسىگە باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ تۇردى. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانلىرى ئۆتمۈشتە ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى خىتاينىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي ياردەم بېرىپ، ئۇلارنى خېيىم-خەتەردىن ساقلاپ قالغانلىق فاكتىنى ئەسكە ئېلىپ، سۇڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم سورىغان ئىدى. بىراق، سۇڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارغا ھەربىي ياردەم بېرىشتىن باش تارتتى. خىتاينىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە خەتىرلىنىشىچە، شۇ چاغدىكى خىتاي ئىمپېراتورىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى خەنۋۇ ئىمپېراتورغا مەسلىھەت بېرىپ، شۇنداق دېگەن:

«مەدەنىيەتسىز ئۇيغۇرلارغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبى ھايۋانلارغا ئوخشاش ئۆزگۈرىشچان كېلىدۇ. جۇڭگو ئاجىزلاشقاندا، ئەسكەرلىرىمىزنىڭ روھى چۈشكەندە، ئۇلاردا خىتاي دۆلىتىنى كۆزگە ئىلمايدىغان تەكەببۇرلۇق تۇيغۇلىرى پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇيچەن ھۆكۈمرانلىق ژورگۈزگەن زامانلاردا خىتاي دۆلىتى ئۇلارغا زىيان يەتكۈزگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بىزدىن ئۆچ ئېلىشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىشكە بولمايدۇ»—دېگەن. ئىمپېراتور بولسا خەنۋۇنىڭ موشۇ مەسلىھەتىگە قوشۇلغان.

سۇڭ سۇلالىسى كۆرۈنۈشتە كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئىچىدە بۇ دۆلەتنى يامان كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن خوشنا بولغان غەربىي خەن بەگلىكىنىڭ ھاكىمى جاڭ چىنفىن ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت يامانلىشىپ، ئاخىرى ئۇرۇشقا ئايلاندى. بۇ ئۇرۇش 906-911 ژىللاردا داۋاملىشىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياقلاشتى. ئۇيغۇر خانى جاڭ چىنفىننى ھاكىملىقتىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەسلى كېلىپ چىقىشى سوغدىلاردىن بولغان ساۋ يەجىننى ھاكىم قىلىپ تىكلىدى.

X ئەسىرنىڭ 20 ژىللىرىغا كەلگەندە، كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ياغلاقلار قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان خانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇستەھكەملەندى ۋە كۈچەيدى. ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسىمۇ بۇرۇنقىدىن كەڭەيدى. شۇ مەزگىلدىكى كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى: غەربتە قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى قارلىق تاغدىن، شەرقتە لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپىغىچە، شىمالدا ھازىرقى نىڭشىيانىڭ تەڭرى قۇمۇلغىدىن، جەنۇبتا چىلەنشەن تاغلىرىغىچە سوزۇلغان ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئېگىلىكىنى رىۋاجلاندۇرۇشقا بەكمۇ قولايلىق ئىدى.

ئىككىنچىدىن، بۇ دۆلەت جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ئەپلىك شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، خىتاي دۆلىتى بىلەن غەربىي ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ، كارۋانلارنى ماگدۇرۇش ئارقىلىق ھەر ژىلى مەملىكەتكە كۆپ مىقداردا كىرىم قىلاتتى. بۇ بولسا، مەملىكەتنىڭ ئىختىسادىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ژۇقۇرى كۆتۈرىشتە ئىجابىي رول ئوينىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، خىتاينىڭ سۇڭ سۇلالىسى كۈچەيگەن دەۋرىدىمۇ كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆز مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالالىدى.

§3. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىختىسادى ۋە مەدەنىيىتى

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، كەڭسۇ رايونى قېدىمىي زاماندىن بۇيان ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن ماكان ئىدى. تارىخىي ئۆزگىرىشلەرگە باغلىق بۇ رايون بىردە ئۇ دۆلەتنىڭ، بىردە بۇ دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ھېچ قاچان ئۇيغۇرلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. ھازىر موشۇ كۈندىمۇ، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن رايونىدا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئۆزلىرىنى «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتايدىغان ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. ئۇلار مىلادىنىڭ 1036-ژىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلغان ۋاقىتىدا غەربكىمۇ، جەنۇبقىمۇ كۆچمەي، ئۆز ماكانلىرىدا قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرىدۇر.

كەڭسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىختىسادىي مەنبەسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپ چىقىرىشىدىن كېلەتتى. خۇسۇسەن، چارۋىچىلىقتا ئات ئۆستۈرۈش مۇھىم ساھا ھېساپلىناتتى. كەڭسۇ رايونىدا ئۆستۈرۈلگەن ژۈگرۈك ئاتلار ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلەپلا قالماستىن، خوشنا خىتاي ئېلىگىمۇ ئېكسپورت قىلىناتتى. كەڭسۇلۇقلار ئۆزلىرىنىڭ داڭلىق ئاتلىرى بىلەن پەخىرلىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەت بايرىقىغا ئاتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ ئىختىسادىي مەنبەسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن باشقا قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن سودا-سېتىقتىنمۇ كېلەتتى. ئىشلەپ چىقىرىشنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسىمۇ ئۆز زامانىسىغا لايىق دەرىجىدە ئىدى. بىراق، كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆزىنىڭ پۈتۈن تارىختا ئەتراپىدىكى دۈشمەن ئەللەرنىڭ ھەربىي ھۇجۇملىرىدىن خالىي بولالمىدى. شۇ سەۋەپتىن ئىختىسادىي جەھەتتىن گۈللىنىش پۇرسىتىگە ئېگە بولالمىدى. ئەندى كەڭسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە كەلسەك، بۇ توغرىلىق تارىخچىمىز م.ئى.بۇغرا ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ:

«ئۇمۇمەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدى. ئىلگەركى ھۇن دۆلىتىدە بولسۇن، كۆكتۈرك دۆلىتىدە بولسۇن، دۆلەت مەھكىمىلىرىدە مەسئۇل خىزمەتلەرگە ھەمىشەم دېگىدەك ئۇيغۇرلار تاللاپ قويۇلاتتى. ھەتتا باتۇر تەكرىقۇت ئوغۇزخانىنىڭ باش مەسلىھەتچىلىرى ھەممىسى دېگىدەك

ئۇيغۇرلاردىن بولغان. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى تېخىمۇ تېز يۈكسەلدى. موڭغۇلىستان ۋە كەڭسۇ تۇزلەڭلىكلىرىدە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرىنى كۆرسىتىدىغان ۋەسىقىلەر ناھايىتى كۆپ تېپىلدى» (ش.ت. تارىخى، 117-بەت).

يەنە بىر تارىخچىمىز ئۆمەر ئىبراھىموۋ بولسا «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تاشقى سودا مۇناسىۋىتى توغرىلىق مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىنىڭ ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، شەرىق بىلەن غەرىپ ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنى كونترول قىلىپ، خوشنا ئەللەر بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسىدا بولغان ئىدى. مىلادىنىڭ 965-ژىلى كەڭسۇ دۆلىتىنىڭ كارۋانلىرى خىتايىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىغا 1000 تۇياق ئات، 500 تۇياق تۆگە، 500دىن ئارتۇق قىممەت باھالىق ئېسىل تاشلار بىلەن 1000 توپ ژۇڭ رەختلەرنى، قىممەت باھالىق كەمەرلەر بىلەن ئېگەر جابدۇقلارنى ئاپىرىپ ساتقان ئىدى. ئادەتتە ئۇيغۇر كارۋانلىرى خىتاي ئېلىغا ئۆزى يېرىدىن چىققان قەھرىۋا، ئالماز، مىس، سىماپ، قاش تېشى، ئەينەك قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى، پىششاقلاپ ئىشلەنگەن تېرە مەھسۇلاتلىرىنى، ئېسىل پولاتتىن ياسالغان ھەربىي قۇرال-ياراقلارنى، ئالتۇن ۋە كۈمۈچتىن ئىشلەنگەن زىنەت بۇيۇملىرىنى، ژۇڭدىن ۋە پاختىدىن توقۇلغان گۈللۈك رەختلەرنى ۋە باشقا مەھسۇلاتلارنى ئاپىرىپ ساتاتتى» دىيدۇ («ئۇيغۇر تارىخى» 149-بەت).

مانا بۇ بايانلاردىن كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىختىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز زامانىسىغا لايىق ژۇقۇرى دەرىجىدە بولغانلىغىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

§4. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تاڭغۇت ۋە قىتانلار تەرىپىدىن يوقىتىلىشى

X ئەسىرگە كەلگەندە چوغاي تېغىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىدە ياشايدىغان تاڭغۇت قەبىلىلىرى بىرلىشىپ، تاڭغۇت دۆلىتىنى قۇرغان ئىدى. بۇ دۆلەت شۇ زاماندىكى ئەپلىك شارائىتلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئاشۇرۇۋالدى، ھەتتا بوشنا ئەللەرگە تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. XI ئەسىرگە كەلگەندە يەن جاۋ خان باشقۇرغان دەۋىردە تاڭغۇت دۆلىتى خېلە كۈچەيدى. دۆلەت پايتەختىنى ھازىرقى نىڭشادىكى يىنچۈەن شەھىرىدە قۇردى. تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ ئاھالى تەركىۋى مۇرەككەپ ئىدى. موشۇ تاڭغۇت خانلىغى بىلەن كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى. بۇ زىددىيەت، دىسلەپ ئىختىسادىي مەنپىيەتلەر توقۇنۇشىدىن باشلىنىپ، ئاستا-ئاستا ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىككە ئايلاندى.

دىسلەپكى مەزگىلدە كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خىتاي ئېلىغا ئەۋەتكەن سودا كارۋانلىرىنى تاڭغۇتلار بۇلاپ-تالاپ كەتتى. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى جازالىغۇچى ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلارغا زەربە بەردى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت كېلىپ چىقتى. مىلادىنىڭ 982-1032 ژىللىرى ئارىلىغىدا ئۇزۇلۇشلەر بىلەن ئۆز ئارا ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى. ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ ئۇرۇش ئاخىرى كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا سەۋەپچى بولدى. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق بولغان ئىدى.

تاڭغۇتلار خىتاينىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقداشلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئارقا سېپىدىن خاتىرجەم بولۇۋالدى. ئاندىن كېيىن تاڭغۇتلار قىتان دۆلىتى بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، بىرلەشكەن كۈچ بىلەن كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسىگە بېسىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر قانلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى. تارىخىي مەنبەلەرنىڭ كۆرسىتىشىچە قارىغاندا، تاڭغۇت، قىتانلارنىڭ 1010-1008 ژىللىرى بىرلىشىپ قىلغان ھۇجۇملىرىنى كەڭسۇ ئۇيغۇرلىرى باتۇرلارچە قايتۇرۇپ تۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ژىللاردا تا 1026-ژىلغا قەدەر ئۇرۇشلار توختىماي داۋام قىلغان. موشۇنداق شارائىتتا كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانلىرى ھەربىي ياردەم سوراپ خىتاينىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ئىككى قېتىم ئەلچىلەر ئۈمگى ئەۋەتكەن. بىراق، سۇڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارغا ھەربىي ياردەم بېرىشتىن ئۇزۇل-كېسىل باش تارتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەنتىقىسى بويىچە: «ياۋايى يات مىللەتلەرنى، ياۋايى يات مىللەتلەرنىڭ قولى بىلەن يوقىتىش ئەڭ ياخشى چارە!» دېگەن سەياسەتنى ئىجرا قىلدى.

ئەندى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆز قېرىندىشى كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىگە نېمە ئۈچۈن ھەربىي ياردەم بەرمىگەنلىگىنىڭ سەۋەۋى چۈشىنىكسىز. ئېھتىمال، شۇ چاغدا ۇلارنىڭمۇ ئۆز پروبلېملىرى بولغان بولسا كېرەك.

شۇنداق قىلىپ، شەرىقتىكى خوشنىسى سۇڭ سۇلالىسىدىن، غەرىپتىكى خوشنىسى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدىن ھېچ قانداق ئەمەلىي ياردەم ئالالمىغان كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، ئىختىسادىي، ھەربىي جەھەتتىن ئاجىزلىشىپ، ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. تاڭغۇتلار بىلەن قىتانلارنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى 1028-ژىلى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، پايتەخت ساندىبىل شەھىرىنى بېسىۋالدى. پادىشا ياغلاقلار يەلۇگە قانلىق جەڭ مەيدانىدا قۇرۇۋان بولدى. ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرى دۈشمەن قولىغا ئەسىر چۈشتى. دۈشمەنلەر شۇ ژىلى جيۇچۈەن، يۈيمىن، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق ئاساسلىق شەھەرلەرنىمۇ بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، كەڭسۇ

ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. بۇ دۆلەتنىڭ ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇرلار ھەر تەرەپكە چېچىلدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇپ تەرەپكە قاراپ ژۈرۈپ، ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تىبەت رايونلىرىغا كەتتى. بىر قىسمى غەرىپكە قاراپ ژۈرۈپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى تەۋەسىدىكى قۇمۇلغا ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئەينە شۇ چاغدا كۆچمەي ئۆز ئورۇنلىرىدا قالغان ئۇيغۇرلاردىن ھازىرقى سېرىق ئۇيغۇرلار كېلىپ چىققتى. دېمەك، سېرىق ئۇيغۇرلار كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئاھالىسىنىڭ قالدۇقلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر كېلىشىنى بىلگەنىدەكلا، مىلادىنىڭ 1001-ژىلى شەرقتىكى خوشنىسى خىتاي دۆلىتى بىلەن، جەنۇپتىكى خوشنىسى تىبەت دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى تۈزگەن ئىدى. ئارىدىن 25-ژىل ئۆتكەندىن كېيىن تاڭغۇتلار بىلەن قىتانلارنىڭ بىرلەشمە ئارمىياسى كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ كەلگەندە، خىتايلاردىنمۇ، تىبەتلىكلەردىنمۇ ھېچ قانداق ياردەم قىلىنمىدى. بۇ تارىخىي پاجىە ئەجداتلىرىمىزنىڭ: «ياتلاردىن ياردەم كۈتۈش مۇمكىن ئەمەس!» دېگەن ۋەسىيىتىنى يەنە بىر قېتىم ئەستىقلىدى. مىلادىنىڭ 1036-ژىلى تاڭغۇت ئىمپېراتورى يەن خاۋنىڭ دەۋرىدە تاڭغۇت ۋە قىتانلارنىڭ بىرلەشكەن ئارمىياسىنىڭ ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. قورشاۋ ئىچىدە قالغان ئۇيغۇر پادىشاسى يەلۇگە دۈشمەنگە تەسلىم بولماستىن، جەڭ مەيدانىدا شەرەپ بىلەن قۇرۇۋان بولدى. شۇنداق قىلىپ، 166 ژىل ھۆكۈم سۈرگەن كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى.

كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان خانلارنىڭ شەجەرىسى

تەجرىبە-ساۋاقلار

№	كىمنىڭ ئوغلى كىم	قايسى ژىللاردا
1	خەسە قاغاننىڭ جىيەنى يان تېكىن	866-870
2	ياغلاقلار قەبىلىسىدىن.....تېكىن	870-912
3	ياغلاقلار قەبىلىسىدىن ئۇمۇجو (جىنمەي)	912-924
4	ئۇمۇجونىڭ ئىنىلىرى: دىن ئىن	926-927
5	ئۇمۇجونىڭ ئىنىلىرى: ئادۇ يۈي	927-928
6	جىنمەينىڭ ئىنىسى جىنيۈي	928-939
7	جىنيۈينىڭ ئوغلى جىنچۇڭ	939-966
8	لۇشەن	966-1003
9	يەلۇخە	1004-1016
10	يەلۇگە	1016-1026

بۇ تارىختىن بىز ئالىدىغان تەجرىبە-ساۋاقلار مۇنۇلار:

1. ئۆز ئەتراپىدا كۈچلۈك دۈشمەنلىرى مەۋجۇت بولغان مەملىكەت پەيتىنى چىڭ تۇتۇپ، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىختىسادىي، ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇشى كېرەك. ئۆزىنىڭ مۇداپىيە قىلالىغىدەك كۈچ-قۇۋۋەتكە ئىگە بولۇۋېلىشى كېرەك.

2. مەملىكەتلەر ئىچىدىكى مىللەتلەر بىلەن ئىلەتلەرنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا تايىنىش كېرەك. دۆلەتنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەندە كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پۇخرالىرى بىلەن تىبەت تىللىق تەيىپىلەر دۆلەت مۇداپىيەسىگە ئاكتىپ قاتناشمىدى. كۆرۈنۈشتە بىتەرەپ بولغان بولۇپ، تانغۇت-قىتانلارنىڭ تەجاۋۇزلۇق ھۇجۇملىرىغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشتى.

3. ھەقىقىي ياردەمنى يات مىللەتلەردىن ئەمەس، ئۆزىگە قېرىنداش مىللەتلەردىن كۈتۈش كېرەك. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەندە ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقچىسى خىتاينىڭ سۈك سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئالالمىغانلىغى ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس. ئۇ يات مىللەت بولغانلىقتىن، شۇنداق قىلىشى تەبىي. ئەپسۇسكى، زۆرۈر بولغان ۋاقىتتا ئۆز قېرىندىشى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ياردىمىگە ئېگە بولالمىغانلىغى بەكمۇ ئېچىنىشلىق، ئاچچىق ساۋاق.

4. بىر دەۋىردە قاتار ياشىغان ئۈچ ئۇيغۇر دۆلىتى: كەڭسۇ، ئىدىقۇت ۋە قاراخانىيلار ئۆز ئارا ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ تەجاۋۇزىغا ئۇچرىغاندا ئۆزلىرىنى بىرلىشىپ ھىمايە قىلىشلىرى كېرەك ئىدى، شۇنداق قىلغان بولسا بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆمرى ئۇزاغىراق بولار ئىدى. ئېھتىمال، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرىمۇ باشقىچە بولغان بولار ئىدى. بىر مىللەتنى ئۈچ دۆلەتكە بۆلۈپ باشقۇرۇش ئارقىلىق ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرغانلىغى، شۇ چاغدىكى دۆلەت ئەرباپلىرىنىڭ كەچۈرۈلمەس تارىخىي خاتالىغى. بىز بۇ ئاچچىق ساۋاقلارنى ھەرگىز ئۇنتۇماسلىغىمىز كېرەك!

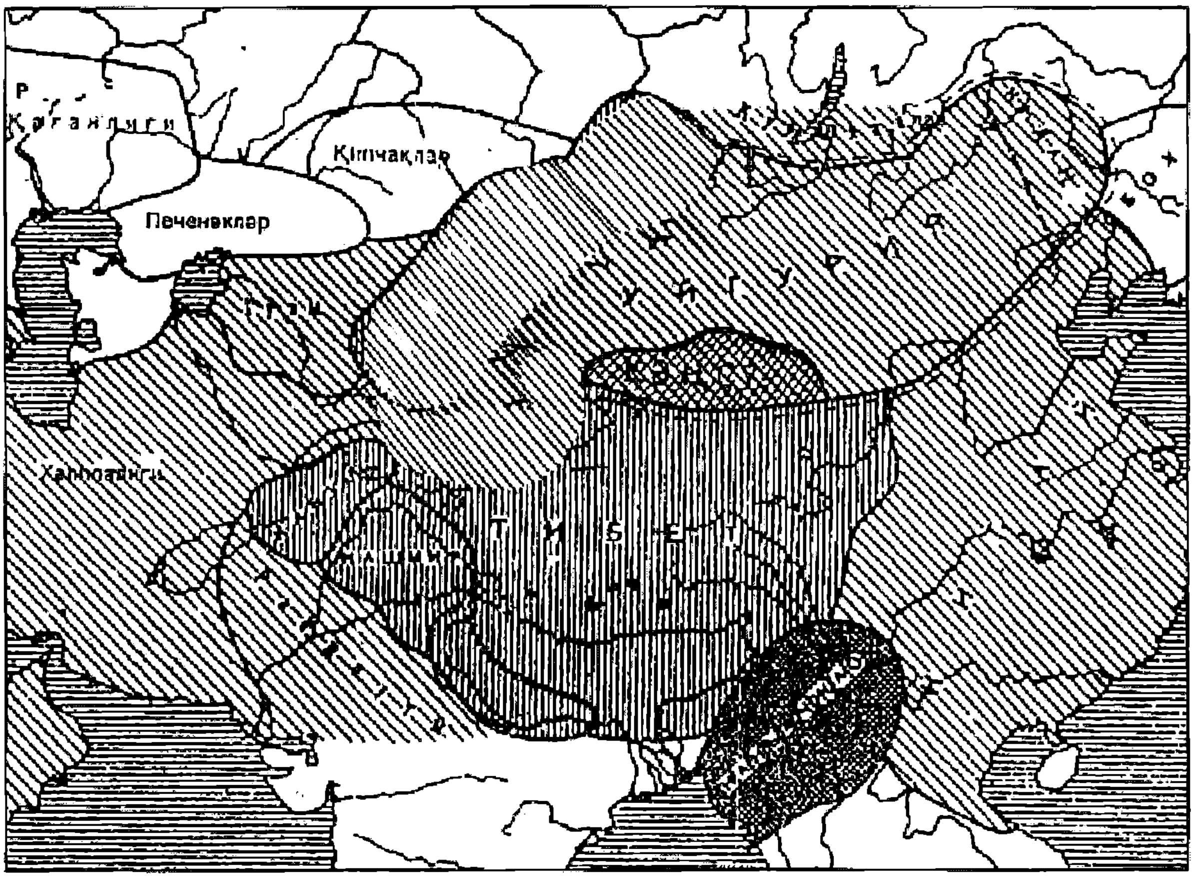

كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى (ماتېرىياللار ئاساسىدا ئىشلىگۈچى-مۇئەللىپ)

15-باپ
ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى

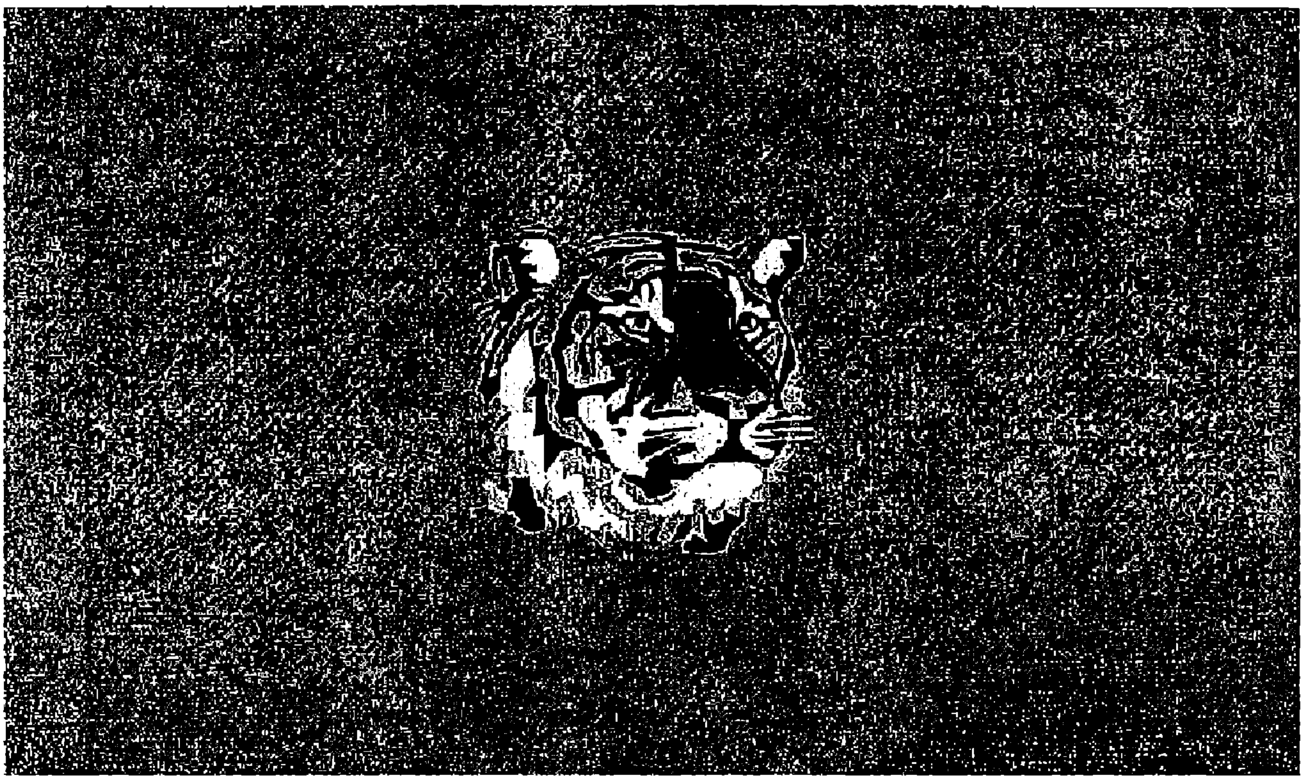

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قورغۇچىسى-پايتەختى (IX ئەسىر)

§1. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

ژۇقۇرىدىكى بابلاردا ئېيتقىنىمىزدەك، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، شۇ چاغدىكى شاھزادىلار ئاپەتتىن ئامان قالغان ئاھالىنى قىرىلىپ كېتىشتىن، خەلقىنىڭ قولىدا قالغان چارۋا-ماللىرىنى قىرغىزلارنىڭ تالان-تاراج قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىغا چېكىنىپ تۇرۇپ، كۆچ تۇپلاپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، پايتەخت قارابالغاسۇننى تاشلاپ، مەملىكەتنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي قىسىملىرىغا قاراپ كۆچكەن ئىدى. شۇ كۆچ-كۆچتە شاھزادە ئۆگە تېكىننىڭ باشچىلىقىدا جەنۇب تەرەپكە قاراپ كۆچكەن 300000 ئۇيغۇرلارنىڭ تەغدىرى ۋە غەربىي-جەنۇبتىكى كەڭسۇ رايونىغا كۆچكەن تەخمىنەن 100000 ئۇيغۇرلارنىڭ تەغدىرى توغرىلىق ژۇقارقى بابلاردا ئېيتىپ ئۆتتۇق.

شاھزادە پان تېكىننىڭ باشچىلىقىدا غەرىپكە قاراپ كۆچكەن 200000غا يېقىن ئاھالى مىللىونغا يېقىن تۇياق چارۋا-مېلىنى ھايداپ، سۇسىز، قۇملۇق چۆللەر، بىپايان دالالار، ئېگىز-پەس تاغ ئېدىرلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، مىڭ بىر مەشەقەتلەر بىلەن 841-ژىلى كۆزدە، ھازىرقى قۇمۇل، باركۆل، جىمسار قاتارلىق جايلارغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ يۇرتلاردا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلىرىغا كېلىپ قوشۇلدى. قىش يېقىنلىشىپ قالغانلىقتىن، چارۋا-مالنى قىشتىن ئامان ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن، ئوت-چۆپ ۋە ئىسسىق قورا تەييارلاشقا تىرىشىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، كۆچمەن ئۇيغۇرلار ئاما-ئېسەن قىشتىن چىقىپ ئېلىشتى.

مىلادىنىڭ 842-ژىلى باھاردا ئۇيغۇرلارنى بۇلاپ-تالاپ دەندەپ قالغان قىرغىزلار يېڭى ئولجىلارغا ئېگە بولۇش مەقسىتىدە، ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇن بىلەن پان تېكىننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىشتى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان پان تېكىن ئۆز كۈچلىرىنى ئامان ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە، تەڭرىتېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ئۆتۈپ ئاساسىي كۈچىنى قاراشەھەر ۋە كۇچا تەرەپكە ئورۇنلاشتۇردى. ئەشۇ ژۇتلاردىكى يەرلىك قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، قىرغىزلارنىڭ ئېھتىمالى بولغان ھۇجۇملىرىغا قارشى مۇداپىە-تەدبىرلىرىنى كۆردى. قىرغىز ئەسكەرلىرى بولسا، 842-ژىلى يازدا يايىق دالاسىغا كېلىپ، مۇداپىەسىز تۇرغان ئۇيغۇر ژۇتلىرىنى بېسىۋالدى ۋە خەلقىنىڭ مال-مۈلۈكىنى بۇلاپ-تالىدى. بىراق، قىرغىزلار قاراشەھەر، كۇچا تەۋەسىگە ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان پان تېكىن ئۆز كۈچلىرىنى ژىغىپ، ئاتلىق ئارمىيا تەشكىل قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى قايتىدىن تىكلەش ئۈچۈن تەييارلىق كۆتۈشكە باشلىدى.

ئەسلىدە، پان تېكىن، ئورخۇن بويىدىن جەنۇپقا كەتكەن ئۆگە تېكىن خىتايدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى قايتىدىن تىكلەيدۇ دەپ ئۈمۈت قىلغان ئىدى. بىراق، خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇياتسىزلارچە ۋاپاسىزلىق قىلىشى نەتىجىسىدە، بۇ ئۈمۈت ئاقلانمىدى. شەرىق تەرەپتە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئۈمۈت ئۈزگەن پان تېكىن ئۇيغۇر دۆلىتىنى قايتا تىكلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، تەييارلىق ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى.

ئۇ دەسلەپ تەڭرىتېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى كۇچا شەھىرىنى مەركەز قىلغان بىر خانلىق تەسىس قىلىپ، ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىدى. چۈنكى ئۇ چاغدا ئۇيغۇر قاغاناتىنىڭ تەخت ۋارىسى ئۆگە تېكىن تېخى ھايات ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پان تېكىن ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىغان. كېيىن شەرىقتىكى ئۆگە قاغاننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىگى توغرىلىق خەۋەر يېتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن پان تېكىن مىلادىنىڭ 848-ژىلى يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ دۆلەتنىڭ نامىنى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. ئۆزىنى بولسا موشۇ دۆلەتنىڭ ئېگىسى «خاقان» دەپ ئاتىدى (ئىدىقۇت-ئۇلۇق، بەخىت-سائادەتلىك دېگەن مەنانىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەم دۆلەتنىڭ نامى، ھەم قاغاننىڭ ئۇنۋانى ئىدى) ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىۋاستە داۋامى ھەم ۋارىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

پان تېكىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، بىرىنچى نۆۋەتتە، تۇرپانغا تەجاۋۇز قىلىپ كىرىپ بېسىۋالغان تىبەت قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، تۇرپاننى ئازات قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، قىرغىز ئەسكەرلىنى قوغلاپ چىقىرىپ، چوڭبالىق، بېشبالىق، ماناس، ئۈرۈمچى قاتارلىق قەدىمىي ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى ئازات قىلدى. پان تېكىن ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىختىسادىي، ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتىپ ئالغاندىن كېيىن، بۆكۈ تېكىن قوماندانلىغىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، 866-ژىلى چىڭخەي ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى بېسىۋالغان تىبەت ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ سەردارى شان كۈنشۈنى ئۆلتۈردى. كەڭسۇ رايونىنى تولۇق ئازات قىلىپ، كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ بەردى. بۇ غەلىبىلەرنىڭ قولغا كېلىشى بىرىنچىدىن، پان تېكىن خاقاننىڭ توغرا سەياسەت ژۈرگۈزگەنلىگىدىن. ئىككىنچىدىن، موشۇ رايونلاردا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاكتىۋ ياردەم نەرگەنلىگىدىن. ئۈچىنچىدىن، شۇ دەۋىردە تىبەت دۆلىتى ئاجىزلىششقا قاراپ يۈز تۇرغانلىغىدىن بولغان ئىدى. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ غەلىبىلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈنمۇ زۆرۈر شارائىتنى يارىتىپ بەردى.

IX ئەسىرنىڭ 60-يىللىرى بۆكۈتېكىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانى بولۇپ تەختتە ئولتاردى. بۇ تۇرپان ئىدىقۇتلىقىنىڭ ئىككىنچى خاقانى ئىدى (بۆكۈتېكىن خىتاي مەنبەلىرىدە بوغۇچىن دەپ ئاتىلىدۇ). بۆكۈتېكىن دۆلەتنى باشقۇرغان دەۋردە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى خېلە كېڭەيدى.

تۇرپان ئاستانىدىكى قاراقۇچۇ شەھىرى بىلەن ھازىرقى جىمساردىكى بېشبالىق شەھىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قىشلىق ۋە يازلىق پايتەختلىرى بولغان ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى جيۇۋەندىن، غەربتە بۈگۈرگىچە، شىمالدا ئالتاي تېغى ئېتەكلىرىدىن، يايىق دالاسى ئارقىلىق ئىلى ۋادىسى بىلەن يەتتىسۇنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. جەنۇبتا تەكلىماكان چۆلىگە سوزۇلغان ئىدى.

§2. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى ۋە دۆلەت تۈزۈمى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەمئىيىتى فېئوداللىق خاراكتېردا بولۇپ، مەملىكەت ئاھالىسىنى قەبىلىلەرنى ئاساس قىلىپ ئەمەس، تېررىتورىيىنى ئاساس قىلىپ باشقۇراتتى. پەقەت چەت ياقا يۇرتلاردىلا كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان ئىدى. دېمەك، دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمى شۇ جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرىغا ماس كېلەتتى. ئۇنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمى مۇنداق بولغان:

دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ بېشىدا قاغان تۇراتتى. ئۇنىڭ قولىدا دۆلەتنىڭ ئالىي ھوقۇقى مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇ ھەربىي، مەمۇرىي، دىپلوماتىيە ھوقۇقلىرىغا ئىگە ئىدى. ئۇ پەرمان چۈشۈرەتتى ۋە ئىجراسىنى سۈرۈشتە قىلاتتى. چەت ئەللىكلەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلاتتى ياكى سۈلھى شەرتنامىسى تۈزەتتى... تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، قاغان بايرام كۈنلىرى بېشىغا قاغانلىق تاجىنى، ئۇستىگە قىزىل رەڭلىك شاھانە تونىنى كىيىپ، ئۆز خەلقى بىلەن بىللە بايرام تەنتەنىسىنى قىلاتتىكەن. خەلق توپىنىڭ بېشىدىن تىللا چاچقۇزاتتىكەن... شۇنىڭغا قارىغاندا بۇ قاغانلار ئادىل سەياسەت يۈرگۈزگەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۆزىنى خەلقتىن قاچۇرمايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. خاقاندىن قالسىلا، پادىشاھنىڭ ئايالى-خاتۇن ھۆكۈمدار ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئۆلچىمى (بەش ۋەزىر) ھۆكۈمدار ئىدى. ئۈچىنچى دەرىجىدە ئالتۇن جوۋالىق ئىناۋەتتار تۆرە، غەزنىچى خەلپەت بېگى، مۇپەتتىش ۋە ساراي مۇپەتتىشى، ھەكەم (ئەدلىيە ئەمەلدارى) ۋە سانغۇنلار تۇراتتى. تۆرتىنچى دەرىجىدە، قاراقۇچۇ، بېشبالىق، كۆسەن (كۇچا) قاتارلىق پايتەخت-شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرى، بەشىنچى دەرىجىدە، ئادەتتىكى شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرى بىلەن شۇلارغا تەڭ دەرىجىلىك ھەربىي-مۈلكىي ئەمەلدارلار تۇراتتى. ئالتىنچى دەرىجىدە، ئادەتتىكى يۇرت ئاقساقاللىرى بولۇپ، ئۇلار «ئۆگە» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ قەبىلە ئاقساقاللىرى ھاكىملارغا بويسۇناتتى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانلىرى بەزىدە «ئىدىقۇت»، بەزىدە بولسا، «ئارسلانخان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلاتتى. مىلادىنىڭ 866-يىلى پان تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا بۆكۈتېكىن قاغان بولدى. ئۇ 866-871 يىللاردا ئەلنى باشقۇردى. بۆگۈتېكىندىن كېيىن بۈگۈچىن قاغان بولۇپ ئەلنى باشقۇردى (جەمئى 14 ئەۋلات قاغانلار ئەلنى باشقۇرۇپ ئۆتكەن). بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت 930-يىلدىن كېيىنكى قاغانلار «ئىدىقۇت» ياكى «ئارسلانخان» ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتالغانلىقى توغرىلىق مەلۇماتلار بار.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىلىق سۆز بولغاندا شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى مەمۇرىي جەھەتتىن چوڭ ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇرۇلاتتى. بىرىنچىسى، قاراقۇچۇنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتى بولۇپ، ئۇنىڭ قاغانى ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتاتتى. ئىككىنچىسى، كۇچانى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتى بولۇپ، ئۇنىڭ قاغانى ئۆزىنى «شىرخان» دەپ ئاتاتتى.

دېمەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ھازىرقى زامان تېرمىنى بىلەن ئېيتقاندا، فېدېراتىۋ تۈزۈمدىكى دۆلەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى تارىخچىلار بۇ دۆلەتنى «قوش خانلار دۆلىتى» دەپ ئاتىغان. بۇ بىر پۈتۈن دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئىككى قىسمىنى كۆرسىتىدۇ، خالاس.

§3. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى سەياسىي جەھەتتىن ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتتى، يۈكسەك دەرىجىگە كۆتەردى. شۇ ئارقىلىق يالغۇز ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگىلا ئەمەس، پۈتۈن ئوتتۇرا ئازىيا مەدەنىيىتىگىمۇ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

ھەر قانداق مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن مۇنۇ ئىككى شەرت ھازىر بولۇشى لازىم. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت ۋە تىنچ خاتىرجەم شارائىت، ئىككىنچىسى، گۈللەنگەن ئىختىسادىي ئاساس. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زامانىسىدا مۇشۇ شەرتلەر ھازىرلانغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ جەمئىيەتتە مەدەنىيەت ئىشلىرى جوش ئۇرۇپ رىۋاجلانغان.

مەلۇمكى، قېدىمىي زامانىنىڭ مەدەنىيىتى شۇ زاماندىكى دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن ژۇغىرلىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ زاماندا تۇرپان ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىگە ئېتىقات قىلاتتى. شۇڭا ئۇچۇن تۇرپان ئىدىقۇتلىقىدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇددا دىنىنىڭ كۆز قاراشلىرى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، مەملىكەتتە نۇرغۇنلىغان ئىقتىدارلىق ئالىملار، تەرجىمانلار ۋە مەدەنىيەت ئەرباپلىرى يېتىشىپ چىقتى. مەسىلەن، سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ، ئارغۇن سالى، بويان بۇغا تېكىن، ئاپرىنچۇر تېكىن، سالىغ تېكىن ۋە باشقىلارنى ئاتاپ كۆرسىتىشىمىز مۇمكىن. ئۇلارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلىرى مەزمۇنىنى موللىقى، تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلىقى، بەدىئىي جەھەتتىكى يۇكسەكلىكى ۋە ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن جاھانغا مەشھۇردۇر.

بۇ توغرىلىق ئالىملار ۋە ساياھاتچىلەر كۆپ يېزىشقان ۋە كۆپ دەلىللەرنى كەلتۈرۈشكەن. مىسال تېرىقىسىدە شۇ خاتىرىلەردىن ئىككىسىنى كەلتۈرىمىز.

بىرىنچى، X ئەسىردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى زىيارەت قىلغان خىتاي سەياھەتچىسى ۋان يەنگدى ئۆزىنىڭ خاتىرىلىرىدە مۇنداق دەپ يازغان:

«ئۇيغۇرلار دۆلىتى چوڭ ئەل، ئۇنىڭ تېررىتورىياسى شەرقتە جيۇچۇەندى، غەربتە مۇزتاقچە، شىمالدا ئالتاي تېغىدىن، جەنۇپتا تەكلىماكانغىچە سوزۇلۇپ ياتىدۇ. بۇ زېمىندا قېدىمىي زامانلاردىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى ياشاپ كەلگەن. كېيىن IX ئەسىردە ھازىرقى موڭغۇلىيادىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار مۇشۇ زېمىندا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۆز ئارا سىڭىپ كېتىشكەن. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاسى ئارسلانخان دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئوردىسى بەكمۇ ھەيۋەتلىك، ئازادە ۋە كۆركەم ياسالغان. ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە كىشى ھەيران قالىدۇ. قاغانلىقنىڭ پايتەختى قاراقۇچۇ شەھىرى بولۇپ، بۇ بەكمۇ ھەيۋەتلىك شەھەر ئىكەن. شەھەردە بېشى ئاسمانغا تاقاشقان مۇنارىلەر نۇرغۇن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە 637-ژىلى ياسالغان ئەجايىپ گۈزەل چوڭ ئىبادەتخانىسى بار. شەھەردە يەنە مەدەنىي ئىستىراھەت باغلىرى، گۈلزارلىقلار، شىپاگىلار بار. سۇنئىي كۆللەردە چۆمۈلۈپ ئويناپ ژۈرگەن ئادەملەر كۆپ، كۆلنىڭ ئەتراپىدا ساز، نەغمە-ناۋا ئويناپ تۇرغان. ئەر-ئاياللار ئەۋرىشىم ئۇسسۇللارنى ئويناپ تۇرغان. خۇددى بايرام تەنتەنىسىگە ئوخشايدۇ.

ئۇيغۇرلا مۇزىكىنى ياخشى كۆرىدۇ. مۇزىكا ئەسۋاپلىرى ئىچىدە: پىپا، كۇنخۇ ئوخشاش مۇرەككەپ تارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرىمۇ بار. ئۇيغۇرلار ئوچۇق كۆڭۈل، خۇشچاقچاق، ئادىل خەلق. ئۇلار چېۋەر ئۇستىلار بولۇپ، ئالتۇن، كۈمۈچ، مىس ۋە تۆمۈردىن تۈرلۈك ئەسۋاپلارنى، ئاسىل تاش ۋە نارجاندىن زىنەت بۇيۇملىرىنى ياساشقا بەكمۇ ئۇستا. ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار تېتىيدىغان زىرائەتنىڭ، ئۆستۈرىدىغان مېۋە-چېۋىلەرنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ».

ئۇ يەنە: «ئۇيغۇرلار سودا-تىجارەت ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار چەت ئەللەرگە ئالتۇن، كۈمۈچ ۋە ئاسىل تاشلاردىن ياسالغان نەفىس زىنەت بۇيۇملىرىنى، پاختىدىن ۋە ئەكتىن توقۇلغان گۈللۈك رەختلەرنى، قۇندۇز، قاما، سۇسەر، سۆلەيسۇن ۋە باشقا قىممەتلىك تېرىلەرنى ئاپىرىپ ساتىدۇ»- دەپ يازغان. ئۇ يەنە: «ئەرلەر ئات مىنىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ژۇرۇشكە چىققاندا ياكى ساياھەتكە ماڭغاندا ساز-ئەسۋاپلىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ دۆلەتتە ئەمەلىيەتتە گادايلار يوق. كىمنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ قالغان بولسا، دۆلەت ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىن قىلىدۇ. ئادەملىرى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ، ياش ئۆلۈملەر يوق دېيەرلىك. ئاغرىقلارنى داۋالاش ئىشلىرى ياخشى يولغا قويۇلغان...» دەپ يازغان («تىل ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى» كىتاۋى 73-بەت، ئۆ. ئىبراگىموۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 281-بەت).

«ھۆكۈمرانىنىڭ سارىيىدا سازەندىلەر ناھايىتى كۆپ. قوبۇل ۋاقتىدا، كېلىشىملەر ئىمزالانغان ۋاقتىدا مۇزىكا ئويناپ تۇرىدۇ. شەھەردە باغلار، چوڭ ئىمارەتلەر، دەم ئالىدىغان جايلار كۆپ. ئۇيغۇرلار ئاق كۆڭۈل، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان ئادەملەر. ئۇلار ناھايىتى ئىشچان. ئىشنى ياخشى بىلىدۇ. ئاتلارنى ياخشى تونۇيدۇ. ياخشى ئاتلارنى كۆرسە، قىممەت بولسىمۇ سېتىۋالىدۇ... ئىدىقۇت دۆلىتىدە ھەر قانداق ئىش تەرتىپلىك يولغا قويۇلغان. ئىدىقۇتلۇقنىڭ ھۆكۈمرانى ئارسلانخاننىڭ ئېيتقىنى، ئەلۋەتتە، ئورۇنلىنىدۇ. دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ھۆكۈمران ئۆزى ھەل قىلىدۇ. قالغان ئىشلارنى مەسلىھەتچىلەر (تارخانلا)، بەگلەر ئادا قىلىدۇ. ئىدىقۇتلۇقنىڭ بەگلىرى ھەر كۈنى ئەتىگەندە ساراي ئالدىغا كېلىپ، مەسلىھەت ژىغىنىغا قاتنىشىدۇ، يول-يورۇقلىرىنى ئېلىپ قايتىدۇ» (ئۆ.ئىبراھىموۋ، «ئۇيغۇر تارىخى»، 281-بەت).

سەياھەتنىڭ ژۇقارقى مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز دۆلەت ئىشلىرىنى ناھايىتى تەرتىپلىك باشقۇرغان ئىكەن.

ئىككىنچى خىتاينىڭ تارىخ تەتقىقاتچىسى گو زىچى بولسا، ئۆزىنىڭ تەتقىقات ماقالىسىدا:

– «بۇ يەردە (تۇرپاننى دېمەكچى) قار ياغمايدۇ. كلىمات ناھايىتى ئىسسىق بولىدۇ. كۈن ئىسسىپ كەتكەندە، ئادەملەر كارىزلارغا كىرىۋالىدۇ. مۇنداق ۋاقىتلاردا، ھەتتا قۇشلارمۇ ئۇچمايدۇ. تۇرپاندا ئۆيلەر ئاق ھاك بىلەن

ئاقارتىلىدۇ... بۇيەرنىڭ ئاھالىسى سازنى ۋە ناخشىنى ياخشى كۆرىدۇ. كۆپ كىشىلەر سازئەسۋاپلىرىنى ياربىت بىلەن كونخونى چالالايدۇ. ئۇيغۇرلار ئالتۇن، كۈمۈچ، تۆمۈرلەردىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك ئەسۋاپلارنى ياسايدۇ، قىممەت باھا تاشلاردىن زىنەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقىدۇ، تېرە ئەيلەيدۇ. ئاق كىگىزگە گۈل بېسىپ، تىكمەت قىلىدۇ. گۈللۈك رەختلەرنى توقۇيدۇ. ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئات مىنىشنى ۋە ئوق-يا ئېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئاياللار بىلەن قىزلار بولسا، چىرايلىق كىيىنىپ، ئۆزلىرىنى پەدەزلەپ ژۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ چاچلىرى ئۇزۇن بولىدۇ» دەپ يازغان.

ژۇقۇرىدا يېزىلغان ماقالىدىن ئەينى زاماندىكى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ كىلىماتىنى، ئۇ يەردە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئەنئەنىلىرى ۋە تۇرمۇش-تىرىكچىلىكى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئالالايمىز.

مىلادىنىڭ 1271-ژىلى ئۇيغۇرستاننى ئارىلاپ ئۆتۈپ، خىتايغىچە بارغان ئىتالىيا سەياھەتچىسى ماركو پولو ئۆزىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خاتىرلىرىدە:

«ئۇيغۇرستان-چوڭ ئەل، ئاساسىي شەھىرى قاراقۇچۇ دەپ ئاتىلىدۇ. باشقا كۆپلىگەن شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئەينە شۇ مەركەزگە بېقىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ناھايىتى بىلىملىك. ئۇلار تۇراقلىق ھالدا سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆز قانۇن تۈزۈملىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى بار» دەپ يازغان. سەياھەتچى بۇ يەردە تۇرپان ئىدىقۇتلىقىنى كۆزدە تۇتىۋاتقانلىقى ئېنىق. ئۇ زامانلاردا تۇرپان تېررىتورىياسى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزىي قىسمى ھېساپلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن سەياھەتچى ئۇنى «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىغانلىقى تەبىي ئەھۋال.

ئېۋروپا تارىخچىسى فېنىكس بىلەن ياپون تارىخچىسى موريياسۇ ۋە باشقا مۇئەللىپلەر خىتاي مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ، «تۇرپاندا ئولتىراقلاشقان ۋە ئۆز دۆلىتىگە ئىگە بولغان خەلق-ئۇيغۇرلار ئىدى» دەپ ئېيتىشقان. ئاكادېمىك رادلوۋ بولسا «تيان-شان (تەڭرىتاغ) چوققىلىرىغا تۇتىشىپ ياتقان يەرلەر، بولۇپمۇ ئۇنىڭ شەرقىدىكى ئويلۇسلاردا ئەڭ قېدىمىي زامانلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ماكانلاشقان ئىدى»، دەپ خۇلاسە چىقارغان.

تۈركشۇناس ئالىم بېچۇرىن: «تارىم ۋادىسىدا IX ئەسىردىن بۇرۇنمۇ ئۇيغۇرلار ياشىغان ئىدى» دېسە، ئا.ئى. تىخونوۋ ژۇقۇرىدىكى ئالىملارنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ:

«تۇرپاننىڭ مەدەنىيىتى بىلەن كۆپلىگەن رۇس ۋە چەت ئەل شەرقشۇناسلىرى شۇغۇللاندى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا سەنئەتتىكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىنى، ئۇيغۇر ستىلىنى، ئۇيغۇرنىڭ تام سۈرەتلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەشكەن ئىدى» دەپ يازغان.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەدەنىيىتى توغرىلىق پروفېسسور شىرىپىدىن ئۆمەر تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپانغا كەلگەن رۇس شەرقشۇناسى س.ف.ئولدېنبۇرگ يەر ئاستىدىن تېپىلغان قاتتىق ياغاچتىن ئىشلەنگەن مەتبەە ھەرپلىرىدىن 100000غا يېقىننى ئېلىپ كەتكەن. بۇ ھەرپلەر ھازىر سانكت-پېتېربۇرگتىكى «مۇزېي ناسىي سېنترالنوي ئازىي» دە ساقلانماقتا. موشۇ ۋە باشقا فاكتلاردىن قارىغاندا ۋيغۇرلاردا VII-VIII ئەسىرلەردىلا كىتاپ بېسىش ھۈنىرى خېلە تەرەققىي ئەتكەن ئىكەن. سەياھەتچىلەرنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە، «تۇرپاندا ناھايىتى كۆپ مىقداردا ھەر خىل مەزمۇندىكى كىتاپلار بىلەن تەسۋىرىي سۈرەت مەھسۇلاتلىرى بېسىلىپ چىقاتتى» («ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئوچېركلىرى»).

ھۆرمەتلىك، كىتاپخان!

خىتاي سەياھەتچىسى بىلەن تارىخ تەتقىقاتچىسىنىڭ ژۇقۇرىدىكى بايانلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىيات دەرىجىسىنى، مەدەنىيىتىنى ۋە خەلقىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بىلەن روھىي كەيپىياتىنى جانلىق تۈردە سۈرەتلەپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۆزىمىزنىڭ ۋە چەت ئەل ئارخېئولوگلارنىڭ تۇرپان ۋە دۇڭخۇاڭ تەۋەسىدىن، كۇچا ئەتراپىدىكى قېدىمىي خارابىلىقلاردىن تاپقان قول يازمىلىرى، تاش تاختىلارغا ئويۇپ يېزىلغان تېكىستلىرى، كىتاپ بېسىش تېخنىكىسىغا ئائىت ماتېرىياللار، تۈرلۈك مەزمۇندىكى ھەيكەللەر ۋە تام سۈرەتلىرى ۋە باشقىمۇ ھۆججەتلەرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ نەقەدەر مەدەنىيەتلىك ئەل بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

§4. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بېقىندا ھالغا چۈشۈپ قېلىشى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن شۇنچە مۇللەنگەن بولسىمۇ، شۇ چاغدىكى خاقانلار ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان گېئوسەياسىي جەريانلارغا يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلمىگەن. يۈز بېرىشى ئېھتىمال بولغان ۋاقىئەلەرگە جاۋاپ بېرىشكە تەييار ھالەتتە تۇرمىغان. دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچ قۇدرىتىنى ژۇقۇرى دەرىجىدە تۇتۇپ تۇرمىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پادىشا ئەۋلادى-شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى بولۇپ تۇراتتى، موشۇ ئىككى قالايمىقانچىلىقلار ئارقىسىدا دۆلەت بارغانسىرى ئاجىزلىشىپ بارماقتا ئىدى.

مانا موشۇنداق تەييارلىقسىز تۇرغان بىر شارائىتتا 1125-ژىلى شەرقتىكى موڭغۇللارنىڭ زەربىسىدىن قېچىپ كەلگەن قىتانلار تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئۆزۈشتا يېڭىپ،

ئۆزلىرىگە سىلىق تۆلەپ تۇرىدىغان بېقىندا دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. پايتەخت قاراقۇچۇدا ئۆزىنىڭ نازارەتچى ئەمەلدارىنى تۇرغۇزدى. ئەلۋەتتە، بۇ ھال ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇققا ھاقارەت بولۇپ تۇيۇلدى. بارچۇق بۇ بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىزدەشكە باشلىدى.

دەل موشۇ دەۋردە مەركىزىي ئازىيانىڭ سەھنىسىدە باشقا بىر جەرىيان كېتىپ باراتتى. يەنى بايقال كۆلى بىلەن ھىنگان تاغلىرى ئەتراپىدىكى داللاردا كۆچۈپ-قونۇپ ياشايدىغان، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان موڭغۇل قەبىلىلىرى، ئەقىللىق ۋە تالانتلىق سەردار تىمۇرچىنىنىڭ باشچىلىقىدا ئاستا-ئاستا بىرلىشىپ، كۈچلۈك بىر موڭغۇل دۆلىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرمەكتە ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە سەياسىي سەھنىدە رول ئوينىشى، مەركىزىي ئازىيا خەلقلىرىنىڭ، ھەتتا پۈتكۈل ئازىيا خەلقلىرىنىڭ تەغدىرىگە كۈتۈلمىگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. تىمۇرچىنىنىڭ باشچىلىقىدىكى كۆپ سانلىق ۋە ئىنتىزامچان موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرى 1212-يىلى قىتان دۆلىتىنى، 1213-يىلى تاڭغۇت دۆلىتىنى يوقاتتى. 1214-يىلى بولسا، پۈتكۈل خىتاينى دېگىدەك ئۆزىگە بويسۇندۇرغان جورجانلارنىڭ جىڭ دۆلىتىنى يوقاتتى. شۇنداق قىلىپ، شەرقتە بىردىن-بىر كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى بارچۇق مەركىزىي ئازىيادە يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئۆزگىرىشلەرنى سەگەكلىك بىلەن كۈزىتىپ باردى. ئۇ ئۆزىنىڭ پادىشالىق تەختىنى، دۆلىتىنىڭ قىسمەن بولسىمۇ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قېلىش مەخسىتىدە، يېڭىدىن سەياسىي سەھنىگە چىقىۋاتقان موڭغۇل دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈش يولىنى ئىزدىدى. موشۇ مەخسەتتە ئۆزىنىڭ رەقىبى قىتان دۆلىتىنىڭ قاراقۇچۇدا تۇرۇۋاتقان نازارەتچى-ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ، قىتانلاردىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزدى. موڭغۇل خانى تىمۇرچىنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، موڭغۇل دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆزى چىڭگىزخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. ئارقىدىنلا تىمۇرچىنىنىڭ تەكلىۋى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆزى بېرىپ، زىيارەت قىلدى. بۇ چاغلاردا بارچۇق ئارتېكىن 40 ياشلاردا بولۇپ، چىڭگىزخاندىن ياش ئىدى، بۇ ئۇچرىششقا بەكمۇ خۇش بولغان چىڭگىزخان ياش قاغان بارچۇقنى «بەشىنچى ئوغلۇم»-دەپ ئاتاپ، ئۆزىنىڭ قىزى ئالتۇنبېكەنى بېرىپ، ئۇنى كۈيوغۇل قىلماقچى بولدى (بەزى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، مەلىكە ئالتۇنبېكە تۇيۇقسىز ئاغرىپ ۋاپات بولغانلىقتىن، توي مەراسىمى ئەمەلگە ئاشماي قالغان ئىكەن).

بارچۇق قاغانىنىڭ چىنگىزخان ئىتائىتىگە ئۆتۈشى، ئۇنىڭ دۆلىتىنى قىتانلارغا بېقىندىلىقتىن قۇتۇلدۇردى، شۇنىڭدەك ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن ساقلاپ قالدى. پۇخرالىرىنىڭ تىنىچ ھاياتىنى تەمىنلىدى. بىراق، ئۇنىڭ دۆلىتى قىتانلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلغىنى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىياسىنىڭ تەركىۋىدىكى يېرىم بېقىندا دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆز ئىختىيارى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىياسىنىڭ تەركىۋىگە كىرگەندىن كېيىن، ئىمپېراتور چىڭگىزخانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ بېرىپ موڭغۇللارنىڭ باسقۇنچىلىق ۋۇرۇشلىرىگە قاتنىششقا مەجبۇر بولدى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئوقىمۇشلۇق ئادەملىرى بولسا، موڭغۇللارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىپ، ئۇلار بېسىۋالغان ئەللەرنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدا، ئۇلارنىڭ سادىق خىزمەتكارلىرىغا ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ، ئاتاقتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ ھەربىي سەياسىي ھوقۇقى ئاستا-ئاستا چىڭگىزخانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى.

باۋرچۇق تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى: قۇسماين تېكىن، سالۇن تېكىن، ئۇغرۇنجى تېكىن، مامۇراق تېكىنلەر نۆۋەت بىلەن ئەلنى باشقۇردى. ئاخىرىدا 1266-يىلى قوجۇغار تېكىن ئىدىقۇت ئېلىنىڭ خانى بولدى.

چىنگىزخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن موڭغۇل ئىمپېرىياسىنىڭ ئوردىسىدىمۇ تەخت تالىشىش ئىشلىرى كۆپ بولدى. چىڭگىزخانىنىڭ ۋارىسى ئۇگدەي خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تولۇي ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى قۇبلاي خانلار ئىمپېراتور بولۇپ، ئىمپېرىيانى باشقۇردى. بۇ چاغدا ئىدىقۇت دۆلىتى ئىچكى جەھەتتىن ئۆز ئىستىقلالىنى ساقلىغان ھالدا قۇبلاي خانغا بېقىندى. بىراق، ئۇگدەينىڭ نەۋرىسى قايدۇ بىلەن چاغاتاينىڭ نەۋرىسى داۋا خانلار قۇبلاي خانىنىڭ ئىمپېراتورلۇغىنى تەن ئالمىدى. ئۇلار داۋاملىق ھالدا قۇبلاي خان تەرەپدارلىرىغا قارشى ھەربىي سەياسىي جەھەتتىن بېسىم ئىشلىتىپ تۇردى. موشۇنداق شارائىتتا 1266-يىلى ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ پادىشاسى قوچۇغا تېكىن قاراقۇرۇمغا بېرىپ ئىمپېراتور قۇبلاي خانىنى زىيارەت قىلدى. قۇبلاي خان قوچۇغار تېكىننى ياخشى قارشى ئېلىپ، مېھمان قىلدى. قوچۇغار تېكىن قايتىدىغان ۋاقتىدا ئىمپېراتور ئۆز قېرىندىشى گۈيۈكنىڭ قىزى مەلىكە باباغارنى ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا قوشۇپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىياسى ئوتتۇرىسىدا چىنگىزخان ھايات ۋاقتىدا باشلانغان ئەنئەنىۋى دوستلۇق مۇناسىۋەتلەر يەنىمۇ داۋاملاشتى. بىراق، نەق موشۇ سەۋەبلىك ئىمپېراتور قۇبلاي خانىنىڭ رەقىبلىرى قايدۇ بىلەن داۋا خانلار ئىدىقۇت دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، چەت ياقىدىكى شەھەرلىرىنى بۇلاپ-تالاپ، ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ،

دايىم دېگىدەك پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. بۇ دۈشمەنلەرنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىدىن ئۆزىنى قاچۇرغان قوچقار تېكىن، ئۆزىنىڭ پايتەختىنى قاراقۇچىدىن قۇمۇلغا يۆتكەپ كۆچۈپمۇ كەتتى. بىراق، دۈشمەنلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكى بەرىبىر توختىمىدى. موشۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە قوچقار تېكىن جەڭدە قۇرۇۋان بولدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوغلى نولىن تېكىن ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى بولدى. ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، نولىن تېكىن ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى بولسىمۇ، بەرىبىر قۇبلاي خان ئىمپېرىياسىنىڭ تەركىۋىدىكى بىر خانلىق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئاستا-ئاستا مۇنقەرىز بولۇپ يوقۇلىشقا قاراپ يۈزلەندى. نولىن تېكىننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا تۆمۈربۇقا ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ ھۆۋمدارى بولدى. بىراق ئۇ قۇبلاي خاننىڭ ئالدىدا ئەيىپكار بولۇپ، 1327-ژىلى بېجىندا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا سەنگى تېكىن بىلەن تەيپەن تېكىنلەر ئىدىقۇت بولۇشتى. بىراق، بۇ ئەمەلى بار، ھوقۇقى يوق قورچاق ھۆكۈمرانلار ئىدى، خالاس.

شۇنداق قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى مىلادىنىڭ 850-ژىلىدىن 1335-ژىلغىچە، جەمى 485 ژىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ جەرياندا 374 ھەقىقىي مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ، 84 ژىل قىتانلارغا بېقىندا بولۇپ، قالغان 26 ژىلىدا موڭغول ئىمپېرىياسىگە بېقىندا دۆلەت بولۇپ ياشىدى. 1235-ژىلى تەيپەن تېكىن ئەلنى باشقۇرغان زامانغا كەلگەندە، چاغاتاي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى تۇغلۇق تىمۇرخاننىڭ ئەۋلادى تارماشىر تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش بانىسى بىلەن ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ زىمىنىنى بېسىۋالدى. ئۇنىڭ تېررىتورىياسىنى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەجەرىسى

№	ھۆكۈمران	ۋاقتى
1	پانتېكىن	850-866
2	بۆكۈ تېكىن	866-871
3	ئېردىمىن	940-948
4	ئارسلانخان	948-985
5	بىلگە تېكىن	؟-1126
6	ئىسەن تۆمۈر (بارچۇق ئارتتېكىننىڭ دادىسى)	؟-؟
7	بارچۇق ئارتېكىن	1208-1235
8	قۇسايىن	1235-1245
9	سالۇن تېكىن	1246-1255
10	ئوغرۇنچ تېكىن	1255-1262
11	مامۇراق تېكىن	1265-1266
12	قوچقار تېكىن	1266-1275
13	نولىن تېكىن	1275-1318
14	تۆمۈر بۇقا	1318-1327
15	سەنگى تېكىن	1327-1331
16	تەيپەن	1331-1335

تەجرىبە-ساۋاقلار

ژۇقۇرىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قىسقىچە سەياسىي تارىخىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. بۇ تارىختىن بىز ئالىدىغان تەجرىبە-ساۋاقلار موبۇلار:

1. بىر دۆلەتنى تەشكىل قىلىش ۋە ئۇنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھەقىقىي سەياسىي رەھبەر، چېۋەر قولباشچى كېرەك. ئەگەر شۇ چاغدا پان تېكىندەك سەتاسىي جەھەتتىن ژىراقنى كۆرەلەيدىغان، ھەربىي ئىشلاردا جاسۇر، تەدبىرچان رەھبەر بولمىغان بولسا، مۇنچىلىك قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىش ۋە قۇدرەت تاپقۇزۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان خۇلاسە شۇكى: ياخشە رەھبەر-مىللەتنىڭ بەختى، يامان رەھبەر -مىللەتنىڭ دەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى رەھبەرلەرنى قەدىرلەشنى بىلىشىمىز كېرەك.

2. يېڭى دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى دۇرۇس باشقۇرىدىغان، دۆلەت باشقۇرۇش تەجرىبىسى بولۇشى شەرت. ئەگەر شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلاردا بۇرۇنقى تۇرا، ھۇن، كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشتىكى مول تەجرىبىلىرى بولمىغان بولسا، بۇ دۆلەتنى مۇنچىلىك ئۇگۇشلۇق رىۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن بوماتتى.

3. دۆلەت مۇستەقىللىگىنىڭ كاپالىتى ئارمىيا ۋە خەلق. ھەر قانداق شارائىتتا دۆلەتنى تاشقى

دۈشمەنلەرنىڭ تەجاۋۇزىدىن ھىمايە قىلالىغىدەك ئارمىيانى تۇتۇش، دۆلەت پۇخرالىرىنى بولسا، ئۆز ئارمىياسى بىلەن بىللە جەڭ قىلىپ، ۋەتەننى قوغدايدىغان جەڭگىۋار ھالەتتە تۇتۇش كېرەك ئىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدە موشۇنداق تەييارلىق بولمىغانلىقتىن، قىتانلار تويۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، ئۆزلىرىنى ھىمايە قىلالماي، ياتلارغا بېقىندا بولۇپ قالدى، بىراق، بارچۇق ئارتتېكىن تىمۇرچىن باشچىلىقىدىكى موڭغۇل دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالدى.

4. دۆلەت بىلەن مىللەت بىر پۈتۈن چۈشەنچە. ئۇلار بىر-بىرىنى شەرت قىلىدۇ. مىللىي بىرلىك بولمىغىچە، مۇستەھكەم دۆلەت بولمايدۇ. مىللىي دۆلەت بولمىغىچە، مىللەتنىڭ بەختى كاپالەتكە ئېگە بولمايدۇ. شۇ دەۋىردىكى ئۇيغۇر پادىشالىرىنىڭ ئاساسىي خاتالىغى شۇكى، بىر مەزگىلدە قۇرۇلۇپ، قاتار ئۈمۈر سۈرگەن ئۈچ ئۇيغۇر دۆلىتى (كەڭسۇ، ئىدىقۇت، قاراخانىيلار) بىر پۈتۈن دۆلەت بولالمىغان تەغدىردىمۇ، ئۆز ئارا ئىتتىپاقداش بولۇپ ياشىغان بولسا، بۇ دۆلەتلەرنىڭ تەغدىرى باشقىچە بولاتتى. خۇددى شۇنىڭدەك ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەغدىرىمۇ باشقىچە بولغان بولاتتى. ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ: «بالاڭنى ئەنگەنى بۆرە يەيدۇ، ئايرىلغانىنى ئېيىق» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزلىرى بىكارغا ئېيتىلمىغان. بىز بۇ ھېكمەتنى دايىم ئەستە تۇتۇشىمىز كېرەك.

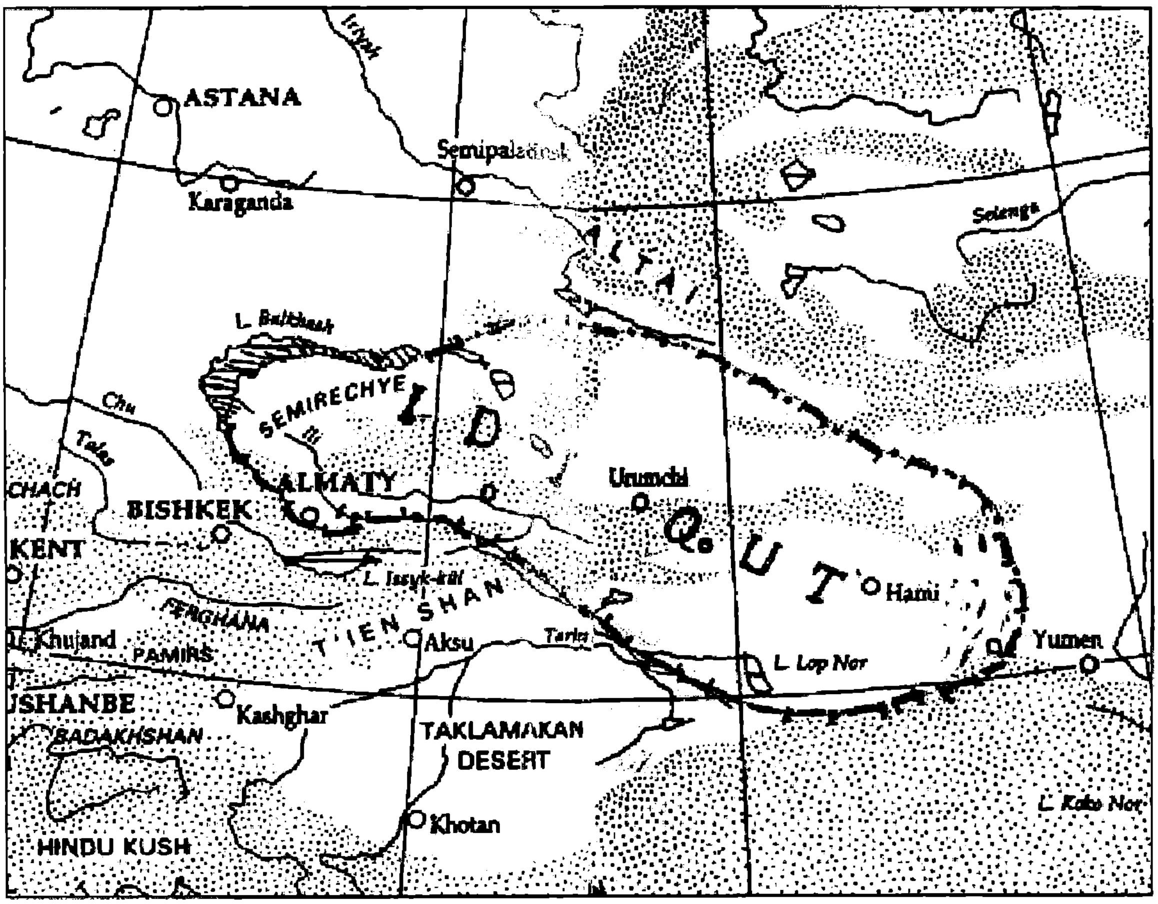

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى

11- باپ
قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى

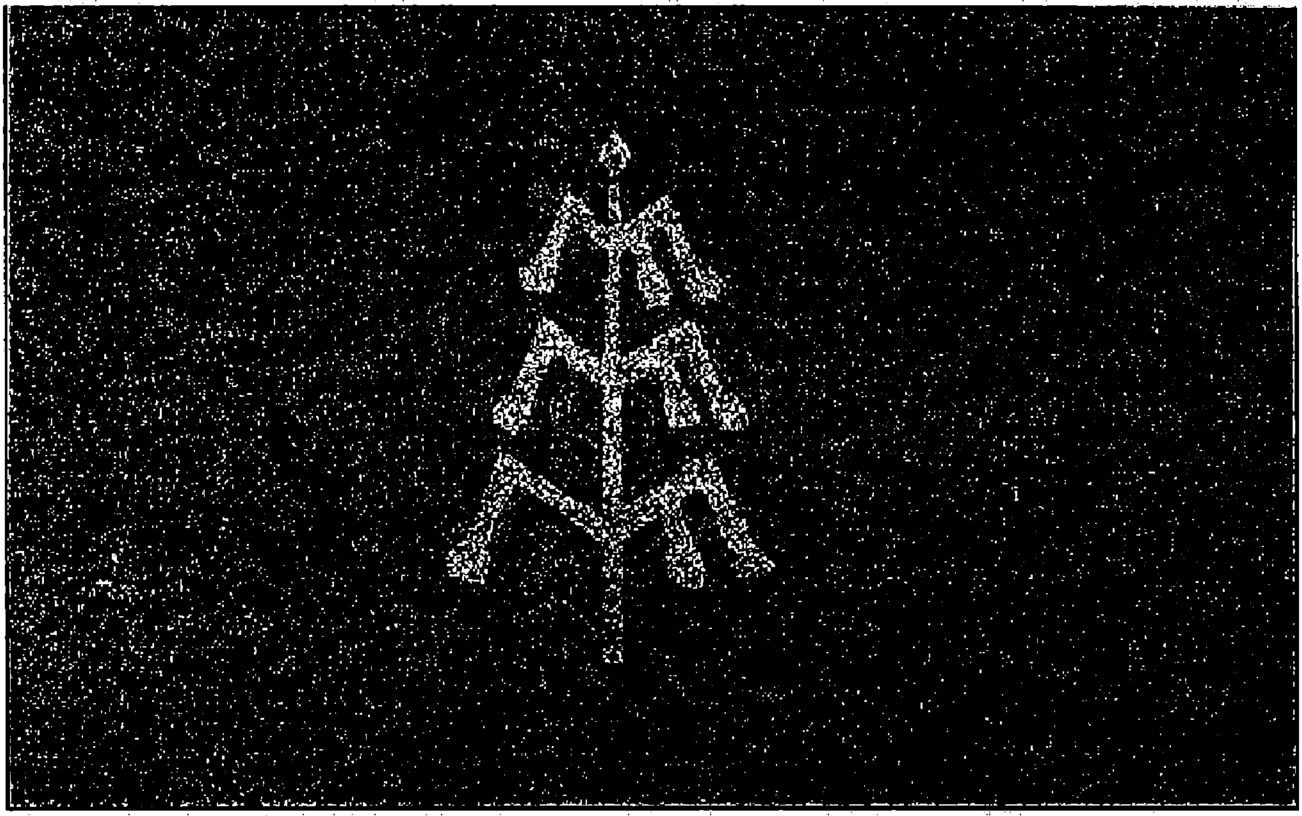

قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

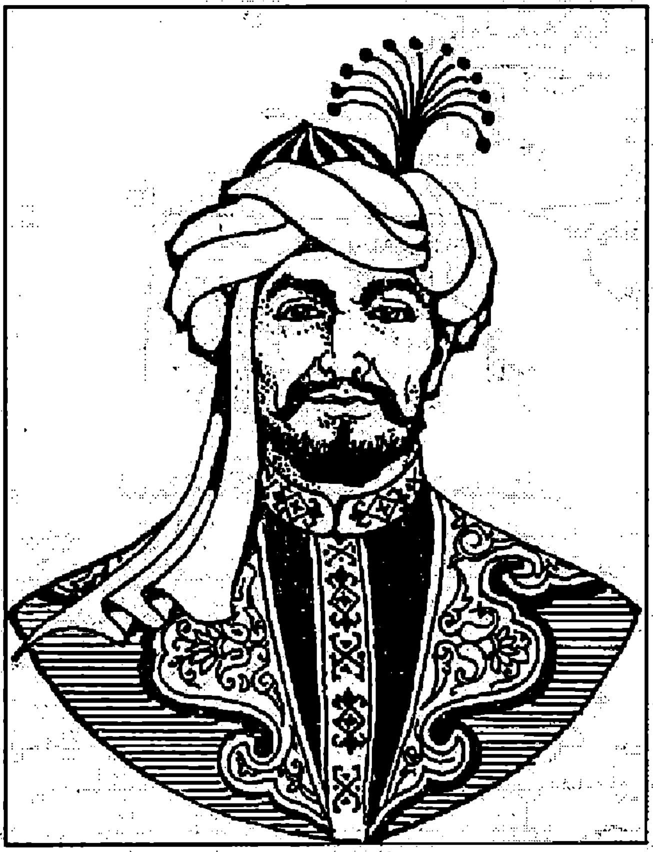

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان

§1. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى (تەخمىنەن 200000 ئادەم) ياغما قەبىلىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يەتتىسۇ، ئىسسىقكۆل، تالاس ۋە پەرغانە ۋادىلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى ھازىرقى ئوش، ئەنجان ۋىلايەتلىرىگىچە بېرىپ يەتتى. بۇ زېمىندا، قەدىمىي زامانلاردىن بېرى، غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما، چىگىل، قارلۇق، ئوغۇز ۋە باشقا قەبىلىلىرى ياشاپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئاھالىلارنىڭ بىر قىسمى مىلادىنىڭ 620-يىلى غەربىي تۈرك قاغانى تون يابغۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى بولۇپ، شەرققە قاراپ كۆچۈپ بېرىپ، شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن ئىدى. ئەينە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى تەغدىرىنىڭ تەقازاسى بىلەن ئارىدىن 220 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 840-يىلغا كەلگەندە، يەنە غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئاتا بوۋىلىرىنىڭ زېمىنلىرىغا قايتىپ كېلىشتى. ئۇلار موشۇ زېمىندا قالغان قېرىنداشلىرىغا كېلىپ قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالتاي تېغى ئەتراپىدا ياشىغان قارلۇقلارمۇ غەربكە سۈرۈلۈپ، موشۇ تەۋەدە ياشاۋاتقان ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىداشلىرىغا قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوتتۇرا ئازىيا رايونىدا ئۇيغۇرنىڭ ياغما ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان، باشقا قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى زور ئىجتىمائىي كۈچ توپلانغان ئىدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەر ئىككىسىمۇ ئىقتىدارلىق، جەڭگىۋار قەبىلىلەر ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئازىيانىڭ سەياسىي سەھنىسىدە رول ئوينىشقا باشلىدي ۋە قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالدى.

تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى ياغما قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان كۆل بىلگە قىدىرخان بولۇپ، ئۇ «قاراخان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلاتتى (قاراخان-ئۇلۇق، بۈيۈك دېگەن مەنالاردا بولۇپ، قەدىمىي زاماندىكى ئۇيغۇر پادىشالىرىمۇ موشۇ ئۇنۋان بىلەن ئاتالغان ئىدى). يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ نامىمۇ «قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەت قەدىمىي ئۇيغۇر شەھىرى قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ، «**ئوردۇكەنت**» دەپ ئاتىدى. چۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى ھاۋاسى تازا، مەنزىرىسى چىرايلىق **بالاساغۇن** شەھىرىنى بۇ دۆلەت پادىشالىرىنىڭ يازلىق قارارگاھى قىلىپ بېكىتتى (بۇ شەھەرنى ئالىپ ئەرتۇڭا خاننىڭ ئوغلى بارسخان سالدۇرغان، كېيىن ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى بوگۇ قاغان قايتىدىن تەمىر قىلدۇرغان ئىدى).

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسى: دەسلەپكى مەزگىلدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسى، غەربىتىكى پەرغانە ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە شىمالدىكى يەتتىسۇ ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. IX ئەسىرگە كەلگەندە ئۇنىڭ دائىرىسى كەڭىيىپ، جەنۇپتا كەشمىرنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ئالتۇن تاققىچە، شىمالدا ئارال كۆلىدىن بالقاش كۆلىگىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. جەمى 3 مىللىون كم2 تېررىتورىياگە ئىگە ئىدى. شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى بۇرۇن غەربىي تۈرك قاغانلىقى ئىگەللىگەن زېمىنلارغا ئىگە بولدى. موشۇ زېمىندا ياشايدىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك، ئۇنىڭ پۇخرالىرى ئىدى. بۇ دۆلەت مىللىي چېگارىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن. بىراق، ئۇنىڭ پادىشالىرى نېمە ئۈچۈندۇ، ئۆزلىرىنى قاغان (ئىمپېراتور) دەپ ئاتىمىغان (ماخمۇت قەشقەرنىي بولسا، ئۇنىڭ ئاھالىسىنى «**تۈرك**» دەپ، ئۇنىڭ زېمىنىنى بولسا «**تۈركستان**» دېگەن جۇغراپىيىلىك نام بىلەن ئاتىغان).

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ بايرىقى تۆرت بۇجەكلىك قىزىل لاتا بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا: ئۈچ جۈپ شاخلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان بىر تۈپ قارىغاينىڭ سۈرىتى چۈشىرىلگەن ئىدى. قارىغاينىڭ بىر تەرىپىدە ئالتە ئالتۇن شېخى، يەنە بىر تەرىپىدە ئۈچ ئالتۇن شېخى بار ئىدى (بۇ ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ئىشلەتكەن بايراقنىڭ ۋارىسى بولۇپ، پەقەت ئىسلام دىنىدا ئادەم سۈرىتىگە تېۋىنىش رۇخسەت قىلىنمىغانلىقتىن، خاقان بىلەن خانىشنىڭ باش سۈرىتى ئورنىغا، ھاياتلىق سىمۋولى بولغان قارىغاينىڭ سۈرىتى چۈشىرىلگەن).

قاراخانىيلار دۆلىتى قوچۇنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن ۋە ساندىبىلنى مەركەز قىلغان كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن بىر دەۋردە مەۋجۇت بولۇپ قاتار ئۆمۈر سۈردى. بۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسى كۆل بىلگە قاغان 850-يىلدىن 880-يىلغىچە ئەلنى باشقۇردى. ئۇ تىرىشچانلىق بىلەن دۆلەتنىڭ ھەربىي، سەياسىي، دىپلوماتىيە ۋە ئىختىسادىي قۇدرىتىنى ئاشۇرۇش يولىدا ئۈنۈملۈك چارە-تەدبىرلەرنى قوللاندى. كۆل بىلگە قاغاننىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭى-بازىرخان، كىچىكى-ئوغۇلچاق ئىدى. 880-يىلى قاراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى-بازىرخان قاغانلىق تەختىگە چىقتى. بازىرخان قاغانلىق قىلغان دەۋردە، مەملىكەتنىڭ تېررىتورىياسىنى كەڭەيتىش ۋە تېررىتورىيە پۈتۈنلىگىنى قوغداش جەھەتتىن كۆپ ئىشلار قىلىندى. ئۇ زاماندا ئوتتۇرا ئازىيا رايونىدا پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ سامانىيلار دۆلىتى مەۋجۇت ئىدى. (كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئىمپېرىيەنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلار بىر مەزگىل ئىگىسىز بولۇپ قالدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئىران تىللىق قەبىلىلەر كۆچۈپ كېلىپ، بۇ رايونلارنى ئىگەللەپ سامانىيلار دۆلىتىنى قۇرغان ئىدى). مانا ئەندى موشۇ دۆلەت قاراخانىيلار دۆلىتى بىلەن رىقابەتلىشىپ،

893-يىلى تاراز شەھىرىنى بېسىۋالدى. بازىرخان ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئوغۇلچاقنى باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ، 100000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھەربىي ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئوغۇلچاق ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. قاراخانىيلار دۆلىتى ئۇبدان تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، 907-يىلى قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ، سامانىيلار دۆلىتىنىڭ مەغلۇپ قىلىپ، تاراز شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى.

910-يىلى قاغان بازىرخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇتۇق تېكىن تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، دۆلەتنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ۋاقىتلىق بازىرخاننىڭ ئىنىسى ئوغۇلچاققا تاپشۇرۇلدى. ئوغۇلچاق پادىشالىق تەختىنى پۇتۇنلەي ئىگەللىۋېلىش مەخسىتىدە، ئاكىسى بازىرخاننىڭ ئايالىنى ئۆز ئەمرىگە ئالدى. شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنىڭ پادىشالىقىنى قانۇنىيلاشتۇرماقچى بولدى. تەخت ۋارىسى سۇتۇق تېكىن 23 ياشقا كىرىپ، قۇرامىغا يەتكەن بولسىمۇ، تاغىسى ئۇنى تەختكە يېقىن يولاتمىدى. بۇ ئىشنى تېچلىق يولى بىلەن ھەل قىلىشقا كۆزى يەتمىگەن سۇتۇق تېكىن باشقىچە يول ئىزدىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن جەڭگىۋار ئوترياد تۈزدى. بۇ ئوترياد ئاتۇشنىڭ تېغىغا چىقىپ، ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزۈپ، ئۆزلىرىنى چىنىقتۇردى، كەسپىي ماھارىتىنى ئاشۇردى.

920-يىلى سۇتۇق تېكىن ئۆزىنىڭ ئوترىيادىغا ھەم ئوردا ئىچىدىكى ئۆز تەرەپدارى بولغان ئەمەلدارلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، بىر كېچىدە ئوغۇلچاقنى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، قاغانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. سۇتۇق تېكىن ياش بولۇشىغا قارىماي، پۇخرالارغا كۆيۈندىغان، تەرەققىيپەرۋەر، ئادىل پادىشا بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ دەۋرىدە قاراخانىيلار دۆلىتى گۈللىنىپ، كۈچ-قۇۋۋەت تاپتى. سۇتۇق تېكىن دۆلەتنى باشقۇرۇش، دىپلوماتىيا ۋە ھەربىي ئىشلاردا تالانتلىق ئەرباپ بولۇپ يېتىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ پادىشالىقى بۇ دۆلەتنىڭ ۋە پۇخرالىرىنىڭ تەغدىرىگە غايەت چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى.

§2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

سۇتۇق تېكىن ئاتۇشتا تۇرغان ۋاقتىدا لېلىپ چىقىشى ئىرانلىق بولغان ئەبۇ ناسىر سامانىي بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن ئىسلام تەلىماتىنى ئۆگەنگەن ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغان ئىدى. ھەرقانداق تەلىمات يېڭى ئوتتۇرىغا چىققان ۋاقتىدا ئىلغارلىق سۈپەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ. خۇددى شۇنداق، ئىسلام دىنىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئىلغارلىق رول ئوينىغان ئىدى. سۇلتان سۇتۇق پادىشا بولغان يىلىلا ئۆز پۇخرالىرىنى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا چاقىردى. ئۆز پۇخرالىرىنى بۇرۇنقى دىنلاردىن كېچىپ، ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇشقا چاقىرغان مەخسۇس پەرمانلارنى چىقاردى. مۇسۇلمان بولغان ئاھالىنى قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى. مۇسۇلمان بولۇشقا ئۇنىمىغان بۇددىپەرەس ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستىگە قوشۇن ئەۋەتىپ، ھەربىي زورلۇقلارنى ئىشلەتتى. ئۇنىڭ مەملىكەتتە ئىسلام دىنىنى تارقىتىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن خۇراساندىن ۋە ئىراندىن كۆپلىگەن ئىسلام ئالىملىرى قەشقەرگە كېلىپ، خىزمەت قىلىشتى. ئەينە شۇ ئالىملارنىڭ تەكلىپى بىلەن سۇلتان سۇتۇق ئۆزىگە «ئابدۇكېرىمخان» دېگەن ئىسمنى قوبۇل قىلدى. ئوغۇللىرىغا مۇسا، سۇلايمان دەپ مۇسۇلمانچە ئىسىملارنى قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەملىكەت دائىرىسىدە ئۈستىگە «سۇتۇق ئابدۇكېرىم قاراجان» دېگەن خەت ئويۇلغان ئالتۇن پۇللارنى قۇيدۇرۇپ، ئىستېمالغا چىقىرىلدى (مۇنداق تەڭگىلەر ھازىر سانكت-پېتېربۇرگتىكى دۆلەت مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ).

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ كونا دىنلاردىن كېچىپ، يېڭى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، تارىخىي جەھەتتىن ئىلغار تەرەققىيپەرۋەرلىك ھەرىكەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار ئېتىقات قىلىپ كەلگەن بۇددا دىنى: ياخشىلىق ۋە يامانلىق، ئادالەت ۋە زۇلۇمنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، ئاكتىپ كۈرەشنى تەشەببۇس قىلماي، رەھىمدىل ۋە كەچۈرۈمچان بولۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. يەنى بۇ پاسسىپ تەلىمات ئىدى. ئىسلام دىنى بولسا، «ھەق بىلەن ناھەق، زۇلۇم بىلەن ئادالەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە ھەر قاچان ھەقىقەت، ئادالەت تەرىپىدە تۇرۇپ، زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىش لازىم» دەپ تەشەببۇس قىلاتتى. بۇ تەلىمات ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋار مىللىي خاراكتېرىغا تازا ماس كېلەتتى. ئىككىنچىدىن: X ئەسىردە ئىسلام دىنى ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىن ھالقىپ چىقىپ، يېقىن شەرق، ئىران، خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئازىيالەرگە، غەرىپتە ئافرىكا ۋە شىمالىي ئېۋروپىغا تارقىلىپ، دۇنياۋىي چوڭ دىنغا ئايلىنىۋاتاتتى. سۇتۇق بۇغراخان موشۇ دىنىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز مەملىكىتىنى بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى مەخسەت قىلغان ئىدى. بىراق، مەملىكەت ئاھالىسى دىنىي ئېتىقات جاھەتتىن بىرلىككە كەلمىگىچە، ھەقىقىي روھانىي بىرلىك مەۋجۇت بولالمايتتى. شۇ سەۋەپتىن سۇتۇق بۇغراخان تېخى ئىسلامنى قوبۇل قىلمىغان بۇتپەرەس ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستىگە ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ، مەجبۇرلاپ بولسىمۇ، ئۇلارنى مۇسۇلمان قىلىشقا تىرىشتى.

ئەسلىدە، ئىسلام دىنىنى VIII ئەسىرنىڭ بېشىدا غەربىي تۈركىستانغا كىرىپ تارقىلىشقا باشلىغان ئىدى. شەرقىي تۈركىستانغا بولسا، X ئەسىردە سۇرۇق بۇغراخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن كىرىپ ئۆزلەشتى. بىر مىللەتنىڭ روھانىي جەھەتتىن مۇنداق يېڭىلىنىشى ئاسان

يۈز بېرىدىغان ئىش ئەمەس. يۈز ژىلغا سوزۇلغان كۈرەشلەر ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشتى.

شۇ زاماندا بۇددا دىنىنىڭ ژىرىك مەركەزلىرى ھېساپلانغان خوتەن ۋە كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۈستىگە ئەينە شۇنداق ھەربىي ژۈرۈشلەر قىلىنغان ئىدى. بەزى تارىخچىلار سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تەرىپىدىن باشلانغان موشۇ ئۇرۇشلارنى: «بۇلار بىھۇدە قان تۆكۈش بولدى، ئۇنداق قىلىش كېرەك ئەمەستى»–دېيىشىدۇ. بىزچە، سۇتۇقۇ بۇغراخاننىڭ شۇنداق قىلغىنى توغرا بولغان. بۇنىڭ سەۋەۋى: بىر مەملىكەتتە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل دىنلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، مەملىكەت ئەھالىسىنى روھانىي جەھەتتىن بۆلۈپ مۇقەررەر رەۋىشتە ئىچكى زىدىيەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ۋە دۆلەتنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دىنىي بىرلىكنى قولغا كەلتۈرۈش مەخسىتىدە، مەجبۇرلاش چارىلىرىنى قوللانغانلىقى دۇرۇس بولغان. ئىككىنچىدىن، سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى جارىي قىلىش ئارقىلىق، غەرىپتىكى مۇسۇلمان خوشنىلىرى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاۋالدى. مەملىكەتنىڭ ئىختىسادىي ئەھۋالىنى ياخشىلاش، ھەربىي قۇدرىتىنى ئاشۇرۇش ۋە مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تىنىچ شارائىت يارىتىلدى. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بۈيۈك دۆلەت ئەربابى، دانا سەياسەتچى، تالانتلىق سەركەردە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇكېرىمخان) 956-ژىلى 59 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئۇنىڭ دىنىي ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىينىڭ قەۋرىسى بار ئىدى (ئۇيغۇر خەلقى ئۇنىڭ قەۋرىسىنى **«ھەزرىتى سۇلتۇنۇم مازارى»** دەپ ئاتاپ، ھازىرغىچە زىيارەت قىلىشىپ كەلمەكتە).

سۇتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا بۇغراخان سۇلتان بولۇپ تەختكە ئولتاردى. بىراق، ئۇنىڭغا تەختتە ئۇزاق ئولتىرىش نېسىپ بولمىدى. ئىككى ژىلدىن كېيىن 958-ژىلى تۇيۇقسىز ئاغرىپ ۋاپات بولدى. مۇسا بۇغراخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى سۇلايمان سۇلتان بولدى. ئۇ ئارسلانخان ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلاتتى. سۇلايمان ئاتىسىنىڭ باشلىغان ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى. پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنى بىر دىنغا كىرگۈزۈش ئارقىلىق، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەخسىتىدە تېخى بۇددا دىنى ئېتىقاتىدا تۇرۇۋاتقان خوتەن ئاھالىسىنىڭ ئۈستىگە ھەربىي قوشۇن ئەۋەتتى. موشۇنداق بىر قانچە قېتىملىق جەڭلەردىن كېيىن خوتەن ئاھالىسى بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلامنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇددىزىمنىڭ ئىككىنچى مەركىزى بولغان كۇچا ئاھالىسمۇ، ئۇزاق ۋاقىت قارشىلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن، پەيدىن-پەي ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشتى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى سەياسىي جەھەتتىن مۇستەقىل دۆلەت بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ بۇددا دىنى ئېتىقاتىنى ساقلاپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار «كاپىر ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالدى. پەقەت XIV ئەسىرگە كەلگەندىلا چاغاتاي ئەۋلادىدىن كېلىپ چىققان شەرقىي چاغاتاي خانلىغىنىڭ ھۆكۈمدارى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى تەرىپىدىن تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا كىرەۈزۈلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش جەرىيانى تۈگەللەندى.

§3. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى تېررىتورىياسىنىڭ كېڭىيىشى

970-ژىلى ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ سۇلايمان ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا مۇسا بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان (ئەبۇ ھەسەن) قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. سۇلايماننىڭ ئوغلى ھارۇن بۇغراخان بولسا، ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئورۇنباسارى بولدى. ھارۇن بۇغراخان سەياسەتتە دانا، ھەربىي ئىشلاردا ماھىر ئەرباپ ئىدى. ئۇ بوۋىسى سۇتۇق بۇغراخاندىن قېلىشماتتى.

شۇ زاماندا قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خوراسان بىلەن ماۋرەۇننەھىردە تاجىك تىللىق خەلقلەرنىڭ سامانىيلار دۆلىتى مەۋجۇت ئىدى. يېڭى سۇلتان ئەلى ئارسلان موشۇ قېدىمىي ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، مەملىكەتنىڭ تېررىتورىياسىنى كېڭەيتىشنى ئۆز ئالدىغا مەخسەت قىلىپ قويىدى. بۇ ۋەزىپىنى باش قوماندان ھارۇن بۇغراخان تاپشۇردى. ھارۇن بۇغراخان بۇ ئىشقا جىددىي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئىسكەرلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتتى. قۇرال-ياراقلارنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلىدى. ئات-كۆلۈكىنى يېتەرلىك ھازىرلىدى. مەملىكەتنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يەتتىسۇنى بازا قىلىپ، كۈچ توپلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن خوراسان ئۆلكىسىنىڭ ۋالىسى ئەبۇ ئەلى سىمجۇرى بىلەن مەخپىي كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىم بويىچە، سامانىيلار دۆلىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئامۇدەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار سىمجۇرنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلىدىغان، ماۋرەۇننەھىر رايونى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىختىيارىغا بېرىلىدىغان بولدى. باش قوماندان ھارۇن بۇغراخان موشۇنداق بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېين 992-ژىلى يازدا ھەربىي ژۈرۈشنى باشلىدى.

بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان سامانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى نوھ ئىبن مەنسۇر مۇداپىە چارىلىرىنى كۆرۈشكە باشلىدى. بىراق بۇ دەۋىردە سامانىيلار دۆلىتى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ۋالىلىرى بىلەن ئەسكەر باشلىقلىرى، ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى تولۇق ئورۇنلىماتتى. مۇنداق شارائىتتا، غەلىبىدىن ئۈمۈت

كۆتۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەرغانە ۋادىسىدىكى دىسلەپكى جەڭدىلا ئۇيغۇر قوشۇنى غەلىبە قازاندى. تاجىك ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ئالپتېكىن ئەسىر ئېلىندى. ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئۇيغۇر قوشۇنى ھەربىي يۈرۈشنى توختاتماي، قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن، سەمەرقەنت شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. سامانىيلار دۆلىتىنىڭ پادىشاسى نوھ ئىبن مەنسۇر ئۆزىنىڭ پايتەختى بۇخارانى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن تەجرىبىلىك قوماندان پايىق تېكىننىڭ ئىختىيارىغا بارلىق ئەسكەرلىرىنى بەردى. بىراق، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ، خۇددى دېڭىزنىڭ دولقۇنىدەك، شىددەتلىك ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە بۇخارا شەھىرى ئاخىر ئىشغال قىلىندى. سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ يېرىمى جەڭدە ئۆلدى، يېرىمى تەسلىم بولدى. غالىپ قوماندان ھارۇن بۇغراخان غەربىي تۈركىستاننى بويسۇندۇرۇپ، تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ، زەپەر بىلەن ۋەتەنگە قايتتى. شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى: جەنۇپتا تارىم ۋادىسىنى، شەرقتە كۇچا شەھىرى بىلەن تەڭرىتېغى ۋە بالخاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلارنى، شىمالدا ئىسسىقكۆل ئەتراپى بىلەن چۇ دەريا ۋادىسىنى، شۇنىڭدەك، ماۋرەۇننەھر زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. ھارۇن بۇغراخان قەشقەرگە قايتىپ كېلىۋاتقان ۋاقتىدا تۇيۇقسىز كېسەل بولۇپ، 993-يىلى يول ئۈستىدە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ مېيىتى قەشقەرگە كەلتۈرۈلۈپ، دۆلەت دەرىجىسىدە ماتەم تۇتۇلۇپ، دەب-دەبە بىلەن قەبرىگە قويۇلدى. قەشقەر شەھىرىدىكى «قىلىچ بۇغراخان مازىرى» ئەشۇ ھارۇن بۇغراخاننىڭ قەبرىگاھىدۇر. غەربىي تۈركىستان ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى كەڭىيىپ ئىمپېرىيە دەۋرىگە قەدەم قويدى. چۈنكى ئۇلار تاجىك تىللىق خەلقلەرنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇرغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئۆزلىرىنى قاغان (ئىمپېراتور) دەپ ئاتايدىغان بولدى. ئەلى ئارسلانخان باشقۇرۇشقا ئاسان بولسۇن دەپ، ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسىنى بىر قانچە بۆلەككە بۆلۈپ، ھەر بىر بۆلەككە مەركەزگە بويسۇنىدىغان ئىلىك خانلارنى تەيىنلىدى.

1. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى بىلەن سىردەريانىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى قوشۇپ، شىمالىي ئۆلكە دەپ ئاتاپ، ئەخمەت توغان خاننى ئىلىك خان قىلىپ ئەۋەتتى. ئۆلكە مەركىزى- بالاساغۇن شەھىرى بولدى.

2. ئامۇدەرياسى بىلەن سىردەريا ئارىلىقىدىكى ماۋرەۇننەھرنى غەربىي ئۆلكە قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئوغلى ئەل تېكىننى ئىلىك خان قىلىپ ئەۋەتتى. ئۆلكە مەركىزى-ئۆزكەنت شەھىرى ئىدى.

تارىم ۋادىسىدىكى ۋىلايەتلەرنى بىۋاسىتە ئۆزى باشقۇرىدىغان بولدى.

ئەلى ئارسلانخان غەربىي تۈركىستاننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئاساسىي دىققىتىنى خوتەنگە قاراتتى. چۈنكى خوتەن خانلىقى مەمۇرىي جەھەتتىن قاراخانىيلار دۆلىتىگە بېقىنىدىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاھالىسى تېخىچىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شۇ سەۋەبلىك، مەركەزگە قارشى پات-پات ئىسيان چىقىرىپ تۇراتتى. ئەلى ئارسلانخان خوتەن ئەھلىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈپ، مەملىكەتنى ئۇزۇل-كېسىل بىرلىككە كەلتۈرۈش مەخسىتىدە 996-يىلى ئۆزى باش بولۇپ، قوشۇن تارتىپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ناھايىتى شىددەتلىك بولدى. ياركەنت شەھىرى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا ئەلى ئارسلانخان يارىدار بولۇپ، جاراھىتىدىن ساقىيالماي، ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ھارۇن بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان خانلىق تەختىگە ئولتاردى. يۈسۈپ قادىرخان ئۆزى خاقانلىق قىلغان دەۋىردە، خوتەن ئاھالىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلىدى. شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار دۆلىتى تەۋەسىدە ئىسلام دىنى ئومۇملىشىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقتى. مەملىكەت ئاھالىسى روھانىي جەھەتتىن تولۇق بىرلىككە كەلدى. ئەلى ئارسلانخان بىلەن يۈسۈپ قادىرخانلارنىڭ مازارلىرىمۇ ھازىرمۇ قەشقەر تۇپرىقىدا يېتىپتۇ.

ھارۇن بۇغراخان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئىسيان كۆتىرىپ، بۇخارا شەھىرىنى قايتىدىن بېسىۋالغان ئىدى. 998-يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىك خان ئەلى تېكىن قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئىسيانچىلارنى چېكىندۈرۈپ بۇ شەھەرنى يەنە تارتىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، 128 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سامانىيلار سۇلالىسى ئۇزۇل-كېسىل مەغلۇپ بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى.

1032-يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان خاقانلىق تەختىگە ئولتاردى. بىراق ئۇنىڭ دەۋرىدە قاراخانىيلار قاغانلىقىنىڭ پارچىلىنىش جەريانى باشلاندى:

1035-يىلى غەربىي ئىلىك خان ئەلى تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى يۈسۈپ ئەلى ئىلىك خان بولدى. ئۇ قاغانلىقنىڭ پۈتۈنلىكىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىپ باقتى. قەشقەردىكى چوڭ قاغان بىلەن خۇراساندىكى ماھمۇت غەزنەۋىي بىلەن ئىناق مۇناسىۋەتنى ساقلىدى. بىراق 1012-992 يىللاردا ئىلىك خان بولغان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىملار ئاستىرتىن كۈچ توپلاپ، يۈسۈپ ئەلىگە قارشى چىقتى. 1037-يىلى مۇھەممەت ئۆزكەنت شەھىرىنى بېسىۋالدى. 1040-يىلى ئىبراھىم بۇخارا شەھىرىنى بېسىۋالدى. شۇ يىلى مۇھەممەت خان ئىستىقلال ئېلان قىلىپ، ئۆزىنى «ئاۋغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتىدى. چوڭ خاقان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ بۇ بۆلۈنۈشكە قارشىلىق قىلمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، شۇ يىللاردا قاغانلىقنىڭ شىمالىي ئۆلكىسى بالاش

كۆلى ئەتراپىدىكى ياباقۇلار، باسمىللار، چۇمۇلقلار ۋە ياماكلار ئىسيان كۆتىرىپ، قاغانلىققا قارشى چىقماقتا ئىدى. سۇلايمان ئارسلانخان قوشۇن تارتىپ بېرىپ موشۇ ئىسيانلارنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەردە خان جەمەتىنىڭ كېڭەشمىسىنى چاقىرىپ، غەربىي ئىلىك خانىنىڭ تاۋغاچ خان، يەنى بۇيسۇنغۇچى خان نامى بىلەن ئىستىقلال ئېلىشىغا رازىلىقىنى بەردى. شۇنداق قىلىپ، بىر پۈتۈن مەملىكەت شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىتىكى قىسمى – «شەرقىي تۈركىستان»، غەربىيتىكى قىسمى – «غەربىي تۈركىستان» دەپ ئاتالدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەركىزى – قەشقەر، غەربىي تۈركىستاننىڭ مەركىزى – بۇخارا شەھىرى بولدى. دېمەك، بۇ ناملارنىڭ ھەر بىرى **بىر دۆلەتنىڭ نامى ئەمەس، بىر دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى ئۆلكىلەرنىڭ جۇغراپىيالىك ناملىرىدۇر. شۇڭا، بۇ جۇغراپىيالىك نامنى دۆلەت نامى سۈپىتىدە قوللىنىش دۇرۇس ئەمەس.**

§4. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە دۈشمەنلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىشى

شەرقىي تۈركىستانغا ئىگە بولۇپ قالغان سۇلايمان ئارسلانخان 1056-يىلى تەخت تالىشىش كۈرىشى جەريانىدا ئۆز قېرىندىشى مۇھەممەت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. قاغانلىق ھوقۇقى مۇھەممەتە ئىبن يۈسۈپنىڭ قولىغا ئۆتتى. مۇھەممەت ئىبن يۈسۈپنىڭ ئىككى ئايالى بار ئىدى. چوڭ ئايالى ياغما قەبىلىسىدىن بولۇپ، بۇ ئايالدىن ھۈسەيىن دېگەن ئوغلى بار ئىدى. ئىككىنچى ئايالى قارلۇق قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىبراھىم دېگەن ئوغلى بار ئىدى. مۇھەممەت خان خانلىق تەختىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان كىچىك ئايالى ئۆز ئوغلى ئىبراھىمنى خاقانلىق تەختىگە ئولتارغۇزماقچى بولىدۇ. ئۇوردا ئىچىدە تەخت تالىشىش كۈرىشى ئەۋج ئالىدۇ. مۇھەممەتنىڭ كىچىك ئايالى ئۆز مەخسىتىگە يېتىش ئۈچۈن سۈيقەست پىلانلايدۇ. ئۇ زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ، شۇ زىياپەت ئۈستىدە ئېرى مۇھەممەت خاننى، تەخت ۋارىسى بولغان ھۈسەيىننى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئۆز تەرەپدارلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ئوغلى ئىبراھىمنى قاغانلىق تەختىگە ئولتارغۇزىدۇ (سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن مۇھەممەت تەماخمۇت قەشقەرىينىڭ بوۋىسى، ھۈسەيىن بولسا، ئۇنىڭ دادىسى ئىدى). بۇ پاجىە يۈز بەرگەن مەزگىلدە ھۈسەيىننىڭ ئوغلى ماخمۇت ئىلمىي تەتقىقات ئىشى بىلەن ئىدىقۇت ئېلىغا كەتكەن ئىدى. بىراق، يېڭى خاقان ئىبراھىم 1057-يىلى بارسغان شەھىرىنىڭ يېنىدا، مۇھەممەت خاننىڭ تەرەپدارلىرى تەرىپىدىنى ئۆلتۈرۈلدى. 1058-يىلى شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىگە سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ كىچىك ئىنىسى توغرۇل خاقان بولدى. ئۇ توغرۇل قاراخان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە باشقا كىشىلەر خاقانلىق قىلدى. بىراق، ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، مەملىكەتنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكى، شاھزادىلەر وتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ماجرالىرى بۇ دۆلەتنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ھالدىن كەتكۈزمەكتە ئىدى. موشۇنداق پالاكەتلەر ئارقىسىدا قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى ئاجىزلىشىۋاتقان پەيتتە، مەركىزىي ئازىيادە باشقا بىر جەريان سادىر بولماقتا ئىدى:

ھىنگان تېغىنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان، چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مانجۇلار بىلەن نەسىلداش قاراقىتانلار (قارابىتايلار) دەپ ئاتىلىدىغان بىر تەيىپە بار ئىدى. ئۇلار كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە ۋە ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە موشى دۆلەتلەرگە بېقىناتتى. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى ۋەيران بولۇپ، ئۇنىڭ ئاھالىسى غەربكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن قاراقىتانلار بوش قالغان زېمىنلارنى ئىگەللەپ، ئاستا-ئاستا كۈچ توپلاپ مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇپ، سەياسىي كۈچ بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشقا باشلىدى.

ئىككىنچى تەرەپتىن، موڭغۇل دالاسىدا چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچۈپ-قونۇپ ياشايدىغان موڭغۇل قەبىلىلىرى تالانتىلىق، ياش سەركەردە تېمۇرچىننىڭ باشچىلىقىدا بىر بايراق ئاستىغا توپلىنىپ، كۈچلۈك ھەربىي دۆلەتكە ئايلانماقتا ئىدى. بىر ۋاقىتتا تارىخ سەھنىسىگە چىقىۋاتقان بۇ ئىككى كۈچ ئاخىر ئۆز ئارا توقۇنۇشۇپ قالدى. چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل قوشۇنلىرى قاراقىتانلارنى بىرىنچى جەڭدىلا مەغلۇپ قىلىپ، ئۆز يېرىدىن قوغلاۋەتتى. ئۇرۇشتا يېڭىلگەن قىتانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن 1202-يىلى غەربكە قاراپ چېكىنىپ، ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ئۆتۈپ، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شىمالىي ئىلىك خانلىقىدىن پانا تىلىدى (قىتانلارنىڭ ئاھالىسى تەخمىنەن 40000 تۈتۈن، 200000 جان ئىدى). شىمالىي ئىلىك خان (تاۋغاچ ئىبراھىمخان) ئۇلارنى قوبۇل قىلىپ، ھازىرقى چۇچەك، دۆربىلجىن تەۋەسىگە ورۇنلاشتۇردى. بىراق ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن نازارەت قىلىنمىدى. نەتىجىدە، بۇ يەردە قىتانلار ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئەسكەر تۇتۇپ، ئاستا-ئاستا كۈچ توپلاشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، قىتانلارنىڭ باشلىقى يېلۇداشى 10000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلىۋالدى. مەركىزى بالاساغۇندا بولغان شىمالىي ئىلىك خان قول ئاستىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئىسيانلىرىنى باستۇرماقچى بولۇپ، يېلۇداشىنىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى مەركەزگە چاقىردى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مەركەزگە كېلىۋالغان قىتان ئەسكەرلىرى، كېيىن قايتىپ كەتمىدى. ئۇلار ئاستىرتىن كۈچ توپلاپ، ئەپلىك پەيتىنى كەلتۈرۈپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئاۋال ئىلىك خاننىڭ مەركىزى بالاساغۇن

شەھىرىنى، ئاندىن كېيىن قاغانلىقنىڭ پايتەختى قەشقەر شەھىرىنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى 1136-يىلى شەرقتىن كەلگەن قاراقىتانلار تەرىپىدىن تولۇق يوقىتىلدى. ئىچكى ئۇرۇش جېدەللەردە ئاجىزلىشىپ كەتكەن قاراخانىيلار ئۆز مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلىپ، قاراقىتانلارغا سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندا خانلىققا ئايلىنىپ قالدى. مىلادىنىڭ 1212-يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرستاننى قىتانلارنىڭ قولىدىن يەنە بىر كەلگۈندى نايمان قەبىلىسىنىڭ خانى كۈچلۈكخان تارتىۋالدى. (نايمانلارمۇ ئەسلىدە شەرقتە ياشايدىغان قەبىلە بولۇپ، 1204-يىلى چىنگىزخاننىڭ زەربىسىدىن قېچىپ، شىمالىي ئۇيغۇرستانغا كېلىپ، پانالىق ئالغان ئىدى. كېيىن ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ، ئۆزىگە سەياسىي پانالىق ۋە يەر-زېمىن بەرگەن غەربىي ئىلىك خانلىقنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋالدى. ئاخىرىدا قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى ھېساپلانغان قەشقەرىيەنىمۇ بېسىۋالدى). شۇنداق قىلىپ، 362-يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

§5. قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت

قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتنىڭ ئۇزاقلىقى، تېررىتورىياسىنىڭ كەڭلىكى، ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى سەۋىيەسىنىڭ يۈكسەكلىكى جەھەتلەردە ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىدىن ھەم ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. بۇ دەۋىردە يېزا ئىگىلىكى، قول ساناتى ۋە قانچىلىك تارماقلىرى تەرەققىي قىلغان ئىدى. موشۇ ئاساستا مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ ئولتىراقلىشىش ۋە شەھەرلىشىش ھالىتى ئومۇملاشقان، ژىرىك ئىختىسادىي، سودا مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. موشۇ مەركەزلەردە مۇكەممەل شىپاخانىلار، ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، كاتتا جامىيلار، كارۋان سارايلىرى مەيدانغا كەلگەن. قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، ئوترار، فاراب، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەر ژىرىك مەدەنىيەت مەركەزلىرى ھېساپلىناتتى. شۇ زاماندا يېتىشىپ چىققان پەن-مەدەنىيەت ئەرباپلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي بېكىتىلىقلىرى بىلەن زامان ھۆسنىنى رەڭگا-رەڭ گۈللەر بىلەن بېزىگەن ئىدى. **شۇنىڭ ئۈچۈن بىز XI ئەسىر–ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى،** دەپ ئىشەنچلىك ئېيتالايمىز. موشۇ دەۋىردە قەد كۆتەرگەن ھاشامەتلىك بىنالارنىڭ قالدۇق ئىزلىرى، موشۇ دەۋىردە يېزىلغان ئىلمىي ئەسەرلەر، ئىجات قىلىنغان مۇزىكىلا تاكى بىزنىڭ زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى بىر مىللىون ئىككى يۈز مىڭ بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ئىدى. بۇ دۆلەتتە ئۇيغۇر تىل-يېزىغى دۆلەت تىل-يېزىغى ھېساپلىناتتى. ئىلىم ساھاسىدە بولسا، ئېھتىياجغا قاراپ پارس، ئەرەپ تىللىرىمۇ قوشۇمچە ئىشلىتىلەتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىكى ئۇيغۇر جەمىيتى فېودالىق جەمىيەت ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئىختىسادى بىلەن مەدەنىيىتىمۇ فېودالىق خاركتېردا بولۇشى تەبىي. بۇ جەمىيەتتە تۇرمۇشقا كېرەكلىك ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم-كېچەك، ئۆي-جاي ۋە باشقا تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئاساسىي كۈچ دېھقانلار، چارۋىچىلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئىدى. بۇلاردىن باشقا دىنىي خاراكتېردا بولسىمۇ، ئازدۇ-تولا بىلىمگە ئىگە زىيالىلار قاتلىمى بار ئىدى.

مەملىكەتتە تېچ شارائىتنىڭ تەمىن ئېتىلىشى، يەرگە ۋە كان بايلىقلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى، ئىچكى-تاشقى بازارلاردا سودا قىلىش ئەركىنلىكى، دۆلەت باج سەياسىتىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى قاتارلىق ئامىللار، ئىختىساتنىڭ گۈللىنىشىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، قاراخانىيلار دۆلىتىدە بايلىق مەنبەسى بولغان يەر ۋە كانلار دۆلەتنىڭ مۈلكى بولۇپ ھېساپلىنىغاتتى. بۇ مۈلۈك تۆۋەندىكىچە تەخسىم قىلىناتتى:

1. پادىشا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى، شۇنىڭدەك ئوردا خىراجىتى دۆلەت غەزنىسىدىن بېرىلەتتى.

2. ژۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بىلەن ئوردا خادىملىرى دۆلەتتىن بەلگۈلەنگەن مىقداردا ئايلىق-مائاش ئالاتتى.

3. دۆلەتنىڭ ئايرىم رايونلىرىنى ئىدارە قىلىدىغان مۈلكى ئەمەلدارلارغا دۆلەت تەرىپىدىن بەلگۈلۈك مىقداردا يەر تەخسىم قىلىپ بېرىلەتتى. بۇ ئەمەلدارلار ئۆزلىرىگە سيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرگە ئاشلىق تېرىپ ياكى ئىجارىگە بېرىپ پايدىلىناتتى.

4. مەھكىمە شەرىيەلەر، مېچىتلار، مەدرىسىلەر، كۈتۈپخانىلار ۋە خەيرى-ساخاۋەت ئورگانلىرىنىڭ خىراجىتىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئۇلارغىمۇ دۆلەت تەرىپىدىن يەر ئاجرىتىپ بېرىلەتتى. ئۇنداق يەرلەر «ۋەخپە» دەپ ئاتىلاتتى. «ۋەخپە» يەرلەرنىمۇ يەرسىز ياكى يېرى ئاز دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، شۇنىڭ كىرىمىدىن پايدىلىناتتى.

5. ئەكىن دېھقانلار، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېرىگە ئىگە بولۇپ، ئىگىلىك ئىشلىرىدا ھېچ كىمگە بېقىنماتتى. ئۇلارنىڭ يەرلىرى خۇسۇسىي مۈلۈك ھېساپلىناتتى. ئۇ يەرلەر ياكى ئاتا-بوۋىسىدىن مىراس قالغان، ياكى پۇل تۆلەپ دۆلەتتىن سېتىۋالغان يەرلەر ئىدى، ئۇلار دۆلەتنىڭ بېجىنى تۆلىگەندىن كېيىن، قالغان مەھسۇلاتقا تامامەن ئۆزلىرى ئىگە ئىدى.

قان بايلىقلىرىدىن پايدىلانغۇچىلارمۇ دۆلەتكە بەلگۈلۈك مىقداردا باج تۆلەتتى. ژۇقارقى ئىجتىمائىي تەخسىمات ۋە يەردىن، كاندىن پايدىلانغۇچىلارنىڭ ھوقۇقلىرى قانۇن تەرىپىدىن

ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت (ئىمام بۇخارىي) (810-872)

ئۇ ئەھلى ئىسلامنىڭ يېتەكچىسى، دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ شانلىق ئۆلگىسىدۇر.

ئىمام بۇخارىي مىلادىنىڭ 810-يىلى بۇخارىدا تۇغۇلۇپ 872-يىلى سەمەرقەنتكە يېقىن بەرتەڭ يېزىسىدا ۋاپات بولغان. ئۇ پەۋقۇلئادە زېرەك، تالانتلىق ھەم تىرىشچان ئادەم بولغان. ئۇ 16 ياشقا كىرگەندە «قۇرئان كەرىمنى» يادقا ئوقۇيالايدىغان، ئەرەب تىلىدا بىمالال سۆزلىشەلەيدىغان ھەم 10000 ھەدىسنى يادقا ئېيتىپ بېرەلەيدىغان دەرىجىگە يەتكەن. شۇ يىلى ئانىسى ھەم ئاكىسى بىلەن بىللە مەككە مۇكەررەمەگە بېرىپ، ھەج پەرزىنى ئادا قىلغان. شۇ چاغدىلا ئىلمىي ھەدىسنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۇنى رەتلەپ چىقىشنى ئۆز ئالدىغا مەخسەت قىلىپ قويغان. موشۇ مەخسەتتە ئەرەبىستاندا قېلىپ، ھىجاز، يەمەن، ئىران، ئىراق، شام ۋە مىسىر مەملىكەتلىرىگە بېرىپ، شۇ مەملىكەتلەردىكى ئالىملار ۋە مۇھەددىسلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلاردىن كەمتارلىق بىلەن ئۆگەندى ۋە پايدىلىق مەسلىھەتلەرنى ئالدى.

ئىمام بۇخارىي شۇ زاماندا تارقىلىپ ژۈرگەن «ھەدىسلەرنىڭ» بارلىغىنى توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ ئىشەنچىلىك، توغرا (سەھىھ) ھەدىسلەردىن 9000نى تاللاپ چىقىپ، رەتلەپ، كىتاپ قىلىپ تۈزۈپ چىقتى. بۇ كىتاۋىغا «سەھىھۇل بۇخارىي» دەپ نام قويدى. بۇ كىتاپ دۇنيا ئالىملىرى تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىندى. موشۇ خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «ئىمام بۇخارى» دىگەن ئالىي ئۇنۋان بېرىلدى.

قىسقىسى، ئىسلام دىنى ئەرەپستان يېرىم ئارىلىدا مۇھەممەت پەيغەمبىرىمىز تەرىپىدىن تەشەببۇس قىلىنغان ۋە چارىيالار تەرىپىدىن قۇۋۋەتلەنگەن بولسىمۇ، ئىسلام دىنىنى چۈشەندۈرىدىغان «ھەدىس شەرىفنى» تۈزۈپ چىققۇچى ئالىم ئۇيغۇر پەرزەندى ئىمام بۇخارىيدۇر.

ئىلاۋە:

ئىمام بۇخارىي مىلادىنىڭ 810-يىلى غەربىي تۈركىستاندىكى بۇخارا شەھىرىدە ئۇيغۇر تىللىق ئابدۇللىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دىنىي كىتاپلاردا ئۇنىڭ قايسى خەلق، قايسى قەبىلىگە مەنسۇپ ئېكەنلىگى ئېنىق ئېيتىلمىغان. چۈنكى ئىسلام دىنىدا مىللىي چېگارا بولمايدۇ. بىراق تۆۋەندىكى فاكتلارغا ئاساسەن بىز ئۇنى ئۇيغۇر پەرزەندى دەپ مۆمىيەنلەشتۈرەلەيمىز:

1. مەخمۇت قەشقەرىي ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئەسەرىدە: «غەربىي تۈركىستاننىڭ بۇخارا شەھىرىدە ۋە ئۇنىڭ كۆپىرەك ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلەر ياشايدۇ» دەپ كېسىپ ئېيتقان.
2. ئۇ زاماندا بۇخارا شەھىرى قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەۋەسى ھېساپلىناتتى.
3. ئىمام بۇخارىينىڭ ئۆزى پارىسىيلارنىڭ شىئە مەزھىبىدە ئەمەس، تۈركىيلەرنىڭ سۈننىي مەزھىبىدە ئىبادەت قىلاتتى. مانا موشۇ فاكتلار ئۇنىڭ باشقا مىللەتكە ئەمەس، ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ ئېكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەبۇ نەسر فارابىي (870-950)

بۇزات مىلادىنىڭ 870-950 يىللىرى ئارىلىقىدا ياشىغان. مەشھۇر ئالىم، فىلوسوف، مۇزىكا ئۇستازى ۋە تەرجىمان، ئۇ فاراب شەھىرىنىڭ ۋاسىج قەلئەسىدە «توققۇز ئۇيغۇرنىڭ» قارلۇق قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان، ھەربىي ئوفىسېر ئۇزلۇقنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ياش ۋاقتىدىلا ئىلىم ئۆگىنىشكە ئامراق، تىرىشچان ۋە ئىستېداتلىق تالىبە بولغان ئىدى. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى پىششىق ئۆگەندى. كېيىن پارس تىلىنىمۇ پىششىق ئىگەللىدى. 30 ياشتىن ئاشقان ۋاقتىدا ئىلىم ئۆگىنىش ئارزۇسىدا شۇ زاماننىڭ ئىلىم-مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان باغدات شەھىرىگە كەلدى. ئۇ باغداتقا كەلگەندىن كېيىن ئەرەپ، گرېك تىللىرىنى ۋە لوگىكا ئىلمىنى ئۆگەندى. كېيىن ھەرران شەھىرىگە بېرىپ، پەلسەپە، لوگىكا، تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن يېقىن شەرىق ئەللىرىنى سەياھەت قىلدى. سۇرىيەدىكى ھەمەدان خانلىقىنىڭ سۇلتان سارىيىدا ئۆتىدىغان ئىلمىي كېڭەش-مەسلىھەتلەرگە قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ يېتۈك ئىلمى ۋە مۇزىكا ساھاسىدىكى تالانتى بىلەن زور ئابرويغا ئىگە بولدى. ئاخىرىدا دۆلەت سارىيىدا ئىپتىراپ قىلىنىپ «دۆلەت ئۇستازى» دېگەن ئاتاققا ئىگە بولدى.

ئالىم ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇن ئىلمىي ئەمگەكلەرنى يازدى. ئۇ: «ئېھسائۇل ئۇلۇم» (پەنلەرنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشى)، «ئۇيۇنۇل مەسائىل» (مەسىلىلەرنىڭ نېگىزلىرى)، «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ قاراشلىرى توغرىسىدا»، «بەخت توغرىسىدا»، «ئەقىل ھەققىدە»، چوڭ لوگىكا كىتاۋى، «خىمىيا ئىلمىنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا»، «ئادەمنىڭ ئورگانىزمى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان.

ئۇنىڭ سىرتىدا قېدىمىي گرېك فىلوسوفلىرى ۋە ئالىملىرىدىن ئارىستوتېل، پىتولومېي، ئېۋكلىد، پادفېر، ئافرودىتىسكىيلارنىڭ ئەسەرلىرىنى شەرھلەيدىغان ئەسەرلەرنى يازغان. ئىلمىي كاتالوگدا فارابىي ئەسەرلىرىدىن 160 خىلى كۆرسىتىلگەن.

ھازىرقى كۈندە فارابىي تەلىماتىنى ئۆگىنىش ئىشى: فرانسىيا، ئامېرىكا، تۈركىيا، سۇرىيا، مىسىر، ئىراق، پاكىستان قاتارلىق مەملىكەتلەردە ئېلىپ بېرىلماقتا ۋە تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلماقتا. ئەندى، ئالىمنىڭ مىللىي تەۋەلىكى مەسىلىسىگە كەلسەك، ۋەتەندىشىمىز پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 1997-يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» دېگەن كىتاۋىدا ئەبۇ ناسىر فارابىي ئۇيغۇر ئالىمى ئىكەنلىكىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (980ـ1037)

ئوتتۇرا ئاسىيادە ئىبن سىنانىڭ نامىنى ئاڭلىمىغان كىشىلەر، بەلكىم، بولمىسا كېرەك. ئۇ پەيلاسوپ، ئالىم، تەرجىمان ۋە ئاتاقلىق تېۋىپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىبن سىنا 980ـيىلى بۇخارىغا يېقىن ئەفشان يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، 1037ـيىلى 57 يېشىدا ئىسپەھاندا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ئابدۇللاـ تاجىك، ئانىسى ساتارىبانۇ بولسا سوغدى قىزى ئىدى. دېمەك، ئۇنىڭ ئائىلەۋى كېلىپ چىقىشى تاجىك. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىز ئىبن سىنانى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەرباپلىرى بىلەن بىر قاتاردا ھېسابلايمىز. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بۇخارا شەھىرىدە ئۆتكەن. ئۇ: مۇھەممەت مۇسا خارەزمى، ئەبۇ ناسىر فارابى قاتارلىق ئۇيغۇر ئالىملىرىنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۇلارنىڭ تەلىماتىنى ئۆگەنگەن. ئۆزى بىلەن زاماندىش بولۇپ ياشىغان ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، ئەبۇ سۇھەيل ئەلمەسىھ كەبى چوڭ ئالىملار بىلەن يېقىن ئىلمى ئالاقىدە بولغان.

ئىبن سىنانىڭ پەلسەپە، لوگىكا، ماتېماتىكا، تىبابەتچىلىك، تەبىئەتشۇناسلىق، مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات مەسىلىلىرىگە ئائىت 240 پارچە ئىلمى ئەمگىكى بار. ئىب سىنا موشۇ ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە مۇناسىپ ھەسسىنى قوشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇس ئالىمى م.ئىسكاكوۋ ئىبن سىنا توغرىلىق پىكىر بايان قىلىپ:

«بىرۇنىيدىن كېيىن ئۆتكەن ئۆمەر ھەييام، نەسىردىن تۇسى، تاراغاۋ ۋۇلۇقبېك ۋە باشقا مەشھۇر ئالىملار ئۇنى ئۇستاز سۈپىتىدە قىزغىن مەدھىيىلىگەن»ـدېسە، ئۆزبەك مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى مۇزەپپەر خەيرۇللايېۋ:

«ئىبن سىنا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇق پەرزەندى ئىدى. ئۇ ئۆز پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى بىلەن ھەممىدىن ئاۋال ئۆز خەلقىنى ئۇلۇغلىدى، ئابرويىغا ئابروي قوشتى» دېگەن ئىدى.

ئىماددىن قەشقەرىي

قاراخانىيلار دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان بۈيۈك ئالىملارنىڭ بىرى، مەشھۇر تېۋىپ ئىماددىن قەشقەرىيدۇر. بۇ زات X ئەسىردە خاقانلىقنىڭ پايتەختى قەشقەر شەھىرىدە ياشاپ، ئىلمى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ باش ۋاقتىدا قەشقەردىكى «مەدرىسەى ساچىيەدە» ئوقۇپ، ئىلىم ـ پەننىڭ ھەر قايسى ساھالىرى بويىچە چوڭقۇر بىلىم ئالغان، بولۇپمۇ تىبابەت ئىلمى ساھاسىدا ئاتاقلىق ئالىم بولۇپ يېتىشكەن. ئۇنىڭ كېسەللەرنى داۋالاپ، ساقايتىش ئىقتىدارى ناھايىتى زۇقۇرى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن پادىشا سۇتۇق بۇغراخان ئۆزى ياكى يېقىنلىرى ساقسىز بولۇپ قالغاندا، موشۇ زاتقا مۇراجىئەت قىلاتتىكەن. ئۇ كىشى كېسەل داۋالاشتىن سىرتىدا تىببىي ئىلىم بويىچە مۇددەرىس «شەرھى ئەلقانۇن» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى. ئۇ بۇ كىتاۋىدا ئىبن سىنانىڭ «ئەلقانۇن» ناملىق كىتاۋىنى شەرھىلىگەن. ئۆزىنىڭ ئىلمى ئەمگىكىنى سۇتۇق بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان.

شۇ دەۋردە، يەنى XI ئەسىردە مۇھەممەتىمىن ياركەندىي دېگەن يەنە بىر ئاتاقلىق تىبابەت ئالىمىنىڭ ئۆتكەنلىگى مەلۇم. ئۇ زات چوڭ مەدرىسىلەردە مۇددەرىسلىك قىلىشىنىڭ سىرتىدا «زىياۋۇل قۇلۇپ» (قەلب نۇرلىرى) ناملىق ئىلمى ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بۇ زات مۇھەررىخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ئىككىنچى ئىبن سىنا دېگەن ئاتاققا ئىگە بولغان.

ئەلائىددىن مۇھەممەت خوتەنىي (1160_1218)

بۇ زات 1160-يىلى خوتەن شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆسمۈر ۋاقتىدا ئۆز يۇرتىدىكى مەدرىسىلەرنىڭ بىرىدە بىلىم ئالغان. كېيىن قەشقەر شەھرىگە كېلىپ، «مەدرىسەي ساچىيەدە» ئوقۇغان. ئۇ ئەرەپ، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلگەنلىكى سىرتىدا، تىببىي ئىلمىنى چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرگەن يېتۈك ئالىم ئىدى.

ئەلائىددىن خوتەن شەھرىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز كەسىپ بويىچە شىپاخان ئېچىپ، كېسەللەرنى داۋالىغان. مەدرىسىلەردە مۇددەرىس بولۇپ، دەرس ئۆتكەن. ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ «زۇدەتۇل قەۋەنىل ئىلاج» (داۋالاش دەستۇرلىرى)، «ئەلفىقھۇت تىببىيە» ناملىق كىتابلارنى يازغان.

بۇ كىشى يەنە يېتىلگەن ئىسلام ئالىمى ئىدى. تارىختىن مەلۇمكى، چىنگىزخان ئەسكەرلىرىدىن زەربە يەپ غەربكە چېكىنگەن نايمان خانى كۈچلۈك 1212-يىلى قىتانلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، تارىم ۋادىسىنى بېسىۋالغان ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كەچتۈرۈپ، 1000 يىل بۇرۇنقى شامان دىنىغا قايتىشقا مەجبۇر قىلماقچى بولدى. موشۇ مەخسەتتە 1214-يىلى خوتەن شەھرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سەيناغا 3000دەك ئىسلام ئالىملىرىنى يىغدۇرۇپ، دىنىي بەھس مۇنازىرە ئۇيۇشتۇرىدۇ. موشۇ مۇنازىرىدە ئەلائىددىندىن يېڭىلىپ قالغان كۈچلۈك خان چىدىماسلىق قىلىپ، ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، ئەللائىددىن باشلىق 300دەك ئىسلام ئالىملىرىنى نەق مەيداندا شېھىت قىلىدۇ. ئەينە شۇ مەيداندا ھازىر ئۇلۇق ئالىم ئەلائىددىننىڭ مازارى بار.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019_1085)

بۇ زات قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يازلىق پايتەختى بالاساغۇندا تۇغۇلغان. 1019-1085 يىللار ئارىلىغىدا ئاۋال بالاساغۇندا، كېيىن بولسا قەشقەردە ياشىغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشىغان دەۋرى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ راسا گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى ئىدى. بۇ دەۋردە: «تارىخىي كاشىغەر»، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، «ئەسرارۇل رىياسەت» ۋە باشقا داڭلىق ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. شۇ قاتاردا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت-سائادەت كەلتۈرگۈچى بىلىم) ناملىق مەشھۇر دىداكتىك داستانى ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ داستان ئىجتىمائىي تۇرمۇش، پەلسەپە، ئەدىبىيا، تارىخ ۋە سەياسەت مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ ھەجىملىك ئېپىك داستاندۇر. ئۇ تەبىي ۋە ئىجتىمائىي ئىلىمنىڭ كۆپلىگەن ساھالىرىغا چېتىلىدۇ.

بۇ ئەسەر ئۆز دەۋرىنىڭ تەڭداشسىز بۈيۈك ئەسەرى بولۇپلا قالماستىن، ئوتتۇرا ئەسىردىكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭمۇ نادىر ئۈلگىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ھازىرقى زاماندا دۇنيادىكى كۆپلىگەن ئەللەردە ۋەگىنىلمەكتە ۋە تەتقىق قىلىنماقتا.

ماخمۇت قەشقەرىي (1008-1105)

X ئەسىردە ياشاپ، ئىلمىي-تەتقىقات پائالىيەت ئېلىپ بارغان تىلشۇناس ئالىم ماخمۇت ھۈسەيىن ئوغلى قەشقەرىيدۇر. ئۇ ئۆز تەخەللۇسىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئەسلى قەشقەرلىك بولۇپ، قېدىمىي ئۇيغۇر يۇرتى ئوپالدا تۇغۇلغان ھەم شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

ماخمۇتنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق قامۇسىي ئەسەرى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلۇغ نامەيەندىسىدۇر. ئالىم شۇ زاماندىكى تۈركىي تىللارنىڭ دىئالېكتلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ: «خاقانىيە تىلى، يەنى قەشقەر تىلى تۈركىي تىللارنىڭ ئاساسىي دىئالېكتىدۇر» سەپ خۇلاسە چىقارغان. بۇ ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ نۇرغۇن ساھالىرىغا چېتىلىدىغان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئاساس سالغان ئەسەردۇر. ئالىم بۇ كىتاۋىنى 1072-1074 يىللىرى يېزىپ چىقىپ، شۇ چاغدىكى باغدات خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاھ مۇقتەدىي بىن ئەمرۇللاھقا تەغدىم قىلغان. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، ئۇ چاغدىكى باغدات خەلىپىلىكى سەلجۇق ئىمپېرىيىسىنىڭ كونتروللىغى ئاستىدىكى دىنىي ئورگان بولۇپ، بىقىندا ئورۇندا تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن پۈتكۈل ئەرەپ دۇنياسى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى.

ماخمۇت قەشقەرىي ئاخىرقى ئۆمرىنى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكۈزۈپ، 97 يېشىدا قەشقەردىكى ئوپالدا ۋاپات بولغان.

ئوپال شەھىرىدە ئۆز ۋاقتىدا ماخمۇت قەشقەرىي ئاچقان ھەم مۇدەررىسلىك قىلغان «ھەزرىتى موللام مەدرىسىسىنىڭ» خارابىسى ۋە ماخمۇت قەشقەرىينىڭ قەبرىسى ھازىرمۇ بار.

شەرەپ ئەلزامان تاھىر (مەرۋەزىي)

مىلادىنىڭ 1046-1120 يىللىرى يەنى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋە XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى. ئۇ جۇغراپىيە، تارىخ، تىبابەتچىلىك ۋە زوولوگىيا ئىلىملىرىنىڭ يېتۈك بىلىمدانى ئىدى. مەرۋەزىينىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىردىن-بىر ئەسەرى «تەبىئەت ئۇل ھەيۋاندۇر». مۇئەللىپ بۇ ئەسەرىدە ئازىيا قىتئەسىدە ياشايدىغان خەلقلەر، بۇ ئەللەرنىڭ جۇغراپىيەسى، ئېرىقشۇناسلىق زوولوگىيا ۋە تىبابەتچىلىككە ئائىت كۆپلىگەن مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. مۇئەللىپ ئۆز كىتاۋىدا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆپلىگەن نەقىللەرنى كەلتۈرگەن بۇ كىتاپ 1936-يىلى ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدىكى دۆلەت كىتاپخانىسىدىن تېپىلغان، كېيىن ئۇنىڭ ئايرىم باپلىرى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئالىم ئەسلى ئوتتۇرا ئازىيادىكى مەرۋە شەھىرىدىن بولۇپ، شۇ زاماندا ئوتتۇرا ئازىيادە ھۆكۈمرانلىق قىلغان سەلجۇق سۇلتانلىرى «مەھمۇت I، بۇرقارۇق، ماخمۇت II، سۇلتان سەنجەرلەرنىڭ دەۋرىدە ئوردا تېۋىپى بولغان ۋە ئىلمىي-تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، «تەبىئەت ئۇل ھەيۋان» 4 قىسىمدىكى تەركىپ تاپقان ئىكەن.

بىرىنچى قىسىمدا، ئازىيادىكى ھەر قايسى ئەللەردە ياشايدىغان خەلقلەرنى تەپسىلىي تونۇشتۇرىدۇ. ئىككىنچى قىسىمدا، موشۇ ئەللەردە ياشايدىغان ھايۋاناتلار دۇنياسى تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئۈچىنچى قىسىمدا ئۇچار قۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ. تۆرتىنچى قىسىمدا قۇرۇت-قوڭغۇز ۋە ھاشارەتلەر قاتارلىق ئۇششاق جانلىقلار دۇنياسى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

دېمەك، بۇ جانلىق دۇنياسىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان قامۇسىي ئەسەر، ئۇنىڭ مۇئەللىپى بولسا كۆپ ئىلىملارنى بىلىدىغان يېتۈك بىلىمدان ئەللامەدۇر.

ئۆمەر ئىبن ئىبراھىم ئەل ھەييام (1048_1131)

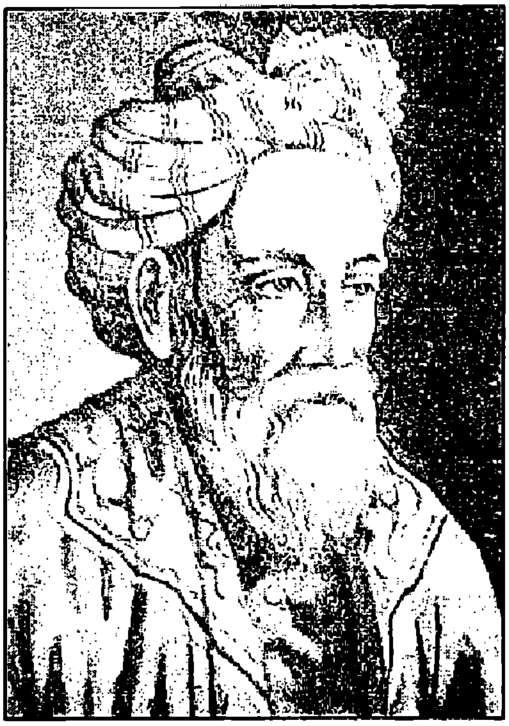

ئۆمەر ھەييام ئىران تىللىق ئىبراھىمنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەرباپلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان زىرىك شەخستۇر.

بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ھەم پائالىيەت سەھنىسى بولغان نىشاپۇر شەھىرى تارىختا ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ تەۋەسى بولۇپ كەلگەن. 1040-يىلغىچە سۇلتان مەسئۇت ھۆكۈمرانلىقىدىكى غەزنەۋىيلەر دۆلىتىنىڭ تەۋەسى ئىدى. بۇ دەۋردىكى ھاكىمىيەت ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا بولغانلىقى، ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇر تىللىق خەلقلەر بولغانلىقى ئۈچۈن مەدرىسىلەردىكى ئوقۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا ژۈرگۈزۈلەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆمەرنىڭ ئۇستازلىرى شۇ زاماندىكى مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىملىرى بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرشۇناس ئالىم ئىسقاقوۋ: «ئۆمەر ھەييامنىڭ ئالىم بولۇپ يېتىلىشىگە ئۇنىڭ پېشۋالىرى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان ئىدى»-دېيدۇ.

ئۆمەر ھەييام ئاسترونوم، فىلوسوف ۋە شائىردۇر. ئۇ مەلىكشاھ ئوردىسىدا ئاسترانومىيا، رەسەتخانە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ 17 يىل ئىشلىگەن. مۇشۇ جەرياندا «زىجى مەلىكشاھ»، «تەقۋىمى جالالى» ناملىق كالېندار تۈزۈپ چىققان. ئۇ ئۆمرىدە 50 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «كائىنات ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرى»، «مەۋجۇدىيەت ھەققىدە رىسالە»، «ئېۋكلىد كىتاۋىنىڭ مەقەددىمىسىگە شەرھى»، «نورۇزنامە»، «رۇبائىيات ئۆمەر ھاييام» قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلىرى بار.

ئەخمەت يۈگنەكىي

ئەخمەت ماخمۇت ئوغلى يۈگنەكىي XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۇيغۇر ئەدىبىدۇر.

ئەدىبنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىن-بىر ئەسەرى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» (ھەقىقەتلەر ئىشىگى) ناملىق داستانىدۇر. بۇ داستان جەمى 14 باپ، 256 بېيىتتىن تۈزۈلگەن. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە: دەسلەپكى بابلاردا ياراتقۇچى تەڭرىگە ھەمد، پەيغەمبىرىمىزگە نەئىت، چاريارلارغا مەدھىيە بىلەن باشلانغان. داستاننىڭ ئۈچۈنچى بابىدا خەلىفە پەرۋەر، ئادىل ۋە سېخى پادىشانى مەدھىيىلەيدۇ. ئاساسىي قىسمىدا بولسا، بىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقى، نادانلىقنىڭ زىيانلىقى توغرىلىق پەندى-نەسىھەتلەر بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلاردا مەرتلىك، سېخىلىقنىڭ بۈيۈكلىكى، بېخىللىقنىڭ پەسكەشلىكى بايان قىلىنىپ، كىتابخانلارنى ئالىيجاناپ، گۈزەل ئەخلاقلىق بولۇشقا چاقىرىدۇ.

قىسقىسى بۇ داستان كىشىلەرنى مەنىۋىي جەھەتتىن بەركاماللىققا يېتەكلەيدىغان دىداكتىك ئەسەر بولۇپ، قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى جەمىيەتنىڭ مەنىۋىي يۈكسەكلىكىنى، ئەخلاقىي نورمىلىرىنى كۆرسىتىدىغان باھالىق ھۆججەت.

ھازىر «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانىنىڭ ئۈچ نۇسخا كۆچۈرمىسى بار. بىرىنچى نۇسخا 1444-يىلى سەمەرقەنتتە كۆچۈرۈلگەن، ئىككىنچى نۇسخىسى 1480-يىلى كۆچۈرۈلگەن، ئۈچىنچى نۇسخىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن: بۇ نۇسخىلارنىڭ ھەممىسى ھازىر ئىستانبۇل شەھىرىدىكى «ئايا سوفىيا» كىتابخانىسىدا ساقلانماقتا.

ئەخمەت يەسسەۋي (1086_1166)

ئەخمەت يەسسەۋي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى ۋە تەسەۋۋۇپ-سوپىزم ئىلمىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى. ئۇ 1086-ژىلى ھازىرقى تۈركىستاندىكى يەسسە شەھرىدە ئىبراھىم شەيخنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا يۇسۇپ ھەمدانىي قاتارلىق چوڭ سوپىلاردىن تەلىم ئالغان. ئۆزىمۇ سوپى بولۇپ يېتىشكەن. شائىرلىق ئۇنىڭ تۇغما تالانتى ئىدى. موشۇ ئىككى خىسلەت ئۇنى سوپىزم ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى قىلىپ يېتىشتۈرگەن. «دىۋانى ھېكمەت» كىتاۋىنىڭ يېزىلىشىغا ئاساس بولغان. ئۇ زامانىدا تۈركىستان شەھىرى قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەۋەسى بولۇپ، غەربىي تۈركىستان ئىلىك خانلىقىغا بېقىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇنى قاراخانىيلار دەۋرى يېتىشتۈرگەن نامايەندىلەرنىڭ بىرى دەپ ھېساپلايمىز.

شائىرنىڭ «دىۋانى ھېكمەت» كىتاۋى ئەڭ ئاممىۋىلىقتا ئىرىشكەن، بۇنىڭ سەۋەۋى بىرىنچىدىن، شائىر ئۆز كىتاۋىدا ئادەملەرنى دىيانەتلىك، ئادىل، پاك ياشاشقا، ئۆز ئارا بىر-بىرىگە مۇرۇۋۋەتلىك بولۇشقا چاقىرغان. ئاچ كۆزلۈك، خەسىسلىك ئوخشاش يامان ئادەتلەرگە نەپرەت ئوقۇغان. ئىككىنچىدىن، شائىر ئۆز شېئىرلىرىنى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا چۈشىنىشلىك قىلىپ يازغان. ئۇنىڭ ھېكمەتلىرىنى ھەر قانداق ئۇيغۇر بالىسى ئوقۇپلا چۈشىنەلەيدۇ. ھازىر موشۇ كۈندىمۇ، «دىۋانى ھېكمەت» بەزى ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ تەۋەرۈك مۈلكى بولۇپ ساقلانماقتا.

ئەخمەت يەسسەۋي ئالەمدىن ئۆتۈپ، 230 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن پۈتكۈل تۈركىستاننى بىرلىككە كەلتۈرگەن ساھىپقىران ئەمىر تىمۇر شائىرغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن پۈتۈن چىقىمىنى غەزنىدىن بېرىپ، ھازىرقى ئەخمەت يەسسەۋي مەقبەرىسى (ماۋزولېينى) ياساتقان. ماۋزولېينىڭ تۈنجا لايىھەسىنى ئەمىر تىمۇر ئۆزى سىزىپ بەرگەن. مەقبەرىنى ياساشقا پۈتۈن تۈركىستاننىڭ ئاتاقلىق ئۇستىلىرى بىلەن ناققاشلارنى جەلىپ قىلغان. شۇنداق قىلىپ، پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرگە ئۇلۇق بىر زىيارەتگاھنى تەغدىم قىلغان.

ئوتتۇرا ئازىيانى روسسىيا ئىمپېرىياسى بېسىۋالغان ئىككى ئەسىردىن بېرى بۇ ماۋزولېي رېمونت قىلىنماستىن، مەقبەرە كومپلېكسى بۇزۇلۇشقا باشلىغان ئىدى. كېيىنى ژىللاردا تۈركىيا ھۆكۈمىتى 15 مىللىون دوللار چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ نەققاش ئۇستىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، بۇ مەقبەرىنى رېستاۋراسىيا قىلىپ، ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىنلا، يۇنېسكونىڭ ھامىيلىقىدا تۈركىستان شەھىرى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 1500 ژىللىق تويىنى ئۆتكۈزۈش مۇمكىن بولدى.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

قاراخانىيلار دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان پەن-مەدەنىيەت ئەرباپلىرى يۈزلەپ سانىلىدۇ. بىز مىسال تېرىقىسىدە شۇلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلەندۇق.

قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەجەرىسى

№	ئىسمى	ۋاقتى
1	كۆل بىلگە قىدىرخان	850-880
2	بازىرخان	880-890
3	ئوغۇلچاق	890-933
4	سۇتۇق بۇغراخان	933-956
5	مۇسا بۇغراخان	956-958
6	سۇلايمان ئارسلانخان	958-970
7	ئەلى ئارسلانخان	970-998
8	ئەخمەت توغانخان I	998-1018
9	مەنسۇر ئارسلانخان	1018-1024
10	ئەخمەت توغانخان II	1024-1025
11	يۇسۇپ قادىرخان	1026-1032
12	سۇلايمانخان ئارسلانخان	1032-1043

شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى

№	ئىسمى	ۋاقتى
1	سۇلايمان ئارسلانخان	1043-1056
2	مۇھەممەت بۇغراخان	1056-1057
3	ئىبراھىمخان	1057-1057 (ئىككى ئاي)
4	مۇھەممەتخان (توغرۇل قاراخان)	1057-1074
5	ئۆمەرخان (توغرۇل تېكىن)	1074-1074
6	ھارۇن بۇغراخان II (ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان)	1074-1103
7	ئەخمەتخان	1103-1129
8	ئىبراھىمخان II	1129-1159
9	مۇھەممەتخان II	1159-1205
10	يۇسۇپخان	1205-1205
11	مۇھەممەتخان III	1205-1210

غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى:

№	ئىسمى	ۋاقتى
1	مۇھەممەت ئىبنى ناسىر	1043-1052
2	ئىبراھىم ئىبنى ناسىر (بۇغرا تېكىن)	1052-1068
3	شەمسۇلمۇلۇك	1068-1080
4	خىزىرخان	1080-1081
5	ئەخمەتخان I	1081-1089
6	ياقۇپخان	1089-1095
7	مەسئۇتخان I	1095-1097
8	سۇلايمانخان	1097-1097
9	ماخمۇتخان I	1097-1099
10	جەبرەئىلخان	1099-1102
11	مۇھەممەت ئارسلانخان (مۇھەممەتخان II)	1102-1132
12	ئىبراھىمخان II	1132-1132
13	ماخمۇتخان II	1132-1141
14	ئىبراھىمخان III	1141-1156
15	ئەلىخان	1156-1160
16	مەسئۇتخان II	1160-1178
17	ئىبراھىمخان IV	1178-1204
18	ئوسمان بۇغراخان	1204-1212

تەجربە-ساۋاقلار

هۆرمەتلىك كىتابخان!

ژۇڭغۇرىدا قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قىسقىچە تارىخىنى كۆرۈپ چىقتۇق. بۇ تارىختىن بىز ئالىدىغان تەجربە-ساۋاقلار مونۇلار:

1. دۆلەتنىڭ ھۇلى-مىللەت، يەنى ئاۋام خەلق. دۆلەتنى تەشكىل قىلغان مىللەتنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقى ۋە مەنىۋى ساپاسى (ئاڭلىقلىقى، ۋەتەنپەرۋەرلىكى ۋ.ب.) شۇ دۆلەتنىڭ روناق تېپىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. قاراخانىيلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياغمالار بىلەن قارلۇقلار ئىتتىپاق بولىۋېدى دۆلەت گۈللەندى، روناق تاپتى، مىللەت ئەركىن ۋە بەختىيار ياشىدى. بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ ۋەكىللىرى (سۇلتان مۇھەممەتخاننىڭ ئىككى قەبىلىدىن بولغان ئىككى ئايالى) ئۆز ئارا دۈشمەن بولىۋېدى، قانلىق پاجىە كېلىپ چىقتى، سۇلەت ۋەيران بولدى، مىللەت سەرسان بولدى. دېمەك، دۆلەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن مىللەتنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ئاڭلىقلىقى بولۇشى كېرەك.

2. دۆلەتنىڭ بىر مەركەزدىن باشقۇرۇلۇشى ۋە تېررىتورىياسىنىڭ پۈتۈنلۈكى شۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. قاراخانىيلار دۆلىتى بىر مەركەزدىن باشقۇرۇلۇپ، تېررىتورىياسى پۈتۈن بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتا، بۇ دۆلەت گۈللەندى ۋە قۇدرەت تاپتى. مەملىكەت شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ، پارچىلىنىپ كېتىۋېدى، دۆلەت ئاخىرى ۋەيران بولدى. دېمەك، دۆلەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ سەياسىي جەھەتتىن بۆلۈنۈپ كېتىشىگە يول قويماسلىق كېرەك.

3. تېگى يات خەلقلەرنىڭ دۆلەت تەۋەسىگە كىرىپ ئورۇنلىشىۋېلىشىغا، ئاستىرتىن كۈچ توپلاپ، ئۆزىگە قارشى چىقىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىق كېرەك. شىمالىي ئىلىك خان تېگى يات بولغان قاراقىتانلارنىڭ ئۆز تېررىتورىياسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىشىغا، ئاستا-ئاستا كۈچ توپلاپ ئۆزىگە قارشى چىقىشىغا، ئاخىرىدا ھۇجۇم قىلىپ، ئىلىك خانلىقىنىڭ مەركىزى بالاساغۇن شەھىرىنى تارتىۋېلىشىغا يول قويۇپ، چوڭ خاتا قىلغان. بۇنىڭ ئاقىۋىتى پۈتۈن قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشىغا ئېلىپ كەلدى.

4. دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى-پادىشا. دانا، ئادىل، خەلقپەرۋەر پادىشا-مىللەتنىڭ بەختى. ئەقىلسىز، زالىم، شەخسىيەتچى پادىشا-ئۇ مىللەتنىڭ شورى! ئادىل، دانا سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى باشقۇرغان زاماندا، دۆلەت گۈللىدى ۋە قۇدرەت تاپتى. ئەقىلسىز، شەخسىيەتچى ماخمۇتخان II شەرقىي تۈركىستاننى، ئوسمان بۇغراخان غەربىي تۈركىستاننى باشقۇرغان زاماندا، دۆلەت مۇنقەرىز بولۇپ، مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلدى، مىللەتنىڭ بەختسىز كۈنلىرى باشلاندى.

5. باي ئىقتىسات، گۈللەنگەن مەدەنىيەت، قۇدرەتلىك دۆلەت مۇداپىەسى ۋە توغرا تاشقى سەياسەت شۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە قۇدرەتلىك بولۇشىنىڭ كاپالىتى. دۆلەتنى باشقۇرغۇچىلار موشۇ 4 ئاساسنى چىڭ تۇتالىسا، ئۇنىڭ دۆلىتى گۈللىنىدۇ، روناق تاپىدۇ. ئەگەر موشۇ ئاساسنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويسا، ئۇنىڭ دۆلىتى ھالاك بولىدۇ. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ گۈللىنىش ۋە ھالاك بولۇش تارىخى بىزگە موشۇ ساۋاقلارنى بېرىدۇ. كېلەچەكتىكى ئەۋلادلار بۇ ساۋاقلارنى ئۇنتىماسلىقى، ھەر قاچان ئەستە تۇتۇپ، ئۆز ئىشىدا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشى لازىم.

قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى (ئۇمەر ئىبراھىموۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 180-بەت).

12-باپ
موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسى

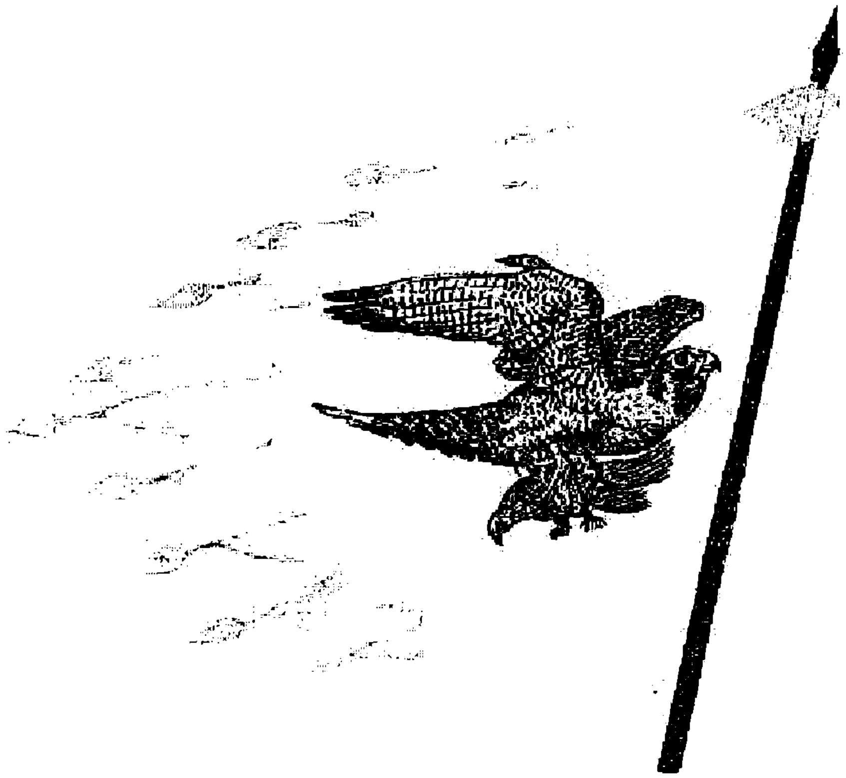

موڭغۇل دۆلىتىنىڭ بايرىقى

موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىنىڭ ھەربىي بايرىقى

بارچۇق ئارتتېكىن

چىڭگىزخان

XIII ئەسىرنىڭ بېشىدا مەركىزىي ئازىيادا يېڭى دۆلەت ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ موڭغۇللارنىڭ تۇنجا مىللىي دۆلىتى بولۇپ، ئۇنى يەسۇگەي باتۇرنىڭ ئوغلى تېمۇرچىن ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىدى. تېمۇرچىن 1206-يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، موڭغۇل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى رەسمىي جاكالىدى. قۇرۇلتاي تېمۇرچىننى موڭغۇل دۆلىتىنىڭ تۇنجا خانى قىلىپ سايلىدى ھەم ئۇنىڭغا چىڭگىزخان (دېڭىزلارنىڭ پادىشاسى) دەپ نام بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخ كىتاپلىرىدا بۇ دۆلەت «موڭغۇل دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن خاتىرىلەنگەن.

ئارىدىن 5 يىل ئۆتكەندىن كېيىن 1211-يىلى يازدا قورلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى يېڭى ئوردىدا موڭغۇل دۆلىتىنىڭ خانى چىڭگىزخان بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانى بارچۇق ئارتتېكىننىڭ ئۇچرىشىشى بولۇپ ئۆتتى. موشۇ ئۇچرىشىشتا ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ھەربىي-سەياسىي ئىتتىپاق تۈزۈلدى. يەنە بۇ ئىككى دۆلەت قوشۇلۇپ، بىر پۈتۈن دۆلەتكە ئايلاندى. كېلىشىم بويىچە، ھەر بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرىدىغان، پەقەت ئومۇمىي ئىشلاردا بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلىدىغان بولۇپ كېلىشتى. بۇ ھازىرقى زاماندىكى فېدېراسىيا تۈزۈمىگە ئوخشاتتى. بۇ فېدېراسىيادە چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇق خانلىق ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىندى. باۋرچۇق ئارتتېكىن بولسا، ئۇنىڭ ياردەمچىلىرىنىڭ بىرسى دەپ تونۇلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ بىرلەشمە ئاستا-ئاستا كېڭىيىپ، ئىمپېرىياگە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئەمەلىياتتا بولسا، بۇ بۇ بىرلەشمىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇش سالمىغى موڭغۇللارنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. مەسىلەن: چىڭگىزخان 1220-يىلى ئوتتۇرا ئازىياگە ھەربىي يۈرۈشنى باشلىغاندا 210000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن كەلگەن. موشۇ قوشۇننىڭ ئىچىدە موڭغۇل تىللىق ئەسكەرلەر 60000 ئۆپ-چۆرىسىدە بولۇپ، قالغان 150000 ئاساسەن ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەردىن ئىدى. ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغان سەردار-سەركەردىلەرنىڭ كۆپلىگى، ھەتتا چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىلىرى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەكىللىرى بولغان ئىدى. شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئەگەر چىڭگىزخان شۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىختىسادىي كۈچى، ھەربىي كۈچى ۋە ئادەم كۈچىگە تايانمىغىنا بولسا، ئۆزىنىڭ كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللىرىغا ۋە 60000 ئەسكىرىگە تايىنىپ، قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە مۇنچىلىك كۆپ ئەللەرنى بېسىۋېلىپ، بۈيۈك ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىككىنچىدىن، ئىمپېرىيانىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا ئىشلىگەن دۆلەت ئەرباپلىرىنىڭ مۇتلاق كۆپچىلىگى، چەت ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىدىغان دىپلوماتىيا كورپۇسى پۈتۈنلەي دېگىدەك ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئىدى. قىسقىسى، بۇ ئىمپېرىيادە ھەربىي-سەياسىي ھوقۇق ئاساسەن موڭغۇللارنىڭ قولىدا، دىپلوماتىيا ۋە مەمۇرىي ھوقۇقلار ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا بولغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازمۇ ئەمەس، ئۈچ ئەسىرلىك تارىخى ۋە تەغدىرى موشۇ ئىمپېرىياگە باغلىق بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخىنى يازغان ۋاقتىمىزدا بۇ بىرلەشمە ئىمپېرىيا توغرىلىق سۆز قىلماي ئۆتۈپ كېتەلەيمىز.

(ژۇقۇرىدىكى موشۇ فاكتلارغا ئاساسلىنىپ، مەن بۇ ئىمپېرىيانى «موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسى» دەپ ئاتىدىم. بىراق، مەن بۇ كۆز قاراشلىرىمنى تارىخ ئىلمىغا زورلاپ تېڭىۋاتقىنىم يوق. ئۆزەمنىڭ كۆز قارىشىمنى بايان قىلدىم ھەم كېلەچەكتىكى تارىخچىلىرىمىزنىڭ چوڭقۇر ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلىپ بېقىشى ئۈچۈن بىر يېڭى ماۋزۇ ئېچىپ بەردىم، خالاس. ئەگەر مېنىڭ بۇ قارىشىم دۇرۇس بولغان بولسا، كېلەچەكتىكى تارىخچىلىرىمىز قوبۇل قىلار، خاتا ئېيتىلغان بولسا، ئۇنى تۈزىتەر!).

1§. موڭغۇللار ۋە ئۇيغۇرلار

مىلادىنىڭ XII ئەسىرگىچە ھازىرقى موڭغۇلىيادىكى قورلۇن، ئۇنۇن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھايات كەچۈرىدىغان موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەر ياشاتتى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ئاقساقاللىرىنىڭ باشقۇرىشىدا بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن مىللىي دۆلىتى يوق ئىدى، دېمەك، بۇ دەۋىردە موڭغۇللار پاترىئارخالىق مۇناسىۋىتىنى ساقلىغان ھالدا قۇللۇق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى، فېئودالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئۆمۈر سۈرمەكتە ئىدى.

ئۇ زاماندا كۈچلۈك قەبىلىلەر ئاجىز قەبىلىلەرنى بوزەك قىلىپ، چارۋا-ماللىرىنى ھايداپ كېتەتتى، ئادەملىرىنى تۇتۇۋېلىپ قۇل ئورنىدا ئىشلىتەتتى. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇل قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالار ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ تۇراتتى. بۇنىڭ سىرتىدا، بايقال كۆلى بويىدا ياشايدىغان تاتارلار، توغلا دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان نايمانلار مەركىتلەرنىڭ باسقۇنچىلىق ھۇجۇملىرىمۇ بولۇپ تۇراتتى. شۇ زاماندا ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ۋە ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار بولسا، ئاللىقاچان بىرلەشكەن مىللىي دۆلەتنى قۇرۇپ، شۇ دۆلەتنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا خاتىرجەم شەھەرلەرشكەن مەدەنىي ھايات كەچۈرمەكتە ئىدى. موشۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى كىشىلەرگە چېچىلىپ كەتكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ مىللىي دۆلەت قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھىس قىلدۇردى. دېمەك، شۇ زاماندا موڭغۇللارنىڭ مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇشنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلگەن ئىدى. بۇ تارىخىي ۋەزىپىنىيەسۇگەي باتۇرنىڭ ئوغلى تىمۇرچىن ئورۇنلاپ چىقتى.

1153-ژىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان موڭغۇللارنىڭ تەيجىغۇت قەبىلىسىنىڭ قىيات بۆرە ئورۇغىنىڭ باشلىقى يەسۇگەي باتۇرنىڭ ئائىلىسىدە بىر ئوغۇل تۇغۇلدى. ئاتىسى ئۇنىڭغا **تىمۇرچىن** (تۆمۈرچى) دەپ ئات قويدى. تىمۇرچىن كىچىك چېغىدىلا ناھايىتى ئەقىللىك، جۈرئەتلىك قابىل بالا بولۇپ ئۆستى. ئۇ 9 ياشقا كىرگەندە، ئاتىسى يەسۇگەي باتۇر دۈشمەن قەبىلىلەر تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى، تىمۇرچىن يېتىم بولۇپ قالدى. ئۇ ياش تۇرۇپلا ئاتىسىغا دۈشمەن بولغان قەبىلىلەرنىڭ بوزەك قىلىشىغا ۋە خورلىشىغا ئۇچراپ، ھاياتىنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكىنى تېتىپ چوڭ بولدى. بۇ سەرگۈزەشتىلەر ياش تىمۇرچىندا قەتئىي نىيەتلىك، قەيسەر ئىرادىلىك، كۈرەشچان روھنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. تىمۇرچىن چوڭ بولغانسىرى تېرىقتەك چېچىلىپ ژۈرگەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، مەركەزلەشكەن موڭغۇل دلىتىنى تەشكىل قىلىش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندى ۋە بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاشقا بەل باغلىدى. ئۇ قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، ناھايىتى ئېغىر كۈرەشلەر ئارقىلىق، چېچىلىپ كەتكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ئاستا-ئاستا بىرىكتۈرۈپ ئۆز ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئېلىشقا باشلىدى. ئۇ بەش ژىل ۋاقىت سەرىپ قىلىپ، بارلىق قەبىلىلەرنى بىر بايراق ئاستىغا توپلىدى. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالدى ۋە ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى شەرەپ بىلەن ئورۇنلىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن 1206-ژىلىنىڭ يازىدا، ئونىڭ دەرياسىنىڭ بويىدا 500 كىشى سىغىدىغان ناھايىتى چوڭ چېدىر تىكتۈرۈپ، موڭغۇل دۆلىتى تەركىۋىگە كىرگەن بارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى ژىغىپ، چوڭ قۇرۇلتاي ئۆتكۈزدى (ئۇ دۆلەتنى تەسىس قىلىشتەك مۇھىم ئىشنى قۇرۇلتاي ئېچىش ئارقىلىق دېموكراتىك ئۇسۇلدا ھەل قىلىدىغان ئەنئەنىنى ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن ئىدى). ئەشۇ قۇرۇلتايدا موڭغۇل دۆلىتى رەسمىي قۇرۇلدى. قۇرۇلتايغا قاتناشقۇچى ئاقساقاللار تىمۇرچىننى موڭغۇل دۆلىتىنىڭ خانى قىلىپ سايلاپ، ئۇنىڭغا «چىڭگىزخان» يەنى «دېڭىزلارنىڭ پادىشاسى» دەپ ئۇنۋان بەردى. شۇ قۇرۇلتايدا يەنە «ياساق» دەپ ئاتالغان قانۇنلار كومپلېكسىنى قوبۇل قىلدى. بۇ قانۇن بويىچە: بارلىق موڭغۇللار، موڭغۇل دۆلىتىنىڭ پۇخرالىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئات مىنەلەيدىغان، ئوق-يا ئاتالايدىغان ياشلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئەسكەر بولغۇچىلار ئۆزىنىڭ مىنىدىغان ئېتىنى، جەڭدە ئىشلىتىدىغان ئوق-يا، قىلىچ، نەيزە، قالقان ۋە باشقا جابدۇقلىرىنى ئۆزلىرى تەييارلاپ، خان چاقىرغان ۋاقىتتا يېتىپ كېلىشلىرى لازىم ئىدى. چىڭگىزخان موشۇ قانۇنغا تايىنىپ، ئۆزىنىڭ مىللەتداشلىرىدىن دەسلەپكى قەدەمدە 50000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلالىدى. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ مىللىي دۆلىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن.

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تىمۇرچىن ئەقىللىك ۋە جۈرئەتلىك ئادەم ئىدى. ئۇ بارلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ، موڭغۇل دۆلىتىنى قۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئەتراپىدىكى باشقا خەلقلەرنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئىمپېرىيا تەشكىل قىلىشنى، ئۆزى ئىمپېراتور-خاقان بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. موشۇ ئارزۇسىنى قانۇنىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن 1206-ژىلى ئېچىلغان قۇرۇلتايدا موڭغۇللارنىڭ چوڭ راھىبى: باش شامان كۆكچى سوتۇ:

«ئاسمان خۇداسى چىڭگىزخاننى پۈتۈن يەر يۈزىگە ھاكىم بولۇشقا ئەۋەتتى!» دەپ بىلان قىلغان ئىدى. بىراق، چىڭگىزخاننىڭ ئارمىنى چوڭ بولغان بىلەن دەرمانى كىچىك ئىدى، يەنى بۇ زاماندا موڭغۇللارنىڭ ئەھۋالى ئانچە مەز ئەمەس ئىدى.

بىرىنچىدىن، موڭغۇل قەبىلىلىرى تېخى ئەندىلا بىر دۆلەت بولۇپ ئۇيۇشقان. ئۇلاردا دۆلەتنى تەشكىل قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش تەجرىبىسىمۇ، ئىقتىدارىمۇ يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا باشقا خوشنىلىرىغا تەقلىت قىلىپ ئىش باشلاشقا توغرا كەلدى.

ئىككىنچىدىن، موڭغۇللارنىڭ نوپۇس سانى ئاز بولۇپ، تەخمىنەن يېرىم مىللىونغىمۇ يەتمەتتى. چىڭگىزخان دەسلەپ ئارمىيا تەشكىل قىلغاندا، ئاران 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ژىغالىدى. ھەر بىر موڭغۇل ئائىلىسىدىن ئات مىنەلەيدىغان، ئوق-يا ئاتالايدىغان ئەرلەرنى ژىققاندىمۇ ئاران 70-60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلغىلى بولاتتى. مۇنچىلىك ئاز كۈچ بىلەن خوشنا ئەللەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ چوڭ ئىمپېرىيا قۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئۈچىنچىدىن، موڭغۇللار ساۋاتسىز مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەل باشقۇرغىدەك ئىقتىدارلىق، ئوقۇمۇشلۇق ئەرباپلىرى يوق ئىدى. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار ئەسكەرىي كۈچى بىلەن بوشنا ئەللەرنى بېسىۋالغان تەغدىردىمۇ، ئۇلارنى باشقۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. موشۇنداق ئەھۋالدا، چىڭگىزخاننىڭ ئۆزىنىڭ موڭغۇلىرىغا تايىنىپ، خوشنا ئەللەرنى بېسىۋېلىش، بۈيۈك ئىمپېرىيا قۇرۇش ئارزۇسى خام-خىيال بولۇپ قالاتتى. بۇنى ياخشى چۈشەنگەن چىڭگىزخان ژۇقارقى ئارزۇسىغا يېتىش ئۈچۈن ھەم كۈچلۈك، ھەم سادىق بىر ئىتتىپاقچى تېپىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ دەۋردە موڭغۇللارغا خوشنا خەلقلەرنىڭ ئىچىدە: شىمالدىكى قىتانلار بىلەن قىرغىزلار موڭغۇللارغا دۈشمەن ئەللەر ھېساپلىناتتى. جەنۇپتىكى خىتاينى ئىدارە قىلىۋاتقان جورجانلار بولسا، ئۆزى كۈچلۈك دۆلەت بولغاچقا، چىڭگىزخاننى كۆزگە ئىلماتتى. موشۇنداق ئەھۋالدا غەربتىكى خوشنىسى ئۇيغۇرلارغا چىڭگىزخاننىڭ كۆزى چۈشتى:

بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلانىڭ ئاھالى سانى نوپۇسى كۆپ (10 مىللىوندىن ئوشۇق بولۇپ، موڭغۇللاردىن 20 ھەسسە كۆپ ئىدى)، ئىگەللىگەن تېررىتورىياسى كەڭ ئىدى (شىمال تەرەپتە بايقال كۆلىدىن ئارال دېڭىزىغىچە، جەنۇبىي تەرەپتە چىلەنشەن تېغىدىن ئالتۇن تاغ تىزىملىرى ئارقىلىق كونلۇن تېغىغىچە سوزۇلاتتى).

ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ ئولتىراق ھايات كەچۈرۈۋاتقان مەدەنىيەتلىك مىللەت ئىدى. ئۇلارنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىلىرى كۆپ بولۇپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسىگە ۋە ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى.

ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللار ئوتتۇرىسىدا ھېچ قانداق ئۇرۇش-جېدەل بولمىغان، ئۆز ئارا ئاداۋىتى يوق خەلقلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سەممىي ئىتتىپاقداش بولاتتى.

ئەقىللىق چىڭگىزخان موشۇلارنى ئويلاپ، ئۇيغۇرلانىڭ موشۇ ئارتۇقچىلىقى بىلەن موڭغۇللارنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى تولتارغىلى بولىدۇ دەپ ھېساپلىدى. قىسقىسى، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئىمپېرىيا قۇرۇش مەخسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقداش بولۇشتىن باشقا يولنىڭ يوقلىقىنى ئوبدان چۈشەندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن، ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش يولىنى ئىزدەشكە باشلىدى.

شۇ زاماندا شەرقىي ئزىيادە يېڭىدىن باش كۆتىرىۋاتقان موڭغۇل خانى چىڭگىزخاننىڭ داڭقى-شۆھرىتى، خۇددى قاناتلىق قۇشنەك ئۇچۇپ، خوشنا ئەللەرگە، شۇ قاتاردا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانىغىمۇ يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى مىللىي مۇستەقىللىگىدىن ئايرىلىپ، قىتانلارغا بېقىندا بولۇپ قالغىنىغا 84 ژىل بولغان ئىدى. ئىدىقۇت خانى بارچۇق بۇ بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىزدەۋاتاتتى. بارچۇق ئارتتېكىن ۋەزىيەتتىكى موشۇ ئۆزگىرىشتىن پايدىلىنىپ، يېڭىدىن باش كۆتىرىپ كۈچىيىپ كېلىۋاتقان موڭغۇل دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاقداش بولغاندىلا، قىتانلارغا بولغان بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇش مۈكىن دەپ ئويلىدى. موشۇ مەخسەتتە مىلادىنىڭ 1210-ژىلى ئۆزىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى بولات قايانىڭ باشچىلىقىدا ئۈچ كىشىدىن تەركىپ تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىگىنى تەشكىللەپ، قورلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى- چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتتى. ئەلچىلەر بارچۇق ئارتتېكىننىڭ چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇبىنى ھەم قىممەتلىك سوغىلىرىنى ئېلىپ ئوردىغا يېتىپ باردى ۋە چىڭگىزخانغا تاپشۇردى. بارچۇق ئارتتېكىن ئۆز مەكتۇبىدە چىڭگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇل دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، دوستانە مۇناسىۋەت تۇرغۇشنى خالايدىغانلىقىنى، قىتانلاردىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەنلىكىنىڭ بەلگۈسى سۈپىتىدە قىتان نازارەتچىسى شاۋكىمنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى بايان قىلغان ئىدى. بۇ ئىش نەق چىڭگىزخاننىڭ كۆڭلىدىكەن يېرىدىن چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭگىزخان باۋرچۇق ئارتتېكىننىڭ ئەلچىلىرىنى ژۇقۇرى ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە سەممىي سۆھبەتلەشتى. چىڭگىزخان سۆھبەت ئۈستىدە ئۆزىنىڭمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ئارزۇسى بارلىقىنى يوشۇرمىدى. ئەندىكى نۆۋەتتە، ئۇيغۇرلار پادىشاسى باۋرچۇق ئارتتېكىننى ئوردىغا كېلىپ ئۆزى بىلەن يۈز كۆرۈشۈشكە تەكلىپ قىلدى. موشۇ تەكلىپكە بىنائەن مىلادىنىڭ 1211-ژىلى باۋرچۇق ئارتتېكىن ئىلىقايا قاتارلىق سانغۇن-بەگلەرنىڭ ھەمرالىقىدا تۇرغۇن

سوغا-سالاملارنى ئېلىپ، قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى خان ئوردىسىغا بېرىپ چىنگگىزخاننى زىيارەت قىلدى.

چىنگگىزخان كۆردىكى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ خانى باۋرچۇق ئارتتېكىن 40 ياشلاردىكى ياش كىشى ئىكەن. چىنگگىزخان ئۇيغۇر خانى بىلەن بولغان سەياسىي ئىتتىپاقداشلىقنى تېخىمۇ چىڭىتىش مەخسىتىدە، ئۇنى «بەشىنچى ئوغلۇم» دەپ ئاتاپ، سۆيۈملۈك قىزى ئالتۇنبېكەنى ياتلىق قىلىپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتتى (بىراق شاھانە تويغا تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان مەزگىلدە ئالتۇنبېكە تويۇقسىز ئالەمدىن ئۆتكەنلىكتىن، بۇ مەخسەت ئەمەلگە ئاشماي قالغان). **باۋرچۇق ئارتېكىن بىلەن چىنگگىزخان ئوتتۇرىسىدىكى بۇ يېقىنچىلىق ئەمەلىيەتتە يېڭىدىن كۈچىيىۋاتقان موڭغۇل دۆلىتى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقداشلىق كېلىشىمىدىن ئىبارەت ئىدى** (ئىككى ئوتتۇرىدا رەسمىي شەرتنامە تۈزۈلگەن ياكى تۈزۈلمىگەنلىكى توغرىلىق قولىمىزدا ئېنىق مەلۇمات يوق). بىراق، ئەمەلىيەتتە بۇ كېلىشىم تولۇق ئورۇنلاندى. باۋرچۇق ئارتېكىن ئۆزىنىڭ دۆلەت تېررىتورىيىسى بىلەن بۇ يېڭى ئىتتىپاق تەركىبىگە كىردى. ھەم كېيىنكى يىللاردا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىللە كۆپلىگەن ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتناشتى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1218-يىلى كۈچلۈك بېشچىلىقىدىكى نايمان خانلىقىغا قارشى ھەربىي يۈرۈشكە، 1225-1219-يىللاردىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھەربىي يۈرۈشكە، 1227-يىلى تاڭغۇت خانلىقىغا قارشى ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشتى. موشۇ يۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسىدە بارچۇق ئارتېكىن چىنگگىزخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ تەك ھوقۇقلۇق قولباشچىسى سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، چىنگگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇل دۆلىتى بىلەن بارچۇق ئارتېكىن باشچىلىقىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئىتتىپاقى بارلىق يۈرۈشلەرنىڭ مۇۋاپپەقىيەتلىك بولۇشىنى تەمىنلىدى، يېڭى ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىنى سالدى. بۇنى كۆرگەن چىنگگىزخان، ئەگەر بۇ ئىمپېرىياگە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ قوشۇلىدىغان بولسا، ئىمپېرىيىنىڭ كۈچى تېخىمۇ زورىيىپ، بولغۇسى ھەربىي يۈرۈشلەر تېخىمۇ مۇۋاپپەقىيەتلىك بولىدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى.

مەلۇمكى، تارىم ۋادىسىدا 1136-يىلى قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شەرقتىن كەلگەن قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىغان ئىدى. 1211-يىلغا كەلگەندە نايمان خانى كۈچلۈك تارىم ۋادىسىنى قىتانلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈشكە باشلىدى.

كۈچلۈك خان ناھايىتى زالىم، ئۇنىڭ ئۇستىگە دۆلەت ئىشلىرىدا پاراسەتسىز خان ئىدى. ئۇ تارىمۋادىسىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇيغۇر خەلقىگە ھەددى-ھېسابسىز سېلىقلارنى سېلىپ، زۇلۇمنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە 1215-يىلى بۇيرۇق چۈشىرىپ، ئۆز تەۋەسىدىكى بارلىق مۇسۇلمان ئاھالىسىنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ، بۇرۇنقى شامان دىنىغا قايتىشقا مەجبۇر قىلدى. سۇتۇق بۇغراخان زامانىسىدىن تارتىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار كۈچلۈكخاننىڭ بۇ يولسىز تەلىۋىنى قەتئىي رەت قىلدى. ئەمرىنى ئۆتكۈزەلمىگەن كۈچلۈك خان بارلىق ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرىنى خوتەن شەھىرىگە يىغىلىشقا بۇيرىدى. شۇنداق قىلىپ، 1216-يىلى يازدا 3 مىڭدەك ئۆلىمالار خوتەن شەھىرىگە جەم بولۇشتى. كۈچلۈك خان ئۆزى نەق مەيدانغا كېلىپ، ئۆلىمالار بىلەن مۇنازىرىلىشىپ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كەچۈرمەكچى بولدى. ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئۆلىماسى ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەنىي مەيدانغا چىقىپ، ئىسلام تەلىماتىنىڭ دۇرۇس ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ، مۇنازىرە مەيدانىدا كۈچلۈك خاننى مات قىلىپ قويدى ھەم ئۇنىڭ داپشاق ئۈزىگە تۈكرۈۋەتتى! بۇئەلەمگە چىدىمىغان كۈچلۈك خان مەيداننى قورشاپ تۇرغان ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق چۈشىرىپ، 3 ئۆلىمالارنىڭ ھەممىسىنى نەق مەيداندا شېھىت قىلدۇردى. بۇ ۋەھشىيانە پاجىە پۈتۈن ئۇيغۇرستان ئاھالىسىنىڭ غەزىۋىنى قوزغاپ، ئاياغقا تىك تۇرغۇزدى. ھەممە يۇتلاردا كۈچلۈككە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى باشلاندى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان چىنگگىزخان، كۈچلۈك خاننى يوقىتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىگە ياردەم بېرىش، شۇ ئارقىلىق قەشقەرىيە ئۆلكىسىنىمۇ ئىمپېرىيا تەركىبىگە قوشۇۋېلىش مەخسىتىدە 1218-يىلى جەبە نويۇننىڭ قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك موڭغۇل ئاتلىق قوشۇننى تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى. باۋرچۇق ئارتېكىننىڭ ئۇيغۇر قوشۇنلىرىمۇ قەشقەرىيەنى ئازات قىلىدىغان موشۇ ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشتى. موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي، ئامالسىز قالغان كۈچلۈك خان ئىسسىقكۆل بويىغا قاراپ قاچتى. ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، يەنە قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. قەيەرگىلا بارسا ئارقىسىدىن موڭغۇل-ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن، ئالدىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇر-كالتەك قىلىشىدىن قۇتۇلالمىدى. ئاخىرىدا قەشقەرنىڭ غەربىي-جەنۇبىدىكى سېرىققۇل دېگەن يەرگە قېچىپ باردى. شۇ يەردە قوغلاپ كەلگەن موڭغۇل ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، كاللىسى ئېلىندى. شۇنداق قىلىپ، 1218-يىلى نايمانلارنىڭ ئۇيغۇرستاندا 7 يىل داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، ئۇيغۇر خەلقى زۇلۇمدىن ئازات قىلىندى. تارىم ۋادىسىمۇ موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىنىڭ تەركىبىگە كىردى. ئىمپېرىيىنىڭ تېررىتورىيىسى تېخىمۇ كەڭەيدى، ھەربىي-ئىختىسادىي كۈچ-قۇۋۋىتى ئۇلغايدى. ئىمپېرىياگە يېڭىدىن قوشۇۋېلىنغان ئۇيغۇر

يۇرتلىرىنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن چىڭگىزخان موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بابداغان دوغلاتنى گېنېرال-گۇبېرناتور (باش ۋالى) قىلىپ ئەۋەتتى. بابداغان ئۆزىنىڭ قەبىلداشلىرىنى باشلاپ تارىم ۋادىسىغا يېتىپ كەلدى ۋە ھەر قايسى يۇرتلارغا يېڭى ھاكىملارنى قويدى (ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى ئۆز بەگلىرى ئارقىلىق ئىدارە قىلاتتى. موڭغۇل نازارەتچىلىرى بولسا، ئەيشى-ئىشرەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى، خالاس).

تارىخچىلارنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، چىڭگىزخان بابداغان دوغلاتنى تارىم ۋادىسىغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەندە، ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇلغان خەلق دەپ قارىماستىن، ئىتتىپاقداش خەلق دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ رايى بويىچە ئىش قىلىشنى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپ-ئادەت، دىنىي ئېتىقادىنى ھۆرمەت قىلىشنى قاتتىق جېكىلىگەن ئىكەن. شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشتىكى تەجرىبىسىدىن، ئىلمىدىن، ئىختىسادىي بايلىقىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى تاپشۇرغان ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن دوغلاتىيلار گەرچە بۇ ئەلگە ھاكىم سۈپىتىدە كەلگەن بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار بىلەن چىقىشىپ ئىناق ياشىغان. زامانلار ئۆتكەنسىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بىلەن دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئاستا-ئاستا ئۇيغۇرلىشىپ، ئۇلارغا سىڭىپ كەتتى. دېمەك، چىڭگىزخان موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي-سەياسىي ئىتتىپاقىغا تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ئاساسىي مەخسىتىگە يەتتى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرىمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالدى. چىڭگىزخاننىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە شۇنچە قۇدرەت تېپىپ ئېۋرازىيا قۇرۇقلىقىدا مىسلىسىز زور ئىمپېرىيانى ۋۇجۇتقا كەلتۈرەلىگەنلىكىنىڭ ھەقىقىي سىرى مانا موشۇ. بۇ نۇقتىنى مېنىڭ تارىخ ۋە ئۇستازىم خەمىت سەيدىي كۆپ تەكىتلىگەن ئىدى.

§2. موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

چىڭگىزخان ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇلارنىڭ تېررىتورىياسىنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن ئىمپېرىيانىڭ تېررىتورىياسى تېخىمۇ كېڭەيدى، ئىختىسادى بېيىدى، ھەربىي كۈچى ئۇلغايدى. يەنى موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئارمىياسى تەشكىل قىلىندى.

موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئارمىياسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمى ھونلارنىڭ ئارمىياسىگە ئوخشاپ كېتەتتى. يەنى 10 ئەسكەرگە بىر ئونبېشى، 100 ئەسكەرگە بىر يۈزبېشى، 1000 ئەسكەرگە بىر مىڭبېشى، 10000 ئەسكەرگە بىر تۈمەن بېشى مەسئۇل قىلىپ قويۇلاتتى. تۈمەن بېشىلارنىڭ ئۈستىدە ئادەتتە، چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى ياكى نەۋرىلىرى، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ خان-بەگلىرى تۇراتتى (ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ يېنىدا تەجرىبىلىك سەردارلار بىلەن ئەقىللىك مەسلىھەتچىلەر بىللە بولاتتى). پۈتۈن ئارمىيانىڭ ئۈستىدە باش قوماندان بولۇپ چىڭگىزخان ئۆزى تۇراتتى (ئۇنىڭ يېنىدا قىتانلاردىن يولىغ چۇسەي، ئۇيغۇرلاردىن تاتاتۇڭا، تۇرافايا، بولانقايا ۋە زەپەرغوجا دېگەن ئەقىللىك مەسلىھەتچىلىرى بار ئىدى).

موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئارمىياسىنىڭ ئىنتىزامى كۈچلۈك بولۇپ، تۆۋەندىكىلەر ژۇقۇرىنىڭ بۇيرۇقلىرىنى بۇلجۇتماي ئورۇنلاتتى. ئەسكەرلەر بوش ۋاقىتلىرىدا، ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزۈپ، ماھارىتىنى ئاشۇرۇپ تۇراتتى. ھەر بىر ئونلۇقتىكى جەڭچىلەر ئۆز سەپداشلىرى دۈشمەن قولىغا ئەسىر چۈشۈپ قالغاندا، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىشقا مەسئۇل بولاتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن قىممەت باھالىق ئولجىلار، غەزنىگە تاپشۇرۇلاتتى ۋ.ب.

قىسقىسى، موڭغۇل-ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئات مىنىشتە چەۋەنداز، ئوق-يا ئېتىشتا مەرگەن، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر، جاپا-مەشەقەتلەرگە چىداملىق جەڭگىۋار قوشۇن ئىدى. چىڭگىزخان ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى 100000 ئاتلىق جەڭچىگە يەتكۈزدى، ئاندىن كېيىن ئىشەشلىك ھالدا خوشنا ئەللەرگە قارىتا ھەربىي ژۈرۈشلەرنى باشلىدى. ئۆز ئەتراپىدىكى پارچە خانلىقلارنى بىرلەپ-بىرلەپ بېسىۋېلىپ، موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياگە ئۇلپان (سېلىق) تۆلەپ تۇرىدىغان بېقىندا خانلىقلارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى.

چىڭگىزخان شەرقتىكى رەقىپلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شىمالدىكى ھەر خىل تەيپىلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش مەخسىتىدە، چوڭ ئوغلى جۇجىنىڭ قوماندانلىقىدا شىمالغا قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ ئاساسەن موڭغۇل تىللىق ئەسكەرلەر ئىدى. ئۇلار بارغانلا يېرىدە غەلىبىلىك ئۇرۇشلارنى قىلىپ، بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى بۇرياتلارنى، ئېنىسېي دەرياسى بويىدىكى قىرغىزلارنى، ئالتاي تېغى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنى بېقىپ، موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىگە بېقىندا خانلىقلارغا ئايلاندۇردى. ئاندىن كېيىن خىتاينىڭ غەربىي-شىمالىدا باش كۆتەرگەن تاڭغۇتلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى ئىمپېرىيا تەركىبىگە قوشۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، XIII ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە چىڭگىزخان جەنۇپتىكى خوشنىسى خىتاي ئېلىدىن باشقا خوشنا ئەللەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، كۈچلۈك موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىنى تەشكىل قىلدى. موشۇ غەلىبىلەردىن كېيىن چىڭگىزخان ئۆز ئەتراپىدىكى ئەللەرنىڭ

ھەممىسىنى ئۆزىگە قارىتىپ، تېخىمۇ بۈيۈك ئىمپېرىيانى تەشكىل قىلىشتەك سەياسىي مەخسەتنى ئالدىغا قويدى. چىنگىزخان ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ جەنۇبىي خوشنىسى خىتاي ئېلىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرماقچى بولدى.

چىنگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى قوماندانلىغىدىكى بىرلەشمە قوشۇن 1213-يىلى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، جورجان ۋە خىتايلاردىن تەركىپ تاپقان 300000 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلدى. جورجان پادىشاسى سۆەن يۇنچى ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسى يوق قىلىندى. ئۆلگەن دادىسىنىڭ ئورنىغا يېڭىدىن تەختكە چىققان سۆەن جۇڭ، چىنگىزخانغا تەسلىم بولۇپ، ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئالتۇن-كۈمۈچ، 300 ياراغلىق ئات ۋە باشقا سوغاتلارنى تاپشۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يېقىندا خانلىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى.

موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە قوشۇنى 1215-يىلى جورجانلار باشقۇرۋاتقان خىتاي تېررىتورىيىسىگە ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، جورجانلارنىڭ جىن دۆلىتىنى ئۆزۈل-كېسىل يوقاتتى، خىتاي مەملىكىتىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. چىنگىزخان شۇندىن كېيىن كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر بولغان، ئۆزىنىڭ يېقىن ئادىمى زەپەرغوجىنى پۈتكۈل خىتايىنى ئىدارە قىلىدىغان باش ۋالى (گېنېرال گۇبېرناتور) قىلىپ تەيىنلەپ، 30000 ئەسكەر بىلەن بېجىندا قالدۇردى.

زەپەرغوجا

يەنە بىر يېقىن ئادىمى مۇخالىغا يېتەرلىك ئەسكەر بېرىپ، خىتاي ئېلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى تولۇق بويسۇندۇرۇشنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. قالغان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتتى. بۇ مەزگىلدە موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئازىيا قۇرۇقلۇغىنىڭ شەرقىي دېڭىز قىرغاقلىرىدىن قاراقۇرۇم تېغىغا قەدەر بولغان قىسمى بىرلەشمە ئىمپېرىيانىڭ تەركىۋىگە كىرىپ بولدى.

ئىمپېراتور چىنگىزخان ئازىيانىڭ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا قىسمىنى ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، ئازىيانىڭ غەربىي قىسمىغا كۆز تىكىشكە باشلىدى. ئۇ زاماندا ئوتتۇرا ئازىيانىڭ غەربىي قىسمىدا خەرەزم شاھلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان ھەم چوڭ، ھەم كۈچلۈك مۇسۇلمان دۆلىتى مەۋجۇت ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى غەربىي تۈركىستان، خۇراسان ۋە ئاۋغانىستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ دۆلەتنىڭ تەرەققىي قىلغان باي دۆلەت ئىكەنلىگىنى ئاڭلىغان چىنگىزخان ئۇنى بېسىۋېلىپ، ھەددى-ھېساپسىز بايلىقلارغا ئېگە بولۇشنى ئارمان قىلاتتى. بىراق ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بۇ ۋۇرۇشقا تەييار ئەمەس ئىدى. كۈتۈلمىگەندە يۈز بەرگەن بىر ۋاقىە بۇ جەرىيانىنى تېزلەشتۈرۈۋەتتى. ۋاقىە مۇنداق بولغان ئىدى. چىنگىزخان 1218-يىلى ئوتتۇرا ئازىياگە ئاپىرىپ سېتىش ئۈچۈن خىتايدىن ئولجا قىلىپ ئالغان قىممەتلىك ماللارنى 500 تۆگىگە ئارتىپ، چوڭ سودا كارۋىنىنى يولغا سالىدۇ. كارۋان بۇ ماللارنى خارەزم شاھلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئۆرگەنچ شەھىرىگە ئاپىرىپ سېتىشلىرى كېرەك ئىدى. كارۋاندا 450 نەپەر سودىگەر ۋە ئۇلار بىلەن بىللە كېتىۋاتقان چىنگىزخانىنىڭ دىپلوماتىك ئەلچىلىرى بار ئىدى. مەزكۇر كارۋان ئوترار شەھىرىگە كېلىپ، كارۋان سارايلىرىغا چۈشىدۇ. ئۆز شەھىرىگە مۇنچىلىك كۆپ بايلىقلارنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغان ئوترار شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئىنالچىق قاھارخانىنىڭ كۆزى قىزىرىپ، نىيىتى بۇزىلىدۇ. بۇ ئەقىلسىز ھاكىم بايلىققا قىزىقىپ، يوقلا بانىنى تېپىپ، كارۋاندىكى سودىگەر ۋە ئەلچىلەر بولۇپ 500دەك كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەممە بايلىقلارنى ئۆزىگە ئېلىۋالىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چىنگىزخانىنىڭ شۇنداق ئاچچىغى كېلىدۇكى، موشۇ ئاسىيلىغى ئۈچۈن خارەزم شاھلار دۆلىتىنى ۋەيران قىلىپ، ھاكىملىرىنى ئۆلتۈرۈشكە قەسەم قىلىدۇ! ئۇ ھەربىي ۋۇرۇش تەييارلىغىنى تېزلىتىپ، 1219-يىلى 210000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلاپ، ئۆزى باش قوماندان بولۇپ، مەسلىھەتچىلىرىنى، ئاتاقلىق قوماندانلىرىنى ۋە تۆرت ئوغلىنى ئېلىپ، خارەزم شاھلار دۆلىتىگە قارشى جازا ۋۇرۇشىگە ئاتلىنىدۇ. موشۇ قوشۇننىڭ تەركىۋىدە باۋرچۇق ئارتتېكىننىڭ 30000 كىشىلىك ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى، ئالمالىق ھۆكۈمدارى سىغناق تېكىننىڭ 20000 كىشىلىك ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. موشۇ قوشۇننىڭ تەركىۋىدە چىنگىزخانىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى قاتارىدا ۋۇقۇردا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلاردىن: تات تۇڭا، تۇرا قايا، بولات قايالار، قىتان شاھزادىسى يېلۈي چيۇتسەيلەر بار ئىدى. ئاتاقلىق سەركەردىلىرى سۇبۇتاي باتۇر بىلەن جەبە نويۇنلار بار ئىدى. شەرىق تەرەپتىن قارا بوراندەك بېسىپ كەلگەن موڭغۇل-ئۇيغۇر ئاتاقلىق ئەسكەرلىرى 1219-يىلى سېنتيابىرنىڭ بېشىدا خارەزم شاھلار دۆلىتىگە ھەربىي

ھۇجۇمنى باشلىدى. ئالدى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ كارۋانچى ۋە ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ماللىرىنى تارتىۋالغان ئوترار شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شەھەر ھاكىمى ئىنالچىق قاھارخان مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ باققان بولسىمۇ، ئۇنىڭ پايدىسى بولمىدى. بىر ئايلىق تىرىششتىن كېيىن ئوترار شەھىرى ئاخىر ئېلىندى. چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇغى بىلەن شەھەر ھاكىمى ئىنالچىق قاھارخان (بەزى ماتېرىيالLاردا قايرخان) ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تامامەن ئۆلتۈرۈلدى. ئىنالچىق قاھارخان ئۆز ئەيۋىنى بويىنغا ئېلىپ، چىڭگىزخان ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولۇپ، سېپىلنىڭ سىرتىغا چىققان ئىدى. بىراق، چىڭگىزخان ئۇنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلماي:

«سەن ئۆزەڭنىڭ خانىغا، خەلقىڭگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ماڭا تەسلىم بولۇۋاتىسەن. سېنىڭدىن ماڭا نېمە ۋاپا كېلىدۇ؟» دەپ، خادىملىرىغا: «بۇ پۇل دۇنىياغا ئامراق ئىدى، پۇلغا تويدۇرۇپ قويۇڭلار» دەپ ئەمىر قىلدى. خادىملىرى قاھارخاننى باغلاپ ياتقۇزۇپ، كۈمۈچ پۇلنى ئېرىتىپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ ئۆلتۈردى!

شەھەردىكى بايلىقلار بۇلاۋېلىنىپ، موڭغۇلىياگە ئەۋەتىلدى. شەھەر ئاھالىسىدىن بىلىملىك زىيالىلار بىلەن ھۈنەرۋەنلەر ئەسىر ئېلىنىپ، قۇل ھېساۋىدا ئىشلىتىش ئۈچۈن موڭغۇلىياگە ئەۋەتىلدى. قالغان ئاھالىنىڭ ھەممىسى ياش-قېرى دېمەي قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. ئاخىرىدا ئادەمسىز قالغان شەھەرگە ئوت قويۇلدى. گۈللەپ تۇرغان شەھەرنىڭ ئورنىدا ئەسكى تاملار بىلەن كۆللا قالدى. خارەزم شاھلار دۆلىتى تەۋەسىدىكى باشقا شەھەرلەرمۇ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئوترار شەھىرىنىڭ تەغدىرىگە ئوخشاش تەغدىرگە دۇچار بولدى.

1220-يىلى 16-فېۋرالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دىنىي مەركىزى ھېساپلانغان بۇخاراي شەرىف موڭغۇللارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇخارالىقلار دۈشمەنگە ناھايىتى قارشىلىق كۆرسەتتى. شەھەرنى قوغدىغۇچىلار قىرىلىپ تۈگىگەندىن كېيىنلا، ئاندىن موڭغۇل ئەسكەرلىرى شەھەرگە بېسىپ كىرەلىدى، ئالپخان قوماندانلىقىدىكى 1000دىن ئوشۇق جەڭچىلەر دۈشمەننىڭ قورشاۋىنى بۆسۈپ چىقىپ، قوچاقلاشما جەڭ قىلىپ، ھەممىسى ھالاك بولۇشتى. ئىشغال قىلىنغان شەھەر رايونلىرى بۇلانماقتا ۋە كۆيدۈرۈلمەكتە ئىدى. ئىسلام رايونلىرى:

«بۇخارا مۇقەددەس جاي، بۇ جايغا كاپىرلارنىڭ قەدىمى يەتمەيدۇ!» دەپ ئويلاپ باسقۇنچىلارغا قارشى جەڭ قىلىشنىڭ ئورنىغا چوڭ بىر جامەگە كىرىۋېلىپ، ئىبادەت قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتاتتى. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ نەۋكەرلىرى ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، جامەنىڭ ئىچىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە مېھراپنىڭ ئالدىغىچە ئاتلىق باردى. موڭغۇل ئاتلىقلىرى چىڭگىزخاننىڭ بۇيرىغى بىلەن سەجدىدىن باش كۆتەرمىگەن مولىلارنىڭ ھەممىسىنى شۇ جايدىلا قىلىچتىن ئۆتكۈزدى!

ئاندىن كېيىن 18-فېۋرال كۈنى چىڭگىزخان بۇخارانىڭ ئۆلمەي قالغان ئاھالىسىنى بىر مەيدانغا ژىغدۇرۇپ، ئۆزى ئېگىز سۇپىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، نۇتۇق سۆزلىدى. ئۇ شۇنداق دېدى:

«ھەي، ئادەملەر! سىلەر ۋە سىلەرنىڭ پادىشالىرىڭلار تەڭرىنىڭ ئالدىدا ئېغىر گۇنا قىلىشتى. ئەگەر سىلەر گۇناكار بولمىغان بولساڭلار، تەڭرىم سىلەرنى جازالاش ئۈچۈن مېنى ئەۋەتمىگەن بولاتتى! بىزگە مۇنداق سۆزلەرنى قىلىدىغان ئۆزەڭ كىمسەن؟ دەپ سورىساڭلار، بىلىپ قويۇڭلاركى، مەن تەڭرىنىڭ ئوغلى-چىڭگىزخان بولىمەن»، دەپ ئېيتقان.

1220-يىلى مايدا مەملىكەتنىڭ ئەڭ چوڭ شەھىرى غەمەرقەنت موڭغۇل-ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. بۇ شەھەردە خارەزمشاھ دۆلىتىنىڭ پادىشاسى ئالالىددىن مۇھەممەت شاھنىڭ ئائىلىسى تۇراتتى. موڭغۇللارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ كەتكەن ئالالىددىن مۇھەممەت شاھ مەملىكەتنى، تەختىنى، ھەتتا ئۆزىنىڭ ئائىلىسىنى دۈشمەننىڭ ئايىغى ئاستىغا تاشلاپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ قۇرۇق جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. موڭغۇللار سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن بۇ شەھەرنىڭ ھەممە بايلىقىنى بۇلاۋېلىپ، موڭغۇلىياگە ئەۋەتتى. پادىشانىڭ ئانىسى تۇركەن خاتۇننى ئەسىرگە ئالدى، پادىشانىڭ ئاياللىرى بىلەن قىزلىرىنى چىڭگىزخاننىڭ ژۈقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۆزلىرىگە «كېنىزەك» قىلىۋېلىشتى. چىڭگىزخاننىڭ بۇيرىغى بىلەن پادىشانىڭ ئوغۇللىرى ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. ئاھالى ئىچىدىكى ھۈنەرۋەنلەر بىلەن ئالىملار تاللاۋېلىنىپ، قۇل ھېساۋىدا موڭغۇلىياگە ئەۋەتىلدى. قالغان ئاھالىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى (شۇچاغدا سەمەرقەنتتە 600 مىڭ ئاھالى ياشاتتى).

دۆلەتنىڭ سىياسىي مەركىزى ئۈرگەنچ شەھىرىدە جەڭ ناھايىتى قاتتىق بولدى. شەھەرنى مۇداپىئە قىلغۇچىلار 6 ئاي بويى قارشىلىق كۆرسەتتى. 1221-يىلىنىڭ ئاپرېل ئېيىغا كەلگەندە، ئۇلار تامام ھالىدىن كەتكەندىن كېيىنلا موڭغۇللار شەھەرگە بېسىپ كىرەلىدى. چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇغى بويىچە شەھەر بۇلانغاندىن كېيىن كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادە 140 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۈچلۈك دۆلەت ھېساپلانغان خارەزم شاھلار دۆلىتى تامامەن يوقىتىلدى. قورقانچاق، نامەرت ئالالىددىن مۇھەممەت شاھ سېپىق جېنىنى قاچۇرۇپ، ئارال كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «بارسا كەلمەس» دېگەن بىر ئارالغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە موخۇ كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بېرىم ياۋايى ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا ياشاشقا مەجبۇر بولدى. ئاخىرىدا 1220-يىلى زۇلھەجە ئېيىنىڭ 22-كۈنى ئىشتىنىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئۆلدى! ئۇ ئۆلگەندە كېپەنلەيدىغان رەختمۇ بولمىغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ لىباسى بىلەن كۆمۈلدى!

ئالائىددىن مۇھەممەت شاھ

هۆرمەتلىك كىتابخان!

خارەزم شاھلار دۆلىتى نېمە ئۈچۈن مۇنداق پاجىئەلىك تەغدىرگە گىرىپتار بولدى؟ بۇنىڭ سەۋەبى:

«بىرىنچىدىن، خارەزم شاھى ئالائىددىن مۇھەممەت شاھ ئەقىلسىز پادىشا ئىدى. ئۇ چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇمى باشلىنىش ھارپىسىدا يارلىق چىقىرىپ، ئۆز پۇخرالىرىنى 3 ژىللىق باج-سېلىقنى ئالدىن تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. پۇخرالارنى زار قاخشىتىپ، خەلقنىڭ ئۆزىگە نارازىلىقىنى قوزغاپ قويدى.

ئىككىنچىدىن، شۇ زاماندا شاھنىڭ قول ئاستىدا 400 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان، ياخشى قوراللانغان قوشۇنى بار ئىدى. موشۇ قوشۇن بىلەن ئەپلىك بىر ئورۇننى تاللاپ، كېلىۋاتقان دۈشمەننىڭ ئالدىنى توساپ، زەربە بېرىشكە بولاتتى. دۈشمەن كۈچىنى بۆلۈپ تاشلاپ، قورشاۋېلىپ، بىر-بىرلەپ يوقىتىشقىمۇ بولاتتى. ھەربىي ئىلىمدىن خەۋىرى يوق شاھ ئۆز ئەسكەرلىرىنى مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىگە بۆلۈپ، سىپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، مۇداپىئە كۆرۈشنى بۇيرىدى. بۇ خاتا تاكتىكىنىڭ نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرى بۆلۈنۈپ كەتتىدى، دۈشمەن تەرەپ بار كۈچىنى توپلاپ، بۇ شەھەرلەرنى بىرلەپ-بىرلەپ ئېلىشقا ئىمكانىيەت بېرىپ قويدى.

ئۈچىنچىدىن، چىڭگىزخاندەك كۈچلۈك دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىۋاتقان شارائىتتا، دىپلوماتىك پائالىيەتنى كۈچەيتىپ، ئۆزىگە ئىشەشلىك ئىتتىپاقچى تېپىشى كېرەك ئىدى. مۇھەممەت شۇڭا مۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ناسىر بىلەن زىتلىشىپ، ئۇنى ئۆزىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويدى. شۇ سەۋەپتىن، خارەزم شاھلار دۆلىتىگە خوۋۇپ-خەتەر كەلگەن ۋاقىتتا، مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ خەلىپىسى ئۇنى ھىمايە قىلىشتىن باش تارتتى. مانا موشۇ ئەجەللىك خاتالىقلار تۈپەيلى، موڭغۇل-ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ بىرلا زەربىسى بىلەن خارەزم شاھلار دۆلىتىنىڭ ھەيۋەتلىك بىناسى ئۆرۈلۈپ چۈشتى. ئۇنىڭ شاھلىق سەلتەنىتى ئۆرۈلگەن بىنانىڭ ئاستىدا يەنچىلىپ، يوق قىلىندى. مانا بۇ ھەر قانداق دۆلەتنىڭ ئېگىلىرى ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك تارىخي ساۋاق!

تىمۇر مالىك

جالالىددىن

موڭغۇل باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەتەننى قوغداش جەڭلىرىدە ئاددىي جەڭچىلەر بىلەن پۇخرالار ئەجايىپ قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتتى، تۈركىستان خەلقىنىڭ قەھرىمان ئوغلانلىرى، گۋاردىيا

قىسمىلىرىنىڭ قوماندانى تىمۇر مالىك بىلەن پادىشا مۇھەممەت شاھنىڭ چوڭ ئوغلى جالالىددىن مەڭگۈ بىردىلارنىڭ ۋەتەننى قوغداش يولىدىكى ئەرلىك شىجائەتلىرى تارىخ سەھىپىلىرىدە مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ!

تىمۇر مالىك ۋەتەننى قوغداش كۈچلىرى سېلىشتۇرمىسىدا مۇتلاق ئاجىز ئورۇندا تۇرسىمۇ، ئەجايىپ قەھرىمانلىقلارنى كۆرسىتىپ، باسقۇنچى موڭغۇل ئەسكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربىلەرنى بەرگەن. ئۆزىنىڭ پادىشاسىغا سادىق بولۇپ، ئۇنى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلاپ قالغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ ئۆتكەن. مىسلىسىز ئۇلۇغ مىللىي قەھرىمان شاھزادە جالالىددىن بولسا، ئۆزىگە سادىق جەڭگىۋار ئوترادى بىلەن ھەممىلا يەردە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقان. ئۇ مەملىكەتنىڭ شىمالىدىن جەنۇبىغىچە بولغان ھەممە يۇرتلىرىنى جەڭلەر بىلەن بېسىپ ئۆتكەن. چىڭگىزخان بۇ ئەجايىپ قەھرىماننى تىرىك تۇتۇش ئۈچۈن ئۆزى باش بولۇپ، بىر تۈمەن ئەسكەر بىلەن ئاقسىدىن قوغلاپ ماڭغان. جالالىددىن ئۆزىنىڭ ئازغىنا كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن جەنۇبىغا قاراپ چېكىنگەن. ئاخىرىدا باشقا ئامال قالمىغانلىقتىن، ھىندىستانغا قاراپ چېكىنىپ، سىند دەرياسىنىڭ بويىغا بارغاندا موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالغان. دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ، تاڭ كېلەلمىگەندىن كېيىن، دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈپ خور بولماسلىق ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئائىلە ئەزالىرىنى سىند دەرياسىغا تاشلىغان. ئاندىن كېيىن 20 گەز ئېگىزلىكتىكى ياردىن داڭلىق تۈركمەن ئېتىنى سەكرىتىپ، سىند دەرياسىغا چۈشۈپ، ئۈركەشلەپ ئېقىۋاتقان دەريادىن ئات ئۈزدۈرۈپ، ئۇ قاتقا ئۆتۈپ كەتكەن. جالالىددىننىڭ تۈركمەن ئېتى ئۇلۇغ دەريادىن ئۈزۈپ ئۆتەلىگەن بىلەن موڭغۇللارنىڭ قويۇق يايلىق پاكا ئاتلىرى ئۈزۈپ ئۆتەلمەيتتى. ئۇ قىرغاققا چىقىۋالغاندىن كېيىن دەريانىڭ نېرقى تەرىپىدە تىك يارنىڭ ئۈستىدە قاراپ تۇرغان چىڭگىزخانغا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا قارىتىپ، قىلىچىنى سىلكىپ تۇرۇپ: «كۈچۈڭ يەتسە بۇ ياققا ئۆتمەمسەن»— دەپ ۋاقىرىغان. جالالىددىن خاننىڭ بۇ قەھرىمانلىقىغا قايىل بولغان چىڭگىزخان يېنىدىكى ئوغۇللىرىغا قاراپ:

«ھەقىقىي قەھرىمان ئىكەن. ئوغۇل بالا مانا موشۇنداق بولۇشى كېرەك»، دەپ خىتاب قىلغان ۋە جالالىددىننى قوغلاشتىن ۋاز كېچىپ، ئەسكەرلىرىگە ئارقىغا چېكىنىشكە بۇيرۇق بەرگەن.

§3. موڭغۇل-ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئېۋروپىغا بىرىنچى ھەربىي يۈرۈشلىرى

1220-يىلى چىڭگىزخاننىڭ 210000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى ماۋرەئۇننەھرىنى بېسىۋالغان ۋاقىتتا خارەزم دۆلىتىنىڭ پادىشاسى ئالالىددىن مۇھەممەت شاھ ئۆز مەملىكىتىنى دۈشمەنگە تاشلاپ بېرىپ، قېچىپ كەتكەن ئىدى. چىڭگىزخان بۇ قاچقۇن پادىشانى نەدە بولسا، شۇيەردىن تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن سۇبۇتاي باتۇر بىلەن جەبە نويۇن قوماندانلىقىدىكى ئىككى تۈمەن ئەسكەرنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ قوغلىغۇچى قوشۇن ئاساسەن موڭغۇل قوشۇنلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىدى. ئۇلار مۇھەممەتخاننى ئىزدەپ، ئاۋال خۇراسانغا باردى. ئۇيەردىن شىمالىي ئىرانغا ئۆتتى. ئاندىن شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، كاۋكاز رايونىغا كىردى. ئۇ يەردىكى ئەرمەنلەر بىلەن گرۇزىنلارنى بويسۇندۇرۇپ، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىگە سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندا ئەللەرگە ئايلاندۇردى. ئۇلار ئۇرۇشتا چىقىم بولغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئورنىنى تولتىرىش ئۈچۈن ئەرمەنلەر بىلەن گرۇزىنلارنىڭ ياشلىرىدىن ئەسكەر ئالدى. قىسقا بىر مەزگىل دەم ئېلىپ، تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن روسسىيا چېگارىسىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبىي ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى. ئۇ زاماندا روسسىيا ئۇششاق كىنيازلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن رۇس دۆلىتى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. شەرقتىن كەلگەن موڭغۇللارنىڭ تەجاۋۇزىغا دۇچ كەلگەن رۇس كىنيازلىرى كىيېۋ شەھىرىدە باش قوشۇپ، موڭغۇللارنىڭ تەجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىرلەشكەن ئارمىيە تەشكىل قىلىشتى. بۇ ئارمىيەگە مىستىسلاۋ گولىتسكىي باش قوماندان بولۇپ تەيىنلەندى. دنېپر بويىدا ياشايدىغان قىپچاقلارنىڭ خانى قوتانخانمۇ بۇ ھەربىي ئىتتىپاققا قاتناشتى. رۇس-قىپچاق بىرلەشمە قوشۇنى 1223-يىلى مايدا دنېپرغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ ئىتتىپاقچىلار قوشۇنىدا 80000 جەڭچى بولۇپ، موڭغۇل قوشۇنىدا بولسا، ئاران 20000 ئۆپ-چۆرىسىدە ئىدى. دەسلەپكى جەڭ باشلانغاندىن كېيىن موڭغۇللار تاكتىكا ئىشلىتىپ، يېڭىلگەن قىياپەتتە ئارقىغا چېكىندى. بۇ راست دەپ چېكىنىش دەپ ئويلاپ قالغان رۇس ئەسكەرلىرى، ئۆز پوزىتسىيەلىرىدىن چىقىپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭدى. 31-ماي كۈنى كالكا دەرياسى ئازوۋ دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان تۈزلەڭگە يېتىپ كەلگەندە، موڭغۇل ئاتلىقلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، شۇنداق شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدىكى، رۇس ئەسكەرلىرى قېچىپ كېتىشكىمۇ ئۈلگۈرەلمەي، پۈتۈنلەي تار-مار قىلىندى. مىستىسلاۋتىن باشقا رۇس كىنيازلىرى ئەسىر ئېلىندى. ئۇلارنىڭ كېسىلگەن باشلىرى ئۆلجا ئېلىنغان قىممەتلىك بايلىقلارغا قوشۇپ، ئوتتۇرا ئازىيادە تۇرۇۋاتقان ئىمپېراتور چىڭگىزخانغا ئەۋەتىلىپ بېرىلدى. چىڭگىزخاننىڭ نەزەرىدە بۇ تېخى ئېۋروپىغا يۈرۈش قىلىش ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە سۇبۇتاي

بىلەن جەبە نويونلار ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ تالاس دەرياسى بويىدا ئوردا قۇرۇپ ئولتارغان چىڭگىزخاننىڭ ھوزۇرىغا قايتىپ كېلىشتى. شۇنداق قىلىپ، XIII ئەسىرنىڭ I چارىكىدە موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىنىڭ تېررىتورىياسى ئازىيا قىتئەسىنىڭ شەرقىي چېتىدىن، غەربىي چېتىگىچە بولغان ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى بارلىق جايلارنى، شەرقىي ئېۋروپىنىڭ دنېپر دەرياسىغىچە بولغان قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

چىڭگىزخان 1220-يىلدىن 1225-يىلغىچە ئوتتۇرا ئازىيادە جەمى بەش يىل تۇردى. موشۇ بەش يىل ئىچىدە، ئۆزى بېسىۋالغان ۋىلايەتلەر بىلەن شەھەرلەرگە ئۇيغۇرلاردىن ھاكىملارنى قويدى.

تارىخچى تۇراغان ئالماسنىڭ تىلى بىلەن ئېيتاقاندا، «چىڭگىزخان بېسىۋالغان خارەزم شاھلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسىگە (ئاساسەن ماۋرەۋننەھىرىگە) ئۆز خەلقىگە خانلىق قىلىپ، موڭغۇللارغا ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلغان، سەمەرقەنتلىك سودىگەر ماھمۇت يالۋاچنى باش ۋالى قىلىپ تەيىنلىگەن». بۇ ئەمەللەرنى توغرا باشقۇرۇش ئۈچۈن قانۇن-تۈزۈملەرنى بەكىتتى. باج-سېلىق ژىغىش ۋە مەركەزگە ئەۋەتىپ تۇرۇش ئۈچۈن مەسئۇل ئادەملەرنى قويدى. ئاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1225-يىلى يازدا ئۆزى موڭغۇلىياگە قايتىش ئالدىدا، ئىمپېرىيا تەركىۋىگە كىرگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدىن باشقا بارلىق تېررىتورىيانى چوڭ ئايالى بورتادىن تۇغۇلغان تۆرت ئوغلىغا تۆۋەندىكىچە تەخسىم قىلىپ بەردى:

شەرقىي ئېۋروپىدىكى دنېپر دەرياسىدىن ئازىيادىكى ئېرتىش دەرياسىغىچە بولغان يەرلەرنى (شەرقىي ئېۋروپا بىلەن دەشتى قىپچاق ئېلىنى) چوڭ ئوغلى جوجىخانغا بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن جوجىخانغا قاراشلىق ئەللەر «جوجى ئۇلۇسى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

ماۋرەۋننەھىر، خۇراسان ۋە تارىم ۋادىسىنى (تۈركىستان دەپ ئاتالغان زېمىنلارنى) ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بەردى. چاغاتاي خانغا قاراشلىق ئەللەر بولسا «چاغاتاي ئۇلۇسى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ھازىرقى جۇڭغار دالاسى موڭغۇل يايلاقلىرى، شىمالدىكى بايكال كۆلى ئەتراپىدىكى زېمىنلارنى ئۈچىنچى ئوغلى ئۆگدەيخانغا بەردى. مانجۇرىيا بىلەن خىتاي ئېلىنى قوشۇپ تۆرتىنچى ئوغلى تولۇيغا بەردى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاسى باۋرچۇق ئارتتېكىننى «بەشىنچى ئوغلۇم» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ مەملىكىتىنى ئۆزىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇردى. ئىمپېراتور چىڭگىزخان ئىمپېرىيا تېررىتورىياسىنى 5 ئوغلىغا ژۇقارقىدەك تەخسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ، ئولتارغۇزۇپ قويۇپ:

«موشۇ 5 قېرىنداش بۇنىڭدىن ئۆز ئارا ئىتتىپاق بولۇپ، قىيىن ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە بىرلىشىپ ھەل قىلىش كېرەكلىگىنى، ھېچ قاچان ئۆز ئارا ئۇرۇش-جېدەل قىلماسلىغىنى جېكىلەپ، ۋەسىيەت قىلدى.

تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئۇ يەنە ئوغۇللىرىغا، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقداشلىقنى ساقلاپ قېلىشنى، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىغىدىن داۋاملىق پايدىلىنىشنى ۋەسىيەت قىلغان ئېكەن (شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇيغارلار بىلەن ئىجىل-ئىناق ياشاشقا تىرىشقان. ھەتتا ئۆزلىرىمۇ ئۇيغۇر تىلى بىلەن دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن).

شۇنىڭدىن كېيىن چىڭگىزخان ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئانا ۋەتىنى موڭغۇلستانغا قايتىپ كەتتى. شۇ ژىلىنىڭ كۈز ۋە قىش ئايلىرىنى قورولۇن دەرياسى بويىدىكى پايتەختى قاراقۇرۇمدا ئۆتكۈزدى. ئۇ ئەسكەرلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن تىبەت ئېلى ئۈستىگە ھەربىي ژۈرۈشنى باشلىدى، بىراق، سەپەر ئۈستىدە ئاتتىن ژىقىلىپ چۈشۈپ ئاغرىپ قالدى، سالامەتلىگى ياخشى بولماي، بىر مەزگىل ئاغرىغاندىن كېيىن، 1227-ژىلى 18-ئاۋگۇست كۈنى 72 يېشىدا تىبەت زېمىنىدا ئالەمدىن ئۆتتى. چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇنىڭ ئۆلۈم خەۋرىنى مەخپىي تۇتتى، جاچانكى، ئۆز ئېلىغا ئەپكېلىپ يوشۇرۇن دەپنە قىلغاندىن كېيىن ئاشكارە قىلدى.

چىڭگىزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى قورولۇن دەرياسى بويىدىكى پايتەختىدە قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۈچىنچى ئوغلى ئۆگدەيخاننى قاغان (ئىمپېراتور) قىلىپ كۆتەردى. چۈنكى، ئىمپېرىيانىڭ ئاساسىي ھۇلى بولغان موڭغۇلستان زېمىنى ئۆگدەيخاننىڭ ئىلكىدە ئېدى. ئۆگدەي ئىمپېراتور بولغاندىن كېيىن دادىسى باشلىغان ئىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، شەرىقتە كورېيانى، جەنۇپتا جورجانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، خىتاي بىلەن كورېيانى بويسۇندۇردى ۋە ئىمپېرىيا تېررىتورىياسىگە قوشۇۋالدى. شىمالدىكى تاگغۇتلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، ئۇلارنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇردى. ئۆگدەي قاغان شەرىقتىكى ئەللەرنى تۈگەل بېقىندۇرۇپ، ئۆز ئارا سېپىدىن خاتىرجام بولغاندىن كېيىن، ئېۋروپىغا قايتىدىن ژۈرۈش قىلىش مەخسىتىدە، 1235-ژىلى قورولۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئېۋروپىغا ھەربىي ژۈرۈش قىلىش پىلانىنى تەستىقلەتتى. ئۇ تەييارلىق ئىشلىرىنى باشلاپ، 150000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. بۇ قوشۇنغا ئاكىسى جوزىخاننىڭ چوڭ ئوغلى باتىنى باش قوماندان قىلىپ، ئېۋروپىنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. باتىنىڭ ياشلىغىنى ئېتىۋارغا ئېلىپ (ئۇ ئەندىلا 26 ياشقا كىرگەن ئېدى)، تەجرىبىلىك سەردار سۇبۇتاي باتۇرنى باش

مەسلىھەتچى قىلىپ قوشۇپ بەردى. باتۇ بىلەن سۇبۇتايلار قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل-ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى قارا بوراندەك، شىددەتلىك ھەربىي يۈرۈشلەرنى باشلاپ، 1236-يىلى ئىدىل بۇلغار دۆلىتىنى يوقاتتى. 1237-يىلى رۇس ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ، روسسىيانى بېسىۋالدى. 1240-يىلى «رۇس شەھەرلىرىنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتالغان كىيېۋ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. شۇنداق قىلىپ موڭغۇللار روسسىيانى تۈگەل بويسۇندۇرۇپ، ئىمپېرىيىگە سېلىق تۆلەپ تۇرىدىغان بېقىندا كىنيازلىققا ئايلاندۇرۇپ قويدى. موڭغۇل-ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىر مەزگىل دەم ئېلىپ، ئۆز سەپلىرىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ھەربىي يۈرۈش قىلدى. شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلار پولشىنى، ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قوشۇنلار چېخوسلاۋاكىيا بىلەن گېرمانىيىنى، جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلار ۋېنگرىيىنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، ئېۋروپىنىڭ دۇناي دەرياسىغىچە بولغان قىسمى موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسىگە بويسۇندۇرۇلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىمپېرىيىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن، غەربتە دۇناي دەرياسىغىچە يېتىپ باردى. موڭغۇل ئۇيغۇر بىرلەشمە ئەسكەرلىرى ھەربىي يۈرۈشنى يەر ئوتتۇرا دېڭىزىغىچە داۋام قىلماقچى بولۇپ، ئالغا ئىلگىرىلەپ كېتىپ بارغاندا، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقە بۇ يۈرۈشنى توختىتىپ قويدى: 1241-يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىمپېراتور ئۆگدېينىڭ ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ كەلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن باتۇ بىلەن سۇبۇتاي باتۇر ھەربىي يۈرۈشنى توختىتىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ موڭغولىيىگە قايتىپ كەتتى. ئەگەر ئىمپېراتور ئۆگدېينىڭ ئۆلۈم خەۋىرى كەلمىگەن بولسا، باتۇ بىلەن سۇبۇتاي باتۇر قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلار پۈتۈن ئېۋروپىنى ئىگەللەپ، يەر ئوتتۇرا دېڭىزىغا بېرىپ توختار ئىدى. بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش ئازىيا خەلقلىرى بولغان ھونلارنىڭ V ئەسىردىكى يۈرۈشلىرىدىن كېيىن ئېۋروپىغا 2-قېتىملىق يۈرۈشلىرى بولۇپ قالدى!

ئۆگدېي قاغاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يېڭى ئىمپېراتور بەلگىلەنگىچە ئىمپېرىيە تەختى بوش بولۇپ قالدى. ئارىدىن 10 يىل ئۆتكەندىن كېيىن 1251-يىلى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى-تولۇينىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭكە موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى بولۇپ سايلاندى. ئۇ ياش بولۇشىغا قارىماي، جۈرئەتلىك، قەتئىي ئادەم ئىدى. ئۇ بۇۋىسىنىڭ باشلىغان ئىشىنى داۋاملاشتۇرماقچى بولۇپ، 1253-يىلى ئونون دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي ئىمپېراتور مۆڭكەنىڭ ئىران بىلەن ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە يۈرۈش پىلانىنى تەستىقلىدى. موشۇ قارارغا ئاساسەن مۆڭكە قاغان 120000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. بۇ قوشۇنغا ئۆزىنىڭ ئىنىسى ھۇلاكۇنى باش قوماندان قىلىپ غەربكە ئاتلاندۇردى. ھۇلاكۇ 1254-يىلى ھەربىي يۈرۈشنى باشلاپ، ئاۋال ئوتتۇرا ئازىياگە كەلدى. بىر مەزگىل سەمەرقەنت شەھىرىدە تۇرۇپ، تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن 1255-يىلى 19-نويابىردا ئامۇدەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىران چېگارىسىغا بېسىپ كىردى. ئۇرۇشتا ئىران ئەسكەرلىرىنى يېڭىپ، ئۇلارنىڭ پادىشاسى نۇرىتىدىن ھۆر شاھنى ئەسىر ئالدى. شۇنداق قىلىپ، ئىران دۆلىتىنى ئىمپېرىيىگە سېلىق تۆلەپ تۇرىدىغان بېقىندا دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ھۇلاكۇ ئىران دۆلىتىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن 1257-يىلى ئەرەپ ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى، خەلىپىلىكنىڭ پايتەختى باغدات شەھىرىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شەھەرنى 30 كۈن قامال قىلغاندىن كېيىن، 20-فېۋرال كۈنى شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىردى. ئابباسىيلار خەلىپىسى مۇستەسىم ئۆز ئائىلىسى بىلەن ئەسىر ئېلىندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. موڭغۇل قوشۇنلىرى ئىران بىلەن ئىراقنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، سۈرىيە ۋە كىچىك ئازىيالەرگە قارىتا ھەربىي يۈرۈشنى باشلاپ شىددەتلىك جەڭلەردىن كېيىن بۇ ئەللەرنىمۇ بېسىۋالدى.

شۇنداق قىلىپ، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئىتتىپاققا تايىنىپ شەرقتە تىنچ ئوكياندىن، غەربتە يەر ئوتتۇرا دېڭىزىغىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىننى ئىگەللەپ، مىسلىسىز ئۇلۇغ دىرژاۋىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى ۋە بۇ ئەللەردە بىر ئەسىردىن ئۈچ ئەسىرگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى! ئىمپېرىيە تەركىۋىگە كىرگەن موشۇنچىلىك كەڭ زېمىندىكى ئەللەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن قويۇلغان ۋالىلار بىلەن ھاكىملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەكىللىرى ياكى ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققان كىشىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىمپېرىيىنىڭ دۆلەت تىلى-ئۇيغۇر تىلى، دۆلەت يېزىقى-ئۇيغۇر يېزىقى بولغان ئىدى.

§4. موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سەياسىي رولى

بىرلەشمە ئىمپېرىيىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سەياسىي رولى توغرىلىق تارىخچى ھېرمان ۋامبېرى «بۇخارا ياكى ماۋەرەۋۇننەھىر تارىخى» ناملىق كىتاۋىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازغان ئىدى:

«موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ مۇۋاپپەقىيەتلىرىگە كەلسەك، بۇ ھەممىدىن ئاۋال چىڭگىزخاننىڭ شەخسىي خىسلەتلىرىگە باغلىق. ئاندىن قالسا، ئازىيا مۇسۇلمانلىرى ھېساپلانغان ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۆز ئارا

مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق بولدى. چىنگىزخان ھەقىقىي مەنادىكى ئىستىلاچى بولۇش بىلەن بىللە يەنە قانۇنچى ئىدى (ئۇ ئەلنى قانۇنلار ئاساسىدا باشقۇرۇش ئۇسۇلۇنى ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن ئىدى). ئۇ يەنە ھەربىي كېڭەش ئۇسۇلىنى جارىي قىلغان ئىدى. موشۇ ئارقىلىق خارەزم شاھلار دۆلىتىنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. ئۇنىڭ سىرتىدا دىنىي تەبەقىلەرنى باراۋەر ھوقۇقتا ئېگە قىلغانلىقىمۇ ئۇنىڭغا كۆپ ياردەم بەردى. ئۇ ماۋرەئۇننەھرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن نايىپلار بىلەن راھىپلارنى ئاساسەن ئۇيغۇرلاردىن تەيىنلىگەن ئىدى.

ئىككىنچى ئامىل شۇكى، ئۇيغۇرلار ماۋرەئۇننەھرگە موڭغۇللارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى ۋە ياردەمچىلىرى سۈپىتىدە كېلىشتى. ئۇلار بۇ يەرلەرگە ئۆزلىرىدىن بۇرۇن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى بىلەن تېپىشىپ، بۇ جەمىيەتكە ئاسانلا سىڭىپ كەتتى.

ئۈچىنچى ئامىل، سۇلتان مۇھەممەت شاھ لەشكەرلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئۇلار شەرقتىن كەلگەن ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن، تۈركۈم-تۈركۈملەپ ئۇلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشتى. نەتىجىدە، ماۋرەئۇننەھرنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇيغۇرلار كۆپەيدى. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ ئاقىۋىتىدە ئوتتۇرا ئازىيادىكى قوۋملارنىڭ ئېتنىك تەركىۋى ئۆزگەردى.

ئۇيغۇرلار جەڭ مەيدانىدىمۇ، ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىشىدىمۇ چاغاتاينىڭ يېقىن ياردەمچىلىرى بولۇپ قالدى. ئۇلار موڭغۇل ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمىرلىرى، ھاكىملىرى سۈپىتىدە تونۇلدى. ھەتتا چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى غوجايىن نوپۇزىغا ئېگە بولدى. شۇڭا ئۇلار ساراي تەنتەنىلىرىگە بىمالال قاتنىشالاتتى» (مەزكۇر كىتاب، ئۆزبەكچە نەشرى، 30-29 بەتلەر).

تارىخچى ئابۇلغازى بولسا ئۆز ئەسەرىدە:

«ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئوقالايدىغان، يازالايدىغان، بىلىملىك كىشىلەر كۆپ ئىدى. ئۇلار دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا كاتىباتلىقنى ۋە ھېساب-كىتاب ئىشلىرىنى ياخشى باشقۇرالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىنگىزخاننىڭ ھايات ۋاقتىدا، كېيىن ئۇنىڭ باللىرى بىلەن نەۋرىلىرىنىڭ زامانىسىدا مەھكىمە كاتىپلىرى بىلەن شەجەرە يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئىدى. ماۋرەئۇننەھردە، خۇراسان بىلەن ئىراقتا ختاي ئېلىدىكى يۇەن سۇلالىسىدە كاتىپلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسنى تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار ئىشلىگەن ئىدى. ھەتتا ئىمپېراتور ئۆگدەيخان خۇراسان، مازىندارا، گىلانلارنى باشقۇرۇشنى كۆرگۈز ئاتلىق ئۇيغۇرغا تاپشۇرغان ئىدى» دەيدۇ («تارىخ شەجرەئى تۈرك»، 33-بەت).

ختاي تارىخچىسى چيەن بوچۈەن بولسا:

«يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە چىنگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان. ھەتتا تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتىمۇ شەكىللەنگەن ئىدى» دەيدۇ («شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 193-بەت).

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، موڭغۇل ئىمپېرىياسىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى تىمۇرچىن (چىنگىزخان) ساۋاتسىز بولۇشىغا قارىماي، ناھايىتى ئەقىللىك، قەتئىي ئىرادىلىك ۋە مەغرۇر يولباشچى ئىدى. ئۇ ئۆزىنى «تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى» دەپ بىلەتتى. شۇڭا ئۇ جۈرئەتلىك ھالدا پۈتۈن دۇنيانى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، بۈيۈك بىر ئىمپېرىيانى قۇرۇپ چىقىشقا بەل باغلىدى. ئۇ ئۆز موڭغۇللىرىنىڭمۇ، باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ ئارتۇقچىلىق ۋە كامچىلىقلىرىنى توغرا باھالاتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، موڭغۇللار ئات مىنىشتە چەۋەنداز، ئوق-يا ئېتىشتا ماھىر، جەڭ مەيدانىدا باتۇر بولغىنى بىلەن ساۋاتسىز، مەدەنىيەتسىز مىللەت ئىدى. بۇ مىللەتكە تايىنىپ، ئۆزىدىن مەدەنىيەتلىك ئەللەرنى بېسىۋېلىش مۇمكىن بولسىمۇ، ئۇلارنى ئىدارە قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە چوڭ، مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش زۆرۈرلۈكىنى ھىس قىلدى. شۇ زاماندا مەركىزىي ئازىيادە ئۇيغۇرلار ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلىق ھېساپلىناتتى. چۈنكى ئۇلار مىڭ ژىللار بويى شەھەرلەشكەن مەدەنىي تۇرمۇشتا ياشىغان، دۆلەتنى باشقۇرۇش جەھەتتىمۇ ئىقتىدارلىق مىللەت ئىدى. موڭغۇللارنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن تولتۇرغاندىلا، ئاندىن كۈچلۈك ئىمپېرىيا تەشكىل قىلىش ۋە ئۇنى ئىدارە قىلىش مۇمكىن بولاتتى. موشۇ زۆرۈرىيەتنى توغرا چۈشەنگەن چىنگىزخان ئۇيغۇرلارغا ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قارىدى ۋە ژۇقۇرى ئىمتىياز بەردى. يېڭى-يېڭى ئەللەرنى بېسىۋېلىپ، ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشتا موڭغۇل-ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى ھەل قىلغۇچى رول ئوينىسىمۇ، ئۇ ئەللەرنى باشقۇرۇپ ئىدارە قىلىشتا ساۋاتلىق، بىلىملىك، تەجرىبىلىك ئۇيغۇرلار ھەل قىلغۇچى رول ئوينىدى. بىرلەشمە ئىمپېرىيا دەۋرىدە چىنگىزخاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى، ھەربىي سەردارلارنىڭ بىر قىسمى ئىمپېرىيانى ۋە بېسىۋېلىنغان ئەللەرنى ئىدارە قىلىدىغان ۋەزىرلەر، ۋالىلار، ھاكىملار ۋە دىپلوماتىك ئەلچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئىدى. ئوردىنىڭ رەسمىي ھۆججەتلىرى موڭغۇل تىلىدا ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلاتتى. دىپلوماتىيا ساھاسىدىكى خەت-چەكلەر پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلاتتى. قىسقىسى، موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىدىكى ھەربىي ئىشلار ھوقۇقى ئاساسەن

موڭغۇللارنىڭ قولىدا بولسا، مەمۇرىي باشقۇرۇش ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئىشلىرى ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى. مەسىلەن، چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىلىرى: تۇراقايا، بولاتقايا دېگەن ئۇيغۇر ستراتېگلىرى ئىمپېرىيا ئوردىسىنىڭ باش كاتىۋى ھەم دۆلەت تامغىچىسى تاتاتۇڭا دېگەن ئۇيغۇر ئىدى (ئۇ چىڭگىزخاننىڭ بۇيرىقى بىلەن شاھزادىلەر ۋە ئالىي ئەمەلدارلارغا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگەتكەن). بولاتقايا بولسا چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۆگدېينىڭ باش مەسلىھەتچىسى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىمپېراتور تولۇينىڭ ئورۇنباسارى بولغان.

1279-يىلى موڭغۇللار جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، پۈتۈن خىتاينى بويسۇندۇردى. شۇ چاغدا تولۇينىڭ ئوغلى قۇبىلايخان تەختكە چىقىپ، ھازىرقى موڭغۇلىيا، مانجۇرىيا، كورېيا ۋە خىتاينى بىرلەشتۈرۈپ، يۈەن سۇلالىسىنى قۇردى. ئۇرۇشتا ۋەيران بولۇپ كەتكەن بېيجىڭ شەھرىنى قايتىدىن تەمىر قىلدۇرۇپ، ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. بۇ پايتەختنى ئۇيغۇر تىلىدا «خانبالىق» دەپ ئاتىدى (خىتايلار بولسا، بۇرۇنقى نامى بىلەن بېيجىن دەپ ئاتاۋەردى). يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى قۇبىلاي ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بولغان بولسىمۇ، ئىمپېرىيانى باشقۇرغان ئەرباپلارنىڭ تولىسى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەكىللىرى بولغان ئىدى.

قىسقىسى، بىرلەشمە ئىمپېرىيادە موڭغۇللاردىن قالسىلا ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران مىللەت ھېسابلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەشھۇر تۇنگان تارىخچىسى ما گورۇڭ ئۆزىنىڭ بىر تەتقىقات ماقالىسىدا:

«يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مىللەتلەر سەياسىي ھوقۇقى جەھەتتىن مۇنداق تۆرت دەرىجىگە بۆلۈنەتتى: موڭغۇللار I دەرىجىلىك مىللەت. ئۇيغۇرلار —II دەرىجىلىك مىللەت، خەنزۇلار —III دەرىجىلىك مىللەت، باشقىلىرى IV دەرىجىلىك مىللەت ھېسابلىناتتى» —دەپ يازغان («شىنجاڭدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر»، 3-جىلت، 218-بەت).

خىتاي تارىخچىسى تيەن ۋېيجياڭ: «يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى مەملىكەتتە ھەر خىل دىنلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇش، ئۇيغۇرلارنى مۇھىم ۋەزىپىلەرگە قويۇش قاتارلىق سەياسەتلەرنى ئۈزگۈزگەنلىكتىن، ئىقتىدارلىق ئۇيغۇرلا بۇ دۆلەتتە ئۆزلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارىي قىلدۇرالىغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىدە ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئەمەلدارلار ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك روللارنى ئوينىغان. بولۇپمۇ تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار ئوردا ئىچىدە مۇھىم خىزمەتلەردە ئىشلەتتى. سىرتتا بولسا ھەربىي قوشۇنلارنى باشقۇراتتى» دەپ يازغان («شىنجاڭدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر»، 2-جىلت، 201-200بەتلەر).

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن ئۈچ ئەسىرلىك ئۇزاق دەۋردە مۇنداق ئەرباپلار، يۈزلەپ، ھاكىملار مىڭلاپ سانىلىدۇ. مىسال تېرىقىسىدە شۇلاردىن بىر نەچچىسىنى ئاتاپ ئۆتىمىز:

1. لەن شىسەن (1280-1231)، بۇ كىشى ئەسلى ئۇيغۇر بولۇپ، ناھايىتى بىلىملىك، ئەقىللىك زات ئىدى، يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلغاندىن باشلاپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قۇبىلاي خاننىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولغان. بۇنىڭدىن باشقا يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا ئالىي مەنسەپلەردە بولغان، ئۆچمەس تۆھپىلەر يارىتىپ، زۇقۇرى ئابروي ئالغان كىشىلەردىن: ساڭگا، رابان ساۋما، ئەلىقمىش، ئەلىيغمىش، ماڭگۇ تېكىن، شىبان، مۇنسۇز، زەپەر خوجا، ئەختەردىن قاتارلىق ئىشلارنى ئاتاپ ئۆتۈشىمىز مۇمكىن. بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى يۈەن سۇلالىسىدە ئالىي مەنسەپلەردە بولغان. بۇ زاتلارنىڭ ئىچىدىكى زەپەرغوجىنى مىسال قىلساق، موڭغۇل-ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى خىتاي زىمىنىنى بېسىۋېلىپ، ئۆزىگە بېقىندۇرغاندىن كېيىن، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ يېقىن ئادىمى زەپەرغوجىنى خىتاي مەملىكىتىنى ئىدارە قىلىدىغان باش ۋالى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن: ئەسلى قۇمۇللۇق ئۇيغۇر تابىل دېگەن كىشىنىمۇ خىتاي ئېلىغا باش ۋالى قىلىپ قويغان. خىتاي تارىخىدا يېزىلىشىچە، تابىل مەشھۇر ھەربىي قوماندان، سەياسەتچى ۋە داڭلىق رەسسام بولغان ئىكەن. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا، موڭغۇل ۋە خىتاي تىللىرىنى پىششىق بىلەتتىكەن. ئۇ ئۆز خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىگەنلىكتىن، «ساداقەتمەن سانغۇن» ئۇنۋانىنى ئالغان. تابىل ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىمۇ يۈەن سۇلالىسىدە ئالىي مەنسەپلەردە بولغان. ئالىچ تۆمۈر دېگەن نەۋرىسى كورېيانى بويسۇندۇرۇشتا خىزمەت كۆرسىتىپ، «تۆھپىكار گېنېرال» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېگە بولغان.

2. ئوتتۇرا ئازىيانى ئىدارە قىلغان چاغاتاي دۆلىتىدىمۇ ھەربىي مەمۇرىي ھوقۇقلار ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا بولغان. چەت ئەل تارىخچىلىرى بىلەن سەياھەتچىلىرىنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا: «چاغاتاي خاننىڭ ئوردىسىدا ئۆتىدىغان ئالىي مەراسىملار بىلەن تەنتەنىلىك زىياپەتلەردە ئۇيغۇرلار موڭغۇل خانلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئولتىراتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەركىن تۇتۇشاتتى».

چاغاتاي دۆلىتىدىكى ئەمەلدارلار ئوردا ئىچىدە موڭغۇل تىلىدا سۆزلەشسىمۇ، مەملىكەت دائىرىسىگە تارقىتىلىدىغان يارلىقلار، دۆلەتلەر ئارا ئالمىشىدىغان خەت-چەكلەر پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلىپ ئەۋەتىلەتتى. دېمەك، موڭغۇل ئىمپېرىياسىدە ئۇيغۇر تىلى دۆلەت تىلى ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى.

5§. بىرلەشمە ئىمپېرىيانىڭ پارچىلىنىشى

تارىخ ئىلمى كۆرسەتكىنىدەك، ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچى ئۈستۈن بولۇشى، قارشى تەرەپنىڭ ئاجىز بولۇشى ئوخشىغان شارائىتلار توپەيلى، جاھانگىرلار مەلۇم زامان، مەلۇم ماكاندا غەلىبە قازىنىشى مۇمكىن، بىراق بۇ نىسبىي غەلىبە بولىدۇكى، ھېچ قاچان مۇتلاق غەلىبە بولمايدۇ. چىنگىزخان باش بولغان موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە قوشۇنىمۇ، ئەينە شۇنداق ۋاقىتلىق غەلىبىلەرنى قازانغان ئىدى. دۇنيادىكى ھەممە جەريانلارنىڭ بېشى ۋە ئاخىرى بولغانغا ئوخشاش موڭغۇل-ئۇيغۇر ئىستىلاسىنىڭمۇ ئاخىرقى تەغدىرى زاۋاللىق بولدى.

چىنگىزخاننىڭ نەۋرىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە بىر پۈتۈن ئىمپېرىيا زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، سەياسىي جەھەتتىن پارچىلىنىپ كەتتى. **ئىمپېرىيانىڭ شەرقىي قىسمى:** موڭغۇلىيا، مانجۇرىيا، كورىيا، خىتاي، ۋېيتناملار قوشۇلۇپ بىر دۆلەت بولدى. يۈەن سۇلالىسى دەپ ئاتالغان بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى-خانبالىق شەھىرى ئىدى. خىتايلار بولسا ئۇنى ئۆز تىلىدا «بېيجىن» دەپ ئاتاۋەرگەن.

ئىمپېرىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى: ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستانلار قوشۇلۇپ، بىر دۆلەت بولۇپ «چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئاتالدى. خانلىقنىڭ پايتەختى ئاۋال-سەمەرقەنت، كېيىن ئالمالىق شەھىرى بولدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى: ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىياسى يانىلا باۋرچۇق ئارتتېكىن ئەۋلادلىرىنىڭ باشقۇرىشىدا بولۇپ، نىسبىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.

ئىمپېرىيانىڭ غەربىي-جەنۇبىي قىسمى: ئىران، ئىراق، سۈرىيە، كىچىك ئاسىيا ئەللىرى قوشۇلۇپ بىر دۆلەت بولدى. بۇ «ئىلخانلار دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ پايتەختى-تەبرىز شەھىرى بولدى.

ئىمپېرىيانىڭ غەربىي قىسمى: ئېۋروپىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان ئەللىرى بىلەن قىپچاق دالاسى قوشۇلۇپ بىر دۆلەت بولدى، بۇ «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ پايتەختى ۋولگا دەرياسىنىڭ ئېقىمىدىكى تۆۋەن ئاستراخان شەھىرى بولدى.

مانا موشۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرىدا، ھەربىي گارنىزونلاردا، دىپلوماتىيا ساھاسىدا ئاساسەن ئۇيغۇر ۋەكىللىرى خىزمەت قىلغان. موشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ئاساسىدا ئەقىلانە، ئادىل باشقۇرۇشى نەتىجىسىدە موڭغۇل ھاكىمىيىتى بەزى ئەللەردە بىر ئەسىر، بەزى ئەللەردە ئۈچ ئەسىرگىچە داۋاملاشقان. ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشتىكى مول تەجرىبىسى، قانۇنلۇق-ئادىل سەياسىتى، مول بىلىمى بولمىغان بولسا، موڭغۇللار مۇنچىلىك ئۇزاق ھۆكۈمرانلىق قىلالمىغان بولاتتى. قىسقىسى، بۇ دۆلەت ئىمپېرىيا دەۋرىدە بولسۇن، پارچىلاپ ئىدارە قىلىنغان دەۋرىدە بولسۇن، ئەمەلىيەتتە موڭغۇل ۋە ئۇيغۇر مىللەتلىرى بىرلىشىپ باشقۇرغان دۆلەت بولغان ئىدى.

6§. بىرلەشمە ئىمپېرىيا دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان دۆلەت ۋە مەدەنىيەت ئەرباپلىرى

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، موڭغۇل ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسى دەۋرىدە، قېدىمىي ئەنئەنىلەر ئاساسىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يەنە بىر قەدەم ئالغا ئىلگىرلىدى. بۇنىڭ سەۋەۋى، ئۇيغۇرلار موشۇ ئىمپېرىيادىكى ئىمتىياز ھوقۇقلىرىدىن پايدىلىنىپ، قېدىمىي ئەنئەنىلەر ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى يەنە بىر قەدەم يۈكسەلدۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخ تەتقىقاتچىلىرى بىرلەشمە ئىمپېرىيا دەۋرى-ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر قېتىم گۈللەنگەن دەۋرى بولدى» دېيىشمەكتە. ئۇلاردىن يېڭى ئەۋلات دۆلەت ئەرباپلىرى بىلەن مەدەنىيەت ئەرباپلىرى كۆپلەپ يېتىشىپ چىقتى. تۆۋەندە بىز شۇ ئەرباپلاردىن بىر قانچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز:

تاتا تۇڭا

XIII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى ھەم دۆلەت ئەربابى. ئۇ ئەسلى نايمان خانى تايان خاننىڭ ئەقلدارى ھەم مۆھۈردارى بولغان. چىنگىزخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتا تايان خاننى يەڭگەن ۋاقىتتا، تات تۇڭا دۆلەت تامغىسىنى ئېلىپ قاچقان. ئۇنى تۇتۇۋالغان ئەسكەرلەر چىنگىزخاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشكەن. چىنگىزخان ئۇنىڭدىن : «سەن كىم؟»ـ دەپ سورىغاندا، «مەن تايان خاننىڭ مۆھۈردارى»ـ دەپ جاۋاپ بەرگەن.

ـ سەن قېچىپ نەگە بارماقچى ئىدىڭ؟ـ دەپ سورىغاندا:

ـ مەن ئۆزەمگە تاپشۇرۇلغان ئامانەتنى ئۆز ئىگىسى تايان خانغا تاپشۇرماقچى ئىدىم ـ دەپ يېنىدىكى دۆلەت تامغىسىنى كۆرسەتكەن. چىنگىزخان تاتا تۇڭانىڭ بىلىملىك، ئەقىللىك، ئۆز پادىشاسىغا سادىق ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، ئۆز ئوردىسىدا ئېلىپ قالغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ چىنگىزخاننىڭ دۆلەت مۆھۈردارى ھەم مەسلىھەتچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇل تىلىغا لايىقلاشتۇرۇپ، تۇنجا ئېلىپبەنى ئىجات قىلىپ، موڭغۇللارغا ئۆگەتكەن. شۇنداق قىلىپ، ساۋاتسىز موڭغۇللارنى ساۋاتلىق مىللەتكە ئايلاندۇرۇشقا يول ئېچىپ بەرگەن.

XIV ئەسىرگە كەلگەندە يەنە بىر ئۇيغۇر ئالىمى چوڭسىگى خودزېر مەيدانغا چىقىپ، ئۇيغۇر يېزىغى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىغىنى تېخىمۇ ئىسلاھ قىلىپ، مۇكەممەل موڭغۇل يېزىغىنى ۋە تىلىنىڭ تۇنجا گىراماتىكىسىنى ئىشلەپ چىققان. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇل يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى سېلىپ بەرگەن. كېيىن بۇ يېزىقتىن ئۈلگە ئېلىپ، مانجۇلار ئۆز يېزىغىنى ياراتقان.

زەپەرخوجا

بۇ كىشى ئەسلى قەشقەرلىك بولۇپ، ژۇقۇرى بىلىملىك، ئەقىللىك كىشى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇسۇلمان بولغان. ئۇ 1203ـ يىلى تىجارەت قىلىش ئۈچۈن شەرىق ئەللىرىگە بارغاندا چىنگىزخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، چىنگىزخاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەن. زەپەرخوجا ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا: موڭغۇل، مانجۇ ۋە خىتاي تىللىرىنى بىلەتتىكەن. چىنگىزخان ئۇنىڭ بىلىملىك ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆز ئوردىسىدا خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلغان. زەپەرخوجا باشقا دىندا بولۇشقا قارىماي، ئامىتى كېلىۋاتقان بۇ پادىشاغا سادىق خىزمەت قىلىشقا ۋەدە بەرگەن. شۇنداق قىلىپ، زەپەرخوجا چىنگىزخاننىڭ ھەربىي جورۇشلىرىگە قاتنىشىپ، ئۇنىڭ ئىشەشلىك مەسلىھەتچىلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ قالغان.

چىنگىزخان خىتاي دۆلىتىگە ھەربىي ژۇرۇش قىلماقچى بولۇپ تەييارلىنىۋاتقاندا، موڭغۇل ۋە خىتاي تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان زەپەرخوجىنى موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە، خىتاي ئېلىغا 9 قېتىم ئەۋەتكەن. ئۇ ھەر قېتىم بارغاندا بۇ ئەلنىڭ سەياسىي، ئىختىسادىي، ئىجتىمايى ۋە ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئېلىپ كەلگەن. چىنگىزخان موشۇنداق ئىشەشلىك ماتېرىئاللارغا تايىنىپ، چىن دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىققان. ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىپ، چىن دۆلىتىنى يوقىتىپ، پۈتكۈل خىتاينى بويسۇندۇرغان.

زەپەرخوجا چىنگىزخاننىڭ كاتتا ئىلتىپاتىغا ئىگە بولغان. چىنگىزخان ئۇنىڭ قولىغا 30000 ئەسكەرنى بېرىپ، خىتاينى ئىدارە قىلىدىغان باش ۋالى (گېنېرال گۇبېرناتور) قىلىپ تەيىنلىگەن، چىنگىزخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئۆگدەيخان ئىمپېراتور بولۇپ سايلانغاندىن كېيىن، ئۆگدەيخان مەمۇرىي تۈزۈمدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، چىن ئېلىنى ۋىلايەت ۋە ناھىيەلەرگە بۆلۈپ، ھەر بىرىگە

ھاكىملارنى قويغان. شۇ چاغدا پۈتۈن چىن ئېلىنىڭ تەغدىرىنى زەپەرخوجا بىلەن تولىسار دېگەن ئۇيغۇرلارغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى باشقا ئىشلار بىلەن بەنت بولغان. 1236-يىلى زەپەرخوجا «تۆھپىكار ۋەزىر» دېگەن ئاتاققا ئېگە بولۇپ، «دىۋان ۋازارەت مۇەككىلى» ھەم خاننىڭ خاس مەسلىھەتچىسى بولغان.

بۇلاردىن باشقا «يۈەن سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەردە» چىڭگىزخاننىڭ قېشىدا تۇرا قايا، بولات قايا ئىسىملىك ئىككى ئۇيغۇر مەسلىھەتچىلىرى بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ كىشىلەر چىڭگىزخاندىن كېيىنكى ئىمپېراتورلارنىڭمۇ ئىشەشلىك ئەقىلدارلىرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

رابان ساۋما

XIII ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر خەلق ئارا دىپلومات. ئۇ دەسلەپكى پائالىيىتىنى يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىقتا باشلىغان. كېيىنكى تەكلىپ بويىچە، ئىلخانلار ئېلىغا بېرىپ، ئوردىنىڭ دىپلوماتىيا ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇ خرىستىيان دىنىنىڭ نېستورىيان مەزھىپىدە ئېدى.ئېۋروپا تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. موشۇ ئارتۇقچىلىقىغا تايىنىپ، 1275-يىلىدىن باشلاپ، ئىلخانلار دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئېۋروپىغا بېرىپ، كۆپ دۆلەتلەر بىلەن دىپلوماتىك ئالاقە ئورناتقان. ئۇ شەرقىي رىم ئىمپېرىياسىنىڭ ئىمپېراتورى ئاندرېي I، فرانسىيا كورولى فىلىپ IV، ئانگلىيا كورولى ئېدۇئارد I ۋە رىم ئىمپېراتورى نىكولاي I قاتارلىقلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، ئۇلار بىلەن دۆلەت دەرىجىسىدە ھەر خىل توختاملارنى تۈزگەن، ئۆز خانى نامىدىن كېلىشىملەرگە ئىمزا قويغان. ئۇ 1290-يىلى يەنە بىر ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ، فرانسىياگە بارغان. ئۇيغۇر يېزىقىدا بىر دىپلوماتىيا خېتىنى تەييارلاپ، ئىلخانلار نامىدىن كورولغا تاپشۇرغان (بۇ خەت تارىخىي ھۆججەت سۈپىتىدە فرانسىيا دۆلەت ئارخىۋىدا ساقلىنىۋاتىدۇ).

شىشەن قايا

بۇ كىشى بولات قايانىڭ ئوغلى بولۇپ، قوبىلاي خاننىڭ تەختكە چىقىشىدا ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇشىدا كۆپ ياردەم قىلغان ئۇيغۇر سەياسىي ئەربابى. ئۇ جەمىيەتنى قانۇن ئاساسىدا باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تارغان. جەمىيەتتىكى ھەر خىل زوراۋانلىق، ئادالەتسىزلىكلەرنى چەكلىگەن. پۇخرالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلغان. شۇنداق قىلىپ، جەمىيەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەمىنلىگەن، دۆلەتنىڭ ئابرويىنى ژۇقۇرى كۆتەرگەن.

ئارغۇن سالى

بۇ كىشى كۆپ خىل تىل-يېزىقلارنى بىلىدىغان تەرجىمەشۇناس ئالىم ئېدى. ئىمپېراتور قوبىلاي ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، ئەڭ ژۇقۇرى خىزمەتلەرنى بەرگەن. ئۇنىڭ ئاسترانومىيا ۋە جۇغراپىيا ئىلمى ساھاسىدا ژۇقۇرى بىلىم ئېگىسى ئېكەنلىكىنى بايقىغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەملىرى قاتارىدا كۆرۈپ، ئوردا ياساۋۇل بېگى خىزمىتىنى بەرگەن. ئۇ مەملىكەتنىڭ ئېگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىجەمىيەتنىڭ ئەمىنلىكىنى تەمىنلەش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش جەھەتتىكى پايدىلىق مەسلىھەتلىرى بىلەن ئىمپېراتور قوبلايخاننىڭ ئىشەنچلىك مەسلىھەتچىسى بولغان. قوبلايخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن يېڭى ئىمپېراتور تولۇيخاننىڭ ھوزۇرىدىكى دانىشمەنلەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، خانلىق رەسەتخانىسىنىڭ باشلىقى، دىۋان ۋازارىتىنىڭ مۇئەككىلى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە قويۇلغان. ئارغۇن سالى 1307-يىلى 63 يېشىدا خانبالىقتا ۋاپات بولغان.

دالىم

بۇ كىشى تۇرپانلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئەقىللىك، زېرەك ھەم ئادىل كىشى ئېدى. ئۇ 20 ياش ۋاقتىدىلا ئۆزىنىڭ بىلىملىكلىكى ۋە ئەخلاقىي پەزىلىتى بىلەن كۆزگە چۈشۈپ، يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا تامغاچ (پادىشانى قوغدۇغۇچى ناۋكەر) خىزمىتىدە بولغان. كېيىن ئۇنىڭ خىزمىتى ئۆرلەپ، ئوردا تىببەت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، تەپتىش بېگى، ئوردىنىڭ باش مۇپەتتىشى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان.

ئۇ زاماندا بۇ خىل مەنسەپتىكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئەرزە ئېيتىپ كەلگۈچىلەردىن پارا ئېلىش ئادەتكە ئايلانغان ئېدى. بىراق، دالىم ئۇنداق ئىللەتلەردىن پۈتۈنلەي خالى، پاك بولغانلىقى ئۈچۈن «ئادىل مۇپەتتىش» دېگەن ئاتاققا ئېگە بولغان. خىتاي تارىخچىلىرى دالىمنى ئىلگىرى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مۇپەتتىش باۋ ۋېنجىڭ بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ مەدھىيىلىگەن.

يۈسۈپ سەككاكىي

1160-1228 ـ يىللاردا ياشاپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى، مائارىپچى ۋە شائىرى. ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۇيغۇرستانغا قىتانلار ۋە نايمانلارنىڭ باسقۇنچىلىق ھۇجۇملىرى دەۋرىگە، ياشىغان داۋرى بولسا، موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە توغرا كەلگەن. ئۇيغۇرستان چاغاتاينىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن ئالاللىددىن دېگەن ئۇيغۇر چاغاتاي خاننىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولغان، يۈسۈپ سەككاكىي بولسا، چاغاتاي خاننىڭ ئىلىمدىكى مائارىپ ئىشلىرى بويىچە مەسلىھەتچىسى. تەبىب مەجىت بولسا، چاغاتاي خاننىڭ باش دوختۇرى بولغان. چاغاتاي خان ئۇيغۇر دوستى مەئۇت بەگنى پۈتۈن ئۇيغۇر ئېلىنى باشقۇرىدىغان ۋالى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئەينە شۇ مەسئۇت بەگ بىلەن يۈسۈپ سەككاكىينىڭ كۈچ چىقىرىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرستاندا مائارىپ ۋە ئەدەبىيات گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن. خانلىقنىڭ پايتەختى ئالمالىق شەھىرى شۇ زاماندىكى زىرىك مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. بۇ مەركەزدىكى بىلىم يۇرتلىرىدىن يۈزلىگەن ئالىملار يېتىشىپ چىققان. ئەينە شۇ ئالىملارنىڭ بىرسى جامال قارشىيدۇر.

جامال قارشى

بۇ كىشىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەبۇل فەزلى مۇھەممەت بولۇپ، 1230 ـ يىلى ئالمالىق شەھرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق ھاپىز ئىدى. جامال قارشى دەسلەپ ئالمالىق مەدرىسىلەردە مەشھۇر مۇدەررىسلەردىن دەرس ئالغان. ئۇ ئىرىشىپ ئوقۇپ، قېتىمقىنىڭ ئۆگىنىپ، تىلشۇناسلىق، ئەدەبىيات، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيا ئىلىملىرىنى، شۇنىڭدەك ئارستوتېل، سوكرات، فارابىي، ئىبنى سىنا پەلسەپەلىرىنى ئۆگەنگەن. ئاخىردا ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرىدىن بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى مۇكەممەل بىلەتتى. چوڭ ئىلمىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان. ئۇ دەسلەپ ئالمالىقتا خان سارىيىدا خىزمەت قىلغان. 1264-يىلى تەكلىپ بويىچە قەشقەرگە كېلىپ «مەسئۇدىيا» مەدرىسىسىدە مۇدەررىس بولغان. ئۇ ماخمۇت قەشقەرىينىڭ تىلشۇناسلىق ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، تۈركىي، فارسىيا ئەرەبىي تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. X ئەسىردە ياشىغان ئەلجەۋھەرىينىڭ «ئەسساھ فىل لۇغەت» ناملىق 4 جىلتلىق كىتاۋىنى ئەرەبچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلغان. «مۇلھاقاتۇس سۇرا» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يازغان. بۇ قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدىكى مۇھىم ۋاقىئەلەر، مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات بېرىدىغان ئىلمىي ئەسەر.

جانىبېك ئۆگگۈلمىش

بۇ كىشى چىنگىزخان ئوردىسىدا مەمۇرىيەت، ئەخبارات ۋە دىپلوماتىيا ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇنىڭ «جانىبېك ئۆگگۈلمىشنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى» ناملىق رومانى بار (بۇ رومانىنىڭ قول يازمىسى ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىسى ھازىر گېرمانىيانىڭ پايتەختى بېرلىن شەھىرىدە، پادىشالىق كىتاپخانىسىنىڭ شەرىق بۆلۈمىدە ساقلانماقتا).

ساڭغا

شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ، XIII ئەسىردە ياشىغان بۇددا دىنىنىڭ ئۇلۇق پېشۋاسى ئىدى. ئۇ بۇددىستلارنىڭ داھىسى پاگپا لامادىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ھۆرمەتكە سازاۋەر شەخس ھېسابلىناتتى. ئۇ پاگپا لامانىڭ تەۋسىيەسى بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىق (بېيجىڭغا) كېلىپ، قۇبىلايخاننىڭ ئوردىسىدا ئالىي مەنسەپلەرگە بولغان. 1228-يىلى قۇبىلايخاننىڭ پەرمانى بىلەن دۆلەت ئالىي باشقارمىسىنىڭ ۋىسې-پرېزىدېنتى بولۇپ تەيىنلەنگەن (بۇ باش مىنىستىرغا تەڭ لاۋازىم

ئېدى). ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدىكى خەلقلەرنى بۇددا دىنىغا كىرگۈزۈپ، بۇ دىننى ئامىۋىيلاشتۇرۇش جەھەتتىن كۆپ كۈچ چىقارغان. خەنزۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن روھانىيلىرى ساڭگانى تىرىك خۇدا دەپ تونۇپ، دىنىي بايرام كۈنلىرى مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىدىن مەركەزگە كېلىپ، ساڭگانى تاۋاپ قىلاتتى. دېمەك، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن بۇددا دىنىغا ئېگە بولغان.

بيەنزۇ

XIII ئەسىردە (موڭغۇل ئىمپېرىياسى دەۋرىدە) ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر رەسسامى. ئۇ تەبىئەت كۆرۈنۈشلىرى، ئۇلار قۇشلار ۋە گۈل-گىيالارنى سىزىشتا بۈيۈك تالانت ئىگىسى بولغان ئېدى. بيەنزۇنىڭ سۈرەت سىزىشتىكى داڭقىنى ئاڭلىغان قۇبلايخان ئۇنى تەكلىپ قىلىپ، خانبالىق (ھازىرقى بېجىن) شەھىرىگە ئېلىپ بارغان. ئۇنى ئوردىدا گۈزەل سۈرەتلەرنى سىزىشقا قويغان ھەم خىتاي رەسساملىرىغا ئۆگىتىشنى بيرىغان. بيەنزۇ ھەم رەسىم سىزغان، ھەم كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. خىتاينىڭ دۆلەتلىك سەنئەت مۇزېيىدا «بامبۇكزارلىقتىكى قىرغاۋۇل» ناملىق بىر سۈرەت ھازىرغىچە ساقلىنىپ كىلەمەكتە. سۈرەتنىڭ ئاستىغا بۇ سۈرەتنى بيەنزۇ سىزغان دەپ يېزىلغان. بۇ ئەسەر شۇنچىلىك مۇۋاپىيەقىيەتلىك چىققانكى، كۆل ياقىسىدىكى تاشنىڭ ئۈستىدە چۆچۈپ ئەترايقا قاراۋاتقان ئەركەك قىرغاۋۇل، خۇددى جانلىق قىرغاۋۇلغا ئوخشايدۇ. ئۆزىنىڭ تەبىيلىگى، پەيلىرىنىڭ رەڭدارلىغى بىلەن قاتۇرۇپ قويغان تىرىك قىرغاۋۇلنى ئەسلىتىدۇ. خىتاينىڭ قېدىمىي زاماندىكى داڭلىق ئادەملەر قامۇسىدا «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر رەسسام بيەنزۇ» دەپ يېزىلغان (رەسسامنىڭ ئۇيغۇرچە ئەسلى ئىسمى نېمە ئېكەنلىگىنى ھازىرچە ئېنىقلانمىدى).

ئەختەرىددىن

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى پايتەختى بېجىن شەھىرىنى كۆرگەن كىشىلەر، ئۇنىڭ مىللىي ئۇسلۇبقا ئېگە ئەجايىپ دىت بىلەن بىر-بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ سېلىنغان بىنالار كومپلېكسىنى كۆرۈپ، ھەيران قېلىشى ۋە ئۇنى بىنا قىلغۇچى مىمارلارغا ئاپىرىن ئوقۇشى مۇمكىن. ئەينە شۇ ئىنسان ئەقلىنى لال قىلغان بىنالار كومپلېكسىنى لايىھىلىگۈچى ۋە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىپ ياساتقۇچى باش ئىنژېنېر مىمار ئۇيغۇر ئۇستىسى ئەختەرىددىندۇر. بۇنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:
مىلادىنىڭ 1215-ژىلى چىنگىزخان باشچىلىغىدىكى موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە قوشۇنلىرى خىتاي مەملىكىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى بېسىۋالغان ۋاقىتىدا شۇ چاغدىكى جىن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بېجىن شەھىرىگە ئوت قويۇپ، ئۇنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. شەھەر بۇزۇلۇپ خارابىلىققا ئايلانغان ئېدى. ئارىدىن 52 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1267-ژىلى خىتايدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان قۇبلايخان بۇ شەھەرنى ياڭلىۋاشتىن ياسىتىپ، ئۆزىگە پايتەخت قىلماقچى بولىدۇ. شۇ زاماندىكى ئەڭ ئاتاقلىق مىمار ئەختەرىددىننى تەكلىپ قىلىپ، ۋەيران بولۇپ كەتكەن شەھەرنىڭ ئورنىدا شۇ زامانىسىغا لايىق يېڭى شەھەر بىنا قىلىپ چىقىشنى ئۇيغۇر ئەختەرىددىنگە تاپشۇرىدۇ. ئەختەرىددىن شەھەرنىڭ پلانىنى تۈزۈپ، قۇبلايخانغا كۆرسىتىپ، ماقۇللىغىنى ئالغاندىن كېيىن شۇ زامانىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق ئۇستىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ، ۋەيران بولۇپ كەتكەن شەھەر ئورنىغا ھازىرقى بېجىن شەھىرىنى ياساپ چىققان. ئۇنى ئۇيغۇر تىلىدا خانبالىق (خان شەھىرى) دەپ ئاتاپ، قۇبلايخانغا تەغدىم قىلغان. دېمەك، خەنزۇلار ھازىرقى پايتەختىنىڭ ئەجايىپ مىمارچىلىق قۇرۇلۇشى بىلەن پەخىرلىنىدىكەن، ئالدى بىلەن ئۇنى بىنا قىلغان باش مىمار ئۇيغۇر ئەختەرىددىنگە مىننەتدار بولۇشى كېرەك! (ئەلۋەتتە، بۇ شەھەرنى بىنا قىلىشتا ئون مىڭلىغان ئۇستىلا ئەمگەك قىلغان. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگىنى ئەختەرىددىن ئۆز ۋەتىنى ئۇيغۇرستاندىن ئاپارغانلىغى ئېنىق). شۇنىڭ ئۈچۈن بېجىن شەھىرىنى خىتاي تېررىتورىياسىدىكى ئۇيغۇر شەھىرى دەپ ئاتاش توغرا بولىدۇ.

جامالىددىن

بۇ زات XIII ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئاسترونومى. ئۇ قۇبلايخان ئوردىساغا تەكلىپ قىلىنىپ، ئاسترونومىيا ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيا تەۋەسىدە رەسەتخانا ياسىتىپ، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەركىتىنى كۈزەتكەن. يېڭى كالېندار (تەقۋىم) تۈزۈپ چىقىپ، قۇبلايخانغا تەغدىم قىلغان. بۇ كالېندار 1276-ژىلدىن باشلاپ، يۈەن سۇلالىسى تەركىۋىدىكى بارلىق ئەللەردە قوللىنىلغان.

ئەلۇقمىش

بۇ زات XIII-XIV ئەسىرلەردە ياشىغان ئاتاقلىق دېڭىزچى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاقلىق دىپلوماتى بولغان. ئۇ قۇبىلايخاننىڭ بۇيرىقى بىلەن 1272-يىلى بىرىنچى قېتىملىق دېڭىز سەياھىتىنى باشلاپ، جەنۇبىي دېڭىزدا ئىككى يىلغان يېقىن ئۈزۈپ، ھازىرقى فىلىپپىن، سۇماترا ئاراللىرىغا بارغان. ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرىدە تېخىمۇ ئۇزاققا ئۈزۈپ، ھازىرقى شىرىلانكا (سەيلون) ئارىلىغا، ئۈچىنچى قېتىملىق سەپىرىدە جەنۇبىي ھىندىستان قىرغاقلىرىغا چىقىپ، مابار دۆلىتى بىلەن دىپلوماتىك ئالاقە ئورناتقان. دېمەك، ئۇ ئېۋروپىلىق سەياھەتچى ۋاسكادا گامادىن 220 يىلى بۇرۇن دېڭىز ئارقىلىق ھىندىستانغا بارىدىغان يولنى ئاچقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ بېجىنغا قايتىشىدا ھىندىستاندىن بۇددانىڭ مۇقەددەس سۆڭىكى بىلەن تاۋىقىنى ئېلىپ كەلگەن ئىكەن. ئەلۇقمىش ئاخىرىدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ دېڭىز ئارمىيە قوماندانى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

تۆمۈر تۆۋرۈك

بۇ زات XIII-XIV ئەسىرلەردە ياشىغان ئاتاقلىق يېزا ئىگىلىكى ئالىمى. ئۇ يېزا ئىگىلىكى ساھاسىدا ئۇزۇن يىللار تەجرىبە ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرىدا ئۆز تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، «دېھقانچىلىق، پىللىچىلىك ھەققىدە»، «يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك ھەققىدە بايان» ناملىق كىتابلىرىنى يېزىپ چىققان. ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ زاماندىكى پاختىچىلىق، ئىپەكچىلىك ۋە باغۋەنچىلىك ساھاسىدىكى ئىلغار تەجرىبىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ، خەنزۇلار رايونلىرىغا تارقاتقان. ئۇنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇرستاندا ئۆسىدىغان: ئانار، ئاڭاق، پوچاق، پىياز، سەۋزە، زارائزا، زىغىر، بېدە قاتارلىق مېۋە، كۆكتات ۋە دانلىق زىرائەت ئۇيغۇرستاندىكى خىتايغا ئاپىرىپ، تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن.

تۆمۈر تۆۋرۈك يەنە ئۇيغۇر زىيالىلىرى قاتارىدا قۇبلايخان ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىپ، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشلىرىغىمۇ قاتناشقان. ئۇ بىر نەچچە ۋىلايەتلەرگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلەنگەن، ئاخىرىدا خان ھوزۇرىدىكى ئەدلىيە ۋازارىتى مەھكىمىسىدە خىزمەت قىلغان. ئۇنىڭ شۆھرىتى يالغۇز خىتايدىلا ئەمەس، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىدىكى بارلىق ئەللەرگە كەڭ تارقالغان ئىدى.

ئۇنداق بولسا، بىرلەشمە ئىمپېرىيەدە ئۇيغۇرلار قانداق پايدىغا ئېرىشتى؟

چىڭگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇل دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، بىرلەشمە ئىمپېرىيە قۇرۇش ئارقىسىدا ئۇيغۇرلار تۆۋەندىكى پايدىلارغا ئېرىشتى:

1. ئىدىقۇت-ئۇيغۇر دۆلىتى قىتانلارغا بولغان بېقىندىلىقتىن قۇتۇلدى. تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بولسا نايمانلارغا بولغان بېقىندىلىقتىن قۇتۇلدى. شۇنداق قىلىپ، ھەر ئىككى تەرەپتىكى ئۇيغۇرلار مىللىي مۇستەقىللىقىنى قىسمەن بولسىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشتى (گەرچە ئۇ مۇختار ھالەتتىكى دۆلەت بولسىمۇ).

2. ئۇيغۇر خانلىرى ئۆز مەملىكىتىنى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن، خەلقنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن ئامان ساقلاپ قالدى.

3. ئۇيغۇرلار ئۆز مەملىكىتى ئىچىدىكى ئىشلىرىنى تامامەن ئۆزلىرى باشقۇردى، شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي، دىنىي ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالدى ۋە رىۋاجلاندۇردى. ئىمپېرىيە دائىرىسىدە بولسا ھەربىي، مەمۇرىي ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا موڭغۇللار بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇردى. ھەتتا ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى ئىمپېرىيەنىڭ دۆلەت تىلى ۋە دۆلەت يېزىقى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى.

4. ئۇيغۇرلار ئىمپېرىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا خەلقلەر بىلەن بىۋاسىتە ئارىلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىختىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىختىسادى بىلەن مەدەنىيىتىنىمۇ تېخىمۇ يۈكسەك پەللىگە كۆتەردى. خۇددى مۇستەقىل ياشىغان دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا ئىختىسات ۋە مەدەنىيىتى گۈللەندى. ئونلىغان ئالىي بىلىم دەرگاھلىرى ئىشلەپ تۇردى، يۈزلىگەن ئالىي بىلىملىك ئىلىم-پەن ۋە سەنئەت ئەربابلىرى يېتىشىپ چىقىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى ژۇقۇرى كۆتىرىپلا قالماستىن، ئومۇمىي ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگىمۇ چوڭ تۆھپىلەرنى قوشتى.

5. ئۇيغۇرستاندا ياشىغان موڭغۇللار گەرچە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بولسىمۇ، نوپۇس سانى ئاز، ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تۆۋەن مىللەت بولغانلىقتىن، ھەر جەھەتتىن ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئۇيغۇرلارغا دۇچ كەلگەندە ئۆزلىرىنى ساقلالماي، ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياسىيە بولۇپ سىڭىپ كەتتى. مەسىلەن، تارىم ۋادىسىغا كەلگەن دۇغلات قەبىلىسى يۈز يىلغا يەتمەيلا ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بىلەن دىنىنى قوبۇل قىلىپ، قان ئالمىشىپ، مىللەت سۈپىتىدە تامامەن يوقىلىپ كەتتى. XIV-XV ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئۇلارنىڭ جىسمى يوقىلىپ، «دۇغلاتىي» دېگەن لەقەملا قالدى، «مىرزا ھەيدار دۇغلاتىي» دېگەندەك.

چاغاتايىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇش بىلەنلا قالماستىن، قول ئاستىدا ياشىغان 200 مىڭ ئەتراپىدىكى موڭغۇللارنىمۇ مۇسۇلمان قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئۇيغۇرلار بولسا، موشۇنچىلىك موڭغۇل ئاھالىسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق نوپۇس سانىنى تېخىمۇ كۆپەيتتى.

ژىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار بىرلەشمە ئىمپېرىياگە قوشۇلۇشتىن پەقەت پايدا ئالدى، زىيان تارتمىدى.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت تۇتۇش تەجرىبىسىدىن پايدىلىنىپ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۈستۈنلىكىنى جارىي قىلدۇرۇپ، موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىنى تەشكىل قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىدا بولسۇن، ئىمپېرىيا پارچىلانغاندىن كېيىن ھەر قايسى خانلىقلارنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدا بولسۇن، ھەل قىلغۇچى روللارنى ئوينىغان. بىز ژۇقۇرىدا كەلتۈرگەن فاكتلار شۇ چاغدىكى ئەمەلىياتنىڭ ئاددىي مىساللىرى، خالاس.

بىراق، بىز ئۇيغۇرلار تارىختىكى بۇ «خىزمەتلىرىمىز» بىلەن پەخىرلەنمەيمىز. چۈنكى، چىنگىزخان ئەسكەرلىرىنىڭ باشقا ئەللەرگە قىلغان ژۈرۈشلىرى تەجاۋۇزلۇق، باسقۇنچىلىق ژۈرۈشلەر ئىدى. موشۇ ژۈرۈشلەر ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئازىيادىكى گۈللەنگەن مەدەنىيەت ۋە ئاۋات شەھەرلەر ۋەيران قىلىپ تاشلاندى. ئوترار، سەمەرقەند ۋە بۇخارا شەھەرلىرى كۆيدۈرۈپ كۇل قىلىنغان ئىدى. قىسقىسى، بۇ ئىمپېرىيا مىللىيونلىغان بىگۇنا ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەرنىڭ سۆيەكلىرى ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىمپېرىيا ئىدى. موڭغۇل-ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بېسىپ ئۆتكەن يولدا ھەددى-ھېساپسىز قانلىق ئىزلار قالغان ئىدى. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بوران-چاپقۇنلار، قار-يامغۇرلار بۇ ئىزلارنى ژۇيۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن تارىخ بېتىدىكى قانلىق ئىزلارنى، تەجاۋۇزچىلارغا دېگەن لەنەت تامغىسىنى ھېچ كىم ۋە ھېچ نەرسە ئۆچىرەلمەيدۇ! شۇنىڭ ئۈچۈن ژۇقۇرىدا بىز كەلتۈرگەن فاكتلار ئۇيغۇرلارغا شەرەپ كەلتۈرمەيدۇ! پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقەتەن قابىلىيەتلىك، تالانتلىق، قولىدىن ئىش كېلىدىغان خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىل بولالايدۇ، خالاس.

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

تارىختىكى ھەر قانداق ئىمپېرىيا شۇ زامان، شۇ ماكاندا پەيدا بولغان زەرۇرىيەت، ئىمكانىيەت ۋە جۇرئەتلىك ھەرىكەت قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئۆز ئارا ماس كەلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزاق بولۇشى بولسا، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادىل، توغرا، ئاقىلانە سەياسەت ژۈرگۈزىشىگە باغلىق. ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدە چىنگىزخان باشچىلىغىدىكى موڭغۇللارنىڭ بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك مىللىي دۆلەت قۇرۇشقا ئىنتىلىشى بىلەن باۋۇرچۇق ئارتتېكىن باشچىلىغىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىجداتلىرىنى دوراپ، دۇنياغا ھۆكۈمران بولۇشقا ئىنتىلىشى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ھەربىي-سەياسىي ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كەلدى. نەتىجە شۇ بولدىكى، موڭغۇل ئاتلىقلىرىنىڭ جەڭلەردىكى باتۇرلىغى، قارامىلىغى، چىداملىقلىغى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى تەمىنلەشتە ئاساسىي ئامىل بولسا، ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشتىكى كۆپ ئەسىرلىك مول تەجرىبىسى، ئەتراپلىق بىلىمى، بويسۇندۇرۇلغان خەلىقلەرگە قارىتا قوللانغان ئادىل، توغرا سەياسىتى قولغا كەلگەن غەلىبىلەرنى مۇستەھكەملىدى، بۇ ئىمپېرىيانىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتتى، مۇۋاپىقىيەتلىك باشقۇرۇشنى تەمىن ئەتتى. مانا بۇ، ئەگەر خەلىقلەر تەڭ ھوقۇقلۇق ئاساستا ھەقىقىي يوسۇندا بىرلىشىدىغان، ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىغىنى جارىي قىلىپ، بىر-بىرىنىڭ كامچىلىغىنى تولدۇرىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ كۈچ ۋە ئىختىدارى ناھايىتى زور بولىدىغانلىغىنى، ئالەمشۇمۇل ئىشلارنى قىلالايدىغانلىغىنى كۆرسىتىدىغان تارىخىي فاكت.

ھازىرقى زاماندىكى ئۆزلىرىنى كۆپ مىللەتلىك دېموكراتىك دۆلەت دەپ ئاتاۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرىنى موشۇ تارىختىن ساۋاق ئالسا ياخشى بولاتتى.

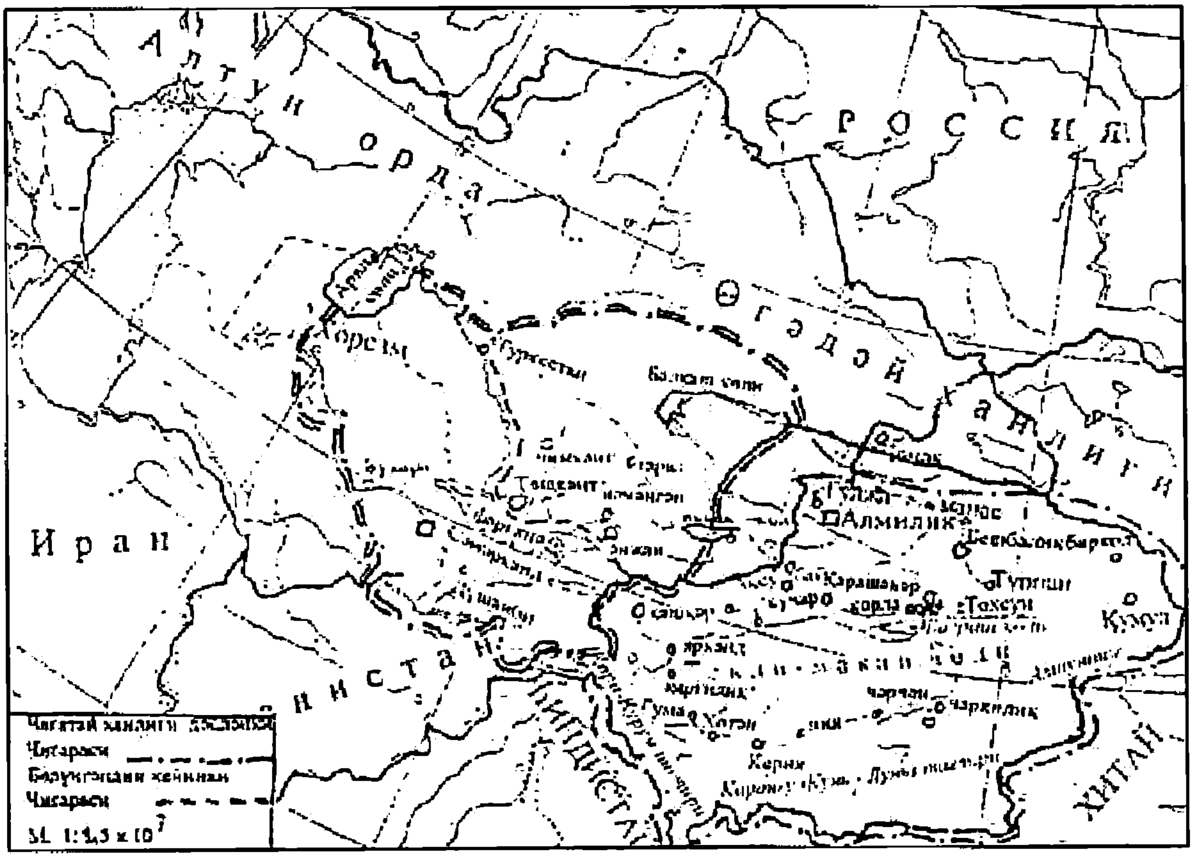

چاغاتاي خانلىقىنىڭ تېررىتورىيا خەرىتىسى

(«شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»، 811-بەت «موڭغۇل تارىخى»، 1-توم 210 بەتلەردىن ئېلىندى).

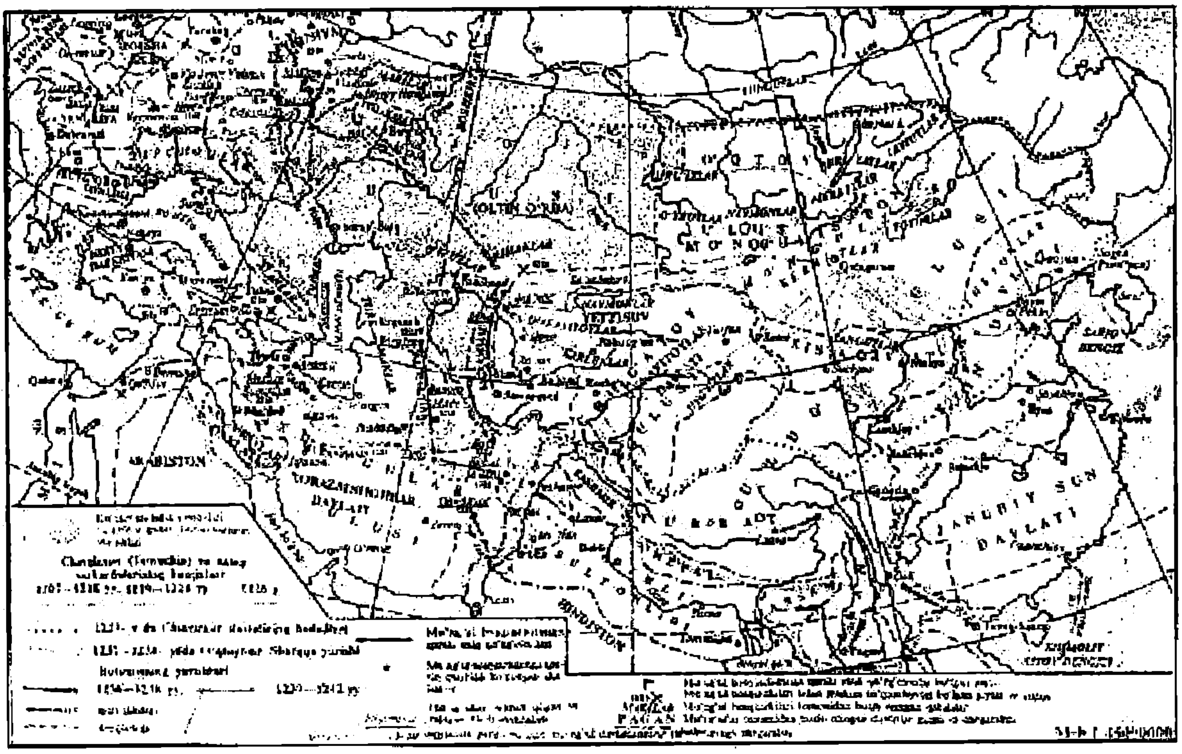

موڭغۇللار ئىستىلا قىلغان زېمىننى كۆرسىتىدىغان خەرىتە

(«ئۆزبەكىستان تارىخى» كىتاۋى، 161-بەت).

18-باپ
تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى

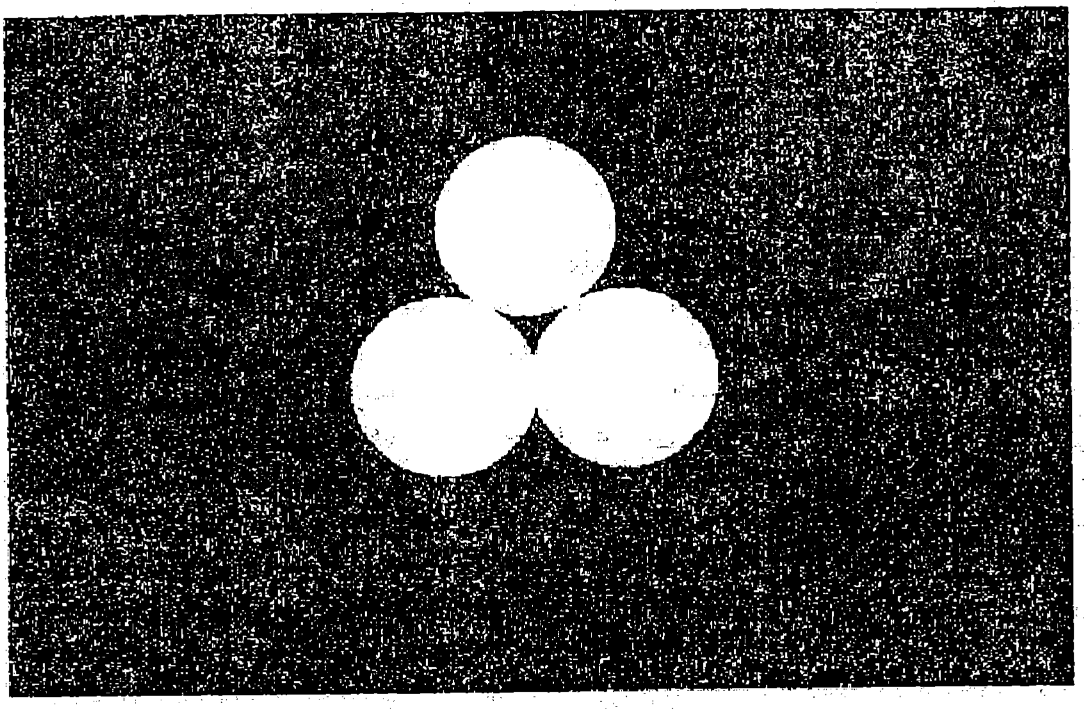

تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

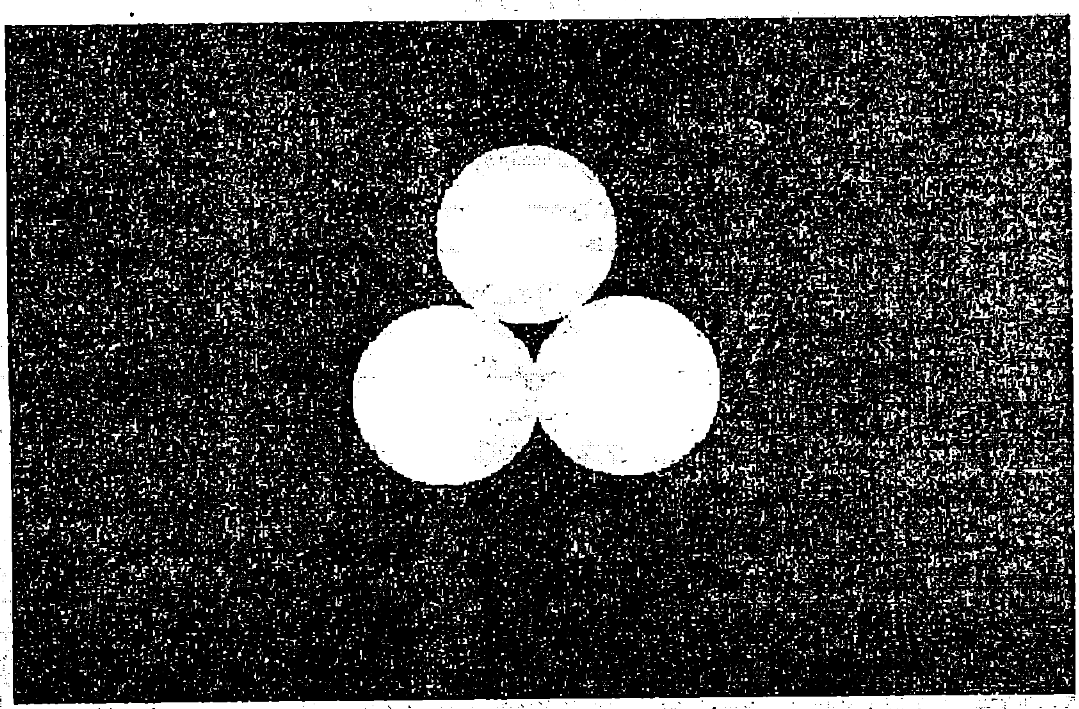

تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي بايرىقى

§1.ئەمىر تۆمۈرنىڭ غەربىي تۈركىستاندا ئىستىقلال جاكالاپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇشى

بۈيۈك ساھىپقىران ئەمىر تۆمۈر

ژۇقۇرىدىكى باپتا ئېيتقىنىمىزدەك، شەرقىي تۈركىستان تېررىتورىيىسى بىرلەشمە ئىمپېرىياگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوشۇلغان. غەربىي تۈركىستان بولسا چىنگىزخان قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن تەرىپىدىن زورلۇق كۈچ بىلەن بويسۇندۇرۇلغان. ئېنىق ېيتقاندا، خارەزم شاھ دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ، ئالىملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بايلىقلىرىنى بۇلاپ-تالاپ، شەھەرلىرىنى كۆيدۈرۈپ تۈزۈپ بېسىۋالغان ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىنگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ ئىككى رايوندا ياشىغان ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئوخشاش بولمىغان سەياسەت قوللاندى. شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىغا قارىتا ئىتتىپاقداشلىق مۇئامىلىدە بولدى. غەربىي تۈركىستانلىقلارغا قارىتا رەھىمسىز قاتتىق قول سەياسەت قوللاندى. شۇڭا ئۇ يەردە مىللىي زۇلۇم ناھايىتى ېغىر بولدى. شۇ سەۋەپتىن مىللىي زۇلۇمغا قارشى ئىسيانلار ئۈزۈلمەي داۋام قىلدى. موشۇ ئىسيانلارنىڭ ئاخىرقىسى مىلادىنىڭ 1363-ژىلى ئەمىر تۆمۈرنىڭ باشچىلىقىدا كۆتىرىلگەن ئىسياندۇر.

چاغاتاي خانلىقى پارچىلىنىشقا قاراپ يۈز تۇتقان دەۋرىدە سەمەرقەنتنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا سولدۇز قەبىلىلىرى، جەنۇبىي تەرىپىدە بولسا بارلاس قەبىلىلىرى ئازاتلىق كۈرەش بايرىقىنى كۆتىرىپ چىقىشتى. XIV ئەسىرگە كەلگەندە ماۋرەۇننەھىرىدە بارلاس ئۇرۇقىدىن بولغان تۆمۈر بەگنىڭ مەيدانغا چىقىشى بۈيۈك بىر تارىخىي ۋاقىە بولدى. ئۇ موڭغۇل ئىمپېرىياسىنىڭ ئوتتۇرا ئازىيادىكى مۇستەملىكچىلىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىپ، بۇئىمپېرىيانىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە مۇستەقىل مىللىي دۆلەتنى قايتىدىن تىكلىدى.

ئەمىر تۆمۈر كىم؟ ئەمىر تۆمۈر توققۇز ئۇيغۇرنىڭ بىرىسى بولغان قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆيەك بارلاس ئۇرۇغىدىن كېلىپ چىققان. تارىخچى مۇھەممەتىمىن بۇغرانىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا «بارلاس-چىنگىزخان نەسلىدىن بولمىغان ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئۇرۇق ئېدى» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 193-بەت).

ئەمىر تۆمۈرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق ئۆزبەكىستان تارىخچىلىرىنىڭ دوكتورى ئەشرەف ئەخمەد مۇنداق دەپ يازغان:

«تۆمۈر-بارلاس قەبىلىسىدىن بولۇپ، بۇ قەبىلە قەشقەدەرىيا ۋىلايىتىنىڭ تۈپلۈك ئاھالىسى ئېدى. بۇ قەبىلە كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۆزبەك مىللىتىنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولۇپ سىڭىپ كەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئەمىر تۆمۈرنى ھازىرقى ئۆزبەكلەرنىڭ بىۋاستە ئەجدادى دەپ ھېساپلايمىز. ئەمىر تۆمۈرنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن «تەرجىمە ھالىنىڭ» تىپىلىشى رۇس ۋە سوۋېت مۇەررىخلىرىنىڭ ئۇ كىشى ھەققىدىكى كۆز-قاراشلىرى كۆپ جەھەتتىن خاتا بولغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئەندىلىكتە تۆمۈرنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ۋە تارىخىي خىزمىتىنى توغرا ۋە ئادىلانە يورۇتۇش ۋاقتى يېتىپ كەلدى» («ئەمىر تۆمۈر كۈراگان»، 4-بەت).

«تۆمۈرنىڭ تەرجىمە ھالى» ئەسلىدە تۈركىي تىلدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى كىمدۇ بىرىسى پارىس تىلىغا تەرجىمە قىلغان» دېيدۇ. («زەفەر يولى» كىتاۋى، 1992-ژىل نەشرى، 4-بەت).

دېمەك، ئەمىر تۆمۈر ئۇيغۇر تىللىق ئائىلىدە تۇغۇلغان بولغاچقا، ئۆزىنىڭ تەرجىمە ھالىنى ئۆز ئانا تىلىدا يازغانلىقى مەلۇم.

موشۇ كۈندە سانكپېتېربۇرگ دۆلەت ئېرمىتاژىنىڭ «ئوتتۇرا ئازىيا خەلىقلىرىنىڭ سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان بىر پۈتۈك تاش بار. بۇ پۈتۈك تاشنىڭ سەتھىگە كونا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئويۇپ يېزىلغان مۇنداق جۈملىلەر بار: «بىسمىللەھىر رەھمەنىر رەھىم. تارىخ 793 تە قوي ژىلى (مىلادىيەنىڭ 1391-ژىلى) كۆكلەن ئېيىدا تۇرانى سۇلتانى تىمۇربەگ 200000 مىڭ ئەسكەر بىلەن توختامىشخان مەملىكىتىگە ژۈرۈش قىلدى. موشۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇلۇق ژۈرۈشىمىزنىڭ بەلگۈسى بولسۇن دەپ، ئۇشبۇ پۈتۈك تاشنى يېزىپ قالدۇردى. تەڭرى بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلغاي، پەخرالارغا رەھىم قىلغاي. بۇ پۈتۈكنى ئوقۇغانلار بىزنى دۇئا بىلەن ياد ئەيلىگەي» (مەزكۇر پۈتۈك تاش 1937-ژىلى قازاقىستاندىكى قارساقباي كانىنىڭ يېنىدىن تېپىلغان).

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، ئەمىر تۆمۈر بۇ پۈتۈك تاشنى كونا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يازدۇرغان ھەم ئۆزىنى تۇران سۇلتانى دەپ ئاتىغان.

ئاتالىق ۋېنگېر تارىخچىسى ھېرمان ۋامبېرى«بۇخارا ياكى ماۋەرەئۇننەھىر تارىخى» ناملىق ئەسەرىدە ئەمىر تىمۇر توغرىلىق بىرقانچە ئېنىقمىلارنى بەرگەن. ئاتاپ ئېيتقاندا: ئەمىر تىمۇر بەزى چەت ئەللىك تارىخچىلار يازغىنىدەك، موڭغۇل نەسلىدىن كېلىپ چىققان بولماستىن، ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ قەبىلىسى، بارلاس ئۇرۇغىنىڭ تورغاي جەمەتىدىن كېلىپ چىققان. شۇنىڭدەك، «كۇراگان» سۆزى باشقا تارىخچىلار يازغىنىدەك كۈيوغۇل مەناسىنى بىلدۈرمەستىن، «كۆركەم»، «سۇمباتلىق» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزى ئېكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

مەزكۇر كىتاپنى نەشرگە تەييارلىغان ئۆزبەك ئالىمى تاھىر قاھار ۋامبېرىنىڭ ژۇقارقى پىكىرىنى قۇۋۋەتلىگەن ھالدا ئۇنى ھەقىقەت دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

تارىخچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، «ئەمىر تىمۇر مىلادىيەنىڭ 1333-ژىلى شەبانىنىڭ بېشىدا كېش شەھىرىگە يېقىن شەھىرى سەبزە بارلاس ئۇرۇغىنىڭ ئاقساقلى تاراغاينىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن» (بىراق، تارىخچى ھ. ۋامبېرى: ـ«تىمۇرنىڭ ئاتىسى تاراغاي ئەمەس، تورغاي ئېدى» دەيدۇ).

تىمۇر بالىلىق ئۆسمۈرلۈك يېشىدىن تارتىپلا ئات ئۈستىدە چوڭ بولدى. ھەم ئوتتۇرا ئازىيادە موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ تۈرك (ئۇيغۇر) دۆلىتىنى قايتا تىكلەش ئىدىياسى روھىدا تەربىيىلەندى. بولغۇسى سەركەردا، ياشلىق دەۋرىدىلا قاتتىق تەلەپ قويىدىغان ھەم ئۆزىنىڭ ئىززەت نومۇسىنى ساقلاشنى بىلىدىغان مەغرۇر ژىگىت بولغان ئېدى. بۇ ئۇنىڭ كېلەچەكتىكى بۈيۈكلىكىنى بىشارىتى بولسا كېرەك.

ئەمىر تىمۇر ياش ۋاقتىدا ناھايىتى تەدبىرچان ھەم جۈرئەتلىك بىر ژىگىت بولغان. تۇغلۇق تىمۇرخان غەربىي تۈركستانغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 1359-ژىلى) 26 ياشلىق ئەمىر تىمۇر سەمەرقەنتكە بېرىپ، تۇغلۇق تىمۇرنىڭ خىزمىتىدە بولغان (چاغاتاينىڭ ئالتىنچى ئەۋلات نەۋرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوردىسى ئىلى بويىدىكى ئالمالىق شەھىرىدە ئېدى). شۇ چاغدا تۇغلۇق تىمۇرخان ئەمىر تىمۇرغا ئىشىنىپ، بارلاس قەبىلىسىنىڭ بېگى مەنسۇۋنىڭ سىرتىدا كىش (تاشكەنت) شەھىرىنىڭ ھاكىملىقىنى، يەنە تۈمەنبېشى ھەربىي ئۇنۋانىنى بەرگەن. موشۇ ھۆكۈمنى تەستىقلەپ ئالتۇن تامغا بېسىلغان يارلىقنىمۇ تاپشۇرغان. شۇ سەۋەپتىن ئەمىر تىمۇر ياش بولۇشىغا قارىماي، غەربىي تۈركستاندىكى ئىناۋەتلىك بەگلەرنىڭ بىرسى بولۇپ قالغان. ئوتتۇرا ئازىيادىكى ھاجى بارلاس ۋە بەييازىت بەگلەر تۇغلۇق تىمۇرخانغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەندە، ئەمىر تىمۇر ئۆز خانىغا سادىق بولۇپ، بۇ ئىسيانچىلارغا قارشى كۈرەش قىلىپ ئۇلارنى باستۇرغان ئېدى. بىراق، ئوتتۇرا ئازىيادە موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيانلار ئۈزۈلمەي چىقىپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 1363-ژىلى تۇغلۇق تىمۇرخان غەربىي تۈركستانغا قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئىسيانلارنى باستۇرغاندىن كېيىن ئەمىر تىمۇرنىڭ سادىقلىقىغا ئىشىنىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە ۋالى قىلىپ تەيىنلىگەن ئېدى. كېيىنكى ژىللاردا تۇغلۇق تىمۇرخان ھاكىمىيەتنى مەركەزلەشتۈرۈش مەخسىتىدە غەربىي تۈركستانغا ئۆز ئوغلى ئىلىياس غوجىنى باش ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. ئەمىر تىمۇرنى ئىلىياس خوجىغا مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ قايتىپ كەتكەن لېكىن ياش، مەغرۇر تىمۇر يات باسقۇنچى ئىلىياس خوجىغا خىزمەت قىلىشنى خالىماي، ئۇنىڭ ۋەزىرى بىلەن جاڭجاللىشىپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ئوردىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇ بۇخارا بىلەن خىۋە ئوتتۇرىسىدىكى چۆللۈك رايونغا بېرىپ، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن قۇراللىق ئوترىيادلارنى تۈزۈپ كېلەچەكتە بولىدىغان بۈيۈك ئۇرۇشلارغا تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئىسيانكار ھاياتى مانا شۇنىڭدىن باشلانغان ئېدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە غەبىي تۈركستاننىڭ باش ۋالىسى ئىلىياس خوجا ياش ۋە مەغرۇر شاھزادە بولۇپ، ئويۇن تاماشىنى ۋە ئوچىلىقنى ياخشى كۆرەتتى. ئەسكەر باشلىقى كىچىك بەگ رەھىمسىز ۋە زالىم بىر ئەمەلدار ئېدى. بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكىلار بىرلىشىپ، يەرلىك ئىسيانلارنى باستۇرۇشتا ئەسىر چۈشكەن مۇسۇلمانلارنى مالغا ئوخشاش قوشاغداپ بازارغا ئەپچىقىپ قۇل ئورنىدا ساتقىلى باشلىدى بۇ ئىز ئىسلام قانۇنلىرىغا زىت بولغانلىقتىن، يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. بۇ ئىش ئەمىر تىمۇرنىڭمۇ نارازىلىقىغا سەۋەپ بولدى، مەلۇم بىر كۈنى ئەمىر تىمۇر ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كېش شەھىرى ئەتراپىدىكى خان ئەسكەرلىرى تۇرغان قورغانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇ يەردىكى قۇلۇققا چۈشىرىلگەن ۋەتەنداشلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئازات قىلىۋەتتى. ئەمىر تىمۇرنىڭ بۇ ھەرىكىتى يەرلىك مۇسۇلمانلارغا بەكمۇ ياقتى، شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئۇنى قوللىدى. ئىلىياس خوجا بولسا: «ئەمىر تىمۇر خەلقنى ئىسيان كۆتىرىشكە قۇترىتىۋاتىدۇ» دەپ خەت يېزىپ، ئاتىسى تۇغلۇق تىمۇرخانغا چېقىشتۇردى خان بولسا ئەمىر تىمۇرنى يوقىتىشقا ئىجازەت بەردى. موشۇنداق ئەھۋالدا ئىلاجىسىز قالغان ئەمىر تىمۇر ئۆزىگە سادىق ئادەملىرىنىڭ ھەمرالىقىدا، ئائىلىسىنى ئېلىپ كېشتىن قېچىپ كەتتى. ئۇ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ خۇراساندا تۇرۇۋاتقان قېيىن ئاكىسى ھۈسەيىن بەگنىڭ قېشىغا بېرىۋالدى. نېمە قىلىش كېرەك؟ ئۇ ئىككىسى مەسلىھەت قىلىشقاندىن كېيىن يەرلىك خەلقنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىپ، ئىسيان كۆتىرىپ غەربىي تۈركستاننى موڭغۇل باسقۇنچىلىقىدىن

ئازات قىلىپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى. موشۇ مەخسەتتە ئەمىر تىمۇر بىلەن ھۇسەيىن بەگ ئىككىسى تېز ھەرىكەت قىلىپ، ئاۋغانىستان ۋە بەلخ ئەتراپىدىكى تۈركىي ۋە پارسىي قەبىلىلەردىن 6-5 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. خان ئوردىسىنىڭ ژىراقلىغىدىن پايدىلىنىپ چېگارا-ياقا يۇرتلىرىنى ئازات قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى ئورناتتى ۋە ئىستىقلال جاكالاپ چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تىمۇرخان ۋە ئىلياس خوجىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تونۇمايدىغانلىغىنى جاكالىدى ۋە مۇستەقىل سەياسەت ژۈرگۈزۈشكە باشلىدى. يەرلىك خەلقنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، مىللىي ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتتى.

ئىلياسخوجا بولسا، ئەمىر تىمۇرنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇپ، قولدىن كەتكەن رايونلارنى قايتىدىن ئىگەللەش ئۈچۈن ئىنىسى كىچىك بەگنىڭ قوماندانلىغىدا جازالىغۇچى قوشۇنلارنى ئەۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئەمىر تىمۇر ئامۇدەرىيانىڭ بويىدا سەپ تۈزۈپ، ئۇنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. بۇ ئىككى قوشۇن ئامۇدەرىيا بويىدىكى تاشكۆرۈك دېگەن جايدا ئۇچراشتى، ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كەسكىن جەڭ بولدى. ئاخىر نەتىجىدە ئەمىر تىمۇرنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئاۋغان ئەسكەرلىرى موغۇل ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلىپ، چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

ئىككىنچى قېتىم مىلادىنىڭ 1365-ژىلى ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى كېش شەھىرىگە يېقىن بىر جايدا ئۇچرىشىپ، يەنە بىر قېتىم جەڭ قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئەمىر تىمۇر بىلەن ھۇسەيىن بەگنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ، خۇراسانغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى، ئۇلار قايتىدىن كۈچ توپلاپ غەربىي تۈركىستاننى ئازات قىلىش مەخسىتىدە كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

ئۇ موشۇ ژىللاردا ئورغۇن قىيىنچىلىقلارنى باشتىن كەچۈردى، جاپا ماشەققەتلەردە چېنىقىپ تاۋلاندى، شۇنداق قىلىپ، تۈرمۈشنىڭ ئېغىر سىناقلىرىدىن ئۆتتى. ئامۇدەرىيانىڭ ساھىلىدىكى بېلوجلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. كېيىن يەنە تارتقۇزۇپمۇ قويدى. موشۇ جەڭلەرنىڭ بىرىدە ئايىغىدىن يارىدار بولۇپ، ئۆمۈرلۈك ئاقساق بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پارسلار ئۇنى «تىمۇرلەڭ» يەنى ئاقساق تىمۇر دەپ ئاتاشقان ئېدى. ئۇ دەم ئېلىپ داۋالىنىۋاتقان ۋاقىتتا دوستى ھۇسەيىن خۇراساندىكى بەلخ شەھىرىنى ئىگىللىگەن خەۋىرى يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان تىمۇر جراھىتى ساقىيىپ بولا-بولمايلا بەلخ شەھىرىگە يېتىپ باردى. تىمۇر بىلەن ھۇسەيىنبەگلەر خۇراساننىڭ بىر قىسىم شەھەرلىرىنى ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئېلىشتى. ئىلياسخوجا بولسا، قولدىن كەتكەن يۇرتلارنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئىنىسى كىچىكبەگنىڭ قوماندانلىغىدا قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، كىچىكبەگنىڭ موغۇل ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ سوقۇشلاردا تىمۇرنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتىكى ماھارىتى ۋە جاسارىتى ھەل قىلغۇچى رول ئوينىدى. ئۇ ئۆزىدىن 5 ھەسسە كۆپ موغۇل ئەسكەرلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. تىمۇر بىلەن ھۇسەيىنبەگلەر خۇراساننى تولۇق ئىگەللىگەندىن كېيىن ماۋەرەئۇننەھىر رايونىغا كېلىپ، غەلىبىلىك ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. شۇنداق قىلىپ، بۇرۇنقى خارەزم شاھلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىنى تولۇق قولغا كىرگۈزدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى موغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئازىيادە 150 ژىلغا سوزۇلغان ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى مىللىي دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئېلىپ كەلدى. بىراق، ئارىغا دۈشمەن چۈشكەنلىكتىن، موشۇ مەزگىلدە ئەمىر تىمۇر بىلەن ھۇسەيىننىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ، بىر-بىرىگە مۇخالىپ رەقىپلەرگە ئايلىنىپ قېلىشتى.

مىلادىيەنىڭ 1369-ژىلى 8-ئاپرېل كۈنى بەلخ شەھىرىدە چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. قۇرۇلتايغا پۈتۈن تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى يۇرتلىرىدىن ئەمىرلەر بىلەن قەبىلە ئاقساقاللىرى كېلىپ قاتناشتى. قۇرۇلتاي ئوتتۇرا ئازىيادە موغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاغدۇرۇلۇپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇلغانلىغىنى رەسمىي جاكالىدى.

نەتىجىدە مىلادىنىڭ 1369-ژىلى غەربىي تۈركىستاندىكى موغۇل ئەسكەرلىرى قوغلاپ چىقىرىلدى. ئەمىر تىمۇرنىڭ باشچىلىغىدىكى مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى ئەندى قارار تاپتى. بۇ رايوندىكى خەلقلەرمۇ موغۇللارنىڭ 150 ژىل داۋام قىلغان مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىغىدىن قۇتۇلدى. ئەمىر تىمۇر قېدىمىي زاماندا ئەپراسىياپ بىنا قىلدۇرغان سەمەرقەنت شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى، دۆلەت ئاپپاراتىنى تۈزۈپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ژۈرگۈزۈشكە باشلىدى. شەرقىي تۈركىستاندا بولسا مۇنداق ئۆزگىرىش 152 ژىلدىن كېيىن، يەنى سەيدخان ئىسيان كۆتىرىپ موغۇللارنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئابابەكرى مىرزىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن ئەمەلگە ئاشتى.

موشۇ قۇرۇلتايدا ئۆزىنى پادىشا دەپ جاكالاشقا ئۈبدان بولاتتى. بىراق، ئەقىللىك تىمۇر ئۆزىنى موشۇ دۆلەتنىڭ ئەمىرى، يەنى قوماندانى دەپ ئېلان قىلىش بىلەن قانائەتلەندى ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە موشۇ نامدا ئاتالدى. قۇرۇلتاي ئەھلى قېدىمىي ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە تىمۇرنى ئاق كىگىزنىڭ ئۈستىگە ئولتارغۇزۇپ ژۇقۇرى كۆتەردى. تىمۇر ئوتتۇرا ئازىيانىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن سەمەرقەنت شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلىپ تاللىدى. دۆلەت ئاپپاراتىنى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە قايتىدىن تەشكىللىدى. بۇ ئاپپاراتتا ئەمىردىن كېيىن دىۋان بېگى (بەش مىنىستىر) بولاتتى. ئەمىر تىمۇر بۇ لاۋازىمغا ئۆزىنىڭ يېقىن ئادىمى قابۇلشاھ دېگەن كىشىنى تەيىنلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 4 ساھا بويىچە 4 ۋەزىر قويۇلدى. ئوردا

مەراسىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەرىكبېگى قويۇلدى ۋە باشقىلار. ئەمىر تۆمۈر ئۆز ئارمىيىسىنى قەدىمقى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە تەشكىل قىلغان ئىدى. يەنى ئوڭغۇلۇق، يوزلۇك، مىڭلىق، تۈمەنلىك شتاتى بار ئىدى. ئەمىر تۆمۈر ئۆز ئارمىيىسىدە چوڭ قىزىل بايراقنى كۆتەرگەن ئىدى. ئۇچىغا ئاتنىڭ يايلى بەكىتىلگەن ئۇزۇن نەيزە-تۈمەن بېشىنىڭ تۇغى، ئىككى تەرىپىگە كوكلا ئېسىلغان ناغرا-يوز بېشىنىڭ تۇغى ھېساپلىناتتى. ئارمىيىنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى ئېنىق قائىدە-تۈزۈملەر بىلەن باشقۇرۇلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئارمىيىدە ئۆز بېشىمچىلىك، قانۇنسىز ھەرىكەتلەرگە يول قويۇلماتتى. بۇ بولسا چىڭگىزخان ئەسكەرلىرىنىڭ ياۋايى ۋەھشىلىك ھەرىكەتلىرىگە روشەن سېلىشتۇرما بولادى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز زامانداشلىرى ئەمىر تۆمۈرنى ھەر قانداق ۋەھشىلىكلەردىن خالى ئىنسانپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر ئېسىل بەگ ئىدى دەپ تەرىپلىشىدۇ. يەنە زامانداشلىرى ئۇنى «سەردارى ئەزەم» دەپ ئاتاشقان. بۇ بىزنىڭ زامانىمىزدىكى گېنېرالىسسىمۇس ئۇنۋانىغا تەڭ كېلىدۇ. ئەمىر تۆمۈر ئۆز يېنىدىلا ئەمەس، ھەتتا خوشنا ئەللەردىمۇ ئادالەتلىك قانۇن بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى.

§2. ئەمىر تۆمۈرنىڭ خوشنا ئەللەرگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى

ئەمىر تۆمۈر غەربىي تۈركىستاننى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازات قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاننىمۇ ئازات قىلىپ ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، پۈتۈن تۈركىستاننى بىر بايراق ئاستىغا توپلاشقا تىرىشتى. بۇنىڭدىن مەقسەت: **يېڭى تېررىتورىيىگە ئىگە بولۇپ ئۆز دۆلىتىنىڭ دائىرىسىنى كەڭەيتىۋېلىشلا ئەمەس، شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان موڭغۇل ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، پۈتۈن تۈركىستاندا مۇستەقىل، بىرلەشكەن ئۇيغۇر (تۈرك) دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت ئىدى.** موشۇ مەقسەتتە شەرقىي تۈركىستاننى بېسىپ ياتقان موڭغۇل ئەسكەرلىرىگە قارشى بىر قانچە قېتىم ھەربىي يۈرۈشلەرنى ئۇيۇشتۇرغان بولسىمۇ، بۇ يۈرۈشلەر غەلىبىلىك بولمىدى.

بۇ دەۋىردە شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا كېلىپ چىقىشى چاغاتاي نەسلىدىن بولغان، لېكىن ئۆزى ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن قەمەرىددىنبەگ ھۆكۈمدار ئىدى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا بولسا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىرخوجا ھۆكۈمدار ئىدى. بۇ ئىككى كۈچ ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىۋالغانلىقتىن، ئەمىر تۆمۈرنىڭ ھەربىي ھۇجۇملىرىنى مۇۋاپپەقىيەتلىك قايتۇرۇپ تۇرالىدى. شۇنداق قىلىپ، پايدىسىز يۈرۈشلار بىلەن 10 يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. ئەندى ئەمىر تېمۇر بۇ ئىشلار بىلەن ئاۋارە بولۇپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈش پايدىسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، باشقا مەملىكەتلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز كۈچلىرىنى ئۇلغايتىش، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە قايتىپ كېلىشنى مۇۋاپىق كۆردى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قىسىم ھەربىي كۈچىنى كىچىك ئوغلى شاھرۇھ مىرزىنىڭ قوماندانلىقىدا مەملىكەتنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۈچ ئوغلىنى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ، جەنۇبتىكى ئەللەرگە قاراپ ھەربىي يۈرۈشلەرنى باشلىدى. بۇ قوشۇن بوراندەك شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، غەلىبىلىك ئىلگىرىلەپ ئارقا-ئارقىدىن خۇراسان، ئافغانىستان، ئىران، ئىراق قاتارلىق ئەللەرنى بويسۇندۇردى. ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىپلا قالماستىن، ھېساپسىز كۆپ بايلىقلارغا ئىگە بولدى. ئۇ يەرلىك قەبىلىلەردىن ئەسكەر ئېلىش ئارقىلىق ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى بارغانسېرى كۆپەيتتى. ئاخىرىدا ئەمىر تۆمۈر ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇ ئىراندا ئۇرۇش قىلىۋاتقان ۋاقتىدا، شەرقىي تۈركىستان خانى خىزىرغوجا بىلەن ئالتۇن ئوردا خانى توختامىشلار ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، غەربىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەمىر تۆمۈر ئىران بىلەن بولۇۋاتقان سوقۇشنى توختىتىپ، ئىرانى شاھى مۇزەپپەر بىلەن سۈلھى تۈزۈپ، ئۆز مەملىكىتىگە قاراپ قايتتى. مىلادىنىڭ 1388-1387 يىللىرى غەرپتىن كەلگەن توختامىش خاننى مەغلۇپ قىلىپ چېكىندۈرگەندىن كېيىن پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، خىزىرغوجا خانلىقىنىڭ مەركىزى ئالمالىق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا خىزىرغوجىنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ پايتەختى ئالمالىق شەھىرىنى تاشلاپ، شەرقتىكى يۇلتۇز يايلاقلىرىغا قېچىپ كەتتى. ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئەسكەرلىرى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ چوڭ مەركىزى ئالمالىق شەھىرىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىلى ۋادىسىدىكى ئىككىنچى چوڭ شەھەر «كىچىك بالغاسۇننى» قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئاخىر ئۇنىمۇ ئىگەللىدى. بىراق، ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇش جەريانىدا شەھەر تامامەن ۋەيران بولۇپ كەتكەن ئىدى! (بۇ شەھەر ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسى تۇرپانيۈزى يېزىسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ئۇيغۇرلار شەرقتىكى پايتەختى بالغاسۇن شەھىرىگە قىياس قىلىپ، شۇنداق دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك). ئۇرۇشتا ۋەيران بولۇپ كەتكەن شەھەرنىڭ ئاھالىسى ئىلى دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى قاراسۇلارنىڭ بويىغا كۆچۈپ كېلىپ،

يېڭى يۇرتلارنى بىنا قىلىشقا كىرىشتى. بۇ يۇرتلارنىڭ دائىرىسى كەڭىيىپ، ئاھالىسى كۆپىيىپ ئاۋات شەھەرگە ئايلاندى. ئۇيغۇرلار بۇ يېڭى شەھەرنى «غۇلجا» دەپ ئاتاشقا باشلىدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ ئەسكەرلىرى خىزىرغوجىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ، يۇلتۇز يايلاقلىرىغىچە باردى. ئاندىن كېيىن خىزىرغوجا تەڭرىتېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى كۇچاغا بېرىپ توختىدى. ئەمىر تېمۇر خىزىرغوجا ئەسكەرلىرىنى داۋاملىق قوغلاپ شەرقىي تۈركىستانغىمۇ ئۆتمەكچى ئىدى، بىراق شۇ چاغدا ئارقىدىن «توختامىشخان غەربىي تۈركىستانغا يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ!» ــ دېگەن خەۋەر كەلگەنلىكتىن، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۆز مەملىكتىگە قايتىپ كەتتى. ئەمەلىياتتا توختامىشخانىنىڭ ھۇجۇمى بولمىدى. موشۇ پەيتتىن پايدىلىنىڭ، ئەمىر تېمۇر ئىلىياسغوجىغا قارشى ھەربىي يۈرۈشنى قايتا باشلىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخ بولسا، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن تورغات يولى ئارقىلىق قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى، ئۇ قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە ئۆزىنىڭ ھاكىمىنى قويۇپ، ئولجا ئالغان بايلىقلىرىنى ئېلىپ، سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. ئەمىر تېمۇر خىزىرغوجا بىلەن توختامىش خاننى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇ تەرەپتىن كېلىدىغان خوۋۇپتىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل تەييارلىق قىلىپ غەرىپكە ۋە جەنۇپقا بولغان ھەربىي يۈرۈشنى قايتىدىن داۋاملاشتۇردى. ئۇ ئاۋغانىستان ئارقىلىق ئۆتۈپ، ھازىرقى پاكىستان بىلەن ھىندىستان تېررىتورىيىلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئاندىن كېيىن غەرىپكە يۈرۈپ ئىران بىلەن ئىراقنى بېسىپ ئۆتۈپ، سۇرىيە بىلەن شامنى ئىشغال قىلدى. مىلادىنىڭ 1404-يىلى ئاناتولىيا (ھازىرقى تۈركىيا) يېرىم ئارىلىدىكى سەلجۇق تۈركلىرىنىڭ پادىشاسى بايازىت ئىلدىرىمنى يېڭىپ، ئاناتولىيانى بېسىۋېلىپ ئۆزىگە بويسۇندۇرسى. شۇنداق قىلىپ، شەرقتىكى بالقاش كۆلىدىن، غەرىپتىكى ئاق دېڭىز (يەر ئوتتۇرا دېڭىزغىچە)، شىمالدىكى ئارال كۆلىدىن جەنۇپتىكى ھىندىستانغىچە بولغان بىپايان زېمىننى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، بۈيۈك ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

بىراق، ئەمىر تېمۇرنىڭ باشقا ئەللەرگە يۈرۈش قىلىشىنى چىنگىزخانىنىڭ باسقۇنچىلىق يۈرۈشلىرىگە ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئەمىر تېمۇر ئۆزىنى «ئادالەتنىڭ پاسىبانى» دەپ ئېلان قىلغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «دەستۇرىل ئەمەل» ناملىق كىتاۋىدا:

«قايسى بىر مەملىكەتتە زۇلۇم ۋە ناھەقچىلىك ھۆكۈم سۈرىدىكەن، مۇنداق قانۇنسىز زالىملارنى يوقىتىش ئۈچۈن، شۇ ئەلدىكى پۇقرالارنىڭ تىنچلىق ئاسايىشىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەققىي ھۆكۈمدار ئۇ دۆلەتكە ھۇجۇم قىلىشقا، پۇقرالارنى زۇلۇمدىن ئازات قىلىشقا تولۇق ھوقۇقى بار. موشۇ نۇقتەي نەزەر بويىچە، مەن خۇراساننى ئىگىللىدىم، ئىران، ئىراق، شام مەملىكەتلىرىنى بويسۇندۇردۇم!» دەپ يازغان ئىدى. مانا بۇ فاكت ئەمىر تېمۇر يۈرۈشلىرىنىڭ باسقۇنچىلىق ماھىيىتىنى ئۆزگەرتەلمىسىمۇ، ئۇنىڭ «ئازات قىلغۇچى سەردار» دېگەن نامغا مۇناسىپ ئىش قىلغانلىقىنى تەستىقلەيدۇ.

ئەمىر تېمۇر شۇ زاماندا غەربىي ئازىيادا ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت ھېساپلانغان بايازىت ئىلدىرىمنى يېڭىپ، بالقان يېرىم ئارىلىدىكى بېقىندۇرۇلغان خەلقلەرنى ئازاتلىققا چىقاردى.

تېمۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قەدىمى شىمالدىكى روسسىيىنىڭ پايتەختى موسكۋا شەھرىدىن جەنۇپتىكى ئىران قولتۇغىغىچە، شەرقتىكى خىتاي چېگارىسىدىن ھىندىستان ئارقىلىق غەرىپتىكى ئېگەي دېڭىزىغىچە بېرىپ يەتكەن. موشۇ بىپايان زېمىننىڭ ھەممىسىدە ئەمىر تېمۇرنىڭ ئۈچ شارلىق قىزىل بايرىقى يەلپۈلدىگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئىگەللىگەن تېررىتورىياسى قەدىمكى زاماندىكى ئىسكەندەرنىڭ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئەرەپ خەلىپىسىنىڭ ئىگەللىگەن تېررىتورىياسىدىنمۇ كەڭ ئىدى.

تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئەمىر تېمۇرنىڭ ئۇلۇق غالىبىيەتلىرىنى تەمىن ئەتكەن ئامىللار: ئۇنىڭ بۈيۈك غايە ئىگىسى بولغانلىقى، ئالىيجاناپلىقى، قابىللىقى، ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ماھىرلىقى ئوخشاش شەخسىي خىسلەتلىرىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا قول ئاستىدىكى ئەسكەر ۋە سەردارلارنىڭ ئۆز ئەمرىگە سادىقلىقى، باتۇرلىقىمۇ كۆپ ياردەم قىلغان. موشۇنداق شارائىتتا تېمۇرنىڭ ئامەتلىك قولى شىمالدىكى ئىرتىشتىن جەنۇپتىكى گانگ دەرياسىغىچە، شەرقتىكى گوبى چۆلىدىن غەرىپتىكى مەرمەر دېڭىزىغىچە يەتكەنلىكى ھەجەپلىنەرلىك ئەمەس!

ئەمىر تېمۇر ئۆز ئۆمرىدە توققۇز قېتىم چەت ئەللەرگە ھەربىي يۈرۈشلەرگە چىقىپ، موشۇ يۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسىدە غالىبىيەت قازىنىپ، ئۆز پايتەختىگە غالىبە بىلەن قايتىپ كەلگەن. ئۇ 1404-يىلى يېقىن شەرىق ئەللىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئۆز پايتەختى سەمەرقەنتكە توققۇزىنچى قېتىم غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئادىتى بويىچە ئەسكەرلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن يېڭى ھەربىي يۈرۈشلەرنى تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ پىلانى بويىچە، نۆۋەتتىكى ھەربىي يۈرۈشنىڭ نىشانى شەرقىي رۇم، يەنى ۋىزانتىيا ئىمپېرىياسى بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە ئۇنىڭ پىلانىنى ئۆزگەرتىۋەتتى!

ئەمىر تېمۇر ئۇزاق سەپەردىن قايتىپ كېلىپ ئۆز پايتەختىدە غەلىبە تەنتەنىسى قىلىۋاتقان كۈنلەردە يىراق يېقىندىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ پادىشالىرى، كوروللىرى ۋە سۇلتانلىرى ئۇنىڭغا دوستلۇق ئىزھار قىلىپ، ئەڭ

قىممەتلىك سوغا-سالاملار بىلەن ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. ئەمىر تېمۇر بۇ ئەلچىلەرنى تېگىشلىك ئىززەت-ھۆرمەتلەر بىلەن قارشى ئالدى. ئۇلارنىڭ دوستلاق ھەققىدىكى تىلەكلىرىگە دوستلۇق بىلەن، ئېلىپ كەلگەن سوغىلىرىغىمۇ ئۇنىڭدىنمۇ ئېسىل سوغاتلار بىلەن جاۋاپ قايتۇردى. ئەينە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە خىتاينىڭ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى پايتەختىسەمەرقەنتكە يېتىپ كەلدى. بۇ ئەلچىلەرنى ئالدى بىلەن ئەمىرنىڭ دىپلوماتىيا ئىشلىرىغا مەسئۇل ۋەزىرى قوبۇل قىلدى. قوبۇل ۋاقتىدا كۆزى جىناق، يۈزى ياغاق، ئۆزى ياچىۋەكتەك ئاۋاق بىر خىتاي ئۆزىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى دەپ تونۇشتۇردى ھەم ئۆزى ئېلىپ كەلگەن سوغا-سالاملار بىلەن خىتاي پادىشاسىنىڭ ئەمىر تېمۇرغا يازغان بىر پارچە مەكتۇبىنىمۇ تاپشۇردى. ۋەزىر بۇ مەكتۇپنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئوقۇپ كۆرۈپ ھەيرانلا قالدى. بۇ مەكتۇپتا خىتاي پادىشاسى ئەمىرگە سالامەتلىك تىلىگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ناھايىتى ئۇلۇق ئىمپېراتور ئىكەنلىكىنى پەش قىلىپ، ئەمىر تېمۇر ئۇنىڭغا ھەر يىلى بەلگۈلۈك مىقداردا ئولپان تۆلەپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىپتۇ! ئەمىر تېمۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شۇنچىلىك قاتتىق غەزەپلەندىكى، خىتاي ئەلچىسىنىڭ ئېلىپ كەلگەن سوغاتلىرىنى بويىنىغا ئېسىپ، مەملىكەت چېگارىسىدىن قوغلاپ چىقىرىۋېتىشنى بۇيرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ھەربىي ژۈرۈش قىلىشنىڭ پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، بۇ قېتىمقى ژۈرۈش ۋىزانتىياگە ئەمەس، خىتايغا قارشى بولۇشى كېرەكلىكىنى بەلگۈلىدى. دەرھال تەييارلىقنى باشلاپ، قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى 300000غا يەتكۈزدى، قورال-ياراق، ئات-ئۇلاقلىرىنى خىللىدى. ئەتىياز كېلىشىنىمۇ كۈتمەي، 1405-يىلى يانۋاردىلا ھەربىي ژۈرۈشنى باشلىدى.

بۇ قېتىمقى ژۈرۈشنىڭ پىلانى مۇنداق ئىدى: «ئۇ ئۆزى 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن يەتتىسۇ ۋە ئالتاي تاغلىرىنى ئېشىپ ئۆتۈپ، موڭغۇلىيا چۆللىرىنى ئىگەللەپ، خىتاي دۆلىتىگە شىمالىي تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى، نەۋرىسى ئۇلۇقبەگ مىرزا 50000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالدىكى ئىلى ۋادىسى، بېشبالىق، تۇرپان ۋە قۇمۇللارنى بېسىپ ئۆتۈپ، خىتاي چېگارىسىغا يېتىپ بارماقچى، يەنە بىر نەۋرىسى ئىبراھىم مىرزا 50000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاقسۇ ۋە قاراشەھەر ۋىلايەتلىرى ئارقىلىق تۇرپانغا كېلىپ، ئاكىسى ئۇلۇقبەگ بىلەن قوشۇلماقچى. ئۇ ئىككىسى بىر بولۇپ خىتايغا غەربتىن ھۇجۇم قىلماقچى ئىدى.

شۇ چاغدا ئىمپېراتورا بىردىنلا تۈۋەنلەپ، قاتتىق سوغ بولۇشقا باشلىدى. 4-يانۋار كۈنى سەپەر ئۈستىدە 72-ياشلىق ئەمىر تېمۇرنىڭ ئۆپكىسىگە سوغ تەگدى. ئەمىر تېمۇر ئۇنىڭغىمۇ پىسەنت قىلماستىن سەپەرنى داۋاملاشتۇردى. 14-فېۋرال كۈنى ئوترار شەھىرىگە كېلىپ، دەم ئېلىش ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ كېسىلى بىردىنلا ئېغىرلاشتى. ئەمىرنىڭ شەخسىي تېۋىپى مەۋلانە پەزلۇللاھ بار ئامىللار بىلەن داۋالاپ باققان بولسىمۇ، ئۈنۈمى بولمىدى. ئەمىر تېمۇر ئورنىدىن تۇرالماي يېتىپ قالدى. ئارىدىن 4 كۈن ئۆتكەندە ئۆزىنىڭ ساقىيالماسلىقىغا كۆزى يەتكەن ئەمىر تېمۇر ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرىلىرى، ۋەزىرلىرى ۋە سەركەردىلىرىنى يىغىپ، ئاخىرقى ۋەسىيەت سۆزىنى ئېيتتى ۋە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭغا شەرققە ژۈرۈش قىلىش پىلانى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. ئەگەر، ئەمىر تېمۇر يەنە 1 يىل ھايات ياشىغان بولسا، پۈتۈن خىتاينىڭ ئىگەللەپ، ئىمپېرىيا چېگارىسىنى تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزگەن بولاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئولپان تۆلەشنى تەلەپ قىلغان ئەقىلسىز خىتاي پادىشاسىنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ، خىتاي زېمىنىنىڭ ئاسمىنىدا تۆرتىنچى قېتىم ئۇيغۇرنىڭ غالىپ بايرىقىنى يەلپۈلدەتكەن بولار ئىدى. ئەپسۇس، ئۇنداق بولماي قالدى.

ئەۋلاتلىرى ئۇنىڭ جەسەدىنى ئىمپېرىيا پايتەختى سەمەرقەنتكە ئاپىرىپ، دەپنە قىلدى ۋە ناھايىتى ھەيۋەتلىك مەقبەرە تىكلىدى. بۇ مەقبەرە 600 يىلدىن بېرى ئەمىر تېمۇرنىڭ بۈيۈك ژۈرۈشلىرىنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە مەغرۇر قەد كۆتىرىپ تۇرماقتا.

ئاتاقلىق ۋېنگىر تارىخچىسى ھېرمان ۋامبېرى ئەمىر تېمۇر توغرىلىق سۆز قىلىپ:

«ئەمىر تېمۇر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن مۇسۇلمان شەرقىگە ھۆكۈمران بولغان ئىدى. ئۇ تەشكىل قىلغان ئىمپېرىيانىڭ تېررىتورىياسى شەرقتىكى بالخاش كۆلىدىن غەربتىكى ئاق دېڭىزغىچە، شىمالدىكى ئارال كۆلىدىن جەنۇبتىكى گانگ دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىغىچە سوزۇلغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر بۇ كەڭ زېمىنلارنى بىر بايراق ئاستىغا توپلىغان جاھانگىرلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇ ھەربىي ماھارىتى ۋە قەتئىيەتلىك خاسىيەتلىرى بىلەن ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن، سېزار، چىنگگىزخانلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇشقا ھەقلىق» دەپ يازغان ئىدى («ھ.ۋامبېرى كىتاۋى، 47-بەت»).

ئەمىر تېمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مىرزىلار ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى ئەۋج ئالدى. مەملىكەت قالايمىقانلاشتى، ئۇنىڭ كۈچى يوقاشقا باشلىدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەر ئارقا-ئارقىدىن ئىستىقلال ئېلان قىلىشىپ، ئىمپېرىيا تەركىبىدىن چىقىپ كېتىشتى، غەربىي تۈركىستان بولسا، بىر قانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. XV ئەسىرگە كەلگەندە سەمەرقەنت

شەھرىدە ئەمىر تىمۇرنىڭ نەۋرىسى، شاھرۇھنىڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ھىرات شەھرىدە بولسا، شاھرۇھنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىبراھىم سۇلتان خان بولدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار مىللىي ژۇلەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋەردى. بۇ دۆلەتلەردە ئەمىر تىمۇرنىڭ ئەۋلاتلىرى تاكى XVII ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈردى.
تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دلىتى جەمى 300 ژىلچە ھۆكۈم سۈردى. بۇ دەۋىردە ئىچكى ئۇرۇش ماجرالىرى ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقان بولسىمۇ، مەملىكەتتە ئورۇن ئالغان سەياسىي ئەركىنلىكتىن پايدىلىنىپ، خەلقنىڭ ئىختىسادى ۋە مەدەنىيىتى ژۇقۇرى كۆتىرىلدى. مەدەنىيەت ساھاسىدا كۆپلىگەن بۈيۈك نامايەندىلەر يېتىشىپ چىقتى. بۇ يەردە ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىك بىر ئەھۋال شۇكى: ئەمىر تىمۇر 1384-ژىلى ماماي خانىنى يېڭىپ، موسكۋا شەھرىنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىن يەنە توختامىش خانىنى يېڭىپ،سىبىرىيەگە قوغلاۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، روسسىيانى موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا شەرت-شارائىت يارىتىپ بەردى. موشۇ خىزمىتى ئۈچۈن روسسىيا ئەمىر تىمۇرغا مىننەتدار بولۇشى كېرەك ئىدى. ئۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىمىز» دېگەن باھانە بىلەن رۇس ئالىملىرى 1941-ژىلى 20-ئىيۇن كۈنى ئەمىر تىمۇرنىڭ مەقبەرىسىنى ئېچىپ، ئۇنىڭ باش سۆيىگىنى موسكۋاغا ېلىپ كەتكەن.

3§. ئەمىر تىمۇرنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش تەرتىۋى، مەمۇرىي بۆلۈنىشى ۋە ھەربىي قىسىملارنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

ئوغۇزخاندىن باشلاپ سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆتكەن ئۇيغۇر خانلىرى بىلەن خاقانلىرى ئۆز دۆلىتىنى ئىدارە قىلىشتا چوڭ مەسىلىلەرنى قۇرۇلتاي ئېچىپ، كۆپچىلىكنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ھەل قىلىدىغان، كىچىگىرەك مەسىلىلەرنى ئوردا كېڭىشى چاقىرىپ، ئاز كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ھەل قىلىدىغان. دۆلەت ئاپپاراتىنى بەلگۈلۈك نىزام ئاساسىدا تۈزىدىغان، ئەلنى قانۇنلار بىلەن باشقۇرىدىغان دېموكراتىك ئەنئەنىگە ئېگە ئىدى. زامانلار ئۆتكەنسىرى ھاكىمىيەتلەر ئالماشقانسىرى بۇ ئەنئەنىلەر مۇتلۇقلىنىپ مۇكەممەللىشىپ باردى. ئەمىر تىمۇرنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە ئۇيغۇر دۆلەتچىلىگىنىڭ قانۇن تۈزۈملىرى مۇكەممەللىشىپ، بىرژۈرۈش سىستېمىلىق تۈزۈم ھالىتىگە كەلگەن. بۇ تۈزۈم «تىمۇر تۈزۈكلىرى» دېگەن نام بىلەن رىسالە قىلىپ چىقىرىلغان. تىمۇرنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىمۇ دۆلەتنى باشقۇرۇشتا موشۇ تۈزۈكنى «دەستۇرىل ئەمەل» دەپ بىلىپ، بارلىق ئىش ھەرىكەتتە ئۇنى باشچىلىققا ئالغان. 1991-ژىلى ئۆزبەكىستاندا نەشىر قىلىنغان «تىمۇر تۈزۈكلىرى» ناملىق كىتاپتا بۇ توغرىلىق تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. كىتاپنىڭ كىرىش قىسمى مۇنداق جۈملىلەر بىلەن باشلانغان:
«تىمۇر تۈزۈكلىرى ئەمىر تىمۇرنىڭ تارىخى، ماۋراۇننەھىرنىڭ شۇ زاماندىكى ئىجتىمائىي-سەياسىي ئەھۋالى، تىمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى، ھەربىي قوشۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى، تىمۇرىيلەر دۆلىتىنىڭ خوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغا ئورىگىنال ئەسەر. بۇ ئەسەردە بىز ئۈچۈن ئورىگىنال مەلۇماتلار ناھايىتى كۆپ. كىتاپنى دىققەت بىلەن ئوقۇغان ھەر قانداق كىتاپخان بۇنى سېزىپ ئالالايدۇ. مىسال تېرىقىسىدە شۇ مەلۇماتلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.
– ئەسەردە بېيتىلىشىچە، دۆلەتنىڭ ئاساسىنى ھەر خىل تەبەقە، ھەر خىل ساھادىكى خەلىق ئامىسى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ تەغدىرىنى بولسا، پادىشا، خەزىنە، ئەسكەردىن ئىبارەت ئۈچ نەرسە ھەل قىلىدۇ.
ئەمىر تىمۇر ئۆز ئىمپېرىياسى تەركىۋىدىكى ماۋراۇننەھىردىن باشقا ۋىلايەتلەرنى مىللىي ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە 4 قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇرغان. بۇ قىسىملارنى «ئۇلۇس» دەپ ئاتىغان. ھەر بىر ئۇلۇسقا شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ھاكىملارنى، ۋالىلارنى تەيىنلىگەن. بۇ ۋالىلارنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنىڭ بىردىن ئوغلىنى خان قىلىپ قويغان. مەسىلەن: پۈتۈن دەشتىقىپچاق ئەللىرىنى بىر ئۇلۇس قىلىپ، ئۇنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى چوڭ ئوغلى مۇھەممەد جاھانگىرگە تاپشۇرغان. فارىس تىللىق خەلىقلەر ياشايدىغان ۋىلايەتلەرنى بىر ئۇلۇس قىلىپ، ئۇنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئىككىنچى ئوغلى ئەمەر شەيخكە تاپشۇرغان. ئەزەربەيجان، ئەرمەنىستان ۋە ئىراق ۋىلايەتلىرىنى بىر ئۇلۇس قىلىپ، ئۇنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى مارانشاھقا تاپشۇرغان. خۇراسان، جورجان، مازاندەران ۋە سىيىسات ۋىلايەتلىرىنى بىر ئۇلۇس قىلىپ، ئۇنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى كەنجى ئوغلى شاھرۇھ مىرزىغا تاپشۇرغان. ھەر قايسى ئۇلۇسلار خەلقتىن ژىغىلغان باج سېلىقنىڭ بىر قىسمىنى مەركەز سەمەرقەنتكە ئەۋەتىپ تۇراتتى. ئۇرۇش بولۇپ قالغان ۋاقىتلاردا ئۆز ئەسكىرى بىلەن ھەربىي ژۈرۈشكە قاتنىشاتتى. باشقا ئىشلاردا پۈتۈنلەي مۇستەقىل، ئۆز-ئۆزىگە غوجا دۆلەت بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ تۈزۈم ھازىرقى زاماندىكى فېدېراسىيون دۆلەت تۈزۈمىگە ئوخشايدۇ. بۇ ئۇسۇللارنىڭ ھوقۇقلىرى ناھايىتى كەڭرى بولۇپ، ھازىرقى زاماندىكى ئۆزلىرىنى «دېموكراتىك دۆلەت» دەپ ئاتاۋاتقان، ئەمەلىياتتە، مۇستەملىكە مىللەتلەرنى ئايىماي قىرىۋاتقان چوڭ دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ھەقىقىي دېموكراتىك دۆلەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىزنىڭ سەياسىي مەدەنىيىتى ھازىرقى زاماندىكى دۆلەت پىرېزىدېنتلىرىنىڭمۇ ئۈستۈن تۇراتتى!

ئەمىر تىمۇرنىڭ دۆلىتىدە 7 ۋازارەت بولۇپ، ھەر بىرىسىگە مەسئۇل ۋەزىرلەر قويۇلغان ئىدى.

1. خەلقنى ئىدارە قىلىش ئىشىغا مەسئۇل—مەمۇرىيەت ۋازارىتى؛
2. ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل—سىپاھىيە ۋازارىتى؛
3. ئىگىسىز قالغان مال-مۈلۈكلەرنى باشقۇرىدىغان—ئەيتۇلمال ۋازارىتى؛
4. كىرىم چىقىم ئىشلىرىغا مەسئۇل—مالىيە ۋازارىتى؛
5. چېگارا ۋىلايەتلىرىنىڭ تىنچ ئامانلىقىغا مەسئۇل—سەرھەد ۋازارىتى؛
6. مەدرىسە-مەكتەپلەرگە—مائارىپ ۋازارىتى؛
7. خەلقنىڭ ئەرزە-داۋام ئىشلىرىنى بولسا—مەھكىمە شەرئى ئارقىلىق باشقۇرغان.

دېمەك، تىمۇر دۆلىتىنىڭ ئاپپارات تۈزۈلۈشىمۇ ھازىرقى زامان دۆلەتلىرىگە ئوخشايدۇ. «تىمۇر تۈزۈكلىرىدە» يەنە رەسمىي مەراسىملاردا قايسى مەنسەپتىكى كىشىلەر تەختنىڭ قايسى تەرىپىدە ئولتۇرۇشى كېرەكلىكىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. قىسقىسى، ئەمىر تىمۇر تەشكىل قىلغان، كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى داۋاملاشتۇرغان دۆلەتلەر شۇ زاماندىكى شەرىق خەلقلىرىدە بولغىنىدەك ھاكىممۇتلەق، دىكتاتور دۆلەت بولماستىن، ئەكسىچە، تولۇق كامالەتكە يەتكەن، ئىسمى جىسمىغا لايىق دېموكراتىك دۆلەت بولغان ئىدى. تىمۇر دۆلىتىنىڭ بۇ پەزىلەتلىرىنى قانچە مەدھىيىلىسەك ئەرزىيدۇ.

§4. غەربىي تۈركىستاندا تىمۇرىيلار دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرى

غەربىي تۈركىستاندا موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ تىمۇرىيلار ۋەكىللىك قىلغان مىللىي دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئەل مۇستەقىل مىللىي دۆلەت سۈپىتىدە تەرەققىي قىلدى. موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى شەرقىي تۈركىستاندا بولسا، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنى ھۆكۈمرانلىقى يەنە بىر يېرىم ئەسىر داۋام قىلدى. شۇنىڭغا باغلىق بۇ ئىككى رايوندا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تەغدىرلىرى ئوخشاش بولمىدى. جەمىيەتنىڭ ئىختىسات، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىمۇ بىر-بىرىدىن باشقىچە بولۇپ چىقتى، يەنى مۇستەقىل ياشىغان غەربىي تۈركىستاندا ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن يۈكسىلىش بولدى. موڭغۇللارغا بېقىندا بولۇپ ياشىغان شەرقىي تۈركىستاندا بولسا چۈشكۈنلۈك يۈز بەردى. بىز تۆۋەندە ئەينە شۇ دەۋردە غەربىي تۈركىستاندا يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرىمىز:

نەسىردىن رابغۇزىي

بۇ كىشى XIII-XIV ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر ئەدىب، فىلوسوف ھەم ئىسلام ئالىمىدۇر. نەسىردىن 1250-يىللىرى خارەزىمدىكى رەبات ئوغۇز دېگەن يۇرتتا بۇرھانىددىن ئىسىملىق دىنىي زاتنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. كىچىكىدىن زېرەك، ئىلىمگە ئامراق، ئىرىشچان نەسىردىن ئىسلام تارىخىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن. ئۇ پەيغەمبەرلەرنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى توغرىلىق چوڭقۇر ئۆگىنىپ، 1309-1311 يىللىرى «قىسەسۇن ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر قىسسىسى) ناملىق مەشھۇر ئەسەرىنى يېزىپ چىققان. كېيىن ئۇ يەنە «يۈسۈپ-زۇلەيخا» قىسسىسىنى نەسرىي شەكلىدە ئەدەبىي تىل بىلەن يېزىپ چىققان. بۇ كىتاپلارنى يېزىشتا مەشھۇر تۆرت كىتاپ «تەۋرات»، «زەبۇر»، «ئىنجىل»، «قۇرئان» كەبى مەنبەلەردىن كەڭ تۈردە پايدىلانغان. شۇنىڭغا قارىغاندا مۇئەللىپ تۈركىي تىللاردىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇبىدىن قارىغاندا مۇئەللىپ ئۆز زامانىسىغا يارىشا ژۇقۇرى بىلىملىك، ئەدەبىي ماھارىتى ئۈستۈن ئادەم بولغانلىقى ئېنىق.

قىسقىسى، نەسىردىن رابغۇزىي ئىسلام ئالىمىگە تونۇلۇپ بۈيۈك ئالىم، ئەدىب، تەرجىمان ۋە فىلوسوف. ئۇنىڭ داڭلىق ئەسەرى «قىسەسۇل ئەنبىيا» ئىسلام ئەللىرىنىڭ ھەممە تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان ۋە دۇنيادىكى چوڭ تىللارغىمۇ تەرجىمە قىلىنغان مۆتىۋەر ئەسەردۇر.

ئۆبەيدۇللا لۇتفي

مەۋلانە ئۆبەيدۇللا لۇتفي-تىمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىنىڭ بىرى. ئۇ مىلادىنىڭ 1365-يىلى ھىرات شەھىرى يېنىدىكى دېھكەنار دېگەن يۇرتتا تۇغۇلغان. 100 ياش ئۆمۈر كۆرۈپ، يەنە ھىراتتا ۋاپات بولغان. بىراق شائىرھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى ماۋەرەۋۇننەھىردە ئۆتكەن. لۇتفي ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى لىرىك شېئىرلار بولۇپ، پەقەت «گۇل ۋە نەۋرۇز» داستانىلا ئېپىك ئەسەردۇر. لۇتفي ئۆز شېئىرلىرىنى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە لۇتفي ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى باي، ھېسسىياتى كۈچلۈك، بەدىئىيلىكى ژۇقۇرى، تىلى يېنىك، ۋەزىنلىرى ئويناقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن كېيىن ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىپلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇنى ئۆزلىرىگە ئۇستاز تۇتقان. ئەلىشىر ناۋائىي شائىر لۇتفىينى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز پادىشاسى» دەپ ئاتىغان. لۇتفي ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە ئۈلگە قىلىشقان. لۇتفي ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈلگەن قول يازمىلىرى ھازىرقى كۈندە تاشكەنت، ستامبۇل، سانكت-پېتېربۇرگ ۋە لوندون شەھەرلىرىنىڭ دۆلەت مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ كىشى XV ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر تارىخچى شەرەفىددىن ئەلىيەزدىينىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسەرنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئىكەن. ئەلىشىر ناۋائىي لۇتفىينى-»كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىدى»-دەپ تەرىپلىگەن. ھەم ئەلىشىر ناۋائىي بىلەن فۇزۇلىيلار ئۇنىڭ غەزەللىرىگە مۇخەممەسلەرنى بېغىشلىغان. قىسقىسى ئۆبەيدۇللا لۇتفي ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئاسمىنىدىلا ئەمەس، تۈركىي خەلقلەرنىڭ شېئىرىيىتى ئاسمىنىدىمۇ چاراقلىغان يورۇق يۇلتۇزلارنىڭ بىرسى.

سەئىددىن **قەشقەرىي**-بۇ زات XV ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشاپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان تىلچى، ئەدىپ، ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر. ئۇ قەشقەردە چوڭ ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. قەشقەردىكى ئاتاقلىق مەدرىسىلەرنىڭ بىرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان، ئاخىرىدا ئۆزىمۇ ئاتاقلىق مۇدەررىس بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ئالىم بولۇپ يېتىلگەندىن كېيىن، شۇ زامانىنىڭ ئىلىم مەركەزلىرىنىڭ بىرسى ھېساپلانغان ھىرات شەھىرىگە بېرىپ، ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان ھەم مۇدەررىسلىك قىلغان. ئەدەبىي ساھاسىدا ئۇنىڭ نادىر ئەسەرلىرى بار. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتىلىرى ھېساپلانغان ئابدۇراخمان جامىي بىلەن ئەلىشىر ناۋائيلار ئۇ كىشىنى ئۇستاز سۈپىتىدە ھۆرمەت قىلغان ئىكەن.

سەئىددىن قەشقەرىي ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدا 10 نەچچە ئىلمىي ۋە دىنىي كىتاپلارنى يازغان ۋە تەرجىمە قىلغان. شۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە «مىنيەتۇل مۇسەللا ۋە غەينەتۇل مۇفتەدا»، «تەرجىمەن مىنيەتۇل مۇسەللا»، «كەلىمەت غوجا باھائىددىن نەقشىبەندى»، «ۋۇجۇتنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ بار. بۇ ئەسەرلەر ئىسلام دۇنياسىدا مەشھۇر بولغان.

مىرزا ئۇلۇغبەگ (1394-1449)

XV ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئاسترونوم، ماتېماتىك، شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى. بۇ كىشى ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيختىن بولغان نەۋرىسى بولىدۇ. ئۇلۇغبەگ ھەممىدىن ئاۋال ئاسترونومىيا ئالىمى سۈپىتىدە مەشھۇر. ئۇ سەمەرقەنت شەھىرىدە رەسەتخانە (ئوبسېرۋاتورىيا) قۇرۇپ، ئاسمان جىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئالىم بوشلۇغىدىكى 1018 يۇلتۇزنىڭ ئورنىنى بەلگىلەپ، «يېڭى ئاسترونومىك جەدۋالنى» تۈزۈپ چىققان. شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، مىللىي كالېندارنى ئىشلەپ چىققان. ئۇ تارىخچى سۈپىتىدە «تۆرت ئۇلۇس تارىخىنى»، شائىر سۈپىتىدە بىر قانچە «دىۋانلارنى» يېزىپ چىققان. دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە ئۆز دۆلىتىنى ئىچكى ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرىدىن قوغدىغان. خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، ئىلىم-پەننى گۈللەندۈرۈش يولىدا ھارماي-تالماي كۈرەشكەن. بىراق، پادىشا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەخت تالىشىش كۈرەشلىرىدىن پايدىلانغان چەت ئەل جاسۇسلىرى (ئىراندىن كىرگەن غوجىلار) سۈيىقەست ئويۇشتۇرۇپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنى 55 يېشىدا قەتل قىلىپ ئۆلتۈرگۈزگەن.

ئۇلۇغبەگنىڭ ياسىتقان رەسەتخانىسى سەمەرقەنت شەھىرىدە شۇ زامانىنىڭ يالدامىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا. ئۇلۇغبەگنىڭ «يېڭى ئاسترونومىيالىك جەدۋال» ئەسەرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئىلىم دۇنياسىدا كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى. ئۇلۇغبەگ ئىلىم دۇنياسىدا: كلاۋدىي پتولېمېي، نىكولاي كوپېرنىك، تخودى براگى قاتارلىق مەشھۇر ئاسترونوملار بىلەن بىر قاتاردىن ئورۇن ئالىدۇ. لاپلاس بولسا ئۇنى «ئۇلۇغۋار كۆزەتكۈچى»-دەپ ئاتىغان.

ئەلىشىر ناۋائىي (1441-1501)

ئەلىشىر ناۋائىي XV ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك شائىر، مۇتەپەككۇر ۋە دۆلەت ئەربابى. ئۇ شائىر سۈپىتىدە «خەمسە» (بەش داستان)، «چاھار دىۋان» (تۆرت دىۋان)، «نەفائىسۇن مەجالىس» (گۈزەللىكلەر جەمئىسى)، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» (قەلب دوستلىرى)، «لىسانۇل تەيرى» (قۇشلارنىڭ تىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. مۇتەپەككۇر سۈپىتىدە «ناساي-مۇل مۇھەببەت»، «شەمەيىمۇل فۇتۇۋۋات» (ئۇلۇغلۇق خۇش بۇيىنى تارقاتقۇچى سۆيگۈ شەببادىلىرى) ناملىق تەزكىرىنى يازغان. ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى غىياسىدىن ئۆز دەۋرىنىڭ ژۇقۇرى بىلىمدانى بولۇپ، ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ ئوردىسىدا كۆكەلداش، يەنى دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار بولغان. ئەلىشىرنىڭ ئۆزى بولسا، ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىدا پادىشانىڭ ئۆزىدىن ۋە ئەمىر-مۇزەپپەردىن كېيىنكى ئۈچىنچى ئورۇننى ئىگەللىگەن دۆلەت ئەربابى بولغان. ئەلىشىرنىڭ ئۆزىمۇ ئۇنىڭ ئۇستازى فەسھۇددىن ئاخۇنۇممۇ قەشقەرىيەلىك ئۇيغۇرلاردىن ئىدى.

ئەلىشىر ناۋائىينىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئەدەبىياتتىكى ئورنى توغرىسىدا ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوكتورى قاھار بارات مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنتۇلماس پەرزەندى، تۆمۈرىيلار مەدەنىيىتىنىڭ ئىمپېراتورى ئەلىشىر ناۋائىي چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ شېكسپىرىدۇر. ئۇ ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن (كاتىپ، ئەدىپ، يېزىقچى دېگەن مەنادا) غىياسىددىن كىچىكىنىڭ ئوغلىدۇر. كاتىپلىق ئۇلارغا ئاتا كەسىپ بولۇپ قالغان. چۈنكى ئۇنىڭ ئاتىلىرى تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ خىزمىتىدە بولغان».

پروفېسسور ئىززەت سۇلتان بولسا ناۋائىي توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش قىلىپ: «ناۋائىيشۇناسلىق ئىشىغا مەنمۇ كۆپ قىزىققانمەن. كۆپ مەنبەلەرنى ئۆگەنگەنمەن. شۇنداق بىر دەلىللىگە دىققەتسىزلارنى

جەلىپ قىلماقچىمەنكى، ئەلشىر ناۋايىنىڭ دادىسى غىياسىددىن كىچىك قەشقەرلىك ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ئىدى» دېگەن. مىرزا ھەيدەر دۇغلاتىينىڭ «تارىخىي رەشىدى» كىتاۋىدىمۇ: « ئەلشىر ناۋايى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىندۇر. ئۇنىڭ ئاتىسى غىياسىددىن كىچىك باخشى ئاتىلار ئىدى» دېيىلگەن. باخشى-قىدىمىي ئۇيغۇر تىلىدا مۇئەللىم، ئۇستاز، ھەكىم، تېۋىپ دېگەن مەنالارنى ئاڭلىتىدۇ. قىسقىسى، ناۋايى ئەسەرلىرى يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىلا ئەمەس، تۈركىي دۇنيانىڭمۇ مەدەنىيەت غەزنىسىگە قوشۇلغان بىباھا تۆھپىدۇر.

ئەلشىر ناۋايى 1441-يىلى 2-ئاينىڭ 9-كۈنى تۇغۇلۇپ، 1501-يىلى 1-ئاينىڭ 3-كۈنى 60 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

***

ئەندى موشۇ باپتىن قىسقىچە خۇلاسە چىقىرايلى:

ھەر قانداق زاماندا خوشنا ئەللەرنى بېسىۋېلىپ، ئۆزىگە بېقىندۇرۇشتا ئاساسەن ھەربىي كۈچكە تايىنىدۇ. بۇ ئەللەرنى ئىدارە قىلىشتا بولسا، ئاساسەن ئادىل، توغرا مىللىي سەياسەت ۋە قانۇن-تۈزۈملەرگە تايىنىدۇ. ئەمىر تىمۇر موشۇ شەرتلەرنى تولۇق ھازىرلىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موغۇللارنىڭ ۋەھشىيانە مىللىي زۇلۇمىدىن بىزار بولغان بەزى خەلقلەر ئەمىر تىمۇرنى بولسا، ئەمىر تىمۇر زۇرۇشلىرىنىڭ غەلىبىلىك بولۇشىغان قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنى ئىدارە قىلىشتا ئادىل، توغرا مىللىي سەياسەت يۈرگۈزۈلگەنلىكتىن، بۇ دەۋىردە موغۇللار ئىدارە قىلغان دەۋرگە قارىغاندا، نارازىلىق ئىسيانلار ئاز كۆرۈلدى. مىلادىنىڭ 1399-يىلى ئەزەربەيجاندا خان بولۇپ تۇرغان ئوغلى مىرانشاھ قاتتىق قول سەياسەت يۈرگۈزگەنلىكتىن، بۇ ئەلدى نارازىلىق ئىسيان كۆتىرىلگەن ئىدى. ئەمىر تىمۇر بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۆز ئوغلىنى قاتتىق ئەيىپلىدى. ئۇنىڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىنى بولسا، جازاغا بۇيرىدى. شۇنداق قىلىپ، نارازىلىق ئىسيانلىرىنى تېزلا بىر تەرەپ قىلدى. ئەلنى قانۇن-تۈزۈملەر بىلەن باشقۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

ھازىرقى زاماندىكى ئۆزلىرىنى «دېموكراتىك ئەل بىز» دەپ ئاتاۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى مەملىكەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، ئەمەلدارلار ئادىل، پاك بولۇش جەھەتلەردە بۈيۈك بوۋىمىز ئەمىر تىمۇردىن ئۆگەنسە ياخشى بولاتتى.

قوشۇمچە ماتېرىئال

ئەمىر تىمۇرنىڭ ۋەسىيەتنامىسى

ئەمىر تىمۇر جان ئۈزۈشنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ ۋەسىيەتنامىسى ئوقۇپ، ئاڭلىتىلدى، بۇ ۋەسىيەتنامىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

-«مەن بىلىپ تۇرىمەنكى، روھىم قۇشى تەن قەپىزىدىن ئۇچۇپ چىقماقچى بولۇۋاتىدۇ. تەڭرى-تائالانىڭ دەرگاھىغا جېنىمنى ھەدىيە قىلىۋاتىمەن. سىزلەرنى بولسا، ئۇنىڭ لۇتفى مەرھەمەتىگە تاپشۇردۇم. كۆز-ياش قىلىپ ئولتارماڭلار، ئاھۇ-نالە قىلىپ، پەرياد چەكمەڭلار. ئۇنىڭدىن ھېچ پايدا يوق. روھىمنى پاتىھە ۋە تەكبىر بىلەن شاد ئېتىڭلار.

ئەلھەمدۇلىللاھ، تەڭرى-تائالانىڭ ياردىمى بىلەن مەمۇراي ئالەمنى شۇنداق زەبت ئەتتىمكى، بۇگۈن نامامى ئىرانۇ-تۇراندا بىرەر كىشىنىڭ باشقىلارنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىش ياكى جەبرى-جاپا قىلىش، بېچارىلەرگە ئازار بېرىش ئۈچۈن قولىنى كۆتىرىشكە ماجالى يوقتۇر. گۇناھىم قانچە كۆپ بولسىمۇ، كەچۈرۈڭلار-دەپ تەڭرى-تائالانىڭ مۇلكىنى بېقىياس سېخىلىق بىلەن ساقلاپ كەلدىم. زالىملارنىڭ قولىنى مەزلۇملارنىڭ ھايات ئېتىگىدىن ۋۇلۇپ تاشلىدىم. سەلتەنەت قۇرۇپ ئولتارغىنىمدا، ئاڭلىمىغان ياكى ماڭا خەۋەر قىلىنمىغان پەيتلەرنى باشقا ۋاقىتتا زوراۋانىنىڭ ئاجىزلار ئۈستىدىن زوراۋانلىق قىلىشىغا يول قويمىدىم...

شۇنداق بولسىمۇ، دۇنيا ماڭا ۋاپا قىلمىدى. سىلەرگىمۇ ۋاپا قىلمايدۇ. لېكىن زوراۋانلىققا توسقۇنلۇق قىلىش ئىشىنى كېچىكتۈرۈش دۆلەتنى خەتەر ئاستىدا قالدۇرىدۇ. بارلىق خەلقلەرنىڭ ھوزۇر-ھالاۋىتىنى بۇزىدۇ، مەسلەك ۋە تەرىقەتنىڭ بۇزۇلۇشىغا ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن قىيامەت كۈنى بىزدىن سوئال-سوراق قىلىنىدۇ، سۈرۈشتۈرۈلىدۇ!

بۈگۈندىن باشلاپ پەرزەندىم پىرمۇھەممەت جاھانگىرنى ئۆزەمگە ۋەلىئەھت ۋە تاجۇ-تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىدىم. سەمەرقەنت تەختى ئۇنىڭغا مەنسۇپ. باشقىلارنىڭ ئۇنىڭ ئەمرىگە پەرماندا بولغاي. تەمكىنلىك ۋە ئىستىقلال بىلەن مەملىكەت ۋە مىللەت، لەشكەر ۋە رەئىيەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولسۇن. سىلەر بولساڭلار ئۇنىڭغا تەۋەلىكتە بويسۇنۇش مەراسىمىنى ئۆتكۈزۈڭلار، ئۇنى ھەممىڭلار قوللاپ-قۇۋۋەتلەڭلار. تاكى ئالەم بۇزۇلمىسۇن...

ئوغۇللىرىم! مىللەتنىڭ ئۇلۇق ئابرويىنى، سائادىتىنى ساقلىماق ئۈچۈن سىزلەرگە قالدۇرۇۋاتقان ۋەسىيەت ۋە قائىدىلەرنى ياخشى ئوقۇڭلار، ئەسلا ئۇنتىماڭلار. ھەر بىر ئىشىڭلارغا تەدبىق ئېتىڭلار. مىللەتنىڭ دەرتلىرىگە دەرمان بولۇش سىزلەرنىڭ ۋەزىپەڭلاردۇر. ئاجىزلارغا قاراڭلار، يوقسۇللارنى ياپلاڭلار زۇلۇمغا تاشلىماڭلار، ئادالەت ۋە ئازاتلىق دەستۇرلىرىنى رەھبەرلىككە ئېلىڭ. ماڭا ئوخشاش ئۇزاق زامان سەلتەنەت سۈرۈشنى

خالىسىڭىز، قىلىچىڭىزنىڭ چىڭ تۇتۇپ، بىر قەدەم چېكىنىڭ. چېكىنگەندىن كېيىنمۇ ئۇنى يەنە غەلىبىگە قاراپ ئىشلىتىڭ. ئارىڭىزدا ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقلىرى تېرىلمىسۇن ئۈچۈن كۆپ دىققەت قىلىڭ. بەزى خادىملىرىڭىز ۋە دۈشمەنلىرىڭىز ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقلىرىنى تېرىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولۇشى مۇمكىن. پەقەت ۋەسىيىتىمدە سىزگە ئىدارە ئۇسۇلىنى، ئۇنىڭ ئۈلگىلىرىنى كۆرسەتتىم. بۇلارغا سادىق بولسىڭىز، بېشىڭىزغا تاش تەگمەيدۇ...

بۇنىڭدىن كېيىن خاقان-پىرمۇھەممەت جاھانگىر بولغۇسىدۇر. خۇددى ماڭا ئىتائەت قىلغاندەك ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىڭلار. قوماندانلىرىم، ھازىر ئىتائەت قىلىشقا ئانت بېرىڭلار...».

(بۇ ۋاسىيەتنامە ئوقۇلغاندا يارلىق قوماندانلار، ساراي ئەرباپلىرى ژىغلاشقان ھالدا «ئامىن» دەپ پاتىھە ئوقۇشتى. بۇ 1405-ژىل 18-فېۋرال كۈنى ئىدى).

تەجرىبە-ساۋاقلار

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

بىز ژۇقۇرىدا تىمۇرىيلەر ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىلىق بايان قىلىپ ئۆتتۇق. ئۇنداق بولسا بۇ بابتىن بىز ئالىدىغان تەجرىبە ساۋاقلار قايسىلار؟

1) مىللىي دۆلەت، مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي ئېتىشىنىڭ تۈپ كاپالىتى. ئەمىر تىمۇرنىڭ غەربىي تۈركىستاندا ئىسيان كۆتىرىپ، موڭغۇللارنىڭ بۇ رايوندىكى 150 ژىل داۋام قىلغان مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەتنى قۇرۇپ چىققانلىغى ئۇنىڭ تارىخ ئالدىدىكى بۈيۈك خىزمىتى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. موشۇ خىزمىتى ئارقىلىق ئۇ ئەۋلاتلارغا مىللىي مۇستەقىللىك ئۈچۈن كۆرەش قىلىشنىڭ شانلىق ئۈلگىسىنى تىكلەپ بەردى ھەم ئۆزىنىڭ ئوبرىزىنىمۇ ئەبەدىيلەشتۈردى. ھازىر ئۆزبەكىستاننىڭ پايتەختى تاشكەنت شەھىرىدىكى «مۇستەقىللىق» مەيدانىدا ئەمىر تىمۇرنىڭ گىگانت ھەيكىلى مەغرۇر قەد كۆتىرىپ تۇرۇپتۇ. بۇ ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ئۆز ئەجدادىغا كۆرسەتكەن بۈيۈك ھۆرمىتىنىڭ سىمۋولىدۇر.

2) مىللىي دۆلەت، شۇ مىللەتنىڭ سەياسىي ئەركىنلىگىنىلا ئەمەس، ئىختىسادىي پاراۋەنلىگى، مەدەنىيەتتىكى يۈكسەكلىگى ۋە خەلىق ئارادىكى ئىززەت-ئابروييىنىمۇ كاپالىتى بولالايدۇ. ئەمىر تىمۇرنىڭ غەيرىتى بىلەن قۇرۇلغان، كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى داۋاملاشتۇرغان تىمۇرىيلەر ھاكىمىيىتى زامانىسىدا بۇ ئەلنىڭ خەلىقلىرى ئازات-ئەركىن ياشىدى، ئىختىسادى گۈللەندى، مەدەنىيىتى يۈكسەلدى. كۆپلىگەن يېڭى شەھەرلەر سېلىندى، تۈركىستاندىكى كونا شەھەرلەر ئىسلاھ قىلىنىپ، قايتىدىن ياسىتىلدى. ئۆستەڭلار قېزىلىپ، ئېتىزلىقلار كۆكەرتىلدى، باغلار باراقسانلاشتۇرۇلدى. سەمەرقەنت شەھىرىدىكى ئەمىر تىمۇرنىڭ مەقبەرىسى، تۈركىستاندىكى غوجا ئەخمەت يەسسەۋىي مەقبەرىسى، بىبى ئايشە مەقبەرىسى قاتارلىق ئابىدىلەر تىمۇرىيلار دەۋرىنىڭ ئۆلمەس شاھىتلىرى بولۇپ، ھازىرغىچە قەد كۆتىرىپ تۇرۇپتۇ. تىمۇرىيلەر دەۋرىدىكى مۇستەقىللىق ۋە ئاسايىشتىلىق شارايىتى بىلەن دۇنياغا داڭلىق ئالىملار ۋە ئەدىپلەر يېتىشىپ چىقتى، ئىلىم-مائارىپ ۋە سەنئەت ئىشلىرى جوش ئۇرۇپ رىۋاجلاندى. موشۇ ئۇتۇقلارنىڭ ھەممىسى شۇ دەۋردىكى مىللىي مۇستەقىللىقنىڭ شارايىتى!

3) ئەمىر تىمۇر ئۆمۈر بويى كۆرەش قىلىپ، تۈركىستان ئۆلكىسىنىلا ئەمەس، ئۇنىڭ سىرتىدىكى ئاۋغانىستان، پاكىستان، شىمالىي ئىران، ئىراق، سۈرىيە، پالېستىنا ۋە ئاناتولىيا قاتارلىق ئەللەرنىمۇ قۇرال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇپ، ئىمپېرىياگە ئۇلاپ تۆلەپ تۇرىدىغان بېقىندا ئەللەرگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. بىراق، قۇرال كۈچى بىلەن بېقىندۇرۇلغان بۇ ئەللەر ئەمىر تىمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنلا ئىستىقلال جاكالاپ، ئىمپېرىيا تەركىۋىدىن چىقىپ كېتىشتى. يەنى ھېچ قايسىسى مەڭگۈلۈك بولۇپ قالمىدى!

بىرچە بولغاندا، ئەمىر تىمۇر كۈچ-قۇۋۋىتىنىڭ يارىدا قېدىمىي تۇران زېمىنى كېيىنكى زامانلاردا تۈركىستان دەپ ئاتالغان ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى كۈچەيتىشى ۋە گۈللەندۈرۈشى كېرەك ئىدى. باشقا خەلىقلەرنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىپ، ئىمپېرىيا قۇرۇشقا ئىنتىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بۇ ئەمەلىيات، مىللىي زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىمپېرىيانىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولمايدىغانلىغىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى.

تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سەلتەنەتلىك تارىخىدىن بىز ئالىدىغان تەجرىبە-ساۋاقلار ئەينە شۇ.

ئىلاۋە:

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

«نۇرۇننىقى تارىخلاردا ئەمىر تىمۇر توغرىلىق ھېچنەرسە يېزىلمىغان. بىز مۇبۇ ۋاقىئەلەرنى ئاڭلىمىغان ئىدۇققۇ؟» دەپ سورىشى مۇمكىن. توغرا، سوۋېت دەۋرىدە بۇ ھەقىقەتلەر خەلىقتىن يوشۇرۇلغان ئىدى. سەۋەۋى، ئەمىر تىمۇر ھايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ھەربىي ژۇرۇشلىرى ئارقىلىق پۈتۈن كاۋكازىيانى بېسىۋېلىپ، ئۆزىگە بېقىندۇرغان. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىغى ستالىن 1937-ژىللاردا موشۇ «گۇناھى» ئۈچۈن ئەمىر تىمۇر ھەققىدىكى قولياز ما ۋە تەرجىمە ماتېرىياللارنى يوقاتقۇزۇۋەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەقىقەتلەرنى ئېچىلماي قالغان. ھازىر بولسا مۇستەقىللىقنىڭ شارايىتى بىلەن بۇ ھەقىقەتلەرنى ئېچىپ ئېيتىش مۇمكىن بولدى.

تىمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ شەجەرىسى (1370_1506)

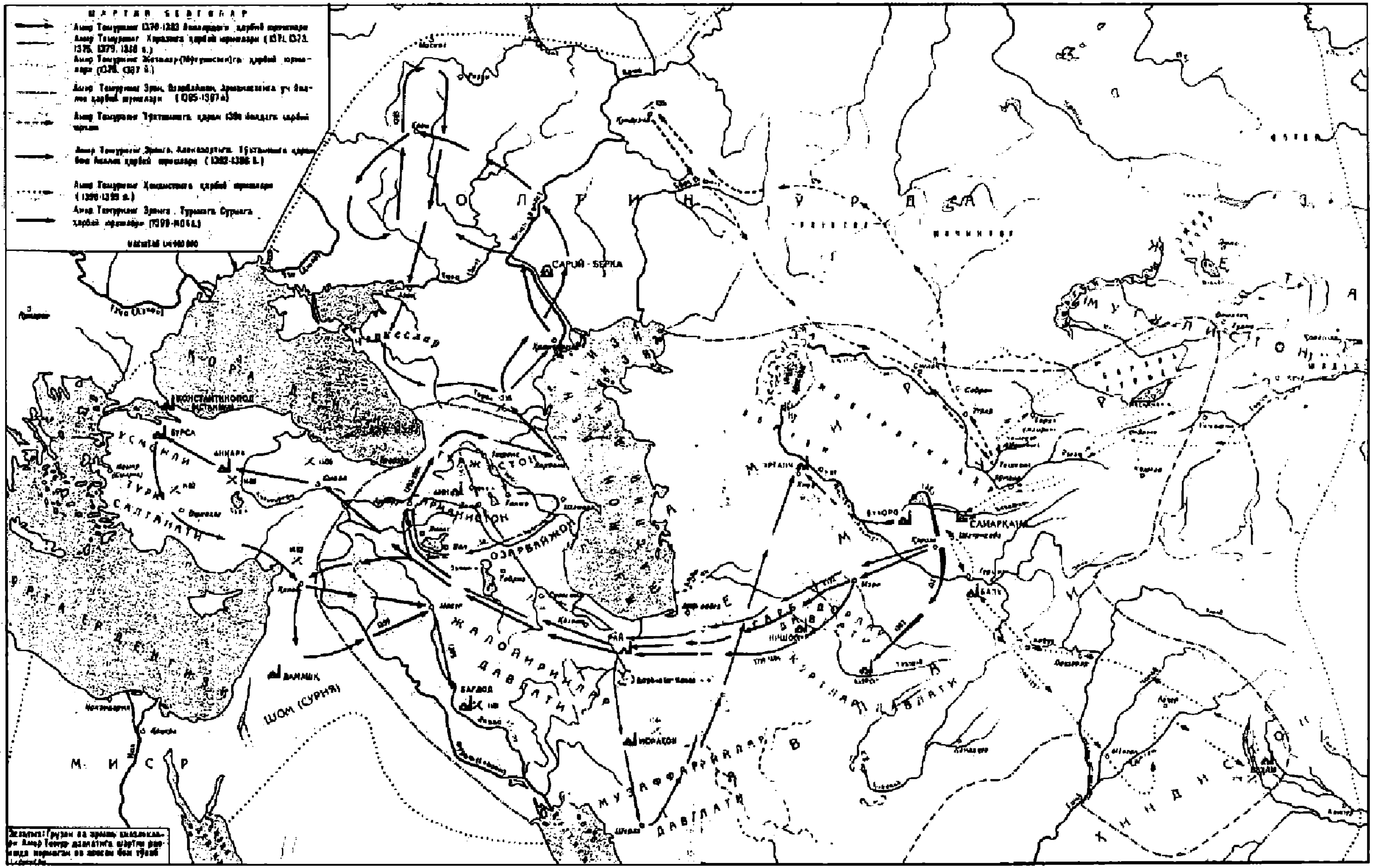

تىمۇرىيلەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى «ئۆزبەكىستان تارىخى ئاتلاسى» 13-بەتتىن ئېلىندى.

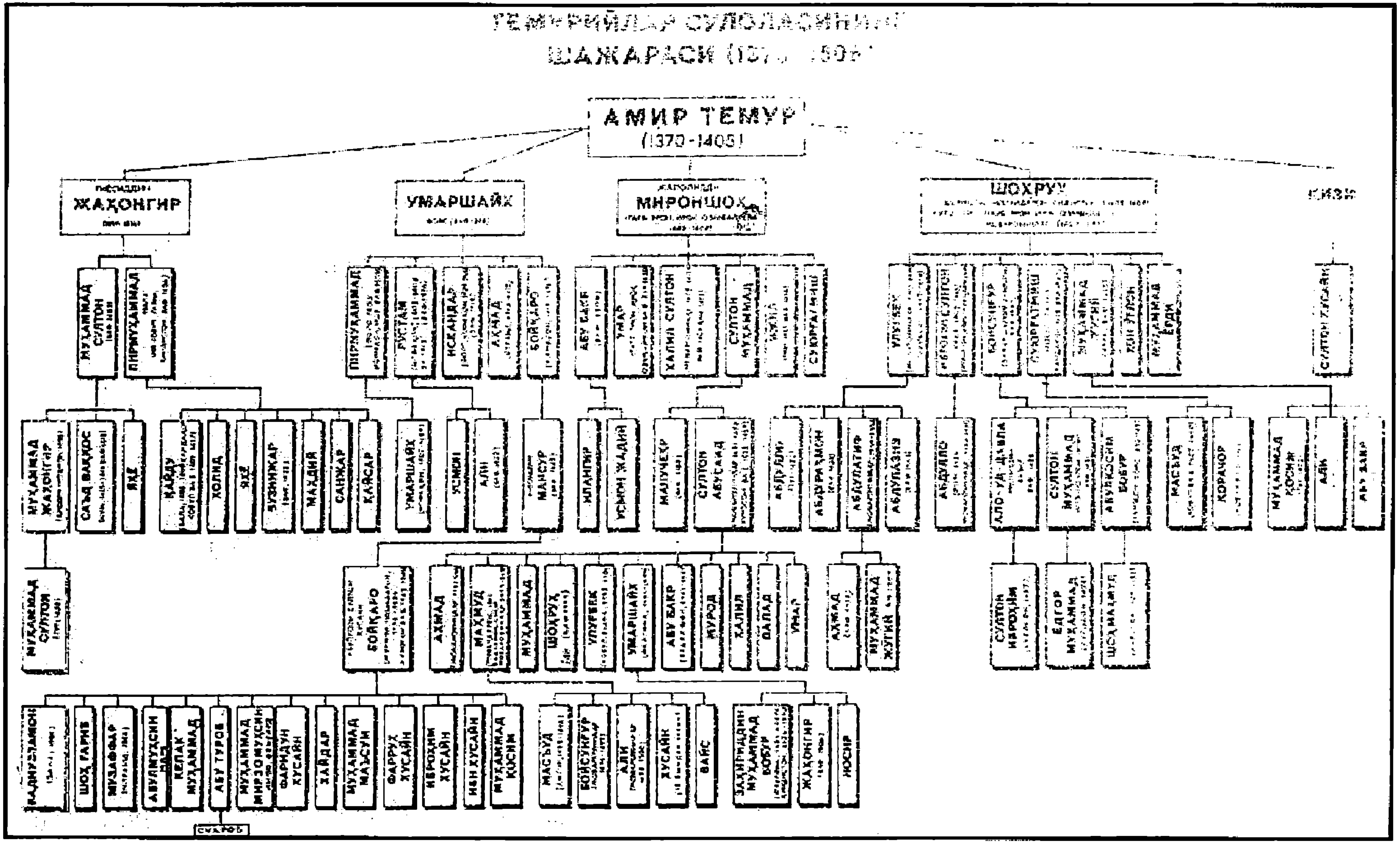

14- باپ
سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى

سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان

كىرىش سۆز

مىلادىنىڭ 1514-يىلى قەشقەرىيەدە ئۇزاق يىللار ھۆكۈم سۈرگەن مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەندىلا 38 ياشقا كىرگەن سەئىدخاننىڭ سەلتەنەت دەۋرى باشلاندى. تەكرىتىبىغىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرىپىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرى بولسا، ئاۋال سۇلتان ئەخمەت خاننىڭ قولىغا، ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئەخمەتخاننىڭ چوڭ ئوغلى (سەئىدخاننىڭ ئاكىسى) مەنسۇرخاننىڭ قولىغا ئۆتكەن ئىدى. 1516-يىلىغا كەلگەندە، ئاكا-ئۇكا مەنسۇرخان بىلەن سەئىدخانلار ئۇزمۇ-ئۇز ئۇچرىشىپ، بۇ ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىنى سەياسىي جەھەتتىن بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر دۆلىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرستاندا بىرلىككە كەلگەن مۇستەقىل سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلدى. بۇ سۇلتانلار ئارىسىدىكى ئاددىي تەخت ئالمىشىش ۋاقەسى بولماستىن، ئۇيغۇرلار چىنگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا بولغان 3 ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقان بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تارىخىي ۋاقىە ئىدى. بۇ توغرىلىق پېشقەدەم تارىخچىمىز مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ:

«تارىختا سۇلتان سەئىدخانغىچە ئۆتكەن چاغاتاي ھۆكۈمرانلىرى «موغۇل دۆلىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى چاغاتاي جەمەتىدىن كېلىپ چىققاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ۋە رەسىم-قائىدىلىرى پۈتۈنلەي موغۇللارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە بېجىرىلەتتى. دۆلەتنىڭ ژۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى بىلەن ھەربىي مۈلكى ئەمەلدارلار كۆپىنچە موغۇل نەسلىدىن تەيىنلىنەتتى. ئامما سۇلتان سەئىدخان قۇرغان دۆلەتتە ئاز ساندىكى ھۆكۈمدارلار چاغاتاي جەمەتىدىن بولغاندىن تاشقىرى، قالغان كۆپچىلىك دۆلەت ئەرباپلىرى ۋە ھەربىي خىزمەتچىلىرى ئۇيغۇرلاردىن تەيىنلىنەتتى. ئىدارە تەشكىلاتى، رەسمىي-يوسۇن، قائىدە-تۈزۈملىرى، تۇرمۇش-تەرزى ۋە مائارىپ ئىشلىرى مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىي ھالىتى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن تەرىزدە ئېلىپ بېرىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان سەئىدخاندىن باشلاپ تاكى جوڭغارلار ئىستىلاسىغىچە داۋام قىلغان دۆلەتنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللىي دۆلىتى دەپ ئاتاش لازىم» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 234-بەت).

سەئىدىيە دۆلىتى يەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىرىدىن تارتىپ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغىچە، قوماندانلىرىدىن تارتىپ ئاددىي ئەسكەرلىرىگىچە ھەممىسى يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. دۆلەتنىڭ ئىدارە تەشكىلاتلىرى، رەسمىي قائىدىلىرى، ھايات تەرزى ۋە دىنىي مەراسىملىرى ھەممىسى ئەزەلدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى-بۇ زېمىندا موغۇللار ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

تارىخچىلار بۇ يېڭى دۆلەتنى قۇرغۇچىسىنىڭ نامى بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتايدۇ. بىز بولساق، مىللىي خاراكتېرى بويىچە «سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ ئاتىدۇق. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى 1514-يىلدىن 1678-يىلغىچە، جەمى 164 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى ۋە تارىختا ئۇنتۇلماس شانلىق ئىزلارنى قالدۇردى. تۆۋەندە سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز.

§1. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

سۇلتان سەئىدخاننىڭ قىسقىچە تەرجىمە ھالى: سەئىدخان 1476-يىلى تۇرپاننى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانى سۇلتان ئەخمەتنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەخمەتخان، بوۋىسى مەھمۇتخان بولىدۇ. قەشقەر خانى يۇنۇسخان بولسا ئانا تەرەپتىن بوۋىسى بولىدۇ. يۇنۇسخاننىڭ ئايالى بولسا، ئەمىر تىمۇرنىڭ نەۋرىسى بولىدۇ. دېمەك، ئۇ ئانا تەرەپتىن ئەمىر تىمۇرنىڭ چەۋرىسى بولۇپ، مۇھەممەت بابۇر بىلەن نەۋرە قېرىنداش. سەئىدخان ياش ۋاقتىدا چوڭ بوۋىسى ئەمىر تىمۇرنىڭ مۈلكىدىن ئۆزىگە تېگىشلىك ئۈلۈشىنى ئېلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل خانلىق قۇرۇپ، باشقا قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش ئۆز ئالدىغا دۆلەت تۇتۇپ، پادىشا بولۇشنى ئارمان قىلغان ئىدى. بىراق، بۇ ئارمانغا يېتىش يولى ئاسان بولمىدى. ئەمىر تىمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ مەملىكىتى ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا تەخسىم قىلىنىپ، بىر قانچە مۇستەقىل خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ خانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگى-جېدەللەر ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇردى. موشۇ سەۋەپلەر نەتىجىسىدە XV ئەسىردە ئوتتۇرا ئازىيادە تېچلىق، خاتىرجەملىك بولمىدى. خەلق ئېگىلىگى ۋەيران، ئەللىرى سەرسان ھالەتتە تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەن چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئەمىر تىمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ بۇ كەڭ مەملىكەتنىڭ ئۇ يەر، بۇ يېرىدە قارشى ئىسيانلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇردى. ئالتۇن ئوردىنىڭ خانى مۇھەممەت شايبانىخانمۇ ئوتتۇرا ئازىياگە ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى.

شاھزادە سەئىدخان ئەر يېتىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي پائالىيىتىنى باشلىغان ۋاقىتتا ئەينە شۇنداق مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ئىدى.

سەئىدخان 14 ياشقا كىرگەن ۋاقىتتا ئاتىسى ئەخمەتخان بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئازىيا رايونىغا بارغان ئىدى. كۆتمىگەن ۋاقىتتا ئۇنىڭ قېرىندىشى مۇھەممەت بابۇر بىلەن ئۆزبەك خانى مۇھەممەت شەيبانىخان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. سەئىدخان ئۆز قېرىندىشىنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتى ۋە قارشى تەرەپكە ئەسىر چۈشۈپ قالدى. مىڭ بىر مەشەققەتلەر بىلەن ئەسىرلىكتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، مۇھەممەت بابۇرنىڭ قېشىغا بېرىۋالدى. ئۇ يەردىمۇ خاتىرجەم بولالماي، 1504-ژىلى يەتتىسۇ ۋىلايىتىنى باشقۇرۇۋاتقان ئىنىسى خېلىل سۇلتانىنىڭ يېنىغا كەلدى. ئۇ ئىنىسى بىلەن 4 ژىل بىللە تۇردى. 1508-ژىلى چوڭ ئاكىسى مەنسۇرخان تۇرپاندىن ئەسكەر تارتىپ كېلىپ، يەتتىسۇ زېمىنىنى ئىنىلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالماقچى بولدى. سەئىدخان ئۆز ئوتتۇرىيادى بىلەن ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، ئۇرۇشتا يېڭىلدى ھەم ياردار بولدى. قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرى تارقىلىپ كېتىپ، ئۆزىگە سادىق ئازغىنا ئادىمى بىلەنلا قالدى. ئۆزلىرىنى ساقلاش ئۈچۈن مەلۇم ۋاقىت نارىن دەرياسى ياقىسىدىكى ئورمانلىقتا ئوۋچىلىق قىلىپ ھايات كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئاخىرى جاراھىتى ساقىيىپ، ئالىلسىگە قايتىپ بېرىپ، ئانىسى بىلەن بىللە ياشاشقا باشلىدى. بىراق، ئۇنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا پادىشا بولۇش ئارزۇسى ئۇنىڭغا ئارام بەرمىدى. ياشلىقىدا كۆڭۈلگە پۈككەن غايە ئۇنى شىددەتلىك جەڭلەرگە چاقىرىپ، قەلبىدە توغيان قىلاتتى. شۇڭا ئۇ ئانىسىنىڭ يالۋۇرۇشلىرىغا قارىماي، ئاخىر ئانىسىدىن رۇخسەت ئېلىپ، ئۆزىگە سىياسىي يۆلەكچى تېپىش مەخسىتىدە، ئىككىنچى قېتىم قابۇل شەھرىدىكى نەۋرە ئاكىسى مۇھەممەت بابۇرنىڭ قېشىغا كەتتى. مۇھەممەت بابۇر بۇ قېرىندىشىنى خوشال-خورام قارشى ئالدى. ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن مېھمان قىلدى. سەئىدخانىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئانىسىنىمۇ ئەكەلدۈرۈپ بەردى. دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى ئۆگەنسۇن دەپ، خۇراساننىڭ ئىسپاھان ۋىلايىتىگە ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى.

سەئىدخان ياش بولۇشىغا قارىماي، ئىسپاھان ۋىلايىتىنى ياخشى باشقۇرۇپ، تەرتىپ ۋە ئادالەت ئورناتتى. خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاپ، مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا، مۇھەممەت بابۇر شاھنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. بىراق، بۇ ئۇتۇقلىرىغا ئۇنىڭ ئۆزى قانائەت قىلماتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆزى ئىلتىماس قىلىپ، بۇ خىزمىتىدىن بوشاندى. ئۆزىگە سادىق ئادەملىرى بىلەن پەرغانە ۋادىسىغا قايتىپ كەلدى. كەلگۈسى ئۇلۇغۋار مەخسەتلەر ئۈچۈن كۈچ توپلاشقا كىرىشتى. ئۇ ئەمجەننى مەركەز قىلىپ، پۈتۈن پەرغانە ۋىلايىتىنى ئىگەللىمەكچى بولغان ئىدى. بىراق، شۇ دەۋىردە ئوتتۇرا ئازىيادە يۈز بەرگەن ھەربىي سىياسىي ۋاقىئەلەر، سەئىدخانىنىڭ بۇ پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا يول بەرمىدى. بۇ چاغدا سەئىدخان ئەندىلا 37 ياشقا كىرگەن قىران ژىگىت بولۇشىغا قارىماي، تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكىنى تېتىغان، كۆپلىگەن جەڭلەرگە قاتنىشىپ، ھەربىي جەھەتتىن تەقرىبىگە ئىگە بولغان، سىياسەتتە ژىراقنى كۆرەلەيدىغان ئەرباپ بولۇپ يېتىشكەن ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېتۈك ئەقىل-پاراستى بىلەن ئويلاپ، شۇ چاغدىكى ئوتتۇرا ئازىيا شارائىتىدا، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ، ئۇنى ئۇزاق ۋاقىت تۇتۇپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى دۇرۇس مۆلچەرلىدى.

«ئەتراپىمدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسى ئۆزەمدىن كۈچلۈك خانلارنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا تۇرسا، ئۇلار بىلەن ئېلىشىشنىڭ پايدىسى يوق. مېنىڭ ئەندىكى پائالىيەت سەھنەم بوۋام يۇنۇسخاننىڭ مۈلكى-قەشقەرىيە ئۆلكىسى بولۇشى مۇمكىن»-دەپ ئويلىدى ئۇ. بۇنىڭ سەۋەۋى: شۇ زاماندا قەشقەرىيە ئۆلكىسى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىرزا ئابابەكرى ھېلىگەر، زالىم پادىشا بولۇپ، خەلقنىڭ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدىن تامامەن ئايرىلىپ قالغان ئىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ سانى كۆپ بولسىمۇ، جەڭگىۋارلىقى يوق بىر قوشۇن ئىدى. قەشقەرىيە خەلقى بۇ زالىم پادىشادىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىزدەيتتى. ئەگەر سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنى يوقىتىپ، قەشقەرىيەنى ئىگەللىسە، بىرىنچىدىن، زالىم پادىشانى يوقىتىپ، خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزغان بولاتتى. ئىككىنچىدىن، موغۇللارنىڭ 3 ئەسىرگە يېقىن داۋام قىلغان مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، چوڭ بوۋىسى ئەمىر تىمۇر باشلىغان تۈركىستاننى ئازات قىلىشتەك ئالىيجاناپ ئىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزگەن بولاتتى. شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا پادىشا بولۇش ئارزۇسىغىمۇ يەتكەن بولاتتى. موشۇ مۇلاھىزىلەرگە ئاساسەن، سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ قەشقەرىيەدىكى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇش پىلانىنى ئۆز ئالدىغا مەخسەت قىلىپ قويدى.

§2. سەئىدخاننىڭ قەشقەرىيەنى ئىگەللەپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇشى ۋە ئۇيغۇرىستاننى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

تارىخچى مىرزا ھەيدار دۇغلاتىينىڭ يېزىشىچە، بۇنىڭ جەريانى مۇنداق بولغان: پەرغانە ۋادىسىدا ئۆزبەك خانلىرى بىلەن بولغىن ئۇرۇشتا يېڭىلگەن سەئىدخان ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، 1514-يىلى بېشىدا ئىسسىقكۆل بويىدىكى نارىنغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، ئالتاي تېغىنى ئېشىپ ئۆتۈپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق قەشقەرىيەنىڭ چەت يۇرتى بولغان ئاتۇش شەھىرىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۆز كۈچىنى توپلاپ، خەلقنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسى ئاستىدا ئەڭ كۈچلۈك ھېساپلانغان يېڭىھىسار قەلئەسىنى قورشاۋغا ئېلىپ، ئۇنى ئىشغال قىلدى. ئاندىن كېيىن قەشقەرنى، ئاخىرىدا مىرزا ئابابەكرىنىڭ پايتەختى يەكەننى ئىشغال قىلىپ، قەشقەرىيە ۋادىسىنى تولۇق ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. شۇنداق قىلىپ، سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالدى. بۇ غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە سەۋەبچى بولغان مۇھىم ئامىللار مۇنۇلار بولغان ئىدى.

1. سەئىدخان كېيىنكى 12 يىل ئىچىدە كۆپلىگەن قىيىنچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھەربىي سەياسىي ئېلىشىشلارنىڭ قايناملىرىدا بولدى (بۇ جەريانىدا دۈشمەن ئوق-ياسىنىڭ ئوقىدىن يارىدارمۇ بولدى. بىر مەزگىل ئورمانلىقتا ياشاشقىمۇ توغرا كەلدى). موشۇ ۋاقىئەلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى چىنىقتۇرۇپ، قەتئىي ئىرادىلىك جەڭچى، پاراسەتلىك سەركەردە، يىراقنى كۆرىدىغان سەياسىي ئەربىپ قىلىپ يېتىشتۈرگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قەشقەرىيەنى ئىشغال قىلغاندا ئۆزىنىڭ تەجرىبىسى ۋە ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىپ، شۇ زاماندىكى قەشقەرىيەنىڭ سەياسىي جۇغراپىيەۋىي شارائىتىغا ماس كېلىدىغان توغرا چارە-تەدبىرلەرنى قوللاندى، توغرا قارارلارنى قوبۇل قىلدى.

2. يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، مىرزا ئابابەكرىنىڭ زالىملىقى، ياۋۇزلىقى قەشقەر خەلقىنى زار قاخشىتىپ، خەلق ئۆزىنى قۇتقۇزغۇچى نىجاتچىنىڭ قاياقتىن كېلىشىنى كۈتۈۋاتقان ھالەتتە ئىدى. ھەتتا ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ خاننىڭ زالىملىقىدىن بىزار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىرزا ئابابەكرى پاراسەتسىز پادىشا بولغانلىقتىن، سەئىدخاننىڭ ھەربىي ھۇجۇمىغا ھۇجۇم بىلەن جاۋاپ بەرمەستىن، ھەممە ئەسكەرنى سېپىلنىڭ ئىچىگە سولاۋېلىپ، پاسسىۋ مۇداپىئەلىنىش ئۇسۇلىنى قوللانغان ئىدى. مانا موشۇ سەۋەپلەر تۈپەيلى، قەشقەرىيە خەلقى سەئىدخاننى قوللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئامەت سەئىدخان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى، مىرزا ئابابەكرىنىڭ مۇداپىئە تەدبىرلىرىنىڭ ھېچ قايسىسى قارىغا كەلمىدى. سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى يەر ئاستىدىن لەخمە كولاپ، پارتلىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئەڭ كۈچلۈك ھېساپلانغان يېڭىھىسار سېپىلىنى پارتلىتىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەسكەرلەرنى يوقىتىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خەلقنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، قانلىق جەڭلەر بىلەن قەشقەر شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، ئاخىرىدا بارلىق كۈچىنى يىغىپ، مىرزا ئابابەكرى خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان يەكەن قورغىنىغا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى.

سەئىدخان ئەسكەرلىرىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ كەتكەن مىرزا ئابابەكرى 50 يىلغا يېقىن خەلقنى قاقتى-سوقتى قىلىپ يىققان مال دۇنياسىنى 900 خېچىرغا ئارتىپ، يەكەن شەھىرىنى تاشلاپ، خوتەنگە قاراپ قاچتى. بۇ زالىم پادىشانى خوتەن خەلقى قارشى ئالمىدى. ئامالسىز قالغان مىرزا ئابابەكرى مال-دۇنياسىنى ئېلىپ، ئازغىنا ئادىمى بىلەن قاراڭغۇتاغقا قاراپ قاچتى. شۇنداق قىلىپ، سەئىدخاننىڭ ۋە قەشقەرىيە خەلقىنىڭ بىرلا زەربىسى بىلەن زۇلۇم ئۈستىگە قۇرۇلغان تاجۇ-تەختى غۇلاپ چۈشتى. پادىشالىق تەختى ياش، تالانتلىق سەئىدخاننىڭ قولىغا ئۆتتى.

مىلادىيە 1514-يىلى رەجەپ (7-ئاي) ئېيىنىڭ 30-كۈنى يەكەندە قۇرۇلتاي چاقىرىلىپ، يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇش مەراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتاي قاتناشقۇچىلىرى سەئىدخاننى يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاسى قىلىپ سايلىدى. دۆلەتنىڭ نامى سەئىدخاننىڭ ھۆرمىتىگە «سەئىدىيە دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. يەكەن شەھىرى پايتەخت قىلىپ بېكىتىلدى. دۆلەتنىڭ رەمزى بولغان بايراق: نوقۇت رەڭلىك 3 بۇرجەك لاتا بولۇپ، بايراقنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئالتۇن ھەل بىلەن «لا ئىلاھە ئىللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلىللاھ» كەلىمىسى يېزىلدى. سول تەرىپىگە موشۇ دۆلەتنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى: ھىجرىيە 920-تارىخ رەجەپ ئايىنىڭ ئوتتۇزى-دەپ يېزىلدى.

سەئىدخان سۇلتان بولۇپ، تەختتە ئولتارغاندىن كېيىن ئېلان قىلغان سەياسىي باياناتىدا: «دۆلەت قۇرۇشتىن مەخسەت: يەر زېمىنلارنى ئىشغال قىلىپ، تاج كىيىپ، شەخسىي ئارزۇنى قاندۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئەسىرلەردىن بېرى راھەت كۆرمىگەن خەلقىمىزنى راھەتكە چىقىرىشتۇر»، دەپ ئېلان قىلغان ئىدى («تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، 205-208 بەتلەر).

مىرزا ئابابەكرىنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن سەئىدخاننىڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئۇنى قاراڭغۇ تاغدا تۇتۇۋېلىپ، كاللىسىنى كېسىۋېلىپ، ئۇ ئېلىپ ماڭغان ئالتۇن-كۈمۈچلەرگە قوشۇپ غالىپ پادىشا سەئىدخانغا تەقدىم قىلدى. «كىم خەلقنىڭ بېشىغا خەنجەر تەڭلىسە، ئۇ خەنجەر ئۆزىنىڭ بېشىنى كېسىدۇ»-دېگەن ھېكمەت توغرا بولۇپ

چىقتى. ئۆمۈر بويى باشقىلارنىڭ بېشىغا خەنجەر تەڭلەپ ئۆتكەن، نەچچە مىڭ بىگۇنا جانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان مىرزا ئابابەكرىخان ئاخىر ئۆز بېشىنى يېدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى جاھانگىرخان بىلەن تۇرمىنگىزمۇ خەلقنىڭ قىساس ئېلىشىدىن قۇتۇلالمىدى. كىچىك ئوغلى بوستانگىر بولسا ئەللەردىن-ئەللەرگە قېچىپ، مۆكۈپ يۈرۈپ، سەرسان-سەرگەردانلىقتا ئۆلدى. شۇنداقى قىلىپ، مىرزا ئابابەكرىخان ئىدارە قىلىپ كەلگەن قەشقەرىيە خانلىقى: كەشمىر، بەدەخشان، ئىسسىقكۆل، يەتتىسۇ، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرى تولۇق سەئىدخاننىڭ ئىلكىگە ئۆتتى. سەئىدخان دۆلەتنى ئۆز قولىغا ئالغاندىن كېيىن تۆۋەندىكى ئىشلارنى قىلدى.

1. سەئىدخان يەكەن شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلىپ، ئوردا بېگى، ۋەزىر، ياساۋۇل، مىراپ، تۇغ بېگى، ئەمىر، قازى كالان قاتارلىقلارنى تەيىنلىدى. ھەممە ۋىلايەتلەرگە بېگى ۋالىلارنى تەيىنلەپ ئەۋەتتى. مەسىلەن: سېيىت مۇھەممەت مىرزىنى خانلىقنىڭ باش ۋەزىرى سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى، قوشۇمچە قەشقەرنىڭ ۋالىسى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭدەك خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئىسسىقكۆل ۋە يەتتىسۇ ۋىلايەتلىرىگىمۇ ۋالىلارنى ۋە ھەربىي ئەمەلدارلانى تەيىنلەپ ئەۋەتتى.

2. سەئىدخان، مىرزا ئابابەكرى زامانىدىكى ھەددىدىن تاشقىرى ئېغىر سېلىقلارنى بىكار قىلدى. «خەلق ئۆزىنى ئوڭشاۋالسۇن» دەپ، 5 يىلغىچە خەلقتىن باج-سېلىق ئالمىدى. ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى ۋە تەبىي ئاپەتلەر نەتىجىسىدە ۋەيران بولغان ئېگىلىكنى قايتا تىكلەپ، يېزا ئېگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈردى. خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا زۆرۈر بولغان شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. ۋەيران بولغان شەھەرلەرنى قايتىدىن تىكلىدى، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى رىۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىدىغان مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەرنى كۆپلەپ ئاچقۇزدى.

3. بۇ مەزگىلدە سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇرخان تۇرپاننى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پادىشاسى بولۇپ، قۇمۇلدىن كۇچاغىچە بولغان ئۇيغۇر يۇرتلىرى، شۇنىڭدەك ئىلى ۋە يەتتىسۇنىڭ بىر قىسمى مەنسۇرخاننىڭ ئىلكىدە ئىدى. شۇنداق قىلىپ، بىر مەزگىلدە ئۇيغۇرستان تەۋەسىدە ئىككى خانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە پايدىسىز بولغان بۇ ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. ئىككى قېرىنداش باشقۇرۇۋاتقان بۇ ئىككى دۆلەتنى سەياسىي جەھەتتىن بىرلەشتۈرۈشنى مەخسەت قىلىپ، ئۆز ئەلچىسىنى نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. قېرىنداش ئىككى پادىشانىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىنى تەلەپ قىلدى. مەنسۇرخان ئىنىسى سەئىدخاننىڭ بىرلىك-ئىتتىپاقلىققا چاقىرغان بۇ دەۋىتىنى قوبۇل قىلىپ، بۇ ئەلچىلەر ئۆمىگىنى قارشى ئالدى. سەئىدخاننىڭ ھوزۇرىغا ئۆزىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىگىنى ئەۋەتتى. سەئىدخان ئەلچى باشلىقى بولۇپ كىچىك ئىنىسى ئىمىنخوجىنى سەمىمىي قارشى ئالدى. قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدا ئىلگىرى ئۇرۇش-جېدەللەر، ھەتتا كۆڭۈلسىز ۋاقىئەلەر سادىر بولغان بولسىمۇ، سەئىدخاننىڭ ئىنچىكە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئاستا-ئاستا بۇ ئادەۋەتلەر يۇيۇلۇپ تاشلاندى. ئۆز ئارا سەمىمىيەت ۋە ئىشەنچ تۇرغۇزۇلدى. مۇشۇ ئاساستا سۇلتان سەئىدخان بىلەن سۇلتان مەنسۇرخاننىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى ئەمەلگە ئاشتى. بۇ تارىخىي ئۇچرىشىش توغرىسىدا مىرزا ھەيدەر دۇغلاتىي «تارىخىي رەشىدى» دېگەن ئەسەرىدە تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

«1516- يىلى ھوشۇر ئېيىدا سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق ئەرباپلىرى ۋە بىر قىسىم قوشۇنىنىڭ ھەمراھلىقىدا يەكەندىن يولغا چىقىپ، قەشقەر ۋە ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاۋات شەھىرىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. مەنسۇرخانمۇ ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق ئەرباپلىرى ۋە بىر قىسىم لەشكەرلىرىنى ئېلىپ، تۇرپاندىن چىقىپ، توخسۇن، قاراشەھەر ۋە كۇچانى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاۋات چېگارىسىغا كېلىپ توختىدى. خانلارنىڭ ئۇچرىشىشى مۇنداق باشلاندى: ھەر ئىككى خان كۆرۈشۈشكە يېقىن بارغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئەدەپ-قائىدىسى بويىچە، ئاۋال ئىنىسى سەئىدخان ئاكىسىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، تىزلىنىپ سالام قىلدى. سۇلتان مەنسۇرخان دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، ئىنىسى سۇلتان سەئىدخاننى قۇچاقلىدى. ئاندىن كېيىن ئىككى قېرىنداش قول تۇتۇشۇپ مېڭىپ، ئاۋال مەنسۇرخان، ئاندىن كېيىن سەئىدخان ئۆز تەختلىرىگە ئولتۇرىشتى. ئاندىن كېيىن سۆھبەت باشلاندى:

سۇلتان سەئىدخان: **«بىزنىڭ بۇ بىرلىكىمىز ئىلگەركى توقۇنۇش ۋە ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە كۆرگەن ئاچچىق دەرتلىرىمىزنى ئۇنتۇلدۇرۇپ كەتسۇن!»**-دېدى.

سۇلتان مەنسۇرخان: **«گەرچە ياشتا مەن سىزدىن چوڭ بولساممۇ، مەرتىۋىدە سىز مېنىڭ ئاتامنىڭ ئورنىدا!»**-دېدى.

سۇلتان سەئىدخان: **«مۇھىمى، بۇ بىرلىكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن دوستلۇق رىشتلىرىنى ئۆزمەي داۋاملاشتۇرايلى»**-دېدى.

مانا شۇنداق سەمىمىيەت بىلەن باشلانغان سۆھبەت نەتىجىسىدە بۇ ئىككى خانلىق سەياسىي جەھەتتىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر دۆلىتى بولۇپ بىرلەشتى. بۇ دۆلەت «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ بىرلەشكەن

دۆلەتنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ــ سۇلتان سەئىدخان دەپ ئېتىراپ قىلىندى. سەئىدخان بولسا ئاكىسى مەنسۇرخاننى ئۆزى بۇرۇن ئىدارە قىلىپ كەلگەن، قۇمۇلدىن غۇلجىغىچە بولغان ۋىلايەتلەرنىڭ پەۋقۇلادە ھوقۇقلۇق ئومۇمىي ۋالىسى دەپ تونىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىقى باللىرىغا مىراس بولۇپ قالىدىغانلىقىنى جاكالىدى. شۇنىڭدەك بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي، ئىختىسادىي جەھەتتىن باشقۇرۇش ھوقۇقى مەنسۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىختىيارىدا بولىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. سۆھبەت ئاخىرلاشقاندا، ئىككى سۇلتان كىيىپ كەلگەن تونلىرىنى، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، بىر ـ بىرىگە سوغا ـ سالام قىلىشتى. ئاخىرىدا يەنە بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى. مەنسۇرخان ئۆز ئوردىسى تۇرپانغا، سەئىدخان بولسا ئاقسۇ ئارقىلىق يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى».

سۇلتان سەئىدخان بىلەن سۇلتان مەنسۇرخاننىڭ ئىككىنچى ئۇچرىشىشى 1519 ـ يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا يەنە ئاقسۇدا بولۇپ ئۆتتى. بۇ ئىككى سۇلتان ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، دۆلەتنى مۇستەھكەملەش يوللىرىنى كېلىشىۋالدى.

سەئىدخان 1522 ـ يىلى چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخانغا «سۇلتان» ئۇنۋانىنى بېرىپ، ئىسسىقكۆل رايونىغا باش ۋالىي قىلىپ ئەۋەتتى. ئابدۇرېشىتخان ئۆزىگە بېرىلگەن قوشۇننى باشلاپ، ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى «قوشقار بېشى» دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، قىرغىزلار ئېلىنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. 1526 ـ يىلى ژىلى قالماقلارنىڭ مەنغىت قابىلىسى ئىسيان كۆتىرىپ، قازاق خانى تاھىرخاننى مەغلۇپ قىلدى. تاھىرخان بىر قانچە قازاق ئېلىنى باشلاپ «قوشقار بېشىغا» كېلىپ، ئابدۇرېشىتخاندىن پانا تىلىدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قازاقلارنىڭ خانى تاھىرخاننى ھۆرمەت قىلىپ، قوينىغا ئالدى. ئۇنىڭغا ھايات كەچۈرىدىغان يەر ۋە يايلاق بەردى. بىراق تاھىرخان ۋاپاغا جاپا قىلىپ، ئىسيانچى قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، ئابدۇرېشىتخانغا قارشى چىقتى. تاھىرخان قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، 1527 ـ يىلى «قوشقار بېشىدا» ئابدۇرېشىتاخانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. تەييارلىقسىز تۇرغان ئابدۇرېشىتخان جەڭدە ماغلۇپ بولۇپ، «ئات بېشى» دېگەن جايغا قايتىپ كەلدى. قازاقلار بىلەن قىرغىزلار ئىلى دەرياسىنى ياقىلاپ، تېكەس ۋە كۆنەس يايلاقلىرىغىچە بېرىپ يەتتى. لېكىن سەئىدخاننىڭ جازالىغۇچى قوشۇنلىرى كېلىپ، ئۇلارنى بۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئۇ زاماندا خانلىقنىڭ غەربىي تەرىپىدە تۇرىدىغان بەدەخشان ئۆلكىسىمۇ سەئىدىيە خانلىقىغا قاراتتى. موشۇ ئۆلكىدە ئىسيان چىققانلىقىنى ئاڭلىغان سەئىدخان 1528 ـ يىلى قىش پەسلىدە بلۇرىستانغا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىسيانچىلارنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغاندىن كېيىن ۋاخان يولى ئارقىلىق خوتەنگە قايتىپ كەلدى.

1530 ـ يىلى سەئىدخان چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخان سۇلتاننى ئۆزىگە ۋەلىئەھت (تەخت مىراسخورى) قىلىپ بەلگۈلىدى. ئۆزى مىرزا ھەيدار كۆراگانى بىلەن كىچىك ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتاننى قوماندان قىلىپ خىللانغان 5000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ، ھەربىي ژۈرۈش قىلىپ، 1534 ـ يىلى كەشمىر ئۆلكىسىنى قايتىدىن سەئىدىيە دۆلىتىگە بېقىندىغان قىلدى. كەشمىرنىڭ يەرلىك ھاكىمى بىلەن تۈزۈلگەن تۆرت ماددىلىق شەرتنامىدا:

1. كەشمىر ئۆلكىسى سەئىدىيە دۆلىتىگە تەۋە بولىدۇ. سەئىدخان بۇ ئۆلكىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ھكىمنىڭ ئۆز قولىدا قالدۇرىدۇ.

2. كەشمىر يەرلىك ھۆكۈمىتى سەئىدخاننىڭ نامىدا پۇل چىقىرىدۇ.

3. ھەر ژىلى كەشمىردىكى مالىيە كىرىمىنىڭ بىر قىسمىنى سەئىدىيە دۆلىتى غەزىنىسىگە تاپشۇرىدۇ.

4. كەشمىر شاھى مۇھەممەت شاھ ئۆز قىزىنى سەئىدخانىنىڭ ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتانغا ياتلىق قىلىدۇ ـ دېگەن ماددىلار بار ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، كەشمىر ئۆلكىسىدىمۇ سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سەئىدخان تىبەتكە بولىدىغان ھەربىي ژۈرۈشنىڭ ستراتېگىيىلىك پىلانىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان ھەربىي كېڭەشمە ئۆتكۈزدى. كېڭەشمىدە كېلىشىلگەن پىلان بويىچە: مىرزا ھەيدەر كۆراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانلار قوماندانلىقىدىكى قوشۇن تىبەتنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلاندى. بۇ قوشۇن تىبەتنىڭ غەربىي ـ شىمالىي قىسمىنى ئىگەللەپ، مەركىزى لىخاسا شەھىرىگە بېرىپ يەتتى. سۇلتان سەئىدخان تاغلارنىڭ ئىچىدە قىشنى ئۆتكۈزۈپ، ئەتىياز بولغاندا يېڭىدىن بويسۇندۇرغان رايونلارغا ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلارى بەلگۈلەپ ئاندىن، ئۆزى لاداخ يولى ئارقىلىق يەكەنگە قايتماقچى بولدى. كۆكارت داۋانىغا كەلگەندە ئېگىز تاغدا ھاۋا رېئاكسىياسى يۈز بېرىپ، سالامەتلىكى بىردىنلا ناچارلىشىپ كەتتى. سەئىدخاننىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئۇنى خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن 8 كۈنلۈك يولنى 4 كۈندە بېسىپ، ھاۋاسى تازا خوتەن شەھىرى تەۋەسىگە يۆتكەپ كېلىپ، جىددىي داۋالاش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي، سەئىدخان 1533 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ 16 ـ كۈنى 57 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

سەئىدخاننىڭ ئۆلۈمى داغدۇغىلىق بىلەن ئۇزىتىلدى. پۈتۈن خانلىق بويىچە 40 كۈن ماتەم تۇتۇلدى. ئۇنىڭ جەسىدى يەكەن شەھىرىدىكى خانلىق ئوردىسىنىڭ يېنىدىكى «چاھارباغ»

ئىچىگە دەپىن قىلىندى. ھازىر بۇ يەر «ئالتۇنلۇغۇم مازىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئورنى كەلگەندە سەئىدخانىنىڭ تارىخىي خىزمەتلىرى توغرىلىق بىر نەچچە كەلىمە سۆز ئېيتىپ كېتىشكە توغرا كېلىدۇ:

1. سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنى يوقىتىش ئارقىلىق، موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرىستاندا III ئەسىر داۋام قىلغان مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى.

2. شۇ زاماندا ئۇيغۇرىستان زېمىنى يەرلىك سۇلتانلار ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس يېغىلىقلار مەيدانىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان تەشەببۇسچى بولۇپ، ئۇيغۇرىستان زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئىچكى يېغىلىقلارنى توختىتىپ، تېچلىقنى تەمىنلىدى. مەملىكەتتە ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە شەت-شارائىت يارىتىپ بەردى.

3. ئەسلىدە تىمۇرىيلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ كەلگەن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئىسسىقكۆل رايونىنى، غەربتە بەدەخشان بىلەن كەشمىرنى، جەنۇبتا تىبەتنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنىنى تەخمىنەن كەڭەيتىپ 2،5 مىللىون كىلومېتىر كۈبىغا يەتكۈزدى.

4. سەئىدخان دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئاساسىنى مۇستەھكەملىدى. ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان شەھەرلەرنى قايتىدىن ياساتتى. يېڭى مۇئەسسەلەرنى بىنا قىلدۇردى. ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق دېخانچىلىق رايونلىرىدىن زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مەملىكەتنىڭ ئاشلىق ئامبىرىغا ئايلاندۇردى.

5. ئىلىم-پەن، مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈپ، ئىلىم ۋە مەدەنىيەت ساھاسىدا يېڭى گۈللىنىش دەۋرىنى بارلىققا كەلتۈردى. خۇسۇسەن سەئىدخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخان مەملىكەتنى باشقۇرغان دەۋرىدىن بۇ دۆلەت ئوتتۇرا ئازىيادىكى ئىلىم، مائارىپ، سەنئەت جەھەتتە ئالدىنقى قاتاردىكى ئورۇننى ئىگەللىگەن. يەكەن بىلەن قەشقەر شەھىرى «سانىي بۇخارا» (يەنى ئىككىنچى بۇخارا) دەپ ئاتالغان ئىدى.

3§. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ۋە باشقىلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى ئۆتۈقلىرى

سەئىدخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخان 1510-يىلى تاشكەنت شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ژۇڭقۇرى بىلىملىك تەربىيىچى ۋە ئۇستازلارنىڭ قولىدا تەربىيىلەندى. ئۇ ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەندى. تارىخ، ئەدەبىيات، مۇزىكا ساھاسىدىمۇ ژۇڭقۇرى بىلىم ئالدى. ھەربىي ئىلىم، سەياسەت ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش جەھەتتىن يېتەرلىك بىلىمگە ئىگە بولغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان ئوغلى ئابدۇرېشىتخانىنى ئاۋال ئىسسىقكۆل ۋە يەتتىسۇ ۋىلايىتىگە، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇ ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىش يوللىرىنى ئۆگەتتى.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغان ۋاقىتتا ئابدۇرېشىتخان ئاقسۇدا باش ۋالى ئىدى. سەئىدخانىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى كەلگەندىن كېيىن ئۇ دەرھال يەكەنگە قايتىپ باردى. 1534-يىلى 1-ئاينىڭ 1-كۈنى ئاتىسىنىڭ قەبرىنى تاۋاپ قىلدى. ئەتىسى 1-ئاينىڭ 2-كۈنى ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدىسى بويىچە، خانلىقنىڭ چوڭ ئەربابلىرى، ئەمىر سەركەردىلىرىنى جەم بولۇپ، قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ، ئابدۇرېشىتخانغا پادىشالىق تاجىنى كىيگۈزۈپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتارغۇزدى. ئابدۇرېشىتخان ئېيخى 23 ياشتىكى تەجرىبىسىز خان ئىدى. ئەتراپىدىكى ئەمەلدارلارنى يېتەرلىك بىلمەتتى. ئۇنىڭ موشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلانغان پۇرسەتپەرەس مىرزا ئەلى تاغاي ئوردا ئىچىدە پىتانا-ئىغۋا تارقىتىپ، مىرزا ھەيدار كۆراگانىي قاتارلىق دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەربابلىرىنى يالا بىلەن ئابدۇرېشىتخانغا چېقىشتۇردى. چېقىمچىنىڭ ئىغۋاسىغا ئىشەنگەن ئابدۇرېشىتخان خاتالىشىپ، بەزى ياخشى ئادەملەرنى ئىشتىن ئېلىپ تاشلىدى، ھەتتا ئۆلۈمگە بۇيرىدى. مەسىلەن: قەشقەر ۋالىسى سېيىت مۇھەممەت مىرزىنى، ئېلى سەئىد كۆكۈلداشنى ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. سەئىدخانىنىڭ كىچىك ئايالى زەيناپخانىنى ئۇنىڭ تاغىسى ۋە ھامىيلىرى بىلەن قوشۇپ، بەدەخشان ۋىلايىتىگە سۈرگۈن قىلدى. مىرزا ھەيدار كۆراگانىينى خانلىقنىڭ تىبەتتە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ھەتتا ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارقىتىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا قوشۇن ئەۋەتتى. ناھەق ئۆلتۈرۈلگەن مۇھەممەت مىرزىنىڭ ئورنىغا، پۇرسەتپەرەس، چېقىمچى مىرزا ئەلى تاغاينى قەشقەرنىڭ ۋالىسى قىلىپ، تەيىنلەپ ئەۋەتتى. موشۇ خاتالىقلىرى تۈپەيلى ياخشى نىيەتلىك دۆلەت ئەربابلىرى، ئەمىر-سەردارلار ئابدۇرېشىتخاندىن ژىراقلىشىپ، ئۇنىڭ ئابرويى تۆۋەنلىدى. ئوردا ئىچىدە تەپرىقىچىلىق پەيدا بولدى، خەلقتە خاتىرجەملىك بولماي قالدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۆزىنىڭ سۈيقەستى ئاشكارە بولۇپ قېلىشىدىن قورققان پىتنىخور مىرزا ئەلى تاغاي ئوغرىلىقچە قاراتېكىن تېغىغاقېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنى-ئۆزى ئاشكارىلىدى. سۈيقەستىنىڭ سىرى ئېچىلدى، موشۇ ۋاقىئەلەردىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرېشىتخانمۇ پىتنىخورلارنىڭ ئىغۋالىرىغا ئىشىنىپ، ياخشى ئادەملەرگە ۋابال قىلغانلىقىنى تونۇپ يەتتى، بۇ خاتالىقى ئۈچۈن پۇشايمان يېدى. ئۇ مىرزا ھەيدار

كۇراگانىيغا ئەۋەتكەن مەكتۇبىدە ئۆزىنىڭ خاتالىقى ئۈچۈن پۇشايمان قىلغانلىقىنى ئېيتىپ، كەچۈرۈم سورىغان.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئۆزىنىڭ خاتالىقىنى تونۇپ تۈزەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن ژىراقلىشىپ كەتكەن ياخشى ئادەملەر قايتىدىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلاندى، دۆلەتتە مۇقىملىق، خەلقتە خاتىرجەملىك ئورناشتى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلىغان چوڭ ئاكىسى مەنسۇرخان ئىنىسىنىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخانغا بېقىنىشنى خالىماي، باشتىكى ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئىككى قېتىم قوشۇن تارتىپ كېلىپ، ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. بىراق سۇلتان ئابدۇرېشىتخان تەجەۋۇزچىلارغا زەربە بېرىپ چېكىندۈردى، شۇنداق قىلىپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈنلىكىنى، خەلقنىڭ تىنچ ئامانلىقىنى ساقلاپ قالدى. مەملىكەتتە ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. بۇ ئىشلاردىن خەلق ناھايىتى رازى ئىدى.

1545-يىلى يەتتىسۇدىكى قازاقلار بىلەن قىرغىزلار خانلىققا قارشى ئىسيان كۆتەردى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قوشۇن تارتىپ كېلىپ، ئىسيانچىلارنى قاتتىق باستۇردى. يەتتىسۇنىڭ ئەمىنلىكىنى تەمىن قىلىپ ئۆزى پايتەختكە قايتىپ كەلدى.

تارىخچى شاھ ماھمۇت جۇراسنىڭ يازغان خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا: «سۇلتان ئابدۇرېشىتخان 1570-يىلى ئۆزىنىڭ يېقىن ئەيانلىرى مىر ئەنۋەر، موللا مەھمۇت قاتارلىقلار بىلەن بىللە خوتەن رايونىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن بارغان سەپىرىدە خوتەننىڭ جەمە يېزىسىدا 60 يېشىدا تۇيۇقسىز ۋاپات بولدى»، ئۇنىڭ جەسىدى يەكەن شەھىرىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاتىسى سەئىدخاننىڭ «چاھارباغدىكى» مازارىغا دەپنە قىلىندى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم خانلىق تەختىگە ئولتاردى. ئۇ دۆلەتنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىش مەقسىتىدە ھەر قايسى ۋىلايەتلەرگە ئۆز ئىنىلىرىنى ھۆكۈمدار قىلىپ ئەۋەتتى. مەسىلەن: قەشقەرگە ئىبراھىم سۇلتاننى، يېڭىھىسارغا مۇھەممەتخاننى، خوتەنگە ئەبۇ سەئىدخاننى، ئاقسۇغا مۇھەممەت باقى سۇلتاننى، ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى، ئابدۇكېرىمخان خانلىق تەۋەسىدىكى بارلىق جايلارنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەربىي ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. ئۇ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى تەمىنلەش ئۈچۈن يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ باش-باشتاقلىقىنى چەكلەش، دۆلەتنى قانۇن ئاساسىدا باشقۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، بىر قاتار قانۇن-تۈزۈملەرنى يولغا قويدى. باشقۇرۇش تۈزۈمىدە ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى. بۇ ئىسلاھاتلارنىڭ بىر مەزمۇنى: ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىر-بىرىدىن ئايرىتىۋېتىش، ئۆشرە زاكاتنى مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتىش دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئابدۇكېرىمخان موشۇنداق ئىسلاھاتلار ئارقىلىق دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى، مەملىكەتتە مائارىپ ۋە پەننىڭ رىۋاجلىنىشىغا ياخشى شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. موشۇنداق ئەۋزەل شارائىتتا خانلىقنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە يۈزلىگەن دارىلپۇنۇنلار ئىشلەپ تۇردى. مىڭلىغان ئالىملار، ئەدىبلەر ۋە ئاتاقلىق سەنئەتكارلار يېتىشىپ چىقتى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرستاندا يەنە بىر قېتىم مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-مەرىپەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرى بولدى. بىراق، ھەر بىر ياخشىلىقنىڭ بىر كۆلەڭگىسى بولغاندەك، دەل موشۇ مەزگىلدە غەربىي تۈركىستاندىكى سەمەرقەنتتىن غوجا ئىسھاق دېگەن ئىشان قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. دۇنيادا نادان خەلقنى ئالداشتىنمۇ ئوڭاي ئىش بولمىسا كېرەك. ئۇ نادان خەلقنىڭ قارىغۇ ئېتىقادىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى: «مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى» دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئۇيغۇرستاننىڭ قەشقەر، يەكەن ۋە باشقا يۇرتلىرىدا سوپىزم-تەسەۋۋۇپچىلىق ئەقىدىسىنى تارقىتىپ، ئۆزىگە مۇرىت توپلاشقا باشلىدى. ھەتتا پايتەخت يەكەنگە كېلىپ ئابدۇكېرىمخان بىلەنمۇ كۆرۈشتى. ئىسھاقغوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىقەتچىلەرنىڭ «قاراتەقىيەچىلەر» مەزھىبىنى شەكىللەندۈردى. يۈسۈپغوجىنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللا (ئاپاقغوجا) بولسا تەرىقەتچىلەرنىڭ «ئاق تەقىيەچىلەر» مەزھىبىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئىككى گۇرۇھ سوپى-ئىشانلار كۆرۈنۈشتە بىر-بىرىگە قارشى تۇرغاندەك بولسىمۇ، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى بىرلا، يەنى ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ، ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا بۇ تەرىقەتچىلەرنىڭ پائالىيىتى دىنىي چەكتىن ئېشىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قول سېلىشقا قەدەر بېرىپ يەتتى. ئابدۇكېرىمخان تەرىقەتچىلەرنىڭ بۇ ئىشلىرىغا يول قويماسلىق ئۈچۈن مەخسۇس پەرمان چىقىرىپ، ئىسھاقغوجىنى ئۈچ كۈن ئىچىدە دۆلەت تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئىسھاقغوجا ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا بېرىپ، چارۋىچى قىرغىزلارنى ئالداپ، يەنە ئۆزىگە مۇرىد توپلاشقا كىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، دىن بىلەن ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلەشتى. غوجا ئىشانلارنىڭ ھەرىكىتى تەرەققىي قىلىپ، خانلىققا دۈشمەنلىك قىلىشقىچە بېرىپ يەتتى. موشۇنداق شارائىتتا ئابدۇكېرىمخان 1592-يىلى كۆزدە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش مەقسىتىدە مارالبېشىغا كەلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىللىي خائىن ئۇبۇل مەئانىي ۋە مۇھەممەت قاسىملار 500 مۇرىد-سوپىلارنى توپلاپ، ئابدۇكېرىمخان قونغان قونالغۇنى قورشاۋغا ئېلىۋالدى. پادىشانىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن سىپاھلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن جەڭ

بولدى. موشۇ جەڭدە خاس مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىللە ئابدۇكېرىمخان سوپىلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى. ئۇنىڭ جەسىدى يەكەنگە كەلتۈرۈلۈپ، دادىسى ۋە بوۋىسىنىڭ «چاھارباغدىكى» قەبرىگاھىغا دەپنە قىلىندى.

ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن پادىشالىق تەختىگە ئابدۇرېشىتخانىنىڭ 5-ئوغلى مۇھەممەت ئولتاردى. مۇھەممەتخانىنىڭ زامانىسىدا ئۇنىڭ ياشلىقىدىن پايدىلانغان دۈشمەنلەر تەرەپ-تەرەپتىن پاراكەندىچىلىك سالدى. ئۆزبەك خانى ئابدۇللا قوشۇن ئەۋەتىپ، قەشقەرىيەگە ھۇجۇم قىلدى. ئىسسىقكۆل بويىدىكى قىرغىزلار ئىسيان كۆتەردى. ئالتايدىكى جۇڭغار قالماقلىرى تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلقنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. مۇھەممەتخان ئۆزىنىڭ ياش بولۇشىغا قارىماي، موشۇ باسقۇنچىلىق ۋە ئىسيانلارنى مۇۋاپىيەقىيەتلىك تىجتىپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈنلىگىنى، خەلقنىڭ خاتىرجەملىگىنى ساقلاپ قالدى. سۇلتان مۇھەممەتخان 1610-يىلى ئاغرىپ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىدىمۇ يەكەندىكى ئەجداتلىرى ياتقان «ئالتۇنلۇغۇم مازارىغا» قويۇلدى. مۇھەممەتخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئۇنىڭ ئوغلى شىجائىدىن ئەخمەت (1610-1617)، ئۇنىڭدىن كېيىن شىجائىدىن ئەخمەتنىڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ (1617-1627)، ئۇنىڭدىن كېيىن شىجائىدىن ئەخمەتنىڭ ئوغلى زىيائىدىن (1627-1639)، ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇللاخان (1639-1669)، ئاخىرىدا ئابدۇللاخانىنىڭ ئىنىسى ئىسمايىلخان (1669-1678) لار دۆلەتنى باشقۇردى.

§4. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت

سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن مەملىكەتتە تىنچلىق-ئاسايىشتلىك ئورنىدى. پادىشاھلار ئالدى بىلەن ئىختىساتنى رىۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشنى چىڭ تۇتتى. ئۇلارنىڭ توغرا سەياسەت بەلگۈلەپ، قەتئىي ئىجرا قىلىشى، ئۈنۈملۈك چارە-تەدبىرلەرنى قوللىنىشى نەتىجىسىدە مىرزا ئابابەكرى زامانىسىدا ۋەيران بولۇپ كەتكەن يېزا ئىگىلىگى ئەسلىگە كېلىپ، ئالغا قاراپ رىۋاجلاندى. يېڭى-يېڭى سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى قۇرۇلدى. ئىشلەپ چىقىرىش رەغبەتلەندۈرۈلدى. چارۋىچىلىق، ھۈنەر كەسىپ، سودا-سېتىق ئىشلىرى رىۋاجلاندى. نەتىجىدە ئۇزاققا بارماي، خەلق ئىگىلىگى ئۆرلىدى، تۇرمۇشى ياخشىلاندى. تاشقى سودىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق دۆلەتكە چوڭ كىرىم قىلىندى. خەلققە سېلىنىدىغان باج-سېلىقلار ئازايدى. خۇسۇسەن، سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ۋە سۇلتان ئابدۇللاخانلار زاماندا مەملىكەتتە تىنچلىق ۋە پاراۋەنلىك ئورنىتىلدى. ئىختىساتنىڭ رىۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت ۋە روھانىيەت جەھەتتىمۇ يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى. قەشقەر ۋە يەكەن شەھەرلىرى تارىختا ئۆتكەن ھەر قايسى خانلىقلارنىڭ مەركەزلىرى بولۇپ كەلگەن ئىدى. سەئىدىيە دۆلىتى زامانىسىدا بۇ شەھەرلەر دۆلەتنىڭ سەياسىي، ئىختىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ قالىۋەردى. يەكەن خانلىقى دۆلەت غەزنىسىدىن مەبلەغ ئاجرىتىپ، نۇرغۇنلىغان ئالىي دەرىجىلىك مەدرىسەلەرنى، مەكتەپلەرنى سالدۇردى. يەكەن شەھىرىدىكى «رەشىدىيە» مەدرىسىنىڭ ئۆزىلا 360 ھۇجرىلىك ئىككى قەۋەتلىك گىگانت قۇرۇلۇش ئىدى. بۇ شەھەردە 437 جايدا مۇستەھەپخانە (مونچىلار) بار ئىدى. شەھەر ئىچىدە «يېشىل مەدرىسە»، «مەدرىس ئىقلىمات»، «جاھان مەدرىسى»، «خانلىق مەدرىسى» ۋە يەنە «مەھمۇدىيە»، «ساقىيە»، «ۋەلىيە» قاتارلىق مەدرىسەلەر ئىشلەپ تۇراتتى. بۇ مەدرىسەلەرنىڭ ھەر بىرىدە مىڭلىغان تالىپلار ئوقۇپ، بىلىم ئالاتتى.

بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شۇ زاماندا پايتەخت يەكەن شەھەردىكى مەكتەپلەرنىڭ سانى 2263كە، مەسچىتلەرنىڭ سانى 585كە، خانىقالارنىڭ سانى 948گە يەتكەن ئىكەن. خانلىقنىڭ يەنە بىر مەدەنىيەت مەركىزى-قەشقەر شەھىرىدە ئونلىغان داڭلىق مەدرىسەلەر ئىشلەپ تۇرغان. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى ئوردىسى ئىلىم-پەن، مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا بىلىملىك، ئىختىساسلىق كىشىلەرنى قەدىرلەپ، ئۇلارنىڭ ئۆز رولىنى جارىي قىلىشىغا كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن ئىدى.

ئۇيغۇر مىللىي مۇزىكىسىنىڭ گۈلتاجى ھېساپلانغان «ئون ئىككى مۇقام»-دەل موشۇ دەۋىردە رەتلىنىپ، پۈتۈن ژۈرۈشلۈك ھالىغا كەلتۈرۈلگەن، بۇ ئىشتا ئاتاقلىق مۇقامشۇناس، شائىرە ئامانىساخان بىلەن ئوردا مۇقامچىسى يۈسۈپ قىدىرخانىنىڭ سىڭدۈرگەن ئەجرى ئەمگىگى بىقىياس. تۆۋەندە بىز مىسال تېرىقىسىدە سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرىدىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

مەلىكە ئامانىسا

ئامانىسا 1523-1557 ژىللىرى ئارىلىقىدا ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئاتاقلىق شائىرە، مۇزىكانت ۋە مۇقام ئۇستىسى. ئۇ سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى سۇلتانى ئابدۇرېشىتخاننىڭ خانىشى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئوردىدىكى ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى رەتلەپ چىقىشقا پۈتۈن ئۆمرىنى سەرپ قىلغان. ئامانىسا خېنىمنىڭ شائىر سۈپىتىدە «دىۋان نەفىسى» ناملىق غەزەللەر توپلىمى، ئەدىپ سۈپىتىدە «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق دىداكتىك ئەسەرى «شۇرۇلقۇلۇب» (قەلبلەر كېڭىشى) ناملىق ئېستېتىكىلىق ئەسەرى مۇزىكانت سۈپىتىدە «ئىشرەت ئەنگىز» ناملىق ئىجادىي مۇقامى بار. مەلىكە ئامانىسا سەئىدىيە دۆلىتى زامانىسىدىكى مەدەنىيەت ئەرباپلىرىنىڭ ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتىدىغان تارىخىي شەخس. كېيىنكى ژىللاردا مۇزىكا مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىرى مەلىكە ئامانىسا مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئامانىسا ئىجادىنىڭ يېڭى قىر-سىرلىرىنى ئاچماقتا.

مىرزا ھەيدەر (دۇغلاتىي) (1499-1551)

XVI ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇق ئەدىپ، تارىخچى ۋە دۆلەت ئاربابى. بۇ كىشىنىڭ «دۇغلاتىي» دېگەن تەخەللۇسىغا قاراپ، بەزى كىشىلەر «موڭغۇل نەسلىدىن بولسا كېرەك» دەپ گۇمان قىلىپ كەلگەن ئىدى. بىراق مىرزا ھيدەر «تارىخىي رەشىدى» ناملىق كىتاۋىنىڭ كىرىش سۆزىدە ئۆزى توغرىلىق مۇنداق دەپ مەلۇمات بېرىدۇ:

«پاك ۋە ئۇلۇق تەڭرىم ئۆزىنىڭ تولۇق ئىنايىتى بىلەن پېقىرنى موغۇل ئۇلۇسىدىن تاشقىرى قىپتۇ. ئۇلاردىن پەرىقلىق، ئۇلارغا بىھاجەت قىپتۇ. پېقىرنىڭ ئىسمىم ھەيدەردۇر. بۇ «ھياتلىق مەنىدىدۇر» دېيەگەنلىك بولىدۇ».

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، مۇئەللىپ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ موڭغۇل نەسلىدىن ئەمەس ئىكەنلىگىنى تەكىتلىگەن. ئۇيغۇر خانلىغى جامەتىگە تۇققان ئىكەنلىگىنى ئەسكەرتىپ، يەنە مۇنداق دەپ يازغان:

«پېقىرنىڭ ئاتا-ئانام نەچچە پۇشتىغىچە ھەممىسى خانلارنىڭ ئۇرۇق-تۇققانلىرى ئىدى. شۇ سەۋەپتىن پېقىر 3 ياش ۋاقتىمدا غېرىپلىق ۋە يېتىملىك ھالىتىمدە، سۇلتان سەئىدخان ئاتىلىق شەپقىتى بىلەن مېنى يېتىملىك تەسىرىدىن خالاس قىلدى. تۇققانچىلىق مېھرى-شەپقىتىنى شۇقەدەر كۆرسەتتىكى، بۇ ئىتىپاقتا ھەتتا خاننىڭ پەرزەنتلىرىمۇ ھەسەت قىلىشاتتى» («بۇلاق» ژۇرنالى 2000-ژىل، 2-سان، 11-10-بەتلەر). مىرزا ھەيدەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدە سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرېشىتخانلارنىڭ خىزمىتىدە بولغان. بۇ سۇلتانلارنىڭ زامانىدىشى سۈپىتىدە شۇ چاغدىكى ۋاقىئەلەرنىڭ بىۋاستە شاھىدى بولغان. ئالىم ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ بىردىن-بىر ئەسەرى «تارىخىي رەشىدى» كىتاۋىنى كەشمىردە، پارس تىلىدا يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەرىدە توغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن باشلاپ، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەلتەنەت سۈرگەن دەۋىرگىچە بولغان III ئەسىر داۋامىدا ئوتتۇرا ئازىيادە يۈز بەرگەن ۋاقىئەلەرنى كەڭ تۈردە يورۇتۇپ بەرگەن.

دېمەك، مىرزا ھەيدەر ئاتاقلىق **ئۇيغۇر تارىخچىسىدۇر.**

ئابدۇلغازى باھادىرخان (1603_1664)

ئابدۇلغازى XVII ئەسىردە غەربىي تۈركىستاندا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى، ئالىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە خىۋە دۆلىتىنىڭ خانى. ئۇ خىۋە ئەرەب مۇھەممەتنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، 1603-يىلى خىۋەدە تۇغۇلغان.

ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ كېلىپ چىقىش نەسەبى چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جوجىخانغا ئۇلۇشىدىغان بولسىمۇ، ئۇ 8-ئەۋلات بوۋىسى پولاتخاندىن تارتىپ V ئەسىر بويى ئۇيغۇر بولۇپ ياشىغان ئائىلىدىن كېلىپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇنى ئۇيغۇر پەرزەندى دەپ ئېيتىشقا تولۇق ھەققىمىز بار. 1645-يىلىدىن باشلاپ خىۋە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتارغان. بىراق ئابدۇلغازى سۇلتان بولغانغا قارىغاندا، ئالىم بولۇشنى ئەۋزەل كۆرۈپ، ياش ۋاقتىدىن باشلاپ، ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ خان بولغاندىن كېيىن مەملىكەتتە خەلقپەرۋەر، ئادىل ھۆكۈمران سۈپىتىدە تونۇلغان. مەملىكەتتە ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات، سەنئەتنىڭ رىۋاجلىنىشىغا كۆپ غەمخورلۇق قىلغان. ئۆزىمۇ تارىخ ئىلمى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ: «شەجەرەي تەراكىمە»، «شەجەرەي تۈرك» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. تىبابەت ئىلمى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ: «مەنافىئۇل ئىنسان» كەبى نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئالىمنىڭ «شەجەرەي تۈرك» دېگەن ئەسەرى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېتنىككېلىپ چىقىشى، ئۆز ئارا بىر-بىرىگە تەسىرى، ھازىرقى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانلىرىنى تارىخىي فاكتلار ئاساسىدا پاساھەتلىك تىل بىلەن بايان قىلىپ بېرىدۇ. ئابدۇلغازى ئەسەرلىرى XVII ئەسىردىكى غەربىي تۈركىستاننىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

5§. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى

ئىسمايىلخان دۆلەتنى باشقۇرغان زاماندا، سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى. دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پەرغانە ۋە تاشكەنت ۋىلايەتلىرى ئارقا-ئارقىدىن ئىستىقلال ئېلان قىلىشىپ، خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتتى. ئالتاي ئەتراپىدىكى جوڭغار قالماقلىرى كۈچىيىپ، مەملىكەتنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇمۇل، تۇرپان ۋە ئىلى ۋىلايەتلىرىنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرى ئارقا-ئارقىدىن قولدىن چىقىپ كەتتى.

ئىككىنچى تەرەپتىن قەشقەرىيەدىكى تەرىقەتچىلەرنىڭ پىرى ئاپاقخوجىنىڭ تەسىرى كۈچىيىپ، پادىشاھلىق ھوقۇقىنى تالىشىدىغان دەرىجىگە يېتىپ يەتتى. ئىسمايىلخان كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، ئاپاقخوجىنى مەملىكەتتىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. قوغلاندى بولغان ئاپاقخوجا پەرغانە، سەمەرقەنت، بۇخارا، ۋاخان، خۇراسان قاتارلىق جايلاردا بەش-ئالتە يىل سەرسان بولۇپ ژۈرگەندىن كېيىن كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە بېرىپ، دالاي لامىنى زىيارەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ قەشقەرىيەنىڭ پادىشاھلىقىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم قىلىشىنى ئۆتۈندى. دالاي لاما بۇ ئىشتا ئاپاق غوجىغا ياردەم قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىلى ۋادىسىدىكى جوڭغار قالماقلىرىنىڭ باشلىقى غالدان سېرىنغا قارىتىپ خەت يېزىپ بەردى. قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىشقا باھانە تاپالماي تۇرغان غالدان سېرىن پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، 120000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلاپ، ئاپاقخوجىنىڭ يول باشلىشى بىلەن سەئىدىيە دۆلىتىگە قارشى قەشقەرىيەگە ئەسكەر ماڭغۇزدى. تاشقىرىدىن جوڭغار ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى، ئىچكى تەرەپتىن ئاپاقخوجىنىڭ مۇرىتلىرى بولغان سوپى-ئىشانلارنىڭ خانلىق قىلىشى نەتىجىدە 1679-يىلى سەئىدىيە ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتا يېڭىلدى، ئىسمايىلخان ئۆلتۈرۈلدى شۇنداق قىلىپ، 165-يىلى ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلۇپ تاشلاندى.

قوشۇمچە ماتېرىئال

ھۆرمەتلىك كىتاپخانلىرىمىزنى بۇ ئىشنىڭ جەريانىدىن تولۇقراق خەۋەردار قىلىش مەقسىتىدە، ۋەتەندىشىمىز تارىخچى ئىبراھىم نىياز يازغان «تارىختىن قىسقىچە بايانلار» ناملىق كىتاپتىكى «سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى» ماۋزۇسىنى ئەينەن بېرىۋاتىمىز. مەرھەمەت، تونۇشۇپ چىقىڭ.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى

«ھىدىيەتۇللاغوجا (ئاپاقغوجا) نۇرغۇن مۇرىد توپلاش، قەشقەر، يەكەنلەردە چوڭ ئابروي قازانغاندىن كېيىن ئىسمايىلخاننىڭ ئورنىغا خان بولۇش قەستىدە بولىدۇ.

«ھىدىيەتۇللا-پەيغەمبەر ئەۋلادى، يۇرتنى ئۇ سورىشى كېرەك» دېگەن سۆزلەرنى ئۇنىڭ مۇرىدلىرى تارقاتقادا، ھىدىيەتۇللا ئۇنىڭغا خوشال بولىدۇ. ئۇ: «ۋاقتى كېلىپ نېسىپ بولسا، يۇرتنى بىز سورايمىز» دەپ مۇرىدلىرىنى ئىسمايىلخاننى ئاغدۇرۇشقا كۈشكۈرتىدۇ.

يەكەن خانى ئىسمايىلخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئاپاقغوجىغا سوغۇق مۇئامىلە قىلىپ، يۇرت ئىچىدە پىتنە-پاسات تۇغۇلىدۇ. ئۇنى بىر تەدبىر بىلەن بۇ يۇرتتىن كەتكۈزۈۋېتىش كېرەك، ئۇ كەتكەندىن كېيىن ئىشلار جايىغا كېلىپ، يۇرت خاتىرجەملىشىدۇ دەپ، بىر قارارغا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاپاقغوجا مۇرىد-مۇخلىسلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىسمايىلخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۆزلىرى باشقۇرۇشنى قارار قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇرىد-مۇخلىسلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، پىتنا-پاسات، ھىيلە-مىكىرلەرنى، سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەرنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ. بۇ ساختا ئەۋلىيا-ماشايىخلاردىن بىزار بولغان ئىسمايىلخان جىددىي چارە-تەدبىر قوللىنىپ، مىلادى1672-يىلى بىر ھۆكۈم بىلەن ئاپاقغوجىنى چېگارىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. ئۇيغۇر زېمىنىدىن ھايداپ چىقىرىلغان ئاپاقغوجا ئىشان سەمەرقەنت، خۇراسان، پەرغانە، ۋاخان ۋە بۇخارا قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئۆزىگە باش-پانا ۋە تەرەپدار بولغىدەك يار-يۆلەك تاپالماي، 5 يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، كەشمىرگە بارىدۇ. ئۇ كەشمىر پادىشاسى مۇھەممەت راجاغا يولۇقۇپ، زىغلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بېشىغا چۈشكەن سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىدۇ. ئىشاننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان شاھ ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ، مەسلىھەت بېرىپ مۇنداق دەيدۇ:

«بۇ كۈنلەردە ئۇرۇشۇپ ئىسمايىلخاندىن سىزنىڭ ئىنتىقامىڭىزنى ئېلىپ بەرگۈچى بىر ئالىي ھىممەتلىك زات يوق. لېكىن مېنىڭ بىر مەسلىھەتىم بار، قوبۇل كۆرسىڭىز سىزنىڭ مۇرات-مەقسىتىڭىز شۇڭا ھەل بولىدۇ. ئامما بۇ ناھايىتى مۇشكۈل بىر ئىش. يەنە كېلىپ سىزگە ياردەم بېرىدىغانلار بۇددا، براخمان دىنىدىن بولغان كۇپارلار. ئۇلار ئىسلام دىنى بىلەن ھەرگىزمۇ كېلىشەلمەيدۇ. ئەگەر ئۇلارنى قولغا كەلتۈرەلىسىڭىز، سىزگە ئەسكەر كۈچى بىلەن ياردەم بېرىدۇ. بۇ كۈچ ئۇيغۇرستاننىڭ شىمالىنى ئىگەللەپ ياتقان جۇڭغار خانلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن سىز براخمانلارنىڭ لىخاسادىكى پېشۋاسى دالاي لامانىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭدىن ياردەم ئېلىشىڭىزغا توغرا كېلىدۇ. سىز ئوبدان ئويلىنىپ، بىر قارارغا كېلىڭ».

ئاپاغوجا ئۈچ كۈن قاتتىق ئويلانغاندىن كېيىن مۇھەممەت راجاغا تەشەككۈر ئىزھار قىلىپ، ئۆزىنىڭ رازىلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇ چاغدا مۇھەممەت راجا مۇنداق دەيدۇ:

«كەشمىر بىلەن تىبەتنىڭ ئارىلىقى يېقىن، تىبەتنىڭ پايتەختى لىخاساغا كىرەلىسىڭىز، مەقسىتىڭىزنى ھاسىل قىلىدىغان كىشىنى تاپالايسىز، لېكىن بۇ تۇرقۇڭىز بىلەن سىزنى براخمانلار قارشى ئالمايدۇ. سىز لىخاساغا بارغاندىن كېيىن، براخمانچە كىيىنىڭ، لىخاسانىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر چوڭ قوڭغۇراق بار، بېرىپ شۇ قوڭغۇراقنى ئۇرسىڭىز دەرھال بىر براخمان چىقىپ، قولىڭىزدىن يېتىلەپ، بۇتخانىغا ئېلىپ كىرىدۇ. ھېلىقى براخمان نېمە قىلسا، سىزمۇ شۇنى قىلىسىز. قانداق ئىشقا بۇيرىسا، شەرتسىز ئورۇنلايسىز. شۇ يول بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېگە بولسىز ۋە مەقسىتىڭىز ھەل بولىدۇ»-دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ.

ئاپاقغوجا شاھنىڭ ئېيقىنى بويىچە، 21 كۈندە لىخاساغا يېتىپ بېرىپ، كاتتا قوڭغۇراقنى ئۇرىدۇ. قاغان ئىشلار مۇھەممەت شاھ دېگەندەك بولىدۇ. ئارىدىن 90 كۈن ئۆتكەندە، بىر دىنىي بايرام بولۇپ، ئۇنىڭغا دالاي لاما قاتنىشىدۇ. لاماسۇن بۇتخانىسىدىكى بىر راھىپ غوجا ھىدىيەتۇللانى دالاي لاماغا تونۇشتۇرىدۇ. دالاي لاما غوجىنىڭ ئەھۋالىنى سورايدۇ، ھېلىقى راھىپ: «بىزنىڭ لاماسۇنغا بىر براخمان كېلىپ قالدى. ئۇ بۇرھان ئالدىدا ناھايىتى چىن ئېتىقات بىلەن ئىبادەت قىلدى»-دەپ ئۇنى تەرىپلەپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىنلا دالاي لاما ئاپاقغوجىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى سورىدى. ئاپاقغوجا: «مەن بولسام، يەكەن، قەشقەر، بەلكى 6 شەھەرنىڭ غوجىسىدۇرمەن. ئىسمايىلخان مېنى ھايداپ چىقاردى. ماڭا دەشنام بېرىپ، كۆپ ھاقارەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرھانغا ئەرىزە قىلغىلىنى كەلدىم»، دېدى. بۇنى ئاڭلىغان دالاي لاما غوجىغا ئىچ ئاغرىتىپ: «ھەي غوجا، سىز خاپا بولماڭ. بىز سىزگە جۇڭغارىيادىكى باتۇر ھۇن تەيجىدىن ياردەم ئېلىپ

بېرىشىمىز مۇمكىن. بىز ئۇنىڭغا نامە يازايلى، سىز ئۇنى ئاپىرىپ، باتۇر خۇن تەيجىگە تاپشۇرسىڭىز، ئۇ سىزگە ئەسكەرىي كۈچ بىلەن ياردەم قىلىپ، يۇرتىڭىزنى قولىڭىزغا ئېلىپ بېرىدۇ»-دەپ تەسەللا بېرىدۇ. دالاي لاما ئۆزىنىڭ نامىدىن خەت پۈتۈپ بېرىدۇ. ئۇ خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «جۇڭغارىيانى باشقۇرغۇچى باتۇر خۇن تەيجىگە. بېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، بۇ غوجا بولسا بىزنىڭ لاماسۇندا ئۈچ ئاي يېتىپ، بۇتخانا سىنىغىدىن ئۆتتى. ئۇ سىز بىلەن كۆرۈشمەكچى، ئېيتىشىچە بۇ ئۇلۇق كىشىمىش. 6 شەھەرنىڭ ئاتاقلىق غوجىسى ئېمىش. بۇ كىشىنىڭ شەھىرىنى ئىسمايىلخان بېسىۋېلىپ، ئۇنى ۋەتىنىدىن هايداپ چىقىرىپتۇ. كېرەككى، سىز ئەسكەر ماڭغۇزۇپ، بۇ كىشىنىڭ يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسىز».

ئاپاقغوجا بۇ مەكتۇپنى ئېلىپ، بىر موڭغۇلنىڭ يول باشلىشى بىلەن چىڭخەي، گەنسۇ ئارقىلىق ئۈچ ئاي يول يۈرۈپ، ئاخىرى ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ، خۇن تەيجىگە يولۇقىدۇ ۋە دالاي لاما يېزىپ بەرگەن ھېلىقى خەتنى ئىككى قوللاپ تاپشۇرىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، شۇ كۈنلەردە ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغار قالماقلىرى تازا كۈچىيىپ، بېجىننى بېسىۋالىمىز دەپ قوترىپ تۇرغان بىر ۋاقىت ئىدى. ئۇلار 6 شەھەرنى بېسىۋېلىشقا بىرەر باهانە تاپاماي، تامىشىنى چېكىپ تۇرۇشاتتى. شۇنداق بىر پەيتتە، ئاپاقغوجا تاپشۇرغان خەت باتىسىدا 6 شەھەرنى بېسىۋېلىشقا ئەسكەرىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئوغلى غالدان سېرىننى قوماندان قىلىپ، 120000 ئاتلىق قالماق ئەسكىرى بىلەن 6 شەھەرگە يولغا سالدى. بۇ قوشۇن 1678-يىلى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىگى ئۈچ تۇرپان، كەلپىن، مارالبېشى كاتتا يايلاقتىن ئۆتتى. ئۇلار ئاتۇشقا چۈشۈپ، قەشقەرگە هۇجۇم قىلدى. يەنە بىر بۆلىگى ئاقسۇدىن ئۇدۇل غورىچۆل، مەكىتنى كېسىپ ئۆتۈپ، يەكەنگە هۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا قانلىق قىرغىن باشلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغان قالماق ئەسكەرلىرى چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنى كۆرگەن ئاپاقغوجا قەشقەر ۋە يەكەنلەردىكى سوپى-ئىشان ۋە مۇرىدلىرىغا يوشۇرۇن خەت ئەۋەتىپ، ئىچكى تەرەپتىن قالماق قوشۇنلىرىغا ماسلىشىشنى بۇيرىدى. جاھىل سوپى-ئىشانلار بۇنى باهانە قىلىپ، قەشقەر ۋە يەكەنلەردە بۇلاڭ-تالاڭ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئەۋج ئالدۇردى. بۇنىڭدىن ئىلهام ئالغان قالماق قوشۇنى يەنە هۇجۇمغا ئۆتتى. شۇنداقتىمۇ ئىسمايىلخان قوشۇنلىرى باسقۇنچىلار بىلەن 17 كېچە-كۈندۈز قاتتىق ئۇرۇشتى. بىراق، قالماقلارنىڭ سىرتتىن قىلغان هۇجۇمىغا، سوپى-ئىشانلارنىڭ ماسلىشىشى، ئۇزۇق-تۈلۈكنىڭ توگەپ قېلىشى سەۋەبىدىن يەكەن دەرۋازىسىنى ئېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئاپاقغوجا قالماق قوشۇنلىرىنى باشلاپ، شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. غوجا ھىدايەتۇللا قالماقلارنىڭ كۈچى بىلەن ئىسمايىلخاننى ۋە ئۇنىڭ 70تىن ئارتۇق ئۇرۇق جامائىتىنى ئەسىرگە ئالدى. قەشقەر هاكىمى شىر مۇھەممەت قالماقلارغا تەسلىم بولغان بولسىمۇ، بەربىر قالماقلار ئۇنى چاناپ ئۆلتۈردى!

ئاپاقغوجىنىڭ خائىنلىقى ئارقىسىدا بولغان بۇ قىرغىنچىلىق ئۇرۇشتا ئىسمايىلخان ئەسكەرلىرىدىكى 8300 كىشى قۇربان بولدى. ئەمما قەشقەر، يەكەن ۋە باشقا جايلاردا قالماقلارنىڭ قىلىچى ئاستىدا ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 75000دىن ئېشىپ كەتتى. ھەتتا ئاتا-ئانىلىرى ئۆلۈپ، كوچىدا تەنتىرەپ يۈرگەن يېتىم-يېسىر باللارمۇ قالماقلار ئاتلىرىنىڭ ئايىغى ئاستىدا چەيلىنىپ ئۆلدى!

بۇ توغرىلىق شائىر موللا مۇھەممەت قەشقەرىي مۇنداق دەپ يازغان:

كۆرۈڭ، ئەۋلادى پەيغەمبەر، يېتىپ بۇتخانىدا ئۈچ ئاي،
مۇسۇلمان قەتلىچۈن قاتراپ، يۈگۈردى زادىلا تىنماي.
خۇدا رەھمىتى مەۋج ئۇردى، ئالتە شەھەر خەلقىگە،
بۇ قالماقلار قولى بىلەن، كېسىلدى باش گاداي نە باي.
كوچادا خارۇ-زار بولدى، گۆدەك قىزۇ-ئوغۇل ياشلار،
بۇلارنىڭ گەۋدىسى ئاتلار ئاياغىدا ئامان تاپماي،
تەرەھھۇم ئەيلىگى ئاللاھ، بۇنىڭدەك خارۇ-زارلارغا.
يېتىپ كەتكەن ئۆلۈكلەرنى كۆمۈشكە بىر ئىلاج تاپماي،
مۇسۇلمان ئەھلىگە ئۇل كۈن، قىيامەت ئەيلىدى ئاشكار.
ئۆلۈكلەر كوچىدا ياتار، قىلالماي سۆزىنى ئىزھار،
ئېگەسىز قىز-ئوغۇللار ھەم، گۆدەكلەر خارۇ-خەس ياڭلىغ.
بۇلارنى قۇتقۇزۇپ، ئاش-نان بېرەرگە قايىدۇر غەم-خار؟

دېمەك، غوجا ھىدايەتۇللانىڭ جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇيغۇر خانلىقىغا هۇجۇم قىلىش نەتىجىسىدە 165 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ، پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بۇ يالغۇز سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بولۇپلا قالماستىن،

ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىل داۋام قىلغان دۆلەتچىلىگىنىمۇ ئۈزۈپ تاشلىغان تارىخىي پاجىە بولدى. جۇڭغارلارنىڭ نازارىتى ئاستىدىكى ئاپاقخوجىنىڭ قورچاق ھۆكۈمرانلىقى تىكلىنىپ، 6 شەھەر خەلقى قايتىدىن قۇللۇق زەنجىرىگە باغلاندى. ئۇيغۇر خەلقى 325 يىلدىن بېرى موشۇ قۇللۇقنىڭ دەردىنى تارتىپ كېلىۋاتىدۇ!».

سەئىدىيە دۆلىتىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان خانلارنىڭ شەجەرىسى

№	ئىسمى شەرىپى	يىللىرى	نەچچە يىل
1	سۇلتان سەئىدخان	1514_1534	20
2	سۇلتان ئابدۇرېشىتخان	1534_1570	36
3	سۇلتان ئابدۇكېرىمخان	1570_1592	22
4	سۇلتان مۇھەممەتخان	1592_1610	18
5	سۇلتان شىجائىددىن	1610_1617	7
6	سۇلتان ئابدۇلېتىپ	1617_1627	10
7	سۇلتان زىيائىددىن	1627_1639	12
8	سۇلتان ئابدۇللاخان	1639_1669	30
9	سۇلتان ئىسمايىلخان	1669_1678	9

سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن بىز ئالىدىغان تەجرىبە-ساۋاقلار مۇنۇلار:

1. زۇلۇم ئۈستىگە قۇرۇلغان ھاكىمىيەت، چوقۇم گۇمران بولىدۇ. ئادالەت ئۈستىگە قۇرۇلغان ھاكىمىيەت، چوقۇم غەلىبە قازىنىدۇ. بۇ بىزنىڭ تارىخىمىزدا قايتا-قايتا ئىسپاتلانغان ھەقىقەت. بىزنىڭ ئىنقىلاپچىلىرىمىز ۋە ئەۋلاتلىرىمىز بۇ ساۋاقنى مەڭگۈ ئەستە ساقلىشى ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشلىرى كېرەك.

2. ھەر قانداق پادىشالىقنىڭ ھەقىقىي سادىق ھىمايىچىلىرىمۇ بولىدۇ، كۆرۈنۈشتە سادىق بولۇپ، ئەمەلىياتتا دۈشمەنلىك قىلىدىغان رەقىپلەرمۇ بولىدۇ. پادىشا ياكى ھۆكۈمدار بولغان كىشى ئۆز ئەتراپىدىكى كىشىلەرنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ، ياخشى-يامانلارنى ئاجرىتىپ، ھەر قايسىغا ئۆز لايىقىدا مۇئامىلە قىلىشلىرى كېرەك. ئابدۇرېشىتخاندەك دۈشمەنىنىڭ سۆزىگە ئالدىنىپ، ياخشى ئادەملەرگە ۋابال قىلماسلىق كېرەك.

3. ئىچكى دۈشمەن تاشقى دۈشمەندىنمۇ خەتەرلىك. ئەگەر دۆلەت ئىچىدىكى ئاپاقخوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ خائىنلىقى بولمىغان بولسا، تاشقى دۈشمەن-جۇڭغار قالماقلىرى ئۇيغۇرلارنى يېڭەلمىگەن بولاتتى. موشۇنداق پالاكەتكە يولۇقماسلىق ئۈچۈن ئىنقىلاپچىلار ئۆز سېپىنى دايىم تازىلاپ تۇرۇشلىرى كېرەك.

4. بىزنىڭ خەلقىمىز دىنىي ئېتىقاتى كۈچلۈك، بىراق بىلىمسىز، نادان خەلق. مۇنداق نادان خەلقنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىز ئوڭايلا ئۆزىگە مايىل قىلىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ كېتەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابدۇكېرىمخان، ئابدۇللاخانلار قىلغاندەك، دىنىنى ھاكىمىيەتتىن ئاجرىتىۋېتىش كېرەك. ئەگەر ھاكىمىيەتكە دىن ئارىلىشىدىغان بولسا، ئۇ چوقۇم دۆلەتنى ۋەيران قىلىدۇ. چۈنكى بىزدىكى دىنىي زاتلارنىڭ كۆپچىلىگى شەخسى قارانىيەتچى، ساتقۇن كېلىدۇ.

5. پادىشا ۋە ھۆكۈمرانلار چوقۇم ئادىل، خەلقپەرۋەر، تەرەققىياتنى قوللايدىغان بولۇشلىرى كېرەك، غوجىلارغا ئوخشاش جاھىل-مۇتەئەسسىپ بولۇشقا بولمايدۇ.

6. دۆلەتنى كۈچلەندۈرۈش، بېخەتەرلىكنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئەتراپىدىكى خوشنا ئەللەر بىلەن ئىتتىپاق بولۇش كېرەك. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانلىرى بولسا، خوشنا خەلقلەرنى يەر زىمىنلىرىنى بېسىۋالغان بىلەن ئۇلارنى رازى قىلغىدەك مىللىي سەياسەت يۈرگۈزەلمىدى. يەنى ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەندە ئۇ خەلقلەر مەركەزنى ھىمايە قىلىشنىڭ ئورنىغا قارشى ئىسيانلارنى كۆتىرىپ تۇرۇشتى.

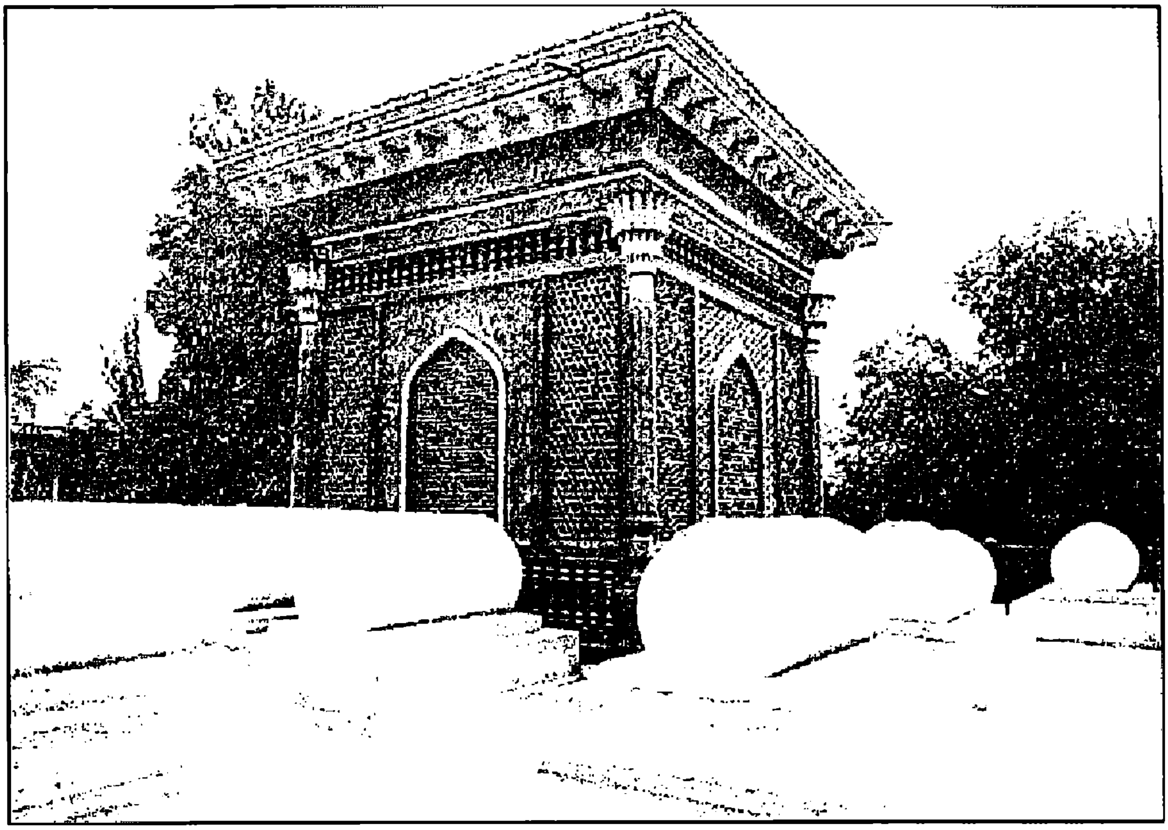

سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خان جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى

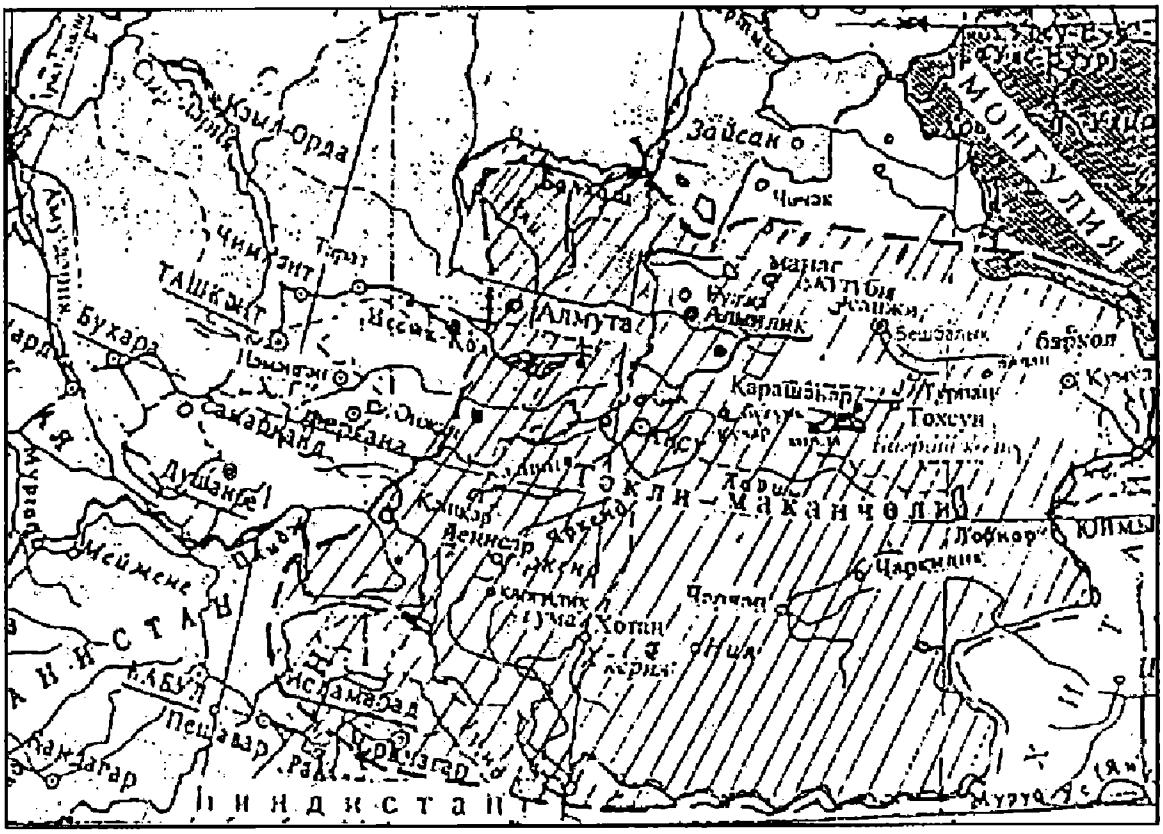

سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەرىتىسى
(ئۆمەر ئىبراھىموۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 102-بەت)

تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ تىزىملىكى

№	دۆلەتنىڭ نامى	قايسى يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن؟	دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسى كىم؟	پايتەختى
1	قەبىلىنى ئاساس قىلغان دەسلەپكى بەگلىكلەر	ئېرامىزدىن ئاۋۋالقى VI مىڭ يىللىقتا		ھەر قايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرى
2	ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى	ئېرامىزدىن ئاۋۋالقى XXIX ئەسىر	ئوغۇزخان	تەڭرىبالىق
3	توققۇزساي ئۇيغۇر دۆلىتى	ئې.ئا IV مىڭ يىللىقتا	گۈل ئەركىن	كۇنبالىق
4	ئونساي ئۇيغۇر دۆلىتى	ئې.ئا IV مىڭ يىللىقتا	مەنخۇتاي	ئوردۇبالىق
5	بىرلەشكەن ئۇيغۇر دۆلىتى	ئې.ئا III مىڭ يىللىقتا	قۇتلۇقخان (قاراخان)	ئاستانە
6	تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى	ئې.ئا II مىڭ يىللىقتا	تۇراخان، ئەرتۇڭاخان	ئوردۇكەنت
7	ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى	ئې.ئا 220ـئې.ك 226	تۇمەنخان، مودەخان	كۇنبالىق، ئەجدىھابالىق
8	قاڭقىلار ئۇيغۇر دۆلىتى	487ـ546	ئايۇجرۇ، چۇنچى	بېشبالىق، كۇچا
9	ئاق ھۇن ئىمپېرىيىسى	420ـ565	باراخسۇلتان، ئاقشۇڭقار	تېرمىز
10	كۆكتۈرك ئىمپېرىيىسى	551ـ745	تۇمانخان، ئىستىمىخان	ئۆتۈكەن
11	ئورخۇن- ئۇيغۇر دۆلىتى	746ـ845	پەيلۇخاقان	قارابالغاسۇن
12	كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى	847ـ1036	پانتېكىن	ساندىبىل
13	ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى	850ـ1335	پانتېكىن	قاراقوچۇ
14	قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى	850ـ1136	كۆل بىلگە خاقان	قەشقەر
15	موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسى	1206ـ1504	چىڭگىزخان، بارچۇق ئارتتېكىن	خانبالىق
16	تىمۇرىيلار ئىمپېرىيىسى	1369ـ1670	ئەمىر تىمۇر	سەمەرقەنت
17	سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى	1504ـ1678	سەئىدخان	يەكەن
18	ياتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتى	1753ـ1759	خوجا جاھان	يەكەن
19	يەتتەشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى	1865ـ1878	ياقۇپبەگ	قەشقەر
20	ئىلى سۇلتانلىقى	1865ـ1871	ئالاخان سۇلتان	غۇلجا
21	شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى	1933ـ1934	خوجىنىياز ھاجى، سابىت داموللام	قەشقەر
22	شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى	1944ـ1949	ئەلىخان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمى	غۇلجا

ئاخىرقى سۆز

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

بىز يۇقۇرىدا 22 ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى نوۋەت بىلەن تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق.

بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىچىدە «تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى»، «ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى»، «كۆكتۈر ئۇيغۇر دۆلىتى»، «ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى» ۋە قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى ئۇيغۇر (تۈركىي) تىللىق نەسىلداش خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ، بىر مەركەزدىن ئىدارە قىلغان بۈيۈك، قۇدرەتلىك دۆلەتلەر بولغان ئىدى. ئۇنىڭ يۇقىرىلىرى بولسا، بىرلەشكەن ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا «ئۇيغۇرلار»، تۇرانىيە دۆلىتى زامانىسىدا «تۇرالار»، ھۇن دۆلىتى زامانىسىدا «ھۇنلار»، كۆكتۈرك زامانىسىدا «تۈركلەر»، ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا «ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىنى ۋە تەقدىرىنى ئەشۇ قېرىنداشلىرىدىن ئاجرىتىپ بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ خەلقلەرنىڭ ئۆتمۈش تارىخىلا ئەمەس، كېلەچەك تەغدىرىمۇ بىر-بىرىسىدىن ئايرىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ھەممىمىزگە ئورتاق كېلەچەك تەغدىرىمىز توغرىسىدا كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن:

ئەينە شۇ تارىختا «ئۇيغۇرلار»، «تۇرالار»، «ھۇنلار»، «تۈركلەر» دەپ ئاتالغان بىر پۈتۈن مىللەت بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە پارچىلىنىپ بىر قانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇنىڭ شەرقىتىكى قىسمى-ئۇيغۇرىستان ئېخچە خىتاي ئىمپېرىيىسىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلالماي تۇرۇپتۇ، غەربىتىكى قىسمى

بولسا قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبەكستان، تۈركمەنىستان ۋە تاجىكىستان دەپ 5 مەملىكەتكە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قېرىنداشلار ئېرىنمىگەن چېگارا تالاشلىرىنى چىقىرىپ، ئۆز ئارا بىر-بىرىسى بىلەن ياقىلاشماقتا. بۇ ئەھۋال ھەممىمىزنى قايغۇغا سالماقتا. چۈنكى «ئىككى قوشقار ئۇسۇشسە، بۆرىنىڭ ئىشتەھاسى ئېچىلىدۇ»-دېگەن بىر قېدىمىي ھېكمەت بار. بۇ قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشلار ئاخىرقى ھېساپتا، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپ چىقىدۇ. بۇ ئەھۋالغا كۆزنى تىكىپ، ماراپ تۇرغان خىتاي ئىمپېرىياسى بىلەن رۇس ئىمپېرىياسىگە يەم بولۇشقا ئېلىپ بارىدۇ، خالاس!

مۇنداق شارائىتتا، مېنىڭچە، بۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق بولۇشى كېرەك:

«**ئالدى بىلەن:** ئىچكى تالاش-تارتىشلارنى دەرھال توختىتىپ، مەملىكەتنىڭ ئىختىسادىي، ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، قولدا بار مۇستەقىللىگىنى ساقلاپ قېلىش؛

ئىككىنچى قەدەمدە: شەرقىتىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىنىڭ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىنى قوللاپ، ئۇنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈش ئارقىلىق، ئانا ۋەتىنى تۇران ياكى تۈركىستاننىڭ زېمىنى پۈتۈنلىگىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش.

ئۈچىنچى قەدەمدە: ئالتايدىن كاسپىيغىچە، جەنۇبىي سىبىرىيادىن ھىندىستانغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيادىكى قېرىنداش ئەللەرنى تەڭ ھوقۇقلۇق ئاساستا ئىتتىپاقداش ياكى فېدېراسىيا شەكلىنى قوللىنىپ، بىرلىككە كەلتۈرۈش. شۇ ئارقىلىق ئىختىسادىي، ھەربىي، مەدەنىي جەھەتلەردە ژۇقۇرى دەرىجىگە كۆتىرىپ، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ۋە بېخەتەرلىگىگە كاپالەتلىك قىلىشلىرى كېرەك.

بۈگۈنكى كۈندە ئېۋروپا قۇرۇقلۇغىدا ياشاۋاتقان، تۈرلۈك تىللاردا سۆزلىشىدىغان، تۈرلۈك نەسلىگە مەنسۇپ بولغان خەلقلەر «**ئېۋروپا ئىتتىپاقى**» نامى بىلەن ئۆز ئارا بىرلىشىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە بولماقتا. بىزمۇ شۇلاردىن ئۈلگە ئېلىشىمىز كېرەك. ئىككى چوڭ ئىمپېرىيانىڭ ئوتتۇرىسىدا قالغان مىللەتنى ئامان ساقلاپ قېلىشنىڭ يولى بىردىن-بىر موشۇ!

ئەگەر قېرىنداشلىرىمىز موشۇ ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلىمايدىغان بولسا، ئۇزاققا بارماي ئۆز ئارا پېرىلىشىپ، دۈشمەنلىرىگە يەم بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ. بۈگۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كەلگەن قارا قىسمەت، ئەتە باشقا قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بېشىغا كەلمەيدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ چىقىشنىڭ جاۋاپكەرلىگى ئالدى بىلەن موشۇ دۆلەتلەرنى باشقۇرۇۋاتقان دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ زىممىسىگە، ئاندىن كېيىن پۈتۈن تۈركىستاندىكى زىيالىلار قاتلىمىنىڭ زىممىسىگە، ئاندىن قالسا بارلىق تۈركىستانلىقلارنىڭ زىممىسىگە ژۈكلىنىدۇ. ئەگەر بىز موشۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلۇمايدىغان بولساق، بۈيۈك ئەجداتلىرىمىزنىڭ روھىغا ۋارىسلىق قىلمايمىز، كېلەچەك ئەۋلاتلىرىمىزنىڭ ئالدىدا يۈز كېلەلمەيمىز!

***

ھازىرقى خىتاي ئەرباپلىرى: «شىنجاڭ 2000 ژىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ھېچ قاچان مۇستەقىل دۆلەت بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇمىز دېگەنلىرىنىڭ ھېچ قانداق ئاساسى يوق!» دېيىشمەكتە.

خىتاي ئەرباپلىرىنىڭ بۇ تۆھمىتىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى تۆۋەندىكى جاۋاپنى بېرىدۇ:

تارىخنىڭ جاۋاۋى

خىتاينىڭ ئەي ئالجىغان ئەرباپلىرى،
شۇنداق دەپ بىر ئالەمگە جار سېلىپسەن.
ئۇيغۇرنىڭ ھازىر جاۋاپ شائىرىنى،
مۇنازىرە مەيدانىغا چاقىرىپسەن.
بۆلۈتلار توسالماس كۈن ئاپتۇۋىنى،
تۆھمەتنىڭ باسالماس ھەق ئاۋازىنى.
ئۇيغۇرنىڭ كىملىگىنى بىلەي دېسەڭ،
ئاڭلىغىن تارىخنىڭ ھەق جاۋاۋىنى!
«بىلىپ قوي ئالتە مىڭ ژىل بۇندىن بۇرۇن،
ئۇيغۇرنىڭ نامى بار پىدى سەھىپەمدە.
مەركىزىي ئازىياگە كەڭ تارقىلىپ،
ئۇيغۇرلار ياشىغاندى ئەشۇ كەمدە!
بىلەمسەن «خەنزۇ» دېگەن سېنىڭ نامىڭ،

بۈنىڭدىن ئىككى مىڭ ژىل بۇرۇن چىققان.
دېمەككى خەن ئېلىنىڭ تاڭ يۇلتۇزى،
ئۇيغۇردىن قىرىق ئەسىر كېيىن تۇغقان!
دۆلەتنىڭ نېمىلىگىنى تېخى بىلمەي،
ئەجدادىڭ پادا بوپ ژۈرگەن چاغدا،
ئۇيغۇرنىڭ ئەجدادلىرى دۆلەت قۇرۇپ،
سەلتەنەت سۈرگەن ئېدى تەڭرىتاغدا.
ئەجدادىڭ جاڭگاللاردا مېۋە تېرىپ،
يىلتىزەپ، ژۈرگىنىدە دىششۋارلىقتا.
مەڭخىتاي، گۆلەركىنلەر سۇلتان بولۇپ،
ئۆتكەن ئېدى ئوردۇبالىق، بېشبالىقتا.
ئۇيغۇرنىڭ ئەجدادىدۇر ئوغۇز خاقان،
تارىختا خۇددى يۇلتۇز بولۇپ يانغان.
شەرقنىڭ ئاسمىنىدا مەشئەل بولۇپ،
دۇنياغا ئادالەتنىڭ ئوتىن ياققان.
شەرقتە، ئورخۇن دەريا بويلىرىدا،
ئۇيغۇرلار نەچچە مىڭ ژىل ياشاپ ئۆتكەن.
تەڭرىبالىق، كۇمبالىقنى مەركەز قىلىپ،
ئېلىنى سائادەتكە باشلاپ ئۆتكەن.
بەشىنچى دۆلىتىدۇر بۈيۈك تۇران،
ئۇيغۇرنىڭ قاغانلىرى تەخت قۇرغان؟
ئىراننىڭ شاھلىرىنى باش ئەگدۈرۈپ،
دۇنيانى تىترەتكەن ئەرتۇڭاخان.
ئالتىنچى دۆلىتىدۇر ھۇنلار ئېلى،
ئۇنىڭ بۈيۈك قاغانىدۇر مودە خاقان.
تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى تەڭرىقۇتلار،
سەنلەرنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ تۇرغان.
يەتتىنچى دۆلەت ئېگىز ھارۋۇلۇقلار،
يايىقنىڭ دالاسىدا تەخت قۇرغان.
شەرقتىن كەلگەن ئاۋار قوۋمى بىلەن،
تىبەتنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ تۇرغان.
سەككىزىنچى قاغانىدۇر ئاق ھۇن ئېلى،
ھۇلىنى باراخ سۇلتان قۇرۇپ بەرگەن.
كۇچادىن تاكى ئەجەم-ھىندىگىچە،
ئۇيغۇرنىڭ سەرۋازلىرى تۇغ كۆتەرگەن.
توققۇزىنچى كۆكتۈرلەر قاغانىدۇر،
شۆھرىتى يەر يۈزىنى سىلكىندۈرگەن،
مۇھىتتىن قارا دېڭىز بويىغىچە
تۈركنىڭ زەپەر تۇغى يەلپۈلدىگەن.
ئونىنچى ئەجدادىدۇر بايانچۇرخان،
موڭغۇلنىڭ دالاسىدا ئات ئويناتقان.
باستۇرۇپ ئۆگلۈك-سۆيگۈم ئىسيانىنى،
سەنلەرنى ھالاكەتتىن ساقلاپ قالغان.
ئون بىرىنچى دۆلىتىدۇر ئىدىقۇتلار،
قاراقوچۇ ئېدى ئۇنىڭ ئاستانىسى.
نې ئېغىر سىناقلارغا بەرداش بېرىپ،
بەز يۈز ژىل جىقىلمىغان ئۇنىڭ تۇغى!

ئون ئىككىنچى دۆلىتىدۇر قاراخانىلار،
سۇلتان سۇتۇق، سۇلايمانۇ، ئارسلانلار.
تۆرت يۈز يىل تۇتۇپ دۆلەت بايرىقىنى،
قالدۇرغان مەڭگۈ ئۆلمەس شەرەپ-شانلار.
چىنگىز بىلەن ئارتىپكىننىڭ ئەۋلاتلىرى،
يۈز يىللاپ خانىبالىقتا ھۆكۈم سۈرگەن.
سىنىڭ قورقاق ئەجداتلىرىڭ مالاي بولۇپ،
باش قويۇپ، ساقىلىدا يەر سۈپۈرگەن.
ئون ئۈچىنچى قاغانىدۇر ئەمىر تىمۇر،
غالىبانە ژۇرۇشلىرى يەر تىترەتكەن،
بالقاشتىن ئاق دېڭىزنىڭ بويىغىچە،
ئۇنىڭ غالىپ قەدىمى يېرىپ يەتكەن!
ئون تۆرتىنچى دۆلىتىدۇ سەئىدىيە،
دۇنياغا مەدەنىيەتنىڭ نۇرىنى چاچقان.
سەئىدخان ھەيۋىتىنى كۆرگەن چاغدا،
چېگارا قىسىملىرىڭ بەدەر قاچقان!
ئون بەشىنچى دۆلىتىدۇر يەتتەشەھەر،
ياقۇپبەگ بەدۆلىتىم قۇرغان ئۇنى.
ئۇيغۇرلار ئەندى ئازات بولغان چاغدا،
زوزوڭتاڭ جاللات كېلىپ قىرغان ئۇنى.
ئون ئالتىنچى دۆلەت ئىلى سۇلتانلىقى،
ئوبۇل ئەلا ئۇنىڭ شانلىق سۇلتانىدۇر.
يەتتە يىل ھۆر ياشىغان ئىلى خەلقى،
ئورۇس-مانجۇر «دوستلىقىنىڭ» قۇرۇۋانىدۇر.
ئون يەتتىنچى شەرقىي تۈركىستاندۇر،
ئازاتلىق چاقمىقىنى چېقىپ ئۆتكەن.
غوجىنىياز بىلەن سابىت داموللاملار،
گويا كى تاڭ يۇلتۇزىدەك ئېقىپ ئۆتكەن!
ئاخىرقى دۆلىتىدۇر «جۇمھۇرىيەت»،
بار ئېدى بۇ ئەلگە سەن كەلگىنىڭدە.
رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىدۇر.
جاڭ كەيشىنى مات قىلغان نەنجىڭدە!
ئاتمىش يىل بۇندىن بۇرۇن ئۇيغۇر ئېلى،
ۋەتىنىنى ئەندى ئازات ئەتكەن چاغدا.
مەيدانلاردا مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلىپ،
ھۆرلۈكتا ئەندىلا قول يەتكەن چاغدا.
جەننەتتەك ئازات شەرقىي تۈركىستاننى،
سەن كېلىپ بېسىۋالغان ئەمەسمىدىڭ؟
ئەخمەتجان قاسىمىنى نابۇت قىلىپ،
سەيپىدىننى سېتىۋالغان ئەمەسمىدىڭ؟
دېمەككى، ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىنلا،
مۇستەقىل ئازات-ئەركىن ياشاپ ئۆتكەن.
بىپايان ئازىياغە غوجا بولۇپ،
خىتاينىڭ شىللىسىدا ئويناپ ئۆتكەن.

***

سىنىڭ ئاخماق ئەجداتلىرىنى ماختىنىشقان،
«سەددىچىن ياۋ ئۆتەلمەس ئىستىھكام!» دەپ.

مەن ئاڭا ھۆكۈممنى بېرىپ بولغان،
«جېنىڭغا دال بولالماس ئەسكى تام!» دەپ.
قىتانلار بېسىۋالغان ۋەتىنىڭنى،
جورجانلار بېسىۋالغان ۋەتىنىڭنى.
موڭغۇللار بېسىۋالغان ۋەتىنىڭنى،
مانجۇلار بېسىۋالغان ۋەتىنىڭنى!
بىلىپ قوي، سەن ماختانغان «ئۇزۇن سېپىل»،
ئاجىزلىق قولقاقلىقنىڭ نىشانىسى.
سەنلەرنى قوغدىنىشقا مەجبۇر ئەتكەن،
بۈيۈك ھۇن قۇدرىتىنىڭ يالدامىسى.
سەن ھۇنلارغا باج ـ سېلىق تۆلەپ تۇرغان،
ئاۋارلارغا باج ـ سېلىق تۆلەپ تۇرغان.
تۈركلەرگە باج ـ سېلىق تۆلەپ تۇرغان،
ئۇيغۇرلارغا باج ـ سېلىق تۆلەپ تۇرغان.
شۇ يوسۇن ئەجداتلىرىڭ مىڭ يىل بويى،
ياتلارغا بېقىندا ـ قۇل بولۇپ ياشىغان!
شۇڭلاشقا مەغرۇرۇ ئۇيغۇر قاغانلىرى،
سەنلەرنى «تاۋغاچ ئېلى» دەپ ئاتاشقان!
تىبەتنىڭ سەرۋازلىرى ئوق ـ يا ئېتىپ،
كەلگەندە پايتەختىڭگە ئالدى يېتىپ.
ئۇيغۇرلار دۆلىتىڭنى داقلاپ قالغان،
باسقۇنچى ئەسكىرىنى تار ـ مار ئېتىپ.
چىنگىزخان بېسىۋېلىپ ۋەتىنىڭنى،
بەرگەندە سېنىڭ راسا ئەدىۋىڭنى
قايتۇرۇپ چىڭگىزنى ئۆز غەزىۋىدىن
ئۇيغۇرلار ساقلاپ قالغان نەسلىڭنى!
ئۇيغۇرنىڭ قاغانلىرى تالاي قېتىم،
سىلەرنى ھالاكەتتىن خالاس ئەتكەن.
چىن ئېلى تاپىنىدا تۇرغاندىمۇ،
قوشۇننى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كەتكەن.
بېشىڭغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەن چاغدا،
خۇئاگدىلىرىڭ ئۇيغۇرغا يالۋۇرۇشقان.
ھەر قېتىم زور خەتەردىن قۇتۇلغاندا،
خوشامەت قىپ، قىزلىرىنى بېرىپ تۇرغان!
ئۇيغۇرنىڭ ئالىملىرى ئۇستاز بولۇپ،
سەنلەرگە ئىلىم، ھۈنەر، دىن ئۆگەتكەن.
شۇلارنىڭ شاپائىتى سايىسىدا،
ئەجدادىڭ ئادەم بولۇپ ياشاپ كەلگەن.
ئۇيغۇرنىڭ كارۋانلىرى نەچچە مىڭ يىل،
«ئىپەك يولى» خوجايىنى بولۇپ تۇرغان.
خىتايدىن ئىپەك بىلەن فارفور ئېلىپ،
ئات بىلەن قۇرال ـ ياراق بېرىپ تۇرغان.
... ...

... ...
سەن موشۇ ھەقىقەتنى بىلگەن تۇرۇپ،
مىڭلىغان فاكتلارنى كۆرگەن تۇرۇپ،
قايسى يۈزۈڭ بىلەن ئاڭا تۆھمەت قىلدىڭ؟

ئۇيغۇرنىڭ نان، تۇزىنى يېگەن تۇرۇپ!
ياخشىلىق قىلىپ ساڭا كۆر نىڭ قېتىم،
راپاۋەت كۆرمىدۇق بىز بىرمۇ قېتىم.
ۋاپاغا جاپا قىلىش ئادىتىڭدۇر،
ئېلىمگە بېسىپ كىردىڭ تالاي قېتىم!
ئاخىرقى باسقۇنچى سەن، كوممۇنىستلار،
ھىيلە بىلەن بۇ ئەلگە كىرىۋالغان.
يوشۇرۇپ باسقۇنچىلىق قىياپەتنى،
«نىجاتچى» نىقاۋىنى كىيىۋالغان.
بۇ ئەلگە كېلىپ ئاۋال تۇرمە سالدىڭ،
«ئەركىنلىك» دېگەنلەرنى قولغا ئالدىڭ.
خەلقنى ئاتوم بىلەن نابۇت قىلىپ،
قوساقتىكى بالىنى يېرىپ ئالدىڭ!
كەلگۈندى، چاقىرمىغان مېھمان بىلەن،
توشقازدىڭ ئۇيغۇرنىڭ تاغ-دالاسىنى.
يەرلىكنى ئۆز ئۆيىدىن قوغلاۋېتىپ،
تارتىۋالدىڭ روزىغارى-پاناسىنى.
شەرقتىن كېلىپ سەنلەر ھاكىم بولدۇڭ.
ئۇيغۇرلار ئۆز ئېلىدا وقۇقسىز قۇل.
تۆگمەس غەزىنىنى دەسسەپ تۇرۇپ،
نان تىلەپ ئۆتكەنلەرگە سوزىدۇ قول!
رۇستەمدەك ئوغلانلىرى مالاي بولدى،
ھۆرسۈپەت قىزلىرىدۇر چۆرە-دېدەك.
ھاياتلىق يۇلتۇزلىرى تالاي سۇندى،
كېچىدىن قاراڭغۇدۇر ھەم كېلەچەك!»
***

ئەشەنمە «مېنىڭ ئاتوم كۈچۈم بار!» دەپ
ئەشەنمە «ئۇيغۇرلاردا ئۆچۈم بار!» دەپ
كۈچ ئەمەس بۇ دۇنيادا ھەق يېڭىدۇ،
ھەق يولغا تەڭرىم كېپىل مەڭگۈ ئەبەت!
بۇ جاھان ئېگىسى يوق جاھان ئەمەس،
مەزلۇملار مەزلۇم بولۇپ قالىۋەرمەس.
«زالىملار زاۋالىقا مەھكۇم!» دېگەن،
تەڭرىنىڭ ئادالىتى بولماي قالماس!
بىزگىمۇ تاڭ ئاتىدۇ يورۇن ئاتقان،
سايلاردا سۇ ئاقىدۇ يورۇن ئاقان.
تارىخنىڭ ئەڭ ئاداقى ھۆكۈمى شۇ،
بولىدۇ چوقۇم ئازات ئۇيغۇرىستان!».

3ـ قىسىم

ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قۇللۇققا چۈشۈپ قېلىشى

سۆز بېشى

ئۇيغۇر خەلقى 1678-يىلى گۇللەپ تۇرغان مىللىي دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا، 1759-يىلى مانجۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا، 1912-يىلغا كەلگەندە خىتاي جاھانگىرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، 326 يىلدىن بېرى، خۇددى قۇللارا ئوخشاپ، بىر غوجايىندىن يەنە بىر غوجايىننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەلدى. بۇ رەھىمسىز غوجايىنلار ئۇيغۇر خەلقىنى بۇلىدى، تالىدى، ئەزدى ۋە خورلىدى. ئەندى بولسا غوجايىنى ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلماقتا. يەنى خەنزۇلارغا ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىش تەغدىرىگە گىرىپتار قىلماقتا! بۇ خىل تەغدىرگە رازى بولماي، قارشىلىق قىلغانلارنى مىڭلاپ-مىڭلاپ تۈرمىلەرگە سولىماقتا، ئاتماقتا، ئاشكارە ۋە يوشۇرۇن يوللار بىلەن ئۆلتۈرمەكتە.

ئۇيغۇردەك قەدىمىي تارىخقا، يوكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە 20 مىليوندىن ئوشۇق نوپۇسى بار مىللەتنىڭ يات بىر مىللەتكە، يەنە كېلىپ مەنىۋىي جەھەتتىن ئۆزىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان مىللەتكە ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ، دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىشى-بۇ مىللەت ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ پاجىئە. ئىنسانىيەت سىۋىلىزاسىياسى ئۈچۈن ئورنى تولماس چوڭ يوقىتىش! بۇ ھەر قانداق ئادەمنى ئېچىندۇرىدۇ. بۇ رەھىمسىز رېئاللىق بىزنىڭ ئالدىمىزغا «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەن ھەققانىي سوئالنى قويماقتا، بىز بولساق، ئۆز تارىخىمىزنى ئاختۇرۇپ، بۇ سوئالغا جاۋاپ تېپىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىمىز.

بۈيۈك ئاللامە ۋە مىللىي مۇجاھىت ئەلىخان تۆرە ساغۇنىي ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلەر كىتاۋىدا مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

«دۇنيادىن ئۆتكەن ئۇلۇغ فىلوسوفلارنىڭ ئېيتىشىچە، شۇنىڭدەك تارىخىي تەجرىبىلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، قايسى بىر مىللەت ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتىدىن ئاجراپ، ھاكىمىيەت ھوقۇقىدىن مەرھۇم بولۇپ قالىدىكەن، ئىستىلاچى مىللەتلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياسىيا قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىدۇ. دېمەك، مىللىي ھاكىمىيەتتىن ئايرىلىش بۇ ئىنقىرازغا يۈز تۇتقانلىقنىڭ ئالامىتىدۇر. شۇ سەۋەپتىن، ئاڭلىق مىللەتلەر ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مىليونلاپ قۇرۋان بېرىشكە رازىكى، مەھكۇم بولۇپ ياشاشقا رازى بولمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، ھەر بىر مىللەت ئۈچۈن ئىسلامى ئىمانىنى ساقلاپ قېلىش قانداق پەرىز بولسا، ئۆز مىللىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىمراق پەرىزدۇر» («تۈركىستان قايغۇسى»، 38-بەت).

بىزچە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، ياتلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىغا، ئاخىرىدا، بۈگۈنكى پاجىئەلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەپچى بولغان باش جىنايەتچىلەر: ۋەتىنىنىڭ تايىنى يوق، تېنەپ ژۈرگەن تېجىمەل، مىللەتنىڭ تايىنى يوق، خېچىر تۇياق خۇمسىلار-مەھدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەتىمىن غوجا، نەۋرىلىرى مۇھەممەت يۇسۇپ بىلەن ئىسھاق ۋەلىيۇللا غوجىلار، مۇھەممەت يۇسۇپنىڭ ئوغلى ئاپاقغوجا بىلەن ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئوغلى شادى غوجىلاردۇر.

ئۇنىڭدىن قالسا، موشۇنداق مۇرتەدلەرنىڭ ئەل ئىچىگە كىرىپ، ئۈگىلاپ كۆپىيىشىگە، خەلقنى ئازدۇرۇپ، تەرىقەتنىڭ تۇيۇق يولىغا باشلاپ كېتىشىگە، ئاخىرىدا بىر پۈتۈن مىللەتنى «ئىشقىيەچىلەر»، «ئىسھاقىيەچىلەر» دەپ ئىككى پىرقىغا بۆلۈۋېتىپ، ئۆز ئارا ئۇرۇشتۇرۇش ئارقىلىق پۈتۈنسۇرۇك سەئىدىيە دۆلىتىنى ۋەيرانى قىلىۋېتىشىگە بىۋاستە ياردەم بەرگەن سۇلتان ئەھمەتخان، سۇلتان مەھمۇتخان، سۇلتان يولۋاسخانلاردۇر. ئاخىرقى جاۋاپكەرلەر ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئۆز ۋاقتىدا يوقىتىۋەتمەي، مادارا يولىنى تۇتۇپ، دۈشمەنگە كەڭ قورساغلىق قىلغان ئىسمايىلخان ۋە مۇھەممەتىمىنخانلاردۇر. «چىرايىڭنى كۆرەي دېسەڭ، ئەينەككە قارا، خاتالىقىڭنى كۆرەي دېسەڭ، تارىخقا قارا!» دېگەن ئىكەن دانالار. بىزنىڭ تارىخىمىز ئىبرەتلىك ۋاقىئەلەر بىلەن تولغان، شۇنىڭدەك تارىختىن ئىبرەت ئالمىغۇچىلارنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەنمۇ تولغان. تارىختىكى خاتالىقلارنى تەكرارلىماسلىق ئۈچۈن ھەممە نەرسىگە ئىبرەت كۆزىمىز بىلەن قارىشىمىز كېرەك. سىرلىق ساندۇققا سېلىنىپ، ئەسىرلەر پەردىسىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇپ قويۇلغان، تارىخ ئارخىپلىرىنىڭ ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان سىرلارنى ئېچىپ، خەلقى ئالەمگە كۆرسىتىشىمىز كېرەك. كېلەچەك ئەۋلادلارغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن تارىختىكى جىنايەتچىلەرنى سۆرەپ ئەپچىقىپ، خەلقى ئالەم ئالدىدا سازايە قىلىشىمىز كېرەك.

تارىخىي ئەمەلىيات ئىسپاتلىدىكى، قەشقەر غوجىلىرىنىڭ سوكۇكلىرى: مەيلى ئاقتاغلىقلار دەپ ئاتالغان «ئىشقىيە» سۇلوگى بولسۇن ياكى قاراتاغلىقلار دەپ ئاتالغان «ئىسھاقىيە» سۇلوگى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قارا نىيەتلەرنى كۆلاھۇ-جەندىلىرىنىڭ، سەللە ۋە يوڭ چەكمەنلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇشقان بىر توپ سەياسىي سۇيىقەستچىلەر بولۇپ چىقىشتى. ئۇنداق بولسا بۇ غوجا-ئىشانلار زادى كىملەر؟ ئۇلار قاياقتىن چىققان؟ ئۇلارنىڭ مەخسەت-مۇددىئاسى زادى نېمە ئىدى؟ ئالدى بىلەن موشۇ مەسىلىلەرگە توختىلىپ، ئۇلارنىڭ تېگى تەختىنى ئېنىقلاپ ئېلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

ھەزرىتى مۇھەممەت سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسساللامنىڭ زامانىسىدا ھەممە مۇسۇلمانلار پەيغەمبىرىمىزگە ئىتائەت قىلاتتى. ئۇ چاغدا ھېچ قانداق ئىماملار، مەزھەپلەر بولمىغان. پەيغەمبىرىمىزنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا كىمنى خەلىپە (ئورۇنبىسار) قىلىپ سايلاش مەسىلىسىدە، ئەرەپلەر ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىشلار كېلىپ

چىقتى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ نەۋرە ئىنىسى ھەم كۈيوغلى ھەزرىتى ئەلىنى خەلىپە قىلىپ سايلاش، كېيىنكى خەلىپىلىكنى ھەزرىتى ئەلى بىلەن بىبى پاتىمەدىن تۇغۇلغان: ئىمام ھەسەن بىلەن ئىمام ھەسەنلەرگە بېرىشنى تەلەپ قىلغۇچىلار بىر پىرقە بولۇپ، ئۆزلىرىنى «شىئەلەر» (ئەگەشكۈچىلەر) دەپ ئاتاشتى (مۇنداق تەلەپ، «پادىشا ئۆلسە، ئۇنىڭ ئەۋلادى پادىشا بولىدۇ» دېگەن فېوداللىق ئەنئەنىگە ئاساسلانغان ئىدى). ئەرەپلەرنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى بويىچە تۇققانلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئەمەس، ياش ۋە ھۆرمەت جەھەتتىكى ئابرويىغا قاراپ، ئاۋۋال ئابابەكرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆمەر، ئوسمان، ئەلىلەرنى خەلىپىلىككە سايلاشنى تەلەپ قىلغۇچىلار يەنە بىر پىرقە بولۇپ بىرلەشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «سۈننىيلەر» دەپ ئاتاشتى. شۇنداق قىلىپ، مۇسۇلمانلار ئىچىدە بىر-بىرى بىلەن زادىلا چىقىشالمايدىغان ئىككى مەزھەپ پەيدا بولدى. ھەر بىر مەزھەپنىڭ ئۆز ئىمامى، ئۆز جامائىتى مەيدانغا كەلدى. كېيىنىرەك، ئەرەپ دۇنياسىدىكى سەياسىي ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلگەن شەخسىي قارا نىيەتلەر موشۇ مەزھەپلەرنى ئارقا تىرەك قىلىپ، ئىچكى زىددىيەت ۋە كۈرەشلەرنى ئۇۋج ئالدۇردى. مەسىلەن: «شىئەلەر» ھەزرىتى ئۆمەرنى، ھەزرىتى ئوسماننى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشتى. ھەسەن بىلەن ئىمام ھۈسەيىننى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشتى. قىسقىسى پەيغەمبىرىمىزنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئەرەپىستاندا يۈز بەرگەن قانلىق ۋاقىئەلەرنىڭ ھەممىسى دىنىي پەردىگە ئورۇنىۋالغان شەخسىي قارا نىيەتچىلەرنىڭ سەياسىي سۇيىقەستلىرى ئىدى. بۇ ئۇسۇلنى كېيىنەرەك ئىراننىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى قوبۇل قىلىۋېلىپ، ئۆز مەنپىيەتلىرى ئۈچۈن پايدىلاندى. ئۇلار بۇ قۇرالنى ئۆز ئىچىدىكى رەقىپلىرىگە قارشى ئىشلىتىپلا قالماستىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركستان رېگىونىدىكى ئۇيغۇر (تۈركىي) تىللىق مەملىكەتلەرگە قارشى بۇزغۇنچىلىق مەخسەتلىرى ئۈچۈنمۇ پايدىلاندى.

تارىختىن مەلۇمكى، ئىران دۆلىتى بىلەن تۇرانىيە دۆلىتى قەدىمىي زامانلاردىن تارتىپ، يەر-زېمىن تەسىر دائىرە تالىشىپ ئۆز ئارا قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ كېلىشكەن ئىدى. موغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسى زامانىسىدىمۇ ئىران دۆلىتى بۇ ئىمپېرىيا تەركىۋىگە مەجبۇرىي قوشۇۋېلىنغان. بۇنىڭ مىساللىرىنى تارىختىن كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز. ئىرانلىقلار ئەينە شۇ تارىخىي ئۆچمەنلىكنى كۆڭلىدە ساقلىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىككى مىللەت ئىسلام دىنىنىڭ ئىككى مەزھىپىگە ئېتىقات قىلىشىدۇ (ئىرانلىقلار «شىئە» مەزھىپىگە، تۈركستانلىقلار بولسام «سۈننىي» مەزھىپىگە ئەمەل قىلىشىدۇ).

ئىرانلىقلار، قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە، موغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ۋە ئەمىر تىمۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئۆزلىرى ئاجىز ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، تۈركستاندىكى ئۇيغۇر تىللىق دۆلەتلەرگە چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىدى. ئەمىر تىمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ، ئۇششاق سۇلتانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ ئەھۋال ئىرانلىقلارنىڭ قول سېلىشى ئۈچۈن تازا ئەپلىك پۇرسەت يارىتىپ بەردى. «ئەندى ھەرىكەت قىلىدىغان پەيت كەلدى» دەپ ھېساپلىغان ئىران شاھلىرى XV ئەسىردىن باشلاپ تۈركستان ئەللىرىدە بۇزغۇنچىلىق، ئاغدۇرمىچىلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن بۇ ئەللەرگە يۈزلىگەن جاسۇسلارنى تەربىيىلەپ كىرگۈزۈۋەتتى. دىنىي تونغا ئورۇنىۋالغان بۇ جاسۇسلار ناھايىتى سىپايە ھالدا تۈركستاندىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇ جايدىكى يەرلىك خەلق قىزلىرىغا ئۆيلىنىپ، بالا-چاقىلىق بولدى. تاپقان ئەۋلاتلىرىنىڭمۇ، ئۆزلىرىگە ئوخشاش سەياسىي جاسۇسلۇققا ئۆگەتتى... بۇ تۈركستان رېگىونىدا موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىپ، ئۇيغۇر تىللىق خەلقلەر مىللىي مۇستەقىللىكنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان مۇھىم دەۋر ئىدى. غوجىلارنىڭ پەيدا بولۇشى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە دىنىي توس بېرىپ، ۋەزىيەتنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەپرىقىچىلىك سېلىپ، ئىچكى نىزا جېدەللەرنى ئۇۋج ئالدۇردى. ئىرانلىقلار بىلەن تۈركستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى سەياسىي كۈرەشلەر شۇنچىلىك قاتتىق بولدىكى، لازىم تېپىلغاندا ئىران ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ، بۇ كۈرەشلەرگە بىۋاستە ئارىلاشتى. مەسىلەن، ئۆزبەك خانى مۇھەممەت شايبانى خان 1496-ژىلى ئىراندىن تۈركستانغا ئېقىپ كەلگەن «نەقشبەندىيە» سۇلۇكىنىڭ پىرى مەشھۇر شەيخ غوجا ئەخرارىنى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى غوجا يەھيانى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. ئارىدىن 14 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1510-ژىلى قىشتا ئىراندىكى سەفەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ئىسمايىل شاھ تۈركستانغا قوشۇن تارتىپ كېلىپ، مۇرغاپ دەرياسىنىڭ بويىدا بېلغان ئۇرۇشتا مۇھەممەت شەيبانى خاننىڭ قوشۇنلىرىنى قورشاۋېلىپ، تولۇق يوقاتتى. شەيبانى خاننىڭ ئۆزىنى ئەسىر ئېلىپ، ژۇقارقى غوجىلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ تېرىسىنى تۇلۇمچىلاپ سويدۇرۇپ، ئىچىگە سامان تىقتۇرۇپ، ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلمىغان سەفەۋىي شايبانى خاننىڭ باش سۆڭىكىنى ئالتۇن بىلەن قاپلىتىپ، ئۇنى مەي ئىچىدىغان كاسە قىلىۋالدى!

ژۇقۇرىدا نامى ئاتالغان، ئەسلى ئىرانلىق غوجا ئەخرارىنىڭ سەياسىي دامىغا چۈشكەن تۈركستانلىق ئازغۇنلار سەمەرقەنت دۆلىتىنىڭ سۇلتانى، ئەمىر تىمۇرنىڭ نەۋرىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنى خەنجەرلەپ ئۆلتۈرگۈزدى. ئەشۇ مۇرتەدلەرنىڭ تۈركستاندا دۈشمەنلىك ئۇرۇغىنى تەرگەنلىكى تۈپەيلى ئەمىر

تىمۇرنىڭ 5-ئەۋلات نەۋرىسى زەھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر ئۆز نۆۋىتىدە تۈركىستاندا خانىرجەم تۇرالماي، ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ، ئاۋال خوراسانغا، ئاندىن كېيىن ھىندىستان تەرەپكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەينە شۇ مۇرتەدلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى نەتىجىسىدە بىر پۈتۈن تۈركىستان دۆلىتى بىر-بىرى بىلەن زادىلا چىقىشالمايدىغان، ئۇششاق خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگۇ-جېدەللەر توختىماي ئىككى ئەسىر داۋاملاشتى. موشۇ جەڭگۇ-جېدەللەردە ھېساپسىز بىگۇنا خەلق قىرىلدى، شەھەرلەر ۋەيران بولدى، ئېگىلىك ئارقىغا كەتتى، مەدەنىيەت ئىشلىرىدا چۈشكۈنلۈك بولدى...

شەرقىي تۈركىستاندا بولسا، ئەشۇ غوجىلارنىڭ قولى بىلەن سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى يوقىتىلىپ، جۇڭغار قالماقلىرىغا مۇستەملىكە قىلىپ بېرىلدى. ئۇيغۇرلار ئۆز دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، ئۆزىنىمۇ ھىمايە قىلالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئاخىر نەتىجىدە، رۇس ئىمپېرىياسىنىڭ غەربىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشىغا، مانجۇ ئىمپېرىياسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشىغا قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. دېمەك، ئىران ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى تەربىيىلەپ كىرگۈزگەن، سەياسىي جاسۇسلار، غوجا-ئىشانلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ئاخىرقى ھېساپتا تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ زىيىنى، ئۇلارنىڭ دۈشمىنى رۇس ۋە مانجۇ ئىمپېرىيالىستلىرىنىڭ پايدىسى بولۇپ چىقتى.

دېمەك، XV ئەسىردىن كېيىن تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى-ئاپەتلەر، بەختسىزلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەر ئاۋلادى» دەپ ئاتاۋالغان، ئەمەلىياتتا سەياسىي سۇيىقەست بىلەن شۇغۇللانغان، ئەشۇ ناەھلى سوپى-ئىشان، غوجا زادىلەردىن كەلگەن. ئۆزلىرى ئارقىدا تۇرۇپ، ئۇلارنى ئىشقا سالغان ئىراننىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىدىن كەلگەن!

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

ياخشىلاپ ئويلاپ كۆرەيلىچۇ: ئاتالمىش غوجىلار تۈركىستان رايونىغا XV ئەسىردە كېلىشكەن. ئۆزلىرىنى مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى، يەنى «سەيىدلەر» دەپ ئاتاپ، يەرلىق خەلقنى ئالداپ ئۇلارنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلىنىپ، بالا-چاقىلىق بولۇشقان. ئۇلار ئۆزلىرى تۈركىستاندا تۇغۇلغان تۇرسا، ئاتا-ئانىلىرى ئاساسەن تۈركىستانلىق تۇرسا، قانداق قىلىپ، ئەرەپ نەسىللىك مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى بولۇپ قالدۇ؟

مۇھەممەت پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئۆزى ھەدىس-شەرىپىدە: «پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار بىر-بىرىگە قېرىنداش» دېگەن تۇرسا، بۇ غوجىلار نېمە ئۈچۈن بىر ئۇيغۇرنى ئىككى پىرقىغا بۆلۈپ تاشلاپ، بىر-بىرلىرىنى ئۆلتۈرگۈزىدۇ؟ ئەگەر ئۇلار دىنىي زات بولغان بولسا، نېمە ئۈچۈن دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانماستىن، ئۇيغۇر پادىشالىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا شۇنچە تىرىشىپ كېتىدۇ؟ ھەتتا ئاپاقغوجا موشۇ مەخسەتكە يېتىش ئۈچۈن، تىبەتنىڭ مەركىزىگە بېرىپ، ئۈچ ئاي بۇتخانىدا يېتىپ، بۇتلارغا چوقۇنىدۇ، دالاي لامانىڭ ئايىغىنى سۆيىدۇ؟ نېمىشكە ئۇ جۇڭغار قالماقلىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلىرىنى قىرغىزىدۇ؟ نېمىشكە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈستىگە كۇپپارلارنى ھۆكۈمران قىلىپ قويىدۇ؟ موشۇ فاكتلارنى ئويلىغاندا بىز ۋەتەندىشىمىز تارىخ، پەنلەرنىڭ دوكتورى ئىكلىل قۇربانىنىڭ:

«غوجىلار دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان سەياسىي جاسۇسلار!»، دېگەن ھۆكۈمىگە قوشۇلماي ئىلاجىمىز يوق!

بىز تۆۋەندە بۇ غوجىلار ئۇيغۇر تارىخىدا قانداق سەلبىي رول ئوينىغانلىقىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتىمىز. مەرھەمەت تونۇشۇپ چىقىڭ.

20-باپ

سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ۋە ئۇيغۇرستاندا جۇڭغارلار بىلەن غوجىلار ھۆكۈمرانلىقى

§1. ئاپاقغوجىنىڭ خانلىقى ۋە جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ باسقۇنچىلىقى نەتىجىسىدە سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى

سۇلتان ئابدۇللا خانىنىڭ زامانىسىدا غەربىي تۈركىستان (ھازىرقى ئۆزبەكىستاندىن) بىر تۈركۈم كىشىلەر قەشقەرىيەگە كېلىپ، پانا تىپىشقان. سۇلتان ئابدۇللا خان: «بۇ كىشىلەر ئۆزىمىزنىڭ دىن قېرىندىشىمىز ئىكەن» دەپ پانالىق بېرىپ قوينىغا ئالغان. يەر-ماكان بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. شۇ كۆچمەن ئۆزبەكلەرنىڭ ئىچىدە مۇھەممەتيۈسۈپ ئىسىملىق بىر ئىشان بار ئىدى. مۇھەممەتيۈسۈپ غوجىلارنىڭ بوۋىسى ھېساپلانغان «مەخدۇ ئەزەم» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان غوجا قاسانىي دېگەن كىشىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا مۇھەممەتيۈسۈپنىڭ قېرىندىشى ئىسھاق ۋەلىيۇللا غوجىمۇ كېلىپ قەشقەرگە ئورۇنلاشقان ئىدى. بۇ ئىككى غوجىلار خەلقىمىزنىڭ نادانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنى «مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى» دەپ تونۇشتۇرۇپ، قەشقەرىيەدە سوپىزم تەرغىباتىنى باشلاۋەتتى ۋە ھەر ئىككىلىسى ئۇيغۇر قىزلىرىغا ئۆيلەندى.

مۇھەممەتيۇسۇپ ئۆزىنى «ئىشان» مەزھىپىنىڭ پىرى دەپ ھېسابلاپ، ئۆز ئالدىغا مۇرىد توپلاشقا باشلىدى. ئىسھاق ۋەلىيۇللا غوجىمۇ، ئۆز ئالدىغا مۇرىد توپلاپ، «ئىسھاقىيەچىلەر» دەپ ئاتىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئاكا-ئۇكا غوجىلار ئىككى مەزھەپنى پەيدا قىلىپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنى روھانىي جەھەتتىن ئىككى پىرقىگە بۆلۈپ تاشلىدى. بۇ نائىنساپ غوجىلار كۆرۈنۈشتە مەزھەپ كۈرىشى قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمەلىياتتا سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ، ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كويىغا چۈشكەن ئىدى.

مۇھەممەتيۇسۇپنىڭ قەشقەردىكى ئايالىدىن قانايەتۇللاھ، ئانايەتۇللاھ دەپ ئاتالغان ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ئۇ كېيىن قۇمۇل شەھىرىگە بېرىپ، سۇلۇك تەرغىباتى ئېلىپ باردى ۋە مۇرىد توپلىدى. شۇ چاغدا قۇمۇللۇق زۇلەيخا ئىسىملىق قىزغا ئۆيلىنىپ، بۇ ئايالىدىن ھىدايەتۇللاھ ئىسىملىق ئۈچىنچى ئوغلى تۇغۇلدى. ئىسھاق ۋەلىيۇللا غوجىنىڭ بولسا، قەشقەرلىك ئايالىدىن شادى غوجا ئىسىملىق يالغۇز ئوغلى بار ئىدى.

مۇھەممەتيۇسۇپ 1646-يىلى 14 ياشقا كىرگەن ئوغلى ھىدايەتۇللاھنى باشلاپ، 5-6 سوپىلارنى ئارقىسىغا سېلىپ، قۇمۇل دىيارىدىن قەشقەرىيەگە قاراپ، يولغا چىقتى. ئۇ قەشقەرىيەگە كېلىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا، «ئىسھاقىيەچىلەر» تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئاتىسىدىن خېلە تەلىم ئالغان ھىدايەتۇللاھ غوجا ئاتىسىنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، «ئىشقىيە» مەزھىپىنى تەرغىپ قىلىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاستا-ئاستا موشۇ مەزھەپتىكى سوپىلارنىڭ پىرى بولۇپ قالدى. ئۇ خەلقنىڭ ساۋاتسىزلىقىدىن، نادانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى كارامەت كۆرسىتەلەيدىغان «ئەۋلىيا» قىلىپ كۆرسىتىپ، خەلقنى ئالداپ، مال-دۇنيا زىغدى. چېۋىنلەر نىجاسەتكە ئولاشقاندەك، نادان خەلق بۇ كازاپ غوجىنىڭ چۆرىسىگە ۋىلىشۋەردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ مۇرىدلىرىمۇ كۆپىيىۋەردى، مال-دۇنياسىمۇ ئاشتى. ئابرويى ۋە مال-دۇنياسى ئاشقانسېرى ئىشتىھاسى ئېچىلىپ، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقىلى باشلىدى، سوپى-مۇرىدلار دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانماستىن، يەرلىك قىزلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالدى. ھىدايەتۇللاھ غوجا بولسا، ئۆزىگە باش-پانا بەرگەن سۇلتانلىققا كۆز تىكىپ، پادىشالىق تەختىگە خىرىس قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئېشەكتەك نادان ۋە جاھىل سوپى-مۇرىدلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، 1676-يىلى پادىشا ئىسمايىلخانغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. يوشۇرۇن تەييارلانغان مۇرىدلار تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، پايتەخت يەكەن شەھىرىنى قورشاۋالدى. سېپىلنىڭ ئىچىدىكى مۇرىدلار بولسا، ھۇدايەتۇللاھ غوجىنىڭ بۇيرىغى بىلەن سېپىل دەرۋازىسىنى ئىسيانچىلارغا ئېچىپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئىسيانچىلار شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىردى. تۇيۇقسىز ھۇجۇمدا تەسادىپىي غەلىبە قىلغان ھىدايەتۇللاھ سۇلتان ئىسمايىلخاننى تەختتىن چۈشىرىپ، نەزەربەنت قىلىپ قويدى. ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلدى. بىراق، ئۇنىڭ قانۇنسىز سۇلتانلىقى ئۇزاققا بارمىدى. پادىشا جەمەتىدىن كېلىپ چىققان مۇھەممەتئىمىنخان ئەتراپتىكى يۇرتلاردا كۈچ توپلاپ كېلىپ، خەلقنىڭ ھىمايىسىگە تايانغان ھالدا، پادىشالىق تەختىنى تارتىۋالدى. ھىدايەتۇللاھ غوجىنى قوغلاۋەتتى. قەشقەرىيەدىن قوغلانغان ھىدايەتۇللاھ دەرۋىش قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا قاتراپ ژۈرۈپ، ئۆزىگە ياردەم سورىدى، بىراق، ئۇنىڭغا ھېچكىم ياردەم بەرمىدى. ئاندىن ئۇ خوراسانغا باردى، ئۇ يەردىمۇ ھېچكىمدىن ياردەم ئالالمىدى. ئاخىرىدا ئۇزاق يوللارنى ژۈرۈپ، كەشمىر ۋىلايىتىگە بېرىپ، كەشمىرنىڭ سۇلتانى مۇھەممەتخاندىن مەسلىھەت سورىدى. مۇھەممەتخاننىڭ مەسلىھەتى بويىچە، ياردەم ئېلىش ئاماسىدا تىبەتنىڭ مەركىزى لىخاساغا (ھازىرقى لاسا) شەھىرىگە يېتىپ باردى. بۇ 1677-يىلى 1-ئاي مەزگىلى ئىدى. ئۇ ئۆزىنى قەشقەرىيەنىڭ ناھەقچىلىككە ئۇچرىغان پادىشاسى قىلىپ كۆرسىتىپ، دالاي لاماغا ئەرزى-دات ئېيتىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى بايان قىلدى. بۇددا دىنىنىڭ تەلىۋى بويىچە دالاي لاما بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشمەكچى بولغان ئادەم ئالدى بىلەن لاما دىنىنى قوبۇل قىلىپ، 90 كۈن بۇتخانىدا يېتىپ، ئىبادەت قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنى پاكلىشى شەرت ئىكەن. ھىدايەتۇللاھ غوجا بۇ شەرتنى قوبۇل قىلىپ، 90 كۈن بۇتخانىدا يېتىپ، بۇتلارغا چوقۇندى. شۇنداق قىلىپ، بۇرھانغا ۋە دالاي لاماغا سادىق ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلدى. ئاندىن كېيىن دىنىي بايرام كۈنى دالاي لاما چوڭ بۇتخانىغا كەلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇتخانا راھىپلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق دالاي لاما بىلەن كۆرۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئېگە بولدى. ئۇ ئۆزى قەشقەرىيەنىڭ پادىشاسى بولغانلىقىنى، مۇھەممەتئىمىنخان ئۇنى ئاغدۇرۇپ، تەختىنى تارتىۋالغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆزىگە ياردەم قىلىشنى سوراپ، دالاي لامانىڭ ئايىغىغا باش قويدى. لاماغا يالۋۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ياردەم سورىدى. بۇ خۇشامەتچى خۇشامەت قىلىۋاتقاندا، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىپ، بۇ باي ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى دالاي لامانىڭ ئېسىگە كەلدى. دالاي لاما بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قېلىشنى ئويلاپ، شۇنداق دېدى: «مەن ساڭا مەكتۇپ يېزىپ بېرىمەن، سەن ئىلىغا بېرىپ، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ خانى غالدان سېرىن خۇنتەيجىدىن ياردەم سورا، ئۇ ساڭا ياردەم قىلىدۇ». ھىدايەتۇللاھ غوجا دالاي لاما يېزىپ بەرگەن مەكتۇپنى ئېلىپ، چىڭخەي دۇڭخۇئاڭ يولى بىلەن (بىر قالماقنىڭ يول باشلىشىدا) ئىلىغا يېتىپ كەلدى. غالدان سېرىن خۇنتەيجى بىلەن

كۆرۈشۈپ، دالاي لامانىڭ مەكتۇبىنى ئىككى قوللاپ تاپشۇردى ھەم ئۆزىنىڭ ئاساسىي مەخسىتىنى بايان قىلدى.

شۇ زامانىدا جۇڭغار دۆلىتىنىڭ ھەربىي قۇدرىتى ئېشىپ، ئەتراپىدىكى شەرقىي تۈركىستاندىن ئۆزگە يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ ئالغان ئىدى. ئۇ بىپايان ئۇيغۇر زېمىنىنى بېسىۋېلىپ، ھېساپسىز كۆپ بايلىقلارغا ئېگە بولۇشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىدايەتۇللاھ غوجىنىڭ قەشقەرىيەنى جۇڭغار دۆلىتىگە بويسۇندۇرۇپ بېرىش، ئۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزى پادىشا بولۇش توغرىسىدىكى تەكلىۋى، ئۇنىڭغا بەكمۇ ياقتى. ئۇ ھىدايەتۇللاھنىڭ تەكلىۋىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى. 1678-ژىلى باھاردا 120000 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرنى تەييارلاپ، ئۆزىنىڭ ئوغلىنى باش قوماندان قىلىپ، ھىدايەتۇللاھ غوجىنى ئالدىغا سېلىپ، تەڭرىتېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۇيغۇرستانغا ھەربىي تەجاۋۇزنى باشلىدى.

سۇلتان مۇھەممەتئىمىنخان بۇ ئىشرىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئاقسۇدا كۈچلۈك مۇداپىئە ئىستىھكامىنى قۇرۇپ، كېلىۋاتقان دۈشمەننىڭ ئالدىنى توساشقا تەييارلانغان ئىدى. دەل شۇ چاغدا ھىدايەتۇللاھنىڭ بۇيرىقى بىلەن ئۇنىڭ قەشقەر ۋە يەكەندىكى مۇرىدلىرى ئىسيان كۆتەردى. سۇلتان ئىلاجىسىز ئاقسۇدىكى مۇداپىئە لىنىياسىنى تاشلاپ، پايتەخت يەكەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. بوراندەك بېسىپ كېلىۋاتقان قالماق ئەسكەرلىرى مۇداپىئەسىز قالغان ئاقسۇ شەھىرىنى ئوڭايلا بېسىۋالدى. ئۇلار داۋاملىق ئالغا ژۈرۈپ، مارالبېشى، ئۈچتۇرپان، ئاتۇش ۋە قەشقەر شەھەرلىرىنىمۇ ئۇرۇش قىلماي دېگىدەك بېسىۋالدى. چۈنكى ھەممە يۇرتلاردا ھىدايەتۇللاھنىڭ مۇرىدلىرى بار ئىدى. ئۇلار خەلىقنى قارشىلىق قىلماي، «سەيىد ھەزرەتلىرىنى» قارشى ئېلىشقا چاقىرىشتى. ئۇلار قالماق ئەسكەرلىرىگە شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ بەردى. شۇنىڭغا قارىماي، ئەسلى تەبىتى باسقۇنچىلىققا مايىل قالماق ئەسكەرلىرى بارغانلا يېرىدە، ئەسكەرلەر بىلەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. ھۆكۈمەت غەزىنىسىنى، ھەربىي سكلادلارنى، خەلىقنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ تالىدى. قىز-جۇگانلارغا باسقۇنچىلىق قىلدى. قارشىلىق قىلغانلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، ئۆيلىرىگە ئوت قويدى. موشۇ پاجىئەلەرنىڭ ھەممىسىدە ھىدايەتۇللاھ غوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىدلىرى قالماق ئەسكەرلىرىگە ئاكتىپ ياردەم بەردى. تاشقى دۈشمەن جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن ئىچكى دۈشمەن غوجا-ئىشانلار ئۇيغۇر خەلقىنى ئايىماي قىردى، بايلىقلىرىنى بۇلاپ تالىدى، شەھەرلەرگە ئوت قويدى. بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، ئاۋات شەھەرلەر ئادەمسىز خارابىلارغا ئايلاندى!

مۇھەممەتئىمىنخان پايتەخت يەكەندە مۇستەھكەم ئىستىھكام قۇرۇپ، شەھەرنى قەھرىمانلارچە ھىمايە قىلدى. قالماق چېرىكلىرى ھەر قانچە قىلىپمۇ شەھەرنى ئالالمىدى. ئاخىرىدا ھىدايەتۇللاھنىڭ بۇيرىقى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى مۇرىدلار قالماق ئەسكەرلىرىگە شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىرگەن قالماقلار، شەھەردە ئۈچ كۈن ئىنتايىن ۋەھشىيانە قەتلىئام (ئۇمۇمىي قىرغىنچىلىق) ژۈرگۈزدى. ئاچ كۆز قالماق چېرىكلىرى كۆزى كۆرگەننىڭ ھەممىسىنى بۇلاپ تالىدى، ئۆيلەرگە، مەسچىتلەرگە، رەستىلەرگە ۋە سارايلارغا ئوت قويۇپ، كۈلگە ئايلاندۇردى. مۇھەممەتئىمىنخان باشلىق شەھەرنى قوغدىغۇچى جەڭچىلەر دۈشمەنگە تەسلىم بولماستىن، باتۇرلارچە ئېلىشىپ، مەرتلەرچە قۇرۇۋان بولۇشتى! پايتەختنىڭ مۇبارەك تۇپرىقى ئۆز ئېگىلىرىنىڭ قىزىل قانلىرى بىلەن بويالدى. كوچىلاردا، مەيدانلاردا، باغلاردا، قورالاردا ناھەق ئۆلتۈرۈلگەن جەسەتلەر دوگلىنىپ ياتتى. قارشىلىق قىلغۇچىلار تامامەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شەھەر ئىشغال قىلىندى. دۆلەت تامغىسى، دۆلەت غەزنىسى، قۇرال-ياراق سكلادى ۋە باشقا مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسى قالماقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ۋەھشىيانە ھۇجۇمى ھىدايەتۇللاھ ۋە ئۇنىڭ مۇرىدلىرىنىڭ خائىنلىقى نەتىجىسىدە 165 ژىل ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى ژىقىتىلدى. مۇستەقىللىك قولدىن كەتتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زۇلمەتلىك قارا كۈنلىرى باشلاندى. بىراق، ئۇيغۇرستاننىڭ ھەر قايسى يۇرتلىرىدا قارشىلىق ھەرىكەتلىرى يەنە ئىككى ژىل داۋاملاشتى، دۈشمەنلەر پەقەت 1680-ژىلغا كەلگەندىلا ئۇيغۇرلارنى تولۇق بويسۇندۇرالىدى.

§2. قەشقەرىيەدە قالماقلار بىلەن غوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

قالماقلار قەشقەرىيەنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ۋەدىسى بويىچە ھىدايەتۇللاھ غوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى. ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قالماقچە «ئاباق» دېگەن نامنى بەردى. ھاقارەتنى ھار ئالمايدىغان، دۇرۇس-خاتانى ئايرالمايدىغان نادان ئۇيغۇرلار «ئاباق» دېگەن سۆزنى «ئاپاق» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ، ئۇ خائىنغا تېخىمۇ چوقۇنىدىغان بولۇشتى!

قالماقلار ئاپاق غوجىنى ئۇمۇمىي ۋالى قىلىپ، ئۇنىڭ يېقىنلىرى ۋە ئۇرۇق-تۇققانلىرىنى ھەر قايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ھاكىم، قازى قىلىپ تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇلارغا تولۇق ئىشەنمەي ھەر قايسىنىڭ قېشىغا ئۆزىنىڭ قالماق ئەسكەرلىرى بىلەن نازارەتچىلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلارنى ئۇلۇقلاپ «قاراخان» دەپ ئاتاتتى. بۇ نازارەتچىلەر چەكسىز ھوقۇقتىن پايدىلىناتتى. كۆڭلى نېمىنى خالىسا، شۇنى قىلاتتى. خالىغان ئۇيغۇرنىڭ ئائىلىسىگە بېسىپ

كىرىپ، مال-مۈلكىنى تارتىۋالاتتى، قىز-چوكانلىرىنى ئاياق-ئاستى قىلاتتى. يەنە كېلىپ بۇجىنايەتلەرنى ئەشۇ خانىلارنىڭ قولى بىلەن ئورۇنلاتقۇزاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاپاقغوجا ۋە ئۇنىڭ جامەتى باسقۇنچى قالماقلارنىڭ ئىتائەتچان مالايلىرى بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇۋەزىپىنى ساداقەتلىك بىلەن ئورۇنلىدى.

جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ نەيزىسىنىڭ ئۇچى بىلەن يۆلەپ تەختكە چىقىرىلغان ئاپاق غوجا ئۆزى قورچاق پادىشا بولغان 1658-يىلدىن باشلاپ جۇڭغار خانىغا ھەر يىلى 60000 سەر كۈمۈچ پۇل، 60000 دانە ماتا-چەكمەن، 900 نەپەر ياش كۈچلۈك غالچا يىگىت، 900 نەپەر غالچا قىز-چوكانلارنى يىغىپ، جۇڭغار خانىغا ئەۋەتىپ تۇراتتى. بۇلاردىن باشقا 41000 پاتمان بۇغداي، 150 چارەك پاختا، 360 چارەك زىغىر، 300 چارەك قۇرۇق مېۋە يىغىپ، ئەۋەتىپ بېرىشمۇ كېرەك ئىدى. دېھقانلاردىن ئالىدىغان يەر بېجى، چارۋىچىلاردىن ئالىدىغان تۆل بېجى، ھۈنەرۋەنلەردىن ئالىدىغان تاپاۋەت بېجى سودىگەرلەردىن ئالىدىغان تىجارەت بېجى، ئەسكەرلەرنىڭ يەم-خەشەك بېجى، زاكات بېجى دېگەن باجلارمۇ بار ئىدى. موشۇ باج-سېلىقلار خەلقنىڭ ئىلىگىنى شوراپ، كۈن كۆرەلمايدىغان ھالەتكە چۈشىرىپ قويغان ئىدى. موشۇ باج-سېلىقلارنى يىغىشتا غوجىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قەشقەرىيەدە 300دىن ئوشۇق قالماق چېرىكلىرى بىلەن قاراخانلىرى تۇرغۇزۇلغان ئىدى.

ئوردىدىن تارتىپ يېزىلارغىچە بولغان ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ھوقۇقى غوجا-ئىشانلار، سوپى-دىۋانىلەر، بەگكى-قەلەندەرلەرنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلغان ئىدى.

ساھابىلەر بىر كۈنى پەيغەمبىرىمىزدىن «يا رەسۇلىللا! قىيامەت كۈنىنىڭ بەلگۈسى نېمە؟» دەپ سورىغاندا پەيغەمبىرىمىز: «نائەھلى كىشىلەر ئىش بېشىغا كەلگەندە خەلققە قىيەمەت كۈنى بولىدۇ!» دېگەن ئىكەن. غوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا ئەينە شۇنداق بولغان ئىدى.

خام بەگنى چېكىنىۋېلىپ، بېشى ئايلىنىپ كەتكەن بۇ مۇرتەدلەر ئەلنى باشقۇرۇشتا ھېچ قانداق قانۇن-تۈزۈم دېگەنلەرنى بىلمەتتى، خىيالىغا نېمە كەلسە، شۇنى قىلاتتى. موشۇنداق دوزاق ئازاۋىدا قالغان بېچارە ئۇيغۇرلار نېمە قىلىشنى بىلمەي، ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ، ئۇتتۇر كەلگەن تەرەپلەرگە مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كېتىشەتتى. ئۇيغۇرلار ئەشۇ ئېغىر زاماندا پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىغا تېرىقتەك چېچىلىپ كەتتى. چەت ئەللەردە سەرسان-سەرگانداللىقتا ئۆلۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سان ھېساۋى يوق. موشۇ 75 يىل ئىچىدە جۇڭغار ئاق سۆيەكلىرى بىلەن باسقۇنچى چېرىكلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى شۇنچىلىك ۋەھشىلىك بىلەن ئەزدىكى، ئۇنى تىل بىلەن ئېيتىپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس. ئاپاق غوجا باشچىلىقىدىكى ئىنساپسىز ئاھىل غوجىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە سالغان زۇلۇملىرىنىمۇ، تىل بىلەن ئېيتىپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس.

شۇنداق قىلىپ، ئاپاق غوجا خانىلىقى، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ باسقۇنچىلىك ھۇجۇمى نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقى مىللىي دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، ھوقۇقسىز قۇللارغا ئايلىنىپ قالدى. شۇ زاماندا ياشىغان بەزى ئەدىپلەرنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خاتىرلىرىگە ئاساسلانغاندا، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە تۇرپاندىكى يەمشى دېگەن يەردە رەسمىي قۇل بازىرى بولغان ئىكەن. بۇ بازاردا ھەر يىلى نەچچە تۈمەن ئەر-ئايال قۇللار سېتىلىپ تۇراتتىكەن.

جۇڭغارلار بىلەن غوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئۆزلىرىگە سەللا ئىتائەتسىزلىك قىلغان كىشىلەرنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرەتتى. ئۇلار كىشىلەرنى قىيناپ ئۆلتۈرۈشنىڭ 40 نەچچە خىل ئۇسۇلىنى ئويلاپ تاپقان ۋە ئەمەلدە قوللانغان. بۇ ئۇسۇللار بىرىدىن بىر دەھشەتلىك. ئۇلار موشۇنداق دەھشەتلىك ئۇسۇللار بىلەن يۈز مىڭلىغان ئۇيغۇرلارنى قىيناپ ئۆلتۈرگەن!

بۇ قارا قىسمەت تاكى 1753-يىلى غوجا جاھان مۇستەقىللىك جاكالىغانغا قەدەر داۋام قىلدى.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

ژۇقۇرىدىكى بايانلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئاپاق غوجا ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ خائىن، مىللىي مۇناپىق بولۇپ چىقتى. ئۇغۇ 16 يىل غالچىلىق قىلىپ، قىلمىشىدىن ھېساپ بېرىش ئۈچۈن 1694-يىلى ئۇ دۇنياغا كەتتى. بىراق، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن بەختسىزلىك 326 يىلدىن بېرى تۈگىمەي داۋاملىشىۋاتىدۇ. يەنە قانچە يىل داۋاملىشىدۇ تېخي؟!

ئاپاق غوجا سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرىز قىلىنغان 1678-يىلى 9-ئاينىڭ 19-كۈنىدىن باشلاپ، پولات شەيقاۋلىنىڭ خەنجىرى ئاستىدا جان بەرگەن 1694-يىلى 2-ئاينىڭ 10-كۈنىگىچە 15 يىل 5 ئاي قورچاق خان بولۇپ، قالماقلارغا غالچىلىق رولىنى ئوينىدى. ئاپاق غوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ھېيلە-مىكرىدە شەيتانغا دەرىس بېرىدىغان كىچىك خوتۇنى مۇھتەرەم خېنىم « ئاپاق غوجىنىڭ ۋەسىيەتنامىسى» دەپ ئاتالغان يالغان نامىنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، شۇ ئارقىلىق ئاپاق غوجىنىڭ چوڭ ئايالىدىنى تۇغۇلغان ئوغلى يەھيا غوجىنى ئوردىدىن چەتلەشتۈردى. ئۆزىنىڭ تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن ئوغلى ھەسەن غوجىنى «ئىشان پادىشا» دەپ، ئۆزىنى بولسا «خېنىم پادىشا» دەپ ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ، مۈلكى قەشقەرىيەنىڭ خانلىق تەختى ساۋاتسىز، قارا قوساق، بۇزۇق مۇھتەرەم خېنىمنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

مۇھەتەرەم خېنىم ئۆزىگە ئىشەشلىك يۆلەكچى تېپىش مەخسىتىدە جوڭغار خانى تەرىپىدىن مۇلكى قەشقەرىيەنى نازارەت قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن قويۇلغان قاراخان چاغانتاشنى ئۆزىگە رام قىلىپ، ئاستا-ئاستا ئۆزىنىڭ ئوينىشى قىلىۋالدى. ئاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ۋە ئوغلىنىڭ پادىشالىق تەختىنى بىخەتەر قىلىش ئۈچۈن سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرۇپ، يەھيا غوجىنى ئۆلتۈرگۈزدى. ئۇ ئۆزىگە ياقمايدىغان ھەر قانداق كىشىنى جاللاتلارنىڭ قىلىچىدىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق خەلق ئىچىدە «جاللات خېنىم» دەپ نام ئالدى. «جاللات خېنىم» خەلققە زۇلۇم سېلىشتا ئىېرى ئاپاق غوجىدىنمۇ ئاشۇرۇۋەتتى! ھەر قانداق جاللاتنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولمىغاندەك، «جاللات خېنىمنىڭ» ئۆمرىمۇ ئۇزاق بولمىدى. ئۇ 1697-ژىلى 3-ئايدا ئۆزىنىڭ رەقىپلىرى تەرىپىدىن، ئوينىشى قاراخان چاغانتاش بىلەن قوشۇپ، ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىپ قويۇلدى.

قوشۇمچە ماتېرىئال

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

بىز زۇقۇرىدا، سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى ژىقىتىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى قۇللۇققا چۈشىرىپ قويغان باش جىنايەتچىلەر چوڭ-كىچىك غوجىلار دەپ ئېيتقان ئىدۇق، موشۇ ھەقىقەتنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ۋەتەندىشىمىز ئابدۇۋەلى ئەلى يازغان « ئاپاق غوجا» ناملىق ھۆججەتلىك روماندىن بىر نەچچە ئېپىزودلارنى ئەينەن كەلتۈرۈمىز. مەرھەمەت، تونۇشۇپ چىقىڭ.

«...سۇلتان ئابدۇللاخان زامانىدا قەشقەر نايىبى شاھزادە يولۋاسخان ۋەكىللىگىدىكى يەرلىك تەپرىقىچى كۈچلەر بىلەن سۇلتان ئابدۇللاخان ۋەكىللىگىدىكى بىرلىكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. يولۋاسخاننىڭ كەينىدە ئاپاق غوجا باشلىق «ئىشقىيە» مەزھەبىدىكىلەر بار ئىدى. سۇلتان ئابدۇللاخاننىڭ كەينىدە بولسا، «ئىسھاقىيە» مەزھەبىدىكىلەر تۇراتتى.

شاھزادە يولۋاسخان ئۆزىنىڭ ئاتىسى سۇلتان ئابدۇللاخاندىن پادىشالىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئاپاق غوجا بىلەن سەياسىي ئىتتىپاق تۈزدى. «ئىشقىيە» مەزھەبىدىكىلەرنىڭ كۈچى يولۋاسخاننىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. شۇ مەزگىللەردە مۇلكى قەشقەرىيەدىكى: قەشقەر، يەكەن، خوتەن، مەكىت، يېڭىسار، مارالبېشى، ئاقسۇ، ئۇچ، قۇچا، باي، سايرا، كورلا ھەتتا چالىشقا قەدەر بولغان 6 چوڭ شەھەر، 13 كىچىك شەھەردىكى 16000 كەنت قىشلاقتىن، 81000 تۈتۈن تەخمىنەن 600000 ئاھالى «ئىشقىيەچىلەر» سۇلكىدە مۇسۇلمانچىلىق قىلاتتى. ئاپاق غوجا بۇ ئەپلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قەشقەر نايىبى يولۋاسخان بىلەن سۇلتان ئابدۇللاخان ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ئۇ يولۋاسخانغا ئەقىل ئۆگىتىپ، خان ئوردىسىكى بىر نەچچە يامان نىيەتلىك ئادەملەرنى سېتىۋېلىپ، شۇلارنىڭ قولى بىلەن ئۇزاقتىن بىرى سەئىدىيە دۆلىتىگە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئىشەشلىك، ئىختىدارلىق ۋەزىرۇ-ۋۇزرالار، ئەمىرۇل-ئۆمەرالار ۋە بەگۇ-بېگاتلارنى ئابدۇللاخانغا يامان كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ قولى بىلەن ياخشى ئادەملەرنى بىر-بىرلەپ يوقاتقۇزدى. ئۇلارنىڭ نامىدا «قارا خەت» يازدۇرۇپ، بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئابدۇللاخان ئالدىدا ئاشكارىلىغان بولۇپ، ھىيلە بىلەن ئۇلارنى ئىشەنچىسىز ئادەملەر قىلىپ قويدى، پادىشا ئابدۇللاخان بۇ ئىشنىڭ ئالدى-كەينىنى تەكشۈرەپ، ئېنىقلاپ كۆرمەستىنلا، مىرزا تىنىبەگ، ئەمىر ئەيۇپبەگ ۋە سۇلتان ئەلى تاغاي قاتارلىق كىشىلەرنى «ئاسىي» نامى بىلەن جازالاپ چاپتۇرۇۋەتتى. ئارقىدىنلا «قارا خەتنىڭ» تەقىبىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، خوتەن نايىبىغا پەرمان چۈشىرىپ، مۇھەممەت قاسىم باشلىق بەگلەرنى ئۆلتۈرگۈزدى. شۇنداق قىلىپ، سەئىدىيە سەلتەنەتى ئۈچۈن نەچچە ئەۋلادتىن بىرى سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەن كىشىلەر يوقىتىلدى ۋە ئوردىدىن ژىراقلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، بەزىلىرىنى ژىراق يۇرتلارغا پالىدى.

بىراق، «قىڭغىر ئىشنىڭ قىرىق ژىلدىن كېيىنمۇ ئەيىۋى ئېچىلىدۇ» دېگەندەك، ئابدۇللاخان ئاخىرى يولۋاسخان بىلەن ئاپاق غوجىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ، سەلتەنەتنى پارچىلاشتەك ئاسىيلىق ھەرىكەت قىلىۋاتقانلىقىنى سەزدى. دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، شاھزادە يولۋاسخاننى قەشقەرنىڭ نايىبلىقىدىن، يەنە ۋەلى ئەھدىلىكتىن ئېلىپ تاشلىدى، 1666-ژىلى يازدا يولۋاسخانغا قارشى جازالاش قوشۇنىنى ئەۋەتتى. ئابدۇللاخاننىڭ جازالىغۇچى قوشۇنلىرىدىن يېڭىلىپ قالغان يولۋاسخان بىر تۈركۈم ئادەملىرىنى ئېلىپ، پانالىق تىلەپ، جوڭغارىيەگە قېچىپ كەتتى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى بىرىنچى قېتىم قەشقەرىيەگە موڭغۇل ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كەلدى. مىلادىنىڭ 1667-ژىلى يازدا جوڭغار ئەسكەرلىرى بىلەن ئاپاق غوجىنىڭ سوپى-ئىشانلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان بۇ قوشۇن ئابدۇللاخاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى يەڭدى. ئۇلار قەشقەرنى ئىگەللەپ، ئارقىدىن يەكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى.

سۇلتان ئابدۇللاخان ئىنساپسىز ئوغلى يولۋاسخاندىن كەلگەن بۇ دىشۋارچىلىققا چىدالماي، پادىشالىق تەختىنى كىچىك ئوغلى ئابدۇلمۆمىنگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى ھەج قىلىش بانىسى بىلەن سەۋدىيە ئەرەبىستانىغا قېچىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1668-ژىلى 4-ئايدا يولۋاسخان بولۇپ ئاخىرى يەكەن شەھىرىنى ئىگەللەپ، ئىنىسى ئابدۇلمۆمىنى ئۆلتۈردى ۋە سەئىدىيە تەختىنى تارتىۋالدى. 4-ئاينىڭ 13-كۈنى (زۇلھىججەنىڭ 1-كۈنى) يولۋاسخان خان بولۇپ سەئىدىيە تەختىگە ئولتىرىپ، سۇلتانلىق تاجىسىنى كىيدى. ئۇ سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ 11-ئەۋلات پادىشاسى دەپ ئاتالدى. دېمەك، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىر-بىرىگە قارمۇ-قارشى بولغان ئىككى سەياسىي گۇرۇھنىڭ، ئىككى دىنىي مەزھەبنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاخىرى ھالاكەتكە ئېلىپ باردى. يولۋاسخان سۇلتان بولۇپ تەختكە چىققاندىن كېيىن بەكمۇ كۆرەڭلەپ كەتكەن ئىدى. ئارىدىن بىر ژىل ئۆتە-ئۆتمەيلا قەشقەرىيەدە كۆتىرىلگەن خەلىق قوزغىلىڭى بۇ ياللانما سۇلتانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خەلقنىڭ قوللىشى بىلەن ئىسمايىلخان پادىشالىق تەختىگە ئولتاردى. ئىسمايىلخان دانا، ئادىل پادىشا ئىدى. ئۇ مەركەزنىڭ سەلتەنەت سۈرىنى كۈچەيتىش يولىدا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. بەزى مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللاندى. بىراق، قەشقەر غوجىلىرىنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس ماجىرالىرى نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ بۇ تىرىشچانلىقلىرى ھېچ بىر نەتىجە بەرمىدى. قاراتاغلىق غوجىلار بىلەن ئاق تاغلىق غوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى پۈتمەس-تۈگىمەس ماجىرالار ئارقىسىدا دۆلەت مۇنقەرىز بولۇش يولىغا قاراپ ماڭدى...

...سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى ئوت ئىچىدە قالغان ئىدى. مازارلارنىڭ تۇغ ئەلەملىرى ژىقىتىلغان، مەسچىت-خانىقالار ۋەيران قىلىنغان، گۈمبەزلەر ئۆرۈلۈپ، چېقىپ تاشلانغانلىقتىن، كوچىلاردا ئادەم قارىسى كۆرۈنمەتتى. قىسقىسى، بۇ ئەلدە بۇرۇنقىدەك ئاۋاتچىلىق مەنزىرىلەر قالمىغان ئىدى. ھاياتلىقنىڭ ئىزى ئۆچكەندەك، تىرىكلەرنىڭ خاتىرىسىدىن كۆتىرىلگەندەك ئىدى. بۇلاقلار تىنغان، كۆللەرنىڭ سۈيى قۇرىغان، تەبەتتە بار يېشىللىق يوقالغان ئىدى.

...ئالتۇنلۇق مەدرىسىدىكىلەرنىڭ قارشىلىقى تولىمۇ قاتتىق بولغانلىقتىن، جۇڭغار چېرىكلىرى ھە دېگەندىلا ئۇنى تارتىپ ئالالمىدى. «ئوت قويۇپ، كۆيدۈرۈپ تاشلايلى بۇ مۇرتەدلەر ئۇگىسىنى» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى ئاپاق غوجا. بىراق بۆشۈكتۇ غالدان ئاپاق غوجىنىڭ بۇ تەكلىۋىنى رەت قىلدى.

«ياق-دەپ جاۋاپ بەردى ئۇ. ئۇنداق قىلىدىغان بولسام، كۆيىنكىلەر مېنى «نوم بىتىكنى كۆيدەرگەن جاللات» دەپ ئەيىپلىشى مۇمكىن. سۇنى ئۈزۈپ تاشلاڭلار، شۇ چاغدا تەسلىم بولمىغىنىنى مەن بىر كۆرىيچۇ»-دەپ كۆرەڭلىدى غالدان. سۇ ئۈزۈپ تاشلاندى، بىراق بىر ھەپتە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، مەدرىسە ئىچىدىكىلەر ھېچ بىر تەسلىم بولمىدى. جۇڭغار چېرىكلىرى بىلەن ئاپاق غوجىنىڭ سوپىلىرى ئېبزا-يېزىدىكى ئاھالىلارنى تۇتۇپ كېلىشتى. تۇتقۇنلارنىڭ ئەتراپىدا قولىدا قىلىچ-سوتىلارنى تۇتۇشقان جاللات تېلەتلىك چېرىكلەر بىلەن سوپىلار تۇراتتى. ئۇلار ئۆيئىمارەتلەرنى چېقىپ، مەسچىت-خانىقىلارنى بۇزۇپ، ئەپكەلگەن ياغاچ-تاختايلارنى ئالتۇنلۇق مەدرىسىنىڭ تېشىغا دوگىلاشقا مەجبۇر قىلىناتتى.

سىرتتا ئاپاق غوجىنىڭ ۋاقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

«ئېي مۇسۇلمان مۇرىدلىرىم! دەرۋازىنى ئېچىپ تەسلىم بولۇڭلار، قالماق غوجام سىلەرگە ھەرگىز چېقىلمايدۇ. ئەگەر ئېيتقانلىرىم يالغان بولسا، يېگىنىم-زوقۇم بولغاي!»

«ھىدايەتۇللاھ، ئاغزىڭنى ژۇم!-دەپ ۋاقىرىدى مەدرىسى ئىچىدىكى. سەن ئۆزەڭنىڭ بىر قېرىندىشىڭنىڭ قېنىنى ئىچكەن مەلئۇنسەن! سەندىن كەلگەن ۋاپا، سەن باشلاپ كەلگەن قالماق كاپىرلاردىن كەلسۇنمۇ؟ سەن ۋەتەنسىز مۇناپىقنىڭ يامان نىيىتىڭ بىزگە بەش قولدەك ئايان!...

مەدرىسە ئىچىدىكىلەرنىڭ ئاچچىق تاپا-تەنىلىرىگە چىدالمىغان ئاپاق غوجا ئەندى غوجىسى غالداندىنمۇ سوراپ تۇرماي، سوپىلىرىنىڭ قولىدىكى يېنىپ تۇرغان ئوتقاشنى ئالدىدە، ئۆز قولى بىلەن دوگىلانغان ياغاچ-تاختايلارغا ئوت ياقتى...

قاراس-قۇرۇس قىلىپ كۆيگەن ئوت يالقۇنى بىر دەمدىلا پۈتۈن مەدرىسە بىناسىغا تۇتاشتى. ياغاچ-تاشتىن قۇرۇلغان بۇ كاتتا ئىمارەت بىر دەمدىلا ئوت دېڭىزى ئىچىدە قالدى. مەدرىسىنىڭ ھەممە رۇجەك، پەنىرلىرىدىن قاپ-قارا ئىس تۇرۇلۇپ-تۇرۇلۇپ چىققىلى تۇردى. قىپ-قىزىل ئوت يالقۇنى 360 ئۆي-خانىسى بار بۇ ئالتۇنلۇق مەدرىسىسى ئىچىدىكى 2000دەك پانالىغۇچىلىرى بىلەن قوشۇپلا ژۇتۇپ كەتتى.

ئىست ھەممىسى كۆيۈپ تۈگىدى! ئالتۇنلۇقۇم مەدرىسىسى ئىچىدە كۆيۈپ ئۆلگەن 2000 ئادەمنىڭ روھىمۇ قىساسكار ئەرۋالارغا ئايلىنىپ كەتتى مەدرىسىنىڭ كىتاپخانىسىدا ۋە ھوجرىلاردا كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان كىتاپلارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھېچ كىم بىلمەتتى.

...مىلادى 1681-ژىلى 9-ئاينىڭ 21-كۈنى مۇھەممەتىمىنخاننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يەكەن دىيارىدا ئاپاق غوجىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئاھالىلار يەكەن قەلئەسىنى قورشاۋالغان ئىدى. بۇ قورشاش 4 ئايغا سوزۇلدى. قەلئە ئىچىدىكى ئاپاق غوجىنىڭ سوپى-چېرىكلىرى، شەھەر قەلئەسىنىڭ پۇختىلىقىغا ئىشەش قىلىپ، قەلئە دەرۋازلىرىنى چىڭ ېيكىتىپ يېپىۋالغان بولسىمۇ، بارا-بارا ئاچلىق ۋە سۇسىزلىق ئۇلارنى قىينىماقتا ئىدى.

ئاپاق غوجا گەرچە ھىيلى مىكىردە كەمەك قەيىيارغا ئۇستاز، ھەسەت-خۇسۇمەتتە شەيتان-لەئىنگە دەرس بېرەلىسىمۇ، ئامما ئۇ مۇھارىبىيە ئىشلىرىدىن قىلچە خەۋىرى يوق، ئۆمرىدە بىرەر مۆشۈك بىلەنمۇ ئۇرۇشۇپ كۆرمىگەن تولىمۇ قورقانچاق ئادەم ئىدى. ئۇ قەلئە سېپىلىغا چىقىپ، ئەتراپىغا قارىۋىدى، قەلئە ئەتراپىغا تىكىلىپ كەتكەن سان-ساناقسىز چېدىر بارگاھلارنى كۆردى. قەلئەگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭلىرىنى ئاڭلاپ قورقانلىقىدىن پۇت-قولىدا جان قالمىدى.

مۇھەممەتئىمىنخان يەكەن قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاش قارارىغا كەلدى. ئاپاق غوجا مۇھەممەتئىمىنخانىنىڭ سوقۇشماي تەسلىم بولۇش ھەققىدىكى كەسكىن تەلىۋىگە جاۋاپ بەرمەستىن، كەينى-كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزرە ئېيتىپ، يۇمشاق سۆزلەرنى ئېيتىش ئارقىلىق، ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ۋاقىتنى ئارقىغا سوزماقچى ئىدى. ئۇ ئېرەن قابۇرغىدىكى غوجىسى غالدانىنىڭ ئالدىغا چاپار ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى ئاللىبۇرۇنلا مۇھەممەتئىمىنخانىنىڭ چارلىغۇچىلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، قولغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىدىن بىخەۋەر ئىدى. جۇڭغارلارغا ئادەم ئەۋەتكىنىگە ئىككى ئايدەك بولسىمۇ، تا ھازىرغىچە ياردەمگە كەلگەن قالماق قوشۇنلىرىنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەتتى. ئامالسىز قالغان ئاپاق غوجا قالماق شاھىنسى دارچە تۆرىنى ئارىغا سېلىپ، يەكەن قەلئەسىنى مۇھەممەتئىمىنخانغا تاپشۇرماقچى بولدى. بەختكە قارشى قالماق شاھىنسى دارچە تۆرە مۇھەممەتئىمىنخانىنىڭ بارگاھىغا بېرىۋېلىپلا، قايتقىلى ئۇنىمىدى!

جاھاندا ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن يامان ۋەھىمە بولمىسا كېرەك!

«مەغلۇپ بولغان قوشۇنغا بىر قېتىم «ھەي!» دەپ ۋاقىراپ قويۇشمۇ كۇپايە قىلىدۇ-دېگەندەك،دارچە تۆرىنىڭ قايتىپ كەلمىگەنلىكىنى كۆرگەن ئاپاق غوجا ئاللاقاچان بولغىنىدىن پۇتى كۆيگەن توخۇدەك بولۇپ، ھېچ بىر چارە قىلالماي قالدى. ئاخىرىدا ئوغلى يەھيا غوجىنى مۇھەممەتئىمىنخانىنىڭ ئالدىغا چىقىرىپ، ئۆزىگە ھاياتلىق يولى بەرسىلا، خان ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مىلادى 1681-يىلى 9-ئاينىڭ 25-كۈنى ئەتىگەندىن باشلاپلا يەكەن قەلئەسىنىڭ ئالتۇنلۇق، قالغات، خانىقا، تېرەك باغ ۋە مەسقىرە دەرۋازىسى قاتارلىق 5 قوۋۇقتىكى قاراۋۇللار ئېلىپ تاشلاندى. ئاندىن داغدۇغىلىق قەلئەگە كىرىش مەراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇھەممەتئىمىنخان ۋە ئۇنىڭ جەڭچىلىرى پۈتۈنلەي سەئىدىيە ھەربىيلىرىنىڭ فورمىسىنى كىيىشكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ باشلىرىدىكى ئالتۇن قۇبىبلىق پولات دۇبۇلغا، ئۇچىسىدىكى كەشتىلىك خىتاي ئەتلىسىدىن تىكىلگەن ھەربىي تونلىرىنىڭ ئۈستىدىن كىيىۋالغان زىرىھلىق قۇياق-ساۋۇتلىرى، مەيدىسىگە تاقىغان پولات مەيمەنە ئەينەكلەر ئەتىگەنىنىڭ قۇياش نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ، پاقىراپ تۇراتتى...

غالىپ قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا بۇغداي ئۆڭلۈك، ياڭاق سۆڭەكلىك بۇرتۇپ چىققان، كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان، ئېگىز بويلۇق مۇھەممەتئىمىنخان قوموچ قۇلاغلىق ئارغىمىقىدا بەخرامان ئولتىرىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ئالدىدىكى ئىشلارنى ئويلاپ، ئاپاق غوجىنى ئۆلتۈرۈش ياكى تىرىك قالدۇرۇش مەسىلىسىدە ئېنىق بىر قارارغا كېلەلمىدى. ئۇنى ئۆلتۈرىۋېتەي دېسە: «پىرنى ئۆلتۈرگەن قاتىل» دېگەن بەدنامغا قالىدۇ. ئاللانىڭغەزىپىگە ئۇچراپ كېتىشتىنمۇ قورقىدۇ. ئۆلتۈرمەي دېسە كۆڭلىنىڭ بىرىدە ئاپاق غوجا قايتا باش كۆتىرىپ چىقمايدۇ دېگىلىمۇ بولماتتى. ئۇ شەھەرنى ئالغان كۈنى كەچتە ئۆزىنىڭ ئەمىرۇل-ئۇمەرالىرىنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ، كېڭەش چاقىرىشنى قارار قىلدى.

...مىلادى 1681-يىلى 9-ئاينىڭ 26-كۈنى مۇھەممەتئىمىنخان ئاق سارايىنىڭ پولات بىلەن قاپلانغان قۇيما دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا ئەمىرۇل-ئۇمەرا، بەگ-بېگاتلارنىڭ ھەمرالىقىدا ھەيۋەت-ھاشامەتلەر بىلەن يېتىپ كەلگەندە، ئاق ساراي ئالدىدا سوپى-ئىشانلىرى بىلەن قول قوشتىرىپ تۇرغان ئاپاق غوجىنى كۆردى. غوجا ئۈچ قېتىم يۈكۈنۈپ، ئۈچ قېتىم تازىم قىلىپ، خانغا ھۆرمەت بىلدۈردى!

ئۇ موشۇ تاپتا ئاق سارايىنىڭ پەلەمپىيى ئۈستىدە، خۇددى مەھشەرگاھتا تۇرغاندەك، دىر-دىر تىترەپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى دەل موشۇ يەردە سەئىدىيەنىڭ سابىق سۇلتانى ئىسمايىلخاننى ئېرەن قابۇرغىغا سۈرگۈن قىلىش توغرىلىق پەرمان چۈشەرگەن ئىدى. ئەندى ھەممە نەرسە ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. قېنى ئۇ تونۇگۈنكى شانلىق غەلىبە؟! ئۇنىڭ ئۈچۈن ئالەم قاراڭغۇ. ئۈمۈتسىزلىك ۋەھىمى ئىچىدە پۇل-قوللىرى غال-غال تىترىمەتتى. ئۇ مۇھەممەتئىمىنخانغا تەسىر قىلماقچى بولۇپ:

«ئېي، مۇھەممەتئىمىنخان! بۇ تەقدىر ئاخشامدا بىرىنىڭ كۆكسىنى يارقا قىلغان بولسا، ئەتىسى مەلھەم قويىدۇ. بۇ پايانى يوق زامان كىمگە ۋاپا قىلغان؟ شۇڭا مېنىڭ دۆلىتىمگە كىرسىڭىز؟ پېشىمنى چىڭ تۇتۇڭ، ماڭا ئەگەشسىڭىز، چۈنكى ماڭا ئەگەشكەنلەر-خۇداغا يول تاپقۇچىلاردۇر»-دېدى.

مۇھەممەتئىمىنخان ئاپاق غوجىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، غىدىغى كېلىپ مۇنداق دېدى:

«يامان نىيەتلىك ئادەمنىڭ سايىسىمۇ، ئىشتىنىڭ قۇيرىقىغا ئوخشاش ئەگرى بولىدۇ، ھەرگىز تۈز بولمايدۇ. سىز ئەينە شۇنداق يامان نىيەتلىك كىشى تۇرسىڭىز، قانداقچىسىغا سىزگە ئەگەشكۈچىلەر خۇداغا يول تاپقان بولىدۇ؟»

بۇنى ئاڭلىغان ئاپاق غوجا راستىنلا سەراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ رىياكارلىق بىلەن سوقىدىغان يۈرىكىنى ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئىدى.

ئېي، مۇھەممەتىمىنخان—دېدى ئۇ خاننىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ—مېنى راستىنلا كەچۈرمەمسىز؟ مەن سىزنىڭ پىرىڭىز بولغان ئىدىمغۇ!—دېدى يىغلامسىراپ تۇرۇپ.

— دەرھەقىقەت—دېدى مۇھەممەتىمىنخان ئاپاق غوجىغا ئارقىسىنى قىلىپ تۇرۇپ، شەرىئەت ۋە سەلتەنەت قانۇنى بويىچە سىزدەك ئادەملەرنى جازاغا تارتىش كېرەك ئىدى. بىراق بىز بۇ ئىشنى ھازىر قىلمايمىز. ئاماشەرت شۇكى، سىز بۇ دىياردىن دەرھال چىقىپ كېتىڭ، مەڭگۈ قايتىپ كەلمەڭ! ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ ئەندى سىزنى كۆرەرگە كۆزى يوق!

رەھمەت، مەن سىزنىڭ مېنى ئۆلتۈرمىگەن بۇ شەپقىتىڭىزنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمەن! دېدى ئاپاق غوجا ئۆزىنىڭ ھايات قالغانلىقىغا خوشال بولغان ھالدا.

ئاپاق غوجا يەكەن دىيارىدىن قوغلانغاندىن كېيىن ئىلىبالىققا كەتمەكچى بولۇپ، ئۇدۇل قۇرۇق ئۈجۈم يولىغا قاراپ ماڭدى. ئۇ يولدا ئاتلىق كېتىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ مۈلكى قەشقەرىيەدىكى پۈتكۈل ھاياتىنى باشتىن-ئاخىر بىر قۇر ئەسلەپ چىقتى. ئۆزىنىڭ بۇ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى، سەرسان بولۇپ باشقا يۇرتلارغا باش ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئويلىغىنىدا، كۆڭلى بۇزۇلۇپ، يىغلاپمۇ ئالدى.

ئىلىبالىق، ئېرەن قابىرغا غالدان بوشۇكتۇ خاننىڭ ئوردىسى. شۇ كۈنى غالدان خان ئۆزىنىڭ چېدىرىدا مەسلىھەتچىلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتارغان ئىدى، بىر تورغاۋۇت كىرىپ:

ئۇلۇق خان! ئىشىك ئالدىدا ئۆزىنى «ساغان زالىك» دەپ ئاتىغان بىر خوتۇن باخشىسى مۈلكى خوتۇنىستاندىن كەلدىم، خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشەتتىم دېدۇ—دەپ خەۋەر قىلدى. غالدان ئۇنىڭشىغا دەرھال كىرسۇن دەپ ئىجازەت بەردى. ھەيەل قىلمايلا ھېلىقى تورغاۋۇت ئۇچىسىغا تەيلەسۇن ۋە ئۇنخەنلىك پېقىرلار كىيىمىنى كىيىۋالغان ئاپاق غوجىنى چېدىرنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىردى. ئاپاق غوجا:

ئەي، بېيشاۋكەتى خان ئالىيلىرى!—دەپ ئەرىز قىلدى، غالداننىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ، يىغلاپ تۇرۇپ—سىنىڭ ھوزۇرۇڭغا كېلىشىمدىكى سەۋەپ، مۈلكى خوتۇنىستاندا سىنىڭ قالماق سەلتەنەتىڭگە قارشى غالىيان كۆتەردى. سەن ۋە سىنىڭ غالىپ قەھرىمان قوشۇنىڭ ئۇ يەرلەردە ئورناتقان تەرتىپ-تۈزۈملەر پاچاقلاپ تاشلاندى. مۇھەممەتىمىنخان دېدىغان بىر گەدەڭكەش ساڭا قارشى تىغ كۆتىرىپ چىقتى. سەن ھەر قايسى شەھەرلەرگە باسقاق قىلىپ قويغان قاراخان-شاھىنەلىرىڭنى قوغلاپ چىقىرىپ، سىنىڭ بۈيۈك خاقانىتىڭغا قارشى ئىسيان ناغرىسىنى چالدى. بۇ غەلىيان ئىسيانىدا ئۆلتۈرۈلگەن قالماق قاراخان-شاھىنەلەرنىڭ خۇن قىساسىنى ئېلىش، سىنىڭ مۇقەددەس بورچۇڭدۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن دەرھال قەشقەر مۇزاپىتىگە باھادىر لەشكەرلىرىڭنى ئاتلاندۇرغايسەن. خۇدايى تائالا ساڭا جەننەتتەك نۇسرەت ئاتا قىلغاي، سېنى جاھاندا ھەممىدىن غالىپ قىلسۇن!—دېدى.

ئەي، ساغان زالىك!—دېدى غالدان—بىز سان-ساناقسىز باھادىر لەشكەرلىرىمىزنىڭ قېنى ۋە جېنى ھېساۋىغا، خوتۇنىستاننى ئىشغال قىلىپ، ساڭا ئېلىپ بەرگەن ئىدۇق. ھالا بۈگۈن بەش يىل ئۆتە-ئۆتمەيلا تەختۇ-بەختىڭ ۋە بار ۋۇسلىڭدىن ئايرىلىپ، بۇ يەرگە كەپسەن، ئەسلىدە بىز ئۇ يەرگە سېنى ئەمەس، بەلكى سېنىڭدىن قابىلىيەتلىكرەك بىرىنى نائىپ قىلىپ قويغان بولساق، ياخشى بولاتتىكەن. خەير، بىز ئەسكەر چىقىرىشقا ئالدىراپ كەتمەيلى، ئەلچى ئەۋەتىپ، نېمىشقا فرامىنغا ئەمەل قىلمىغانلىقىنى مۇھەممەتىمىنخاندىن سوراپ باقايلى. ئاندىن بىر نېمە دېيىشكىمۇ ئۈلگىرىمىز!

غالدان سۆزىنى تۈگىتىپلا، قولىنى سىلكىدى. بۇ ئۇنىڭ «ئەندى گەپ تۈگىدى، چىقىپ كەتسەڭمۇ بولىدۇ» دېگىنى ئىدى. ئاپاق غوجا نائىلاج كەينىچە شوخشىغان پېتى چېدىردىن چىقىپ كەتتى.

ئاي-كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىن، ئاپاق غوجا غالدان خاننىڭ ئالدىغا يەنە كىردى.

ئېي، غالدان بېشەۋكەتى ئالىيلىرى!—دېدى ئۇ.— ئەلھال مۈلكى خوتۇنىستان خەلقى 7 ياشتىن 70 ياشقىچە مۇھەممەتىمىنخان ئۈچۈن جان-پىدا بولماقتا. مابادا پادىشانىڭ پۇخارىغا ئىشەنچى ۋە پۇخرانىڭ پادىشاغا ھىمايىسى بولسا، ئۇنداق شەھەرگە بىر بېگانىنىڭ قول سېلىپ، بويسۇندۇرۇپ، مەخسىتىگە يەتكىنى ھېچ قاچان بولغان ئەمەس. شۇڭا بۇزرۇقلار «مۇۋاپىيەقىيەت بار جايدا دۆلەتمۇ بار، دۆلەت بار يەردە مۇۋاپىيەقىيەتمۇ بولىدۇ» دەپ ئېيتقان. شۇڭا مۈلكى خوتۇنىستاننى ئەندى نەيزە، قىلىچ، گۈرزى بىلەن بويسۇندۇرۇشىڭىز ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. پەقەت ھېيلە-نەيرەڭ بىلەنلا بويسۇندۇرۇش مۇمكىن!

ساغان زالاڭ، سىنىڭ قانداق ئۇبدان تەدبىرىڭ بار؟—دېدى غالدان ئۇنىڭ سۆزىگە ئانچە ئىشەنمەي.

بىلەمسىز—دېدى ئۇ—بىز ئۇيغۇرلاردا «قۇش يېگىلىپ، تورغا چۈشەر، ئادەم يېگىلىپ قولغا چۈشەر» دېگەن بىر ماقال بار. سىزنىڭ لەكمىڭ-لەكمىڭ غالىپ قوشۇنلىرىڭىز يېڭەلمىگەن مۇھەممەتىمىنخاننى مەن مۇشۇ ئۈچ ئىلىك ئۇپىرىماس تىلىمنى ئىشقا سېلىپ، يېڭىۋېلىشىم مۇمكىن!

ساغان زالىك—دەپ كۈلدى جوڭغار خانى غالدان، ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەي.—بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن؟

ئېي، بېشەۋكەتى خان ئالىيلىرى!-دېدى ئاپاقغوجا ئەستايىدىللىق بىلەن كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكى ئىنتىقام تەسەۋۋۇرىنىڭ تاتلىقلىقى ھەر قانداق ئازاپ-ئوقۇبەتنىڭ ئاچچىقىنى بېسىپ چۈشىدۇ. خاتىرجەم بولغايسىزكى، مەن بىرمۇ لەشكەر ئىشلەتمەي ياكى بىر پايمۇ ئوق ئاتماي تۇرۇپ، مۈلكى خوتەنستاننى سىلىگە ژىللىق ئۆلپان سېلىقنى تولۇق تۆلەيدىغان قىلىپ بېرىمەن، ھېم-گەپ!- دېدى. ئۇ قالغان ئىشلارنى غالدان بىلەن پۈتۈشۈۋالغاندىن كېيىن ئېرەن قابۇرغىدىن چالىشقا قاراپ، يولغا چىقتى. ئۇ چۆللەرنى كېزىپ، تاغلاردىن ئېشىپ، ۋادىلاردىن ئۆتۈپ، ئاخىر مۈلكى قەشقەرىيەگە يېتىپ باردى.

مىلادى 1682-ژىلى 9-ئاينىڭ 3-كۈنى.

مۇھەممەتىمىنخان ئاپاق غوجىنى ئاق سارايدا قوبۇل قىلدى. ئاپاق غوجا ئۈستىگە ئاق تەيلەسۇن ۋە تەختەۋۇل خەنەكلىك شەيخ كىيىمىنى كىيىۋالغان بولۇپ، قولىدا گويا ئۆزى قىلماقچى بولغان ھىيلە-نەيرەڭلەرنىڭ ھېسابىنى قىلىۋاقاندەك، ئېغىر تەسۋىسىنى تۇتۇۋالغان ئېدى. ئۇنىڭ بۇ سالاپىتىنى كۆرگەن ھەر قانداق بىر كىشى ھەزرىتى خىزىر ئىرىكلىك سۈيىنى ئىچىپ، زېرىكىپ كەتكەنلىكتىن، تۇران زىمىنىغا ئىستىراھەتكە كەلگەن ئوخشايدۇ-دەپ قالاتتى.

ئۇ تەختتە ئولتارغان مۇھەممەتىمىنخانىنى كۆرگىنىدە، پايىپتەك بولۇپ، تازىم قىلىش ئۇچۇن ئىلىپتەك قەددىنى دالدەك ئەگدى.

خان ئۇنىڭدىن: «ھەزرىتىم، نەمە ۋەجىدىن مونۇ يەرگە كەلدىڭىز؟ دەپ سورىدى.

مەن بىر بېچارە زاھىدمەن-دېدى ئاپاق غوجا سۆز باشلاپ، -ئەسلىدە، ئۇلۇق تەڭرىدىن باشقا ھېچ قاياشىم يوق ئېدى. قالماق خانى كىلىپ، پىتنە-ئاداۋەت، نىزا تەپرىقات ئوتىنى شۇنداق ئۇلغايتتىكى، ئەلنىڭ تۇرمۇش مەيشىتىدىن ۋە تىرىكچىلىكتىن ئالىدىغان ھۇزۇرھالاۋىتىم بۇزۇلدى. بەس، قان تۆكمەك بىزگە جايىز ئەمەستۇر. بۇ دۇنيا ھېچ كىمگە ۋاپا قىلغان ئەمەس. مەن قالماقتىن ۋاپا ئىزدەپ تولىمۇ خاتا قىلغان ئېكەنمەن. ئەندى قېيىغاندا ئىستىقامىتتە بولاي دېگەن ئوي بىلەن سىزنى كۆڭلۈم خالاپ، قايتىپ كەلدىم. سىزگە خۇدايى ھەمرا بولماق، ئاجىزەڭىزنى ئەمرىمگە ئالماق، ماڭا خۇدايى زاھىر بولدى-دېدى ئاپاق غوجا.

ھەجەپكى-دېدى مۇھەممەتىمىنخان ئاپاق غوجىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن-قالماقلىرىڭىزنى بۇ ئەلگە باشلاپ كەلگەن ھەزرىتىم، ئۆزىڭىز ئەمەسمىدىڭىز؟ ھالا بۈگۈن ئۇلاردىن كۆڭلىڭىز قالغىنى نېمىسى؟

ھەي، خان ئالىيلىرى، بۇ سۆزىڭىز تامامەن راست. مەنمۇ راستىنى ئېيتسام، بۇ ئەلگە قالماقلارنى باشلاپ كېلىپ، تولىمۇ خاتا قىلغان ئېكەنمەن. شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ ئىككى ئالەملىك قارا يۈز بولدۇم! قاچانكى بۇ يەرگە قالماقلار كەلدى، بۇ ئامانلىق ۋىدالاشتى، ئۇنىڭ ئورنىغا يامانلىق ئالمىشىپ، ئەۋج ئالدى. ھەددى-ھېسابسىز غەم-قايغۇلار پەيدا بولدى، بالايى-ئاپەتلەر يۈزلەندى...

بۇ مەككار ئاپاق غوجا ئۆزىنىڭ ئەپسانىسىنى سۆزلەپ، مۇھەممەتىمىنخانىنىڭ روشەن كۆزلىرىنى غاپىللىق ژىڭنىسى بىلەن تىكمەكتە ئېدى. ئۆزىنىڭ يالغان ئاھلىرى بىلەن تەخت ئاستىدىكى داق يەردىن چاك-تورائىلار چىقارماقتا ئېدى. ئوتلۇق تىنىقلىرىدىن توختىماي شولا چىقىرىپ، ئىس-تۈتەكلەر پەيدا قىلماقتا ئېدى. ئۇ سۆزمەنلىك بىلەن كۆپلىگەن دەلىللەرنى كەلتۈرۈپ، ئاخىرىدا سادە خانىنى قايىل قىلدى.

ھەزرىتىم بولسا، بىز قول بەرگە قۇتبىل ئەقتابى ھىدايەتۇللاھ پىرىمىزدۇر!-دېدى مۇھەممەتىمىنخان. نەسەپتە بارچە سۇلتانلارنىڭ پادىشاھىدۇرسىز، تەرىقەتتە ھەممە مەخپىي سىرلارنى ئاچقۇچىدۇرسىز. سىز بىز بىلەن تۇققان بولۇشنى خالاپسىز، بۇ ئىشقا خوشال بولماقتىن باشقا جاۋابىمىز يوق. بۇزرۇقلار «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار»-دېگەن. شۇڭا بىز ھەم شەرىيەگە كىرمىگىمىز كېرەك، بولمىسا ئەلنىڭ قېنىغا ئورۇنسىز زەمىن بولۇپ قالىمىز. پارچىلىنىش بۇ ئەلنى ۋەيران قىلدى. ئەندى ئەھدى پەيمانلاشساق، تەرىقەت ۋە سەلتەنەت ئادالىتى بىلەن مەملىكىتىمىز ئاۋاتلاشسا، ھەجەپ ئەمەس.

ئاپاق غوجا مۇھەممەتىمىنخانىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، كۆڭلى تەسكىن تاپتى.

ئۇلۇغلار «ھىيلە-مىكىر ئوقۇنى دوستلۇق ياسىغا سېلىپ ئاتساڭ دەل تېگىدۇ»-دەپ بېكار ئېيتىشمىغان دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە. ئامما ئۆزىنىڭ خوشال بولغانلىقىنى زادىلا چاندۇرمىدى. ئۇ خان بىلەن خوشلىشىپ، شاھىنشىڭدىن چىقىپ كەتتى...

باياتىن ئاپاي غوجا بىلەن خان ئوتتۇرىسىدىكى سۆزبەتكە قۇلاق سېلىپ جىم ئولتارغان قەشقەر ھاكىمى مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ مۇھەممەتىمىنخانىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، بىر ئەندىكىتىدە ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى ۋە:

ھەيھات! ھەيھات! خان ھەزرەتلىرى، سەلتەنەت ئىشىدا دىنىدىن، ئاخىرەتتىن ئۆز ئۆرۈپ، قوۋم-قېرىنداشلىرىنىڭ مېھرىنى دۇنيانىڭ پۈچەك پۇلىغا ساتقان ئەشۇ تۈزكور بىلەن ئەھى پەيمانلىشىش ئۆزىمىزنى ھالاكەت گىرداۋىغا ئىشتىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ! سەلتەنەت شېرىنلىكىنى كۆتەرمەيدۇ! كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئول ئاپاق سىلىنى ھىيلە بىلەن ئۆزىگە جەلىپ قىلىۋالدى. غاپىل بولمىغايلا،

بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئاگاھ بولغايلىكى، ئاقىللار ئۆزلىرىنى دۈشمەننىڭ ھىيلە-مىكرىدىن ياخشى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. چۈنكى، ھەر قانداق بىر دۈشمەن بىرەر سەۋەپ بىلەن ئەسلىدىكى دۈشمەنلىك ھالىتىدىن ئۆزگەرگەن بولسا، ئۇ بەرى بىر يەنە ئەسلىگە قايتىپ، دۈشمەنلىكىنى قىلماي قويمايدۇ.

شۇ چاغدىكى قاراشقا ئىتتىپاق بويىچە، مۇھەممەتئىمىنخانمۇ «ئاپاق غوجىغا قول بېرىپ مۇرىت بولسا، ھەر قانچە گۇناھلىرى بولسىمۇ ساقىت بولۇر. ئىنسان سۈلۈككە كىرسە، ئورۇن مەرتىۋىسى زۇقۇرى بولغاي. ئاللانىڭ زاتىغا ئۇلۇشۇر، ئەبەدىيلىشۇر. شۇڭا، موشۇ يول بىلەنلا خۇداغا يېقىنلىشىش مۇمكىن، ھىدايەتۇللاھ، ئاللانىڭ ئەمرى بويىچە مۆمىنلەرگە پى-ئۇستاز بولۇش ئۈچۈن كەلگەن ئەۋلىيادۇر. پىر-پەيغەمبەر رەسۇلۇللاھ بىلەن ئوخشاشتۇر...» دەپ قاراتتى. ئۇنىڭ نەزەرىدە ھىدايەتۇللاھ ئىشان-ئاپاق غوجىغا قېيىنئاتا بولۇپ، خۇدايى ھەمرالىق مەرتىۋىسگە ئېرىشىش-سەمدلىك شارايىتىگە ئېرىشىشتىكى بىردىن-بىر يېقىن يول بولۇپ ھېساپلىناتتى. شۇڭا، ئۇ مىرزا مۇھەممەت شاھبەگنىڭ چىن ژۇرىگىدىن چىقىرىپ، كۆيۈنۈپ ئېيتقان سەممىي نەسىھىتىگە قۇلاق سالماتتى، ئەلۋەتتە!

ئاخىر مۇھەممەتئىمىنخان قىزى مۆھتەرەم خېنىمنى ئاپاقغوجىغا نىكالاپ بەردى. ئاپاق غوجىمۇ دەھرى ھاكىمىيەت تەمەسىدىن ۋاز كېچىپ، پەقەت جۇمە خۇتبىسىدىلا جامائەتكە ئىماملىق قىلىدىغان، باشقا چاغدا بولسا، ھەزرەتتىكى ئىتىكاپىتا ئولتىرىدىغان بىر كۈن مەسنەۋىي خارابىتتىن مەسىلە-مەرۇپ قىلىدىغان بولدى. ئۇلار ئەينە شۇنداق ئەھد-پەيمان قىلىشىپ، قىلىشىم تۈزۈشتى. مۇھەممەتئىمىنخان بىلەن ئاپاق غوجا ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بۇ كېلىشىمنى تارىخچىلا: «جۇمە كۈنى شەھەرنى شېرىك سوراش كېلىشىمى» دەپ ئاتاشتى...

مىلادى 1682-ژىلى 12-ئاينىڭ 17-كۈنى جۈمە كىرچىسى، يەنى مۇھەممەتئىمىنخان بىلەن ھىدايەتۇللاھ ئىشان ئوتتۇرىسىدا ئەشۇ «كېلىشىم» تۈزۈلۈپ، 21-جۈمە كىرگەن كېچىسى، ئېغىر ياتقۇ مەھەل...

ئاي ئولتىرىپ بولغان ئىدى. ئەتراپنى قاپ-قارا زۇلمەت قاپلىغان بولۇپ، ئەتراپتا جېسەكچىلەرنىڭ تاقىلداقلىرىنى تاقىلدىتىپ، «ئەل ئامان!» دەپ ۋاقىرىشىپ قويۇشقان ئاۋازلىرىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، ئەتراپ جىم-جىت ئىدى. ئاق ساراي قوۋۇقلىرىدىكى ساقچىلارمۇ غەپلەت ئۇيقىسىغا پاتقان ئىدى. بۇ چاغدا ئېگىز قورغان تېمىدىن بىر تال ئاغامچا پەسكە تاشلاندى. بىر ئادەممۇ ئاغامچىغا ئېسىلىپ، ئوردا ئىچىگە چۈشتى، ئارقىدىنلا ئېگىز سېپىلنىڭ ئۇ يەر-بۇ يەرلىرىدىن ئاغامچىغا ئېسىلىپ، ئوردا ئىچىگە چۈشۈۋاتقانلارنىڭ قارىسى كۆرۈندى. بۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئاق سۈرۈپتىن كىيىم كىيىشكەن، يۈزىنى ئاق لاتا بىلەن ئوراۋېلىشقان ئىدى. ئۇلار بەمىنى گۆرستانلىقتىكى ئەرۋاھلارغا ئوخشاش تولىمۇ سۈرلۈك كۆرۈنەتتى. بۇ كىشىلەر بىر دەم كۇسۇرلاشقاندىن كېيىن ئۇدۇل مۇھەممەتئىمىنخاننىڭ خاپگاھىغا قاراپ، شىپقاپ كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭدىن ئۇلار ئوردىنىڭ ئەھۋالىدىن پىششىق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس ئىدى.

كىم بۇ؟-دەپ سورىدى خابگاھ خىزمەتچىسى ئۇيقۇچىلىقتا كۆزلىرىنى ئۇگىلاپ ئېچىپ.

بىز-دەپ جاۋاپ بەردى كېلىۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدىن بىرسى، خىزمەتچى كېزەك ئالمىشىدىغانلار كېلىۋېتىپتۇ دەپ خاتىرجەم بولدىدە، ئانچە ئېرەڭ قىلمىدى. «بىز»-دەپ قاۋاپ بەرگەن ھېلىقى كىشى يېنىدىكىلەرگە ئىشارەت قىلىۋىدى، پىچاق تۇتقان نىقاپلىق ئىككى ئادەم ئېتىلىپ كېلىپلا، خىزمەتچىنى بوغۇزلاۋەتتى. ھېلىقى خىزمەتچى بىر خىقىراپلا جىم بولدى. نىقاپلىق ئادەملەر خابگاھنىڭ ئىشىگىنى يېنىك تىرىقلاتتى. ھەرەمنىڭ ئىچىدىكى خىزمەتكارلارنىڭ بىرى ئىشىكنى ئېچىشىغىلا، بۇ ئادەملەر خاپگاھنىڭ ئىچىگە يوپۇرۇلۇپ كىرىپ، چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال دېمەستىن، ئالدىغا ئۇچرىغانلا ئادەمنى قوينى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ تاشلاۋەردى.

مۇھەممەتئىمىنخان بۇ چاغدا تاشقىرى خانىدىكى ئوپۇر-توپۇرنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتكەن ئىدى. كىمسەن؟-دەپ ۋاقىرىدى، ئىشىك ئالدىدا تۇرغان يوچۇن بىر ئادەمنى كۆرۈپ، ئۇ بىردىنلا سەگەكلەشتى. «پاسىبان! ھاي، قايسىڭ بار؟»-دەپ توۋلىغىنىچە، تەھىيە ئاستىدىكى خەنجەرنى قولىغا ئېلىۋالدى. ئېھلىقى ئېگىز بويلۇق يوچۇن ئادەم جاۋاپىمۇ بەرمەستىن، مۇھەممەتئىمىنخاننىڭ ئۈستىگە تاشلاندى. بۇ چاغدا مۇھەممەتئىمىنخان قولىدىكى خەنجەرنى، شىلتىپ ئۈلگۈرۈۋىدى، ھېلىقى ئادەم يان تەرەپكە داجىۋالدى، شۇنداق قىلىپ، زەربىدىن ئامان قالدى. ئۇ چاققانلىق بىلەن مۇھەممەتئىمىنخاننىڭ خەنجەر تۇتقان قولىنى بېغىشىدىن چىڭ قاماللاپ تۇتۇۋالدى. ھەر ئىككىسى تىركىشىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ھېلىقى ئادەم: «ھاي، موللا ساقى، موللا ساقى!»-دەپ ۋاقىرىدى. مۇھەممەتئىمىنخان ئىشنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى دەرھال چۈشەندى، ئۆزى ئېلىشىۋاتقان دۈشمەن، ئاپاق غوجىنىڭ موللا باقى دېگەن جاللاتى ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىپ بىلدى. «ھە، ئىش ئەسلى مۇنداق ئىكەندە» دېگەن ئەلەملىك بىر خىيال ئۇنىڭ بېشىدىن غىل-پال ئۆتتى. لەنىتى ئاپاق ئاخىرى تۈزكورلۇقنى قىپتۇدە، ئۇنىڭ خىيالى ئاياقلاشماي تۇراتتى، شۇ ئەسنادا يەنە بىر نىقاپلىق ئادەم ژۇگۇرۇپ كېلىپ، قولىدىكى خەنجىرىنى مۇھەممەتئىمىنخاننىڭ ھەلقۇمىغا سۇرۇپلا، كاللىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى، موللا ساقى ئۇنىڭ قولىنى قويۇپ بېرىپ، بىر تېپىپلا ئۇنى يەردىكى گىلەمگە ياتقۇزۇۋەتتى.

مۇھەممەتئىمىنخاننىڭ كۆز قارىچۇغى ئالىيىپ ئولتىرىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ پۇت-قوللىرى گىلەم

ئۈستىدە قالايمىقان تېپچەكلەپ، بىر-ئىككى پۇت ئاتقاندىن كېيىن قىمىر قىلماي، جايىدا يېتىپ قالدى. شۇ كۈنى كېچىسى مۇھەممەتئىمىنخاننىڭ كۆيۈغلى، ئۆزى قول بەرگەن پىرى ھىدايەتۇللاھ ئىشان ئاپاق غوجا ئەۋەتكەن پىچاقچى سوپىلار مۇھەممەتئىمىنخاننى ۋە ئۇنىڭ ئۈچ پەرزەندى، ئىككى مېھمىنى، 19 مۇلازىم خىزمەتكارلىرى بولۇپ، جەمى 25 ئادەمنى مۇشۇنداق ۋەھشىلەرچە سويۇپ تاشلاتتى!

موللا باقى بىلەن موللا ساقىلار ئاق سارايغا باشلاپ كىرگەن ئاقتاغلىقلار مەزھىبىدىكى بۇ قاتىللار ئاپاق غوجىنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە، بۇ قانلىق ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن، ئاق سارايغا ئوت قويۇۋەتتى. پاراسلاپ يېرىلىۋاتقان ئاۋازلار ئارىسىدا ئاندا-ساندا ئادەملەرنىڭ «قۇتقۇزۇڭلار!» دەپ ۋاقىراشقان نالە-پەرياتلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. ئامما ئاق سارايىنىڭ ئەتراپى ئاپاق غوجىنىڭ سوپىلىرى تەرىپىدىن مەھكەم قامال قىلىۋېلىنغان بولغاچقا، سىرتتىن ھېچ كىممۇ كىرەلمەتتى، ئىچىدىن ھېچ كىممۇ چىقالماتتى. شۇنداق قىلىپ، ئوت كەتكەن بۇ جۇمە كېچىسى 12 ئەۋلات سەئىدىيە سۇلتانلىرىنى ئاخىرەتكە ئۇزاتقان بۇ ئاق ساراي ئاخىرقى سۇلتان مۇھەممەتئىمىنخاننىمۇ مۇشۇنداق پاجىە ئىچىدە ئاخىرەتكە ئۇزىتىپ قويدى!

خائىن ۋە جاسۇس ئاپاق غوجا سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ياتلارغا قول قىلىپ بېرىپ، ئاخىرى ئۆز مەخسىتىگە يەتتى!

ئۇيغۇرستاندا ئاپاق غوجا باشلىق سوپى-ئىشانلار سەلتەنەت سۈرۈشكە باشلىغان 1678-يىلنى تارىخچىلار: «ئۇيغۇر مىللىتى ئالدىنىشقا باشلىغان، نادانلىق ۋە جاھالەت قانات يايغان، ۋەتەنىنىڭ ئىستىقبالى خاراپ بولۇشقا باشلىغان لەنەتلىك قارا يىل!» دەپ يېزىپ قويۇشتى.

XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار تەجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان ئاپاق غوجا باشچىلىغىدىكى «ئاق تاغلىق» غوجىلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدىن ئىبارەت ئاسارەتكە دۇچار بولدى. تەجاۋۇزچىلار ئۈچۈن تېخىمۇ سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىشنى ئۆز بورچى دەپ بىلگەن ئاپاق غوجا باشچىلىغىدىكى بىر توپ نائىنسوپ غوجىلار ئەلنى نادانلىق پاتقىقىغا پاتۇردى. شۇ چاغلاردا ئەلدە تەۋپىق-ئادالەت كۆتىرىلگەن، ھاياسىزلىق، ئىنساسىزلىق كۆچەيگەن، مېھرى-شەپقەت تۈگىگەن ئىدى. بۇ بىر توپ ئەخلاقسىز، پاسىق، قەبىھ گۇناكار، غالجىر ھەسەتخور، ئەشەددىي قارا قوساق ۋە ئىچى تار غوجا-ئىشانلار، كۆكەمە سوپى، تېجىمەل دەرۋىش، يۇندىخور ئاشىقلار ھەممىلا يەردە زورلۇق-زومبىلىق قىلىشاتتى. ئۇلار دۇگا بىلەن نان، دۇگا بىلەن جان، دۇگا بىلەن ئىمان، دۇگا بىلەن يۇرت، دۇگا بىلەن تەخت ئالماقچى بولۇشاتتى. دەسەتكىز دۇگالارنىڭ كۆپلىكىدىن كىشىلەر قورقانچاق، پىكىر-تەپەككۇر قابىلىيىتى تۆۋەن، زەيىپ ۋە تەرسا، ئىش خۇش ياقماس، نان قېپى، ئاخماق، شاللاق، بىپەرۋا، ئەقلى پالەچ بولۇپ كېتىشكەن ئىدى.

دۇنيادا ئادەملەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى قالايمىقانلاش تۇرۇۋېتىشتىنمۇ ئارتۇق جىنايەت بولمىسا كېرەك. ئاقتاغلىقلارنىڭ سەردارى بىلەن ئاپاق غوجىمۇ ۋەتەنسىزلىكنى تەرغىپ قىلىشنىڭ ئادەملەر ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتا ئوينايدىغان رولىنىڭ مۇھىملىغىنى بىلەتتى. «ھۇببۇلۋەتەن-مىنەل ئىيمان!» (ۋەتەننى سۆيمەك ئىماننىڭ جۈملىسىدىندۇر) دېگەن بىر مەشھۇر ھەدىس بار. ئاپاق غوجىمۇ، ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتا ئىشنى ھەممىدىن ئاۋال كىشىلەرنىڭ ئىمانىنى سۇسلاشتۇرۇشتىن باشلىغان ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلاپ، مىللەت ئارىسىدا ئاداۋەت تىكىنىنى ئۈندۈرگەن ئىدى.

قايسى ئەلدە نادانلىق ئەۋج ئالغان بولسا، شۇ ئەلدە تەپرىقات، بۆلۈنۈش غالىپ كەلگەن بولىدۇ، قايسى ئەلدە ھەقىقەتنىڭ باغرى تىلىنغان بولسا، شۇ ئەلدە غاپىللار زۇۋۇرى دەرىجىلەرنى ئېگەللەيدۇ. قۇزغۇن سوپەت، ئىلان تىللىق، توشقان يۈرەك، چايان مۇجەز، قوش ماكانلىق ئادەملەر ئۈستۈن مەرتىۋىلەرگە كۆتىرىلىدۇ. ئاپاق غوجا ۋەكىللىگىدىكى قەشقەر غوجىلىرىمۇ، مۇشۇنداق مەلئۇن ئادەملەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى.

300 يىلدىن بېرى خەلقىمىزنى ئىلاندەك چىرماۋالغان غوجىلار ئەۋھامچىلىغى ئۇيغۇر تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن نادانلىق، خۇراپەتلىك ئېكى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن زىيانلىرى ناھايىتى ئېغىر بولدى. ۋاقىت ئۆتكەنسىرى خەلقىنىڭ ماددىي-مەدەنىيەت جەھەتتىكى قاششاقلىغى بىلەن مەنىۋىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى نادانلىغى كىشىلەرنىڭ بىپەرۋالىغى بىلەن يۇرتۋازلىغىنى تېخىمۇ ئەشەددىيلەشتۈرۈۋەتتى. قارىغاندا، بۇ خەلقىنىڭ ئويغىنىشىغا خېلە ۋاقىت كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ!

بىراق، ئۇزاقتا سوزۇلغان مىللىي زۇلۇمنىڭ ئۆزى ئاستا-ئاستا خەلقنى ئويغاتتى. مىللەي زۇلۇمنى يېتەرلىك تارقاتقان ئۇيغۇر خەلقى غوجىلارنىڭ ئەۋھامچىلىغى ئۆزلىرىنى قۇتۇلدۇرمايدىغانلىغىنى چۈشىنىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدىكى خۇدايى مۆمىنلەرنى غەزەپلەنگەن دەھشەتلىك ئارسلانلارغا ئايلاندۇردى! ئۇيغۇر خەلقى شۇنداقلا نادانلىق بىلەن خۇراپەتلىك تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىنى چىرماپ كەلگەن ئىككى زور كۈشەندە ئېكەنلىگىنى چۈشەندى! شۇندا كىشىلەر ئالدانمايمەن دېيىشكەن، تارىختىن ساۋاق ئېلىشلىرى كېرەك. مابادا تارىختىن ساۋاق ئالمايدىغان بولسا، تارىخىي خاتالىقلارنى قايتا-قايتا تەكرارلاشقا مەجبۇر بولۇشىدۇ.

§3. قەشقەرىيەدە غوجىلار بىلەن قالماقلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى

جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئەمرى بىلەن مۇلكى قەشقەرىيەنى باشقۇرۇش ھوقۇقى، يەنى پادىشالىق 1698-يىلى قاراتاغلىقلارنىڭ پېشۋاسى دانىيالغوجىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇ توغرا 37 يىل قورچاق خان بولۇپ، 1735-يىلى يەكەندە ئاغرىپ، ۋاپات بولدى. دانىيالغوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەنە جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئەمرى بىلەن ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى غوجا جاھان (ئەرشى) قەشقەرىيە خانلىقىنىڭ پادىشاسى بولدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش يوللىرىنى ئىزدىدى. 1753-يىلىغا كەلگەندە، جۇڭغار شاھزادىلىرىنىڭ تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە جۇڭغار دۆلىتىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى، شەرقتىكى مەنچىڭ (مانجۇ-خىتاي) ئىمپېرىياسىنىڭ جۇڭغارىيانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ھەرىكەت باشلىغانلىقى پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەرىيەدە مۇستەقىللىق جاكالىدى. باتۇرخان **ئۇيغۇر دۆلىتىنى** قۇرۇپ، ئۆزى بۇ دۆلەتنىڭ تۇنجى پادىشاسى بولدى.

فرانسۇز تارىخچىسى رېنې گرۇسس موشۇ ۋاقەنى مۇنداق ئەسكە ئېلىپ:

«جۇڭغارلار بىلەن مانجۇ-خىتايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇرھانىددىن بىلەن غوجا جاھانلار مىللىي مۇستەقىللىككە قول يەتكۈزگەن ئىدى. بىراق، بۇ كۈنلەر ئۇزاققا بارالمىدى. مانجۇ-خىتايلار جۇڭغارىيانى بېسىۋالغاندىن كېيىن مۇستەقىل بولغان قەشقەرىيەگىمۇ قوشۇن ماڭغۇزدى» دېدۇ («ئۇيغۇر ئاۋازى»، گېزىتى، 2003-يىل، № 29).

باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى قەشقەرىيەدە قالماقلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تارىخىي بۇرۇلۇش پەيتى بولۇپ قالدى.

§4. غوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

ئۇيغۇر خەلقى مىللىي مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلىپ، ئاۋال قالماقلارنىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن مانجۇرلارنىڭ، ئاخىرىدا خىتايلارنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ ياشاۋاتقانلىقىغا 326 يىل بولدى. موشۇ 326 يىلدىن بۇ يان بىزنىڭ خەلقىمىز مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ھەددى-ھېسابسىز ئېغىر ئازاب-ئوقۇبەتلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. تاكى بۈگۈنگىچە كەچۈرۈۋاتىدۇ.

مۇنداق شارائىتتا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى، مەدەنىيەت ئەرباپلىرىنىڭ يېتىشىپ چىقىشىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. شۇنداق بولسىمۇ، ئىجادكارلار، تالانتلىق ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن، خۇددى تاشنى يېرىپ ئۈنۈپ چىققان گۈللەرگە ئوخشاش، ھەر بىر دەۋردە مىللەتنىڭ غېمى بىلەن ياشاپ، مىللەتنىڭ دەردىنى كۈيلەيدىغان ئەدىپلەر ۋە سەنئەتكارلار يېتىشىپ چىقىپ تۇرۇشتى. تۆۋەندە بىز مىسال تېرىقىسىدە، ئەشۇ دەۋردە يېتىشىپ چىققان ئەدىپ ۋە شائىرلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

مۇھەممەتىمىن (خىرقىتى) (1634-1724)

بۇزات ئەسلى قەشقەرىيىلىك ھەرلىل بولۇپ، ياش ۋاقتىدا قەشقەر مەدرىسىلىرىدە 16 يىل ئوقۇپ، بىلىم ئالغان. ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك بىلىمدانى، ئاتەشنەپەس غەزەلخانلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ گۈزەل ئەدەبىيەتنىڭ شېئرىيەت ساھاسىدا قەلەم تەۋرىتىپ، چوڭقۇر مەناغا، قايناق ھېسسىياتقا ئىگە شېئىرلارنى، بەدىئىي ۋە ئىدىيىۋى تەرىپتىن زوقۇرى سەۋىيەلىك داستانلارنى ياراتقان. ئۇنىڭ بىر قانچە شېئىرىي «دىۋانلىرى»، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق داستانى بار. شائىر بۇ داستانىدا ھەقىقىي ساپ مېھرى-مۇھەببەتنى ئىنسانىي بەركامالىقىنىڭ بەلگۈسى دەپ مەدھىيىلەيدۇ.

شا مەشرەپ (1640_1711)

بۇ كىشى 1640-يىلى پەرغانە ۋىلايىتى ناماگەن شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئەجايىپ تالانت ئىگىسى، ئىسيانكار پىكىرلەرنىڭ ساھىبى، گۇمانىست، ئىنسانپەرۋەر شائىر ئىدى. ئۇ ئۆز يۇرتىدا ئوقۇپ شەرقى كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ۋە ئەرەپ، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. 25 ياش ۋاقتىدا سەياھەتچى سۈپىتىدە قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ ئەركىن پىكىرلىك شېئىرلىرى ئۈچۈن ئاپاق غوجا ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن جازاغا تارتىلغان. مۇنداق شارائىتتا ئەركىن بولالمىغان شائىر كېيىن قەشقەرىيەنى تەرك ئېتىپ، ئۇيغۇرستاننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە سەرسان-سەرگەردانلىقتا ھايات كەچۈرگەن. ئاخىرى خۇراسانغا بېرىپ، ئۆزىنىڭ ھەققانىي، ئەركىن پىكىرلىك شېئىرلىرى ئۈچۈن قۇندۇز شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى مەھمۇت بەگنىڭ بۇيرىقى بىلەن دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن. شا مەشرەپنىڭ شېئىر ۋە غەزەللىرى بەدىي جەھەتتىن يۈكسەك، تىلى پاساھەتلىك، ئىسيانكار روھقا ئىگە شېئىرلار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەشرەپنىڭ غەزەللىرى «ئون ئىككى مۇقامنىڭ» ئاھاڭلىرىغا سېلىنىپ، موشۇ كۈنگىچە خەلق تەرىپىدىن ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

مۇھەممەتسىدىق (زەلىلي) (.... 1676)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى زەلىلي سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى ياركەنت شەھىرىدە تۇغۇلغان، شۇ شەھەردە ياشاپ ئىجات قىلغان. ئۇ ياش ۋاقتىدا ياركەنت شەھىرىدىكى مەدرىسىلەردە ئوقۇپ بىلىم ئالغان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن شەرىق كلاسسىك ئەدەبىياتىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. ئەرەپ، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ گۈزەل ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت ساھاسىدا قەلەم تەۋرىتىپ، ئۇيغۇر تىلىدا: 196 غەزەل، 27 رۇبايى، 18 مۇخەممەس، 5 مۇستەھزات، 2 قەسىدە يازغان. پارس تىلىدىمۇ بىرلىك شېئىرلارنى يازغان. ئۇنىڭدىن باشقا «تەزكىرەي چىلتەن»، «تەزكىرەي غوجا مۇھەممەت شەرىپ» ناملىق داستانلارنى يازغان. زەلىلىينىڭ ياشىغان دەۋرى ئۇيغۇرستاندا قالماقلار بىلەن غوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا زورلۇق-زۇلۇم، جاھالەت ۋە نادانلىق ئەۋج ئالغان بىر زامان ئىدى. زەلىلي ئۆز ئەسەرلىرىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، ۋەتەنگە ۋە خەلققە مۇھەببەت تۇيغۇلىرى ئارقىلىق مەۋجۇت تۈزۈمگە قارشى كۈرەش ئېلان قىلدى. ئۇ كىشىلەرنى ھەققانىي ئادىل بولۇشقا چاقىردى. ئۇ ئۆزىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى بىلەن، شەخسىي ئۈلگىسى بىلەن شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار ئىدىيالىرىگە ۋەكىللىك قىلدى.

بۇ مەزگىللەردە ھاكىمىيەت بېشىدىكى قورچاق غوجىلارنىڭ جاھالەتلىك ئېزىشكىرىگە باش ئەگمەي، تۆرلۈك يوللار بىلەن ئىجات ئەتكەن نۇرغۇن ئالىملار، شائىرلار، يازغۇچىلار ۋە تارىخچىلار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئامما ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت مىۋىلىرى تەجاۋۇزچىلارنىڭ ھەر قېتىملىق قورچاق يەنگۈشلەش ئويۇنلىرى داۋامىدا يۈز بېرىدىغان، كۆيدۈرۈپ تاشلاش كەبى ئېچىنىشلىق تەقىپلەر ئارقىسىدا تەل-تۆكۈز نابۇت قىلىپ تاشلاندى.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرىي (1740_1816)

مۇھەممەت سادىق قەشقەرىي 1740-يىلى قەشقەردە دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئەينى زامانىنىڭ زەرۇر بىلىملىرىنى ئېگەللىگەن. ئۇ ھەتتا ئىلمىي نۇجۇم-ئاسترونومىياگىمۇ قىزىققان.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرىي XVIII ئەسىردە ياشىغان ژىرىك فىلوسوف ئالىم، تارىخچى ئەدىپ ۋە تەرجىمان. ئۇ ئۆزىنىڭ «زۇبدات ئەل مەسائىل ۋەل ئاقائىد»، «ئەدەب ئۇسسالىھىن»، «تەزكىرەي ئەزىزان» ياكى «تەزكىرەي غوجا كان» قاتارلىق بىر قانچە ورىگىنال ئەسەرلەرنى يازغان. «ئىسكەندەرنامە»، «ناجى-نامەي شاھى» كەبى تەرجىمە ئەسەرلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان.

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان، بۈيۈك ئالىم ۋە ئەدىپ. ئۇنىڭ تارىخ ۋە ئېتىكىغا ئائىت 18 تۈرلۈك ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم. بۇ ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ ئورىگىناللىقى ۋە فاكتلارغا بايلىقى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى قايىل قىلىدۇ.

ئۇنىڭ «زۇبداد ئەل مەسائىل»، «ئەدەپ ئۇسسالىھىن» دېگەن ئەسەرلىرى 1902-1903-يىللاردا خىۋە خانى مۇھەممەت رەھىم خاننىڭ ئەمرى بىلەن كاتىپلار تەرىپىدىن قايتا كۆچۈرۈلۈپ، خىۋە مەدرىسلىرىدە دەرسلىك سۈپىتىدە ئوقۇتۇلغان. ئۇ مىرزا ھەيدەر دۇغلاتىينىڭ «تارىخىي رەشىدى» دېگەن ئەسەرىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرىي پەقەت ئالىم ۋە شائىر بولۇپلا قالماي، ۋەتەنپەرۋەر جەڭچى ھەم. ئۇ 1759-يىلى مانجۇ-خىتاي ئىستىلاسىغا قارشى ۋەتەن ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ۋەكىللىرى غوجا جاھان بىلەن بۇرھانىددىن غوجىلارنىڭ قەھرىمانچە جەڭ قىلىپ، مەرتلەرچە قۇرۇۋان بولغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە يېزىپ قالدۇرغان.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

شۇ دەۋىردە، غەربىي تۈركىستاندىكى قېدىمىي ئۇيغۇر يۇرتلىرى بۇخارا خانلىقى، قوقەنت خانلىقى ئوخشاش مۇستەقىل خانلىقلارنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ياشىغان ئىدى. مانجۇ-خىتايلارنىڭ شۇم ئايىغى يەتمىگەن بۇ تەۋەدە مىللىي مۇستەقىللىك شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت، ئەدەبىيات-سەنئەت گۈللەنگەن ئىدى. بۇ دەۋىردە ئۆزبەك دەپ ئاتىلىپ قالغان، ئەسلىدە غەربىي ئۇيغۇرلار بولغان بۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىچىدىن كۆپلىگەن مەدەنىيەت ئەربابلىرى يېتىشىپ چىققان ئىدى. مىسال تېرىقىسىدە ئەينە شۇ ئەرباپلارنىڭ بىرىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

نادىرە بېگىم (1792_1842)

بۇ خانىم ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق شائىرىسى ھەم دۆلەت ئەربابى ئىدى. ئەسلى ئىسمى-ماھلەر ئايىم بولۇپ، ئۇنىڭ يۇرتى قوقەنت خانلىقىنىڭ ئەنجان شەھىرى ئىدى. تالانتلىق شائىرە ئۆز ئىجادىيىتىدە «نادىرە»، «كامىلە»، «مەكنۇنە» دېگەن تەخەللۇسلارنى قوللانغان.

نادىرە بېگىم-قوقەنت خانلىقىنىڭ 9-پادىشاسى ئەمىر ئۆمەرخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۆمەرخاننىڭ ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ خانىشى نادىرە بېگىممۇ شائىرلىقتا كامالەتكە يەتكەن ماھىرلار ئىدى. خاڭ ئوردىسىدا پات-پات بولۇپ تۇرىدىغان مۇشائىرىلەردە، ئۆزىنىڭ ھازىرجاۋاپلىقى، تاپقۇرلىقى، شېئىرلىرىنىڭ پاساھەتلىكى بىلەن ھەر قاچان رەقىپلىرىدىن ئۈستۈن تۇراتتى، شۇنىڭدەك مېھرى-مۇھەببەت، ئەقلى-زاكاۋەتتىمۇ تەڭداشسىز نامايەندە ئىدى.

ئوردا خاتىرىلىرىدە، ئەمىر ئۆمەرخان بىلەن نادىرە بېگىمنىڭ ئۆز ئارا ساداقەتى توغرىسىدا مۇنداق بىر ھېكايەت يېزىپ قالدۇرغان:

...كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەمىر ئۆمەرخاننىڭ ئوردىسىدا كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپتۇ. زىياپەت ئۈستىدە شارابنىڭ كەيپىدە

قېنى قىزىپ قالغان ئۆمەرخان نادىرە بېگىم بىلەن گەپ تالىشىپ قاپتۇ. ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي:
«مەلىكەم، سىزگە رۇخسەت! مېنىڭ سەلتەنەت غەزنەمدىن ئۆزىڭىزگە ئەڭ قىممەتلىك نەرسىڭىزنى ئېلىڭدە، يۇرتىڭىزغا قايتىپ كېتى!» دەپتۇ. بەزمە-جەمشىت ئۇزاققا سوزۇلغانلىقتىن، ئۆمەرخان چارچاپ، ئۇخلاپ قاپتۇ. بىر چاغدا كۆزىنى ئاچسا، كېچىكى تۈندە قوش ئاتلىق پەيتون ھارۋۇدا كەڭ دالادا كېتىۋاتقىدەك، يېنىدا نادىرە بېگىم ئولتارىدەك. ئارقىدا نوكەرلىرى چېپىپ كېلىشىۋاتقىدەك.
بۇنىمە ئىش؟ —دەپتۇ خان ھەيران بولۇپ— سىز نەگە كېتىپ بارىمىز؟ —شۇ چاغدا نادىرە بېگىم يۇمشاق تەلەپپۇز بىلەن:
—پادىشاھى ئالەم مېنى كەچۈرگەي، سىز بايا زىيايەت ئۈستىدە: —مېنىڭ سەلتەنەت غەزنەمدىن ئۆزىڭىز ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسىڭىزنى ئېلىڭدە، ئۆز يۇرتىڭىزغا كېتىڭ! دەپ ئەمىر قىلدىڭىز. بۇ ۋىردىدا مېنىڭ ئۈچۈن سىزدىن قىممەتلىك ھېچ نەرسە يوق. مەن قىممەتلىكىمنى ئېلىپ، ئۆز يۇرتۇمغا كېتىپ بارىمەن، دەپتۇ.
ھۆرمەتلىك، كىتابخان!
تارىختا شۇنچە كۈچلۈك دۆلەتلەتنى قۇررۇپ، ئېۋرائازىيانىڭ سەياسىي ھاياتىدا مۇھىم رولالارنى ئوينىغان ئۇيغۇر خەلقى قاندان قىلىپ، مانجۇ-خىتايلارنىڭ ئاسارىتى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى؟ بۇ جەرياندا ئۆز ئىچىمىزدىن چىققان مىللىي خائىنلار قانداق رول ئوينىدى؟
مانجۇ-خىتايلار مۇلكى قەشقەرىيەنى جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغانمۇ ياكى مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئۇرۇشتا يېڭىپ بېسىۋالغانمۇ؟ مانا بۇلار تارىخىمىزدىكى ئېنىق جاۋاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان مۇھىم نۇقتىلار. بىز تۆۋەندە ئەمەلىي فاكتلار ئارقىلىق بۇ سوئاللارغا جاۋاپ بېرىپ ئۆتىمىز.

21-باپ

مانجۇ-خىتايلارنىڭ تەجاۋۇزلۇق بىلەن قىلىپ بېسىپ كىرىشى. باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىتىلىشى

جاھان (ئەرشى)

ئىپارخان

1§. قەشقەرىيەدە باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پەيدا بولۇشى

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، جۇڭغارلار 1698-يىلى مۇلكى قەشقەرىيەگە دانىيال غوجىنى قورچاق خان قىلىپ قويغان ئىدى. دانىيال غوجا قاراتاغلىق غوجىلارنىڭ پېشۋاسى بولسىمۇ، ئاپاق غوجىغا ئوخشاش ۋىجدانسىز مەخلۇق ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قورچاقلىق ئورنىنى ياخشى چۈشىنەتتى. ئەگەر مۇمكىن بولسا، قالماقلارغا بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى بولۇپ ياشاشنى ئىستەتتى. بىراق، شۇ چاغدىكى شارائىتتا ئۇ ئامالسىز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قورچاق خان بولۇپ ئۆتتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا كېسەل بولۇپ ئۆلۈش ئالدىدا، ئۆز ئوغۇللىرىغا ۋەسىيەت نامە قالدۇردى. بۇ ۋەسىيەتنامىدە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«ئوغۇللىرىم، مەن بۇ كاپىر قالماقلارغا ئىتائەت قىلماقتىن ئۆزگە چارە تاپالمىدىم، ئۇلارغا قارشى مەرتلىك بىلەن قىلىچ كۆتىرىپ چىقالمىدىم. موشۇ پۇشايمان بىلەن ئۇ دۇنىياغا كېتىپ بارىمەن! ئاما سىزلەر ھازىرقى پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئىسلام قىلىچىنى ئۇ كاپىرلارنىڭ بېشىغا چاپقايسىلەر. شۇنداق قىلىپ، بىزنىڭ قارا يۈزىمىزنى ئاقلىغايسىلەر! («تۇرغاق غوجىلار»، 22-21-بەتلەر).

دانىيال غوجىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى غوجا جاھان خان بولۇپ كۆتىرىلدى. ۋەزىيەتنى سەگەكلىك بىلەن كۆزىتىپ تۇرغان غوجا جاھان كۈتكەن پۇرسەت ئاخىرى يېتىپ كەلدى. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە، جوڭغار دۆلىتىنىڭ تەختىدە كۆپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. سىۋان ئارابدان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى غالدان سېرىن خان بولدى. ئۇنى سىۋان دورجى دېگەن جوڭغار ئۆلتۈردى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنىڭ ئورنىغا دالجىر لاما دېگەن بىرسى چىقتى. 1752-يىلى دالجىر لاما ئۆلتۈرۈلۈپ، جوڭغارلارنىڭ خويت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئامۇرسەنا خان بولدى. ئۇنىڭدىن تەختنى داۋاچى تارتىۋالدى. ئۇرۇشتا داۋاچىدىن يېڭىلىپ قالغان ئامۇرسەنا مانجۇ خانىدىن ياردەم ئالماقچى بولۇپ، بېجىنغا كەتتى. شۇنداق قىلىپ، جوڭغار شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە جوڭغار دۆلىتى ناھايىتى ئاجىزلاشتى. ئۇلار مۈلكى قەشقەرىيەنى باشقۇرۇشقىمۇ چامى يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەزەلدىن جوڭغارىيا بىلەن قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىشنى ئارمان قىلىپ كەلگەن مانجۇر خانى جوڭغارلارنىڭ ئاجىزلاشقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ئەللەرنى بېسىۋېلىشقا تەييارلانماقتا ئىدى. غوجا جاھان موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىللىي مۇستەقىللىك جاكالىدى.

ئەلۋەتتە، ئۇ بۇ ئىشنىڭ ئالدىدا جىددىي تەييارلىق كۆردى. قەشقەردە ھاكىملىق قىلىۋاتقان ئىنىسى يۇسۇپ غوجا بىلەن خوتەندە ھاكىملىق قىلىۋاتقان ئىنىسى سىدىقغوجىنى يەكەنگە چاقىرىپ كېلىپ، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، جوڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. ئاخىرىدا، ئىككى ئىنىسىغا مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلىڭىغا جىددىي تەييارلىق كۆرۈش تاپشۇرۇغىنى بېرىپ، يولغا سالدى. شۇنداق قىلىپ، غوجا جاھان ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى قەشقەرىيەنىڭ شىمالدىكى قىرغىزلارنىڭ بۇرۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئۆمەر مىرزا بىلەن شۇنىڭدەك باشقا قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، قوزغىلاڭغا تەييارلىق ئىشلىرىنى باشلاۋەتتى. بۇ ئىشلارنى سېزىپ قالغان ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھاپ جوڭغارلارنىڭ ئېرەن قابىرغىدىكى خانى داۋاچىغا خەت يېزىپ، قوزغىلاڭ ھەرىكىتىنى پاش قىلىپ قويدى. داۋاچى خان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، شەرقتىن كېلىۋاتقان مانجۇ-خىتايلارنىڭ خەۋپى ئالدىدا ئىلاجىسىز قالدى. ئاخىر ئۇ مەرجى تۆرە باشلىق 300 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ، غوجا جاھان باشلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ ژۇگاچ ئىتائەتمەن بولۇشقا دەۋەت قىلماقچى بولدى.

بىرىنچى سۆھبەتتىلا، غوجا جاھاننىڭ قەتئىي پوزىتسىيىسىنى بايقىغان مەرجى تۆرە يەكەننىڭ پاتاچى بېگى غازى بەگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، سۈيىقەست ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىسيانكار غوجىلارنى بىرەتولا يوقاتماقچى بولۇشتى. ئۇلار 1753-يىلى 3-ئاينىڭ 21-كۈنى «نورۇز زىياپىتى» بېرىمىز دېگەن نام بىلەن پادىشا غوجا جاھان ئەرشىينى ئالداپ غازى بەگنىڭ ئۆيىگە كەلتۈرۈپ، ئالدىن-ئالا تەييارلاپ قويۇلغان قالماق چېرىكلىرى ئارقىلىق تۇيۇقسىز قورشاۋغا ئېلىپ، ئۇيغۇر سۇلتانى غوجا جاھاننى تۇتقۇن قىلدى ۋە ئۇنى قوزغىلاڭدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلماقچى بولدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قەشقەر ھاكىمى يۇسۇپ غوجا 5000 كىشىلىك ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، پايتەخت يەكەنگە يېتىپ كەلدى، خوتەن ھاكىمى سىدىق غوجا قوشۇمچە 7500 كىشىلىك ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئۇمۇ پايتەخت يەكەنگە يېتىپ كەلدى. بۇ ئىككى ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالغان قالماق تۆرىسى مەرجى بىلەن ئۇيغۇر غازى بەگلەر ئامالسىز قېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى بىلەن تۇتقۇنلۇقتا تۇرغان غوجا جاھان (ئەرشىينى) چىقىرىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدۇشتى. تۇتقۇنلۇقتىن قۇتۇلغان غوجا جاھان 1753-يىلى 3-ئاينىڭ 27-كۈنى يەكەن شەھىرىدە ئاممىۋى يىغىن ئېچىپ، موشۇ يىغىندا: قەشقەرىيەدە جوڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تۈگىگەنلىكىنى، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكالىدى. غوجا جاھان بۇ دۆلەتنى «باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. ئۆزى بۇ دۆلەتنىڭ تۇنجا پادىشاسى بولدى. شۇ كۈنى قەشقەرىيەنىڭ ھەممە شەھەرلىرىدە خەلق يىغىنلىرى ئېچىلىپ، ناغرا-سۇرنەي، داپ-دۇمباقلار چېلىنىپ، باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى شەرپىگە خوشاللىق تەنتەنىلەر قىلىشتى.

§2. مانجۇ-خىتايلارنىڭ جۇڭغارىيانى بېسىۋېلىشى ۋە قەشقەرىيەگە ھەربىي ژۇرۇشنىڭ بېشلىنىشى

ئەسلىدە، مەنچىڭ ئىمپېرىياسى غەربىي ئەللەرگە ھەربىي ژۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىش پىلانىنى، بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن كاڭشى خان زامانىسىدىلا تۈزۈپ قويۇشقان ئىدى. خۇددى مانجۇلارنىڭ مۇشۇ پىلانىنى بىلگەندەك، ئاپاق غوجا 1678-يىلى مانجۇ ئىمپېراتورىغا يوشۇرۇن خەت يېزىپ، قويۇقتىن (سەددىچىن سېپىلىدىن) ئەسكەر چىقىرىپ، مۇلكى قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىشنى تەكلىپ قىلغان ئىدى. ئەگەر شۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، ئۆزى باش بولۇپ، مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرىنى قەشقەرىيەگە باشلاپ كېلىدىغانلىقىنىمۇ ئەسكەرتكەن ئىدى.

بىراق، مۇلكى قەشقەرىيەگە بېرىش ئۈچۈن ئاۋال جۇڭغارىيا زېمىنىنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ زاماندىكى جۇڭغار دۆلىتى ئوتتۇرا ئازىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بىرسى ھېساپلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كاڭشى خان بۇ خەتەرلىك ئىشقا تاۋاكەل قىلالمىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاپاق غوجىنىڭ تەكلىۋىمۇ جاۋابسىز قالدۇرۇلغان ئىدى. مەنچىڭ ئىمپېرىياسى بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قولايلىق پۇرسەتنىڭ كېلىشىنى كۈتكەن ئىدى.

«ھەربىي ئىشلاردا پۇرسەت ھەممىدىن مۇھىم-دېگەن ئىدى كاڭشى خان-ئەپلىك پۇرسەت يېتىپ كەلگەن ھامان دەرھال قويۇقتىن ئەسكەر چىقىرىپ، غەربىي يۇرتقا ژۇرۇش قىلىشىمىز كېرەك. مۇلكى جۇڭغارىيا بىلەن مۇلكى قەشقەرىيەنى ئىگەللەپ، سەلتەنەتىمىزنىڭ چېگارىسىنى تاكى غەربىي ئەللەرگىچە كەڭەيتىشىمىز كېرەك!» («بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلىرى»، 180-جىلت).

كاڭشى خان ئېيتقان ئەپلىك پۇرسەت ئاخىرى يېتىپ كەلدى. جۇڭغار خانى غالدان سېرىن ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغار شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش كۈرەشى ئەۋج ئالدى. ئىچكى يېغىلىقلار باشلىنىپ، قانلىق قىرغىنچىلىق يۈز بەردى. ئاخىرىدا شاھزادە داۋاچى بىلەن شاھزادە ئامۇرسەنانىڭ بىرلەشكەن كۈچى يېڭىپ چىقتى. بۇ ئىككى شاھزادە جۇڭغار مەملىكىتىنى ئۆز ئارا بۆلۈشۈپ، ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. بىراق «بىر قازانغا ئىككى قوشقارنىڭ بېشى سىغماس، بىر مەملىكەتتە ئىككى پادىشا بولماس» دېگەندەك، بۇ ئىككى شاھزادە ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق ئاخىرى بۇزۇلدى. شاھزادە ئامۇرسەنا، داۋاچى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلارنىمۇ ئۆزىنىڭ ئىلكىگە ئېلىپ، جۇڭغارىيانىڭ يېگانە خانى بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. مۇشۇ مەخسەتكە يېتىش ئۈچۈن ھەربىي ياردەم سوراپ، مەنچىڭ ئىمپېرىياسىنىڭ بوغدىخانى چەنلۇڭغا مۇراجەت قىلدى.

ئىمپېراتور چەنلۇڭخان جۇڭغار دۆلىتىنىڭ ئىچكى يېغىلىقلار نەتىجىسىدە پارچىلىنىپ ئاجىزلاشقانلىقىنى، قەشقەرىيەدە مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى مەۋجۇت بولسىمۇ، بۇ ياش دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى بەك ئاجىز ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، مانجۇ ئىمپېرىياسىنىڭ ئىمپېراتورى كاڭشى خان زامانىسىدىن بېرى ئارمان قىلىپ كېلىۋاتقان «غەربكە ژۇرۇش قىلىش پىلانىنى» ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى دەپ ھېساپلىدى. مەنچىڭ ئىمپېرىياسىنىڭ باسقۇنچىلىق پىلانىدا: ئالدى بىلەن ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئارىلىغىدىكى مۇلكى جۇڭغارىيانى، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇلكى قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىش، ئاندىن كېيىن مۇشۇ ئەللەرنى ھەربىي بازا قىلىپ تۇرۇپ، غەربكە ژۇرۇش قىلىش، يەنى جۇڭغارىيادىن قازاق دالاسى بىلەن قىرغىز دالاسىغا، قەشقەرىيەدىن، قوقەنت ۋە بۇخارا خانلىقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈن تۈركىستان زېمىنىنى بېسىۋېلىش، ئىمپېرىيا تېررىتورىياسىنى كەڭەيتىپ روسسىيا ۋە ئىران چېگارىسىغا يەتكۈزۈش كۆزلەنگەن ئىدى.

چەنلۇڭخان بۇ مەسىلىنى ئۈزۈل-كېسىل ھەل قىلىش ئۈچۈن ئالىي ئەركانلارنى تەكلىپ قىلىپ، دۆلەت كېڭەشمىسىنى ئۆتكۈزدى. بىراق، تەيخىدىيەن ئوردىسىكىدى ئەركانلار بولۇپمۇ، زوراغاللىق مەھكىمىسىدىكى ئاق سۆيەك قېرىلار چەنلۇڭخانىنىڭ بۇ تەشەببۇسىغا قارشى چىقىشتى.

-ئەگەر ياتلار ئېلىغا ئەسكەر چىقارساق-دەيتتى ئۇلار-ئارىلىق بەكمۇ يىراق، ئەسكەرلەرگە تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىش قىيىن، نەتىجىدە ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئەسكەر ۋە سانغۇنلىرىمىز قىرىلىپ، بالايى-ئاپەت كەڭيىپ كېتىدۇ. ئاخىر نەتىجىدە ھېچ نەرسىگە ئىگە بولالماي، رەسۋا بولىمىز-خالاس! ياۋايى ياتلارنى زورلۇق كۈچ بىلەن بويسۇندۇرغاندىن كۆرە، پەزىلەت ئارقىلىق تەسىرلەندۈرگەن پايدىلىق.

بۇ مەسىلەتكە قايىل بولمىغان چەنلۇڭخان ئۆزىنىڭ غەربكە ئەسكەر چىقىرىش ئىرادىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن: «غايىللىقتىن ئويغىنىش ھەققىدە»، «غەربكە ژۇرۇش قىلىش نەزمىسى» قاتارلىق ماقالىلارنى يېزىپ، ئۇنى ھۆسنىخەت بىلەن كۆچەرگۈزۈپ، ئۆزى ئولتارغان ئالتۇن تەختىنىڭ ئارقىسىدىكى پەردىگە ئېسىپ قويغان ئىدى.

- تارىختىكى مەڭگۈ غالىپلار يازىدۇ-دېگەن ئىدى ئۇ ماقالىسىدا-بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن كىشى-قاتىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر بىز تۈمەنلەپ، مىلليونلاپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ يەر-زېمىنلىرىنى بېسىۋالساق، «بۈيۈك ئىستىلاچى» دەپ ئاتىلىپ، تارىختا شۆھرەت قازىنىمىز ھەم دۆلەت زېمىنىنى كەڭەيتىپ، پۈتمەس-تۈگىمەس بايلىقلارغا ئىگە بولىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن ئازدۇ-تولا بەدەل تۆلىسەك مەيلى ئەمەسمۇ. بەدەل

تۆلەشتىن، خىيىم-خەتەردىن قورقىدىغان بولساق، ھېچ بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ. چوڭ مۇۋاپپەقىيەتلەر قازىنىمەن دېيدىكەنسەن، چوقۇم رەھىمسىز بولۇشۇڭ كېرەك. بەدۆۋىلەرنىڭ ئۈستىگە تىغ تەڭلەپ بارغاندىلا، ئۇلارنى يوقىتىپ، نۇسرەت قازانغىلى، يەنى ئۇلارنىڭ يېرىنى تارتىۋالغىلى بولىدۇ!

— ھەر ئىشتا پۇرسەت بولىدۇ، — دېگەن ئېدى ئۇ ماقالىسىدا، ئۆز تەشەببۇسىنى قۇۋەتلەپ: ھازىر غەربىيكە ژۈرۈش قىلىشنىڭ تازا ئەلىك پەيتى، موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىيكە ژۈرۈش قىلغاندىلا جۇڭغارلارنى تەل-تۆكۈز يوقىتىپ، جۇڭغارىيانى ئىگەللىگىلى، ئارقىدىنلا مۇلكى قەشقەرىيەنى قوشۇپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئازىيانى بېسىۋېلىش مەخسىتىگە ەتكىلى بولىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوققانلىق ئەمەسمۇ؟ («بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلىرى» 464-جىلت، چەنلۇڭخاننىڭ 19-ژىلى).

شۇنداق قىلىپ، چەنلۇڭخاننىڭ چىڭ تۇرۇپ تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا، ئۇنىڭ غەربىيكە ژۈرۈش قىلىش پىلانى ئاخىر دۆلەت كېڭەشمىسىدە تەستىقتىن ئۆتتى.

قوۋۇقتىن ئەسكەر چىقىرىپ، غەربىيكە ژۈرۈش قىلىش ھەرىكىتى 1755-ژىلى ئەتىيازدا باشلاندى. بىرىنچى دۇركۇندە بەندى قوماندانلىقىدا 200000 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ئاتلاندۇرۇلدى. بەندى قوشۇنى 3 ئايدىن كېيىن ئىلىغا يېتىپ كېلىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان ئىلىنى قورشاپ، ھۇجۇم قىلدى. مانجۇ-خىتايلار دەسلەپكى جەڭدە غەلىبە قازىنىپ، ئىلىنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، شۇ ژىلى كۈزدە ئامۇرسەنا باشچىلىقىدىكى جۇڭغار ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا يەنە ئۇچرىدى. ئارىدىن بىر ژىل ۋاقىت ئۆتكەندىمۇ، جۇڭغارىيانى تولۇق بويسۇندۇرۇش مۇمكىن بولمىدى. 1756-ژىلى ئەتىيازدا چەنلۇڭخان گېنېرال جاۋخۇيىنى باش سانغۇن، فۇدەنى ياندىش سانغۇن قىلىپ بەكىتىپ، يەنە 400000 كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، غەربىيكە ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 600000غا يەتكۈزۈلدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ۋەزىپە:

— ئالدى بىلەن جۇڭغارلارنىڭ قارشىلىقىنى سۇندۇرۇپ، جۇڭغارىيانى تولۇق ئىگەلەش، ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، مۇلكى قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىشتىن ئىبارەت ئېدى.

— ھېچ قانداق رەھمى-شەپقەت قىلىنمىسۇن-دېيىلگەن ئېدى چەنلۇڭخاننىڭ پەرمانىدا. — ياۋايى ياتلار ئەر-ئايال، ياش-قېرى دېمەستىن، ھەممىسى قىرىپ تاشلانسۇن! بىزگە ئادەمسىز جۇڭغارىيا ۋە ئادەمسىز قەشقەرىيە كېرەك!» («بۈيۈك چىن سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلىرى» 465-جىلت چەنلۇڭنىڭ 20-ژىلى).

گېنېرال جاۋخۇي پادىشانىڭ ۋەقارقى پەرمانىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن بارلىق ئەسكەرلىرىنى چوڭ ئىككى توپقا بۆلدى. بىرىنچى توپ: ئۆزلىرىگە قارشىلىق كۆرسەتكەن جۇڭغارىيا ۋە ئۇيغۇرىيا ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئىككىنچى توپ: شەھەر، يېزا، ئاۋۇل-قىشلاقلارغا باستۇرۇپ كىرىپ، تىنىچ ياتقان، ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ئاھالىنى ئومۇمىيۈزلۈك قىرغىن قىلدى. ئۆلتۈرۈلگەن خەلقنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ تالىدى، ئۆزلىرى خالىغىنىچە ئېلىپ، قالغىنىنى ئېچكى ئۆلكىلەرگە توشۇپ ئېلىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ۋابا كېسىلى پەيدا بولۇپ، قىرغىندىن ئامان قالغان ئۇيغۇرلارنى ئۇ دۇنياغا ئېلىپ كەتتى.

گېنېرال جاۋخۇي ئامۇرسەنا باشچىلىقىدىكى جۇڭغار قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشقاندا «بۇدۇشقاقتەك چاپلىشىۋېلىپ، توختالسىز ئۇرۇش قىلىش، دۈشمەننىڭ كۈچىنى خورىتىپ، ھالىدىنى كەتكۈزۈش» تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، جۇڭغار ئەسكەرلىرىنى ئاخىر ھالسىراتتى. ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردا كۆپ تالاپەتكە ئۇچراپ، ئەسكىرىدىن ئايرىلغان ئامۇرسەنا مانجۇ قوشۇنىدىن يېڭىلگەنلىگىنى تەن ئېلىپ، ئازغىنا ئادەملىرىنى باشلاپ، قازاق دالاسىغا قېچىپ كەتتى. قازاق خانى ئابلايدىن ئۆزلىرىگە سەياسىي پانا بېرىشنى ئىلتىماس قىلىشتى.

تەغدىرىنىڭ تەنىسىنى قاراڭا: يۈز ژىللار بويى قازاق ئېلىغا باسقۇنچىلىق ھۇجۇملىرىنى قىلىپ، قازاق خەلقىنى كۆپ زىيانلارغا ئۇچراتقان جۇڭغارلار ئاخىرى بېشىغا كۈن چۈشكەندە، قازاق خانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، سەياسىي پانا بېرىشنى تىلىدى! بىراق ئۆز ئېلىنىڭ بېخەتەرلىگىنى ئويلىغان ئابلايخان جۇڭغارلارغا پانالىق بەرمىدى. ئامالسىز قالغان ئامۇرسەنا ئازغىنا ئادىمى بىلەن روسىيا تەۋەسىدىكى ئومسكىغا قېچىپ باردى. ئارىدىن ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەيلا، شۇ يەردە قارا چېچەك كېسىلى بىلەن ئاغىرىپ ئۆلدى.

ئەزەلدىن بىر-بىرى بىلەن ئېغىز-بۇرۇن يالىشىپ، ئۆز ئارا يارۇ-مەدەت بېرىپ كېلىشكەن رۇس، مانجۇ ئىمپېرىيالىرى بۇ قېتىممۇ يەنە تىل تېپىشىۋالدى. چەنلۇڭخاننىڭ تەلىۋى بويىچە، رۇس گېنېراللىرى ئامۇرسەنانىڭ جەسىدىنى ئۇنىڭ دۈشمىنى چەنلۇڭخانغا سوغات قىلىپ، ئەۋەتىپ بەردى.

...خاقانى چىن چەنلۇڭخان ئامۇرسەنانىڭ تەل-تۆكۈز مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى يېنىكلەپ قالغاندەك ھىس قىلدى: «جۇڭغارىيا مەسىلىسىمۇ بىزنىڭ پايدىمىزغا ھەل بولدى— دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە—بىراق، مۇلكى قەشقەرىيە تېخى بىزنىڭ تەسەررۇپىمىزغا ئۆتكىنى يوق. بۇ باي ئەلنى جەزمەن بويسۇندۇرۇشىمىز كېرەك. موشۇ ئىككى زېمىننى مەكەم تۇتۇپ تۇرالمايدىغان بولساق، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئازىيانى بېسىۋېلىش پىلانىمىز خام خىيال بولۇپ چىقمامدۇ؟ تارىختىن بۇ يانقى جۇڭگو

خاقانلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئازىيانى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىشنى ئويلىدىمۇ-چۈشىدىمۇ ئارزۇ قىلىپ كېلىشكەن ئەمەسمىدى؟!». («تۇرغاق غوجىلار» رومانىنىڭ 215-214-بەتلىرى).

ئامۇرسەنا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭغارلارنىڭ قۇراللىق قارشىلىقى ئاساسەن توختىدى. بىراق چەنلۇڭخاننىڭ پەرمانى بىلەن ئۇنىڭ باسقۇنچى ئەسكەرلىرى جۇڭغارىيە ئاھالىسىنى ئومۇميۈزلۈك قىرغىن قىلىشنى يەنە داۋاملاشتۇردى. تارىخچىلارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، شۇ ئۇرۇشتا جۇڭغارىيادە 1 مىللىيوندىن ئوشۇق ئاھالى قىرىپ تاشلاندى! ئۇلارنىڭ مال-مۈلكى بۇلاپ-تالاپ ئېلىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ئېلىپ كېتىلدى. قالغان-قاتقان مۇلۇكلەرگە ئوت قويۇپ، كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. مانجۇ-خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ قەدىمى يەتكەن جايلارنىڭ ھەممىسى كۆمۈلمەي قالغان ئادەم جەسەتلىرى بىلەن كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان يۇرتلارنىڭ خارابىلىرىدا قالدى!

مانجۇ-خىتاۋ قوشۇنى ئىلى ۋادىسىدا شۇنچىلىك ۋەھشىلىك بىلەن قىرغىن قىلدىكى، پۈتۈنسۈرۈك ۋادىدا تىرىك جاندىن ئەسەر قالمىدى. كەچ-كۈز ئىلى دەرياسىغا تاشلانغان ئادەم جەسەتلىرى دەريانىڭ مۇزى ئىچىدە قېتىپ قېلىشقان ئىدى. ئەتىياز كېلىپ، دەريانىڭ مۇزى ئېرىپ، شۇرمەل ئاققان مەزگىلدە، دەريانىڭ سۈيى بىلەن تۆۋەنگە ئېقىپ كەلگەن جەسەتلەر سۇ ئاستا ئاقىدىغان يەرلەرگە كەلگەندە چوگا-چاتقانلارغا ئىلىشىپ، تۇرۇپ قېلىشتى. ئۈستى-ئۈستىگە دوگىلىنىۋېرىپ، چوڭ دامبىغا ئايلىنىپ، دەريانىڭ ئېقىنىنى توساۋالدى. ئاخىرىدا دەريانىڭ سۈيى تېشىپ، قورغاستىكى چوڭ كۆرەنى سۇ بېسىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن مانجۇلار كۆرەنى سۈيدۈڭ تەۋەسىگە كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولۇشقان ئىدى...

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىلى ۋادىسىنىڭ ئۆزىدىلا 400000دىن ئوشۇق ئاھالى ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ئاھالىنىڭ كۆپچىلىگى جۇڭغارلار ھاكىمىيىتى دەۋرىدە «غالچا زىگىت»، «غالچا چوكان» نامى بىلەن قەشقەرىيەدىن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىدى... موشۇ قىرغىنچىلىقتىن كېيىن ئىلى ۋادىسى خېلە ۋاقىتلارغىچە ئادەمسىز چۆل قارغا-قۇزغۇنلار بىلەن چىل بۆرىلەرنىڭ ماكانىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى! («تۇرغاق غوجىلار» ناملىق ھۆججەتلىك رومان، 242-240-بەتلەر).

3§. مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىش ۋە باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىتىلىشى

جۇڭغارلارنىڭ قارشىلىقى سۇندۇرۇلۇپ، جۇڭغارىيا تولۇق بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇلكى قەشقەرىيە مانجۇ-خىتايلارنىڭ بېسىۋېلىش ئوبىيكتى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا بولغان ھەربىي ھۇجۇم 1757-يىلىنىڭ ئەتىيازىدىلا باشلانغان ئىدى. بىراق، قۇمۇلدىن قۇچاغىچە بولغان ئۇيغۇر يۇرتلىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تولۇق بىر يىل ۋاقىت كەتتى. بۇ ئىشنىڭ ئاستا مېڭىۋاتقانلىقىغا ئاچچىقى كەلگەن چەنلۇڭخان 1758-يىلىنىڭ بېشىدا مۇلكى قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىشنى تېزلىتىش توغرىلىق مەخسۇس پەرمانلارنى ئەۋەتتى:

بىرىنچى پەرماندا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«بىزنىڭ تەڭرى لەشكەرلىرىمىز تىبۇدا ئىلىنى تىنجىتقىندا، بىز غوجا جاھان بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى بۇرھانىددىن غوجىنى، چەنتۇلارغا بەگ قىلىپ قويغان ئىدۇق. بىراق، ئۇلار باش-باشتاقلىق قىلىپ، ئىلىدىكى چەنتۇلارنى باشلاپ، قەشقەر بىلەن يەكەنگە بېرىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا دۆلەت قۇرۇپ، «باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتى» دەپ ئاتىغانلىقى بىزنى تېخىمۇ غەزەپلەندۈردى. بۇ ئاسىيلارنى تۇتۇپ، جازاغا تارتمايدىغان بولساق، چەنتۇلارنىڭ يۇرتى مەڭگۈ ئەمىنلىك تاپمايدۇ!

غەرپكە ژۈرۈش قىلغان تەڭرى قوشۇنىمىزنىڭ سەنغۇن سەردارلىرىغا پەرمان قىلىمەنكى: مۇلكى قەشقەرىيەگە دەرھال ژۈرۈش قىلىڭلار. ئالدىڭلارغا ئۇچرىغانلا چەنتۇلارنى ياش-قېرى دېمەي، ئەر-ئايال دېمەي دەرھال ئۆلتۈرۈڭلار! ئىش-ھەرىكىتى سەللا شۈبھىلىك بولغان چەنتۇلار مۇش تەڭلەشكە ئۆلگەرمەستىنلا، قىرىپ تاشلانسۇن!»

چەنلۇڭخاننىڭ ئىككىنچى پەرمانى تېخىمۇ قەھەرلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«ئاسىي چەنتۇلارنىڭ باشلىقلىرىنى قىلىچ رەھىم قىلماي ئۆلتۈرۈڭلار. قالغانلىرىنى 5000 چاقىرىم ژىراقتىكى جايلارغا سۈرگۈن قىلىڭلار. ئات-ئېشەكنىڭ ئورنىدا قۇل قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن ژۇگاچ-مۇمۇن پۇخرالارنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچسەڭلارمۇ بولىدۇ. ئامما تەڭرى قوشۇنىمىزنىڭ سۈر ھەيۋىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن سەللا نارازىلىقى ئىپادىلەنگەن پۇخرالار، ئۆتمۈشتىكى ساداقىتىگە قارىماي، دەرھال قىرىپ تاشلانسۇن! چەنتۇلارنىڭ ژۈرىگىنى شۇنداق قاتتىق موجۇۋېتىش كېرەككى، ئۇلار ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقىچە قايتا باش كۆتىرەلمەيدىغان بولسۇن!» («بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلىرى»، 556-جىلت، چەنلۇڭنىڭ 23-يىلى).

«1757-يىلى غوجا جاھان «باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتى» دېگەن بايراقنى كۆتىرىپ چىقىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى ئامىڭ ئاۋنى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى چىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ،

چىڭ سۇلالىسىدىن ئۈز ئۆردى. مەركىزىي ھۆكۈمەت بۇ ئىسيانىنى تىنىچ يول بىلەن تىنجىتىشقا كۆزى يەتمىگەندىن كېيىن، قۇرال كۈچى بىلەن تىنجىتىشنى قرار قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي تارىخچىلىرى «چوڭ كىچىك غوجىلار توپىلىڭىنىڭ بېسىقتۇرۇلۇشى بىلەن شىنجاڭ رايونىنىڭ بۆلۈنمە دەۋرى ئاياقلاشتى»، دەپ ھېساپلايدۇ» («شىنجاڭ تارىخىدىن تەربىيە»، 120-بەت).

شۇنداق قىلىپ، چەنلۇڭخاننىڭ پەرمانى بىلەن مۇلكى قەشقەرىيەگە تەجاۋۇزلۇق ھۇجۇملىرى باشلاندى. قەشقەرىيەدە غوجا جاھاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى «باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتى» مەۋجۇت بولسىمۇ، تېخى يېڭىدىنلا قۇرۇلغان بۇ دۆلەتنىڭ ھەربىي ئىختىسادىي كۈچى بەكمۇ ئاجىز ئىدى. مۇنتەزىم ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 15000غىمۇ يەتمەيتتى. مۇنچىلىك ئاز كۈچ بىلەن مانجۇ-خىتايلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ ئۈچۈن باسقۇنچىلارغا قارشى ئۇمۇمىي خەلق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشكە توغرا كەلدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇ-خىتايلارنىڭ چىش-تىرنىغىچە قۇراللانغان كۆپ سانلىق ئارمىيەسىگە قارشى ئاددىي قۇراللار بىلەن قۇراللانغان ئۇيغۇر خەلقى مۇقەددەس ۋەتەن ئۇرۇشىغا ئاتلاندى!

جاۋخۇي ۋە فۇدەلەرنىڭ قوماندانلىقىدىكى 70000 كىشىلىك مانجۇ-خىتاي ئارمىيەسى قەشقەرىيە تېررىتورىيەسىگە بېسىپ كىردى. بۇ ئارمىيەنىڭ ئالدىن ژۇرەر قىسىملىرى مەنچىن ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەجدىھانىڭ سۈرىتى قەشتىلەنگەن 3 بۇرجەكلىك سېرىق بايرىقىنى كۆتىرىۋېلىشقان. بۇ ئۇلارنىڭ ئاچكۆز، ياۋۇز تەبىئىتىنىڭ سىمۋولى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىلار مەنچىڭ ئىمپېرىيەسىنى «شەرقنىڭ سېرىق ئەجدىھاسى» دەپ ئاتىغان.

دۈشمەنلەر ئالدى بىلە قەشقەرىيەنىڭ شەرقىي قورغىنى بولغان، كۇچا شەھىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. 1758-يىلى ماي ئېيىدا ئامىنتۇ قوماندانلىقىدىكى 10000 كىشىلىك-مانجۇ-خىتاي قوشۇنى كۇچا شەھىرىنى قورشاۋالدى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئالدىنقى سېپى ھېساپلانغان، كۇچا مۇداپىئەسىگە غوجا جاھان ئۆزى مەسئۇل بولدى. ئىككىنچى ئۇرۇش سېپى ھېساپلانغان ئاقسۇنىڭ مۇداپىئەسىگە ئۇنىڭ ئاكىسى بۇرھانىددىن غوجا مەسئۇل بولدى.

قەھرىمان كۇچالىقلار دۈشمەن قوشۇنىنىڭ قايتا-قايتا قىلغان ھۇجۇملىرىنى زەربى بىلەن چېكىندۈرۈپ تۇردى. بىر قېتىم شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا بولغان قوچاقلاشما جەڭدە دۈشمەن قوشۇنىنىڭ سانغۇنى ئامىنتۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، شەھەرنىڭ ئىچىگە ئەپكىرىپ، شەھەر مەيدانىدا خەلقنىڭ كۆزىچە چېپىپ تاشلىدى.

چەنلۇڭخاننىڭ پەرمانى بىلەن باش سانغۇن جاۋخۇي كۇچانى ئېلىش ئۈچۈن يارخاشەن قوماندانلىقىدا يەنە 50000 كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى. دۈشمەن قوشۇنى كۇچانى قورشاۋېلىپ، شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. قەھرىمان كۇچالىقلار دۈشمەننىڭ كەينى-كەيندىن قىلغان ھۇجۇملىرىنى كەينىگە چېكىندۈرۈپ تۇردى. نەيزە-قىلىچ قاتارلىق ئاددىي قۇراللار بىلەن قۇراللانغان خەلق ئەسكەرلىرى يەكمۇ-يەك ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەنى يوقىتىشنى ياخشى كۆرەتتى. دۈشمەنلەر بولسا، قولىدىكى زامانىۋى قۇراللارغا تايىنىپ، ژىراقتىن ئېتىپ، جەڭ قىلىشقا تىرىشاتتى. موشۇنداق قىيىن شارائىتتا كۇچالىقلار ئۆز شەھىرىنى ئىككى ئاي بويى قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلىپ، ساقلاپ تۇرالىدى.

ھۇجۇم بىلەن شەھەرنى ئېلىشقا كۆزى يەتمىگەن دۈشمەنلەر، باشقا ھىيلە ئامال ئويلىدى. ژىراقتىن يەر ئاستى يولى لەخمە كولاپ كېلىپ، شەھەر سېپىلىنى پارتلىتىپ، ئاندىن شەھەرگە بېسىپ كىرمەكچى بولدى. موشۇ مەخسەتتە ئىنتايىن يوشۇرۇن تۈردە لەخمە كولاشنى باشلاۋەتتى. كۇچا قورغىنىنىڭ مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولغان كىشىلىرىنىڭ بىرسى خۇدابەردىبەگ سەزگۈر ئادەم ئىدى. ئۇ دۈشمەننىڭ بۇ قەستىنى سېزىۋالدى. ئۇ سېپىلنىڭ ئىچىدىكى بىر ئۆينىڭ ئاستىغا بىجىرىم كوزىدىن بىرنى كۆمدۈرۈپ، كوزىنىڭ گىرۋىگىنىلا ئوچۇق قويىدى ھەم كوزىنى تىڭشاپ تۇرۇشقا مەخسۇس ئادەم قويدى. شۇنداق قىلىپ، دۈشمەنلەرنىڭ ژىراقتىن لەخمە كولاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆزىتىپ تۇردى ھەم باش قوماندان غوجا جاھانغا مەلۇم قىلدى. خۇدابەردى، غوجا جاھاننىڭ بۇيرۇغى بويىچە، دۈشمەننىڭ تەدبىرىگە قارشى تەدبىر قوللاندى. يەنى سېپىل ئىچىدىن سىرتقا قارىتىپ، لەخمە كولاتتى. لەخمە سېپىلنىڭ ئاستىغا بارغاندا، كولاشنى توختىتىپ، لەخمىنىڭ ئىچىنى ئوتۇن-سامان بىلەن توشقۇزدى. دۈشمەنلەر كولىغان لەخمە دەل سېپىلنىڭ ئاستىغا يېتىپ كەلگەندە، كېچە جىم-جىتلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئارىلىق تامنى تېشىپ، ئىككى لەخمىنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇردىدە، ئاندىن لەخمە ئىچىدىكى ئوتۇن-سامانغا ئوت يېقىۋەتتى... دۈشمەنلەر سېپىل ئۆرۈلگەن ۋاقىتتا دەرھال شەھەرگە بېسىپ كىرىش ئۈچۈن لەخمىنىڭ ئىچىگە 600دەك چېرىكلىرىنى يوشۇرۇپ قويغان ئىدى. بۇ چېرىكلەر قېچىپ چىقىشقا ئۈلگۈرەلمەي، ئىس-تۈتەكنىڭ ئىچىدە بۇرۇقتۇم بولۇپ ئۆلۈشتى.

دەل موشۇ پەيتتە پەيدا بولغان پەت-پاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئەمىرى لەشكەر غوجا جاھان 400دەك ئاتلىق جەڭچىلىرىنى باشلاپ، قىزىلقارغا دەرۋازىسىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، ئاتلىرىنى چاپتۇرغان بويى تۈن قاراڭغۇلۇقى ئىچىگە كىرىپ، كۆزدىن غايىپ بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ، ستراتېگىيىلىك يۆتكىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇۋادى. تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بۇ ۋاقەدىن ئېسەڭگىرەپ قالغان دۈشمەنلەر، ئەس-ھوشىنى ژىغىۋېلىپ، جەڭچىلەرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ،

ئۇلارغا يېتىشەلمەي قايتىپ كېلىشتى. بۇ 1758-يىلى 7-ئاينىڭ 28-كۈنى بولغان ۋاقىە ئىدى.

ئىمپېراتور چەنلۇڭخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بەكمۇ خاپا بولدى. ئۇ مەخسۇس پەرمان چۈشىرىپ، غوجا جاھاننى ۋە ئۇنىڭ جەڭچىلىرىنى قاچۇرۇپ قويغان «ئاسىيلارنىڭ تىنجىتىش قوشۇنىنىڭ سانغۇنى يارخەشەن، ياندىش سانغۇنى شۇڭدىنى ھەم ياساۋۇل بېشى مادىشىڭلارنى تۇتقۇن قىلىپ، بېيجىڭغا ئاپىرىپ، سوئال-سوراق قىلغاندىن كېيىن ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسىنى بەردى. كۇچاغا ھۇجۇم قىلغان دۈشمەن چېرىكلىرى يەنە بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن شەھەرنى ئىگەللىگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئادەملىرى قىرىلغان، مال-مۈلۈكلىرى كۆيدۈرۈلگەن، ئۆي-ئىمارەتلەرنى ۋەيران قىلغان بىر پارچە خارابىلىققا ئىگە بولۇشتى» («تۇرغاق غوجىلار» ناملىق ھۆججەتلىك رومان 228-بەت).

كۇچا ئۇرۇشى مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئېلىغا قىلغان ھۇجۇمىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. ئەندىكى نۆۋەت قەشقەرىيەگە قارىتىلغان ئىدى.

مانجۇ-خىتاي ئىستىلاچى قوشۇنىنىڭ باش سانغۇنى جاۋخۇي 1758-يىلىنىڭ بېشىدىلا مۈلكى قەشقەرىيەگە ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغان ئىدى. كۇچا ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيان كۆتىرىشىدىن قورققان جاۋخۇي بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى قۇدەنىڭ قوماندانلىقىدا تۇرپان يېجەن تەرەپتە قالدۇردى. ئۆزىگە بېۋاستە قارايدىغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا دۈشمەنىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ كەتكەن بۇرھانىددىن غوجا ئاقسۇنى مۇداپىەسىز قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئائىلىسىنى ۋە يېقىنلىرىنى باشلاپ، قەشقەرگە كېلىۋالغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، گېنېرال جاۋخۇي ھېچ قانچە ئۇرۇش قىلمايلا، ئاقسۇ شەھىرىنى ئىگەللىدى ۋە ئۇيغۇرىستاننىڭ ئوتتۇرىسى ھېساپلانغان بۇ شەھەردە ئۆزىنىڭ قارارگاھىنى-ھەربىي شتابىنى قۇرۇۋالدى.

گېنېرال جاۋخۇي چەنلۇڭخاننىڭ يېڭى پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا 1758-يىلى 6-ئاينىڭ 10-كۈنى ھەربىي كېڭەشمە ئۆتكۈزدى. بۇ كېڭەشمىگە مانجۇ-خىتاي قوشۇنى ھەر قايسى قىسىملىرىنىڭ سانغۇن-سەردارلىرى، مەسلىھەتچى ئامبال-تۇڭلىڭلىرى قاتناشقان ئىدى. بۇلارنىڭ سىرتىدا چىن ئىمپېرىياسىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىنى بېسىۋېلىشىغا ياردەم قىلىپ، «تۆھپە يارىتىپ»، مانجۇ خانىنىڭ نەزەرىگە ئېرىشكەن ئۇيغۇر بەگلىرىدىن قۇمۇللۇق يۈسۈپ غوجا، تۇرپانلىق ئىمىن غوجا، كۇچالىق ئۇداي غوجا، سايراملىق سىيىت ئابدۇللا غوجا، ئۇچتۇرپانلىق خوجەسى غوجا، قەشقەرلىك ھۈسەيىن غوجا بىلەن تۇردى غوجا قاتارلىق ئۇيغۇر بەگلىرىمۇ قاتناشتۇرۇلدى. كېڭەشمىدە ئالدى بىلەن چەنلۇڭخاننىڭ مەخپىي يارلىغى ئوقۇپ ئاڭلىتىلدى، ئۇنىڭ مەزمۇنى ژۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن بىرىنچى، ئىككىنچى پەرمانلارنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئوخشاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن چەنلۇڭخاننىڭ «ياۋايى يات چەنتۇلارغا ئاگلاتسا بولىدۇ»-دېيىلگەن يەنە بىر پەرمانى ئوقۇپ ئاڭلىتىلدى. بۇ پەرماندا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى.

- غوجا جاھان بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى بۇرھانىددىن غوجىلار بىزنىڭ شاپائىتىمىزنى بىلمەي، خانىدانىمىزغا ئاسىيلىق قىلىشتى. ئۇلار سەلتەنەتىمىزگە قارشى «باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنى» قۇرۇۋالدى. نېمىسەھەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئەلچىمىزنى ئۆلتۈردى... غوجا جاھان ئىنتايىن كاززاپ بولغاچقا، ئۇيراتلارنىڭ زۇلۇمىنى دەلىل قىلىپ كۆرسىتىپ، چەنتۇلارنىڭ بېشىنى قايمۇقتۇرۇپ، بىزگە ئاسىيلىق قىلىشقا قۇترىتىپ. بۇ قېتىم تەگرى لەشكەرلىرىنى ئەۋەتىشتىكى مەخسىتىمىزمۇ، ئاسىي غوجا جاھاننى يوقىتىشتۇر. ئەگەر چەنتۇلار ھەقىقەتكە قايتىپ، غوجا جاھاننى تۇتۇپ، بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسىلا، بىز پۇخرالارنىڭ تىنىچ خاتىرجەم ياشىشىغا رۇخسەت قىلىمىز. ئۇلار مانجۇ خانىنىڭ شەپقىتىدىن داۋاملىق بەھرىمەن بولالايدۇ! («تۇرغاق غوجىلار» ناملىق ھۆججەتلىك رومان 273-272-بەتلەر).

پەرمان ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن «خاقانىمىزنىڭ ئەمى-پەرمانلىرىغا پەرمانبەردارمىز» دەپ چوقۇراشتى ژىغىلغانلار. ئاخىرى گېنېرال جاۋخۇي ئورنىدىن تۇرۇپ:

- ئۇلۇق خاقانىمىزنىڭ پەرمانىنى ئاڭلىدىڭلار، خاقانىنىڭ ئەمرى بىز ئۈچۈن قانۇن، كىمكى موشۇ پەرماننى ئىجرا قىلىپشتا سەللا سۇسلۇق قىلىدىكەن، كاللىسى ئېلىنىدۇ، كىمكى چەنتۇلارنىڭ يۇرتىنى تەسەررۇپ قىلىشتا مانجۇ خانىغا ياردەم قىلىپ، خىزمەت كۆرسىتىدىكەن، ژۇقۇرى مەنسەپ ۋە بايلىق بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ-دەپ جاكالىدى.

كېڭەشمە ئاياقلىشىپ، ئۇنىڭ قاتناشقۇچىلىرى خانىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قەشقەرنىڭ بېگى ھۈسەيىن غوجا بىلەن تۇردى غوجىلار جاۋخۇينىڭ خاس بۆلمىسىگە كىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ مانجۇ خانىغا سادىق ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلەشتى. بۇ ساداقىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مانجۇلارنىڭ مۇسۇلمان يۇرتىنى ئىشغال قىلىشىغا، غوجا جاھەننى تىرىك تۇتۇشىغا كۈچ چىقىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قەسەم قىلىشتى!

ئۇنداق بولسا، بۇ تۇردى غوجا دېگەن زادى كىم؟

تۇردى غوجا ئاپاق غوجىنى ئىككىنچى ئاكىسى ئىنايەتۇللاھ غوجىنىڭ ئەلى غوجا ئىسىملىك ئوغلىدىنى بولغان نەۋرىسى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي قەھرىمانى مەمۇرىزىمخان (ئىپارخاننىڭ) بىر تۇققان ئاكىسى ئىدى. تۇردى غوجىنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، باش سانغۇن جاۋخۇي بىلەن ياندىش سانغۇن فۇدە ئىككىسى بۆلمىدە يالغۇز قېلىشتى.

— جانابى سانغۇن، — دېدى فۇده ئۆز ئۆيىنى ئىپتىپ بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزنىڭ سانى كۆپ، قۇراللىرى خىل بولغىنى بىلەن ئۇرۇشقانسېرى ئازىيىپ كېتىۋاتىدۇ. چەنتۇلارنىڭ ئىسيانچىلىرى بولسا، بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ. موشۇنداق بىز بۇ ياۋايىلار يۇرتىنى قانداقمۇ بويسۇندۇرالارمىز؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇ دېگىنىڭىزغۇ ھەق گەپ — دەپ جاۋاپ بەردى جاۋخۇي. — بىراق، بىزنىڭ بۇ يۇرتنى بويسۇندۇرۇشىمىزغا چەنتۇلارنىڭ ئۆزلىرى ياردەم بېرىدۇ!

— چۈشەنمىدىم، سانغۇن جاناپلىرى؟ — دېدى فۇده ھەيران بولۇپ.

— چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار. چەنتۇلارنىڭ غوجىلىرى بىلەن بەگلىرى، ھەممىسى دېگىدەك ساتقۇن كېلىدۇ. ئەرزىمەس مەنسەپ بىلەن پايدىنى كۆرسىتىپ قويىدىغان بولساق، ھېچ ئىككىلەنمەيلا سېتىلىپ كېتىدۇ. ۋەتىنى، مىللىتىنى ساتقانلىنى ئاز دەپ، قويىنىدىكى خوتۇنى بىلەن ئۆيىدىكى قىزىنىمۇ ئۇستەكلەپ بېرىدۇ! ھازىر ئالدىمىزدىن چىقىپ كەتكەن تۇردى غوجا دېگىنى ئەشۇنداق ۋىژدانسىز بىر مەخلۇق. بىز ئۇلاردىن پايدىلىنىشنى بىلسەكلا بولغىنى — دېدى جاۋخۇي».

ھەربىي كېڭەشمىدىن كېيىن قەشقەر يېڭىشەھەرگە باسقۇنچىلىق ژۇرۇشلەر باشلاندى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سۇلتانى غوجا جاھان دۈشمەن چېرىكلىنى تەمناتسىز قالدۇرۇش مەخسىتىدە، ھەممە يۇرتلاردىكى پۇخرالارغا پەرمان چۈشىرىپ، ئېتىزدىكى ئاشلىقلارنى، باغلاردىكى مېۋە-چېۋىلەرنى پاكىز ژىغدۇرۇپ، تالا-تۈزنى قۇرۇقداپ قويغان ئىدى. «ھۇجۇم نىشانىنى تارقاقلاشتۇرۇپ، دۈشمەننىڭ كۈچىنى بۆلۈپ تاشلاش» پىلانىغا مۇۋاپىق ئاكىسى بۇرھانىددىن غوجىنى قەشقەرنىڭ مۇداپىئە ئىشىغا مەسئۇل قىلىپ، ئۆزى بولسا، پايتەخت يەكەننىڭ مۇداپىئەسىگە قوماندانلىق قىلىۋاتاتتى.

جاۋخۇي 4000دەك مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرىنى باشلاپ، ئۇدۇل يەكەن شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ بىر قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، يەكەن خەلقى چىڭ تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلغانلىقتىن، شەھەرنى ئالالمىدى. قولىدىكى ئەسكىرىنىڭ ئازلىقىنى ھېساپقا ئالغان جاۋخۇي ۋاقىتلىق زەرەپشان دەرياسىنىڭ بويىدىكى قاراسۇ دېگەن جايغا چېكىنىپ، ياردەمگە كېلىدىغان چىن داۋۇل قوشۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكچى بولدى. بىراق، ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇن كېچىكتى، ۋاقىت ئۆتكەنسىرى ئادەم، ئات-ئۇلاقلارنىڭ ئوزۇق-تۈلۈگى ئازلاپ، ئەھۋال قىيىنلىشىشقا باشلىدى.

موشۇنداق ئەھۋالدا جاۋخۇي قەشقەردىكى ھۇسەيىن غوجا بىلەن تۇردى غوجىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەر ۋە ئات-ئۇلاقلىرىنى ئوزۇق-تۈلۈك بىلەن تەمىنلەشنى تەلەپ قىلدى. بۇنى «خىزمەت كۆرسىتىپ، ژۇقۇرى مەنسەپ ئېلىشنىڭ ياخشى پۇرستى» دەپ بىلگەن غوجىلار دەرھال ئوزۇق-تۈلۈك، يەم-خەشەك ئەۋەتىپ، باسقۇنچى مانجۇ چېرىكلىرىنى تەمىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە جاۋخۇيغا ياقىدىغان مەزمۇندا بىر مەكتۇپمۇ ئەۋەتكەن ئىدى. مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن:

«جانابى گېنېرال، قاۋخۇي! سىزنىڭ غالىپ سۇپەت تەگرى قوشۇنلىرىڭىزنى بىزنىڭ بېقىپ كېتىشىمىز، بەسى مۇشكۇل. سىزنىڭ ئارقا تەرىپىڭىزدىكى قاراقۇرۇم تېغىنىڭ چىپان يايلاق دېگەن يېرىدە غوجا جاھانغا قاراشلىق ناھايىتى كۆپ چارۋا-مال بار. ئەشۇ يايلاققا بېرىپ، چارۋا-ماللارنى قولغا چۈشىرىۋالسىڭىز ھەم غالىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى بىر ژىل باقالايسىز ھەم غوجا جاھاننى ماددىي تەمىنات بازىسىدىن مەھرۇم قىلالايسىز».

بۇ مەكتۇپنى ئالغان جاۋخۇي كۆز ئالدىدا تۇرغان تەييار بايلىقلارنى چاپسانراق ئېلىۋېلىشنى ئويلاپ، كېچىلەپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، چىپان يايلاققا قاراپ ئاتلاندى. بىراق، غوجا جاھاننىڭ چارلىغۇچىلىرى دۈشمەننىڭ ھەرىكىتىنى سېزىپ قالدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى چوقۇم ئۆتىدىغان تىزناپ دەرياسى ئۇستىدىكى «توگگۈزلۈق كۆرۈگىنى» بۇزۇۋەتتى ھەم شۇ ئەتراپتا بۆكتۈرمە ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. بۇ ئەھۋالدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز كېلىۋاتقان جاۋخۇينىڭ ئەسكەرلىرى «توگگۈز كۆرۈكتىن» ئۆتىۋاتقاندا كۆرۈك ياغىچى سۇنۇپ، دەرياغا غۇلاپ چۈشتى. دەل شۇ پەيتتە بۆكتۈرمىدە ياتقان ئۇيغۇر جەڭچىلىرى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. گېنېرال جاۋخۇي قالغان-قاتقان چېرىكلىرىنى ژىغىشتۇرۇپ، ئارقىسىغا قاراپ قېچىپ، قاراسۇدىكى قارارگاھىغا ئارانلا يېتىۋالدى. ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ئۇيغۇر جەڭچىلەر قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، ناچار قۇراللار بىلەن قۇراللانغانلىقتىن، دۈشمەن پوزىسىياسىگە بېسىپ كىرەلمەي، ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەت دۈشمەننى قورشاپ تۇرۇپ، دۈشمەننىڭ ئوزۇق-تۈلۈك، ئوق-دورىسى توگىگەندىن كېيىن، ئاگدىن تەسلىم قىلىش قارارىغا كەلگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننى قاتمۇ-قات قورشاۋغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ سىرت بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. دۈشمەنگە ياردەم ئەسكەر كېلىشى مۇمكىن بولغان يوللارنىڭ ھەممىسىگە بۆكتۈرمە جەڭچىلەر ئورۇنلاشتۇردى.

قورشاۋ ۋاقتى ئۇزاققا سوزۇلغانسىرى، دۈشمەننىڭ قىيىنچىلىغى ئېشىپ باردى. جاۋخۇي قوماندانلىغىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالغانلىغىنى ئاڭلىغان

ئىمپېراتور چەنلۇڭخان دەرھال نامجار سانغۇن يىلەن سەنتەي مەسلىھەتچى ئامباللار باشقۇرغان قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتتى. بىراق، بۇ قوشۇن يەكەننىڭ شەرقىي-جەنۇبىدىكى شىپىمت دۆڭ يەرگە كەلگەندە غوجا جاھان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

ئەندى چەنلۇڭخان ئارقا سەپنى ساقلاپ پىچاندا تۇرۇۋاتقان ياندىش سانغۇن فۇدەگە پەرمان چۈشۈرۈپ، دەرھال يەكەنگە قوشۇن تارتىپ بېرىپ، جاۋخۇينى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇش ۋەزىپىسىنى زىۆكلىدى. بۇ قوشۇنمۇ يەكەنگە يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا، غوجا جاھان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان يۆكتۇرمىدىكى ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچراپ، ئېغىر تالاپەت كۆردى.

90كۈن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قېلىپ، ئاچلىقتىن قىينالغان جاۋخۇي ئەسكەرلىرى جانلىرىدىن ئۈمۈت ئۈزۈپ ياكى تەسلىم بولۇش ياكى ئۆلۈۋېلىش توغرىلىق ئويلاشقا باشلىدى. قورشاۋ ھالىتى يەنە ئۈچ كۈنلا داۋام قىلغان بولسا، دۈشمەنلەر تامام يوقىتىلاتتى. ئېھتىمال، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرىمۇ باشقىچە بولغان بولاتتى.

نەق موشۇ ھەل قىلغۇچى پەيتتە خائىن تۇردىغوجىنىڭ بىر ھەرىكىتى جاۋخۇينىڭ باسقۇنچى ئەسكەرلىرىنى يوقىتىلىش تەغدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى!

ئەھۋال مۇنداق بولغان ئىدى. جاۋخۇي تۇردى غوجىغا يوشۇرۇن تۇردە ئادەم ئەۋەتىپ، غوجا جاھان ئەسكەرلىرىگە ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلىشقا، شۇنداق قىلىپ، جاۋخۇي ئەسكەرلىرىنى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تۇردى غوجا ئۆزىنىڭ سوپى-چىرىكلىرى بىلەن تاغلىق قىرغىزلارنى ئەۋەتىپ، غوجا جاھاننىڭ ماددىي بازىسى ھېساپلانغان چىپان يايلاقتىكى چارۋا-ماللارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدۇردى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان غوجا جاھان:

– «قىرغىزلار مانجۇرلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن ئوخشايدۇ»-دەپ ئويلاپ قالدى. ئاۋال-چارۋا-ماللارنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئارقا سېپىنى تىچلاندۇرۇپ، ئاندىن كېيىن ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ مەخسەتتە جاۋخۇينى مۇھاسىرە قىلىشقا ئازغىنا ئەسكىرىنى قالدۇرۇپ، ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ، چىپان يايلاققا زۇرۇپ كەتتى. خۇددى موشۇنداق پەيتنى كۈتۈپ تۇرغان جاۋخۇي ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن دەرھال بىكىنىشتىن سىرتقا چىقىپ، ئاز ساندا قالغان ئۇيغۇر جەڭچىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. شۇ ئارىدە فۇدە قوماندانلىغىدىكى مانجۇ قوشۇنىمۇ يېتىپ كەلدى، شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر جەڭچىلىرى ئالدى-كەينىدىن قىلىنغان ھۇجۇم نەتىجىسىدە پۈتۈنلەي قىرىلىپ كەتتى. جاۋخۇي بولسا، ھالاكەتلىك قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا قېچىپ، ئاقسۇدىكى قارارگاھىغا بېرىۋالدى. ئۇرۇش سېپىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى ياندىش سانغۇن فۇدەگە زۆكلىدى.

شۇنداق قىلىپ، مىللىي خائىن ھۆسەيىن غوجا بىلەن تۇردى غوجىلارنىڭ ساتقۇنلۇغى نەتىجىسىدە دۈشمەننىڭ مەغلۇبىيتى غالىبىيەتكە، ئۇيغۇرلارنىڭ غالىبىيتى مەغلۇبىيەتكە ئايلىنىپ كەتتى. دىمەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كېيىنكى پاجىەلىك تەغدىرىگە يالغۇز مانجۇ-خىتاي بىدسقۇنچىلىرىلا ئەمەس، ئۇلارغا ياردەم بەرگەن مىللىي خائىنلارمۇ ئەيىپلىك!

قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ، ئاقسۇدىكى قارارگاھىغا بېرىۋالغان جاۋخۇي چەنلۇڭخانغا مۇراجىەت قىلىپ يېڭىدىن يەنە 30000 كىشىلىك ئەسكەر، يېتەرلىك ئوق-دورا ۋە لازىمەتلىكلەرنى ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى تولۇقلاۋالدى. ئۇ 1759-ژىلى يازدا بارلىق كۈچىنى توپلاپ قەشقەرىيەگە ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم باشلىدى. ئالدى بىلەن پايتەخت يەكەنگە ھۇجۇم قىلدى. يەكەن شەھىرى خەلىق ۋە ئەسكەرلەر تەرىپىدىن قەھرىمانلارچە مۇداپىە قىلىندى. يەكەننى ئېلىشقا كۆزى يەتمىگەن دۈشمەنلەر، مۇداپىەسى ئاجىزىراق بولغان، خوتەن شەھرىگە ھۇجۇم باشلىدى. ئۇرۇشنىڭ دىسلەپكى ئېيىدىلا قاراقاش، يورۇڭقاش شەھەرلىرى قولدىن كەتتى. بىراق، خوتەن خەلقى خوتەن شەھىرىنى جان تىكىپ قوغدىدى. شۇ ژىلنىڭ ئىيۇن ئېيىدا خوتەن شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن فۇدۇتەن باشچىلىغىدا يەنە ئىككى قوشۇن ئەسكەرلەر ئەۋەتىلدى. جەڭ ناھايىتى قاتتىق بولدى. موشۇ جەڭلەرنىڭ بىرىدە خوتەن مۇداپىەسىگە مەسئۇل بولغان يەرلىك قوماندانلارنىڭ بىرسى ئابدۇخالىق قەھرىمانلارچە قۇرۇۋان بولدى! دۈشمەننىڭ ھەربىي كۈچى خەلقنىڭ كۈچىدىن 10 ھەسسە كۆپ بولسىمۇ، قەھرىمان خوتەنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ شەھىرىنى ئۈچ ئاي بويى مۇداپىە قىلىپ، ساقلاپ تۇرالىدى، ئۈچ ئايلىق مۇداپىەدىن كېيىن، قارشىلىق قىلغۇچىلار تامام قىرىلىپ تۈگىگەندىن كېيىن، ئاندىن شەھەر قولدىن بېرىلدى.

خوتەن مۇھاسىرىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا گېنېرال فاۋخۇينىڭ بىۋاستە قوماندانلىغىدىكى چوڭ قوشۇن قەشقەر شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم باشلىغان ئىدى. قەھرىمان قەشقەر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ جانجان شەھىرىنى ئۈچ ئاي بويى قەھرىمانلارچە مۇداپىە قىلدى، ئاخىرى 1759-ژىلى سېنتيابىردا، كۈچلەر مۇتلەق تەڭسىز بولغان ئەھۋال ئاستىدا قەشقەر ۋە خوتەن شەھەرلىرى ئارقا-ئارقىدىن قولدىن كەتتى.

شەھەرلەر بېسىۋېلىنغاندىن كېيىن شەھەر ئاھالىسى ياش-قېرى دىمەي، ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى. بار

بايلىقلار بۇلاڭ تالاڭ قىلىندى. مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت-جامەلىرى مانجۇ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاتخانىغا ئايلاندى. مەدرىسەي مەھكىمىلەر مانجۇ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنى ئاياق-ئاستى قىلىدىغان پاھىشىخانىلارغا ئايلاندۇرۇلدى. ئەسىرلەر بويى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تارىخىي يادىكارلىقلار، قۇران ۋە تەپسىر كىتابلار كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. بىز تېخى تۈنۈگۈنلا يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلەرنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك!

قەشقەر ۋە خوتەن قولدىن كەتكەن ئەشۇ كۈنلەردە گېنېرال فۇدە قوماندانلىقىدىكى 50000 كىشىلىك مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرى يەكەن شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. يەكەن خەلقى ھېچ قاياقتىن ياردەمگە ئېگە بولالمىغان ئەھۋالدىمۇ، باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى ئۈچ ئاي بويى قەھرىمانلارچە ھىمايە قىلدى!

شەھەرنى كۈچ بىلەن ئېلىشقا كۆزى يەتمىگەن دۈشمەنلەر، ھىيلە بىلەن ئالماقچى بولدى. ئۇلار شەھەرنىڭ ئىچىدىكى نىياش بەگ، قوزى بەگ دېگەن مىللىي مۇرتەدلەرنى ئوغرىلىقچە سېتىۋېلىپ، ئۇلار كېچىسى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرگەندە، سىرتتىن ھۇجۇم قىلىپ كىرمەكچى بولدى. بىراق، خائىنلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى سېزىلىپ قالغانلىقتىن، خائىنلار شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ قېتىم مەخسىتىگە يېتەلمىگەن دۈشمەن شەھەر ئىچىدىكى يەنە بىر مۇرتەد غازى بەگنى سېتىۋالدى. غازى بەگ ئۇزۇن مۇددەت ئوردىدا خىزمەت قىلىپ، غوجا جاھاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېگە بولۇۋالغان ئۇنىڭ يېقىنىدىكى خەنجەر ئىدى. ئەشۇ غازى بەگ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى غوجا جاھانغا مەسلىھەت بېرىپ، شۇنداق دېدى:

ئەمىر جانابلىرى، بىز سېپىلنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋەرسەك، ۋاقىت ئۆتكەنسىرى ئوزۇق-تۈلۈك، ئوق-دورىمىز تۈگەيدۇ، مانجۇلار بولسا، ئارقىدىن ئەسكەر كەلتۈرۈپ، تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە دۈشمەن چېرىكلىرى ئۆز ۋاقتىدا سېپىلدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننى بىراقلا يوقىتىمىز. ئۆزىمىزمۇ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ قالىمىز. شۇنداق قىلغىنىمىز تۈزۈمىكىن؟

بۇ مەسلىھەتنى ئاڭلىغان غوجا جاھاننىڭ كۆز ئالدىغا كۈچا مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلغان چاغدىكى مەنزىرە گەۋدىلەندى. شۇنداق قىلىپ، ئەمىر لەشكەر غوجا جاھان دۈشمەنگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش قارارىغا كەلدى. بىر كېچىدە سېپىل دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ، 400 ئاتلىق جەڭچىسىنى باشلاپ، ھۇجۇمغا چىقتى. مۇشۇنداق بىر پەيتنى كۈتۈپ تۇرغان دۈشمەن قوشۇنلىرى، خۇددى قىياندەك يېسىپ، سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى. يەنە بىر قىسىم دۈشمەن چېرىكلىرى سېپىلنىڭ سىرتىغا چىققان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى قورشاپ، ھۇجۇم قىلىشتى. شۇنداق قىلىپ، سېپىلنىڭ ئىچىدىمۇ سىرتىدىمۇ قىرغىن جەڭ باشلىنىپ كەتتى. دۈشمەننىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالغان جەڭچىلەر ئىچىدە پات-پاراقچىلىق باشلىنىپ، سەپ بۇزۇلۇپ، جەڭچىلەر قالايمىقان قېچىشقا باشلىدى. مۇشۇ جەڭ ئەناسىدا سېپىلدىن چىققان ئەسكەرلەرنىڭ 3000دىن ئوشۇغىراقى قىرىلىپ كەتتى! ئەمىر لەشكەر غوجا جاھان دۈشمەن ئوقىدىن يارىدار بولدى. ئۇنىڭ ئايالى ئىپارخان دۈشمەن قولىغا ئەسىرگە چۈشتى!

جەڭ مەيدانىدا ئۈستۈنلۈككە ئېگە بولغان دۈشمەن چېرىكلىرى سېپىلنىڭ ئىچىدىمۇ، سىرتىدىمۇ ئۇچرىغان پۇقرالارنى ئايىماي قىردى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئامالسىز قالغان ئەمىر لەشكەر غوجا جاھان ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن 1000غىمۇ يەتمەيدىغان جەڭچىلىرىنى باشلاپ، مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىغا قاراپ چېكىندى. ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بەدەخشەن رايونىغا بېرىۋېلىپ، مۇسۇلمان ئەللىرىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، قايتىپ كېلىپ مانجۇ-خىتاي باسقۇنچىلىرىنى قوغلاپ چىقارماقچى، باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنى ساقلاپ قالماقچى بولغان ئىدى.

غوجا جاھان باشلىغان ئۇيغۇر جەڭچىلەر بىلەن پۇقرالار يەكەندىن چېكىنىپ، ئىككىنچى كۈنى زەرەپشان دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ توختاشتى. بۇ كەچ كۈز مەزگىلى بولۇپ، دەريانىڭ گىرۋەكلىرى نېپىز مۇز تۇتقان بولسىمۇ، ئوتتۇرا قىسمى ھەيۋەتلىك ئۆركەشلەپ ئاقماقتا ئىدى. چېكىنگەن ئالامان دەريادىن قانداق ئۆتۈشنىڭ يولىنى تاپالماي تۇرغان ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرى يېتىشىپ كېلىپ قالدى.

غوجا جاھان قۇرالسىز ئۆزلىرىنى دەرياغا تاشلاشقا، ئىلاجى بولسا، دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ كېتىشكە بۇيرىدى. ئۆزى جەڭچىلەرگە قاراپ:

«قېنى، باتۇر ژىگىتلەر، دۈشمەننىڭ ئالدىنى توساپ زەربە بېرەيلى. باللىرىمىز دەريادىن ئاما-ئېسەن ئۆتۈۋالسۇن، ئۆتەلمىگەن تەغدىردىمۇ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ خور بولغىچە، ئانا يۇرت، ئانا دەريانىڭ قوينىدا قېلىشسۇن! بىرىڭلارمۇ تەسلىم بولماڭلار، بۇ ئىپلاسلارغا تەسلىم بولۇپ ئۆزىمىزنى خور قىلغىچە، باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، مەرتلەرچە قۇربان بولايلى!»-دەپ ۋاقىرىدى. ئۆزلىرىنى دەرياغا تاشلىغان پۇقرالار، ئاياللار ۋە باللار سۇدا ئۈزۈشنى بىلمىگەنلىكتىن، ھەممىسى دېگىدەك سۇغا چۆكۈپ ھالاك بولۇشتى. دۈشمەننىڭ ئالدىنى توساپ، جەڭ قىلىۋاتقان جەڭچىلەر بولسا، دۈشمەن تەرىپىدىن قىرىلىپ، ھەممىسى جەڭ مەيدانىدا قۇربان بولۇشتى.

پەقەت غوجا جاھان بىلەن بۇرھانىددىن غوجا باشلىق ئازغىنا ئادەملەر دەرياغا ئات سېلىپ كىرىپ، ئاتلىرىنىڭ يايلىغا نەھكەم ئېسىلىۋېلىپ، دەريادىن ئامان-ئېسەن ئۇ قىرغاققا چىقىشتى. بۇ 1759-ژىلى 20-سېنتەبىر كۈنى ئىدى. بۇ پاجىئەلىك ۋەقە ئۇيغۇر تارىخىغا «زەرەپشان پاجىئەسى» دېگەن نام بىلەن يېزىلدى!

شۇ چاغدا غوجا جاھان باشلىق ئۇيغۇر ئەرباپلىرى: باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە قارىغاندا بىر قەدەر كۈچلىنگەرەك بولغان ئاۋغانىستان پادىشالىغى، مۇسۇلمان قېرىندىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادالەتلىك كۈرىشىگە خەيرىخاھلىق بىلەن قارايدۇ دەپ ئىشەنگەن ئىدى. لېكىن ئۇلار كۆزلىگەن مەنزىلگە، يەنى ئاۋغانىستان تەۋەسىگە يېتىپ بارالمىدى. بەدەخشان ئۆلكىسىنىڭ مەركىزىي رايونىدىكى «يېشىل كۆل» دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندا، ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان دۈشمەن چېرىكلىرى ئۇلارغا يېتىشىۋالدى. «يېشىل كۆلنىڭ» ياقىسىدا ئاخىرقى بىر مەيدان جەڭ يۈز بەردى. ئۇيغۇر جەڭچىلىرى سان جەھەتتىن ناھايىتى ئاز، قوراللىرى ناچار، ئۆزلىرى يېرىپ چارچىغان بولۇشىغا قارىماي، ياۋۇز دۈشمەنلەرگە قارشى شىرلاردەك ئېلىشتى. ھەتتا دىسلەپكى ئېلىشىشتىلا، نۇرغۇن دۈشمەننى يەر چىشلەتتى. مانجۇ-خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانلىغى بۇ قېتىممۇ ئۆزلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە، ھىيلە-نەيراڭ ئىشلەتتى. شۇ چاغدىكى بەدەخشان ھاكىمى سۇلتانشاھقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى سېتىۋالدى. ئۆزىنىڭ زالىملىغى ۋە جاھىللىغى بىلەن مەشھۇر بولغان سۇلتانشاھ، ئەندى ساتقۇنلۇغى بىلەنمۇ مەشھۇر بولدى. يەنى ئۇ مانجۇ-خىتايلارغا سېتىلىپ، ئۆزىنىڭ دىن قېرىندىشى ئۇيغۇر قەھرىمانلىرىغا خىيانەت قىلدى. ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلدۇردى. ئالدى تەرەپتە مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرىنىڭ، ئارقا تەرەپتە سۇلتانشاھ ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان ئۇيغۇر جەڭچىلىرى مىسلى كۆرۈلمىگەن قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىشتى. بىراق كۈچلەر مۇتلەق تەڭسىز بولغان بۇ ئۇرۇشتا، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئۇيغۇر جەڭچىلىرى ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. ئۇيغۇر جەڭچىلەرنىڭ بىرسىمۇ دۈشمەندىن شەپقەت تىلەپ تەسلىم بولغىنى يوق. ئۇلار باتۇرلارچە ئېلىشىپ، ھەر بىرى ئون-ئون بەشتىن دۈشمەننى يەر چىشلىتىپ، ئۆزلىرىمۇ ھالاك بولۇشتى!

بەدەخشان جېڭىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېسىل پەرزەنتلىرى غوجا جاھان، غوجا بۇرھانىددىن، ئىسلام بەگ، ئابدۇكېرىم بەگ ۋە باشقىلار ھالاك بولۇشتى. مانجۇ-خىتايلار ئۇلارنىڭ ياش باللىرىغىمۇ رەھىم قىلماستىن، قولغا چۈشكەن نارىسىدىلەرنىڭ ھەممىسىنى تاشلارغا باستۇرۇپ قويۇپ، قويدەك بوغۇزلاشتى! غوجا بۇرھانىددىننىڭ 5 ياشلىق ئوغلىنى قەپەزگە سېلىپ، بېجىڭغا ئاپىرىپ، شۇ يەردە قىيناپ ئۆلتۈردى. غوجا جاھان بىلەن غوجا بۇرھانىددىننىڭ باشلىرىنى كېسىپ، بېجىڭغا ئاپىرىپ، چەنلۇڭخانغا سوغات قىلىشتى!

شۇنداق قىلىپ، مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرستاننى زورلۇق كۈچ بىلەن بېسىۋالدى، 6 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقاتتى. تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، 1759-يىلىدىكى ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشىدا دۈشمەن چېرىكلىرى بىر مىلليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلارنى قىرىپ ئۆلتۈرگەن!

ژۇقۇرىدىكى بەدەخشان پاجىەسى 1759-يىلى 23-سېنتيابر كۈنى يۈز بەرگەن ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇدھىش پاجىەلەرگە تولغان قارا قىسمەتلىك تارىخى ئەينە شۇ كۈندىن باشلانغان. شۇندىن بېرى ھازىرغىچە، 245 يىل ئۆتتى. بىراق بۇ قارا قىسمەت تېخىچە تۈگىمەي داۋاملىشىۋاتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، 1759-يىلىنىڭ سېنتيابرىدە ئۇيغۇر خەلقى مىللىي مۇستەقىللىگىدىن ئايرىلىپ، مانجۇ-خىتايلارنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالدى. 1884-يىلغا كەلگەندە «شىنجاڭ» (يېڭى بېسىۋالغان زېمىن) دېگەن نام قويۇلۇپ، خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇرۇلدى.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ-خىتاي باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشى ئۈچ يىل داۋام قىلىپ، ئاخىرى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى. شۇنىڭغا قارىماستىن، بۇ ئۇرۇش ئوتتۇرا ئازىيادىكى باشقا مەملىكەتلەر ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە تارىخىي ۋاقىە بولدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۈچ يىلغا سوزۇلغان ۋەتەن ئۇرۇشىدا باسقۇنچىلارغا شۇنچىلىك ئېغىر زەربە بەردىكى، باسقۇنچىلار ئۇيغۇرستاننىڭ غەربىي چېگارىسىغا يېتىپ كەلگىچە، ھېساپسىز كۆپ ئەسكەرلەردىن، قورال-ياراقلىرىدىن ئايرىلىپ، ئۆزلىرىمۇ ھالسىرىغان ھالدا ئاران يېتىپ كېلىشتى. كۇچا، يەكەن، خوتەن، قەشقەر ۋە بەدەخشەن ئۇرۇشلىرى دۈشمەننى ھالىدىن كەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بېسىۋېلىنغان ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭلار كۆتىرىلىپ تۇردى. مۇنداق ئىسيانكار ئۇيغۇر ئېلىنى ئارقا سەپ قىلىپ تۇرۇپ، خوشنا ئەللەرگە تەجاۋۇزلۇق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇ-خىتاي قوشۇنلىرى قازاق ۋە قىرغىز دالاسىغا، قوقەنت ۋە بۇخارا خانلىقلىرى تەۋەسىگە باسقۇنچىلىق ژۇرۇشلەرنى قىلىشقا قۇربەت قىلالمىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى ۋە مۇستەقىللىگىنى قۇرۋان قىلىش بەدىلىگە، باشقا قېرىنداش خەلقلەرنى مانجۇ-خىتايلارنىڭ باسقۇنچىلىق ھۇجۇملىرىدىن ساقلاپ قالدى. تاكى بۈگۈنگىچە ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ!

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلىرى ياڭلىۋاشتىن ئەۋج ئېلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ئوتتۇرا ئازىيادىكى قېرىنداش مەملىكەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى تارىخىي سىناققا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىگى ئۈچۈن ئادالەتلىك كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدە تۇرۇش كېرەكمۇ؟ ياكى بۈگۈن

ئۇيغۇرستاننى، ئەنە بولسا، ئوتتۇرا ئازىيانى ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئاستا-ئاستا خەن مىللىتىگە ئاسسىمىلياتسىيا قىلىپ، ژۇڭخۇانى مەخسەت قىلغان خىتاي ئىمپېرالىستلىرى تەرىپىدە تۇرۇشى كېرەكمۇ؟

بۇ مەملىكەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى ھازىر ئىككىلەنمەكتە. بىراق، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۇزاققا بارماي مۇ ئەرباپلارنى ئۆز مەۋقەسىنى ئېنىق بەلگۈلەشكە مەجبۇر قىلىدۇ. چۈنكى مىللىي مۇستەقىللىق يولى بىلەن مۇستەملىكچىلىك يولى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە ئوتتۇرا يول يوق!

بىزنىڭ كۆزىتىشىمىزچە، قازاقىستان ۋە قىرغىزىستان ھۆكۈمەتلىرى خىتاينىڭ سەياسىي بېسىمى ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلىقىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ دېگىنىنى ئورۇنلاپ بېرىۋاتىدۇ. ھەتتا ئۆز تېررىتورىياسىنىڭ بىر قىسمىنى خىتايغا كېسىپ بېرىۋەتتى. بۇ خۇددى ئەجدىھانىڭ ژۇڭخۇالىشىدىن ساقلىنىمەن دەپ، ئۆزىنىڭ يامپىشىنى كېسىپ، ئەجدىھانىڭ ئاغزىغا لوخما قىلىپ سېلىپ بەرگەندەك بىر ئىش. سېنىڭ لوخماڭ ئەجدىھانى ئىنساپقا كەلتۈرمەيدۇ، ئۇنىڭ ياۋۇز تەبىتىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئەكسىچە، ئەجدىھانىڭ ئىشتىھاسىنىڭ تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، سېنى ژۇڭخۇالىش جەريانىنى تېزلىتىدۇ، خالاس!

قىسقىسى، بۇ بىر تارىخىي خاتالىق. مۇنداق خاتالىقنى تارىخ كەچۈرمەيدۇ، ئەۋلادلار كەچۈرمەيدۇ، بۈگۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئەلىك تەغدىر، ئەتە ئوتتۇرا ئازىيادىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بېشىغا كەلمەيدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟!

قوشۇمچە ماتېرىئال-1

ھۆرمەتلىكى، كىتابخان!

ژۇڭغۇردا بايان قىلىنغان ۋاقىئەلەرنى تېخىمۇ ئېنىغىراق تەسەۋۋۇر قىلىشىڭىز ئۈچۈن ۋەتەندىشىمىز ئابدۇۋەلى ئەلى يازغان «تۇرغاق غوجىلار» ناملىق ھۆججەتلىك روماندىن بىر قىسىم ئېپىزودلارنى ئەينەن كەلتۈرۈمىز. مەرھەمەت، تونۇشۇپ چىقىڭ:

«جاۋخۇي داتاگىنىڭ تۆرىگە قويۇلغان يوغان شىرەنىڭ كەينىدە ئولتىرىپ، كېڭەشمە قاتناشقۇچىلىرىغا مۇراجىئەت قىلدى:

ئەي، بوغداخاننىڭ قاپلان ژۈرەك باھادىرلىرى، ھەر بىر تال ئوقىدا ئىسسىيانچى چەنتۇلارنىڭ كۆزىنى ئويىدىغان مەرگەنلەر! بۇخەرىتىگە قاراڭلار. ئاقسۇدىن يەكەنگە كارۋانلىق ئادەم 10 كۈندە يېتىدۇ. بىزگە بولسا ئۇنىڭدىن 3-2 ھەسسە كۆپ مېڭىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. كۆن پېتىشقا قاراپ سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان موشۇيول، ئىسيانچە چەنتۇلارنىڭ قېنى سەل بولۇپ ئاقىدىغان قىزىل دەرىيا بولىدۇ. بىزلەر خاقاننى چىننىڭ ئەجدىھاسۇرەتلىك سېرىق سەلتەنەتتۇغىنى ئەندى شۇيەرلەرگە قادايمىز. بىزلەرنىڭ بوغداخاننىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلايدىغان پۇرسىتىمىز ئەندى يېتىپ كەلدى!

- مىلادى 1758-ژىلى قەنەرىيە 10-ئاينىڭ 6-كۈنى جاۋخۇي 4000دەك مانجۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ، يەكەن قەلئەسى يېنىغا يېتىپ كەلدى. يەكەن سېپىلىنىڭ دائىرىسى ئون نەچچە چاقىرىم كېلەتتى. بۇ سېپىلنىڭ 12 قوۋۇقى (دەرۋازىسى) بار ئېدى. مانجۇلار يەكەن قەلئەسىگە قايتا-قايات ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، زادىلا ئالالمىدى. ئاخىرى زەرەپشان دەرىياسى بويىدىكى ئوت-چۆپى ئەلۋەك قاراسۇ دېگەن يەرگە بارگاھ قۇرۇپ، كەينىدىن كېلىدىغان چىنداۋۇل قوشۇنىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

... قاتمۇ-قات قورشاۋ ئىچىدە قالغان جاۋخۇي، ئاقسۇغا ياردەم تەلەپ قىلىپ، چاپارمەن ماڭدۇردى. خاقانى چىن چەنلۇڭ جاۋخۇي قوشۇنلىرىنىڭ ئىسيانچىلار تەرىپىدىن قاتمۇ-قات قورشاۋىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال نامجارنى-ئاسىيلارنىڭ تىنجىتقۇچى سانغۇن، سەنتەينى-مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭ ئىختىيارىغا سۇلان، چاخار قوشۇنلىرىنى بەردى ۋە ئۇلارغا جىددىي ژۈرۈش قىلىپ، يەكەندىكى قاراسۇ بارگاھىغا يېتىپ بېرىپ، جاۋخۇي قوشۇنلىرىنى ئىسيانچىلارنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدە سۈركى قاتتىق پەرمان چۈشەردى...

نامجار 200 ئاتلىق تۇرشاۋۇل چېرىكنى باشلاپ، ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، ئۈچ كېچە-كۈندۈز دېگەندە يەكەنگە يېتىپ كەلدى. بىراق ئۇلار يەكەننىڭ شەرقىي-جەنۇبىدىكى شەھىت دۆڭ دېگەن يەردە غوجا جاھان تەرىپىدىن قويۇلغان بۆكتۈرمىگە ئۇچراپ، نامجار سەنتەيلەر ۋە ئۇلار باشلاپ ماڭغان 200 چېرىكنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى.

...ئاخىرى چىن خاقانى چەنلۇڭ ئامالاج فۇدە سانغۇنغا بۇيرۇق چۈشىرىپ، دەرھال پىچاندىن قوشۇن باشلاپ، يەكەنگە ژۈرۈش قىلىپ، جاۋخۇي قوشۇنىنى غوجا جاھاننىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدە پەرمان چۈشەردى. ئارقىدىنلا يەنە باركۆل مەسلىھەتچى ئامبىلى ئارغۇن بىلەن ياندىاش چېرىكچى ئامبال ئالۇن ئالارغىمۇ ياردەمچى قوشۇننى باشلاپ، دەرھال يەكەنگە ژۈرۈش قىلىش ھەققىدە سۈركى قاتتىق پەرمان چۈشەردى. غوجا جاھاننىڭ ئارقا سېپىگە شەبخۇن ئۇرۇش ئۈچۈن مانجۇلارنى باشلاپ چىققان جاۋخۇي ئەكسىچە تۇڭگۇزلۇق كۆرۈلگىدە غوجا جاھاننىڭ شەپخۇنىغا ئۇچراپ، بۇرنى-قۇلىغىغىچە دەككىسىنى يەپ، جانلىرىدىن ئۈمۈت ئۈزۈپ

تۇرۇشقان چاغدا، غوجا جاھان تۇيۇقسىز قاراسۇ بارگاھى مۇھاسىرىسىنى تاشلاپ، جىددىي قوشۇن چېكىندۇردى. قورشاۋ يەنە موشۇنداق ئۈچ كۈنلا داۋاملاشقانلا بولسا، مانجۇ قوشۇنلىرى تۈگىشىپ كەتكەن بولاتتى.

جاۋخۇي بۇ ئىشنىڭ تېگىگە يەتمەيلا، تىت-تىت بولۇپ ئولتارغىنىدا تۇيۇقسىز چېدىر سىرتىدىن بىرىسىنىڭ «مەلۇمات!» دەپ ۋاقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

– دارىن بۇ خۇش خەۋەر ئىكەن! بۇ مەكتۇپنى قەشقەرلىك غوجا زادىلاردىن ھۆسەيىن غوجا بىلەن تۇردى غوجىلار ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار بوغدا خانغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەن غوجا جاھاننى قوللىمايدىكەن. شۇڭا بۇرۇتلار بىلەن بىرلىشىپ، غوجا جاھاننىڭ ئارقا سېپىنى باسقۇن قىپتۇ. غوجا جاھاننىڭ قاراسۇ مۇھاسىرىسىنى تاشلاپ، جىددىي لەشكەر چېكىندۇرگەنلىگىنىڭ سەۋەۋى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئارقا سېپىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كەتكەن ئوخشايدۇ!

...ئۈچتۇرپانلىق ئەلى غوجىنىڭ ئىنىسى ھۆسەيىن غوجا بىلەن تۇردى غوجىلار مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قاراسۇ بارگاھىنىڭ ئۈچ ئايدىن بېرى قورشاۋدا قالغانلىغىنى، ياردەمسىز قالغان قارا چېرىكلەر بىلەن بىت-چىت بولۇشقا ئازلا قالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ياردەم قولىنى سوزۇش قارارىغا كېلىشكەن ئىدى. بىراق قانداق قىلغاندا ھەم قاراسۇ بارگاھىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۋانغىنى، ھەم غوجا جاھاننى لەشكەر چېكىندۇرۇشكە مەجبۇر قىلىدىغان بىر خىل ئەپلىك چارىنى ئويلاپ تاپالماي، بېشىنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قىتىپ تۇراتتى. ئۇ توساتتىن چېپان يايلاقتا غوجا جاھاننىڭ سان-ساناقسىز مال-چارۋىلىرى بار ئىكەنلىگىنى ئەسلەپ قالدىدە، كۆڭلى «پاللىدە» يورۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلارنى چېپان يايلاققا تېگىش قىلىپ، غوجا جاھاننىڭ مال-چارۋىلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا قىزىقتۇردى...

...شۇڭا غوجا جاھان قىرغىزلار خاقانى چىن قوشۇنى بىلەن بىرلىشىۋالغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، غوجا جاھان، ھۆسەيىن غوجا بىلەن تۇردى غوجىنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ كېتىپ، قاراسۇ بارگاھىغا بولغان مۇھاسىرىنى تاشلاپ، قىرغىزلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن چېپان يايلىقىغا قاراپ ئاتلاندى.

چۆلمىدىكى بىلىقنىڭ كۈنىگە قالغان مانجىلار بولسا، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇدەنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلدىدە، قېچىپ ئاقسۇغا بېرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 1758-ژىلى قەمەرىيە 6-ئايدىن مىلادى 1759-ژىلى قەمەرىيە 2-ئايغىچىلىك بولغان بىر ژىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە خاقانى چىن چەنلۇڭ مۇلكى قەشقەرىيەدىكى ئىسيان يالقۇنىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن 300000 يارامىلىق قارا چېرىكتىن تەشكىل قىلىنغان خىل قوشۇنىنى مۇلكى قەشقەرىيەگە توپلىدى...

مىلادى 1759-ژىلى 7-ئاينىڭ 5-كۈنى تاڭ ئېتىشى بىلەن تەڭ مانجۇلار يەكەن سېپىلىنى جەنۇپ ۋە شەرقىي-شىمالى تەرەپتىن تەڭلا توپقا تۇتۇش باشلىدى. ئارقىدىنلا مانجۇلار ئۆزۈن شوتىلىرىنى سۆرەپ كېلىشىپ، يەكەن سېپىلىغا يامىشىپ چىقىشقا باشلىدى...

مانجۇلار يەكەن سېپىلىگە ئارقا-ئارقىدىن 4 قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئامما ھۇجۇمى توپ ئوقلىرىدا ۋەيران قىلىپ تاشلانغان. يەكەن سېپىلى ئۈستىدىكى مۇداپىيەچىلەرنىڭ قەيسەرلەرچە قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا قايتا-قايتا چېكىنىپ، بۈگۈنكى ھۇجۇمنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى.

مانجۇلارنىڭ يەكەن قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىۋاتقىنىغا بۈگۈن ساقمۇ-ساق 5 كۈن بولدى. يەكەنلىكلەر پىداكارلىق كۆرسىتىپ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، بەرداشلىق بېرىپ، بىر قەدەممۇ ئارتقا چېكىنمىدى. بىراق، مانجۇلار ئاتقان شىددەتلىك توپ ئوقلىرىدا كۆپ ئادەم چىقىم بولۇپ كەتتى. شۇڭا يەكەننى مۇداپىيە قىلغۇچىلارنىڭ سانى بارغانسېرى ئازلاپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى باسىدىغان جەڭچىلەر ئازىيىشقا باشلىدى. قەلئە سېپىلىنىڭ ھەر بىر گۆزەل ئارىلىغىنى قوغداپ تۇرۇشقا ئادەم يېتىشمەي قالدى. مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش زەربىسىدە، ئۆلگەن ئەرلەرنىڭ ئورنىنى ئەندى ئايال جەڭچىلەر ئېگەلىگەن ئىدى. بۇ ئايال جەڭچىلەرگە ژىگىتچە ياسانغان، ئۈستىگە كۆچۈپچەك زىرىھ-قۇياق كىيىپ، بېلىگە قىلىچ ئاسقان، بېشىدىكى پولات دوبۇلغىسىنىڭ بۇرۇندۇغى يۈزىگە چۈشىرىلىپ قويۇلغان، غۇنچە بويلۇق، زىلۋا بىر ياش چوكان باشچىلىق قىلماقتا ئىدى. ئۇ 24-25 ياشلاردا بار بولۇپ، ئايال جەڭچىلەرگە چەبدەسلىك بىلەن بېرىلىۋاتقان قىسقا-قىسقا بۇيرۇقلىرىدىن ئۇنىڭ ھەربىي ئىلمىگە تولغانلىغىنى بىلگىلى بولاتتى. بۇ ئايال سەركەرنىڭ ئىسمى نۇر ئەلەنۇر خېنىم بولۇپ، غوجا جاھاننىڭ بانۇسى ئىدى.

... باشقا ئايال جەڭچىلەرمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش ئەرلەردەك كىيىنگەن بولۇپ، بەللىرىنى تاسما بىلەن چىڭ باغلىشىۋالغان ئىدى. ئۇلار ئەرلەر بىلەن بىر سەپتە پىداكارلىق كۆرسىتىشىۋاتاتتى.

... مانجۇلارنىڭ بىر قىسىم كۈچلىرىدە قالغات دەرۋازىسىنىڭ ئۇدۇلىدا غوغا كۆتىرىپ، دەرۋازىغا كۆيدۈرگۈچ ئوقلارنى ئېتىۋاتقان چاغدا، يەنە بىر گۇرۇھ قارا چېرىكلەر قەلئەنىڭ دالادا تەرىپىگە شوتا قويۇپ، ئاستا شىيقاپ چىقىپ كېلىشتى.

... ئاخىرى قالغات دەرۋازىسى قولدىن كەتتى! مانجۇلار قەلئەنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن شەھەرگە

ئىچىگە خۇددى كەلكۈن سۈيىدەك، دەۋرەپ كىرىشكە باشلىدى! غوجا جاھان ئەندى پۇرسەت قولدىن كەتكەنلىكىگە كۆزى يەتكەندىن كېيىن، ياردار بۇرھانىددىن غوجا بىلەن ھەممە ئائىلە تاۋابىئاتلارنى ۋە بىر قىسىم ئاھالىنى ئېلىپ، شەھەرنى مانجۇلارغا تاشلاپ بەردىدە، شەرىق تەرەپتىكى ئالتۇن دەرۋازىدىن چىقىپ، بىر پەس ئېلىشقاندىن كېيىن، سارقۇل تەرەپكە چېكىندى.

ئائىلە تاۋابىئاتلار بىلەن ئاھالى ئارىسىدىكى چوڭ-كىچىكلەر تېز ھەرىكەتلىنەلمىگەنلىكتىن، قوشۇننىڭ ھەرىكىتىگە دەخلى يېتىپ، چېكىنىش سۈرئىتىنى بەكمۇ ئاستىلىتىۋەتتى. شۇڭا غوجا جاھان بىر قىسىم نۆۋكەرلەر بىلەن بىللە مانجۇلارنىڭ ئالدىنى توساپ، چېكىنىۋاتقانلارنى قورغاپ تۇردى. بۇ چاغدا نۇر ئەلەنۇر خېنىم ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىپ، مانجۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىۋاتاتتى. غوجا جاھاننىڭ قېچىپ كېتىشىدىن تولىمۇ ئەنسىرىگەن جاۋخۇي بىر گۇرۇھ يارامىلىق ئۇچقۇر ئاتلىقلارنى باشلاپ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئۇ ئالدى تەرەپتە ئېگىز بويلۇق ياش بىر ھەربىينىڭ چېكىنىۋاتقانلارغا تەمكىنلىك يول-يورۇق كۆرسىتىۋاتقانلىغىنى كۆردى. ئۇنىڭ يېنىدا زىلۋا بىر «ژىگىتمۇ» پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىۋاتاتتى...

... مانجۇلارنىڭ ساۋۇت-قۇياقلىرى ھەممە قۇرال-جابدۇغى تەل بولغاچقا، ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا، كېرىچكە ئوقنى بېسىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئۇلاپ ئېتىۋەردى. جاۋخۇي كېرىچكە ساۋۇت تېشەر ئوقتىن بىرنى سېلىپ، ھېلىقى ياش ھەربىينى چەنلەپ ئاتتى. ئوق ھېلىقى ھەربىينىڭ قالقىنىنى تېشىپ، سادىقىغا چاپلاشتۇرۇپ قويدى. ئارقىدىن يەنە بىر تال ئوقنى ئۇلاپ ئېتىۋىدى، بۇ ئوق ھەربىينىڭ پۇتىغا تېگىپ سانچىلىپ قالدى...

بۇ چاغدا مانجۇلار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىۋاتقان نۇر ئەلەنۇر خېنىم غوجا جاھاننىڭ پۇتىغا ئوق تەككەنلىكىنى كۆرۈپ قالدىدە: «تارت قولۇڭنى، مانا مەن كەلدىم!» دەپ ۋاقىرىغىنىچە ئات سېلىپ كېلىپ، جاۋخۇينىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. ئۇنىڭ بېشىدا دوبۇلغا بار ئىدى. شۇنداقتىمۇ قىلىچ زەربىدىن بېشى ئايلىنىپ كەتتى. گەرچە قىلىچنىڭ بېشى دوبۇلغىنىڭ بىر تال سىمىنىمۇ كېسەلمىگەن بولسىمۇ، ئاما بېشى خېلىلا «ئەدەپ يېگەن» ئىدى. جاۋخۇي قاتتىق ئاغرىققا بەرداشلىق بېرىپ، ئۆزىگە قىلىچ ئۇرغان ھېلىقى «ژىگىتنىڭ» كۆكسىگە تىغ ئۇردى. قىلىچ ئۇنىڭ ھەربىي تونى ئىچىدىن كىيىنگەن زىرىھقا تېگىپ، تېيىلىپ كەتتى. ھېلىقى «ژىگىت» ئېتىنى سەكرىتىپ، جاۋخۇيغا يەنە بىر قىلىچ ئۇرماقچى بوتۇيدى، جاۋخۇي قولىدىكى قىلىچنى ياپسالاپ تۇرۇپ، «ژىگىتنىڭ» قولىدىكى قىلىچنى قېقىپ، يەرگە چۈشىرىۋەتتى. قىلىچ زەربىسىدىن «ژىگىتنىڭ» بېشىدىكى دوبۇلغۇسىنىڭ بوقۇچى ئۈزۈلۈپ كېتىپ، بېشىدىن دوبۇلغۇسى ئۇچۇپ كەتتىدە، ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرى يېيىلىپ، يەلكىسىگە چۈشتى.

جاۋخۇي كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قالدى. باياتىن ئۆزىگە قىلىچ ئۇرغان «ژىگىتنىڭ» ئايال كىشى ئىكەنلىكىنى زادىلا خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغان ئىدى. تولىمۇزىبا، تولىمۇ گۈزەل بىر ئۇيغۇر قىزى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولدى!

«غوجا جاھاننىڭ ئايالى؟!» دېگەن خىيال بېشىدا چاقماق تېزلىكىدە پەيدا بولدى. ئۇ ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمى غوجاسىدىن، غوجا جاھاننىڭ ئايالى قۇرال-ياراق بىلەن ھەپىلىشىدىغان، تەڭدىشى يوق گۈزەل چوكان ئىكەنلىكىنى كۆپ ئاڭلىغان ئىدى. «شۇنداق بولسا، باياتىن مەن ئوق ئاتقان ھېلى ياش ھەربىي كىشى غوجا جاھان بولمىسۇن يەنە؟!»

... — جاۋانمەرتلەر، ئەمرىمگە قۇلاق سېلىڭلار! — دەپ ۋاقىرىدى نۆۋكەرلىرىگە ئۇ. — غوجا جاھان ئالدىمىزدىكى ئەشۇ ياش ھەربىي كىشى، ئۇنى تىرىك تۇتقانلارغا كۆپ-كۆپ مۇكاپات بېرىمەن! مونۇ گۈزەل چەنتۇ مەلىكىسىنىڭ بىرەر يېرىگە شىكەستە يېتىدىغان بولسا، بېشىڭلارنى ئالىمەن!

جاۋخۇينىڭ گېپىنىڭ ئايىغى چۈشمەي تۇراتتى. مانجۇلار دەۋرەپ كېلىشكىنىچە، نۇر ئەلەنۇر خېنىمنى قاتمۇ-قات قورشاۋغا ئېلىۋالدى!

«غوجام، مەن بىلەن كارلىرى بولمىسۇن، تېز قاچسىلا!» دەپ كۈچىنىڭ بارىچە ۋاقىرىدى ئۇ ۋوجا جاھانغا. ئۇنىڭغىچە مانجۇلار نۇر ئەلەنۇر خېنىمنىڭ ئۈستىگە تور تاشلاپ، ئۇنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن ژىقىتىۋېتىشكە مۇۋاپپەق بولدى.

— خېنىم، مانا مەن كەلدىم! قورقمىسىلا! — دەپ غوجا جاھاننىڭ ئاۋازى كىشىلەرنىڭ باشلىرى ئۈستىدە ياڭرىدى. ئاما ئارىلىقتا يولغا تىقىلىپ قېلىشقان ھارۋۇلار شەھەردىن قېچىپ چىقانلار ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، سەپ قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ئىدى. ئەتراپتىكى ۋاراڭ-چۇرۇڭدا ھېچ كىم ھېچ كىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلالماتتى. بۇ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە غوجا جاھان بۇ تەرەپكە ئۆتۈنۈشكە نائىلاج قالدى. «قاچقان دۈشمەن كۆپ بولسىمۇ، ئاز قوغلىغۇچىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. چۈنكى مەغلۇپ بولغان سەپكە بىر «ھەي!» دېگەن ئاۋازمۇ كۇپايە»، دېگەن گەپ بار. مانجۇلار نۇر ئەلەنۇر خېنىمنى تىرىك تۇتۇۋېلىشقا مۇۋاپپەق بولالىغان بولسىمۇ، ئاما غوجا جاھان بىلەن بۇرھانىددىن غوجىلار ئۆزلىرىنىڭ نۆۋكەرلىرى بىلەن ئاز ساندىكى ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ، زەرەپشان دەرياسى تەرەپكە، ئۇنىڭدىنمۇ ئۆتۈپ، بەدەخشان ئۆلكىسىگە قاراپ چېكىندى.

يەكەن قەلئەسى پۈتۈنلەي مانجۇلار تەرىپىدىن پەتھى قىلىندى. مانجۇلارنىڭ قەلئەگە قىلىۋاتقان

ھۇجۇمىمۇ توختىتىلدى. قەلئە ئوت يانغۇنىمۇ ئۆچۈشكە باشلىدى. جاۋخۇي ئۆزى پەتھىي قىلغان بۇ شەھەرنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ، ئۆز يېنىغا قۇمۇللۇق يۇسۇپ غوجا، تۇرپانلىق ئىمىن غوجا، كۇچالىق ئۇداي غوجا، سايراملىق سېيىت ئابدۇللا غوجا، ئۇچتۇرپانلىق سىتىۋالدى غوجا، خوجاسى غوجا ۋە گادايمەت غوجىلارنىڭ ھەمرالىقىدا يەكەن پاتاچىسى غازى بەگنى ئېلىپ، چارسۇغا يېتىپ كەلدى.

شەھەر ئىنتايىن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن بولۇپ، غەدىگەرلىكتە قوشقار ئاتا مازىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا، گۆزەر ياقلىرىدا ئادەم ئۆلۈكلىرى ئۈستى-ئۈستىگە مىنگىشىپ ياتاتتى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ كىيىملىرى سالدۇرۇۋېلىنغان بولۇپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمىدىغان بىرمۇ ئادەم چىقمىغان ئىدى. ئۆلۈكلەرنىڭ بەزىلىرى تۈگۈرلىنىپ قالغان، پۇت-قوللىرى بىر يەرگە ژىغىلغان ئىدى. بەزىلەرنىڭ ئېچىلىپ قالغان ئاغزىغا قۇرۇت-قوڭغۇزلار ئۆمۈلىشىپ كىرىپ-چىقىپ تۇراتتى. سېپىل ئالدىدا بىر ئۆلۈك قانغا مىلەنگەن ھالدا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرەپكە داردىيىپ سوزۇلغان پۇتلىرى تىزىغىچە خەندەكنىڭ ئىچىگە ساڭگىلاپ قالغان، ئۆزى ئوڭدا ياتاتتى. بىر قولى قايرىلغان پېتى دۈمبىسىنىڭ ئاستىغا بېسىلىپ قالغان. يەنە بىر قولىدا ئاي پالتىسىنى چىڭ قامللاپ تۇتۇۋالغان. ئۇنىڭ قانسىرىغان سېرىق پېشانىسىدە ۋە شىشىدەك قېتىپ قالغان يېرىم جۇمۇق كۆزلىرىنىڭ جەيىكلىرىدە، قان داغلىرى قالغان ئىدى. ئۇنىڭ دەھشەتلىك ھالىتىنى كۆرگەن ھەر قانداق ئادەمنىڭ تېنى مۇزلاپ شۈركىنەتتى. ياش بىر ئايالنىڭ لەۋلىرىدە قان ئۇيۇپ قالغان. چىرايلىرى كۆكۈچ ئاقىرىپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئىشتىنى تىزىغىچە سىيرىلىپ چۈشۈرۈلگەن، مانجۇلار ئۇنىڭغا زورلۇق قىلىپ بولۇشقاندىن كېيىن، ئۇياتلىق يېرىگە ياغاچ قوزۇقنى قېقىپ كىرگۈزۈۋېتىشكەن. قوزۇقنىڭ ئۇچى دۈمبىسىنى تېشىپ چىقىپ، يەرگە پېتىپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ جېنى بەكمۇ قىينىلىپ چىققان. ئىككى پۇتى بىلەن يەرنى تېپىۋېرىپ، تاپان سۆيەكلىرى ئېچىلىپ كۆرۈنۈپ قالغان ئىدى. يەنە بىر ياش تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ ئىككى كۆكسى كېسىپ ئېلىۋېتىلگەن. يېڭى تۇغۇلغان بوۋىقى ئانىسىغا چاپلىشىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغان ئىدى...

توپ-توغرا ئۈچ كۈن داۋاملاشقان بۇ قەتلىئامدا مانجۇلار ھارغاندىن كېيىنلا، ئاندىن قەتلىئامنى توختىتىشقان ئىدى. كۆيۈۋاتقان ئوتلارمۇ، ئاخىرى كۆيىدىغان ھېچ نەرسە تېپىلماي قالغاندا ئۆچۈشكە باشلىغان ئىدى. جەسەتلەرنىڭ ئۈستىگە قونغان قارغا-قۇزغۇنلار ئالدى بىلەن ئۆلۈكلەرنىڭ ئوچۇق قالغان كۆزلىرىنى چوقۇپ، ئەتراپىغا قاراپ، «قارق، قارق!» دەپ ۋەھىملىك قارقىلداپ قوياتتى.

مانجۇلارمۇ يەكەن قەئەسگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە خېلىلا تالاپەت بېرىشكەن ئىدى. نۇرغۇنلىغان يۈزلۈكلەردىن قارا چېرىكلەرنىڭ ئاران يېرىمى قېلىشقان ئىدى. ئامان قالغان چېرىكلەرنىڭ بەدەنلىرىگە قەلئە مۇداپىئەچىلىرى قىلىچ ۋە ئوق بىلەن تامغا بېسىپ ئۆلگىرىشكەن ئىدى.

ئۆلگەن قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز كىيىملىرى بىلەن تىزىپ، ياتقۇزۇپ قويۇلغان ئىدى. ئۇلارنىڭ سانىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى ھېچ كىم بىلمەتتى.

جاۋخۇينىڭ بۇيرۇقى بىلەن تىرىك قالغان چېرىكلەر ئۈستى-ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىلغان ئۆلۈكلەرنىڭ ئاستىدىكى ئوتۇن-ياغاچلارغا تۆرت تەرەپتىن تەڭلا ئوت يېقىشتى. ئاۋال بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى قاپ-قارا تۈتۈن تورۇلۇپ-تورۇلۇپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. كېيىن ھەش-پەش دېگىچە قىپ-قىزىل ئوت يالقۇنى تىلىنى چىقىرىپ، ئۆلۈكلەرنى قاپلاپ، چارسىلداپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئەتراپقا كۆيگەن گۆشنىڭ قاڭسىق پۇرىقى تارىلىشقا باشلىدى. كۈچلۈك كۆيۈۋاتقان ئوت دېڭىزى ئىچىدە ئۈستى-ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىلغان قارا چېرىكلەرنىڭ جەسەتلىرى، پەيلىرى ئوتتا تارتىشىپ، ھەر خىل ھەرىكەتلەرنى قىلىشقا باشلىدى...

ئوت دېڭىسى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن جاۋخۇي پۈتۈن قوشۇنغا ئۈچ كۈنلۈك دەم ئېلىش ئېلان قىلدى...»

قوشۇمچە ماتېرىئال—2

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

غوجا جاھان بىلەن ئىپارخاننىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى ۋۇقارقى بايىتا بايان قىلىپ ئۆتتۇم. مىللىي-ئازاتلىق كۈرۈشىمىزنىڭ تونجا قەھرىمانلىرى ھېساپلانغان بۇ كىشىلەرنىڭ ئىسمى-شەپىلىرىنى ئاڭلىغان كىشىلەر كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ شەخسىي ھاياتىنى بىلىدىغان كىشىلەر ناھايىتى ئاز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەزىز ئىنسانلار توغرىلىق ئېنىق مەلۇمات بېرىدىغان بىر ماتېرىئالنى قوشۇمچە قىلىپ بەردىم.

غوجا جاھان ۋە ئىپارخان توغرىلىق قىسقىچە مەلۇمات

غوجا جاھان ۋە ئىپارخان دېگەن بۇ كىشىلەر خىيالدىن چىقىرىلغان ئەپسانىۋى ئوبرازلار بولماستىن، XVIII ئەسىردە ياشىغان، تارىختا ئېنىق ئورنى بار رېئال شەخسلەردۇر. ئۇلارنىڭ ھايات يولى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخي تەغدىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئېنىق ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىچە: تارىختىن مەلۇمكى، قەشقەرىيەدە ئاق تاغلىق

غوجىلار بىلەن قارا تاغلىق غوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەبچىلىك كۈرەشلىرى ۋە جەڭگى-جېدەللەر ئاپاق غوجا بىلەن شادىغوجىلار ھايات ۋاقتىدا باشلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدىمۇ توختىماي داۋاملاشتى. شۇنداق قىلىپ، مۈلكى قەشقەرىيە پۈتمەس-تۈگىمەس قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنداق ئالا-تويىلاڭلار يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىغا خەۋپلىق بولۇپلا قالماستىن، بۇ ئەلنى مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرغان جۇڭغار خانلىرىغىمۇ ياقماتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭغار خانى سېۋانا رابدان 1715-يىلى قەشقەرىيەگە 2-قېتىم قوشۇن تارتىپ كېلىپ، قەشقەرىيەدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى يەرلىك غوجىلارنىڭ قولىدىن ئېلىپ، ئۆزىنىڭ جۇڭغار تۆرىلىرىدىن يېڭى ھاكىملارنى تەيىنلىدى. قەشقەرىيەدىكى ئاق تاغلىق غوجىلار بىلەن قارا تاغلىق غوجىلارنى بالا-چاقىلىرى، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ۋە ئەگەشكۈچى مۇرىد-سوپىلىرىنى قوشۇپ، ھەممىسىنى ئىلى ۋادىسىدىكى غۇلجا شەھىرىگە سۈرگۈن قىلىپ، مەجبۇرىي كۆچەردى. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئىچىدە ئاق تاغلىق ئاپاق غوجىنىڭ نەۋرىسى ئەلى غوجىنىڭ ئائىلىسىمۇ بار ئىدى. قارا تاغلىق شادى غوجىنىڭ نەۋرىسى دانىيال غوجىنىڭ ئائىلىسىمۇ بار ئىدى. جۇڭغار خانى بۇ غوجىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىغا غەزنىدىن تۇرمۇش پۇلى ئاجرىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ پەرۋان ھاياتىنى كاپالەتلەندۇردى. ئادەتتىكى سوپى-ئىشانلارنى بولسا، دېخانچىلىق قىلىپ، ئۆزلىرىنى تەمىنلەشكە ھەم دۆلەتكە سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. موشۇ سۈرگۈندە، جۇڭغارلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا ياشاپ تۇرغان يىللاردا دانىيال غوجىنىڭ ئائىلىسىدە بۇرھانىدىن غوجا، ياقۇپ غوجا (غوجا جاھان)، يۇسۇپ غوجا، سىدىق غوجا قاتارلىق پەرزەنتلەر دۇنياغا كەلدى. ئەلى غوجىنىڭ ئائىلىسىدە بولسا، توختىغوجا، تۇردىغوجا، مەمۇرىمزىم (ئەزىزىم)، چوڭنۇسەزىزىم دېگەن پەرزەنتلەر دۇنياغا كەلدى.

قەشقەرىيەدە ۋاقتىدا بىر-بىرسى بىلەن چىقىشالماي، ئۆزلۈكسىز ييغىلىقلار قىلىشىپ كەلگەن بۇ غوجىزادىلەر ھەممە ھوقۇق ئىمتىيازلىرىدىن ئايرىلىپ، ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىپ، مۇساپىر بولۇشقاندىن كېيىن ئاستا-ئاستا ژۇڭگاچىلىشىپ، بىر-بىرسى بىلەن ئارىلىشىدىغان ئىناق ياشايدىغان بولۇشتى. ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ مەدرىستە بىللە ئوقۇپ، بوش ۋاقىتلىرىدا ئات مىنىشىپ ئىلى دەرياسى بويىدىكى توقايلىقلاردا، تاغلاردا بىللە ئوۋچىلىق قىلىدىغان بولۇشتى. مىلادىنىڭ 1712-يىلى جۇڭغار خانى سېۋانا رابدان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا غالدان سېرىن خان بولۇپ كۆتىرىلدى. ئۇ بوۋىسى غالدان بۇشۇكتۇ خاننىڭ «ياتلارنى ياتلارنىڭ ئۆز قولى بىلەن باشقۇرۇش» ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلىپ، غۇلجىدا نازارەت ئاستىدا تۇرىۋاتقان قارا تاغلىق غوجىلارنىڭ پېشىۋاسى دانىيال غوجىنى مۈلكى قەشقەرىيەگە قورچاق پادىشا قىلىپ تەيىنلىدى. دانىيال غوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى، غوجا جاھانىنى بولسا ئىلىدا بارىمتايلىققا تۇتۇپ قالدى. دانىيال غوجا باشقا ئائىلە ئەزالىرىنى ئېلىپ، يەكەن شەھىرىگە قايتىپ بېرىپ، قورچاق پادىشا بولۇپ قەشقەرىيەنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى (ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭغار قاراجانلىرى نازارەت قىلىپ تۇراتتى).

دانىيال غوجىنىڭ ئىلدا تۇتۇپ قېلىنغان ئوغلى غوجا جاھان ئۆز ئاتا-ئانىسىدىن، قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن ئاق تاغلىق ئەلى غوجىنىڭ ئائىلىسى بىلەن قويۇق ئارىلىشىپ ياشاشقا توغرا كەلدى. ئەلىغوجا بىلەن مەستۇرەزىزىمنىڭ مەمۇرىمزىمنىڭ ئىسىملىك قىزى ئىنتايىن گۈزەل ساھىبجامال بولۇپ ئۆستى (رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ قىزنىڭ بەدىنىدىن ئىپارغا ئوخشاش خۇش پۇراق چىقىپ تۇراتتىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى «ئىپارخان» دەپ ئاتاتتىكەن). ئاتا ئانىسى بۇ قىزنى ياخشى كۆرۈپ، ئەدەپ-ئەخلاقلىق، ھەر تەرەپلىمە بىلىملىك ۋە قابىل قىلىپ تەربىيىلىگەن. ئىپارخان ئات مىنىشكە چەۋەنداز، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق ھۈنەرلىرىنى پۇختا ئېگەللىگەن يېتۈك جەڭچى بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈزەل ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللىنىپ، شېئىرلار يېزىپ تۇرىدىغان شائىرە بولۇپ يېتىشقان.

دانىيال غوجىنىڭ ئوغلى غوجا جاھانمۇ ئۆزى سۇمباتلىق، ئەقىل پاراسەتلىك، ھەربىي ئىشلارنى تولۇق ئېگەللىگەن بولغانىنىڭ ئۈستىگە ئۇمۇ گۈزەل ئەدەبىياتنى پىششىق ئېگەللىگەن شائىر بولۇپ يېتىشقان (ئۇنىڭ تەخەللۇسى ـ ئەرشى). غوجا جاھان بىلەن ئىپارخاننىڭ يۇلتۇزلىرى بىر-بىرىگە ماس كېلىپ، ئۆز ئارا مۇھەببەت باغلاشقان. ئاتا-ئانىلىرىنىڭ رازىلىقى بىلەن 1751-يىلى توي نىكاسىنى ئوقۇتۇپ ئۆمۈرلۈك ھالال جۈپتى بولۇپ قوشۇلغان (شۇ چاغدا ئىپارخان 17 ياشتا، غوجا جاھان 27 ياشتا بولغان) ۋە تاتلىق ئۆمۈر سۈرۈشكە باشلىغان، شۇ يىللاردا غوجا جاھان قەشقەرىيەدە تۇرۇۋاتقان ئىنىلىرىغا خەت يېزىپ، 1753-يىلدىن باشلاپ قەشقەرىيەدە باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنى كۆرۈش تەييارلىقىنى باشلاۋەتكەن ئىدى...

دانىيال غوجىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن 1755-يىلى جۇڭغار خانى غوجا جاھانىنى مۈلكى قەشقەرىيەنىڭ پادىشاسى كېلىپ تەيىنلەپ، يەكەنگە قايتىشقا رۇخسەت قىلدى. غوجا جاھان ئۆز ئائىلىسى بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز ئىنىلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، شۇ چاغدىكى ئوڭۇشلۇق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغارلاردىن ئاللاقىسىنى ئۈزۈپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى كۆرۈش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى. بۇ ئىشلاردا ئىپارخان ئۇنىڭ ئىشەنچلىك ياردەمچىسى بولغان ئىدى. بېجىننى پايتەخت قىلغان

مەنچىڭ خاندانلىغى 1766-1767 ژىللىرى غەربىي ئۆلكىلەرگە ھەربىي تەجاۋۇزلۇق ژۈرۈشلىرى باشلاپ، ئۈرۈشتا جۇڭغار ئەسكەرلىرىنى يېڭىپ بۇ ئۆلكىنى بېسىۋالدى. پۇخرالىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاپ، جۇڭغارىيانى ئادەمسىز چۆللۈككە ئايلاندۇردى! شۇنىڭدىن كېيىن مۆلكى قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىشقا جىددىي تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى. ۋەزىيەتنى سەگەرلىك بىلەن كۆزىتىپ تۇرغان غوجا جاھان ئۆز ۋەتىنىگە كېلىۋاتقان بالا-قازانىڭ نەقەدەر ئېغىر، دەھشەتلىك بولىدىغانلىغىنى ئالدىن-ئالا مۆلچەرلەپ، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن ياش دۆلەتنى ئامان ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. شۇ كۈنلەردە ۋەتەنىنىڭ تەغدىرىدىن ئەندىشا قىلغان شائىر ئۆزىنىڭ ئىچكى تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ:

— «ھازىر ئۇلغىل ئەي كۆڭۈل، جانغا بالالەر كەلگۈسى،
يۇز قاتىغ ئىش ياكى شىددەتلىك جاپالار كەلگۈسى.
نە كىشى ھالىڭغا يىغلار، نە تۇتارلەر ماتىمىڭ،
ماتىمىڭ تۇت، يىغلاغىل، پۇر ئەجدىلار كەلگۈسى!» دەپ خىتاپ قىلغان ئىدى.

خۇددى شائىر ئېيتاقاندەك، 1758-ژىلىنىڭ بېشىدىن باشلاپ باسقۇنچى مەنچىڭ قوشۇنلىرى مۆلكى قەشقەرىيەگە تەجاۋۇز قىلىپ بېسىپ كىردى. ئۇيغۇر خەلقى غوجا ۋە بۇرھاندىن غوجىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز ۋەتىنى، مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىنى ساخلاپ قېلىش ئۈچۈن قەھرىمانلارچە ئۇرۇشتى. بىراق، ھەربىي كۈچلەر مۇتلەق تەڭسىز ئەھۋالدا بولغانلىقتىن، 1759-ژىلى سېنتيابىردە باسقۇنچىلار بىر مىللىون ئۇيغۇرنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇيغۇرستان زېمىنىنى بېسىۋالدى. بۇ ئۇرۇشنىڭ قانچىلىك دەھشەتلىك بولغانلىغىنى پايتەخت يەكەننى ھىمايە قىلىش جەڭلىرىدە، ئىپارخان تىرىك قولغا چۈشۈپ، بېيجىنغا ئېلىپ كېتىلگەنلىگىنى، غوجا جاھان بولسا خوشنا بەدەشخانغا چېكىنىپ بارغاندىن كېيىن بەداشخان ھاكىمى مۇھەممەت خان تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، بېشى كېسىلىپ بېجىن خانىغا سوغات قىلىپ ئەبەتىپ بېرىلگەنلىگىنى ژۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۈم.

دۈشمەنلەر تەرىپىدىن تىرىك تۇتۇلۇپ، بېجىنغا يالاپ ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش ئەسىرلىرى چەنلۇڭخان تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. يالغۇز ئىپارخانىنىڭ تەڭداشسىز ھۆسنى جامالىغا مەپتۇن بولغان چەنلۇڭخان ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئېلىپ، خوتۇن قىلىش مەخسىتىدە ئوردىنىڭ قېشىدا مەخسۇس ساراي ياسىتىپ شۇ يەردە نەچچە ژىللاپ ساقلىدى. بىراق، پاك ۋىجدانلىق، ئالىي ئىمانلىق ئىپارخان خانىنىڭ بۇ يىلىسىز تەلەپلىرىنى قەتئىي رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىمانىنى ۋە ئىپپەت-نومۇسىنى پاك بويىچە ساقلاپ قالدى. ئۇ موشۇ ژىللاردىكى ئۆزىنىڭ موشكۇل ئەھۋالىنى ۋە قەتئىي ئىرادىسىنىڭ ئىپادىلەپ يازغان شېئىرلىرىنى بىرىدە مۇنداق مىسرالار بار:

«ھەر كۈنى باشىمغا چۈشمىش موشكىلۇ-رەنجۇ ئۆلۈم،
قان يۇتارمەن ھەر دەقىقە، غەمدە ئۆتمۇشتۇر كۈنۈم.
ساقلىبان ئىمانىنى مەن، باش ئەگمىدىن خان ئالدىدا،
كەچمىشىم ۋىجدان ئەمەس، كېچەرمەن جان ئالدىدا!».

بېجىندا تۆرت ژىل ياشاپ 1763-ژىلى 29 ييشىدا خان ئانىنىڭ بۇيرىغى بىلەن ئىپەك بوغۇچ بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، غوجا جاھانىنىڭ ئىپارخاندىن تۇغۇلغان غوجاخاقان ئىسىملىك ئوغلى بولغان ئىكەن. بىراق بۇ ئوغۇلنىڭ تەغدىرى توغرىلىق ئېنىق مەلۇمات يوق. 1758-ژىلى مانجۇ-خىتايلار تەجاۋۇز قىلىپ بېسىپ كىرگەندە بۇ بالا 6 ياشتا ئىدى، ئېھتىمال، ئۇمۇ دادىسىنىڭ تەغدىرىگە شېرىك بولۇپ، مانجۇ-خىتاي جاللاتلىرىنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

1914-ژىلى بېجىن ئاسارە-ئەتىقىلەر باش ئىدارىسى شىنياڭ شەھىرىدىكى خان سارىيىدىن ۋە جېڭدېدىكى يازلىق ئوردىدىن بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بېجىنغا يۆتكەپ ئېلىپ كەلگەن. ئەشۇ يادىكالىقلارنىڭ ئىچىدە ئىپارخانىنىڭ ماي بوياق بىلەن ئىشلەنگەن 5 پارچە رەسىملىرى تېپىلغان. ئېنىقلىنىشىچە، بۇ رەسىملەرنى چۇنلۇڭخانىنىڭ ئوردىسىدا ياللىنىپ خىزمەت قىلغان ئىتالىيالىك مەشھۇر رەسسام رېمبراندت سىزغان ئىكەن. بۇ رەسىملەرنىڭ ئىچىدە ئىپارخانىنىڭ ھەربىيچە كىيىنگەن بىر قولىدا قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتۇپ تۇرغان سۈرىتى ئالاھىدە بولۇپ، رەسىمدە ئىپارخانىنىڭ تاشقى گۈزەللىگىلا ئەمەس، ئەقىل-پاراسەتلىك ھەم جاسارەتلىك ئىچكى دۇنياسىمۇ ياخشى ئىپادىلەنگەن. بۇ رەسىملەر بېجىندىكى خان سارىيى ئىچىدە يۇدى زالىدا كۆرگەزمىگە قويۇلغان. رەسىمنىڭ ئاستىدىكى چۈشەندۈرۈشتە: «غەربىي يۇرت ۋاڭىنىڭ مەلىكىسى-ئىپارخان. ئۇ گۈزەللىكتە تەڭداشسىز ساھىپجامال. ئۇنىڭ تېنىدە گۈپۈلدەپ ئىپار پۇراپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇرتداشلىرى ئۇنى «ئىپارخان» دەپ ئاتىغان» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان. (ۋەتەندىشىمىز ئابدۇرېھىم سابىتنىڭ «ئىپارخان ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق ئەمگىگىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى).

تەجرىبە-ساۋاقلار

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

زۇڭغۇرىيەدىكى باپلاردا باسقۇنچى جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن باسقۇنچى مانجۇ-خىتايلارنىڭ ئېلىمىزنى بېسىۋېلىشتىكى پاجىلىق مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ ئۆتتۈق.

بىزنىڭ پاجىئەلىك تارىخىمىز ئىسپاتلىغان بىر ھەقىقەت شۇكى، ئىستىلاچى مىللەت قانچىكى ياۋايى تەبىئەتلىك مىللەت بولسا، ئۇنىڭ ئىستىلا قىلىنغان ئەللەرنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى شۇنچىلىك ۋەھشىيانە-رەھىمسىز بولىدۇ. مىللىي زۇلۇم شۇنچىلىك ئېغىر بولىدۇ. XVII ئەسىردە ئۇيغۇرىستاننى ئىستىلا قىلغان جۇڭغار قالماقلىرىمۇ، XVIII ئەسىردە ئىستىلا قىلغان مانجۇ-خىتايلارمۇ ئەينە شۇنداق ياۋايى تەبىئەتلىك مىللەتلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن بۇ ئەلدە ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ئەڭ ۋەھشىيانە ئۇسۇللارنىڭ ھەممىسنى ئىشلەتتى. ئادەملەرنى قىيناپ ئۆلتۈرۈشنىڭ 50 خىلدىن ئارتۇق تۈرلىرىنى ئويلاپ تاپتى ۋە ئەمەلدە قوللاندى. ۋاقىت ئۆزارغانسېرى بۇ ئۇسۇللارنىڭ تۈرلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ياۋايى تەبىئتى ئادەملەرنى قىيناپ، ئازاپلاشتى لەززەت ئالاتتى، ئالۋاستى جانلىرى راھەتلىنىپ كېتەتتى! شۇڭلاشقا بۇ ۋەھشىلەرنىڭ ئۆز مۇستەملىكىلىرىگە قاراتقان مىللىي سىياسىتىنى ئېۋروپىلىق مۇستەملىكچىلەرنىڭ ئۆز مۇستەملىكىلىرىگە قاراتقان مىللىي سىياسىتىگە ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. ئېۋروپىلىقلار مۇستەملىكچى بولسىمۇ، ھەر ھالدا ئادەم، ئۇلاردا ئىنسانىي ۋىجدان بار ئىدى. مانجۇ-خىتايلار بولسا، ئادەم سىياقىدا يارىلىپ قالغان ياۋا مەخلۇقلار ئىدى!

جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن مانجۇ-خىتايلار شۇنچە زىراقلاردىن كېلىپ، قەھرىمان خەلقىمىزنىڭ قارشىلىقىنى سۇندۇرۇپ، كەڭ-ئاۋات، گۈزەل، بىباۋ ۋەتىنىمىزنى بېسىۋېلىش ۋە ئۇزاق ۋاقىت قولدا تۇتۇپ تۇرالىشى ئۇڭاي ئىش ئەمەس. ئۇلار يالغۇز ھەربىي كۈچىگە تايىنىپلا، بۇ مەخسىتىگە يېتەلمىگەن بولاتتى. بۇ ئىشتا ئۆز ئىچىمىزدىن چىققان ئاپاق غوجا ئوخشاش ۋە زۇڭغۇرىيەدا ئىسمىلىرى ئاتالغان ھەر قايسى زۇڭنى سوراۋاتقان ھۆسەيىن غوجا، تۇردى غوجىلارغا ئوخشاش خائىنلارنىڭ ئىچكى تەرەپتىن ماسلىشىپ، دۈشمەنگە ياردەم بەرگەنلىكى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

دېمەك، ئاپاق غوجىدىن باشلاپ، بۈگۈنكى ئىسمايىل تىلىۋالدىغا قەدەر بولغان غالچىلارنىڭ ھەممىسى ئەينە شۇنداق دۈشمەنگە ياردەم بەرگەن مىللىي مۇناپىقلاردۇر!...

بىز ۋەتەننى قوغداپ، تاسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغەن جەڭ مەيدانلىرىدا مىللىونلىغان ئەجداتلىرىمىز قۇرۇۋان بولغان دېيدىكەنمىز، 323 يىلدىن بېرى ئۇيغۇر خەلقى مىسلى كۆرۈلمىگەن ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈردى دېيدىكەنمىز، موشۇ پاجىئەلەرنىڭ ھەممىسىگە يالغۇز تاشقى دۈشمەنلەرلا ئەمەس، شۇ قاتاردا ئۆز ئىچىمىزدىن چىققان مىللىي مۇناپىقلارمۇ تەڭ ئەيىپلىك.

ئۆز ۋاقتىدا ئىنقىلاۋىي رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمي موشۇنداق خائىنلارنى نەزەردە تۇتۇپ، مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

«ھەر قانداق مىللەتنىڭ مەسلەك ئېگىسى بولغان ئەرباپلىرى، مىللىي ئازاتلىق مەسىلىسىگە كەلگەندە، بىزلىگەن مىللەتنىڭ ئازاتلىق ھەرىكىتى ئۇتۇق قازىنىپ كېتىپ بارغان پەيتتە، مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش سېپىنىڭ بىرلىكىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلىدۇ... ئۇلار بولسا، خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك دېيىشا ئۇسۇل ئويناپ، مەنسەپنى دەپ مىللەتنى چوڭ ھالاكەت ئاستىغا قويدى. خەلقىمىزنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىگە خىيانەت قىلدى. ئۇلار ئۆز مەخسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن مىللەت قېنىنىڭ دەريالاپ ئېقىشى بىلەن ھېچ كارى بولمىدى، مۇستەملىكچىلەر بىلەن بىرلىك سەپ تۈزدى. ئۇلار دۈشمەنلەر تەرىپىگە ئۆتكەنلەر بولغاچقا، تاشقى دۈشمەندىنمۇ ئەشەددىيرەك. ئۇنداق خائىنلارغا نىسبەتەن رەھىمسىز بولۇشنى بۇيرىغان. ئۇنداق بولغاندىن كېيىن بۇ مۇناپىقلار بىلەن مۇرەسسە قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە!» (ئەخمەتجان قاسىمي «تاللانما ئەسەرلەر»، 125-122 بەتلەر).

قىسقىسى، ئازات ۋەتىنىمىزنى بېسىۋېلىپ، مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرۇشتا مۇستەملىكچىلەرگە ياردەم بەرگەن مىللىي مۇناپىقلار ئەشۇ مۇستەملىكچىلەرگە ئوخشاشلا دۈشمەن بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي خائىنلارنى دۈشمەن دەپ قاراپ، ئۇلارغا دۈشمەنلەرچە مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك!

ئۇيغۇرۇمغا

ئەي، ئۇيغۇرۇم، تارىخىڭدا شانلىرىڭ كۆپتۇر سېنىڭ،
ھۆر-ئازادە ياشىغان دەۋرانلىرىڭ كۆپتۇر سېنىڭ.
سەن ئەزەلدە يەر يۈزىگە داڭقى كەتكەن ئەل ئىدىڭ،
ياۋنى تىترەتكەن ئۇلۇق سۇلتانلىرىڭ كۆپتۇر سېنىڭ.
ئىلمۇ-ھېكمەت بابىدا ئالەمگە پىر-ئۇستاز ئىدىڭ،

ئەل-فارابى، قەشقەرىيدەك ئىرپانلىرىڭ كۆپتۇر سىنىڭ.
نەزمۇ-چەشمەت بابدا دۇنيانى مەپتۇن ئەيلىگەن،
ناۋائىي، نىزارىيدەك چولپانلىرىڭ كۆپتۇر سىنىڭ.
ۋەتىنىڭ جەننەت ئوخشار، بايلىغىڭ ئاندىن تولا،
بايلىغىڭغا كۆز ئالايتقان ياۋلىرىڭ كۆپتۇر سىنىڭ.
ئوت ياغدۇرۇپ كەلسە دۈشمەن، كۆكسىنى قالقان قىلىپ،
يۇرتىنى قوغدايدىغان مەردانلىرىڭ كۆپتۇر سىنىڭ.

***

ئەي، ئۇيغۇرۇم ئوت ۋۇرەك ئوغلانلىرىڭغۇ ئاز ئەمەس،
شۇندىمۇ ياۋغا سېتىلغان خائىنىڭ نېمانچە كۆپ؟!
شۇ خائىنلار دەستىدىن قولدىن بېرىلگەن ئەركىمىز،
ياتقا قۇل بوپ ياشىغان، زامانلىرىڭ نېمانچە كۆپ؟
كۆز يېشىڭدىن بولدى پەيدا ئىلى، تارىم ئۆركىشى،
ئېرىسا پۈتمەيدىغان مۇزتاغلىرىڭ نېمانچە كۆپ؟
ۋەتەن ئۈچۈن جاندىن كېچىپ، ئوتقا كىرسە مەرتلىرىڭ،
ئارقىسىدىن نەيزە ئۇرغان پاسىقىڭ نېمانچە كۆپ؟
شۇ يارىماس خائىنلارنىڭ دەستىدىن باغرىڭ يارا،
زۇرنىگىدە ئادا بولماس باغلىرىڭ نېمانچە كۆپ؟
ئاتتى تاڭ، چىقىپ قۇياش، ئويغاندى دۇنيا ئەللىرى،
ئاتسا تاڭ تۇرمايدىغان غاپىللىرىڭ نېمانچە كۆپ؟

4-قىسىم

مانجۇ-خىتايلارنىڭ
مىللىي زۇلۇمى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەش

سۆز بېشى

ئەربكسۆيەر ئۇيغۇر خەلقى مىللىي مۇستەقىللىقىنىڭ يوقىتىلغانلىقىغا رازى بولۇپ قاراپ تۇرغىنى يوق، قولدىن كەتكەن ئەركىنلىكىنى قولدىن كەلتۈرۈۋېلىش ئۈچۈن ھارماي-تالماي ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەرنى ژۈرگۈزۈپ كەلدى. تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئۇيغۇرستاندا كېيىنكى 245 ژىلدىن بېرى مۇستەملىكچىلەرگە قارشى 400 قېتىمدىن ئوشۇق چوڭ-كىچىك قوزغىلاڭلار بولۇپ ئۆتۈپتۇ. موشۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسىگە مانجۇ-خىتايلارنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى مىللىي زۇلۇمى سەۋەپچى بولغان. بۇ كۈرەشلەرنىڭ بەزىلىرى غەلىبە قازىنىپ، مۇستەقىل دۆلەتلىرىنى قۇرۇۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغان بولسىمۇ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆمۈرلىرى ئۇزاق بولمىدى، مەنچىڭ ھۆكۈمىتى روسسىيا ۋە ئانگلىيا قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، كۆپ ئۆتمەيلا بۇ مىللىي دۆلەتلەرنى نابۇت قىلىپ تاشلىدى ۋە ئۇيغۇرستاندىكى مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا تىكلەۋالدى. XX ئەسىرنىڭ I يېرىمىدا مەيدانغا كەلگەن مىللىي دۆلەتلىرىمىزنى بولسا، خىتاي ئىمپېرىياسى رۇس ئىمپېرىياسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، نابۇت قىلىپ تاشلىدى. قىسقىسى، ئۇيغۇرستاننىڭ كېيىنكى 245 ژىللىق تارىخى ئىزچىل ھالدا مانجۇ ۋە خىتاي ئىمپېرىيالىرىنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاشقا ئۇرۇنىشى بىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستەملىكچىلىككە قارشى تۇرۇشى ئوتتۇرۇسىدىكى كۈرەش تارىخى بولۇپ كەلدى.

2001-ژىلى 17-ئوكتابىر كۈنى بېلگىيانىڭ برىۇسېل شەھرىدە ئېچىلغان خەلق ئارا ئىلمىي مۇھاكىمە ژىغىنىدا سۆز سۆزلىگەن مىللىي مۇجاھىدىمىز ا ھاجى ياقۇپ ئانات ئەپەندى مۇنداق دېدى:

«تارىختىن بۇ يان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدا سەممىي مۇناسىۋەت بولغان ئەمەس، ئۆزلىرىنىڭ نوپۇس سانى جەھەتتىكى ئۈستۈنلىكىدىن پايدىلانغان چىنلىقلار مىلادىدىن ئاۋالقى II ئەسىردىن، ئۇيغۇرلارنىڭ يېرىگە تەجاۋۇز قىلىپ، بۇ ئەلنى مۇستەملىكە قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن، ئۇيغۇرلار بولسا، مۇنداق ئۇرۇنىشقا قارشى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرىشىپ كەلگەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتى تارىختىن بۇ يان مۇستەملىكە قىلىشقا ئىنتىلىشى بىلەن مۇستەملىكچىلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرۇسىدىكى كۈرەش تارىخى بولۇپ كەلگەن!»

خىتاي تارىخچىسى سۇبۇخەي بولسا، موشۇ ھەقىقەتنى تەستىقلەپ:

«شىنجاڭدا مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ۋەتەننى پارچىلاشقا ئۇرۇنۇشى بىلەن مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بىر كۈنمۇ توختاپ قالغىنى يوق!»-دەپ يازدى. يات مىللەتنىڭ مىللىي زۇلۇمى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا بۇ زۇلۇما قارشى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ بولۇشى تەبىي ۋە قانۇنىيدۇر.

تارىخ ئىسپاتلىغان بىر ھەقىقەت شۇكى، ئىستىلاچى مىللەت قانچىكى قالاق، ياۋايى بولسا، ئۇنىڭ مۇستەملىكە قىلىنغان مىللەتلەرنى باشقۇرۇشى شۇنچىلىك ۋەھشىيانە، پاجىەلىك بولىدۇ. ساۋاتسىز موڭغۇللارنىڭ XIII ئەسىردە مەدەنىيەتلىك خارەزم دۆلىتىنى ۋەيران قىلغانلىقى، مەدەنىيەتسىز مانجۇ-خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرستاندا ژۈرگۈزگەن ۋەھشىيانە زۇلۇملىرى بۇ ھۆكۈمنىڭ توغرىلىقىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ مۇستەملىكچى-تەجاۋۇزچىلار يەرلىك مىللەتلەرنى قورقۇتۇپ، ئۆزلىرىگە ژۈگاچلىق بىلەن بويسۇندۇرۇش مەخسىتىدە ھەر قېتىم كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭنى قانلىق تۈردە باستۇرغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچى خەلقنى ئاممىۋىي تۈردە قىرغىن قىلاتتى. ئادەملەرنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، مىڭلىغان موما ياغاچلارغا ئېسىپ قوياتتى. مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ تالاتتى، ئۆيلىرىگە ئوت قوياتتى. شۇنداق بولسىمۇ، زۇلۇمنىڭ ئېغىرلىقىدىن جېنىدىن جاق تويغان ئۇيغۇرلار ئۆلۈمنى پىسەن قىلمىغان ھالدا يەنىلا قوزغىلاڭ كۆتىرەتتى،يەنە باستۇرۇلاتتى! بۇ يەردە «خىتايلار نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىنى ئىزچىل تۈردە رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ؟» دېگەن قانۇنىي سوئال تۇغۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، خىتايلارنىڭ قارىشى بويىچە: «خەنزۇلار دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇق مىللەت بولۇپ، پۈتۈن دۇنيانى شۇلار باشقۇرۇش كېرەك ئىمىش. خىتاي دۆلىتى بولسا، دۇنيادىكى بىردىن-بىر ئۇلۇق دۆلەتمىش. بۇ دۆلەتنىڭ بىر پارچىسىنى شۇ زېمىننىڭ ئەسلى ئىگىسى بولغان مىللەتنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىش- «ياۋايى ياتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىك بولۇپ، خىتايلارنىڭ شەنىگە ھاقارەتبولار ئىمىش!». 1945-ژىلى تاشقى موڭغۇلىيانىڭ دۆلەت مۇستەقىللىكىنى ئېتىراپ قىلىش مەسىلىسىدە جان كەيشى موشۇنداق مەۋقە تۇتقان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت بېشىغا كەلگەن خىتاي كوممۇنىستلىرىمۇ ئۇيغۇرستاننىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىگە قارىتا موشۇنداق مەۋقەدە بولۇۋاتىدۇ. كەلگۈسىدە ھاكىمىيەت بېشىغا كېلىدىغان خىتاي دېموكراتلىرىمۇ خۇددى شۇنداق مەۋقەدە بولىدۇ. دېمەك، خىتاي ئەرباپلىرىنىڭ ھەممىسى تۇغما شوۋىنىستلار، تۇغما جاھانگىرلاردۇر!».

«مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش ھوقۇقى» دېگەن خەلق ئارا قانۇن ئۇلارنىڭ كاللىسىغا زادىلا سىغمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قانداق خىتاي ئەربابى بىلەن تىل تېپىش، چۈشىنىش ھاسىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس. پەقەت خەلق ئارا قانۇنلارغا تايىنىپ، مۇستەقىللىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىشلا كېرەك.

چۈنكى مۇستەقىللىك-مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە روناق تېپىشىنىڭ كاپالىتى. مۇستەقىللىك-

مىللەتنىڭ ئىززەت-ئابرويى ۋە شان-شەرىپى. مۇستەقىللىك-بارلىق بەخت-سائادەتلەرنىڭ مەنبەسى. ھەر قانداق مىللەت مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە ئىگە بولمىغانلا، پاراۋەن،ئازات-ئەركىن، بەخت-سائادەتلىك ھايات كەچۈرەلمەيدۇ. باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق بولالمايدۇ! مۇستەقىل مىللىي دۆلەتتىن ئايرىلغان خەلق-ئىگىسىز ئىشتقا ئوخشايدۇ. قەيەرگە بارسىمۇ، قېقىلىپ، سوقۇلۇپ، خارلىنىپ ژۈرىدۇ. بۇ بىزنىڭ تارىخىمىزدا ئىسپاتلانغان ھەقىقەت! بىناھەق ئۆلتۈرۈلگەن مىلليونلىغان شېھىتلارنىڭ قانلىرى بىلەن قۇللۇق ئازاۋىدا ئىڭراپ ياتقان خەلقىمىزنىڭ ھېسابسىز كۆز ياشلىرى بىلەن يېزىلغان ھەقىقەت! كىمكى، ئۆزى مۇستەقىللىكە ھالەتتە ياشاپ تۇرۇپ، ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ خارلىنىۋاتقانلىقىنى، قىرىلىۋاتقانلىقىنى، ئۆلتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى ھەر كۈنى ھەر سائەتتە كۆرۈپ تۇرۇپ، بۇ ھەقىقەتنى چۈشەنمىسە-ئۇ ئادەم ئەمەس!

بىزنىڭ خەلقىمىز مۇشۇ ھەقىقەتنى چوڭقۇر چۈشەنگەچكە قۇللۇققا قارشى ھارماي-تالماي كۈرەش قىلىپ كەلدى ۋە كېلىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە ئىگە بولمىغىچە بۇ كۈرەش توختىمايدۇ!

ئادەم ماڭغان يولدا ئىز قالىدۇ، خەلق باشتىن كەچۈرگەن ۋاقىئەلەردىن تارىخ قالىدۇ. بىزنىڭ كۆيىنكى 245 ژىللىق تارىخىمىز كۆرسەتتىكى، مۇشۇ زاماندا ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئېغىر قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈردى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىنقىلاپچى زىيالىيلىرى تېخىمۇ ئېغىر قىسمەتلەرگە مۇپتىلا بولۇشتى.

ھەزرىتى ئەيسا ئاللانىڭ يورۇق يولىغا دەۋەت قىلغان «گۇناھى» ئۈچۈن دارغا مىقلانغان ئىدى. پرومېتېي بولسا، ئادەملەرگە ئوتنى يەتكۈزۈپ بېرىپ، قاراڭغۇلۇق ۋە سوغۇق ئازاۋىدىن قۇتقۇزغان «گۇناھى» ئۈچۈن كوھىقاپ تېغىنىڭ ئۈستىدىكى تاشقا مىقلىنىپ، ئۇنىڭ ژۈرىگىنى قوزغۇنلار چوقۇپ يەپ، قىيناپ ئۆلتۈرگەن ئىدى. ئۆز خەلقىنىڭ ئازاتلىقى، بەختلىك ھاياتى ئۈچۈن كۈرەش مەيدانىغا چىققان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ ئەشۇنداق تۆھمەتلەر بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى، ئېتىپ ۋە چېپىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئەڭ ئېچىنىشلىقى شۇكى، بۇ كىشىلەر ئۆزلىرى قۇتقۇزماقچى بولغان نادان، ئاڭقاۋ مىللەتداشلىرىنىڭ قولى بىلەن شۇنداق قىلىندى.

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

خەلقىمىزنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلەرنىڭ ھەر بىرى بىر تارىخ! ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس سەۋەۋى، جەريانى ۋە نەتىجىسى بار. ھەر ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئەرباپلىرى، يۈزلىگەن، مىڭلىغان مىللىي قەھرىمانلىرى بار. بۇ توغرىلىق قولۇمىزدا يېتەرلىك مەلۇماتلار بار بولسىمۇ، كىتاۋىمىزنىڭ ھەجىمى چەكلىك بولغانلىقتىن، ھەر ئىنقىلاۋىي قوزغىلاڭنى بايان قىلغان چاغدا ۋاقىئەنىڭ جەريانىغا كۆپ توختالماي، شۇ ھەرىكەتنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەۋى بىلەن ئاخىرقى نەتىجىسىنى ئېيتىپ ئۆتۈش بىلەنلا چەكلەندۇق. يەنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتتۇق.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كېيىنكى 245 ژىلدىن بېرى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ ھەممىسى مىللىي-ئازاتلىق قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەققانىي كۈرەشلەردۇر. يات مىللەتنىڭ قۇللۇقىغا چۈشۈپ قالغان خەلقلەرنىڭ كۈرىشى پەقەت مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش بولىدۇكى، باشقىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ئەينە شۇنداق مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەرنىڭ دەسلەپكىسى 1760-ژىلى قەشقەردە كۆتۈرۈلگەن مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ بىلەن 1765-ژىلى ئۇچتۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭدۇر. تۆۋەندە مۇشۇ قوزغىلاڭلارنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

22-باپ

XVIII ئەسىرنىڭ II يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر

§1. 1760-ژىلدىكى قەشقەر-بەشكېرەم قوزغىلىڭى

مانجۇ-خىتايلار ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىپ، بىرەر ژىل ئۆتە-ئۆتمەيلا (1760-ژىلى 7-ئايدا) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭنى باشلىدى. ھەم مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشنىڭ تۇنجا پەردىسىنى ئېچىپ بەردى.

قوزغىلاڭغا مانجۇ-خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ دېخانلار كۆتۈرەلمەيدىغان ئېغىر ئالۋاڭ سېلىقلارنى سېلىشى سەۋەپ بولغان ئىدى. ئۇنىڭ سىرتىدا مىللىي خورلۇقلارمۇ يېتىپ ئاشاتتى.

1760-ژىلى قەشقەرنىڭ بەشكېرەم دېگەن يۇرتىدا باشلانغان قوزغىلاڭمۇ خۇددى شۇنداق. بۇ كۈرەشكە ئاز ساندىكى مىللىي خائىنلاردىن باشقا ئاھالىنىڭ ھەممە قاتلاملىرى دېگۈدەك قاتناشقان.

بۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشىڭىز ئۈچۈن تۆۋەندە ۋەتەندىشىمىز ئابدۇۋەلى ئەلى يازغان «تۇرغاق غوجىلار» ناملىق رومانىدىكى بەشكىرەم قوزغىلىڭىغا ئائىت باپنى ئەينەن كەلتۈرىمىز:

«...خاقانىي چىننىڭ پەرمانى بويىچە، خەلقتىن باج سېلىقنى ئۈچ ھەسسە كۆپەيتىپ ئېلىش، مۈلكى قەشقەرىيەدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن ناھايىتى ئېغىر كېلەتتى. مۇنداق بولغاندا، مانجۇلارنىڭ مۈلكى قەشقەرىيەدىن ئالىدىغان باج سېلىقلىرىنىڭ مىقدارى بۇرۇن جۇڭغارلار ئالغان باج سېلىقنىڭ ئومۇمىي مىقداردىنمۇ ئېشىپ كېتەتتى. مانجۇ ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ مۈلكى قەشقەرىيەدىكى تولىمۇ كېلەڭسىز، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ پائالىيىتىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىختىسادىي ژۈكنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۈستىگە ژۈكلىدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا. مانجۇ ھاكىمىيىتى موشۇ بىر ژىل ئىچىدە يالغۇز خوتەن، يەكەن ۋە قەشقەر رايونىدىكى پۇخرالارنى قاخشىتىپ تۇرۇپ، ئۇلاردىن جەمى 181 سەر كۈمۈچ تەڭگە، 5819000 جىڭ ئاشلىق ژىغىۋالغان ئىدى!».

«...بۈگۈن ۋاقىت پېشىندىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئاما بەشكىرەملىكلەرنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرىدە، كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدە، بالىلارنىڭ ئالدىراپ ژۈگرەشلىرىدە قانداقتۇ ئۆزگىچە بىر مەنا چىقىپ تۇراتتى. بۇ يەردە پەۋقۇلئاددە بىر ھادىسە يۈز بەرگەن ئىدى. ئادەتتە ژۈگاچ، مۆمىن بۇ بەندىلەر ھازىر مانجۇلارنىڭ بەشكىرەمدىكى ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئالدىغا توپلىشىۋالغان ئىدى. بۇلارنىڭ تولىسى ھەر خىل، ھەر كەسىپتىكى كىشىلەر ۋە ئەتراپتىن كەلگەن جۇل-جۇل كىيىملىك يوقسۇل دېخانلاردىن ئىدى. ئالمان توگەل قۇرالسىز ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە يانغان غەزەپ ئوتلىرى ۋۇجۇدىنى قاپلاۋالغان جىددىي كەيپىياتى بۇ ئالماننى تېگىپ كەتسىلا، دەھشەتلىك پارتلايدىغان بومبا ھالىتىگە كەلتۈرۈپ قويغان ئىدى. ئالامان غەزەپ بىلەن گۆكىرىگەندە، ئەتراپنى، خۇددى ئاسمان زېمىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن شىرنىڭ ئاۋازىدەك، كوچلۇك چوقان غۇل-غۇلا ئاۋازلىرى قاپلاپ كېتەتتى. قارا چېرىكلەرنىڭ رەڭگى ئۆچكەن، ئۆگسۇلى يوق، قورقۇمسىراپ، ساقچى خانىنىڭ ئىشىگىنى مەككەم تاقىۋېلىشقان. ئۇلار قورا ئىچىدە ھودۇقۇشۇپ ژۈرىشەتتى. غەزەپلەنگەن ئالامان مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ يامانلىغىدىن، ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ زالىملىغىدىن، سېلىقچىلارنىڭ ئالۋاڭ سېلىقلىرىنىڭ كۆپلىگىدىن نارازى بولۇشاتتى، شىكايەت قىلىشاتتى. خەلق نەپسانىيەتچى مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن، ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان مۇسۇلمان زالىملىرىنى ئاغزىغا كەلگەن تىللار بىلەن تىللاشماقتا ئىدى!

خاقانىي چىن بىزگە بەش تۈرلۈكلا ئالۋاڭنى ئەن قائىدە قىلىپ بەكىتىپ بەرگەن. ئەندى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆستۈرمە ئالۋاڭ ئالامدىكەن؟!-دەپ ۋاقىراشتى يۈزلەرچە ئاۋازلار.

-خاقانىي چىن دېگەن كاپىرمۇ، پۇخرالىرىغا مۇنچىلىك جەۋىر-زۇلۇمنى راۋا كۆرمەس! ھازىر يۇرتتىن ئىنساپ-تەۋپىق كۆتىرىلگەن، شەرىئەت خارلانغان، بىز خانۇ ۋەيران بولدۇق!»-دەپ بىر مويسىپىت دېخان زىغا ئارىلاش شىكايەت قىلماقتا ئىدى.

- بۈگۈن بىزگە ئېنىق جاۋاپ بەرسۇن! بولمىسا بۇ لەنىتى كاپىرلار ئۆگىسىنى پاچاقلاپ كۆمپەيكۈم قىلىپ تاشلايمىز! - چوقان كۆتەردى يەنە بىر جۇل-جۇل كىيىملىك دېخان.

- تۆگچى ھازىر بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىقىپ، بىر-بىرلەپ ھېساپ بەرسۇن، «ئامبىلدىن تۆگچىسى يامان»-دېگەن موشۇكەن. ئەگەر يەنىلا ئەسكىلىك قىلىدىغان بولسا، كۆزىگە كۆرستىمىز!-دەپ ۋاقىراشتى ئۇلار.

بۇ چاغدا ئېگىز بويلۇق، چوڭ ياشلىق تەمبەل بىر كىشى پەشتاق ئۈستىگە چىقتى. ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلىشىپ، چوقان كۆتىرىشىۋاتقان ئالمانغا قاراپ، قولىنى ئېگىز كۆتەردى:

- قېرىنداشلار، گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار! يېتەر بىزگە ئەندى بۇ خورلۇق! بىز بۇ لەنىتى مەنچىنلارغا سېلىق تۆلىمەيمىز. ئۇلار بىزنىڭ قان-تەرىمىزنى قۇرۇتۇپ، ئىلىگىمىزنى شوراپ تۈگەتتى. بىز بۇ ئىنساپسىزلارنىڭ ئۆگىسىنى پاچاقلاپ تاشلىشىمىز لازىم! نىيازبەگ بايا ماڭا ئېيتتى، مانجۇ خانىنى غال-غال تىترىتكەن جۇڭغارىيا تۆرىسى ئامۇرسەنا ئالەشكەر باشلاپ كېلىپ، ئۈچتۇرپان شەھىرىنى پەتھى قىپتۇدەك، ئۆزى قاقاماي بىزنىڭ بۇيەرلەرگىمۇ يېتىپ كېلەرمىش. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: ئاغۇ، تېرىم، ئويال قاتارلىق يۇرت ئايماقلاردىكى قېرىنداشلىرىمىزمۇ قوزغىلىپتۇ!

- قېنى ئېيتىڭ، مەھرەم شاڭبېگى-دېدى توپنىڭ ئىچىدىكى بىرىيلەن. بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟

- نىيازبەگ، سىز بىر بۆلۈك ئادەملەر بىلەن ساقچىخانىنىڭ ئىشىگىنى بۇزۇڭ، نايناقغوجا، سىز بىر قىسىم ئالماننى باشلاپ، ساقچىخانىنىڭ كەينى تەرىپىگە ئۆتۈڭ. لەنىتى مەنچىڭلارنىڭ ئارقا يولىنى توساپ تۇرۇڭ. ماجۇلار بىز پۇخرالاردىن ژىغىۋالغان ماللارنىڭ ھەممىسى موشۇ ساقچىخانىنىڭ ئىچىدە، بىز باستۇرۇپ كىرىپ، ھالال مېھنەت تەرىمىز بەدىلىگە كەلگەن ماللىرىمىزنى قايتۇرۇۋالايلى!

- بىز تەييار!-دەپ جاۋاپ بېرىشتى نىيازبەگ بىلەن نايناقغوجا تەڭلا، ئاندىن ئۇلار ئۆز ئالمانلىرىغا قاراپ كېتىشتى. قېنى سىلەر، پەيزاۋاتلىق ئوغلانلار، مېنىڭ كەينىمدىن مېڭىڭلار!-دەپ ۋاقىرىدى پەيزاۋاتنىڭ ھاكىمى نىيازبەگ قولىنى شىلتىپ، بىر توپ كىشىلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن گۇرۇلدىشىپ مېڭىشتى.

ئاغۇ كەنتىنىڭ بېگى ئايناقغوجا بولسا:

—ئاتۇشلۇقلار، قولۇڭلارغا تاياق-توقماق، تاشلارنى ئېلىپ، مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار!—دېگىنىچە، ئاتۇشلۇقلارنى باشلاپ، ساقچىخانىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغدا بەشكىرەمنىڭ شاڭ بېگى مەھرەم بەگ:

— قېرىنداشلار، ئالغا! —دەپ بىر چاقىرىق قىلىۋىدى غەزەپلەنگەن پۇخرالار كۈچلۈك شامالدا قوزغالغان دەريانىڭ دولقۇنىدەك، بىردىنلا قوزغىلىپ كەتتى. ھېچ كىممۇ بۇ دەھشەتلىك دولقۇندىن ئۆزىنى چەتكە ئالالمىدى. ساقچىخانىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا، دەھشەتلىك قىقاس-چوقان، ئۇر-ژىقىت باشلاندى، ئۇلار ساقچىخانا ئالدىدا تۇرۇپ، ئالامانغا نىسىھەت قىلىۋاتقان سايىت تۇنچى بىلەن پاشاپ بېگى قادىر دوزاقنى بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا ئۇرۇپ، يەرگە چاپلاۋەتتى. غەزەپلەنگەن ئالامانىنىڭ بۇرنىغا قان پۇرىغى پۇرىدى، كۆزلىرى قانغا تولدى.

ئادەملەر قاتتىق چوقان-سۈرەن بىلەن دەۋرەپ كەلگەن كەلكۈن سۈيىدەك بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا بەشكىرەم ساقچىخانىسىنىڭ قارا ئىشىكىنى ئۇرۇپ-چېقىپ تاشلىدىدە، قورانىڭ ئىچىگە دەۋرەپ، بېسىپ كىرىشتى. غەزەپلەنگەن كىشىلەر قىقاس-چوقان بىلەن مانجۇ ئەمەلدارلىرىغا يېپىشتى. مانجۇلارنىڭ ساقچى ئەمەلدارلىرى قورقۇپ كەتكەنلىكتىن، دېرىزىلەرنى سۇندۇرۇپ، ئۆزلىرىنى باغ ھويلىسىغا تاشلاشتى. بەزىلىرى مېۋىلىك دەرەقلەرنىڭ دالدىسىغا يوشۇرۇنماقچى بولۇشۇۋىدى، كەينىدىن ۋىژىلداپ تاشلار ئېتىلدى. تاشلارنىڭ بىرى تۇلۇم چاشقاندەك سەمرىپ كەتكەن بىر مانجۇ ئەمەلدارىغا تېگىپ، ئۇنىڭ بېشىنى يېرىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى دىڭ قالپىقى ئۇچۇپ بېرىپ نەلەرگىدۇ چۈشتى. ئۇ بېشىنى تۇتقان پېتى سەنتۈرۈلۈپ بېرىپ ژىقىلدى. ئۇنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇۋالغان بېشىدىن شۇقۇراپ قان ئاقماقتا ئىدى. ئادەملەرنىڭ چوقان-سۈرەنلىرى ئىچىدە تاش بوران قىلىنغان مانجۇ ئەمەلدارلىرى جان قاچۇرۇپ، باغدىكى مېۋىلىك دەرەقلەرنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇشقان بولسىمۇ، خەلق توپى ئۇلارنى ئانار، شاپتۇلا شاخلىرى ئارىسىدىن، ئۈزۈم باراڭلىرىنىڭ تېگىدىن سۆرەپ ئەپچىقىپ، ئۇرۇپ مىجىغىنى چىقىرىۋەتتى. شۇ كۈنى خەلق تەرىپىدىن مانجۇلارنىڭ ساقچىخانىسى پۈتۈنلەي پاچاقلىنىپ تاشلاندى. مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قالغىنى يارىدار بولۇپ، ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى.

مانجۇلارنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا چىدىماي قوزغىلاڭ كۆتەرگەن بەشكىرەمنىڭ 20 كەنتىدىن چىققان قوزغىلاڭچىلار مەھرەمبەگ، نىيازبەگغوجىلارنىڭ باشچىلىقىدا باشقا جايلاردىكى مانجۇ ساقچىخانىلىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، قوللىرىغا ئارا-گۈرجەك، پالتا-كەتمەن، تاياق-توقماق، سويلىلىرىنى ئېلىشىپ، قەھەرلەنگەن كولوننا بولۇپ، قاياققىدۇ كېتىشتى. مىلادىنىڭ 1760-ژىلى 7-8-ئايلاردا بەشكىرەم يۇرتىدىن باشلانغان بۇ قوزغىلاڭ ئاستا-ئاستا كېڭىيىپ، مۈلكى قەشقەرىيەنىڭ ھەممە ژۇتلىرىغا دېگۈدەك تارقالدى!»

§2. 1765-ژىلدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى

1759-ژىلدىكى قانلىق قىرغىن ۋاقتىدا ۋە ئىستىلادىن كېيىن مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر خەلقىگە قارىتا ناھايىتى قاتتىق، رەھىمسىز سەياسەت ژۈرگۈزدى. ئۇمۇمىي قىرغىندىن ئامان قالغان ئۇيغۇرلارنى تامامەن ھوقۇقسىز قۇللارغا ئايلاندۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي چە دىنىي ئەنئەنىلىرى دەپسەندە قىلىندى. قىز-جۇگانلىرى خالىغانچە ھاقارەتلەندى، مال-مۈلۈكلىرى بۇلاپ-تالاندى. XIX ئەسىردە ياشىغان تارىخچى مەھمۇت ئەلەمنىڭ يېزىشىچە، شۇ ژىللاردا ئۇچتۇرپان دېخانلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلارنىڭ تۈرى 65كە يەتكەن. بېچارە دېخانلار بۇ سېلىقلارنى تۆلەلمەي، تامام ھالىدىن كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مانجۇ خانى چەنلۇڭنىڭ بۇيرۇغى بويىچە، ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمى (ئامبىلى) سۇچىڭ 100 ساندۇقتا جىگدە كۆچىتىنى قاچىلاپ، ئۇنى 200 ھاشارچى دېخانغا كۆتەرتىپ، ئۆزىنىڭ خەلقىنى بۇلاپ-تالاپ ئالغان بايلىقلىرىنى يەنە 20 ساندۇققا سېلىپ، ھەر بىر ساندۇقنى ئىككىدىن دېخانغا كۆتەرتىپ، پىيادە يول مېڭىپ، بېجىن شەھىرىگە يەتكۈزۈشنى بۇيرىغان. بۇ ژۈرۈش 1765-ژىلى 2-ئاينىڭ 12-كۈنى باشلانغان. 2-ئاينىڭ 14-كۈنى «ئىلقىش دۆڭ» دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، بىر ھاشارچى يېرىپ قېلىپ، ماڭالماي قالغان. ھاشارچىلارنى ھايداپ كېتىپ بارغان بىر ئاتلىق چېرىك ھېرىپ قالغان ھاشارچىنى شۇ يەردىلا چېپىپ تاشلىغان. موشۇ ھاشارغا مەسئۇل بولۇپ كېتىپ بارغان رەخمىتۇللا بەگنىڭ غەزىۋى تېشىپ، ھاشارچى دېخانلارغا قاراپ:—قولۇڭلاردىكى ساندۇقلارنى تاشلاپ، بۇ زالىم چېرىكلەرنى ئۇرۇڭلار!—دەپ ۋارقىرىغان. ئۆزلىرى ئاران تۇرغان ھاشارچىلار رەخمىتۇللانىڭ بۇيرىغىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئۆزلىرىنى ھايداپ كېتىپ بارغان چېرىكلەرنى ئۇجۇقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى قۇراللىرىنى تارتىۋېلىشقان.

بۇ ۋاقىئەنى ئاڭلىغان دېخانلار تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ، ئىسيانچىلارغا قوشۇلغان.

رەخمىتۇللا بەگ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئەسمىتۇللا بەگلەر باشچىلىقىدىكى مەشھۇر ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى ئەينە شۇنداق باشلانغان. قوزغىلاڭچىلار قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە مەنچىڭ چېرىكلىرى بىلەن زالىم ئەمەلدارلارنى يوقىتىپ، پۈتكۈل ناھىيەنى ئۆز قوللىرىغا ئېلىشقان. بىراق، ئۇچتۇرپان

قوزغىلاڭچىلىرى باشقا زۇتلاردىكى خەلىقنىڭ ياردىمىگە ئېرىشەلمىدى. مانجۇ خانى چەنلۇڭ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك گېنېرالى ئاگۇنى ئۆز قوشۇنىغا باش قىلىپ، ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتكەن. يەنە قەشقەرنىڭ ئامبىلى ناشتوڭ، ئاقسۇنىڭ ئامبىلى بيەن تاخەيلەرگە ھەم ئىلىدىكى چېگارا ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى مىڭ رۇيغا، ئاگۇنىڭ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرىشىغا ياردەم بېرىشنى تاپشۇرغان. چەنلۇڭخاننىڭ بۇيرۇغى بويىچە، قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا كەلگەن جاللاتلار قوزغىلاڭچى ئۇيغۇرلارنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ قىز-جۇگانلىرىنى قۇل قىلماقچى، مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالىماقچى ئىدى.

قەھرىمان ئۇچتۇرپانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئادەم سانى ئاز، قۇراللىرى ناچار، ھېچ ياقتىن ياردەم ئالالمىغان بولۇشىغا قارىماي، باسقۇنچىلارغا قارشى 6 ئاي بويى جان تىكىپ كۆرەشتى. ناھايىتى ئېغىر شارائىتتا ئېلىپ بېرىلگەن جەڭلەردە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى رەخمىتۇللا بەگ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئەسمىتۇللا بەگلەر قۇربان بولۇشتى. ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى توختىماي 6 ئاي داۋام قىلدى. 8-ئاينىڭ ئوتتۇرىغا كەلگەندە، ئەسلى سودىگەر، پۇلغا، پايدىغا ئامراق ساۋۇت، شېرىپ دېگەنلەرنىڭ خائىنلىق قىلىشى نەتىجىسىدە قوزغىلاڭچىلار ئاخىر مەغلۇپ بولۇشتى!

مانجۇ-خىتايلار قوزغىلاڭچى ئامىدىن رەھىمسىز ئۆچ ئالدى. ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگىدەك قىرىپ تاشلىدى. ئۇلارنىڭ خوتۇن-قىزلىرى بىلەن مال-مۈلۈكلىرىنى ئولجا قىلىپ ئېلىشتى. ئۇمۇمىي قىرغىندىن جان قاچۇرغان دېخانلار تاغ كامالىرىغا، ئورمانلىقلارغا بېرىپ پانالاندى. كېيىن بۇ قاچقۇنلار ۋىغىلىپ، رەخمىتۇللا بەگنىڭ سىڭلىسى مايىسخاننىڭ باشچىلىقىدا پارتىزان ئوترىيادى بولۇپ ئۇيۇشۇپ، 3 ئاي بويى باسقۇنچىلارغا قارشى كۆرەشنى يەنە داۋاملاشتۇردى. شۇ يىلى ئوكتيابىر ئېيىدا تاغ ئىچىدە ئاچلىق ۋە سوغنىڭ ئازاۋىنى تارتقان قوزغىلاڭچىلار، ئاخىر مەغلۇپ بولۇشتى. ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاق توقاي تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي يان باغرىدا قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان قوزغىلاڭچىلار دۈشمەن بىلەن ئاخىرىغىچە ئېلىشىپ، ئادەم سانى ئازىيىپ كېتىدۇ. ئاخىرىدا مىللىي قەھرىمان مايىسخان بىلەن ئۇنىڭ مۇئاۋىنى غۇنچىخان باشلىق 7 نەپەر ئايال قوزغىلاڭچىلار دۈشمەننىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالىدۇ. شۇ چاغدىمۇ دۈشمەنگە تەسلىم بولۇشنى خالىمىغان باتۇر قىزلار تاغنىڭ چوققىسىدىن ئۆزلىرىنى تىك يارغا تاشلاپ، ھەممىسى باتۇرلارچە قۇربان بولۇشىدۇ.

ئاق توقاي تېغىدىكى «يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى» ھازىرمۇ ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ باتۇرلۇقنىڭ ئۆچمەس سىمۋولى! تارىختا مەشھۇر ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى ئەينە شۇنداق پاجىئەلىك ئاياقلاشتى. ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ قەھرىمان ئوغۇل-قىزلىرىنىڭ ئىسسىق قانلىرى ئارقىلىق، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باش ئەگمەيدىغان قەيسەر مىللىي روھىنى پۈتۈن دۇنيا ئالدىدا نامايەن قىلغان شانلىق تارىخ بولۇپ قالدى.

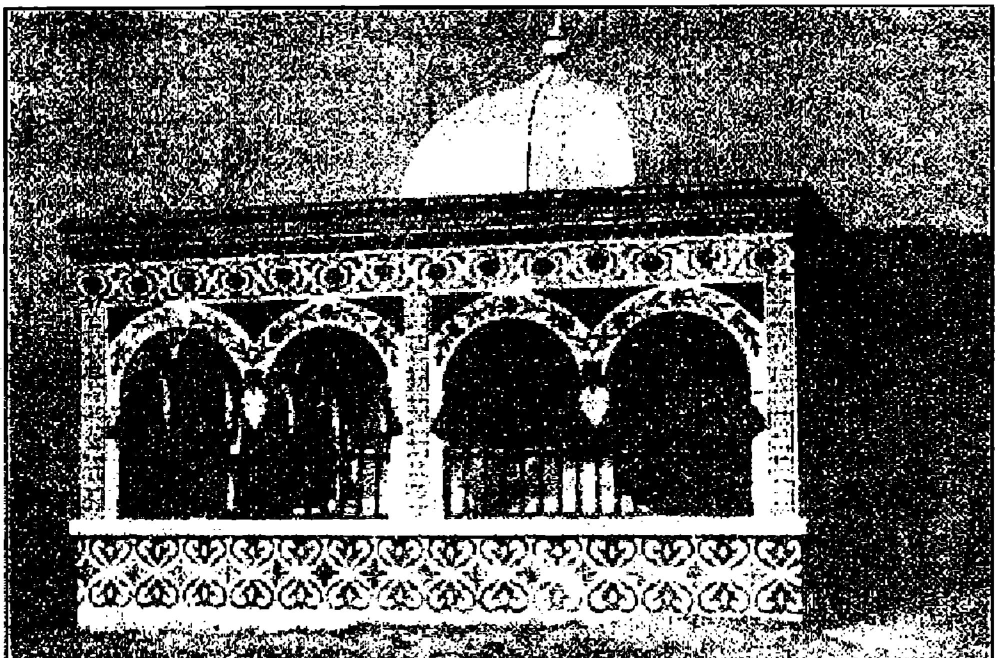

ئۇچتۇرپاندىكى «يەتتە قىزلىرىم» مەقبەرىسى

ۋەتەندىشىمىز ئابدۇۋەلى ئەلى ئۆزىنىڭ «تۇرغاق غوجىلار» ناملىق رومانىدا مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

— «مىلادىيە 1765-يىلى 8-ئاينىڭ 15-كۈنى رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن 6 ئايدىن بېرى مۇداپىئە قىلىنىۋاتقان ئۇچتۇرپان شەھىرى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپ ئوقلىرىنىڭ زەربىسىدە، ئاخىر تەل-تۆكۈز ۋەيران قىلىپ تاشلاندى.

مانجۇلار شەھەر ئىچىدە ئۈچ كۈنگىچە دەھشەتلىك قەتلىئام يۈرگۈزدى. ئۇلار يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە ئادەمنى «ئىسيانچىلارغا يان باسقان» دېگەن نام بىلەن قىرىپ تاشلىدى. ئۈچ كۈن داۋام قىلغان بۇ قەتلىئامدا ئىككى يېرىم مىڭدىن ئارتۇق ئۇچتۇرپانلىقلار مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ۋەھشىلەرچە چېپىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۈچىنچى كۈنى كەچكە يېقىن، شاھەر ئىچىدە بىرمۇ تىرىك جان قالمىدى.

شائىر، تارىخچى موللا شاكىر بۇ پاجىئەنى بايان قىلىپ: «مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئۇچتۇرپانلىق ئاتا-ئانىلار ئۈچۈن ھازا ئېچىپ ژىغلايدىغان بالا، باللار ئۈچۈن كۆز-ياش قىلىدىغان ئاتا-ئانا، تۇققانلار ئۈچۈن قايغۇرىدىغان ئۇرۇق-تۇققان قالمىغان. چۈنكى تارىخ جانىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قىرىپ تۈرگىتىلگەن ئىدى!» -دەپ يازغان ئىدى.

ئۇچتۇرپان پەتھى قىلىنىپ، ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مانجۇلار شەھەردىن قېچىپ چىققان بىر گۇرۇھ قوزغىلاڭچىلارنى «دۈل-دۈل ئوقۇر» ئەتراپىدا قورشاۋېلىپ، ئۇلارنىمۇ قىرىپ تاشلىدى. پەقەت ئاز ساندىكى قوزغىلاڭچىلار مايسىخان ۋە بابۇرات پالۋان قاتارلىق سەركەردىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇرۇشا-ئۇرۇشا مۆلجەر تاغ ئۈستىگە چېكىنىۋېلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. قارا چېرىكلەر مۆلجەر تاغنى قاتمۇ-قات قورشاۋالدى. مۇھاسىرە چەمبىرىكىنى بارغانسېرى تارايتىپ باردى.

كېچە ئاسمىنى، خۇددى قازاننىڭ كۈيىسىدەك، قاپ-قاراڭغۇ ئىدى. ئەتراپنى تۈن زۇلمىتى قاپلىغان ئىدى. موشۇنداق بىر كېچىدە مايسىخان قىزلارنى باشلاپ، تاغ ئۈستىدە پوتەي تەرەپكە قاراپ، ئاستا ئىلگىرىلىمەكتە. قىزلار ئۇنىڭ كەينىدە سەپ تارتىپ كېلىشمەكتە ئىدى. مايسىخان ئاستا پىچىرلاپ:

— يېتىشىپ مېڭىڭلار، قىزلار، تېزىراق مېڭىڭلار-دەپ ئالدىراتتى. ئۇلار تاغ ئۈستىدىكى پوتەينىڭ يېنىغا كەلگەندە، بىر دەم تىڭ-تىڭلاپ تۇرۇشتىدە «پوتەيدە ئادەم بار ئېكەن» دەپ جەزىم قىلىشتى. مايسىخان قولىنى شىلتىپ، «يېقىنىراق كېلىڭلار» دەپ پىچىرلىدى. مېنىڭ قېشىمغا كېلىڭلار، مونۇ ئۆلۈكلەرنى كۆردۈڭلارمۇ؟-دەپ پىچىرلىدى. پوتەينىڭ ئاستى تەرىپىدە كىيىملىرى سالدۇرۇۋېتىلگەن ئادەم ئۆلۈكلىرى دوگىلىنىپ ياتاتتى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ تەندىن-تولىسى ئۇيغۇر خوتۇن قىزلىرى بولۇپ، قارا چېرىكلەر ئۇلارنىڭ نومۇسىغا تەككەندىن كېيىن ھەممىسىنى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئىدى.

— يا رەببىم، بۇ نېمە دېگەن ۋەھشىلىك!-دېدى دىلبەر ھودۇقۇپ.

— جۇرۇڭلار! پوتەي ئىچىدىكىلەرنى ژىغىشتۇرۇۋېتەيلى!-دەپ پىچىرلىدى مايسىخان. ئۇ قولىدىكى ئوتقاشنى ياندۇرۇپ، پوتەي ئىچىگە تاشلىۋىدى كۆيۈۋاتقان ئوتقاش دەل بىر تۇڭ پورۇخنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. قىپ-قىزىل ئوت يالقۇنى پوتەينىڭ ئىچىنى قاپلاپ، ئارقىدىن دەھشەتلىك گۈمبۈرلەش ساداسى ئاڭلاندى. ئىچىدىكى ئادەملەر بىلەن قوشۇلۇپ، چۇل-چۇل بولغان پوتەي بىراقلا ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. قاتتىق پارتلاش ئاۋازى پۈتۈن مۆلجەر تېغىنى زىل-زىلىگە سالدى. خۇددى يەردىن ئۈنۈپ چىققاندەك:

— ۋاي، بولمىدى، ئىسيانچىلار بىزگە ھۇجۇم قىلدى-دەپ ۋاقىراشقان چېرىكلەر پەيدا بولدى.

— قىزلار، ئالغا! ئاتا-ئانىلىرىمىزنى ئۆلتۈرگەن، ئەرلىرىمىزنى قىرغان، ھەمشىرىلىرىمىزنى ئاياق-ئاستى قىلىپ خورلىغان لەنىتى مەنچىڭلەرنى ئايىماستىن قىرىڭلار! مايسىخان قولىدىكى قىلىچى بىلەن نەيزىسىنى كۆتىرىپ سانجىماق بولۇپ كېلىۋاتقان بىر قارا چېرىكنى چېپىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا بىر تەمبەل مانجۇ سەردارى چۈغى كىچىك غۇنچىخاننى بوزەك ئەتكەندەك قىستاۋالدى. غۇنچىخان ئۇنىڭغا بىر نەچچە دېۋۇر قىلىچ ئۇرغان بولسىمۇ، ئۇ قولىدىكى قىلىچ بىلەن زەربىنى قايتۇرۇپ، يېقىنلاپ كېلىپ، بىر قىلىچ سالدى. غۇنچىخان چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى يانغا ئېلىپ، ھېلىقى مانجۇنىڭ قىلىچىنى بوشقا ئۆتكۈزۈۋەتتى. مانجۇ دەلدۈگۈنۈپ كەتتى. شۇ چاغدا يېتىپ كەلگەن دىلبەر قىز بىر قىلىچ سېلىپلا، مانجۇنىڭ سول قولىنى مۈرىسى بىلەن قوشۇپ، چېپىپ تاشلىدى. شۇ چاغدا مانجۇر ئارىسىدا بىردىنلا: «ۋاي يامان بولدى، خان ئامبال ناشى تۇڭنى چېپىپ تاشلىدى!» دېگەن ۋەھىملىك سادالار كۆتىرىلدى. قالغان قىزلارمۇ ئوراپ كەلگەن مانجۇلار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىپ، باتۇرلارچە جەڭ قىلىشماقتا ئىدى. مايسىخان باشلىق 7 قىز مانجۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن، يەنە چېكىنىپ مۆلجەر تاغ ئۈستىگە

چىقىۋېلىشتى. مانجۇلار بولسا، خۇددى تىللىرىنى ساڭگىلىتىپ، شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ، ئۆلجىسىغا قاراپ تۇرۇشقان بىر توپ چىل بۆرىلەردەك، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىۋېلىشقان 7 قىزغا قارىشىپ تۇرۇشاتتى. مايىسخان تاققا يامىشىپ چىقىۋاتقان مانجۇلارنى كۆرۈپ، قىزلارغا تاش دۇملىتىشنى بۇيرىدى. قىزلار دومىلاتقان يوغان-يوغان تاشلار گۈلدۈرلەپ دومىلاپ كېلىپ، مانجۇلارنىڭ باشلىرىنى مىجىپ ئۆتۈپ كېتىشتى. بىراق ئۆلگەن مانجۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولۇشاتتى. ئۇلارمۇ ئالدىنقىلاردەكلا جاھىللىق بىلەن تاغنىڭ چوققىسىغا قاراپ يامىشاتتى. قىزلار مانجۇلار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىپ، چېكىنە-چېكىنە تىك يارنىڭ يېنىغا كېلىپ قالدى، ئەندى يول پۈتۈنلەي تۈگىگەن ئىدى. كەينىدە بولسا ئەجەل مۆكىللىرى كۈتۈپ تۇراتتى. بىر مانجۇ قولىدىكى ئۇزۇن ساپلىق قىلىچى بىلەن مايىسخاننى چاپماق بولۇپ، قىلىچ ئۇرۇۋىدى، مايىسخان قىلىچنى بېشىدىن ئېگىز تۇتۇپ، ئۆزىنى ھىمايە قىلىپ قالدى. قىلىچ قىلىچقا تېگىپ «جاڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ يېشىل ئۇچقۇن چاچراپ چىقتى. بىراق مايىسخاننىڭ قولىدىكى قىلىچى سۇنۇپ، ئىككى پارچە بولۇپ كەتتى. دۈشمەن قىلىچىنىڭ ئۇچى تېگىپ، مايىسخاننىڭ بىلىكى زەخىملەندى. باشقا 6 قىز دەرھال كېلىپ ئۇنى تېنى بىلەن ھىمايە قىلىشتى.

شۇ چاغدا تاغۇ-تاشلارنى تىترىتىپ، مۆلجەر تاغ ئۈستىدە مايىسخاننىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئەلۋىدا، ئانا يۇرت! ئەلۋىدا، جەننەتۇل ۋەتەن! بىز مەڭگۈ سەن بىلەن بىللە!

ئارقىدىنلا قىزلار ھەممىسى ئېگىز چوققىدىن ئۆزلىرىنى يارغا ئېتىشتى. ئىلى جاڭجۈگى مىڭرۇينىڭ كۆزىگە تاغدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقان بۇ 7 قىز، خۇددى كۆكتىن ئۇلجىسىغا قاراپ ئېتىلىپ چۈشۈۋاتقان 7 شۇڭقاردەك كۆرۈنۈپ كەتتى!» (ۋەتەندىشىمىز ئابدۇۋەلى ئەلى يازغان «تۇرغان غوجىلار» ناملىق رومانىنىڭ II كىتاۋىدىن ئېلىندى).

3§. ئىسيانچى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن ئىلى ۋادىسىغا سۈرگۈن قىلىنىشى

ئالدىنقى باپلاردا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشتىكى تۈپ مەخسىتى: «ئاۋال ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىش، ئاندىن كېيىن بۇ ئەلنىڭ زېمىنىنى ھەربىي بازا قىلىپ تۇرۇپ، جۇڭغارىيادىن بېپايان قازاق ۋە قىرغىز دالاسىغا، قەشقەرىيەدىن باي ۋە گۈزەل ئوتتۇرا ئازىياگە باسقۇنچىلىق يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئىمپېرىيە چېگارىسىنى كاسپىي دېڭىزى بىلەن ئىران چېگارىسىغا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئىدى. موشۇ مەخسەتتە مەنچىڭ ھۆكۈمىتى قەشقەرىيەدە 60000 كىشىلىك، جۇڭغارىيەدە بولسا 40000 كىشىلىك باسقۇنچى ئەسكەرلەرنى توپلىغان ئىدى. بىراق 1760-يىلىدىكى بەشكىرەم قوزغىلىڭى، 1765-يىلقى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى ھەم ئۇيغۇرىستاننىڭ ھەر قايسى يۇرتلىرىدا ئارقا-ئارقىدىن كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭلار مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەقارقى پىلانلىرىنى بۇزۇۋەتتى. مانجۇلار ئۆزىنىڭ ئارقا سېپى بولغان ئۇيغۇرىستاننى تىنىچلاندۇرماي تۇرۇپ، يېڭى يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىشلىرى مۇمكىن ئەمەسلىگى ئايان بولۇپ قالدى».

مەنچىڭ ھۆكۈمىتى بولغۇسى قوزغىلاڭلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەم ئىلى ۋادىسىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن چېرىكلىرىنى بېقىش ئۈچۈن 1768-يىلىنىڭ ئۆزىدىلا ئۇيغۇرىستاننىڭ ھەر قايسى ۋىلايەتلىرىدە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلارغا قاتناشقان ياكى قاتنىشىش ئېھتىمالى بار دەپ تونۇلغان ئۇيغۇرلاردىن بىرىنچى دەۋرگىدە 6000 ئائىلە، ئىككىنچى دەۋرگىدە 2000 ئائىلە بولۇپ، جەمى 8000 ئۇيغۇر ئائىلىسىنى مەجبۇرلاپ ئىلى ۋادىسىغا سۈرگۈن قىلدى. دەسلەپ كۆچۈرۈلگەن 6000 ئائىلە ئىلى ۋادىسىدىكى: غۇلجا، داردامتۇ، جىرغىلاڭ، ئارائۆستەڭ، تاشئۆستەڭ، بايتوقاي، بۇلۇبۇرغۇس، قاش، قايناق ۋە خونىخاي قاتارلىق يۇرتلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئىككىنچى دەۋرگىدە كۆچۈپ چىققان 2000 ئائىلە ئۇيغۇرلار بولسا، ئىلى دەرياسىنىڭ بېشىدىكى نىلقا، توققۇزتارا ۋە تېكەس بويلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

بۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلار ئالدى بىلەن ئىلى ۋادىسىدىكى مانجۇر ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى بېقىشى، ئاندىن قالسا ئۆزلىرىنى ھەم بالا-چاقىسىنى بېقىشلىرى كېرەك ئىدى. بۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلار دەسلەپ گەمىلەردە يېتىپ-قونۇپ، ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، بوز يەرلەرنى ئېچىپ، دېخانچىلىق قىلىشقا باشلىدى. ئاستا-ئاستا ئۆي-ئىمارەت سېلىپ، دەل-دەرەق، مېۋىلەرنى تىكىپ، باغلارنى بىنا قىلىپ، ئاۋات يۇرتلارنى بەرپا قىلىشتى. ئۇنىڭ سىرتىدا بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرى تۇرىدىغان كازارمىلارنى، سارايلارنى، قەسرۇ-ئەيۋانلارنى بىنا قىلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى ھەم ئېگىز، ھەم مۇستەھكەم سېپىللار بىلەن قورشاپ، ئۇلارنىڭ ئەيشى-ئىشرەتلىك تۇرمۇشلىرىنى تەمىن قىلىشلىرى كېرەك ئىدى. ئەمەلىياتتا بۇ ئۇيغۇرلار ھوقۇقسىز كرېپوستنوي دېخانلار ئىدى. ئۇلار ئاساسەن دېخانچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغاچقا، «تارانچىلار» (يەنى دېخانلار) دەپ ئاتالغان. ئۇلاردا ھېچ قانداق ھوقۇق بولماتتى. ئۇلارنىڭ ئىشلەپ تاپقان بايلىقلىرىنى، مال-مۈلكىنى، ھەتتا خوتۇن-قىزلىرىنى مانجۇلار ھەقسىز تارتىۋالاتتى. يىل بويى ئەمگەك قىلغان دېخانلار ئۆزلىرى بولسا، ئاچ-يېرىم ياشاشقا مەجبۇر بولاتتى. تارىخچى دۇمان: «چىن ھۆكۈمىتىنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا شىنجاڭدا تۇتقان ئاگرار سەياسىتى» ناملىق»شەرقىي تۈركىستاندىن ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن كرېپوستنوي دېخانلار ھۆكۈمەتكە

تۆلەيدىغان ئېلىق-سېلىقلارنى بېرىپ بولغاندىن كېيىن، قولىدا قالغان ئازغىنا ئاشلىق بىلەن ئاچ-زېرىن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولاتتى» دېسە، يەنە بىر تارىخچى كوستىنكو: «يەتتىسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئوچېركلىرى» دېگەن ئەسەرىدە: «ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى مېلى ياكى خوتۇن-قىزلىرى مانجۇ مەمۇرلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىگە يېقىپ قالسا، سۆزسىز ئۇنى تارتىۋالاتتى. ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن باشقىمۇ بىر مۇنچە خورلۇقلارنى كۆرگەن ئىدى. مەسىلەن: مانجۇ ئەمەلدارلىرى كېلىۋاتقاندا، ئۇنى كۆرگەن ئۇيغۇرلار ئورنىدىن تۇرۇپ، تىك قارىماي، بېشىنى ئېگىپ تۇرۇشقا، ئەگەر ئۇ ئاتلىق بولسا، ئېتىدىن چۈشۈپ، بېشىنى ئېگىپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى»-دەپ يازغان.

مەنچىڭ ئىمپېرىيەسى يەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئىدارە قىلىشتا شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن چىققان، مانجۇ-خىتايلارنى بۇ ئەلنى بېسىۋېلىشىغا ياردەم قىلغان خائىن غوجىلار بىلەن بەگلەرنى قوياتتى. مۇنداق يەرلىك ھاكىملار مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭلارغا قاتناشمىغان ھەم مەنچىڭ خاندانلىقىغا سادىق كىشىلەر بولۇشى شەرت ئىدى، ئۇلار ئۆزىنىڭ مىللەتداشلىرىنى ئېزىشتە مانجۇ-خىتايلارنىڭ سادىق غالچىلىرى بولۇشقان ئىدى.

ژۇقۇرىدىكى فاكتلاردىن تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ.

1. دېمەك، تارانچىلار دەپ ئاتالغان ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئەسلىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان ۋە قۇمۇل شەھەرلىرىدىن ئىلى ۋىلايىتىگە پالانغان ئىسسىيانچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرىدۇر. ئۇلار ئىلىدا دېخانچىلىق قىلىپ، زىرائەت تەرگەنلىگى ئۈچۈن «تارانچى» (بۇغدايچى) دەپ ئاتىلىپ قالغان.

2. شەرقىي تۈركىستاندا 1760-ژىلى يۈز بەرگەن بەشكىرەم قوزغىلىڭى، 1765-ژىلى يۈز بەرگەن ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى ۋە باشقا قوزغىلاڭلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زۇلۇمىغا باش ئەگمەيدىغان، ئىنقىلاۋىي روھقا ئىگە، قەيسەر-قەھرىمان خەلىق ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ.

3. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنچىڭ ئىمپېرىيەسىغا قارشى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرى بۇ ئىمپېرىيەنىڭ غەرپكە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىش پىلانلىرىنى بۇزۇۋەتتى. شۇ ئارقىلىق غەرپتىكى قېرىنداش خەلىقلەرنى مانجۇلارنىڭ باسقۇنچىلىق ھۇجۇملىرىدىن ساقلاپ قالدى. ئەگەر قەھرىمان ئۇيغۇر خەلقى كۆكسىنى قالقان قىلىپ، مانجۇلارنىڭ ئالدىنى توسىمىغان بولسا، بۇ خەلىقلەر ئالىقاچان مانجۇ-خىتايلارنىڭ قۇللىرىغا ئايلانغان بولاتتى! ھازىر ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل دۆلەتلىرىگە ئىگە بولغان قازاقستان ۋە ئوتتۇرا ئازىيادىكى خەلىقلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى موشۇ تارىخىي ھەقىقەتنى توغرا چۈشىنىشلىرى كېرەك. بۈگۈنكى كۈندە داۋام قىلىۋاتقان ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىنى قوللاپ-قۇۋۋەتلەشلىرى كېرەك. ئەگەر ئۇلار خىتاي كېڭەيمىچىلىرى بىلەن دوست بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىنى قوللىمايدىغان بولسا، تارىخىي خاتالىق ئۆتكۈزگەن بولىدۇ.

4. خەلقىمىزدە «بۈگۈن ئۆتكۈزنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈن، ئەتە موزايىڭنىڭمۇ بېشىغا كېلىدۇ» دېگەن ماقال بار. بۈگۈن ئۆز قېرىندىشى ئۇيغۇرلارنىڭ تەغدىرىگە بىپەرۋا قاراپ، خىتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇللىقىغا ئىشتىرىپ بېرىۋاتقان قېرىنداشلىرىمىز ئەتە ئۆزلىرى موشۇ تەغدىرگە چۈشۈپ قالماسلىقىغا كىم كېپىل بولالايدۇ؟!

23-باپ

XIX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر

§1. 1825-1828 ژىللاردىكى جاھانگىرغوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ

مانجۇلار ئۇيغۇرستاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، بۇ ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن جاڭجۈن (گېنېرال-گۇبېرناتور) مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. ۋىلايەت مەركەزلىرىدە كېلىپ-چىقىشى مانجۇ مىللىتىدىن بولغان ئامباللارنى، ناھىيەلەردە دارىنلارنى قويۇپ، ئەلنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. بۇ ھەربىي-مەمۇرىي ھوقۇق بىرلەشتۈرۈلگەن باشقۇرۇش تۈزۈمى بولۇپ، مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى ئىدى.

مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىشىغا ياردەم قىلىپ، ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن ئۇيغۇرلارغا بولسا: ۋاڭ، گۈڭ، ھېكىمبەگ ئۇنۋانلىرىنى بېرىپ، ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. بۇ بەگلەرنىڭ ۋەزىپىسى-ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ئىشلىتىپ، ئالدى بىلەن مانجۇ-خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرى تۇرىدىغان ھاشامەتلىك ئۆي-ئىمارەتلەرنى ياسىتىپ بېرىش، خەلىقتىن ئوزۇق-تۈلۈك مەھسۇلاتلىرىنى ژىغىپ، ئۇلارنى بېقىش ھەم غوجايىنلارنىڭ ئەيشى-ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى تەمىن ئېتىشتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ بېخەتەرلىگىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مەھكىمىلىرى بىلەن تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ ئەتراپلىرىنى قورشاپ ھەم ئېگىز، ھەم مۇستەھكەم سېپىللارنى سوقتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. دېمەك، بۇ بەگلەر ماھىيەتتە مانجۇ-خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ئەزگەن مىللىي ئەزگۈچىلەر ئىدى.

مانجۇ-خىتاي ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى ئۇيغۇر خەلقىدىن ئالۋان-سەيسە ئېلىپ، ئېزىش بىلەنلا

قالماستىن، مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاتتى. مەدەنىي مىراسلىرىنى يوقىتاتتى. مىللىي ۋە دىنىي ھېسلىرىنى خورلاتتى. خوتۇن-قىزلىرىغا زورلۇق قىلاتتى. سەياسىي جەھەتتىن پۈتۈنلەي ھوقۇقسىز قۇللارغا ئايلاندۇراتتى.

قەيەردە زۇلۇم بولسا، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدىغانلىقى تەبىئىي ۋە قانۇنىيدۇر. موشۇنداق زۇئۇملارغا ئۇچرىغان ئۇيغۇر خەلقى، بۇ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنىڭ يوللىرىنى ئىزدىدى. دۈشمەننىڭ زۇلۇمىغا چىدالمىغان خەلق قەشقەرلىك مەنسۇر سالىھ بىلەن ئاتۇشلۇق مەزىپپەر ئاسىملارنىڭ يېتەكچىلىكىدە مىللىي-ئازاتلىق ئۈچۈن كۈرەشكە تەييارلىنىشقا باشلىدى. بىراق، ئۇيغۇرلار نادان خەلق بولغانلىقتىن، ئالدامچى غوجىلارغا قارىغۇلارچە ئىتىقات قىلاتتى، شۇ سەۋەپتىن ئۇلار يوشۇرۇن تۈردە ئادەم ئەۋەتىپ، قوقەنت خانلىقى تەۋەسىدە مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان سامساقغوجىنىڭ ئوغلى جاھانگىرغوجىنى قەشقەرگە كېلىپ، مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قاتنىششقا، ۋەتەن ئازات بولغان تەغدىردە ئۇيغۇر ئېلىنىڭ سۇلتانى بولۇشقا تەكلىپ قىلىشتى (چۈنكى، جاھانگىرغوجىنىڭ بوۋىسى ئاپاقغوجا 1694-1678 ژىللىرى قەشقەردە قورچاق خان بولۇپ تۇرغان ئىدى).

جاھانگىرغوج ژۇقارقى تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، ئوش ئارقىلىق قەشقەرىيە چېگرىلىرىغا يېقىن جايغا يېتىپ كەلدى. چېگارا بويىدىكى ئۆزبەك، قىرغىز خەلقلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ئۇلارنى مەشقلەندۈرۈپ، پۇختا تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، 1823-ژىلى 400 كىشىلىك ئوترىيادنى باشلاپ، قەشقەرىيە تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. جاھانگىرغوجىنىڭ قەشقەرىيەنى ئازات قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئاتۇشلۇق مەزىپپەر ئاسىم 4000 ئاتلىق ئەسكەر، قەشقەرلىك مەنسۇر سالىھ 8000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كېلىپ قوشۇلدى. موشۇنداق بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن قەشقەردە قوزغىلاڭ باشلاندى. قوزغىلاڭچىلار بىلەن مانجۇ ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دەسلەپكى جەڭ ئاپاقغوجىنىڭ مازارى يېنىدا بولدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن مەنچىڭ چېرىكلىرى شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ، مۇداپىەگە ئۆتتى. قوزغىلاڭچىلار سېپىلنى قورشاپ ھۇجۇمنى كۈچەيتتى. ئۆزلىرىنىڭ يېڭىلىشى مۇقەررەر بولۇپ قالغان پەيتتە، مۇسۇلمانلارغا تەسلىم بولۇشنى خالىمىغان باسقۇنچى ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى سېپىلنىڭ ئىچىگە ئوت قويدۇرۇپ، ئەسكەرلەر بىلەن بىللە كۆيۈپ، كۈل بولدى!

قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۇ چوڭ غەلىبىسىنى ئاڭلىغان يېڭىسار، يەكەن ۋە خوتەندىكى ئۇيغۇرلار قوزغىلىپ، ئۆز يېرىدىكى دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، ئۆز شەھەرلىرىنى ئازات قىلىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇزاققا قالماي قەشقەرىيەنىڭ كۆپ قىسمى دۈشمەنلەرنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

قەشقەرىيەنىڭ ئاساسىي شەھەرلىرى ئازات بولغاندىن كېيىن، ھەر قايسى ژۇتلارنىڭ ئاقساقاللىرى ژىغىلىپ، خەلقنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن جاھانگىرغوجىنى قەشقەرىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سۇلتانى قىلىپ كۆتەردى. قەشقەرلىك مەنسۇر سالىھ ھەربىي قوماندان! ئاتۇشلۇق مۇزەپپەر ئاسىم بولسا غەزىندار بولۇپ تايىنلاندى.

جاھانگىرخان سۇلتان ھامۇتخان تۆرىنى، يەكەنگە مەھەممەتخاننى، ئاقسۇغا ئۆمەر ئەلىنى ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى، ئەل ئىچىدە تېچلىق ئورناپ، خەلق ئارام ئېلىشقا باشلىدى.

بىراق جاھانگىرخان سۇلتان قەشقەرىيەنى ئازات قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئىنقىلاپنى ئاخىرىغىچە ئېلىپ بارماي، دۈشمەنلەرنىڭ كۈچ توپلاپ، قەشقەرىيەگە قايتىدىن ھۇجۇم قىلىشىغا پۇرسەت بېرىپ قويدى. مانجۇ خانى داۋگۇئاڭ قەشقەرىيەنى قايتىدىن بېسىۋېلىپ، ئىسيانچى ئۇيغۇرلاردىن ئۆچ ئېلىش توغرىلىق جانجۇڭغا قاتتىق بۇيرۇق چۈشەردى. بۇ بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغان جاڭجۇڭ 1825-ژىلى خىللانغان 17000 كىشىلىك قوشۇننى ئەۋەتىپ، قەشقەرىيەنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. سۇلتانلىقنىڭ ھەربىي كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن، باسقۇنچىلارغا قارشى خەلق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلدى. زامانىۋىي قۇراللار بىلەن قۇراللانغان مانجۇ ئەسكەرلىرىگە قارشى ئاددىي نەيزە-چوماقلار بىلەن قۇراللانغان قەشقەر خەلقى جان تىكىپ ئۇرۇش قىلدى. بىراق ئاخىرىدا قوزغىلاڭچىلار يېڭىلىپ قالدى. دۈشمەننىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالغان جاھانگىرغوجا جەڭ مەيدانىدا يارىدار بولۇپ، دۈشمەن قولىغا ئەسىر چۈشتى. تارىخچىلارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، مانجۇلار تىرىك تۇتۇلغان جاھانگىرغوجىنى تۆمۈر قەپەزنىڭ ئىچىگە سېلىپ، بېجىنغا ئاپىرىپ، بۇغاندىن چىققىچە قىيناپ، ئاندىن كېيىن پادىشانىڭ ھۆكۈمى بىلەن ئۇنىڭ تېنىنى قىيما-جىيما قىلىپ، گۆشىنى ئىشتلارغا تاشلاپ بەرگەن!

(بەزى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، جاھانگىرغوجىنى تىرىك تۇتۇشتا دۈشمەنلەرگە ياردەم بەرگەن خانلار-خوتەنلىك مۇھەممەت بىلەن قەشقەرلىك ئىسھاق دېگەن خانلار ئىكەن. شۇڭا مانجۇلار قەشقەرىيەنى بېسىۋالغاندىن كېيىن موشۇ خىزمىتى ئۈچۈن مۇھەممەتنى خوتەن شەھىرىگە ئامبال قىلىپ تەيىنلىگەن، ئىسھاققا بولسا ۋاڭلىق دەرىجىسىنى بەرگەن).

قوزغىلاڭ قانلىق تۈردە باستۇرۇلغاندىن كېيىن مانجۇلارنىڭ جازالىغۇچى قوشۇنلىرى قەشقەرىيەگە يېتىپ كېلىشكەن. ئۇلار ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان، ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن خەلقنى قىرىپ ئۆلتۈرگەن، مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالىغان، ئۆيلىرىگە ئوت قويغان، ياش قىزلارنى مانجۇ مەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلەرگە قۇلۇققا تۇتۇپ بەرگەن. بىر قىسمىنى بولسا قول ھېساۋىدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە ھايداپ ئېلىپ كېتىشكەن!

مانجۇلارنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن جان قاچۇرغان يۈز مىڭلىغان ئۇيغۇرلار ئەركەشتام ئارقىلىق قوقەنت خانلىقى تەۋەسىگە قېچىپ مېڭىشقان. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى: يول ئازاۋى، ئاچلىق ھەم قارلىق تاغنىڭ سوغىدا توڭلاپ ئۆلۈشكەن. ئازغىنا قىسمى قارلىق تاغدىن ئامان-ئېسەن ئۆتۈپ، ئوش، ئەنجان ۋە جالالاباد ۋىلايەتلىرىگە سىڭىپ كېتىشكەن. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىر ئەسىرنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي ئۆزبەكلىشىپ كېتىشتى.

شۇنداق قىلىپ، قەشقەرىيەدە جاھانگىرغوجا باشچىلىقىدىكى مىللىي-ئازادلىق قوزغىلاڭ 1828-يىلى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى.

§2. قەشقەرىيەدە 1830-يىلدىكى يۈسۈپغوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرغوجا باشچىلىقىدىكى مىللىي-ئازادلىق قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن مانجۇ-خىتايلار جاھانگىرغوجىنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، بېجىن شەھىرىگە ئاپىرىپ قىيناپ ئۆلتۈردى. ئاندىن كېيىن جازالىغۇچى قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، قەشقەرىيەدە ئومۇمىيۈزلۈك قىرغىنچىلىق ژۈرگۈزدى. قوقەن خانلىقى تەۋەسىدە سەياسىي پانالىق ئېلىپ تۇرۇۋاتقان سامساقغوجىنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپغوجا (جاھانگىرغوجىنىڭ ئاكىسى) بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن چىداپ تۇرالمىدى. ئۇ ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن ھەم ئۆزىنىڭ قېرىندىشى جاھانگىرغوجا ئۈچۈن دۈشمەندىن ئىنتىقام ئېلىشقا قەسەم ياد قىلدى. موشۇ مەخسەتتە، قوقەن خانلىقىنىڭ پادىشاسى مەدەلى خان بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن ھەربىي ياردەم سورىدى ھەم مۇھاجىرەتتە تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلاردىن قوشۇن تەشكىللىدى. ئۇ 1830-يىلى 4-ئايدا ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ قەشقەر چېگارىسىغا يېتىپ كەلدى. يۈسۈپغوجا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىپ باسقۇنچى مانجۇ-خىتايلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، قەشقەرىيەنى ئازات قىلماقچى. مۇستەقىل مۇسۇلمان دۆلىتىنى قۇرۇپ ئۆزى پادىشا بولماقچى ھەم شۇ ئارقىلىق دۈشمەن قولىدا شېھىت قىلىنغان ئىنىسى جاھانگىرغوجىنىڭ ئۆچىنى ئالماقچى بولغان ئىدى.

يۈسۈپغوجىنىڭ ئەسكەرلىرى مانجۇرلارنىڭ چېگارا-قاراۋۇل قىسىملىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، قاراۋۇللارنى يوقىتىپ، چېگارىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتتى ۋە ئۇزاققا ئۆتمەيلا قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى. مانجۇ-خىتايلارنىڭ زۇلۇمىدىن جاق تويغان ئۇيغۇر خەلقى يۈسۈپغوجىنى «زۇلۇمدىن ئازات قىلغۇچى نىجات يۇلتۇزى»-دەپ تونۇپ ھەر جەھەتتىن ئۇنىڭغا ياردەم بەردى ۋە ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلدى. نەتىجىدە قوزغىلاڭچىلار بىلەن يېكسار شەھەرلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن ئازات قىلىپ، ئۇيغۇرستانىنىڭ سەياسىي مەركىزى ھېساپلانغان يەكەن شەرىگە يېتىپ كەلدى.

بۇ چاغدا يەكەندە بى چاڭ ئىسىملىق مانجۇ خان ئامبال بولۇپ تۇراتتى. ئۇ ناھايىتى قۇۋ، ھىيلىگەر بىر نېمە بولۇپ، قان چىقارماي ئادەم ئۆلتۈرىدىغان، ئۇن چىقارغۇزماي تۇرۇپ خەلقنىڭ ئىلىكىنى شوراۋالىدىغان سۈلۈكلەر ئىدى. شۇنداق تۇرۇپ «مانجۇ خانىنىڭ ئۇيغۇرلارغا مېھرى-شەپقىتى، مىللەتلەرنىڭ قېرىنداشلىق ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدا» توختىماي سۆزلەيدىغان ھىيلىگەر كاززاپ ئىدى (موشۇ قىلىقلىرى بىلەن ھازىرقى خىتاي كوممۇنىستلىرىغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى). يەكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى 10 مىڭ ئەتراپىدا، يەكەن سېپىلىنى مۇداپىيە قىلىۋاتقان مانجۇ-خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ سانى بولسا ئاران 1200 ئەتراپىدا ئىدى. بى چاڭ بىر چەتتىن ئالاقىچى ئەۋەتىپ، مانجۇ-خىتايلارنىڭ ئاقسۇدىكى باش باشلىقى رۇڭ ئەندىن ھەربىي ياردەم سورىدى. ئۇيەنە يەكەنىنىڭ ھاكىم بېگى ئابدۇراخماننى ھەم ساتقۇن بايلار بىلەن ئىمانسىز موللىلارنى سېتىۋېلىپ، شۇلارنىڭ تەشۋىقاتى ئارقىلىق يەرلىك ئۇيغۇرلارنى «قايىل قىلىپ»، ئۇيغۇرلاردىن مىڭ نەپەر ئەسكەر ژىغدۇردى.

دۈشمەنىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ مانجۇ-خىتايلارنىڭ مەنپىيىتى ئۈچۈن جېنىنى بەرمەكچى بولغان ئۇيغۇر ئەسكەرلەرگە قۇرال تارقىتىپ بەردى ھەم سېپىلنىڭ ئىچىگە ئەپكىرىپ، مۇداپىيەسىنى كۈچەيتتى. شۇنداق قىلىپ، سېپىلنىڭ سىرتىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنى بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇشتۇرۇپ، ئۆزى راھەتلىنىپ تاماشە كۆردى. ۋاقىت ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن ھەر تەرەپتىن ئادەم چىقىمى كۆپەيدى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوق-دورىسى يېتىشمەي قالدى. نەتىجىدە قوزغىلاڭچىلار يەكەن سېپىلىنى ئىككى ئاي قامال قىلغان بولسىمۇ، ئۇنى ئالالماي ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ ئارىدا مانجۇ خانىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن ئاقسۇ شتابىدىن ئەۋەتىلگەن ياردەمچى قوشۇنلار يەكەنگە يېتىپ كەلدى. موشۇنداق ئەھۋالدا مىللىي-ئازادلىق قوزغىلاڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى.

جازالىغۇچى مانجۇ ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە شەھەر ۋە يېزىلاردىكى بىگۇنا ئۇيغۇرلارنى قىرغىن قىلىشتى، بۇلاپ-تالىدى، نارىسىدە قىزلارنى ئاياق-ئاستى قىلىشتى.

مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرى خەلققە ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن يول ياقىسىغا قاتار موما ياغاچلارنى ئورنىتىپ، ئۆلتۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئەشۇ موما ياغاچلارغا ئېسىپ قويۇشقان! چەت ئەللىك سەياھەتچىلەرنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە، بىر نەچچە ژىلدىن كېيىنمۇ، يول

بويىدىكى موما ياغاچلاردا ئېسىپ قويۇلغان ئادەم بېشىنىڭ سۆيەكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىكەن.
دېمەك، يۈسۈپخوجا باشچىلىقىدىكى مىللىي ئازاتلىق قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى يالغۇز دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىدىن ئەمەس، يەكەننىڭ ھاكىم بېگى ئابدۇراخمان قاتارلىق مىللىي خائىنلارنىڭ رول ئوينىغانلىقىدىنمۇ بولدى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن بى چاڭ بۇ خائىنلارنى تەغدىرلەپ، ئۇلارغا 4 مىڭ سەرە كۈمۈچ پۇل تارقىتىپ بەردى. كىچىك خائىنلارغىمۇ ھەر خىل سوغىلارنى بەردى.
تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا يەكەننى قوغداۋاتقان قوشۇننىڭ ئىچىدە مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرى ئاران 400 ئەتراپىدا بولغان. قورال تارقىتىپ بېرىلگەن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بولسا مىڭ ئەتراپىدا بولغان ئىكەن. ئەگەر ئەشۇ مىڭ نەپەر قوراللىق ئۇيغۇرلار قولىدىكى قورالى بىلەن ئۆز قېرىنداشلىرى قوزغىلاڭچى ئۇيغۇرلارنى ئاتماستىن، يېنىدىكى 400 نەپەر چېرىكلەنى ئاتقان بولسا ئالىقاچان يەكەن شەھىرى ئازات قىلىنىپ، مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ غالىبىيەت قازانغان بولاتتى. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ ئۇيغۇرلىرىمىز يېنىدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنى ئاتماي، ئۆزلىرىنى ئازات قىلىش ئۈچۈن كەلگەن ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىنى ئاتقان. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ھاماقەتلىك بولامدۇ؟! بىز بۇ ئاچچىق ساۋاقلارنى ھەرگىز ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك!
قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن دۈشمەننىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك قىرغىنچىلىق قىلىشىدىن جان قاچۇرغان ئۇيغۇرلار پانا تىلەپ خوشنا قوقەنت خانلىقى تەۋەسىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشقان. «قوقەنت خانلىقى ئەخبارىتىدا» خاتىرىلىنىشىچە، موشۇ قېتىم ئوتتۇرا ئازىياگە 70000 ئەتراپىدا ئۇيغۇرلار پانا تىلەپ قېچىپ كېلىشكەن ئىكەن.
ئارىدىن 17 يىل ئۆتكەندىن كېيىن 1847-يىلى قەشقەرىيەدە يەنە قوزغىلاڭ كۆتىرىلدى. ھېچ بىر تەرەپتىن ياردەمگە ئىگە بولمىغان قوزغىلاڭچىلار زامانىۋىي قوراللار بىلەن قوراللانغان، ياخشى ئۆگىتىلگەن مەنچىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قانلىق تۈردە باستۇرۇلدى. موشۇ قىرغىنچىلىق ۋاقتىدا قەشقەر، يەكەن ۋە ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىن 20000 ئائىلە، يەنى 100000 جان ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار پانا تىلەپ چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكەن. ئۇلارنى كۈتۈۋېلىپ، غەمخورلۇق قىلىدىغان بىر ئىگە بولمىغانلىقتىن، ئوتتۇرا ئازىيانىڭ ھەممە شەھەرلىرىگە تاراپ، سىڭىپ كېتىشكەن.
بۇ ئۇيغۇرلار ئېگىز تاغلاردىن ئۆتۈپ، تېرەك داۋانىغا كەلگەندە قىش ئەتىگەن باشلىنىپ كېتىپ، قېلىن قار ئاستىدا قالغان. ئېغىر يول ئازاۋىدا ماغدىرىدىن كەتكەن قاچاقلار قەھرىتان سوغدا توڭلاپ، ئۆلۈپ كېتىشكەن! موشۇ قېتىم توڭلاپ ئۆلگەن كىشىلەر شۇنچىلىك كۆپ بولغانكىن، ئارىدىن ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، تېرەك دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىچىشكە مۇمكىن بولماي قالغان!
شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XIX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسلا پاجىەلىك تۈردە ئاياقلاشتى.
ھۆرمەتلىك، كىتابخان!
ژۇقۇرىدا بايان قىلىنغان تارىخىي ۋاقىەلەرنى تېخىمۇ ئوبدانىراق چۈشىنىۋېلىشىڭىز ئۈچۈن، پايدىسى بولار دېگەن مەخسەتتە تارىخچىمىز مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندىنىڭ موشۇ ماۋزۇغا ئائىت بايانلىرىنى قوشۇمچە قىلىپ بەردۇق.

قوشۇمچە ماتېرىئال

چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئىمپېراتور چيەنلۇڭ جاۋخۇيىنى تولۇق ۋە چەكسىز ھوقۇقلۇق ئومۇمىي ۋالى قىلىپ، ئۇنىڭغا «جاڭجۈن» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. جاۋخۇي شەرقىي تۈركىستاننى 36 قىسىمغا بۆلۈپ، ھەر بىر قىسىمغا بىردىن ئامبال تەيىن قىلدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ چوڭ-كىچىك ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى توپ-توغرا مانجۇلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ھەر قايسى شەھەرلەردە يېتەرلىك ساندا چىن ئەسكەرلىرى تۇرغۇزۇلدى. جاۋخۇي، بۇرۇن قالماقلار پايتەخت قىلغان كۇرە شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا يېڭى بىر ئۇردا قۇرغۇزۇپ، ئۆزىنىڭ جاڭجۈنلىك مەركىزىنى شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ شەھەرنى چىنلىقلار «خۇي يۈەن چېڭ» دەپ ئاتىدى.
ئۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەر كۆلەمى ھازىرقىدىن چوڭ بولۇپ، ئىلى رايونى تا بالقاش كۆلىگىچە ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىغىچە بولغان يەتتىسۇ رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
چىنلىقلار يېڭى تەمىر قىلغان بىنالارنى چىن ئۇسۇلىدا سېلىش، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخىي بىنالىرىنى، ئۇيغۇرلار مۇستەقىل ياشىغان چاغدىكى ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرىنى، ھەتتا مازار-قەبرىلەرنىڭ گۈمبەزلىرىنى، قىسقىسى، مىللىي ئۇسلۇبتا ياسالغان بىنالارنىڭ ھەممىسىنى چېقىپ، ئۇلارنىڭ ياغاچ، تاش ۋە كېسەكلىرىنى ئېلىپ، چىن ئۇسلۇبىدىكى بۇتخانا، باجخانا ۋە ھۆكۈمەت بىنالىرىنى ياساتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادە ۋە پۇختا سېلىنغان ئۆيلىرىنى تارتىۋېلىپ، باسقۇنچى ئەسكەرلەر تۇرىدىغان كازارمىلارغا ئايلاندۇردى ياكى ئىچكىرىدىن

كەلگەن چىن كۆچمەنلىرىگە تەخسىم قىلىپ بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىملىك، نوپۇزلۇق ۋە باي ئادەملىرىنى ھەر خىل بوھتان-تۆھمەتلەرنى چاپلاپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى تارتىۋالدى. بۇ چىنلىقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا داۋاملىق ئېلىپ بارىدىغان ئەڭ قەبىھ زۇلۇم سەياسىتى ئىدى. بۇ زۇلۇمغا چىدىمىغان بەزى كىشىلەر ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ، پەرغانە، بەدەخشان ۋە ھىندىستان تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى.

خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلار ناھايىتى ئېغىر ئىدى. جان بېشىغا ئېلىنىدىغان-جان سېلىقى، يەر ئىگىلىرىدىن ئېلىنىدىغان-يەر سېلىقى، چىققان ھاسىلاتتىن ئېلىنىدىغان-ئاشلىق سېلىقى، سامان ۋە ئوتۇن سېلىقى، چارۋا-ماللاردىن ئېلىنىدىغان-تۆل سېلىقى، يايلاق ئۈچۈن ئېلىنىدىغان-چۆپ سېلىقى، ئېلىم-سېتىم ئىشلىرىدىن ئېلىنىدىغان-باج سېلىقى، بۇنىڭدىن باشقا ئۆستەڭ سېلىقى، سۇ سېلىقى، مىراپ ھەققى، بەگ ھەققى دېگەندەك سېلىقلار بار ئىدى. ھەتتا بىر يۇرتتىن يەنە بىر يۇرتقا بارىدىغان كىشىلەر پۇل تۆلەپ «يول خېتى» ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى چىن مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ دىسلەپكى كۆرۈنۈشلىرى بولۇپ، بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ باراتتى.

چىن ئىمپېراتورى چىنلىقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ، ئۆزىنى كۆرسەتكەن كىشىلەرگە بېجىڭغا چاقىرىپ ئاپىرىپ، قوبۇل قىلاتتى. ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن «خىزمەتلىرىگە» قاراپ، مەرتىۋە ۋە ئۇنۋان بېرەتتى. بىرىنچى دەرىجىدىكىلەرگە «ئەرۋاڭ»، ئىككىنچى دەرىجىدىكىلەرگە «چىڭۋاڭ»، ئۈچىنچى دەرىجىدىكىلەرگە «گۇڭ» ئۇنۋانى بىلەن تامغا بېرەتتى. بۇ خىل ئۇنۋان ئالغان كىشىلەر ئىمپېراتورنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ھېساپلىنىپ، يەرلىك دارىن-بەگلەرگە بېقىنماتتى. ئۇلار ئىككى ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئىمپېراتورنىڭ ئالدىغا بېرىپ، تاپقان-تەرگەن دۇنيارىنى سودا تېرىقسىدە تاپشۇراتتى. ئىمپېراتور بولسا، ئايرىم يۇرتلارنى «سۇيۇرغال» قىلىپ بەكىتىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ سىرتىدا مائاش بىلەن تەمىنلەتتى. بۇ «سۇيۇرغال» قىلىپ بېرىلگەن يەر زېمىن ئۇلارنىڭ مۈلكى، بۇ زېمىندا ياشاۋاتقان دېخانلار ئۇلارنىڭ قۇلى ھېساپلىناتتى.

بۇ ئىمتىيازغا ئىگە بولغان «ۋاڭ»، «گۇڭ» ۋە «بەگلەر» مانجۇ ئىمپېراتورىغا سادىقلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۆزلىرى دايىم مانجۇچە كىيىنىپ، مانجۇلارنى دوراپ ئۇزۇن چاچ قويۇپ، مانجۇنىڭ قىياپىتىگە كىرىپ ژۈرۈشكە مەجبۇر ئىدى. ئۇلار كىيىنىش ۋە ژۈرۈش-تۇرۇشتىلا ئەمەس، ھېيت نامىزى، جۈمە نامىزى ۋە باشقا نامازلارنى ئۇيغۇر جاماەتى بىلەن بىللە ئوقۇش ھوقۇقلۇرىغىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ باللىرى بولسا خىتايچە شوتاڭلاردا ئوقۇپ، خىتاي تىلىنى ئۆگىنىپ، شۇلارنىڭ روھىدا تەربىيىلىنەتتى. ئۇلار مانجۇ-خىتايلارغا سادىق خىزمەت قىلىدىغان، غالچى بولۇپ چىقاتتى. شۇڭا مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە بولغاندا، شۇلار بىلەن تەڭ ئەپيۇن چېكىپ، توڭغۇز گۆشىنى يەپ، ھاراق-شاراپ ئىچىشكە مەجبۇر قىلىناتتى.

بۇ بەگلەرنىڭ ئىمپېراتورغا سادىق بولۇپ، ئالغان ژۇقارقىدەك مەرتىۋە ئىمتىيازلىرىنى كۆرگەن باشقا بەگلەر، مانجۇ خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، تېخىمۇ سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىشقا تىرىشاتتى.

مەنچىڭ ئىمپېرىياسى موشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنى ئىككىگە بۆلۈپ، ھەرگىز بىر-بىرى بىلەن كېلىشەلمەيدىغان دۈشمەن قاتلاملارغا بۆلۈۋەتكەن ئىدى.

ئالىقاچانلىق يەر زېمىنغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر دېخانلىرى ھۆكۈمەت باج-سېلىقلىرىنىڭ ئېغىرلىقىدىن، بەگلەرنىڭ قانۇنسىز زورلۇق-زومبىلىقلىرىدىن ئاخىر ئۆز يېرىدىن ئايرىلىپ، يەرسىز ياللانما دېخانلارغا ئايلىنىپ قالاتتى. شەرقىي تۈركىستاندا ئۇزۇن ژىللار داۋام قىلغان موشۇنداق ھوقۇقسىزلىق، نادانلىق، قاششاقلىق تۈپەيلىدىن بىچارە ئۇيغۇرلار كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ، يەقەت قوساقنىڭلا غېمىدا بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىگى توغرىلىق، ۋەتەن، مىللەت تەغدىرى توغرىلىق ئويلالمايدىغان نادان، دۆت، ئاڭقاۋلارغا ايلىنىپ قېلىشقان ئىدى.

چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قىلغان يەنە بىر ئىشى ئىچكىرىدىن خىتاي كۆچمەنلىرىنى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ، يەرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى. چىنلىقلار ئەزەلدىن تارتىپ، ئۇيغۇر زېمىنلىرىغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش سەياسىتىنى ژۈرگۈزۈپ كەلگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، خىتاي ئاھالىسى كۆپەيگەنسېرى يەرلىك ئۇيغۇرلار ئاز سانلىقلارغا ئايلىنىپ، ئاستا-ئاستا ئاسسىملىياسىيا بولۇپ خەن مىللىتىنىڭ تەركىۋىگە سىڭىپ كېتەتتى. مانا شۇنداق ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى، تىلىنى، دىنىي ئېتىقاتىنى يوقىتىپ، خىتايلىشىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنى چىنلىقلار مازاق قىلىپ، «ۋەھشى ئۇيغۇرلار»دەپ ئاتاتتى. چىن ئىستىلاسىدىن كېيىن موشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ، جۇڭغار دالاسى بىلەن ئىلى ۋادىسىدىكى ئاھالىسى قىرىلىپ، بوشاپ قالغان جايلارغا نۇرغۇن چىنلىقلارنى ئەكېلىپ يەرلەشتۈردى. ئۇلارغا چەكسىز ھوقۇق بېرەتتى. ئۆز يۇرتۇدا يوقسۇزلۇق تۇرمۇشتا ھايات كەچۈرگەن بۇ چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستانغا قاراپ، كەلكۈندەك ئېقىپ كېلىشكە باشلاتتى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئەسلى ئىگىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار، سەلدەك ئېقىپ كېلىۋاتقان خىتاي

كۆچمەنلىرىنىڭ ئالدىدا ئاز سانلىقلارغا ئايلىنىپ قالاتتى ۋە ئاسسىمىلياسىيا بولۇشقا مەجبۇر قىلىناتتى.
مەنچىڭ ئىمپېرىياسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئىدارە قىلىشتىكى زۇۋارقى ئالاھىدە مۇستەملىكىچىلىك سەياسەتلىرى تا بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ بولسا، چەنلۇڭخاندىن باشلاپ بۈگۈنكى جاڭزېمىن، خۇ جىنتاۋلارغا قەدەر بولغان مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ھەممىسى بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى ئىكەنلىكىنى ئۇلارنىڭ كۆتىرىۋالغان بايراقلىرى ئوخشىمىغان بىلەن ماھىيىتى ئوخشاش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ!
تارىخچىمىز مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى مىللىتىمىزنىڭ تەغدىرى توغرىلىق كۆپ ئويلانغاندىن كېيىن مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:
«ئىنساپ ۋە ئادالەت بىلەن ئويلاپ قارايدىغان بولساق، شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشىنىڭ سەۋەۋى، يالغۇز چىننىڭ ئىستىبداتى ۋە زۇلۇمىدىن دەپ ئېيتىشقىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، چىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 3000 يىللىق دۈشمىنى. شۇنداق بولغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھالاكىتىگە ئۇنىڭ ھېچ پەرۋا قىلمايدىغانلىقى تەبىي. مېنىڭچە، **بىر مىللەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە بەخت-سائادەتكە ئېرىشىشى شۇ مىللەتنىڭ تەبىي ئېھتىياجى بولۇپ، بۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن شۇ مىللەتنىڭ ئۆزى زور تىرىشچانلىق ۋە پىداكارلىق كۆرسىتىشى لازىم. مىللەتنىڭ پارلاق ئىستىقبالىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشتە** ھەر قانداق قىيىنچىلىقلارنى يېڭەلەيدىغان مىللىي روھى بولۇشى لازىم. ھەر قانداق چوڭ بالايى-قازا، مۇسىبەت ئالدىدا بىرلىك، باراۋەرلىك ۋە ھەمكارلىق كۆرسىتىپ، ھەممە قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ ئۆتۈش مىللەتنىڭ بوينىدىكى مۇقەددەس پەرزىدۇر. بىزنىڭ خەلقىمىز بۇ مۇقەددەس پەرزنى ئادا قىلالىدىمۇ؟ ئەپسۇسكى، ياق! شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇنداق ئاجىز بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەۋى، بۇ خەلق ئۇزاقتىن بېرى چىن ئىشغالىيەتچىلىرىنىڭ قولىدا سەياسىي جەھەتتىن مەھكۇم، پىكىر ۋە ۋىژدانى ئەسىر ھالەتتە ياشىدى. موشۇ سەۋەپلەر تۈپەيلى، بۇ خەلق ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرىدىن مەھرۇم، ھەتتا مۇسۇلمانچىلىق ئىمانىدىنمۇ ئايرىلىپ قالغان بىر مىللەت ھالىغا كېلىپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىشىلەر ھېچ بىر پىداكارلىق كۆرسەتمەي، جاپامۇ تارتماي ئاسان قولغا كېلىدىغان دۇنيا ۋە ئاخىرەت سائادىتىنى كۈتۈپ يېتىشقا ئادەتلىنىپ كەتتى. خەلقىمىز بۇ قاراڭغۇلۇق زۇلۇمەت ئىچىدە، بېشىغا كەلگەن پالاكەتلەرگە «قازاغا رىزا، بالاغا سەۋىر» دەپ بويۇن ئېگىپ تۇرىدىغان ئاجىز چۈشەنچە بىلەن ياشىدى. ئۇلار ساغلام پىكىر قىلالمايدىغان، دوست بىلەن دۈشمەننى پەرىق ئېتەمەيدىغان، دوستىنىڭ توغرا سۆزىنى قوبۇل قىلماي، مىللىي دۈشمىنى خىتاينىڭ ئالدامچى سۆزلىرىگە ئىشىنىدىغان، ئەقلى كوتا، پىكرى چولتا، ئاڭقاۋ ئىنسانلارغا ئايلىنىپ قالغان! موشۇنداق بىر مىللەتنىڭ ئىچىدىن چىققان ئاز ساندىكى ۋەتەنپەرۋەرلەر مىللەتنىڭ بەخت-سائادىتىنى قولغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىنمېدى؟ ژىغىپ **ئېيتقادان، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن بارلىق پالاكەتلەرنىڭ تۈپ-ئاساسىي سەۋەۋى ئۇ مىللەتنىڭ غاپىللىقى، ئىتتىپاقسىزلىقى ۋە غەيرەتسىزلىكىدۇر.**
ئەي ئەزىز مىللەت! ئۆتمۈشلەردىن ئىبرەت ئېلىڭلار، ھازىرقى غاپىللىق، ئاجىزلىق، ئۈمۈتسىزلىك ۋە غەيرەتسىزلىك ئەيىپلىرىڭلارنى تاشلاڭلار! سىلەرمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئىنسان. سىلەرنىڭمۇ ئىنسانلارسەك ھۆر-ئازات ياشاشقا ھەققىڭلار بار!» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى». 368-366 بەتلەر).

XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازتلىق كۈرەشلەر

24-باپ
1864-يىلى قەشقەرىيەدە بولغان مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر ۋە «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى»

1§. كۇچا قوزغىلىڭى

XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا پۈتۈن ئۇيغۇرىستان پۈتۈن ئۇيغۇرىستان زېمىنىنى يەنە مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش يالقۇنلىرى قاپلىدى. بۇ كۈرەش ئالدى بىلەن 1862-يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كۇچا شەھىرىدىن باشلاندى. كۇچا قوزغىلىڭى ئۆزىنىڭ كۆلەمى، خاراكتېرى ۋە ئەھمىيىتى جەھەتتىمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرىستاننىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىدىكى قوزغىلاڭلارنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇش بىلەن بىللە كېيىن قەشقەرىيەدە قۇرۇلغان يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ، ئىلىدا قۇرۇلغان ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە يول ئېچىپ بەردى ھەم ئۈلگە يارىتىپ بەردى.
شۇ يىللاردا مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمى ھەددىدىن ئاشقان، بۇ زۇلۇمغا چىدىمىغان كۇچا خەلقى قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە تەييارلانماقتا ئىدى. نەق شۇ پەيتتە مانجۇ خانى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تۇڭگانلارنىڭ ئىسيانلىرىنى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاۋاتقان تۇڭگانلارنى قىرىپ ئۆلتۈرۈش

توغرىسىدا ئۆز ئەمەلدارلىرىغا مەخپىي بۇيرۇق چۈشەرگەنلىكى مەلۇم بولۇپ قالدى. بۇ سۇيىقەست سىزىلىپ قالغاندىن كېيىن كۇچادىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرى ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ژۇقارقى ئەھۋاللارنى ئېيتىپ، تۇڭگانلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ، مانجۇ-خىتاي زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىشنى تەكلىپ قىلدى. مەسلىھەتلەردىن كېيىن بۇ تەكلىپ قوبۇل قىلىندى. ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان ئاقساقاللىرى قوزغىلاڭ جەريانىدا بىر-بىرىگە ئاسىيلىق قىلماسلىققا، ئۆز ئارا سادىق بولۇشقا قەسەم بېرىپ، قۇرئان تۇتۇشتى ھەم ئۇلار قوزغىلاڭ غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، كۇچادىكى بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي رەھبىرى راشىدىنخانغوجىنى بولغۇسى مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ سۇلتانى قىلىمىز دەپ ۋەدىلەشتى. ئاندىن كېيىن قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق ئىشلىرى باشلىنىپ كەتتى.

1864-يىلى 7-ئىيۇنغا ئۆتەر كېچىسى كۇچا شەھرىدە ئۇيغۇر-تۇڭگانلارنىڭ مانجۇ-خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭى باشلاندى. قوزغىلاڭچىلار ئالدى بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، كۇچا شەھرىنى دۈشمەنلەردىن ئازات قىلىپ، ئۆز قېلىرىغا ئېلىشتى. ئەتراپ ژۇتلاردىكى ئاۋام خەلق بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، مەنچىڭ خانىنىڭ باسقۇنچى ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەلدارلىرىنى يوقىتىپ، ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى ئازات قىلىشتى.

كۇچا ۋىلايىتى ئاساسەن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن زۇت ئاقساقاللىرى باش قوشۇپ، يېڭى دۆلەتنى تەسىس قىلىشتى. باشتا كېلىشىلگەن ۋەدە بويىچە دىنىي زات راشىدىن غوجا بۇ مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ سۇلتانى قىلىپ سايلاندى. سۇلتان راشىدىن غوجا كۇچانى مەركەز قىلغان يېڭى مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇلغانلىقىنى، بۇ دۆلەت مانجۇ-خىتاي ھاكىمىيىتىنى تونۇمايدىغانلىقىنى جاكالىدى.

كۇچالىق قوزغىلاڭچىلار شايار، بايا ناھىيەلىرىنى ئازات قىلىپ، 18-ئىيۇل كۇنى ئاقسۇ شەھرىنى دۈشمەنلەردىن ئازات قىلدى. قوزغىلاڭچى خەلق يالغۇز كۇچانى ئازات قىلىش بىلەنلا ئىش تۈگىمەيدىغانلىقىنى، ئۇيغۇرستاننىڭ ھەممە ۋىلايەتلىرىنى ئازات قىلىپ، بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەت قۇرمىغىچە مانجۇ-خىتايلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ياخشى چۈشەندى. سۇلتان راشىدىنغوجا باشقا ۋىلايەتلەرگە ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىمۇ قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، مانجۇ-خىتاي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن كۇچانى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇشقا چاقىردى. شۇنداق قىلىپ، كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇرستاننىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىدىمۇ مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭلار باشلىنىپ كەتتى.

§2. قەشقەر قوزغىلىڭى

كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى بىلەن 1864-يىلى يازدا قەشقەر شەھرىدىمۇ مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ باشلاندى. بۇ قوزغىلاڭغا دەسلەپ يېڭىسار ناھىيەسىنىڭ ئاقسۇ يېزىسىدىن كېلىپ چىققان سىدىق بەگ باشچىلىق قىلغان ئىدى. ئوۋچى مىلتىقلىرى ۋە ئاددىي قۇراللار بىلەن قۇراللانغان قوزغىلاڭچىلار قەشقەر شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى. مەنچىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەلدارلىرى سېپىلنىڭ ئىچىگە مۆكۈنۈۋالدى. قەشقەردە قوزغىلاڭ كۆتىرىلگەنلىكىنى ئاڭلىغان باشقا يۇرتلاردىكى خەلقلەرمۇ ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ، ھەر قايسى يۇرت خەلقى ئۆز تەۋەسىدىكى دۈشمەنلەرنى يوقاتتى. ئۇزاققا قالمايلا قەشقەر كوناشەھەر، يېڭىسار ۋە پەيزاۋات ناھىيەلىرى دۈشمەنلەردىن تولۇق ئازات قىلىندى. بىراق قوزغىلاڭچىلار يېڭىشەھەرنى ئالالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۇچادا قۇرۇلغان راشىدىن خان غوجىنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيەسىگە قوشۇۋېلىشنى كۆزلەپ، قەشقەرگە ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتتى، ۋەزىيەت مۇرەككەپلەشتى. موشۇنداق شارائىتتا قەشقەر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى سىدىق بەگ ھەربىي ياردەم بېرىشنى سوراپ، قوقەنت خانىغا مۇراجىئەت قىلدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قالماقچى بولغان قوقەنت خانى خۇدايارخان بىلەن ئۇنىڭ ۋەزىرى ئالىمخان تۆرە قوقەنت تەۋەسىدە مۇھاجىر بولۇپ ياشاۋاتقان بۇزرۇق خان غوجىغا 400 ئەسكەر بېرىپ ھەم قورال-ياراق بىلەن تەمىنلەپ، قەشقەرگە يولغا سالدى. بۇزرۇقغوجىنىڭ ئېلتىماسى بويىچە، ئۇ كىشىگە ياقۇپبەگ ئىسىملىك تەجرىبىلىك ئۇيغۇر سەردار قوشۇپ بېرىلدى.

بۇزرۇق خان-جاھانگىرغوجىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، قەشقەر خەلقى جاھانگىرغوجىنى ئۇنتۇمىغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇزرۇقغوجىنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئېلىشتى. بىراق، ئۇ ھەربىي ئىشلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئادەم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بارلىق ھەربىي ھوقۇقنى ياقۇپبەگكە ئۆتكۈزۈپ بەردى.

ياقۇپبەگ تالانتلىق سەردار بولۇش بىلەن بىللە ناھايىتى ئەقىللىك ئادەم ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن قەشقەر خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىپ، سېپىل ئىچىگە بېقىنىۋالغان دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، شەھەرنى تولۇق ئازات قىلدى. ئاندىن كېيىن قەشقەر خەلقى بۇزرۇق خاننى ئاق كىگىزگە ئولتارغۇزۇپ، سۇلتان قىلىپ كۆتەردى. ياقۇپبەگ بۇزرۇق خاننىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەرنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋالدى. ئاخىرىدا 1866-يىلى:

— سىلى ھەرەمگە بېرىپ، ھەج پەرزىنى ئادا قىلىپ كەلسىلە! — دەپ 10000 تىللانى بېرىپ، بۇزرۇق

خانى ھىندىستان ئارقىلىق ھەرەمگە ئەۋەتىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ ئۆزى قەشقەرىيە دۆلىتىنىڭ يېگانە ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدى. ئۇ مانجۇ-خىتاي ئىمپېرىياسىگە يالغۇز تەقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى سېلىپ، قەقەنت خانى خۇدىيارخانغا ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. ئەلچىلەر ئارقىلىق ئۆزى خۇدايار خانغا بېقىندىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. قوقەنت خانىدىن «ئاتىلىق غازى ياقۇپبەگ» دېگەن ئۇنۋانىنى ئالدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ قەشقەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدى.

§3. يەكەن قوزغىلىڭى

كۇچا شەھىرىدىكى قوزغىلاڭنىڭ غەلىبە خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن يەكەن خەلقىمۇ قوزغالدى. يەكەن قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىشىمۇ، كۇچا قوزغىلىڭىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئالدى بىلەن مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنى ئىستىگەن ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭنى باشلاپ بەردى. مەنىڭ ئەسكەرلىرى قاتارىدا خىزمەت قىلىۋاتقان تۇڭگانلار ئىككىلىنىپ تۇرغاندا مانجۇ خانىنىڭ تۇڭگانلارنى قىرىپ تۈگىتىش توغرىسىدىكى بۇيرۇغى يېتىپ كەلدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان تۇڭگان جەڭچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قۇرال-ياراقلىرى بىلەن كېلىپ، قوزغىلاڭچى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلدى. مەنچىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئەمەلدارلىرى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قېچىپ، شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى.

قوزغىلاڭ تېزدىن كەڭىيىپ، يەكەننىڭ ئەتراپىدىكى پوسكام، قارغىلىق كەبى يۇرتلار ئارقا-ئارقىسىدىن ئازات بولدى. بىراق، يەكەن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغان دۈشمەنلەرنى تېزدىن يوقىتىش مۇمكىن بولماي، ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى.

مۇستەملىكىچىلىك بىلەن مۇستەقىللىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەۋج ئالغان مۇشۇ پەيتتە، بۇرۇن مانجۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلگەن يەرلىك بەگلەر ئامالسىز قارىمۇ-قارشى ئىككى تەرەپنىڭ بىرىسىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدى. چۈنكى غەزەپكە كەلگەن خەلق، ئۇلارنىمۇ دۈشمەن قاتارىدا كۆرۈپ، مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشتى. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن بەزى بەگلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭچى ئاما تەرىپىگە ئۆتىۋېلىشتى. ئىلگىرى يەكەندە ھاكىم بولغان نىيازبەگ قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق ئىككى يۈزلۈك ھېلىگەر ساتقۇن بەگلەر ئېدى.

قوزغىلاڭچىلار شەھەر سېپىلىنىڭ ئاستىغىچە خەندەق كولاپ بېرىپ، مىلتىق دورىسىنى قويۇپ، پارتلىتىش ئارقىلىق، شەھەر سېپىلىنى بۇزۇپ كىرىپ، ئىچىدىكى دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، شەھەرنى تولۇق ئۆز قوللىرىغا ئېلىشتى. باشقا زۇتلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ قوللىرىغا ئۆتۈشتى.

يەكەن ۋىلايىتى تولۇق ئازات بولغاندىن كېيىن،قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىرى باش قوشۇپ، ژىغىن ئۆتكۈزۈپ، يەكەنلىكلەرنىڭ پىرى ھېساپلىنىدىغان ئابدۇراخمان ھەزرەتنى يەكەن شەھىرىنىڭ پادىشاسى دەپ ئېلان قىلىشتى. بۇ پادىشالىق ئاران بىر ژىللا داۋام قىلدى. ھەربىي كۈچى ئاجىز بولغان بۇ شەھەر دۆلىتى بىر ژىل ئۆتكەندىن كېيىن، كۇچا دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، كۇچا دۆلىتىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇۋېلىندى. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يەكەنمۇ، كۇچامۇ، باشقا ئۇيغۇر شەھەرلىرىمۇ يېڭى قۇرۇلغان قەشقەر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇۋېلىندى.

§4. خوتەن قوزغىلىڭى

پۈتۈن ئۇيغۇرستاندا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر ئەۋج ئالغان 1864-ژىلى يازدا خوتەن شەھىرىدىمۇ مىللىي زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ باشلاندى. خوتەن قوزغىلىڭىغا مەشھۇر ئۆلىما ھېبىبۇللا ھاجىم يېتەكچىلىك قىلدى. قوزغىلاڭچى قوشۇنلارغا ھېبىبۇللا ھاجىمنىڭ ئوغۇللىرى ئابدۇراخمان ئاخۇن بىلەن ئىبراھىم خانلار قوماندانلىق قىلدى.

قوزغىلاڭنىڭ بىرىنچى كۈنىلا خوتەن شەھىرىنى ساقلاۋاتقان دۈشمەن گارنىزونى يوقىتىلىپ، خوتەن شەھىرى ئازات قىلىندى. بىر قىسىم چېرىكلەر بىلەن ئەمەلدارلار قېچىپ سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر تەرەپتىن سېپىلنى قورشاپ، ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ھەر قايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى ئازات قىلىشقا باشلىدى. سېپىل ئىچىگە مۆكۈۋالغان دۈشمەنلەر ئامالسىز قالغان ئەھۋال ئاستىدا قوزغىلاڭچىلارغا تەسلىم بولۇشتى. ئۇلار بارلىق قۇراللىرى بىلەن غەزىنىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ جانلىرىنى ساقلاپ قېلىشتى. خوتەن ۋىلايەتى تەۋەسىدىكى ئىلچى، قاراقاش، يۇرۇڭقاش شەھەرلىرى ئارقا-ئارقىدىن ئازات قىلىندى. خوتەن ۋىلايىتى ئاسان دۈشمەنلەردىن تازىلاندى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ غەرىپتىكى گۇمادىن، شەرقتىكى چارقىلىققىچە بولغان يۇرتلىرى دۈشمەن ئىشغالىيىتىدىن تولۇق ئازات قىلىندى.

مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلغان خوتەن خەلقى، ئۆزلىرىنىڭ ئازاتلىقىنى تەنتەنە قىلىشتى. تەنتەنىلىك خەلق ژىغىنىنى ئېچىپ، ھېبىبۇللا ھاجىمنىڭ ئاق كىگىزگە ئولتاغۇزۇپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ پادىشاھى دەپ ئېلان قىلىشتى. ھېبىبۇللا ھاجىم ياشىنىپ قالغان ئادەم ئېدى. شۇڭلاشقا ئۇ چوڭ

ئوغلى ئابدۇراخماننى «سەدرىس سۇدۇر» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئۆزىنىڭ ۋەزىرى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ باش مىنىستىرگە تەڭ دەرىجىلىك ئۇنۋان ئىدى. كۇچا دۆلىتىنىڭ سۇلتانى راشىدىنخان غوجا خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزىگە بېقىنىشىنى تەلەپ قىلىپ، مەكتۇپ ئەۋەتكەن ئىدى. ھەبىبۇللا ھاجىم بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمىدى نەتىجىدە 1865-جىلى بۇ ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش كېلىپ چىقتى.

«پىيالما» دېگەن يەردە بولغان جەڭدە ئابدۇراخمان پاشا شېھىت بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ئىبراھىم خان ۋەزىر بولۇپ تايىنلاندى. ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشتا كۇچا ئەسكەرلىرى خوتەننى ئالالماي، مەغلۇپ بولۇپ ئارقىغا مەجبۇر بولدى.

خوتەن پادىشالىقى بىر قەدەر ئادىل خەلقچىل سىياسەت يۈرگۈزۈپ، ئۆز خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېگە بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ كۈچلۈك دۆلەت ھېساپلىناتتى. بىراق 1867-ژىلىغا كەلگەندە، قەشقەر ھۆكۈمرانى ياقۇپبەگ ھىيلى-مىكىر ئىشلىتىپ، ئالداش ئۇسۇلى بىلەن خوتەن پادىشالىقىنى ئاغدۇرۇپ، يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇۋالدى.

5§. ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە «تەيپىن تيەنگو» دەپ ئاتالغان دېخانلار قوزغىلىڭى باشلىنىپ كەتتى. سەياسەتتە چىرىك، تېنىكىدا قالاق، ئىختىساتتا گاداي بولغان مانجۇ خانى كاپىتالىدتىك دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي ياردىمىگە تايىنىپ، بۇ قوزغىلاڭنى ئاران باستۇردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا 1873-ژىلى يۈنەن، گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىكى سالا تۇڭگانلىرى مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. يىگىدىن تەختكە چىققان ياش تۇڭجى خان يەنە چەت ئەللەرنىڭ ھەربىي ئىختىسادىي ياردىمىگە تايىنىپ، بۇ ئىسيانىنىمۇ قانلىق تۈردە باستۇرۇۋەتتى. ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، يۈنەندە قۇرۇلغان تۇڭگان دۆلىتىنىڭ سۇلتانى تاۋسىۋ (سۇلايماننى ئۆلتۈردى). بىراق، تۇڭگان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بيەنخۇ (داخۇ-چوڭ يولۋاس) 5000 ئەسكىرى بىلەن گەنسۇغا چېكىنىپ، گەنسۇدىكى تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ، كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. گەنسۇدىمۇ ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغان بيەنخۇ ئەسكىرى بىلەن غەرپكە چېكىنىپ، ئاۋال قۇمۇلغا، ئاندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ زاماندا ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، مانجۇ-خىتاي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، داۋۇت خەلپە دېگەن كىشىنى سۇلتان قىلىپ كۆتەرگەن ئىدى. بۇ سۇلتانلىقنىڭ تېررىتورىياسى ئۈرۈمچى ۋە تۇرپان ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بىراق 1870-ژىلى ياقۇپبەگ دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى يېڭىپ، داۋۇت خەلپە ھۆكۈمىتىنى ھەر ژىلى سېلىق تۆلەپ تۇرىدىغان بېقىندا بەگلىككە ئايلاندۇرۇپ قويىدى. ئارىدىن 7 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن، مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ زوزۇڭتاڭ باشچىلىقىدا تەجاۋۇزچى ئەسكەرلىرىدىن چىڭ شۈن قوماندانلىقىدىكى بىر قىسمى ئۈرۈمچىنى بېسىۋالدى ۋە تۇڭگانلارنى ئايىماي قىردى. ھەتتا ئۆلۈپ كەتكەن داۋۇت خەلپە، خى جۈن، شىڭ نۇگلارنىڭ جەسەتلىرىنى گۆردىن قېزىۋېلىپ، كۆيدۈرۈپ كۈلىنى كۆككە سورىدى. بۇ ۋاقىە مەنچىڭ ئىمپېرىياسى، بۇ ئىمپېرىيا تەركىۋىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى.

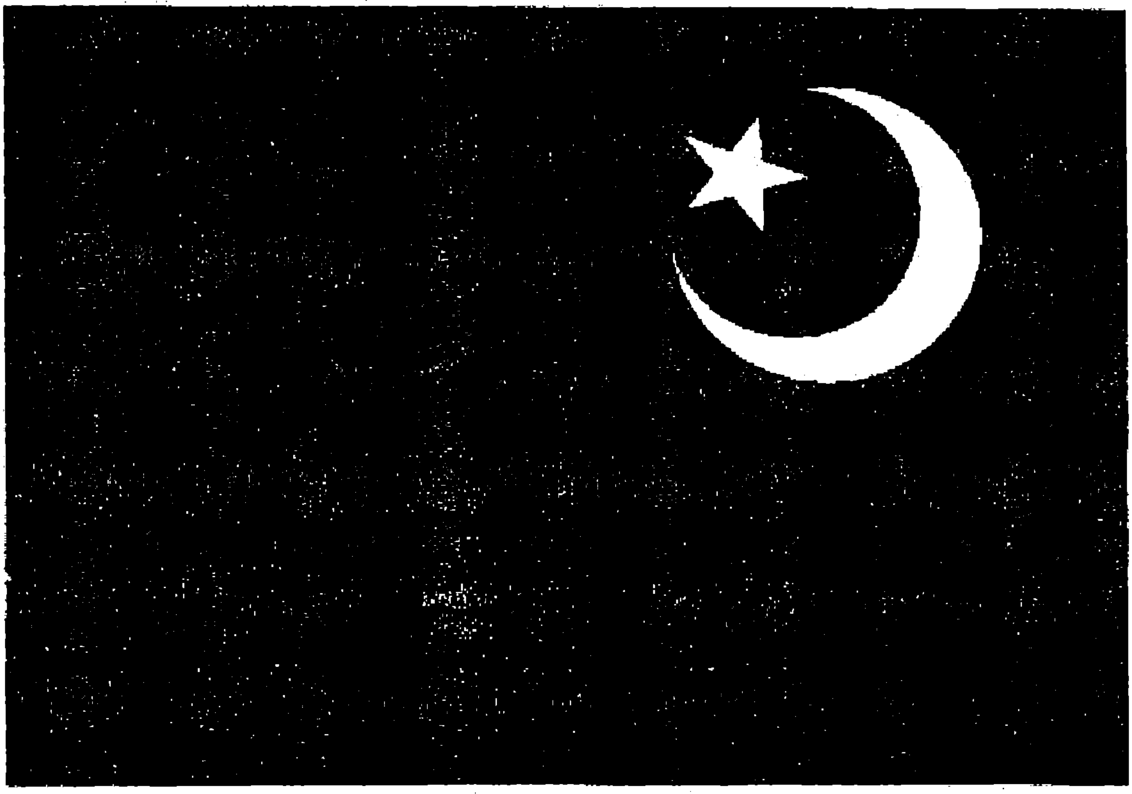

يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

ياقۇپبەگ بەدۆلەت (XIX ئەسىر)

هۆرمەتلىك، كىتابخان!

بىز ژۇڭغۇرىدا قوزغىلىشى، قەشقەر قوزغىلىشى، يەكەن قوزغىلىشى، خوتەن قوزغىلىشى ۋە ئۈرۈمچى قوزغىلىشى توغرىسىدا قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتتۇق. موشۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسىگە مانجۇ-خىتايلارنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى مىللىي زۇلۇملىرى سەۋەبچى بولغان. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى غەلىبە قازىنىپ، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا سۇلتانلىقلارنى قۇرۇۋېلىشقان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، XIX ئەسىرنىڭ 60-يىللىرى ئۇيغۇرىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا 5 مۇستەقىل سۇلتانلىق ۋۇجۇتقا كەلدى. ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا پادىشاھى، پايتەختى، ھۆكۈمىتى ۋە ئارمىياسى بار ئىدى. شۇڭا بۇ سۇلتانلىقلار ئەمەلىياتتا بىر-بىرىگە بېقىنمايدىغان تارقاق ھالەتتىكى شەھەر دۆلەتلىرى بولۇپ، ھېچ قايسىسى مىللىي دۆلەت ستاتۇسىغا ئىگە ئەمەس ئىدى. يەنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر دۆلىتى ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇرىستان بولسا-شەرىقتە مەنچىڭ ئىمپېرىياسى، غەربتە چار روسسىيا ئىمپېرىياسى، جەنۇبتا ھىندىستان ئارقىلىق ئانگلىيا ئىمپېرىياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تالاشتا تۇرغان بىر پارچە لوق گۆش ئىدى. مۇنداق شارائىتتا ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ مەنپەئىتى بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن قۇدرەتلىك مىللىي دۆلەت بولۇشنى تەقازا قىلاتتى. بىراق، گېوسىياسىي ۋەزىيەتنى چۈشەنمەيدىغان بۇ تارقاق سۇلتانلارنىڭ ھېچ قايسىسى مۇنداق بىرلىشىشكە ئىدىيە جەھەتتىن تەييار ئەمەس ئىدى. ھەر قايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ئاجىزلىقلىرىغا قارىماي، ھەممىسىنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغان ھۆكۈمران بولغۇسى كېلەتتى. كۇچا سۇلتانى راشىدىنخان غوجا ھەممە سۇلتانلىقلارنى ئۆز ئەتراپىغا بىرلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، بۇ تارىخىي ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى.

قەشقەر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى ياقۇپبەگ (بەدۆلەت) بۇ قىيىن تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلاپ چىقالىدى. يەنى 1865-1875 يىللار ئارىلىقىدا ئۈزلۈكسىز سوزۇلغان مەشەقەتلىك كۈرەشلەر ئارقىلىق ئاخىرى يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق بولدى:

قەشقەر سۇلتانلىقىنىڭ ھەربىي قوماندانى ياقۇپبەگ يەكەن سۇلتانلىقىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش مەقسىتىدە 1866-يىلى يەكەنگە قوشۇن تارتىپ كەلدى. بىراق يەكەنلىكلەر ئۆز شەھىرىنى قاتتىق تۇرۇپ ھىمايە قىلغانلىقتىن، يەكەننى ئېلىش مۇمكىن بولمىدى. ئاخىرىدا ياقۇپبەگ يەكەن خانلىقى ئىچىدىكى شەخسىي مەنپەئەت دېسە ۋەتىنىنى ساتىدىغان نىيازبەگ، ھوشۇربەگ دېگەن خائىنلارنى سېتىۋېلىپ، شۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ئاخىرى يەكەننى بېسىۋالدى. يەكەب سۇلتانلىقىنى يوق قىلىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىياسىنى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالدى. يەكەن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، 1867-يىلى خوتەن پادىشالىقى ئۈستىگە ھەربىي يۈرۈش قىلدى. بۇ نۆۋەتتىمۇ ھىيلە-مىكىر بىلەن ئالدامچىلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، خوتەن پادىشاسى ھېبىبۇللاخان بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ھەربىي قوماندان ئىبراھىمخاننى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، خوتەن پادىشالىقىنى يوقىتىپ، خوتەن دىيارىنى ئۆزىگە بېقىندۇردى.

ياقۇپبەگ خوتەندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كۇچا سۇلتانلىقىنى يوقىتىپ، ئۆزىگە بېقىندۇرۇشنىڭ كويىغا چۈشتى. ئۇ 1868-يىلى شۇ زاماندىكى ھەربىي ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، كۇچا سۇلتانى راشىدىنخان غوجىغا:

– قومۇلنى چىنلىقلار بېسىۋاپتۇ، مەن ئەشۇ چىنلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنى يوقىتىپ، بىزگە كېلىدىغان خەۋىپنىڭ ئالدىنى ئالماقچىمەن. سىلى مېنىڭ ئەسكەرلىرىمنىڭ كۇچا ئارقىلىق ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلسىلا، دەپ راشىدىنخان غوجىغا خەت يازدى. راشىدىنخان غوجا ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆز يېرىدىن ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلدى. ياقۇپبەگ ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كۇچانىڭ سىرتىغا كېلىپ، شامالباغ دېگەن يەرگە چۈشكۈن قىلدى. كۇچا خەلقى ئۇلارنى قارشى ئېلىپ، ئالدىغا چىقتى. ياقۇپبەگ موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ پۇخراچە كىيىنگەن ئەسكەرلىرىنى كۇچا سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ، كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، كۇچانى ئاخىرى ئىگەللىدى. راشىدىنخان غوجىنى ئۆلتۈرۈپ، كۇچا سۇلتانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ تېررىتورىياسىنى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالدى.

ياقۇپبەگ 1869-يىلى ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان تۇڭگان سۇلتانلىقى ئۈستىگە ھەربىي يۈرۈشنى باشلاپ، قاراشەھەر ۋە ئۇششاقتالدا بولغان ئۇرۇشلاردا غەلىبە قازاندى، ئاندىن كېيىن تۇرپان شەھىرىنى تارتىۋالدى. ئاخىرىدا، ئۈرۈمچىنى بېسىۋېلىپ، ماناس، شىخۇغىچە بولغان يۇرتلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بېقىندۇردى. ئۈرۈمچى تۇڭگان سۇلتانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۇنىمۇ ئۆزىگە بېقىندۇردى.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ ئۇيغۇرىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر سۇلتانلىقى، يەكەن سۇلتانلىقى، خوتەن سۇلتانلىقى، كۇچا سۇلتانلىقى ۋە ئۈرۈمچى سۇلتانلىقىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر دۆلىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا **«يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى»** دەپ ئاتالدى. يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى ئاساسەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسى: شەرىقتىكى قومۇلدىن باشلاپ، غەربتىكى تاشقورغانغىچە،

شىمالدا ماناس دەرياسىدىن، جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە سوزۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ يەر مەيدانى 1660000 كم2غا يېتەتتى. ئاھالىسى ئىككى مىللىونغا يېتەتتى. شۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادە بۇ كىچىك دۆلەت ئەمەس، ئەلۋەتتە.

شۇ زاماندىكى تارىخىي شارائىتلارغا باغلىق تەگرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرى بۇ دۆلەتنىڭ تەركىبىگە كىرمەي قالدى. بۇنىڭ سەۋەبى ئىلىدا ئىلى سۇلتانلىقى پەيدا بولۇپ، 1871-يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى. بۇ توغرىلىق تۆۋەندە ئالاھىدە توختىلىمىز.

تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى بولسا، مىللىي-ئازادلىق قوزغىلاڭنىڭ سىرتىدا قالغان ئىدى. يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. بۇ دۆلەت 1877-1865 يىللار ئارىلىقىدا 12 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى. موشۇ 12 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر خەلقى ئەركىنلىك، مۇستەقىللىكنىڭ تەمىنى تېتىپ، خاتىرجەم ياشىغان ئىدى. ھۆكۈمەت باشتىن-ئاياق ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغانلىقىغا قارىماي، خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلار ئىلگەركى مانجۇ-خىتاي ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە سېلىشتۇرغاندا 25 ھەسسە كام ئېلىنغان ئىدى. سودا-تىجارەت، مېمارچىلىق، ئىلىم-مائارىپ، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت تەرەققىي ئەتكەن ئىدى. موشۇ 12 يىل ئىچىدە پۈتۈن جەمىيەت سەياسىي جەھەتتىن، ئىختىسادىي جەھەتتىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىن خېلە دەرىجىدە رىۋاجلانغان ئىدى. خەلىق تۇرمۇشى ياخشىلانغان، خاتىرجەملىك قارار تاپقان ئىدى.

سۆز نۆۋىتى كەلگەندە ياقۇپبەگنىڭ ئۆزى توغرىلىق قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ كېتىشكە توغرا كېلىدۇ. ياقۇپبەگ زادى كىم؟

ياقۇپبەگنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى چارلز بولگېر « ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمە ھالى» ناملىق كىتاۋىدا- ياقۇپبەگ تەخمىنەن 1820-يىلى قوقەنتتىكى پىسكەنت دېگەن يۇرتتا پىرمۇھەممەت دېگەن تاجىكنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان-دەپ يازغان ئىدى. 1876-يىلى روسسىيانىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ يەتتىشەھەر دۆلىتىنى زىيارەت قىلغان رۇس گېنېرالى ئا.ن كۇروپاتكىن بولسا «قەشقەرىيە» ناملىق كىتاۋىدا- ياقۇپبەگ تەخمىنەن 1926-خوجەنتتە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسمەتۇللا دېخانلىق قىلىدىغان كىشى ئىدى-دەپ يازغان. ئۇنىڭ مىللىي تەئەللۇقلىقى توغرىلىق ھېچ نەرسە ئېيتمىغان. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر چارلز بولگېرنىڭ ژۇقارقى مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، « ياقۇپبەگ تاجىك ئىكەن» دەپ قاراپ كەلگەن ئىدى.

يېقىندا تارىخچىمىز، ئارخېئولوگ ئابدۇكېرىم سابىت «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ 2003-يىلقى 23-سانىدا ئېلان قىلغان « ياقۇپبەگ زادى كىم؟» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا ئۇزاق يىللار ئىزدىنىپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ياقۇپبەگنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تاجىك ئەمەس، قەشقەرلىك ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىقتى. ئالىمنىڭ يېزىشىچە، ياقۇپبەگنىڭ ئاتىسى قەشقەرلىك يۇسۇپ تاشچى دېگەن كىشى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا مىللىي-ئازادلىق كۈرەشكە قاتنىشىپ، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ يۇرتداشلىرى بىلەن بىللە پانالىق ئىزدەپ قوقەنت خانلىقى تەۋەسىگە ئۆتۈپ كەتكەن ئىكەن... دېمەك، ياقۇپبەگ ئۇيغۇر پەرزەندى بولۇپ چىقتى.

بەزى تارىخچىلار ياقۇپبەگنىڭ مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا، خوسۇسەن يەكەن، خوتەن، كۇچا خانلىقلىرىنىڭ ئۆزىگە بېقىندۇرۇشتا ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ئالدامچىلىق ئۇسۇللىرىنى قوللانغانلىقىنى، قارشىلىق قىلغان ئاممىنى ئاياۋسىز قىرغانلىقىنى، دېخانلاردىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلارنىڭ ئېغىر بولغانلىقىنى ۋە باشقا دەلىللەرنى كەلتۈرۈپ، ئۇنى تارىختىكى سەلبىي شەخس دەپ باھالايدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار ياقۇپبەگ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا شەرقتىن بېسىپ كېلىۋاتقان زوزۇڭتاڭنىڭ باسقۇنچى ئەسكەرلىرىگە قارشى ئاكتىپ جەڭ قىلماي، ئۆز ئەسكەرلىرىنى تۇرپاندىن كورلىغا چېكىندۈرۈپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھەربىي سەياسىي خاتالىقى دەپ باھالايدۇ.

ئۇ مەسىلىگىمۇ تارىخچى-ئارخېئولوگ ئابدۇكېرىم سابىت «يېڭى ھايات» گېزىتىنىڭ 2003-يىلقى 4-سانىدا ئېلان قىلغان «ياقۇپ غوجام نېمىشكە چېكىندى؟» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىدۇ:

— زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرى ياقۇپبەگكە قارشى جىددىي ئۇرۇش باشلاش ئالدىدا تۇرغاندا روسسىيا ئىمپېرىياسى ئۆزلىرى بېسىۋالغان قوقەنت تېررىتورىياسى قەشقەرىيەگە بېسىپ كىرىشكە تەييارلىنىپ قويغان ئىدى. مانا موشۇ ئەھۋال ياقۇپبەگنى قايمۇقتۇرۇپ، ئىككىلەندۈرۈپ قويىدۇ. ئەگەر رۇسلارنىڭ بېسىپ كىرىش ئېھتىمالى بولمىغاندا، ياقۇپبەگ شەرقتىن كېلىۋاتقان مانجۇ-خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش ئاچقان، ئۇرۇشتا خىتاي ئەسكەرلىرى ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قازانغان بولاتتى!».

دەرۋەقە، ياقۇپبەگنىڭ ژۇقارقى ئەيىپلىرىنىڭ بارلىقى راست. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىز ياقۇپبەگنى ئۇيغۇر تارىخىدىكى بۈيۈك شەخسلەر قاتارىغا قويىمىز، چۈنكى ئۇ پارچىلىنىپ تۇرغان مەملىكەتنى بىرلەشتۈرۈپ، يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنى بەرپا قىلدى ۋە 12 يىل تۇتۇپ تۇرالىدى. بۇ ناھايىتى چوڭ تارىخىي خىزمەت! موشۇ خىزمەتىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ بارلىق ئەيىپلىرىنى يېپىپ كېتەلەيدۇ!

ياقۇپبەگ قۇرغان يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەغدىرى ھەققىدە توختىلىدىغان بولساق، مەنچىڭ ئىمپېرىياسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ كۈچلۈك ھەربىي ئىختىسادىي ياردىمىگە تايىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى

تەيپىن تىيانگوچىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى ھەم يوقىتەن، گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىكى تۇڭگانلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، موشۇ قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشتا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن جاللات زوزوڭتاڭنى 70000 كىشىلىك ئەسكىرى بىلەن ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىشقا ئەۋەتكەن ئىدى. زوزوڭتاڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى زامانىۋىي قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇپ، چەت ئەللىك ھەربىي مۇتەخەسسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ھەربىي ماھارەت ئۆگىتىپ، روسسىيانىڭ ئىختىسادىي ياردىمى بىلەن تولۇق تەمىنلەپ، 1876-ژىلى ئۇيغۇرستان چېگارىسىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئالدى بىلەن قومۇل ۋىلايىتىنى بېسىۋالدى. بىراق، ياقۇپبەگ دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىرىمىدى. سودىگەر قىياپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، ئوردا غەزىندارى ھوشۇربەگ بىلەن خوتەننىڭ ھاكىمى نىيازبەگلەرنى سېتىۋالدى. موشۇ خائىنلارنىڭ قولى بىلەن ياقۇپبەگنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگۈزدى. ياقۇپبەگنىڭ ئىككى ئوغلى ھەققۇلىبەگ بىلەن بەگقۇلىبەگلەنى بىر-بىرىگە قارشى قويۇپ، بىرىنى-بىرىگە ئۆلتۈرگۈزدى. موشۇنداق ئىچكى زىددىيەت ۋە قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۈستۈن ئەسكىرى كۈچى بىلەن ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى بىر-بىرلەپ بېسىۋالدى. ئاخىرىدا يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى قەشقەر شەھىرىنى، دۆلەتنىڭ ئارقا سېپى بولغان يەكەن ۋە خوتەن شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، زوزوڭتاڭ ئۇيغۇرستاننى بېسىۋالغاندا، بىر مىللىونغا يېقىن ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرۈزگەن. بۇ فاكتنى دەلىللەش ئۈچۈن بىر مىسال كەلتۈرەيلى:

1950-ژىلى 1-ئايدا ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى بىر گۇرۇھ يەرلىك خەنزۇلار جۇڭگو كومپارتىياسى شىنجاڭ ئۆلكىلىك بيۇروسىغا ئەرىزە يېزىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى دەۋرىدە ئۆلتۈرۈلگەن ئۇرۇق-تۇققانلىرى ئۈچۈن قان قەرىز ئېلىشنى تەلەپ قىلغان. موشۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ماو زېدۇڭ شۇ ژىلى 2-ئايدا بېجىندا سەيپىدىن ئەزىزىي بىلەن كۆرۈشكەندە ئېنىق قىلىپ: «ئەگەر بەزىلەر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى دەۋرىدە ئۆلتۈرۈلگەن خەنزۇلار ئۈچۈن خۇن تەلەپ قىلىپ سىز بىلەن ھېساپلاشماقچى بولسا، سىز باشقىنى دېمەڭ، پەقەت زوزوڭتاڭ شىنجاڭنى بېسىۋالغاندا قانچىلىك ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيىسىغا سېلىپ قويۇڭ. موشۇ سانلارنى سېلىشتۇرۇپ، ئۆزلىرى ھېساپلىشىۋالسۇن!» دېگەن.

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، زوزوڭتاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىشىغا روسسىيا ئىمپېرىياسى چوڭ ياردەم قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 12 ژىل ھۆكۈم سۈرگەن يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنى نابۇت قىلىپ تاشلىدى. يېڭىدىن مۇستەقىللىككە ئېگە بولغان ئۇيغۇر خەلقى قايتىدىن مەنچىڭ ئىمپېرىياسىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇلدى.

مانجۇ خانى گۇئاڭ شۇي زوزوڭتاڭنىڭ تەكلىۋى بىلەن 1884-ژىلى 11-ئايغا كەلگەندە مەخسۇس پەرمان چىقىرىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ «ئۇيغۇرستان» دېگەن ئەسلى نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، «شىنجاڭ» (يېڭىدىن بېسىۋېلىنغان زېمىن) دەپ ئات قويىدى ھەم خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇردى.

§7. يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە دۆلەتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار ھالىتىدە تۇرغىنىغا قارىماي، ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلدى. كۆپلىگەن ئەدىبلەر، ئالىملار ۋە مائارىپچىلار يېتىشىپ چىقتى. بىز مىسال تېرىقىسىدە شۇلاردىن بىر-ئىككىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

مۇسا سايرامى (1917-1836)

بۇ زات 1836-ژىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى باي ناھىيەسىنىڭ سايرام يېزىسىدا موللا ئەيسانىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دەسلەپ سايرام يېزىسىدىكى مەدرىسىدە، كېيىن كۇچادىكى مەشھۇر «سامساق» مەدرىسىدە ئوقۇپ، تارىخ، ئەدەبىيات ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيا)، جۇغراپىيا ۋە ئاباداتچىلىق ئىلىملىرىنى ئۆگەنگەن. يەنە ئۇ ئەرەپ پارس تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ تارىخچى سۈپىتىدە «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا فى مىفتەھۇل ئىيمان»، «دەر بايىنى ئەسھابۇل كەھف»، «تارىخىي ئەمنىيە»، «تارىخىي ھەمىدىي» ناملىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى، ئەدىب سۈپىتىدە «دىۋان مەسنەۋىي»، «سالامنامە»، «پەرھات ۋە شىرىن» قاتارلىق ئونلىغان قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

مۇسا سايرامى 1864-ژىلدىن باشلاپ كۇچادىكى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭغا پائال قاتناشقان. ئۇ ئوچتۇرپاندىكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ سەردارى مەھمۇدىن غوجىنىڭ كاتىپى ۋە مۆھىرچىسى

بولغان. بۇ يۇرتلار ياقۇپبەگنىڭ ئىدارىسى ئاستىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ باش زاكاتچىسى مىرزا بابابەگ ھىسارىينىڭ مەخسۇس كاتىۋى بولۇپ ئىشلىگەن. ياقۇپبەگنىڭ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن مۇسا سايرامى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى بويلاپ سەياھەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ يازماقچى بولغان تارىخىي ئەسەرلىرى ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسا سايرامى ئەسەرلىرى ئۆزىنىڭ چىنلىقى بىلەن قىممەتلىك.

تەجرىبە-ساۋاقلار

موشۇ دەۋردىكى تارىخىي ۋاقىەلەردىن خۇلاسە چىقارغان ئەلىخانتۆرە ساغۇنىي ئۆزىنىڭ «تۈركىستان قايغۇسى» ناملىق كىتاۋىدا تۆۋەندىكى پىكىرلەرنى يازغان:

— «...ئاتاقلىق غازى ياقۇپبەگ ھىندىستان ئارقىلىق ئانگلىيا كورولېۋاسىغا 2 قېتىم ئۆز ئەلچىسىنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇنىڭغا جاۋاۋەن ئانگلىيا كورولېۋاسى (گەرچە ئۆز مەنپىيىتىنى كۆزلىگەن ئاساستا بولسىمۇ) 1-قېتىم 10000 دانە، 2-قېتىم 24000 دانە پىستانلىق مىلتىق ئەۋەتىپ بەردى. ياقۇپبەگ موشۇ قۇراللار ئارقىلىق ئۆز ئارمىياسىنى خېلە دەرىجىدە كۈچەيتىۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ سىرتىدا، تۈركىيانىڭ سۇلتانى ئابدۇلەزىز ياقۇپبەگكە «ئەمىرۇل مۇمىنۇن» (مۆمۈنلەرنىڭ ئەمىرى) دېگەن ئاتاقنى بېرىش بىلەن بىللە ياقۇپبەگنىڭ ئارمىياسىنى تەرتىپكە سېلىپ، قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن 6 نەپەر تەجرىبىلىك ھەربىي ئوفىسېرلىرىنى قەشقەرگە ئەۋەتكەن ئىدى. شۇ زاماندا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىلى ۋادىسىدىن باشقا يۇرتلىرى ئاساسەن ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەن ئىدى. ياقۇپبەگ ئىلى سۇلتانلىقىنى بىرلىك، ئىتتىپاققا چاقىرىپ، ئۆز ئەلچىسىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئىلىنىڭ سۇلتانى ئەلاخان ئۆزىنىڭ ئاڭسىزلىقىدىن ئاساسىي مەخسەتنى چۈشەنمەستىن، ئەلچىلەرنى سەلبىي جاۋاپ بىلەن قايتۇردى. موشۇ بۆلۈنۈشتىن پايدىلانغان روسسىيا ئىمپېرىياسى 1871-يىلى گېنېرال ۋ. كولپاكوۋسكىينىڭ ئەسكەرلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋالدى ۋە ئىلى سۇلتانلىقىنى يوقاتتى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى بولسا، بەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىلىشىغا ئېلىپ باردى».

XIX ئەسىرنىڭ 60-70 يىللاردىكى ئۇيغۇرستان

25-باپ

1863-يىلى ئىلى ۋادىسىدا بولغان مىللىي-ئازادلىق قوزغىلاڭ ۋە ئىلى سۇلتانلىقى

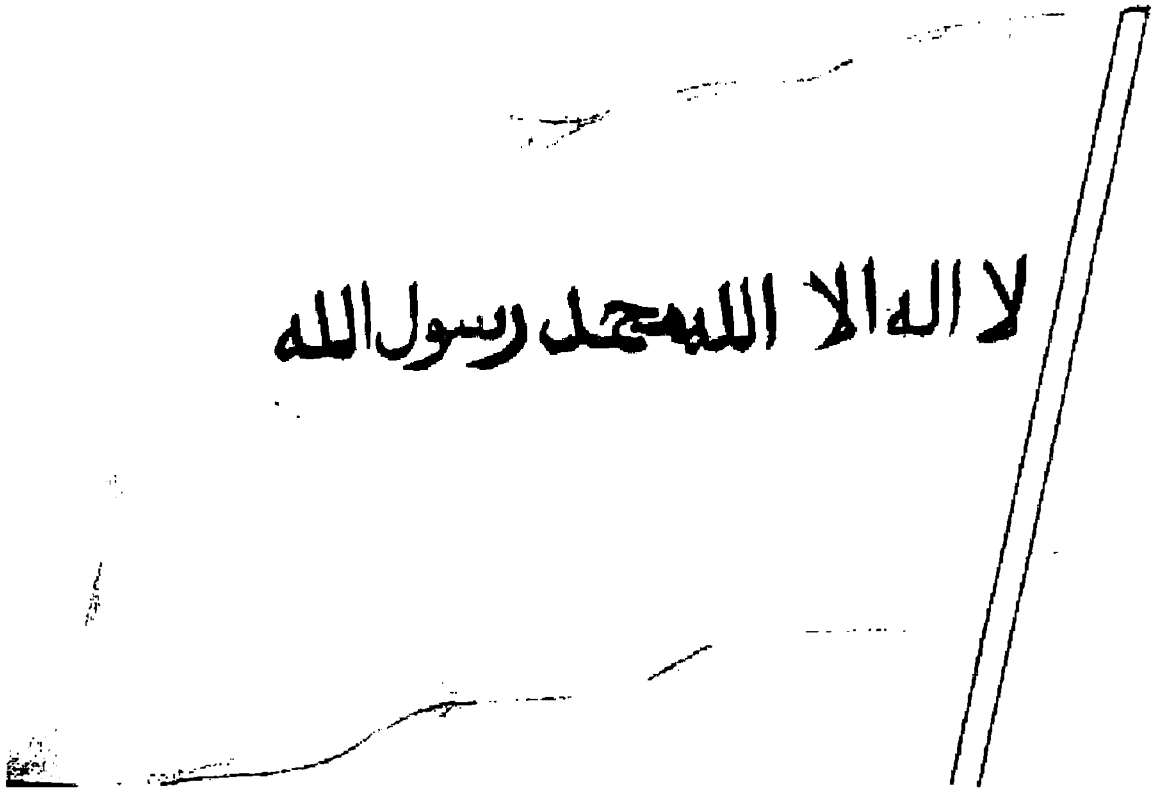

ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ بايرىقى

سۇلتان ئەلاخان ئوبۇل ئوغلى (XIX ئەسىر)

نەسىردىن ئەلەم

ئابدۇرەسۇل ئەمىر

توقبلەك سەردار

سادىر پالۋان

1§. ئىلى سۇلتانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى

جەنۇبىي ئۇيغۇرستاندىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەرنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى بىلەن 1864-ژىلى غۇلجا شەھرىنى مەركەز قىلغان ئىلى ۋىلايىتىدىمۇ مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلىڭى باشلىنىپ كەتتى. بۇ قوزغىلاڭغا ئىلى ئۇيغۇرلىرىدىن ئابدۇرۇسۇل ھېكىم، سادىر پالۋان، ئەلا پالۋان ۋە نەسىردىن ئەلەم ئاخۇنلار، تۇڭگانلاردىن: ياگۇر ئاخۇن بىلەن خەنجە ئاخۇنلار باشچىلىق قىلغان ئىدى. ئىلى تۇڭگانلىرىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قوشۇلغىنىنىڭ سەۋەۋى، مانجۇ خانىنىڭ تۇڭگانلارنى ئاممۇۋىي يوسۇندا قىرىپ تاشلاش توغرىلىق پەرمان چىقارغانلىغى بولدى. ئۆزلىرى قىرىلىپ كېتىشتىن قورققان تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرى ئابدۇرۇسۇل ھېكىمنىڭ ئالدىغا كېلىپ، يالۋۇرۇشتى. «ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىمىز. بۇ دوستلۇققا ھېچ قاچان خىيانەت قىلمايمىز!» دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىنلا مىللىي قوزغىلاڭ باشلاندى. قوزغىلاڭچىلار ئېزىلگەن خەلقنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسى ئاستىدا ئاۋال غۇلجا شەھرىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى دۈشمەنلەردىن ئازات قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ھاكىمىيتىنى تىكلىدى. پارتىزان ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، مىللىي قوشۇننى قۇرۇپ چىقتى. 8 ئاي قورشاۋدا تۇرغاندىن كېيىن 1865-ژىلى يازدا بايانداي قورغىنى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن 1866-ژىلى كۈرە قورغىنى ئېلىنىپ، ئىلى ۋىلايىتىدە مانجۇ-خىتايلارنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىغى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

بايانداي قورغىنىنى ئېلىشتا سادىر پالۋان، كۈرە قورغىنىنى ئېلىشتا ئەلا پالۋان ئالاھىدە كۈچ چىقارغان ئىدى.ئىلى ۋىلايىتى دۈشمەنلەردىن تولۇق ئازات قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، 1865-ژىلى ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ ئاقساقاللىرى ژىغىلىپ، ئىلى سۇلتانلىغىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى جاكالىدى. بۇ سۇلتانلىق مانجۇ خاندانلىغىدىن ئالاقىسىنى ئۈزدى. ئىلى سۇلتانلىغىنىڭ سۇلتانلىرى بىر نەچچە قېتىم ئالمىشىپ، ئاخىرىدا 1867-ژىلى ئىلى خەلقىنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە سازاۋەر بولغان ئەلا پالۋان بۇ دۆلەتنىڭ سۇلتانى بولۇپ سايلاندى. سۇلتانلىقنىڭ زېمىنى شەرىقتە قاراشەھەر داۋانىدىن، غەرىپتە يەتتۇسۇغىچە (ئىلى دەرىيا ېقىمىنىڭ ئوڭ قىرغىغىدىن بورغوجا، سول قىرغىغىدىكى دوۋۇن، چونجا دېگەن يۇرتلارغىچە)، جەنۇپتا تەڭرىتېغىنىڭ مۇز داۋانىدىن، شىمالدا جۇڭغار ئالىتېغىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، پۈتۈن ئىلى ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. سۇلتانلىقنىڭ يەر مەيدانى 180000كم2 ئاھالىسى 800000 ئەتراپىدا ئىدى.

ئىلى ۋادىسى-تەبىتى گۈزەل، تۇرىغى مۇنبەت، سۈيى ئەلۋەك، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرى مول، ياشاشقا ئىنتايىن قولايلىق دىيار بولۇپ، يەر-يۈزىدىكى 8 جەننەتنىڭ بىرى ھېساپلىناتتى. موشۇ دىياردا قۇرۇلغان ئىلى سۇلتانلىغى 1865-ژىلدىن 1871-ژىلغىچە 6 ژىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى. موشۇ 6 ژىللىق دەۋرىدە ئىلى خەلقى مۇستەقىللىك، ئەركىنلىكنىڭ تەمىنى تېتىپ، خاتىرجەم، ئەركىن ۋە پاراۋەن ھايات كەچۈرگەن ئىدى (موشۇ جەرياندا ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت ۋە ماجرا كېلىپ چىقتى. بۇنىڭغا تۇڭگان چوڭلىرىنىڭ ئۆزلىرى بەرگەن ۋەدىلىرىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ئەلاخاندىن سۇلتانلىق تەختىنى تالاشقانلىغى سەۋەپ بولدى. زىددىيەتنىڭ ئاخىرى تەخت تالاشقۇچى مۇخالىپلارنىڭ باستۇرۇلۇشى بىلەن ئاياقلاشتى).

ئىلى سۇلتانلىغى شۇ دەۋرىدىكى سۇلتانلىقلار ئىچىدە نىسبەتەن كۈچلۈگىرەك دۆلەت ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ياقۇپبەگ بۇ سۇلتانلىق بىلەن تېچلىق كېلىشىم تۈزگەن. مەنچىڭ ئىمپېرىياسى بولسا، خىتايىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ، ئىلى ئۆلكىسىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئامالسىز قالغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن يەنە بىر ئىمپېرىئالىست چار روسسىياگە ئىلتىماس قىلىپ، ئىلى ئۆلكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ بېرىشنى سورىدى. مانجۇ خانى گۇئاڭ شۈي 1870-ژىلنىڭ بېشىدا روسسىيانىڭ پادىشاسىغا مۇراجىەت قىلىپ بىر مەكتۇپ ئەۋەتتى. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

«بىزنىڭ غەربىي تەرىپىمىزدىكى ئۇيغۇرلار باش كۆتىرىپ، بىزگە قارشى چىقىپ، قەشقەرىيەدە ۋە ئىلىدا مۇستەقىل دۆلەتلىرىنى قۇرۇۋېلىشتى. ئەندى بىزنىڭ بېجىندىن ئەسكەر تارتىپ بېرىپ، ئۇ يۇرتلارنى قايتا بېسىۋېلىشىمىز قىيىن. يول ژىراق، چۆل جەزىرە ۋە باشقا قىيىنچىلىقلىرىمىز بار. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇس پادىشاسىنىڭ چېگارا ئەسكەرلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئىلىنى بىزگە ئېلىپ بېرىشنى سورايمىز. مەرھەمەتلىك پادىشا جاناپلىرىنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن بىز مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتۇق ھەم جاناپلىرىنى رازى قىلغان بولاتتۇق.

چىن ئىمپېرىياسىنىڭ ئىمپېراتورى: گۇئاڭ شۈيخان»

(بۇ ستاتا 1962-ژىلى موسكۋادا نەشىر قىلىنغان «كولونىزاتورسكايا پولىتىكا رۇسسكوگو ئىمپېرىيالىزما نا ۋوستوكې» ناملىق كىتاپتىن ئېلىندى).

ئىككى ئىمپېرىيا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان سودىلىشىشلاردىن كېيىن، روسسىيا ئىمپېرىياسى ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشنى ماقۇل كۆردى. ئەسلىدە رۇسلار ئىلىغا خېلە بۇرۇنلا كۆز تىككەن ئىدى.

بىراق، روسسىيا بىلەن ئانگلىيا ئوتتۇرىسىدا 1882-يىلى تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ بىر ماددىسىدا: «ئانگلىيا ئافغانىستانغا قول سالماسلىق، روسسىيا ئۇيغۇرستانغا قول سالماسلىق» مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغانلىقتىن، روسسىيا ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىدى. مانا ئەندى چىن ئىمپېراتورىنىڭ ئۆزى رەسمىي ئىلتىماس قىلغانلىقتىن، ئىلى ئۆلكىسىگە ئەسكەر كىرگۈزۈش مۇمكىن بولمىدى. ئەسكەر كىرگۈزۈشكە يەنە بىر بانىمۇ تېپىلدى: 1871-يىلى روسسىيا تەۋەسىدىكى قازاقلارنىڭ قىزاي قەبىلىسى جانسىركې دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا ئىلى ئۆلكىسىگە كۆچۈپ بېرىپ، سۇلتان ئەلاخاندىن سەياسىي پانا ئالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئالبان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تازابېك بوسۇرمانوۋ 1000 دىن ئوشۇق ئائىلىنى باشلاپ، ئىلى ئۆلكىسىگە بېرىپ، ئۇمۇ سۇلتان ئەلاخاندىن سەياسىي پانالىق ئالدى. ئىلىنى بېسىۋېلىشقا باھانە تاپالماي تۇرغان گېنېرال كولپاكوۋسكىي سۇلتان ئەلاخانغا بىر مەكتۇپ ئەۋەتكەن. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

«ئىلى سۇلتانى ئەلا ئابىل ئوغلىغا!

مەن 7 يىلدىن بېرى شۆھرەتلىك پادىشاھىمىز ئالېكساندىر II نىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا سادىق بولۇپ، ئۇلۇغ روسسىيا دۆلىتى بىلەن چىن دۆلىتى چېگارىسىدا خالىس خىزمەت قىلىپ كەلدىم. بۇ جەرياندا ئىككى چوڭ دۆلەت خوشنىدارچىلىقىغا نۇقسان يەتكۈزمەسلىككە تىرىشتىم. بىراق، سىلەرنىڭ تۇپىلاڭچىلىقلار بىزنىڭ چېگارا رايونلىرىمىزدا قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، ئاھالىمىزنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالاپ كۆپ زىيان يەتكۈزدى. بۇ خۇسۇستا سىزنى ئاگاھلاندۇرغان بولسامۇ، قوپال جاۋاپ قايتۇردىڭىز. مۇنداق كۆڭۈلسىزلىك يەنە تەكرارلانسا، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقىشى شۈبھىسىز. ئۇ چاغدا بۇ ئىشقا بىز ئەمەس، سىز جاۋاپكار بولىدىغانلىقىڭىزنى قەتئىي ئەسكەرتىمەن.

ئىككىنچى مەسىلە، يېقىندا تازابېك دېگەن بىر جىنايەتچى بىزدىن قېچىپ بېرىپ، سىلەردىن پانا تاپقىنى ۋە ئۇنى سىلەر ئۆز ھىمايەڭلارغا ئالغانلىقىڭلار ئېنىقلاندى. ئەشۇ تازابېكنى ئۆزىنىڭ قەبىلىسى بىلەن قوشۇپ، بىزگە ئەۋەتىپ بېرىشىڭلارنى تەلەپ قىلىمەن.

يەتتۇسۇ گۇبېرنىياسىنىڭ گۇبېرناتورى گېنېرال-مايور: كولپاكوۋسكىي 1871-يىل، 15-ماي».

مانا بۇلار كولپاكوۋسكىينىڭ ئىلىنى بېسىۋېلىش ئالدىدىكى دىپلوماتىك پوپوزىسى ئىدى. ئارخىۋ ماتېرىياللارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئىلى سۇلتانلىقى روسسىيانىڭ بۇ نوتىسىغا مۇنۇقدا جاۋاپ بەرگەن:

«يەتتىسۇ گۇبېرنىياسىنىڭ گۇبېرناتورى ۋ. كولپاكوۋسكىي جاناپلىرىغا!

سىز بىزگە ئەۋەتكەن مەكتۇپىڭىزدە: تازابېك بوسۇرمانوۋ ۋە ئۇنىڭ ئېلىنى تۇتۇپ، 7 كۈن ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىپسىز. مېنىڭ جاۋاۋىم شۇكى، مېنىڭ دۆلىتىم ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان قازاق قېرىنداشلىرىنى تۇتۇپ سىزگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەيدۇ!

ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ سۇلتانى ئەلا ئوبۇل ئوغلى. 1871-يىلى، 18-ماي».

قوشۇمچە ماتېرىئال

روسسىيا ئىمپېرىياسىنىڭ ئىلى سۇلتانلىقىنى بېسىۋېلىش قەرىيانىنى ئېنىغاراق تەسەۋۋۇر قىلىشىڭىز ئۈچۈن يازغۇچى مەسۇمجان زۇلپىقاروۋنىڭ «XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا بىر نەزەر» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى ئەينەن كەلتۈرۈمىز. مەرھەمەت، تونۇشۇپ چىقىڭ.

«1871-يىلى يانۋاردا ئالېكساندىر II غەربىي خىتايغا نىسبەتەن ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ۋە ئېنىق چارىلەرنى كۆرۈشنى ھەربىي مىنىستىرلىككە تاپشۇرغان ئىدى. موشۇ كۆرسەتمىگەن بىنائەن ئا. مىليۇتىن 29-يانۋار ۋە 20-ئاپرېل كۈنلىرى ھەربىي كېڭەشمە يىغىنى ئۆتكۈزۈپ بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىدۇ:

1). ئىلگەركى ئارىلاشماسلىق سەياسىتىنى داۋام قىلدۇرۇش كېرەكمۇ ياكى بوغدىخان ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭچىلارنى ئۆز قولى بىلەن باستۇرۇشنى كۈتۈش كېرەكمۇ؟

2). ۋەزىيەت تەلىۋى بويىچە قۇراللىق ئارىلىشىشنى ئۆز ئۈستىمىزگە ئالساق قانداق؟

كېڭەشمىدە موشۇ مەسىلىلەر ئەتراپلىق مۇزاكىرە قىلىندى. ئۇيغۇرستاندا مىللىي قوزغىلاڭلار يۈز بەرگەن 7 يىل جەريانىدا سودا ئالاقىلىرى ئۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن روسسىيا ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن تارتقان زىيانلىرى تىلغا ئېلىنىپ، «يېقىن ئارىلىقتا قەتئىي ئارىلىشىش لازىم» دېگەن قارار قوبۇل قىلىندى. بۇ قارارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋەزىپىسى غەربىي سىبىر ۋە تۈركىستان گېنېرال-گۇبېرناتورلىرىغا تاپشۇرۇلدى. موشۇ كېڭەشمىدە يەنە روسسىيا ھۆكۈمىتىنىڭ بېجىندىكى ئەلچىسى ئارقىلىق چىن ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئىلى ئۆلكىسىگە ئىككى تەرەپتىن بىر ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشنى تەكلىپ قىلىشمۇ كۆزدە تۇتۇلدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى روسسىيا ھۆكۈمىتىنىڭ 1871-يىلى 10-فېۋرالدا ۋە 22-مايدا مانجۇ خانىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدە ھازىرچە بوغدىخانغا ياردەملىشىپ ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ، ئىلى ئۆلكىسىنى ئىگەللەپ تۇرۇپ، كېلەچەكتە بۇ رايوندا بوغدىخانىنىڭ ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ، مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ھەربىي

قىسىملىرى يېتىپ كەلگەندە، روسسىيا قوشۇنلىرى بۇ رايوندىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشى تەكىتلەنگەن ئىدى. چىن ھۆكۈمىتى روسسىيانىڭ بۇ مەكتۇپىگە قايتۇرغان جاۋابىدا غەربىي رايوندىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا ھازىرچە ئىمكانىيىتى يوق ئىكەنلىكىنى، يەنى چامى كەلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى.

1871-يىلى 22-مايدىكى كېڭەشمىدە بولسا، ئىلى رايونىدا مانجۇ ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەشنىڭ ھاجىتى يوق، دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ، ھەربىي يۈرۈش ئارقىلىق ئىلى ئۆلكىسى سۇلتانلىقىنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرىنى بېسىۋېلىش ۋەزىپىسى گېنېرال كولپاكوۋسكىيغا تاپشۇرۇلدى. ھۇجۇم تەييارلىقىغا جىددىي تۇتۇش قىلغان كولپاكوۋسكىي تۆۋەندىكى مەزمۇندا «چاقىرىقنامە» تەييارلاپ، ئۇيغۇر تىلىدا باستۇرۇپ ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق غۇلجا شەھىرىگە ئەۋەتىپ، تارقىتىشقا باشلىدى. چاقىرىقتا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«ئىلىدىكى بارلىق خەلقلەر!

سىلەر چىنغا قارشى باش كۆتىرىش بىلەن بىزنىڭ دۆلەت چېگارىمىزدا بىر مۇنچە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇردىڭلار. ئاراڭلاردىكى بۇلاڭچىلار بىزنىڭ تەۋەلىكىمىزگە ئۆتۈپ خەلقىمىزنى قاخشاتتى. بىزنىڭ پۇخرالىرىمىزدىن بەزى بۇزۇقلار سىلەر تەرەپكە قېچىپ ئۆتكىنىدە ئىلى سۇلتانى ئۇلارنى ھىمايىسىگە ئالدى.

مەن 7 يىلدىن بېرى پادىشا ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا سادىق بولۇپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا دوستلۇقنى ۋە تىنچلىقنى ھىمايە قىلىپ كەلدىم. سىلەرنىڭ سۇلتانىڭلار بولسا، قاچقۇنلارنى ئەۋەتىپ بېرىشكە، چېگارا تەرتىۋىنى ساقلاشقا قولاق سالمىدى. بىز ئاخىر دوۋۇندىن ئۆتۈپ، قارشىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. بىز ھامان ئىلى پۇخرالىرىغا ئازاپ سېلىپ كەلگەن سۇلتاننى ۋە ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرىنى قەتئىي جازالاش ئۈچۈن پادىشا ئالىيلىرىنىڭ جاۋاپلىرىنى كۈتمەكتىمىز .

ئىلى پۇخرالىرى! بىزنىڭ قۇدرەتلىك قوشۇنىمىز پەقەتلا سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا قانلىق قىلىچىنى ئوينىتقان ئەرباپلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلىشقا قارىتىلىدۇ. بىز تېچ پۇخرالارنىڭ خاتىرجەم ياشىشىغا كاپالەتلىك قىلىمىز، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىگە دەخىل يەتكۈزمەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن سىلەرنى بىزنى قوللاپ، ياردەم بېرىشكە چاقىرىمىز.

ئەلا سۇلتان تار-مار قىلىنىشى بىلەن ھەر بىر ئايماقلارنىڭ ئۆرپى-ئادىتىگە، دىنىي ۋە مىللىي بايراملىرىنى ئۆتكۈزۈشىگە تولۇق ئەركىنلىك بېرىمىز. خەلقنى باشقۇرۇش ئەدلىيە، سايلام ئارقىلىق بولىدۇ.

ئىلى ھاكىمىيىتىنىڭ قول ئاستىدا بېزىلىۋاتقان شىۋە-سولان، مانجۇ-خىتايلار، قالماق-تۇڭگانلار! سىلەر ئۆزەڭلارنى ئېزىپ خورلاۋاتقان ئىلى سۇلتانىغا قارشى قوزغىلاڭلار. سىلەرگە ئازاتلىق ئېلىپ كەلگۈچى ئەسكەرلىرىمىزگە يار-يۆلەك بولۇڭلار.

ئىلىدا ياشاۋاتقان بارلىق پۇخرالار، سىلەر مىللىتىڭلاردىن قەتئىي نەزەر، بىزنىڭ دوستىمىزا!

يەتتىسۇ ۋىلايىتى ھەربىي گۇبېرناتورى ۋە قوماندانى گېنېرال-مايور-كولپاكوۋسكىي، 1871-يىل 6-ئىيۇن.

(مەزكۇر ماتېرىئال باش ئارخىۋ سېپ فوندىدىن ئېلىندى).

دەرۋەقە، 1871-يىلى ئىيۇندا چار روسسىيانىڭ يەتتىسۇدىكى گېنېرال-گۇبېرناتورى گ. ئا. كولپاكوۋسكىي ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋالدى. شۇنى ئۇنتىماسلىقىمىز كېرەككى، ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى جەنۇبىي ئۇيغۇرستاندىكى سۇلتانلىقلارغا قارىغاندا، ئۈستۈن بولغىنى بىلەن، زامانىۋىي قۇراللار بىلەن قوراللانغان، ياخشى ئۆگىتىلگەن ۋە تولۇق تەمىنلەنگەن روسسىيانىڭ ئارمىيىسىگە تەڭ كېلەلمەيتتى. شۇسەۋەپتىن رۇس ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭلەردە سۇلتاننىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، 1871-يىلى ئىيۇندا روسسىيا ئىمپېرىيىسى ئىلى ئۆلكىسىنى تولۇق بېسىۋالدى. ئىلى سۇلتانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ بارلىق غەزىنىسىنى، ھەربىي قۇرال ياراقلىرىنى ۋە دۆلەت تامغىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن 1871-يىلى ئاۋغۇستتا سۇلتان ئەلاخاننى ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن قوشۇپ، روسسىيا تەۋەسىدىكى يەتتىسۇنىڭ مەركىزى ۋېرنىي ھازىرقى ئالمۇتا شەھىرىگە سۈرگۈن قىلدى. رۇسلار ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، «ئۆلكەمنىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك «ئۇرۇش چىقىمىنى تۆلەڭلار!» دەپ ئىلى خەلقىنى 50000 سوم پۇل ئۇندۇرىۋالدى!

گېنېرال كولپاكوۋسكىي ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن پادىشا ھۆكۈمىتىگە يوللىغان دوكلادىدا:

«ئىلى سۇلتانىنى غۇلىتىپ، كۈچىيىشكە باشلىغان سۇلتانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى يوقاتتۇق. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئىسيانچى تۇڭگانلارغا قارشى بىمالال كۈرەش ژۈرگۈزۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردۇق» دېيىلگەن.

گېنېرال كولپاكوۋسكىي مەركەزگە يوللىغان يەنە بىر دوكلادىدا «تەبىي بايلىقى جەھەتتىن تۈركىستاندا ھېچ قانداق يەرنى ئىلى ۋادىسى بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. سودا مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىنمۇ غۇلجا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك. چۈنكى غۇلجا پۈتكۈل خىتاي چېگارىسى بويىچە مەركىزىي نۇقتا بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئۇ ھۆكۈمەت غەزىنىسىگىمۇ، سودىگەرلەرگىمۇ چەكسىز بايلىق ئاتا قىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئىلى ۋادىسى ستراتېگىيە جەھەتتىنمۇ

ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ يېجىنغا بارىدىغان قېدىمىي كاراۋان يولى. بىز قەشقەرىيە بىلەن جۇڭغارىيانى تۇتاشتۇرىدىغان مۇزارت داۋانىنىمۇ ئىشغال قىلدۇق... بىزنىڭ قوشۇنىمىز ئىلى قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش بىلەن بىللە خەلقنى زۇلۇم-زوراۋانلىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈنمۇ بۇ رايونغا كىردى» دېدۇ (باش ئارخىۋ س پ ب فوندىدىن ئېلىندى).

رۇسلار ئىلى ئۆلكىسىنى 10 ژىل تۇتۇپ تۇرغاندىن كېيىن، 1881-ژىلى 24-فېۋرالدا كېلىشىلگەن «سانكت-پېتېربۇرگ شەرتنامىسى» بويىچە مانجۇ خاندانلىقىغا قايتۇرۇپ بەردى. بىراق، شەرتنامە بويىچە، سۇلتانلىق يېرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى 500 كم2 زېمىننى روسسىيا كېسىۋالدى. ئىلىنى ئېلىپ بەرگەن خىزمىتى ئۈچۈن مانجۇ خاندانلىقىدىن 9 مىللىون سەر كۈمۈچ پۇل تۆلىتىۋالدى. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىلى ئۆلكىسى قايتۇرۇپ بېرىلدى. بۇ ئۆلكىدىكى ئىسيانچى ئۇيغۇرلار يەنە قايتىدىن مانجۇ-خىتايلارنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا قالدى.

تارىخچى ۋەتەندىشىمىز ئىبراھىم نىيازىي «تارىختىن قىسقىچە بايانلار» ناملىق كىتاۋىدا موشۇ ۋاقىەلەر توغرىلىق تۆۋەندىكى مەلۇماتنى بېرىدۇ:

«چىن ھۆكۈمىتى 1878-ژىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، شەرقىي تۈركستاننى ئۆز ىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، قولدىن كەتكەن ئىلى ۋىلايىتىنىمۇ قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن رۇنخۇ زىنفۇنى ۋەكىل قىلىپ روسسىيانىڭ پايتەختى پېتېربۇرگقا ئەۋەتىدۇ. ئۇ سۆھبەت جەريانىدا روسسىيانىڭ تەلەپلىرىگە كۆپىرەك يول قويۇپ، دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى بىكار قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا 1880-ژىلى زىڭ جىزمىنى ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئۇزۇلۇپ قالغان سۆھبەتنى داۋاملاشتۇرۇپ، 1881-ژىلى 24-فېۋرال كۈنى ئاتالمىش «ئىلى شەرتنامىسىنى» ئىمزالايدۇ. مەزكۇر شەرتنامىدا مۇنداق ماددىلار بار ئىدى:

1. قورغاس دەرياسى پاسىل قىلىنىپ، دەريانىڭ غەربىدىكى رايونلار روسسىياگە كېسىپ بېرىلىدۇ. تېكەسنىڭ غەربىدىكى جايلار بولسا، چىننىڭ ئىلكىدە قالىدۇ.

2. چىن ھۆكۈمىتى روسسىيانىڭ تۇرپان، سۈجۇ شەھەرلىرىدە ئەلچى تۇرغۇزۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ.

3. چىن ھۆكۈمىتى روسسىيا سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭ ۋە سۈجۇلاردا ئەركىن سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ.

4. شىنجاڭ تەۋەسىدە سودا قىلغان روسسىيا سودىگەرلىرىدىن باج ئېلىنمايدۇ.

5. چىن ھۆكۈمىتى روسسىياگە 9 مىللىون سەر كۈمۈچ پۇل ئۇرۇش چىقىمى تۆلەيدۇ.

6. ئىلىنىڭ يەرلىك خەلقى روسسىياگە بېرىپ-كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

مانا موشۇ شەرتلەر ئاساسىدا 1881-ژىلى ئىلى ۋىلايىتى چىنغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. بىراق، مانجۇ ەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنىڭ رەھىمسىز ئۆچ ئېلىشى تۈپەيلى بۇ ئۆلكىدە ناھايىتى كۆپ كۆز ياش تۆكۈلدى ۋە بېگۇنا قانلار ئاقتى. موشۇ زۇلۇم تۈپەيلى 1884—1881-ژىللاردا ئىلى ۋىلايىتىدىن 70000 جان ئۇيغۇرلار روسسىيا تەۋەسىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى».

2§. ئىلى سۇلتانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۈنلەردە بولسۇن، يامان كۈنلەردە بولسۇن ئەدەبىيات، سەنئەتسىز ياشىغان ئەمەس. ئىلى ئىنقىلاۋى ۋە ئىلى سۇلتانلىقى دەۋرىدىمۇ، بىر گۇرۇھ ئەدىپلەر بىلەن سەنئەتكارلار يېتىشىپ چىققان ۋە ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. مىسال تېرىقىسىدە شۇ ئەدىپلەردىن بىر-ئىككىسىنى تونۇشتۇتۇپ ئۆتىمىز.

موللا بىلال (نازىمىي) (1825-1900)

موللا بىلال موللا يۇسۇپ ئوغلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى، شۇنىڭ بىلەن بىللە 1864-ژىلى ئىلىدا قوزغالغان مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشنىڭ قاتناشقۇچىسى. ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇردىدا موشۇ سۇلتانلىقنىڭ باش كاتىۋى بولغان.

موللا بىلال 1900-1825 ژىللاردا ياشىغان ۋە ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ غۇلجا شەھىرىدە توغۇلۇپ، «بەيتۇللاھ» مەدرىسىدە ئوقۇپ، بىلىم ئالغان. ئۇ ياش ۋاقتىدىن باشلاپ گۈزەل ئەدەبىياتقا قىزىقىپ، شېئرىيەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. دەسلەپ، سۆيگۈ-مۇھەببەت ماۋزۇسىدىكى لىرىك شېئرلارنى يازغان. تۇرمۇشتىكى سەلبىي ھادىسىلەرنى تەنقىت قىلىدىغان ھەجۋىي شېئرلارنىمۇ يېزىپ ژۈرگەن.

كېيىنىرەك خەلق ئىچىدىن چىققان رېئال قەھرىمانلارنى

پروتوتىپ قىلغان «نازۇگۇم»، «چاگموزا يۇسۇپخان» كەبى داستانلارنى يازغان. ئاخىرىدا 1864-1866 ژىللىرى ئىلىدا بولۇپ ئۆتكەن مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «غازات دەر مۈلكى چىن» ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئېپىك داستاننى يازغان.

موللا بىلال ئەسەرلىرىنىڭ تىلى راۋان، ھېسسىياتى چوڭقۇر، مەزمۇنى مول، ھەر جەھەتتىن خەلققە يېقىن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ غەزەللىرى بىلەن بېيىتلىرى كەڭ خەلق ئىچىگە تارقىلىپ كەتكەن. ۋەتەنپەرۋەر شائىر 1882-1881 ژىللاردىكى چوڭ كۆچ-كۆچ دەۋرىدە ئۆز يۇرتىدا قېلىشنى خالىغان ئىدى. كېيىن ئىلىنى ئۆتكۈزۈۋالغان مانجۇ-خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋەھشىيانە زۇلۇملىرىنى كۆرگەندىن كېيىن ئىلاجىسىز ئەھۋالدا يەركەنت تەۋەسىگە كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى ژىللىرىنى ياركەنتتە ئۆتكۈزۈپ، 1900-ژىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

سېيىت مۇھەممەت (قاشىي) (1905-1820)

سېيىت مۇھەممەت ھېيىت مۇھەممەت ئوغلى (قاشىي) 1820-ژىلى ئىلى ۋىلايىتى قاش يېزىسىدا تۇغۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ «قاشىي» دېگەن تەخەللۇسنى ئالغان. ئۇ باشلانغۇچ بىلىمنى ئۆزىنىڭ يېزىسىدىكى مەكتەپتە، ژۇقۇرى بىلىمنى غۇلجا شەھىرىدىكى «بەيتۇللاھ» مەدرىسىدە ئالغان. باشقا شائىرلارغا ئوخشاش سېيىت مۇھەممەتمۇ ياش ۋاقتىدا گۈزەل ئەدەبىياتقا قىزىقىپ، ئىشقى-مۇھەببەت ماۋزۇسىدىكى لىرىك شېئىرلارنى يېزىپ ژۈرگەن. كېيىنرەك چوڭ ئىجتىمائىي ۋاقىئەلەرگە بېغىشلانغان «شەرھى شىكەستە» ناملىق ئېپىك داستاننى يېزىپ چىققان. شائىرنىڭ بايانىغا قارىغاندا، بۇ داستاننى يېشى 60-تىن ئاشقاندىن كېيىن (تەخمىنەن 1882-ژىلى) يازغانلىقى مەلۇم. شائىر بۇ داستاندا 1864-ژىلى ئىلىدىن باشلانغان مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر قىسمەتلەرنى چوڭقۇر بېچىنىش ھېسسىياتى بىلەن ھەم ئېپىك، ھەم لىرىك شەكىلدە بايان قىلىپ بەرگەن. تەسۋىرلەنگەن ۋاقىئەلەرنىڭ مۇھىملىقى، ئىشلىتىلگەن بەدئىي ۋاستىلەرنىڭ مۇكەممەللىكى ئەسىر، تىلىنىڭ پاساھەتلىكىگە قارىغاندا ئاۋتورنىڭ ژۇقۇرى ماھارەتلىك، قەلىمى پىشىپ يېتىلگەن ئەدىپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

شائىرت 1882-1881-ژىللاردىكى چوڭ كۆچ-كۆچ دەۋرىدە ئۆز يۇرتداشلىرى بىلەن بىللە روسسىيا تەۋەسىگە كۆچۈپ چىقىپ، چېلەك دەرياسىنىڭ ياقىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى ژىللىرىنى موشۇ يۇرتتا ئۆتكۈزگەن. ھازىر موشۇ يېزىنىڭ نامى «بدىسىيىت» دەپ ئاتىلىدۇ. يېزىدىكى مەدەنىيەت ئۆيىنىڭ ئالدىدا شائىرنىڭ خاتىرىسىگە ئورنىتىلغان مونۇمېنت ھەيكەلمۇ بار.

26-باپ
ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىقىشى

پېتىربۇرگ شەرتنامىسىنىڭ بىر ماددىسىدا: «ئىلىنىڭ يەرلىك خەلقى روسسىياگە بېرىپ-كېلىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ» دەپ بەلگۈلەنگەن ئىدى. موشۇ بەلگۈلىمىگە ئاساسەن ئىلى ۋىلايىتى مانجۇ خانىغا قايتۇرۇپ بېرىلگەن ۋاقىتتا، مانجۇلارنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورققان ئىسسيانچى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر قىسىم تۇڭگانلار ئىلاجىسىز ئەھۋالدا ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن، ئۆزلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا يۇرتىنى تاشلاپ، روسسىيا تەۋەسىگە (ئىلىغا خوشنا بولغان يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە) كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولۇشتۇ.

ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈشى 1881-ژىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدىن باشلىنىپ، 1883-ژىلى مارتتا تامام بولدى. بىرىنچى دولقۇندە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار، قىش ئەتىگەن باشلىنىپ كەتكەنلىكتىن، تولىمۇ ئېغىر جاپا-مەشەقەتلەرنى باشتىن كەچۈردى. بولۇپمۇ كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان كەمبەغەللەر بەكمۇ قىينالدى. ئۇلار ئۆز يۇرتىدا قالاي دېسە مانجۇلارنىڭ قىرغىن قىلىشىدىن قورقىدۇ، روسسىيا تەۋەسىگە كۆچۈپ كېتەي دېسە، ھەتتا ئات-ئۇلاقلىرىمۇ يوق. موشۇنداق ئەھۋالدا قالغان بېچارە ئۇيغۇرلار ئوزۇق-تۈلۈگىنى ئۆزلىرى كۆتىرىپ، بالىلىرىنى يېتىلەپ، ھەتتا پىيادە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان!

چار روسسىيا ھۆكۈمىتى بۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلارغا ئىلى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى بويىدىكى يەتتىسۇ رايونىنى ماكان قىلىپ ياشاشقا بەلگۈلەپ بەردى. ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار يېڭى جېگارا

غالجاتتىن تارتىپ، ئالمۇتىغىچە بولغان ئارىلىقتا تارقىلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار ئالدى بىلەن دېخانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان سۇلۇق يەرلەرنى تاللاپ ئورۇنلاشتى. بىر تەرەپتىن دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆي-جاي سېلىپ، باغ-ۋارانلارنى بىنا قىلىپ، يېڭى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى بەرپا قىلىشتى. ئۇلار ئېگىلىك يارىتىپ، دېخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلىگەنىنىڭ سىرتىدا شەھەرلەردىكى رۇس، قازاق ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى تولۇق تەمىنلىدى. تاغ ئېچىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان قازاقلار بىلەن ۋارىنى يوقتا ئالماشتۇرۇپ، سودا-سېتىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، جەمىيەتتە پاراۋەنلىك، ئابادانلىق مەنزىرىسىنى بەرپا قىلدى. چار روسسىيا ھۆكۈمىتى يېڭىدىن پەيدا بولغان ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە مەمۇرىي رايونلارغا ۋە بولۇسلارغا بۆلدى. بۇ بولۇسلار تۆۋەندىكىچە:

1. پېتېربۇرگ شەرتنامىسى بويىچە ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ يېرىدىن چار روسسىيا كېسىۋالغان قىسمى بىر رايون ھېساپلىنىپ، «كەتمەن بولسۇن» دەپ ئاتالدى (بۇ بولۇسلۇقتىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرى XVIII ئەسىردە شەرقىي تۈركىستاندىن ئىلى ۋادىسىغا پالانغان، ئۇيغۇرلا بىنا قىلغان يۇرتلار ئىدى).

2. ئىلى ۋىلايىتىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قورغاس دەرياسى بىلەن ئۆسەك دەرياسى ئارىلىقىدىكى بوش يەرلەرگە ئورۇنلاشتى. بۇ تەۋەدە بىر قانچى يېڭى ئۇيغۇر يۇرتلىرى بىنا قىلىندى. بولۇسلۇقنىڭ مەركىزى «ياركەنت شەھىرى» بولۇپ، ئۇ 1882-ژىلى بىنا قىلىنغان.

3. كۆچمەنلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى ئالتاغ بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىلىقىدىكى بوش يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ يېڭى بىنا قىلىنغان يۇرتلارنىڭ مەركىزى ئاقسۇ يېزىسى بولۇپ، بۇ يۇرتلار «ئاقسۇ بولۇسلۇغى» دەپ ئاتالدى.

4. ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەرنىڭ بىر قىسمى چېلەك دەرياسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىكى بوش يەرلەرگە ئورۇنلىشىپ، «مالىۋاي بولۇسى» دەپ ئاتالدى.

5. ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى چېلەك دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بوش يەرلەرگە ئورۇنلىشىپ، «قورام بولۇسى» دەپ ئاتالدى.

6. ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى چېلەك بىلەن ئالمۇتا ئارىلىقىدىكى سۇ بويىرىغا ئورۇنلىشىپ، ئۇلار «قاراسۇ بولۇسى» دەپ ئاتالدى.

كېيىنىرەك چار پادىشانىڭ ئەمرى بىلەن موشۇ ئۇيغۇرلاردىن يۈزلىگەن ئائىلەر تۈركمەنستاننىڭ بەيرەمئەلى ئەتراپىغا كۆچىرىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ھازىرمۇ شۇ يەرلەردە ياشىماقتا. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، شۇ قېتىم ئىلى ۋىلايىتىدىن يەتتىسۇغا جەمى 9752 ئائىلە، 45373 جان ئۇيغۇرلار كۆچۈپ چىققان (بۇلاردىن 24628سى ئەر، 20745سى ئايال). بۇلاردىن باشقا ئۇيغۇرلارغا ئەگىشىپ، يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققان قازاق ۋە تۇڭگان كۆچمەنلىرىمۇ بولغان. قازاقلار تەخمىنەن 5000 ئائىلە، 20000 جان، تۇڭگانلار بولسا 1147 ئائىلە، 4682 جان ئىدى. بۇ تۇڭگانلار ياركەنت، چارىن، ئالمۇتا، بىشكېك، توخماق قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ ئورۇنلاشقان. شۇنىڭدا قىلىپ، ئىلى ۋىلايىتىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر، قازاق ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 70000 جان بولغان.

بۇ كۆچمەنلەر دەسلەپ كەلگەندە چۆل-جەزىرە، ئايدالاغا كېلىپ، گەمىلەرنى كولاپ، كەپە ياساپ، شۇ يەرلەردە ياشاشقا مەجبۇر بولۇشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەتتىسۇنىڭ يېرى ئىلىنىڭ يېرىگە قارىغاندا ئۈنۈمسىز بولغانلىقتىن، كۆچمەنلەر ناھايىتى ئېغىر جاپا-مەشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. پەقەت 1886-ژىلغا كەلگەندە ئاندىن تام ئۆيلەرگە ئىگە بولۇپ، ئوزتا ھال ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغان. بۇ كۆچمەنچى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ كېيىنكى تەغدىرىمۇ ئانچە ياخشى بولمىدى. ئۇلار دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىجتىمائىي بايلىق يارىتىپ، جەمىيەتنى گۈللەندۈرگەن، ھەر ژىلى باج تۆلەپ، دۆلەت غەزنىسىنى بېيىتىپ بەرگەن بولسىمۇ، يەنىلا روسسىيا ھۆكۈمىتىنىڭ قىرغىنچىلىق ۋە رېپرېسسىيالىرىدىن نېرى بولالمىدى. مەسىلەن، 1916-ژىلى بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى كېتىۋاتقان مەزگىلدە چار پادىشاسى نىكولاي يەتتىسۇدىكى 19 ياشتىن 43 ياشقىچە بولغان ئەركەكلەرنى «لاشمانلىققا» (ھەربىي ئىشچى) ئېلىش توغرىلىق پەرمان چىقاردى. يەتتىسۇدا ياشاۋاتقا ئۇيغۇر-قازاقلار پادىشانىڭ بۇ پەرمانىغا نارازىلىق بىلدۈرگەنلىگى ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەملەر قاماققا ئېلىنىپ، رۇس-كازاك ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ تارىختا «لاشمان پاجىەسى» دەپ يېزىلدى.

1918-ژىلى ماي ئېيىدا مۇراۋيېۋ قوماندانلىقىدىكى رۇس ئەسكەرلىرى ئالمۇتىدىن چونجىغا بارغىچە بولغان ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى تۈگەل ئارىلاپ، بىگۇنا ئۇيغۇر دېخانلىرىنى قىرغىن قىلدى. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، موشۇ قىرغىندا 20 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇرلار ناھەق ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1931–1933-يىللاردا بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتى سۈنئىي پەيدا قىلغان ئاچارچىلىق ئاقىۋىتىدە يەرلىك قازاق ۋە ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئاچلىقتىن قىرىلىپ كەتتى. موشۇ ئاچارچىلىق مەزگىلىدە ئاچلىقتىن ئۆلگەن قازاقلارنىڭ سانى 3 مىللىون دەپ ئېنىقلىماقتا. ئاچتىن ئۆلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېنىق سانىنى ھېچ كىم بىلمەيدۇ.

1937–1938-يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان سەياسىي ھەرىكەتكىلەردە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر زىيالىلىرى بىلەن كادرلىرى، ھەتتا ئاددىي دېخانلار «خەلىق دۈشمىنى» دېگەن تۆھمەت بىلەن قولغا ئېلىنىپ، ناھەق ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى! بۇلارنىڭمۇ ئېنىق سانىنى ھېچ كىم بىلمەيدۇ.

1941–1945-يىللاردىكى سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشى دەۋرىدە 18 ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان ئەرلەر ئارمىيا سېپىگە چاقىرتىلىپ، ئەڭ كەسكىن ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ئەۋەتىلدى. ئارقا سەپتە قالغان ئەرلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى ھەربىي ئىشچىلىققا ئېلىنىپ، شاختىلاردا، تۆمۈر يوللاردا ۋە ھەربىي زاۋودلاردا ئاددىي ئىشچى بولۇپ ئىشلىدى. موشۇ ئۇرۇش مەيدانىغا ئەۋەتىلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ئۇرۇش مەيدانلىرىدىن قايتىپ كەلمىدى.

قىسقىسى، روسسىيا تەۋسىگە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرى 122 يىلدىن بېرى ئۈزلۈكسىز تۈردە روسسىيا ئىمپېرىياسىنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ كەلمەكتە!

ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتىسۇدىن تۈركمەنىستاننىڭ مۇرغاپ ۋادىسىغا كۆچىرىلىشى

چار روسسىيا ئىمپېرىياسى ئوتتۇرا ئازىيانىڭ مەنبۇت رايونلىرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن 1884-يىلى يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ، تۈركمەنىستاننىمۇ بېسىۋالدى. پادىشا ئالېكساندر تۈركمەنىستاننىڭ مۇرغاپ ۋادىسى مېۋە ھەم پاختا ئۆستۈرۈشكە قولايلىق جاي ىكەنلىگىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 1887-يىلى مەخسۇس پەرمان چىقىرىپ: «مۇرغاپ ۋادىسىدىكى ئەڭ مۇنبەت زېمىنلار پادىشا ئائىلىسىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى»، دەپ ئېلان قىلىندى. بىراق، بۇ ئەتراپتىكى تۈركمەن ۋە باشقا مىللەتلەر كۆچمەن ھايات كەچۈرىدىغان چارۋىچى مىللەتلەر بولغانلىقتىن، دەريادىن سۇ چىقىرىپ، دېخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك قىلىش ئۇلارنىڭ قولىدىن كەلمەتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىش قولىدىن كېلىدىغان ھەم ئەمگەكچان، ھەم ۋۇگاچ ئادەملەرنى ئىزدەپ تېپىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. موشۇ ۋەزىپە بىلەن 1889-يىلى باھاردا پادىشا ئائىلىسىنىڭ ئېگىلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىمى پودپولكوۋنىك لۇتسوۋ قازاقستاننىڭ ۋېرنىي شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. ئاندىن ۋېرنىيدىكى يەتتىسۇ ھەربىي شتابىنىڭ 2 خادىمىنى ھەمرا قىلىپ، چېلەك يېزىسىغا كېلىشتى. بۇ چاغدا چېلەكتىكى ئۇيغۇرلار ئىلى ئۆلكىسىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققىنىغا ئاران 7-8 يىل بولغان، يېڭى يەرلەرگە ياخشى ئۆگىنىپ كېتەلمىگەن ئېدى. پادىشا ئەمەلدارلىرى ئۇيغۇرلارنى يىغىپ، يىغىن ئاچتى. بۇ دېخانلارنى مۇرغاپ ۋادىسىغا بېرىپ، پادىشا ئائىلىسىنىڭ ئېگىدارچىلىغىدىكى يەرلەردە ئىشچى بولۇپ ئىشلەشكە دەۋەت قىلىشتى. ئۇلار ئەلۋەتتە: «مۇرغاپنىڭ تەبىي شارائىتى چېلەكنىڭ شارائىتىدىن ياخشى، سىلەر پادىشا ئائىلىسىنىڭ دېخانچىلىق ئىشچىلىرى بولۇپ ئىشلەيسىلەر. پادىشا سىلەرگە ئۆي-جاي سېلىشقا ئۆلچۈك يەر كېسىپ بېرىدۇ ھەم ياردەم پۇل بېرىدۇ. دېخانچىلىق قىلىشقا قاتناشقۇچىلار ئۈچۈن 5 دېسىياتىنىدىن يەر بېرىدۇ، پادىشانىڭ يېرىدە ئىشلىگەن ئەمگەكچىلار ئۈچۈن ئايلىق ئىش ھەققى ئالىسىلەر. قىسقىسى، بىز سىلەرنى جەننەتكە تەكلىپ قىلىۋاتىمىز» دەپ تەشۋىق قىلدى. پادىشا خادىمىنىڭ بۇ تەشۋىقاتىغا ئىشەنگەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تۈركمەنىستانغا كۆچۈپ بېرىشقا رازى بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ، يۇرت ئاقساقاللىرى زېمىندىن بىلەن ئىمرەمزى سايتوۋلارنىڭ باشچىلىغىدىكى 272 ئائىلە ئۇيغۇرلار قىشچە تەييارلىق قىلىپ، 1890-يىلى ئاپرېل ئېيىنىڭ بېشىدا ئۇزاق سەپەرگە ئاتلىنىشتى. ئۇلار كۆدە-كەپىسىنى هارۋۇلارغا سېلىپ، قېرى-چۆرىلەر ئات-ئۇلاقتا، ياشىراقلىرى پىيادە مېڭىپ، چۆل-باياۋانلارنى بېسىپ، تاغ-داۋانلاردىن ئېشىپ 6 ئاي بولدى دېگەندە ئاران سەمەرقەنت شەھىرىگە يېتىپ بېرىشتى. ئۇزاققا سوزۇلغان تولىمۇ جاپالىق يول ئازاۋىدا ئاغرىق-سىلاق، قېرى-چۆرىلەر ئۆلۈپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يولدا قېلىشتى. تىرىك قالغان ئۇيغۇرلارنى پويىزدقا ئولتارغۇزۇپ، «بەيرەمئەلى» ستانسىياسىگە ئېلىپ بېرىشتى. يول ئازاۋىدا ھالىدىن كەتكەن كۆچمەنلەر يەنە پىيادە يول بېسىپ، ئاخىرقى مەنزىل مۇرغاپ ۋادىسىغا يېتىپ كېلىشتى. بېرىپ قارىسا، 6 ئاينىڭ ئالدىدا ۋەدە قىلىنغان «جەننەتتەك ماكانمۇ» يوق، باش-پانا بولغىدەك ئۆيىمۇ يوق، ھەتتا ئىچىدىغان سۇمۇ يوق، يازنىڭ ئاپتىۋىدا كۆيۈپ سارغىيىپ كەتكەن ئاي دالا، قاقاس چۆللۈك. ئەتراپقا قارىسا، قاچاندۇ-بىر چاغلاردا ئادەملەر ياشىغانلىغىدىن دېرەك بېرىدىغان قىدىمىي خارابىلىقلارنىڭ ئىزى كۆرۈنۈپ تۇرغان... بېچارە كۆچمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ئالدانغانلىغىنى شۇ چاغدا بىراقلا بىلدى. بىراق، ئامال قانچە. تەغدىرگە تەن بېرىپ، شۇ يەرنى ماكان قىلىپ ياشاشقا توغرا كەلدى. ئۇلار ئالدى بىلەن گەمە كولاپ، ئوتۇن يىغىپ، قىشتىن ئامان چىقىۋېلىشنىڭ غېمىنى قىلىشتى. قىش بويى مۇرغاپ دەرياسىدىن بېلىق تۇتۇپ، چاتقالىقتىن ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يەپ، قىشتىن ئاران چىقىۋېلىشتى.

1891-يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ بىر چەتتىن مۇرغاپ دەرياسى ئېقىنىدا «سۇلتانبەگ»، «ھىندىقۇش» دېگەن توسمىلارنى ياساپ، چۆل ۋادىغا سۇ چىقىرىپ، دېخانچىلىق قىلىشقا، ئاشلىق، كۆكتات ۋە پاختا ئۆستۈرۈشكا

باشلىدى. يىللار ئۆتكەنسىرى تېرىلغۇ يەرلىرى كېڭەيدى. ئاشلىق ئىتىزلىرىنى، پاختىزارلىق مەيدانلارنى، مېۋىزارلىق باغلارنى بىنا قىلىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى تەمىنلاپلا قالماستىن، پادىشا ئائىلىسىگە ھەر يىلى 1000 تونىنلاپ پاختا، 100 تونىنلاپ مېۋىلەرنى ئەۋەتىپ بېرىپ تۇرۇشتى. رۇس غوجايىنلار كۆچمەنلەرگە ۋەدە قىلىنغاندىن ئاز بەر بولۇپ بەردى. شۇ يەردىن چىققان مەھسۇلاتنىڭ تەڭ يېرىمىنى دېگىدەك يەنە غوجايىنلار ئىلىۋالاتتى.

كۆچمەن ئۇيغۇرلار موشۇ يوسۇندا كۆپ يىللار تىرىشىپ، ئەمگەك قىلغاندىن كېيىن ئىلگەركى ئادەمسىز ۋادىنىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى، ئاۋات يۇرتلارنى بىنا قىلىشتى. بۇ يۇرتلارغا: مەمەيۇزى، ئاقتام، داردامتۇ، توققۇزتارا، قەشقەر مەلىسى دېگەندەك نامىلارنى قويۇشتى. بۇ نامىلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئىلىدا قالغان ئەسلى يۇرتلىرىنىڭ قۇتلۇق ناملىرى ئىدى...

سوۋېت ھۆكۈمىتى ئورنىغاندىن كېيىن مۇرغاپ ۋادىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارمۇ يەتتىسۇدا ياشىغان ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىغا ئوخشاشلا ئېغىر پاجىئەلەرنى باشتىن كەچۈرۈشتى. مەسىلەن: 1918-يىلى پادىشا ئەسكەرلىرى «بولشېۋىكلەرنى ياقلىدى» دېگەن تۆھمەت بىلەن 14 نەپەر ئۇيغۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. بولشېۋىكلەر بولسا، «باي كۇلاك» دېگەن تۆھمەت بىلەن 8 ئۇيغۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى!..

1930-1929-يىللاردىكى كوللېكتىپلاشتۇرۇش دەۋرىدە بۇ ئۇيغۇرلار ئۇملىشىپ، «مولوتوۋ»، «باۋمان» نامىدىكى ولخوزلارنى قۇرۇپ، دۆلەت تاپشۇرمىلىرىنى بولجۇتماي ئورۇنلىغان ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، 1937-يىلدىكى ستالىنچە رېپرېسسىيالەر ۋاقتىدا، ئەندىگىنە خەت-ساۋاتلىق بولغان، كوممۇنىست ياكى كومسومول بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى «خەلق دۈشمىنى» دېگەن تۆھمەت بىلەن قولغا ئېلىنىپ، ئۆلتۈرۈۋېتىلدى...

ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشى باشلانغاندىن كېيىن مۇرغاپ ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلاردىن 150 نەپەر جەڭچى مەيدانغا ئاتلانغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن 53 كىشى مەيداندىن قايتىپ كەلمىدى. قىسقىسى، تۈركمەنىستان ئۇيغۇرلىرى سوۋېت ھۆكۈمىتى دەۋرىدە باشقا يۇرتلاردىكى ئۇيغۇرلار باشتىن كەچۈرگەن ئېغىر قىسمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى باشتىن كەچۈرۈشتى!

بۇ قېرىنداشلىرىمىز يەتتىسۇدىن تۈركمەنىستانغا كۆچۈپ بارغىنىغا بۇ يىل 114 يىل بولدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھازىر تۈركمەنىستاندىكى بەيرەمئەلى، تۈركمەنقەلئە ۋە ئاشخاباد شەھەرلىرىدە ياشىماقتا. ھازىر بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 10000دىن ئاشىدۇ. سوۋېت ھۆكۈمىتى دەۋرىدە بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىن ئاتاقلىق ئالىملار، ئاگرونوملار، پېداگوگلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار ۋەتەندىن يىراق مۇرغاپ ۋادىسىدا «يالغۇز ئارال» بولۇپ ياشاپ كەلمەكتە. شۇنداق بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئانا تىلى، مىللىي مەدەنىيىتى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە باشقا ئۇيغۇرلۇق خىسلەتلىرىنى يوقاتماي، ساقلاپ كەلمەكتە.

XX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازادلىق كۈرەشلەر

27-باب
1912-يىلدىكى قۇمۇل-تۇرپان قوزغىلىڭى
§1. تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى مىللىي-ئازادلىق قوزغىلاڭ

تۆمۈر خەلپە (1913—1891)

قۇمۇل ۋىلايىتى ئۇيغۇرىستاننىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان تاغلىق رايون بولۇپ، «شىڭ شىڭشا» ئارقىلىق خىتاي دۆلىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

1911-يىلى خىتايدا يۈز بەرگەن «شىنخەي ئىنقىلابى» مانجۇلارنىڭ III ئەسىر داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، «جۇڭخۇا مىنگو» دەپ ئاتالغان خىتاي دۆلىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بىراق، «شىڭخەي» ئىنقىلابىدىن خەنزۇلارغا ئوخشاش ئېرىشكەن مۇسۇلمان مىللەتلەرگە ھېچ قانداق نەپ تەگمىدى. ئۇيغۇرىستاندىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئورنىغا خەنزۇ ئەمەلدارلىرى كەلدى، خالاس. مىللىي زۇلۇم ئاۋالقىدەكلا ساقلىنىپ قالىۋەردى. خىتاينىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىشنى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن قولايلىق پەيت دەپ بىلگەن قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى مىللىي-ئازادلىق قوزغىلاڭ كۆتەردى، بۇ قوزغىلاڭغا قوراي يېزىسىنىڭ تۇرغۇنى تۆمۈر خەلپە دېگەن كىشى يېتەكچىلىك قىلغان ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن «تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى» دېيمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانى مۇنداق بولغان: شۇ يىلى ئۇيغۇرستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى مىللىي-ئازادلىق قوزغىلاڭ باشلانغان ئىدى. ئۈرۈمچىدىكى جياڭ جۇن يەن داخۋا ئىلى ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆز تەۋەسىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭى نەزەربەگكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. نەزەربەگ بولسا، ئۆز تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىن 300 كىشىلىك ئاتلىق ئوترياد تەشكىل قىلىپ، ئۇلارنى قوراللاندۇرۇپ، ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىدۇ. موشۇ ئوترياتنىڭ تەركىبىدە: تۆمۈر خەلپە، ئامانقۇل، جامال، سالمان قاتارلىق دىنني ساۋاتى بار ۋىژدانلىق ياشلار بار ئىدى. ئۇلار ئەسكەرلىككە ئېلىنغان يۇرتداشلىرى ئىچىدە: «كاپىرلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن سوقۇش قىلىپ ئۆلگەندىن كۆرە، مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن جەڭ قىلىپ ئۆلەيلى!» دەپ تەشۋىق ماڭدۇرىدۇ. بۇ ياشلار لودۇڭ دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئىسيان كۆتىرىپ، ئۆزلىرىنى ھايداپ كېلىۋاتقان مانجۇ-خىتاي ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭمۇ قوراللىرىنى ئېلىپ، قۇمۇل تاغلىرىغا چىقىپ كېتىدۇ. شۇ يەردە ياشايدىغان خەلق بىلەن بىرلىشىپ، ئۆز سەپلىرىنى كەڭەيتىپ، زالىملارغا قارشى مىللىي-ئازادلىق كۈرەشنى باشلاۋېتىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قۇمۇل دېخانلىرى تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىلىگە قوشۇلۇۋېرىدۇ. ئۇلار يەرلىك ئەمەلدارلارنى يوقىتىپ، تاغلىق رايونى ئازات قىلىپ، ئۆز ئالدىغا كىچىك ھاكىمىيەت قۇرۇۋالىدۇ. يەن داخۋا بىلەن قۇمۇل ۋاڭى بۇ قوزغىلاڭچىلارنىيوقىتىش ئۈچۈن ئارقا-ئارقىدىن بىر قانچە قېتىم جازالىغۇچى ئەسكەرلەرنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، قوزغىلاڭچىلار ئەپلىك تاغ شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى تار-مار قىلىپ، قوراللىرىنى تارتىۋالىدۇ. كۈندىن-كۈنگە كۈچى زورىيىپ، سانى كۆپىيىۋاتقان قوزغىلاڭچىلار تۆمۈر خەلپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇتۇقلۇق ھەرىكەت قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قۇمۇل شەھرىدىن باشقا ھەممە يۇرتلارنى ئازات قىلىدۇ.

موشۇ ئارىلىقتا ئىلىدا ۋە ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن قارشىلىق ھەرىكەتلەرنىڭ كۈچى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى باش مۇپەتتىش يەن داخۋا ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت ئۈستىگە كېلىدۇ. ياڭ زېڭشىن بىلەن قۇمۇل ۋاڭى نازاربەگ ھەربىي كۈچ ئىشلىتىپ، ئالداش ئۇسۇلى بىلەن تۆمۈر خەلپىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئىنقىلاپ ئوتىنى ئۆچەرمەكچى بولىدۇ.

موشۇ مەخسەتتە، ياڭ زېڭشىن 1913-يىلى يازدا لى شۇفۇ ئىسىملىك تۇڭگان ئوفىسېرىنى ئەلچى قىلىپ، قۇمۇل رايونىغا ئەۋەتىدۇ. لى شۇفۇ ئورغۇنلىغان سوغا-سالاملارنى ئېلىپ، ياڭ زېڭشىننىڭ ياخشى-خوپ بولۇش توغرىسىدىكى خېتىنى ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلار رايونىغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ تۆمۈر خەلپە بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆزى ئېلىپ كەلگەن سوغاتلارنى، ياڭ زېڭشىننىڭ مەكتۇبىنى تاپشۇرىدۇ.

تۆمۈر خەلپە دىنىي ئېتىقاتى كۈچلۈك بەش ۋاقىت نامازنى تەرك قىلمايدىغان تەقۋادار ئادەم ئىدى. ئەلچى لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ موشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ھەر كۈنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ناماز ئوقۇپ، قۇرئان تۇتۇپ قەسەم بېرىش ئارقىلىق ئاخىر تۆمۈر خەلپىنى ئىشەندۈرىدۇ. ئۈرۈمچىگە بېرىپ، ياڭ زېڭشىن بىلەن يارىشىپ قېلىشقا ماقۇل كەلتۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر خەلپە ئازغىنا ئەسكىرى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ياڭ زېڭشىن بىلەن كۆرۈشىدۇ.

ياڭ زېڭشىن ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان ئاخۇنلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتمۈشتىكى گۇناھلىرىنى سۈرۈشتە قىلمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولۇپ، ئۆلكىنى بىرلىكتە باشقۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ.

ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئارا يارىشىپ، ئىناق بولۇشقاندىن كېيىن ياڭ زېڭشىن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تۆمۈر خەلپىنى ئۈرۈمچى لومەنچېڭدىكى 3-ئاتلىق ئېسكادرونغا قوماندىر قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلىدۇ. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن 1913-يىلى 9-ئاينىڭ 5-كۈنى ياڭ زېڭشىن ۋەدىسىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنى چاقىرتىپ كېلىپ، تۇيۇقسىز قاماققا ئالىدۇ ۋە 6-سېنتيابىر كۈنى ئۇنى تۈرمىدە يوشۇرۇن ئۆلتۈرگۈزىدۇ. شۇ كۈنى تۆمۈر خەلپىنى ئەگىشىپ ئۈرۈمچىگە كەلگەن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىمۇ قورالسىزلاندۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، 1912-يىلى قۇمۇلدىن باشلانغان مىللىي-ئازادلىق ھەرىكەت تۇڭگان لى شۇفۇ بىلەن خىتاي ياڭ زېڭشىڭنىڭ ئالدامچىلىغا ئارقىسىدا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

1912-يىلى قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى مىللىي-ئازادلىق كۈرەش باشلانغاندىن كېيىن موشۇ كۈرەشنىڭ ئىلھامى بىلەن تۇرپان خەلقىمۇ مۆھىدىن دېگەن باشچىلىقىدا مىللىي-ئازادلىق كۈرەشكە كۆتىرىلدى. ئۇلار قۇمۇل ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۆز ئارا ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىشقا تىرىشقان ئىدى. قوزغىلاڭ باشلانغاندىن كېيىن تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىدىن ھەربىي ياردەم سورىدى. ئۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن شىنجاڭغا يېڭىدىن كەلگەن ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ماڭغۇزدى. يەنە بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭچىلار بىلەن يارىشىشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلۋەتتە، ئۇ جىق ياخشىلىقلارنى ۋەدە قىلغان ئىدى. نەتىجىدە، مۆھىدىنمۇ تۆمۈر خەلپىگە ئوخشاش ياڭ زېڭشىننىڭ

ھېيلىسىگە ئالدىنىپ، يارىشىشقا ماقۇل بولدى. مۆھىدىنىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىر باتالىون (يىگىغا) ئۆزگەرتىلىپ، ئۇرۇمچىگە كەلتۈرۈلدى. مۆھىدىن بولسا، يىڭ جاڭ (باتالىون كوماندىرى) بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ ژىلى 9-ئاينىڭ 5-كۈنى ئۇمۇ تۆمۈر خەلپىگە ئوخشاش ئالداپ قولغا ئېلىنىپ، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى.

شۇنداق قىلىپ، 1992-ژىلى قۇمۇل، تۇرپانلاردا كۆتىرىلگەن مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭلار دۈشمەنىنىڭ ھېيلىسى بىلەن باستۇرۇپ تاشلاندى.

§2. XX ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىگىدە ئۇيغۇرستاندىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى

XX ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ، ئۇيغۇرستاندا يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى باشلاندى. بۇ ھەرىكەتنىڭ ۋەكىللىرى ئىلىم-پەنگە زۇرۇش قىلىش ئارقىلىق مىللەتنى ئويغىتىپ، مىللىي-ئازاتلىققا ئېرىشتۈرگىلى بولىدۇ دەپ ئىشىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كونىچە ئوقۇش، ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تاشلاپ، زامانىۋىي پەننىي بىلىملەرنى ئوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇئۇسۇل بولسا، ئەينى زاماندا «ئۇسۇلىي جەدىت» دەپ ئاتالغان ئېدى. مانا شۇ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ يول باشلىغۇچىلىرىنىڭ بىرسى ئابدۇقادىر ئابدۇۋارىس ئوغلى ئەزىزىي بولغان ئېدى.

ئابدۇقادىر داموللام ئەزىزىي (1924—1862)

بۇ كىشى 1862-ژىلى قەشقەرىيەدىكى داڭلىق ئاتۇش يۇرتىنىڭ مەھشەد كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ باشلانغۇچ بىلىمنى ئاتۇشتىكى مەدرىسىدە، ژۇقۇرى بىلىمنى قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىسىدە» ئالغان. ياش ۋاقتىدىن ئىلىمگە ئامراق بولغان بۇ كىشى شۇ زامانىنىڭ ژىرىك مەدەنىيەت مەركىزى ھېساپلانغان بۇخارا شەھىرىگە بېرىپ، دىنىي ۋە پەننىي بىلىملەرنى ئۆگەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەرەپ، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. ئاندىن كېيىن شۇ زاماندىكى دۇنيانىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش مەخسىتىدە: ھىجاز، مەدىنە، مىسىر، ستامبۇل، قازان، ئۇفا، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە سەياھەتتە بولۇپ، 1920-ژىلى ئۆز ۋەتىنى ئۇيغۇرستاننىڭ قەشقەر شەھىرىگە قايتىپ كەلگەن. ئابدۇقادىر ئەزىزىي شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىنى باشقا مۇسۇلمان ئەللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتىمۇ ئارقىدا قالغانلىغىنى چۈشەنگەن. ئۇ خەلقىمىزگە مۇراجەت قىلىپ:

«بۇ زامان-ئىنتىباھ ۋە ئاگاھلىق زاماندۇر. غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەستۇر. ئىلىم مەرىپەت دەۋرىدۇر. جاھالەت ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەستۇر. سەي ۋە غەيرەت ۋاقتىدۇر. سۇسلۇق ۋە بىكارچىلىق ۋاقتى ئەمەستۇر»-دېگەن ئېدى. ئۇ قەشقەرىيەدە زامانىۋىي، پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا زامانىۋەي بىلىم بەرگەن. كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تاشلاپ، زامانىۋىي مائارىپنى يولغا قويغان. دەرىسلىك كىتاپلار يوق بولسا، ئۇ كىتاپلارنى ئۆزى تۈزۈپ چىققان. شۇنداق قىلىپ، يېڭى مائارىپنىڭ ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىنى سېلىپ بەرگەن. بۇ كىشى ئەر-ژىگىتلەرنىلا ئەمەس، قىزلارنىمۇ ئوقۇشقا جەلىپ قىلغان. ئۆسمۈر ياشلارنىلا ئەمەس، چوڭلارنىمۇ ئوقۇشقا جەلىپ قىلغان. شۇنداق قىلىپ، قاراڭغۇ جاھالەت قاپلىغان ئۇيغۇرستاندا ئىلىم-مەرىپەت چىرىغىنى ياققۇچىلارنىڭ بىرسى بولغان ئېدى. بىراق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئويغىنىپ كېتىشىنى خالىمىغان مۇستەملىكچىلەر ئۆز ئېچىمىزدىكى ئەكسىيەتچى بايلار بىلەن جاھىل مولىلار بۇ كىشىنىڭ ئارقىسىدىن سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرغان. شۇنداق قىلىپ، ئابدۇقادىر داموللام 1924-ژىلى رامزان ئېيىدا، ئۆزىنىڭ ئۆيىدە ئەخمەت مەزىن دېگەن ياللانما قاتىلنىڭ قولى بىلەن قەست قىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

كېيىنكى ژىللاردا ۋەتەندىشىمىز ئابدۇرېھىم سابىتىنىڭ «ئىلىم ئۆلمەيدۇ، ئالىم ئۆلمەيدۇ» ناملىق كىتاۋىنىڭ 15-بېتىدە بايان قىلىنىشىچە، شۇ زاماندا قەشقەردە تۇرغان سوۋېت كونسۇلىنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن قەشقەرنىڭ ۋالىسى جۇ دوتەي ئابدۇجادىر داموللامنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئەخمەت مەزىن ئىسىملىق بىر خائىنى سېتىۋېلىپ، شۇنىڭ قولى بىلەن ئابدۇقادىر دامولامنى ئۆلتۈرگۈزگەن ئېكەن.

1937_1931 ژىللاردىكى مىللىي-ئازاتلىق كۆرەش ۋە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»

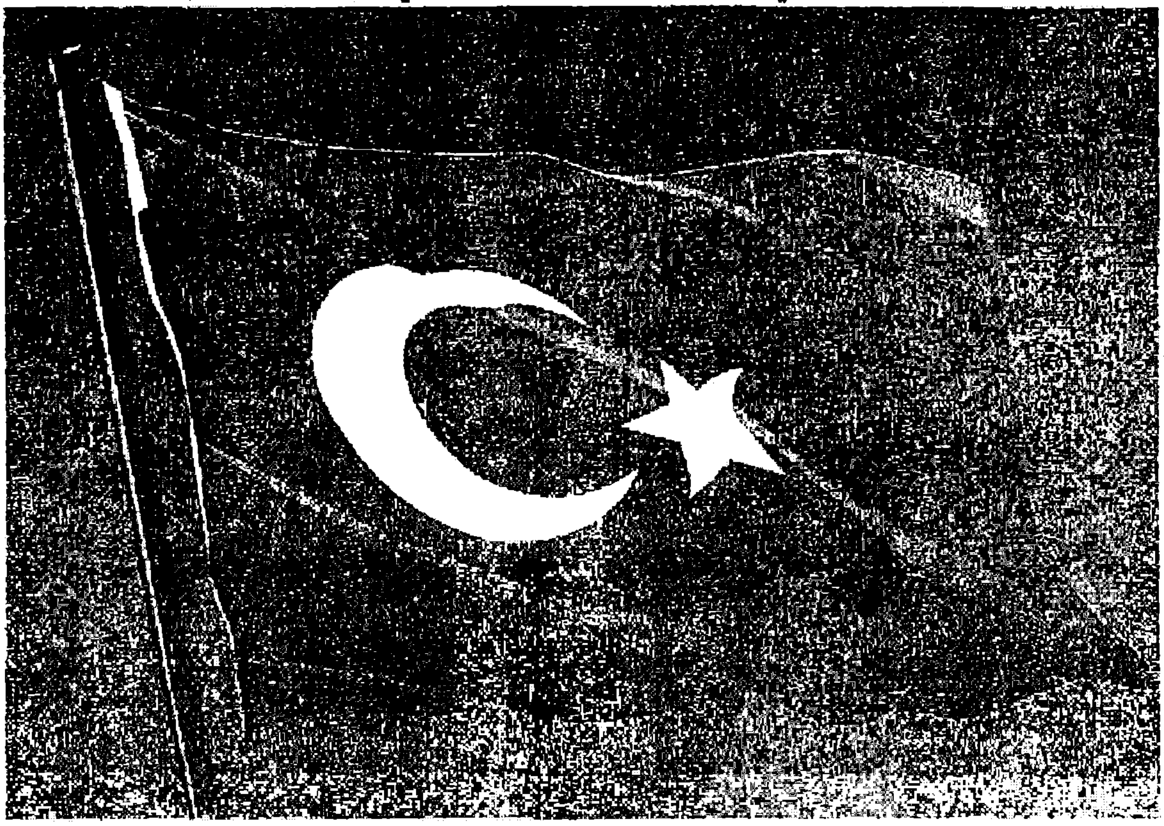

غوجىنىياز هاجى (1938_1889)

خۇددى شۇ يىللاردا ئۆلكە جياڭجۇنى ياڭ زېڭشىننىڭ بۇيرىقى بىلەن غۇلجا شەھىرىدە ئېچىلغان پەننىي بىلىم بېرىدىغان مەكتەپلەرمۇ يېپىلىپ، ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى مەسئۇت ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندىلەر تۇتقۇن قىلىنغان ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئىدى.

دېمەك. بىزنىڭ خەلقىمىزنى نادان قالدۇرۇش سەياسىتى خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ تۈپ-سەياسىتى بولغان ۋە ھازىرمۇ شۇنداق بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

قوماندان
مۇھەممەتئىمىن بۇغرا

باش ۋەكىل
سابىت داموللا

قوماندان
تۆمۈر ئېلى (سىلىك)

گېنېرال
مۇھەممەت مۇھىتى

پولكوۋنىك
ئەمەت مەخسۇم

پولكوۋنىك
ھەمدەمبەگ

گېنېرال
ما جوڭيىڭ

گېنېرال
شىڭ شىسەي

§1. مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىش سەۋەپلىرى

دۇنيادا سەۋەپسىز ھېچ بىر ۋاقىە يۈز بەرمەيدۇ. ئۇيغۇرىستاندا 1937-1931-يىللاردا بولۇپ ئۆتكەن مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ پارتلىشىغىمۇ بىر قانچە ئامىللار سەۋەپ بولغان. ئاساسىي سەۋەپ يەنىلا خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ ھەددىدىن-تاشقىرى مىللىي زۇلۇمى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ زۇلۇمغا قارشى غەزەپ-نەپرىتىنىڭ قايناپ تاشقانلىغى بولدى. موشۇ سەۋەپ ئارقىسىدا ئۇيغۇرىستاننىڭ ھەممە يېرىدە قۇراللىق قوزغىلاڭنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلمەكتە ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ ئالدى بىلەن شەرقىتىكى قۇمۇل ۋىلايىتىدىن باشلاندى. بۇ قوزغىلاڭدا قۇمۇلدا يۈز بەرگەن تۆۋەندىكى ۋاقىەلەر سەۋەپ بولدى.

مانجۇ خانى چەنلۇڭ 1759-1758 يىللىرى ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىشتا ئۆزىگە سادىق خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر بەگلىرىگە ھەر قايسى يۇرتلارنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن ئىدى. قۇمۇل ۋىلايىتى بولسا، ئۇيغۇر ئىمىن ۋاڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئىدى. 1928-يىلى ئۆلكىنىڭ دۇدىسى مەنسىۋىگە كەلگەن جىن شۇرېن ئۆلكىدە ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قۇمۇلدىكى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئەۋلادى نەزەرنىڭ ۋاڭلىق ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلىدى. قۇمۇل ۋىلايىتىنى ئۈچ مەمۇرىي رايونغا بۆلۈپ، ئۆزى تەيىنلىگەن خىتاي ئەمەلدارلىرى ئارقىلىق ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. ئۇ يەنە خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكىتىنى باستۇرۇش مەخسىتىدە مۇھىم جايلارغا ھەربىي قىسىملارنى تۇرغۇزدى. بۇ ئەمەلدارلار بىلەن ئەسكەرلەر قۇمۇل خەلقى ئۈستىدە ئۆزلىرى بىلگەنچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، خەلقنى خالىغىنىچە ئەزدى، خورلىدى، مال-مۈلكىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. يەرلىك خەلقنىڭ مىللىي ۋە دىنىي ھېسلىرىنى خورلاپ، ئۇلارنى ئاياق-ئاستى قىلدى. ئۇلاردا ھېچ قانداق قانۇن-تۈزۈم يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە جىن شۇرېن بۇرۇن قۇمۇل ۋاڭىغا تەۋە بولغان يەرلەرنى تارتىۋېلىپ، يەرسىز دېخانلارغا تەخسىم قىلىپ بەردى، بىراق بۇ دېخانلاردىن ئۆتۈپ كەتكەن ئىككى يىلنىڭ غەللە-پارىغىنى قوشۇپ تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ دېخانلار كۆتۈرەلمەيدىغان ئېغىر يۈك ئىدى. غەللىنى ۋاقتىدا بېرەلمىگەنلەرنى ئۇرۇپ-سوقۇپ يامۇللارغا سولىدى. بۇ ئاز بولغاندەك، جىن شۇرېن ئىچكى خىتاينىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدىن 80 ئائىلە خىتايلارنى قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ، دېخانلارنىڭ ئەڭ ياخشى يەرلىرىنى ئۇلارغا ئېلىپ بەردى. بۇ 80 ئائىلە خىتايلارنى بىر يىلغىچە بېقىشنى يەرلىك ئۇيغۇرلارغا يۈكلىدى. موشۇنداق زۇلۇملار دەستىدىن جېنىدىن جاق تويغان كەمبەغەل دېخانلار بۇ زۇلۇملاردىن قۇتۇلۇش يوللىرىنى ئىزدەشكە باشلىدى. شۇنداق بىر شارائىتتا شۇپۇلدىكى خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىغى جاڭ گوخۇا شۇ يەردىكى ئابدۇللا دېگەن كىشىنىڭ گۈلخان ئىسىملىك چىرايلىق قىزىنى ئۆزىگە خوتۇنلۇققا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي، دىنىي ھېسلىرىنى خورلايدىغان يولسىز تەلەپ يدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى بۇ تەلەپنى رەت قىلدى. جاڭ گوخۇا بولسا:- قىزىڭنى ياخشىلىقچە بەرمىسەڭ، زورلاپ ئالىمەن! – دەپ پوپۇزا قىلدى. بۇ ۋاقىە خەلقنىڭ غەزىۋىنى قوزغىدى. قوزغىلاڭ كۆتىرىلىشكە تەييارلىنىپ يۈرگەن ئابدۇنىياز مىراپ، سالى دورغا، ئابدۇللا ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر مەسلىھەتلىشىپ، موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، «توي قىلىمىز» دەپ جاڭ گوخۇانى ئالداپ كەلتۈرۈپ ئۆجۈقتۇرۇۋېتىشنى، ئەسكەرلىرىنىڭ قۇراللىرىنى تارتىۋېلىپ، شۇ قۇراللار بىلەن قوزغىلاڭ باشلاشنى قارار قىلىشتى. جاڭ گوخۇانىڭ ئادەملىرىگە: «بىز گۈلخاننى جاڭ گوخۇاغا بېرىدىغان بولدۇق، ئۆزى كېلىپ توي مەراسىمغا قاتنىشىپ، نېكادىن ئۆتسۇن» – دەپ خەۋەر بېرىشتى. بەلگۈلەنگەن كۈنى جاڭ گوخۇا 33 نەپەر قۇراللىق ئەسكىرىنى باشلاپ شۇپۇغا يېتىپ كەلدى. مەراسىم باشلىنىپ، ھاراق-شارالار ئىچىلگەندىن كېيىن نېكا ئوقىتىمىز دەپ جاڭ گوخۇانى ھۇجرە ئۆيىگە باشلاپ كىرىشتى. بۇ ئۆيدە قىزچە ياساندۇرۇپ قويۇلغان ئىمىن ئىسىملىك قاۋۇل يىگىت (گۈلخانىنىڭ ئاشىغى) جاڭ گوخۇانى قۇچاقلىغان بولۇپ، بىقىنىغا پىچاق سىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇ ئارىدا تالادىكى يىگىتلەر 33 نەپەر چېرىكنىڭ ھەممىسىنى ئۆجۈقتۇرۇپ، قۇرال-ياراقلىرىنى قولغا چۈشىرىدۇ. شۇ كۈنى كېچىسى ئابدۇنىيازنىڭ ياردىمى بىلەن چېگارىنىساقلاۋاتقان 70تىن ئارتۇق چېرىكلەر يوقىتىلىپ، 77 دانە قۇرال قولغا چۈشىرىلىدۇ. موشۇ قۇراللار بىلەن قۇراللانغان خەلق قوزغىلىپ كېتىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان باشقا يۇرتلاردىكى ئۇيغۇرلارمۇ كەينى-كەينىدىن قوزغىلىپ، ئۆز يېرىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن بېسقۇنچى چېرىكلىرىنى يوقىتىشقا كىرىشىدۇ. قۇمۇلنىڭ 12 تاغ ژىغىسىدىكى خەلقلەرمۇ قىلىچ-نەيزە، تاياق-توقماقلار بىلەن قۇراللىنىپ ئۆز يېرىدىكى خىتاي چېرىكلىرىنى يوقىتىشقا باشلايدۇ. بۇ ۋاقىە تارىختا 1931-يىلى 3-ئاينىڭ 11-كۈنىدىكى «قۇمۇل قوزغىلىڭى» دەپ ئاتالدى.

§2. قۇمۇل ۋە تۇرپان ۋىلايەتلىرىنىڭ ئازات قىلىنىشى

1931-يىلى 5-ئاينىڭ 19-كۈنى قۇمۇللۇق سالى دورغا 50-40 كىشىلىك كىچىك ئوترىيادىنى باشلاپ، قۇمۇل شەن يامۇلىغا (ناھىيەلىك مەمۇرىي مەھكىمىگە) تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بېسىپ كىرىپ، خىتاي ئەمەلدارلىرى

بىلەن ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇ يەردىكى قورال-ياراقلارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. غەنىيمەت ئېلىنغان قوراللار بىلەن قوراللانغان قوزغىلاڭچىلار ناھىيە بازىرىنى ئىگەللەپ، ئۆز كونتروللۇقىدا ئالىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەتراپتىكى يېزا ئادەملىرى كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىدۇ. بۇ ۋاقىەدىن خەۋەر تاپقان ئۆلكە دۇدۇسى جىڭ شۇرېن قوراللىق ئەسكەرلەرنى ئەۋەتىپ ناھىيە مەركىزىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ. ھەربىي كۈچى ئاجىز بولغان قوزغىلاڭچىلار دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمىگەنلىكتىن، ئامالسىز تاققا قاراپ چېكىنىدۇ. شۇ ئارىدا غوجىنىياز ھاجى ئۆزىنىڭ پالۋانلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەنلەرنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىتىدۇ. (غوجىنىياز ھاجى ئەسلى قۇمۇللۇق بولۇپ، 1912-يىلدىكى تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭغا قاتناشقان. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن دۈشمەنىڭ سۈيىقەست قىلىشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، بۆرتالا ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. سوۋېت ئارمىيىسىگە خىزمەت قىلىپ، ھەربىي ئىلىملەرنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە ناھايىتى مەرگەن سەردار ئىدى). غوجىنىيازدىن قورقۇپ كەتكەن خىتاي ئەسكەرلىرى شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ مۆكۈنۈۋالىدۇ. قوزغىلاڭچىلار شەھەر سېپىلىنى دەرھال ئالالمىغان بولسىمۇ، قۇمۇلنىڭ ھەر قايسى يۇرتلىرىدىكى خەلق قوزغىلىپ، خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، ئۆزلىرىنى-ئۆزلىرى ئازات قىلىشقا باشلايدۇ. بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلىغان جىڭ شۇرېن قوزغىلاڭچىلارنى ئۇزۇل-كېسىل يوقىتىپ، قولدىن كەتكەن يۇرتلارنى قايتۇرۇۋېلىش مەقسىتىدە، قۇمۇل دىيارىغا زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان كۈچلۈك قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىدۇ. غوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، دۈشمەن ئەسكەرلىرىگە ھەر تەرەپتىن زەربىلەرنى بېرىدۇ. بىراق، ئازغىنا كۈچى بىلەن كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، ۋەتەننى تولۇق ئازات قىلىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەنگەن غوجىنىياز ھاجى ئۆزىگە ئىتتىپاقچى ئىزدەش مەقسىتىدە سالى دورغا، ئوسمانباي، يولۋاس قاتارلىق كىشىلەرنى ئەلچى قىلىپ، خىتاينىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدە تۇرۇۋاتقان تۇڭگان گېنېرالى ما جۇڭيىڭنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. ما جۇڭيىڭنى ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ دىن قېرىنداش ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىگە ياردەم بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ما جۇڭيىڭ كۆرۈنۈشتە بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلغىنى بولىدۇ. ئۆزىنىڭ ئىچىدە بولسا، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نۇرغۇن قورال-ياراق ۋە بايلىق توپلاشنى مەخسەت قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1932-يىلىنىڭ باھارىدا گېنېرال ما جۇڭيىڭ 200دەك قوراللىق ئەسكىرىنى ئېلىپ، قۇمۇل دىيارىغا يېتىپ كېلىدۇ. ما جۇڭيىڭ غوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن «ئىككى تەرەپ بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ» جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇش دېگەن پىكىردە بىرلىككە كېلىشىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇل سېپىلىدىكى دۈشمەنلەر تېخىچە سېپىل ئىچىدە تۇرۇۋاتاتتى. كېلىشىم ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن غوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ تۇڭگان ئەسكەرلىرى بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر قۇمۇل شەھىرىنى تولۇق ئازات قىلىدۇ.

ئۆلكىنىڭ ھۆكۈمدارى جىڭ شۇرېن قۇمۇل شەھىرىنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دۇ جىڭگو باشچىلىقىدا بىر بىرگادا ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. بىراق، دۇ جىنگونىڭ ئەسكەرلىرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ تۇساپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، بىر قىسىم ئوق-دورا، قورال-ياراقلىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. دۇ جىڭگو بىرگادىسىنىڭ ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكىنى ئاڭلىغان جىڭ شۇرېن شىڭ شىسەينى باش قوماندان قىلىپ، يەنە بىر بىرگادا ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. شىڭ شىسەي بىرگادىسىنىڭ تەركىبىدە خىتاي، موڭغۇل، شىۋە ۋە ئاقرۇس ئەسكەرلىرى بار ئىدى. لاۋدۇڭ دېگەن يەرگە بېرىپ يېتىپ كەلگەندە قوزغىلاڭچىلار ئالدىنى توساپ زەربە بېرىدۇ. بىراق موشۇ جەڭدە ما جۇڭيىڭنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ يارىدار بولىدۇ. موشۇنى باھانە قىلغان ما جۇڭيىڭ باشتىكى ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۆز يۇرتى گەنسۇغا قايتىپ كېتىدۇ. موشۇنداق شارائىتتا شىڭ شىسەينىڭ ياخشى قوراللانغان ئەسكەرلىرى بىلەن ئېلىشىش پايدىسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن خوجىنىياز ھاجى ئۆز پارتىزانلىرىنى باشلاپ قۇمۇل تاغلىرىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ قۇمۇل تېغىدا تۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، تەرتىپكە سالدى. قۇمۇل تېغىنىڭ ئەپلىك جۇغراپىيىۋى شارائىتى ۋە خەلقنىڭ كۈچلۈك قوللىشىغا تايىنىپ، ئۆزلىرىنى يوقاتماقچى بولۇپ كەلگەن دۈشمەننىڭ ھۇجۇملىرىنى ئارقا-ئارقىدىن چېكىندۈرۈپ تۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن يوشۇرۇن ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، موڭغۇل خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، قورال-ياراق ۋە باشقا ماددىي ياردەملەرنى ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشىدۇ. (بەزى بىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سوۋېت ھۆكۈمىتى 1932-يىلى يازدا ئىسمايىل تايىروۋ بىلەن بۇرھان قاسىموۋنى ئەۋەتىپ، غوجىنىياز ھاجى بىلەن مەخپىي ئالاقە ئورناتقان. ھەتتا موڭغۇلىستانلىق جاڭسىن دورغا ئارقىلىق بىر قىسىم ماددىي ياردەملەرنى بەرگەن ئىكەن. بىراق، كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتى غوجىنىياز ھېجىنى قوللاشتىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ دۈشمىنى جىڭ شۇرېننى قوللاشنى توغرا كۆرگەن!). خۇددى شۇ كۈنلەردە خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەن جىڭ شۇرېن ھەربىي ياردەم سوراپ سوۋېت ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت

قىلغان. نېمە ئۈچۈندۇ غوجىنىيازدىن ئۈمۈت ئۈزگەن سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى ئارقىلىق جىن شۇرېن بىلەن مەخپىي كېلىشىم تۈزگەن. مو كېلىشىمگە مۇۋاپىق سوۋېت ھۆكۈمىتى جىن شۇرېنغا 7 دانە ھەربىي ئايروپىلان ۋە بىر توپ قۇرال-ياراقلارنى سېتىپ بەرگەن. ئايروپىلان ھايدايدىغان ئۇچقۇچىلارنىمۇ قوشۇپ بەرگەن. جىن شۇرېن موشۇ ئايروپىلانلارنى ئەۋەتىپ، غوجىنىياز ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، تاغ شارائىتىدا ئۇلارنىڭ ئانچە رولى بولمىغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار تاغدىن تۈزلەڭگە چۈشۈپ، قۇمۇل ۋىلايىتىنى ئىككىنچى قېتىم دۈشمەنلەردىن ئازات قىلغان.

قۇمۇل ئىنقىلاۋى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، باشقا يۇرتلاردىكى ئېزىلگەن خەلىق ئۇنىڭدىن ئىلھام ئېلىپ، ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭلارنى كۆتىرىشتى. مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش يالقۇنى پۈتۈن ئۆلكىنى قاپلىدى، تۇرپانلىق ۋەتەنپەرۋەر زاتلاردىن ھەمدۇللا ئەلەم، مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى، موسۇل ھاجىم، ئابدۇللا داموللام. سىراجىدىن زۇپەر، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرقاتارلىق كىشىلەر ئاستىرتىن ھەرىكەت قىلدى، قۇمۇل ئىنقىلابچىلىرىغا ماسلىشىپ، ھەرىكەت قىلىپ، تۇرپان ۋىلايىتىنى ئازات قىلىشقا ھازىرلانماقتا ئىدى. 1932 جىن شۇرېن خىتاي، موڭغۇل ۋە رۇس ئەسكەرلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان 800 كىشىلىك زور قوشۇننى توپلاپ، شىڭ شىسەيىنى باش قوماندان قىلىپ، قۇمۇل ئىنقىلابچىلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتتى. غوجىنىياز ھاجى بولسا، مۇنچىلىك كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالماي، قۇمۇل تېغىنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ چېكىندى. ئەڭ ئاخىرقى مەنزىلگە بېرىپ يەتكەندە، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان تاغ چوققىسىدىن ھالقىپ ئۆلۈت، موڭغۇل خەلىق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ تەۋەدە مەلۇم ۋاقىت پانالانغاندىن كېيىن، يەنە قۇمۇل تاغلىرىغا قايتىپ كېلىپ، كۈچ توپلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پۇرسەت كۈتۈپ ياتتى.

غوجىنىياز ھاجىنىڭ قول ئاستىدا ما شىمىن باشچىلىقىدىكى بىر تۇڭگان ئوترىيادى بار ئىدى. ما شىمىننىڭ مەخسىتى مىللىي-ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئەمەس، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىگە بايلىق توپلاشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، غوجىنىياز تاغ ئىچىگە چېكىنگەن پەيتتە ما شىمىن ئۇنىڭدىن ئۈز ئۆرۈپ، باشقا يوللار بىلەن تۈزلەڭگە چۈشتى. ئۇ تۇرپاننىڭ شەرىق تەرىپىدىكى چىقتىم دېگەن يۇرتقا يېتىپ كەلدى. ئۇ غوجىنىياز ھاجىمنىڭ نامىدىن بىر مەكتۇپ يازدۇرۇپ، تۇرپان ئىنقىلابچىلىرىغا ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«تۇرپاندىكى ئىمىنباي، مەھمۇت مۇھىتى ۋە ئىبراھىم دورغىلارغا يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، بىزلەر نۇرغۇن ئەسكەرلەر بىلەن «چىقتىم» دېگەن جايغا يېتىپ كەلدۇق. سىلەرمۇ قوزغىلاڭغا ھازىرلىق قىلىپ تەييار بولۇپ تۇرۇڭلار!» بۇ خەۋەرنى ئالغان تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى تېزدىن ھەرىكەتكە كېلىشتى. قۇمۇل بىلەن ئالاقە قىلىشقا ئوڭاي بولسۇن دەپ، تۇرپاننىڭ شەرىق تەرىپىدىكى پىچان ناھىيەسىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، (ما شىمىن ئەسكەرلىرىنىڭ ماسلىششى بىلەن) پىچەن ناھىيەسىنى دۈشمەنلەردىن ئازات قىلدى. شۇ ئارىدا تۇرپان ئاستانە خەلقى قوزغىلىپ بۇ ژۇتىنىمۇ قولغا ئېلىشتى. موشۇ ئىشلاردىن كېيىن تۇرپاننىڭ يۇرت چوڭلىرىدىن مەخسۇت مۇھىتى باشلىق كىشىلەر: «ئەندى غوجىنىياز ھاجىمنى قارشى ئېلىپ، ئاستانىغا باشلاپ كېلەيلى»-دەپ بارسا، لۈكچۈندە غوجىنىياز ھاجىم يوق بولۇپ چىقىدۇ. ئاز ساندىكى تۇڭگان ئەسكەرلىرىلا بار. بۇ كىشىلەر ئىلاجىسىز ئەھۋالدا ما شىمىننىڭ ئەسكەرلىرىنى ئاستانىغا باشلاپ كېلىشىدۇ.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئاستانە ئەتراپىدىكى لۈكچۈن، قاراغوجا، لەمجىن، مۇرتۇق ۋە باشقا يېزىلاردىن 3000دەك دېخانلار پىدايى بولۇپ كېلىپ، ئىنقىلابچىلار سېپىگە قوشۇلىدۇ. ھەربىي قۇراللىرى ناچار بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ پىداكارلىقى بىلەن جەڭ قىلغان قوزغىلاڭچىلار 1933-يىلى 2-ئايدا تۇرپان ۋىلايىتىنى دۈشمەنلەردىن تولۇق ئازات قىلىشۋالىدۇ. بىر نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا نەچچە يۈزلىگەن مىلتىق، ئوق-دورىلارنى غەنىيمەت ئېلىشىدۇ. تۇرپان ۋىلايىتىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جىن شۇرېن ئەۋەتكەن كۈچلۈك ئەسكەرلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغان ما شىمىن ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا خەۋەر قىلماي تۇرۇپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، قاراشەھەرگە قېچىپ كېتىدۇ.

جىن شۇرېن قولدىن كەتكەن تۇرپاننى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن بەي زىخۇي (جاڭ فىيۇەن) باشچىلىقىدا 12 ماشىنىدا توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان قوشۇننى ئەۋەتكەن ئىدى. تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى ئالدىنى توساپ، قاتتىق زەربە بېرىلگەنلىكتىن، بەي زىخۇي قېچىپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار نۇرغۇن قۇرال-ياراق، ئوق-دورىلارنى غەنىيمەت ئېلىشتى.

جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ خىتاي چېرىكلىرى بىلەنلا ئىنقىلابچىلارغا تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىگىنى چۈشەندى. ئىلى، چۆچەك، ئالتاي تەۋەسىدە ئولتىراقلاشقان ئاق ئورۇسلاردىن، موڭغۇل، شىۋەلەردىن ئەسكەر ئېلىشقا باشلىدى. جەمى 4000 كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ، يېتەرلىك توپ-زەمبىرەك، برونوۋىك ماشىنىلار بىلەن تەمىنلەپ، شىڭ شىسەي باش قوماندان قىلىپ، يەنە قۇمۇلغا ئەۋەتتى. بۇ قشۇن ئەمەلىياتتا ھىمايىسىز تۇرۇۋاتقان قۇمۇل شەھىرىنى ئوڭايلا قايتۇرۇۋالدى. بىراق، شۇ كۈنلەردە كورلا ۋە قاراشەھەر ۋىلايەتلىرىدىمۇ قوزغىلاڭ كۆتىرىلدى ۋە شەھەرنى ئۆز قوللىرىغا ئېلىشتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان جىن شۇرېن شىڭ شىسەيگە بۇيرۇق چۈشىرىپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېلىپ، ئۈرۈمچى شەھىرىنى مۇداپىيە قىلىشنى

بۇيرىدى. كۆچلۈك قوشۇن بىلەن كېلىۋاتقان شىڭ شىسەي يول ئۈستىدىكى پىچان بازىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئىگەللىدى ۋە يەرلىك ئاھالىنى رەھىمسىز قىرغىن قىلدى. پىچان، لەمجىن ۋە لۈكچۈندىن چېكىنگەن ئىنقىلابچىلار تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قاتتىق مۇداپىە تەدبىرلىرىنى كۆرۈشتى. دەسلەپكى ئېلىشىشتىن كېيىن دۈشمەننىڭ كۈچى ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى بايقىغان ئىنقىلابچىلار ۋاقىتلىق تۇرپاننى بوشىتىپ، توقسۇن، قاراشەھەر تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شىڭ شىسەينىڭ ئاق رۇس ئەسكەرلىرى ھىمايىسىز قالغان تۇرپان شەھىرىنى ئوڭايلا ئېلىۋالدى.

موشۇ ئارىدا تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ، قۇمۇل تېغىدا تۇرۇۋاتقان غوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئۆز پارتىزانلىرى بىلەن كېلىپ، ئىنقىلابقا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ ۋەزىيەتنىڭ تەقازاسى ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن غوجىنىياز ھاجىم 1932-يىلى 2-ئاينىڭ ئاخىرىدا قۇمۇل تېغىدىكى بازىسىنى ساقلاش ئۈچۈن ئازغىنا ئادىمىنى قالدۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، سالى دورغا، قۇربان دورغا، سوپا ئاخۇنۇم، پازىل ئاخۇنۇم ۋە مەخسۇت مۇھىتلارنىڭ ھەمرالىقىدا ھەربىي يۈرۈشنى باشلاپ، تاغدىن چۈشۈپ، ئالدى بىلەن قۇمۇل شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى، ئاندىن كېيىن غەربكە يۈرۈپ، پىچان، لۈكچۈنلەرنى قايتىدىن ئازات قىلدى، بۇ يۇرتلارنىڭ خەلقى غوجىنىياز ھاجىنى داغدۇغىلىق قارشى ئالدى. نەچچە يۈزلىگەن كىشىلەر پىدايى بولۇپ، ئىنقىلاۋىي ئەسكەرلەر قاتارىغا قوشۇلدى. تۇرپانلىق ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم كېلىپ، غوجىنىياز ھاجىم بىلەن كۆرۈشۈپ، كەلگۈسىدە قىلىدىغان ئىشلار توغرىسىدا مۇزاكىرىلەشتى. شۇ ئارىدا شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ رۇس ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، لۈكچۈن شەھىرىنى قورشاپ، قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. ئۈچ كېچە-كۈندۈز داۋام قىلغان ئۇرۇشتا ئىنقىلاپ يېتەكچىلىرىدىن ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم، مەخسۇت مۇھىتى، رەقىپ قازى قاتارلىق كىشىلەر شېھىت بولۇشتى. ئىنقىلابچىلار قورشاۋنى يېرىپ، چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، غالجىرلاشقان دۈشمەنلەر گۇناسىز شەھەر خەلقىنى ياش-قېرى، ئەر-ئايال دېمەي قىرغىن قىلىشتى، مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالىدى. ئاندىن كېيىن شەھەرگە ئوت قويۇپ، ھەممە نەرسىنى كۆيدۈرۈپ، كۈلگە ئايلاندۇردى. ۋەھشى دۈشمەنلەر شېھىت مەخسۇت مۇھىتىنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، ئۇنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ئاستانىغا ئەكېلىپ، موما ياغاچنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ سازايە قىلىشتى. شۇ ارىدا جېنى تۇمشۇغىغا كېلىپ قالغان جىڭ شۇرېن شىڭ شىسەيگە بۇيرۇق چۈشىرىپ، تېزدىن قايتىپ كېلىپ، ئۈرۈمچىنى قوغداشنى تەلەپ قىلدى. شىڭ شىسەي خەلقتىن بۇلاۋالغان ئولجىلىرىنى ئېلىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئۈرۈمچىگە قاراپ، يولغا چىقتى. تۇرپانغا كەلگەندە، شەھەرنى ئىگەللەپ، ھېسامىدىن زۇپەر، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق ئىنقىلابچىلارنى تۇتۇپ ئەكېلىپ، دەرەقلەرگە باغلاپ قويۇپ، خەلقنىڭ كۆزىچە چېپىپ ئۆلتۈردى، دۈشمەن ئەسكەرلىرى بېسىپ ئۆتكەن يۇرتلارا قانلىق ئىزلار قالدى. دۈشمەنلەر چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن تاغ ئىچىگە يوشۇرۇنغان ئىنقىلابچىلار قايتىپ كېلىپ تۇرپاننى ياڭلىۋاشتىن ئازات قىلىشتى.

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

سىزنى بۇ تېرىخىي ۋاقىەلەردىن تېخىمۇ تولۇقراق خەۋەردار قىلىش مەخسىتىدە، ۋەتەندىشىمىز خېۋىر تۆمۈر يازغان «بالدۇر ئويغانغان ئادەم» ناملىق تارىخىي قىسسىنىڭ بىر نەچچە ئېپىزودلىرىنى ئەينەن كەلتۈردۇم، مەرھەمەت، تونۇشۇپ چىقىڭ:

قوشۇمچە ماتېرىئال

«1932-يىلى 12-ئاينىڭ 27-كۈنى پىچان شەھىرىدە باشقىچە تاڭ ئاتتى. قۇمۇلدىكى غوجىنىياز ھاجى قىسمىدىن بۆلۈنۈپ، قېچىپ كەلگەن تۇڭگان ئوترىيادىنىڭ باشلىقى ماشىمىن ھەر قايسى يۇرتلارغا ئاتچاپتۇتۇپ:

«قۇمۇلدىن غوجىنىياز ھاجىم كەلدى. مۇسۇلمان بولساڭلار قوزغىلىڭلار!» — دەپ خەۋەر تارقاتقۇزدى. ئازاتلىققا تەشنا بولۇپ تۇرغان خەلق: «ئەندى خىتاينىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلىدىكەنمىز!» — دېيىشىپ، خوشال بولۇشتى...

دەرۋەقە، شۇ كېچىسى ماشىمىن بىلەن تۆمۈر بوتۇڭ ئىككىسى 50 نەچچە ئادىمى بىلەن پىچانغا يېتىپ كېلىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلغانمۇ بولدى. ئەسلىدە، ئۇلار غوجىنىياز ھاجى ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ، قارلىق تاققا چېكىنىپ كېتىۋاتقان پەيتتە چوڭ قوشۇندىن بۆلۈنۈپ، تاغ يوللىرى بىلەن پىچانغا كەلگەن تۇڭگان ئوترىيادى ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «بىزنى غوجىنىياز ھاجى ئەۋەتتى»— دەپ تونۇشتۇرۇپ، خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېگە بولۇۋالغان ئىدى...

«پىچانغا غوجىنىياز ھاجى چىقىپتۇ!»—دېگەن خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە قاراغوجا، ئاستانە، تۇرپان، توقسۇنغىچە يەتكەن ئىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئالدى بىلەن ئاستانە خەلقى قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن توقسۇنلۇقلار قوزغىلىپ، توقسۇن شەھەر بازىرىنى ئىگەللىۋالدى. ئاندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار قاراشەھەر، كورلا تەرەپكە قاراپ ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، 1932-يىلىنىڭ ئاخىرى 1933-يىلىنىڭ بېشىدا پىچان، تۇرپان، توقسۇن ناھىيەلىرى بىر تۇتاش ئازات قىلىنىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان جىڭ شۇرېن جازالىغۇچى قوشۇننىڭ قوماندانى

شىڭ شىسەيگە جىددىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئەشۇ ئۈچ ناھىيەدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

ئۇ يەنە ئادەم ئۆلتۈرۈش بىلەن داڭ چىقارغان شۈن فايۇ برىگادىسىنى پىچانغا قاراپ يولغا سالدى. بۇ قوشۇن چاقماق تېزلىكىدە يول مېڭىپ، پىچانغا يېتىپ كېلىپ، ما شىمىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلدى. شۇ ئۇرۇشتا تۆمۈر بوتۇڭ شېھىت بولدى. ما شىمىن قېچىپ دىغايغا بېرىۋالدى. شۈن فايۇ قوشۇنى موشۇ شەھەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، پىچان ناھىيەسىدىكى يەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئۈچ كۈن چاپ-چاپ قىلدى.

«غوجىنىياز ھاجى پىچانغا چىقىپتۇ!» — دەپ ئاڭلىغان توخسۇنلۇقلاردىن 80-70 ئاتلىق ئادەم «غوجىنىياز ئۇترىيادىغا قوشۇلۇمىز» دەپ كېتىپ بارغاندا. ختاي ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قېلىپ، ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى.

دەل شۇ كۈنلەردە تۇرپاندا تۇرۇشلۇق ما لۇيجان ئاستانىدىكى قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئاستانە خەلقى ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ، ئەگەر جازاقوشۇنى كېلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشقا قارار قىلىشتى. پۈتۈن ئاستانە خەلقى ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان جازا قوشۇنىغا قارشى تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

چۈشكە يېقىن بىر ۋاقىتتا ئاتلىق، پىيادە بولۇپ 100گە يېقىن ئادەمدىن تەشكىللەنگەن جازا قوشۇنى، ھەيۋەت بىلەن شەھەرگە كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار كوچىنىڭ بېشىدا تۇرۇپلا 10-20 پاي ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىۋەتكەندىن كېيىن، ئاندى بازار ئىچىگە كىرىپ كەلدى. ئۇلار شەھەرگە تولۇق كىرىپ بولغاندىن كېيىن، شەھەر خەلقى بىردىنلا ھۇجۇم باشلىدى. دۈشمەنلەرنىڭ ئالدى-ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ، بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا نۇرغۇن دۈشمەنلەرنى يەر چىشلەتتى.

بۇ قېتىمقى غەلىبە ئارقىلىق 100دىن ئارتۇق قورالغا ئىگە بولغان قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىنى قايتا قوراللاندۇرۇپ، خېلە كۈچلۈك پارتىزان ئۇترىيادىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇزاققا بارماي، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپى كېڭىيىپ، 1000-2000 ئادەمگە يەتتى.

تۇرپان ئىنقىلاۋىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ھېسامىدىن زوپەر بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلار ئاستانە قوزغىلاڭچىلىرىغا خەت يېزىپ، ئۇلارنى تېزلىكتە تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپاننى ئازات قىلىش جەڭلىرىگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. تۆمۈر جىسا مەزكۇر خەتنى ئىشەنچلىك ئادەمدىن ئاستانىغا ئەۋەتىۋەتتى.

بۇ كېچە تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن تۇرپان، يېڭىشەھەر ئەتراپىغا يېتىپ بېرىش بۇيرىقىنى ئالغان ئاستانە قوزغىلاڭچىلىرى قىشنىڭ سوغلىقىغا قارىماستىن، تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ كېلىشتى. بامداتقا ئەزەن ئاقىرىش بىلەن تەڭ شەھەرگە ھۇجۇم باشلاندى. بۇ شەھەردىكى دۈشمەن بىخىرامان ئۇخلاۋاتقان بولسىمۇ، باغرى، بۆيلۈق، يار، يەمشى، يارغول قاتارلىق مەھەللىلەردىكى خەلق تېخى ئۇخلىمىغان ئىدى. ئۇلار ئۆزلۈكىدىن پىدايىلارنى تەشكىللەپ، توپ-توپ بولۇشۇپ كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلاتتى.

يەمشىلىك 100دىن ئارتۇق ئاتلىق پىدايىلارنى باشلاپ كەلگەن ئابدۇسەممباي سالام بېرىپ، ۋەزىيەت ئېلىش ئۈچۈن قوماندانلىق شتابىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ — ھازىر يېتىپ كەلگىنىمىز 117 ئاتلىق، 8 تال قارا مىلتىق، 1 تال بەردەنگە، 10 قىلىچ بار، قالغانلىرى تاياق-توقماق بىلەن قوراللانغان، كەينىمىزدىن كېلىدىغانلار يەنە بار — دېدى.

شاپتۇللۇقتىكى ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق ۋە شىددەتلىك بولدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قوزغىلاڭچىلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. شۇنداقمۇ قوزغىلاڭچىلار جاننى تىكىپ باتۇرلارچە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلاتتى. ھەر ئىككى تەرەپتە نۇرغۇن ئادەم چىقىمى بولدى.

بۇ ئۇرۇشتا قوزغىلاڭچىلار 200 تالدىن ئارتۇق قورال-ياراق، ئوق-دورا غەنىيمەت ئېلىشتى. توغۇلۇپ ساپان قولۇغۇدىن باشقا نەرسىنى تۇتۇپ كۆرمىگەن دېھقان باللىرى شاپتۇللۇقتىكى ئۇرۇشتا يېتەرلىك قورال-ياراققا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ھەر بىر كىشى ئۆزىنى شىر-يولۋاستەك باتۇر ھېس قىلىشتى. قوزغىلاڭچىلار شاتۇللۇقتىكى جەڭگە ئۇلاپلا تۇرپان، يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. شەھەر ئىچىدىكى ھېسامىدۇن زوپەر، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر باشچىلىقىدىكى كىشىلەر ئاممىنىڭ كۈچلۈك ماسلىشىشى ئارقىسىدا شەھەرنى ئاسانلا ئىگەللىدى. شەھەرنى مۇداپىيە قىلغان دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولدى، ناھايىتى ئاز قىسمىلا قېچىپ كوناشەھەرگە كىرىۋېلىپ، جېنىنى ساقلاپ قالدى. تۇرپان يېڭىشەھەر ئېلىنغاندىن كېيىن، كونا شەھەرنى ئېلىش ۋەزىپىسى كۈن تەرتىپىگە قويۇلدى. ئۇ يەردىكى دۈشمەن ئەسكەرلىرى، خۇددى كۆزگە قادالغان مىقتەك، ھەممە ئادەمنىڭ ئىچىنى پۇشۇراتتى. بۇ مىق ژۇلۇپ تاشلانسا، تۇرپان راۋۇنى تولۇق ئازات قىلىنغان بولاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەمدۇللا ئاخۇنۇم، مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى، ھېسامىدۇن زوپەر، ما شىمىنلاردىن تەركىپ تاپقان ۋاقىتلىق قوماندانلىق شتابى تەشكىل قىلىندى. ھېسامىدۇن زوپەر شەھەرنى مۇداپىيە قىلىش ئىشىغا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر كاتىبات ئىشلىرىغا تەيىنلەندى.

دۈشمەننىڭ چوڭ قىسمى تاڭ ئاتقاندا شەھەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار يېڭىشەھەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا

چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، كونا شەھەردىكى مالۇيجاڭ قوشۇنلىرىغا بېرىپ قوشۇلۇۋالدى. بۇ ئىككى كۈچ بىرلەشكەندىن كېيىن ئەتىسىدىن باشلاپ، قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى «شا!» دېسە، «شا!» دەپ ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغا يېقىنلاپ كېلىۋالدى. قوزغىلاڭچىلار سېپىل ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، دۈشمەن چېرىكلىرى ئۇلارنى كۆزگە ئىلماي:

«زىۋازىلار! مىلتىقلىرىڭلارنى تاپشۇرۇپ، تەسلىم بولۇڭلار!»- دەپ ۋاقىرىشاتتى. ئۇلارنىڭ مۇنداق گەپلىرىگە زەردىسى قايناپ، تىت-تىت بولغان جەڭچىلەر:

«ھېسامدۇن ئاكا، دۈشمەنلەر يامان ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇلار بىلەن بىر ئېلىشىپ باققان بولساق! دەرۋازىنى ئېچىۋېتىپ، راسا بىر تۇتۇشمىغىچە، قوساق كۆپىكىمىز چىقمايدۇ!»-دەپ ۋاقىراشاتتى.

دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇپ، جاجىسىنى بېرىپ قويۇش پەيتى يېتىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەنگەن ھېسامدۇن زوپەر بىر دۇكان ئالدىدىكى كاتىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، كۆپچىلىككە قاراپ سۆز قىلدى:

— قېرىنداشلار پىدائىلار! دۈشمەنلەرگە ئۆزىمىزنى تونۇتۇپ قويۇش پەيتى كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇپ، ئۈچەيلىرىنى چۇگۇپ تاشلىشىمىز كېرەك. سېپىلغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىمىزمۇ؟

— كىرىمىز، كىرىمىز!-يۈزلىگەن پىدائىلار بىر كىشىدەك ۋاقىراپ، ئۇنىڭ خىتابىغا ئاۋاز قوشتى.

دەرۋازا كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. تەخ تۇرغان 200دەك ئادەم تومدىن ئېتىلىپ چىققان سۇدەك، دەرۋازىدىن ئېتىلىپ كىرىپ دۈشمەنگە ئۆزىنى ئۇردى. دۈشمەنلەرمۇ بوش كەلمەي، ئوق-يامغۇرنى ياغدۇردى. بىر مۇنچە پىدائىلارغا ئوق تېگىپ ژىقىلدى، شۇندىمۇ پىدائىلار توختاپ قالماي، دۈشمەن سېپىنى دەسسەپ-چەيلەپ، ئالدىغا كەلگەننى قىلىچ بىلەن چېپىپ ۋەيران قىلىۋەتتى. تالاپەتكە ئۇچرىغان دۈشمەنلەر جېنىنى قاچۇرۇپ، كونا شەھەر سېپىلىغا ئارانلا كىرىۋېلىشتى. جەڭدە شېھىت بولغانلار تەنتەنىلىك ھالدا دەپنە قىلىندى.

غوجىنىياز قىسىملىرىدىن ئايرىلىپ، پىچان، تۇرپانلارغا كەلگەن تۇنگان ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ما شىمىن:

«غوجىنىياز ھاجى كەلدى، قوزغىلاڭچىلار!»-دەپ خەلقنى قوزغاپ قويۇپ، چىڭ كەگەندە خەلقنى بالاغا قويۇپ، ئۆزى يوشۇرۇن ھالدا ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قاراشەھەرگە قېچىپ كەتتى. تېخى ئاخشام كەلگەن ما شىمىننىڭ بۈگۈن ئەتىگەنلىكتە توخسۇن تەرەپكە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىر تەرەپتىن ھەيران بولاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئاچچىقى كېلىپ، غەزەپ بىلەن سۆزلەتتى.

— بۇ قانداق قىلغىنى؟ شەرت-شارائىت پىشىپ يېتىلمىگەن ۋاقىتتا، ئازغىنا ئادەم بىلەن بۇ ياققا كېلىپ، ئۆزىنى «غوجىنىياز ھاجى ئەۋەتتى» دەپ، خەلقنى ئالداپ، پىچان خەلقىنى قوزغاپ قويۇپ، كۈچى يەتمىگەندە قېچىپ دىغايغا بېرىۋالدى. ئۇنىڭ بالاسىغا قالغان پىچان خەلقى ناھەق قىرغىن قىلىندى. بۇنىڭ ئۇۋالى كىمگە؟ مانا ئەندى قاراشەھەرگە قاچىدۇ، بۇ نېمە قىلغىنى؟ ئەتە دۈشمەن كېلىپ، تۇرپاندىمۇ نەچچە مىڭ ئادەمنى قىرىپ تاشلىسا، بۇنىڭ ئۇۋالى كىمگە بولماق؟-ئۇ ئاچچىقىنى بېسىۋالالماي، تىترەپ كەتكەن ئىدى.

— ياق بولمايدۇ. بۇ پاجىئەنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. ھازىرلا توخسۇنغا ئادەم ئەۋەتەيلى، ما شىمىننى قايتۇرۇپ كەلسۇن!

خەتنى يېزىپ توخسۇنغا ئەۋەتىش ئالدىدا مەخسۇت مۇھىتىنىڭ قۇمۇلغا كەتكەنلىكى، ماخمۇت سىجاڭنىڭ قىسىملىرى تۇرپاننىڭ چەت-ياقا يۇرتلىرىدا چېچىلىپ ژۈرگەنلىكى، شىڭ ژىخۇينىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى كەلكۈندەك بېسىپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىلىق خەۋەرلەر يېتىپ كەلدى. بۇ ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن جىددىي ئۆزگىرىشلەر ھەر قانداق كىشىنى گاڭگىرىتىۋېتەتتى.

شائىر ئەھۋالنى ئوڭشاشقا تىرىشىپ، توخسۇنغا خەت يېزىپ ئادەم ماڭدۇردى. يەنە خەت يېزىپ مەخسۇت سىجاڭغىمۇ ئادەم ئەۋەتكەن ئىدى.

— توخسۇندا كەتكەن ئادەمدىن خەۋەر يوق. دىغايغا كەتكەن ئادەممۇ جىم بولۇپ كەتتى. ئەندى قانداق قىلغۇلۇق؟! شائىر تىت-تىت بولۇپ، ئۆيدىن تالاغا چىقاتتى، يەنە قايتىپ كىرەتتى. زادى قانداق قىلغۇلۇق؟ ئۇ تۇرپاننى تاشلاپ نەگە كېتىدۇ. ئۇغۇ جان قاچۇرۇپ كېتەر، تۇرپان خەلقى قانداق قىلىدۇ؟ ئىنقىلابچىلار نېمە ئۈچۈن چېكىنىدۇ؟ خەلققە تايىنىپ، كەلگەن دۈشمەنگە تەرەپ-تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش كېرەك ئىدىغۇ. ما شىمىننىڭ كاساپىتىدىن كۈچلەر چېچىلىپ كەتتى. بۇ ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلغانلىق بولماي نېمە؟!

شائىر شەھەرگە يېقىن بىر ئۆيدە خەت-چەكلەرنى، قول يازمىلارنى ژىغىشتۇرۇپ، چېمودانغا سېلىۋاتاتتى.

— جېنىم بالام. مېنىڭ ژۈرىكىم ئەنسىرەۋاتىدۇ. ئۆزلىرى بىر تەرەپكە كەتكەن بولسا بوپتىكەن-دېدى نىياز خېنىم ئوغلىغا قاراپ.

— ھېچ داقىسى يوق، ئانا! دېدى شائىر تەمكىنلىك بىلەن.

— بۇ خەق قارا قارغىدەك كېلىۋەردى. شۇڭغا قاراپ ئەنسىرىمەنغۇ-دېدى ئانا.

مېنىڭ ھېچ بەرگە كەتكۈم يوق-دېدى شائىر قەتئىي ئاھاڭدا. كېيىن ئۇ ئانىسىنىڭ كۆزىدە پارلىداپ تۇرغان ياشنى كۆرۈپ، تەسەللا بەرمەكچى بولدى:

— مېنىڭ ئۆزلىرىدىن بىر دەممۇ ئايرىلغىم يوق. ئانىلىرىمىز، ئانىلىرىمىزنى ئوت ئىچىدە قالدۇرۇپ، قېچىپ نەگە باراتتۇق؟ بۇ قېتىم ما شىمىنىڭ قاچقانلىقى، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بىزنىڭكىلەرنىڭمۇ چېكىنگەنلىكى پۈتۈنلەي خاتا بولدى. بىز ئۆز شەھىرىمىزنى، ئاتا-ئانىمىزنى قوغدىشىمىز لازىم ئىدى.

نىياز خېنىم ئوغلىنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قايىل بولغاندەك قىلسىمۇ، بەرى بىر قاتتىق ئەنسىرەش ئىچىدە تۇراتتى.

— دۈشمەن تۇرپاندىمۇ پىچاندىكىگە ئوخشاش قىرغىنچىلىق ژۇرگۈزسە، بۇنىڭ ئۇگالى كىمگە بولماق؟ بىر خىيالىمدا شىڭ زىخۇنىڭ ئالدىغا كىرسەممىكىن دەيمەن!

— ئاتتام!-دېدى چۆچۈپ كەتكەن نىياز خېنىم.

شىڭ شىسەينىڭ خىتاي، رۇس موڭغۇل ۋە شىۋەلەردىن قۇرۇلغان ئەسكەرلىرى ئاخىر ئىنقىلاپچىلارنى قولغا چۈشەردى. 1932-ژىلى مارتنىڭ سوغ بىر كۈنى مەھبۇسلار جازا مەيدانىغا ئېلىپ چىقىلدى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر سەپنىڭ ئالدىدا كېلەتتى. ئۇنىڭ چىرايىدا زەررىچە قورقۇش ئالەمەتلىرى كۆرۈنمەتتى. ئەكسىچە، ئۇنىڭ چىرايىدىن قانداقتۇ خۇشخۇيلۇق نۇرلىرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە كۆرۈنگەن نەرسىلەرگە، ئۆزى ئوينap چوڭ بولغان كوچىلارغا چەكسىز مۇھەببەت بىلەن تويماستىن قاراپ كەلمەكتە. ژىراقتىن قاراپ تۇرغان كىشىلەرگە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھېچ قاچان بۈگۈنكىدەك باتۇر، كۆركەم قىياپەتتە كۆرۈنگەن ئەمەستى.

تۆمۈر جىسا ھاجى بولسا، خۇددى پىرىستاندا يېڭى توختىنغان كېمىدەك، كەڭ كۆكرىگىنى ئىككى تەرەپكە چايقاپ، سۆزلەپ كەلمەكتە.

— ئاغىنىلەر، يۇرتداشلار، تۇققانلار، قېرىنداشلار، مەندىن رازى بولۇڭلار! ئۆلۈپ كەتكەن ئوغلۇم سىمىراخۇنىڭ بالىلىرىغا مىراسىمدىن بىر ئوغۇللۇق بېرىڭلار. بۇ مېنىڭ ۋەسىيىتىم، ئاڭلاپ قېلىڭلار. بۈگۈنكى بولۇۋاتقان ناھەقچىلىكنى كۆرۈپ قېلىڭلار. ھېچ قاچان ئۇنتۇماڭلار. ئەۋلاتلىرىمىزغا ئېيتىپ بېرىڭلار!

جاللاتلار بۇ 17 ئادەمنى 10-8 مېتر ئارىلىق قالدۇرۇپ باغلاپ، ھايداپ كەلمەكتە ئىدى. ھەر بىر ئادەمنىڭ بېشىدا ئىككىدىن جاللات قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ۋاقىتلىق شتاب قىلىنغان ئۆيلەردىن بىر توپ ئوفىسېرلار چىقىپ كەلادى. ئۇلار تاماشە كۆرۈشكە چىققان ئاق ئورۇسلار ئىدى. ئۇلار ھەر بىر ئادەمنىڭ ئادىغا كەلگەندە توختاپ، باشتىن-ئاياق سەپ-سېلىپ ئۆز ئارا بىر نېمىلەرنى دېيىشىپ كۈلۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا باغلانغانلارنىڭ ھەر بىرى گويا بىر ئارسلاندەك، غەزەپكە تولغان كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تىكىلىپ قارىشاتتى. يان قۇرال ۋە قىلىچ ئاسقان، ھەلەپىي شىم ۋە خروم ئۆتۈكلەرنى كىيگەن بۇ ئوفىسېرلار خۇددى قار ئۈستىدە دەسسەپ ماڭغان ئېيىقلاردەك، غاچىلداپ قەدەم بېسىپ ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە: «پويت، پويت!» دېيىشىپ ئۇزاغىراق توختاشتى. قارا قاش، قارا كۆز، بۇمۇلاق يۈزلۈك، كېلىشكەن قامەتلىك شائىر زەررىچە قورقماستىن، ئادالەت، ھەققانىيەت نۇرى بىلەن قۇياشتەك چاقنىغان كۆزلىرىدە ھەر بىر ئوفىسېرغا تىكىلىپ قاراتتى.

ئوفىسېرلار ئۆز ئارا بىر نېمىلەرنى دېيىشىپ، شائىرغا يېقىنلىشىپ كەلدى. ئېگىز بويلۇق، شاپ بۇرۇتلۇق بىرسى ئالدىغا چىقىپ، شائىرغا قاراپ: «پويت» دەپ قولىدىكى قارىس چىقىرىپ، مەسقىرە قىلغاندەك بىر ھەرىكەت قىلدى. ئۇنىڭ تۇكۇرۇپ تاشلانغان بىر چېكىم ناستەك، كۆپ-كۆك كۆزلىرىدىن زەھەر چېچىلىپ تۇراتتى!

— ئاچىل، ئاچىل. چتو ئاچىل؟!-دېدى ئۇ قادىلىپ تۇرۇپ.

— ئاچىل، ئاچىل، گۈك ئاچىل!-دېدى شائىر تەپ تارتماستىن.

— كاوي گۈل ئاچىل؟-دېدى ئىدق ئورۇس ئەسەبىيلىشىپ.

— قىزىلگۈل ئاچىل!-دېدى شائىر ژۇقۇرى ئاۋازدا.

سوۋېت قىزىل ئارمىياسىدىن زەربە يەپ، بىزنىڭ يېرىمىزگە قېچىپ كېلىپ، خىتايلارغا غالچىلىق قىلىپ، جان بېقىپ ژۈرگەن بۇ ئاق ئورۇسقا «قىزىلگۈل» دېگەن سۆز ياقمىغان بولسا كېرەك، ئۇ تاتىرىپ كېتىپ، قولىنى قىلىچىنىڭ دەستىسىگە ئۇزاتتىيۇ، بىراق، قىلىچنى چاپماي نېرى كېتىپ قالدى. تېخى بۇيرۇق چۈشۈرۈلمىگەن، بىراق، دەھشەتلىك مىنۇتلار يېقىنلاشماتا ئىدى. جاللاتلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، تەقازالىق بىلەن بۇيرۇق كۈتۈشەتتى.

— بۇيرۇق!-دەپ ۋاقىرىدى جاللاتلار باشلىغى ياغاق ئۆز خىتاي.

§3. 1932—1934 يىللاردا جەنۇبىي ئۇيغۇرستاندىكى ۋەقەلەر

كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر ۋىلايەتلىرىنىڭ ئازات قىلىنىشى

يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قۇمۇل ئىنقىلابىنىڭ ئىلھامى ئاستىدا تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرى بىر قانچە قېتىملىق جەڭلەردىن كېيىن ئاخىر ئازات قىلىندى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان توقسۇن ئىنقىلابچىلىرى ئۆزلىرى ئۇيۇشۇپ، تونتى ئاخۇن دېگەن كىشىنى باشلىق قىلىپ سايلاۋېلىشتى. توختى ئاخۇن تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۆز يۇرتداشلىرىدىن پىدائىيلار ئوترىيادى ئۇيۇشتۇرۇپ، كىچىك ئوپېراسىيالەرنى ئەمەلگە ئاشۇردى. دۈشمەندىن تارتىۋالغان قۇراللار ھېساۋىغا ئۆز ئەسكەرلىرىنى قۇراللاندۇردى. ئاخىرىدا توقسۇن ناھىيەسىنى تۈگەل ئازات قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ما شىمىن قاراشەھەردىن توقسۇنغا كېلىپ، بۇ غەلىبىنى تەبرىكلىدى. توختى ئاخۇنغا «تۇەنجاڭ» (پولك كوماندىرى) ئۇنۋانىنى بەردى. ما شىمىننىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن 1932-يىلى 3-ئاينىڭ 5-كۈنى توختى تۇەنجاڭ ئۆز ئوترىدىنى باشلاپ، كۇچاغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. توختى تۇەنجاڭنىڭ تۆمۈر ئىسىملىك ئاكىسى بولۇپ، شۇ كۈنلەردە كۇچادا تۇرۇۋاتاتتى. ئۇنى كىشىلەر تۆمۈر شاڭيۇ دېيىشەتتى. ئۇ توقسۇندا بولغان ۋاقەلەرنى ئاڭلاپ، ئىنقىلابقا قوشۇلۇش مەخسىتىدە يولغا چىققان ئىدى. بۈگۈرنىڭ چېدىر دېگەن يېرىگە كەلگەندە، تۆمۈر شاڭيۇ ئىنىسى توختى تۇەنجاڭ بىلەن ئۇچراشتى. نەق شۇ كۈنلەردە شىڭ شىسەينىڭ جازالىغۇچى قوشۇنى پىچان، تۇرپانلاردا قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، توقسۇنغا قاراپ كېلىۋاتىدۇ دېگەن خەۋەر كەلدى. توختى تۇەنجاڭ ئۆز ئوترىيادىنى ئاكىسى تۆمۈرگە تاپشۇرۇپ، ئاقسۇ، قەشقەر ۋىلايەتلىرىنى ئازات قىلىش ئىشىنى ئاكىسىغا ھاۋالە قىلىپ ئۆزى يۇرتداشلىرىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن توقسۇنغا قايتىپ كەلدى. شۇ ئارىلىقتا جازالىغۇچى قوشۇنلارمۇ كېلىپ قاغان ئىدى. ۋاقىت قىس بولغانلىقتىن، قوشۇن تەشكىل قىلىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن توختى تۇەنجاڭ 100دەك ئادىمى بىلەن توقسۇننىڭ قارابۇلاق دېگەن يېرىدە شىڭ شىسەينىڭ 2000دىن ئارتۇق ياخشى قۇراللانغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توساپ، زەربە بەردى. كۈچلەر مۇتلاق تەڭسىز بولغان بۇ ئۇرۇشتا توختى تۇەنجاڭنىڭ ئوترىدى دۈشمەنلەرنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قېلىپ، ھەممىسى باتۇرلارچە قۇربان بولۇشتى، بىرسىمۇ دۈشمەنگە تەسلىم بولمىدى! جازالىغۇچى قوشۇن توقسۇن شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، 1000دىن ئارتۇق بىگۇنا ئادەملەرنى قىرىپ تاشلىدى!

تۆمۈر شاڭيۇ ئىنىسىدىن تاپشۇرۇۋالغان خەلق ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر ۋىلايەتلىرىنى ئازات قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئوترىيادىغا چېدىردىن ئىمىن باشلىق پىدائىيلار، يېڭىساردىن ئېلى ئاقساقال باشلىق پىدائىيلار كېلىپ قوشۇلىدۇ. تۆمۈر شاڭيۇنىڭ قول ئاستىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى قارا مىلتىق ۋە ئاددىي قۇراللار بىلەن قۇراللانغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ۋەتەننى ئازات قىلىش ئىرادىسى كۈچلۈك، ئىنقىلابىي روھى ئۈستۈن ئىدى. ئۇلار بۈگۈرنى ئازات قىلىش ئۈچۈن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، بۈگۈرلۈك نىياز خەلپە دېگەن كىشى ئۆز يۇرتداشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بۈگۈرنى ئازات قىلىۋالدى. تۆمۈر خەلپە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن نىياز خەلپىمۇ ئۆز ئوترىيادى بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلدى. ئاندىن كېيىن تۆمۈر شاڭيۇ كۇچا شەھىرىگە يۈرۈش قىلىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى شاماباغ دېگەن يېزىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. تۆمۈر شاڭيۇغا كۇچالىق مۆتىۋەرلەردىن ھامۇتخان، ھەمدەمبەگ ھاجى، ئابدۇللا غوجا، ئەخمەتخان ۋە باشقىلار كېلىپ قوشۇلدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرگەن خىتاي چېرىكلىرى قورقۇپ كېتىپ، شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ، سېپىل دەرۋازىلىرىنى مەككەم بەكىتىۋالدى. ھەر ئىككى تەرەپتە تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللىنەدى. موشۇنداق بىر ۋاقىتتا ما شىمىننىڭ تۇڭگان ئەسكەرلىرى يېتىپ كېلىپ، جەڭگە قاتناشماستىن، شەھەرنىڭ چە-ياقا مەھەللىلەرگە كىرىپ، يەرلىك خەلقنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالىدى. خۇسۇسەن ئۇيغۇر بايلىرىنى «بىزگە ئالتۇن بېرىسەن» دەپ ئۇرۇپ-سوقۇپ ۋەھشەرچە قىينىدى. تۆمۈر شاڭيۇ تۇڭگانلارنىڭ بۇلاڭچىلىقىنى توساپ، يەرلىك خەلقنى ھىمايە قىلغان بولسىمۇ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئىختىلاپ كېلىپ چىقمىسۇن دەپ، ئۇلارغا قاتتىق مەۋقەدە بولالمىدى. تۆمۈر شاڭيۇ سېپىلنىڭ ئىچىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى تەسلىم بولۇپ، قورال تاپشۇرۇشقا دەۋەت قىلىپ، ئەلچىلەرنى كىرگۈزدى. لېكىن خىتاي شەنجاڭ (ھاكىم) ھېلىگەرلىك قىلىپ، ئۈچ كۈنلۈك مۆھلەت بېرىشنى سورىدى. بۇنىڭ كەينىدە بىر شۇملۇق بارلىقىنى پەملىگەن تۆمۈر شاڭيۇ ئەتىسى جۈمە نامىزىدىن قايتىپ، مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، كۇچا سېپىلىغا ئومۇمىي ھۇجۇمنى باشلىدى. قوزغىلاڭچىلار سېپىلنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىغا كېروسىن چېچىپ، ئوت قويىۋەتتى. دەرۋازا كۆيۈپ يىقىلدى. ئۇچقۇر ئاتلارغا مىنگەن قوزغىلاڭچىلار لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ ئىچىگە ئات سېلىپ كىرىپ كېتىشتى. قورقۇپ كەتكەن خىتاي ئەمەلدارلىرى بالا-چاقىسى بىلەن ئوق-دورا سكلادىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، سكلادنىڭ ئىچىگە ئۆزلىرى ئوت تاشلاپ پارتلىتىۋەتتى. كۈچلۈك پارتلاش شەھەرنى زىل-زىلىگە كەلتۈردى. قاپ-قارا ئىس-تۈتەك ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، خىتاي

ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرى ئۆز قوللىرى بىلەن ئۆجۈقتۇرۇلدى. كۇچا شەھىرى ئېلىنغاندىن كېيىن تۆمۈر شاڭيۇ ھەربىي ئىشلاردىن خەۋىرى بار ھەمدەمبەگ ھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن، ئۆز قوشۇنىنى تەرتىپكە سېلىپ چىقتى. يەنى 10 ئەسكەر 1 بۆلۈم، 30 ئەسكەر 1 ۋزۋود، 100 ئەسكەر 1 روتا قىلىپ تەشكىل قىلىندى. تۆمۈر ئۆزى بولسا، «تۇەنجاڭ» (پولك كوماندىرى) دەپ ئاتالدى (شۇ چاغدا ھەربىي ئاتالغۇلار خىتايچە ئاتىلاتتى).

كۇچا شەھىرى ئازات قىلىنغاندىن كېيىن خەلق ئاقساقاللىرى يىغىلىپ، ۋاڭ ئەۋلادىدىن كېلىپ چىققان مەفىزنى ھاكىمى قىلىپ سايلاشتى. «تاسما يېگەن ئىشتىنىڭ خۇيى ئۆلگىچە قالمايدۇ» دېگەندەك، ئەزەلدىن مانجۇ-خىتايلارغا سادىق خىزمەت قىلىپ كەلگەن مەفىز، ئۆزىنىڭ ۋاڭلىق سالاھىيىتىنى پەش قىلىپ، تۆمۈر تۇەنجاڭغا قارشى قارشى پىتنا-ئىغۋا ئۇيۇشتۇردى. بىراق، تۆمۈرنى خەلق ھىمايە قىلغانلىقتىن، مەفىز ۋاڭ مەخسىتىگە يېتەلمىدى.

موشۇ مەزگىلدە ما شىمىن باشلىق تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ زورلۇق-زوراۋانلىقى ھەددىدىن ئېشىپ كېتەتتى. ئۇلار «بىزدىن رۇخسەتسىز ئىش قىلدى» دېگەن تۆھمەت بىلەن بوگۇر شەھىرىنى ئازات قىلغان ھادى ئەلەم قاتارلىق كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، موما ياغاچلارغا ئېسىپ قويۇشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خىتايلاردىن ئولجا ئېلىنغان قۇراللارنى تەڭ بۆلۈۋالىمىز دەپ چاتاق قىلىشتى. بۇ ئىشلارغا تۆمۈر تۇەنجاڭنىڭ ئاچچىقى كەلگەن بولسىمۇ، ئاساسىي دۈشمەن خىتاي ئەسكەرلىرىنى يوقاتماي تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقدىشى تۇڭگانلار بىلەن ئارازلىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. موشۇنداق-شارائىتتا ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ مانجۇ-خىتايلار ئۈچۈن ئىشلەپ كەلگەن مەفىز ۋاڭ تۇڭگانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تۆمۈر تۇەنجاڭغا قارشى يېڭى ئىغۋالارنى تارقاتتى. تۆمۈر تۇەنجاڭ بۇ ئەھۋالنى بىلىپ تۇرسىمۇ، كۇچانىڭ تەغدىرى مەفىز ۋاڭغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قەشقەرىيەنى ئازات قىلىش ئۈچۈن ئاتلاندى.

تۆمۈر تۇەنجاڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، باي ناھىيەسىنىڭ ياقائېرىق دېگەن يېزىسىغا كېلىپ چۈشتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قەشقەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ دىۋىزىيا كوماندىرى جىن شۇجى (جىن شۇرېننىڭ ئىنىسى) قول ئاستىدىكى ياڭ چىمىن تۇەنجاڭنى 500 ئەسكەر بىلەن بېرىپ، ئاقسۇنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتتى. ياڭ چىمىننىڭ ئەسكەرلىرى ئاقسۇدىن چىقىپ، تاجى غوراز داۋىنىغا يېتىپ كەلگەندە قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەرنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلاندى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى زەمبىرەكلىرىدىن توختىماي ئېتىپ تۇرسىمۇ، تۆمۈر تۇەنجاڭنىڭ مەرگەنلىرى خاتاسىز چېنەپ ئېتىپ، دۈشمەنلەرنى خېلە چېقىمغا ئۇچراتتى.. بىر كۈنلۈك سوقۇشتا 400گە يېقىن ئەسكىرىدىن ئايرىلغان ياڭ چىمىن كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ، قالغان-قاتقان ئەسكەرلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئاقسۇغا قاراپ قاچتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ زەربىسىگە چىدىمىغان ياڭ چىمىن جام دېگەن يۇرتقا كەلگەندە، تىنىچ ئاھالىدىن 180 ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن ئاقسۇغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇ يەردىمۇ پۇت تىرەپ تۇرالماي، قاچقان پېتى مارالبېشىغا بېرىپ توختايدۇ. تاجىغوراز داۋانىدىكى سوقۇشتا قوزغىلاڭچىلار 400چە مىلتىق، 1 ھارۋۇ ئوق-دورا ھەم ئىككى زەمبىرەكنى غەنىيمەت ئالىدۇ. سوقۇش ۋاقتىدا ئارقىدا تۇرغان تۇڭگانلار ئولجا ئالغاندا يەنە ئالدىغا چىقىۋالىدۇ!

ياقائېرىق ھەم تاجىغوراز داۋانىدىكى غەلىبىدىن كېيىن بۇ ئوترىيادقا بايلىق ھاپىز زۇجاڭ (ۋزۋود كوماندىرى) بىلەن كورلىلىق ئېلى ھاجى قاتارلىقلار كېلىپ قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر ئەسكەرلىرى بىلەن ئوفىسېرلىرىنىڭ سانىمۇ كۆپىيىدۇ، قۇراللىرىمۇ ياخشىلىنىدۇ. تۆمۈر تۇەنجاڭ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ، ھەيۋەت بىلەن كېلىپ ئاقسۇ كونا شەھەرنى ئىگەللەپ، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىدۇ. ئاقسۇغا كىرگەندىن كېيىن ئەسكەرلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. شۇنىڭغا مۇۋاپىق غوجىنىياز ھەجىم تەرىپىدىن تۆمۈرگە شىجاڭ (دىۋىزىيا كوماندىرى) ئۇنۋانى بېرىلىدۇ. ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي مەھكىمىلىرى كۆپىرەك ئاقسۇ يېڭى شەھەرگە جايلاشقان ئىدى. شۇڭا قۇرال-ياراقمۇ، ئىختىسادىي بايلىقمۇ موشۇ يەردە ئىدى. بۇنى پەملىگەن تۇڭگان روتىسى يېڭىشەھەرنى ئىگەللەپ، ئۇ يەردىكى قۇرال-ياراق بىلەن ماددىي بايلىقلارنى يالغۇز ئىگەللىمەكچى بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن تۇڭگان گامازا بىلەن تۆمۈر شىجاڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ كېلىپ چىقىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ما شىمىن قاراشەھەردىن ماجەن ساڭ باشچىلىقىدىكى بىر روتا ئەسكەرنى ئەۋەتىپ بېرىدۇ. كۆررۇنۇشتە ئىككى تەرەپتىن ياراشتۇرغان بولۇپ، قەشقەرگە قاراپ ھەربىي يۈرۈشنى باشلايدۇ. بۇ چاغدا قەشقەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ دىۋىزىيا كوماندىرى جىن شۇجى زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەرنىڭ ۋالىسى ما شاۋۇۋ قوشۇمچە دىۋىزىيا كوماندىرى قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. ما شاۋۇۋ تۆمۈر شىجاڭ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توساش ئۈچۈن يەنە شۇ ياڭ چىمىننى ئۈچ پولك ئەسكىرى بىلەن مارالبېشىغا ئەۋەتتى. ئۇلار يول ئۈستىدىكى تومشۇق دېگەن جايدا خەندەكلەرنى كولاپ، پوتەيلەرنى ياساپ، جەڭگە تەييار بولۇپ تۇرۇشتى. تۆمۈر شىجاڭ بولسا، 20 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تەڭتوغراق دېگەن يەرگە كېلىپ، ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ما جەنساڭ باشچىلىقىدىكى تۇڭگان ئەسكەرلىرىمۇ يېتىپ كېلىشتى. شۇنداق قىلىپ، مارالبېشىنىڭ تومشۇق دېگەن يېرىدە ھەل قىلغۇچى ئۇرۇش باشلاندى.

تارىخچىلارنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولغان. ھەر ئىككى تەرەپتىن چىقىم زور بولغان، لېكىن تۆمۈر شىجاڭ قول ئاستىدىكى قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەرگە ھەر قايسى ۋۇتلاردىن توپ-توپ پەيدا بولۇپ كېلىپ قوشۇلۇپ تۇرغان. شۇنداقلا ما شاۋۋۇ قوشۇنىدىكى 30دەك ئۇيغۇر ئەسكەرلەر قوراللىرىنى ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن. قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپى بارغانسىرى ئۇلغىيىۋەرگەن. ھۆكۈمەت قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە ئاساسەن خىتاي، تۇڭگان ۋە قىرغىز ئەسكەرلىرى بار ئىدى. قىرغىز ئەسكەرلىرىنىڭ سەردارى ئوسمان ئېلى قول ئاستىدىكى ئورازبەگ، ئابلابەگ ۋە توجىبەگ قاتارلىقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇيۇقسىز ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۆمۈر شىجاڭنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. نەتىجىدە قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ كۈچى تېخىمۇ زورايدى، دۈشمەننىڭ كۈچى ئاجىزلاشتى.

ئوسمان ئېلىنىڭ ئۇيغۇرلار تەرىپىگە ئۆتكەن ئەسكەرلىرى تۆمۈر شىجاڭ ئەۋەتىپ بەرگەن يېزىقى «فى سەبىلىللەھ» (ئاللا يولىدا) دېگەن خەت يېزىلغان ئاي-يۇلتۇزلۇق كۆك بايراقنى لەپىلدىتىپ، ئاتۇش شەھىرىگە كىرىپ كەلگەندە، پۈتۈن خەلق خوشال-خورام قارشى ئېلىشتى. ئاستىن ئاتۇش، ئۈستۈن ئاتۇش خەلقىدىن تاشقىرى باشكىرەم، قوغان، سەمەن قاتارلىق ۋۇتلارنىڭ ياشلىرى پەيدا بولۇپ قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىقى شۇنچىلىك ئۈستۈن بولدىكى، ئۆزلىرى مىنىدىغان ئات-ئۇلاق، ئوزۇق-تۈلۈكلىرىدىن تارتىپ، ئۆزلىرى بىلەن ئېلىپ كېلىشكەن ئىدى.

شۇ كۈنلەردە قەشقەردىكى دۈشمەنلەر تۆمۈر شىجاڭنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، كىرىدىغان تۆشۈك، قاچىدىغان يول تاپالماي، تەنتىرەپ قېلىشتى. مارالبېشى سوقۇشىدا يارىدار بولغان يان چىمىن قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ مۆكۈنۈۋالدى. پەيزاۋات يولى بىلەن قېچىپ كېتىپ بارغان دۈشمەنلەرنى يولدا دېخانلار ئۇرتوقماق قىلىپ يوقاتتى. يەكەن تەرەپكە قاچقان دۈشمەنلەرنى بولسا، ما جەنساڭنىڭ تۇڭگان ئەسكەرلىرى تەسلىم قىلىشتى. دۈشمەنلەر موشۇنداق پاراۋكەندە بولۇپ تۇرغان پەيتتە ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەر قەشقەر كونا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، خەلقنىڭ ئاكتىپ ماسلىشىشى بىلەن بۇ شەھەرنى ئازات قىلىشتى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر شىجاڭ قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەر قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ كېلىشتى. قەشقەر گورنىزونىنىڭ باشلىقى ئوسمان ئېلى 400دەك ئاتلىق ئەسكەرلىرى بىلەن تۆمۈر شىجاڭنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى.

شۇ كۈنى ھەيتكا مېچىتىنىڭ پەشتىقىدا ناغرا-سۇنەي ئاۋازلىرى توختىماي ياڭرىدى. شەھەرنىڭ ئازات قىلىنغانلىقى شەرىپىگە 400 پاي ئوق ئېتىلىپ، زالپا بېرىلدى. خىتاي ۋالىسى ما شاۋۋۇ تەختىدىن چۈشۈپ، دۆلەت غەزنىسى بىلەن تامغىسىنى تۆمۈر شىجاڭغا تاپشۇردى. بۇ چوڭ غەلىبە ئەسكەرلەرنىمۇ، خەلقنىمۇ خوشاللىققا چۆمدۈردى. تۆمۈر شىجاڭ قەشقەرنى ئازات قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا غوجىنىياز ھاجىم تەرىپىدىن سىلىڭ يەنى قوماندان دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. تۆمۈر سىلىڭنىڭ ھايات تەجرىبىسى بولغان بىلەن سەياسىي سەۋىيەسى تۆۋەن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، بەزى بىر ئىشلاردا خاتالىققا يول قويدى. مەسىلەن، ئۆزىنىڭ تۇققىنى ئابدۇللا داموللىنى قەشقەر ۋىلايىتىگە ۋالى قىلدى، ژۇتدىشى يۇنۇسبەگنى بولسا مۇئاۋىن ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. يۇنۇسبەگ خىتايپەرەس ئادەم ئىدى. ئۇ تۆمۈرنىڭ سەياسىي سەۋىيەسى تۆۋەنلىكىدىن پايدىلىنىپ:

– ئاقىۋىتىمىز ياخشى بولسۇن دېسەك، بىز خىتاينىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن ئايرىلماسلىقىمىز كېرەك. بىزنىڭ ئىنقىلاۋىمىز مەركەزگە قارشى ئەمەس، بەرلىك زالىم ئەمەلدارلارغا قارشى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مەركەزگە ئىتائەت بىلدۈرۈپ، تېلېگراما ئەۋەتىشىمىز لازىم، دەپ تۆمۈر سىلىڭنى ماقۇل كەلتۈرۈپ، 1933-ژىلى 7-ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى ئارقىلىق خىتاينىڭ نەنجىڭدىكى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە تېلېگراما ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىدىن ئايرىلمايدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى ۋە جاۋا تېلېگراما تاپشۇرۇۋالدى. بۇ، ئەلۋەتتە، زور سەياسىي خاتالىق ئىدى... شۇ كۈنلەردە خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ ۋەكىللىرى سابىت داموللام بىلەن ئەمىر ئابدۇللا (شامەنسۇرلەر) 2500 كىشىلىك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەر ئىنقىلاپچىلىرىغا ياردەم بېرىش مەخسىتىدە يولغا چىقىپ، يەكەن شەھىرىگە يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار يەكەندە بىر مەزگىل تۇرۇپ، دەم ئالغاندىن كېيىن 7-ئاينىڭ 18-كۈنى يېڭىسارغا يېتىپ كېلىشتى. بۇنى ئاڭلىغان قەشقەرنىڭ ۋۇت كاتتىلىرى بىلەن ئۆلۈمالىرى سابىت داموللام بىلەن ئەمىر ئابدۇللانى قارشى ئېلىش ئۈچۈن يېڭىسارغا يېتىپ كېلىشتى. تۆمۈر سىلىڭمۇ يېنىغا ئەسكەر ئالماي، ئۆز ماشىنىسى بىلەن يېڭىسارغا يېتىپ كەلدى. ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى ئۇچراشقاندىن كېيىن تۆمۈر سىلىڭ بىلەن سابىت داموللام يۈزمۇ-يۈز ئولتۇرۇپ سۆھبەتلەشتى. ئەسلىدە تۆمۈر سىلىڭ خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىشىنى خالىماتتى. بىراق، قەشقەر يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغان تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى بىرلەشكەن كۈچ بىلەن يوقىتىش زۆرۈرلۈكىنى نەزەردە تۇتۇپ، خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ قەشقەرگە كىرىشىگە ماقۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ، سابىت داموللام، ئەمىر ئابدۇللا باشلىق خوتەن ئىنقىلاپچىلىرى 1933-ژىلى 7-ئاينىڭ 21-

كۈنى ھەيۋەت بىلەن قەشقەر شەھىرىگە كىردى. قەشقەر خەلقى ئۇلارنى ناھايىتى قىزغىن، داغ-دۇغىلىق ھالدا قارشى ئېلىشتى. تۆمۈر سىلىڭمۇ ياخشى قارشى ئالغان قىياپەتتە بولدى. ئوسمان ئەلىمۇ، ئەمىر ئابدۇللامۇ بىرلەشكەن كۈچ بىلەن يېڭىشەھەردىكى دۈشمەنلەرنى يوقىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاما تۆمۈر سىلىڭ نېمە ئۈچۈندۇ يېڭىشەھەردىكى تۇڭگانلارغا ھۇجۇم قىلىش ئىشىنى ئارقىغا سۈرۈۋەردى. ۋاقىت ئۆتكەنسىرى پۇرسەت قولدىن بېرىلدى. ئىشلار بارغانسىرى قىيىنلاشتى. موشۇ ئارىدا بەزى يامان نىيەتلىك كىشىلەر گەپ توشۇپ، تۆمۈر سىلىڭ بىلەن سابىت داموللامنىڭ ئوتتۇرىسىغا سوغاقچىلىق سېلىپ قويدى. نەتىجىدە تۆمۈر سىلىڭ ئەمىر ئابدۇللاغا دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى. بىراق، خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان قىرغىز ئەسكەرلىرى بار ئىدى. 8-ئاينىڭ 5-كۈنى ئىككى ئوتتۇرىدا قۇراللىق توقۇنۇش يۈز بەردى. بۇ، ئەلۋەتتە، ئىنقىلاپقا زىيانلىق، دۈشمەنلەرگە پايدىلىق ۋاقە ئىدى. ۋەزىيەتنىڭ تەقازاسى بىلەن 8-ئاينىڭ 8-كۈنى ئەمىر ئابدۇللا ئۆز قىسمىنى تارقىتىپ، قۇراللىرىنى تۆمۈر سىلىڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. تۆمۈر سىلىڭ بولسا، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، سابىت داموللام بىلەن ئەمىر ئابدۇللانى نەزەربەنت قىلىپ قويدى. قۇرالسىزلاندۇرۇلغان خوتەن ئەسكەرلىرىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى، بەزىلىرى پىيادە يول مېڭىپ يۇرتىغا كەتمەكچى بولۇپ، چۆللەرگە ئاچلىق ۋە سۇسىزلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشتى!

شۇ كۈنلەردە بەزى يامان نىيەتلىك كىشىلەر يەكەندە تۇرۇشلۇق خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئەمىرى نۇرەخمەت بىلەن تۆمۈر سىلىڭنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق پولكىنىڭ كوماندىرى ھاپىز تۇەنجاڭ ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىپ قويدى. بۇ، ئەلۋەتتە، دۈشمەنلەرنىڭ ئويۇنى ئىدى. بۇنى سەزمىگەن تۆمۈر سىلىڭ پەيدا بولغان زىددىيەتنى مۇۋاپىق ھەل قىلىشنىڭ ئورنىغا يەكەندىكى ھاپىز تەنجاڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كىچىك ئاخۇن قوماندانلىقىدىكى 300 ئاتلىق ئەسكەرنى يەكەنگە ئەۋەتتى. ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى سەزگەن خوتەن ئەسكەرلىرى ئەمىر نۇرەخمەتنىڭ رازىلىقىنى ئالماي، قارغىلىققا قاراپ چېكىندى. بىر قىسىم ئەسكەرلەردىن ئايرىلىپ قالغان ئەمىر نۇرەخمەتنىڭ ھاپىز تۇەنجاڭ بىلەن كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭغا تەسلىم بولۇپ، قۇرال تاپشۇرۇشتىن باشقا ئىلاجى قالمىدى. موشۇنداق ئەھۋالدا 8-ئاينىڭ 17-كۈنى ئەمىر نۇرەخمەت ھاپىز تۇەنجاڭغا قۇرال تاپشۇردى. ھاپىز تۇەنجاڭ ۋەدىسىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، قۇراللارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تەۋەلىكى ھېساپلانغان قارغىلىققا ھۇجۇم قىلىپ، قۇراللىق كۈچ بىلەن ئۇنى بېسىۋالدى. بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي، گۇماغىمۇ ھۇجۇم باشلىدى. بىراق، خوتەندىن ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەر ھاپىز قوشۇنىنى تار-مار قىلىپ گۇمانى قايتۇرۇۋالدى. ھاپىز بولسا قەشقەرگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

تۆمۈر سىلىڭ ئۆزىگە قول-قانات بولۇۋاتقان قىرغىز ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ئوسمان ئېلى بىلەنمۇ يامانلىشىپ قالدى. ئوسمان ئېلى تۆمۈر سىلىڭغا قېيداپ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئاقاقا چىقىپ كەتتى، تۆمۈر سىلىڭ بولسا، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئوسمان ئېلىنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىۋېتىپ، ئۆزى ھاۋا يەپ ئويناپ كېلىش ئۈچۈن شامال باققا چىقىپ كەتتى. تۆمۈر سىلىڭنىڭ شامال باققا چىقىپ كەتكىنىنى ئاڭلىغان سېپىل ئىچىدىكى تۇڭگانلاردىن 50-60 كىشى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، تۆمۈر سىلىڭ باغدىن قايتىدىغان يولدا يوشۇرۇنۇپ يېتىۋالدى. بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز باغدىن قايتقان تۆمۈر سىلىڭ ئۆز ماشىنىسى بىلەن كۆرۈككە يېتىپ كەلگەن ھامان ئۇنى كۈتۈپ ياتقان تۇڭگانلار تەرەپ-تەرەپتىن ئوق چىقىرىپ، تۆمۈر سىلىڭنى مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە شوفىورى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈردى! تۇڭگانلار تۆمۈرنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، سېپىلنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى ۋە ئارقىدىنلا سېپىلنىڭ ئىچىدىكى تۇڭگانلار سىرتقا چىقىپ، قەشقەر كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. تۆمۈرنىڭ ئارغىنا ئەسكىرىنى يېڭىپ، شەھەرنى ئىگەللىدى ۋە قەشقەردە بىر كېچە-كۈندۈز قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ-تالاڭ ژۈرگۈزدى. قەشقەر شەھىرى بىر ھەپتىگىچە رەھىمسىز تۇڭگانلارنىڭ قولىدا قالدى.

قەشقەردە پاجىئە يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئوسمان ئېلى ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاغدىن چۈشۈپ، 9-ئاينىڭ 5-كۈنى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، كوناشەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. تۇڭگانلار بولسا، خەلقتىن بۇلاۋالغان ئوزۇق-تۈلۈك، مال-مۈلكىنى ئېلىپ، يەنە يېڭى شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ مۆكۈنۈۋالدى. موشۇ ۋاقەدىن كېيىن ئوسمان ئېلى ئۆزىنى «شىجاڭ» دەپ ئېلان قىلىپ، تۆمۈرنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشقا چاقىردى ۋە يېڭىشەھەر سېپىلىنى مۇھاسىرە قىلدى. بىراق، تۆمۈرنىڭ قول ئاستىدىكى پولك كوماندىرلىرىدىن ھاپىز تۇەنجاڭ، ئەخمەتخان، ھەمدەمبەگ ھاجى قاتارلىق كىشىلەر «غوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بارىمىز» دەپ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئوسماندىن ئايرىلىپ، ئاقسۇ تەرەپكە كېتىپ قالدى. يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسى يەنە ئاجىزلاشتى.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

بۇ ئورۇندا تۆمۈر سىلىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ سەپدىشى خوتەن ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، يېڭى شەھەردىكى تۇڭگانلارنى يوقاتماستىن، ئۆز دۈشمەنلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۆز قېرىندىشى بولغان خوتەن

ئىنقىلاپچىلىرىغا زەربە بەردى؟ــدېگەن قانۇنىي سوئال تۇغۇلىدۇ. بىزچە تۆمۈر سىلىڭ قەشقەردە يالغۇز ئۆزى ھۆكۈمران بولۇشنى خالىغان، بۇ ھۆكۈمرانلىقتا خوتەنلىكلەرنىڭ شېرىك بولۇشنى خالىمىغان، يېڭىشەھەر سېپىلى ئىچىدىكى تۇڭگانلارنى بولسا، ئانچە خەتەرلىك ئەمەس دەپ خاتا ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن. ئىككىنچى سەۋەپ: تۆمۈر سىلىڭنىڭ موشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلانغان يامان نىيەتلىك كىشىلەر ئۇنى كۈشكۈرتۈپ خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىغا قارشى قىلىپ قويغان. نېمە بولسا بولسۇن، تۆمۈر سىلىڭنىڭ موشۇ خاتالىقى ئۆزىنىڭ بېشىنىمۇ يېدى، ئىنقىلاپنىمۇ زىيانغا ئۇچراتتى. بىز بۇ خاتالىقلاردىن ئىبرەت ئېلىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

تارىخنى ئۆگىنىشتىن مەخسەت ئۇنىڭدىن ساۋاق ئېلىپ، ئالدىمىزدىكى ئىشلارنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈندۇر. شۇڭا ژۇقۇرىدىكى ۋاقىئەلەردىن خۇلاسە چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ دەۋىر تارىخىنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى تۆمۈر سىلىڭ جاسارەتلىك، باتۇر ئادەم بولغان. بىراق، ئوقۇمىغان نادان ئادەم بولغاچقا، نەزەر دائىرىسى تار، شەخسىيەتچى، ژىراقنى كۆرمەيدىغان ئادەم ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، خىزمەت جەرىيانىدا تۆۋەندىكى خاتالىقلارنى سادىر قىلدى:

1. ختايپەرەس يۇنۇسبەگنىڭ گېپىگە كىرىپ، «بىز جۇڭگودىن ئايرىلمايمىز» دەپ نەنجىڭگە تېلېگرامما ئەۋەتتى ۋە جاۋاپ تېلېگرامما ئالدى.

2. خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ ۋەكىللىرى سابىت داموللام، ئەمىر ئابدۇللالار بىلەن بىرلىشىپ، يېڭىشەھەردىكى ئاساسىي دۈشمەنى تۇڭگانلارنى يوقىتىشنىڭ ئورنىغا، بۇ ئىنقىلاپچىلارنى نەزەربەنت قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى قۇراللىسىزلاندۇرۇپ، قەشقەردىن قوغلاۋەتتى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆز يۇرتلىرىغا يېتەلمەي، چۆللەردە ئاچلىق ۋە سۇسىزلىقتا ئۆلۈپ كېتىشتى.

3. سابىت داموللامنىڭ بىرلىشىپ مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇش توغرىلىق تەكلىۋىنى قوبۇل قىلمىدى. قەشقەردە يالغۇز ئۆزى سۇلتان بولۇشنى خام-خىيال قىلدى.

4. باش قوماندان غوجىنىياز ھاجىم: «تۇڭگانلار بىزنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق كۈچنى توپلاپ، قەشقەردىكى تۇڭگانلارنى يوقىتىڭلار!» دەپ قايتا-قايتا بۇيرۇق ئەۋەتسىمۇ ئورۇنلىمىدى. ئۇ موشۇ خاتالىقىنىڭ قۇرۇۋنى بولدى.

5. 1933-ژىلى تۆمۈر سىلىڭنىڭ ئاتىسى ئەمەتئاخۇن مەككە مۇكەررەمىگە بېرىپ، ھاجى بولۇپ قايتتى. ھەرەمدىن قايتقان ۋاقتىدا ھىندىستان ھۆكۈمىتى بۇ ھاجىلاردىن پوپىزد بىلېتى، ياتاق پۇللىرىنى ئالمىغانىنىڭ ئۈستىگە، ئۆزۈتىش زىياپىتىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەمەتئاخۇن ھاجىغا بىر پەتمۇس تىللا تەغدىم قىلغان ھەم تۆمۈر پادىشاغا ئالغاچ كەتسىلە دەپ بىر مەكتۇپ بەرگەن. بۇ ئانگلىيانىڭ كورولېۋاسى (ئايال پادىشاسى) نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپ بولۇپ، مەكتۇپنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق جۈملىلەر بار ئىدى:

«ھۆرمەتلىك تۆمۈر سىلىڭ! سىز پادىشا بولدىڭىز، قەشقەرىيەدە ئىسلام ھۆكۈمىتىنى قۇردىڭىز. كېلىڭ، سىز بىللەن دوست بولايلى، ئەگەر سىزگە ھەربىي كۈچ لازىم بولسا، يەتكۈزۈپ بېرىمىز...».

تۆمۈر سىلىڭ خەتنى ئوقۇتۇپ ئاڭلىغاندىن كېيىن بىر بارمىقىنى چىشلەپ ئولتىرىپ:

«ئۇلار ناسارادىنىدىكىلەر تۇرسا، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ياردەم تىلىگەندىن كۆرە خۇدادىن نۇسرەت تىلىسەك بولىدى» دەپ مەكتۇپنى ئېتىۋارسىز قالدۇردى (خېۋىر تۆمۈر «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىئاللىرى» 4-سان، 258-بەت).

خۇددى شۇ كۈنلەردە كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلىمۇ تۆمۈر سىلىڭنى ئۆز تەرىپىگە تارتىش مەخسىتىدە، ناھايىتى كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا نەسىللىك ئات مىنگۈزۈپ، تون كىيگۈزگەن ئىدى. تۆمۈر سىلىڭ بۇ ئىشقىمۇ:

«كېڭەش ھۆكۈمىتى بىزنىڭ بۇخارايى شەرىپىمىزنى ئاياق ئاستى قىلغان، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىششقا بولمايدۇ» دەپ مەۋقەنە بىلدۈردى (خېۋىر تۆمۈرنىڭ ژۇقارقى ماقالىسى).

بۇ يەردە ئانگلىيا ھۆكۈمىتىمۇ، كېڭەش ھۆكۈمىتىمۇ تۆمۈر سىلىڭنى ئۆز تەرىپىگە تارتىش مەخسىتىدە ھەرىكەت قىلغانلىقى ئېنىق، بىراق موشۇ ئىككى جاھانگىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئىنقىلاپنى ئىلگىرى سۈرۈشكە بولاتتى. تۆمۈر سىلىڭ بولسا، دىنىي ھېسسىياتىغا بېرىلىپ، بۇ ياردەملەرنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى رەت قىلغان. بىز خاتالىقلاردىن ئىبرەت ئېلىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

§4. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازات قىلىنىشى

خوتەن ئىنقىلاۋىنىڭ تارىخىي بىۋاستە خوتەنلىك مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى بىلەن قەشقەرلىك سابىت داموللاملارغا باغلىنىدۇ. بۇ ئىككى زات ۋەتەن ئىستىقلالى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ئىنقىلاۋىي دوستلارنى تېپىش، ۋەتەننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەھۋاللارنى پىششىق ئۆگىنىش مەخسىتىدە سەپەرگە چىقىپ، 1931-ژىلى غۇلجا شەھىرىدە تېپىشىدۇ. ئۇلار بىر-بىرىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ھالدا ئالدىدا قىلىدىغان ئىشلار توغرىلىق ئەتراپلىق مەسلىھەتلىشىدۇ. مەسلىھەت بويىچە ئىنقىلاپ قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىنقىلاۋىي تەشكىلات

قورۇش، قوزغىلاڭنى ئاۋال خوتەندىن باشلاش، خەلق ئارا ۋەزىيەتنى ئۆگىنىش، خەلق ئارا دوستلارنى تېپىش ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋەزىپىلىرىنى ئالدىغا قويىشىدۇ. موشۇ مەخسەتتە سابىت داموللا 1931-يىلى روسسىيا ئارقىلىق تۈركىيا، مىسىر، سەئۇدىيە ئەرەبىستانى ۋە ھىندىستان قاتارلىق مەملىكەتلەرنى زىيارەت قىلىپ، بۇ ئەللەردىكى سەياسىي ئەربابلار بىلەن كۆرۈشتى. بۇ ئەللەرنىڭ سەياسىي تۈزۈمى ۋە ئىچكى-تاشقى ئەھۋاللىرى بىلەن تونۇشتى. بۇغرا ئەپەندى بولسا، خوتەنگە قايتىپ بېرىپ، يوشۇرۇ ھالدا ئىنقىلاۋىي تەشكىلات قۇرۇپ، ئەزا توپلاش ۋە خەلققە تەشۋىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇ مەزگىللەردە غوجىنىياز ھاجىنىڭ باشچىلىقىدا قۇمۇل ئىنقىلاۋى باشلىنىپ، كۈندىن-كۈنگە غەلىبە قىلىشقا باشلىغان ئىدى. بۇ ئەھۋال خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىغا ئىلھام ۋە تۈرتكە بولدى. جىڭ شۇرېننىڭ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قۇمۇل ئىنقىلاپچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەيدانىغا ئەۋەتىلگەنلىكتىن، قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يېتىشمەيتتى. بۇ بولسا، خوتەن ئىنقىلاۋىنى ئاسان غەلىبە قىلىدىغان شارائىتقا ئىگە قىلدى. 1931-يىلى 11-ئايدا سابىت داموللا ھىندىستان ئارقىلىق خوتەنگە كېلىپ، بۇغرا ئەپەندى بىلەن كۆرۈشتى. بۇ چاغدا خوتەن ۋىلايىتىدە بۇغرا ئەپەندىنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئىنقىلاۋىي تەشكىلات قۇرۇلۇپ، ئەزالارنىڭ سانى كۆپەيگەن، ئىشلار ياخشى يولغا قويۇلغان ئىدى. سابىت داموللانىڭ كېلىپ قوشۇلۇشى بىلەن تەشكىلاتنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئۇلغايدى. سابىت داموللا بىلەن مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندىلەر رامزان ئېيىدا قۇرئاننىڭ جىھات توغرىسىدىكى ئايەتلىرىنى تەپسىر قىلىپ، خەلقنى قوراللىق قوزغىلاڭغا دەۋەت قىلدى. رامزان ئېيىنىڭ ئاخىرىدا خوتەننىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق دىنىي ھەم مىللىي پېشۋاسى ھېساپلانغان مۇھەممەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم ئىنقىلاۋىي سەپكە قوشۇلدى، شۇنداق قىلىپ، تەشكىلاتنىڭ كۈچى ئۇلغايدى. تەشكىلات ئەزالىرى قارا مىلتىق، نەيزە-قىلىچ ۋە ئۆزلىرى ياساۋالغان ئاددىي قوراللار بىلەن قوراللاندى.

1933-يىلى 2-ئاينىڭ 1-كۈنى تەشكىلات رەھبەرلىرىنىڭ يوشۇرۇن يىغىنى ئېچىلدى. يىغىندا مۇھەممەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم قۇرۇلغۇسى ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەتنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولۇپ سايلاندى. سابىت داموللا بۇ كىشىنىڭ ئەدلىيە، مائارىپ ۋە دىنىي ئىشلار بويىچە مەسلىھەتچىسى بولدى. مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى بولسا، ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل باش قوماندان بولۇپ بەلگۈلەندى.

1933-يىلى 2-ئاينىڭ 13-كۈنى ئەتىگەن سائەت 5تە 70 كىشىلىك قوزغىلاڭچىلار ئوترىيادى قاراقاش ناھىيە بازىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، شەنجاڭ (ناھىيە ھاكىمى) باشلىق دۈشمەنلەرنى يوقاتتى. 36 دۈشمەن ئۆلتۈرۈلدى، 12سى ئىلچىغا قېچىپ كەتتى، قالغانلىرى ئەسىر ئېلىندى.

قاراقاشنىڭ ئازات قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شەھەر ئىچى ۋە ئەتراپتىكى يۇرتلارنىڭ ئادەملىرى قوللىرىغا پالتا، كەتمەن ۋە ئارا، گۈجەكلەرنى ئېلىشىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىۋەردى. 4 كۈندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار ئىلچىگە ھۇجۇم قىلدى، بىراق دۈشمەن ئەسكەرلىرى ياخشى قوراللانغان ۋە تەييار ھالەتتە بولغانلىقتىن، شەھەرنى ئالالمىدى. ئەتىسى قوزغىلاڭچىلار ئۆز ئادەملىرىنى ئىككى توپقا بۆلۈپ، بىر بۆلۈمىنى قەشقەر تەرەپتىن كېلىدىغان دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىنى توساپ، زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. ئىككىنچى بۆلۈمى ئىلچىنى قورشاۋغا ئالدى. ھۇجۇم باشلاندى، بىراق، توپ زەمبىرەك، زامانىۋىي قوراللار بىلەن قوراللانغان دۈشمەن ئەسكەرلىرى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. شۇنداق بولسىمۇ پىدائىيلار قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر قىسىم دۈشمەنلەرنى يوقاتتى، توپتوپ زەمبىرەك ۋە مىلتىقلىرىنى غېنىمەت ئالدى. قالغان دۈشمەنلەر سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىپ مۆكۈۋالدى. خوتەننىڭ كوناشەھىرى دۈشمەنلەردىن تولۇق ئازات قىلىندى. يېڭى شەھەر سېپىلى تۆرت تەرەپتىن قورشاۋغا ئېلىندى.

2-ئاينىڭ 17-كۈنى دۈشمەننى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلىپ، سېپىل ئىچىگە ۋەكىل كىرگۈزۈلدى. قورقۇپ، ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن دۈشمەنلەر تۆۋەندىكى شەرتلەر بىلەن تەسلىم بولۇشقا رازى بولدى.

-خىتاي تەرەپ پۈتۈن قورال-ياراق ۋە ئات جابدۇقلىرىنى، ھۆكۈمەت تامغىسى بىلەن غەزىنىسىنى تولۇقى بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا تاپشۇرىدۇ.

قوزغىلاڭچىلار ژۇقارقى شەرتلەر ئورۇنلانغاندىن كېيىن تەسلىم بولغانلارنىڭ جېنىغا ۋە مېلىغا چېقىلمايدۇ. مۇسۇلمان بولۇشنى خالىغانلارغا، مۇسۇلمان بولۇپ خاتىرجەم ياشاشقا يول قويىدۇ. ئەتىسى جۈمە كۈنى ھەر ئىككى تەرەپ ژۇقارقى شەرتلەرنى ئورۇنلىدى. ئەتىسى قەشقەر تەرەپتىن بۇرۇنقى خوتەن ۋالىسى يەن دوتەينىڭ باشچىلىقىدا كۈچلۈك بىر قوشۇن خوتەنگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىلىق خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇنىڭغا جاۋاپەن قوزغىلاڭچىلار قوماندانلىقى سۇبغۇتۇللا مەۋلىۋى قوماندانلىقىدىكى 650 كىشىلىك قوشۇننى زاۋاغا قاراپ يولغا سالدى. زاۋانىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى جايلاشقان قۇمرۇبات دېگەن يەردە جەڭ باشلىنىپ، كۈن بويى ئېتىشىش توختىمىدى. قاراڭغۇ چۈشۈۋاتقان ۋاقىتتا تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، دۈشمەنلەر قېچىپ كېتىشتى.

شۇ كۈنلەردە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي ناھىيەلىرىدىكى (چەرچەن، چاقىلىق) خەلقلەر قوزغىلىپ، ئۆز يېرىدىكى دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، بۇ ئىككى ناھىيەنى دۈشمەندىن ئازات

قىلىشتى ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. زاۋادىكى جەڭدە يېڭىلىپ قاچقان يەن دۇتەي ئەسكەرلىرى مۇدافىئە تۇرالماي، ئالدىغا ئۇچرىغان ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالاپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، ئاخىر يەكەنگە قاراپ قېچىپ كېتىشتى.

1933-يىلى 3-ئاينىڭ 28-كۈنى نۇرەخمەت ۋە سۇبىغۇتۇللا مەۋلىۋىيلەرنىڭ قوماندانلىقىدا 2000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، گۇما ۋە قارغىلىقتىكى ئىنقىلابچىلارغا ياردەمگە ئەۋەتىلدى. بۇ قوشۇن يەرلىك قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ، گۇما، قارغىلىق، پوسكام شەھەرلىرىنى دۈشمەندىن ئازات قىلىشتى. ئارقىدىن ئۆز كۈچلىرىنى راتكە سېلىپ، يەكەن شەھىرىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. يەكەن شەھىرىنى ئازات قىلىش جەڭلىرى ناھايىتى قاتتىق بولدى. موشۇ جەڭدە ئوق تېگىپ، سۇبىغۇتۇللا سەردار قۇرۇبان بولدى. بىراق، يەكەن شەھىرى ئاخىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، 1933-يىلىنىڭ ئاپرېلىغىچە خوتەن ۋىلايىتى تولۇق ئازات بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئىنىلاۋىي ھەيئەت مەسلىھەتلىشىپ، ئىلچى شەھىرىنى پايتەخت قىلىشنى قارار قىلدى. 4-ئاينىڭ 11-كۈنى ھۆكۈمەت ئىدارىسى قاراقاشتىن ئىلچىگە كۆچۈپ كەلدى. 4-ئاينىڭ 12-كۈنى (ئۈرۈمچىدە سەياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ، شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان كۈنى) مۇھەممەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم باشچىلىقىدىكى خوتەن ھۆكۈمىتى رەسمىي ئىشقا كىرىشتى.

5§. ئۈرۈمچى شەھىرىدە 12-ئاپرېلدىكى سەياسىي ئۆزگىرىش

ژۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، 1933-يىلىنىڭ ئەتىياز پەسلىگە كەلگەندە قۇمۇلدىن خوتەنگىچە بولغان ئۇيغۇرستان يۇرتلىرى ئاساسەن ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن ئىدى. ئىلى ۋادىسى بولسا، جىڭ شۇرېننىڭ مۇخالىپى جاڭ فىيۇەننىڭ قولىدا تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ، جىڭ شۇرېننىڭ ھۆكۈمرانلىق تەختى ئاغدۇرۇلۇشقا تايىن تاپقان ئىدى. موشۇنداق شارائىتتا ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن تۇرپاندىن قايتىپ كەلگەن شىڭ شىسەي ئۆلۈۋاتقان جىڭ شۇرېننى يۆلەشنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، «ئەسكەرلىرىمنى دەم ئالدۇرىمەن» دېگەن باھانە بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىكى نەنسەن تېغىغا چىقىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشقا ئەپلىك پۇرسەت كۈتۈپ، جىم يېتىۋالدى.

ئۈرۈمچى شەھىرىدە خىتاي ئەسكەرلىرى ئاساسەن يوق ئىدى، پەقەت ئاق ئورۇس گېنېرالى پاپىنگۇتنىڭ قوماندانلىقىدىكى بىر ئوترياد رۇس ئەسكەرلىرى بار ئىدى. مانا موشۇ رۇسلار جىڭ شۇرېننىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن يېقىنلىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، جىڭ شۇرېننى ئاغدۇرۇۋەتمەكچى بولدى. 1933-يىلى 12-ئاپرېل كۈنى پاپىنگۇتنىڭ رۇس ئەسكەرلىرى جىڭ شۇرېن تۇرغان جياڭ جۈن مەھكىمىسىنى قورشاۋالدى ۋە جىڭ شۇرېننى تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر قىلدى. ھەممە تەرەپتىن ھىمايىسىز قالغان جىڭ شۇرېن ئۆز ئائىلىسىنى ۋە مال-مۈلكىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىدىن چىقىپ، سوۋېت چېگارىسى ئارقىلىق ئۆز ژۇتىغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت ئالغاندىن كېيىن تەختتىن چۈشۈشكە ماقۇل بولدى. موشۇ كېلىشىم بويىچە، ئىسيانچىلار ئۇنىڭغا يول ئېچىپ بەردى. جىڭ شۇرېن بالا-چاقىسىنى ۋە خەلقنى بۇلاۋالغان دۇنيياسىنى ئىككى ماشىنىغا ژۈكلەپ 13-ئاپرېل كۈنى ئۈرۈمچىدىن ئايرىلىپ، 24-ئاپرېل كۈنى چۆچەك چېگارىسى ئارقىلىق سوۋېت تېررىتورىيىسىگە ئۆتۈپ، تۈركسىب تۆمۈر يولى بىلەن ئۆز يۇرتىغا كەتتى ۋە نەنجىڭ شەھىرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى.

جىڭ شۇرېن كەتكەندىن كېيىن ۋاقىتلىق ئالىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى. موشۇ كومىتېت 14-ئاپرېل كۈنى ئۈرۈمچىدە ژىغىن ئېچىپ، يېڭى ھۆكۈمەت ئاپپاراتىنى تەشكىل قىلدى.

نەنسەندە پۇرسەت كۈتۈپ ياتقان شىن شىسەي شۇ كۈنى ئۈرۈمچىگە كېلىپ، جىڭ شۇرېندىن قالغان ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى، يەنى دۇبەنلىك مەنسۇپىگە ئولتاردى. بۇرۇنقى مائارىپ نازىرى لى يۈەنلۇڭ ھۆكۈمەت رەيسى دەپ تونۇلدى. مانجۇرىيادىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى دىڭ چېڭغا ھەربىي ئىشلار نازىرىي مەنسۇۋى بېرىلدى. ئالىي كومىتېتنىڭ موشۇ ژىغىنىدا يەنە:

1. خەلقنىڭ ھاياتىنى ۋە مال-مۈلكىنى مۇھاپىزەت قىلىش.
2. جىڭ شۇرېننىڭ ھاياتىغا ۋە مال-مۈلكىگە دەخىل قىلماسلىق.
3. كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى كونسۇلخانىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، دېگەن ئۈچ ماددىلىق قارار قوبۇل قىلىندى. ژىغىن شۇنىڭدەك 44 كىشىدىن تەركىپ تاپقان ۋاقىتلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىل قىلدى. بۇ ھۆكۈمەت تەركىۋىدە ئاق ئورۇس گېنېراللىرىدىن گىمېركىن، پاپىنگۇت، قۇمۇل ۋاڭى نەزەربەگ، ھۈسەيىنباي، ئابدۇقادىر، ئاباۋ، تۆگباۋ قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى.

يېڭىدىن قۇرۇلغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىرىنچى ژىغىنىدا ھۆكۈمەت ژۇقارقى بېرىلگەن مەنسەپلەرنى تەستىقلەپ، رەسمىيلەشتۈرۈلدى، ھۆكۈمەتنىڭ سەياسىي يولىنى ئېلان قىلدى. ئېلان قىلىنغان دىكلاراسيادە:

— شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھوقۇقتا باراۋەر بولىدۇ.

ــ ھەر مىللەت ۋەكىللىرى سايلام قانۇنىغا ئاساسەن ۋە ئىمتىھان ئېلىش يولى بىلەن ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ.

ــ شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر ئۆلكىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. تاشقى ئالاقە ئىشلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قولىدا بولىدۇ ــ دېگەندەك ماددىلار بار ئىدى.

دېمەك، شىڭ شىسەي باشچىلىقىدا قۇرۇلغان يېڭى ھۆكۈمەتمۇ جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتىگە ئوخشاشلا خىتاينىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى قانۇنىيلاشتۇرغان ئىدى.

شىن شىسەي دوبەنلىك تەختىگە چىقىۋالغاندىن كېيىن قارائۇرلۇق قىلىپ، ئۆزىنى يۆلەپ تەختكە چىقارغان گېمىركىن، پاپىنگۇتلارنى ۋە بىر قانچە خىتاي ئەمەلدارلىرىنى: «مېنى ھاكىمىيەتتىن ئاغدۇرماقچى بولدى»، دېگەن تۆھمەت بىلەن قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ راستىنلا «دوبەن» (مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دىكتاتور) بولۇۋالدى.

غوجىنىياز ھاجىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ما شىمىن ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن قاراشەھەرگە بېرىپ، ئۇ يەرنى ئىگەللىگەندىن كېيىن يەرلىك تۇڭگانلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، ئۆزىنى خېلە كۈچەيتىۋالدى. ئۇ ئۇيغۇرستان تەۋەسىدە مۇستەقىل تۇڭگان دۆلىتىنى قۇرۇش مەخسىتىدە گەنسۇغا ئادەم ئەۋەتىپ، ما جۇڭيىڭنى شىنجاڭغا كېلىشكە دەۋەت قىلدى.

گەنسۇدا ما بۇفاڭنىڭ قىسمىنىڭ ئاستىدا قالغان ما جۇڭيىڭ بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، 1933-يىلى 3-ئايدا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئىككىنچى قېتىم ئۇيغۇرستانغا چىقتى. بۇ چاغدا ما جۇڭيىڭنىڭ قولىدا 2000دەك ئاتلىق ئەسكەر، 3000دەك پىيادە ئەسكەر بار ئىدى. ئۇ ھېچقانداق قارشىلىقسىز قالغان قۇمۇل شەھىرىنى ئاسانلا ئېلىپ، گۇچېنغا قاراپ ماڭدى. ما جۇڭيىڭنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان غوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەكچى بولۇپ، ئالدىغا باردى. بۇ ئىككى سەردار قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى بىر جايدا ئۇچرىشىپ ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسىنى تۈزدى. تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، بۇ شەرتنامىدا:

ــ ما جۇڭيىڭ غوجىنىياز ھاجىغا ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىشتا ھەربىي ياردەم بېرىدۇ.

ــ ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن ھەربىي قۇرال-ياراقلارنى ۋە غەنىمەتلەرنى ئىككى تەرەپ تەڭ بۆلۈشۈۋالىدۇ.

ــ ھەربىي ئىشلاردا غوجىنىياز ھاجى ما جۇڭيىڭنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئىش قىلىدۇ، ئامماھەر ئىككى تەرەپ ئۆز مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالىدۇ ــ دېگەن ماددىلار بار ئىدى.

بۇ ئىككى قوشۇن زۇقارقى شەرتلەر ئاساسىدا ئىتتىپاقلاشقاندىن كېيىن ھەربىي ھەرىكەتنى باشلىدى. پىلان بويىچە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى گۇچېن شەھىرىگە، غوجىنىياز ھاجى ئەسكەرلىرى بولسا، جىمسار شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرلەرنى ئىگەللىمەكچى بولدى. ما جۇڭيىڭ دۈشمەن ئەسكەرلىرى كۆپىرەك جايلاشقان گۇچېنغا ھۇجۇم قىلىپ، 12 كۈندىن كېيىن شەھەرنى ئىگەللىدى. بۇ شەھەردە تۇرۇۋاتقان 20000غا يېقىن دۈشمەن ئەسكىرىنى يوقىتىپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى قۇرال-ياراقلارنى ئىگەلەۋالدى.

غوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى جىمساردىكى دۈشمەنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىرى دۈشمەن تەسلىم بولۇپ، قۇرال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. كەچ كىرىپ، قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغانلىقتىن «قۇراللارنى ئەتە يورۇقتا تاپشۇرۇۋالىمىز» دەپ ئۆزلىرى سېپىلدىن يىراغىراق جايغا بېرىپ، دەم ئېلىشقا ياتتى. بىراق بۇ غەلىبىنى ما جۇڭيىڭغا شۇ كېچىسى بىر قانچە ماشىنا بىلەن كېلىپ، تەسلىم بولغان خىتاي ئەسكەرلىرىدىن 1800 دانە مىلتىق ۋە نۇرغۇن ئوق-دورىلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، غوجىنىيازدىن ئوغرىلىقچە ئېلىپ كەتتى. ئەتىسى بۇ ئەھۋالنى ئۇققان غوجىنىياز ھاجى ما جۇڭيىڭنىڭ بۇ ۋاپاسىزلىقىدىن قاتتىق رەنجىدى، ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تۇرپان تەرەپكە زۇرۇپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، «ئۈرۈمچىنى ئازات قىلىۋالغىچە ئىتتىپاقىمىز بۇزۇلمىسۇن» دەپ ما جۇڭيىڭدىن ئالاقىسىنى ئۈزمىدى. يەنە ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. مەسلىھەت بويىچە غوجىنىيازنىڭ قوشۇنى ئۈرۈمچىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىدىغان، ما جۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى بولسا، ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىكى ماناس، قۇتۇبى، سانجى ۋە شىخۇدىكى دۈشمەن قورغانلىرىغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولۇپ كېلىشىلدى. ما جۇڭيىڭنىڭ مۇنداق پىلان قۇرۇشتىكى مەخسىتى:

1. ئۈرۈمچىنى ئېلىشتا قىيىن ۋەزىپىنى غوجىنىياز ھاجىمغا ئىشتىرىپ قويۇپ، ئاسان ئالغىنى بولىدىغان كىچىك شەھەرلەرنى ئۆزىگە قالدۇردى.

2. ماناس، قۇتۇبى، سانجى تەرەپلەردە يەرلىك تۇڭگان ئاھالىسى كۆپ بولۇپ، بۇ شەھەرلەرنى قولغا ئالغاندا يەرلىك ئاھالىدىن ئەسكەر ئېلىپ، 20000-15000 كىشىلىك تۇڭگان قوشۇنى تەشكىل قىلغىنى بولاتتى. دۈشمەندىن غەنىمەت ئېلىنغان قۇراللار بىلەن موشۇنچىلىك ئەسكەرنىمۇ تەمىن قىلغىنىمۇ بولاتتى.

غوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن قۇرال-ياراق يېتىشمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قۇرال بېرىشنى سورىغان ئىدى. ما جۇڭيىڭ ھىيلىگەرلىك قىلىپ، قۇرال بەرمەستىن، ئازدۇ-تولا ئوق-دورا بەرگەن بولدى.

غوجىنىياز ئەسكەرلىرىگە قورال-ياراق يېتىشمەيتتى. مۇنچىلىك ئازغىنا كۈچ بىلەن ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئىگەللەش ئىشەنچسىز ھەرىكەت ئىدى. موشۇنداق قورال-ياراق قىسىنچىلىقى بولۇۋاتقان بىر ۋاقىتتا ما جۇڭيىڭ غوجىنىيازدىن ئۇغرىلىقچە زور تۈركۈمدىكى قوراللارنى گەنسۇغا يۆتكەۋاتقانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. ما جۇڭيىڭنىڭ تەكرار-تەكرار قىلىۋاتقان بۇ خىيانەتكارلىقى غوجىنىياز ھاجىنى قاتتىق رەنجىتتى. ئۇنى ما جۇڭيىڭدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، باشقا بىر ئىتتىپاقچى ئىزدەشكە ياكى مۇستەقىل كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر قىلدى.

§6. شىڭ شىسەي، غوجىنىياز ۋە ماجۇڭيىڭ نوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر

1933-يىلىنىڭ بېشىدا ئۇيغۇرىستاندا ۋۇقارقىناملار بىلەن ئاتالغان ئۈچ سەياسىي ھەربىي كۈچ مەۋجۇت ئىدى. بۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا مەخسەت-مۇددىئالىرى بار ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئۆز ئارا بىر-بىرىگە دۈشمەن كۈچلەر بولۇپ ھېساپلىناتتى. بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

ئۈرۈمچىدە يېڭىدىن دۇبەنلىك تەختىگە چىققان شىڭ شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە داۋاملىق تەختتە ئولتىرىش ئۈچۈن كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ۋە ئەمەلىي ياردىمىگە ئېرىشىش ھەممىدىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇلى ئافرىسىپۇ ئارقىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئىككىتەرەپلىمىلىك يوشۇرۇن كېلىشىم ئىمزالىدى. كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى بويىچە: شىڭ شىسەي ئۆزى دۇبەن بولۇپ تۇرىدىغانلا بولسا، مۇندىن كېيىنكى ئەمەلىي ھەرىكىتىدە ئىچكى-تاشقى ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھىتى ۋە يول-يورۇقى بىلەن ئىشلەشكە ۋەدە بەردى. كېڭەش ھۆكۈمىتى بولسا، ھەر قانداق شارائىتتا شىڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتىنى ھىمايە قىلىپ، ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئاتاقتا شىڭ دۇبەننىڭ ھاكىمىيىتى، ئەمەلىيەتتە بولسا، شىڭ شىسەي بىلەن ئافسىپۇ ۋەكىللىكىدىكى رۇس-خىتاي بىرلەشمە ھاكىمىيىتى مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇرىستان بولسا، ئاتاقتا خىتاينىڭ، ئەمەلىيەتتە روسسىيانىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىپ، غوجىنىياز بىلەن ما جۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، غوجىنىياز ھاجىنى ئۆزىگە تارتىش، ما جۇڭيىڭنى يىتىم قالدۇرۇش پىلانىنى تۈزدى. موشۇ مەخسەتتە 1933-يىلى 5-ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈرۈمچىنىڭ يېنىدىكى جىمسار ناھىيەسىدە تۇرۇۋاتقان غوجىنىيازنىڭ ئالدىغا ئۈرۈمچىدىن ئىككى ۋەكىل ئەۋەتىلدى. ئۇنىڭ بىرسى: شىڭ شىسەينىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ئاتدىيۇتاننى ئەكبەر دېگەن ئۇيغۇر كىشى، يەنە بىرى بولسا، ئۈرۈمچىدىكى كېڭەش كونسۇلخانىسىنىڭ خادىمى ماخمۇت غوجا دېگەن ئۆزبەك كىشى ئىدى. ۋەكىللەر غوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئەكبەر شىڭ شىسەينىڭ ئالاھىدە مەكتۇبىنى تاپشۇرۇپ بەردى. ماخمۇت غوجا بولسا، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋىنى ئېغىزچە يەتكۈزدى. شىڭ شىسەي ئەۋەتكەن مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«ھۆرمەتلىك، غوجىنىياز جاناپلىرى! جىڭ شۇرېن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەر خەلقىنى ئېزىپ، ناشايان ئىشلارنى قىلدى. شۇڭا سىلىنىڭ جىن شۇرېنغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەنلىكلىرى پۈتۈنلەي توغرا بولغان، مەن ئەزەلدىن سىزلەر بىلەن ئۇرۇششىنى زادىلا خالىماتتىم. بىراق، مەن بىر ھەربىي ئادەم بولغانلىغىم ئۈچۈن بۇيرۇققا بويسۇنماي، ئىلاجىم يوق ئىدى. يېقىندا مەن ئۈرۈمچىدە جىڭ شۇرېنغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى يوقاتتىم. ھەر ئىككىمىزنىڭ دۈشمىنى يوقالدى. ئەندى ئىككىمىز ئۇرۇشنى توختىتايلى، سىلى ئۈرۈمچىگە كەلسىلە. شىنجاڭنى ئىككىمىز بىرلىكتە باشقۇرايلى!».

ماخمۇتغوجا بولسا، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋىنى يەتكۈزۈپ، شۇنداق دېدى:

«كېڭەش ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ ما جۇڭيىڭدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ، شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشلىرىنى خالايدۇ. چۈنكى ما جۇڭيىڭ - ياپون جاھانگىرلىرىنىڭ قويرۇغى. ئۇنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشى بىز ئۈچۈنمۇ خەتەرلىك. شۇڭا بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز ما جۇڭيىڭنى يوقىتىش ئۈچۈن شىڭ شىسەيگە ياردەم بەرمەكچى. ئۆزلىرىمۇ بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلسىلا، بۇرۇنقىدەكلا ياردەم بېرىۋېرىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن سىلى، بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلۇپ، شىڭ شىسەي بىلەن بىرلەشسىلە. ئۆزلىرى ھاياتلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كېڭەش ھۆكۈمىتى كېپىل بولىدۇ» مانا موشۇ ئىككى كىشىنىڭ غوجىنىيازنى زىيارەت قىلىشىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى ئافرىسىپۇنىڭ ئارىغا چۈشىشى بىلەن غوجىنىياز بىلەن شىڭ شىسەي ئوتتۇرىسىدا «جىمسار كېلىشىمى» دەپ ئاتالغان كېلىشىم ئىمزالاندى.

غوجىنىياز ھاجى بىلەن شىڭ شىسەينىڭ ۋەكىللىرى بىر قانچە قېتىم ئۇچراشقاندىن كېيىن كېلىشىم شەرتلىرى 1933-يىلى 6-ئاينىڭ 8-كۈنى شىمىگۇلدا ئىمزالاندى. كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

«شىڭ شىسەي دۇبەنلىك مەنسۈۋى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالدىكى ۋىلايەتلەرنى باشقۇرىدۇ. غوجىنىياز ھاجى

باۋېي زۇڭسىلىڭ(گوۋېرنىزون قوماندانى)لاۋازىمى بىلەن تەگرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇلدىن خوتەنگىچە بولغان يۇرتلارنى باشقۇرىدۇ. بىراق، بۇ رايونلارنىڭ ھەر ئىككىسى چىن دۆلىتىنىڭ تېررىتورىياسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى بولسا، 6-دىۋىزىيا قوماندانى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرىدۇ. شىڭ شىسەي غوجىنىياز ھاجىغا بىر مىللىيون سەر پۇل، 10000 مىلتىق، 10000 ئېگەرلىك ئات بېرىدۇ (بۇ پۇل بىلەن قۇرال-ياراقلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى نەق بېرىلىدۇ، قالغان قىسمىنى بولسا، ماڭ جۇڭيىڭنى يوقاتقاندىن كېيىن بېرىلىدۇ).

غوجىنىياز ھاجى بۇگۈندىن ئېتىۋارەن شىڭ شىسەي بىلەن دوست، ما جۇڭيىڭ بىلەن دۈشمەن بولىدۇ. بۇ ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ قالسا، غوجىنىياز شىڭغا ياردەم بېرىدۇ».

غوجىنىياز ھاجى بۇ شەرتلەرنى ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ ئويلىغان ئىدى. شىڭ شىسەي بىلەن كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ كونسۇلى ۋەدە قىلغان قۇراللارنىڭ بىر قىسمىنى نەق بەرگەن بولسىمۇ، قالغان قىسمىنى «سىلى ئاقسۇغا بارغاندا ئۈچتۇرپان چېگارىسى ئارقىلىق ئۆتكۈزۈپ بېرىمىز»، دەپ ۋەدە قىلغان ئىدى. غوجىنىياز ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن كېڭەش ھۆكۈمىتىدىن مەزكۇر قۇراللارنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، قارشى تەرەپ تۈرلۈك باھانە-سەۋەپلەرنى كۆرسىتىپ، ۋاقىتنى ئارقىغا سۈرىۋەردى. ما جۇڭيىڭ بولسا، غوجىنىياز ھاجىنىڭ ئاقسۇغا كەتكەن پەيتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن ئۈرۈمچىنى قورشاۋغا ئالدى. ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ھەتتا ئۈرۈمچىنىڭ چەت مەھەللىرىگە يېتىپ كىرگەن ئىدى. شىڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتى خەتەر ئاستىدا تۇرغان موشۇ پەيتتە كېڭەش ھۆكۈمىتى زامانىۋىي قۇراللار بىلەن قوراللانغان ئۆز ئارمىياسىنى كىرگۈزۈپ، ھاۋادىن ئايروپىلان بىلەن، يەردىن توپ زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

شۇ چاغدا شىڭ شىسەينى ھىمايە قىلىپ، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىغا ھاۋادىن ھۇجۇم قىلىشقا قاتناشقان سوۋىت قىزىل ئارمىياسىنىڭ ھەربىي لېتچىكى ف.پ.پولىنىن ئۆزىنىڭ خاتىرىلىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىز شەھەرگە ئۇچۇپ كېلىپ، سېپىلنىڭ ئالدىدا تۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ژىغىلغانلىقىنى كۆردۇق. بۇلار ئۈرۈمچىدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ھۇجۇم قىلىۋاتقان ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى ئىكەن. بۇيرۇققا بىنائەن مەن ۋە شىشكوۋ ئىككىمىز 250 مېتىرغىچە تۆۋەنلەپ ئۇچۇپ، ئىسيانچىلارنىڭ ئۈستىگە 25 كىلوگراملىق بومبىلارنى تاشلىدۇق. شتۇرمانلار بولسا، پۇلېمېتلاردىن ئوق ياغدۇردى. ھۇجۇمدىن كېيىن سېپىلنىڭ ئالدىدا نۇرغۇن جەسەتلەر ياتقانلىقىنى كۆردۇق.

تىرىك قالغان ئىسيانچىلار قېچىشقا باشلىدى. بىز ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قالغان بومبىلارنى تاشلىدۇق» (ف.پ.پولىنىن «جەڭگىۋار مارشۇرۇتلار» 27-بەت).

ئۈرۈمچىنى ئېلىشتىن ئۈمىتىنى ئۈزگەن ما جۇڭيىڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاقسۇغا بېرىپ، غوجىنىياز ھاجى ئەسكەرلىرىگە ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردا غوقىنىياز ھاجى نۇرغۇن ئەسكىرىدىن ۋە قۇرال-ياراغدىن ئايرىلدى. كېڭەش ھۆكۈمىتى ۋەدە قىلغان قۇرالنى ۋاقتىدا بەرمىدى، شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئاقسۇ خەلقى ئىئانە قىلىپ توپلاپ بەرگەن 80000 دانە قويىنى كېڭەش ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ، شۇنىڭ بەدىلىگە ئاران 1000دانە مىلتىق ئوقلىرى بىلەن سېتىپ ئالالىدى (80 ياراق قويغا بىر دانە مىلتىق!) شۇنداق قىلىپ، غوجىنىياز ھاجى قىسمەن ئەسكەرلىرىنى قۇراللاندۇرۇپ، ھەربىي تەلىم ئۆگىتىپ، شۇ ژىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۈچتۇرپان قاخشال يولى بىلەن ئاتۇشقا چۈشۈپ، 1934-ژىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى قەشقەر شەھىرىگە قاراپ ئاتلاندى.

7§. «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە يوقىتىلىشى

تۆمۈر سىلىڭ تۇڭگانلار تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن نەزەربەنت ئاستىدا تۇرۇۋاتقان سابىت داموللا بىلەن ئەمىر ئابدۇللالار نەزەربەنتلىكتىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا باشلاندى. ئەمىر ئابدۇللا ھەر ياققا چېپىلىپ كەتكەن خوتەن ئەسكەرلىرىنى ژىغىشتۇرۇپ، قايتىدىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. سابىت داموللا بولسا، ھەر ساھادىكى ئەرباپلار بىلەن ئۇچرىشىپ، مىللىي ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشنىڭ ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى. ئۇ ئالدى بىلەن قەشقەر ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىنى بىقىنلاشتۇرۇش مەخسىتىدە قەشقەردە «خوتەن ئىدارىسى جەمىيىتىنى» تەشكىل قىلدى. موشۇ جەمىيەت ئارقىلىق قەشقەرلىك بىر قىسىم قوماندانلار بىلەن خوتەنلىك قوماندانلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى.

ئوسمان ئېلى ئۆزىنى «سىلىڭ» يەنى «قوماندان» دەپ ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ساۋاتسىزلىقى، ئىش بىلمەسلىكى بىلەن، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەر باشلىقلىرىدىن ھەم خەلىق ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئاخىرىدا ئۆزىگە سادىق بولغان 1000دەك ئەسكىرىنى باشلاپ، تاققا چىقىپ كەتتى. قەشقەردە قالغان ئەسكەرلەر بولسا، ئورازبەگنىڭ قوماندانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، قەشقەردە مەمۇرىي ئىشلارنىڭ ھەممىسى سابىت داموللاغا، ھەربىي ئىشلار ئورازبەگكە مەركەزلەشتى.

سابىت داموللا ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ، ھەر تەرەپتىكى ئىنقىلاۋىي كۈچلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇش تەييارلىقىنى تېزلەتتى. بىراق، ئۇ ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان غوجىنىياز ھاجى بىلەن، خوتەن

هۆكۈمىتىنىڭ باشلىقلىرى مۇھەممەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم، مۇھەممەتىمىن بۇغرالار بىلەن مەسلىھەتلەشمەي، ئۆز ئالدىغا ئىش ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللىي ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشنىڭ ھە قىلغۇچى پەيتىدە قەشقەردە تۈركىيالىك ئەلى بەي، نەدىم بەي، مۇستاپا كەنتلى دېگەن كىشىلەر پەيدا بولدى. يەنە ئۇزاققا ئۆتمەيلا ستامبۇلدىكى «تۈركستان بىرلىكى» تەشكىلاتىنىڭ رەيسى دوكتور مەجىددىن ئەخمەت دالىمبېك، تۈرك ئارمىياسىنىڭ پولكوۋنىكى ئەخمەت سۇرايىيابېك بىلەن يۇسۇپ ئەپەندىلەر قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرىشىنى ئۆز قىنىدىن چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ پانتيۇركستلىك ئىدېياۋىي ئېقىمىنىڭ ئىزىغا سېلىشقا ئۇرۇندى. نەتىجىدە غوجىنىياز ھاجىم قوبۇل قىلغان «ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن توغرا نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پانتيۇركىزم، پانىسلامىزىمنىڭ پۇرىقى چىقىپ تۇرىدىغان «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نام قوبۇل قىلىندى. بۇ بىر تارىخىي خاتالىق بولغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، 1933-ژىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى قەشقەردە «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ» قۇرۇلغانلىقى تەنتەنىلىك ھالدا جاكالاندى. 16 كىشىدىن تەركىپ تاپقان ھۆكۈمەت ھەيئىتى ئېلان قىلىندى. بۇ توغرىلىق «شەرقىي تۈركستان ئاۋازى» ژۇرنالىنىڭ 25-سانىدا ئېلان قىلىنغان ھۆججەتنى ئەينەن كەلتۈرىمىز:

«1933-ژىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى قەشقەردە ئېلان قىلىنغان «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىۋى توغرىلىق تۆۋەندىكى باياننامە ئېلان قىلىنغان ئىدى:

ئاللا تائالانىڭ ياردەم ۋە مېھرىۋانلىقىغا، ۋە جۇمھۇر رەيس غوجىنىياز ھاجى ھەزرەتلىرىنىڭ لايىقەتلىك ۋە سالاھىيەتلىك ۋەكىللىرىنىڭ ئىتتىپاقلىرىغا ۋە پۈتۈن لەشكەر ئىسلام باشلىقلىرى، قوماندانلىرىنىڭ ۋە بارچە پۇخرالەرنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىرىگە تايىنىپ، مۇستەقىل شەرقىي تۈركستانىمىزنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تۆۋەندە بايان قىلىنغان تىرىقىدە قۇرۇلدى:

باش ۋەكىل	سابىت داموللا ئابدۇلباقى
داخلىيا نازىرى	يۇنۇسبەگ سەيىت زادە
خارجىيا نازىرى	قاسىمجان ھاجىم
مائارىپ نازىرى	ئابدۇكېرىمخان مەھدۇم
ھەربىي نازىرى	ئورازبەگ
ئۆقاۋ نازىرى	شەمسىدىن تۆردى ھاجى
ئەدلىيە نازىرى	زىرىپ قارى ھاجى
مالىيە نازىرى	ئەلى ئاخۇن باي
زىراەت ۋە تىجارەت نازىرى	ئوبۇل ھەسەن ھاجى
سەھىيە نازىرى	ئابدۇللا خانى
ۋەكىللەر ھەيئىتىگە مۇيەتتىش	ھاجى ئەلەماخۇن

مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىغان تەنتەنىلىك ژىغىندا ھۆكۈمەتنىڭ باش نازىرى، يەنى باش ۋەكىل سابىت داموللا ئۇمۇمىي خەلققە مۇراجىەت قىلىپ، نۇتۇق سۆزلەيدۇ. ئۇنىڭ تەسىرلىك نۇتقى خەلق تەرىپىدىن كۆز ياشلىرى بىلەن ئالقىشلىنىدۇ. نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق:

«ئەزىز مىللىتىم، مۇختەرەم ۋەتەنداشلىرىم! ئاللا تائالاغا ھەمدۇ بىھەد، پەيغەمبىرىمىز سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە دۇرۇد بى ناھايەت دۆلىتىمىز قۇرۇلدى. دۆلەت قۇرۇشتىكى مەخسەت: مەملىكىتىمىزنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىدا كۆپ زاماندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ھۆكۈمەتسىزلىك سەۋەۋىدىن ۋۇجۇتقا چىققان ئۆز بېشىمچىلىقلارنى يوق قىلىپ، يۇرتىمىزدا تىچلىق ۋە خاتىرجەملىكنى جارىي قىلىشتۇر. ئەسكىرىي ۋە ھەربىي ۋەزىپىلەر ئىخلاسلىق، لايىقەتلىك كىشىلەرگە تاپشۇرۇلدى. بارچە يۇرتداشلارنىڭ سەياسىي، دىنىي، مىللىي ۋە مەدەنىي ھوقۇقلىرى ھۆكۈمەتنىڭ كېپىللىگى ئاستىدادۇر.

چېگارىداش خوشنا دۆلەتلەرنىڭ رەسمىي مەمۇرلىرى ۋە ھەيئەتلىرى ئەمنىيەت ئىچىدە قانۇنىي ۋەزىپىلەرنى داۋام قىلدۇرمىغى مۇمكىندۇر. ئىلگىرىدىن بېرى خوشنا دۆلەتلەرنىڭ ھېچ بىرىگە قارشى ئاداۋەتتە بولۇشنى خىيال قىلمىغان، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ پاك تەبىەتلىك ۋىجدانلىرىغا تەرجىمان بولۇشنى داۋام قىلدۇرىمىز. يەنى ئەزەلدىن داۋام قىلىپ كەلگەن خوشنا دۆلەتلەر ھەققىدىكى دوستلۇق مۇھەببەتلىرىمىزنى ئىنشا-ئاللاھ داۋام ئەتتۈرىمىز.

ئۇلۇق تۈركستان ئۇچۇن ئاي-يۇلتۇزلۇق كۆك بايراق قوبۇل قىلىندى. ھەر بىر يۇرتداشنىڭ مال، جان ۋە شەرىپىنىڭ ئەمنىيەتتە بولغانلىقىغا ئىشىنىپ، تىچ ۋە خاتىرجەم ھالدا ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، دۆلەتكە ئېتىماد قىلىشلىرى تەلەپ قىلىنىدۇ.

شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى نازىرلەر كېڭەشى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، 8000 ئەسكەر ۋە

13000دىن ئارتۇق تۇپلانغان خەلق ۋەكىللىرى ھوزۇرىدا 41 پاي توپ ئېتىلدى، ناغرا-سۇنەي، «ئامىن!» ئاۋازلىرى بىلەن ژۇڭۇرى چىقىرىلغان ئاي-يۇلتۇزلۇق كۆك بايراق قەشقەر ئاسمىنىدا جەۋلان قىلدى!».

1933-يىلى 11-ئايدا قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇن لايىھىسى ئەينى زاماندا « شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىك جەمىيىتىنىڭ» ئورگىنى «ئىستىقلال» ژۇرنالىدا ئېلان قىلىنغان. ئارىدىن 1 يىل ئۆتكەندىن كېيىن بېرلىندا ۋە پارىژدا نەشر قىلىنىدىغان «ياش تۈركىستان» ژۇرنالىدىمۇ ئېلان قىلىنغان. بۇ ئاساسىي قانۇن لايىھىسىنىڭ قىسقارتىلغان نۇسخىسى ئا ق ش لىق تارىخشۇناس ئېندرېۇ فوربىسنىڭ « شەرقىي تۈركىستان ئىستىلاچىلار» ناملىق كىتاۋىدا مۇنداق بېرىلگەن:

پرېزىدېنتنىڭ ۋەزىپىلىرى:

1. پرېزىدېنت شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىگە رەھبەرلىك قىلىدىغان ئالىي رەھبەر ۋە باش قوماندانىدۇر.

2. پرېزىدېنت مىللىي مەجلىس تەرىپىدىن 4 يىلغا سايلىنىدۇ.

پرېزىدېنت باش مىنىستىرنى ۋە مىنىستىرلارنى تەۋسىيە قىلىپ، مىللىي مەجلىسنىڭ ماقۇللىغىنى ئالىدۇ.

3. كابىنېتنىڭ قارارلىرى پرېزىدېنت تەرىپىدىن ماقۇللىنىدۇ. پرېزىدېنت چەت ئەللەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ۋە ئەمەلدارلارنى قوبۇل قىلىدۇ.

4. پرېزىدېنت بارلىق ئەسكەرلەرنىڭ باش قوماندانى سۈپىتىدە باش مىنىستىر ۋە مۇداپىئە مىنىستىرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئارمىيىگە قوماندانلىق قىلىدۇ.

5. پرېزىدېنت كابىنېتنىڭ قارارلىرىنى رەت قىلغاندا ياكى تەستىقلىگەندە جەزمەن كۆپچىلىكنىڭ پىكرىنى ئالىدۇ. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى دېموكراتىك دۆلەتتۇر.

باش مىنىسىرنىڭ ۋەزىپىلىرى:

ئۇ بارلىق مىنىستىرلارنىڭ باشلامچىسىدۇر. باش مىنىستىر ھەپتىدە 1 قېتىم، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدا خالىغان ۋاقىتتا مىنىستىرلار يىغىنىنى چاقىرالايدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ پۈتۈن پروگراممىلىرى مىنىستىرلار كابىنېتى يىغىنىدا قاراپ چىقىرىلىپ، قارار ئېلىنىدۇ ۋە بۇ قارارلار مىللىي مەجلىسكە سۇنۇلىدۇ. مەجلىستە كۆپ سانلىق ئاۋاز بىلەن تەستىقلەنسە، ئاندىن قانۇنلىشىدۇ. ناۋادا، مىللىي مەجلىس مەۋجۇت بولمىسا، كابىنېت قارارلىرى پرېزىدېنتنىڭ تەستىقلىشىگە سۇنۇلىدۇ ۋە ئۇنىڭ تەسىيقىدىن ئۆتكەن قارارلارمۇ رەسمىي قانۇنلىشىدۇ. كابىنېت قارارلىرى نىزامنامە دەرىجىسىگە ئىگە. پروگراما لايىھىسىدە دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ تارماقلىرى، مەسىلەن ئەدلىيە مىنىستىرلىگى، مۇداپىئە مىنىستىرلىگى قاتارلىق ئورگانلارنىڭ ۋەزىپىلىرىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

ژۇڭۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، غوجىنىياز ھاجى « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ» رەئىسى ۋە ئالىي باش قوماندانى بولۇپ سايلانغان بولۇشىغا قارىماي، 1934-يىلى 2-ئايدا قەشقەرگە كېلىپ، سابىت داموللا بىلەن كۆرۈشكەندە تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ نارازىلىغىنى ئىپادىلىدى:

«ئەگەر مىللىي دۆلەت قۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئىسمى-شەرىپىنى «ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى» دەپ ئاتىماي نېمە ئۈچۈن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دەپ ئاتىدىڭلار؟ بىز بۇ ئىنقىلاپنى ئۇيغۇرلار بىلەن قىلدۇق، جەڭلەردە ئۇيغۇرلار قۇرۇۋان بولدى. ئەندىزە، قان كېچىپ ئازات قىلغان ۋەتەنگە باشقا خەلقلەرنى شېرىك قىلامدۇق؟ ئەگەر ھۆكۈمەتنىڭ نامىنى «ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى». دەپ ئۆزگەرتمەيدىغان بولساڭلار، مەن ھېچ نېمىگە ئارىلاشمايمەن!».

غوجىنىياز ھاجى قۇرۇۋان ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا، يېڭىشەھەر ئىچىگە يېكىنىۋالغان تۇڭگانلارغا ھۇجۇم باشلىدى. بىراق ئەسكەرلەرنىڭ قۇرال-ياراق، ئوق-دورىسى يېتىشمىگەنلىكتىن، شەھەر ئېلىنماي، ھۇجۇم ۋاقتى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. 2-ئاينىڭ 5-كۈنى تۇڭگانلارنىڭ ھالى كېتىپ، يە تەسلىم بولۇش ياكى قېچىشتىن ئىبارەت ئىككى يولنىڭ بىرىنى تاللاشقا مەجبۇر بولدى. شۇ ئارىدا ئاقسۇ تەرەپتىن نۇرغۇن تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىلىق خەۋەر يېتىپ كەلدى. غوجىنىياز ھاجى ماھمۇت مۇھىتىنى سېپىل ئىچىدىكى تۇڭگانلارنى يوقىتىشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئەمىر نۇرمەخمەت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، شەھەردىن 27 كىلومېتر يىراقلىقتىكى «يامان يار» كۆرۈكىگە كېلىپ، مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. بىراق، كېلىۋاتقان تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلىگىن كۆرگەن غوجىنىياز ئۇلار بىلەن ئېلىشالمايدىغانلىقىنى سېزىپ، مۇداپىئە لىنىياسىنى تاشلاپ، قەشقەرگە چېكىنىدۇ. قەشقەردىمۇ تاقابىل تۇرالمىغاندىن كېيىن ۋاقىتلىق قەشقەرنى تاشلاپ، تاشمىلىققا چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ماخمۇت شىجاڭ بىلەن سابىت داموللالارمۇ قەشقەر شەھىرىنى تاشلاپ، تاپقا چىقىپ كېتىشىدۇ. ھەممىدىن كېيىن ئەمىر نۇرەخمەتنىڭ قوشۇنى چېكىنىپ چىقىدۇ. قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنىڭ ئىش ئورنىنى ۋاقىتلىق يېڭىسارغا يۆتكەيدۇ. مۇداپىئەسىز قالغان قەشقەر شەھىرىنى تۇڭگان ئەسكەرلىرى

ئاساnلا ئېگەلىۋالدۇ. تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ما فۇيۈەن شەھەر ئىچىدە قانلىق قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىپ، 4000دىن ئارتۇق بىگۇناھ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلىدى. ئاتاقلىق مەدرىسە، ساراي ۋە بىنالارغا ئوت قويۇپ شەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. بۇ قىرغىنچىلىقتىن، ھەتتا چەت ئەل ئەلچىلىرىمۇ ئامان قالمىدى. ئافغانىستاننىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى مۇھەممەت شەرىپ ئۆلتۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئايالى يارىدار قىلىندى. ئانگلىيانىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ خىزمەتچىلىرىدىن ئىككى كىشى ئۆلتۈرۈلدى ۋ.ب.

ئەسلىدە قەشقەرگە كەلگەن ما فۇيۈەن قىسمىدىكى تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ئانچىمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. ئەگەر بىزنىڭ ئىنقىلابچىلىرىمىز دۈشمەن ئەھۋالىنى پۇختا ئىگىلەپ، خەلقنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىپ، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلغان بولسا، شەھەرنى قوغداپ قالغىنىمۇ بولاتتى. بىرىنچىدىن، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ يوشۇرۇن ھالدا ھىمايە قىلدى. ئىككىنچىدىن، غوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇڭگانلاردىن قورقۇش پسىخولوگىيىسى يامان تەسىر قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ مەركىزى قەشقەر شەھىرىنىڭ قولدىن كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى.

خوتەن ئىنقىلابچىلىرى يېڭىسارىدا كۈچ توپلاپ، قايتا ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەشەببۇس قىلدى، بىراق، غوجىنىياز ھاجى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئەسكەرلىرىنى يەكەنگە ئەۋەتىۋەتتى. نەتىجىدە يېڭىسارىدا پەقەت خوتەن ئەسكەرلىرىلا قالدى. كېيىن تۇڭگان ئەسكەرلىرى كېلىپ، قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئەمىر ئابدۇللا بىلەن ئەمىر نۇرەخمەتلەر ئاخىرىغىچە باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە شېھىت بولۇشتى!

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن پۈتۈن يۇرتلاردىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ھۆكۈمىتىنى قىزغىن قوللاپ-قۇۋۋەتلەپ، پۇلى بارلار پۇلى بىلەن، كۈچى بارلار كۈچى بىلەن، بىلىمى بارلار بىلىمى بىلەن ياردەم قىلىشتى. ئىنقىلابقا ياردەم قىلىشنى تەكلىپ قىلىپ، مەسچىتلەردە، مەھەللىلەردە خەلققە مۇراجىئەت قىلغاندا ئازاتلىققا تەشنا بولغان خەلقىمىز قولىدا بار ئالتۇن-كۈمۈچ، ئېسىل تاش ۋە پۇللىرىنى، ئاياللار بولسا، ئالتۇن بىلەيۈزۈك، ئالتۇن ھالقىلىرىنى ئىئانە قىلىپ بېرىشكەن ئىدى. ھازىر موشۇ كۈندە ئامېرىكىدا تۇرۇۋاتقان يۇرتدىشىمىز غۇلامىدىن پاختا ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتى خەلقتىن يىغىلغان ئالتۇن -كۈمۈچ، ئېسىل تاش ۋە تىللالارنى توپلاپ (جەمى 30 كىلوگرامم مۆلچەردە) غۇلامىدىن ئەپەندىنىڭ دادىسى ئەخمەت پاختا قاتارلىق بەش كىشىنى ۋەكىل قىلىپ، قورال سېتىۋېلىش ئۈچۈن كېڭەش ھۆكۈمىتى چېگارىسىغا ئەۋەتكەن ئىكەن. كېڭەش ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئېلىپ بارغان دۇنيانى تامام ئۆتكۈزۈۋالغان. ئۇنىڭ بەدىلىگە بېرىدىغان قورال-ياراقنى «كېيىن ھۆكۈمىتىڭلارغا يەتكۈزۈپ بېرىمىز!» دەپ ۋەكىللەرنى قۇرۇق قول قايتۇرغان ئىكەن! شۇنداق قىلىپ، كېڭەش ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقىنى ئالغانۇ، قورالنى بەرمىگەن.

تۇڭگانلار بىلەن بولغان ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلاردا، قورال-ياراقلىرى ئازىيىپ كەتكەن غوجىنىياز ھاجى، كېڭەش ھۆكۈمىتىدىن ۋەدە قىلغان قورال-ياراق، ئوق-دورىلارنى سوراپ ئېلىشنى ئۈمۈت قىلىپ، 1934-يىلى 2-ئايدا ئەركەشتام چېگارىسىغا كەلدى. كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بولسا، غوجىنىياز ھجىمنىڭ قورال-ياراققا مۇھتاج ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىپ، ئۇزاققا سوزۇلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق، ئاستا-ئاستا ئۇنىڭغا تەسىرىنى ئۆتكۈزۈپ، رۇس-خىتاي ئىمپېرىيالىرىنىڭ مەنپىيىتىگە پايدىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىگە زىيانلىق بولغان 12 ماددىلىق كېلىشىمگە ماقۇل كەلتۈردى، مەجبۇرلاپ دېگىدەك ئىمزا قويدۇردى. كېڭەش ۋەكىللىرى بىلەن غوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

1. غوجىنىياز ھاجى بۇگۈندىن باشلاپ، نانكىن ھۆكۈمىتى بىلەن قەتئىي ئالاقىسىنى ئۈزۈپ شىنجاڭنى روسسىيا ھىمايىسى ئاستىدىكى ئىچكى جەھەتتىن ئىستىقلال بىر ئۆلكە دەپ ئېلان قىلىدۇ.

2. ئۆلكىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلالىيىتىنى يوقىتىپ، مىللىي جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمەت ئىسلامىيەسىنى تارقىتىپ، ئۈرۈمچى شەھىرىدە شىن دۇبەن باشلىق تۈزۈلگەن ھۆكۈمەتكە بويسۇندۇرىدۇ.

3. شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنىڭ رەسمىي جۇمھۇرلىقىنى تەرك ئەتكەن زامان ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى غوجىنىياز ھاجىنى جوشى يەنى مۆلكى گۇبېرناتورلۇققا تەيىنلەيدۇ.

4. شىنجاڭ تەۋەسىدىكى مەۋجۇت قۇراللىق ئەسكەرلەرنى شېڭ دۇبەنگە بويسۇندۇرىدىغان قىلىش خۇسۇسىدا غوجىنىياز ھاجى قەتئىي چارە-تەدبىرلەرنى كۆرىدۇ.

5. تۇڭگان، ئۆزبەك، قىرغىز، قازاقلاردىن ئىبارەت مىللىي قوشۇنلارنى قۇرالسىزلاندۇرۇش ۋە تەرتىپ ساقلاش مەخسىتىدە، ئۈرۈمچىدىن ئالتىشەھەر تەرەپكە ھەرىكەت قىلىدىغان خۇنخۇر خىتاي، رۇس ئەسكەرلىرىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن غوجىنىياز ھاجى ئۆز ئىختىيارىدىكى قوشۇنلۇق، تۇرپانلىقلاردىن ئىبارەت بولغان ماخمۇت مۇھىتى قوماندانلىقىدىكى ئەسكەرلەرنى شىن دۇبەننىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

6. مانجۇرىيادىن چېكىنگەن خۇنخۇزا خىتايلارنى رۇس تۇپرىقى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزۈش ھەققىدە سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن شىن دۇبەن ئارىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنى غوجىنىياز ھاجى تەستىق ئېتتىدۇ.

7. شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ھەربىي خىزمىتىدىكى چەت ئەللىك (ئەجنەبىي) ئەمەلدارلارنى غوجىنىياز ھاجى دەرھال خىزمىتىدىن بوشىتىپ، ئۇلارنى شىنجاڭ چېگارىسىدىن چەت ئەلگە چىقىرىش ئۈچۈن قەتئىي چارە كۆرىدۇ.

8. سوۋېت ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئاۋاتلىقىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

9. سوۋېت ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ئىچكى خىتاي، نانكىن، مانجۇرىيا ۋە باشقا تەرەپتىن بولۇشى ئېھتىمال بولغان ھۇجۇملاردىن مۇداپىئە قىلىشنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

10. شىنجاڭدا تەرتىپ ئورنىتىلغاندىن كېيىن تېز ئارىدا رۇس نىزامىغا ئاساسلانغان ئەسكەرىي قىسىم تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر كېلىشىملەرنى تۈزۈشكە كېڭەش ھۆكۈمىتى (س س س ر دىن) ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ھەربىي ھەيئىتىنى ئەۋەتىپ، تېگىشلىك ھەربىي قوشۇننى زامانىۋىي ئۇسسۇلدا قۇرۇش ۋە قۇراللار بىلەن قۇراللاندۇرۇشنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

11. ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى بىلەن كېڭەش ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا سەياسىي ئىختىسادىي مەسىلىلەر ھەققىدە ئالاھىدە كېلىشىمنامە تۈزۈلىدۇ.

غوجىنىياز ھاجى مەزكۇر كېلىشىم ھەققىدە 1934-يىلى 25-فېۋرال كۈنى № 308 ئالاقە بىلەن قەشقەردىكى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە خەۋەر قىلغان. باش ۋەكىل سابىت داموللا مەزكۇر ئالاقىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، تونۇشۇپ چىققاندىن كېيىن غوجىنىيازنىڭ بۇ كېلىشىمگە ماقۇل بولۇشى مىللىي ئىنقىلابقا خىيانەت قىلغانلىقى دەپ تونۇغان ۋە دەرھال نازىرلار ھەيئىتىنىڭ يەۋقۇلاددە يىغىنى ئاچقان ۋە مەخسۇس قارار قىلغان. بۇ توغرىلىق، ژۇقارقى ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان ھۆججەتنى ئەينەن كەلتۈرىمىز:

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى نازىرلەر ھەيئىتىنىڭ يەۋقۇلاددە يىغىنى، 1934-يىلى مارت ئېيىنىڭ 3-كۈنى يېڭى ھىسار شەھرىدە. قاتناشقۇچىلار:

مەركەز، قومادان ۋە باشقا ئەركان ھەربىي ئىشلار قوماندانلىرى ھازىر بولدى.

بەش ۋەكىل سابىت دامولانىڭ «كېلىشىم» ھەققىدىكى ئەخباراتىنى تىڭشاپ، مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن

1	باش ۋەكىل	سابىت ئابدۇلباقى ئەپەندى
2	خارجىيە نازىرى	قاسىمجان ھاجى ئەپەندى
3	ئەدلىيە نازىرى	زىرىپ قارى ئەپەندى
4	دەخلىيە نازىرى	سىيىتزادە يۇنۇسبەگ
5	ساھىيە نازىرى	ئابدۇللا ئىشان غوجا خانى ئەپەندى
6	ھەربىي نازىرى ۋە ئالىي باش قوماندان	سۇلتانبەگ، بەختىياربەگ
7	مائارىپ نازىرى	ئابدۇكېرىمخان مەخدۇم ئەپەندى
8	مالىيە نازىرى	ئەلى ئاخۇنباي ئەپەندى
9	مالىيە نازىرى مۇاۋىنى	ئەخمەت ھاجى مەختۇمزادە
10	ئۇقاپ نازىرى	شەمسىددىن تۇردى ھاجى ئەپەندى
11	تىجارەت نازىرى	سائىبەك ئەنىسىددىنزادە
12	خوتەن قوشۇنىنىڭ ئەمىرى	نۇرئەخمەت ئەپەندى
13	بۈيۈك مىللەت مەجلىسى كاتىپى	سوپىزادە
14	ئىستىقلال جەمىيىتىدىن	مۇساخان ئەپەندى

نازىرلار ھەيئىتى تۆۋەنكىچە قارار قوبۇل قىلدى:

1. غوجىنىياز ھاجىنىڭ مىللەتنىڭ تاپشۇرىغىنى ئالماي تۇرۇپ، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋى بويىچە ئەركەشتامغا بېرىپ، بولشېۋىكلار بىلەن مىللەتنىڭ مەنپەئىتىگە زىت كېلىدىغان كېلىشىم تۈزگەنلىك ھەرىكىتىنى تۈركىستان تۈركلىرىگە قىلىنغان خىيانەت دەپ ھېساپلايدۇ.

2. سسسوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن غوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدىكى تۈزۈلگەن 12 ماددىلىق كېلىشىمنى غەيرى قانۇنىي كېلىشىم دەپ ھېساپلايمىز.

3. نەچچە يىللاردىن بېرى ھېساپسىز قۇرۇۋانلار بېرىپ ئالغان شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىستىقلالىنىڭ ئاياقلاشتۇرۇلۇشى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىتىلىشىدۇر، مىللىي ئىستىقلالىنى قولدا تۇتۇپ قېلىشىدا شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرى ھەر قانداق پىداكارلىققا ھازىردۇر.

نازىرلار كېڭىشى غوجىنىياز ھاجىمنىڭ كەچۈرگىلى بولمايدىغان خىيانىتىنى نەپرەت بىلەن ئەيىپلەيدۇ.

4. شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرى بولشېۋىكلار قولىغا چۈشۈشكە ئەسلا رازى بولمايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، مىللەتنىڭ نارازىلىقى قەشقەردىكى كېڭەش كونسۇللىقى ئارقىلىق س س س ر ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىنسۇن.

5. نازىرلار كېڭىشى ئەسكەرلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال ئېتىشىنى قائىدىگە خىلاپ ۋە ھېچ بىر تارىختا كۆرۈلمىگەن تۈركىستان تۈركلىرى ئۈستىگە قىلىنغان باسقۇنچىلىق دەپ ھېساپلايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن قىزىل بولشېۋىكلارنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى ئۆز ھۆكۈمەتلىرىگە بىلدۈرۈش ئىلتىماسى بىلەن قەشقەردىكى چەت ئەل كونسۇللىرىغا مۇراجىئەت قىلىنسۇن.

6. غوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەقىلسىز رەۋىشتە قىلغان كېلىشىمدىن پايدىلىنىپ، كېڭەش ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال ئېتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەربىي ئىشلار نازارىتى ۋە ئالىي باش قوماندانلىقىغا، دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى مۇداپىئە چارىسىدا بولۇش تەۋسىيە قىلىنسۇن.

7. ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى ئېتىۋارغا ئېلىپ، ئۇمۇم مىللەت سەپەرۋەرلىككە ۋاقىرىلسۇن.

8. قىزىل بولشېۋىك خۇنخورزا خىتايلارنى چۆچەك ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانغا رۇس تۇپرىقىدىن كۆچۈرۈشكە توسقۇن بولۇشنى تەۋسىيە قىلىپ، ئالتايدىكى شېرىپخان تۆرىگە تېز رەۋىشتە بۇيرۇق ئەۋەتىلسۇن.

9-10. مارتتا شەرقىي تۈركىستان خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ژىغىنى چاقىرىلسۇن. غوجىنىياز ھاجى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنامە ھەققىدە نازىرلەر ھەيئىتىنىڭ ئۇشبۇ قارارى خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا تاپشۇرۇلسۇن.

11. غوجىنىياز ھاجى نازىرلار ھەيئىتىنىڭ مۇراجىئەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تۇتقان يولىدىن ۋاز كەچمىگەن تەغدىردە جۇمھۇر رەئىسى ۋە ئالىي باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ھەققىدە ۋەكەللەر قۇرۇلتىيى ژىغىنىدا مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلسۇن.

12. ئانكىن ۋە ياپون ھۆكۈمىتىگە خەلق ئاراغا ھەققىمىزنى مۇداپىئە قىلىش توغرىسىدا مۇراجىئەت قىلىنسۇن.

باش ۋەكىل: ـ سابىت ئابدۇلباقى (ئىمزا)

كاتىپ: ـ سوپىزادە (ئىمزا)

مۆھۈر: ـ شەرقىي تۈركىستان باش ۋاكالىتى (مۆھۈر بېسىلغان).

موشۇنداق ئەھۋالدا تەڭقىسلىقتا قالغان غوجىنىياز ھاجى، ماخمۇت مۇھىتىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ـ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەرباپلىرىدىن: سابىت داموللا، زىرىپ قارى، شەمسىددىن داموللا، سۇلتانبېك ۋە ئابلاخان قاتارلىق كىشىلەرنى تۇتقۇزۇپ، قوللىرىغا كويزا، پۇتلىرىغا كىشەن سېلىپ ئاقسۇغا ئەۋەتىپ بەردى. مەتىمىن بۇغرا ئەپەندىم بولسا، بۇ سۈيىقەستنى سېزىپ قالغانلىقتىن، بالا-قاقىسىنى ئېلىپ، ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيىسى غوجىنىياز ھاجىنىڭ قولى بىلەن ياندۇرۇلغان ئىنقىلاپ ئوتىنى يەنە شۇ غوجىنىيازنىڭ قولى بىلەن ئۆچۈرۈشكە مۇۋاپپەق بولدى. بۇ مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ تارىخىدىكى چوڭ پاجىئە، ئۆچمەيدىغان نومۇسلۇق داغ بولۇپ قالدى!

بەزى كىشىلەر، ئەگەر كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق بېسىمى بولمىغان بولسا، غوجىنىياز ھاجى بىلەن ماخمۇت مۇھىتى بۇ ئىشنى ھەرگىز قىلمىغان بولاتتى-دېيىشىدۇ. مۇنداق دېيىش بىلەن ئۇلارنى ئاقلاشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

كېڭەش ھۆكۈمىتى نېمە ئۈچۈن بۇ ئىستىقلال ھۆكۈمەتكە شۇنچىۋالا ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنىڭ يوقىتىۋېتىشكە ئالدىرىدى؟ ـ دېگەن سوئال ھەر كىمنى ئويلاندۇرىدۇ:

بىرىنچىدىن، كېڭەش ھۆكۈمىتى، ئۇنىڭ باشلىقى ستالىن ئەزەلدىنلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشىشىنى خالىماتتى. ئوتتۇرا ئازىيادىكى مۇستەملىكىلىرىگە تەسىر قىلىپ، ئۇلارنىڭ روسسىيادىن بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەپ بولىدۇ دەپ ئەنسىرەيتتى.

ئىككىنچىدىن، تارىخچى مەتىمىن ئەپەندى يازغاندەك:

«سابىت داموللا ھاجى خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ياكى غوجىنىياز ھاجىمنىڭ پىكرىنى سورىمايلا، قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دۆلىتىنى قۇردى. ئۆزى باش مىنىستىر بولغان 16 كىشىدىن تەركىپ تاپقان مىنىستىرلار كابىنېتىنى تەشكىل قىلدى، بىراق، بۇ كابىنېت ئەزالىرىنىڭ ئىچىدە ئۈچ كىشىدىن باشقىلىرى خەلقىنىڭ نەزەرىدە بۇ خىزمەتكە لايىق ئادەملەر ئەمەس ئىدى. شۇڭا مەيلى خوتەن ھۆكۈمىتى بولسۇن، مەيلى غوجىنىياز ھاجى بولسۇن بۇ ھۆكۈمەتنى ئېتىراپ قىلمىدى. موشۇنداق بىر پەيتتە ھىندىستاندىن ۋە تۈركىيەدىن كەلگەن بەزى «ماجىراپەرەس» كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «چوڭ ئىشلارنى قىلغان»، «كاتتا بىلەرمەنلەر» قىلىپ كۆرسىتىپ، سابىت داموللا ھاجىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بولۇپ قالدى. ئۇلار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا، ھەتتا ئەسكىرىي ئىشلارغا ئارىلاشقىنى تۇردى...» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى 426-بەت) موشۇ فاكتتىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدېكىن:

1. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن پانتۈركىزم، پانئىسلامىزم ئىدىيىسى ئەكس ئېتىپ تۇرغان نام، سوۋېت ھۆكۈمىتىگە، شەخسەن ستالىنغا ياقمىدى!

2. سابىت داموللىنىڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بولۇۋالغان ھىندىستان ئارقىلىق ئەنگلىيىدىن، ئافغانىستان ئارقىلىق تۈركىيىدىن كەلگەن كىشىلەر ستالىننىڭ بۇ ھۆكۈمەتكە گۇماننى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. موشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى ستالىن ھۆكۈمىتى ماجۇڭ يىڭنى «ياپون جاھانگىرلىرىنىڭ قۇيرۇغى» دەپ قاراپ، ئۇنى يوقاتقىنىغا ئوخشاش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئەنگلىيە ۋە تۈركىيىنىڭ قولىدىكى «قونچاق ھۆكۈمەت» دەپ قاراپ ئۇنى يوقىتىۋېتىشكە ئالدىرىدى. بۇ ئىشنى غوجىنىياز ھاجىنىڭ قولى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇردى، خالاس!

غوجىنىياز ھاجى كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ: «بىز ۋەدە قىلغان قۇراللارنى ئاقسۇدا تاپشۇرۇپ بېرىمىز» دېگەن سۆزلىرىگە ئاساسەن ئەركەشتامغا كەلگەن ئىدى. بۇ يەردە ئۇچراشقان كېڭەش ۋەكىلى ھاجىغا شۇنداق دېدۇ:

«بىز ئۈرۈمچىدىكى شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنى تونۇيمىز، قورال-ياراق ۋە باشقا ياردەملەرنى شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە بېرىمىز. شىڭ شىسەي سىزنى ئۈرۈمچىگە كېلىپ قوجۇشى (مۇاۋىن رەئىس) بولۇشقا تەكلىپ قىلىۋاتىدۇ، بىزمۇ تەكلىپ قىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن سىز ئۈرۈمچىگە بېرىڭ، مۇاۋىن رەئىسلىك ئورنىڭىزدا ئولتىرىڭ، شۇ چاغدا بىز بەرگەن قۇراللاردىن بەھرىمان بولۇسىز». غوجىنىياز ھاجى دەسلەپتە بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمايدۇ، شۇ چاغدا كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ باش كونسۇلى ئافرېسىپۇ ئائېروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىدىن ئاقسۇغا ئۇچۇپ كېلىپ، ھاجى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئۇ كېڭەش ھۆكۈمىتى نامىدىن غوجىنىياز ھاجىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇيغۇرچە، خىتايچە ۋە رۇسچە ئۈچ تىلدا ئەھدىنامە يېزىپ قول قويىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنلا غوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە بېرىشقا رازى بولىدۇ.

1934-يىلى 8-ئايدا غوجىنىياز ھاجى ئۆزىنىڭ ئائىلىسىنى، يېقىن كىشىلىرىنى ۋە مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ھاياتىغا كېپىل بولغان كېڭەش كونسۇلى ئافرېسىپۇنىڭ ھەمراھلىقىدا بىر قانچە ماشىنا بىلەن ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. شىڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى كۆرۈنۈشتە غوجىنىياز ھاجىنى قارشى ئالغان بولىدۇ ۋە داغدۇغىلىق ھالدا قوجۇشى (مۇاۋىن رەئىسلىك) ئورنىغا ئولتارغۇزىدۇ، بىراق، ئۇزاققا بارمايلا غوجىنىياز ھاجى ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى، ئېتى ئۇلۇق سۈپىرىسىدا قۇرۇق مۇاۋىن رەئىس بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. كۆپىنچە، ئىشلار غوجىنىيازنىڭ قاتنىشىسىز شىڭ شىسەينىڭ خاھىشى بىلەن زورگۇزۇلۇۋاتقانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئىشتىن كۆڭلى سوۋۇغان ئۇ ئىدارىسىگە بارماي، ئۆلانبايدا ئوۋچىلىق قىلىش ياكى ئۆيدە شاخمات ئويناش بىلەن ئۆتكۈزۈدۇ.

غوجىنىياز ھاجىنى يېنىغا ئەپكېلىپ، نازارەت ئاستىدا تۇتۇۋاتقان، ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بولغان شىڭ شىسەي ئەندى قەشقەردە 7000 كىشىلىك مىللىي قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ماخمۇت مۇھىتىنى ئالداپ، قولغا چۈشىرىپ، ئۇنى ۋۇقتىشىنىڭ كويىغا چۈشىدۇ.

چۈنكى، بۇ رايوندا تۆمۈر سىلىڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى مۇداپىە مىنىستىرى ئورازنىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەر قوشۇنى بار ئىدى. ماخمۇت مۇھىتى قوماندانلىقىدىكى قۇمۇل-تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاتۇشتىن قەشقەرىيەگە قېچىپ كەلگەن جەنبەك قازى بىلەن ئادىلبەگ پانساتنىڭ قوماندانلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى بىلەن يوسۇپجان قۇربېشىنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۆزبەك ئەسكەرلىرى يەنە بار ئىدى. شىڭ شىسەي بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى موشۇ ئەسكەرلەرنى ئۆزى ئۈچۈن خەتەرلىك ھەربىي كۈچ دەپ قاراتتى. شۇ سەۋەپتىن موشۇ ھەربىي قوشۇنلارنى پارچىلاپ، بىر بىرلەپ يوقىتىش توغرىلىق مەخپىي پلان تۈزۈپ چىقىلدى. شىڭ شىسەينىڭ ئىتتىپاقچىسى غوجىنىياز ھاجىمغا قاراشلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىگە ياردەم قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىقىنىغا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش. «ھەربىي تەلىم بېرىمىز» دېگەن باھانە بىلەن ماخمۇت مۇھىتىنىڭ پولك دەرىجىلىك ئوفىسېرلىرىنى سوۋېت تەۋەسىگە ئەپچىقىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتىۋېتىش، ماخمۇت مۇھىتىنىڭ يېنىغا «مەسلىھەتچى» دېگەن نام بىلەن ئۆز ئادەملىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئىش ھەرىكىتىنى قاتتىق نازارەت قىلىش تەدبىرلىرى بەلگىلەنگەن ئىدى. موشۇ مەخپىي پلانغا مۇۋاپىق 1934-يىلى 9-ئايدا سوۋېت ئوفىسېرى رابالكىننى «مەسلىھەتچى» دېگەن نام بىلەن ماخمۇت مۇھىتىنىڭ قېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدى.

رابالكىننىڭ تەشەببۇسى بىلەن پولك دەرىجىلىك ئوفىسېرلار ئۈرۈمچىگە ۋە تاشكەنتكە ھەربىي تەلىم ئېلىشقا ئەۋەتىلىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن، بۇ ئوفىسېرلار ئىدىيىسى جەھەتتىن ئۆزگەرگەن ھالدا قايتىپ كېلىشىدۇ. ئارقىدىنلا ماخمۇت مۇھىتىنىڭ قول ئاستىدىكى ئىنقىلاپتا خىزمەت كۆرسەتكەن مىللەتپەرۋەر كوماندىرلارنى ئۈرۈمچىگە چاقىرىپ، شىڭ شىسەيدىن تېلېگرامما كېلىدۇ. ماخمۇت مۇھىتى بۇ ياخشى كوماندىرلاردىن ئايرىلىشنى خالىمىسىمۇ، ئارىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈنلا ئۇلارنى ئەۋەتىپ بېرىدۇ. 1936-يىلى 8-ئايدا يەنە پولك كوماندىرلىرىدىن ئىككى كىشى، مۇاۋىن پولك كوماندىرلىرىدىن ئىككى كىشى

ۋە روتا كوماندىرلىرىدىن تۆرت كىشىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان تېلېگرامما كېلىدۇ. ماخمۇت مۇھىتى ئىلاجىسىز ئەھۋالدۇ بۇلارنىمۇ ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئاخىردا شىڭ شىسەي ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ئىچكى سىرىنى بىلىدىغان، ئۇنىڭ شەخسىي كاتىۋى ھەم مەسلىھەتچىسى ئابدۇللا داموللا نەيىمىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ماخمۇت مۇھىتىنى جىسمانىي يوقىتىش سۇيىقەستىنىڭ باشلىنىشى ئىدى، چۈنكى شۇ كۈنلەردە قەشقەردىكى بىرا قانچە ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى تۈرمىگە سولاپ، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئىدى!

— شىڭ شىسەينىڭ كېڭەش ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇر خەلقىگە سىلىۋاتقان زورلۇقلىرىغا چىدالمىغان ماخمۇت مۇھىتى، ئۇنىڭ ئۇستىدىن خىتاينىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ئەرىزە-شىكايەت قىلىش ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئادەملەردىن ئىمىن ۋاھىدىي بىلەن مۆمىن ئاخۇنلارنى نەنجىڭغا ئەۋەتىدۇ. بۇ كىشىلەر نەنجىڭگە بېرىپ ئەيسا ئالپتېكىننىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق جاڭكەيشى بىلەن كۆرۈشىدۇ. جاڭكەيشى بۇ كىشىلەرنىڭ ئەرىزە-شىكايىتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «بىز ھازىر پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن ياپون تەجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىمىز. شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا ۋاقتىمىز يوق، شىڭ شىسەي ھەر قانچە يامانلىق قىلسىمۇ، سەۋر قىلىپ تۇرۇڭلار. بىز ياپون قاراقچىلىرىنى جۇڭگودىن قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ئاندىن شىنجاڭ مەسىلىسى بىلەن شۇغۇللىنىمىز — دەپ قايتۇرىدۇ» («ئۆلكە تارىخى» 107-بەت).

«بۇ ئىككى ۋەكىل جاڭ كەيشىنىڭ ژۇقارقى جاۋابىنى ئېلىپ، ۋەتەنگە قايتىدۇ. مۆمىن ئاخۇن قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە شىڭ شىسەينىڭ جاسۇسلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئۈرۈنچىگە ئەۋەتىلىدۇ. ئىمىن ۋاھىدىي بولسا، لەنجۇدا تۇرۇپ قالىدۇ. 1936-يىلى 9-ئايدا ئافرىسىيېۋ قەشقەرگە كېلىپ ماخمۇت مۇھىتى بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە «مەن سىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدىم، بىلىشىمچە سىز ھازىرقى ھۆكۈمەتتىن نارازى ئىكەنسىز، ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇشنى ئويلايدىكەنسىز، شۇ مەخسەتتە ياپونغا ئىككى ئادەم ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. ئۇنىڭ بىرسى مۆمىن ئاخۇن قولغا چۈشتى، سىز ئۇنداق قىلماي، شىڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ئۆتۈڭ» دەپ قويۇپ، قايتىپ كېتىدۇ» («ئۆلكە تارىخى» 108-بەت).

كېڭەشتىن ئەۋەتىلگەن ئىسھاقبەك ۋە مەۋلانوۋلارنىڭ قىرغىز ئەسكەرلىرىنى ماخمۇت مۇھىتىنىڭ قول ئاستىغا ئۆتكۈزگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىقىنىدا ئۇنىڭغا قارشى كۈچ پەيدا قىلىدۇ ۋە باشقا قوۋلۇق-شۇملۇقلارنى قىلىدۇ.

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

ئىسھاقبەك مونونوۋ XX ئەسىرنىڭ 30-40-يىللىرى ۋەتىنىمىزدە بولغان مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەرگە قاتنىشىپ، بىزنىڭ تارىخىمىزدا ئىزىنى قالدۇرغان مەشھۇر شەخس. ئۇنىڭ 1944-1949 يىللار ئارىلىغىدا شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ مۇاۋىن قوماندانى، باش قوماندانى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغانلىقىنى كۆپچىلىك كىشىلەر بىلسىمۇ، 1935-1937-يىللاردا شىڭ شىسەي بىلەن كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قول چومىقى بولۇپ، قەشقەرىيەدىكى مىللىي قوشۇنلارنى يوقىتىشتا «خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى» بىلىدىغان كىشىلەر بەك ئاز. شۇ سەۋەپتىن موشۇ ئورۇندا ئىسھاقبەكنىڭ شۇ چاغدىكى ھەربىي-سەياسىي پائالىيىتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتسەك ئارتۇق بولماس.

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شىڭ شىسەي بىلەن كېڭەش ھۆكۈمىتى ماخمۇت مۇھىتى قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىقىنىغا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى پىلانلىدى. موشۇ مەخسەتتە كېڭەش ئوفىتسېرلىرىنىڭ قولى بىلەن قەشقەردە يېڭى ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى تەشكىل قىلىندى. بۇ پولكنىڭ جەڭچىلىرى ساپ قىرغىز ياشلىرى بولۇپ، كوماندىرلىرى كېڭەشتىن ئەۋەتىلگەن تۇرغانباي، جۇماغۇل، موللاساۋۇر ۋە قاشاڭ دېگەن قىرغىز ئوفىتسېرلار ئىدى. پولك كوماندىرى يەرلىك قىرغىز ئىسھاقبەك بولۇپ، ئۇمۇ ياش ۋاقتىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فرونزې شەھىرىدە (ھازىرقى بىشكېك) 3 يىل ئوقۇغان ئىدى. بۇ پولك پۈتۈنلەي سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ زامانىۋى قۇراللىرى بىلەن قوراللانغان بولۇپ، ئاتاقتا شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەرلىرى دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە كېڭەش ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. بۇنى بىلگەن قەشقەر خەلقى ئۇلارنى «تۆرتىنچىلەر» دەپ ئاتاتتى. بۇ ئەسكەرلەر بولسا ئۆزلىرىنى يوشۇرۇپ، كوچىلاردا سەپ بولۇپ ژۈرگەندە:

تۆرتىنچى دېمەڭ بىزنى،
ئۈرۈمچىدىن كەلگەنبىز،
ئارشىنى كۆر، مارشىنى كۆر
بىزدەك قەھرىمانىنىڭ سوقۇشىنى كۆرا دەپ ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

بىر قىزىقى، «ئۈرۈمچىدىن كەلگەنبىز» دەپ ناخشا ئېيتىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئىچىدە بىرمۇ ئۇيغۇر يوق ئىدى!

1936-يىلى يەرلىك قىرغىزلاردىن يەنە 300 ئەسكەر ئېلىپ، پولك ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 800گە يەتكۈزۈلدى. قىسىم ئەندى بىرگادا ئاتىلىپ، 2 پولكقا بۆلۈندى. 1-پولك كوماندىرى-پولكوۋنىك شىرمەت، ئۇنىڭ مۇاۋىنى — سىدىقبەك، شتاب باشلىقى قۇربان تۈمەنپولا بولغان ئىدى. بۇ پولك قەشقەر يۇلىماق شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

2-پولكنىڭ كوماندىرى پولكوۋنىك مەۋلانوۋ بولۇپ، ئۇ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئامانلىق ساقلاش ئىشلىرىغا

مەسئۇل قىلىندى. موشۇ ئىككى پولكنىڭ ئۈستىدە برىگادا كوماندىرى بولۇپ گېنېرال ئىسھاقبەك تۇراتتى. ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى كېڭەشتىن ئەۋەتىلگەن كوشكىن، باغداساروۋ دېگەن ئوفىسېرلار ئىدى. بۇ برىگادا بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن ئەمەلىي ھەرىكەت قىلىشقا ئۆتتى. شىڭ شىسەينىڭ بۇيرۇغى بىلەن 1935-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ قەشقەرىيەدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەر خىل ھەربىي كۈچلەرنى بىر-بىرلەپ يوقىتىشقا كىرىشتى. ئالدى بىلەن خەنبەك قارى قوماندانلىقىدىكى قاچقۇن ئەسكەرلەر قىسمىنى، ئاندىن كېيىن ئوراز قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى يوقاتتى. ئاخىرىدا، كېڭەش قىزىل ئارمىياسىنىڭ بىۋاسىتە قاتنىشىشى بىلەن مازىخۇي قوماندانلىقىدىكى تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، قەشقەرىيەدە شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى قارار تاپقۇزدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىغ ئۇچىنى مەھمۇت سىجاڭ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىگە قاراتتى. قىسقىسى، ئىسھاقبەك قوماندانلىقىدىكى قىرغىز برىگادىسى شىڭ شىسەي بىلەن كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدىكى ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا قارشى قىلىچى رولىنى ئوينىغان ئىدى!

ماخمۇت مۇھىتى بۇ سۇيىقەستلەرگە پىسەنت قىلمىغان ھالدا ئۆزىنىڭ خىزمەت ھوقۇقى ۋە ئابرويىدىن پايدىلىنىپ قەشقەردە مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئەۋلاتلارنى زامانىۋىي بىلىمگە ئىگە ۋە ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيىلەشكە كۈچ چىقىرىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمەت-مۇھەببىتىگە ئېرىشىدۇ. شىڭ شىسەي ماخمۇت مۇھىتىنى ئەركىن پائالىيەت قىلىش ئىمكانىيىتىدىن، خەلق ئاممىسىدىن ئايرىپ تاشلاش، ئاخىرىدا كۆزدىن يوق قىلىش مەخسىتىدە ئۈرۈمچىگە كېلىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ھەتتا، بۇ تەكلىپنامىغا مۇاۋىن رەئىس سۇپىتىدە غوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىمزاسىنىمۇ قويدۇرىدۇ. بىراق سەزگۈسى سەگەك ماخمۇت مۇھىتىبۇ تەكلىپلەرنىڭ تېگىدە بىر سۇيىقەست يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى پەملەپ، تۈرلۈك باھانىلارنى كۆرسىتىپ، ئۈرۈمچىگە بېرىشنى رەت قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1934-يىلدىن 1937-يىلغىچە قەشقەردە قالىدۇ. 1937-يىلى 3-ئاينىڭ بېشىدا يەنەشىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ھەم غوجىنىيازنىڭ نامىدىن «ئۈرۈمچىگە كېلىڭ، مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم ئىش بار» دەپ تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، ماخمۇت مۇھىتىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىدۇ ھەم كەينى-كەينىدىن تېلېگراممىا ئەۋەتىدۇ، ۋەزىيەت جىددىيلىشىدۇ. موشۇنداق جىددىي ۋەزىيەتتە ماخمۇت مۇھىتى ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەملىرىنى ژىغىپ، شۇنداق دەيدۇ: «شىڭ شىسەي مېنى ئۈرۈمچىگە چاقىرىپ، كەينى-كەينىدىن تېلېگراممىا ئەۋەتتى. ئۈرۈمچىگە بارسام، چوقۇم سۇيىقەست بولىدۇ، بارمىسام بۇيرۇققا بويسۇنمىغان بولىمەن. شىڭ شىسەيگە قارشى ئۇرۇش ئاچاي دېسەم، ئۇنىڭ كۈچلۈك يۆلەكچىسى بار، ئۇرۇشتا ئەسكەرلەر ئۆلىدۇ. بىزنى ھىمايە قىلىمەن دەپ ئەل-ژۇت ۋەيران بولىدۇ. ئۇرۇشتا يېڭىپ چىقىشتىن ئۈمۈت يوق، ئەندى قانداق قىلسام بولىدۇ؟ ھەر بىرلىرى ئەقىل-مەسلىھەتلىرىنى بەرسىلە». ژىغىلغانلار مەسلىھەتلىشىپ: «شىڭ شىسەي بىلەن مادارا قىلىپ ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس، ئالدىغا بارساڭ ئۆلتۈرىدۇ، بارمىساڭ تىنىچ قويمايدۇ. ئۇرۇشساڭ ئەسكەرلەر ئۆلىدۇ، ئەل-ژۇت ۋەيران بولىدۇ، ئۇنىڭدىنمۇ پايدا يوق. ئەڭ ياخشىسى، پۇرسەتنىڭ بارىدا چەت ئەلگە چىقىپ كەتمەك كېرەك. شۇنداق قىلغاندا ئۆزىمىزمۇ ئامان قالىمىز، ژۇتقىمۇ زىيان يەتمەيدۇ» دېگەن قارارغا كېلىشتى.

سىرتقى تەرەپتىن ماخمۇت مۇھىتى ئۈرۈمچىگە بارىدىكەن دېگەن سۆزلەرنى تارقىتىپ، ئىچكى تەرەپتىن چەت ئەلگە كېتىشكە تەييارلىق قىلىشىدۇ. 4-ئاينىڭ 2-كۈنى سەھەردە ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن 35 نەپەر ئادەمنى ئېلىپ، ئۇزاق سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. يېڭىسار ئارقىلىق لاداخ يولى بىلەن مېڭىپ، ھىندىستان تەۋەسىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ماخمۇت مۇھىتىنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى ھەم مىللىي ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى يولۋاسبەك شىڭغا قارشى ئىسيان كۆتەرمەك بولىدۇ، بىراق، بۇ ئۇرۇشتىن پايدا چىقمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئۇمۇ يېقىن ئادەملىرى بىلەن ئىچكى خىتايغا كۆچۈپ كېتىدۇ.

قوماندان ماخمۇت چەت ئەلگە كېتىدىغان ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئورنىغا پولكوۋنىك ئابدۇنىياز كامال ئوغلىنى دىۋىزىيا كوماندىرى قىلىپ، تەيىنلەپ كەتكەن ئىدى.

تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئابدۇنىياز كامال 40 ياشلاردىكى ئېگىز بويلۇق، قەددى-قامىتى كېلىشكەن، جىددىي كىشى بولۇپ، تۇرپان قوزغىلىڭى باشلانغان ۋاقىتتا قوزغىلاڭغا قاتناشقان. ماخمۇت مۇھىتىغا قوشۇلۇپ قەشقەرىيەگە كەلگەن. ئۇ دەسلەپ روتا كوماندىرى بولغان، كېيىن خىزمىتى ئۆستۈرۈلۈپ پولك كوماندىرى دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن. ماخمۇت مۇھىتى ھىندىستانغا چىقىپ كېتىدىغان ۋاقتىدا ئابدۇنىيازنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا دىۋىزىيا كوماندىرى قىلىپ تەيىنلىگەن. 6-دىۋىزىيادىكى ئەسكەر ۋە كوماندىرلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى قوماندان دەپ تونۇغان. ئابدۇنىياز دىۋىزىيا كوماندىرى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن دەرھال خىتاينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى لىۋسىلىڭغا، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا خەت يېزىپ ئەۋەتكەن. لىۋسىلىڭغا يازغان خېتىدە ماخمۇت مۇھىتى ئۆزىنى دىۋىزىيا كوماندىرى قىلىپ تەيىنلەپ، ئاندىن چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەنلىكىنى خەۋەر قىلىپ، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىدىن:

1. ئابدۇنىيازنى 6-دىۋىزىيانىڭ كوماندىرى قىلىپ تەيىنلەپ بۇيرۇق چىقىرىپ بېرىشنى،

2. بۇ دىۋىزىيانىڭ يەكەندە داۋاملىق تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىشنى.

3. 6-دىۋىزىيانىڭ تەمىناتىنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەمىنلەپ تۇرۇشىنى ئىلتىماس قىلغان.

ئەگەر ژۇقارقى تەلەپلەر ئورۇنلىنىدىغان بولسا، ھۆكۈمەتنىڭ ھەر قانداق بۇيرۇقىنى ئورۇنلاشقا ئۆزىنىڭ تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن.

كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلىغا قارىتىپ يازغان خېتىدە بولسا: — «كېڭەش ئىتتىپاقى — ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ باش پاناسى. شۇڭا بىز كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ ياردەم قىلىشىنى سورايمىز. بىز كېڭەش ئىتتىپاقىغا قارشى ئەمەس، ئەكسىچە بۇ ھۆكۈمەت بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى خالايمىز. كېڭەش ئىتتىپاق ھۆكۈمىتى بىزنىڭ يۇرتىمىزدا قانداق سودا-سانائەتنى يولغا قويسا، بىز ئۇنى ھىمايە قىلىمىز ۋە قوغدايمىز» دېيىلگەن ئىدى. ئابدۇنىيازنىڭ بۇ خەتلىرىنى، ئۇ بەلگۈلىگەن ۋەكىللەر قادىر ھاجى بىلەن ئابدۇللا داموللالار 4-ئاينىڭ 20-كۈنى قەشقەرگە ئەكېلىپ ئۆز ئىگىلىرىگە تاپشۇرغان. بىراق، شىڭشىسەي ھۆكۈمىتىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىمۇ بۇ خەتلەرگە رەسمىي جاۋاب بەرمىگەن. بۇ بولغۇسى بىرەر يامانلىقنىڭ ئىپادىسى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن باشقا يول قالمىغانلىقتىن، ئۇ دەرھال خوتەننى ئىگەللەپ ياتقان ما خۇسەن بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، بىرلىشىپ كۆرەش قىلىپ، شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇشقا كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ. كېلىشىم بويىچە — ما خۇسەن قەشقەرنى ئازات قىلماقچى، ئابدۇنىياز ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە قاراپ ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. ما خۇسەن ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ، قەشقەر، يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. بىراق ئاچ كۆز تۇڭگان كوماندىرلىرى دۈشمەندىن نۇرغۇن مىقداردا پارا ئېلىپ، يوق بانىلارنى تېپىپ، ھۇجۇمنى كەينىگە تارتقانلىقتىن، ئۇزاققىچە شەھەر ئېلىنمايدۇ. ئابدۇنىيازنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بولسا، قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، بارغانلا يېرىدە دۈشمەننى يېڭىپ، مارالبېشى، ئاقسۇ، كۇچالارنى ئىگەللەپ، تاكى قاراشەھەرگىچە بولغان 1000كمغا يېقىن يولنى بېسىپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭدىن ئالاقزادە بولغان شىڭ شىسەي يۆلەكچىسى كېڭەش ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ھەربىي ياردەم سورايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازات بولۇشىنى خالىمايدىغان كېڭەش ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ باشلىقى ستالىن ئوچۇقتىن-ئوچۇق ئارمىيە كىرگۈزۈپ، بۇ ئىسيانچىلارنى قانلىق تۈردە باستۇرىدۇ. كېڭەش ھۆكۈمىتى 1937-يىلى 8-ئايدا قاراقول تەرىپىدىن ئىدىل داۋانى ئارقىلىق رۇس، قازاق ۋە قىرغىزلاردىن تەركىب تاپقان زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان 5000 كىشىلىك ئارمىيانى ئۇيغۇرىستانغا كىرگۈزىدۇ. بۇ قوشۇن ئۈچتۇرپانىمۇ، ئاقسۇغىمۇ كىرمەستىن، ئۆتتۈر يول ئارقىلىق مارالبېشىغا چىقىدۇ. ئاتبېشى يولى ئارقىلىق يەنە 200 ماشىنى رۇس ئەسكەرلىرى ئاتۇشقا كىرىپ كېلىدۇ. نەتىجىدە ما خۇسەن بىلەن ئابدۇنىيازنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. كېڭەش ئايروپىلانلىرى قەشقەر ئاسمىنىدا ئۈچۈپ يۈرۈپ، خەلق بار رايونلارغا تەشۋىق ۋاراقلار، دۈشمەن بار رايونلارغا بومبا تاشلايدۇ. بۇنى كۆرگەن ما خۇسەن ئەسكەرلىرى ئالاقزادە بولۇپ، يېڭىسارغا قېچىشىدۇ. كېڭەش ئايروپىلانلىرى بولسا، يول بويى ئۇلارنى بومبىلايدۇ. ما خۇسەنگە يېڭىساردا تۇرۇشقىمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. ئۇ قالغان-قاتقان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، تاغ يولى ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتىدىغان لاداخ ئېغىزىغا يېتىپ كېلىدۇ. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خوتەندىن مۇھەممەتنىياز ئەلەم ئاخۇنۇم كېلىپ قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1937-يىلى 9-ئايدا ما خۇسەن ئازغىنا ئادىمى بىلەن ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئابدۇنىياز قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى كۇچا ئەتراپىدا كېڭەش ئەسكەرلىرىگە قارشى كەسكىن جەڭلەرنى قىلىدۇ. بىراق دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالماي، شەھەر ئاھالىسىنى زىيانغا ئۇچرىتىماسلىق ئۈچۈن، چۆللۈككە قاراپ چېكىنىدۇ. جەڭلەردە ھېرىپ، چارچىغان بۇ ئەسكەرلەرنى كېڭەش ئارمىيىسى يەردىن تانكىلار بىلەن قوغلاپ، زەمبىرەك، پۇلېمىوتلار بىلەن ئېتىپ، ھاۋادىن ئايروپىلانلار بىلەن بومبىلاپ، پۈتۈنلەي قىرىپ تۈگەتتى. موشۇ ئاخىرقى جەڭدە 7000 نەپەر ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن قوماندانلىرى كېڭەش قىزىل ئارمىيىسىنىڭ قىسمەن شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرىنىڭ ئوقىدىن شېھىت بولۇشتى. قەيسەر ئۇيغۇر جەڭچىلىرى بىلەن قوماندىرلىرى ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىكى، مىللەتنىڭ ئازاتلىقى يولىدا ئەزىز جانلىرىنى قۇربان قىلىشتى، لېكىن دۈشمەنگە تەسلىم بولمىدى!

جەڭ مەيدانىدا ئېغىر يارىدار بولۇپ قولغا چۈشكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان ئوغلى ئابدۇنىيازنى
دۈشمەنلەر تۇتۇۋېلىپ، ئۈرۈمچىگە ئەكېلىپ تۈرمىگە سولاپ ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيناپ ئۆلتۈردى!

قەشقەردە ماخمۇت مۇھىتىنىڭ قولىدا، قۇمۇلدا يولۋاسبەگنىڭ قولىدا، ئالتايدا شېرىپخان تۆرىنىڭ قولىدا مىللىي ئەسكەرلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندا، شىڭ شىسەي غوجىنىيازغا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىدى. 1937-يىلغا كەلگەندە شىڭ شىسەي ئىككى ئاساسىي رەقىبىدىن بىراقلا قۇتۇلدى.

«غوجىنىيازنى يوقىتىشنىڭ پەيتى كەلدى. ئەندى قول سالساقمۇ بولىدۇ» دەپ ئەقىل ئۆگەتتى كېڭەشنىڭ ئۈرۈمچىدىكى تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئافرىسېپۇ. شۇ كۈنلەردە ئىچكى خىتايدىكى «تۆرت چوڭ ئائىلىنىڭ بىرسى» چېن لىفۇ ئۈرۈمچىگە كەلگەن ئىدى. 10-ئاينىڭ 13-كۈنى ئەشۇ مېھمان شەرىپىگە زىياپەت بېرىلىشى كېرەك ئىدى. شىڭ شىسەي غوجىنىيازنى قولغا ئېلىش ۋىپىراسىياسىنى شۇ كۈنگە توغرىلىدى. «زىياپەتكە»

كەلگەن غوجىنىيازنى شىڭ شىسەي ئۆزى قارشى ئېلىپ، خاس بۆلۈمگە باشلىدى. بۆلۈمگە كىرىشى بىلەنلا، خىتاي ئەسكەرلىرى يېپىشىپ، پۇت-قولىغا كىشەن سېلىۋالدى. بىللە كەلگەن 30 نەپەر مۇھاپىزەتچىلىرىمۇ قورالسىزلاندۇرۇپ، تۈرمىگە تاشلاندى. غوجىنىياز ھاجى قولغا ئېلىنىپ، بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، رۇخسەت بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلگەن تۇققىنى زىياۋۇدۇنغا: «مەن ئۈرۈمچىگە كەلگەندە كېڭەش كونسۇلى ئافرىسىپۇنىڭ سۆزىگە، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ كاپالىتىگە ئىشىنىپ كەلگەن. ئەندى شىڭ دۇبەن ئەسكىلىك قىلىۋاتىدۇ. سىلەر بېرىپ ئافرىسىپۇ بىلەن سۆزلىشىپ كۆرۈڭلار» دېگەن. ئەتىسى زىياۋۇدۇن كېڭەش باش كونسۇلى ئافرىسىپۇ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋالنى ئېيتقاندا ئافرىسىپۇ ھەيران قالغاندەك قىياپەت كۆرسىتىپ: «بىزنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن، سۈرۈشتە قىلىپ كۆرەيلى»، دەپ قايتۇرۇۋېتىدۇ. ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتمەيلا كونسۇللار ئالمىشىپ ئافرىسىپۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ئورۇس كېلىدۇ. ئۇ بولسا: «مېنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرىم يوق، خىزمەتكە يېڭى كەلدىم» دەپ قۇتۇلىدۇ. شىڭ شىسەي بولسا، غوجىنىيازنى قولغا ئېلىپ، ئەتىسىلا: «غوجىنىياز ياپون جاھانگىرلىرىنىڭ قۇيرۇغى، ۋەتەن ساتقۇن خائىن ئىكەن!» دەپ ئېلان قىلدى. يەنە موشۇ يالغان دېلوغا چېتىپ، پۈتۈن ئۆلكىدە 8000 ئادەمنى قولغا ئېلىپ، تۈرمىلەرگە تاشلىدى. بۇ قولغا ئېلىنغانلار: ئۈرۈمچى ۋە ھەر قايسى ۋىلايەتلەردىكى ئىنقىلاپچىلار، زىيالىيلار، مۆتىۋەر زاتلار ۋە بايلار بىلەن مولىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ بايلىقىنى ۋە مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. يېتىشلارغا قارىغاندا، غۇلجىدىكى مۇسابايۇلارنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ، مۇسادىرە قىلغاندا 40 كىرورسىن تۇڭدا ئالتۇن، چۆچەكتىكى خۇسەيىن چانىشېۋنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرغاندا 37 تۇڭدا ئالتۇن چىققان ئىكەن (شۇنىسى ئېنىقكى، ئىنقىلاپچىلارنى، زىيالىيلارنى ۋە بايلارنى قولغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ بار بايلىقىنى مۇسادىرە قىلىش تەكلىۋىنى شىڭ شىسەيگە كېڭەش ھۆكۈمىتى ئۆگەتكەن. ھەتتا ئىكزىنىڭ ن ك ۋ د خادىملىرىنى ئەۋەتىپ، قولغا ئېلىش، سوراق قىلىش ھە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئىشلىرىغا بىۋاستە قاتناشتۇرغان. موشۇ 8000 نەپەر مۇنەۋۋەر كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى تۈرمىلەردە رۇس ۋە خىتاي جاللاتلىرى تەرىپىدىن قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى!)

شىڭ شىسەينىڭ شەخسىي كاتىۋى ۋە تەرجىمانى شى يۈەن پۇنىڭ ئەسلىمىلىرىدە يازغىنىغا قارىساق، «بۇ قىيناقخانىدا شىڭ شىسەينىڭ جاللاتلىرى بىلەن بىر قاتاردا موسكۋادىن ئەۋەتىلگەن سېمېنوۋ، قادىر ھاجى، ياقۇپ ھاجى قاتارلىق ن ك ۋ د خادىملىرىمۇ بىللە ئىشلەتتى. غوجىنىياز ھاجى بىدىشچىلىغىدىكى 108 نەپەر كىشى ئۈستىدىكى تەرگەۋ ئاخىرلاشقاندا 1938-ژىلى كۈزدە سېمېنوۋ بىلەن ياقۇپ ھاجى «جىنايى دېلولارنى» ئېلىپ، موسكۋاغا ئاپىرىپ بېرىدۇ. كېيىنىرەك ھاشىم ھاجى بېرىپ، كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ 108 نەپەر «جىنايەتچىگە» ئۆلۈم جازاسى بېرىش ھەققىدىكى قارارىنى ئېلىپ كېلىدۇ. 1938-ژىلى 12-ئايدا شىڭ شىسەي بىلەن ھشىم ھاجىنىڭ نازارىتى ئاستىدا غوجىنىياز باشلىق بىگۇنا ئادەملەرنى ئاغامچا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ. دېمەك، ئاغامچىنىڭ بىر ئۇچى شىڭ شىدەينىڭ قولىدا، يەنە بىر ئۇچى ھاشىم ھاجى ئارقىلىق ستالىننىڭ قولىدا بولدى دېگەن سۆز» (ئا.راخمانىنىڭ «غوجىنىياز ھاجى» ناملىق ماقالىسىدىن).

1931-ژىلى قۇمۇلدىن باشلىنىپ پۈتكۈل ئۇيغۇرستانغا قانات يايغان مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپنىڭ يېتەكچىسى ھەم سەردارى غوجىنىياز ھاجىنىڭ ھاياتى مانا شۇنداق پاجىئەلىك ئاياقلاشتى.

8§. خىتاي، سوۋېت، ئانگلىيا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مىللىي ئىنقىلاپقا مۇناسىۋىتى

1930-ژىللاردا خىتاي دۆلىتى ئېغىر بىرلىككە كەلمىگەن بۆلۈنمە ھالەتتە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1931-ژىلى 18-سېنتيابىر كۈنى ياپونىيا ئىمپېرىياسى مانجۇرىيانى ئىگەللەپ، ئۇيەدە مانجۇ دۆلىتىنى قۇرۇۋالغان ئىدى. شۇڭا مەركىزىي خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئاۋارچىلىغى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئۆزىدىن ژىراقتىكى مۇستەملىكىسى ئۇيغۇرستان مەسىلىسى بىلەن شۇغۇللىنىشقا چامى كەلمەتتى. بىراق، ئۇيغۇرستاننىڭ مۇستەقىل بولۇپ كېتىشىنىمۇ خالىماتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەركىزىي ھۆكۈمەت 1933-ژىلى 6-ئاينىڭ ئاخىرىدا (شىڭ شىسەي تەختكە چىقىپ، ئىككى ئايدىن كېيىن) خۇاڭ موسىڭ باشچىلىغىدا بىر ھەيئەت تەشكىللەپ، ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى (بۇ ھەيئەتنىڭ تەركىۋىدە ئۇيغۇرلاردىن ئەساي ئالىپتېكىنمۇ بار ئىدى). مەزكۇر ھەيئەت ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن يالغۇز شىڭ شىسەي بىلەنلا كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ ماقۇللىغىنى ئالغاندىن كېيىن، خىتاي مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدىن ئۇقتۇرۇش چىقاردى، ۋاقتىنچە شىمالدىكى ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى قوشۇپ: «شىمالىي شىنجاڭ» دەپ ئاتاپ شىڭ شىسەينىڭ باشقۇرىشىغا بەردى. شىڭ شىسەي بۇرۇنقىدەك «دۇبەن» ئۇنۋانىدا قالدىغان بولدى.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋىلايەتلەرنى «جەنۇبىي شىنجاڭ» دەپ ئاتاپ، غوجىنىياز ھاجىنىڭ باشقۇرىشىغا بەردى. ئۇنىڭغا نەنجاڭ باۋۋى زۇنسىلىڭ (جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانى) ئۇنۋانىنى بەردى. ئىلى ۋىلايىتىنى ئالاھىدە ۋىلايەت قىلىپ ئايرىپ، كۈرەدىكى جاڭ فېيۋەننىڭ باشقۇرۇشىغا بەردى. ئۇنىڭغا خۇ سىلىڭ (ئىلىنىڭ قوماندانى) ئۇنۋانىنى بەردى.

شۇنداق قىلىپ، كۆرۈنۈشتە ئۈچ قۇراللىق توپنى ياراشتۇرۇپ قويغاندەك قىلىپ، ئەمەلىيەتتە بىر-بىرى بىلەن زادىلا چىقىشمايدىغان ئۈچ دۈشمەن توپقا ئايرىپ، قارىمۇ-قارشى قىلىپ قويدى. بۇ مەركىزىي ھۆكۈمەت

قولىنى بوشىتىپ، شىنجاڭغا ئېگە بولغىچە موشۇنداق بۆلۈنۈپ، بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرسۇن. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ قولىدىن چىقىپ كەتمىسۇن، دېگەنلىك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويماسلىق مەخسىتىگە يەتتى. بۇلاڭ موسىڭخۇ خىتاي بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق قىلغاندۇ، بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەيدا ئالىپ تېكىن ئەپەندى نېمە ئۈچۈن بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ قالغانلىقىنى ھازىرغىچە چۈشەنمەيمىز!؟

كېڭەش ھۆكۈمىتى بولسا، ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويماسلىق، پۈتۈنلەي خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىشقا يول قويماسلىق، يەنى ئاتاقتا خىتاينىڭ مۇستەملىكىسى، ئەمەلىياتتا كېڭەشنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇشىنى ئىستەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىڭ شىسەي ھامىيىتىنى باشتىن ئاياق قوللىدى ھەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرىستاندا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ژۈرگىزدى.

ئەنلىيا ھۆكۈمىتى بولسا ھىندىستان ئارقىلىق تەسىر قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىقھەرىكىتىدىن ئۆز مەنپىيتى ئۈچۈن پايدىلىنىشنى ئىستەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1933-ژىلى تۆمۈر سىلىڭنىڭ ئاتىسى ئەخمەت ھاجى ئارقىلىق مەكتۇپ ئەۋەتىپ، يېقىنلىشىشقا ئۇرۇندى. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە ھىندىستاندىن مەخسۇس كىشىلەرنى ئەۋەتىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى.

1933-ژىلى 12-نويابىردا قەشقەرىيەدە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغان ۋاقىتتا غوجىنىياز ھاجى ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كۇچا، ئاقسۇلاردا بولۇپ، بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى. موشۇ ئەھۋاللارنى كۆزىتىپ تۇرغان ئانگلىيانىڭ قەشقەردىكى ۋىسىي كونسۇلى تومسون گلوۋېر ئانگلىيا ھۆكۈمىتىگە يوللىغان دوكلادىدا: «ئاساسەن خوتەن ئىسلامچىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ ھۆكۈمەت كېڭەش ھۆكۈمىتىگە تاقابىل تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر خوتەن ئەمىرلىرى غوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشەلىسە، شۇ چاغدىلا بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز بۇ يېڭى دۆلەتكە ياردەم بېرىشى مۇمكىن»، دەپ يازغان ئىدى (ئېنرىيۇ فوربىس «شىنجاڭدىكى ھەربىي قوماندانلار» كىتاۋىدىن).

دېمەك، شۇ چاغدا ئىنقىلاپچىلارنىڭ سېپىدە ھەقىقىي بىرلىك-ئىتتىپاقلىق بولمىغانلىقى بۇ ياش دۆلەتنىڭ خەلىق ئارا ياردەم ئاللماسلىقىغا سەۋەپچى بولغان.

بۇنىڭ سىرتىدا، قالغان كېڭەش ھۆكۈمىتى ئانگلىيانىڭ تەسىرىنى سىقىپ چىقىرىش مەخسىتىدە تۈركىيادىن ۋە ھىندىستاندىن كېلىپ، ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتنىشىۋاتقان خادىملارنى قوغلاپ چىقىرىشنى غوجىنىياز ھاجىدىن تەلەپ قىلغانلىقى بېكار ئەمەس.

قىسقىسى، ھەر قايسى جاھانگىر دۆلەتلەر ئۇيغۇرلار ئىنقىلاۋىدىن ئۆز مەنپىيتىگە پايدىلىنىپ قېلىشنى خالاتتى. ئۇلارنىڭ ھېچ قايسىسىدىن ياخشىلىق كەلمىدى ھەم كەلمەتتى.

1930-ژىللاردا يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرى

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1933—1896)

XX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشاپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان تالانتلىق ئىنقىلاۋىي شائىر، يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بىرى. ئۇ 1896-ژىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان. ئۆز دەۋرىگە يارىشا دىنىي ۋە پەنىي بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرگەن. ئۇيغۇر ۋە شەرىق كلاسسىك ئەدەبىياتىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. ئۇ ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. كېيىنىرەك شۇتاڭغا كىرىپ، خىتايچە تىل ۋە يېزىق ئۆگەنگەن. ياش ۋاقتىدا بوۋىسى ئابدۇمېجىتنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرىغا ياردەملىشىپ، روسسىيانىڭ شەمەي، موسكۋا ۋە پېتىربۇرگ شەھەرلىرىگە بارغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، رۇس ۋە تۈركىي تىللارنى ئۆگەنگەن. موشۇ تىللاردىكى يازما ئەدەبىيات بىلەن تونۇشقان. شۇنداق قىلىپ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز دەۋرىنىڭ ھەرتەرەپلىمە بىلىملىك زىيالىسى، ۋەتەنپەرۋەر شائىرى بولۇپ يېتىشكەن.

ئۇ خەلقىمىزنىڭ روھىي دۇنياسىنى چىرماۋالغان نادانلىق جاھالەتكە قارشى ئوت ئاچتى. ئاستا-ئاستا بۇ جاھالەتنىڭ تۈپسەۋەۋى ياتلارغا بېقىندا مۇستەملىكە بولۇپ قالغانلىق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ دېموكرات، مەرىپەت كۈيچىسى شائىردىن مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىگە قارشى ئىنقىلاۋىي شائىرغا ئايلاندى. شائىرنىڭ 1932-ژىلى يازغان: «ئويغان»، «ئاچىل» ناخشىلىرى ئىنقىلاپنىڭ گىمنى بولۇپ، پۈتۈن ئۇيغۇرىستانغا تارقىلىپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان جاللات شىڭ شىسەي 1933-ژىلى 10-مارت كۈنى شائىرنى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان ژۇتى تۇرپاندا، خەلقىنىڭ كۆزىچە قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردى.

مەمتىلى توختى ھاجى ئوغلى (تەۋپىق) (1901ـ1937)

(1901ـ1937) ژىللاردا ياشاپ، پائالىيەت بىلىپ بارغان مەرىپەتچى ۋە ئىنقىلاۋىي شائىر. كىچىكىدىن ئىلىمگە ئامراق، زېرەك بولغان مەمتىلى باشلانغۇچ بىلىمنى ئۆز ژۇتى ئاتۇشتىكى يېرىم دىنىي، يېرىم پەنىي مەكتەپتە ئالغان. يۇقۇرىقاداۋاملىق ئوقۇش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، ئوقۇپ بىلىم ئېلىش ئارزۇسىدا سەپەرگە چىقىپ، شىمالىي ئۇيغۇرستاندىكى چۆچەك شەھىرىگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ يەردىمۇ تەقىپكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، دوستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن سوۋېت ئېلىغا چىقىپ، موسكۋادىكى «شەرىق خەلىقلىرى» ۋنۋېرستېتىدا ئوقۇغان.

1923-ژىلى تۈركىيانىڭ ستامبۇل شەھىرىگە بېرىپ، «دارىل مۇئەللىمىن» مەكتۇۋىدە ئوقۇغان. ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىر مەزگىل مۇئەللىم بولۇپ ئىشلىگەن.

1932-ژىلى ئۇيغۇرستانغا قايتىپ كېلىپ، خەلىقنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا زامانىۋىي پەننىي مەكتەپلەردە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان. ئۆزى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلغان «ئىزچىلار» دەپ ئاتالغان ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىيادى ئارقىلىق يالقۇنلۇق شېئىرلىرى بىلەن خەلىقنى ئويغىتىشقا چاقىرغان ئىدى. بۇ ئىشلارغا چىدىمىغان خىتاي جاللاتلىرى شائىرنى قولغا ئېلىپ، 1937-ژىلى 30-ماي كۈنى قەشقەر تۈرمىسىدە تۈرمىداشلىرى بىلەن بىللە كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى.

مەمتىلى ئەپەندىنى 1930-ژىللاردىكى مەدەنىيەت ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ سەردارى، دەپ ئېيتىشىمىز مۇمكىن. ئۇ جەمىيىتىمىزگە زامانىۋىي يېڭى مائارىپنى ئېلىپ كىرىش بىلەن بىللە شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىنقىلاۋىي پوئېزىياسىنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى سۈپىتىدە ئىنقىلاۋىي شېئىرىيەتنىمۇ ئېلىپ كىردى. مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىقنىڭ:

قۇتۇلۇش يولىدا سۆدەك ئاقتى بىزنىڭ قېنىمىز،
سەن ئۈچۈن ئانا ۋەتەن بولسۇن پىدا بۇ جېنىم! —

دەپ باشلىنىدىغان ئىنقىلاۋىي ناخشىسى ئۇيغۇرستان ئىنقىلاۋىنىڭ گىمنىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ «تەۋپىق» دېگەن تەخەللۇسىنى قوللىنىپ شېئىرلارنى يېزىپ كېلىۋاتقان چەۋرىسى ئابدۇشۈكۈر تەۋپىق سەياسىي پانالىق تىلەپ قازاقستان جۇمھۇرىيىتىگە چىققان ئىدى. ئۇنى 1999-ژىلى 4-ماي كۈنى ئالمۇتا شەھىرىدە خىتاينىڭ ياللانما جاسۇسلىرى ئوغرىلاپ ئەپكېتىپ، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتتى!

تەجرىبە-ساۋاقلار

شۇنداق قىلىپ، 1933-1937 ژىللاردىكى ئۇيغۇرستان ئىنقىلاۋى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى. ئىنقىلاپنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەپلەر مۇنۇلار:

1. شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرستان جەمىيىتى قالاق فېئوداللىق جەمىيەت ئىدى. پەن-تېخنىكا، ھۈنەر-سانائەت يوق دېيەرلىك، قول ھۈنەر تارماقلىرى خەلىقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئارانلا قامداتتى. ھەربىي قۇراللارنىڭ ھېچ قايسى تۈرىنى ئىشلەپ چىقىرالماتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنقىلاپنىڭ پۈتۈن جەريانىدا قۇرال-ياراق، ئوق-دورىنىڭ يېتىشمەسلىگى سېزىلىپ تۇرادى. خەلقىمىزنىڭ ئىنقىلاۋىي روھى ئۈستۈن بولسىمۇ، قۇرال-ياراق يېتىشمەسلىگىدىن بەزى جەڭلەر مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشقان.

2. ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئىنقىلاپچىلار ئوتتۇرىسىدا ھەقىقىي بىرلىك، ئىتتىپاقلىق بولمىدى. ھەر قايسى تەرەپلەر ئۆز مەنپىيتىنى ئاساس قىلغان ھالدا تارقاق ھەرىكەت قىلىشتى. پىكىردە، ھەرىكەتتە بىرلىك بولمىدى. سابىت داموللىنىڭ مەسلىھەتسىز ھەرىكىتى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

3. كېڭەش ھۆكۈمىتى باشتىن-ئاياق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇشىغا قارشى ھەرىكەت قىلدى. ھەر قاچان ئىنقىلاپنىڭ دۈشمىنى شىڭ شىسەينى قوللاپ، ياردەم بېرىپ كەلدى.

4. ئىچكى ئۆلكىلەردە پائالىيەت قىلىشقا ئىمكان تاپالمىغان مىللەتارىست ما جۇڭيىڭ ئۇيغۇرستاندا يۈز بېرىۋاتقان قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، «توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلىماقچى» بولدى. ئۇ ئالدى بىلەن نۇرغۇن قۇرال-ياراققا ئېگە بولۇپ، يەرلىك تۇڭگانلار ھېساۋىغا ئەسكەر سانىنى كۆپەيتىپ، ئاندىن كېيىن مۇمكىن بولسا، پۈتۈن ئۇيغۇرستاندا بولمىسا، ئۇيغۇرستاننىڭ بىر قىسمىدا بولسىمۇ تۇڭگان دۆلىتىنى قۇرۇش،

ئۆزى بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاسى بولۇش غەرىزىدە بولدى. ئۇنىڭ بۇ نىيىتى مىللىي ئىنقىلاپنىڭ ئاساسى مەخسىتىدىمۇ، كېيىنكى ھۆكۈمىتىنىڭ مەخسىتىگىمۇ زىت كېلىپ قالغانلىقتىن، ئاخىرى يوقىتىلدى.

5. ئىنقىلاپنىڭ ھەل قىلغۇچى پەيتىدە ھىندىستان ئارقىلىق ئانگلىيانىڭم ئاۋغانىستان ئارقىلىق تۈركىيانىڭ ۋەكىللىرى كېلىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى (1933-يىلى نويابىردا تۈركىيانىڭ ئاتاقلىق ئەرباپلىرى: مۇستاپا كەنتلى، ئەلى بەي، نەدىم بەي ۋە خاربىدىن مەھمۇددار تۈركىيادىن قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن ئىدى). ئۇلار ئىنقىلاپنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق غايىسىدىن كېچىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرىمىز دەپ ئىنقىلاپنى خاتا يولغا باشلىدى. رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيالىستلىرىنىڭ بىرلىشىپ زىيانكەشلىك قىلىشىغا سەۋەبچى بولدى.

كۆرۈنەرلىك ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى ئېندرېۋ فوربىس شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەبلىرىنى كۆرسىتىپ، مۇنداق دەپ يازغان:

«ئۇمۇمەن، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تۈركچىلىك ۋە ئىسلام ئىدىيىلىرىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان پەيتتىلا خىتاي بىلەن سوۋېتتىن ئىبارەت 2 قۇدرەتلىك كۈچنى ئۆزىگە دۈشمەن قىلىۋالغان ئىدى. ئەينە شۇ 2 دۈشمەن ھەقىقەتەن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى نابۇت قىلىپ تاشلىدى!» («ئۇيغۇر ئاۋازى»، 2003-يىل، № 39).

6. مەركىزىي خىتاي ھۆكۈمىتى ياپونىيا بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە بولغانلىقتىن، ئۇيغۇرىستانغا ھەربىي كۈچ بىلەن ئارىلىشىشقا چامى كەلمىسىمۇ، خۇاڭ موسىڭ قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرىستاننى بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمدارلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇندى. ئاخىرى شىڭ شىسەينى ئۆز يېنىغا تارتىپ، سەيەسىي مەخسىتىگە يەتتى.

شىڭ شىسەي ئۇيغۇرىستاندا 11 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، 80000دەك ئادەملىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىمىزنى يوقىتىپ، ۋەتىنىمىزنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ساق تاپشۇرۇپ، ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بولغاندىن كېيىن، 1944-يىلى 9-ئاينىڭ 11-كۈنى ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ بۇلاۋالغان بايلىقلاردىن 600 سەر (20 تونىنا) ئالتۇن ۋە باشقا بايلىقلارنى ئېلىپ، ساق سالامەت نەنجىڭگە قايتىپ كەتتى.

1931-1937 يىللاردىكى مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپنىڭ مەغلۇبىيەت تارىخىدىن تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىشىمىز مۇمكىن:

1. بىر ئىنقىلاپنىڭ غەلىبە قازىنىشى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مۇستەھكەم ماددىي بازىسى، يەنى يېتەرلىك ئىختىسات بىلەن ھەربىي قورال-ياراقلىرى بولۇشى كېرەك.

2. پۈتۈن مەملىكەتتە ئىنقىلاۋىي ۋەزىيەت پىشىپ يېتىلگەن بولۇشى، يەنى ھەممە ۋىلايەتلەرنىڭ ئاھالىسى ئىنقىلاۋىي كۈرەشكە تەييار بولۇشى كېرەك.

3. ئىنقىلاپقا توغرا يېتەكچىلىك قىلىپ، ھەرىكەتنى ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ تۇرىدىغان رەھبەرلىك توپ ياكى قوماندانلىق شتاب بولۇشى كېرەك، ياكى قەتئىي ئىرادىلىك، چۈرەشتە چىنىققان، ئومۇمىي ئېتىراپ قىلىنغان ھەقىقىي ئىنقىلاۋىي رەھبەر بولۇشى كېرەك.

4. بۇ رەھبەرلىك توپ ياكى ئىنقىلاۋىي رەھبەرنىڭ قولىدا مىللىي مۇستەقىللىكنىڭ نىشان قىلىنغان ئېنىق سەياسىي پروگراممىسى بولۇشلىرى كېرەك. ئۇلار ئىنقىلاپقا زىيان يەتكۈزىدىغان پانتيۈركىزم، پانئىسلامىزم ئىدىيىلىرىدىن خالىي بولۇشى كېرەك.

5. ئىنقىلابچىلاردا ئورتاق ئىنقىلاۋىي غايە بولۇشى كېرەك ــ شەخسىيەتچىلىك مەنسەپپەرەسلىك، مەنپىيەتپەرەسلىك ۋە گۇرۇھۋازلىق ئىللەتلىرىدىن خالىي بولۇشلىرى كېرەك.

6. دوست بىلەن دۈشمەننى ئېنىق ئايرىپ، دوستقا ــ دوستچە، دۈشمەنگە ــ دۈشمەنچە مۇئامىلە قىلىش كېرەك. دىن قېرىنداشىمىز ئىكەن دەپ تۇڭگانلارنى شېرىك قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ.

7. ئىنقىلاپتا تاشقى كۈچلەرنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك، ئەلۋەتتە. بىراق، ئىنقىلاپنىڭ تىزگىنى ئۆز قولىمىزدا بولۇشى كېرەك. غوجىنىياز ھاجى ئوخشاش ئىنقىلاپنىڭ تىزگىنىنى ياتلارغا تۇتقۇزۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

8. تارىخىي خاتالىقلاردىن ئىبرەت ئېلىپ، ئالدىمىزدىكى ئىشلارنى توغرا ئىشلەيدىغان سەممىي نىيەت بولۇشى كېرەك.

ئەگەر بىز ئەمەلىي پائالىيىتىمىزدە ۋۇقارقى شەرتلەرنى تولۇق ئورۇنلايدىغان بولساق، شۇ چاغدىلا ئۆز تارىخىمىزنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئەمەلىي كۈرەشتە تەجرىبە-ساۋاقلاردا پايدىلانغان بولىمىز.

29- باپ

1944-1949- يىللاردىكى مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاپ ۋە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»

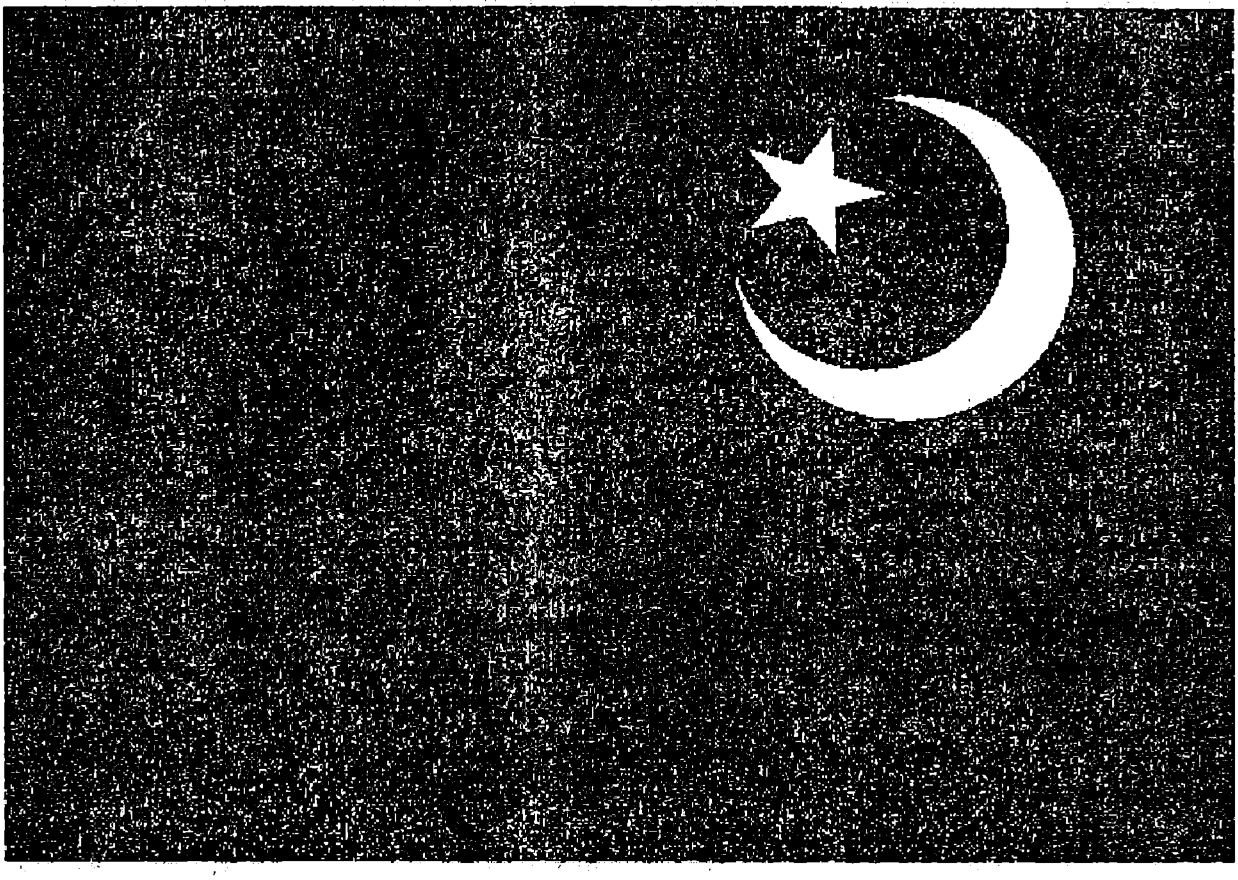

1944-1949- يىللاردىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىقى

ئەخمەتجان قاسىمىي

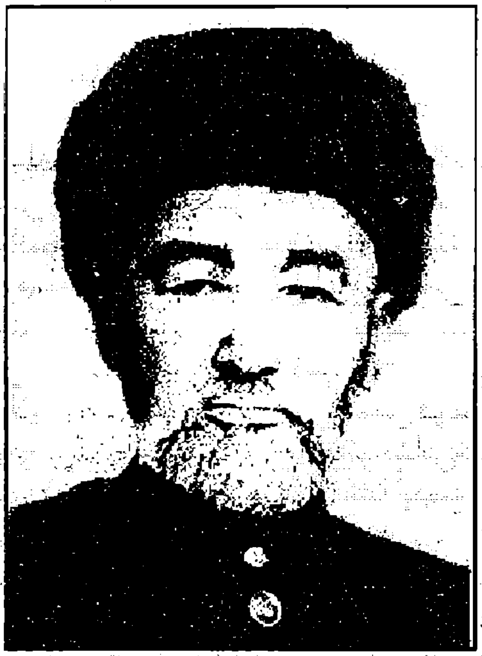

ئەلىخانتۆرە

ئابدۇرەۋپ مەخسۇم

ئابۇلخەيىر تۆرە

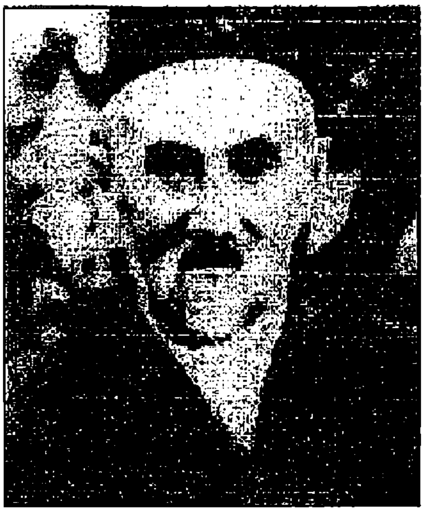

ھاكىمبەگ غوجا

غېنى باتۇر

زۇنۇن تېيىپوۋ

ئىسھاقبەك مونۇنوۋ

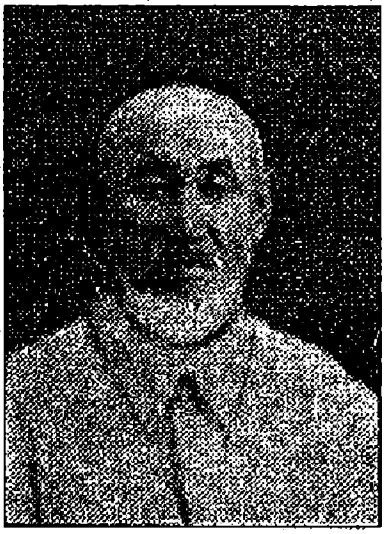

سالجانباي باباژانوۋ

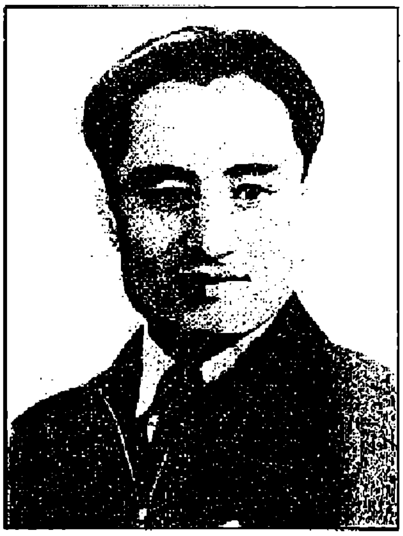

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ

رەخىمجان سابىرھاجىيوۋ

سەيپىدىن ئەزىزى

ۋاقاس مىرشانوۋ

ھەبىب يۇنىچېۋ

سۈرەتتە: شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھۆكۈمەت ئەزالىرى:
ئولتارغانلار (سولدىن): رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ، باسباي چولاقوۋ، ھاكىمبەگ خوجا، ئەلىخانتۆرە، ئابدۇمۇتالى خەلپەم، مۇھەممەتجان مەخسۇم.
ئۆرە تۇرغانلار (سولدىن): ئەخمەتجان قاسىمى، سۇلايمان روزىيېۋ (سوۋېتلىك ئۇيغۇر)، ئابدۇرۇپ مەخسۇم، ئەنۋەر مۇسابايېۋ.

ئەخمەتجان قاسىمي تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى باشباي ۋە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى دەلىلخانلار بىلەن.

ئەخمەتجان قاسىمي خەلق قەھرىمانلىرى فاتىخ باتۇر ۋە غېنى باتۇرلار بىلەن (1946-يىل).

كىرىش سۆز

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرستاندا 1944-يىلى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دەپ ئاتالغان مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىمىز دۇنياغا كەلگەن ۋە ئۇ 1949-يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ ئۆمرى قىسقا، بارى-يوقى بەش يىللا بولسىمۇ، ئۇ بىزنىڭ مىللىي-ئازادلىق كۈرەش تارىخىمىزدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان شانلىق ۋاقىە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئارىدىن يېرىم ئەسىردىن كۆپىرەك ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، شۇ جەڭگىۋار يىللارنىڭ پارلاق خاتىرىسى ھەر بىرىمىزنىڭ قەلبىمىزدە ئەڭ مۇقەددەس تۇيغۇ بولۇپ ساقلىنىپ كەلمەكتە. يىللار ئۆتكەنسىرى بۇ ئىنقىلاپ تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ ھەيۋەتلىك بولۇپ كۆرۈنمەكتە. مىللىي مۇستەقىللىكنىڭ قەدرىگە يەتكەنسىرى ئۇنىڭ مەنا ۋە ئەھمىيىتى تېخىمۇ ئېشىپ بارماقتا.

بىز ئەينە شۇ ئىنقىلاپنىڭ مۇشەررەپ قاتناشقۇچىلىرى قانلىق جەڭلەرگە قاتنىشىپ، ئامان قالغان غەزىيلىرى، قايتىلانماس نوۋەر ياشلىغىمىز بىلەن بىللە ئۆتكەن ئەشۇ ئۇتلۇق يىللارنى ھەم سېغىنىش، ھەم پەخىرلىنىش، ھەم ئېچىنىش ھېسسىياتلىرىمىز بىلەن ئەسلىمەكتىمىز.

ھە، ئۇ كۈنلەر بىز ئۈچۈن مۇقەددەس، چۈنكى بۇ ئىنقىلاپقا ئەلىخان تۆرە ساغۇنىيدەك، ئەخمەتجان قاسىمىيدەك بۈيۈك ئەرباپلار يېتەكچىلىك قىلغان؛ ئىسھاقبەك مونۇنوۋتەك، دەلىلخان سۇغۇرباېۋتەك، زۇنۇن تېيىپوۋتەك چېۋەر قولباشچىلار قوماندانلىق قىلغان ئىدى. بۇ ئىنقىلاپنىڭ دەسلەپكى ئوتىنى فاتىخ مۇسلىموۋ، غېنى باتۇر، ئەكبەر باتۇردەك خەلق قەھرىمانلىرى تۇتاشتۇرغان ئىدى.

مىللىي مۇستەقىللىك ئۈچۈن بولغان جەڭ مەيدانلىرىدا مىڭلىغان جەڭچىلىرىمىز قەھرىمانلارچە قۇرۇان بولىغان ئىدى. ئەشۇ جەڭ مەيدانلىرىدا تۇرغان دەرايۇتەك، زىخرۇللام نادىرووۋتەك، رىزۋانگۈل ھاشىم قىزىدەك كۈرەش قەھرىمانلىرىمىز يېتىشىپ چىققان ئىدى. مىڭلىغان جەڭچىلىرىمىز تىللاردا داستان بولغىدەك قەھرىمانلىق ئۈلگىلىرىنى ياراتقان ئىدى. ئازاتلىققا تەشنا بولغان خەلقىمىز، بېمىننەت ئەجرى بىلەن ھالال ئەمگىكىنى سىڭدۈرگەن ئىدى. ئەمگەكچان خەلقىمىز ئۆز ھۆكۈمىتىنى ھەر جەھەتتىن قوللاپ-قۇۋۋەتلىگەن، ئۆز مىللىي ئارمىيەسىنىڭ ئادەم ۋە ماددىي جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى تولۇق تەمىنلىگەن ئىدى. ۋەتەن مۇستەقىللىگى ئۈچۈن كۈرەشتە قانچىلىك بەدەل تەلەپ قىلىنسا، شۇنىڭ ھەممىسىنى بېرىشكە خەلقىمىز تەييار ئىدى.

موشۇ بەش يىلنىڭ ئىچىدە خەلقىمىز ئازادلىق مۇستەقىللىكنىڭ تەمىنى تېتىپ، ھەقىقىي ئىنسانلارچە ئەركىن، بەختىيار ھايات كەچۈرگەن ئىدى، ھەتتا ئىنقىلاپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىنمۇ، ئۇنىڭ غالىبىيەت مېۋىلىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ئابدۇغوپۇر سابىرھاجىيېۋتەك، ياقۇپجان رەخمانوۋتەك يۈزلىگەن ۋەتەنپەرۋەرلىرىمىز كۈرەش مەيدانىغا چىقىپ، ئەزىز ھاياتىدىن ئايرىلىشقان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1944-1949 يىللاردىكى مىللىي-ئازادلىق ئىنقىلاپنى ئەسكەر ئالغان ۋاقتىمىزدا، شۇ ئىنقىلاپقا يېتەكچىلىك

قىلغان ئۇلۇغ ئەربابلىرىمىز بىلەن ئۆلمەس قەھرىمانلىرىمىزنىڭ ئەسكە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ روھىغا تازىم قىلىش، شۇ كۈرەشنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇنى پايدىلىنىش ئارقىلىق، بۈگۈنكى ئىنقىلاۋىي كۈرۈشىمىزنى ئاخىرقى غەلىبىگە يېتىپ بېرىش – بىز بۈگۈنكى ئەۋلادنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىزدۇر!

2. ئەشۇ ئىنقىلاۋىمىزنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە يېرىم ئەسىردىن ئاشقان بولسىمۇ، بۇ ئىنقىلابقا بولغان قىزىقىش پەسەيگىنى يوق. ھازىرقى ئەۋلادلار ئۆز ئاتىلىرىنىڭ ئەشۇ ئىنقىلاۋى، كۈرەشلىرى توغرىلىق ھەقىقەتنى بىلىشنى خالايدۇ. كۆڭلىدىكى سوئاللارغا جاۋاپ ئېلىشنى ئىستەيدۇ.

راست، كېيىنكى يىللاردا ۋەتىنىمىزدە مىللىي ئىنقىلاپ توغرىلىق كۆپلىگەن خاتىرىلەر، ئەسلىمىلەر، ژۇرناللار، ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىلىپ ئېلان قىلىندى، بىراق خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي بېسىمى بولغانلىقتىن، بۇ ئەسەرلەردە ئەشۇ ئىنقىلاپ توغرىلىق ھەقىقەت تولۇق ئېيتىلمىدى. ھەتتا بەزى مۇئەللىپلەر خىتاينىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، پۈتۈنلەي يالغان ئويدۇرمىلارنى توقۇپ چىقىرىپ، ئىنقىلابقا تۆھمەت قىلدى. ئىنقىلابنىڭ مەخسەت-ماھىيىتىنى بۇرمىلىدى. ئەھمىيىتىنى پۇچەكلەشتۈردى. ھادىسىلەرگە، تارىخىي شەخسلەرگە خاتا باھا بەردى. مەسىلەن، ۋەتەندە يېزىلىپ ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىدە «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ دۇرۇس ئەمەس، چۈنكى بۇ ئىنقىلاپ ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەتنىلا ئەمەس، ئۇيغۇرستان زېمىنىنىڭ ھەممىسىنى ئازات قىلىشنى ئۆز ئالدىغا مەخسەت قىلىپ قويغان، ئەمەلىياتتىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ 9 ۋىلايەت، 42 ناھىيەسىدە تۈرلۈك دەرىجىدە ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەر بولۇپ ئۆتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى شەرقىي تۈركستان (ئۇيغۇرستان) ئىنقىلاۋى دەپ ئاتاش كېرەك.

يەنە ئۇلار ئىنقىلابنىڭ خاراكتېرىنى بۇرمىلاپ: «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى ئىدى» دېيىشمەكتە، بۇ پۈتۈنلەي يالغان! بىزنىڭ ئىنقىلاۋىمىز مىللىي مۇستەقىللىكنى نىشان قىلغان ھەقىقىي مىللىي-ئازادلىق ئىنقىلاپ ئىدى. ئۆزى مۇستەملىكە بولۇپ تۇرغان ئەلدە كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلاپ، پەقەت مىللىي-ئازادلىق ئىنقىلاپ بولىدىكەن، باشقىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ۋەتەننىڭ سىرتىدىكى بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىزمۇ ئۇزاق يىللار ئىزدىنىپ، ماتېرىيال توپلاپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بەزى ئەمگەكلەرنى يېزىپ، ئېلان قىلىشتى. ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھىممىتىگە رەھمەت ئېيتىمىز، بىراق، بۇ مۇئەللىپلەر ئەشۇ ئىنقىلابقا ئۆزلىرى بىۋاستە قاتناشمىغان. شۇ زاماندىكى ئىدىيىۋى كۈرەشلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرمىگەن بولغانلىقتىن، ئوخشاشلا ۋاقىئەلەرنى بايان قىلىشتا، تەشكىلاتلارغا ۋە تارىخىي شەخسلەرگە باھا بېرىشتە كامچىلىق، خاتالىقلاردىن خالىي بولالمىدى. مەسىلەن، ئۇلار شۇ دەۋردە پۈتۈنلەي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدە تۇرغان «چىن تۈركستانچى» ئەپەندىلەرنى شەرقىي تۈركستان ئىنقىلاۋىنىڭ ئەربابلىرى بىلەن بىر قاتاردا قويماقتا. 1946-يىلى ئىلىدا قۇرۇلغان كوممۇنىستىك خاراكتېردىكى «خىپ» تەشكىلاتىنى 1962-يىلدىن كېيىن ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان، مىللىي مۇستەقىللىكنى نىشان قىلغان، كوممۇنىستلارغا قارشى «خىپ» تەشكىلاتى بىلەن بىر تەشكىلات دەپ قارىماقتا. بۇ خىل قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ پۈتۈنلەي خاتا. شۇنداق قىلىپ، مەيلى ۋەتەننىڭ ئىچىدە بولسۇن، مەيلى ۋەتەننىڭ سىرتىدا بولسۇن كەڭ كىتابخانلىرىمىزنىڭ تەشنالىقىنى قانائەتلەندۈرگىدەك مۇكەممەل مىللىي ئىلمىي ئەسەرلەر تېخى مەيدانغا چىققىنى يوق.

ھازىر ئەشۇ ئىنقىلابنىڭ ئاياقلاشقىنىغا توپ-توغرا 55 يىل بولدى. ۋاقىت ئۆتكەنسىرى كۆپ نەرسىلەر ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى. شۇ ئىنقىلابنىڭ شاھىتلىرى بولغان ۋېتېرانلارمۇ ئازىيىپ كېتىپ بارىدۇ. ھېچ بولمىغاندا، ئۆزۈم بىۋاستە قاتناشقان ئىنقىلاپ توغرىسىدا بىر تارىخىي ئەسەر بولسىمۇ يېزىپ قالدۇراي دېگەن ئوي بىلەن قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، قولىڭىزدىكى موشۇ كىتاپنى يېزىشقا كىرىشتىم. مېنىڭ بۇ قىسقا كىتاۋىم مىللىي ئىنقىلابنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئاساسىي مەسىلىلەرگە ئوبيېكتىپ، توغرا جاۋاپ بېرەلەيدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

§1. ئۇيغۇرستاندا 1940-يىللاردىكى سىياسىي ۋەزىيەت ۋە مىللىي-ئازادلىق ئىنقىلابنىڭ كۆتۈرۈلۈش سەۋەبلىرى

1940-يىللارنىڭ بېشىدا ۋەتىنىمىزدە مىللىي-ئازادلىق ئىنقىلابنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلمەكتە ئىدى:

بىر تەرەپتىن: مىللىي زۇلۇم ھەددىدىن ئاشقانلىقتىن، ئېزىلگەن ئۇيغۇرستان خەلقى بىلەن خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەت بەكمۇ كۈچەيگەن ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ يۆلىشىگە تايىنىپ، ئۇيغۇرستاندا 10 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان شىڭ شىسەي خەلقىمىزنى سىياسىي جەھەتتىن ئېزىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تالان-تاراج قىلغانىنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرستاننىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىدىن 100000دەك كىشىلەرنى تۈرمىگە ئېلىپ، بۇلارنىڭ 80000نى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە ئۈزۈلگەنلىكتىن، يەرلىك مەھسۇلاتلار ئېكسپورت قىلىنماي، سىرتتىن تاۋار ئىمپورت قىلىنماي خەلق ئىستېمال قىلىدىغان سانائەت ماللىرى ئۆكسۈپ قالغان. موشۇ

سەۋەپلەردىن پۇل پاخاللاشقان، خەلق تۇرمۇشى نامراتلاشقان ئىدى.

1942-ژىللىرى شىڭ شىسەيدىن ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغان گومىنداڭ ھۆكۈمىتىمۇ، شىڭ شىسەينىڭ فاشىستىك تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۈستىدىكى مىللىي زۇلۇمنى تېخىمۇ ئاشۇرغان، نامرات خەلقنىڭ ۋستىگە ئېغىر باج-سېلىقلارنى سالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەتكە 1000 ھەربىي ئات سېتىپ بېرىشكە خەلقنى مەجبۇر قىلغان. مەدەنىيەت جەھەتتىن ئوچۇقتىن-ئوچۇق خىتايلاشتۇرۇش سەياسىتىنى ژۈرگۈزۈشكە باشلىغان ئىدى.

قىسقىسى، مىللىي زۇلۇم ھەددىدىن ئاشقان، خەلقىمىزنىڭ سەۋر كاسىسى تولۇپ-تاشقان ژىللار ئىدى.

شۇنىڭ بىزنىڭ خەلقىمىز مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپىنى باشلاشقا مەجبۇر بولدى.

مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ دەسلەپ ئالتاي ۋىلايىتىدىن باشلاندى. شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى 1940-ژىلى ئاپرېلدا ئالتايدىكى قازاق خەلقىنىڭ مۆتىۋەر كىشىلىرىدىن شېرىپخان تۆرە، ئەلەن ۋاڭ قاتارلىق ئايماق باشلىقلىرىنى ئۈرۈمچىدە ئېچىلىدىغان ژىغىنغا چاقىرىپ ئاپىرىۋېلىپ، بىگۇنا قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى ۋە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئالتاي خەلقى بولسا، ئۆز رەھبەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەلەپكە جاۋاپەن شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قوراللىق قوشۇن ئەۋەتىپ، خەلقنى باستۇردى. بۇ خورلۇققا چىدىمىغان ئالتاي خەلقى ئاددىي قوراللار بىلەن بولسىمۇ قوراللىنىپ، زالىم ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭ باشلىدى. قوزغىلاڭچىلار بىلەن شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش 1941-1942-ژىللىرىدىمۇ داۋاملاشتى. موشۇ قوزغىلاڭچىلار باشلىغى چاقاباي ئۇرۇغىدىن ئېرىسقان، چېرۇچى ئۇرۇغىدىن سۇلايمان دېگەن كىشىلەر ئىدى. سوقۇشلارنىڭ بىرىدە ئېرىسقانغا ئوق تېگىپ، قۇرۇۋان بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كېرېي ئېلىنىڭ ئايتۇغان ئۇرۇغىدىن ئوسمان ئىسلام چىقىپ، قوزغىلاڭنى داۋاملاشتۇردى. بىراق، قوزغىلاڭچىلار ھېچ ياقتىن ياردەمگە ئېگە بولالمىغانلىقتىن، كەڭ دائىرىدە كۆتىرەلمىدى.

موشۇ ئارىلىقتا، شىڭ شىسەي سوۋېت ھۆكۈمىتىدىن ئۈزىنى ئۆرۈپ، گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. گومىنداڭ بولسا، ئانگلىيە، ئامېرىكا دۆلەتلىرى بىلەن ئىتتىپاقلاش بولىۋالدى. بۇ ۋەزىيەت سوۋېت دۆلىتىنىڭ بىخەتەرلىگىگە خوۋۇپ تۇغدۇردى. موشۇنداق شارائىتتا سوۋېت ھۆكۈمىتى، ئۇنىڭ باشلىغى ستالىن شىڭ شىسەيدىن ئۆچ ئېلىش ھەم خىتاي تەرەپتىن كېلىدىغان خوۋۇپنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەخسىتىدە ئالتاي خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلىڭىدىن ئۆز مەنپىيتى ئۈچۈن پايدىلىنىپ قالماقچى بولدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى 1943-ژىلى ئاپرېلدىن باشلاپ، تاشقى موڭغۇلىيە ئارقىلىق ئۆز ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ، ئوسمان بىلەن ئالاقە باغلىدى ھەم يوشۇرۇن كېلىشىم تۈزدى. بۇنداق كېلىشىم ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىلىق ئىدى. ئوسمان تەرەپ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە تايىنىپ، شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. سوۋېت تەرەپ بولسا، ئالتاي خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ، خىتاي تەرەپتىن كېلىدىغان خوۋۇپنىڭ ئالدىنى ئالدى. شۇنداق قىلىپ، ئالتايدا مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ رەسمىي باشلىنىپ كەتتى.

مىللىي ئازاتلىق قوزغىلاڭنىڭ ئىككىنچى مەركىزى جەنۇبىي ئۇيغۇرستاندىكى تاشقورغان ناھىيەسى بولدى. 1943-ژىلى 9-ئايدا شىڭ شىسەينىڭ تەقىپلىشىدىن قېچىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سەياسىي پانا ئالغان ئىسھاقبەگ ئۆزى ئوخشاش ئۇيغۇرستاندىن قېچىپ بارغان ۋەتەنداشلىرىدىن قوراللىق ئوترياد تەشكىل قىلىپ، 200دەك قوراللىق جەڭچىلىرىنى باشلاپ، جەنۇبىي ئۇيغۇرستاننىڭ چېگارا ناھىيەسى تاشقورغانغا يېتىپ كەلدى ۋە گومىنداڭ ئەزگۈچىلىرىگە قارشى قوراللىق كۈرەشنى باشلىدى. بۇ قوزغىلاڭغا تاشقورغاننىڭ يەرلىك كىشىلىرىدىن كارۋانشاھ، غوپۇر قاسىمى، شېرىنبېك قاتارلىق كىشىلەر ئاكتىپ قاتناشتى. نەتىجىدە، قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى كۆپىيىپ، 500دىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار قەشقەرىيەدىكى بىر قانچە ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى دۈشمەنلەردىن ئازات قىلدى.

خۇددى موشۇنداق ۋەزىيەتنىڭ تەقازاسى بىلەن 1944-ژىلى 9-ئاپرېل كۈنى غۇلجا شەھرىدە ئەلىخان تۆرىنىڭ باشچىلىغىدا، ئىنتايىن مەخپىي ھالدىكى «شەرقىي تۈركستان ئازاتلىق تەشكىلاتى» قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ خەلق ئىچىدە ئىناۋەتلىك كىشىلەردىن 12 مەپەر ئەزاسى بار ئىدى. بۇلار: ئەلىخان تۆرە ساغۇنىي، رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ، زۇنۇن تېيىپوۋ، جانى يولداشېۋ، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ، قاسىمجان قەمبەرىي، ئابدۇرۇپ مەخسۇم، مەھەممەتجان مەخسۇم، سالىجانباي باباجانوۋ، مۇھىددىن ئەخمەت، نۇردۇنبەگ ئىلاخۇن ۋە ئۆمەرجان پىرمۇھەممەتلەردىن ئىبارەت ئىدى.

سوۋېت ھۆكۈمىتى 1944-ژىلى يازدا غۇلجىدىكى كونسۇلى دۇباشىن ئارقىلىق بۇ تەشكىلاتنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرە بىلەن مۇناسىۋەت باغلىدى. دۇباشىن ئەسلى سوۋېتلىك ئۇيغۇر ھاكىم جاپپاروۋېچنىڭ تەرجىمانلىغىدا ئەلىخان تۆرە بىلەن مەخپىي كۆرۈشۈپ، ئەگەر ئۇيغۇرلار گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىنقىلاپ قىلىدىغان بولسا، سوۋېت ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشكە تەييار ئىكەنلىگىنى بىلدۈردى. بىراق،

ئەلىخان تۆرە ساغۇنىي رۇسلارغا ئىشەنمىگەنلىكتىن، دەسلەپ سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن شەرتنامە تۈزۈشكە ئۇنىمىدى. شۇ يىلى 8-ئايدا ئەلىخان تۆرە دەم ئېلىش ئۈچۈن بۆرتالا ئارشاڭغا بارغان ۋاقتىدا سوۋېت كونسۇلى دۇباشىن ئارقىسىدىن ئارشاڭغا بېرىپ، تاشپولات ئىسىملىك ئۆزبەك كىشىنىڭ تەرجىمانلىقىدا ئەلاخان تۆرە بىلەن قايتا-قايتا سۆھبەتلىشىپ، ئەلىخان تۆرىنى ئاخىرى ئىشەندۈردى. سوۋېت ھۆكۈمىتى نامىدىن ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئاغزاكى كېلىشىم ھاسىل قىلدى.)[1]

سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجىدىكى باش كونسۇلى دۇباشىن بىلەن ئۇنىڭ تەرجىمانى ھاكىم جاپپاروۋىچ يارۇللابېكوۋ.

سوۋېت ھۆكۈمىتى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنقىلاۋىغا ئارىلاشتى؟

بۇ مەسىلىگە ئامېرىكىلىق سەياسەتشۇناس ئالىم، پروفېسسور دژون گارۋېر مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىدۇ: «شۇ يىللاردا سوۋېت ھۆكۈمىتى تۆۋەندىكى ئەھۋاللار تۈپەيلى ئۇيغۇرستانغا نەزەر ئاغدۇرۇشقا مەجبۇر بولغان ئىدى.

1. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ يۆلىشىگە تايىنىپ، تەختكە چىقىۋالغان شىڭ شىسەي 1942-يىلى سوۋېت گېرمان ئۇرۇشى ئەۋج ئالغان بىر ۋاقىتتا سوۋېت ھۆكۈمىتىدىن ئۆزىنى ئۈزۈپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغان گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 1942-يىلى 7-ئاينىڭ 13-كۈنى چۇڭچىڭ شەھرىدە شىنجاڭ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان مەخسۇس كېڭەشمە ئۆتكۈزدى. كېڭەشمىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي سەياسىي مىنىستىرى خې يىڭچىڭ ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى ستراتېگىيىلىك پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مەزكۇر پىلان بويىچە: جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىڭ شىسەيدىن پايدىلىنىپ، يېقىن كېلەچەكتە سوۋېتنىڭ شىنجاڭدىكى تەسىرىنى سىقىپ چىقىرىپ، جۇڭگونىڭ شىنجاڭغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى كېرەك. چۇڭچىڭ ھۆكۈمىتى بولسا، دىپلوماتىك كاناللار ئارقىلىق «ئىناق خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى» كۆز-كۆز قىلىش ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئالداپ، ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈپ، گەنسۇ، شىنجاڭ، تىبەت قاتارلىق ئۆلكىلەرگە قوشۇن توپلاپ ئېلىشى، يەنە بىر تەرەپتىن ئانگلىيە ۋە ئامېرىكا ۋەكىللىرىنى تەكلىپ قىلىپ، شىنجاڭغا كىرگۈزۈش ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئەندىشە ۋە جىددىي كەيپىيات پەيدا قىلىش لازىم ئىدى. شۇ ژىغىندىن كېيىن ئۇيغۇرستاندا يۈز بەرگەن ۋاقەلەر مۇشۇ پىلان بويىچە رىۋاجلاندى. يەنى شىڭ شىسەي سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈشكەن شەرتنامىلىرىنى ژىرتىپ تاشلاپ، سوۋېت قىزىل ئارمىياسىنىڭ قومۇل چېگارىسىنى

[1] ئەلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى ئاسلىخاننىڭ ئەسلىمىلىرىدە «ئىككى ئوتتۇرىدا كېلىشىم تۈزۈلدى» دېيىلگەن. بىراق مۆھجەت كۆرسىتىلمىگەن. شۇڭلاشقا بىز بۇنى «ئاغزاكى كېلىشىم» دەپ ئاتىدۇق.

ساقلاپ تۇرۇۋاتقان، ماتورلاشقان 8-پولكىنى (بۇ ئەمەلىياتتا دىۋىزىيا ئىدى) قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. ئۈرۈمچى تۇدۇڭخابادىكى ئائېروپىلان ياساش زاۋۇدى بىلەن مايتاغدىكى نېفت ئايرىش زاۋۇدىنى ياپتۇرۇپ، ئىنژېنېر ۋە خادىملىرىنى قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن كوممۇنىستلار بىلەن كادىرلارنى تۈگەل تۇرمىگە ئېلىپ ئۆلتۈردى. شىڭ شىسەيىنىڭ قىلمىشلىرى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىقى ستالىنغا تازا ئەلەم قىلغان ئىدى. ئۇ موشۇ ئاسىيلىقى ئۈچۈن شىڭ شىسەيدىن ئۆچ ئېلىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى.

2. قۇڭگو ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 1943-ژىلى 4-ئايدا ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنى ئاچتى. ئۇ ئېرىموند كلوبنى كونسۇل قىلىپ تايىنلىدى، شۇنىڭغا ئۇلاپلا ئۈرۈمچىدە ئاگلىيانىڭ كونسۇلخانىسىمۇ ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىڭ شىسەي تەرىپىدىن شىنجاڭدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرى تامامەن قوغلاپ چىقىرىلدى. بۇ ئەھۋال، ئەلۋەتتە، ستالىن ۋە شىڭ شىسەي ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىشىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى» («رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار»، 407-404 بەتلەر).

3. 1943-ژىلى كۈزدە خىتاي دۆلىتىنىڭ باشلىقى جاڭ كەيشى بىلەن ئامېرىكا دۆلىتىنىڭ پرېزىدېنتى رۇزۋېلىت ئىككىسى بىر يوشۇرۇن كېلىشىم ئىمزالىغان ئىدى. بۇ كېلىشىم بويىچە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن جاڭ كەيشى ئامېرىكا ھاۋا ئارمىياسىگە شىنجاڭ تەۋەسىدە، مۇۋاپىق تاپقان ئورۇندا، پلاسدارم (ژىرىك ئاۋىئاسىيا بازىسى) قۇرۇشقا رۇخسەت قىلغان ئىدى. كېيىن مەلۇم بويىشىچە، پلاسدارم ئورنى ئىلى ۋادىسىدىكى تېكلىخان چوققىسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىلىغىدىكى كەڭ دالا تاللاۋېلىنغان، ھەتتا گومىنداڭ ئارمىياسىنىڭ 2 نەپەر ھەربىي ئىنژېنېرلىرى گومىنداڭ ئارمىياسىنىڭ كۈرەدىكى شتابىغا كېلىپ، ئۆلچەش-سىزىش ئىشلىرىنى باشلاۋەتكەن ئىكەن.سوۋېت رازۋېدكىسى ژۇقارقى كېلىشىمدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، سوۋېت رەھبەرلىرى ئۆزلىرىگە خوشنا ئۇيغۇرستان يېرىدە ئامېرىكىنىڭ ھاۋا ئارمىيا پلاسدارمىنى قۇرۇشقا يول قويماسلىق ئۈچۈن چارە تېپىشقا مەجبۇر بولغنا ئىدى.

4. ئامېرىكا ئالىملىرى 1945-ژىلى تۇنجا ئاتوم بومبىسىنى مۇۋاپپەقىيەتلىك ياساپ چىقتى، بۇ ئاتوم بومبىسىنىڭ تۇنجا ئەۋلادى بولسىمۇ، ئەينى زاماندا ئۇرۇشنىڭ تەغدىرىنى ھەل قىلىدىغان دەھشەتلىك قورال ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئامېرىكىغا تاقابىل تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىگىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن، خۇددى موشۇنداق قۇرالغا ئىگە بولۇشى لازىم ئىدى. ئاتوم بومبىسى ياسايدىغان ئۇران ماددىسى بولسا، ئۇيغۇرستاننىڭ ئىلى ۋە ئالتاي تاغلىرىدا كالتەك-كالتەك ھالدا «مانا مەن» دەپ ئوچۇقلا كۆرۈنۈپ ياتاتتى. (سوۋېت ئىنژېنېرلىرى بۇنى ئالىقاچان ئېنىقلاپ بولغان ئىدى). مانا ئەندى ئەشۇ ئۇراننى ئېلىپ، پايدىلىنىشقا توغرا كەلدى. (سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ مەخسىتىگە تولۇق يەتتى: 1945-ژىلى كۈزدە ئالتاي ئازات قىلىنغاندىن كېيىن سوۋېت ئىنژېنېرلىرى ئالتايدىكى ئالتۇنىنى، كۆكتوقايدىكى ئۇران، بارال، بېرىللىي ماددىلىرىنى خالىغىنىچە كولاۋېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. شۇ ئۇراندىن پايدىلىنىپ، 1949-ژىلى سېنتياۋردا تۇنجا ئاتوم بومىسىنى ياساپ چىقتى ھەم مۇۋاپپەقىيەتلىك سىناق قىلدى).

5. گېرمانىيا ئارمىياسى 1942-ژىلى ستالىنگراد جېڭىدە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، 1943-ژىلى يازدا يەنە ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئاساسىي دىققەتنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېفت بازىسى بولغان كاۋكاز رايونىنى بېسىۋېلىشقا قاراتتى. بۇنىڭدىكى مەخسەت سوۋېتنىڭ نېفت چىقىدىغان رايونلىرىنى بېسىۋېلىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىياسىنى نېفتىسىز قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. موشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا سوۋېت ھۆكۈمىتى ھەم ئەرزەن، ھەم يېقىن نېفت مەنبەلىرىنى ئىزدەشكە مەجبۇر بولدى، شىنجاڭنىڭ مايتاغ مۇراجىئەت قىلدى. بۇ توغرىلىق دژون گارۋېر مۇنداق دەپ يازىدۇ: «1942-ژىلى 6-ئاينىڭ 27-كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن تاشقى ئىشلار كومىسسارى ۋلادىمىر دېكانىزوۋ ئۈرۈمچىگە كەلدى. ئۇ مولوتوۋنىڭ شىڭ شىسەيگە يازغان بىر پارچە مەكتۇبىنى تاپشۇردى. مولوتوۋنىڭ خېتىدە شىنجاڭدىكى نېفتىلىكنى بىرلىشىپ ئېچىش، ئۇزتاق باشقۇرۇش ۋە مەھسۇلاتنى ژىلدىن-ژىلغا كۆپەيتىش تەكلىۋى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. موشۇ نېفت بىلەن سوۋېت قىزىل ئارمىياسىنى تەمىنلەش مەخستى بارلىقى ئوچۇق ئېيتىلغان ئىدى» «رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار» (399-398 بەتلەر).

6. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىگىلىگى تۆرت ژىللىق ئۇرۇش جەريانىدا ئېغىر ۋەيران بولغان. ئارمىيا ۋە خەلقنى ئوزۇق-تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش بارغانسىرى قىيىنلاشقان ئىدى. ئۇيغۇرستان بولسا، يېزا ئىگىلىگى ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا ئىنتايىن باي بولۇپ، سوۋېت ھۆكۈمىتى موشۇ مەھسۇلاتلارنى ئەرزەن باھادا سانائەت ماللىرىغا تېگىشىۋېلىپ، قوشۇمچە پايدىلىنىش يولى بىلەن ئۆز قىيىنچىلىقلىرىنى قىسمەن بولسىمۇ ھەل قىلىشقا مۇمكىن بولاتتى.

7. سوۋېت ئىتتىپاقى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا 20 مىللىون ئادەمدىن ئايرىلدى. خەلق ئىگىلىگى ئېغىر ئەھۋالدا، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىگىدە ئەمگەك كۈچى يېتىشمەيتتى. ئەگەر شىنجاڭنى ۋاقىتلىق

بولسمۇ قولغا كەلتۈرەلىسە، ژۇگاچ، ئەمگەكچان ئۇيغۇر، قازاق خەلقىنى سوۋېت گراژدانلىقىغا قوبۇل قىلىپ، كۆچۈرۈۋېلىپ چىقىش ئارقىلىق ئەرزەن ئەمگەك كۈچىگە ئىگە بولۇپ، ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان ئىگىلىكنى تېزرەك تىكلەپ ئىلىشقا پايدىلىق بولاتتى (سوۋېت ھۆكۈمىتى كېيىن بۇ مەقسىتىگىمۇ يەتتى).

بىراق، ئۇيغۇرستان زېمىنى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا تۇرغاندا، بۇ يەرنىڭ بايلىقىدىن ۋە ئادەم كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ژۇقارقى مەقسەتلەرگە يېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭدەك ئامېرىكىنىڭ شىنجاڭدا ئاۋىئا پلاسدارمى قۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئالغىنىمۇ بولماتتى. موشۇنى ياخشى چۈشەنگەن سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئۆۋج ئىلىۋاتقان مىللىي مۇستەقىللىك كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ھاكىمىيەتنى ئۇيغۇرلارغا تۇتقۇزۇش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ئۆز مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. بۇ پىكرىمىزنى مونۇ فاكت تولۇق تەستىقلەيدۇ: س س س رنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىگى خەلق كومىسسارىئاتى 1943-ژىلى ماي ئېيىنىڭ ئاخىرىدا ئېچىلغان بىر ژىغىنىنىڭ خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش ھەققىدىكى ئىلگىرىكى باياناتلىرىغا خائىنلىق قىلىپ، جاڭ كەيشىنىڭ ئەكسىل ئىنقىلاۋى مەيدانىغا ئۆتتۈپ كەتكەنلىك فاكتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ۋ ك پ (ب) مەركىزىي كومىتېتى سەياسىي بيۇروسى بۇ ژىل 16-مايدا ئېچىلغان ژىغىنىدا شىنجاڭدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىگە ھەربىي، سەياسىي جەھەتتىن ھەرتەرەپلىمە ياردەم بېرىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلدى» دەپ يېزىلغان («يېڭى زامان» گېزىتى، 1999-ژىل، 25-نويابىر سانىدىن ئېلىندى).

قىسقىسى، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۆز دۈشمەنلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىشنى مەقسەت قىلدى. موشۇ مەقسەتتە، موسكۋا كرېملدا، ستالىنىنىڭ ھوزۇرىدا: مولوتوۋ، بېرىيا ۋە كوسىگىنلاردىن تەركىپ تاپقا ئالىي ئورگان قۇرۇلدى (ئىشەشلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شۇ ژىللاردا كوسىگىن 2 قېتىم مەخپىي ھالدا غۇلجىغا كېلىپ، خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كەتكەن ئىكەن).

موشۇ ئورگاننىڭ يېتەكچىلىگىدە ئۇيغۇرستاندا مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋەزىپىسى ئۆزبەكستان كومپارتىياسىنىڭ بىرىنچى سېكرېتارى ئوسمان يۇسۇپوۋقا تاپشۇرۇلدى، قازاقستان ۋە قىرغىزستان كومپارتىيالىرىمۇ بۇ ئىشقا جەلىپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرستاندا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشنى ئۇيۇشتۇرۇش جەريانى باشلىنىپ كەتتى:

1. مەخسۇس مەكتەپلەردە تەييارلىقتىن ئۆتكەن يۈزلىگەن رازۋېدچىكلارنى ھەر خىل ياسالما ناملار بىلەن نىقاپلاپ، ۋەزىپە ئۆتەش ئۈچۈن ئۇيغۇرستان تەۋەسىگە كىرگۈزۈۋەتتى. ئۇلار ئارقىلىق ئۇيغۇرستاندىكى ئىچكى ئەھۋالنى ئىگەللەپ، مەلۇمات ئېلىپ تۇردى.

2. ئەسلى شىنجاڭلىق بولغان، بىراق خىتاينىڭ تەقىبىگە ئۇچرىغان كىشىلەرنى مەخپىي ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېلىپ كېلىپ، ھەربىي سەياسىي تەربىيە بەرگەندىن كېيىن قۇراللىق كۈرەش ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە غۇلجىغا ئەۋەتىلدى. كېيىن ئىنقىلاپ جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىغان شەخسلەردىن: ئالتايلىق دەلىلخان سۇغۇربايېۋ، تارباغاتايلىق ئابلىمىت ھاجىيېۋ باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر، غۇلجىلىق ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ، فاتىخ مۇسلىموۋ، خەمىت مۇسلىموۋ، ئەكبەر بىسبوسىن، رەپىق بايچۇرىن، نۇرۇم ئوبۇلوۋ، ئوسمان ئىبراھىموۋ، قۇربان بۇرھانىددىنوۋ، ھوشۇر مەمەتوۋلار ئەينە شۇنداق تەربىيىدىن ئۆتكەن كىشىلەر ئىدى.

3. تاشكەنت شەھىرىدە ئابدۇمېجىت روزىباقىيېۋنىڭ باش مۇھەررىرلىگىدە «شەرىق ھەقىقىتى» ژۇرنالىنى، ئالمۇتىدا مەشۇر رازىيېۋنىڭ باش مۇھەررىرلىگىدە «قازاق ئېلى» ژۇرنالىنى نەشىر قىلدۇرۇپ، غۇلجىغا ئەۋەتىپ، يوشۇرۇن تۈردە خەلق ئىچىگە تارقاتتى. بۇ ژۇرناللاردا خەلقنى قۇراللىق قوزغىلاڭغا چاقىرىدىغان، ئازاتلىق مۇستەقىللىككە دەۋەت قىلىدىغان ماتېرىئاللار بېسىلىپ تۇراتتى.

دۇباشىن بىلەن ئەلىخان تۆرە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن مەخپىي كېلىشىم شەرتلىرىگە مۇۋاپىق «ئازاتلىق تەشكىلاتى» يەرلىك خەلق ئىچىدە تەشۋىقات، تەرغىبات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئەلىخان تۆرە يېتۈك دىنىي ئالىم، يالقۇنلۇق ناتىق ئىدى. ئۇ غۇلجىدىكى بەيتۇللا مەسچىتىدە ئىماملىق قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جاماەتكە قۇران كەرىمنى تەبلىغ قىلاتتى، جاماەتنى ئىنقىلاۋىي كۈرەشكە دەۋەت قىلاتتى. بۇنى سېزىپ قالغان باش ساقچىنىڭ باشلىقى ليۇ بىندىئەلىخان تۆرنى ئاگاھلاندۇرۇپ:

— سىز ئۇنداق قىلماڭ، ئۆزىڭىزگە ياخشى بولمايدۇ، — دېگەندە، ئەلىخان تۆرە دادىل تۇرۇپ:

— مەن ئاللانىڭ كالامىنى، قۇران كەرىمنى تەبلىغ قىلىۋاتىمەن، قۇراننىڭ سىرتىدا ھېچ سۆز يېتقىنىم يوق، — دەپ جاۋاپ بەرگەن.

ئازاتلىق تەشكىلاتىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ قۇراللىق كۈرەشنىڭ تەيارلىق ئىشلىرىنى پۇختا ئېلىپ بارماقتا ئىدى. مانا موشۇنداق تەشكىللىي ۋە ئىدىياۋىي تەييارلىقلار پۇختا ئىشلەنگەندىن كېيىن، ئاندىن مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپ باشلاندى.

سولدىن ئوڭغا: خەلق قەھرىمەنلىرى غېنى باتۇر، پاتىخ باتۇر، ئەكبەر باتۇر، ئىلقا پارتىزانلىرى: نۇرۇم باتۇر، ھوشۇر باتۇر، خەمىت باتۇر، ئوسمان باتۇر، رەپىق باتۇر بارھاندىن باتۇرلار.

1944-يىلى 8-ئاينىڭ 17-كۈنى نىلقا ناھىيەسىنىڭ ئۇلۇستاي دېگەن يېرىدە خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى بىرىنچى ئوق ئېتىلدى. فاتىخ مۇسلىموۋ ئۇمۇمىي رەھبەر بولدى. غېنى، ئەكبەر باتۇرلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىككى پورتىزانلار ئوترىيادلىرى تەشكىل قىلىندى. پارتىزانلار دەسلەپكى جەڭدىلا غەلىبە قازىنىپ، 60تىن ئارتۇق قۇرال-ياراق، ئوق-دورىلارنى غەنىمەت ئالدى. دۈشمەندىن غەنىمەت ئېلىنغان قۇراللار ھېساۋىغا قۇراللانغان پارتىزانلارنىڭ سانى 200 كىشىدىن ئېشىپ كەتتى. پارتىزانلار كىچىك توپلارغا بۆلۈنۈپ، ئۇلارغا: خەمىت، سېيىت، رەيىق، ئوسمان، نۇرۇم، ۋە ھوشۇر باتۇرلار يېتەكچىلىك قىلىشتى.

ئۇلار 10-ئاينىڭ 5-كۈنى تاڭ سەھەردە نىلقا ناھىيە بازىرىنى ئازات قىلىشقا ئاتلاندى. يول بويى 500گە يېقىن خەلىق ئۇلارغا ئەگەشتى. پارتىزانلار ئۈچ ئوترىيادقا بۆلۈندى، غېنى باتۇر ئوترىيادى، ئەكبەر ۋە سېيىت باتۇر ئوترىيادى ۋە ئۇۋان شۈتوۋ ئوترىيادى نىلقا بازىرىغا ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئىككى كۈنلۈك كەسكىن جەڭلەردىن كېيىن 7-ئوكتايىر كۈنى ناھىيە بازىرى ئازات قىلىندى، بىراق موشۇ جەڭدە خەمىت باتۇرغا ئوق تېگىپ، شېھىت بولدى. نىلقا ئېلىنغاندىن كېيىن پارتىزانلارنىڭ سېپى كەڭىيىپ، ئادەم سانى 800دىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار قايتىدىن تەشكىل قىلىنىپ، ئۈچ چوڭ ئوتارىيادقا بۆلۈندى: ئاساسەن ئۇيغۇرلاردىن تەركىپ تاپقان بىرىنچى چوڭ ئوترىيادقا غېنى باتۇر، قازاقلاردىن تەركىپ تاپقان ئىككىنچى چوڭ ئوترىيادقا ئەكبەر بىلەن سېيىت باتۇرلار، بىر قىسىم رۇسلاردىن تەركىپ تاپقان ئۈچۈنچى ئوترىيادقا ئۇۋان شۇتوۋ باشلىق بولۇپ بەلگۈلەندى.

شۇ كۈنلەردە غۇلجا شەھىرىدىكى «ئازاتلىق» تەشكىلاتى قۇراللىق قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇرۇش بىلەن بىللە نىلقا تاغلىرىدا جەڭ قىلىۋاتقان پارتىزانلارنىڭ تېزلىكتە يېتىپ كېلىپ، غۇلجا شەھىرىنى ئازات قىلىش جەڭلىرىگە قاتنىشىشىنى تەلەپ قىلدى. نىلقىدىكى ئۈچ چوڭ ئوترىياد غۇلجىغا قاراپ، يولغا چىقتى. پارتىزانلار يول ئۈستىدە ئۇلاستاينىڭ يېنىدىكى جاتۇرغان دېگەن يەرگە كەلگەندە، نىلقىغا كېتىپ بارغان كۈچلۈك دۈشمەن قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن جەڭلەر بولدى، موشۇ جەڭدە قۇرۇژەك دېگەن يەردە ئوق تېگىپ، ئەكبەر باتۇر قاتتىق جاراھەتلەندى، موشۇ جاراھەتتىن ساقىيالماي، شېھىت بولدى. ئۇنىڭ ئوترىيادىنى ئەكبەرنىڭ نەۋرە ئىنىسى سېيىت باتۇر ئۆتكۈزۈۋالدى.

غۇلجىغا ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن غېنى باتۇرنىڭ ئوترىيادى 6-نويابر كۈنى تاڭ سەھەردە قارىدۆڭدىكى خىتاي پەيچۇسوسىغا (شۆبە ساقچىسىغا) ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، ساقچى ئىدارىسىنى ئېگەللىدى. بىر قىسىم قۇرال-ياراق ۋە ئوق-دورىلارنى غەنىمەت ئالدى. تۈرمىدىكى مەھبۇسلارنى ئازات قىلىپ، موشۇ تۈرمىدە قاملىپ ياتقان فاتىخ باتۇرنىڭ ئانىسى بىلەن بالا-چاقىسىنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆزلىرى بىلەن ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

شۇ كۈنى كېچىدە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ پېتر رومانوۋىچ ئالېكساندروۋ دېگەن سوۋېت ئوفىسېرى بىلەن 20 دانە گېرمانكا مىلتىق، 2 دانە بېلگىيسكىي پۇلېمېتنى ئوقلىرى بىلەن ئېلىپ، غۇلاجىغا يېتىپ كەلدى. شۇ كۈنىلا پارتىزان ئوترىيادلارغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىدىغان باش شتاب قۇرۇلدى. پ.ر.ئالېكساندروۋ قوماندان بولۇپ تەيىنلەندى. غۇلجا ئۈچ دەرۋازىدىكى ئىسمايىل مۇسابايۇنىڭ قوراسى ۋاقىتلىق باش شتاب قىلىندى. ئەلىخان تۆرە باشچىلىغىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەربىي كومىتېت موشۇ قوراغا ئورۇنلاشتى.

7- نويابر كۈنى ئەتىگەندە ئىلىدىكى ئىنقىلابىي باستۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن ئۇۋەتىلگەن (كېلىپ چىقىشى تۇڭگان مىللىتىدىن بولغان) گېنېرال ليۇ بىندى ئۆز قوراسىنىڭ ئالدىدا پارتىزانلار تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق بولغان ئىدى:

شۇ كۈنى ئەتىگەندە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ۋولودىيا ئالېكساندىر ئوغلى، مەمەش قاراباشوۋ، ماخمۇت پارماش تۆرتى ئالدىن-ئالا كېلىشىپ قويغان بىر ۋرۋود ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، ليۇبىندى ئىشقا ماڭماقچى بولۇپ، دەرۋازىسىدىن چىقىۋاتقىنىنى كۆرىدۇدە، دەرھال ئۆزلىرىنى قارشى تەرەپتىكى قورۇق تامنىڭ ئىچىگە ئالىدۇ. ئابدۇكېرىمنىڭ بۇيرۇغى بىلەن ۋولودىيا ماخمۇت پارماشنىڭ قولىدىكى مېرماكا مىلتىقنى ئېلىپ، تامنىڭ يوچۇغىدىن قارىغا ئېلىپ ئېتىپلا بىر پاي ئوق بىلەن ليۇبىندىنى يەر چىشلىتىدۇ. ئۇلار ليۇبىندىنىڭ يېنىدىكى سۇمكىسىنى ئېلىپ يولغا راۋان بولىدۇ. غۇلجا خەلقىنى ئويغىتىۋەتكەن بۇ بىر پاي ئوق ئىنقىلابنىڭ ئوڭۇشلۇق رىۋاجلىنىشىغا ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، 7-نويابر كۈنى غۇلجىدا قۇراللىق قوزغىلاڭ باشلاندى. پارتىزانلارنىڭ قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىشى نەتىجىسىدە نويابرنىڭ 11-كۈنى كېچىدە سىلىڭبۇ (قومادانلىق شتاب) ئېلىندى. بىراق، موشۇ جەڭ مەيدانىدا سېيىت باتۇرغا ئوق تېگىپ، شېھىت بولدى. ئۇنىڭ ئورنىنى ناۋا ئېگەللىدى. غېنى باتۇر ئوترىيادىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى بىلەن 13-نويابر كۈنى باش ساقچى ئىدارىسى ئېلىندى. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىغى گاۋ ۋېي تۈرمىدىكى مەھبۇسلارنى تولۇق ئۆلتۈرگۈزۈپ، قۇدۇق ئىچىگە تاشلىتىپ، ئۆزى كۆرەڭگە قېچىپ كەتكەن ئىدى. پارتىزانلار تۈرمە قوراسىغا بېسىپ كىرگەندە، بىرمۇ مەھبۇس تېپىلمىدى. قېرى گۈندىپايدىن سورىغاندا، ئاتخانا تەرەپتىكى قۇدۇقلارنى كۆرسەتتى. ئادەم چۈشىرىپ، قۇدۇقتىكى جەسەتلەرنى سىرتقا ئېلىپ چىقىشتى. ئىككى

قودۇقنىڭ ئىچىدىن 238 ئادەمنىڭ جەسىدى چىقتى. خىتاي جاللاتلىرى بۇ مەھبۇسلارنىڭ قوللىرىنى كەينىگە باغلاپ، كۆزلىرىنى ئويۇپ، تىللىرىنى كېسىپ، نەيزە بىلەن قوساقلىرىنى يېرىپ، قىيناپ ئۆلتۈرۈشكەن ئىكەن.

ئارقا-ئارقىدىن شەھەرنىڭ باشقا قىسىملىرىمۇ دۈشمەندىن ئازات قىلىنىشقا باشلىدى. نىلقا جەڭ مەيدانىدىن قايتىپ كەلگەن موميىنداڭ ئەسكەرلىرى گېنېرال دۇ دىفۇ ۋە ساۋ رىلىڭلارنىڭ باشچىلىقىدا لەڭشاڭ بۇتخانىسى، ھەرەمباغ ۋە ئائېرودروملارغا تىقىلىشتى. موشۇنداق شارائىتتا، 11-ئاينىڭ 12-كۈنى «ئۇ.قا.ق» كلۇبىدا ئاممىۋىي يىغىن ئېچىلىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. بۇ ھۆكۈمەت مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىگە ۋاكالەتلىك قىلىنىدىغانلىقى، خىتاي ھاكىمىيىتىنى تونۇمايدىغانلىقىنى جاكالىدى. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىقى سېرىق ئاي يۇلتۇز ملگۈسى چۈشۈرۈلگەن يېشىل بايراق ئېكەنلىكى جاكالىنىپ، شۇ يەردىلا سەھنىگە ئېسىلدى (بۇ XIX ئەسىردە ياقۇپبەگ تەشكىل قىلغان يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى كۆتەرگەن تارىخىي بايراق ئىدى. بۇ بايراقنىڭ قايتا كۆتۈرۈلىشى بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپ ئۆتكەن ئەسىردىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەرنىڭ داۋامى ئېكەنلىكىنىڭ سىمۋولى بولدى).

يىغىندا ھۆكۈمەت ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇل ئادەملىرى توغرىلىق تۆۋەندىكىلەر ئېلان قىلىندى:

شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرە ساغۇنىي، مۇئاۋىن رەئىسلەر ھاكىمبەگ غوجا ۋە ئوبۇلخەير تۆرە، ھۆكۈمەت باش كاتىۋى ئابدۇرۇپ مەخسۇم، ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ۋە باش قوماندان پېتر رومانوۋىچ ئالېكساندروۋ، ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ، ئىچكى ئىشلار نازىرى بولۇپ ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ ھەبىب يۇنىچېۋ، دىنىي نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ ئابدۇمۇتەللى خەلىپەم، دۆلەت مۈيەتتىش نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ جانى يۇلداشېۋلار سايلانغانلىقى ئېلان قىلىندى. ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ قاتارىدا: رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ، زۇنۇن تېيىپوۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، جانى يولداشېۋ، مەھەممەتجان مەخسۇم، ئەنۋەر مۇسابايېۋ، ئابدۇمۇتالى خەلىپەم، سالجانباي باباجانوۋ، ھەبىب يۇنىچېۋ، غېنى باتۇر ۋە پۈجەلەرنىڭ ئىسىملىرى ئاتالدى. كېيىنكى ۋاقىتتا، ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ سانى كۆپەيتىلىپ، قازاقلارنىڭ مۆتىۋەرى ژايقباي، تاتارلارنىڭ ۋەكىلى ۋاققاس ھاجى مىرشانوۋ، رۇس ۋەكىلى موسكالېۋلار كىرگۈزۈلدى. ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ كېيىنكى يىغىنلىرىدا ۋۇقارقى لاۋازىملاردا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇردى. مەسىلەن، 1945-يىلى 13-مارت كۈنى ھۆكۈمەتنىڭ قارارى بىلەن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىچكى ئىشلار نازىرى خىزمىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ تەيىنلەندى، زۇنۇن تېيىپوۋ ھەربىي ئىشلار نازىرلىقىغا، سالجانباي باباجانوۋ يەر-سۇ ئىشلىرى نازىرلىقىغا تەيىنلەندى.

يىغىندا 16 كىشىدىن تەركىپ تاپقان ھۆكۈمەت ھەيئىتى ئېلان قىلىندى. مەلۇم تەييارلىقلاردىن كېيىن، 17-نويابىر كۈنى شەھەرنىڭ غەربىدىكى «ۋاڭ قادىر» بېغىنىڭ ئالدىدىكى مەيداندا غۇلجا خەلقىنىڭ ئۇمۇمىي يىغىنى ئېچىلىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى تەنتەنىلىك ھالدا تەبرىكلەندى.

1945-يىلى مارت ئېيىدا شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى، قوشۇمچە «ئازات شەرقىي تۈركىستان» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى ھەبىب يۇنىچېۋ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مۇاۋىنلىرى سەيپىدىن ئەزىزىي مائارىپ نازارىتىنىڭ نازارلىقىغا. ھۈسەيىن ناسىرىي «ئازات شەرقىي تۈركىستان» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىگە ئۆستۈرۈلدى. يەنە، 20-مارت كۈنى مۆيدۇن ئەخمەت سەھىيە نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەيىنلەندى. كېيىن كېرىم ھاجى تۇڭگان شتابىنىڭ باشلىقى، موسكالېۋ ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولۇپ تەيىنلەندى.

1945-يىلى 3-ئاينىڭ 28-كۈنى ھۆكۈمەتنىڭ قارارى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمىي ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، ئىۋان ياكوۋلېۋىچ پولىنوۋ مىللىي ئارمىيانىڭ باش قوماندانى، زۇنۇن تېيىپوۋ مۇاۋىن باش قوماندانى، ئابدۇرېھىم ھەسەنوۋ-قوماندانىنىڭ سەياسىي مۇاۋىنى، مازاروۋ باش شتاب باشلىقى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ سەياسىي باشقارما باشلىقى، غېنى باتۇر مىللىي ئارمىيانىڭ باش پروكۇرورى، ئابدۇغاپۇر سابىرھاجىيېۋ ھەربىي سوت باشلىقى، داموللا رازىيېۋ مىللىي ئارمىيا دىنىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ تەيىنلەندى.

(1945-يىلى 7-ئاينىڭ 29-كۈنى ئىۋان ياكوۋلېۋىچ پولىنوۋ بىلەن ئىسھاقبەك مونونوۋلار ھۆكۈمەت ئەزالىرى تەركىۋىگە كىرگۈزۈلدى).

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئاللاقزادە قىلىۋەتتى. جاڭ كەيشى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ستالىننىڭ شىڭ شىسەيدىن ئۆچ ئېلىشى دەپ قارىغان بولسىمۇ، ئىنقىلاپنىڭ ئوتىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن خىتاينىڭ تاللانغان ئارمىيىسىدىن 40000 كىشىلىك قوشۇننى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش پىلانىنى تەستىقلىدى.

غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ھەرەمباغ تۆپىلىگىگە جايلاشقان گەزەرمىگە، ئۇنىڭغا يېقىن لەڭشاڭ بۇتخانىسى بىلەن ئائېرودرومغا بېرىپ تىقىلىشقان دۈشمەنلەرنى پارتىزانلار تولۇق قورشاۋالدى. لېكىن

بۇ دۈشمەنلەرنى يوقىتىش ئۈزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. موشۇنداق ئەھۋالدا 1944-يىلى 31-دېكابىر كۈنى خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئارمىياسىنىڭ قوماندانى جۇ شاۋلياڭ ئائېروپىلان بىلەن غۇلجىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا كېلىپ، سىمسىز رادىو ئارقىلىق قورشاۋ ئىچىدە قالغان ئەسكەر-ئوفىسېرلىرىدىن ھال سورىدى.

يەنە 1945-يىلى 1-ئاينىڭ 10-كۈنى خىتاي گېنېرالى لى تيەجۈن ئائېروپىلان بىلەن غۇلجا شەھرىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا ئۇچۇپ كېلىپ، قورشاۋدا قالغان ئەسكەرلىرىگە جاڭ كەيشىنىڭ:

«ستالىنگراد روھىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان روھ بىلەن ئاخىرىغىچە چىڭ تۇرۇڭلار!» دېگەن بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى. بىراق بۇ چارىلەر دۈشمەنلەرگە ياردەم بەرمىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتى 3 يۆنىلىش بويىچە جازالىغۇچى قوشۇنلىرىنى ئىلىغا ئەۋەتتى. بۇ جازالىغۇچى ئەسكەرلەر 1945-يىلى 1-ئاينىڭ 11-كۈنى غۇلجا شەھرىگە ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ، ھۇجۇم قىلدى. 1-يۆنىلىشتىكى ئاتقۇچى ئەسكەرلىرى توپچى ۋە برونېۋىك قىسىملىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا كەڭساي ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلدى. موشۇ ئۇرۇشتا پارتىزان ئورىيادىنىڭ كوماندىرى، تاتار زىيالىسى غارىپ سىراجىغا ئوق تېگىپ شېھىت بولدى. 2-يۆنىلىشتىكى پەن يۈرىن باشچىلىقىدىكى خىتاي قوشۇنى گۆرسەي ئېغىزى ۋە قارالىق داۋىنى ئارقىلىق ھۇجۇم قىلدى. 3-يۆنىلىشتىكى شيە يىفېڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنى كۆگەرچىن داۋىنى ئارقىلىق ھۇجۇم قىلدى. جازالىغۇچى قوشۇنلارنىڭ ئالدى يانۋارنىڭ 17-كۈنى غۇلجا شەھرىگە 20 كىلومېتىر كېلىدىغان پىلىچىخانىغىچە يېتىپ كەلدى. موشۇنداق جىددىي پەيتتە، پارتىزانلار ئوترىيادىنىڭ باش قوماندانى سوۋېتتىن ئەۋەتىلگەن گېنېرال پېتر رومانوۋىچ ئالېكساندروۋ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى باش ساقچىنىڭ مۇاۋىن باشلىقى ۋولودىيالەر، ئۇرۇشتا ئولجا ئالغان بايلىقلىرىنى ماشىنىغا سېلىپ، ئۆز ئائىلىسى بىلەن سوۋېت چېگارىسىغا قېچىپ كەتتى. سەيپىدىنى ئەزىزىي قاتارلىقلار غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلستۋاسىغا كىرىپ مۆكۈنۈۋالدى. غۇلجا خەلقىنىڭ ھايات-ماماتى، ئىنقىلابنىڭ تەغدىرى خەتەر ئاستىدا قالغان موشۇ پەيتتە، جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەملىرى بىلەن كېچە-كۈندۈز ئىدارىدە ئولتىرىپ، ئۈچ تەرەپتىن باستۇرۇپ كېلىۋاتقان جازالىغۇچى خىتاي قوشۇنلىرىنى تار-مار قىلىش جەڭلىرىگە قوماندانلىق قىلدى. ئىنقىلاۋىي پارتىزانلارنى غۇلجا شەھرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا ئاھالىلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىنى توساپ، زەربە بېرىشنى ئۇيۇشتۇردى. پارتىزانلار بىلەن پىدائىي جەڭچىلەرنىڭ قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىشى نەتىجىسىدە، دۈشمەن چېرىكلىرى تاغ جىرالىرىدا يوقىتىلدى (شۇ يىلى قىشتا قېلىن قار يېغىپ، سوغىنىڭ قاتتىق بولغانلىقى، دۈشمەنلەرنى يوقىتىشتا پارتىزانلارغا ياردەم قىلدى).

گومىنداڭچى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئارقا-ئارقىدىن ئەۋەتكەن جازالىغۇچى قوشۇنلىرىنىڭ تار-مار قىلىنىشى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش تارىخىدىكى ناھايىتى مۇھىم ۋاقىە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئەگەر شۇ قېتىم خىتاي ئەسكەرلىرى ئىلى ۋىلايىتىنى بېسىۋالغان بولسا، ئىنقىلاپ ئۆزۈل-كېسىل مەغلۇپ بولۇپلا قالماستىن، ئىلى ۋىلايىتىدىكى ھەم غۇلجا شەھرىدىكى پۇخارالارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلانغان بولاتتى!

بۇ چاغدا لەڭشاڭ، ھەرەمباغ ۋە ئائېرودرومدىكى دۈشمەنلەر تېخى يوقىتىلمىغان ئىدى. جازالىغۇچى خىتاي چېرىكلىرى 2-قېتىم ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى مۇھاسىرىدىكى دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، غۇلجا شەھرىنى تولۇق ئازات قىلىۋېلىش لازىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 12-يانۋار كۈنىدىن باشلاپ ھۇجۇم كۈچەيتىلدى. 13-يانۋار كۈنى ھەرەمباغنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى شا ھاجىنىڭ بېغى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىۋاتقان پارتىزانلار ئالدىدىكى دۈشمەن ئىستىھكاملىرىغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. شۇ چاغدا دۈشمەننىڭ پوتىيىدىن ئېتىلغان پۇلېمېتنىڭ ئوقى تېگىپ ھۆسەن ھوشۇرۇۋنىڭ كوماندىسى ئاستىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقان بىر قانچە جەڭچىلەر يارىدار بولدى. بۇنى كۆرگەن شەپقەت ھەمشىرىسى 18 ياشلىق رىزۋانگۈل ئاق قارنىڭ ئۈستىدە ئۆمۈلەپ بېرىپ، 3 يارىدار جەڭچىنى بىردىن-بىردىن سۆرەپ بىخەتەر ئوكوپنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. 4-يارىدارنى ئەپكېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا پېشانىسىگە ئوق تېگىپ، نەق مەيداندا شېھىت بولدى.

رىزۋانگۈل ھاشىم قىزى

كېچە-كۈندۈز ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان شىددەتلىك ھۇجۇملاردىن كېيىن 1945-ژىلى 30-يانۋار كۈنى ھەرەمباغ تۆپىلىگى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەر يوقىتىلىپ، غۇلجا شەھىرى دۈشمەنلەردىن تۈگەل ئازات قىلىندى. موشۇ جەڭدە قورقۇپ كەتكەن خىتاي گېنېرالى دۇ دىفۇ بىلەن ساۋ رېلىڭلار ئۆزلىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالدى.

ھەرەمباغ، ئائېرودرومنى ئازات قىلىش ئۇرۇشىدا دۈشمەننىڭ 1500 ئادىمى يوقىتىلدى، 3700دىن ئوشۇق ئادىمى ئەسىرگە ئېلىندى. يەنە 2200دىن ئارتۇق مىلتىق، 98 دانە ئېغىر، يېنىك پۇلېمېت، 2 دانە زېنىت توپ، 5 دانە مىنامېت، 16 ئاۋتوموبىل ھەم 51 ھەربىي ئائېروپىلانلىرى غېنىمەت ئېلىندى.

بىراق، غېنى باتۇرنىڭ پارتىزانلىرى بىلەن بۆرتالادىكى ئېردە بولغونوۋنىڭ پارتىزانلىرى داۋاملىق جەڭ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 1945-ژىلى 2-ئاينىڭ 20-كۈنىگە قەدەر بۆرتالا، ئارىشاڭ ناھىيەلىرى تولۇق ئازات قىلىندى.

ئارىشاڭنى ئازات قىلىش جەڭلىرىدە 10-يانۋار كۈنى كېچىسى غېنى باتۇرغا ئوق تېگىپ ئېغىر يارىدار بولۇپ، سەپتىن چىقتى.

1945-ژىلى 5-يانۋار كۈنى تېخى غۇلجا شەھىرى ئازات بولماي تۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ 4-سانلىق ژىغىنىدا «9 ماددىلىق سەياسىي دېكلاراسىيا» تەستىقلىنىپ رەسمىي ئېلان قىلىندى. دېكلاراسىيانىڭ ماددىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. خىتاي باسقۇنچىلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىش؛
2. شەرقىي تۈركىستان زېمىنىدا مۇستەقىل دوموكراتىك شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش؛
3. شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇنتەزىم مىللىي ئارمىياسىنى قۇرۇش؛
4. ھەممە مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، مىللەتلەرنىڭ ئۆرپى-ئادەتلىرىنى، دىنىي ئېتىقاتىنى ھىمايە قىلىش؛
5. دېموكراتىك تۈزۈمنى يولغا قويۇپ، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا خەلق ئىشەنگەن كىشىلەرنى سايلاش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر تىلىنى دۆلەت تىلى قىلىپ قوللىنىش؛
6. سانائەتنى، دېخانچىلىقنى، چارۋىچىلىقنى، ئورمانچىلىق ۋە سودا تىجارىتىنى رىۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش؛
7. مەدەنىيەتنى، مائارىپنى، سەھىيە ئىشلىرىنى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي ئەتكۈزۈش؛
8. دۇنيادىكى خەلقچىل دۆلەتلەر بىلەن، ئەڭ ئاۋال سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش؛
9. ئەينى زاماندا خىتاي دۆلىتى بىلەنمۇ دېپلوماتىك ۋە ئىختىسادىي ئالاقە ئورنىتىش.

سۈرەتتە سولدىن ئوڭغا: تۇڭگان قىزى رازىيەم باگى، ئوتتۇرىدا تاتار قىزى
پاتىمە ئاقمۇللايېۋا، ئۇيغۇر قىزى خېلىچەم توختاخۇن.

مانا بۇ فاكت 1944-يىلى ئىلىدىن باشلانغان ئىنقىلاپ ھازىر بەزىلەر ئېيتىۋاتقاندەك دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قىلىنغان يېرىم-يانا ئىنقىلاپ بولماستىن، ۋەتەننىڭ ئۇزۇل-كېسىل مۇستەقىللىقىنى نىشان قىلغان ھەقىقىي مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

9 ماددىلىق سەياسىي دېكلاراسىيە ئېلان قىلىنىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئىنقىلاپنى ھىمايە قىلىشقا چاقىرىپ، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاتار، ئۆزبەك تۇڭگان ۋە موڭغۇل خەلقلىرىگە مۇراجىئەت ئېلان قىلدى. بۇ مۇراجىئەتتە ھەر مىللەت خەلقىنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىپ، ئىنقىلاپقا ئاكتىپ قاتنىشىشقا چاقىرغان ئىدى.

سوۋېت ھۆكۈمىتى دەسلەپ ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى دۈشمەننى يېڭىپ چىقىشىغا ئانچە ئىشەنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئازدۇ-تولا ياردەم قىلغان بولۇپ، ئۆزلىرى چەتتە كۆزىتىپ تۇردى. ئىنقىلاپچىلار قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە غۇلجا شەھىرىنى ئازات قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى جاكالىغاندىن كېيىنلا، ئاندىن بۇ ئىنقىلاپقا رەسمىي قول سالدى. ئىنقىلاپنى ئۇيۇشتۇرۇشقا مەسئۇل بولغان ئوسمان يۇسۇپوۋنى چەتكە قايتۇرۇپ قويۇپ، ستالىننىڭ بىۋاسىتە ۋەكىلى گېنېرال-پولكوۋنىك ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ كوزلوۋنى ئەۋەتىپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي قولغا ئالدى (ۋ.س.كوزلوۋ 1944-يىلى دېكابىردا موسكۋادىن غۇلجىغا كېلىپ، جۇمھۇر رەيسى ئەلىخان تۆرە بىلەن كۆرۈشتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، كوزلوۋ سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي ئاكادېمىيىسىنى ئەلا دەرىجىدە تۈگەتكەن، ئۆزبەك تىلىدا راۋان سۆزلەيدىغان گېنېرال-پولكوۋنىك ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ستالىن ئۇنى ئەلىخان تۆرە بىلەن ھەمكارلىشىپ ئىشلەش ئۈچۈن غۇلجىغا ئەۋەتكەن ئىكەن). غۇلجا شەھىرىدە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى نازارەت قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن «1-دومنى»، مىللىي ئارمىيانى نازارەت قىلىش ئۈچۈن «2-دومنى» تەسىس قىلدى. ھۆكۈمەت ئاپپاراتىنىڭ ھەممە تارماقلىرىغا سوۋېتتىن ئەۋەتىلگەن «مەسلىھەتچىلەرنى» قويدى. مەسىلەن، جۇمھۇر رەيس ئەلىخان تۆرىنىڭ مەسلىھەتچىسى – مۆھسىن ئەپەندى، ھەربىي بۆلۈم باشلىقى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ مەسلىھەتچىسى – سەيدەخمەت ئوماروۋ، تەپتىش نازارىتى جاگى يولداشېۋنىڭ مەسلىھەتچىسى – سۇلايمان روزىېۋ، دىنىيە نازارىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى زېرىپ قارى ھاجىم، مالىيە نازارىتى نازىرىنىڭ مەسلىھەتچىسى گرېبېنكو، مائارىپ نازىرىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئابدۇللاپۇلار بولغان ئىدى، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى باشباي چولاقوۋنىڭ مۇاۋىنى – مەگسۇر ئەپەندى ۋە باشقىلار.

ئالتاي ۋىلايىتى ئازات قىلىنىپ، ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا سوۋېتتىن كەلگەن ئارۇپباي – مۇاۋىن ۋالى، تۆمۈرخان – باش مەسلىھەتچى بولغان ئىدى.

مىللىي ئارمىيانى كونترول قىلىپ تۇرىدىغان «2-دوم»نىڭ باشلىقى گېنېرال-مايور ۋ.س.كۆزنېسوۋ بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا گېنېرال-لېيتېنانت ئىۋان پولىنوۋ، گېنېرال-مايور مازاروۋ، پولكوۋنىك مەۋلانوۋ، پولكوۋنىك خانىن ۋە باشقا ئوفىسېرلار بار ئىدى. ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ خىزمىتىنى كونترول قىلىپ تۇرىدىغان سوۋېتلىك ئەلى ئەپەندى ماپىتوۋ، زاكىر ئەپەندى (ئەسلى ئىسمى زاخار)، ئىسكەندەر ئەپەندى (ئەسلى ئىسمى ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋ) ۋە باشقىلار بار ئىدى. تاشقورغاندا ھەرىكەت قىلىۋاتقان پارتىزانلارنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتىدىمۇ سوۋېتلىك مەسلىھەتچىلەر بار ئىدى. مەسىلەن، سوۋېتلىك غۇلامخان تۆرە – باش مەسلىھەتچى، سوۋېتلىك قاراجان – ھەربىي ئىشلار بويىچە مەسلىھەتچى ئىدى، شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى «1-ۋە 2-دومدىكى» ئىچكى ئىشلار نازارىتىدىكى جاناپلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالغان ئىدى.

§3. مىللىي ئارمىيانىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ھەربىي يۈرۈشلىرى

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ 6-قېتىملىق يىغىنىدا بۇرۇنقى پارتىزان ئوترىيادلىرى ئاساسىدا مۇنتەزىم مىللىي ئارمىيە قۇرۇش قارارى قوبۇل قىلىندى ھەم مىللىي ئارمىيانىڭ شتاتى، ھەربىي تۈزۈمى، شۇنىڭدەك ھەربىي ئۇنۋانلىرى ۋە كىيىم-كېچەكلىرى توغرىلىق تەكلىپ-لايىھە تەستىقلەندى.

شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن 1945-يىلى 8-ئاپرېل كۈنى بۇرۇنقى پارتىزان ئوترىيادلىرى ئاساسىدا مۇنتەزىم مىللىي ئارمىيە تەشكىل قىلىندى. موشۇ مۇناسىۋەت بىلەن شەھەرنىڭ غەربىي قىسمىدىكى مەيداندا ئون مىڭلىغان ئادەمنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تەنتەنىلىك ھالدا مىللىي ئارمىيانىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش ۋە يېڭى قۇرۇلغان ھەربىي قىسىملارغا تۇغ تاپشۇرۇش مەراسىمى بولۇپ ئۆتتى. مەراسىمدا جۇمھۇر رەيس ئەلىخان تۆرە مىللىي ئارمىيانىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەپ نۇتۇق سۆزلىدى، ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ قارارىغا ئاساسەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكالاپ، بۇ ئارمىيانىڭ قوماندانلىق تەركىبىنى ئېلان قىلدى: مىللىي ئارمىيانىڭ باش قوماندانى گېنېرال-لېيتېنانت ئىۋان پالىنوۋ، مۇاۋىن قوماندانلار گېنېرال-لېيتېنېنت ئىسھاقبەك بىلەن پولكوۋنىك زۇنۇن تېيىپوۋ،

قوماندانىنىڭ سەياسىي مۇاۋىنى، پولكوۋنىك ئابدۇرېھىم ھەسەنوۋ، باش شتاب باشلىقى گېنېرال-مايور ۋ. مازاروۋ، سەياسىي باشقارما باشلىقى - پودپولكوۋنىك ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بولغانلىقىنى ئېلان قىلدى (كېيىنكى ۋاقىتتا ئېھتىياجغا قاراپ بۇ كىشىلەرنىڭ خىزمەت ئورنى ۋە ھەربىي ئۇنۋانلىرى ئۆزگىرىپ تۇردى). ئاندىن كېيىن ھەر بىر قىسىمنىڭ كوماندىرى ۋە كومىسسارلىرى ئېلان قىلىندى. مىللىي ئارمىيانىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىغا تۇغ تاپشۇرۇش باشلاندى. يېڭى قۇرۇلغان ھەربىي قىسىم كوماندىرلىرىغا «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىگى ئۈچۈن ئالغا!» دېگەن شىئار يېزىلغان ئاي-يۇلتۇزلۇق يېشىل بايراقنى تاپشۇردى. قائىدە بويىچە، ھەر بىر قىسىمنىڭ كېماندىرلىرى قەسەم بېرىپ، يەك تىز بولۇپ ھەربىي تۇغنى سۆيۈپ تۇرۇپ تاپشۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ھەربىي پاراد بولدى (كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ مەخسۇس قارارى بىلەن 8-ئاپرېل كۈنى مىللىي ئارمىيانىڭ قۇرۇلغان كۈنى دەپ، ئارمىياگە تۇغ تاپشۇرۇلغان مەيدان بولسا «تۇغ مەيدانى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى). شۇ چاغدا مىللىي ئارمىيانىڭ سېپىدە جەمى 12 ئەھەربىي قىسىملار بار بولۇپ، ئارمىيادە جەمى 15000 جەڭچى ئوفىسېرلار خىزمەت قىلغان ئىدى. بۇ قىسىملار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى:

1. مىللىي ئارمىيا قوماندانلىق باش شتابى (ئۇنىڭ قارمىقىدا 7 بۆلۈم بار) باش شتاب قارىمىقىدا 8 پولك، 6 مۇستەقىل دېۋىزىيون ۋە 1 ئېسكادرون بار ئىدى. بۇلار:

- سۈيدۈڭ پىيادە 1-پولك (پولك كوماندىرى ۋاسىلىي مۇگىنتوپ، سەياسىي رەھبىرى مەرغۇپ ئىسھاقوۋ)؛
- غۇلجا پىيادە 2-پولك (پولك كوماندىرى پىدابۇ، سەياسىي رەھبىرى موللاخۇن)؛
- غۇلجا زاپاس 4-پولك (پولك كوماندىرى قېيىيۇمبېك، سەياسىي رەھبىرى غىلاجىدىنوۋ)؛
- تېكەس ئاتلىق 1-پولك (پولك كوماندىرى پىدابۇ، سەياسىي رەھبىرى مىڭجىلقىبۇ)؛
- تېكەس ئاتلىق 2-پولك (پولك كوماندىرى مەۋلانوۋ، سەياسىي رەھبىرى ئىبراھىموۋ)؛
- غۇلجا ئاتلىق 1-پولك (پولك كوماندىرى راززاق نوغايبايېۋ بولغان ئىدى. كېيىن سوپاخۇن سوپىيېۋقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، سەياسىي رەھبىرى قۇربانوۋ ھەمدۇللا)؛
- توققۇزتارا ئاتلىق 2-پولك (پولك كوماندىرى نۇسۇپقان، سەياسىي رەھبىرى سادىقوۋ)؛
- كەڭساي ئاتلىق 3-پولك (پولك كوماندىرى فاتىي لىسكىن، سەياسىي رەھبىرى مۇراتجان)؛
- مۇستەقىل ئاتلىق دىۋىزىيون (كوماندىرى مىرزىگۈل ناسىروۋ، سەياسىي رەھبىرى...)؛
- مۇستەقىل زەمبىرەكچىلەر دېۋىزىيونى (كوماندىرى ۋولكوۋ، سەياسىي رەھبىرى ئاتباشىيانىس)؛
- موڭغۇل ئاتلىق دېۋىزىيونى (كوماندىرى ئېردە بۇلۇغۇنوۋ، سەياسىي رەھبىرى ھاشىر ۋاھىدىي)؛
- تۇڭگان ئاتلىق دېۋىزىيونى (كوماندىرى مەڭسۇر لومىبۇ، سەياسىي رەھبىرى مۇقىت)؛
- مۇھاپىزەتچىلەر باتالىونى (كوماندىرى خانىنى، سەياسىي رەھبىرى...)؛
- شىۋە ئېسكادرونى (كوماندىرى باۋسەن باينتۇ، سەياسىي رەھبىرى مۇرتېزەن).

شۇنىڭدىن كېيىن ھەر قايسى قىسىملار پۇرسەتنى غېنىمەت بىلىپ، چوڭ جەڭلەر ئالدىدا ئۆز قىسمىنى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. قورال-ياراق ۋە ماددىي ئەشيالارنى تولۇقلىدى. شۇنداق قىلىپ، قىسىملارنىڭ جەڭگىۋارلىق قابىلىيىتىنى ئۆستۈردى. پۈتۈن مىللىي ئارمىيادە قورال-ياراقلارنىڭ يېتىشمەسلىگى، ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسىنىڭ كاملىقى بىلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن كوماندىر-جەڭچىلەرنىڭ خاتىي باسقۇنچىلىرىغا بولغان چوڭقۇر ئۆچمەنلىكى، ۋەتەن، مىللەتنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلاشتەك يۈكسەك روھى ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دۈشمەنگە قارشى جەڭلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇلۇق غەلىبىلەرنى قازىنىپ تۇردى.

1945-يىلى 4-ئاينىڭ 27-كۈنى گومىنداڭنىڭ مايتاغدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە خىزمەت پولكىنىڭ 8-9-ئېسكادرونىدىكى 97 نەپەر جەڭچى-ئوفىسېرلار ئېسكادرون كوماندىرى سوپاخۇن سوپىيېۋنىڭ باشچىلىقىدا ئىنقىلاپچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ قەتتى. ئۇلار تاغ-جىلغىلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، شىخۇنىڭ شىمالىدىكى چەتپەيزە دېگەن جايغا كەلگەندە، خىتاينىڭ قوغلىغۇچى ئەسكەرلىرى يېتىشىۋالدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئېتىشىش بولدى. ئۇلار قاتمۇ-قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، 5-ئاينىڭ 8-كۈنى بۆرتالا تەۋەسىگە كېلىپ مىللىي ئارمىيانىڭ موڭغۇل ئاتلىق دېۋىزىيونى بىلەن ئۇچراشتى. كېيىن بۇ قىسىم غۇلجىغا كەلتۈرۈلۈپ، 7-ئايدا ئاقسۇ شەھىرىنى ئازات قىلىش مەيدانىغا ئەۋەتىلدى.

1945-يىلى ئاپرېلدا خىتاينىڭ سارتوقايدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسمىدىكى بىر ۋزۋود ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى مۆمىن مۇيتىللانىڭ باشچىلىقىدا ئىنقىلاپ تەرىپىگە ئۆتۈپ، جېمىنەيدىكى پارتىزانلار ئوترىيادىگە بېرىپ قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، مىللىي ئارمىيانىڭ سېپى كۈندىن-كۈنگە كەڭەيدى.

قوماندانلىق شتاب بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن 6-ئاينىڭ بېشىدا ۋەتەننى تولۇق ئازات قىلىش مەخسىتىدە، ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش پىلانىنى ئىشلەپ چىقتى. بۇلار:

شىمالىي يۆنىلىش، ئوتتۇرا يۆنىلىش ۋە جەنۇبىي يۆنىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلارنىڭ ۋەزىپىسى: ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا بۆسۈپ كىرىپ، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش؛ ئاندىن كېيىن ئارقا-ئارقىدىن تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازات قىلىپ، ئاخىرىدا گۇچۇڭ بىلەن قۇمۇل ۋىلايىتىنى ئىگەللەپ، خىتاينىڭ ئارقا سەپ قاتناش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ۋەزىپە: كەڭساي ئاتلىق 3-پولكىغا، موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونى، دېنىسوۋ قوماندانلىقىدىكى پارتىزانلار ئوترايادى، موللا ئىسلام شاگىرۇڭ باشچىلىقىدىكى جىمنەي پارتىزانلار ئوترايادىغا، مايلى پارتىزانلار ئوترايادى ۋە دەلىلخاننىڭ ئاتلىق پولكىغا تاپشۇرۇلدى. شىمالىي يۆنىلىشتىكى قىسىملارنىڭ قوماندانلىقىنى گېنېرال-مايور دەلىلخان سۇغۇرباييۋ، پولكوۋنىك ف. لېسكىنلار ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى.

ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قوشۇنلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىلى، ئۈرۈمچى تاش يولىنى بويلاپ مېڭىپ، جىن ۋە شىخودىكى دۈشمەن ئىستىھكاملىرىنى بىت-چىت قىلىپ، توپ-توغرا ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ۋەزىپە: سۈيدۈڭ 1-پىيادە پولكى، غۇلجا 2-پولكى، غۇلجىدىكى زاپاس 4-پولكى، تېكەس 1-ئاتلىق پولكى، تۇڭگان ئاتلىق دىۋىزىيونى، زەمبىرەك-مىنامىيوتچىلار دىۋىزىيونى، مۇھاپىزەتچىلەر باتالىيونى ھەم مۇستەقىل شىۋە ئېسكادرونىغا تاپشۇرۇلغان ئىدى. چۆچەك، ئالتايلار ئازات بولغاندىن كېيىن شىمالىي يۆنىلىشتىكى موڭغۇل دىۋىزىيونى بىلەن يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان چۆچەك 6-ئاتلىق پولكى ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قىسىملارغا قوشۇلۇپ، شىخونى ئازات قىلىش جەڭلىرىگە قاتناشتى.

ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قوشۇنلارنىڭ قوماندانلىقىنى گېنېرال-لېيتېنانت ئىۋان پولىنوۋ بىلەن مۇاۋىن قوماندان، گېنېرال-مايور ئىسھاقبەگ مۇنونوۋلار ئۈستىگە ئالغان ئىدى.

جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىلىدىن چىقىپ، مۇز داۋاننى ئېشىپ ئۆتۈپ، باي ۋە ئاقسۇ شەھەرلىرىنى ئىگەللەپ، ئۈرۈمچى ۋە قەشقەردىن جەنۇپقا ماڭىدىغان ئالاقە يولىنى ئۈزۈپ تاشلاش، ئاندىن كېيىن قەشقەرگە ژۈرۈش قىلىپ تاشقورغان، يېڭىسار، قارغىلىق، پوسكاملاردا ھەرىكەت قىلىۋاتقان پارتىزانلارغا ماسلىشىپ، جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى قىسىملارنىڭ ۋەزىپىسى قەشقەرىيەنى تولۇق ئازات قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ۋەزىپە: سوپاخۇن سوپىيېۋ قوماندانلىقىدىكى ئاتلىق پولك بىلەن مىرزىگۈل ناسىروۋ قوماندانلىقىدىكى مۇستەقىل ئاتلىق دىۋىزىيونغا تاپشۇرۇلدى. بۇ دىۋىزىيونلارنىڭ سەياسىي كومىسسارى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، شتاب باشلىقى ھۈسەيىن غازىيېۋ، دىنىي ئىشلار رەھبىرى داموللا رازىيېۋ، ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى قاسىمجان قەمبەرىي بىلەن ئاسىلخان شاكىروۋلار ئىدى.

دۈشمەنلىرىمىز ئىنقىلاپ ئوتىنىڭ پۈتۈن ئۇيغۇرستانغا يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ھەر قايسى مۇھىم شەھەرلەردە مۇداپىئەلىنىش تاكتىكىسىنى قوللاندى، شىخو بىلەن جىڭ لىنىياسىدىن ئەسكىرىي كۈچىنى كۆپەيتتى. شۇنىڭدەك ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىدىكى ئەسكەرىي كۈچىنىمۇ ئاشۇرۇۋالدى. ئۈرۈمچىنىڭ غەربىيدىكى ماناس، گۇچۇڭ، مورى، فۇكاڭ قاتارلىق جايلارغا 2-لىنىيا قىسىملىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. جەنۇپتا بولسا، ئىلى ۋىلايىتى بىلەن خوشنا بولغان ئاقسۇ، قاراشەھەر، شۇنىڭدەك قەشقەر، ياركەنت ۋىلايەتلىرىدىمۇ مۇداپىئەنى كۈچەيتتى. شۇنداق قىلىپ، جاي-جايلاردا ھەرىكەت قىلىۋاتقان پارتىزانلارنى يوقاتماقچى بولدى.

شۇ چاغدا ئۇيغۇرستاندا خىتاينىڭ 80-70 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىسى بار ئىدى. ئۇلار قارىماققا كۈچلۈكتەك كۆرۈنگىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەجەللىك ئاجىزلىقلىرى بار ئىدى. مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ، پارتىزان ئوترايادلىرى يەنىلا ئىنقىلابنىڭ مۇھىم قوراللىق كۈچى سۈپىتىدە ساقلىنىپ تۇردى. ئۇ چاغدا مىللىي ئارمىيىگە ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىۋاتقان، پارتىزان ئوترايادلىرىنىڭ ئاساسلىقى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ رايونلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان دەلىلخان سۇغۇرباييۋنىڭ ئوترايادى بىلەن موللا ئىسلام شاگىرۇڭنىڭ ئوترايادى، چۆچەك رايونىدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان مايلى پارتىزانلار ئوترايادى، شىخونىڭ شەيگوي ئەتراپىدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان قازىخان پارتىزان ئوترايادى، دېنىسوۋ پارتىزان ئوترايادى، ئابىغىر بۇلاقتا ھەرىكەتلىنىۋاتقان نائىل پارتىزان ئوترايادى. يۇلتۇز رايونىدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان نىكتىن پارتىزان ئوترايادى ھەم جەنۇبىي ئۇيغۇرستاندىكى تاشقورغان پارتىزان ئوترايادلىرى بار ئىدى. بۇ پارتىزان ئوترايادلىرىدا جەمئىي 5000دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، ئۇلار مىللىي ئارمىيىگە ماسلىشىپ جەڭ قىلىپ، ئارقا-ئارقىدىن ئۇلۇغ غەلىبىلەرگە ئېرىشتى.

شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلاردىن مۇستەقىل موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونى 7-ئاينىڭ 5-كۈنى ئۈزۈنبۇلاققا يېتىپ بېرىپ، ئېبىنۇر كۆلى بويىدىكى مايلى پارتىزانلار ئوترايادى بىلەن ئۇچراشتى. كەڭساي 3-ئاتلىق پولك 7-ئاينىڭ 24-كۈنى جامانتۇغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن قوماندان لېسكىن تولى، دۆربىلجىنىڭ ناھىيەلىرىنى ئازات قىلىپ، چۆچەك شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشنى ئۇيۇشتۇردى. 28-ئىيۇل كۈنى دۆربىلجىنىڭ ناھىيەسىنى ئازات قىلىپ، 200

نەچچە دۈشمەننى يوقاتتى، 67 ئاپتوموبىل بىلەن يۈزلىگەن قورال-ياراقلارنى غەنىمەت ئالدى. قوشۇنلار 29-ئىيۇل كۈنى چۆچەك شەھىرى بوسۇغىسىغا يېتىپ كەلدى. تارباغاتاينىڭ ۋالىسى پەن رۇڭ قارشىلىق قىلىشقىمۇ، تەسلىم بولۇشقىمۇ جۈرئەت قىلالماي، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چۆچەكتىكى ئەلچىخانىسىغا كىرىپ، ئۆزىگە ۋە تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەلدارلىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پانا بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدى. سوۋېت تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن بارلىق قورال-ياراقلىرىنى مىللىي ئارمىيەگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، 1500گە يېقىن ئادىمىنى باشلاپ سوۋېت تەۋەسىگە قېچىپ كەتتى. دۈشمەن قوشۇنىدىكى مىللىي ئەسكەرلەر شەھەردىن چىقىپ 5 كىلومېتىر ماڭمايلا، ئابدۇلخاننىڭ باشچىلىقىدىكى ھەربىي قىسىم خىتاي ئارمىيەسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مىللىي ئارمىيەگە قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، 31-ئىيۇل كۈنى چۆچەك شەھىرى ئۇرۇشسىزلا ئازات بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جاغادا بابالىقوۋ پارتىزان ئوترىيادى چاغانتوغاي ناھىيەسىنىمۇ ئازات قىلدى.

چۆچەكنى ئازات قىلىش جەڭلىرىدە مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى دۈشمەننىڭ مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقىتىپ، نۇرغۇن قورال-ياراق، 67 ئاپتوموبىل ۋە باشقا ماددىي ئەشيالارنى غەنىمەت ئالدى. 1-ئاۋغۇست كۈنى تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى. يەرلىك مۆتىۋەرزات باشباي چولاقوۋ ۋالىي، قاسىماخۇن بىلەن سوۋېتتىن كەلگەن مەگسۇر ئەپەندىلەر مۇاۋىن ۋالىي بولۇپ سايلاندى.

تارباغاتاي ۋىلايىتى ئازات بولغاندىن كېيىن بۇرۇنقى مايلى پارتىزانلار ئوترىيادى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغان چۆچەك 6-ئاتلىق پولكى، دۆربىلجىن 4-ئاتلىق پولكى، كەڭساي 3-ئاتلىق پولكى ۋە موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونى بىرلەشتۈرۈلۈپ، مۇستەقىل ئاتلىق بىرىگادا تەشكىل قىلىندى. بۇ بىرىگادا 2 قىسىمغا بۆلۈندى. بىر قىسمى شىمالغا ئۆرۈپ، قوبۇقسارغا ھۇجۇم قىلدى، ئىككىنچىسى شەرققە بېرىپ، شىخونى ئازات قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى.

ئالتاي ئازات بولغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان ھاكىمىيەتلىك ھۆكۈمىتى ئوسمان ئىسلامنى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، دەلىلخان سۇغۇرباي بىلەن شەمشىنى ۋالىنىڭ مۇاۋىنلىرى قىلىپ تەيىنلىدى، بىراق ئوسمان ئىسلام تاققا چىقىۋېلىپ، خىزمەتكە كەلگىنى ئۇنىمىدى.

9-ئاينىڭ 3-كۈنى مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى بۇرچىن ناھىيەسىنى ئىگەللەپ، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى سارسۈمبىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. 6-كۈنى سارسۈمبە ئازات قىلىندى. ئالتاينىڭ ۋالىسى گېنېرال ۋەن لىگيۈن بىلەن مۇداپىئە قوماندانى گاۋ بۇيۈلار شەرتسىز تەسلىم بولدى. موشۇ جەڭلەردە مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى دۈشمەنلەردىن 500دىن كۆپرەك ئوفىسېر بىلەن مىڭدىن كۆپرەك چېرىكلەرنى ئەسىر ئالدى، 48 دانە پۇلېمىت، 1000دىن ئارتۇق مىلتىق، ئوق-دورا ۋە باشقا ماددىي ئەشيالارنى غەنىمەت ئالدى.

ئەندى ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى ئەھۋالغا كېلىدىغان بولساق:

1945-يىلى 7-ئايغا قەدەر شىخودا خىتاينىڭ يېڭى 2-كورپۇس شتابى ۋە كورپۇسقا بىۋاستە قارايدىغان ئالاھىدە خىزمەت باتالىيونى، يېڭى 45-دىۋىزىيە 3-پولكىنىڭ 3-باتالىيونى، زاپاس 7-دىۋىزىيە 21-پولكىنىڭ 2-باتالىيونى بولۇپ، جەمئىي 10000غا يېقىن ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ ئەسكەرلەرگە كورپۇس كوماندىرى شيە يىفىن قوماندانلىق قىلاتتى.

بۇنىڭدىن باشقا شىخونىڭ غەربىدىكى تۆرتياغاچ دېگەن جايدا دۈشمەننىڭ 1 پولك ئەسكىرى، شىخونىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چەپيەزە دېگەن يەردە 1 ئاتلىق پولكى، يەنسخەي، مايتاغ، باينگو قاتارلىق جايلاردا 2 باتالىيون ئەسكىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى.

جىڭدا بولسا، 45-دىۋىزىيەنىڭ 2 پولكى، 191-دىۋىزىيەنىڭ 517-پولكى، زاپاس 7-دىۋىزىيەنىڭ 21-پولكىنىڭ 3-باتالىيونى قاتارلىق قىسىملار تۇراتتى.

جىڭ مۇداپىئەسىگە خىتاي گېنېرالى گو چى قوماندانلىق قىلاتتى. جىڭ بىلەن شىخودا دۈشمەننىڭ 2 دىۋىزىيە ئەسكىرى توپلانغان ئىدى. دۈشمەنلەر تاش يولنى بويلاپ، قاتمۇ-قات مۇداپىئە لىنىيەلىرىنى ئورنىتىپ، ئىنتايىن چوڭقۇر خەندەكلەرنى كولاپ سۇ قويۇۋەتكەن. ئاساسلىق يوللارغا مىنا كۆمگەن. لىنىيە ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنى چېقىپ، دەل-دەرەقلەرنى كېسىپ، ئەتراپىنى قۇرۇغداپ قويغان ئىدى. شۇڭا دۈشمەنلەر «**شىخو-يىمىرلىمەس قورغان**»، «**جىڭ-ئالدىنقى سەپنىڭ قۇدرەتلىك تۈۋرۈكى**» دەپ پو ئاتقان ئىدى.

باش قوماندان ئىۋان پولىنوۋ چۆچەك 6-ئاتلىق پولك، سۇيدۇڭ 1-پىيادە پولك ھەم موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، 8 مىناميوت، 3 تاغ زەمبىرىكى ۋە 2 كۈرەشچى ئايروپىلاننىڭ ماسلىشىشى بىلەن 4-سېنتەبىر كۈنى دۈشمەننىڭ ئەڭ مۇھىم ستراتېگىيىلىك مۇداپىئە قورغىنى شىخو بازىرىغا ھۇجۇم باشلىدى. بىزنىڭ قەھرىمان مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىمىز شىددەتلىك ھەم ئۈزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق 5-سېنتەبىر كۈنى دۈشمەننىڭ 1-مۇداپىئە لىنىيەسىنى بۇزۇپ ئۆتتى. 7-سېنتەبىر كۈنى 3 كۈرەشچى ئايروپىلان، 1 برونېۋىك ۋە ئارتىللېرىيەنىڭ ماسلىشىشى بىلەن 2-لىنىيەنى بۇزۇپ ئۆتتى. 8-كۈنى تاڭ سەھەردە ئەڭ قاتتىق ھۇجۇم بىلەن 3-ۋە ئاخىرقى لىنىيەسىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، شىخو بازىرىنى ئازات قىلدى. ئەسكەرلىرىمىز قاتتىق چارچىغىنىغا قارىماي، قاچقان دۈشمەنلەرنى قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئارقا-ئارقىدىن شىخو ئايرودرومىنى مايتاغنى

ۋە كۈيتۈگىنى ئېگەللىپە، يەنىخەيگە قاراپ ئىلگىرلىدى. چەنە بىر قىسىم كۈچىنى ئاجرىتىپ، جىگدىن قۇچىپ كېلىۋاتقان دۈشمەننىڭ ئالدىنى توساپ، زەربە بېرىش ئۈچۈن شىخۇنىڭ غەربىدىكى جىرالارغا ئورۇنلاشتۇردى.

بۇ قېتىمقى جەڭدە دۈشمەننىڭ 900 ئادىمى يوقىتىلدى. مىڭدىن كۆپ ئادىمى ئەسىرگە ئېلىندى.نۇرغۇنلىغان قۇرال-ياراق، ئوق-دورىلار غېنىمەت ئېلىندى. بۇنىڭ بەدىلگە مىللىي ئارمىيانىڭ جەڭچى-ئوفىسېرلىرىدىن 711 كىشى قۇربان بولدى. ئۇنىڭ ئىچىدە سۈيدۇڭ 1-پولكىدىن 200گە يېقىن جەڭچى-ئوفىسېرلەر قۇربان بولدى، 400گە يېقىنى يارىدار بولدى.

شىخۇ ئۇرۇشى ئاياقلاشقان كۈنى، يەنى 9-ئېنتيابىر كۈنى ھەر تەرەپتىن قېچىپ كەلگەن دۈشمەن ئەسكەرلىرى شىخۇنىڭ جەنۇپ تەرىپىدىكى دۆڭلۈك ئەتراپىغا ژىغىلىشقا باشلىدى. ژىراقتا تۇرۇپ دۈشمەننىڭ ھەرىكىتىنى كۈزىتىۋاتقان پولك كوماندىرلىرى ژىغىلغان دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ئۆز ئەمەسلىگىنى، ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقاندا يەنە يېڭى قۇربانلار بېرىشكە توغرا كېلىدىغانلىغىنى، دۈشمەننىڭ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ روھى چۈشكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سەياسىي تەشۋىقات ئارقىلىق ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا كۆندۈرۈشنى پىلانلىدى. پولك سىياسىي بۆلۈمىنىڭ باشلىغى كاپىتان مۇھەممەتىمىن ئۆمەروۋنى 3 نەپەر جەڭچى بىلەن دۈشمەنلەرگە سەياسىي خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتتى. م. ئۆمەروۋ پولكتىكى قەيسەر جەڭچىلەردىن تۇرغان، ئەخمەت، قابدۇللالارنى يېنىغا ئېلىپ، 2 كىلومېتر ژىراقلىقتىكى دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىغا ژۈرۈپ كەتتى. ئۇلار مىلتىق نەيزىسىنىڭ ئۇچىغا ئەلچى سۈپىتىدە ئاق لاتا باغلاۋالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ قۇراللىق كېلىۋاتقانلىغىنى بايقىغان دۈشمەنلەر ژىراقتىن ئوق ئېتىپ، ھەيۋە قىلغىلى باشلىدى. ئەلچىەر بولسا، ئاق لاتىنى پۇلاڭلىتىپ، توختىماي ئالغا ماڭىۋەردى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن دۈشمەنلەرمۇ ئوق ئېتىشنى توختىتىپ، نېمە بولۇشنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئەلچىلەر 50 مېتر ئارىلىق قالغاندا، م.ئۆمەروۋ سەپنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئىشارەت قىلىپ، قارشى تەرەپنى چاقىردى. بۇنىڭغا جاۋاۋەن قارشى تەرەپتىن 3 جەڭچىنى ئەگەشتۈرۈپ، بىر ئوفىسېر يېقىنلاپ كېلىشكە باشلىدى. ئارىلىق 10 قەدەم قالغاندا، ئۇلارمۇ توختىدى. شۇ چاغدا م.ئۆمەروۋ ئۇرۇمچىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا ئۆگىنىۋالغان بېرىم-ئاتا خەنزۇ تىلىدا سۆزلەپ:

«شەرقىي تۈركستان مىللىي ئارمىياسى شىخۇنى ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى تۇگەل ئازات قىلدى، ھازىر سىلەر قورشاۋ ئىچىدە قالدىڭلار. بىز سىلەرنى قۇرال تاپشۇرۇپ، تەسلىم بولۇشقا تەكلىپ قىلىمىز. تەسلىم بولساڭلار، سىلەرنىڭ ھاياتىڭلارغا ۋە مال-مۈلۈكلىرىڭلارنىڭ ئامانلىغىغا كاپالەتلىك بېرىمىز. ئەگەر قارشىلىق قىلساڭلار، ئۆزەڭلارغا ياخشى بولمايدۇ!» دەپ ئېيتتى. خىتاي ئوفىسېرى: «مەن قايتىپ بېرىپ، سەپداشلىرىمغا ئېيتاي، ئۇنىڭدىن كېيىن جاۋاپ بېرەي» دەپ، ئارقىسىغا قايتىپ كەتتى. دۈشمەن سېپىدە بىر مەزگىل غوغا كۆتىرىلگەندىن كېيىن ھېلىقى ئوفىسېر 3 جەڭچىسىنى باشلاپ، قايتىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي قىسمى تەسلىم بولۇشقا ماقۇل كەلگەنلىگىنى ئېيتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆمەروۋنىڭ بۇيرىغى بىلەن خىتاي ئوفىسېرى ۋە باشقا ئوفىسېرلار قۇرالسىزلاندۇرۇلدى. خىتاي جەڭچىلىرى بولسا، بۇيرۇق بويىچە مىلتىقىنىڭ ستۋولىنى يەرگە قارىتىپ ئېسىپ، سەپ بولۇپ 3 جەڭچىنىڭ نازارىتى ئاستىدا كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ماڭدى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدە 1 پولك كوماندىرى، 3 نەپەر باتالىون دەرىجىلىك كوماندىر، 7 نەپەر روتا دەرىجىلىك كوماندىر، 12 نەپەر ۋزۋود دەرىجىلىك كوماندىر، 134 نەپەر ئاددىي ئەسكەرلەر بار ئىدى. قۇرال-ياراقلاردىن 1 دانە ستانكوۋوي پۇلېمېت، 5 دانە قول پۇلېمېت، 16 ئاۋتومات، 22 ياپونغا مىلتىق، 102 ھەر خىل مىلتىقلار، 11 دانە يان قۇرال، 196 دانە گرانات ۋ.ب. غەنىمەتلەر بار ئىدى.

مىللىي ئارمىيا قوماندانلىغى موشۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن م.ئۆمەروۋقا II دەرىجىلىك «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەش» مېدالى، قالغان ئۈچ جەڭچىگە بىردىن باھادىرلىق مېدالى بىلەن مۇكاپاتلىدى.

شىخۇۋەۋەجىڭ ئۇرۇشلىرىدا مىللىي ئارمىيا قىسىملىرى قاتتىق سىناقلاردىن شەرەپ بىلەن ئۆتتى. تىللاردا داستان بولغىدەك قەھرىمانلىق ئۆلگىلىرىنى ياراتتى. سۈيدۇڭ 1-پولكىنىڭ جەڭچىسى ئاۋۇت ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان دۈشمەن تانكىسىنى پارتلىتىپ، ئۆزىمۇ شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى. يەنە بىر جەڭچى تۇرغان دەرۋۇبولسا، دۈشمەن پوتىيىدىن ئۆزىگە قارىتىپ ئېتىلغان گراناتنى چاققانلىق بىلەن تۇتۇۋېلىپ، قايتۇرۇپ دۈشمەن ئىستىھكامىغا تاشلاپ، پوتەينى پارتلىتىپ تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ ھۇجۇمچى قىسىمنىڭ ئارغا ئىلگىرىلىشىگە يول ئېچىپ بەردى.

شۇ كۈنلەردە گېنېرال ئىسھاقبەك قوماندانلىغىدىكى ھەربىي قىسىملار 5 كۈن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، جىڭ ناھىيەسىنى تۇگەل ئازات قىلدى. جىڭدىن قېچىپ كېلىۋاتقان دۈشمەنلەر بۆكتۈرمىدىكى ئەسكەرلىرىمىزنىڭ توساپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، تولۇق يوقۇتىلدى ۋە ئەسىرگە ئېلىندى. جىڭ ئۇرۇشى جەريانىدا دۈشمەننىڭ قاتمۇ-قات پوتەيلىرىنى پارتلىتىپ، ئەسكەرلىرىمىزنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە يول ئېچىپ بەرگەن ئاددىي جەڭچىلەر: زىخرۇللام نادىروۋ بىلەن ئى.تايىروۋلار ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتتى. جىڭ ئۇرۇشىدا دۈشمەننىڭ ئۇنلىغان زەمبىرەكلىرى بىلەن قۇرال-ياراقلىرى غېنىمەت ئېلىندى. مىللىي ئارمىيامىزنىڭ كۈرەش تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ قاتتىق جەڭ ھېساپلانغان جىڭ ۋە شىخۇ ئۇرۇشلىرىدا ئارمىيامىز دۈشمەننىڭ

2000دىن ئوشۇق ئەسكىرىنى يوقىتىپ، ئىككى گېنېرال (گېنېرال گاۋ بىلەن گېنېرال گو چى)، 100دىن ئوشۇق ئوفىتسېر، 2500 ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالدى. كۆپ مىقداردىكى قۇرال-ياراق، ئوق-دورىلارنى غەنىمەت ئالدى. بىراق، تەبىيكى، بۇ غەلىبىلەر ئاسانلىق بىلەن قولغا كەلگىنى يوق. بىر شىخۇنى ئازات قىلىش ئۇرۇشىدا 700دىن ئارتۇق جەڭچى-ئوفىتسېرلىرىمىز شېھىت بولدى، 1000غا يېقىن جەڭچىلىرىمىز يارىدار بولدى.

نەق شۇ كۈنلەردە شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلىرىمىز فاتىي لېسكىننىڭ قوماندانلىقىدا ئالتاي پارتىزانلىرى بىلەن ماسلىشىپ جەڭ قىلىپ، ئالتاي ۋىلايىتىنى دۈشمەنلەردىن پۈتۈنلەي ئازات قىلدى. موشۇ جەڭلەردە گېنېرال ۋەن لىگيۈن باشچىلىقىدىكى 155 ئوفىتسېرىنى، 1000دىن ئوشۇق ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالدى. 1000دىن ئارتۇق ھەر خىل مىلتىق، 48 دانە ئېغىر، يېنىك پۇلېمىت، 400000 پايدىن كۆپرەك ئوق-دورىلارنى غەنىمەت ئالدى.

شۇ كۈنلەردە تاشقورغان پارتىزان ئوترىيادى 4 يولغا بۆلۈنۈپ، «بۇلۇڭكۆل، سۇبېشى، تاغارما ۋە ناھىيە بازىرىنى ئازات قىلدى، 8-ئاينىڭ 17-كۈنى ناھىيە بازىرىدائامىمۇي يىغىن ئۆتكۈزۈلۈپ، تاشقورغان ۋالى مەھكىمىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئاقيولبېكنى ۋالى، خوجاقارىبېكنى مۇئاۋىن ۋالى، شەمسىددىننى باش كاتىپ قىلىپ سايلىدى.

جەنۇبىي يۆنىلىشتە ھەرىكەت قىلىۋاتقان سوپاخۇن بىلەن ئابدۇكېرىملارنىڭ ئاتلىق پولكى 8-ئاينىڭ 2-كۈنى مۇزداۋاننى ئېشىپ ئۆتۈپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ھەربىي ژۈرۈشنى باشلىدى.

8-ئاۋغۇست كۈنى 4 سائات جىددىي جەڭ قىلىپ، باي ناھىيە بازىرىنى ئازات قىلدى. 8-ئاينىڭ 9-كۈنى ئۇمۇمىي خەلق يىغىنى ئېچىلىپ، ئوسمان سايىتنى ھاكىملىققا سايلىدى. 15-ئاۋغۇست كۈنى مۇزداۋاننى توساپ ياتقان دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، ئىلىغا بارىدىغان يولنى ئېگەللىدى. 9-ئاينىڭ 1-كۈنى قاتتىق ھۇجۇم بىلەن ئاقسۇ كونا شەھەرنى ئازات قىلدى. موشۇ ئۇرۇشتا سوپاخۇن پولكىنىڭ سەياسىي كومىسسارى ئابلەت داۋۇتقا ئوق تېگىپ، قۇرۇان بولدى. ئەتىسى ئامىمۇي يىغىن ئۆتكۈزۈپ، شېرىپ قارى ھاجىمنى ھاكىملىققا سايلىدى ھەم پىدائىيلارنى ئارمىيا سېپىگە قوبۇل قىلدى. 9-ئاينىڭ 7-كۈنى ئاقسۇيېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئەتىسى ھۇجۇمنى باشلىدى. دۈشمەنلەر قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن، شەھەر ئېلىنمىدى. نېمە ئۈچۈندۇ ئارقىدىن كېلىدىغان ۋەدە قىلىنغان ياردەمچى كۈچ كەلمەي قالدى. موشۇنداق بىر ئېغىر پەيتتە سوۋېتتىن ئەۋەتىلگەن «مەسلىھەتچىلەر» ئىسكەندەر (ئەسلى ئىسمى ئىۋان) بىلەن زاكىر (ئەسلى ئىسمى زاخار) ئەپەندىلەر: «ژۇقۇرىنىڭ بۇيرىغى شۇنداق»_ دەپ ئىلگىرى سوۋېتتىن سېتىۋېلىنغان، ئېغىر تىپتىكى قۇراللارنى ھەم بىر قىسىم يېنىك قۇراللارنى يىغىۋېلىپ، بىر تىيىن ھەق تۆلىمەي، سوۋېتكە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئەسكەرلىرىمىز ئىلاجىسىز ئارتقا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

شۇنداق قىلىپ، سوۋېتلىك «دوستلارنىڭ» ۋاپاسىزلىق قىلىشى بىلەن غالىبىيەتلىك كېلىۋاتقان مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىز مەغلۇبىيەتكە قاراپ يۈزلەندى.

بۇ توغرىلىق موشۇ ۋاقىەلەرنىڭ بىۋاستە ئىشتىراكچىسى ئاسلخان شاكىرووۋنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئەسلىمىسىنى ئەينەن كەلتۈرۈمىز:

شۇ كۈنلەردە گېنېرال پولىنوۋنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن نام بىلەن جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى

قىسىملارنى باشقۇرۇۋاتقان ئىسكەندەر 5-ئۆكتەبىر كۈنى جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى قىسىم كوماندىرلىرى بىلەن ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىگە تۆۋەندىكى مەزمۇندا خەت يېزىپ ئەۋەتتى:

— ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى، ئاسىلخان، قاسىمجان قەمبىرىي، سەياسىي كومىسسار ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار، قىسىم كوماندىرلىرى سوپاخۇن بىلەن مىرزىگۇل ناسىرووۋلار تېزدىن مۇزداۋانغا يېتىپ كېلىڭلار، سىزلەرنىڭ ئىشلىرىڭلار توغرىلىق مۇھىم مەجلىس بولىدۇ!

«باش قوماندانىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىسكەندەر. 1945-يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 5-كۈنى».

بىز خەتنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن يېڭى قۇرال-ياراق ئالىمىز دېگەن ياخشى ئۈمىدلەر بىلەن مۇزداۋانغا يېتىپ كەلدۇق، ئىسكەندەر بىز بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن شۇنداق دېدى:

«ھازىر پۈتۈن دۇنيادا ئۇرۇش تۈگەپ، تىنچلىق دەۋرى باشلاندى. قەيەردە بىر پاي ئوق ئېتىلسا، ئانگلىيا بىلەن ئامېرىكىنىڭ قولىغا يېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزمۇ تىنچلىقنى ھىمايە قىلىپ، تالاش-تارتىشتىكى مەسىلىلەرنى تىنچ مۇزاكىرە يولى بىلەن ھەل قىلىشقا كېلىشتۇق. شۇ سەۋەپتىن، بىز تەرەپتىن (سوۋېت تەرەپتىن) كەلگەن ئوفىسېرلار ئۆز ئېلىغا قايتىدۇ ھەم سوۋېتتىن بېرىلگەن قۇراللار موشۇ يەردە قالدۇرۇلىدۇ» دېدى. شۇ چاغدا بىز:

«بىزنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن، بىزگە ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇغى كېرەك، بولمىسا چېكىنمەيمىز»-دېيىشتۇق. مىرزىگۇل ناسىرووۋ بولسا:

«مېنىڭ ئۈچۈن شەخسەن، تۆرە ئاتامنىڭ بۇيرۇغى كېرەك، ئۇنداق بولمىسا مېنىڭ بۇ يەردىن كېتىشكە ھەققىم يوق!-دەپ جاۋاپ بەردى (ئاسىلخان ئەسلىمىلىرى 194-بەت). يەنە ئاسىلخاننىڭ يېزىشىچە، «ژۇقارقى رەھبەرلەرنى ئىسكەندەر چاقىرىپ كەتكەندە، ئاقسۇنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان خىتاي ھەربىيلىرى مۇنداق ھىيلە ئىشلەتكەن: خىتاينىڭ بىر ئايروپلانى ئۈچۈپ كېلىپ، مىللىي ئارمىيا لىنىياسىنى ئارقا تەرىپىگە قەغەز پۇللارنى تاشلىغان. بۇنى كۆرگەن جەڭچىلەر ئولجا پۇلنى بىزمۇ ئالايلى دېيىشىپ، ئۆزلىرى تۇرغان لىنىيانى تاشلاپ ئارقىغا ژۈگرىگەندە، ماراپ تۇرغان خىتاي ئەسكەرلىرى دەرھال سېپىلدىن چىقىپ، ھۇجۇم قىلىپ 1-لىنىيانى قايتىدىن بېسىۋالغان».

«بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدە ھۇجۇم قىلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئۆزىمىزنى مۇداپىئە قىلغىدەك ئوق-دورا بولمىغانلىقتىن، ئىلاجىسىز ئارتقا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدۇق. بىز بۇيرۇق بويىچە ئاقسۇ كوناشەھەردىن چېكىنىپ، تۈزلەڭگە چىقىشىمىز بىلەنلا خىتاي ئەسكەرلىرى تەرەپ-تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ ئوق ياغدۇردى، بىز بىر تەرەپتىن ئۇرۇشۇپ، بىر تەرەپتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدۇق. موشۇ جەڭدە جەڭچى-ئوفىسېرلىرىمىز قۇرۇۋان بولۇپ كەتتى. دېمەك، رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيالىرى ئۆز ئارا ماسلىشىپ ئىش قىلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى» («ئاسىلخان ئەسلىمىلىرى»، 197-196 بەتلەر).

مىللىي ئارمىيا ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا لۇتپۇللا مۇتەللىپ باشلىق «ئۈچقۇنلار تەشكىلاتىنىڭ» ئەزالىرى ئاقسۇ يېڭىشەھەردىكى تۈرمىدە ئىدى. ئۇلار سىرتتا ئېتىلىۋاتقان مىلتىق-پىلىمىيوتنىڭ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ ھاياجانلانغان ھالدا «ئىنقىلاپچىلار شەھەرنى چوقۇم ئازات قىلىدۇ، بىز خىتاينىڭ تۈرمىسىدىن قۇتۇلىدىغان بولدۇق» دەپ ئۈمىت قىلىشقان ئىدى. ئەپسۇسكى، ئىش ئۇلار كۈتكەندەك بولمىدى. مىللىي ئارمىيا قىسىملىرى چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن 18-سېنتەبىر كۈنى كېچىسى جاۋ خەنچىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن لۇتپۇللا مۇتەللىپ باشلىق 28 نەپەر ئىنقىلاپچى ياشلار يوشۇرۇن تۈردە ئۆلتۈرۈلۈپ، قۇدۇقلارنىڭ ئىچىگە تاشلىۋېتىلدى!

«مىللىي ئامىيامىز ئاقسۇغا بارغاندا ئۇلارغا يېقىندىن ياردەم بەرگەن يەرلىك زاتلار شۇ قاتاردا ئاقسۇ كوناشەھەر ئازات قىلىنغاندا، بىز تەرەپتىن سايلانغان ناھىيە ھاكىمى شېرىپ قارىھاجىم، مەخسۇم داموللا، ئەرمىيا داموللا (نىمشېھىت) ۋە ئابباس داموللا قاتارلىق كىشىلەر ۋە بىر قانچە سودىگەرلەر ئۆز بالا-چاقىلىرىنى تاشلاپ، مىللىي ئارمىيا بىلەن بىللە غۇلجىغا چىقىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى». (ئاسىلخان ئەسلىمىسى).

«شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق بېسىمى ئاستىدا، ئىلاجىسىز ئەھۋالدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. بىراق ئاتىمىز ئەلىخان تۆرە، ئۈمۈمەن، موشۇنداق كېلىشىم تۈزۈشكە باشتىن ئاياق قارشى تۇردى. چۈنكى سوۋېت كوممۇنىستلىرىنىڭ خىيانەتكارلىقى ئاشكارە بولۇپ قالغان ئىدى» (ئاسىلخان ئەسلىمىلىرى، 200-بەت).

ئەزىز، ۋەتەنداشلار!

موشۇ ئۈچ يۆنىلىشتىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرگە مىللىي ئارمىيانىڭ ھەممە قىسىملىرى دېگىدەك جەلىپ قىلىنغان ئىدى. ئۇنىڭ سىرتىدا ئالتاي بىلەن ساۋەندە، قاراشەھەر بىلەن ئاقسۇدا، يەكەن بىلەن پوسكادا، قارغىلىق بىلەن تاشقورغاندا ھەرىكەت قىلىۋاتقان پارتىزان ئوترىيادلىرى مىللىي ئارمىياگە ماسلىشىپ، جەڭلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئەشۇ يۇرتلارنى دۈشمەندىن تولۇق ئازات قىلىشقان ئىدى. شۇ چاغدا ھەممىسى بولۇپ 40000دىن ئوشۇق كىشىلەر قوللىرىغا قۇرال ئېلىشقان ئىدى. تاكى ۋەتىنىمىز ئازات بولغانغا قەدەر، قانچىلىك بەدەل بېرىشكە توغرا كەلسە، شۇنىڭ ھەممىسىنى بېرىشكە خەلقىمىز تەييار ئىدى. ئىنقىلاپنىڭ ئىستىقبالىدىن ئۈمىتىمىز زور ئىدى.

1945-يىلى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلاۋىي كۈرىشى ئوڭۇشلۇق كېتىپ بارغان مەزگىللەردە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى بۇ ياش جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىشنى، دۆلەت دەرىجىسىدە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ئىلتىماس قىلىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ئارقا-ئارقىدىن 3 قېتىم ئالاقە يوللىغان ئىدى. بىراق، سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ئىلتىماسلارغا ئېنىق جاۋاپ بەرمىگەن. شۇ يىللاردا ھۆكۈمەت ئەزاسى بولغان، موشۇ ئىشلاردىن خەۋەردار بولغان ۋاققاس ھاجىم مېرشانوۋ 1962-يىلى 29-ئاپرېل كۈنى ھاشىر ۋاھىدىيغا يازغان خېتىدە بۇ فاكتنى تەستىقلىگەن.

4§. مىللىي ئارمىيا ئۇرۇشلىرىنىڭ توختىلىشى ۋە «11 ماددىلىق تېچلىق كېلىشىمىنىڭ» ئىمزالىنىشى

مىللىي ئارمىيامىز غەلىبە بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان ئەشۇ كۈنلەردە، يەنى 9-ئاينىڭ 6-كۈنى موسكۋادا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۇڭ زىۋېن بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىغى ستالىن ئوتتۇرىسىدا سۆھبەت كېتىپ باراتتى. موشۇ سۆھبەتتە ستالىن سەياسىي سودا قىلىپ:

«سىلەر تاشقى موڭغۇلىيانىڭ دۆلەت مۇستەقىللىگىنى ئېتىراپ قىلىڭلار. ئۇنىڭ بەدىلىگە مەن شىنجاڭنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە بويسۇندىغان قىلىپ بېرىمەن!» دېدى. شۇ چاغدا سۇڭ زىۋېن:

«ستالىن جاناپلىرى، سىزنىڭ بۇ مەۋقەڭىز ناھايىتى ياخشى. بىراق، شىنجاڭلىقلار بۇ پىكىرگە كۆنەمسىچۇ؟» دېۋىدى، ستالىن ئەقىل ئۆگىتىپ:

«جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يەرلىك كىشىلەردىن بىر نەچچىسىنى قاتناشتۇرىلسا، يەنى مىللىي سەياسەتتە سەل كەڭرەك بولسىلا شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ!» دەپ ئېيتتى. («چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 140-بەت).

شۇ كۈنلەردە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇۋاتقان مەخسۇس ۋەكىلى گېنېرال-پولكوۋنىك ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ كوزلوۋ موسكۋاغا بېرىپ، ستالىندىن يول-يورۇق ئېلىپ قايتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ سېنتيابىرنىڭ 10-كۈنى جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە بىلەن كۆرۈشۈپ شۇنداق دېدى:

«جانابىي رەئىس، سىزگە يولداش ستالىن سالام ئېيتتى. ئۆزىڭىزگە مەلۇم ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى سوۋېت ئىتتىپاقى باشچىلىغىدىكى دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ غالىبىيىتى بىلەن ئاياقلاشتى. فاشىستىكى تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر مەغلۇپ بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئەندى دۇنيادا ئۇرۇش ئوتى ئۆچۈرىلىپ، تېچلىق دەۋرى باشلاندى. موشۇنداق شارائىتتا، سىزلەرنىڭ يەنىلا ئۇرۇش قىلىپ، قان تۆكۈۋاتقىنىڭلار بۈگۈنكى دەۋرنىڭ روھىغا ماس كەلمەي قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سىزلەرمۇ خەلىق ئارا ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ، خىتاي ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇشنى توختاتساڭلار بولامدېكىن؟»

گېنېرالنىڭ بۇ گەپلىرىدە بىر غەرەز بارلىغىنى سەزگەن ئەلىخان تۆرە شۇنداق دېدى:

«جانابىي گېنېرال، سىز غەلىتى گەپ قىلىۋاتىسىز. بىز ئۇرۇش قىلىشاق بىرەۋنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىگى، خەلقىمىزنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن قىلىۋاتىمىز. بىزنىڭ ئۇرۇشىمىز ئادالەتلىك، ھەققانىي ئۇرۇش. ئۇنى گېرمانىيانىڭ، ياپونىيانىڭ جۇڭگوغا بېسىپ كىرگىنىدەك تەجاۋۇزلۇق ئۇرۇشىغا ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. سىز تېچلىق دەيسىز، ئەگەر سىلەردە راستلا تېچلىقنى خالايدىغان سەممىيەت بولىدىغان بولسا، جاڭ كەيشىگە نېسىھەت قىلىپ، ئىنسايقا كەلتۈرۈڭلار. ئۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىگىنى ئېتىراپ قىلىپ، بۇ يەردىكى باسقۇنچى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتسۇن. شۇ چاغدا ئۇرۇش ئۆزگىلا توختايدۇ. سىلەر بىلەن بىز ئارزۇ قىلغان تېچلىق زامان بولىدۇ».

كوزلوۋ: «ئەگەر خىتاي ھۆكۈمىتى سىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، مەسىلىنى تېچلىق يولى بىلەن ھەل قىلىشنى تەكلىپ قىلسىچۇ؟».

ئەلىخان تۆرە: «بىز ياخشى بىلىمىزكى، خىتاي ھۆكۈمىتى بىزنىڭ مىللىي مۇستەقىللىگىنىمىزنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئەكسىچە، بىزنى ئۆزىگە تەسلىم قىلماقچى بولىدۇ. ھېچ بولمىغاندا سۆھبەتنى ئۇزاققا سوزۇش ئارقىلىق، ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھەربىي كۈچ يۆتكەۋېلىشنى ئالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز دۈشمەنگە پايدىلىق بولغان ھەر قانداق تېچلىق سۆھبەتكە بارمايمىز!»

كوزلوۋ: «ئەگەر بىزنىڭ مەسلىھىتىمىزگە كۆنمەيدىغان بولسىڭىز سوۋېت ھۆكۈمىتى سىلەرگە بېرىۋاتقان ھەربىي ياردىمىنى توختىتىپ قويۇشى مۇمكىن».

ئەلىخان تۆرە: «سىز ۋەدەڭلارغا ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ھەربىي ياردەمنى ئاللىقاچان توختىتىپ قويغان. ئىككىنچىدىن، سىلەر بىكارغا ياردەم قىلىۋاتقىنىڭلار يوق. بىز سىلەردىن قۇراللارنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋالدۇق. 1 مىلتىقنى 5 قويغا، 1 پۇلېمېتنى 50 قويغا، 25 ئوقنى 1 قويغا سېتىپ بەرگىنىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ، جانابىي گېنېرال!».

كوزلوۋ: «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىسىز بەرى بىر ئالغا باسالمايسىلەرغۇ!».

ئەلىخان تۆرە: «ئىلگىرى شۇنداق ئىدى. ھازىر قۇرالدىن ئانچىلا غەم يەپ كەتمەيمىز. شەرقىي تۈركىستاندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدا زامانىۋىي قۇراللار بار. ئەينە شۇ قۇراللارنىڭ ھەممىسى ئەتە بىزنىڭ قولىمىزغا ئۆتىدۇ. بىز دۈشمەننىڭ قولىدىكى قۇرالنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى يوقىتىشنى بىلىمىز!».

كوزلوۋ: «جانابى رەئىس، بىزنىڭ تەكلىۋىمىزنى قوبۇل قىلغىنىڭىز ياخشى. ئەگەر موشۇنداق قاتتىق پوزىتسىيادە بولسىڭىز ئۆزىڭىزگە ياخشى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلار سىزسىزمۇ ئۆز ئىشىنى ئۆزلىرى قىلالايدۇ» دېدى.

ئەلىخان تۆرە: «جانابى گېنېرال، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟ مېنىڭ كېلىپ چىقىشىم ئۆزبەك بولسىمۇ، ئۆزەمنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ پەرزەندى دەپ ھېسابلايمەن. ئۇيغۇر خەلقى ماڭا ئەگىشىپ، ئىنقىلاپ قىلدى، كۈرەشلەردە قان تۆكتى. مەن ئىنقىلاپنى يېرىم يولدا توختىتىپ، ماڭا ئەگەشكەن خەلقنى تاشلاپ، ھېچ نەگە كەتمەيمەن!» سۆھبەت شۇ يەردە توختىدى.

موشۇ سۆھبەتتىن كېيىنكى ئىشلار ھەممىمىزگە مەلۇم. 13-سېنتيابىر كۈنى موسكۋادا «جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق-ئىتتىپاقلىق غەرتنامىسى» ئىمزالاندى. ئەتىسى، 14-سېنتيابىر كۈنى سوۋېت ھۆكۈمىتى ۋ.س. كوزلوۋ ئارقىلىق ئۆز ئادىمى گېنېرال-لېيتېنانت پولكوۋنىققا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، مىللىي ئارمىيانىڭ ژۇرۇشىنى ماناس دەرياسىنىڭ بويىدا توختىتىپ قويىدى. بۇ ئىشتىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭمۇ، جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرىنىڭمۇ خەۋىرى يوق ئىدى. مىللىي ئارمىيانىڭ توختىتىپ قويۇلغانلىقىنى ئاڭلىغان جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە 17-سېنتيابىر كۈنى ئىۋان پولىنوۋنى چاقىرتىپ كېلىپ:

«مۇختەرەم گېنېرال، سىز مىللىي ئارمىيانىڭ ھەربىي ژۇرۇشىنى ماناس دەرياسى بويىدا نېمە ئۈچۈن توختىتىپ قويدىڭىز؟-دەپ جىددىي سوراق قويىدى. شۇ تاپتا باشقىچە جاۋاپ بېرىشكە بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن پولىنوۋ ئىلاجسىز، راستلىقىنى پېتىشقا مەجبۇر بولدى:

- مەنمۇ بۇيرۇقنى ئورۇنلىدىم!-دېدى ئۇ.

- كىمنىڭ بۇيرۇغىنى ئورۇنلىدىڭىز؟

- موسكۋانىڭ بۇيرۇغىنى!

بۇ جاۋاپنى ئاڭلىغان ئەلىخان تۆرە غەزەپلەنگەن ھالدا، پولىنوۋنىڭ ئالدىغا ژۆگرەپ كېلىپ:

- مونۇ گېنېراللىق ئۇنۋانىنى سىزگە موسكۋا بەرگەن ئەمەس، بىز بەرگەن. شۇڭا سىز، بىزنىڭ بۇيرۇغىمىزنىڭ ئورۇنلىشىڭىز كېرەك-دەپ ۋاقىرىغان (بۇ ۋاقىەنى سوۋېتلىك مەسلىھەتچى مۆھسىن ئەپەندى بىلەن سۇلايمان ئەپەندىلەر ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن).

20-سېنتيابىر كۈنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ نۆۋەتتىكى يىغىنى ئېچىلدى. يىغىندا ئەلىخان تۆرەمنىڭ قاتتىق تۇرۇپ تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا، «مىللىي ئارمىيا قىسىملىرى ماناس دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلسۇن!-دېگەن قارار ئېلىنغان ئىدى. بىراق، 2-1-دومىدىكى جاناپلارنىڭ قارشىلىق قىلىشى ئارقىسىدا بۇ قارار ئەمەلگە ئاشمىدى.

سوۋېت ھۆكۈمىتى «دۇنيادا تىنچلىق دەۋرى باشلاندى، ئەندى ئوق ئېتىشقا بولمايدۇ» دەپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، 1945-ژىلى 14-سېنتيابىر كۈنى ھەربىي ژۇرۇشنى توختىتىپ قويدى. ئەمەلىيىتتا بولسا، بىزدىن باشقا كۆپلىگەن خەلقلەر شۇنىڭدىن كېيىنمۇ قۇراللىق كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، مىللىي مۇستەقىللىكنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلەتلىرىنى قۇرۇپ ئېلىشتى. مەسىلەن: شۇ ژىلى 23-سېنتيابىر كۈنى مىسىر خەلقى مۇستەقىللىك جاكالاپ، ئانگلىيانىڭ مىسىردىكى ھەربىي قوشۇنلارنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. 12-ئوكتيابىر كۈنى لاوس خەلقى مۇستەقىللىل جاكالاپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى تەشكىل قىلدى. 10-نويابىر كۈنى ئىندونېزىيا خەلقى ئانگلىيانىڭ مۇستەملىكىچى ئارمىيىسىگە قارشى قۇراللىق كۈرەشنى باشلاپ، ئاخىرى غەلىبىگە ئېرىشتى.

1946-ژىلى يەنە قۇراللىق كۈرەشلەر ئارقىلىق ئالبانىيا خەلقى مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشتى. شۇ ژىلى 2-مارت كۈنى ۋيېتنام دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ھىند-خىتاي يېرىم ئارىلىدا فرانسىيانىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇرۇشلار 5 ئاي داۋاملاشتى. يېقىن شەرىق ئەللىرىدە بولسا، قۇراللىق توقۇنۇشلار 1946-ژىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى ۋ.ب.

دېمەك، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ «تىنچلىق دەۋرى باشلاندى، ئەندى ئوق ئېتىشقا بولمايدۇ» دېگىنى ئازات شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى خىتايغا سېتىۋېتىشتىكى قۇرۇق بانىسى، خالاس!

شۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىەلەر ھەممىمىزگە مەلۇم.

سوۋېت ھۆكۈمىتى ئىلگىرى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە سېتىپ بەرگەن ھەربىي قۇراللىرىنى، تاردەم بېرىۋاتقان خادىملىرىنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رازىلىقىسىز ئەپچىقىپ كەتتى. ئەلىخان تۆرىگە يېقىن بولغان، مىللىي مۇستەقىللىك غايىسىدا چىڭ تۇرغان كىشىلەرنى

«پانتيۈركىست، پانىسلامىست» دېگەن تۆرلۈك بوھتانلارنى چاپلاپ، ھۆكۈمەت ئىشىدىن چەتلەشتۈردى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ياكى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇرستاندا تۇرۇپ كوممۇنىستىك ئىدىيانى قوبۇل قىلغان زىيالىلارنى «ئىلغار ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلار» دەپ ئۆستۈرۈپ، مۇھىم ئىشلارغا قويدى. شۇلار ئارقىلىق ئۆز تەلىۋىنى قوبۇل قىلدۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى جەڭدە يېڭىلىۋاتقان خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى.

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

1945-يىلى 14-سېنتەبىر كۈنىگىچە قەھرىمان مىللىي ئارمىيامىز ئۈچ ۋىلايەتتىكى 27 ناھىيەنى تولۇق ئازات قىلىپ، بۇ رايوندا ئاي-يۇلتۇزلۇق يېشىل بايراقنى قادىغان. خىتاينىڭ باسقۇنچى ئارمىيىسىنى سۈرتوقاي قىلىپ قوغلاپ، ماناس دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتكۈزۈۋەتكەن ئىدى. ھەتتا، ماناسنى قوغداۋاتقان دۈشمەن ئەسكەرلىرى مۇداپىيە ئىستىھكاملىرىنى تاشلاپ، ئۈرۈمچىگە قاراپ قاچقان، ئۈرۈمچىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن پۇجارلىرى بولسا ئۆلە-تىرىلىشىگە باقماي، لەنجۇغا قاراپ قاچقان ئىدى. دۈشمەن سېپى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ، پاتپاراقچىلىق ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى.

مانا شۇ كۈنلەردە، يەنى سېنتەبىرنىڭ 14-كۈنى خىتاينىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى مەخسۇس يىغىن چاقىرىپ «شىنجاڭ مەسىلىسىنى» ئالاھىدە مۇھاكىمە قىلدى. يىغىندا ھۆكۈمەت باشلىقى بەي چۇڭشى مۇنداق دېدى: «ھازىر باندىتلار قوشۇنى، شىخۇنى ئىگەللەپ، ئۈرۈمچىگە قىستاپ كەلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاشقورغان، بىيا ناھىيەلىرى قولدىن كەتتى. شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى تامامەن قولدىن كەتتى. گەنسۇغا تۇتىشىدىغان يولدىكى يەتتە قۇدۇققا باندىتلار كىرىپ چىقىپ يۈرۈشىدۇ. ئۈرۈمچى قولدىن كەتمىگەن بولسىمۇ، پۈتۈن شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىنتايىن خوۋۇپلۇق ئەھۋالدا قالدى. بۇ كىشىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالىدۇ. «جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىنمۇ ئەھۋالنىڭ مۇنداق يامانلاپ كېتىشىگە كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ».

شۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق 8-ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇ شاۋلياڭ جاڭ كەيشىگە ئارقا-ئارقىدىن تېلېگرامما يوللاپ:

«ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر، كەلگۈسىدە قانداق بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. بىزگە پەقەت مەرتلەرچە قۇرۇبان بولۇشلا قالدى»، دېگەن. يەنە بىر تېلېگراممىسىدا:

— قوزغىلاڭچىلار ھامان بېسىپ كەلمەكتە، ماناس دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ قالدى. بىزنىڭ ئۈرۈمچىنى قوغداپ تۇرغان كۈچىمىز ئارانلا 6 يىڭ ئەسكەر. بۇ كۈچ بىلەن ئۈرۈمچىنى قوغداپ قالغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەركەزنى قومۇلغا يۆتكەشكە رۇخسەت قىلىسىڭىز، — دېگەن ئىدى.

مىللىي ئارمىيانى ئالغا سىلجىتمايدىغانلىقى توغرىلىق ئالىقاچان ستالىننىڭ ۋەدىسىنى ئېلىۋالغان جاڭ كەيشى ژۇقارقى تېلېگراممىنى ئېلىپ كىرگەن گېنېرالغا قاراپ، ئىشەشلىك ھالدا:

— جۇ شاۋياڭغا ئېيتىپ قويۇڭ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى قىسىملىرىنىڭ ژۈرۈشى ئەندى توختىدى. ئۇلار ماناس دەرياسىدىن بىر قەدەممۇ ئاتلاپ ئۆتمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەركەزنى قومۇلغا كۆچۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق، ئۈرۈمچىدە خاتىرجەم تۇرىۋەرسۇن، —دەپ يول-يورۇق بەردى.

گومىنداڭنىڭ ۋەكىلى گېنېرال جاڭ زىزۇڭ ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئەھۋالنى ئۆگەنگەندىن كېيىن دەرھال جاڭ كەيشىگە تېلېگراممما يوللاپ، مۇداق دېگەن: «بۇ يەرنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن جىددىي. غۇلجا قوشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توختىتىشقا ھېچ بىر ئامالىمىز يوق، ھازىر پەقەت دىپلوماتىيا يولى ئارقىلىق مەسىلىنى تېپچلىق بىلەن ھەل قىلىش ئىمكانىيىتىلا قالدى...» («جاڭ زىزۇڭ ئەسلىمىلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3-بەت).

ماناس دەرياسىدىن ئۈرۈمچىگە بارى-يوقى 130 كىلومېتر ئارىلىق قالغان ئىدى. 30000 كىشىلىك مىللىي ئارمىيامىز بىرلا ھۇجۇم بىلەن دۈشمەننى قوغلاپ، ئۈرۈمچىنى ئازات قىلىۋېلىشى كۆزگە كۆرۈنۈپلا قالغان ئىدى. مانا شۇنداق بىر پەيتتە باش قوماندان گېنېرال-لېيتېنانت ئىۋان پولىنوۋنىڭ بۇيرۇغى بىلەن مىللىي ئارمىيامىزنىڭ غەلىبانە ژۈرۈشلىرى ماناس دەرياسىنىڭ بويىدا توختىلىپ قويۇلدى.

ژۈرۈشتىن توختىلىپ قويۇلغان مىللىي ئارمىيامىزنىڭ جەڭچى-ئوفىسېرلىرى:

بىز ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۈرۈمچىنى چوقۇم ئازات قىلىمىز! رەھبەرلىرىمىز بىزنى توسمىسۇن!— دەپ تۇرۇۋالدى. ھەتتا بەزى ئوفىسېرلار كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ، ماناس دەرياسىدىن ئۆتۈپ دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، قوماندانلىققا: «ماناستىكى دۈشمەنلەر قېچىپ كېتىپتۇ، دەرھال ھۇجۇم قىلىپ كىرەيلى» دېگەن تەكلىپنىمۇ بەرگەن. بىراق، ئۇلار موشۇ تەلەپلىرى ئۈچۈن «ھەربىي ئىنتىزامنى بۇزدى» دەپ ئەيىپلەنگەن ئىدى.

موشۇنداق ئەھۋالدا، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشتا يېڭىلىۋاتقان دۈشمەن بىلەن

سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، كېلىشىم تۈزۈشكە ماجبۇر بولدى؟ دېگەن سوئال ھەر كىمنى ئويلاندۇرىدىغانلىقى تەبىي. بۇنىڭ جاۋابى شۇكى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن «تېچلىق كېلىشىمنى تۈزۈش» بۇ پەقەت سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭچى خىتاي ھۆكۈمىتى بىرلىشىپ تەييارلىغان سۇيىقەستتىن ئىبارەت. بۇنىڭ دەلىللىرى مونۇلار:

«1945-يىلى 9-ئاينىڭ 14-كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ۋەكىلى جياڭ جىجۇڭ بىلەن دىپلوماتىيا خادىمى ليۇزېرۇڭ ئىككىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ئېۋسېيېۋ بىلەن كۆرۈشۈپ، «غۇلجا ۋاقەسىنى» تېچ يول بىلەن ھەل قىلىشتا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردەم قىلىشىنى سورىدى. شۇ چاغدا ئېۋسېيېۋ: « بۇ پۈتۈنلەي شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشى، سوۋېت ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ ھەم ئۆزخىنگە خوشنا شىنجاڭدا تېچلىق بولۇشىنى خالايدۇ. ئەڭ ياخشىسى، بۇ تەلەپنى جۇڭگو ھۆكۈمىتى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىغا قويسا ياخشى بولاتتى» دېدى. جياڭ جىجۇڭ شۇ كۈنلا ئېۋسېيېۋنىڭ تەكلىۋىنى تېلېگرامما ئارقىلىق جاڭ كەيشىگە يەتكۈزدى» («چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 147-146 بەتلەر).

1945-يىلى 9-ئاينىڭ 17-كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭچىڭدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ئاپپالون پېترووۋ خىتاينىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە نوتا تاپشۇرۇپ بەردى، بۇ نوتىدا مۇنداق دېيىلگەن:

– بىزنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلۇمىزنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، ئىلىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر نەچچە ۋەكىللىرى كونسۇلخانىمىزغا كىرىپ:

– يەرلىك ئەمەلدارلار بىزنى كۆپ ئەزگەنلىكتىن، بىز شۇلارغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەن ئىدۇق، بىزنىڭ جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش نىيىتىمىز يوق ئىدى، ھازىر ئاڭلىساق، مەركىزىي ھۆكۈمەت بىزنى جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ كەتمەكچى ئىكەن، – دەپ ئەنسىرەۋېتىپتۇ. بىز جۇڭگودىن بۆلۈنۈشنى خالىمايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن خوشنىمىز سوۋېت ھۆكۈمىتى ئارىغا چۈشۈپ، ۋاسىتىچىلىق قىلىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن بىزنى ياراشتۇرۇپ قويسا دەپ ئىلتىماس قىپتۇ. سوۋېت دۆلىتى ئۆزى بىلەن چېگارىداش بولغان شىنجاڭ رايونىنىڭ تېچلىقىنى ئىستەيدىغان بىر دۆلەت بولغىنى ئۈچۈن، ئەگەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى ماقۇل كۆرسە، ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرۈپ قويۇشقا بارلىق ئىمكانىيىتى بىلەن ياردەم قىلىشنى خالايدۇ ھەم بۇ ئىشقا غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلۇمىزنى تايىن قىلماقچىمىز».

خىتاينىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى جاڭ كەيشىنىڭ يول-يورۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، سېنتەبىرنىڭ 19-كۈنى سوۋېت ئەلچىخانىسىغا مۇنداق مەزمۇندا جاۋاپ خەت تاپشۇردۇ:

يېقىن خوشنىمىز سوۋېت ھۆكۈمىتىگە، شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىزنى كېلىشتۈرۈپ قويماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن كۆپ رەخمەت ئېيتىمىز. مەركىزىي ھۆكۈمەت بۇ مەسىلىنى ھە قىلىش ئۈچۈن جياڭ جىجۇڭ ئەپەندىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتمەكچى بولدى. ئىلىدىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ ئۆز ۋەكىللىرىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ، جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزسە بولىدۇ» دېيىلگەن («چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 150-بەت).

ژىغىپ ئېيتقاندا، شۇ كۈنلەردە سوۋېت ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان مىللىي-

ئازاتلىق كۈرۈشىنى قوللاش توغرىسىدا ئىلگىرى بەرگەن ۋەدىلىرىدىن ئالىقاچان يېنىۋالغان ئىدى. بۇنى بۇرھان شەھىدىنىڭ مونۇ سۆزلىرىمۇ ئىسپاتلايدۇ:

«بىر كۈنى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى يېۋسېيېۋ مېنى ئىشخانىسىغا چاقىردى. ئۇ يەرگە بارسام، مەن تونۇمايدىغان سوۋېتلىك بىر ئادەم ئولتىرىپتۇ. ئۇ مېنىڭ بىلەن تېچلىق سورىشىپ بولۇپلا: «ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇۋالدى. سىز بۇ ئىشقا قانداق قارايسىز؟» دەپ سورىدى. مەن دەرھاللا «مەن ئىلى ئىنقىلاۋىنى قەتئىي قوللايمەن، ئاماا، ئۇلارنىڭ جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇشىغا قوشۇلمايمەن»، دېدى. شۇ چاغدا ئېۋسېيېۋ ماڭا: سىزنىڭ قارىشىڭىز توغرا!» دېدى» («شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، 607-بەت).

ئارقىدىنلا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەقىل ئۆگىتىشى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىقى جاڭ كەيشى 10-ئاينىڭ 8-كۈنى رادىو ئارقىلىق نۇتۇق ئېلان قىلىپ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تېچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، سوۋېت ھۆكۈمىتى بولسا، جاڭ كەيشىنىڭ موشۇ نۇتقىنى بانە قىلىپ، بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىزنى سۆھبەتكە بېرىشقا مەجبۇر قىلدى. ھەتتا قورغاس چېگارىسىغا ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەربىي تەھدىت سالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1948-يىلى ئەخمەتجان قاسىمىي زىيالىلار بىلەن بولغان سۆھبەت ئۈستىدە: «بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى يېڭىۋاتقان تۇرغۇنلۇق نېمە سەۋەپتىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باردىڭىز؟» دەپ سورالغاندا:

«مېنىڭ ئالدىمدا مىللەت، ئارقامدا پۈلىمىت تەڭلىنىپ تۇراتتى. ئەگەر قارشىلىق قىلىدىغان بولساق، مېنىڭ خەلقىم ئورۇنسىز قۇرۇۋان بولۇپ كېتىدىغانلىقىغا كۆزۈم يەتتى. شۇ سەۋەپتىن ئىلاجىسىز سۆھبەتكە باردىم!» دەپ جاۋاپ بەرگەن.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تېچلىق كېلىشىم تۈزۈش سۆھبىتىگە بېرىش ياكى بارماسلىق توغرىلىق شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئىچىدە جىددىي تالاش-تارتىشلار يۈز بەردى. جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن ھەر قانداق شەكىلدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە پۈتۈنلەي قارشى بولدى. شۇ چاغدا ئامالسىز قالغان سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى ھۆكۈمەت ھەيئىتى تەركىۋىدىكى ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرىنى كۈشكۈرتۈپ ئەلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى مۇستەقىلچىلەرگە قارشى قويدى. ئەلىخان تۆرىگە پسىخولوگىيالىك بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئىش ئۈستىلىگە «سېنىڭ ئىشىڭ تۈگىدى، ئەندى ئورنىڭنى بوشات!»، دېگەن مەزمۇندىكى ئىمزاسىز خەتلەرنى تاشلاتقۇزدى. موشۇنداق تەييارلىقلاردىن كېيىن ئۆكتەبىرنىڭ 2-كۈنى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ مەخسۇس يىغىنىنى ئېچىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە بېرىش كېرەكمۇ، يوقمۇ دېگەن مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلدى. مۇزاكىرە ئۈستىدە قاتتىق تالاش-تارتىشلاردىن كېيىن:

«ئەگەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇستەقىللىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، بىزنى ئۆزلىرى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك سۆھبەتداش دەپ تونۇسا، موشۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا سۆھبەتكە بارساق بولىدۇ»—دېگەن قارار ئېلىنىدى. سۆھبەتكە بارىدىغان ۋەكىللەر ئۆمىكىگە: رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ، ئەخمەتجان قاسىمىي، ئوبۇلخەيىر تۆرىلەر تەيىنلەندى (جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە بۇ قارارغىمۇ قوشۇلدى!).

شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى: رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ، ئەخمەتجان قاسىمىي، ئوبۇلخەيىر تۆرىلەر ئۆكتەبىرنىڭ 10-كۈنى ماشىنا بىلەن ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى. بىراق، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ تېخى ئۈرۈمچىگە كەلمىگەن ئىدى.

خىتاي دىپلوماتى جاڭ جىجۇڭ ئۆزى بىلەن بىللە: سوڭ شىليان، ليۇ مۇڭچۇڭ، ۋاڭ زىڭشەن، ئەيسۇت سابىرىي، مەمتىمىن ھەزرەت ۋە ئەيسا ئالپتېكىنلەرنى ئېلىپ، ئۆكتەبىرنىڭ 12-كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى.

ھەر ئىككى تەرەپتىن كەلگەن ۋەكىللەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئېۋسېيېۋنىڭ ئارىغا چۈشۈپ، سالاچىلىق قىلىشى بىلەن ئۆكتەبىرنىڭ 14-كۈنى تېچلىق سۆھبىتىنى رەسمىي باشلىدى. بىزنىڭ ۋەكىللىرىمىز ئۆزلىرىنى—«شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى» دەپ تونۇشتۇردى. بىراق، خىتاي ۋەكىلى جياڭ جىجۇڭ ھە دېگەندىلا شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى تونۇمايدىغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەت دەرىجىسىدە سۆھبەتلەشمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قاتتىق تۇردى. يەنە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ كونسۇللىرى ئېۋسېيېۋ بىلەن دۇباشىنلار شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، ژۇقارقى ئاساسىي شەرتتىن ۋاز كېچىشكە، خىتاينىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، «خەلق ۋەكىللىرى» دېگەن سالاھىيەت بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ ئىشتىمۇ خ ئى پ پارتىياسىنىڭ ئەزالىرى سوۋېتكە ئاكتىپ ماسلاشتى، بۇ توغرىلىق سەيپىدىن ئەزىزى تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«ئابدۇكېرىم قاتارلىق ئىلغار ئىدىيىنىڭ ۋەكىللىرى، باشتىنلا قوزغىلاڭنىڭ مەخسىتى: گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل-ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سەياسىي دېموكراتىيانى، مىللىي باراۋەرلىكنى ئەمەلگە

ئاشۇرۇپ، دەپ قارىغان ئىدى. بولۇپمۇ ئابدۇكېرىم خەلىق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنى قۇرغاندىن كېيىن، بۇ پارتىيانىڭ سەياسىي نىشانى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ سەياسىي نىشانى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى» («تەڭرىتاغ بۈركۈتى» كىتاۋى، 197-بەت). «شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈن بىز سەياسىي دېموكراتىيانى، مىللىي باراۋەرلىكنى ئالغا سۈرۈش دېگەن شەرت ئاستىدا، گومىنداڭ دائىرىلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى تەشەببۇس قىلدۇق. ئامما، ئەلىخان تۆرە باشچىلىغىدىكى مۇتەئەسسىپ كۈچلەر بولسا، شەرقىي تۈركستان جۇمهۇرىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش شەرتى ئاستىدا گومىنداڭ بىلەن ئالاقىلىشىشنى، ئۇنداق بولمايدىكەن، سۆھبەتنى رەت قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسى غۇلجا قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا باشلانغان. ئۇلار ئېلان قىلغان «9 ماددىلىق بايانناتتىكى» ئۇچىغا چىققان خاتا كۆز قاراشلار، ئۇلارنىڭ سەياسىي تەشەببۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدى. بۇمۇ ئابدۇكېرىم قاتارلىق ئىلغار كۈچلەرنىڭ ئەلىخان تۆرىنى قوغلاۋېتىش ئىرادىسىگە كەلگەنلىگىنىڭ مۇھىم سەۋەۋى ئىدى» (شۇ كىتاپ، 199-198-بەتلەر).

دەرۋەقە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ تەشەببۇسىغا باشتىن-ئاياق قارشى بولغان كىشى ئەلىخان تۆرە ئىدى. سۆز نۆۋىتى كەلگەندە ئەلىخان تۆرە ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇ. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بېسىمى بىلەن 11 ماددىلىق كېلىشىم ئاخىرى ئىمزالاندى. موشۇ كېلىشىم نەتىجىسىدا شەرقىي تۈركستان جۇمهۇرىيىتى يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىغىغا كۆزى يەتكەن ئەلىخان تۆرە قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن، بۇ جۇمهۇرىيەتنى ساقلاپ قېلىش نىيىتىدە بولدى. شەخسەن ئۆزىنىڭ نامىدىن، ئالتايدىكى ئوسمان باتۇرغا خەت يېزىپ، ئۇلارنى بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ، شەرقىي تۈركستاندا «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشقا دەۋەت قىلدى (قانداقتۇ سەۋەپلەر بىلەن بۇ خەت 1-دومدىكى جاناپلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى). بۇ تەشەببۇسقا ئۆلگىدەك قارشى بولغان سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يول قويماسلىق ئۈچۈن 1946-ژىلى 13-ئىيۇن كۈنى، ئۆز جاسۇسلىرى ئارقىلىق ئەلىخان تۆرىنى ئوغرىلاپ ئەچىقىپ كەتتى (كېيىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ۋەزىپىنى سوۋېت رازۋېدچىكلىرى ئەلى ئەپەندى ۋە زاكىر ئەپەندىلەر ئورۇنلىغان ئىكەن). شۇنداق قىلىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قولى بىلەن ئەلىخان تۆرە يوقىتىلدى، كېيىن ھۆكۈمەت رەئىسلىكىگە ئەخمەتجان قاسىمىي كۆتىرىلدى، بىراق، ھاكىمىيەت ھوقۇقى ئاساسەن «خ ئى پ چىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلدى. ئۇلار بولسا، رۇس ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ تاپشۇرمىلىرىنى بولجۇتماي ئورۇنلاپ، تەسلىمچىلىك خاراكتېردىكى 11 ماددىلىق تېچلىق كېلىشىم شەرتلىرىنى سۆزسىز قوبۇل قىلدى.

شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمىتى بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتى ئارىسىدىكى سەياسىي دىئالوگ 1945-ژىلى ئوكتيابردىن 1946-ژىلى ئىيۇنىچە، جەمى 8 ئاي داۋام قىلدى. موشۇ جەرياندا بىزنىڭ ۋەكىللىرىمىز ئۆز ھۆكۈمىتىگە دوكلاد قىلىپ، يول-يورۇق ئېلىش ئۈچۈن ئالتە قېتىم ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا بېرىپ كەلدى. ئاتالمىش «تېچلىق كېلىشىمنىڭ» 11 ماددىسى بىلەن 1-قوشۇمچىسى 1946-ژىلى 1-ئاينىڭ 2-كۈنى، مىللىي ئارمىيانى ساقلاپ قېلىشقا ئائىت 2-قوشۇمچى بولسا، 6-ئاينىڭ 6-كۈنى ئۈرۈمچىدە ئىمزالاندى. شۇنداق قىلىپ، 1946-ژىلى 6-ئىيۇن كۈنى ئاتالمىش تېچلىق كېلىشىمگە ئاخىرقى ئىمزا قويۇلدى.

11 ماددىلىق تېچلىق كېلىشىمنىڭ، يەنى «بىتىمنىڭ» تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

«مەركىزىي جۇڭگو ھۆكۈمىتى ھەم شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچىلار رايونىنىڭ خەلىق ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن قۇراللىق توقۇنۇشنى تىنىچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى كېلىشىم:

1. ھۆكۈمەت شىنجاڭ خەلقىگە ئۆزلىرى ئىشىنىدىغان يەرلىك زاتلارنى مەمۇرىي ئەمەلدارلىققا (ناھىيەلەرنىڭ ھاكىم، مۇاۋىن ھاكىملىرىنى، ۋىلايەتلەرنىڭ ۋالى، مۇئاۋىن ۋالىلىرىنى) سايلاش ھوقۇقى بېرىدۇ.

2. ھۆكۈمەت دىنىي كامسىتىشنى بىكار قىلىدۇ. ھەممە خەلققە تولۇق دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىگىنى بېرىدۇ.

3. دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ خەت-چەك، ھۆججەتلىرى-خەنزۇ تىل يېزىغى بىلەن ئۇيغۇر تىل يېزىغىدا تۈزۈلىدۇ. خەلقنىڭ ھۆكۈمەتكە سۇنغان خەت-ئالاقىلىرىدا ئۆز مىللىتىنىڭ تىل-يېزىغىنى قوللىنىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ.

4. باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىلەن ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ھەر مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىدا دەرس ئۆتىدۇ. ئامما ئوتتۇرا مەكتەپلەردە خەنزۇ يېزىغى ئوقۇشقا تېگىشلىك دەرس قىلىنىدۇ. ئالىي مەكتەپلەردە زۆرۈرىيەتكە قاراپ دەرسلەر خەنزۇ تىلىدا ياكى ئۇيغۇر تىلىدا ژۈرگۈزۈلىدۇ.

5. ھۆكۈمەت مىللىي مەدەنىيەت بىلەن مىللىي سەنئەتنىڭ ئەركىن رىۋاجلاندۇرۇلۇشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

6. ھۆكۈمەت مەتبۇئات، ژىغىن ئۆتكۈزۈش ۋە سۆز-نۇتۇق ئەركىنلىگىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

7. ھۆكۈمەت خەلقتىن ئالىدىغان باجنى ئەمەلىي ئىشلەپ چىقىرىش كۈچىگە، ھەمدە ئۇلارنىڭ قۇدرىتىگە قاراپ بەلگىلەيدۇ.

8. ھۆكۈمەت سودىگەرلەرگە ئىچكى ۋە تاشقا سودا ئەركىنلىكىنى بېرىدۇ. بىراق، سودىگەرلەمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ خارجى دۆلەتلەت بىلەن تۈزگەن سودا-كېلىشىملىرىگە رىئايە قىلىشلىرى كېرەك.

9. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەركىۋىنى مەركەز تولۇقلايدۇ. ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ سانى 25كە قەدەر كۆپەيتىلىدۇ. بۇ ئەزالارنىڭ 10ىنى مەركەز بىۋاستە بەلگۈلەيدۇ. قالغان 15ىنى ھەر قايسى ۋىلايەتلەردىكى خەلىق ۋەكىللىرى كۆرسىتىدۇ. مەركەز تەستىقلەيدۇ.

10. يەرلىك خەلقلەرگە مىللىي ئارمىيا قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ تەركىۋى يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن بولۇشى شەرت. بۇ مىللىي قىسىملار مىللىي ئارمىيا قىسىملىرىنى دۆلەت ئارمىياسىنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىۋىگە مۇۋاپىق قايتا قۇرۇش يولى بىلەن تەشكىل قىلىنىدۇ.

11. ۋاقىەيۈز بەرگەندىن تارتىپ، ھازىرغىچە ھەر ئىككى تەرەپ قولغا ئالغان زاتلار ۋاقىە ھەل قىلىنغاندىن كېيىن 10 كۈن ئىچىدە قويۇپ بېرىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ھەر قانداق قىلىنغاندىن كېيىن 10 كۈن ئىچىدە قويۇپ بېرىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ھەر قانداق بانە-سەۋەپ بىلەن كامىستىماسلىغىغا كاپالەت قىلىنىدۇ.

قوشۇمچە ھۆججەت-1

مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن شىنجاڭ قوزغىلاڭچىلار رايونىنىڭ خەلىق ۋەكىللىرى ئىمزالىغان «قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى كېلىشىمنىڭ» 9-ماددىسىدا بەلگۈلەنگەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىللەش چارىسى توغرىسىدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۆۋەندىكى بەلگۈلىمە تۈزۈلدى:

1. ھەر قايسى ۋىلايەتلەردىكى خەلىق ۋەكىللىرى كۆرسىتىپ، مەركەز تەيىنلەيدىغان 15 نەپەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسىنىڭ 6 نەپىرىنى 3 ۋىلايەت كۆرسەتسە بولىدۇ.

2. ژۇقۇرىدىكى 6 ئەزانىڭ بىرسى مۇاۋىن رەئىس، بىرسى مۇاۋىن باش كاتىپ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى ياكى قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇاۋىن نازىرى ياكى مالىيە نازارىتىنىڭ مۇاۋىن نازىرى، سەھىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىغى، ئىچكى ئىجتىمائىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ مۇاۋىن باشلىغى ۋە بىر ھەيئەت ئەزانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. قالغان 7 ۋىلايەت 9 ھەيئەت ئەزانى كۆرسىتىدۇ. بۇ 1 مۇاۋىن رەئىسى، 1 دىنىيە نازىرىنى باشقارما باشلىغى ۋە مۇاۋىن باشقارما باشلىغى، مۇاۋىن باش كاتىپ، مۇاۋىن نازىرنى شۇنىڭدەك 4 مەخسۇس ھەيئەت ئەزانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قوشۇمچە ھۆججەت-2

مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن شىنجاڭنىڭ ۋاقىە يۈز بەرگەن رايونلىرىنىڭ خەلىق ۋەكىللىرى ھاسىل قىلغان كېلىشىمنىڭ 10-ماددىسىدىكى ۋاقىەگە قاتناشقان قىسىملارنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش توغرىسىدا 2 تەرەپ كېلىشىپ، تۆۋەندىكى بەللگۈلىمە تۈزۈلدى:

1. ۋاقىەگە قاتناشقان مىللىي قىسىملار دۆلەت ئارمىياسىنىڭ تۈزۈلۈشى بويىچە 3 ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى، 3 پىيادە ئەسكەرلەر پولكى قىلىپ تۈزۈلىدۇ. ئۇمۇمىي ئادەم سانى 12000غىچە بولىدۇ.

2. ھۆكۈمەت ئىلى تەرەپنىڭ بىر ئادىمىنى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي 3 ۋىلايەت قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ قويۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. بۇ قوماندان غەربىي-شىمالىي ھەربىي-مەمۇرىي مەھكىمىگە شىنجاڭ ئۆلكىلىك گارنىزون باش قوماندانىغا بويسۇنىدۇ. ھۆكۈمەت بۇ قوماندانىنى ئۆلكىلىك ئامانلىقنى ساقلاش قوماندانلىق شتابىغا مۇاۋىن قوماندان قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

3. ژۇقۇرىدا ئېيتىلغان 6 پولك ئەسكەرلەر ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە تۇرىدۇ.

4. مەزكۇر 6 پولكنى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق دۆلەت ئارمىياسىنىڭ نىزام ۋە ئۆلچەملىرى بويىچە مەركەز تەمىنلەيدۇ. قالغان 3 پولكنىڭ تەمىناتى ۋە قورال-ياراقلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئامانلىقنى ساقلاش قوماندانلىق شتابى تەمىنلەيدۇ...

مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى: جاڭ جىجۇڭ.

خەلىق ۋەكىللىرى: رەخىمجان سابىرھاجى،

ئوبۇلخەيىر تۆرە رابات،

ئەخمەتجان قاسىمى،

جۇڭخۇا مىنگونىڭ 35-ژىلى 1-ئاينىڭ 2-كۈنى، ئۈرۈمچى».

ژۇقۇرىدىكى كېلىشىم شەرتلىرىگە مۇۋاپىق 1946-ژىلى 6-ئاينىڭ 18-كۈنى گومىنداڭدىن ئەسىر چۈشكەن گېنېرال گوچى، گېنېرال ۋەن لىگيۇن ۋە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى گاۋ بويۇن قاتارلىقلار

ئائېرويلان بىلەن ئۈرۈمچىگە يەتكۈزۈپ قويۇلدى. ئۇنىڭ بەدىلىگە ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە قامىلىپ ياتقان ئابدۇرېھىم ئەيسا باشلىق سەياسىي مەھبۇسلار تۈرمىدىن بوشىتىپ چىقىرىپ بېرىلدى.

بۇ «تىچلىق كېلىشىمى» ئەمەلىياتتا، ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ مىللىي-ئازادلىق ھەرىكىتىنى يېرىم يولدا توختىتىپ تۇرۇپ، خىتاينىڭ ئارام ېلىپ كۈچ زىغىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەرگەنلىك ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ غەلىبىگە ئېرىشكەن خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆز خوشاللىغىنى يوشۇرالاي، «شىنجاڭ گېزىتىنىڭ» 1946-ژىلى 7-ئىيۇن كۈنى چىققان سانىدا: «غۇلجا ۋاقەسىنىڭ تىچ يول بىلەن ھەل بولغانلىغى-شىنجاڭدىكى 4 مىللىون خەلقىنىڭ بەختى!» دەپ يازدى.

غۇلجا شەھىرىدە چىقىۋاتقان «ئازات شەرقىي تۈركىستان» گېزىتى ئۆزىنىڭ 2-ئىيۇل كۈنى چىققان سانىدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ تارقىتىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن باش ماقالە ئېلان قىلىپ:

« شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىمىز مەسىلىنى تىچلىق يول بىلەن ھەل قىلىش توختامىغا قول قويغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قايتىدىن قۇرۇلۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، تەرتىپ بويىچە، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى تارقىتىشقا توغرا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئازات شەرقىي تۈركىستان» گېزىتىمىزنىڭ نامىنى «ئىنقىلاۋىي شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئۆزگەرتتۇق» دەپ يازدى.

بىز بۇگۈن ئىشەشلىك ئېيتالايمىزكى، ئاتالمىش «تىچلىق كېلىشىم» ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ بەختى ئەمەس، مىللىي مۇستەقىللىكنى دەپىن قىلغان قايغۇلۇق ۋاقە بولغان ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ چوڭ ئىلمي خادىمى تۇرسۇن رەخىموۋنىڭ تىلى بىلەن ېيتقاندا:

«تىچلىق كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋاقەلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ كېلىشىمنى ئورۇنلاش توغرىلىق ئويلاپمۇ قويمىغان. ئۇلار بۇ ئۆلكىدە ناچارلاپ كەتكەن ئەھۋالنى ئوڭشاۋېلىش ئۈچۈن ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىۋېلىش ئۈچۈن قىلغان نوۋەتتىكى ھىيلە-نەيرىڭى ئىدى، خالاس!» («شەرقىي تۈركىستان يېرىدە» 13-بەت).

بۇ پىكرىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن «تىچلىق بىتىم» ئىمزالانغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ۋاقەلەرنى ئەسلەپ ئۆتەيلى: بىتىم بويىچە، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىياسى شىنجاڭ ئۆلكىسى تەركىۋىدىكى بىر ۋىلايەتكە ئايلىنىپ قالدى. مىللىي ئارمىيادىكى ئەسكەرلىرىمىزنىڭ سانى 30000دىن قىسقىراپ، 12000غا چۈشىرىلدى. خىتاي تەرەپ بولسا، موشۇ پۇرسەتتى پايدىلىنىپ، ئۆزىنى ئوڭشاۋالدى.

شۇ ژىلى 10-ئايدا ئاتالمىش «تىچلىق كېلىشىمىنىڭ» سىيارى قۇرۇلماي تۇرۇپلا شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئارمىياسىنىڭ قوماندانى سۇڭ شىليان چۇڭچىڭغا بېرىپ، جاڭ كەيشى بىلەن كۆرۈشۈپ-تىچلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئارمىياسىنى كۈچەيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ بۇ تەلىۋى تولۇق ئورۇنلىنىپ، 1947-ژىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 100000غا يەتكۈزۈلدى.

تىچلىق كېلىشىم بىلەن ئازات 3 ۋىلايەتتىكى ئارمىيا ۋە خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى توختىتىپ قويۇلدى. ئازات بولمىغان يەتتە ۋىلايەتتە خىتاينىڭ ھەربىي ۋە ساقچىلىرى تېخىمۇ ۋەھشىلىشىپ، خەلقىمىز ئۈستىدە تېررورلۇق ھەرىكىتىنى ژۈرگۈزۈشكە باشلىدى. قۇمۇلدىن خوتەنگىچە بولغان ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا ئىلى ئىنقىلاۋىغا ھىسداشلىق قىلغانلىغى ياكى پارتىزانلىق ھەرىكەتلەرگە قاتناشقانلىغى ئۈچۈن نەچچە ئون مىڭلىغان كىشىلەر ناھەق تۈرمىلەرگە تاشلاندى، ئاشكارە ۋە يوشۇرۇن يوللار بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

ھەتتا 1947-ژىلى 25-فېۋرال كۈنى ئۈرۈمچىدە يۇغارچە كىيىنىۋالغان خىتاي ھەربىيلىرى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسىنى قورشاۋېلىپ، ئەخمەتجان قاسىمي باشلىق رەھبەرلىرىمىزنى ئۆلتۈرمەكچىمۇ بولدى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ قەتئىي، دادىل كۈرەش قىلىشى ۋە ئۈرۈمچى خەلقىنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسى ئاستىدا دۈشمەنلەر بۇ مەخسىتىگە يېتەلمىدى.

بىتىم شەرتلىرى بويىچە، ئازات 3 ۋىلايەتتىكى مەمۇرىي ۋە ھەربىي خادىملارغا خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلىشكە تېگىشلىك مائاش ۋە تەمىنات بېرىلمىدى. شۇنداق قىلىپ، دۈشمەنلەر ئۈچ ۋىلايەتنى ئىختىسادىي جەھەتتىن بوغۇپ تاشلىماقچى بولۇشتى.

خىتاي ھۆكۈمىتى بىتىمگە خىلاپ ھالدا، 1947-ژىلى يازدا، ئالتايدىكى ئوسماننى قۇراللاندۇرۇپ ۋە مالىيە بىلەن تەمىنلەپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىسيان كۆتىرىشكە قۇتۇراتتى. شۇ ژىلى كۈز ۋە قىش ئايلىرىدا، ساۋەن ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى قالىبېك بىلەن ساقچى باشلىغى تاكمانلارنى قۇراللاندۇرۇپ، مىللىي ئارمىياگە قارشى ئۇرۇش ئاچقۇزدى. گەرچە، بۇ ئىسيانلار مىللىي ئارمىيانىڭ كۈچلۈك زەربىسى ئاستىدا تار-مار قىلىنغان بولسىمۇ، موشۇ ئىككى قېتىملىق ئىسيانلار جەريانىدا، كۆپلىگەن ئادەملەر ئۆلدى ۋە ماددىي چىقىملار بولدى.

ئىلى ئىنقىلاۋىنىڭ ئىلھامى بىلەن 1947-ژىلى تۇرپان، پىچان، توخسۇن قاتارلىق جايلاردىكى خەلقنىڭ خىتاي مۇستەملىكچىلىرىگە قارشى كۆتىرىلىشلىرى خىتاي ئارمىياسى تەرىپىدىن قانلىق تۈردە باستۇرۇلدى. تۇرپان ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى ئابدۇراخمان مۇھىتى، باۋدۇن يۇسۇپ، ئىمىن زاھىدىيەلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى تۇرپان پارتىزانلىرى خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئۇلار بىر نەچچە ئاي پارتىزانلىق ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەنگە زەربە بەرگەن بولسىمۇ، خىتاينىڭ مۇنتەزىم دۆلەت ئارمىياسىغا تەڭ كېلەلمەي، ئازات رايونلارنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرىگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇشتى. شۇ ژىلى قۇمۇل خەلقىمۇ سېيىت باتۇر ۋە ئۇنان باتۇرلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئىدى. بىراق خىتاي ھۆكۈمىتى ھېچ بىر تايانچىسى بولمىغان بۇ قوزغىلاڭچىلارنى قانلىق تۈردە باستۇرۇپ تاشلىدى. موشۇنداق ئەھۋالدا ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق رەھبەرلىرىمىز خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەرباپلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، قۇمۇل ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ ئازات ئۈچ ۋىلايەتكە ئامان-ئېسەن يېتىپ كېلىشىنى قولغا كەلتۈردى. غۇلجا شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن بۇ پارتىزانلارنىڭ تۇرمۇش ۋە خىزمەت مەسىلىلىرى ياخشى ھەل قىلىپ بېرىلدى.

تېخى ئازات بولمىغان 7 ۋىلايەتتىكى دېموكراتىك زانلارمۇ خىتاينىڭ رېپرېسسىياسىدىن قېچىپ، غۇلجا شەھىرىگە كېلىپ پانالاندى. قىسقىسى، ئاتالمىش تېچلىق كېلىشىمى خىتاي مۇستەملىكچىلىرى ئۈچۈن پايدىلىق، مىللىي ئىنقىلاۋىمىز ئۈچۈن زىيانلىق بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ ئاقىۋىتىدە، ئازات شەرقىي تۈركىستان ۋەتىنىمىز قايتىدىن خىتاينىڭ مۇستەملىكى بولۇپ قالدى.

رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمىي 1948-ژىلى 1-ئاينىڭ 18-كۈنى سۆزلىگەن بىر نۇتقىدا:

«بىزنىڭ تېچلىق بىتىمگە ئىمزا قويغانلىغىمىزنىڭ ئۆزى-پۈتۈن ئۆلكە جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلغانلىغىمىز بولۇپ قالدى»، دەپ ئەپسۇسلانغان ئىدى.

ئەلىخان تۆرە ئۇغرىلانغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قارارى بىلەن (ئەلۋەتتە، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللىغىنى ئالغاندىن كېيىن) ئەخمەتجان قاسىمىي شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىرىنچى قول رەھبىرى بولۇپ سايلاندى. نۆۋىتى كەلگەندە ئەخمەتجان قاسىمىي توغرىلىق قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمىي ياش ۋاقتىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغانلىغى، ماركسىزم-لېنىنىزمنى ئۆگەنگەنلىگى راست. بىراق، ئۇ ۋەتەنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن خەلقىمىزنىڭ تارتىۋاتقان ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. دۈشمەننىڭ تۈرمىسىدە يېتىپ، ئۇ يەردىكى فاشىستىك قىيناق-ئازاپلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. شۇنداق قىلىپ ئاستا-ئاستا چېنىقىپ، ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاپچىغا ئايلانغان ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن 2-1-دومىدىكى جاناپلار ئۇنى «ئىدېيادە-ماركسىست، قەلبىدە-ئۇيغۇر» دەپ ئاتاشقان، يەنى ئۇيغۇر مىللەتچىسى دەپ قارىغان. بۇ يەردە مەلۇم ھەقىقەت بار.

بۇ پىكرىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن بىر فاكت كەلتۈرەيلى:

خىتاي ۋەكىلى جياڭ جىجۇڭ 1945-ژىلى 10-ئاينىڭ 20-كۈنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچراشقاندا:

«شىنجاڭ 2000 ژىلدىن ئىلگىرىلا جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىدى. پەقەت مەركەزنىڭ كۈچى يېتىشەلمىگەن چاغلاردىلا ئۇششاق بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ، بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇشقان. شىنجاڭ بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز قان، تەر تۆكۈپ ئاچقان زېمىن. شۇڭا مەركەز شىنجاڭدىن مۇتلاق ۋاز كەچمەيدۇ!» دېگەن. شۇ چاغدا ئەخمەتجان قاسىمىي سۆز ئېلىپ:

جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى، ئەگەر تارىخنى سۈرۈشتۈرسەك، سىزنىڭ زېمىنىڭىز سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدە، يەنى كۆلىدا. كۆلىدىن 3500 كىلومېتر ژىراقتىكى شەرقىي تۈركىستان زېمىنى قانداقلارچە خەنزۇلارنىڭ يېرى بولۇپ قالدى؟ ياخشىسى، بىز ھازىر تارىخنى سۈرۈشتۈرمەي شىنجاڭ خەلقىگە، سىزچە ئېيتقاندا، بۇ يەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ھوقۇقىنى بېرىش توغرىلىق سۆزلىشەيلى. ئەگەر سىز بۇ ھوقۇقنى بېرىشنى خالىمىسىڭىز، بىز ئۆزىمىز بىلگەن ئىشنى قىلىۋېرىمىز!»، دەپ جاۋاپ بەرگەن.

يەنە بىر مىسال كەلتۈرەيلى. ئەخمەتجان قاسىمىي 8-ئاينىڭ 16-كۈنى سەپەرگە چىقىش ئالدىدا بۇرھان شەھىدىگە يازغان خېتىدە: «بىز ۋەتەن ساتقۇچلۇق ھەرىكەتلەرگە ھەرگىز يول قويماسلىغىمىز كېرەك!» دەپ ئەسكەرتكەن ئىدى (بۇرھان «شىنجاڭنىڭ 50 ژىلى» كىتاۋى، 786-بەت). بىراق تۇغما خائىن بۇرھان، ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ بۇ ئەسكەرتىشلىرىگە قۇلاق سالمىدى. ئەخمەت ئەپەندىنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋىگە كۆنمەستىن، قارشىلىق قىلىپ، قۇرۇۋان بولۇپ كەتكەنلىگىنىڭ ئۆزى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. سەيپىدىننىڭ ئۇنى ئۆزى بىلەن بىر سەپتىكى ئادەم قىلىپ كۆرسىتىشى بولسا، ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى ئىنقىلاپچى قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈندۇر. بىراق بۇ يالالار ئەخمەت ئەپەندىنىڭ پاك ئوبرىزىنى خۇنۇكلەشتۈرەلمەيدۇ.

قىسقىسى، ئەخمەتجان قاسىمىي ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىگى، مىللەتنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەشكەن ھەقىقىي ئىنقىلاپچى ئىدى. بىراق ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ خەلق ئىچىدە ئابرويى ئۆسۈۋاتقانلىغى،

بولۇپمۇ، ئۇنىڭ مىللىي مۇستەقىللىك غايىسى سوۋېت ن ك ۋ د خادىملىرىغا ياقمىغان، ئەلۋەتتە.

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

بىزنىڭ قەھرىمان مىللىي ئارمىيامىز: «ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىگى ئۈچۈن ئالغان!» دېگەن شىئارىي بىلەن ئاي يۇلتۇزلۇق بايراقنى كۆتىرىپ، خىتاي باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئوتلۇق جەڭ مەيدانلىرىدا قان كەچكەن ئىدى. نەچچە مىڭلىغان ژىگىت-قىزلىرىمىز جەڭ مەيدانلىرىدا ئازاتلىق ئۈچۈن جانلىرىنى قىيىشقان ئىدى.

ئەينە شۇ قەھرىمانلىرىمىزنىڭ قۇتلۇق قانلىرى بەدىلىگە بىز 1945-ژىلى سېنتيابىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالدىكى ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ياۋۇز دۈشمەندىن تولۇق ئازات قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بىر قىسمىدا بولسىمۇ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دەپ ئاتالغان مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىمىزنى قۇرۇۋالغان ئىدۇق.

بۇ ئازات ۋەتىنىمىزنىڭ يەر مەيدانى 283 مىڭ مۇرەببە كىلومېتىر بولۇپ، بۈگۈنكى قىرغىزستان بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ زېمىنىگە تەڭ كېلەتتى. ئاھالىمىز 1 مىللىونغا يېقىن بولۇپ، شۇ چاغدىكى مونغۇلستاننىڭ ئاھالىسىغا تەڭ كېلەتتى.

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۆز دۆلەت بايرىغى، مىللىي ۋاليۇتىسى يەنى ئاخچىسى، ئۆزىنىڭ دۆلەت قانۇنلىرى، بۇ قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان ئاپپارات-ئورگانلىرى بار ئىدى، زامانىۋىي سەۋىيەگە ئېگە مۇنتەزىم مىللىي ئارمىياسى بار ئىدى. بۇ ئارمىيا بارلىق ژۇرۇشلەردە خىتاينىڭ باسقۇنچى ئارمىياسىنى تار-مار قىلىپلا قالماستىن، تەرتىپ-ئىنتىزام، ئاڭ-سەۋىيە ۋە ھەربىي سۈپەتلىرى جەھەتتىنمۇ سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە ئۈستۈن تۇراتتى. ئەينە شۇ مىللىي ئارمىيا توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

5§. شەرقىي تۈكستان مىللىي ئامىياسىنىڭ ھەربىي قىسىملىرى ۋە كوماندىرلىرى

1949-ژىلدىكى مەلۇمات بويىچە، مىللىي ئارمىيادە بىر نەپەر گېنېرال-لېيتېنانت، ئىككى نەپەر گېنېرال-مايور، 14 نەپەر پولكوۋنىك، 19 نەپەر پودپولكوۋنىك، 35 نەپەر مايور، 82 نەپەر كاپىتان، 1120 نەپەر تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىسېرلار بولغان. بىز تۆۋەندە مىللىي ئارمىيانىڭ قوماندانلىرىنى، پولك، دىۋىزىون ۋە ئېسكادرون كوماندىرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

مىللىي ئارمىيانىڭ باش قوماندانى

گېنېرال-لېيتېنانت ئىسھاقبەگ مونۇنوۋ

مىللىي ئارمىيانىڭ مۇاۋىن قوماندانلىرى

گېنېرال-مايور دەلىلخان، پولكوۋنىك زۇنۇن تېيىپوۋ

مىللىي ئارمىيا باش شتاب باشلىقى گېنېرال-مايور ماژاروۋ، مىللىي ئارمىيا قوماندانىنىڭ سەياسىي مۇاۋىنى ئابدۇرېيىم ھەسەنوۋ.

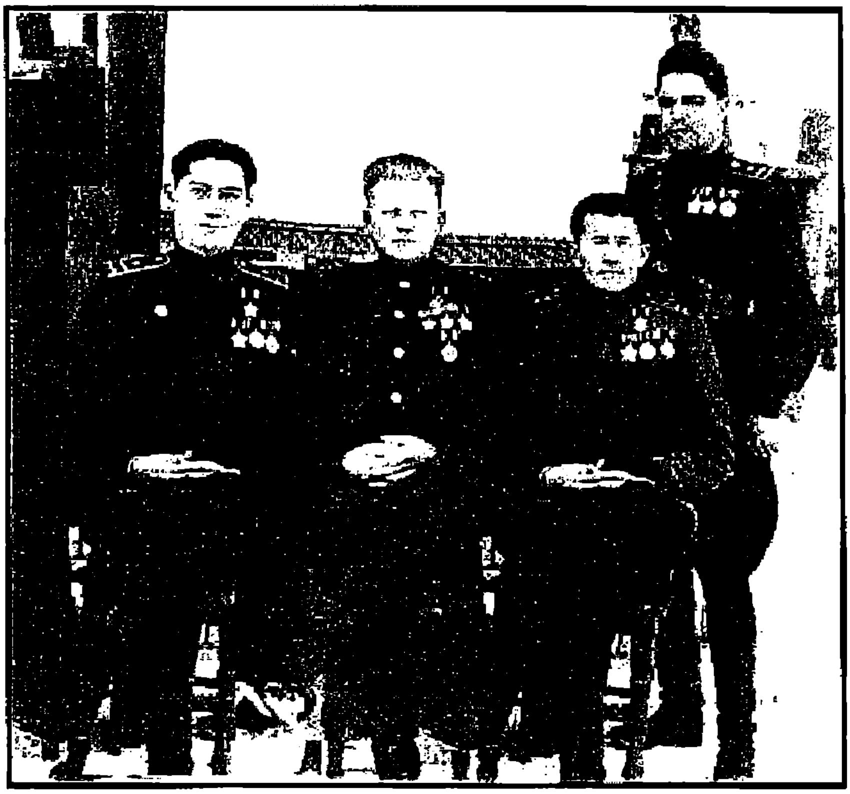

«ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەش» نىشانلىق 1-پولك كوماندىرلىرى:
سولدىن ئوڭغا: شتاب باشلىقى مايور رامازان ئوسپانوۋ، پولك كوماندىرى پولكوۋنىك مەرغۇپ ئىسھاقوۋ، سەياسىي كومىسسار پودپولكوۋنىك جاغدا بابالىقوۋ، باتالىون كوماندىرى مايور تالغات گىمادىيۋ.

ئالدىنقى قاتاردىكىلەر مىللىي ئارمىيانىڭ پولك كوماندىرلىرى ئابدۇللاخان ماخمۇدوۋ، خەمىر ئەلىيۋ، مەھەممەتجان يۈسۈپوۋ، ...، مەرغۇپ ئىسھاقوۋ، رەپىق بايچۇرىن، ئايتوغان يۈنىچىيۋ، ئابدىرىم مەمەتوۋلار.

سۈرەتلەردە: مىللىي ئارمىيا پولك كوماندىرلىرى:
فاتىي لېسكىن، سوپاخۇن سۇيۇروۋ، قېيىمبەگ ھاكىموۋ، مۇھەممەتجان يۇسۇپوۋ، رەپىق بايچۇرىن، نۇسۇپقان كونباپۇ، ئېردە بۇلگۇنوۋ، مەگسۇر لومبۇ، ئايتوغان يونچپۇلار.

دىۋىزىيون كوماندىرلىرى كاپىتان مەسۇمجان زۇلپىقاروۋ، پودپولكوۋنىك مىرزىگۇل مىناسىروۋ، زەبىرەكچىلەر دىۋىزىيونىنىڭ كوماندىرى كاپىتان ئەسئەت تېيىپوۋ.

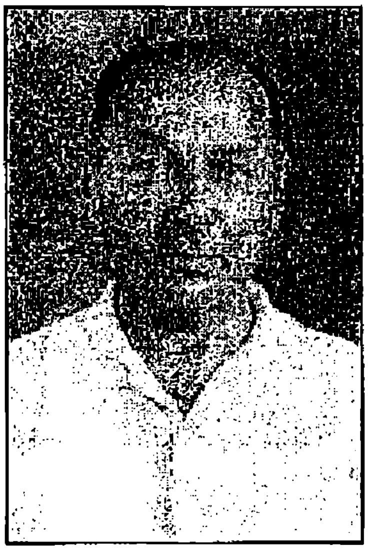

مىللىي ئارمىيانىڭ ئارقا سەپ خىزمىتىنى باشقۇرغۇچىلار:
ھەربىي تەمىنات باشلىقى پولكوۋنىك پەخىردىنغوجا رەسۇلوۋ، ھەربىي گوسپىتال باشلىقى پولكوۋنىك نىغمەت ئىنامجانوۋ، ھەربىي پوچتا باشلىقى كاپىتان ئابباس مەھەممىدىنوۋ.

شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىياسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە مۇۋاپىق بۇ ئارمىيا شتات تۈزۈلمىسى جەھەتتىن بىر قانچە ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى.

1. دەسلەپكى تەشكىل قىلىنغان دەۋىر.
2. تېچلىق بىتىمى ئىمزالىنىشتىن ئىلگەركى دەۋر.
3. تېچلىق بىتىمگە ئاساسەن قايتىدىن تەشكىل قىلىنغان دەۋر.
4. بىتىم شەرتلىرى بۇزۇلۇپ، ۋەكىللىرىمىز غۇلجىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى دەۋر. بۇ دەۋرلەرنىڭ ئىچىدە تېچلىق بىتىمى ئىمزالىنىش ئالدىدا مىللىي ئارمىيانىڭ ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 30000غا يەتكەن ئىدى. 1946-يىلى بىتىمدىكى بەلگۈلىمىلەرگە ئاساسەن ئادەم سانى 12700گە قىسقارتىلدى. 1947-يىلى خىتاي ھۆكۈمىتى ئوسمان بىلەن قالىبېكلەرنى كۈشكۈرتۈپ، مىللىي ئارمىياگە قارشى ئىسيان كۆتەرگەندە قىسىملارنىڭ ئادەم سانى يەنە كۆپەيتىلدى. بۇ ئىسيانلار باستۇرۇلغاندىن كېيىن ئادەم سانى ئاساسىي جەھەتتىن 13000 ئەتراپىدا بولدى. مىللىي ئارمىيا يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتتىكى ئەھۋالى توغرىلىق ژۇقۇرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. تۆۋەندە مىللىي ئارمىيا قىسىملىرىغا بېرىلگەن بايراق بىلەن «تېچلىق كېلىشىمىنىڭ» ئالدى ۋە كېيىندىكى ھەر قايسى دەۋرلەردە مىللىي ئارمىيانىڭ شتاتىنى كۆرسىتىدىغان ئۈچ سخېمىنى ئەينەن تونۇشتۇرىمىز:

مىللىي ئارمىيانىڭ قىسىملىرىغا تاپشۇرۇلغان ھەربىي بايراق

شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىياسىنىڭ 1945-ژىلى 9-ئايدىن 1946-ژىلى 6-ئايغىچە بولغان دەۋردىكى ئەھۋالى

№	قىسىم ئاتىلىشى	جايلاشقان ئورنى	ۋاقتى	قوماندان ئىسمى (كوماندىرى)	قىسىم سەياسىي رەھبىرى	قىسىمنىڭ شتاب باشلىقى	سەياسىي بۆلۈم باشلىقى	ئادەم سانى
1	مىللىي ئارمىيا باش شتابى	غۇلجا	1945-ژىل 9-ئاي	ئىۋان ياكوۋلېۋىچ پولىنوۋ	ئابدىرىم ھەسەنوۋ	ۋارفانوسى ماژاروۋ	ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ	1200
2	مەركىزىي فرونت شتابى	شىخەنزە	-	-	داۋىدوۋ	يۈركىن	-	550
3	ئالاھىدە دىۋىزيون	-	-	خانىن	-	-	-	450
4	سۈيدۈڭ 1-پىيادە پولك	ماناس دەرياسى	1945,09.	ۋاسىلىي موگىنتوۋ	مەرغۇپ ئىسھاقوۋ	بورىس گلىبوۋ	مەمتىمىن ئۆمەروۋ	3000
5	غۇلجا 2-پىيادە پولك	ماناس دەرياسى بويى	1945,09.	قېيىمبەگ	موللاخۇن	-	-	3000
6	ئارت-مىن دىۋىزيون	ماناس دەرياسى	-	ۋولكوۋ	ئاتاباشىيانىس	-	-	370
7	كەڭسىي ئاتلىق 2-بىرىگادا شتابى	ساۋەن	1945-ژىل 10-ئاي	فاتىي لىسكىن	مۇراتجان	بەشىروۋ	-	800
8	كەڭساي ئاتلىق 3-پولك	ماناس دەرياسى	1945,10	دېنىسوۋ	-	رىبالوۋ	ئەنناس ئوسمان	1200
9	4-ئاتلىق دۆربىلجىن پولكى	-	-	ئايتۇغان يۇنىچېۋ	يۇسۇپوۋ مۇھەممەتجان	بارىسوۋ	ئەخمەت شائىبۇ	1200
10	موڭغۇل ئاتلىق 8-پولك	ساۋەن	1945,09	ئېردە بۇلغۇنوۋ	يۇسۇپجان	-	-	870
11	تارباغاتاي ئاتلىق 6-پولك	شىخەنزە	1945,09	بايگىلدى دوسكىنوۋ	ئابدىراخمان	نۇرلان	ئەيسا	1200
12	توققۇزتارا ئاتلىق 5-پولك	چوقان	1945,09	نۇسۇپقان كۈنباپۇ	سادىقوۋ	ساپنازاروۋ	-	1200
13	7-ئاتلىق پولك	-	-	قازىخان	ئەبىشوۋ	سەرسانباي	-	900
14	13-ئاتلىق پولك	ساندىخوزا	-	ئۇانوۋ	پاتىخ	زىنكوۋ	-	900
15	4-پىيادە پولك	يەنسخەي	1945,09	قېيىمبەك ھاكىمبېكوۋ	غىلاجىدىن خەيرىبۇ	ماتسۇك	-	2500
16	شۇۋە ئېسكادرونى	شىخەنزە	1945,09	باۋسەن باينىگو	مۇرتىزەن	-	-	270
17	تۇنگان پولك	-	-	مەكسۇر لومېيۇ	مۇقىش	سەردى	-	700
18	تېكەس ئاتلىق بىرىگادا	موڭغۇل-كۈرە	-	ئىسھاقبەك مونونوۋ	موڭجاقىيۇ	يۇنۇسخوجايۇ	-	700
19	1-ئاتلىق پولك	مۇزداۋان	1945,09	مەۋلانوۋ	ئۆمۈرزاقوۋ	قالپاقوۋ	ئىسمائىلوۋ	1200
20	2-ئاتلىق پولك	يۇلتۇز	-	رازراق نوغايباۋ	دەۋقىيۇ	س.رەخىموۋ	-	1200
21	غۇلجا زاپاس 4-ئاتلىق پولك	غۇلجا	-	گولوبىن	سىدىقوۋ	چونشىيۇ	-	1500
22	3-ئاتلىق پولك	ئارالتۆبە	-	رەيىق بايچۇرىن	-	ۋالىنوۋ	-	1000
23	سارسۇمبە ئاتلىق 1-پولك	ئالتاي سارسۇمبە	1945,10	دەلىلخان سۇغۇرباپۇ	نۇسۇپقان	ئەيتكەن	-	1200
24	تېجلىق ساقالاش كۆچى	دۆربىلجىن	1945,09	ئىسمايىلوۋ	ئەرشاك	-	-	250
25	مۇستەقىل سارسۇمبە ئېسكادرونى	سارسۇمبە	1945,09	قاسىموۋ ئابلەھەت	-	-	-	190

شەرقىي تۈركستان مىللىي ئارمىياسىنىڭ «11 ماددىلىق بىتىم» لىمزالانغاندىن كېيىنكى دەۋردىكى ئەھۋالى.

№	قىسىمىنىڭ ئاتىلىشى	جايلاشقان ئورنى	ۋاقتى	قوماندان ئىسمى	قىسىم سەياسىي رەھبىرى	قىسىم سەياسىي بۆلۈم	قىسىم شتاب باشلىقى	ئادەم سانى	ئىلاۋە
1	مىللىيا ئارمىيانىڭ باش شتابى	غۇلجا	1946-ژىل 6-ئاي	ئىسھاقبەك دەلىلخان زۇنۇن تېيىپوۋ	ئابدىرىم ھەسەنوۋ	زايىر ساۋدانوۋ	مازارۇ ئىمىنوۋ	2400	باش شتاب ۋە بىۋاستە قارايدىغان ئورگانلاردا جەمى:
2	شىخو 1- پىيادە پولك	شىخو	-	مەرغۇب ئىسھاقوۋ	غەلىم ئايتىۋاروۋ	مەمتىمىن ئۆمەروۋ	سالاھىددىن سىدىقىي	1837	
3	غۇلجا ئازات 2-پولك	غۇلجا	-	قىيىمبەك ھاكىمبەگ	قىيىم سابىرھاجىيۋ		ساۋدانوۋ	1989	
4	تېكەس ئاتلىق 1-پولك	سۈيدۈڭ	-	سوپاخۇن سوبۇروۋ	ھەمدۇللا قۇربانوۋ	قۇربان ماھمۇتوۋ	ئامانتۇر	1037	
5	تارباغاتاي 3-پولك	چۆچەك	-	ئابلاخان ماخمۇتوۋ	بالقاش باپىن	باھاۋدىن	پوات	2500	
6	قوبۇق 2-پولك	قوبۇق	-	ئوسىپقان كونباپۇ	جاغدا بابالىقوۋ	قازىخان ماناسباپۇ	رامازان	1163	
7	ئالتاي 3-ئاتلىق پولك	ئالتاي سارسۇمبە	-	بەدەلخان سوغۇرباپۇ	يۈسۈپجان ياسىنوۋ	-	ئەتىكەن	1225	
8	ئات-مىن دېۋىزىيون	باياندا	-	ئەسەت تېيىپوۋ	قىيىم مۇساپۇ	تۇردى سامساق	سۇلتان	450	
9	ھەربىي مەكتەپ	باياندا	-	پوروخوۋ	نۇر سادىروۋ	-	غازىپۇ	500	
10	شوتا ئاتلىق پولكى	شوتا	-	بىلال ئىستەمپوۋ	-	-	-	1178	
11	تارباغاتاي 4-ئاتلىق پولك	-	-	ستۇدېن نىكوۋ	نۇرى باۋدىنوۋ	-	-	1315	
12	قاراۋۇل پىسكادرون	سارسۇمبە	-	ئابلەھەت قاسىموۋ	توختى ئىمىنوۋ	-	نۇرەخمەت	-	
13	موڭغۇل ئاتلىق دېۋىزىيون	بۆرتالا	-	ئېرده بۇلغۇنوۋ	ھاشىر ۋاھىدى	-	-	588	جەمى 14690 كىشى

شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىياسىنىڭ «11 ماددىلىق بىتىم» بۇزۇلغاندىن كېيىنكى دەۋرىدىكى ئەھۋالى.

№	قىسىم ئاتىلىشى	جايلاشقان ئورنى	ۋاقتى	قوماندان ئىسمى (كوماندىرى)	قىسىم سەياسىي رەھبىرى	قىسىم سەياسىي بۆلۈم باشلىقى	قىسىم شتاب باشلىقى	ئادەم سانى
1	مىللىي ئارمىيانىڭ باش شتابى	غۇلجا	1947-يىل 10-ئاي	ئىسھاقبەك، زۇنۇن، دەلىلخان	ئابدۇرېھىم ھەسەنوۋ	زاىر ساۋدانوۋ	مازاروۋ	1089
2	مۇھاپىزەتچىلەر ئېسكادرونى	غۇلجا	1947-يىل 10-ئاي	مىجىت بەختىياروۋ	-		-	449
3	شىخۇ 1-ئاتقۇچى پولك	شىخۇ يەنسىخەي	1947-يىل 10-ئاي	مەرغۇپ ئىسھاقوۋ	قىيىم سابىرھاجىيېۋ	ھىمران ھەسانوۋ	ئوسپانوۋ رامزان	1781
4	غۇلجا ئازات نىشانلىق 2-پولك	يەنسىخەي	-	ئايتۇغان يۇنىچىېۋ	مەمتىمىن ئۆمەروۋ	رەخمەتتۇللا	باسىت قادىروۋ	1835
5	زەمبىرەكچىلەر دىۋىزىيونى	يەنسىخەي	-	ئەھەت تىپىيوۋ	قىيىم مۇسايېۋ	تۇردى سامساق	سۇلتانغەلى	317
6	موتورلاشقان باتالىون	شىخۇ	-	پوربېۋ	-	-	-	266
7	ساۋەن ئاتلىق پولك	ساۋەن	-	ئىمىنوۋ مەمتىمىن	رەخىموۋ ئابلىز	ھەيدەر نىزامىدىن	مالىك گىمادىيېۋ	1108
8	قوبۇق ئاتلىق پولك	مايتاغ	-	مەمەتجان يۇسۇپوۋ	بالقاش، جاغدا	رەپقەت	ئەيسا	1046
9	موڭغۇل پولك (ئاتلىق)	قوبۇق	-	ئېردە بۆلغۇنوۋ	ھاشىر ۋاھىدى	-	توختى ئىمىنوۋ	581
10	ئالتاي ئاتلىق پولك	سارسۈمبە	-	بەدەلخان سۇغۇربايېۋ	ھاكىم	تۇردىبايېۋ ئابدۇللا	سالاھىددىن سىدىقوۋ	1200
11	تارباغاتاي ئاتلىق پولك	سارقوقاي	-	ستانكو	باۋدۇن	ساغىت	-	1367
12	شىمالىي يۆنىلىش شتابى	سارسۈمبە	-	دەلىلخان سۇغۇربايېۋ	-	-	تۇردىيېۋ ئابدۇرېشىت	374
13	غۇلجا زاپاس پولك	غۇلجا	1948-يىل 8-ئاي	ئابدۇرېھىم سامساق	نۇر سادىروۋ	توختى ئىبراھىم	باۋكەي	1085
14	تېكەس ئاتلىق پولك	سۈيدۈڭ	1947-يىل10-ئاي	سوپاخۇن سوبۇروۋ	خەمىت قۇربانوۋ	قۇربان مامۇتوۋ	ئامانتۇر	1030
15	ئامىيا كومەندانتى (غۇلجا)	غۇلجا	-	ئىمىنجان رەخىموۋ	-	-	موللا ئەخمەت	458
16	مۇستەقىل 8-ئېسكادرون	شاتى	-	بىلال ئېيتىمىسوۋ	-	-	-	171
17	دۆربىلجىن قاراۋۇل روتا (مۇستەقىل)	دۆربىلجىن	-	مەجىت	-	-	-	140

ئىلاۋە: ئادەتتە مىللىي ئارمىيانىڭ باش قوماندانى گېنېرال-لېيتېنانت مۇاۋىن قوماندانى بىلەن باش شتاب باشلىقى گېنېرال-مايور ۋەزىپىسىدە ئىدى. ئۇنىڭ ئۇرۇنباسارلىرى پودپولكوۋنىك ئۇنۋانىدا بولاتتى. پولك كوماندىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ دەرىجىلىك ئوفىسېرلار پولكوۋنىك، ئۇنىڭ ئۇرۇنباسارلىرى پودپولكوۋنىك ئۇنۋانىدا بولاتتى.

باتالىيون كوماندىرلىرى مايور، روتا كوماندىرلىرى كاپىتان ياكى پورۇچىك، ۋزۋود كوماندىرلىرى پودپورۇچىك ياكى پرويۇرشىك ئۇنۋانىدا بولاتتى.

ئوتدېلېنىيې كوماندىرلىرى كىچىك ئوفىسېر بولاتتى، قاتاردىكى جەڭچىلەردە ھەربىي ئۇنۋان بولماتتى. ئۇستاۋ بويىچە، ھەر بىر ھەربىي خادىم ئۆزىدىن يۇقىرى دەرىجىدىكى ئوفىسېرلارنى كۆرگەندە ھەربىي سالام (چېست) بېرەتتى.

كوماندىرلارنىڭ بۇيرىقى جەڭچىلەر ئۈچۈن قانۇن ھېسابلىناتتى.

مىللىي ئارمىيا قىسىملىرىدا جەڭچىلەرگە تاكتىكا، ھەربىي قورال، ئېتىش مەشقى، ئىنتىزام، سەياسەت ۋە دىن دەرسلىرى مۇنتەزىم رەۋىشتە ئۆتۈلەتتى. قىسقىسى، مىللىي ئارمىيانىڭ تۈزۈلۈشى، شتاتى، ھەربىي ئۇنۋانلىرى ۋە ئۇستاۋى سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ئۈلگىسى بىلەن تۈزۈلگەن ئىدى.

زۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، بۇ ئامىيا بارلىق زۇرۇشلەردە باسقۇنچى خىتاي ئارمىيىسىنى تار-مار قىلىپ، شانلىق غالىبىيەتلەرنى قازانغان ئىدى. ئۇ تەرتىپ-ئىنتىزام، ئاڭ-سەۋىيە ۋە ھەربىي سۈپەتلىرى جەھەتتىن خىتاي ئارمىيىسىدىن سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە ئۈستۈن تۇراتتى.

بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىر فاكت كەلتۈرىمىز:

ۋەتىنىمىزنى خىتاي كوممۇنىستلىرى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن 1949-ژىلى 12-ئاينىڭ 17-كۈنى ئۈرۈمچى شەھرىدە يېڭىدىن كەلگەن خەلق ئازاتلىق ئارمىياسى قىسىملىرى بىلەن ئۈرۈمچىگە كىرگەن مىللىي ئارمىيا قىسىملىرىنىڭ ھەربىي پارادى بولغان ئىدى. **موشۇ پارادتا خىتاي خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ قىسىملىرى ئۇپۇر-توپۇر، قالايمىقان دەسسەپ مېڭىپ ھەربىي پارادتىن ئۆتكەن بولدى.** ئۈرۈمچىگە كىرگەن مىللىي ئارمىيا قىسىملىرى بولسا، پىيادە، ئاتلىق ۋە زەمبىرەكچىلەر ئۈچ كولوننا بولۇپ پارادتىن ئۆتتى. پىيادە ئەسكەرلەر تۆرت جەڭچى بىر قاتار بولۇپ، ئاتلىق ئەسكەرلەرمۇ تۆرتتىن سەپ تۈزۈپ پارادتىن ئۆتۈشتى. ھەتتا ئۇلار مىنگەن ئاتلارمۇ رەڭگىگە قاراپ تىزىلغىنا ئىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن توپ زەمبىرەكلىرىنى گۈلدۈرلىتىپ ئاتلارغا سۆرەتكەن زەمبىرەكچىلەر كولوننىسى مەيدانغا كىرىپ كەلدى. پارادقا قاتناشقان جەڭچى ۋە ئوفىسېرلار يېڭى ماشرەڭ ھەربىي كىيىملەرنى كىيگەن، پاگون، كاكارلىرىنى قادىغان بولۇپ، ناھايىتى ھەۋەتلىك مەغرۇر قىياپەتتە ئىدى. موشۇ پارادنى قوبۇل قىلىۋاتقان رەھبەرلەرنىڭ ئىچىدە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شۇ چاغدىكى مۇداپىيە مىنىستىرى مارشال پېڭ دېخۇايمۇ بار ئىدى. مىللىي ئارمىيانىڭ پىيادە، ئاتلىق ۋە توپچى قىسىملىرىنىڭ ھەيۋەتلىك پارادىنى كۆرگەن پېڭ دېخۇاي ھاياجانلانغان ھالدا، سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، قولى بىلەن كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

– مانا بۇنى ھەقىقىي ئارمىيا دېسە بولىدۇ. خۇددى سوۋېتنىڭ قىزىل ئارمىيىسىدىن قېلىشمايدۇ. خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇنچىلىك بولۇشى ئۈچۈن يەنە ئەللىك ژىل كېرەك!–دەپ خىتاپ قىلغان ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىمىز قىسقىغىنا بەش ژىل ئىچىدە سەياسىي قانۇن، ئىختىسات، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ ئىشلىرى جەھەتتىن زور يۈكسىلىشلەرگە ئېرىشكەن ئىدى. شۇ چاغدا مومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارغا قارىغاندا، سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە زۇقۇرى تۇراتتى.

قىسقىسى، بىزنىڭ پاراسەتلىك خەلقىمىز ئەزەلدىن دۆلەت تۇتۇپ كەلگەن خەلق ئىكەنلىكىنى، دۆلەتنى گۈلدەك باشقۇرالايدىغان قابىلىيىتىنى دۇنيانىغا يەنە بىر قېتىم كۆرسەتكەن ئىدى.

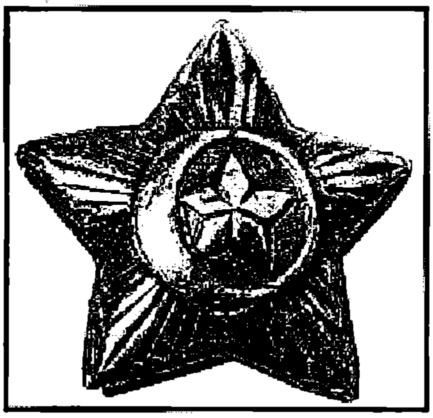

1. مىللىي ئارمىيا جەڭچى-ئوفىسېرلىرىنىڭ كاكارى.

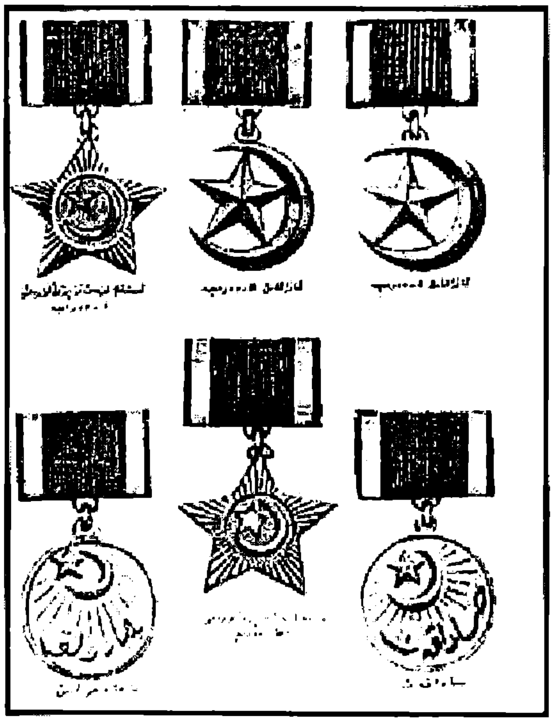

2. خىزمەت كۆرسەتكەن جەڭچى-ئوفىسېرلارغا بېرىلگەن ئوردېن-مېداللار.

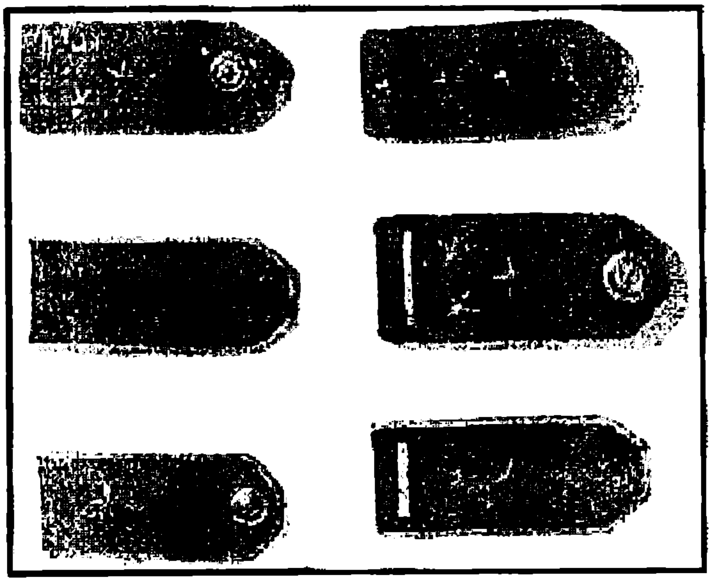

3. مىللىي ئارمىيا جەڭچى-ئوفىسېرلىرىنىڭ پاگونلىرى.

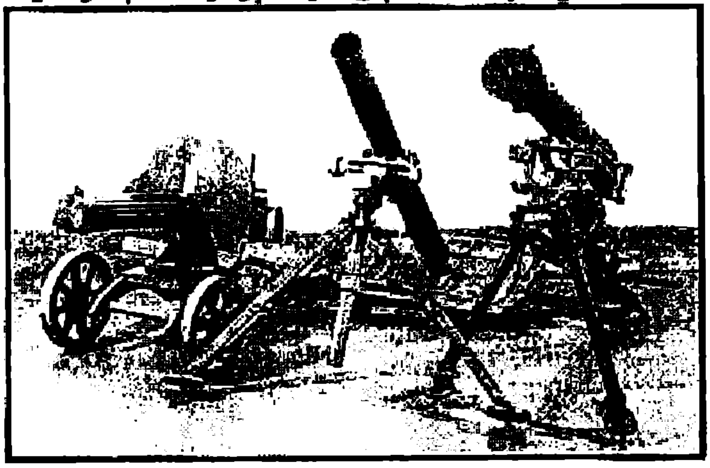

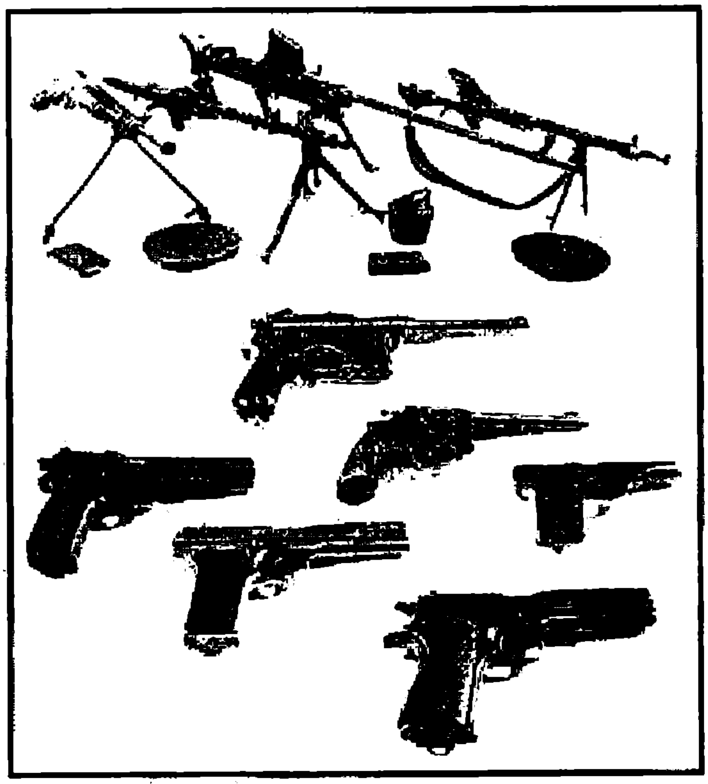

شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىياسىنىڭ ئىشلەتكەن ھەربىي قۇراللىرى.

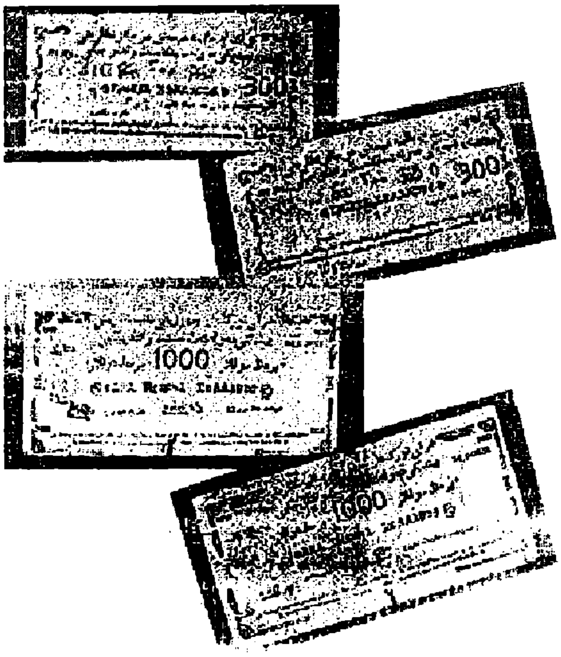

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مالىيە نازارىتى يېنىدىكى دۆلەت بانكىسىنىڭ 1945-يىلى تارقاتقان 300 دوللارلىق، 1000 دوللارلىق چەكلىرىنىڭ ئۇڭ، تەتۈر تەرەپلىرىنىڭ كۆرۈنۈشى.

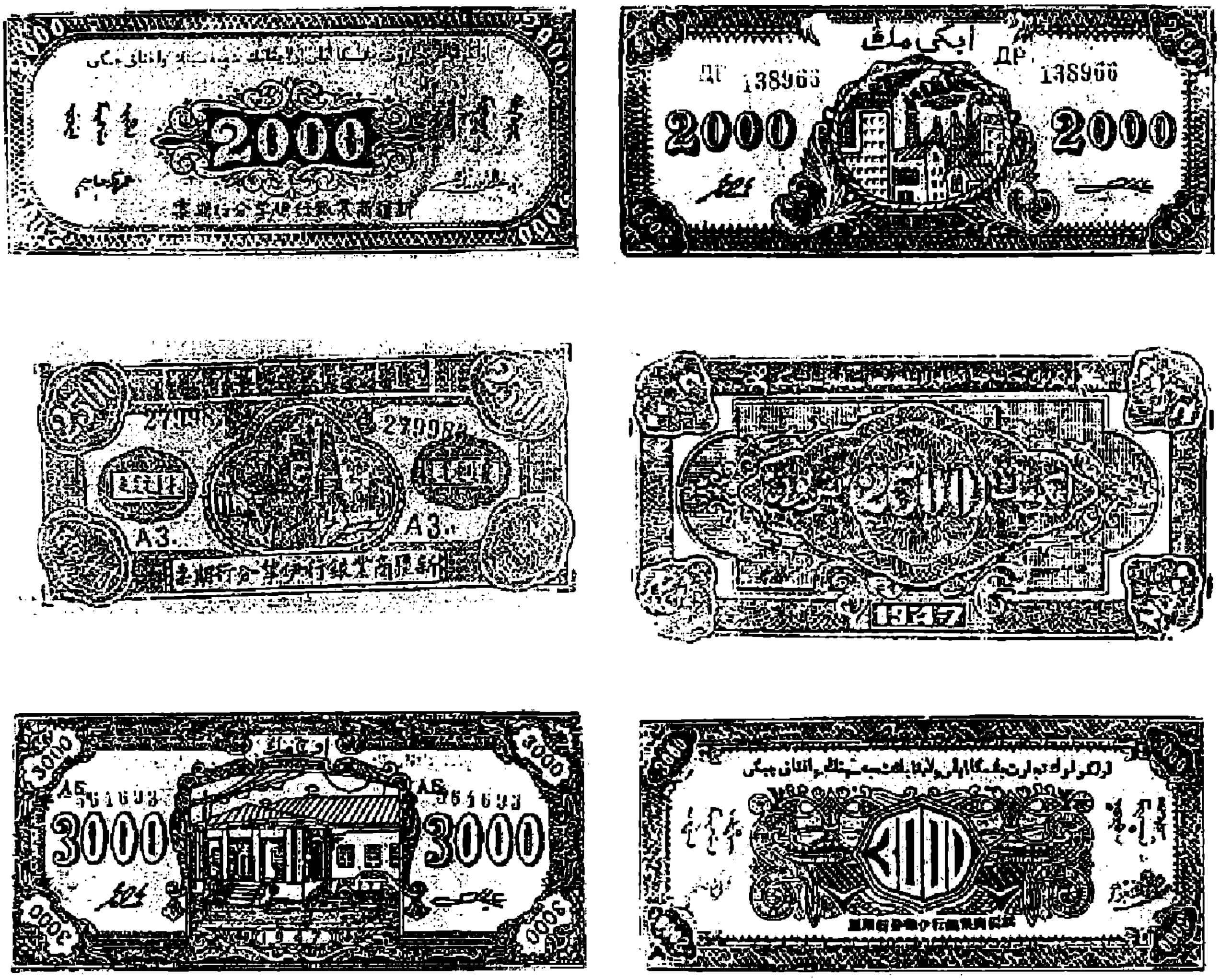

1947-يىلى ئۆلكىلىك تىجارەت بانكىسى تارقاتقان چەكلەر

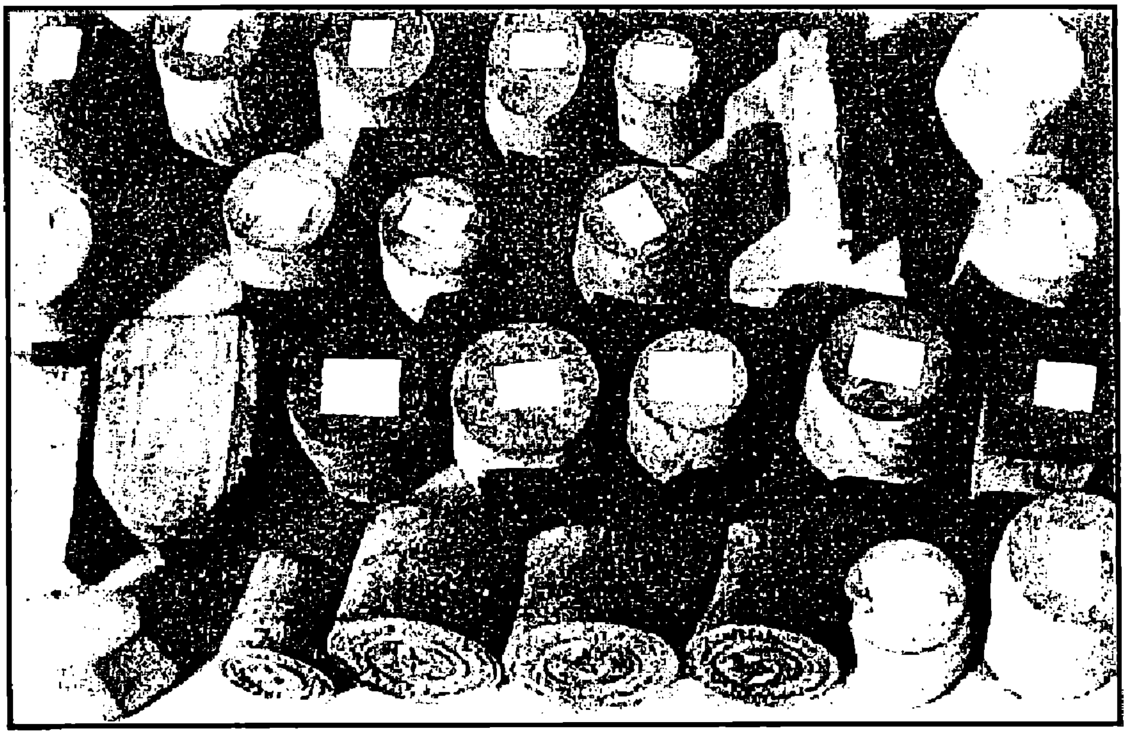

شەرقىي تۈركىستان دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن تامغىلار

***

مىللىي ئارمىيانىڭ ئېيتقان جانگاۋار ناخشىلىرى

خەلق ئەسكىرى

خەلقىمىز قوزغىلىپ ئىنقىلاپ ئاچتى،
دۈشمەنگە غەزىپى قايىندى-تاشتى.
كۆرەشتە غالىپتۇر ئىنقىلاپچىلار،
غەلىبە بىزلەرگە كەلدى قۇچاق ئاچتى.
قايتارما:
غەيرەتلىرى، ھىممەتلىرى
بىرلىشىپ ماڭايلى خەلق ئەسكىرى.

دۈشمەننى قوغلايمىز سەددىچىنگە،
شۇن ئىزى قالمىسۇن ئۇيغۇر يېرىدە.
ياشىسۇن، ياشنىسۇن ئازات تۈركىستان،
ئاتلاندۇق ئەر-ئايال ئازاتلىق ئۈچۈن.
قايتارما:
ھاۋادا ئۇچقان ئېۋروپا خەلقى،
ئوقۇماق دايىما ئۇلارنىڭ شەۋقى.
ئوقۇبان بولايلى بىزلەر تەرەققى،
قالمىدى دۈشمەننىڭ بىزلەردە ھەققى.
قايتارما:
(بۇ ناخشا مىللىي ئارمىيا قۇرۇلمىغان چاغدا پارتىزانلار تەرىپىدىن ئېيتىلغان).

مىللىي قوشۇنىمىز

گاڭدەك چىنىققان مىللىي قوشۇنىمىز،
ئۆمىدىن مەھكەم ۋەتەن ئوغلى بىز.
دۈشمەنگە قارشى قانلىق كۆرەشلەردە،
پولات كۆكرەك كېرىپ ئالغا باسىمىز!

كۈچ؛ؤك قوللاردا تۇتتۇق قۇرالنى،
گاڭغا ئايلاندى مۇشتۇملىرىمىز.
بىزدە يېڭىلىش يوق، چوقۇم بولمايدۇ،
چۈنكى ئۆسمەكتە قوشۇنلىرىمىز.

جۇرۇڭلار، بارايلى ئالدىنقى سەپكە،
ئاتاكا قىلايلى دۈشمەننى قوغلاپ.
ئېتىپ پۈلىمېت، تاشلاپ گرانات،
دۈشمەنگە بېرەيلى ئەجەللىك دەككە.

(مىللىي قوزغىلاڭدىن كېيىن ئېيتىلغان تېكستى: زەينىدىن سالىيۇۋنىڭ).

تۇغۇلغان يېرىم

شەرقىي تۈركىستان ــ ئەي تۇغۇلغان يېرىم،
شۇڭلاشقا سۆيىمەن ـ ئەي، جان ۋەتىنىم.
دۈشمەننى قوغلايمەن ئانا يۇرتىمدىن،
ئالماستىن ئۆتكۈر تۇتقان خەنجىرىم.

ئالغا باسىمەن، لەپىلدەپ تۇغىم،
كۆكسۈمدە يانار مۇھەببەت چوغۇم.
جەڭچى زىگىتمەن، كۈرەش قىلىمەن،
ئويناقلاپ تۇرۇپ مىنگەن ئاتلىرىم.

(بۇ ناخشا ماناس دەرياسى بويىدا ئېيتىلغان).

ئانىجان

ئانىجان يادىمدا بار تانىماي ئازاپ تارتقانلىرىڭ،
كېچىلەردە ئۇخلىماي، ئاق سۈت بېرىپ باققانلىرىڭ.
ئون سەككىز يېشىمغىچە شەربەت بېرىپ باقتى مېنى،
زىغلىماڭ جانىم ئانا، ئەندى كۆرەلمەيسەن مېنى.
چۈنكى مەن دۈشمەن بىلەن مەيداندا جەڭ قىلغان ئىدىم،
كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، كۆكرەككە ئوق يېگەن ئىدىم.
زىغلىماڭ، جېنىم ئانا، ھەر جايدا باردۇر بۇ ئۆلۈم،
چۈنكى ئېچىلماي توزىدى، ئون گۈلۈمدىن بىر گۈلۈم!

(بۇ ناخشا ھەربىي گوسپىتاللاردا ياتقان مەجرۇھ جەڭچىلەر تەرىپىدىن ئېيتىلغان).

ئىلاۋە: 1. سۇيدۇڭ پولكى 2-روتىنىڭ سەياسىي رەھبىرى 18 ياشلىق ئىمىنجان دېگەن زىگىت شىخۇ ئۇرۇشىدا ئېغىر يارىدار بولۇپ زىقىلدى. داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي، ئىككى ھەپتىدىن كېيىن ھەربىي گوسپىتالدا ۋاپات بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ساقىيىپ چىقالماسلىقىغا كۆزى يېتىپ، گوسپىتالدا «ئانىجان» دېگەن ناخشىنىڭ تېكستىنى ئۆزى يېزىپ، مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ناخشا قىلىپ ئېيتىپ بەرگەندە، داۋالىنىۋاتقان يارىدار جەڭچىلەر بىلەن ھەمشىرىلەرنى زىغلىتىۋەتكەن.

سالام، رەھبىرىمىز

سالام، رەھبىرىمىز ئەخمەتجان،
ئالىي باش قوماندانىمىز ئىسھاقجان.
چىنىقتۇق پولاتتەك ئۆز قولىڭىزدا،
كۈرەشكە دايىم بىز تەييار.

ئاق قار، كۆك مۇز، شۇۋۇرغانلاردا،
قاراڭغۇ-كېچە يا تۇمانلاردا.
كۆكرەكنى كېرىپ، دۈشمەننى يېڭىپ،
باسىمىز ھەردەم ئالغا!
(بۇ ناخشا 1949-1948-يىللاردا ئېيتىلغان).

§6. مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يوقىتىلىشى

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

1944-1949 يىللاردىكى مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاب دەسلەپتە غەلىبە قازانغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، سوۋېت ۋە خىتايدىن ئىبارەت ئىككى ئىمپېرىيانىڭ ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈشى بولدى. بۇ توغرىلىق بۇرھان شەھىدى مۇنداق دەيدۇ:

«ئەمەلىياتتا يالتا ژىغىنى ئېچىلىشتىن بۇرۇنلا جاڭ كەيشى بىلەن ستالىن ئۆز ئارا كېلىشىپ بولغان ئىدى. شۇڭا جاڭ كەيشى شىنجاڭدا ھەر قادام مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ تۇرسىمۇ، ئانچە ئەنسىرەپ كەتمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ كۆڭلىدە سان بار ئىدى» دەيدۇ («شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» 614-بەت).

بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىش ئۈچۈن شۇ چاغدىكى تارىخىي ۋاقىەلەرنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتەيلى:

ھەممىگە مەلۇمكى، 1945-يىلى 11-4 فېۋرالدا، فاشىزىمغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئۈچ ئىتتىپاقداش دۆلەتنىڭ باشلىقلىرى: ستالىن، رۇزۋېلت، چېرچىللار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى يالتا شەھىرىدە ئۇچرىشىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سەياسىي خەرىتىسى قانداق بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن ھەم مەشھۇر «يالتا كېلىشىمى» ئىمزالىغان ئىدى.

بىز شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلاۋىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان سەۋەپنىڭ باش ئۇچىنى موشۇ «يالتا كېلىشىمىدىن» ئىزدىشىمىز كېرەك.

«يالتا كېلىشىمىنىڭ» مەزمۇنى تۆرت ئايغىچە مەخپىي تۇتۇلدى. پەقەت 1945-يىلى 6-ئاينىڭ 15-كۈنىگە كەلگەندىلا، ئامېرىكىنىڭ چوڭ چىندا تۇرۇشلۇق بەش ئەلچىسى خېرلى ئارقىلىق «يالتا كېلىشىمىنىڭ ھۆججەتلىرى» جاڭ كەيشىگە تاپشۇرۇلۇپ بېرىلدى. بۇ ھۆججەتنىڭ جۇڭگوغا ئائىت قىسمىدا:

«كونفېرېنسىيا قاتناشقۇچىلىرى ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ بىر پۈتۈن ئېگىلىك ھوقۇقلۇق، دېموكراتىك دۆلەت بولۇپ قېلىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ» دېيىلگەن. خېرلى يەنە جاڭ كەيشىگە پرېزىدېنت تۇرمىئېن ھاۋالە قىلغان بىر پارچە خەتنىمۇ تاپشۇردى (بۇ قوشۇمچە خەت 5-ئاينىڭ 28-كۈنى ئامېرىكا پرېزىدېنتىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى خوپكېنس، موسكۋادا ستالىن بىلەن ئۇچراشقان ۋاقىتتا، ستالىن ئۈستىگە ئالغان كاپالەتنامە ئىدى). بۇ ھۆججەتتە ستالىن جۇڭگونىڭ جاڭ كەيشى رەھبەرلىكىدە بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇشىنى بار كۈچى بىلەن قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى. ھۆججەتتە ئېنىق قىلىپ:

سوۋېت ھۆكۈمىتى جاڭ كەيشى جانابلىرى ئېلان قىلغان: «جۇڭگونىڭ شىنجاڭغا ۋە مانجۇرىيەگە ئېگىلىك ھوقۇقى بارلىقى توغرىسىدىكى باياناتىغا تولۇق قوشۇلىدۇ» دېيىلگەن. خىتاينىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۇڭ زىۋېن 1945-يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنى ستالىن بىلەن كۆرۈشكەندە موشۇ ھۆججەتنى ستالىننىڭ ئالدىغا قويۇپ، يەنە بىر قېتىم تەستىقلىتىپ ئالغان. شۇ كۈنى ستالىن بىلەن سۇڭ زىۋېن ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن دىئالوگنى ئەينەن كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى.

ستالىن:

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكى ئۈچۈن تاشقى موڭغۇلىيا مۇستەقىل دۆلەت بولۇشى زۆرۈر. پەقەت مۇستەقىل تاشقى موڭغۇلىيا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستانە سەياسەت يۈرگۈزسىلا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغدالايدۇ. ستالىننىڭ بۇ تەلىۋىنى قوبۇل قىلالمىغان سۇڭ زىۋېن جاڭ كەيشىگە تېلېگراممايوللاپ:

ستالىن تاشقى موڭغۇلىيا مەسىلىسىدە قەتئىي تۇرۇۋاتىدۇ. بىز بۇ مەسىلىنى ئۇيلاشقىچە سۆھبەتنى توختىتىپ تۇرىمىز، قانداق؟ ـ دەپ يول-يورۇق سورىدى. جاڭ كەيشى 7-ئاينىڭ 5-كۈنى چۇڭ چىن شەھىرىدە دۆلەتنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ يىغىن ئاچتى. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى موسكۋادىكى سۆھبەتنىڭ كېتىپ بېرىشىنى مۇھاكىمە قىلدى، شۇ يىغىندا بەزى ئەرباپلار:

ستالىننىڭ تاشقى موڭغۇلىيا توغرىسىدىكى تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ دېيىشتى. يەنە بىر تۈركۈم كىشىلەر:

تاشقى موڭغۇلىيا ئالىققاچان جۇڭگونىڭ خەرىتىسىدىن چىقىپ كەتكەن رايون.

ئەگەر تاشقى موڭغۇلىيانىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلمايدىغان بولساق، شىنجاڭ بىلەن مانجۇرىيادىن ئايرىلىپ قالىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن تاشقى موڭغۇلىيانىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، شىنجاڭ بىلەن مانجۇرىيانى ساقلاپ قالايلى-دېيىشتى. ئاخىرى موشۇ پىكىر ئاساسىدا قارار قوبۇل قىلىندى. موشۇ قارارغا ئاساسەن 7-ئاينىڭ 7-كۈنى جاڭ كەيشى سۇڭ زىۋىنگە تېلېگراممىا ئەۋەتتى. تېلېگراممىدا: ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭنى (ھازىرقى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئىدارە قىلىۋاتقان رايونلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ھەم مانجۇرىيانى جۇڭگونىڭ ئىگىدارچىلىقىدا دەپ تونۇيدىغان بولسا، ھەم بۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلسا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى تاشقى موڭغۇلىيانىڭ دۆلەت مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا تەييار ـ دەپ يېزىلغان ئىدى.

7-ئاينىڭ 9-كۈنى موسكۋادا ستالىن بىلەن سۇڭ زىۋىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق دىئالوگ بولۇپ ئۆتتى.

سۇڭ زىۋىن:

بىزغۇ سىزنىڭ تەلىۋىڭىزنى قوبۇل قىلىپ، تاشقى موڭغۇلىيانىڭ دۆلەت مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا بىزگە قانداق ياردەم بېرىدىكەن؟

ستالىن:

ـ سوۋېت قىزىل ئارمىياسىنى شىنجاڭغا كىرگۈزسەك بولىدۇ.

سۇڭ زىۋىن:

ـ ياق، ياق. بۇ چارە ئانچە ياخشى ئەمەس، ئۇنىڭدىن كۆرە سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا يوشۇرۇن تۈردە قۇرال يەتكۈزۈپ بېرىشنى توختاتسىلا، بۇ ئىشنى ئاسان ھەل قىلغىلى بولاتتى.

ستالىن:

ـ بۇ تەلىۋىڭىزگە مەن قوشۇلىمەن. ئەگەر لازىم بولسا، بۇ توغرىلىق بايانات ئېلان قىلىشىمىز مۇمكىن («رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار» ئۇيغۇرچە نەشرى، 535-534-بەتلەر).

موشۇ كېلىشىم ئاساسىدا 1945-يىلى 13-ئاۋغۇست كۈنى «سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق ئىتتىپاقلىقى شەرتنامىسى» موسكۋادا ئىمزالاندى. شەرتنامىدا:

«جۇڭگو ھۆكۈمىتى تاشقى موڭغۇلىيانىڭ دۆلەت مۇستەقىللىقىنى ېتىراپ قىلىدۇ. سوۋېت ھۆكۈمىتى بولسا، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋاقىەلەرنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى دەپ تونۇيدۇ ۋە ئارىلاشمايدۇ» دېيىلگەن.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ قىزىل قانلىرى بەدىلىگە كەلگەن ئازات شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىمىز رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيىلىرىنىڭ جاھانگىرلىك مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن قۇرۇۋان قىلىپ تاشلاندى! بۇنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى:

1. رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيالىرى ئۆز ئارا كېلىشىپ، «11 ماددىلىق كېلىشىم» ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى تىزگىنلەپ تۇرۇپ، مىللىي ئارمىيانىڭ شتاتىنى 12700 كىشىگە قىسقارتىپ، گومىنداڭچى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئۇيغۇرىستانغا ھەربىي كۈچ يۆتكىشىنى تېزلىتىپ، ئۇيغۇرىستاندىكى خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى 100 مىڭغا يەتكۈزدى. شۇنداق قىلىپ، مىللىي ئارمىيامىزنى ھۇجۇم قىلالمايدىغان پاسسىۋ ئەھۋالغا چۈشىرىپ قويدى.

2. ئازات ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى قۇترىتىپ ۋە قوراللاندۇرۇپ، مىللىي ئارمىياگە قارشى ھۇجۇم قىلدۇردى. 1947-يىلى يازدا ئالتاينىڭ ۋالىسى ئوسمانىنى، شۇ يىلى كۈزدە ساۋەن ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى قالىبېك بىلەن ساقچى ئىدارە باشلىقى تاكىمانلارنى قۇترىتىپ مىللىي ئارمىياگە ھۇجۇم قىلدۇرى، يەنى خەلقىمىزنىڭ «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش» ئۇسۇلىنى قوللاندى.

3. مىللىي ئارمىيانىڭ كۈچى بىلەن گومىنداڭنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئارمىياسىنى بۇلجۇتماي تۇتۇپ تۇرۇپ، ئىچكىرىسىدە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ گومىنداڭغا قارشى ئۇرۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىلدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە خىتاي كوممۇنىستلىرى باسقۇنچى ئارمىياسى بىر پاي ئوق ئاتماي تۇرۇپ، بىزنىڭ ئازات ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋالدى.

«ئىشەنچىلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1949-يىلى ياز پەسلىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ مەملىكەت بويىچە غەلىبە قازىنىشى مۇقىملىشىپ قالغان پەيتتە، شۇ چاغدىكى ئامېرىكا دىپلوماتلىرى غەربىي-

شىمالدىكى ما فامىلىيالىك مىلتارىستلارنى شىنجاڭغا چېكىندۈرۈپ، شۇ يەردىكى كوممۇنىزىمغا قارشى كۈچلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى» قۇرۇپ چىقماقچى. شۇنداق قىلىپ، كوممۇنىستلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولغان. ئەگەر بۇ پىلان ئەمەلگە ئېشىپ قالسا، ئۇ چاغدا شىنقاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈچلەرنىڭ ئالدىنقى سېپى بولۇپ قېلىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان جۇمھۇرىيەتلىرىگە تەسىر قىلىپ، ئۇ يەردىمۇ بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولۇشى مۇمكىن ئىدى. ئامېرىكىنىڭ بۇ پىلانىنى سېزىپ قالغان سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ ۋەكىللىرىنى تەكلىپ قىلىپ، مەسلىھەتلىشىپ، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش ۋاقتىنى بىر دىل ئىلگىرى سۈردى. بۇ ئىشنى 1949-يىلىنىڭ ئاخىرىغا بەكىتتى. بۇ پىلانىڭ تېز ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىياسىنى شىنجاڭغا تېز يەتكۈزۈشتە ھاۋا قاتنىشى بىلەن ۋە ئارقا سەپ تەمىناتى بىلەن تەمىنلەشنى ئۈز ئۈستىگە ئالغان ئىدى» («شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنالى، 2002-يىل، 2-سان، 60-59-بەتلەر).

سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىقى ستالىن بىرنى ئاۋال گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ساتقان بولسا، كېيىن يەنە خىتاي كوممۇنىستلىرىغا ساتتى. بۇنىڭ فاكتى شۇكى، موشۇ كېلىشىمگە مۇۋاپىق 1949-يىلى 14-ئاۋغۇست كۈنى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ۋەكىلى دېڭ لىچۈن سوۋېت دىپلوماتى بورىسوۋنىڭ ھەمراھلىقىدا موسكۋادىن غۇلجىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئالدى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجىدىكى باش كونسۇلى نىكولاي پېتروۋىچ ئارىستوۋ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇبدان مەسلىھەتلەشتى. 8-ئاينىڭ 16-كۈنى ئارىستوۋنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئەخمەتجان قاسىمىي بىلەن كۆرۈشتى. دېڭ لىچۈن 8-ئاينىڭ 18-كۈنى رەئىس ماو زېدۇڭنىڭ ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق چەكىللىرىمىزنى بېجىڭدا ئېچىلىدىغان پۈتۈن مەملىكەتلىك سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ژىغىنىغا قاتنىششقا تەكلىپ قىلغان مەكتۇبىنى تاپشۇردى. مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«شىنجاڭ ئالاھىدە رايونى خەلق ھۆكۈمىتىگە، ئەخمەتجان ئەپەندىگە! بىز سىزلەرنىڭ ئۈز ۋەكىلىڭلار سۈپىتىدە بەش كىشىنى مەملىكەتلىك خەلق سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئۇمۇمىي ژىغىنىغا قاتنىششقا ئەۋەتىشىڭلارنى ئۈمۈت قىلىمىز. ئەگەر قوشۇلساڭلار، 9-ئاينىڭ باشلىرىدا بېجىڭغا يېتىپ كېلىشىڭلارنى سورايمىز.سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ رەئىسى: ماو زېدۇڭ».

رەھبەرلىرىمىز بۇ تەكلىپنامىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن جىددىي مۇزاكىرە قىلىشتى. «خىتاي كوممۇنىستلىرى ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى ھەل قىلىش ھوقۇقى توغرىسىدىكى پرىنسىپىنى ئېتىراپ قىلامدۇ، يوقمۇ؟ ئېتىراپ قىلسا، قايسى دەرىجىدە ئېتىراپ قىلىدۇ؟ مىللىي مەسىلىنى قايسى شەكىلدە ھەل قىلىدۇ؟»، دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە باش قاتۇرۇشتى. ئاخىرى «بىز ئالدى بىلەن موشۇ تۈپ-ئاساسىي مەسىلىدە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مەۋقەسىنى بىلەيلى. ئاندىن كېيىن بېجىنغا بېرىش-بارماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلايلى»، دېيىشتى. ئەخمەتجان قاسىمىي 8-ئاينىڭ 19-كۈنىدىن 20-كۈنىگە ئۆتەر كېچىسى شەخسەن ئۆزىنىڭ نامىدىن جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ رەئىسى ماو زېدۇڭغا بىر مەكتۇپ يازدى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان ئۇزاق زامانلار ئېزىلىش ئورنىدا تۇرۇپ كەلدى، شۇڭا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چىڭ خاندانلىقىغا قاشى قوراللىق قوزغىلاڭلىرى ئۈزۈلمەي داۋاملاشتى. 1912-يىلى جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغان بولسىمۇ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېزىلىش ئەھۋالى تۈپتىن ئۆزگەرمىدى. شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئېزىش جەھەتتىن چىڭ سۇلالىسىدىنمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇ خەنزۇلار ئارىسىدىكى ساقچى ۋە شىپىونلارنى قوراللاندۇرۇپ، ئۇلارنى ئازسانلىق مىللەتلەرنى ئېزىش ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا قورال سۈپىتىدە پايدىلاندى. شۇ سەۋەپتىن ئازسانلىق مىللەيلەر بارلىق خەنزۇلارنى شىڭ شىسەيگە ئوخشاشلا ئەزگۈچىلەر دەپ قارايدىغان بولۇپ قالدى».

ئەخمەتجان قاسىمىي بۇ خېتى ئارقىلىق ئۆتمۈشتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرستان خەلقىنى ئەزگەنلىكى، بۇ يەردە مىللىي زۇلۇمنىڭ ناھايىتى ئېغىر بولغانلىقى، شۇ سەۋەپتىن مىللىي زىددىيەتنىڭ ناھايىتى ئۆتكۈر ئېكەنلىگىنى تەكىتلەپ، ئۇيغۇرستان خەلقىگە ئۆزۈل-كېسىل ئازاتلىق بەرمىگىچە بۇ ئەلدە ھەقىقىي تېچلىق بولمايدىغانلىقىنى دەلىللىگەن ئىدى.

بىراق، خىتا كوممۇنىستلىرى بۇ سوئالغا ئېنىق جاۋاپ بەرمەي قويدى. بۇ ئىش بولسا، ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ كۆڭلىدە گۇمان پەيدا قىلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرى ھەل قىلىنىۋاتقان موشۇ كۈنلەردە ئەخمەتجان قاسىمىي خاتىرجەم بولالمىدى. ئۇ شەخسەن ئۆز نامىدىن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىقى ستالىنغا بىر مەكتۇپ يېزىپ، 20-ئاۋغۇست كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى ۋىسي-كونسۇلى بورىسوۋ ئارقىلىق ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە: «... يولداش ستالىن! بىزدىكى رېئال ئەھۋال شۇنداقكى، ئۆتمۈشتە ئۇزاق داۋام قىلغان مىللىي زۇلۇملار تۈپەيلى،

ئۇيغۇر خەلقى بىلەن خەنزۇ خەلقى ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر مىللىي ئۆچمەنلىك پەيدا بولۇپ قالغان. بۇ مىللىي ئۆچمەنلىكنى خەلقنىڭ كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىش ئاسان ئەمەس. شۇڭا بىز خىتاي دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە قالىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ھەر قانداق تۈزۈم شارائىتىدا چىقىشىپ ياشالمايدۇ. يەنى خەلقلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا ھەقىقىي مىللىي ئىناقلىق بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز خىتاي دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە ئەمەس، سوسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىدىكى بىر ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت بولۇپ ياشىساق، دۇرۇس بولار ئىدى. جانابىڭىزنى بۇ مەسىلىنى ئويلىشىپ بېقىشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېيىلگەن ئىدى.

ئەينى ژىللاردا مىللىي ئارمىيانىڭ باش قوماندانى بولغان گېنېرال ئى.پولىنوۋنىڭ 1950-ژىللاردا ئۆزىنىڭ سابىق ئادىيۇتانتى نۇرمۇھەممەت باقىيۋقا ئېيتىپ بېرىشىچە، «مەزكۇر مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغان تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋ.مولوتوۋ ستالىننىڭ ئالدىغا ئەپكىرىپ، ئوقۇپ بەرگەندە ستالىن غاڭزىسىنى چېكىپ تۇرۇپ:

«ماڭا سوسىيالىستىك ئۇيغۇرستان كېرەك ئەمەس، سوسىيالىستىك خىتاي كېرەك»، دەپ ئېيتقان ئىكەن». دېمەك، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەكلىۋىنى ستالىنمۇ قوبۇل قىلمىغان.

ستالىندىن جاۋاپ بولمىغاندىن كېيىن رەھبىرىمىز ماۋ زېدۇڭنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، بېجىڭغا بېرىشقا مەجبۇر بولغان. دەسلەپكى مەسلىھەت بويىچە ئۇمۇمىي رەھبەر ئەحمەتجان قاسىمى بىلەن مىللىي ئارمىيانىڭ قوماندانى ئىسھاقبەككە لەر غۇلجىدا قالماقچى، ئابدۇكېرىم سەيىپدىن ۋە دەلىلخانلار ۋەكىل بولۇپ بېجىڭغا بارماقچى بولغان. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجىدىكى ۋىسى-كونسۇلى بورىسوۋ ئەخمەتجان قاسىمىغا:

«سىز شىنجاڭنىڭ جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇشىنى خالايسىز. ئۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۆزىڭىز بېجىڭغا بېرىپ، بۇ تەلىۋىڭىزنى ئوچۇق ئېيتىشىڭىز كېرەك. ئەگەر ئۆزىڭىز بارماي، باشقىلارنى ئەۋەتىدىغان بولسىڭىز، ئۇلار خىتاينىڭ تەركىۋىدە قالىمىز دەپ رازىلىق بېرىپ قويۇشى مۇمكىن»، دەپ مەسلىھەت بەرگەن. موشۇ مەسلىھەتتىن كېيىن رەھبەرلىرىمىزدىن ئەخمەتجان قاسىمي، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مىللىي ئارمىيا گېنېرال-لېيتېنانت ئىسھاقبەك مونونوۋ بىلەن مۇئاۋىن قوماندان، گېنېرال-مايور دەلىلخان ۋە لوزىلاردىن ئىبارەت ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىلىدىغان بولدى.

ئەخمەتجان قاسىمي باشلىق ۋەكىللىرىمىز، بىر نەپەر مۇخبىر، ئىككى نەپەر مۇھاپىزەتچىنىڭ ھەمرالىغىدا 23-ئاۋغۇست كۈنى ماشىنا بىلەن سەپەرگە ئاتلىنىپ، شۇ كۈنى كېچىدە سوۋېت قازاقستانىنىڭ پايتەختى ئالمۇتا شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن.

شۇ چاغدىكى مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاۋىغا باشتىن-ئاياق قاتناشقان، بىزنىڭ ۋەكىللىرىمىز بىلەن ئالمۇتىدىكى سۆھبەتلەردىمۇ بىللە بولغان سوۋېت رازۋېدچىكى ھاكىم جاپپاروۋچنىڭ ھاشىر ۋاھىدىيغا ۋە ئاسىم باقىيۋقا ئېيتىپ بېرىشىچە، ئالمۇتىغا كەلگەندىن كېيىن موسكۋادىن ئەۋەتىلگەن بىر رۇس گېنېرال ۋە يەرلىك ن ك ۋ د نىڭ باشلىقى قازاق كىشى بىلەن جىددىي تالاش-تارتىشلاردا بولغان. بۇ توغرىلىق ھاكىم جاپپاروۋىچ ھاشىر ۋاھىدىيغا شۇنداق دېگەن:

— «ئۇلار ئالمۇتا شەھىرىگە كەلگەندىن كېيىن، پانفىلوۋ-كالىنىن كوچىلىرىنىڭ قىيىلىشىدىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۈچۈن بەلگۈلەنگەن مەخسۇس مېھمانخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بورىسوۋ بىلەن يەنە بىر كىشى مېھمانخانىغا كېلىپ ئەخمەتجان قاسىمي باشلىق ۋەكىللەر بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئۇلار ۋەكىللەردىن: «بېجىڭغا بارغاندا قانداق تەلەپلەرنى قويماقچىسىلەر»، دەپ سورىدى. ئەخمەتجان قاسىمي جاۋاپ بېرىپ ۋۇنداق دېدى:

«ماركسىزم-لېنىنىزم تەلىماتى، مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش ھوجۇقۇنى تولۇق ئېتىراپ قىلىدۇ. موشۇ تەلىماتقا ئاساسەن، بىز ئۇيغۇر خەلقى، مۇستەقىل سوسىيالىستىك دۆلەت بولۇشى كېرەك دەپ ئويلايمىز. بېجىڭغا بارغاندا، خىتاي كوممۇنىستلىرىغا موشۇ تەلىۋىمىزنى قويماقچىمىز. ئەگەر خىتاي رەھبەرلىرى بۇ تەلىۋىمىزنى قوبۇل قىلالمىسا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈلگىسى بويىچە جۇڭگونىڭ تەركىۋىدىكى بىر ئىتتىپاقلاش جۇمھۇرىيەت بولۇپ ياشاشنى تەلەپ قىلىمىز. ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ ژۇقارقى قائىدىسىنى ياخشى بىلىدىغان خىتاي كوممۇنىستلىرى بىزنىڭ بۇ قانۇنلۇق تەلىۋىمىزنى قوبۇل قىلىدۇ، دەپ ئىشىنىمىز».

سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى شۇنداق دېگەن:

«ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ سىز ئېيتقان بۇ قائىدىسى ھەممە ئەھۋالغا بىردەك توغرا كېلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن: سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىياسى مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلغان ۋاقىتتا، ئىتتىپاقداش دۆلەت شەكلىنى قوللاندى. ئەندى خىتاي دۆلىتى بولسا، كۆپ مىللەتلىك چوڭ دۆلەت. ئۇلار مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ باشقا شەكىللىرىنى قوللىنىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن سەر ئالدى بىلەن بېجىڭغا بېرىڭلار. ئەڭ ياخشىسى، خىتاي رەھبەرلىرى نېمىنى تەلەپ قىلسا، سىزلەر شۇنى قوبۇل قىلىشىڭلار كېرەك، دېگەن. يەنى مىللىي مۇستەقىللىكتىن ۋاز كېچىشنى خىتاينىڭ، ئىلتىپات قىلىپ بەرگەن تېررىتورىيالىك ئاۋتونومىيا سەياسىتىنى

قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلغان. تالاش-تارتىش، ۋاقىراشلار، پوپۇزىلار بىلەن تۈن يېرىمىغىچە داۋام قىلغان».

ئەخمەتجان قاسىمى ئاخىرىدا مۇنداق دېگەن:

«خىتاي كوممۇنىستلىرى مىللىي مەسىلىنى ھېچ بولمىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈلگىسى بويىچە ھەل قىلسۇن. يەنى فېدېراتىۋ جۇمھۇرىيەت شەكلىنى قوللىنىپ، بىزگە ئىتتىپاقداش ياكى فېدېراتىۋ جۇمھۇرىيەت ھوقۇقىنى بەرسۇن. بىز ئۆزىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىمىزنى؛ ئىختىساتنى، مەدەنىيەتنى، دىنىي ئىشلىرىمىزنى ئۆزىمىز باشقۇرايلى، پەقەت خەلق ئارا مۇناسىۋەتلەردىلا دۆلەت بىر تۇتاش باشقۇرسۇن»، دېگەن. سوۋېت تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى بولسا، ئۆز پىكرىنى يەنە تەكرارلاپ:

«سىلەرنىڭ بۇ تەلەپلىرىڭلارنى خىتاي رەھبەرلىرى قوبۇل قىلامدۇ، قىلمامدۇ-ئۇنى بىز بىلمەيمىز. ئەڭ ياخشىسى، سىزلەر ئالدىن-ئالا شەرت قويماي، ئاۋال بېجىنغا بېرىڭلار. خىتاي رەھبەرلىرى نېمىنى تەلەپ قىلسا، شۇنى قوبۇل قىلغىنىڭلار ياخشى»، دېگەن.

ئەخمەتجان قاسىمى قەتئىي قىلىپ:

«خىتاي كوممۇنىستلىرى بىزنىڭ تەلەپلىرىمىزنى قوبۇل قىلىشى كېرەك. بىزنىڭ خەلقىمىز مۇھەۋۋەر دۇنيادىكى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئەركىن، ئازات، بەختىيار ياشاش ھەققى بار. ئەگەر خىتاي كوممۇنىستلىرى بىزنىڭ قانۇنىي تەلەپلىرىمىزنى قوبۇل قىلمايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بېجىنغا بېرىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق» دەپ جاۋاپ بەرگەن.

سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى نېمە ئۈچۈن ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ۋەكىللىرىمىزنىڭ ئورۇنلۇق تەلىۋىنى رەت قىلىپ، ئۇلارنى ماو زېدۇن ئىلتىپات قىلىپ بېرىدىغان تېررىتورىيالىك ئاۋتونومىيانى قوبۇل قىلىشقا زورلىغان ئىدى؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭ جاۋاۋى شۇكى، ئارخىۋ ماتېرىئاللارنىڭ كۆرسىتىشىچە، شۇ يىلى 7-ئايدا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋ.ۋ. مولوتوۋ مەخپىي ھالدا خىتايغا بېرىپ، ماو زېدۇن بىلەن كۆرۈشكەن ۋە قورۇلغۇسى خىتاي دۆلىتىنىڭ بەزى مەسىلىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشقان ئىكەن. شۇ چاغدا ماو زېدۇن:

«سىزچە، بىز شىنجاڭ مەسىلىسىنى قانداق ئۇسۇلدا ھەل قىلساق مۇۋاپىق بولار؟» دەپ سورىغاندا، ۋ.مولوتوۋ:

«شىنجاڭغا پەقەت تېررىتورىيالىك ئاۋتونومىيا ھوقۇقىنى بەرسەڭلار بولىدى. ئۇنىڭدىن چوڭ ھوقۇق بېرىشنىڭ ھاجىتى يوق» دەپ ئېيتقان. بۇ جاۋاپنى ئاڭلىغان ماو زېدۇن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىگە رەخمەت ئېيتقان ئىكەن! دېمەك، رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيالىرى ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرىنى ئاللىقاچان بەلگىلەپ قويغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىنى ۋەكىللىرىمىزگە زورلاپ تاڭماقچى بولغان، خالاس. بىراق، موسكۋادىن كەلگەن جاناپلار ھەر قانچە قىلىپمۇ ئەخمەتجان قاسىمىينى ئۆزلىرىنىڭ دېگىنىگە كۆندۈرەلمىگەن. ئۇلار موشۇ ئەھۋالنى دەرھال موسكۋاغا دوكلاد قىلغان. موسكۋانىڭ بۇيرۇغى بىلەن بىزنىڭ رەھبەرلىرىمىز 26-ئاۋغۇست كۈنى بورىسوۋنىڭ ھەمرالىقىدا سەپەرگە ئاتلانغان. ھەيران قالىدىغان ئەھۋال شۇكى، ئالمۇتا ئائېروپورتىدىن قوزغالغان ئائېروپىلان بېجىنغا قاراپ ئەمەس، موسكۋاغا قاراپ ئۇچقان!

ھاكىم جاپپاروۋىچنىڭ بۇ مەلۇماتلىرىنى سوۋېت رازۋېدچىگى ئىسكەندەر ئەپەندىنىڭ خىزمەتدىشى ئەلى مامېدوۋقا يازغان مونۇ خېتىمۇ تەستىقلەيدۇ:

«ئەلى مامېدوۋقا:

ئەخمەت ئەپەندى، ئىسھاقبەك، دەلىلخان، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ ۋە ماڭا نامەلۇم ئورۇمچىلىك بىر ئادەم موسكۋاغا ئۇچۇپ كەتتى. ئۇلارنى بىلىپ كېتىش ئۈچۈن ۋاسىلىي ئانتونوۋىچ بورىسوۋ كەلدى...

1949-يىلى، 26-ئاۋغۇست، ئىسكەندەر». (ر.موزىپوۋنىڭ «ئېتىش ئوپېراسىياسى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدىن ئېلىنغان).

ژۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان ھاكىم قاپپاروۋىچنىڭ يەنە ھاشىر ۋاھىدىيغا ئېيتىپ بېرىشىچە، رەھبەرلىرىمىز 27-ئاۋغۇست كۈنى موسكۋادىكى لۇبيانسكىي تۈرمىسىدە ن ك ۋ د جاللاتلىرى تەرىپىدىن مەخپىي ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن!

قوشۇمچە ماتېرىئال

تاشكەت شەھرىدە ئىستىقامەت قىلغان ۋەتەندىشىمىز فىلولوگىيا پەنلىرىنىڭ كاندىداتى ئاسىم باقىنىڭ 1991-يىلى يېزىلىپ، 2004-يىلى ستامبۇلدىكى «تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتىدا» مۇھەممەد سالىھ ھاجىنىڭ خىراجىتى بىلەن بېسىلغان «خۇنرىزلىك» ناملىق كىتاۋىدا تۆۋەندىكى سەتىرلەرنى ئوقۇيمىز:

- «بۇ ناھايىتى پىنھان تۇتۇلغان قانخورلۇق يېقىن ئۆتمۈشتە، 1949-يىلى باش كۈز ئېيىدا يۈز بەرگەن ئىدى.

ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى، مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق گېنېرال-لېيتېنانت ئىسھاقبەك مونۇنوۋ، گېنېرال-مايور دەلىلخان سۇغۇرباېۋ، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ، غېنى كەرىموۋ، ئابدۇرېشىت ئىمىنوۋ ۋە ئوسمانجان ناسىربىلار ستالىن بىلەن ماو زېدۇننىڭ كېلىشىمى ئاساسىدا ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان سەياسىي تېررورلۇقنىڭ قۇربانى بولۇشقان.

قىرىق ژىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، بۇ پاجىەنىڭ سىرى تېخى ئېچىلمىدى. نادامەتلەر بولسۇنكى، شۇ دەۋىر ۋەزىيىتىنىڭ قاباھىتى ۋە بيۇروكرات ھاكىمىيەتنىڭ دىكتاتورىسى ۋە ئىككى قارا كۈچ سوۋېت-خىتاي ئوتتۇرىسىدىكى غايەۋىي بىرلىك بۇ قاتىللىقنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلاشقا ئىمكانىيەت بەرمىدى. شۇنىسەۋەپتىن، بىز ھەسرەت،نادامەتلىرىمىزنى،دەرت-ئەلەملىرىمىزنى ئىچىمىزگە ژۇتۇپ،بۇرۇقتۇم بولۇپ ياشاشقا مەجبۇر بولغان ئىدۇق.

پاجىە يۈز بېرىپ 42 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن، مەن ئۆزەم ئېرىشكەن فاكتلار ئاساسىدا بۇ پاجىە توغرىلىق ھەقىقەتنى ئاشكارە بايان قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇم.

قانخورلۇقنىڭ باشلىنىشى موشۇ ۋاقىەگە بىۋاستە ئىشتىراق قىلغان ئېتىۋارلىق شەخستىن سوۋېت رازۋېدچىكى، 1945-48-ژىللىرىدىكى غۇلجا شەھىرى چوڭ شىپاخانىسىنىڭ باش ۋراچى ھاكىم جاپپاروۋتىن ئاڭلايلى. ئۇ كىشى 1976-ژىلى كۈزدە تاشكەنت شەھىرىگە تەشرىپ قىلغاندا، ماڭا تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى:

ـ موللا ئاسىم ئۇكا! ساڭا بىر مەخپىيەتلىكنى ئېيتىپ بېرىشنى قارار قىلدىم. ھازىر يېشىم خېلىغا بېرىپ قالدى. سالامەتلىكىممۇ ئانچە ياخشى ئەمەس. بەندىچىلىك قىلىپ قالسام، بۇ مەخپىيەتلىك مەن بىلەن كېتىپ قالمىسۇن. ئۇ چاغدا رېھىم تىنىچ ياتمايدۇ. ھازىر موشۇنچىلىك ۋاقىتمدا ئۆزەم بىلگەن ھەقىقەتنى ئېيتىپ، ئىچىمنى بوشۇتىۋالاي. شۇنچىلىك كۆيۈپ، ئىچىمدىن كۆل بولغىنىم يېتەر ـ دەپ سۆزىنى باشلىدى:

ـ «1949-ژىلى 24-ئاۋگۇست كۈنى مەن فرۇنزې شەھىرىدىكى ئۆيۈمدە ئولتىراتتىم. مېنىڭ ئۆيۈمگە پولكوۋنىك دەرىجىلىك بىر رۇس ھەربىي ۋە پۇخراچە كىيىنگەن بىر كىشى كىرىپ كەلدى. سالاملاشقاندىن كېيىن، تەكەلۇپ بىلەن «سىزنى ئالمۇتىغا چاقىرىۋاتىدۇ. ماشىنا تەييار»ـدېدى. بۇ پولكوۋنىكنىڭ كۆرۈنۈشى بەكمۇ جىددىي ئىدى، قېشىدىكى پۇخراچە كىيىنىۋالغان شەخسنىڭ قىياپىتىدىن ئۇنىڭ رازۋېد خادىمى ئىكەنلىكىنى بىلىنىپ تۇراتتى. بىز ھەربىيلەرنىڭ «ۋىلىس» ماشىنىسىدا ئالمۇتا شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. ئۇلار مېنى كىم چاقىرغانلىقىنى، نېمە ئۈچۈن چاقىرغانلىقىنى ئوچۇق ئېيتمىسىمۇ، ن ك ۋ د تەرىپىدىن چاقىرىلغانلىقىمنى جەزم قىلدىم. ئالمۇتىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەشەمەتلىك ئىمارەتنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىگە كۆتىرىلدۇق. مېنى رەھبەرلەر خانىسىغا باشلاپ كىرىشتى. مەن كىرىپلا، ئەخمەتجان قاسىمي، ئىسھاقبەك ۋە دەلىلخانلارغا كۆزۈم چۈشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇستەلنىڭ ئوڭ قانىتىدا ئولتىرىشقان ئىكەن. ئۇستەلنىڭ سول قانىتىدا ماڭا ناتونۇش پۇخراچە كىيىمدىكى كىشىلەر، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئۇنىڭ قېشىدا بىر خىتاي كىشى ئولتىراتتى. ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنلا ئوڭ تەرەپتە ئابدۇرېشىت ئىمىنوۋ بىلەن غېنى كەرىموۋ ئولتىرىپتۇ. مەن سەمىمىي سالام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالىنى سورىدىم. غۇلجىدىكى تونۇش-بىلىشلىرىمنى، ماڭا كۆپ راپاۋەتلەر قىلغان غېنى باتۇرنىڭ سالامەتلىكىنى سورىدىم. شۇ ۋاقىتتا ئۇستەلنىڭ بېشىدا ئولتارغان رۇس مىللىتىگە مەنسۇپ باشلىق مېنىڭ سۆزۈمنى بۆلدى:

ـ يولداش ھاكىم جاپپاروۋىچ، غۇلجىدىن كەلگەن ۋەكىللەرنى سىز ياخشى تونۇيسىز. بىز بىر قانچە مەسىلە بويىچە سۆھبەتلەشمەكچىمىز. سىز بىزنىڭ ئارىمىزدا خالىسانە تەرجىمانلىق قىلىپ بەرسىڭىز!»ـدېدى.

ـ بېجانىدىل ـ دەپ جاۋاپ بەردىم.

ـ مەن موسكۋادىن كېچىلا ئۇچۇپ كەلدىم. مەن ئۇلۇق داھىمىز يولداش ستالىنىنىڭ كۆرسەتمىلىرىنى بېجىرىش ۋاكالىتىگە ئىگەمەن. ئىسمىم فامىلىيام...(ئېسىمدىن چىقىپتۇ). يېڭى خىتاي رەھبەرلىكى بىلەن كېلىشىمگە ئاساسەن بۇ ۋەكىللەر پېكىنگە بېرىپ بىرىنچى نۆۋەتلىك سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتنىششىلىرى كېرەك. بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ۋە خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر پۈتۈنلىگى ئاساسىي مەسىلە بولىدۇ. بۇ ناھايىتى مۇھىم مەسىلەر بولغانلىقتىن، شۇ مەسىلىلەرگە بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز قانداق بولۇشى كېرەكلىگى توغرىسىدا ۋەكىللەر بىلەن بىر پىكىرگە كېلىشىۋېلىشىمىز كېرەك. ۋەكىللەر بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىنى، مۇناسىۋەتلىرىنى ئېيتىشسۇن.

مەن بۇ سۆزلەرنى بىرمۇ-بىر تەرجىمە قىلىپ بەردىم. ئەخمەتجان قاسىمي ۋە غېنى كەرىمووۋلار رۇس تىلىنى ياخشى بىلگەنلىكتىن، مېنىڭ تەرجىمەمگە ئانچە ئېتىۋار قىلماي، بىر نەرسىلەرنى خاتىرىلەپ ئولتىرىشتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بولسا، مېنىڭ تەرجىمەمنى يېنىدىكى خەنزۇ كىشىگە خىتايچە يەتكۈزىۋاتاتتى.

ـ قېنى، يولداش ئەخمەتجان قاسىموۋ، ئېيتىڭچۇ، سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدە «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس ئۆلكىسى» دېگەن تېزىس ئوتتۇرىغا قويۇلسا، سىز قانداق ئىپادە بىلدۈرىسىز؟

شۇ چاغدا ئەخمەتجان قاسىمي مۇستەقىل ئۇيغۇرستاننىڭ داۋاگەرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئىچكى تۇيغۇلىرىنى ئېنىق ئىزھار قىلدى:

ـ ئۇيغۇرستانغا مۇستەقىل، ئۆز-ئۆزىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بېرىلىشى كېرەك. ھەم بۇ ھوقۇقنى سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئېتىراپ قىلىش لازىم.

ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇ سۆزلىرى رەھبەرگە مۇتلەق ياقمىغانلىقى ئۇنىڭ قىياپىتىدىن، قولىدىكى قەلەمنى ئۇستەلگە ئۇرۇپ تۇرۇشىدىن بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنى مەغرۇر تۇتقان ھالدا سۆز باشلىدى:

— ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشىدا گىتلېر فاشىزمنى يەنچىپ تاشلىدۇق. ئەين ۋاقىتتا، خىتايغا قارشى ئۇرۇش ئاچقان ۋە بىزگە خوۋۇپ تۇغدۇرغان ياپون مىلىتارىزمنى تەسلىم قىلدۇردۇق. ھازىر بولسا، خىتاي خەلىق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئېلان قىلىنىشى، دۆلەت بايرىقىنىڭ كۆتىرىلىشى چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. شىنجاڭ بولسا، خىتاينىڭ غەربىي ئۆلكىسى بولۇپ كەلگەن. شۇڭا بىز شىنجاڭنى خىتاينىڭ ئايرىلماس ئۆلكىسى دەپ ھېساپلايمىز. بۇ ئۆلكىدە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەرلىك خەلىقلەرنى ئېزىپ، خورلاپ كەلگەنلىكتىن ئىنقىلاپ پارتلىدى. بۇ مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپقا ئاساسىي ياردەمنى بىز كۆرسەتتۇق. بىز قۇرال-ياراق بەرمىسەك، ھەربىي ژۇرۇشلەرگە رەھبەرلىك قىلمىساق، ھەربىي قىسىملارنى، سەياسىي رەھبەرلەرنى ياردەمگە كىرگۈزمىسەك، سىلەر غەلىبە قىلالمايتىڭلار. ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئازات بولۇشى، 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ ئىمزالىنىشى، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ئىرادىمىز بىلەن بولغان. شۇنداق ئىكەن، «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس ئۆلكىسى» دېگەن كۆز قارىشىمىزغا ئېتىراز بىلدۈرۈش ھېچ قانداق پايدا بەرمەيدۇ. يېڭى خىتاي شىنجاڭ خەلىقلىرىنىڭ بەختىيار كېلەچىگى ئۈچۈن كاپالەت بېرەلەيدۇ!...

مەن بۇ سۆزلەرنى جۈملىمۇ-جۈملە ئەينەن تەرجىمە قىلىپ بەردىم.

موسكۋا رەھبىرىنىڭ سۆزىگە پۇخراچە كېيىنىۋالغان قازاق رەھبەر قوشۇمچە قىلدى:

— ئىككى جاھان ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى تەمىن ئەتكەن سوۋېت خەلقى تىنىچ ئىجادىي ھاياتقا، دۆلەتنى قايتا تىكلەشكە ئۆتتى. خىتاي ئازاتلىق ئۇرۇشىمۇ ئاخىرى غالىبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى. ئەندىلىكتە خىتاي خەلىق دېموكراتىك ھاكىمىيىتىنى تىكلەش، ئەركىن نەپەس ئېلىش دەۋرى باشلاندى. يېڭى خىتاي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى قاندۇرىدىغانلىقىغا ئىشىنىش كېرەك. خەلقنىڭ ئاڭىغا «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر ئۆلكىسى» دېگەن تۇيغۇنى سىڭدۈرۈپ، مىللىي دوستلۇق قېرىنداشلىقنى كۈچەيتىش زۆرۈر. خىتاي ئۇلۇق مىللەت، ئەينى زاماندا ئاكا مىللەتتۇر.

قازاق رەھبەرنىڭ سۆزى ئاياقلاشقاندىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمىي ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ ھەقىقىي پەرزەندى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ: ئۇيغۇرلارنىڭ شانلىق تارىخى، مەدەنىيىتى، تىل-يېزىغى، ۋە ئەدەبىيات، سەنئىتى ئىككى ئەسىردىن بۇ يان مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن بوغۇپ تاشلىنىپ، تەقىپ ئېتىلگەنلىگى ھەققىدىكى فاكتلارنى سۆزلەپ كەتتى. «شىنجاڭ» دېگەن يېڭى نام باسقۇنچى زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن زورلاپ تېڭىلغان نام بولۇپ، مۇستەملىكىچىلىك سەياسىتىنى قانۇنلاشتۇرىدىغان نام ئىكەنلىگىنى سۆزلەپ كەتتى.

سىز «شىنجاڭ» ئاتالمىسىنى ئىستىمالغا كىرگۈزگەن «شىنجاڭدا تېچلىقنى ۋە خەلىقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى»نى قۇرغان ئەمەسمىدىڭىز؟

— ھە! مەن غۇلجىدىكى سوۋېت ئەلچىخانىسىنىڭ باشلىقى دۇباشىنىنىڭ قەتئىي تەلىۋى بىلەن شۇ لەنتى نامنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغانمەن. ئەگەر قارشىلىق قىلسام، مېنىڭ ھاياتىم خوۋۇپ ئاستىدا قالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن «شىنجاڭ» بولسا بولسۇن، مېنىڭ ۋەتەن ئازاتلىقى يولىدىكى غايەۋىي نىيەتلىرىم بەربات بولمىسۇن-دېگەن مەخسەتتە ئىتتىپاقنى تەشكىل قىلغان ئىدىم. شەكىلدە ئەمەس، ئەمەلدە چوڭ ئىشلارنى باشلىغان ئىدىم.

شۇ دەقىقىدە، ئىسھاقبەك مونۇنوۋ ئورنىدىن تۇرۇپ سۆزلەپ كەتتى:

— ئۇيغۇرستاننىڭ ھەر بىر پۇخراسى، غايە پىكىر ۋە كۆز قاراشلىرى جەھەتتە ئۇيۇل مۇش بولۇپ، ئەينە شۇ ئىتتىپاققا كىرگەن سولداتلاردۇر. بۇ «ئىتتىپاق» كەلگۈسىدە خەلىق ئازاتلىق پارتىياسىگە ئايلانغۇسىدۇر. شۇ چاغدا مىلىتارىست زوزۇڭتاڭ قويۇپ كەتكەن «شىنجاڭ» دېگەن نام ئۆز-ئۆزىدىن چۈشۈپ قالىدۇ.

— بەس!-دېدى موسكۋا رەھبىرىنىڭ جەھلى چىقىپ. سۆزمەنلىكنى يىغىشتۇرۇڭلار! شىنجاڭدا مىللىي ئىنقىلاپنى بىز باشلاتقۇزغان. ئۇنىڭ نەتىجىسىنىمۇ بىز چىقىرىمىز. بىزنىڭ پىكرىمىزگە قارشى چىقىش — يوقۇلۇش دېمەكتۇر! سىز، ئەخمەتجان قاسىموۋ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەربىيىسىنى كۆرگەن، موسكۋادا ئوقۇغان، كوممۇنىستىك ئۇلۇقۋار مەخسەتكە خىزمەت قىلىشقا ئانت ئىچكەنلىگىڭىزنى ئەستىن چىقىرىۋاتىسىز. ھازىر سىز ئۈچۈن ھەقىقىي ئېمتىھان سىناقتۇر.

— ئىنسان، قېتىپ قالغان، ھەمىشە بىر خىللا ئىشلەيدىغان ماشىنا ئەمەس، — قەتئىي جاۋاپ بەردى ئەخمەتجان قاسىمىي. — سوۋېت تەربىيەسىنى كۆرگىنىم راست. سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى جەزم ئەتكىنىممۇ راست. بۇنى ھايات تارىخىمدىن ئۆچۈرىۋېتەلمەيمەن. بىراق، مەن ئۇيغۇرستاغا قەدەم قويغۇنۇمدا تارىختا ھېچ كۆرۈلۈپ باقمىغان پاجىئەلەرگە گۇۋاھ بولدۇم. تۇركۇم-تۇركۇملەپ قاماش، قاتىللىق، سۈرگۈنلۈك ئەۋج ئالغان ئىدى. قەلبىم ئۆرتەندى، غەزەپ نەپرىتىم قايناپ تاشتى. ئۇيغۇرستان خەلقىگە پەقەت ئازاتلىق-مۇستەقىللىك كېرەك! بۇنىڭ ئۈچۈن جاننى ئالقانغا ئېلىپ، كۈرەش قىلىشتىن باشقا يول يوق ئىكەنلىگىنى چۈشىنىپ يەتتىم. ئەينە شۇ كۈرەش ئۇيغۇرستاننىڭ ئىلقا ناھىيەسىدىن باشلاندى. گومىنداڭچىلار كۆپ قۇراللىق كۈچكە ئىگە بولسىمۇ خەلقنىڭ غەزىۋىگە قارشى تۇرالمىدى. مانا شۇ ئىنقىلاپ

مېنى تەربىيەلىدى. روھى دۇنيارىمنى ئۆزگەرتىپ تاشلىدى. 1947-يىلى ۋەتىنىمنىڭ شەھەر-قىشلاق، رايونلىرىنى ئايلىنىپ چىقتىم، خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىنى كۆردۈم، قەلبىمگە قۇلاق سالدىم. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئەمەلىيات مېنىڭ ئېتىقادىمنىمۇ، چۈشەنچىمنىمۇ تۈپتىن ئۆزگەرتىپ تاشلىدى. ئۇيغۇرستاننىڭ پەرزەنتى بولۇشتەك ئۇلۇغۋار غايىگە ئېگە قىلدى. ئەندى بۇ غايىدىن قايتىش مۇمكىن ئەمەس! ئۇنداق قىلىش-خائىنلىقتۇر!

– بەس! – خىتاپ قىلدى موسكۋا رەھبىرى. ئىسھاقبەك ئىككىڭلار بىلەن ئالاھىدە سۆزلىشىمىز.

– قېنى سىز، مۇختەرەم گېنېرال دەلىلخان، ئېيتىڭچۇ، «شىنجاڭ خىتاينىڭ ئايرىلماس بىر ئۆلكىسى» دېگەن مەسىلىگە قانداق قارايسىز؟

– مەن ئەخمەتجان قاسىمىينى قوللايمەن. بىزنىڭ غايەۋىي نىيەتلىرىمىز بىر ۋە ئۆزگەرمەستۇر.

– ھىم، – كۆزلىرى چاقناپ كەتكەندەك بولدى موسكۋا رەھبىرىنىڭ – ھەممىڭلار بىر قازاندا قايناپغان ئېكەنسىلەردە، قېنى، كۆرۈمىز. يولداش ئاباسوۋ سىز نېمە دەيسىز؟

– يېڭى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى بىر پۈتۈن دۆلەتنى دېموكراتىك ئاساستا قايتا قۇرغاندا، شىنجاڭ خىتاينىڭ بىر ئۆلكىسى بولغان ھالدا مۇختارىيەت ھوقۇقى تەمىن ئېتىلسە، ئەينى مۇددىئا بولاتتى.

ئاباسوۋنىڭ جاۋابىدىن موسكۋا رەھبىرىنىڭ يۈزىگە تەبەسسۇم ژۈگرىدى. سىز، يولداش لۇ جى پىكرىڭىزنى بايان قىسىڭىز؟

– مەن يولداش ئاباسوۋنى قۇۋۋەتلەيمەن. شىنجاڭدىكى خىتاي كوممۇنىستلار پارتىياسى تەشكىلاتىنىڭ ئاساسىي مەخسىتىمۇ شۇ.

– ماقۇل پىكىر – دېدى موسكۋا رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ يېنىدا نېمىدۇ بىر نەرسىلەرنى ئېلىۋاتقان غېنى كەرىمۇۋقا كۆزى چۈشۈپ، تەكەببۇرانە تەلەپپۇزدا – سىزنىڭ پىكرىڭىزنىمۇ ئاڭلايلىچۇ – دېدى.

غېنى كەرىموۋ سالماقلىق بىلەن دانە-دانە سۆزلەپ شۇنداق دېدى:

– ئۇيغۇرستان بەشەرىيەتنىڭ ئەقىل چەشمىسى كۆز ئاچقان بۈيۈك مۇتەپەككۇرلەر، ئەللامىلەر، شائىر يازغۇچىلار، ئەھلى دانىشمەنلەر ۋە سەنئەتكارلارنى يېتىشتۈرگەن قۇتلۇق دىياردۇر. دۇنيا مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۇنىڭ ئورنى ئالاھىدە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قېلىشى، ئۆزىگە-ئۆزى ھاكىم بولۇشى كېرەك. ئەندى چەتكە بېقىنىپ ياشاش مۇمكىن ئەمەس. ئىجتىمائىي ئاڭ ئويغاندى. ئۇ ئازات بولۇشى كېرەك. مەن ھۆرمەتلىك ئەخمەتجان قاسىمىينى قوللاپ-قۇۋۋەتلەيمەن – دېدى.

موسكۋا رەھبىرى ئابدۇرېشىت ئىمىنوۋتىن پىكىر سوراشنى لايىق كۆرمىدى، ئەتىمالىم، ئۇنىڭغا سوئال قويمىدى. جاۋابلىرى ئۆزىگە ياقمىغان ئەخمەتجان قاسىمىي، ئىسھاقبەك ۋە دەلىلخانلارنى ئەيىبلەپ، ھەتتا ئۇلارنى ھاقارەتلەشكە ئۆتتى:

– ئاش بەرگەن قازانغا توكۇرمەسلىك كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقى جاھاندا ئەڭ قۇدرەتلىك سوسىئالىستىك دۆلەت. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ داھىلىرى لېنىن، ستالىن جاھان خەلقىنىڭ يول باشلىغۇچىلىرىدۇر. يولداش ستالىن دەۋرىمىزنىڭ لېنىن، بىزنىڭ سۆنمەس قۇياشىمىزدۇر. بىز بۇ قۇياشىمىزنىڭ پارلاق نۇرىدىن بەھرى ئېلىپ، پارلاق كەلگۈسىگە قەدەم تاشلىدۇق. خىتاي خەلقىمۇ ستالىن قۇياشىدىن بەھرىمەندۇر، ئۇنىڭ مېھرى-شەپقىتىگە مۇختاجدۇر. سىلەر كىمسەلەر؟ ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ قۇرۇق سەپ-سەتەلىرىگە ئۇسۇل ئوينىساڭلار، ئۇلۇق داھىمىز ستالىننىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايسىلەر. بىز بۇنداق گۇناھنى ھېچ قاچان كەچۈرەلمەيمىز. شىنجاڭ خەلقى، شۇ قاتاردا سىلەرمۇ يېڭى خىتاي ھۆكۈمىتىنى تەن ئېلىپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىرىگە بەختىيار ياشىمىغىنىڭلار كېرەك. بۈيۈك خىتايسىز سىزلەرگە بەختىيار بولمايدۇ. سوۋېت-خىتاي دوستلىقى بىزدىن مانا شۇنى تەلەپ قىلىدۇ!

موسكۋا رەھبىرىنىڭ سۆزى توگە-توگىمەيلا ئەخمەتجان قاسىمىي سۆزلەپ كەتتى:

– ئۇيغۇرستاننىڭ جاھان مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئورنىنى ساقلاپ قېلىش، مۇستەقىل تەرەققىي قىلىشىنى تەمىن ئېتىش، شان-شۆھرىتىنى تىكلەش ئاساسىدا سوسىئالىزم قۇرۇش بىزنىڭمۇ مۇددىئامىزدۇر. «بۈيۈك خىتايسىز بەختىيار كېلەچەك بولمايدۇ» ياكى «ئۇيغۇرستان خىتايسىز ياشالمايدۇ» دېيىش لېنىنىزمگە زىت قاراشتۇر. لېنىن خەلقلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغان ئېدىغۇ؟

موسكۋا رەھبىرىنىڭ جەھلى چىقىپ، ئۈستەلنى ئۇرۇشقا باشلىدى.

– بۈيۈك داھىمىز لېنىن «شەرقتە بۈيۈك خىتاي بىلەن دوست بولماي تۇرۇپ، جاھان سوسىئالىزمنى قۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن. سەنلەر لېنىنىزمنى چالا-بۇلا ئۆگىنىۋېلىپلا، چۇقان كۆتىرىشسەن. لېلىنىزم – رېئالىزم دېمەكتۇر. رېئال ۋاقىئەلەر بىلەن ھېسابلاشماسلىق، لېنىنىزمغا زىت مەپكۇرە.

موسكۋا رەھبىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇياق، بۇ ياققا مېڭىشقا باشلىدى. يەنە بىر قېتىم موسكۋانىڭ سۆزىدىن چىقماسلىققا، موسكۋانىڭ تەلەپلىرىنى سۆزسىز ئورۇنلاشقا دەۋەت قىلدى، ھەتتا مەجبۇرلىدى. ئەتىگەن سائەت 10-دا باشلانغان سۆھبەت قاتتىق كايىشلار، سۆكۈشلەر، دوق قىلىشلار ۋە پوپوزىلار بىلەن كەچ سائەت 22-

غىچە داۋاملاشتى. شۇندىمۇ ئەخمەتجان قاسىمي ئۆز پىكرىدىن، غايىسىدىن چېكىنمىدى. موسكۋا رەھبىرىنىڭ ئۆز ھوقۇقىغا تايىنىپ، كەمسىتىشلىرى ئەخمەتجان قاسىمىنى ئۆزگەرتەلمىدى. بۇ غەيرى قانۇنىي سوراقتا ئەخمەتجان قاسىمي، ئىسھاقبەك، دەلىلخان، غېنى كەرىموۋ، ئابدۇرېشىت ئىمىنوۋ (ئۇ پىكىر ئېيتمىغان بولسىمۇ، لوقما سېلىپ تۇرغان ئىدى)لارنىڭ قاراشلىرى ئۇيغۇرستان خەلقى ئۆز ئەركىگە ئۆزى ئىگە بولۇش، مۇستەقىل مەملىكىتىدە ئۆزى ھاكىم بولۇشى شەرت ۋە قانۇنىيدۇر دېگەندىن ئىبارەت بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە كېلىۋاتقان مەلامەت، ھاقارەت ۋە خېيىم-خەتەردىن قىلچىمۇ چۆچۈپ كەتمىدى. ئاخىرىغىچە دادىل تۇرۇشتى.

مەن، تەرجىمانلىق ۋەزىپەمنى توغار بېجىردىم. ئۆز يېنىمدىن بىر ئېغىزمۇ سۆز قوشمىدىم. ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبىتى بىر تەرەپكە كەلمەي تۇرۇپ توختىدى. ئەتە-ئۆگۈن نېمە بولۇشىنى بىلمىدىم. ئەتىسى مېنىڭ فرۇنزېغا قايتىشىمغا رۇخسەت بېرىشتى. بىراق، ئاخشامقى سۆھبەتنىڭ مۇتلەق مەخپىيلىكىنى ساقلاش، ھەر قانداق شارائىتتا ئاشكارىلىماسلىق ھەققىدە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇپ، مېنىڭدىن تىلخەت ئېلىۋېلىشتى. تۈنۈگۈن مېنى فرۇنزېدىن ئېلىپ كەلگەن پولكوۋنىك يەنە فرۇنزېغا ئېلىپ قايتتى. بىراق، مەن «مېنى قەيەردە ئېتىپ تاشلايدىكەن» دېگەن مۇدھىش خىياللار ئىچىدە مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلدىم. خۇداغا شۈكرى ئۇنداق بولمىدى. مانا ھازىر 27 ژىل بولدى، ئۇيغۇر خەلقىگە قىلىنغان خىيانەت، دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان سەياسىي قاتىللىق سىرى ھامان مېنىڭ ژۈرۈگۈمنى تاتلاپ، بىئارام قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۆز ئىچىمدىن يېنىپ، كۆيۈپ، «ئۇھ» تارتىپ كېلىۋاتىمەن، ئەندى چىدامىم تۈگىدى. بۇ سىرنى ساڭا ئېيتىپ كېتەي. سەن مېنى توغرا چۈشەنگىن. مەن بەندىچىلىك قىلىپ كۆز ژۇمۇپ قالسام، بىر كۈنلەردە بۇ دەھشەتلەرنى سەن ئاشكارە قىلارسەن. شۇ چاغدا مېنىڭ روھىم قەبرىدە بولسىمۇ تىنىچ بولىدۇ!» دەپ ئېيتقان ئىدى.

ھاكىم جاپپاروۋىچ شۇنىڭدىن كېيىن كۆپ ياشىماي ئالەمدىن ئۆتتى.

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، ئەخمەتجان قاسىمي باشلىق رەھبەرلىرىمىزنى «ئائېروپىلان ھالاكىتىگە ئۇچرىدى» دېگەن ئويدۇرما ستالىن ۋە ماو زېدۇڭنىڭ جاللاتلىرى تەرىپىدىن ئويدۇرۇلۇپ چىقىرىلغان ساختا، يالغان ئويدۇرما. بۇ ئويدۇرمىنى سوۋېتنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلى دۇباشىن خىتاي كوممۇنىستى دىڭ لىچۈن، ئۇيغۇر يالاقچى سەيپىدىنلەر پەدەزلەپ، ھازىرغىچە ئۇيغۇرستان خەلقىنى ئالداپ كەلمەكتە.

مەن ئۇيغۇرلار ئېلىنىڭ ئاددىي بىر پۇخراسى، شۇ تۇپراقنىڭ بىر پەرزەندى بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ سىرلارنى ئۇچۇق ئاشكارە بايان قىلىشنى ئۆزەمنىڭ ۋەزىپەم دەپ بىلدىم» (ئابسىم باقى «خۇنرېزلىك»، 53-37-بەتلىرىدىن قىسقارتىلىپ ئېلىندى).

***

دېمەك،ستالىن بىلەن ماو زېدۇڭنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشى نەتىجىسىدە، ئەخمەتجان قاسىمي باشلىق رەھبەرلىرىمىز قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئېنىق. شۇنىڭدىن كېيىن ماو زېدۇڭ دىڭ لىچۈنگە تېلېگراممىا يوللاپ، غۇلجىدىن باشقا ۋەكىللەر كېلىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ تېلېگراممىدا: «سەيپىدىن باشلىق ئۈچ كىشى كەلسە بولىدۇ» دەپ ئېنىق ئېيتىلغان! دىڭ لىچۈن بىلەن سوۋېت كونسۇلى ئارىستوۋ ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ، تارباغاتايدىن ئالىمجان ھاكىمباۋنى، ئۈرۈمچىدىن تۇجى دېگەن خەنزۇ كىشىنى ئالدۇرۇپ، غۇلجىدىن سەيپىدىن ئەزىزىنى قوشۇپ: «شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى»، دېگەن نام بىلەن بېيجىنغا ئەۋەتتى. ئۇلارنى

سوۋېتتىن كەلگەن مەخسۇس ئائىروپىلان بىلەن (موسكۋادىن كەلگەن لىسوۋ دېگەن كىشىنىڭ ھەمرالىقىدا) 5-سېنتيابىر كۈنى بېجىنغا ئېلىپ ئۇچتى (سەيپىدىننىڭ يېزىشىچە، بۇ مولوتوۋنىڭ مەخسۇس ئائىروپىلانى ئىكەن). موشۇ ۋەكىللەر سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ چىتا شەھىرى ئارقىلىق 12-سېنتيابىر كۈنى مانجۇرىياگە، 15-سېنتيابىر كۈنى بېجىنغا يېتىپ بارغان. ئۇلارنى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ رەھبەرلىرى: ماو زېدۇڭ، ليۇ شاۋچى، جۇ دې، جو ئېنلەيلەر قىزغىن قارشى ئېلىشقان. شۇنداق قىلىپ، سەيپىدىن بىلەن ئالىمجان ئىككىسى «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى دېگەن سالاھىيەت بىلەن سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتناشتى. 29-سېنتيابىر كۈنى شۇ يىغىن مىنبىرىدە تۇرۇپ بارلىق ۋەكىللەرنىڭ ئالدىدا شىنجاڭ خەلىق نامىدىن بايانات ئېلان قىلىپ:

«شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى، ئۈچ ۋىلايەتتە موجۇت بولۇپ كەلگەن ئىنقىلاۋىي شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى تۈگىتىپ، ئۆز پائالىيىتىنى توختاتتى. بىز بۈگۈندىن باشلاپ، جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىپ، بېجىن ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىمىز» دەپ تەنتەنىلىك ھالدا جاكالىدى!

«شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇلۇق داھىغا سوغىسى»-دەپ، ئۇيغۇر چاپىنى بىلەن ئۇيغۇر دوپپىسىنى ماو زېدۇڭغا كىيگۈزۈپ قويۇشتى.

بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، سەيپىدىن، ئالىمجانلارنى ئۇيغۇرستان خەلقى سايلىغان ئەمەس، سوۋېت كونسۇلى ئارىستوۋ بىلەن خىتاي كوممۇنىستى دىڭ لىچۈن ئىككىسى تاللاپ ئالغان. خەلقنىڭ رازىلىقىنى ئېلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، خەلقتىن يوشۇرۇن ئوغۇرلۇقچە يولغا سالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرستان خەلقى نامىدىن سۆز قىلىشقا قانۇنىي ھوقۇقى يوق ئىدى!

سەيپىدىن ئالىمجانلارنىڭ ساتقۇنلۇق ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، 25-سېنتيابىر كۈنى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى تاۋ سىيۇ: 26-سېنتيابىر كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدىلەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، بېجىندا قۇرۇلۇۋاتقان كوممۇنىستلار ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى جاكالىدى. ئەڭ ئېچىنىشلىقى

شۇكى 28-سېنتىيابىر كۈنى غۇلجا شەھىرىدە 30 مىڭ كىشى قاتناشقان ژىغىن ئېچىلىپ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ باشلىغى ماو زېدۇڭغا قۇللارچە خوشامەت قىلىدىغان تەبرىك تېلېگراممىسى يوللاندى.

موشۇ ۋاقىئەلەردىن كېيىن 1949-ژىلى 1-ئوكتيابىر كۈنى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ رەھبىرى ماو زېدۇن، جۇڭخۇا خەلىق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى جاكالىغان ۋاقىتتا ئىشەشلىك تەلەپپۇزدا: «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئېدى. بۈگۈن شىنجاڭ ئۆلكىسىمۇ جۇڭگوغا خەلىق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قوينىغا قايتىپ كەلدى»-دەپ ئېلان قىلالىدى.

شۇنداق قىلىپ، 1944-ژىلى 12-نويابىر كۈنى ئەلىخان تۆرە تەرىپىدىن دۇنياغا جاكالانغان ئازات شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى، ئارىدىن بەش ژىل ئۆتكەندىن كېيىن سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ باياناتى بىلەن تارقىتىلىۋېتىلدى. مىللىي مۇستەقىللىگىمىز يوقىتىلدى!

1949-ژىلى 10-نويابىر كۈنى خىتاي ئازاتلىق ئارمىياسىنىڭ قوماندانى ۋاڭ جىڭ بىر نەچچە ئادەملىرى بىلەن سوۋېتنىڭ ئايىروپلانىغا ئولتىرىپ، ئۈرۈمچىگە ئۇچۇپ كەلدى. ۋاڭ جىڭنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدىي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى ئېۋسىيېۋلار ئايىرودرومغا چىقىپ قارشى ئالدى.

بۇرھان بولسا، ئۆمۈر بويى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلگەن قازانلىق تاتار، ئېۋسىيېۋ بولسا سوۋېت دىپلوماتى، رۇس. شۇنداق قىلىپ، بۇ قارشى ئېلىشتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىرمۇ ۋەكىلى بولمىغان.

ۋاڭ جىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئەتىسىلا بۇرھان بىلەن سەيپىدىنلەرنىڭ ھەمرالىغىدا غۇلجا شەھىرىگە ۋچۇپ كېلىپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 5 ژىللىغىنى خاتىرىلەش ژىغىنىغا» قاتناشتى.

بۇ ئەمەلىياتتا، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دەپ ئاتالغان مۇستەقىل دۆلىتىمىزنىڭ يوقىتىلغانلىغىنى كۆرسىتىدىغان قايغۇلۇق ۋاقىئە ئېدى. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ نادان خەلقىمىز جانىجان دۆلىتىدىن، مىللىي مۇستەقىللىگىدىن ئايرىلىپ، قايتىدىن قۇللۇققا چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىغىنى سەزمىدى. باسقۇنچى ۋاڭ جىڭ بىلەن خاين بۇراھن، سەيپىدىنلەرنى چاۋاك چېلىپ قارشى ئېلىشتى. موشۇ ۋاقىئەدىن كېيىن ئۇزاققا بارماي، خىتاينىڭ باسقۇنچى ئارمىياسى، گېنېرال ۋاڭ جىڭ قوماندانلىغىدىكى 1-دالا ئارمىياسىنىڭ 6-2-كورپۇسلىرى، يەنى گو پىڭ، ۋاڭ ئېنماۋلارنىڭ يېتەكچىلىگىدىكى 2-كورپۇس قەشقەرىيەگە قاراپ ژۈرۈش قىلدى، لو يۈنفا، جاڭ شيايۋەنلەرنىڭ يېتەكچىلىگىدىكى 6-كورپۇس شىمالدىكى ۋىلايەتلەرگە قاراپ ژۈرۈش قىلدى. 1950-ژىلى ئەتىيازدا، خىتاينىڭ باسقۇنچى ئارمىياسى ئۇيغۇرستاننى تامام ئېگەللىدى.

ئەپسۇسلىنارلىغى شۇكى، بۇرھان، سەيپىدىن قاتارلىق خائىنلارنىڭ مىللىي تەسلىمچىلىك يولىغا ئەگەشكەن مىللىي ئارمىيا رەھبەرلىرى ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان 200 تونىنا بۇغداي، 100 تونىنا كۆمۈقوناق، 200 تونىنا بېنزىن، 20 تونىنا ئافتول قاتارلىق بۇيۇملارنى ئەۋەتىپ، خىتاي ئارمىياسىدىن «ھال سورىدى». شۇنداقلا، ئازات ئۈچ ۋىلايەتتىكى ھۆكۈمەت بىلەن خەلقىنىڭ ھال سوراش ئۆمىگىنى تەشكىللەپ، ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ، خىتاينىڭ باسقۇنچى ئارمىياسىدىن ھال سورىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 1949-ژىلى 12-ئاينىڭ 22-كۈنى خىتاي خەلىق ئىنقىلاۋى ھەربىي سەياسىي كومىتېتىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن مىللىي ئارمىيا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خىتاي خەلىق ئازاتلىق ئارمىياسىگە قوشۇۋېتىلدى ھەم «جۇڭگو خەلىق ئازاتلىق ئارمىياسىنىڭ 5-كورپۇسى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

شۇنداق قىلىپ، مىڭلىغان ياشلىرىمىزنىڭ قىزىل قانلىرى بەدىلىگە بەرپا قىلىنغان، خەلقىمىزنىڭ ھالال ئەمگىگى بىلەن گۈللەنگەن دۆلىتىمىزنى خىتاي ئارمىياسى بىر پاي ئوق ئاتماي تۇرۇپ بېسىۋالدى ۋە خالىغىنىچە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

رۇس ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى يوقىتىش قەستى ئۇزۇل-كېسىل ئەمەلگە ئاشتى!

شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىمىز زىيا سەمەدى «ئەخمەت ئەپەندى» ناملىق رومانىنىڭ خاتىمىسىدە:

«مىڭلارچە ئەپسۇسكى، خەلقىمىز ئىشەنگەن ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلىرىمىز قازاغا ئۇچرىدى؛ ۋەتەن، مىللەتنىڭ مۇھاپىزەتچىسى مىللىي ئارمىيامىز بولسا، تارقىتىۋېتىلدى. ھەقىقىي مىللەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر ياشلىرىمىز تەقىپلەندى. شۇنداق قىلىپ، بىپايان ۋەتىنىمىز قىزىل خىتايلارغا ئۆتكۈچە قالدى. خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ھاكىمىيەت قورالى بولغان «خەلق ئازاتلىق ئارمىياسى» ھەممە يەرنى ئىگەللىۋالدى. يەرلىك خەلقنى ئىنتائەتمەن قۇللارغا ئايلاندۇردى. ئاھ، نادامەت!» دەپ خىتاپ قىلغان ئىدى.

بىزنىڭ خەلقىمىز، بولۇپمۇ ياش ئەۋلاتلىرىمىز موشۇ ئاچچىق تەجرىبە-ساۋاقلارنى پىششىق ئۆگىنىشى، ئۇنىڭ پاجىئەلىك مەغلۇبىيىتىدىن ئىبرەت ئېلىشى، ئاتىلىرى يول قويغان خاتالىقلارنى تەكرارلىماسلىقى كېرەك، شۇنداق قىلىپ، ئالدىمىزدىكى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنى ئۈزۈل-كېسىل غەلىبىگە ئېلىپ بېرىش، بىزنىڭ ئىنقىلاۋىي بورچىمىزدۇر.

رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى 1947-يىلى ئاۋغۇستتا ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «توغ مەيدانىدا» ئۆتكۈزۈلگەن بىر ئاممىۋى يىغىندا نۇتۇق سۆزلەپ:

«بىز بۇ قېتىم مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قوينىغا كىرىپ، ئۇلار بىلەن بىللە ئىشلەش جەريانىدا دۇنيا يۈزىدە خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدەك قەبىھ، پاسكىنا، ئۇياتسىز، نامەرت ۋە ئىبلىسانە مەككار مۇستەملىكىچى يوق ئىكەنلىكىنى، ھەر قانداق رەڭ، ھەر قانداق شەكىلدىكى خىتايدىن ھېچ قانداق ياخشىلىق، ۋاپادارلىق كۈتۈش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى تولۇق چۈشەندۇق... بىز قانداق يوللار بىلەن بولسىمۇ، خىتايدىن ئۈزۈل-كېسىل ئايرىلىپ چىقىپ، مىللىي مۇستەقىللىكىمىزنى تىكلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلمىغىچە، بىزگە بەخت-سائادەت مۇتلاق بولمايدۇ!» دەپ ئېيتقان ئىدى.

قوشۇمچە ماتېرىياللار

-1-

سەيپىدىن ئەزىزىي ئۆزىنىڭ كىتاۋىدا بۇ سەپەرگە تەييارلىقنىڭ تەپسىلاتى توغرىلىق تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«بىز مەملىكەتلىك سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى ۋە بېجىنغا قايسى يول بىلەن بېرىش مەسىلىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە مۇزاكىرە قىلدۇق... مۇندىن تاشقىرى، ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئەھۋالىدىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسى مەركىزىي كومىتېتىغا بېرىدىغان دوكلادنى مۇزاكىرە قىلدۇق... شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ھەم پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، تەييارلىقنىڭ ۋە سەپەرگە چىقىشنى قەتئىي مەخپىي ئېلىپ بارىدىغان بولدۇق. مۇزاكىرىمىز كەچكىچە داۋام قىلدى. كەچكى تاماقتىن كېيىن ئابدۇكېرىم مېنى يولداش دېڭ لىچۈننى زىيارەت قىلىشقا ئېلىپ باردى. يولداش دېڭ لىچۈن بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، مەن يولداش ماو زېدۇڭنىڭ خېتىنى كۆرۈپ ئىنتايىن خۇش بولغانلىقىمدىن، كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان خەۋەر ئېلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، يولداش دېڭ لىچۈننى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقىمنى بىلدۈردۈم. يولداش دېڭ لىچۈن سالاپەتلىك، خۇشخوي كىشى ئىدى. بىز كۆرۈشۈپلا كونا دوستلاردەك بولۇپ كەتتۇق.

مەركەز بىزنىڭ ئەۋەتىدىغان ۋەكىللەر ئۆمىكىمىز ئەزالىرىنىڭ ئىسمىلىكىنى يوللىشىمىزنى تەلەپ قىلىپتۇ. مەركەزنىڭ تەلىۋى بويىچە، مەخپىيەتلىكنى قەتئىي ساقلىغان ھالدا، جىددىي تۈردە تەييارلىق خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتتۇق... بىر ھەپتىنىڭ ئىچىدە ھەممە تەييارلىقلار پۈتتى، يولغا چىقىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى تەييارلىقلارى كۆزدىن كەچۈردۇق. ھەممە ئىش پۈتتى... ۋەكىللەر ئۆمىكى كەتكەندىن كېيىنكى ئىشلارغا مەسئۇل ئادەملەر بەكىتىلدى. كېيىنكى ئىشلارغا ئۇمۇمەن مەن مەسئۇل بولىدىغان بولدۇم» («تەڭرىتاغ بۈركۈتى»، 325-321 بەتلەر).

«شۇ كۈنى يىغىن تارقالغاندا ئاللىقاچان قاراڭغۇ چۈشكەن ئىدى. ئابدۇكېرىم مېنىڭ ئۆيۈمگە كەلدى. ئىككىمىز ئۇزاق پاراڭلىشىپ ئولتاردۇق. ئابدۇكېرىم ئىنتايىن خوشال ئىدى. ئۇ بېجىنغا بېرىپ، مەملىكەتلىك سەياسىي مەسلىھەت يىغىنىغا قاتنىشىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، يولداش ماو زېدۇڭنى، يولداش جو ئېنلەينى كۆرەلەيدىغانلىقى ئۈچۈنمۇ پەۋقۇلئاددە خوشال ئىدى. ئۇ خۇددى كىچىك بالىغا ئوخشاش، ئىچىدىكى خوشاللىقىنى باسالماتتى. خوشاللىق كۆز يېشى بىلەن ئۈزۈلۈكسىز ھالدا:

«مەن يولداش ماو زېدۇڭنى كۆرىدىغان بولدۇم!» - «مەن يولداش جو ئېنلەينى كۆرىدىغان بولدۇم!»، «مەن يولداش دۇڭ بىۋۇنى كۆرىدىغان بولدۇم!» دېگەن سۆزلەرنى قايتا-قايتا تەكرارلايتتى. مەن ئۇلار كەتكەندىن كېيىنكى خىزمەتلەر توغرىسىدا گەپ ئاچسام، ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى بۆلۈپ:

«باشقا گەپلەرنى قويۇڭا، بىلەمسىز، مەن ماو زېدۇڭنى، يولداش جۇئېنلەينى كۆرىدىغان بولدۇم! ئۇ بىزنىڭ

ماڭىدىغان يولىمىزنىڭ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. سىز خۇش خەۋەر كۈتۈپ تۇرسىڭىزلا بولدى!» ــ دەپ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلىغىلى ئۇنىماتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇ ياقتىن-بۇ ياققا ماڭاتتى، يەنى شۇ گەپلەرنى تەكرارلاتتى. مەن ئۇنىڭ خوشاللىغىنى كۆرۈپ، ئىنتايىن تەسىرلەندىم» («تەڭرىتاغ بۈركۈتى»، 327-326 بەتلەر).

-2-

رۇس ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ۋەكىللىرىمىزنى سۇيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى خەلققە قانداق يەتكۈزۈش، بىرەر ۋاقىت چىقىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىلىق خېلە باش قاتۇرۇشقان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ۋەكىللىرىمىزنىڭ سەپەرگە ماڭغانلىقىنىمۇ، «قازاغا ئۇچراپ» ۋاپات بولغانلىقىنىمۇ خەلقتىن يوشۇرغان.

بۇ توغرىلىق سەيپىدىن ئەزىزىي «ئۆمۈر داستانى» كىتاۋى، ئىككىنچى قىسمىنىڭ 422-424 بەتلىرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«1949-يىلى 3-سېنتيابىر كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلخانىسى مېنى چاقىردى. كونسۇل مېنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلغاندىن كېيىن، تارتمىدىن بىر تېلېگراممىنى چىقىرىپ، جىددىي قىياپەتتە مۇنداق دېدى:

«بىز موسكۋادىن تېلېگراما تاپشۇرۇۋالدۇق. تېلېگراممىدا ئېيتىشىچە، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئۈمىگى ئولتارغان ئايروپىلان ئىركۇتسكىي شەھىرىدىن ئۆتۈپ، زابايكال تېغىنىڭ يېنىغا كەلگەندە، ھاۋا بۇزۇلغانلىقتىن، بەختكە قارشى، تاققا سوقۇلۇپ كېتىپ، ئايروپىلاندىكى 17-كىشىنىڭ ھەممىسى قازاغا ئۇچرىغان...» مان بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى دەرھال دېك لىچۈنگە يەتكۈزدۈم. ئۇ بۇ خەۋەرنى مەركەزگە ئۇقتۇرماقچى بولدى. بىز بۇ خەۋەرنى مۇتلاق مەخپىي تۇتۇشنى قارار قىلدۇق...

«ئەخمەت ئەپەندىلەر كەتكەن ۋاقىتتا، بىز ئۇلارنى ئالتايغا خىزمەت تەكشۈرگىلى كەتتى دەپ قويغان ئىدۇق... بەزىلەر ھەيران بولۇپ: «ئەخمەت ئەپەندىملەر ئالتايغا كەتسە، سىز تارباغاتايغا كېتىپ بارىسىز، زادى نېمە ئىش بۇ؟» دەپ سورىغانلارمۇ بولدى» (مەزكۇر كىتاپ 462-بەت).

«مەجلىسنىڭ ئىككىنچى كۈنى چوڭ زىغىن ئېچىلىش ئالدىدا، يولداش جو ئىنلەي ماڭا:

«مەجلىستە ئەخمەت ئەپەندىملەرنىڭ قۇرۇۋان بولغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، شىنجاڭغا بىر تەزىيە تېلېگراممىسى يوللىساق»، ـ دېگەن پىكرىنى ئېيتتى. مەن يولداش جو ئىنلەيگە:

ھازىرچە بۇ ئىشنى قىلماي تۇرساق، ئۇلارنىڭ ۋاپاتىنى بىز بارغىچە مەخپىي تۇتۇپ تۇرساق، دېدىم ۋە سەۋەۋىنى ئېيتتىم. يولداش جو ئىنلەي قوشۇلدى» (490-بەت). سەيپىدىن ئېيتقاندەك بۇ خەۋەر توللۇق ئىككى ئاي خەلقتىن يوشۇرۇن تۇتۇلدى. پەقەت 1949-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنىگە كەلگەندىلا، يەنى بۇرھان ئۈرۈمچىدە، سەيدىن بېيجىندا تۇرۇپ خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولغانلىقىنى جاكالىغاندىن كېيىن «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتى نامىدىن قايغۇلۇق بىلدۈرۈش ئېلان قىلىندى. «ئوغرىنىڭ زۇرىگى پوك-پوك» دېگەندەك، بۇ خەۋەر ئېلان قىلىنىشىنىڭ ئالدىدا دېك لىچۈن مەركىزىي كومىتېتقا تېلېگراما يوللاپ:

«ھازىر ھادىسە يۈز بەرگەن ئورۇن، ۋاقىت، سوۋېت ئىتتىپاقى ئاۋىئاسىيا خادىملىرى بىلەن مۇھەندىسچى خادىملار، ئۇلار بىلەن بىللە ھادىسىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئېلان قىلساق بولامدۇ-يوقمۇ؟ ـ يول-يورۇق بېرىلسە»، دەپ سورىدى. يول-يورۇق ئېلىنغاندىن كېيىن، «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتى ئېلان قىلغان «قايغۇلۇق بىلدۈرۈشتە» «ئىتتىپاق رەئىسى ئەخمەتجان ئەپەندىم قاسىمى جاناپلىرى، مىللىي ئارمىيا باش قوماندانى گېنېرال-لېيتېنانت ئىسھاقبەك جاناپلىرى، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ، مۇاۋىن قوماندان گېنېرال-مايور دەلىلخان جاناپلىرى، لوزى ھەم ئۇلارنى ئۇزىتىپ بارغان خادىملار بىلەن ئايروپلان پېكىپاژىنىڭ خادىملىرى غۇلجىدىن ئايروپلان بىلەن بېيجىنغا سەپەر قىلىشىدا ھاۋا شاراتىنىڭ ئەپسىزلىكىدىن، ھاۋادا بولغان خەتەرلىك ھادىسىگە دابر تەپسىلاتلار توغرىلىق ھېچ نەرسە ئېيتىلمىغان! موشۇ قايغۇلۇق خەۋەرگە خەلق تەرىپىدىن قانداق ئىنكاس بولىدىغانلىقىنى بايقاپ تۇرۇشقان. «بىلدۈرۈش» ئېلان قىلىنىپ، ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 11-ئاينىڭ 3-كۈنى دېك لىچۈن مەركىزىي كومىتېتقا مۇنداق تېلېگراما يوللىدى:

«ئەخمەتجان قاتارلىقلارنىڭ قازا بولغانلىقى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، خەلق ئىچىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق ئىنكاسلار پەيدا بولدى: بەزى كىشىلەر سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ئىمزاسىز خەت يېزىپ، ئۆزلىرىنىڭ داھىلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. يەنە بەزى كىشىلەر: «رەھبەرلىرىمىز خىتايلارنىڭ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زىيانكەشلىكىدە قۇرۇۋان بولۇشتى، ـ دەپ ئاستىرتىن ئىغۋا تارقىتىۋاتىدۇ. ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلەر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلەرنىمۇ قىلىۋاتىدۇ!»»، دېك لىچۈن 11-ئاينىڭ 18-كۈنى مەركىزىي ئەخبارات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى خۇ چياۋمۇغا:

«ئۇلار ھادىسىگە ئۇچرىغان ۋاقىت، 8-ئاينىڭ 27-كۈنى. شىنجاڭ گېزىتىدا ئېلان قىلىنغان تەزىيەنامىسىمۇ

ئەۋەتتىم، پايدىلىنارسىلەر...»، دېگەن تېلېگرامما ئەۋەتتى.
دېمەك رۇس ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى تىل بىرىكتۈرۈپ، مىللىي ئارمىيا ئىچىدىكى تەسلىمچىلىك يولىغا قارشى بولغان «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرىنى تۈرمىگە سولاپ، سوۋېتنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلمىغان ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق رەھبەرلىرىمىزنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈپ، بۇ توسالغۇلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئاندىن خىتاي ئارمىياسە ئۇيغۇرستان زېمىنىغە ئاياق بېسىپ كىرەلىگەن.

-3-

شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلاۋىغا قاتنىشىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەربىي باشقارمىسىدا، ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ھاشىر ۋاھىدىي «يېڭى ھايات» گېزىتىنىڭ 1990-يىلى 21-ئىيۇن ۋە 1992-يىلى 16-يانۋار سانلىرىدا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«1949-يىلى خىتاي كومپارتىياسى يولباشچىلىقىدىكى ئىنقىلاپ غەلىبە قىلىپ، يېڭى خىتاي ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىنىدىغان بولدى. ئەينە شۇ مەزگىلدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ موسكۋادىكى ئەلچىخانىسىدا مەسئۇل ئىشتا بولغان ئەسلى مەخپىي كوممۇنىست دېڭ لىچۈن ماونىڭ بۇيرۇغى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنى يېڭى خىتاي كوممۇنىستىك ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىس قىلىنىش مۇراسىمىغا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلىشقا غۇلجىغا كېلىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمىي بېيجىنغا بارمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. دېڭ لىچۈن بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا ئۇ:

«سىز قۇرۇلىدىغان ھۆكۈمەتكە بىزنىڭ مۇستەقىللىكىمىزنى ئېتىراپ قىلىش كېرەكلىكى توغرىلىق تېلېگرامما بېرىڭ. ئەگەر ھۆكۈمىتىڭىز بۇنىڭغا ماقۇل بولسا، مەن بېيجىنغا باراي»، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجىدىكى ۋىسې-كونسۇلى بورىسوۋ، ئەخمەتجان قاسىمىي بىلەن كۆرۈشۈپ:

«ئەگەر سىز بېيجىنغا بارمىسىڭىز، باشقىلار بېرىشى، ئۇلار بېيجىندا — «بىز خىتاينىڭ تەركىۋىدە قالىمىز» دەپ بىلدۈرۈشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا شىنجاڭنى قانداق ئايرىلىپ ئالىسىز؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، ئۆزىڭىز بېيجىنغا بېرىپ، يېڭى خىتاي ھۆكۈمىتىگە باشتىنلا بىزنىڭ مۇستەقىللىكىمىزنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشلار دەپ دەلىللىمەمسىز...»

دەيدۇ. ئەخمەتجان قاسىمىي ئىلاجسىز قېلىپ، بېيجىنغا بېرىشقا رازى بولىدۇ...

ئەخمەتجان قاسىمىي سەپەرگە چىقىشقا جەزىم قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىگە كېرەكلىك ماتېرىياللارنى تەييارلاپ بېرىشكە مېنى تەكلىپ قىلدى. مەن بىر ھەپتە ئىچىدە كېرەكلىك ماتېرىياللارنى تەييارلىدىم. خىتاي بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا بولغان قانلىق جەڭلەرنى بىلىدىغان، ھەتتا ئۆزلىرى گۇۋاچىسى بولغان كىشىلەرگە يولۇقتۇم. ئۆتمۈشتە بولغان مىللىي-ئازادلىق ھەرىكەتلەرنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەپلىرىنى ئاشكارىلايدىغان قول يازمىلارنى، كىتاپلارنى، تارىخىي داستانلارنى توپلىدىم. بۇ ئىشتا ماڭ تېيىپزات خەلپەت، ئاۋزەر خەلپە، ئىمىن تارىخ ۋ.ب. كۆپ ياردەم بەردى. بۇ ماتېرىياللارنىڭ ئىچىدە: «غازات دەر مۈلكى چىن»، «غۇلجا ۋاقىئەلىرىنىڭ باياناتى»، «تارىخىي ئەمنىيە»، «جاھانگىرخان تارىخى»، «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى»، «تارىخنامە ياقۇپبەگ»، «تارىخىي بەدەۋلەت»، «قەشقەر تارىخى»، «تارىخىي راشىدىي»، «بۇغراخان تارىخى»، نېمىس تىلىدىكى كىتاپلاردىن «تۇرپان كىنيازلىكى»، رۇس تىلىدىكى كىتاپلاردىن «قەشقەرىيە» كەبى مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللار بار ئىدى. بۇ كىتاپلارنى چېمودانغا سېلىۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمىي ماڭا قاراپ:

«خىتاي رەھبەرلىرىنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئۆتمۈشتە تارتقان جاپالىرىنى ۋە خىتاي بىلەن بىللە ياشاشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ يېزىلغان بۇ قول يازمىلار بىلەن تونۇشۇپ چىققىنى، ئەڭ بولمىسا بۇ كىتاپلارنى قولغا ئېلىپ كۆرۈپ باققىنى مېنىڭ كۆپ سۆزلىمەسلىكىمگە ياردەم بېرىشى مۇمكىن...» دېگەن ئىدى. مەن شۇ چاغدا:

«خىتاي رەھبەرلىرى خەلقىمىزنىڭ موشۇ ئارزۇسىنى ئېتىۋارغا ئالارمۇ؟» دەپ سورىدىم. ئۇ بولسا:

«ئۇلارمۇ لېنىنچىل كوممۇنىستلار بولغاندىن كېيىن ئېلىشى كېرەك!..» دېدى. مەن ئۇنىڭغا قانائەتلىنىش بىلەن قارىدىم. كىتاپلارنى قاچىلاپ بولغان ئەخمەتجان قاسىمىي شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئابرويلۇق مۇكاپىتى بولغان «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەش» ئوردېنى قادالغان كوستيۇمىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ يېنىغا «ئازادلىق» ئوردېنىنى قادىدىدە، ماڭا بىر كۆزىنى قىسىپ كۈلۈپ قارىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ سۆيۈملۈك پەرزەندىنىڭ شۇ چاغدىكى ھەم مەغرۇر، ھەم مەيۇس قىياپىتى ھازىرمۇ كۆز ئالدىمدا تۇرىدۇ».

ھۆرمەتلىك، كىتاپخان!

يۇقۇرىدىكى فاكتلاردىن سەيپىدىن ئەزىزىي بېجىندىكى باياناتى، بىزنىڭ ئازات ۋەتىنىمىزنى خىتاي باسقۇنچىلارغا سېتىۋەتكەنلىكىنى كۆردۇق. شۇ چاغدا ئازات ئۈچ ۋىلايىتىمىزدە 283 مىڭ مۇرەببە كىلومېت كېلىدىغان گۆھەر زېمىن، شۇ زېمىندىكى ھېساسىز يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرى بار ئىدى. 1 مىللىيونغا يېقىن ئەمگەكچان، قەھرىمان خەلقىمىز بار ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىمىز بار ئىدى. بۇ مۇستەقىللىكىنىڭ سىمۋولى — ئاي-يۇلتۇزلۇق بايرىغىمىز يەپىلدەپ تۇراتتى. مۇستەقىللىكىنىڭ قوغدىغۇچىسى، ۋەتەننى تولۇق ئازات قىلىشنىڭ كاپالىتى — مىللىي ئارمىيامىز بار ئىدى. بۇ ئارمىيامىزنىڭ سېپىدە 14 مىڭدىن ئوشۇق جەڭچى-ئوفىسېرلىرىمىز بار ئىدى. بۇ

ئارمىياگە قوماندانلىق قىلىدىغان تەجرىبىلىك كوماندىرلىرىمىز بار ئىدى. ئارمىيامىزنىڭ قولىدا: 180 تاپانچا، 10 مىڭغا يېقىن ھەر خىل مىلتىق، 400دىن ئوشۇق يېنىك پۇلېمېت، 68 دانە ئېغىر پۇلېمېت، 66 دانە مىنامېت، 12 دانە زەمبىرەك، 7 دانە زېنىت توپ، 55 دانە گراناتامېت، 15 مىڭ دانە گرانات. موشۇ قۇراللارغا يېتەرلىك ئوق-دورىمىز بار ئىدى. گومىنداڭدىن ئولجا ئېلىنغان 42 دانە ئائېروپىلان بولۇپ، بۇ ئائېروپىلانلارنىڭ 14ئى ئىشقا ياراتتى.

سان جەھەتتىن ئاز بولسىمۇ، ساپاسى جەھەتتىن زۇقۇرى بولغان قەھرىمان مىللىي ئارمىيامىز گومىنداڭنىڭ ئۇيغۇرستاندىكى 100 مىڭ كىشىلىك ئارمىياسىنى بۇلجۇتماي تۇتۇپ تۇرۇپ، ئاخىرىدا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلغان ئىدى.

(زۇقۇرىدىكى سانلىق مەلۇماتلار «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى رەھبەرلىرىنىڭ خىتاي كومپارتىياسى مەركىزىي كومىتېتىغا يوللىغان دوكلادى» ناملىق كىتاپتىن ئېلىندى).

سەيپىدىننىڭ خائىنلىغى بىزگە قانچىلىك قىممەتكە توختىغانلىغىنى موشۇ فاكتلاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

كېيىنكى 55 ژىلدىن بېرى خەقىمىز باشتىن كەچۈرگەن ناھايىتى ئېغىر كۈلپەتلەر، مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشتە بېرىلگەن ھېساپسىز كۆپ قۇربانلار، مىللىتىمىزنىڭ خىتايغا ئاسسىمىلياسىيا بولۇپ دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىش خوۋۇپىغا دۇچ كىلىۋاتقانلىغى، موشۇ پالاكەتلەرنىڭ ھەممىسى شۇ چاغدا خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولۇشنىڭ نەقەدەر چوڭ خاتالىق بولغانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى. ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتى قايتىدىن ئۇۋۈج ئېلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە تارىختىن ساۋاق ئالمىغان بەزى كىشىلەر يەنە ئوتتۇرىغا چىقىپ:

«خىتاي ــ كۈچلۈك دۆلەت. ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇشقا بىزنىڭ كۈچىمىز يەتمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز خىتاي دېموكراتلىتى بىلەن ياكى خىتاي كوممۇنىستلىرى بىلەن تىل تېپىشىپ، مەسىلىنى سەياسىي سۈلھى يولى بىلەن ھەل قىلىشىمىز كېرەك!»ــدېيىشمەكتە.

بىزچە، بۇ ئەينى ژىللاردىكى «خ ئى پ چىلارنىڭ»، «چىنى تۈركستانچىلارنىڭ» كونا مۇقامى. بۇ تۈپتىن خاتا يولدۇر. بىز قىيىن بولسىمۇ، مىللىي مۇستەقىللىك يولىدا مېڭىشىمىز كېرەككى، ھەرگىزمۇ مىللىي تەسلىمچىلىك يولىدا ماڭماسلىغىمىز كېرەك!

7§. ئىنقىلاپنىڭ مەغلۇپ بولىشۇ سەۋەپلىرى

ھۆرمەتلىك، كىتاپخان!

بىز 1944-1949 ژىللاردىكى مىللىي ئازاتىق ئىنقىلاپنى مەغلۇپ بولغان ئىنقىلاپ دەپ ئاتىدۇق. چۈنكى بۇ ئىنقىلاپ ئۆز ئالدىغا قويغان مەخسىتىگە ــ مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشەلمىدى. يېرىم يولدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، پاجەلىك تۈردە ئاياقلاشتى. ئەلۋەتتە، بۇ مەغلۇبىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەپلىرى بار. تاشقى سەۋەپلەر توغرىلىق زۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. ئىنقىلاپنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ كەلگەن ئىچكى سەۋەپ، يەنى ئىنقىلاپچىلار ئىچىدىكى ئىدېياۋىي كۈرەشلەر ھەققىدە قىسقىچە توختالماقچىمەن:

زۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپ توغرا نىيەت بىلەن باشلانغان بولسىمۇ، كۈرەش جەرىيانىدا ئىنقىلاۋىي سەپكە ھەر خىل مەخسەت، ھەر خىل ئىدېيادىكى ئادەملەر كېلىپ قوشۇلغان ئىدى. بۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى «ھەقىقىي ئىنقىلاپچىلار» دەپ ئاتاۋېلىشقان بولسىمۇ، ھەر قايسى گۇرۇھتىكىلەرنىڭ ئۆز غايىسى، ئالدىغا قويغان سەياسىي نىشانىسى بار ئىدى. ئۇ چاغدىكى ھەر خىل گۇرۇھلارنىڭ سەياسىي تەشەببۇسلىرىنى ۋە غايىلىرىنى ماھىيەت ئېتىۋارى بىلەن تۆۋەندىكى ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1. **ــ خىتايغىمۇ، رۇسقىمۇ بېقىنمايدىغان مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرىمىز ــ** دەيدىغانلار. ئاۋال ئەلىخان تۆرە باشچىلىغىدا قۇرۇلغان «ئازاتلىق» تەشكىلاتى، كېيىن ئەخمەتجان قاسىمىي باشچىلىغىدا قۇرۇلغان «ئىتتىپاق» جەمىيىتى، ئۇنىڭدىن كېيىن خەمىت سەيدىينىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلغان «ياش شەرقىي تۈركستانچىلار» تەشكىلاتى ئەزالىرى موشۇ خىل ئىدېياگە ۋەكىللىك قىلغان ئىدى.

2. **ــ بىز خىتاي دۆلىتىنىڭ تەركىۋىدە قالىۋېرىمىز، پەقەت بىزگە ئالىي مۇختارىيەت ھوقۇقى بەرسىلا بولىدى،** ــ دەيدىغانلار. «خ ئى پ چىلار» ۋە «چىن تۈركستانچىلار» موشۇ خىلدىكى كىشىلەر ئىدى.

مەن موشۇ ئىككى غايىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ، ئۆز غايىسىگە ئىنتىلگەن ئىدى. نەتىجىدە ھەرىكەت بىرلىگى تەمىن ئېتىلمىدى، ھەتتا ئىدېياۋىي كۈرەشلەر كېلىپ چىقتى.

موشۇ ئىككى خىل ئىدېيانىڭ كۈرىشى ئىنقىلاپنىڭ پۈتكۈل جەرىيانىدا توختىماي داۋام ئەتتى. بۇ توغرىلىق سەيپىدىن ئەزىزىي «تەگرىتاغ بۈركۈتى» ناملىق كىتاۋىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«9 ماددىللىق باياناتتا مۇھىم مەسىلىلەردە، مەسىلەن: دۆلەت تېررىتورىياسىنىڭ پۈتۈنلۈگى، مىللىي مۇناسىۋەت، دىن بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئېغىر خاتالىق بار ئىدى. بۇ باياناتنى ئابدۇكېرىم باشلىق بىر نەچچەيلەننىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشىغا قارىماي، كۆپچىلىك ئاۋاز بىلەن ماقۇللاندى.

كېيىن ئەلىخان تۆرە قاتارلىقلار ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى ئاستىدا 9 ماددىلىق پاياناتقا قىسمەن تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن بولسىمۇ، بىر مۇنچە تۈپ خاراكتېرلىق خاتا كۆز قاراشلارنى يەنىلا ساقلاپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىككى خىل سەياسىي كۆز قاراش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى». («تەڭرىتاغ بۈركۈتى»، 116-112 بەتلەر).

«1945-يىلى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى سەياسىي كۆز قارىشى قارىمۇ-قارشى بولغان ھەر ئىككى تەرەپ بۇ ياخشى ۋەزىيەتتىن ئوخشاشلا ئىلھام ئالدى. ئابدۇكېرىم ۋەكىللىك قىلغان ئىلغار كۈچلەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈتۈن جۇڭگونى ئازات قىلىش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بىراق، ئەلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرى جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ چىقىپ، ۋەتەن زېمىنىنى پارچىلاشنى خىيال قىلدى» (171-170 بەتلەر، «تەڭرىتاغ بۈركۈتى»).

«1945-يىلى ياز پەسلىدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى سېپىدە، ئىككى خىل كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىق كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلىشىپ، كۈرەش بارغانسېرى جىددىيلەشتى... بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا بىر كۈنى ئابدۇكېرىم ئۆزىنىڭ بىر قانچە سەپدىشىنى چاقىرىپ، ئۆزى ئۇزاقتىن بۇيان ئويلاپ كەلگەن بىر پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ پىكرى:

«ئاۋۋال ماركسىزم-لېنىنىزمنى ئۆگىنىش تۈپىنى قۇرساق، ئاندىن كېيىن ياشلار تەشكىلاتىنى قۇراساق» — دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. مەجلىسكە قاتناشقان 7 كىشىدىن تەركىب تاپقان ماركسىزم-لېنىنىزمنى ئۆگىنىش تۈپى تەشكىل قىلىندى. ئۆگىنىش ۋاقتى، ئورنى بەكىتىلدى. ئۆگىنىش مەزمۇنى: «سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى تارىخى» (قىسقىچە كۇرسى)، «لېنىنىزم ئاساسلىرى»، «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە»دىن ئىبارەت ئىدى. ئالدىنقى ئىككى كىتاپنىڭ ئۆزبەكچە، قازاقچىسى بار ئىدى. كېيىنكى بىرىنىڭ خەنزۇچىسىلا بار ئىدى. ئۇنى ئابدۇكېرىم ئېغىزچە تەرجىما قىلىپ، چۈشەندۈرمەكچى بولدى.

«ماركسىزم-لېنىنىزمنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى يەر ئاستى خاراكتېرلىق تەشكىلات ئىدى. ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ پۈتۈن ئىنسانلارنى ئازات قىلىپ، كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئۇلۇغ غايىسى ئەلىخان تۆرە قاتارلىقلار تەرغىپ قىلىپ كەلگەن پان ئىسلامىزم بىلەن ئوتقا ئوخشاش چىقىشالماتتى».

ئۇ (ئابدۇكېرىم) ياڭ فېڭيى سوغا قىلغان «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» دېگەن كىتاپنى بىزگە چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ، سۆزلەپ بەردى. بۇنىڭ ئارقىسىدا بىز يولداش ماو زېدۇڭنى ھەم يولداش ماو زېدۇڭنىڭ ئەسەرى ئارقىلىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندۇق».

ئەلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى ئاسلىخان يېزىپ قالدۇرغان «خاتىرىدەردە» بولسا:

«ئابدۇكېرىم باش ساقچىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، قاچقۇنلىشى ئۈچۈن ئىشتىن ئېلىنغان ۋولودىيانى قايتىدىن ئىشقا ئېلىپ كېلىشنى ئىلتىماس قىلىپ، ئەلىخان تۆرىنىڭ ئالدىغا كىرگەن ئىكەن. شۇ چاغدا ئەلىخان تۆرە ئۇنىڭغا:

«سەنلەر ئۈچۈن خىتايمۇ، رۇسمۇ بەرى بىر، چۈنكى سەنلەردە دىنىي ھېسسىيات، مىللىي غۇرۇرمۇ يوق. باشقىلارنىڭ خوشامىتىنى قىلىپ، جان بېقىشنى كەسىپ قىلىۋالغان سەنلەر!»، دەپ كايىدى» دېيىلگەن.

ژۇقۇرىدا فاكتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، مىللىي مۇستەقىلچىلەر بىلەن مىللىي تەسلىمچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىياۋىي كۈرەش كەسكىن بولغان. بىراق، كوممۇنىستلار ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى ئۆزلىرىنى -بېزەپ «ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلغۇچىلار» دەپ ئاتاشتى. مىللىي مۇستەقىللىك تەرەپدارلىرىنى بولسا، «ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزغۇچى پانتيۈركىست ـ پانىسلامىستلار» دەپ تۆھمەت قىلىشتى. ئۇلار پانىسلامىست دەۋالقان ئەلىخان تۆرە ۋە باشقىلار ئەسلىدە مىللىي مۇستەقىللىكنى ھىمايە قىلغۇچى كۈرەشچىلەر ئىدى. بۇ توغرىلىق سەياسىي ئەرباپ سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ مۇنداق دەپ يازغان:

«بەزى ماقالىلاردا ئەلىخان تۆرە ـ پانتيۈركىست دېگەن سۆزلەر بار. مېنىڭ بىلىشىمچە، ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى پانتيۈركىزىمگە ئىزچىل قارشى تۇرۇپ كەلگەن. ھەتتا گۇمانلىق كىشىلەر نازارەت قىلىنغان ئىدى. ئەلىخان تۆرە ھاكىمىيەت تۇتقان كۈنلەردە، دىنىي ئىبارىلەر بىلەن تەشۋىق قىلىپ، خەلقنى سەپەرۋەر قىلىشقا تىرىشقانلىقى راست. باشقا دىندارلار ھەر قانچە سۆزلىسىمۇ، ئەلىخان تۆرىدەك سۆزلەلمەيتتى. بىراق، ئەلىخان تۆرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە پانتيۈركىزملىق ھەرىكەت ئېلىپ بارغانلىقىغا دائىر ھېچ قانداق فاكت يوق. ئۇ دىنىي ئۆلىما، تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى. ھەر بىر تەقۋادار مۇسۇلماننىڭ پانىسلامىست بولۇشى ناتايىن. ئەلىخان تۆرە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىغان تارىخىي شەخس» («شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنالىنىڭ 1994-يىل، 4-سانىدىن ئېلىندى).

قوشۇمچە ماتېرىئال

مىللىي ئىنقىلاپ دەۋرىدىكى سەياسىي تەشكىلاتلار

تۆۋەندە موشۇ ھەر خىل ئىدىيالەرگە ۋەكىللىك قىلغان سەياسىي پارتىيا - گۇرۇھلارنى ئايرىم-ئايرىم تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. «ئازاتلىق تەشكىلاتى»

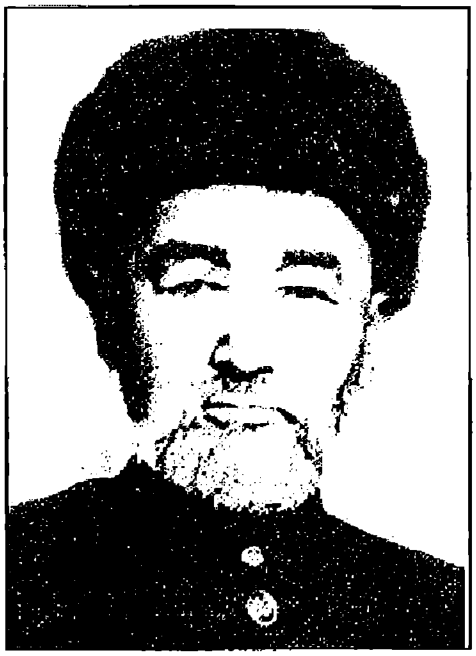

ئەلىخان تۆرە شاكىرخان ئوغلى (1976-1885)

ئازاتلىق تەشكىلاتى سەياسىي تەشكىلات ئىدى. ئۇنىڭ ئاخىرقى نىشانىسى، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ 9 ماددىلىق سەياسىي دېكلوراسىياسىدە ئېيتىلغىنىدەك:

«خىتاي باسقۇنچىلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىش؛ مۇستەقىل، ئەركىن، دېموكراتىك شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشتىن» ئىبارەت ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلىخان تۆرە ئۆزىنىڭ بىر نۇتقىدا:

«ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستاندۇر، بىزنىڭ بۇ مۇقەددەس پاك زىمىنىمىزدا خىتايلارنىڭ ھەققى يوقتۇر. ئۇلارنىڭ زىمىنى 3500 كىلومېتىر ژىراقتىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدە. پېقىر بولسا، 7 مىللىون ئاھالىسى بار بىر دۆلەتنىڭ باشلىغى. شىنجاڭ جۇڭگەونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دېگۈچىلەر، تارىخ ياسىغۇچى ئالدامچىلاردۇر...» دەپ ئېيتقان.

موشۇ فاكتىنىڭ ئۆزى «ئازاتلىق تەشكىلاتى» ھەقىقىي مۇستەقىللىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان تەشكىلات ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «ئازاتلىق تەشكىلاتى» مىللىي ئىنقىلاپنى تەييارلىدى ۋە ئەمەلگە ئاشۇردى. بىراق، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ تەشكىلات ئۆز سېپىگە يېڭى ئەزالارنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز سېپىنى كەڭەيتمىدى. بۇ بوشلۇقتىن ئۇنىڭ رەقىۋى خ ئى پ چىلار پايدىلىنىپ كەتتى.

شۇنى تەكىتلىشىمىز كېرەككى، ئازاتلىق تەشكىلاتى ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ بۇ پىرگىرامىمىسىغا سادىق بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار رۇس ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، رەھبىرى خىزمەتلەردىن ژىراقلاشتۇرۇلدى، ھەتتا زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، تۈرمىلەرگە تاشلاندى.

2. ئىنقىلاپچىل ياشلار تەشكىلاتى

سەيدۇللا سەيپۇللايۋ (1914-2002)

ئىنقىلاپچىل ياشلار تەشكىلاتى 1945-يىلى نويابىرنىڭ 15-كۈنى غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلغان. بۇ تەشكىلاتنىڭ ۋەزىپىسىنى شەرھىيلەپ، ئۇنىڭ ئورگىنى «كۈرەش» ژۇرنالىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان:

«ژۇرنالىمىز شەرقىي تۈركىستان ئازاتلىق ھەرىكىتىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشتا، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتىنى مۇستەھكەملەشتە ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىقىشتا ئاۋانگارتلىق رول ئوينايدۇ.

جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە «كۈرەش» ژۇرنالىغا يېزىپ بەرگەن بېغىشلىمىسىدا:

ئەسىرلەر بويى مەھكۇملۇكتە ياشاپ كەلگەن بىر مىللەتكە قۇللۇق، ئەسىرلىك ھاقارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئازات دۆلىتىنى قۇرۇش ۋە ئۇنى ئەبەدىي ساقلاش ئاسان ئىش ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن نەچچە مىڭلىغان پاك ۋىجدانلىق قەھرىمان ياشلىرىمىز قۇرۋان بولۇشى مۇمكىن. يەنە نۇرغۇن ساندىكى كۈرەشچان، تىرىشچان، پىدائىي ژىگىتلەرنىڭ غەيرەت ۋە ھىممەتلىرى ئارقىلىق دۆلىتىمىز ساقلىنىپ قالىدۇ ۋە ئەبەدىي ياشايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنقىلاپچىل ياشلار ۋەتەن، مىللەت ۋە دىنىي سۈپەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ھارماي-تالماي، قورقماي، يالىقماي ھەر دايىم ئالغا باسماقلىرى لازىمدۇر!» دەپ يازغان ئىدى.

ژۇقارقى فاكتلاردىن مەلۇم بولىدىكى، ئەسلىدە ئىنقىلاپچىل ياشلار تەشكىلاتى ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ھەقىقىي ئىنقىلاۋىي تەشكىلات ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تەشكىلاتنىڭ سېپى كەڭىيىپ، ئازات ئۈچۈن ۋىلايەتتە 50 مىڭدىن ئوشۇق ئەزاغا ئىگە بولغان.

ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرى غۇلجىدا «خ ئى پ نى» قۇرۇپ چىققاندىن كېيىن ئىنقىلاپچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاستا-ئاستا «خ ئى پ چىلارنىڭ» قولىغا ئۆتۈپ قالدى. بىراق، بۇ ئەسۋال ياشلار تەشكىلاتىنىڭ سۈپىتىنى ئۆزگەرتەلمىدى. چۈنكى 1948-يىلى 1-ئاۋغۇست كۈنى «ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندا، «ئىنقىلاپچىل ياشلار تەشكىلاتى» ئىتتىپاق سېپىگە قوشۇلۇپ كەتتى.

3. «ئىتتىپاق» جەمئىيىتى

ئەخمەتجان قاسىمى (1914-1949)

1948-يىلى 1-ئاۋغۇست كۈنى غۇلجا شەھىرىدە، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «شىنجاڭدا تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى. بۇ ئىتتىپاق ئاممىۋى تەشكىلات بولۇپ، ئۇنىڭ رەئىسلىكىگە ئەخمەتجان قاسىمى سايلاندى ۋە 39 كىشىلىك مەركىزىي ھەيئەت سايلىنىپ چىقتى. «ئىتتىپاقنىڭ» پۈتۈن ئۆلكە خەلقىگە چىقارغان «مۇراجىئەتنامىسىدە»:

«شىنجاڭدا تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ» ئالدىغا قويغان ۋەزىپىسى: —

«شىنجاڭ خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئەركىنلىك ۋە تىنچلىق ئورنىتىشقا، بىتىم ماددىلىرىنى تولۇق ئىجرا قىلىشقا، كېلىشىمنى بۇزغۇچى لۈكچەكلەرگە زەربە بېرىشنى تەشكىل قىلىشقا ئىنتىلگۈچى ئاممىنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت» دېيىلگەن. بۇ خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن بىتىم تۈزۈشكەن دەۋىر بولغانلىقتىن، بىتىم شەرتلىرىگە رىئايە قىلىش تەكىتلەنگەن. بىراق «ئىتتىپاقنىڭ» ئاخىرقى مەخسىتى: خەلقىمىزنىڭ تولۇق ئەركىنلىكى، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىقى ئىكەنلىكى شۈبھىسىز. «ئىتتىپاقنىڭ» ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ تەركىۋىدە ھەر خىل ئىدىيىدىكى ئادەملەر قاتناشقان بولسىمۇ، ئاساسىي رەھبەرلىك ھوقۇق مىللىي مۇستەقىللىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ھەقىقىي ئىنقىلاپچىلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار: ئەخمەتجان قاسىمى، رەخىمجان ھابىرھاجىيېۋ، زۇنۇن تېيىپوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ، ئابدۇرېھىم ئەيسا ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ مونۇ سۆزلىرى بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ:

«بىزمۇ دۇنيادىكى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئەركىن ھايات كەچۈرۈشكە، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە، بەخت-سائادەتلىك، پاراۋەن ھايات كەچۈرۈشكە ھەقلىق بىز. بىز موشۇ مەخسەتكە يېتىش ئۈچۈن كۈرەش مەيدانىغا چىقتۇق».

«پۈتۈن ئۆلكە خەلقىمىز ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەشتە قۇرۇۋان بولۇپ تۆگەپ كېتىشكە رازىكى، ئاما دۈشمەنگە قۇل بولۇشقا رازى بولمايدۇ».

«ئەركىنلىكنىمۇ، مۇستەقىللىكنىمۇ مۇستەملىكىچى مەملىكەت ئۆز ئىختىيارى بىلەن بەرمەيدۇ. ئۇنى

كۆرەش قىلىپ تارتىۋېلىشىمىز كېرەك».

ئاخىرىدا، ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق رەھبەرلىرىمىزنىڭ رۇس ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ بېسىملىرىغا باش ئەگمەي، مىللىي مۇستەقىللىك غايىسىدە چىڭ تۇرۇپ، موشۇ يولدا قۇرۇۋان بولۇپ كەتكەنلىك فاكتىنىڭ ئۆزى ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئىنقىلابچىلار، مىللىي مۇستەقىللىك كۈرەشچىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ!

ژىغىپ ئېيتقاندا، «ئازاتلىق تەشكىلاتى»، «ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى»، «ياش شەرقىي تۈركستانچىلار» ۋە «ئىتتىپاق» بۇ تەشكىلاتلار ۋەتەننىڭ مىللىي مۇستەقىللىكىنى نىشان قىلغان ھەقىقىي ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتلار بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تەشكىلات ئەزالىرى خىتاينىڭ زەربە بېرىش ئوبيېكتى قىلىنىپ، خىزمەتلەردىن قوغلاندى ۋە تۈرمىلەرگە تاشلاندى.

4. «ياش شەرقىي تۈركستانچىلار» تەشكىلاتى

خەمىت سەيدىي (1956-1904)

«خ ئى پ» تەشكىلاتىنىڭ ئەربابلىرى 1948-ژىلى ماي ئېيىدىن باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولۇش ئىدىيىسىنى ئاشكارە تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى. خ ئى پ نىڭ رەئىسى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مىللىي ئارمىيا سەياسىي باشقارمىسىنىڭ باشلىقى زايىر ساۋدانوۋنىڭ ھەمراللىقىدا شىخۇدىكى دالا شتابىدا سەياسىي كۇرس ئېچىپ، مەركىزنىڭ يۆنىلىشتىكى ھەربىي قىسىملارنىڭ سەياسىي بۆلۈم باشلىقلىرىنى ژىغىپ، ئۇلارغا دەرىس ئۆتتى. ئۇلار ئۆز لېكسىيالىرىدە:

«ھازىر دۇنىيا ۋەزىيىتى ئۆزگەردى. جۇڭگونىڭ ۋەزىيىتىمۇ ئۆزگەردى.

بىز بۇرۇن جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇشنى تەلەپ قىلغان ئىدۇق. ئەندى بولسا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تەڭ ھوقۇقلىقىنى ۋە باراۋەرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەخسەت قىلدۇق. شۇڭا جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى بىزنىڭ غەلىبىمىز بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرى خەنزۇ خەلقىنىڭ تەغدىرى بىلەن بىللە ھەل بولىدۇ!» دەپ تەشۋىق قىلدى. ئۇلار شۇ ژىلى ئىيۇلدا بىر قېتىم، دېكابىردا يەنە بىر قېتىم مىللىي ئارمىيانىڭ ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قىسىملىرىغا بېرىپ، ئوفىسېرلارنى ژىغدۇرۇپ، سەياسىي تەشۋىقات ئېلىپ باردى. مىللىي ئارمىيانىڭ يەنىخەيدە تۇرۇشلۇق 1-پىيادە پولكىدىكى بىر قىسىم ئوفىسېرلار ئابدۇكېرىمنىڭ بۇ خىل تەسلىمچىلىك ئىدىيىسىگە قوشۇلمىدى. ئۇلار «جېنىمىز چىقىپ كەتسىمۇ مىللىي مۇستەقىللىكتىن ۋاز كەچمەيمىز! مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنى ساقلاپ قالىمىز!» دېيىشىپ، قەسەمياد قىلىشتى. پولك سەياسىي بۆلۈمنىڭ كاتىۋى سابىت ئابدۇراخمان بۇ ئىشنىڭ تېگى-تەتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن غۇلجا شەھىرىدىكى ئۇستازى خەمىت سەيدىيگە خەت يېزىپ، مەسلىھەت سورىدى.

خەمىت سەيدىي ئالىي مەلۇماتلىق ئۆزبەك زىيالىيسى بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ يېقىن ئادەملىرىنىڭ بىرسى ئىدى. بۇ ئىككى زات ئۈرۈمچىدە شىڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە بىللە يېتىپ، بىر-بىرىنىڭ قەلبىنى چۈشەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز خەمىت سەيدىينى ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ مەسلەكداش دوستى دەپ ھۆرمەت قىلاتتۇق.

شۇ كىشىنىڭ يول-يورۇغىنى ئالغاندىن كېيىن، مىللىي مۇستەقىللىكنى نىشان قىلغان يېڭى تەشكىلات قۇرۇشقا كىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، يوشۇرۇن ھالەتتىكى «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتى مەيدانغا كەلدى. دېمەك، «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتى خەمىت سەيدىيىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلغان ئىدى. بۇ شۇ زاماندان خ ئى پ چىلارنىڭ تەسلىمچىلىك غايىسىگە قارشى مەيدانغا چىققان بىردىن-بىر سەياسىي تەشكىلات ئىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ تۈپ مەخسىتى، شەرقتىن كېلىۋاتقان خىتا كوممۇنىستلىرىغا قوشۇلماسلىق، ئۆز كۆچىمىزگە تايىنىپ، يەتتە ۋىلايەتنى تولۇق ئازات قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تەشكىلاتنىڭ نامىنى «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» دەپ ئاتىغان. خىتاي كوممۇنىستلىرى بولسا، بۇ ھەقىقەتنى كىشىلەردىن يوشۇرۇپ، تەشكىلاتنىڭ مەخسەت-ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ، «مىللەتچى پانتيۇرىستلار» دەپ كۆرسىتىپ، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىپ كەلدى. نەتىجىدە، «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى ئۆمۈر بويى خىتاينىڭ تۇتقۇن سىرگۈنلىرى ئىچىدە ھايات كەچۈرۈشتى.

مىللىي ئىنقىلاپ دەۋرىدىكى تارىخنى ئۆگەنگۈچىلەرگە ياردىمى بولسۇن دەپ، بۇ تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ ئىسمى-شەرىپلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈم:

1. پارپورشىك سابىت ئابدۇراخمانوۋ – پولك سەياسىي بۆلۈمىنىڭ كاتىۋى.
2. پورۇدچىك يۇسۇپجان تايىروۋ – پولكنىڭ قۇرال بۆلۈم باشلىقى.
3. پورۇدچىك ئابدۇرېھىم ئىمىنوۋ – روتا كوماندىرى.
4. كاپىتان نۇردۇن تۇردىيېۋ – روتا سەياسىي كومىسسارى.
5. پراپورشىك ھەسەن داۋۇتوۋ – باتالىون شتابى ئىش باشقۇرغۇچىسى.
6. سۇلايمان ھوشۇروۋ – ۋزۋود كوماندىرى.
7. پراپورشىك ئابلەھەت توختىيېۋ – ۋزۋود كوماندىرى.
8. فېلدفېبېل ئابدۇقادىر مەمەتئەلىيېۋ – ۋزۋود كوماندىرىنىڭ مۇاۋىنى.
9. فېلدفېبېل سېيىت مەھەمەتوۋ – روتا خوجۇلۇق ئىشلىرى مەسئۇلى.
10. كىچىك ئوفىسېر ئەكرەم ئىبراھىموۋ – پولك شتابىنىڭ كاتىۋى.
11. كىچىك ئوفىسېر داموللا داۋۇتوۋ – پولك دىنىي بۆلۈمىنىڭ كاتىۋى.
12. كىچىك ئوفىسېر رەخىم ھوشۇروۋ – روتا شتابىنىڭ كاتىۋى.
13. كىچىك ئوفىسېر ئۆمەرجان ھېۋىزوۋ – روتا شتابىنىڭ كاتىۋى.
14. كىچىك ئوفىسېر ئابلىز ئوبۇلقاسىموۋ – فېلدشېر-سانىتار خادىمى.

ژۇقارقى ئوفىسېرلاردىن باشقا موشۇ دېلوغا مۇناسىۋەتلىك غۇلجا شەھىرىدىكى زىيالىلاردىن: خەمىت سەيدىي، ئابدۇسۇبۇر سەيدىي، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، خېلىل ھەمراېۋ ۋەسۇنئەتوللا مىراسىم قاتارلىق 5 كىشى قولغا ئېلىنغان. شۇنداق قىلىپ، ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرىدىن 19 كىشى قولغا ئېلىنغان ئىدى.

ھۆرمەتلىك، كىتاپخان!

موشۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى شۇ چاغدا 25-20 ياش ئارىلىغىدىكى ياش ئوفىسېرلار ئىدى. ئۇلارنىڭ بىلىم سەۋىيەسى چەكلىك، ھايات تەجرىبىسى ئاز بولسىمۇ، ۋەتەن ئازاتلىقىغا بولغان تەلپۈنۈشى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ھازىر ئويلاپ قارايدىغان بولساق، بۇ كىشىلەر شۇ چاغدا ياش بولۇشىغا قارىماي، ناھايىتى توغرا، باتۇرانە ئىش قىلغان ئىكەن. يەنى، قورقماي خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىشنىڭ پەردىسىنى ئېچىپ بەرگەن ئىكەن.

موشۇ دېلو بويىچە سوراقچىلارنىڭ بىرسى بولغان تۇرسۇن دەرياننىڭ كېيىنكى ژىللاردا ئېيتىپ بېرىشىچە، رەھبىرىمىز ئەخمەتجان جاسىمىي سوراقچى شۇمۇتۇلۇك بىلەن تۇرسۇن دەرياالارنىڭ دوكلادىنى ئاڭلىغان ۋاقىتتا: «بۇ ياشلار قىلىچىتەك ئۆتكۈر باللار ئىكەن. ئۇلارنى سوراق قىلغاندا، قوپال مۇاملە قىلىشتىن ساقلىنىڭلار!» دەپ يول-يورۇق بەرگەن ئىكەن. رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمىي بىلەن باش قوماندان گېنېرال-لېيتېنانت ئىسھاقبەكلەر «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتىنىڭ ئىشى بويىچە سوراق پروتوكولى بىلەن تونۇشۇپ چىققاندىن كېيىن ئىسھاقبەكنىڭ قولى بىلەن مۇنداق دەپ تەستىق سالغان:

«ماتېرىئال بىلەن تانىشىپ چىقتىم. باللارنىڭ مەقسەدى تۇۋرا. بىراق، ئارمىيامىزنى ئىدېلوگىيا ياتقان پارچالاغان ئاۋر خاتالاغى بار. باللارنىڭ ئۆتكەنكى خىزمەتلىرىنى ئەسكە ئېلىپ، ئىدېياۋىي تەربىيە بېرىلگەندەن كېيىن قايتا ئىشقا قويىلسىن» –

گېنېرال-لېيتېنانت ئىسھاقبەك.

ئەخمەتجان قاسىمي بىلەن ئىسھاقبەكلەرنىڭ موشۇ تەستىغى بولغانلىغى ئۈچۈن «ياش شەرقىي تۈركىستانچىلار» تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرىغا قىسقا مۇددەتلىك تەربىيە بېرىلگەندىن كېيىن، 1950-يىلى 15-ئاپرېلدا ھەربىي قىسىمغا (5-كورپۇس شتابىغا) ئەۋەتىپ بېرىلدى ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئەگەر بۇ دېلو مىللىي رەھبەرلىرىمىزنىڭ قولى بىلەن يېشىلمەي، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان بولسا، شۈبھىسىز، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بولاتتى!

5. خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسى
(قىسقارتىلغان نامى خ ئى پ)

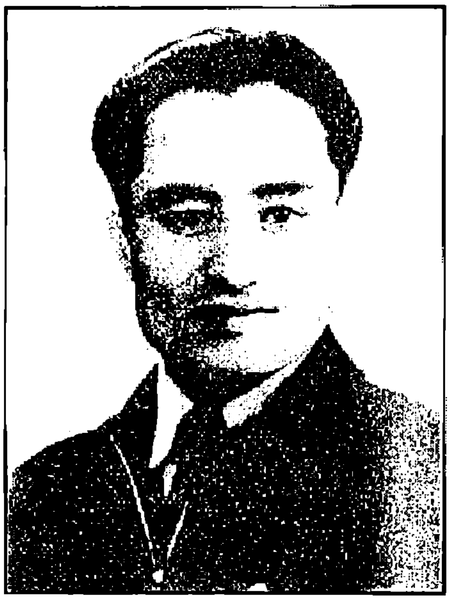

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ (1949-1920)

بۇ ياش ۋاقىتىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ياكى ئۇيغۇرستاندا تۇرۇپ، كوممۇنىستىك ئىدېيانى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر زىيالىلىرى تەرىپىدىن 1949-يىلى 5-ماي كۈنى غۇلجا شەھرىدە قۇرۇلغان كوممۇنىستىك ئىدېيادىكى سەياسىي پارتىيا ئىدى.

موشۇ پارتىيانى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى ئەنۋەر خانبابا: «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىئاللىرى» سېرىياسىنىڭ 42-سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى دەۋرىدىكى پارتىيا تەشكىلاتلار» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا، خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسى توغرىلىق تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«شىنجاڭدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ياكى سوۋېت تەسىرى سىڭگەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىللىرىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان ئىلغار ياشلار ئاز ئەمەس ئىدى. موشۇنداق ئىلغار ياشلارنىڭ نامايەندىسى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىدى. ئۇ ماركسىستىك دۇنيا قاراش تىكلىگەن، مول سەياسىي بىلىمگە ئىگە، ژىراقنى كۆرەر، ئىنقىلاپ يولىدا قۇرۋان بولۇشتىن قورقمايدىغان، مىللىي قەھرىمان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆچلۈك قەلەم ئىگىسى، ناتىق، ئىلغار ئىدېيانىڭ تەرغىباتچىسى ۋە تەشكىلاتچىسى ئىدى. يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەشكىللىشى بىلەن بىز مەخپىي ھالدا ماركسىزمنى ئۆگىنىش توپىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۆگىنىش ئېلىپ باردۇق. ئۆگىنىش جەريانىدا، ئىنقىلاپ قىلىش ئۈچۈن، ئىنقىلاپقا رەھبەرلىك قىلىدىغان كوممۇنىستىك پارتىيا بولۇشى زۆرۈرلۈگىنى چوڭقۇر ھىس قىلدۇق. ئاخىرى، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پارتىيا قۇرۇش قارارىغا كەلدۇق. ئابدۇكېرىم باشلىق يەتتە كىشى مەسلىھەتلىشىپ، 1949-يىلى 5-ئاينىڭ 5-كۈنى (ك.ماركس تۇغۇلغان كۈنى) پارتىيانى تەسىس قىلدۇق. گەرچە، پارتىيامىز كوممۇنىستىك خاراكتېردا بولسىمۇ، ۋەزىيەت ئېتىۋارى بىلەن ئۇنى كوممۇنىستىك پارتىيا دەپ ئاتىماي، «خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسى» (خ ئى پ) دەپ ئاتىدۇق. مەركىزىي كومىتېت ئەزالىرى يەتتە كىشىدىن تەركىپ تاپتى. مەخپىيەتلىك ئاشكارە بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، ھەر بىرىمىزنىڭ مەخپىي ناملىرىمىز بار ئىدى: ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ – لۈتفى، سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ – ئېلدان، سەيپىدىن ئەزىزىي – نۇر، ئەسەت ئىسھاقوۋ – ئىجات، مۇھەممەتىمىن ئىمىنوۋ – نىجات، ئەنۋەر خانبابا – چولپان، ئابدۇللا زاكىروۋ – ئىلغار دەپ ئاتىلاتتى (بۇ ئىسىملارنىڭ باش ھەرپلىرىنى

قوشقاندا «لىنىنچى» دېگەن سۆز ھاسىل قىلاتتى). بۇ سۆزدىن پارتىيامىزنىڭ غايىسىنى بىلگىنى بولىدۇ.

1946-يىلى 11-ئايدا نەنجىڭ شەھىرىدە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەملىكەتلىك مىللىي قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. قۇرۇلتايغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنىڭ ئىچىدە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋمۇ بار ئىدى. ئابدۇكېرىم موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ نەنجىندىكى ۋەكىلى دۇڭ بىۋۇ بىلەن ئىككى قېتىم يوشۇرۇن كۆرۈشۈپ، خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيامىزنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ ئەھۋالىنى دوكلاد قىلدى. ئۇ پارتىيامىز نامىدىن تۆۋەندىكى تەلەپلەرنى قويدى:

1) ـ بىز جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو كومپارتىياسى مەركىزىي كومىتېتى پارتىيامىزنى ئۆزلىرىنىڭ بىر شۆبىسى دەپ تونۇپ، بىزنى جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلسا؛

2) ـ بىزگە ۋە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن مەركەزدىن كادر ئەۋەتىپ بەرسە؛

3) ـ يەنئەن بىلەن دايىمىي ئالاقە قىلىپ تۇرۇشىمىز ئۈچۈن ئادەم ۋە راسىيا ئاپپاراتى ئەۋەتىپ بەرسە.

يولداش دۇڭ بىۋۇ ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى قىزغىن كۈتىۋالدى. ئابدۇكېرىمنىڭ ژۇقارقى تەلەپلىرىنى مەركەزگە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم قايتىدىغان ۋاقىتتا، جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ نىزامنامىسىنى، ماۋجۇشى، لىۇ شاۋچى ئەسەرلىرىنى تەغدىم قىلدى. موشۇ ھۆججەتلەرنە تەرجىمە قىلىپ، پىششىق ئۆگىنىشىمىزنى تاپىلىدى. يەنئەن بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇرۇشىمىز ئۈچۈن پىن گوەن دېگەن رادىستىنى (ئۇنىڭ نامىنى ۋاڭ ئەندى دەپ ئۆزگەرتىپ) بىرا راسىيا ئاپپاراتى بىلەن ئابدۇكېرىمگە قوشۇپ بەردى. كادر ئەۋەتىپ رەھبەرلىك قىلىش مەسىلىسىنى بولسا، كېيىنىرەك ھەل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى (دۇڭ بىۋۇنىڭ بۇ ۋەدىسىگە مۇۋاپىق 1949-يىلى 14-ئاۋغۇست كۈنى جۇڭگو كومپارتىياسى مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى دىڭ لىچۈننى غۇلجىغا ئەۋەتتى).

بىز بىلىمىزكى، خىتاي كومپارتىياسىنىڭ 1949-يىلى قوبۇل قىلغان (ئابدۇكېرىم ئېلىپ كەلگەن) پروگراممىسىدا پارتىيانىڭ مىللىي سەياسىتى توغرىلىق:

«پارتىيامىزنىڭ بۇرۇنقى پروگراممىلىرىدا، جۇڭگو فېدېراتىۋ جۇمھۇرىيەت تۇرۇزمىنى قوللىنىش تەشەببۇس قىلىنىپ كەلگەن ئىدى. بۇ تەشەببۇس، مەملىكىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا توغرا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەشەببۇسنى دادىل تەنقىت قىلىشىمىز كېرەك. جۇڭگودا پەقەت مىللىي تېررىتورىيالىك ئاۋتونومىيا سەياستىنى يولغا قويۇشىمىز كېرەك»، ـ دەپ يېزىلغان ئىدى.

ئەنۋەر خانبابانىڭ ژۇقارقى بايانلىرىدىن مەلۇمكى، خ ئى پ موشۇ پروگراممىنى ئاڭلىق ھالدا قوبۇل قىلىپ ئالغان. دېمەك، خ ئى پ نىڭ ئاخىرقى مەخسىتى ـ سەياسىي نىشانى: ۋەتەنىنىڭ ئۇزۇل-كېسىل مۇستەقىللىگى ئەمەس، جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ يېتەكچىلىگىدىكى مىللىي ئاۋتونومىيا ئىدى. جۇڭگو كوممۇنىستلىرى كەلگەندىن كېيىن، 1955-يىلى 1-ئوكتيابر كۈنى شىنجاڭ-ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى رەسمىي قۇرۇلدى. خ ئى پ چىلارنىڭ پروگراممىلىق مەخسىتى ھەل بولدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرسى: رەئىس، مىنىستر دېگەندەك مەنسەپلەرگە ئېرىشكەنمۇ بولدى. بىراق، بۇنىڭدىن ئۇيغۇر خەلقى نېمە پايدا ئالدى؟ خىتايلار سوغات قىلىپ بەرگەن ئاۋتونومىيانىڭ ماھىيىتى نېمىدىن ئىبارەت ئېكەنلىگىنى 55 يىللىق ئەمەلىيات ئۇبدان كۆرسەتتى ئەمەسمۇ؟

ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق رەھبەرلىرىمىز موسكۋادا پاجىەلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، «ئىتتىپاق» جەمىيىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى موشۇ خ ئى پ چىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. سەيپىدىن ئەزىزىي بىلەن ئالىمجان ھاكىمباۋلار 1949-يىلى 29-سېنتيابر كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ رەئىسى ماو زېدۇڭغا يوللىغان تەبرىك خېتىدە:

«بىز جۇڭگو خەلق سەياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قاتنىشۋاتقان شىنجاڭ ۋەكىللىرى سابىق گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارى تاۋسىيۇۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدىلەرنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، خەلق ئازاتلىق ئارمىياسى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ رەھبەرلىگىنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. بىز سىلەرنىڭ رەھبەرلىگىڭلار ۋە خەلق ئازاتىق ئارمىياسىنىڭ يول-يورۇغى ئاستىدا شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى يوقىتىلىپ، خەلقىمىز ئەركىنلىككە ئېرىشكەنلىكتىن خوشالمىز. سىلەرنىڭ شىنجاڭ خەلقىگە قىلغان بۇ شەپقىتىڭلارغا رەخمەت ئېيتىمىز!» دېگەن ئىدى.

بىراق، خ ئى پ تەشكىلاتىنىڭ بەزى ئەزالىرى مەسىلەن، مەمتىمىن ئىمىنوۋ، ئەسئەت ئىسھاقوۋ، ئابدۇللا زاكىروۋ ۋە باشقىلار كېيىنكى يىللاردا ئۆزلىرىنىڭ خاتالاشقانلىقىنى، دۈشمەنگە ئالدانغانلىقىنى چۈشىنىپ، 1962-يىللارغا كەلگەندە مىللىي مۇستەقىللىكنى نىشان قىلغان ھەقىقىي ئىنقىلاۋىي پارتىيانى يېڭى «خ ئى پ نى» قۇرۇپ چىقىشتى. بۇ پارتىيا پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، موشۇ ھەرىكىتى ئۈچۈن تۈرمىگە ئېلىنىپ، دۈشمەنىنىڭ قولىدا پاجىەلىك تۈردە قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى.

شۇڭا بىز 1946-يىلى غۇلجىدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ باشچىلىغىدا قۇرۇلغان خ ئى پ بىلەن 1962-يىلدىن كېيىن ئۈرۈمچىدە مەمتىمىن ئىمىنوۋنىڭ باشچىلىغىدا قۇرۇلغان خ ئى پ نى پەرىقلەندۈرۈپ

قارىشىمىز كېرەك. ئالدىنقىسى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېرىشىشنى مەخسەت قىلغان كوممۇنىستىك خاراكتېردىكى پارتىيا ئىدى، كېيىنكىسى بولسا، مىللىي مۇستەقىللىكنى نىشان قىلىپ قۇرۇلغان ھەقىقىي ئىنقىلاۋىي پارتىيا ئىدى. بۇ ئىككى پارتىيانىڭ پروگراممىلىق مەجسەتلىرى بىر-بىرسىگە تامامەن ئوخشىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى خ ئى پ نى بىر پارتىيا دەپ قاراش تامامەن خاتا.

6. «چىنى تۈركستانچىلار» گۇرۇھى

ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن (1901-1995)

«چىنى تۈركستانچىلار» بۇ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ۋىلايەتلەردە، ئاساسەن ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان سەياسىي تەشكىلات ئىدى.

بۇ گۇرۇھنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى: مەسئۇت سابىرى، ئەيسا ئالپتېكىن، مەممىن بۇغرا ئەپەندىلەر ۋە ئۇلارغا ئەگەشكەن ئاز ساندىكى زىيالىلار ئىدى. بۇ كىشىلەر 1930-يىللاردىن بېرى مەركەزدە تۇرۇپ، بىر تەرەپتىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كېلىشكەن. يەنە بىر تەرەپتىن مەركەزدىن شىنجاڭغا ئالىي مۇختارىيەت ھوقۇقى بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىپ كېلىشكەن ئىدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە م.ئى.بۇغرا ئەپەندى 1932-1934 يىللاردىكى خوتەن ئىنقىلاۋىغا قاتناشقان ۋە رەھبىرىي خىزمەتلەردە بولغان. ئۇنىڭدىن باشقىلىرى ھېچ قانداق ئىنقىلاپقا قاتناشمىغان كىشىلەر ئىدى.

1945-يىلى ئوكتەبىردا گومىنداڭنىڭ سەياسىي ئەربابى جياڭ جىجوڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە، ئىلى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا مەسئۇل بولۇپ، ئۈرۈمچىگە چىققان ۋاقىتىدا، «پايدىسى تېگىپ قالار» دېگەن ئوي بىلەن بۇ ئەپەندىلەرنى ئىچكىرىدىن ئۈرۈمچىگە ئېلىپ چىققان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرستاننىڭ سەياسىي سەھنىسىدە «چىنى تۈركستانچىلار» دەپ ئاتالغان سەياسىي گۇرۇھ پەيدا بولدى ۋە ئۆز رولىنى ئويناشقا باشلىدى.

بۇ گۇرۇھنىڭ ئىختىيارىدا 1946-يىلى يازدا «ئالتاي» نەشرىياتى تەسىس قىلىندى. موشۇ نەشرىيات تەرىپىدىن ئۆز ئالدىغا «ئەرك» ناملىق گېزىتى ۋە «ئالتاي» ناملىق ژۇرنىلى چىقىپ تۇراتتى.

بۇ كىشىلەر ياش ۋاقتىدا تۈركىيادە ئوقۇغان ياكى ئۇيغۇرستاندا تۇرۇپ پانتۈركىزم ئىدىيەسىنى قوبۇل قىلغانلار ئىدى. ئۇلار: «مىللىتىمىز — تۈرك، دىنىمىز — ئىسلام، يۇرتىمىز شەرقىي تۈركستاندۇر»، دېگەن شئارنى كۆتىرىپ چىقىشتى. ئۇلارنىڭ مەخسىتى: خىتاي ھۆكۈمىتىدىن مۇستەقىللىكنى تەلەپ قىلماستىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىل تېپىشىپ، موشۇ ئىككى نامنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش ۋە ئالىي مۇختارىيەت ھوقۇقىغا ئېگە بولۇش. ئاندىن كېيىن شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە خىتاي دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان دۆلىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئەمەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيال ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمىي بۇ ئەپەندىلەرنى ئەيىپلەپ، تالاي ماقالىلارنى يازغان ئىدى.

چىنى تۈركستانچىلارنىڭ سەياسىي تەشەببۇسى: — بىز خىتاي دۆلىتىنىڭ تەركىۋىدە قېلىشنى خالايمىز، پەقەت بىزگە ئالىي مۇختارىيەت ھوقۇقى بەرسىلا بولدى، — دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

1947-يىلى ئاپرىلدا، جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى مەسئۇت سابىرىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى، مەمتىمىن بۇغرانى مۇئاۋىن رەئىس، ئەيسا ئالىپتېكىننى باش كاتىپ قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ئەپەندىلەر موشۇ خىزمەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئالدىغا، زۇۋاقارقى تەكلىپنى قايتىدىن قويۇشتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ ئەپەندىلەرگە مادارا قىلىپ، «شىنجاڭ»- دېگەن نامنىڭ ئورنىغا «چىنى تۈركىستان» دەپ ئاتاشقا رۇخسەتمۇ قىلدى. چىنى تۈركىستانغا مىللىي مۇختارىيەت ھوقۇقى بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. دېمەك، چىنى تۈركىستانچى ئەپەندىلەر ئۆز مەخسىتىگە يەتكەنمۇ بولدى. بىراق، ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر خەلقىگە نېمە پايدا؟..

زىغىپ ئېتىقادىدا، چىنى تۈركىستانچىلار بىلەن خ ئى پ چىلار بىر-بىرىگە قارشى تەشكىلاتلار ئىدى. يەنى، بۇلارنىڭ تاللىغان غوجايىنلىرى باشقا-باشقا. چىنى تۈركىستانچىلار گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوينىدا ياشاشنى خالايدۇ، خ ئى پ چىلار بولسا، خىتاي كوممۇنىستلىرىغا بېقىنىپ ياشاشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

ئەيسا ئالىپتېكىن ئەپەندى موشۇ ۋاقىئەلەرنى ئەسلەپ، 1989-يىلى تۈركىيادە چىقىدىغان «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى» ژۇرنالىدا «ۋاڭ ئىنماۋغا ئوچۇق خەت» ئېلان قىلدى. موشۇ مەكتۇپتە ئەپەندىلەرنىڭ زۇۋاقارقى خىزمەتلىرى ئەسكە ئېلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن:

«مەسئۇت سابىرىي بىلەن ئەيسا ئالىپتېكىن ئەپەندىلەر جۇڭگونى پارچىلاش نىيىتىدە بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرىدە مىللىي بۆلگۈنچىلەر تەرىپىدە تۇرماستىن، جۇڭگوغا بىرىپ، ياپون تەجاۋۇزچىلىرىغا قارشى سەپتە تۇرغان. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئۆز يۇرتىدا ئىنسانىي ھوقۇق، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيادىن بەھرىمەن قىلىش ـ بۇلارنىڭ بىردىن-بىر غايىسى ئىدى، خالاس» («شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى» ژۇرنالى، 1989-يىل 27-سانى).

ھۆرمەتلىك، كىتاپخان!

ژۇقۇرىدىكى فاكتلار شۇنى كۆرستۇدىكى: ئەينى يىللاردا «خەلىق ئىنقىلاۋىي پارتىياسى» گۇرۇھى بىلەن «چىن تۈركىستانچىلار» گۇرۇھى بىر-بىرىگە قارشى گۇرۇھلار سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ۋاقىرىغان شىئارلىرى، كۆتىرىۋالغان بايراقلىرى باشقا-باشقا بولسىمۇ، ماھىيىتى ئوخشاش بولۇپ چىقتى، چۈنكى ھەر ئىككىلىسى ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىگىنى ئەمەس، خىتايىنىڭ تەركىۋىدە بولىدىغان، مىللىي مۇختارىيەت ئېلىشنى تەلەپ قىلىشقان ئىدى. بىرالا پەرقى، ئۇلارنىڭ تاللىغان غوجايىنلىرى باشقا-باشقا ئىدى. چىنى تۈركىستانچىلار ـ گومىنداڭ قوينىدا ياشاشنى ئارزۇ قىلاتتى. خ ئى پ چىلار بولسا ـ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ غوجايىن بولۇشىنى ئەۋزەل كۆرەتتى. ئاخىرقى ھىساپتا بۇ گۇرۇھلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۆز مەخسەتلىرىگە يەتكەنمۇ بولدى. غوجايىنلارنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ھەر قايسىسى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسى، باش كاتىپ دېگەندەك مەنسەپلەرگىمۇ ئېرىشتى. بىراق بۇنىڭدەك ئالىي مۇختارىيەتتىن ئۇيغۇر خەلقىگە ھېچ قانداق پايدا كەلمىدى ھەم كەلمەيدۇ. شۇ چاغدىكى مۇستەقىلچىلەرنىڭ بىر ۋەكىلى ئابدۇلئەزىز مەخسۇم بۇ ئىككى گۇرۇھتىكىلەرنى تەنقىت قىلىپ:

«كۆك ئىشت، سېرىق ئىشت بەرى بىر ئىشت، ئۇلاردىن بىزگە ياخشىلىق كەلمەيدۇ» دەپ ھەق سۆزنى ئېيتقان ئىدى. بۇزات موشۇنداق كۆز قاراشتا بولغانلىقى ئۈچۈن گومىنداڭنىڭمۇ، گوڭچەندانڭنىڭمۇ زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ، 42 يىللىق ئۆمرى خىتاي زىندانلىرىدا ئۆتتى ۋە 83 يېشىدا دۈشمەننىڭ قولى بىلەن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى!

چىنى تۈركىستانچىلارنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى، خ ئى پ چىلارنىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئازات شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى يوقاتقانلىقى ـ تارىختىكى ئاپاقغوجىنىڭ جۇڭغار قالماقلىرىنى باشلاپ كېلىپ، سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقاتقانلىقى ئىمىن ۋاڭنىڭ مانجۇ-خىتايلارنى باشلاپ كېلىپ باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقاتقانلىقى بىلەن ئوپمۇ-ئوخشاش ئىش ئەمەسمۇ. بۈگۈن بىز ئاچچىق بولسىمۇ، بۇ ھەقىقەتنى ئېنىق ئېيتىشىمىز كېرەك. چۈنكى، ئاردىن 55 يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى، بۈگۈنكى كۈندە موشۇ پاجىئەلىك تارىخ يەنە تەكرارلىنىۋاتىدۇ. خىتاي ئىمپېرىياسىنىڭ خىزمىتىنى قىلىۋاتقان تەشكىلاتلار بىلەن شەخسلەر سەھنىگە چىقىپ، كۆككە كۆتىرىلىۋاتىدۇ. ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىگى نىشانىدا چىڭ تۇرغان تەشكىلاتلار بىلەن ئىنقىلاپچىلار «ئېكستىرېمىست، تېررورىست، بۆلگۈنچىلەر» دەپ تۆھمەت قىلىنىۋاتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىدە يەنە خائىنلار رول ئويناشقا باشلىدى. موشۇنداق شارائىتتا خەلقىمىز ھوشيار بولۇپ، ھەق بىلەن ناھەقنى، ھەقىقىي ئىنقىلاپچى بىلەن يالغان ئىنقىلاپچىلارنى پەرىق ئېتىشلىرى كېرەك، ئەلۋەتتە.

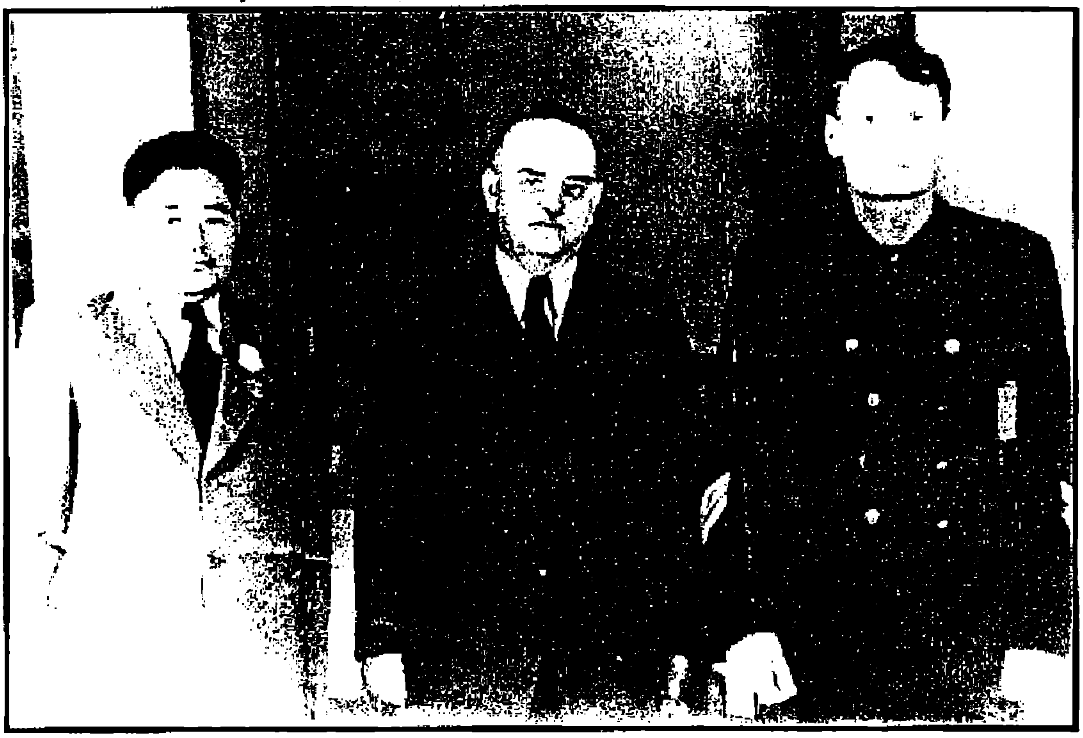

سۈرەتلەردە: سوۋېت رازۋېتچىگى هاكىم جاپپارووۋىچ 1949-1944-يىللاردا سوۋېت هۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرىغىنى ئورۇنلىغانلىغى ئۈچۈن 1949-يىلىنىڭ ئاخىرىدا موسكۋاغا چاقىرتىلىپ، س س س ر ئالىي سوۋېتى تەرىپىدىن مېدال بىلەن تەغدىرلەنگەن. بۇ هاكىم جاپپارووۋىچ مېدال ئالغان چاغدا ئالىي سوۋېت رەئىسى شۋېرنىك، ك پ س س سېكرېتارى سۇسلووۋلار بىلەن چۈشكەن خاتىرە رەسىمى.

هۆرمەتلىك، كىتاپخان!

تارىخچىنىڭ ۋەزىپىسى بولۇپ ئۆتكەن تارىخى ۋاقىئەلەرنى بۇزماستىن، ئەينەن توغرا كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن تارىخچى سۈپىتىدە شۇ زاماندىكى هەقىقەتنى ئەينەن ئېيتىپ بەردىم. ئەندى، ئۆزەم ئەشۇ كىشىلەرنىڭ ئاددى شاگىرتى بولۇش سۈپىتىم بىلەن شۇنى ئېيتىمەنكى، شۇ زاماندا خ ئى پ تەشكىلاتىنى قۇرغۇچىلار هەممىسى ۋەتەن، مىللەتنى سۆيىدىغان، ئاق كۆڭۈل، ئادىل نىيەتلىك كىشىلەر ئىدى. ئۇلارمۇ ۋەتەننى، مىللەتنى سۆيەتتى. موشۇ مەخسەت يولىدا جانلىرىنىمۇ پىدا قىلىشقىمۇ تەييار ئىدى. بىراق، خ ئى پ چىلار ئۆز ۋاقتىدا كوممۇنىستىك ئىدىيانى قوبۇل قىلغان ياشلار بولۇپ، ئۇلار پەقەت موشۇ يول بىلەنلا مىللەتنى قۇتقۇزۇشقا بولىدۇ، دەپ ئىشەنگەن ئىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار ياش، سەياسى تەجرىبىسى ئاز زىيالىلار ئىدى. ئۇلار خىتاي كوممۇنىستلىرىمۇ سوۋېت كوممۇنىستلىرىغا ئوخشاش مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش هوقۇقىنى بېرىدۇ - دەپ ئىشەنگەن، خىتايلارنىڭ ماهىيىتىنى تونۇپ يېتەلمىگە، موشۇ سەۋەپتىن خاتالاشقان ئىدى. بىز بۇ كىشىلەرنىڭ خاتالىغىنى بۈرهان، سەيپىدىنلەرنىڭ خائىنلىغىدىن پەرىقلەندۈرۈپ قارايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ كىشىلەرنى ئەيىپلىمەكچى ئەمەسمىز! پەقەت تارىخى ساۋاق بولۇشى ئۈچۈنلا ئۇلارنىڭ ئىدىياۋى خاتالىغىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق، خالاس.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1945_1922)

ل.مۇتەللىپ 1922_يىلى 16_نويابىر كۈنى ئالمۇتا ۋىلايىتى، ئۇيغۇر ناھىيەسىنىڭ ئاقسۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بالىلىق ئۆمرى ئىلى ۋىلايىتىنى جاغىستاي يېزىسىدا ۋە نىلقا ناھىيەسىدە ئۆتكەن. ئۇ 1939_1932 يىللىرى غۇلجا شەھىرىدىكى تېئاتىر مەكتىۋى بىلەن رۇس گىمنازىياسىدە بىلىم ئالغان. 1940_1939_يىللىرى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ئۆلكىلىك «دارىل مۇئەللىمىن» مەكتىۋىدە ئوقۇغان. 1944_1941 يىللار ئارىلىغىدا «شىنجاڭ گېزىتىدا» ئەدەبىي تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن «ئاقسۇ گېزىتىدە» تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن.

لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە ئىنقىلاۋىي پائالىيىتى بىلەن مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مەڭگۈ ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ كەتتى.

ل.مۇتەللىپ 15 يېشىدىن باشلاپ شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىدى ھەم تېزلىكتە ئۆسۈپ يېتىلدى. 1944_1941 يىللارغا كەلگەندە ئۇ جامائەتچىلىكنىڭ ئەڭ قىزغىن سۆيۈپ ئوقۇيدىغان شائىرغا ئايلاندى. ل. مۇتەللىپ يالغۇز شائىرلا بولۇپ قالماستىن، نەسرىي ئەسەرلەرنىمۇ، پۇبلىسىستىك ماقالىلارنىمۇ يازغا ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا دراماتۇرگىيا ۋە فېليېتون ساھاسىدىمۇ كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ تالانتىنى نامايىش قىلغان ئىدى. تېئاتىر ساھاسىدا خەلق سۆيۈپ كۆرىدىغان سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىش بىلەن بىللە ئۆزى باش روللاردا ئويناتتى ھەم رېژىسسېرلۇق قىلاتتى.

1944_يىلى ئىلى ۋىلايىتىدە مىللىي_ئازاتلىق ئىنقىلاپ باشلانغان ۋاقىتتا ل.مۇتەللىپ ئاقسۇدا ئىدى. ئۇ مىللىي_ئازاتلىق كۈرەشكە ئۆز ئەمەلىياتى بىلەن ھەسسە قوشماقچى بولۇپ، مۇنىرىدىن خوجا، بىلال ئەزىزى قاتارلىق سەپداشلىرى بىلەن بىللە يوشۇرۇن ھالەتتىكى «ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» تەشكىلاتىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە يوشۇرۇن پائالىيىتىنى باشلىدى. بىراق، بۇ تەشكىلات ئۇزاققا بارمايلا ھېكىمنۇر قاتارلىق خائىنلارنىڭ كاساپىتىدىن پاش بولۇپ قالدى. تەشكىلات ئەزالىرى 1945_يىلى ماي ئېيىدا قولغا ئېلىندى، شۇنىڭدىن كېيىن تۈرمە ئىچىدە كەسكىن كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. شۇندىمۇ خىتاي سوراقچىلىرى بۇ ئىنقىلاپچىلارنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئاخىرى، سېنتيابىرنىڭ 18_كۈنى كېچىدە ئاقسۇ شەھىرىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقان مىللىي ئارمىيا قىسىملىرى چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن «ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقىنىڭ» ئەزالىرى خىتاي جاللاتلىرى تەرىپىدىن تۈرمە ئىچىدە ئېتىپ ۋە چېپىپ ئۆلتۈرۈلدى!

ل.مۇتەللىپنىڭ تەغدىرى مەملىكەتنى ئەبەدىي بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلارنىڭ تەغدىرىگە ئوخشايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئۈچ شائىرىمىزنى «ئۇيغۇرستان ئاسمىنىدا يېنىپ ئۆچكەن ئۈچ يۇلتۇز» دەپ ئېيتىشىمىز مۇمكىن.

زۇنۇن قادىرىي (1989-1912)

زۇنۇن قادىرىي ــ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئۇيغۇر پروزىسى بىلەن دراماتۇرگىياسى ساھاسىدا تونۇلغان پېشقەدەم ئەدىب.

زۇنۇن قادىرىي 1912-يىلى 6-ئايدا تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دۆربىلجىن ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك ھاياتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۆمرى غۇلجىدا ئۆتكەن. ئۇ 1939-يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى يېزا ئىگىلىكى ئالىي تېخنىكۇمىدا ئوقۇغان.

1940-يىلى غۇلجا شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ، مەكتەپلەردە مۇئەللىم، ئۇيغۇر تىياتىرىدا ئارتىست، دېكوراتور، رېژىسسېر، قوشۇمچە ئەدەبىيات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

1944-يىلى نويابىردا غۇلجا شەھىرى ئازات قىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «ئازات شەرقىي تۈركىستان» گېزىتى ئىدارىسىدە ھەربىي مۇخبىر ۋە تەھرىرلىك خىزمەتلىرىدە ئىشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا «كۈرەش»، «ئىتتىپاق» ژۇرناللىرىنىڭ تەھرىرى بولۇپ ئىشلىدى. 1949-يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى ۋەتىنىمىزنى قايتا بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. زۇنۇن قادىرىينىڭ مىللىي ئىنقىلاپ دەۋرلىرىدە يازغان «مۇئەللىمنىڭ خېتى»، شەپقەت ھەمشىرىسى»، «ماغدىر كەتكەندە»، «چىنىقىش» قاتارلىق 20 دىن ئوشۇق ھېكايىلىرى، «غۇنچەم»، گۈلنىسا»، «نوي ئۈستىگە توي» ناملىق دراملىرى، «غېرىپ-سەنەم» كىنوسسېنارىيىسى ئوقۇرمەنلەر بىلەن تاماشىبىنلارنىڭ كۆڭلىدىن چىقالىغان ھەم رېئال، ھەم تەسىرلىك ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەدىبىنىڭ خاتىرىلىرى، مەسەل ۋە چۆچەكلىرى گېزىت ۋە ژۇرناللاردا ھەم كىتاپلاردا يورۇق كۆرگەن.

زۇنۇن قادىرىي 1960-يىللارنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پاجىەلىك تەغدىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رومان يېزىشقا كىرىشكەن ئىدى. ئەپسۇسكى، 1962-يىلى يازدا زۇنۇن قادىرىينى قولغا ئالغاندا ئۇنىڭ ژىغىپ، ساقلاپ ژۈرگەن قول يازمىسى بىلەن ماتېرىئاللىرى خىتاي جاللاتلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىپ كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. بۇ دەرتلەر ئاز بولغاندەك، 1962-يىلدىن 1979-يىلغىچە ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىپ تۈرمىگە تاشلاندى. تالانتلىق يازغۇچىنىڭ راسا ئۈنۈملۈك ئىشلەيدىغان دەۋرى خىتاي زىندانلىرىدا ۋە ئەمگەك لاگېرلىرىدا ئازاپ-ئوقۇبەتلەر ئىچىدە ئۆتتى. زالىملارنىڭ ۋەھشىيانە قىيناشلىرى نەتىجىسىدە بىر كۆزىدىن ئايرىلىپ قايتىپ كەلدى.

خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمىدىن قاتتىق رەنجىگەن يازغۇچى 1989-يىلى سېنتيابىردا بالىلىرىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىگە كۆچۈپ چىققان ئىدى. ئۇ 27-سېنتيابىر كۈنى ئالمۇتىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىدى ئالمۇتا شەھىرىنىڭ زارىيا ۋوستوكا مەھەللىسىدىكى قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىندى. ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك يازغۇچىسىنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭ قەبرى ئۈستىگە يازغۇچىنىڭ سىماسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىرونزا ھەيكىلىنى ئورنىتىپ قويدى.

زۇنۇن قادىرىي دۇنياغا پاك كېلىپ، پاك كەتكەن ۋىژدانلىق ئىنسان ئىدى. ئۇنىڭ ياش يازغۇچىلىرىغا ياخشىلىغى

كۆپ تەككەنۇ، بىرمۇ زىيىنى تەگمىگەن. زۇنۇن قادىرىينىڭ ھېچ قاچان دۈشمەنگە خوشامەت قىلمايدىغان، ئۆز خەلقىنى جان دىلى بىلەن سۆيىدىغان ئېسىل خىسلەتلىرى ئەۋلاتلىرىمىزنىڭ مەڭگۈ ئۈگىنىشىگە ئەرزىيدۇ!
يازغۇچىنىڭ دەپنە مەراسىمىدا ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرسى مۇنداق دەپ شېئىر ئوقۇدى:

ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ ژىغلىغىن، ئەي ئۇيغۇرستان،
ئەلا مۇتەۋۋەر ئوغلۇڭدىن ئايرىلدىڭ بۈگۈن!
دۇنياغا ئۇيغۇرنىڭ داڭقىنى كۆتەرگەن،
قادىرىيدەك قانىتىڭدىن قايرىلدىڭ بۈگۈن!
زۇنۇن قادىر دۈشمەنگە ئوت ئېدىڭ، ئەمما
خەلقىڭگە مېھرىۋان دىلاۋەر ئېدىڭ.
ياتلارغا خوشامەت قىلمىدىڭ ئەسلا،
ھەققىي ئەل ئوغلى بولۇپ ياشىدىڭ!
ئۆمرۈڭ ئۆتتى تۈگىمەس تەشۋىشلەر بىلەن،
قەبرەڭدە تەشۋىشسىز ئارام ئېلىپ يات.
ئۇندا يوقتۇر جىسمىڭنى بوقان كىشەنلەر،
ئۇندا يوقتۇر قەلبىڭنى موجۇغان جاللات!
ئەلۋىدا، رازى بول، ئەي ئەزىز ئىنسان،
مەڭگۈگە ئارام ئېلىپ ياتقىن قەبرىدە
جىسمىڭ قارا تۇپراققا كۆمۈلگەن بىلەن،
سېنىڭ نامىڭ ياشايدۇ ئەلنىڭ قەلبىدە!

نىم شېھىت (1906-1972)

نىم شېھىت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تۆھپە قوشقان ۋەتەنپەرۋەر شاىر. ئۇ 1906-ژىلى ئۇيغۇرستانىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق سايرام يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۆز يېزىسىدا ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن 1922-1930 ژىللاردا باي ۋە كۇچادىكى مەدرىسىلەردە بىلىم ئالغان. كېيىن بولسا، قەشقەردىكى ئاتاقلىق «خانلىق مەدرىسىدە» تەھسىل كۆرگەن. شاىر موشۇ جەريانىدا كلاسسىك ئۇيغۇر شاىرلىرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى بىلەن تونۇشقان.

ئۆزىمۇ مەشىق قىلىپ، شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىغان. 1933-ژىلى قەشقەردە مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ باشلانغاندا شاىر قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، جەڭ مەيدانىدا ئوق تېگىپ يارىدار بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىگە «نىمشېيت» (يېرىم شېھىت) دېگەن تەخەللۇسنى قوبۇل قىلغان. شاىر 1935-1945 ژىللىرى «ئاقسۇ گېزىتىدا» تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن. ئەينى ژىللاردا نىم شېھىت، لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ خىزمەتدىشى ھەم ئۇستازى بولغان ئېدى. 1945-ژىلى ئىيۇل-ئاۋگۇست ئايلىرىدا شەرقىي تۈركستان مىللىي ئارمىيا قىسىملىرى ئاقسۇنى ئازات قىلىش جېڭىنى باشلىغاندا ئەرمىيا ئېلى ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوشۇلۇپ خىتاي

مۇستەملىكىچىلەرگە قارشى جەڭگە ئاتلانغان. 1945-يىلى سېنتەبىردا مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى بۈيرۈققا بىنائەن ئۈرۈشنى توختىتىپ، غۇلجىغا قايتقان ۋاقىتتا ئەرمىيە ئىلمۇ ئەشۇ ئەسكەرلەر بىلەن غۇلجىغا قايتىپ چىققان، ئۇ غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن ئارقا-ئارقىدىن بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يېزىپ، ئېلان قىلدى. ئۇ 1947-يىلى «پەرھات-شېرىن» داستانىنى يېزىپ، ئۆز خىراجىتى بىلەن باستۇرۇپ تارقاتتى. 1949-يىلى بولسا «لەيلى ۋە مەجنۇن» ئوپېراسىنى ياراتتى. 1950-يىلدىن كېيىن شائىرنىڭ بىر قانچە شېئىر توپلاملىرى يورۇق كۆردى. تالانتلىق شائىر 1966-يىلى باشلانغان ئاپەتلىك يىللاردا ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىپ تۈرمىگە تاشلاندى. 1972-يىلى 22 ئاۋغۇست كۈنى خىتاي جاللاتلىرى تەرىپىدىن ۋەھشىلەرچە قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى. شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن «يۈرەك سۆزى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى يورۇق كۆردى.

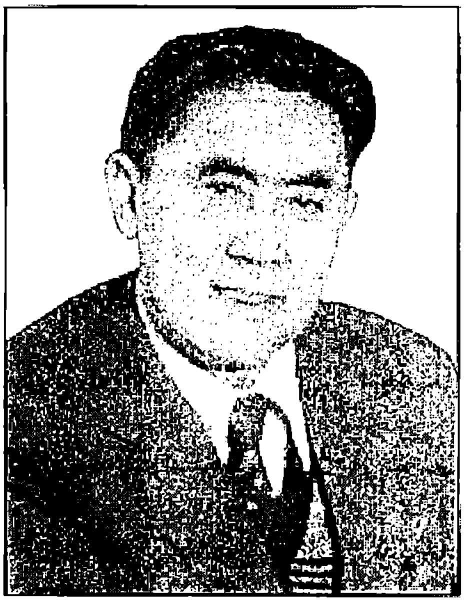

تېيىپجان ئېلىيېۋ (1930-1989)

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان ياش شائىرلارنىڭ بىرى تېيىپجان ئېلىيېۋتۇر. ئۇ 1930-يىلى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ قورغاس ناھىيەسىدە زاكىر خەلپەم ئىسىملىق دىنىي زاتنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا بىلىمنى ئۆز يۇرتىدىكى مەكتەپتە ئالغان. تېيىپجان 15 يېشىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشنى مەشىق قىلىشقا باشلىغان. 1946-يىلى ئىنقىلاپ مەركىزى غۇلجا شەھىرىگە كېلىپ، مەتبۇئات ساھاسىدا ئىشلىگەن. «جۇرئەتتى» تەخەللۇسى بىلەن تۇنجا شېئىرلىرىنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىشقا باشلىغان. شائىرنىڭ تۇنجا شېئىرلار توپلىمى 1950-يىلى ئالمۇتا شەھىرىدىكى «يېڭى ھايات» نەشرىياتىدا «شەرق ناخشىسى» دېگەن نام بىلەن بېسىلىپ چىققتى. ئۇ 1950-يىلدىن باشلاپ ئۈرۈمچى شەھىرىگە يۆتكىلىپ بېرىپ، «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» (كېيىن «تارىم» دەپ ئاتالغان) ئەدەبىي ژۇرنالدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىدى. شائىر ئۆز ھاياتىدا كۆپلىگەن شېئىر، باللادا، داستانلارنى يېزىپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ 10غا يېقىن شېئىر توپلاملىرى نەشر قىلىندى.

كۆپلىگەن ياش شائىرلىرىغا ئوخشاش تېيىپجانمۇ 1950-يىللاردا خىتاي كومپارتىيەسىگە ئەزا بولۇپ كىردى. ئۇ كوممۇنىستلارنىڭ ھىيلە-مىكىرلىرىگە ئالدىنىپ، بىر مەزگىل ماۋ زېدۇڭنى مەدھىيىلەيدىغان، مىللەتپەرۋەر جەڭچىلەرنى ئەيىپلەيدىغان شېئىر-ماقالىلارنى يېزىپ ۋۇردى. 1960-يىللارغا كەلگەندە ئۆزىمۇ تەقىپ قىلىنىپ، ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىندى. ئەقىللىق شائىر مۇشۇ ئاچچىق ساۋاقلاردىن كېيىن ھەق-ناھەقنى ئاجرىتىۋالدى. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە بولغان خاتا تونۇشىنى تۈزىتىپ، خەلق مەيدانىغا قايتىپ كەلدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا مىللەتنىڭ دەردىنى كۈيلەيدىغان مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يېزىپ، ھەقىقىي خەلق شائىرى بولۇپ ياشىدى. ئۇيغۇر خەلقى بۇ مۇنەۋۋەر پەرزەندىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايدۇ.

ئىنقىلابىنىڭ بىزگە قالدۇرغان تەجرىبە-ساۋاقلىرى

1944-1949 يىللاردىكى مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابىمىزنىڭ كۈرەش تارىخىمىزدىكى شانلىق سەھىپە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئۇ بىزنىڭ ئاڭىمىزدا يارقىن خاتىرىلەرنى قالدۇرۇش بىلەن بىللە، قىممەتلىك تەجرىبە-ساۋاقلارنىمۇ قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ تەجرىبە-ساۋاقلاردىن توغرا پايدىلىنىپ، نۆۋەتتىكى كۈرىشىمىزنى ئاخىرقى غەلىبىگە ئېلىپ بېرىش - بىز بۈگۈنكى ئىنقىلابچىلارنىڭ شەرەپلىك بورچىمىزدۇر. ئۇنداق بولسا بۇ ئىنقىلابنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرى نېمىدىن ئىبارەت؟

1). ئىنقىلاپنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى ئاۋام خەلق يەنى ئىنقىلاۋىي ئاممىدۇر. مەملىكەتتىكى پۈتكۈل خەلق بىر نىيەتتە بىرلىشىپ، كۈرەش قىلمىغىچە، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت كۆتىرەلمەيدۇ ھەم غەلىبە قازىنالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن ئاۋال پۈتكۈل خەلق ياكى يەرلىك مىللەتلەر ئىنقىلاۋىي كۈرەشكە تەييار بولۇشى شەرت.

1944-1949-ژىللاردىكى مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپىدا خىتاي مىللىتىدىن باشقا ھەممە مىللەتلەر قاتناشتى. كۈرەش مەيدانلىرىدا بىرلىكتە قان تۆكتى. بۇ ئىنقىلاپ ھەقىقىي مەناسىدا مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپ بولغان ئىدى. دېمەك، ئىنقىلاپنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن قېرىنداش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىغىنى كۆز قارىچۇغىدەك ساقلىشىمىز ۋە ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاڭلىقلىغىنى ھارماي-تالماي يۇقۇرى كۆتىرىشىمىز كېرەك.

2). شۇ خەلقنى ئىنقىلاۋىي كۈرەشكە باشلاپ ماڭالايدىغان توغرا، كۈچلۈك ئىنقىلاۋىي پارتىيا بولۇشى كېرەك. ئەشۇ قېتىمقى ئىنقىلاۋىي كۈرەشتە، ئاممىنى غالىبىيەتكە باشلاپ مېڭىشتا، ئاۋال ئەلىخان تۆرە باشچىلىغىدىكى «ئازاتلىق تەشكىلاتى»، كېيىن بولسا ئەخمەتجان قاسىمىي باشچىلىغىدىكى «ئىتتىپاق» تەشكىلاتى ئىجابىي روللارنى ئوينىغان. بىراق، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ سەياسىي تەجرىبىسى ئاز، ئاممىۋىي ئاساسى بوش بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن رەھبەرلىك ھوقۇقى سەيپىدىنگە ئوخشاش ئادەملەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالغانلىقتىن، تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ئاخىرى ئىنقىلاپنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

3). بۇ پارتىيا توغرا ئىنقىلاۋىي ئىدېيا بىلەن قوراللانغان بولۇشى، مىللىي مۇستەقىللىك نىشانىدىن ئايىنماسلىغى، دۈشمەن بىلەن مۇراسسەگە كەلمەسلىگى كېرەك. ئۇ پارتىيا مىللىي مەنپىيەت مەيدانىدا چىڭ تۇرۇشى كېرەككى، مىللىي مەنپىيەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان كوممۇنىستىك ئىنتېرناسىونالىزم، پانتيۇركىزم-پانىسلامىزم ئىدېيالىرىدىن خالى بولۇشى لازىم. ئەشۇ ئىنقىلاپ جەريانىدا، ئىنقىلاۋىي سەپكە ھەر خىل ئىدېيادىكى ئادەملەر ئارىلىشىپ قالغانلىقتىن، ئىنقىلاپ زىيانغا ئۇچرىدى.

4). بىزنىڭ كۈرىشىمىز خەلق ئارا گېئوسەياسىي ۋەزىيەتكە مۇۋاپىق كېلىشى لازىم. ئىنقىلاپقا ئۇيغۇنلۇق خەلق ئارا شارائىت بولۇشى لازىم. ئۇ شارائىتتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، خەلق ئارا ياردەمنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم. مىللىي ئىنقىلاپ جەريانىدا، ھەقىقىي خەلق ئارا ياردەم قولغا كەلتۈرۈلمىدى.

سوۋېت ھۆكۈمىتى مىللىي ئىنقىلاپنى قوللاشتىن باش تارتقاندىن كېيىن، جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە يوشۇرۇن ھالدا دۇنيادىكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ رەھبەرلىرىگە «مۇراجىئەت» ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچ قانداق ياردەم بولمىدى. شۇڭا بىز ژىتىم ھالغا چۈشۈپ كەلدۇق.

5). ئىنقىلاپتا دوست كىم، دۈشمەن كىم، بۇنى ئېنىق ئايرىپ ئېلىش لازىم. دۈشمەننى دوست دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئىنقىلاپنىڭ تىزگىنىنى ياتلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. ئىنقىلاۋىمىزنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارغان مۇھىم سەۋەپلەرنىڭ بىرسى مانا شۇ.

6). تاشقى دۈشمەنلەر ھەر قاچان ئىچكى دۈشمەنلەردىن پايدىلىنىپ، ئىنقىلاپقا بۇزغۇنچىلىق، زىيانكەشلىك قىلىدۇ. ئەگەر نۆۋەتتىكى ئىنقىلاۋىمىزنى زىيانغا ئۇچراتمايمىز دېسەكىمىز، ئاۋال ئۆز ئىچىمىزدىكى مىللىي ساتقۇن-خائىنلارنى يوقىتىپ، ئىنقىلاۋىي سېپىمىزنى پاكىزلىشىمىز لازىم. خائىنغا رەھىم قىلىش — دۈشمەنگە رەھىم قىلىش بىلەن باراۋەر، سەياسىي خاتالىقتۇر.

7). ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتتە كادىرلار ھەل قىلغۇچى رول ئوينايدۇ. ئىنقىلاۋىي قوشۇندا، كۈرەشلەردە چېنىققان، كەڭ بىلىملىك ھەم ژىراقنى كۆرەلەيدىغان ئىنقىلاۋىي غايىگە، پولاتتەك ئىرادىگە ئىگە كادىرلار قوشۇنى بولمايدىغان بولسا، ئىنقىلاپنى رىۋاجلاندۇرۇش، غەلىبىگە ئېلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. ئىنقىلاپ رەھبىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا، دەرھال ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئاممىنى يېتەكلەپ، كۈرەشنى داۋاملاشتۇرىدىغان ئىزباسارلار بولمىسا، ئىنقىلاپ يېرىم يولدا توختاپ قالىدۇ ياكى مەغلۇپ بولىدۇ. بىزدە بولسا، دۈشمەنلەر ئەلىخان تۆرىنى ئوغرىلاپ ئېلىپ كەتكەندە، ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق رەھبەرلىرىمىزنى نامۇت قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، كۈرەشنى داۋاملاشتۇرىدىغان ئىزباسارلار چىقمىدى. مەتىجىدە ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ تىزگىنى ياتلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى ۋە ئىنقىلاپنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

8). ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتتە رەھبەرلەرنىڭ بىرلىك-ئىتتىپاقى ھەممىدىن مۇھىم. موشۇ ئىنقىلاپ جەريانىدا ھاكىمىيەت ھوقۇقى مىللىي رەھبەرلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن مەزگىللەرمۇ بولدى. بىراق، بۇ رەھبەرلەر ئوتتۇرىسىدا سەممىي بىرلىك-ئىتتىپاقلىق بولمىغانلىقتىن، پۇرسەت قولدىن بېرىلدى:

1947-ژىلى يازدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىس جاڭ جىجۇڭ ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسئۇت سابىرىي ئۆلكە رەئىس، ئەيسا ئالىپتېكىن باش كاتىپ بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ چاغدا رەئىس مۇاۋىنلىرى ئەخمەتجان قاسىمىي بىلەن بۇرھان شەھىدىيلەر، مۇاۋىن باش كاتىپ ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاساسەن مىللىي كادىرلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن ئىدى.

ئەگەر شۇ چاغدا موشۇ مىللىي رەھبەرلەر بىر پۈتۈن مىللىي ئىدېئولوگىيا ئاساسىدا بىرلىشىپ، خەلقىمىزنىڭ

قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە تايانغان ھالدا مۇستەقىللىك جاكالاۋاتقان بولسا، ئېھتىمال، بۇ دۆلەت ساقلىنىپ قالار ئىدى. چۈنكى، ئۇ چاغدا خىتاينىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇرۇش كېتىۋاتقانلىقتىن، ئىچكىرىدىن كۆپلەپ ئەسكەر ئېلىپ چىقالمايتتى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ بولغانلىقتىن، سوۋېت ھۆكۈمىتىمۇ خەلقىمىزنى قۇراللىق باستۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. ئەپسۇسكى، مىللىي رەھبەرلىرىمىز بىرلىشىشنىڭ ئورنىغا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز غوجايىنلىرىنىڭ ئەمرىنى ئورۇنلاپ، ئۈرۈمچىدىكىلەر ئىلى تەرەپنى «رۇسلارغا سېتىلغان قىزىل پاچاقلار» دەپ تىللىدى. ئىلىدىكىلەر بولسا، ئۈرۈمچى تەرەپنى «گومىنداڭنىڭ يالاقچىلىرى، پانتۈركىستلار» دەپ تىللىدى. شۇنداق قىلىپ، رەھبەرلەر ئوتتۇرىسىدا بىرلىك-ئىتتىپاقلىق بولمىغانلىقتىن، ئاخىرقى پۇرسەت قولدىن بېرىپ قويۇلدى. بىز بۇ ئاچچىق ساۋاقنى ھەرگىز ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك!

ئاخىرقى سۆز

ئەزىز، قېرىنداشلار!

بۇ ۋاقىئەلەرنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە، بۇ ژىل توپ-توغرا 55 ژىل بولدى. شۇ چاغدىكى بۇرھان، سەيپىدىن قاتارلىق ساتقۇنلار خەلقىمىزنى ئالداپ:

«خىتاي كوممۇنىستلىرى بىزنى جەننەتكە ئېلىپ كىرىدۇ. بىز ئەندى بەختىمىزنى تاپتۇق»، دېيىشكەن ئىدى.

موشۇ 55 ژىلدىن بېرى خەلقىمىز باشتىن كەچۈرگەن ھېساپسىز كۈلپەتلەر، بىز تارتقان خورلۇق، بەرگەن چوڭ قۇربانلار، شۇ چاغدا خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولۇشنىڭ نەقەدەر چوڭ خاتالىق بولغانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلىدى. راست، ئەشۇ بىر ئوچۇم ساتقۇنلار جۇقۇرى مەنسەپ، ئالىي ئىمتىياز ئېلىپ، گۈڭگسەنداڭنىڭ دۆلىتىنى كۆرۈشتى. بىراق، بۇنىڭدىن خەلقىمىزگە نېمە پايدا؟

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى دەسلىۋىدە بۇ ئىنقىلاپنى تىلغا ئالماسلىقتا، ئاستا-ئاستا ئۇنتۇلدۇرۇپ كېتىشكە، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىشكە ئۇرۇنۇپ باقتى. بىراق، ئاينى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمىغاندەك، تېخى تونۇگۈنلا بولۇپ ئۆتكەن ۋە بەش ژىل داۋام قىلغان بۇ رېئاللىقنى خەلقى ئاڭمىدىن يوشۇرۇپ قېلىش مۇمكىن بولمىدى. ئەكسىچە، خەلقىمىز مىللىي خورلۇققا ئۇچرىغانسىرى، بۇ ئىنقىلاپ كۆپىرەك تىلغا ئېلىنىدىغان بولدى. ئوتتۇرا ئازىيادىكى سوۋېت جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىككە ئېگە بولۇشى، بۇ ئىنقىلاپنى تېخىمۇ بەكىرەك ئەسكە چۈشەردى. موشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلاۋى توغرىسىدا ئېغىز ئاچماسلىق تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، بۇ ئىنقىلاپ توغرىسىدا سۆزلەشكە باشلىدى. بىراق، ئۇنى خىتاينىڭ مۇستەملىكىچىلىك مەنپىيىتىگە ماسلاشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى. موشۇ مەخسەتتە، كېيىنكى ژىللاردا ۋەتىنىمىزدە مىللىي ئىنقىلاپقا ئائىت كىتاپلار كۆپلەپ نەشىر قىلىندى. ھەتتا 1994-ژىلى 12-نويابىر كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە پارتىيا ۋە ھۆكۈمەت ئەرباپلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن داغدۇغىلىق ھالدا «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ 50 ژىللىغىنى خاتىرىلەش ژىغىنى» ئۆتكۈزۈلدى. ژىغىندا خىتاينىڭ رەسمىي شەخسلىرىدىن: ۋاڭ لىچۈەن، سۇڭ خەنلياڭ، چى گو، شۈيىۇشى، سەيپىدىن قاتارلىقلار ئېغىزچە ۋە يازمىچە نۇتۇقلار ئېلان قىلىشتى. ئەلۋەتتە، ئۇ نۇتۇقلار مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپنىڭ مەخسەت-ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ، ئۆزلىرىنىڭ جاھانگىرلىق مەنپەئەتلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئېلان قىلىشتى.

قېنى ئەمسە، ئۇلارنىڭ جۈملىشلىرىنى ئاڭلاپ باقايلى:

> «نويابىر مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنىڭ توپ مەخسىتى، ئۆلكىمىزدىكى ھەر مىللەت قېرىنداشلارنى ئەركىنلىككە، باراۋەرلىككە ئېگە قىلىش ئىدى» (ۋاڭ جېڭ).

«ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو خەلىق ئازاتلىق ھەرىكىتى بىلەن زىچ باغلانغان، مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلاپ ئىدى... ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ تەسىرىنى چوڭقۇر قوبۇل قىلغان... ئەخمەتجان قاسىمىي قاتارلىق يولداشلارنىڭ زور تۆھپىسى شۇ بەردىكى، ئۇلار ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى باتۇرلۇق بىلەن قوغلاۋاتقان. دۆلەت تېررىتورىياسىنىڭ پۈتۈنلىگىدە چىڭ تۇرغان. ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ۋەتەن بىرلىگىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ قوغدىغان» (ۋاڭ لىچۈەن).

> «ئەخمەتجان قاسىمىي يەرلىك مىللەتچىلىككە، بولۇپمۇ پانتۈركىزمغا قارشى تۇرۇپ، جاھانگىرلەرنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى بۇزۇش يولىدىكى ھەرىكەتلىرىگە زەربە بەردى... ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئۇلۇق ئىشتا ئۆزىنىڭ ھاياتىنى قۇرۇۋان قىلدى» (ۋاڭ ئىنماۋ).

«شىنجاڭ ــ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ ئۈچ ۋىلايىتىدە يۈز بەرگەن ئىنقىلاپ، ھەقلىق يوسۇندا جۇنگو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولىدۇ... ئىنقىلاپنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بەزىلەر «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بايرىغىنى كۆتىرىۋېلىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىكنى تەرغىپ قىلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ توپ-مەنپىيىتىگە ۋە ئارزۇسىغا خىلاپ بولغانلىقتىن،

ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشچىلىغىدىكى ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئىلغار كۆچلەرنىڭ قاراشلىغىغا ئۇچراپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى» (شۇ يۇشى، كىتاب 161-بەت).

سەيپىدىن قاتارلىق بەزى مۇئەللىپلەر مۇختاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، بۇ ئىنقىلاپنىڭ خاراكتېرىنى، مەخسەت-ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ، ئىنقىلاپچىلارغا تۆھمەت قىلماقتا، تارىخىي شەخسلىرىمىزگە خاتا باھا بەرمەكتە. سەيپىدىن ئەزىزىي ئۆزىنىڭ «ئۆمۈر داستانى»، «تەڭرىتاغ بۈركۈتى» دەپ ئاتالغان كىتاپلىرىدا، ئەينى ژىللاردىكى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلاۋى توغرىسىدا پىكىر بايان قىلىپ، تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى، جۇڭگو تېررىتورىياسى بولغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلىق ئامىسىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشى ئېكەنلىگى، ئۇ ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى پارچىلاش ئۈچۈن ئەمەس، ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بولۇۋاتقان كۈرەش، ئېكەنلىگى ئوچۇق ئىپادىلەندى» («ئۆمۈر داستانى» 349-بەت). «ھۆكۈمەت ئۈچ ۋىلايەت خەلقىگە توغرا رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ رەھبەرلىگىدە مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلگەن ئازاتلىق كۈرەشىنىڭ غالىبىيىتىنى ئۈلگە قىلغان ھالدا، شىنجاڭنىڭ پۈتۈن مەملىكەت بىلەن بىرلىكتە ئازاتلىققا چىقىرىشقا ئېرىشتى» (398-بەت). «يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىلەن يولداش دۇڭ بىۋۇنىڭ نەنجىڭدىكى ئۇچرىشىشى ۋە سۆھبىتى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى ئوتتۇرىسىدىكى بىۋاستە ئالاقە بارلىققا كەلگەنلىگىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم فاكتتۇر... 1949-ژىلى 8-ئاينىڭ 15-كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسى مەركىزىي كومىتېتى يولداش دېڭ لىچۈننى ئۈچ ۋىلايەتكە ئالاقىچى قىلىپ ئەۋەتتى. شۇنىڭدى بىتۇارەن ئۈچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشى مەملىكەتنىڭ ئازاتلىق ئۇرۇشى بىلەن بىۋاستە تۇتۇشۇپ كەتتى» (382-381-بەتلەر). «شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلىق قۇراللىق كۈرىشىنىڭ خاراكتېرى تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، يېڭى دېموكراتىك ھەرىكەتتىن ئىبارەت ئىدى. يولداش ماۋزېدۇڭ 1949-ژىلى 8-ئاينىڭ 18-كۈنى بېجىڭدىن ئەخمەتجان قاسىمىغا يازغان خېتىدە:

«سىزلەرنىڭ كۆپ ژىللاردىن بۇ يان داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن كۈرەشلىرىڭلار پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى (400-بەت).

«ئۈچ ۋىلايەتتە پارتلىغان مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلاپ باشتا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسى بىلەن بىۋاستە ئالاقە باغلىمىغان بولسىمۇ، جۇڭگو كومپارتىياسىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئېگە بولۇش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئىزدەندى ۋە ئاخىرىدا ئۇنىڭغا ئېرىشتى!» (405-بەت).

ھۆرمەتلىك، كىتاپخان!

خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ غالچىسى سەيپىدىننىڭ ژۇقارقى بايانلىرىنى ئوقۇغان كىشىنىڭ غەزىۋى ئۆرلەيدۇ. گوياكى، ئۇيغۇرلارغا مىللىي مۇستەقىللىك كېرەك ئەمەستەك، ئۇلار مىللىي ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئېگە بولۇش ئۈچۈنلا ئىنقىلاپ قىلغاندەك، ئۇيغۇرلار خىتايلاردىن ئايرىلىپ قالسا، كۈن كۆرەلمەيدىغاندەك، شۇڭا ئۇلار مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشا ئۈچۈن ئەمەس، خىتاي ئىمپېرىياسىنىڭ بىرلىگىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلغاندەك، ئاخىرى، سەيپىدىننىڭ شارائىتى ئارقىسىدا خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ «شەپقىتىگە ئېرىشىپ» ئۆز بەختىنى تاپقاندەك ناشايان تەسىرات پەيدا قىلىدۇ. ئەسلىدە بولسا، ئەھۋال تامامەن باشقىچە؛

1944-ژىلى غۇلجىدىن باشلانغان مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپىنىڭ تۈپ-مەخسىتى: ۋەتىنىمىزدىن خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىپ، مۇستەقىل، سۇۋېرېن، دېموكراتىك شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. خەلقىمىز موشۇ مەخسەت يولىدا كۈرەش قىلغان ۋە زور قۇرۇۋانلارنى بەرگەن ئىدى. ئازات ئۈچ ۋىلايەتتە بۇ مەخسەت ئەمەلگە ئېشىپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىمىز قۇرۇلغان ئىدى. بۇ دۆلەت ئۆز ھۆكۈمىتىمىز، ئۆز قانۇنىمىز، ئۆز ئارمىيامىز ۋە ئۆز ۋاليۇتىمىز بار ئىدى. ئۇ چاغدا خەلقىمىز ئۆز ۋەتىنىدە ئازات، ئەركىن، پاراۋەن ھايات كەچۈرگەن ئىدى. مۇنداق شارائىتتا سەيپىدىن كەبى ساتقۇنلاردىن باشقا ھېچ كىم مىللىي مۇستەقىللىكتىن كېچىپ، خىتاينىڭ قۇللىغىغا چۈشۈشنى ئارمان قىلغان ئەمەس! شۇنداق ئېكەن، خىتاي رەھبەرلىرىنىڭ ۋە سەيپىدىننىڭ ژۇقارقى جۆلۈشلىرى پۈتۈنلەي ھەق-ناھەقنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلغانلىق، مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپىنى قەستەن بۇرمىلاپ، خۇنۇكلەشتۈرگەنلىك، ئىنقىلاۋىي خەلقىمىزگە خىيانەت، ئەشۇ ئىنقىلاپنىڭ قاتناشقۇچىلىرىنى ھاقارەت قىلغانلىقتۇر!

بىز، ئۇلارنىڭ ژۇقارقى جۆلۈشلىرىنى قەتئىي ئەيىپلەيمىز ۋە رەت قىلىمىز. بارلىق ساپ ۋىژدانلىق ئىنقىلاپچىلارنى دۈشمەنلەرنىڭ ژۇقارقىدەك سەپ-ساتالىرىغا ھەر جايدا قاتتىق رەددىيە بېرىشكە، مىللىي ئىنقىلاپنىڭ ۋە قەھرىمانلىرىنىڭ شەنىنى قوغداشقا، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت ئۈچۈن ھارماي-تالماي كۈرەش قىلىشقا چاقىرىمىز. ئىنقىلاپ داۋاملاشماقتا. خىتاينىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىغى ئاغدۇرۇلۇپ، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كېلىدىغان كۈنلەر ژىراق ئەمەس! بىزنىڭ ۋەتەنىدىمۇ بايرام بولىدۇ!

30- باپ
سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي- ئازاتلىق كۈرەشكە قوشقان تۆھپىلىرى

جەمىيەت ئەربابى ئابدۇللا روزىباقىيېۋ

نەزەرغوجا ئابدۇسېمەتوۋ

ئىسمايىل تايىروۋ

ئابدۇلھەي مۇھەممەدىي

تۇردى ھەسەن

سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇيغۇرستانغا بېرىپ، 1949-1944 يىللاردىكى مىللىي-ئازادلىق كۈرەشكە قاتناشقان ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى

خېلەم خۇدايبەردىيېۋ

سۇلايمان روزىيېۋ

مىرزىگۈل ناسىروۋ

نۇرمۇھەممەت باقىيۋ

كىرىش سۆز

ئوتتۇرا ئازىيا، خۇسۇسەن يەتتىسۇ ئۇيغۇرلار قېدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ماكان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلار ئۆز ۋەتىنىدە ئىنقىلاپ قىلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋاقىتلاردا ھەر قاچان ئوتتۇرا ئازىياگە ۋە يەتتىسۇغا قېچىپ كېلىپ، ئۆز قېرىنداشلىرى ئارىسىدا پانالىناتتى. تارىختا غەربىي تۈركستان دەپ ئاتالغان بۇ تەۋە 1971-يىلدىكى ئوكتابىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مۇ بۇ تەۋەدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنى «سوۋېت ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىدۇق.

«كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ 1922-يىلى 17-ئاۋگۇست كۈنى چىققان سانىدا «تۈركستاندا جەمى 700000 مۇھاجىر ئۇيغۇرلار بار» دەپ يېزىلغان.

ئابدۇللا روزىباقىيۋنىڭ 1930-يىللارنىڭ بېشىدا يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ئازىيادە جەمى 800000 ئەتراپىدا ئۇيغۇرلار ياشىغان ئىكەن. مەلۇمكى، سوۋېت ھۆكۈمىتى يېڭى قۇرۇلغاندا روسسىيادىكى بارلىق خەلقلەرنى سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئادالەت ئورنىتىدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك دۇنيادىكى ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىگە ياردەم بېرىدىغانلىقىنى جاكالىغان ئىدى. ئوتتۇرا ئازىيادە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار، خۇسۇسەن ئۇنىڭ زىيالىي قاتلىمى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ موشۇ باياناتىغا ئىشەنگەن ھەم بۇ ھۆكۈمەتتىن زور ئۈمۈتلەرنى كۈتكەن ئىدى. ئۇلار سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك مۇئەممالىرىنى ھەل قىلىۋېلىشنى ھەم خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمى ئاستىدا ئېزىلىۋاتقان ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىپ، مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇۋېلىشنى ئارزۇ قىلىشقان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار سوۋېت ھۆكۈمىتىنى قەتئىي ھىمايە قىلىشقان، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ سەياسىي پائالىيىتىنى ئاكتىۋلاشتۇرغان ئىدى. شۇ چاغدا بۇ ھەرىكەتنىڭ بېشىدا چى ئېتىقاتلىق كوممۇنىست، يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر ئابدۇللا روزىباقىيۋ بىلەن ئىسمايىل تايىروۋلار تۇراتتى. ئۇلارنى نەزەرغوجا ئابدۇسېمەتوۋ، ئابدۇلھەي مۇھەممەدىي قاتارلىق ئەدىپلەر، سوپى زەرۋات، بۇرھان قاسىموۋ قاتارلىق مائارىپچىلار قوللىغان ئىدى.

بىز تۆۋەندە ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي-ئازاتلىق يولىدا ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

§1. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1920-يىللاردا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قوشقان تۆھپىلىرى

ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئوكتيابىر ئىنقىلاۋىنىڭ شاراپىتى بىلەن پەقەت سوۋېت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇرستاندىكى 5 مىللىون ئۇيغۇرنىمۇ ئازات قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇۋېلىشقا مۇمكىن بولىدۇ، دەپ ئىشەنگەن ھەم موشۇ يۆنىلىشتە ھارماي-تالماي كۈرەشكەن ئېدى. ئا.روزىباقىيېۋ ئۆزىنىڭ بىر ماقالىسىدا موشۇ ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ، «تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇيغۇر خەلقى سەياسىي ئازاتلىققا ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئىختىساتتا پاراۋەن، مەدەنىيىتى يۈكسەك، سەنئىتى گۈللەنگەن ئەل بولالمايدۇ. خۇسۇسەن ئۇيغۇرستاننىڭ كېيىنكى ھاياتى، مىللەتنىڭ ئۇستىدىكى زۇلۇم، ئىستىبدات زەنجىرلىرىنى چېقىپ تاشلىماي تۇرۇپ، ئەركىنلىككە، بايلىققا، ژۇقۇرى مەدەنىيەتكە يېتىشى مۇمكىن ئەمەسلىگىنى ئوچۇق ئىسپات قىلدى» دەپ يازغىنا ئېدى.

ئا.روزىباقىيېۋ مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن سەياسىي تەشكىلاتنىڭ زۆرۈرلۈگىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىر توپ مەسلەكداشلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، 1919-يىلنىڭ بېشىدىن باشلاپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئازىيادە **«ئالتىشەھەر-جۇڭغارىيە ئۇيغۇر ئىشچىلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىتتىپاقىنى»** قۇرۇغقا ئاكتىۋ كىرىشتى. بۇ ئەمەلىياتتا ئۇيغۇر ئىشچىلىرىنىڭ سەياسىي تەشكىلاتى بولۇپ، قىسقارتىلىپ **«ئىنقىلاۋىي ئىتتىپاق»** ياكى **«رېۋسويۇز»** دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ يىللىرى قەشقەرىيەدىن پەرغانە ۋادىسىغا، ئىلى ئۆلكىسىدىن يەتتىسۇغا كېلىپ ياز بويى ئىشلەپ ئانچە-مۇنچە تاپاۋەت قىلىپ، كۈز بولغاندا ئۆز ژۇتلىرىغا قايتىپ كېتىدىغان مۇھاجىر ئىشچىلار ئاز ئەمەس ئېدى. ئابدۇللا روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر زىيالىلىرى موشۇ ئىشچىلارنىڭ ئارىسىدا تەشۋىقات-تەرغىبات ئىشلىرىنى ژۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى يېگىدىن قۇرۇلۇۋاتقان «ئىنقىلاۋىي ئىتتىپاققا» جەلىپ قىلىشقا باشلىدى.

ئا.روزىباقىيېۋ شۇ چاغدا روسسىيا كومپارتىياسىنىڭ ئوتتۇرا ئازىيا بيۇروسىغا سۇنغان مەكتۇپىدە، بۇ «رېۋسويۇنىڭ» مەخسىتىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەپ يازغان ئېدى.

«ئالتىشەھەر-جۇڭغارىيەدىكى ھەممە ئەمگەكچىلەرنى رېۋسويۇزغا بىرلەشتۇرۇش. بۇ ئەمگەكچىلەرگە سىنىپىي ئاڭنى سىڭدۇرۇش. شۇنداق قىلىپ، كەلگۈسىدە قەشقەرىيەدە بولىدىغان ئىنقىلاپقا ئاۋانگارد كۈچنى تەييارلاش. يەنە رېۋسويۇز ئارقىلىق ئەمگەكچىلەر ئىچىدە سەياسىي ۋە مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش. بىزنىڭ پىكرىمىزچە، يارلىق رېۋسويۇز ئەزالىرى ۋە رېۋسويۇزدا بولمىغان كەمبەغەللەر ئىشلەپ چىقىرىش ئارتېللىرىغا ئۇيۇشتۇرۇلۇشى كېرەك. بۇ بولسا، كەلگۈسىدە قەشقەرىيەدە كەسپىي ئىتتىپاقلارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە زەمىن بولىدۇ. قەشقەرىيە ۋە جۇڭغارىيەدىكى ئەمگەكچىلەرنى خىتاينىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىغىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بۇ رېۋسويۇز ئەزالىرىنىڭ رس ف س رنىڭ گراژدان بولۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلىشى كېرەك»، دەپ يازغان ئېدى.

ئا.روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرىنىڭ بۇ تەشەببۇسى دەسلەپتە بولشېۋىكلار پارتىياسى بىلەن **كومىنتېرنىنىڭ** رەھبىرىي خادىملىرى تەرىپىدىنمۇ قوللاپ-قۇۋۋەتلەشكە ئېگە بولغان. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىمۇ ئۇيغۇرستان يوقسۇللىرىنىڭ سىنىپىي ئاڭ-سېزىمىنى ئويغىتىش، ئاھالى ئارىسىدا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تەرەپدارلىرىنى كۆپەيتىش، شارايىت پىشىپ يېتىلگەندە شۇلارغا تايىنىپ، پرولېتار ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىنى شەرىققە قاراپ كەڭەيتىش نىيەتلىرى بار ئېدىدە! ژۇقۇرىنىڭ موشۇنداق قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ رېۋسويۇزلارنى قۇرۇش ھەركىتى تېز رىۋاجلىنىپ، ياركەنتتىن تاكى بەيرەمئەلىگىچە بولغان ژۇتلارنىڭ ھەممىسىدە دېگىدەك باشلانغۇچ تەشكىلاتلار قۇرۇلۇشقا باشلىدى. ئەينە شۇ كومىنتېرنىنىڭ بول-يورۇغى بىلەن كەڭ رايونلاردا قۇرۇلۇپ كەتكەن رېۋسويۇزلارنىڭ پائالىيىتىنى ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ تۇرۇش، ئۇلارغا بىر مەركەزدىن يېتەكچىلىك قىلىش مەخسىتىدە، رېۋسويۇزنىڭ 1-قۇرۇلتىيىنى چاقىرىش قارار قىلىنغان ئېدى.

بۇ قۇرۇلتاينىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ر س د ر پ تۈركىستان بيۇروسىنىڭ ھوزۇرىدا، ئا.روزىباقىيېۋنىڭ باشچىلىغىدا تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلغان ئېدى. موشۇ ھەيئەتنىڭ كۈچ چىقىرىغى بىلەن 1-قۇرۇلتاي ئېچىلىش ھارپىسىدا، يەنى 1921-يىلى 1-ئىيۇن كۈنى تاشكەنت شەھرىدە **«كەمبەغەللەر ئاۋازى»** گېزىتى چىقىشقا باشلىدى. موشۇ گېزىتنىڭ بىرىنچى سانىدا ئا.روزىباقىيېۋنىڭ ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان ئېدى: «بىزنىڭ ۋەزىپىمىز تۈركىستاندا ئولتىرىشلىق بارلىق ئۇيغۇر كەمبەغەللىرىنى بىرىكتۈرۈش، ئۇلارنى بىرلىك-ئىتتىپاقلىق تۇغىنىڭ ئاستىغا توپلاش. پۈتۈن تۈركىستانغا تارقىلىپ كەتكەن «ئىتتىپاقلىرىمىزنى» بىر پىكىر، بىر مەخسەتكە بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت».

بۇ سەتىرلەرنى ئوقۇغان كىتاپخانلىرىمىز ھەيران بولۇشۇپ: ئا.روزىباقىيېۋ بۇ ئىتتىپاقنى قۇرغاندا «ئۇيغۇر ئىتتىپاقى» دەپلا ئاتىماي، نېمىشكە «قەشقەرىيە ۋە جۇڭغارىيا ئەمگەكچىلىرى» دەپ ئاتىغان بولغىيدى — دەپ ئويلاپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇ زاماندا بىزنىڭ مىللىتىمىز شۇنچىلىك نادان بولغانكى، ھەتتا ئۆزىنىڭ **«ئۇيغۇر»** دېگەن مىللەت نامىنى قوللانماي «مەن قەشقەرلىك، سەن تارانچى» دەپ گەپ قىلاتتى. ھەتتا قادىر ھاجى دېگەن

بىر كىشى مۇنبەرگە چىقىپ: بىزدە ئۇيغۇر دېگەن مىللەت يوق، قەشقەرلىك، تارانچى دېگەن ئىككى مىللەت بار. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەرىيەدە ئۆز ئالدىغا بىر دۆلەت، جۇڭغارىيەدە ئۆز ئالدىغا بىر دۆلەت قۇرۇشىمىز كېرەك!» دەپ داۋا قىلغان. شۇ چاغدا ئا.روزىباقىيېۋ تۇرۇپ، «تارىختا بىزنىڭ مىللىتىمىز **«ئۇيغۇر»** دەپ، دۆلىتىمىز **«ئۇيغۇرستان»** دەپ ئاتالغانغۇ دېسە، قادىر ھاجى قوپۇپ «ئۇ تارىختىكى ئۇيغۇرلار بىز ئەمەس!» ـ دەپ جاۋاپ بەرگەن. ئەپسۇسكى، مۇنداق قادىر ھاجىلار بۈگۈنمۇ ئارىمىزدا بار. مانا موشۇنداق جاھالەت قاپلىغان بىر زاماندا ئالدى بىلەن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيىنى ئېچىپ، تېرىقتەك چېچىلىپ كەتكەن مىللىتىمىزنى ئۇيغۇر دېگەن ئورتاق نام ئاستىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش، موشۇ ئارقىلىق مىللەتنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ئازاتلىق ئۈچۈن كۈرەشكە سەپەرۋەر قىلىش زۆرۈر ئىدى. بۇ ئېغىر ۋەزىپە تارىخىي يوسۇندا ئەندى 24 ياشقا كىرگەن ئا.روزىباقىيېۋنىڭ زىممىسىگە ژۈكلەندى. شۇنداق قىلىپ، ئا.روزىباقىيېۋنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن قۇرۇلتايدا قادىر ھاجىنىڭ ژۇقارقى سەپ-ساتارلىرى رەت قىلىنىپ، **«ئۇيغۇر»** دېگەن مىللەت نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر ئىشچىلىرى ئىنقىلاۋىي ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزىي كومىتېتى سايلاندى. مەركىزىي كومىتېت ئا.روزىباقىيېۋنى باش كاتىپ قىلىپ بىر ئېغىزدىن بەكىتتى. ئۇ ئىشقا كىرىشكەن ۋاقتىدا ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىش پلانىنى موسكۋادىكى كومىنتېرن جەزمەن قوللايدۇ دەپ ئىشەنگەن ئىدى. چۈنكى بۇ پلانىنى ر ك پ (ب)نىڭ تۈركىستان بيۇروسى ماقۇللاپ، تەستىقلەپ بېرىش ئۈچۈن موسكۋاغا ئەۋەتىۋەتكەن ئىدى. ئەپسۇس، ئىش ئۇلار ئويلىغاندەك بولۇپ چىقمىدى.

1921-ژىلى 4-ئىيۇن كۈنى موسكۋادىكى ر ك پ (ب)نىڭ زالىدا كومىنتېرنىنىڭ III كونگرېسى ئېچىلدى. موشۇ كونگرېستا تۈركىستان بيۇروسى ئەۋەتكەن ژۇقارقى پلان مۇزاكىرىگە قويۇلغان ئىدى. مۇزاكىرە ئۈستىدە روسسىيانىڭ تاشقى ئىشلار خەلىق كومىسسارى، كومىنتېرنىنىڭ ھەيئەت ئازاسى **ۋ.گ.چىچېرىن** بۇ پلانىنى تەستىقلەشكە قەتئىي قارشى چىقىپ:

«ئەگەر بىز ئۇيغۇرلارنى خىتايدىن ئاجرىتىپ مۇستەقىل دۆلەت قىلىپ قويىدىغان بولساق، (ئۇ سوسىئالىستىك دۆلەت بولغان تەغدىردىمۇ) ئەتە ئوتتۇرا ئازىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلىقلەر بىزدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ تايىنى يالغۇز خىتايلارنىڭ بېشىغا تېگىپلا قالماستىن، بىزنىڭ بېشىمىزغىمۇ تېگىدىغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرقى ۋاقىتتا بىزنىڭ قولغا كەلتۈرۈش نىشانىمىز قەشقەرىيەدىكى ئېزىلگەن مۇسۇلمان ئاھالىسى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى ئېزىۋاتقان خىتايلار بولۇشى كېرەك! شۇ سەۋەپتىن قەشقەرىيەلىكلەرنى ئىنقىلاۋىيلاشتۇرۇش بويىچە ھازىر ژۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قەتئىي توختىتىشىمىز كېرەك!» دېگەن پىكرىنى ئېيتتى.

ۋ.گ.چىچېرىننىڭ بۇ پىكرىگە سەياسىي بيۇرونىڭ كۆپلىگەن ئەزالىرى، شۇ جۈملىدىن ۋ.ئى.لېنىنمۇ قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، كومىنتېرنىنىڭ III قۇرۇلتىيىدا مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلىشىغا قارشى قارار چىقىرىلدى. بۇ توغرىلىق 17-ئىيۇن كۈنى تۈركىستان بيۇروسىنىڭ رەئىسى يا.ز.رودزۇتاگغا تېلېگرامما ئارقىلىق خەۋەر قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، كومىنتېرندىكى جاناپلارنىڭ ئىمپېرىئالىستىك كۆز قاراشلىرى سەۋەۋىدىن ئا.روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ «سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قۇۋۋەتلىشىگە ۋە ياردىمىگە تايىنىپ، ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىمىز دېگەن «شېرىن خىياللىرى» بىت-چىت قىلىپ تاشلاندى!

1934-ژىلى ئاپرېلدا موسكۋادىكى بىر مېھمانخانىدا ئا.روزىباقىيېۋ تەسادىپى ھالدا مەشۇر روزىيېۋ بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. شۇ چاغدا مەشۇر روزىيېۋنىڭ خىزمەت بابى بىلەن ئۇيغۇرستانغا (ئۇرۇمچىگە) ئەۋەتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ئا.روزىباقىيېۋ: «ئەتتەڭ، ئۇيغۇرستانغا بېرىپ خىزمەت قىلىش بەختى بىزگە نېسىپ بولمىدىدە!» دەپ ھەسرەت چەككەن ئىكەن. ئا.روزىباقىيېۋنىڭ موشۇ بىر جۈملە سۆزىدىن ئۇنىڭ ئۇيغۇرستانغا قانچىلىك تەلپۈنگەنلىگىنى بىلىۋېلىش تەس ئەمەس.

2§. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1940-ژىللاردا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قوشقان تۆھپىلىرى

سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك مەنپىيىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، 1930-ژىللاردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىگە قارشى مەۋقەدە تۇرۇپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن غوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرىنى قوللىماي، ئۇنىڭ دۈشمىنى شىڭ شىسەينى قوللىدى. 1937-ژىلى قىزىل ئارمىيانى كىرگۈزۈپ، ئابدۇنىياز قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، شىڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالدى. بىراق، «قىڭغىر ئىش كىرىق ژىلدىن كېيىنمۇ بىلىنىدۇ» دېگەندەك، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ 1920-ژىللاردىكى موشۇ خاتالىقى بىلەن 1930-ژىللاردىكى غوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىنقىلاۋىنى باستۇرغان خاتالىقى ئاخىرى ئۆزىگە زىيانلىق بولۇپ چىقتى. 1933-ژىلى ستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ يۆلىشى بىلەن تەختكە چىقىۋالغان شىڭ شىسەي 10 ژىل ئۆتكەندىن كېيىن 1943-ژىلى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر

چۈشكەن پەيتتە، ئۇنىڭدىن ئۆز ئۆرۈپ، جاڭ كەيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئۆز تەۋەسىدىكى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق مۇتەخەسسىسلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، شىنجاڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. گومىنداڭ بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئانگلىيا ـ ئامېرىكا دۆلەتلىرىنى شىنجاڭغا باشلاپ كەلدى. ھەتتا، كېلەچەكتە سوۋېت ئىتتىپاقىنى بومباردىمان قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭدا ئامېرىكىنىڭ ھاۋا ئارمىيا بازىسىنى قۇرۇشىغا رۇخسەت بەردى. بۇ بولسا، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە يېڭى تەھدىت بولدى. بۇ كېلىشمەدىن خەۋەر تاپقان ستالىن ھۆكۈمىتى، ئۆزلىرى دايىم ياستۇرۇپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنى خىتايغا قارشى قوزغاش ئارقىلىق بۇ خوۋۇپنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولدى. سوۋېت دۆلىتىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقى يەنە كېرەك بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنى يەنە بىر قېتىم ئالداپ، قالقان سۈپىتىدە پايدىلانماقچى بولدى. بۇ ئىشنىڭ تىزگىنىنى موسكۋادىكى ستالىن، مولوتوۋ، بېرىيالەرنىڭ قولىدا بولسىمۇ، ئىشنى كونكېرت ئۇيۇشتۇرۇش ۋەزىپىسى ئۆزبەكىستان كومپارتىياسىنىڭ بىرىنچى كاتىۋى ئوسمان يۇسۇپوۋقا تاپشۇرۇلدى. قازاقىستان ۋە قىرغىزىستان كومپارتىيالىرىگە بولسا، بۇ ئىشتا ئوسمان يۇسۇپوۋقا ياردەملىشىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى. سوۋېت ن ك ۋ د سى سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق ئەينى ژىللاردىكى يالقۇنلۇق ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىسى ئا روزىباقىيېۋنىڭ ئىنىسى ئابدۇمېجىت روزىباقىيېۋنى ئىزدەپ تاپتى. ئوسمان يۇسۇپوۋ ئابدۇمېجىت روزىباقىيېۋنى قوبۇل قىلغاندا خىتاي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىغا دۈشمەنلىك پوزىسيا تۇتۇۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، تاشكەنت شەھرىدە ئۇيغۇر تىلىدا ئايلىق ژۇرنال چىقىرىپ، ئۇنى يوشۇرۇن يوللار بىلەن ئۇيغۇرستانغا ئەۋەتىپ تۇرۇش كېرەكلىكىنى ئېيتتى. ژۇرنالنىڭ ۋەزىپىسى ئۇيغۇرستان خەلقىنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قۇراللىق قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە چاقىرىش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردى. شۇددى موشۇنداق تاپشۇرۇق قازاقىستان كومپارتىياسىنىڭ بىرىنچى كاتىۋى ئارقىلىق ئالمۇتىلىق ئۇيغۇر مەشۇر روزىيېۋقىمۇ بېرىلدى. (م. روزىيېۋ 1938-1934 ژىللاردا ئۇيغۇرستانغا بېرىپ خىزمەت قىلغان ئىدى). بۇ تاپشۇرۇقنى ئالغان ئابدۇمېجىت روزىباقىيېۋمۇ، مەشۇر روزىيېۋمۇ قاتتىق ھاياجانلاندى ھەم بۇ ئىشقا ئەستايىدىل كىرىشتى!

شۇنداق قىلىپ، 1943-ژىلنىڭ يازىدىن باشلاپ تاشكەنت شەھرىدە ئۇيغۇر تىلىدا «شەرىق ھەقىقىتى» ژۇرنالى، ئالمۇتا شەھرىدە «قازاق ئېلى» ژۇرنالى چىقىرىلىپ، يوشۇرۇن يوللار بىلەن ئۇيغۇرستانغا ئەۋەتىلىشكە باشلىدى. كېيىنىرەك موشۇ نەشرىياتلار تۈرلۈك ئىلمىي ۋە ئەدەبىي كىتاپلارنى نەشر قىلىپ، ئۇيغۇرستانغا ئەۋەتىپ تۇردى.

شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، بۇ ئىككى ژۇرنال ۋە ئىلمىي ئەدەبىي كىتاپلار ئۇيغۇرستان خەلقىنى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە دەۋەت قىلىش، مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشنىڭ ئىدېياۋىي تەييارلىقىنى ئىشلەشتە ناھايىتى چوڭ تەشۋىقاتچىلىق رول ئوينىدى.

مىللىي ئىنقىلاپ غەلىبە قازىنىپ، 1944-ژىلى 12-نويابر كۈنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شۇ ھۆكۈمەتنىڭ تەلىۋى بىلەن سوۋېت ئۇيغۇرلىرىدىن يەنە بىر تۈركۈم كىشىلەر ئۇيغۇرستانغا بېرىپ، ھەربىي-مەمۇرىي ساھادىكى خىزمەتلەرگە ياردەملەشتى.

غۇلجىدىكى ھەرەمباغ بىلەن ئائېرودرومنى ئازات قىلىش جەڭلىرىدە، گومىنداڭنىڭ جىك بىلەن شىخۇدىكى ئىستىھكاملىرىنى بىت-چىت قىلىپ تاشلاپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق ئاساستا كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر قىلغان ئەشۇ ئوتلۇق جەڭ مەيدانلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پەيدا بولۇپ بارغان يۈزلىگەن ئۇيغۇر، ئۆزبەك، قازاق، قىرغىز جەڭچىلىرى شەرەپ بىلەن قۇرۇان بولۇشتى.

موشۇلارنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋە قېرىنداش خەلقلەرنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە قوشقان بۈيۈك تۆھپىلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇرستان خەلقى ئاق كۆڭۈل، ئادىل نىيەت بىلەن مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە قاتنىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇناسىپ تۆھپىلىرىنى قوشقان بۇ قېرىنداشلىرىغا مەڭگۈ مىننەتدار!س

بىز تارىخىي ئادالەتلىك نۇقتىسىدىن سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋە قېرىنداش خەلقلەرنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە قىلغان ياردەملىرىنى، قوشقان تۆھپىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز كېرەك.ئۇلارغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرۈشىمىز كېرەك.

ئەندى، كېيىنكى ژىللاردا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىدىن ئۆز ئۆرۈپ، 1946-ژىلى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە، 1949-ژىلى خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلغانلىقىغا كەلسەك، بۇ ستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرستان خەلقى ئالدىدىكى كەچۈرۈلمەس ئېغىر جىنايىتى، ئۇيغۇرستان خەلقى ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشىنى مەڭگۈ كەچۈرمەيدۇ! ستالىننىڭ بۇ جىنايىتىنى ئاق كۆڭۈل، ئادىل نىيەت بىلەن خىزمەت قىلغان قېرىنداشلىرىمىزغا تېڭىشقا بولمايدۇ.

3§. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1960-يىللاردىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى

مەلۇمكى، 1950-يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە خىتاي رەھبەرلىرى بىلەن سوۋېت رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىدېيىۋى ئىختىلاپلار كېلىپ چىقتى. بۇ ئىختىلاپلار بارغانسىرى كۈچىيىپ، 1960-يىللارغا كەلگەندە، ئوچۇق ئاشكارە قارىمۇ-قارشىلىققا ئايلاندى. خىتاي رەھبەرلىرى ئىتتىپاقنى «شيۇجېڭجۇيىچىلار» (رېۋىزىيونىستلار) دەپ ئاتىسا، سوۋېت رەھبەرلىرى ماۋ زېدۇڭنى «خىتاي شوۋىنىستى» دەپ ئاتىدى. شۇنداق قىلىپ ئىدېيىۋى قارىمۇ-قارشىلىقلار 1968-يىلى كەلگەندە چېگارا توقۇنۇشلىرىغىچە بېرىپ يەتتى.

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئىككى ئىمپېرىيا ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان موشۇ قارىمۇ-قارشىلىقتىن پايدىلىنىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، قوراللىق كۈرەش يولى بىلەن ۋەتەننى ئازات قىلىش ئامالىنى ئىزدەشتى. موشۇ مەخسەتتە 1962-يىلى يانۋاردا مىللىي ئىنقىلاپ قاتناشقۇچىلىرىدىن: خەلق قەھرىمانى پولكوۋنىك مۇھەممەتجان يۇسۇپوۋ، پودپولكوۋنىك ھاشىر ۋاھىدىي، پودپولكوۋنىك ئىبرە بۇلغۇنوۋ ۋە يازغۇچى يۇسۇپبەگ مۇخلىسىيلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىگە ياردەم بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ شۇ چاغدىكى رەھبەرلىرىگە مۇراجىئەتنامە يېزىپ ئەۋەتتى.1962-يىلى 29-ئاپرېل كۈنى يەنە بىر مۇراجىئەتنامە يېزىپ ئەۋەتتى. 1963-يىلى 2-سېنتيابىر كۈنى مىللىي ئىنقىلاپنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن ھاشىر ۋاھىدىي، يۇسۇپبەخ مۇخلىسىي، تۇرسۇنتاي ماخمۇدوۋ، مەھەممەتجان يۇسۇپوۋ، توختۇخۇن ئىمىنوۋ، ئېرە بۇلغۇنوۋلار ئىمزا قويغان مۇراجىئەتنامە يەنە موسكۋاغا ئەۋەتىلدى.

1968-يىلى مارتتا ۋېنگرىيانىڭ پايتەختى بۇداپېش شەھرىدە خەلق ئارا كوممۇنىستىك ۋە ئىشچى پارتىيالىرىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى. موشۇ يىغىن ئېچىلىش ھارپىسىدا (1968-يىلى فېۋرالدا) قازاقىستاننىڭ پايتەختى ئالمۇتا شەھرىدە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدى ياشايدىغان ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرى مەسلىھەتلىشىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشنى، ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي ئىمپېرىياسى تەركىۋىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇشىغا ياردەم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپ، ئېچىلغۇسى خەلق ئارا يىغىننىڭ ساھىپخان ۋېنگرىيا كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ يا. كادارنىڭ نامىغا چوڭ ھەجىملىك مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتتى. مەكتۇپنىڭ كوپىياسى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىياسىنىڭ باش كاتىۋى ل.ئى.برېژنېۋقا ئەۋەتىپ بېرىلدى. بۇ مەكتۇپقا خەلق قەھرىمانى غېنى باتۇر باشلىق ئۇيغۇر زىيالىلىرىدىن 27 كىشى قول قويغان ئىدى. سوۋېت ئۇيغۇرلىرى موشۇنداق تىرىشچانلىقلار ئارقىسىدا ئاخىر سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ يەردە مۇھاجىر بولۇپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇلارنىڭ ۋەتەن قۇتقۇزۇش باتالىونلىرىنى تەشكىل قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئۇيغۇرلار دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، قازاقىستان تەۋەسىدە مۇھاجىر بولۇپ ياشاۋاتقان سابىق مىللىي ئارمىيانىڭ گېنېرالى زۇنۇ تېيىپوۋ بىلەن مەرغۇپ ئىسھاقوۋلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىككى باتالىون ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىياسىنى قۇرۇپ، ھەربىي تەييارلىق ئىشلىرىنى باشلاۋەتتى. ۋەتەن قۇتقۇزۇش رادىو ستانسىياسىنىڭ ئاڭلىتىشلىرى ئېفىردا ياڭراشقا باشلىدى. بۇ ئىشلار ۋەتىنىمىزدە خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنىڭ يوشۇرۇن پائالىيىتى راسا جانلىنىۋاتقان پەيتتە ئېلىپ بېرىلغان ئىدى.

ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى موشۇ ھەرىكەتلەرنىڭ ئىلھامى بىلەن خەلقىمىزدە ئۈمۈت پەيدا بولۇپ، مىللىي ئازاتلىق ئۈچۈن قوراللىق كۈرەش قىلىشقا يەنە بىر قېتىم ئىنتىلگەن ئىدى. مىڭ ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر خەلقىنى ھەر قاچان ئالداپ كەلگەن روسسىيا ئىمپېرىياسى بۇ قېتىممۇ يەنە ئالداپ قويدى. 1969-يىلىنىڭ ئوكتابىر ئېيىغا كەلگەندە، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئاۋالقى ۋەدىسىدىن يېنىۋالدى، ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرىدىن باش تارتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار يەنە بىر قېتىم خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قۇرۇۋانلىرىغا ئايلاندۇرۇلدى. موشۇ تارىخىي ۋاقىئەلەرنىڭ فاكتى بولۇپ قالسۇن دەپ، 1969-يىلى يازدا گېنېرال مەرغۇپ ئىسھاقوۋنىڭ باشقۇرۇشىدا قۇرۇلغان ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىياسىنىڭ بىر توپ ئوفىسېرلىرىنىڭ فوتو سۈرىتىنى قوشۇمچە قىلىپ بەردىم.

سۈرەتتە: (سولدىن ئوڭغا) ئولتارغانلار گېنىرال مەرغۇپ ئىسھاقوۋ، كاپىتان ھاشىر ۋاھىدىي، ئۆرە تۇرغانلار پورۇچىكلار ۋولوديا، تۇرسۇن پالتۇشوۋ، مەسۇمجان زۇلپىقاروۋلار.

4§. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىدىن يېتىشىپ چىققان جەمىيەت ۋە مەدەنىيەت ئەرباپلىرى

سوۋېت ھۆكۈمىتى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋىردە بۇ تەۋەدە ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرستاندا ياشىغان ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئەركىنىرەك بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن كۆپلىگەن جەمىيەت ئەرباپلىرى بىلەن مەدەنىيەت ئەرباپلىرى يېتىشىپ چىقتى. بىز تۆۋەندە مىسال تېرىقىسىدە شۇ ئەرباپلارنىڭ بىر قانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

جەمىيەت ئەربابى ئابدۇللا روزىباقىيېۋ (1897-1938)

ئابدۇللا ئەخمەت ئوغلى روزىباقىيېۋ 1897-يىلى ئۆكتەبىردە يەتتىسۇدىكى قورام بولۇسىغا قاراشلىق تاشتىقارا يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ دەسلەپ ئۆز يېزىسىدىكى يېڭىچە مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقىرىدۇ. كېيىن قىچىك دادىسى ئېلەكۆەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئالمۇتا شەھرىدە ئېچىلغان رۇس تىلىدىكى ئۇچىلىشىدا ئوقۇپ، ئەلا باھالار بىلەن تاماملايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن 3 ئايلىق بۇخگالتېرلىق كۇرسىنى تۈگىتىپ، شەھەرلىك بانكىتا كونتۇرشىك بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1917-يىلى فېۋرالدا روسسىيادە يۈز بەرگەن ئىنقىلاپ نەتىجىسىدە بۇ ئەلدە پادىشالىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلىدۇ. روسسىيانىڭ قىسمەن رايونلىرىدا بولسا، رۇس بولشېۋىكلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە قارىمۇ-قارشى ھالدا ئىشچى-سولدات دېپۇتاتلىرىنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتى قۇرۇلىدۇ. روسسىيادە يۈز بېرىۋاتقان موشۇ ۋاقىئەلەر ژىراقتىكى قاشاقىستانغىمۇ تەسىر قىلىپ، 1917-يىلىنىڭ ياز ئېيىدا بۇ يەردىمۇ ئىككى ھاكىمىيەت پەيدا بولىدۇ. يەرلىك بۇرژۇئازىيانىڭ قوللىشى بىلەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى قوللايدىغان «مىللىي قۇرۇلتاي» تەشكىل قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن بولشېۋىكلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىنى قوللايدىغان «مۇسۇلمان ئىشچىلىرى ئىتتىپاقى» دۇنياغا كېلىدۇ. موشۇنداق سەياسىي كۈرەشلەر ئەۋج ئالغان زاماندا ئەندىلا 20 ياشقا كىرگەن ئا.روزىباقىيېۋ ھېچ ئىككىلەنمەيلا رۇس-قازاق بولشېۋىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، يەتتىسۇدا سوۋېت ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىش ئىشىغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا ئا.روزىباقىيېۋ ئۆزىنىڭ ژۇقۇرى بىلىملىكلىگى، سەياسىي قىزغىنلىغى ۋە ئىشچانلىغى بىلەن تونۇلۇپ، 1918-يىلى ئالمۇتىدا ھەربىي-ئىنقىلاۋىي كومىتېت قۇرۇلغاندا رۇس بولشېۋىكلىرى پ.ۋىنوگرادوۋ، ل.ئېمېلېۋ، پ.بېرسىنېۋ، ر.مارېچېكلار، قازاق بولشېۋىگى توقاش بوكىنلار بىلەن بىللە موشۇ كومىتېتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ. ئا.روزىباقىيېۋنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتى سەياسىي كۈرەشلەرنىڭ قاينىمىدا ئۆتىدۇ. شۇنى ئەستىن چىقارماسلىغىمىز كېرەككى، ئا.روزىباقىيېۋنىڭ سەياسىي پائالىيىتى مونۇ ئىككى مەخسەتنى كۆزدە تۇتقان ئېدى:

بىرىنچى مەخسەت: سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەرلىك مۇئەممالىرىنى ھەل قىلىش.

ئىككىنچى مەخسەت: سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، ئانا ۋەتەن ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىپ، مۇستەقىل سوسىيالىستىك ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتىنى تىكلەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەپسۇسكى، سوۋېت ئىمپېرىياسىنىڭ مەنپىيىتىگە زىت كەلگەنلىكتىن، ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىش تەشەببۇسى قوللاپ-قۇۋۋەتلەنمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەمەلگە ئاشماي قالدى. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەرلىك مۇئەممالىرىنى ھەل قىلىش ئىشى ئەندىلا ھەل بولۇشقا باشلانغان ۋاقىتتا پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ستالىننىڭ سەياسىي تەقىپلەش كامپانىياسى باشلىنىپ كەتتى. سوۋېت ھاكىمىيىتىنى تىكلەش ۋە مۇستەھكەملەش يولىدا ھارماي-تالماي كۈرەش قىلغان مىڭلىغان ئىنقىلابچىلارنىڭ قاتارىدا ئابدۇللا روزىباقىيېۋمۇ قولغا ئېلىنىپ، 1938-ژىلى مارتتا يۈزلىگەن سەپداشلىرى بىلەن بىللە سوۋېت ن ك ۋ د سى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى!

ئا.روزىباقىيېۋنىڭ پۈتكۈل ئاڭلىق ھاياتى ئۆز خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرىشىگە بېغىشلانغان ھايات. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ شانلىق پەرزەندى، قەھرىمان ئوغلىنى مەڭگۈ ئۇنتىمايدۇ.

ئىسمايىل تايىروۋ (1900-1937)

يەتتىسۇدا ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىدىيالىرىنى قوللاپ مەيدانغا چىققان ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرىنىڭ بىرسى. ئۇ 1900-ژىلى ئالمۇتا ئۇيېزى مالىۋاي يېزىسىغا قاراشلىق قايىنۇق مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا چېلەك يېيسىدىكى ئۇيغۇر مەكتىۋىدە مۇئەللىم بولغان. 1918-ژىلى ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ۋېرنىي شەھىرىدە قۇرۇلغان «ئۇيغۇر كلۇبىنىڭ» ئاكتىۋ ئىشتىراكچىلىرىنىڭ بىرى بولغان ۋە شۇ ژىلى كوممۇنىستىك پارتىياگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. ئۇ ئىجتىمائىي مۇھىتقا كەڭ ئارىلاشقانىسىرى ئىنقىلاۋىي كەيپىياتتىكى زىيالىلار بىلەن تونۇشۇپ، شۇلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئاستا-ئاستا ئويغىنىپ، ھەقىقىي ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىسىغا ئايلانغان ۋە داۋاملىق ئۆسۈپ بارغان.

ئۇ 1918-ژىلى دېكابىردا ۋېرنىي شەھەرلىك پارتىيا كومىتېتى ھوزۇرىدىكى مۇسۇلمان كوممۇنىستلىرى سېكسىياسىنىڭ ئىجرائىي بيۇرو ئەزاسى، 1919-ژىلى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى پرېزىدىۇمىنىڭ ئەزاسى، 1920-ژىلى يەتتىسۇ ۋىلايەتلىك خەلىق مائارىپى بۆلۈمىنىڭ ئىنستىرۇكتورى، ئاخىرىدا بۆلۈم باشلىغى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان.

1921-ژىلى 17-فېۋرال كۈنى ئالمۇتا شەھىرىدە «ئالتىشەھەر ۋە جۇڭغارىيا ئىشچىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ» ۋىلايەتلىك 1-قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ئى. تايىروۋ موشۇ قۇرۇلتاينى تەييارلىدى ۋە ئۇنىڭغا رىياسەتچىلىك قىلدى. 1921-ژىلى ئىيۇن ئېيىدا تاشكەنت شەھىرىدە ئالتىشەھەر ۋە جۇڭغارىيا ئىشچىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ 1-نۇۋەتلىك ئۇمۇمىي قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ئى.تايىروۋ بۇ قۇرۇلتايغا يەتتىسۇنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە قاتناشتى... (ئەسلىدە « ئالتىشەھەر ۋە جۇڭغارىيا ئىشچىلىرى ئىتتىپاقى» ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنى ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىش مەخسىتىدە قۇرۇلغان سەياسىي تەشكىلات ئىدى. يەتتىسۇدا قۇرۇلغان «ئۇيغۇر پولكى» بولسا، موشۇ تەشكىلاتنىڭ قوراللىق كۈچى سۈپىتىدە قۇرۇلغان ئىدى. كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرىغى بىلەن ئۇ مەخسەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقتىن، « ئالتىشەھەر ۋە جۇڭغارىيا ئىشچىلىرى ئىتتىپاقى» يەرلىك مۇئەممالار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «قوشچىلار ئىتتىپاقىغا» ئۆزگەرتىلدى. «ئۇيغۇر پولكى» بولسا، قېرىنداش ئۆزبەك خەلقىنىڭ بولشۇۋىكلارغا قارشى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بۇخاراغا ئەۋەتىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىمۇ، ئىسمايىل تايىروۋنىڭمۇ ئىزگۈ-ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشماي قالدى).

نەزەرغوجا ئابدۇسېمەتوۋ (1887-1951)

بۇكىشى 1887-ژىلى يەتتىسۇئۆلكىسىنىڭ غالجات يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ئابدۇسېمەت 1871-1866 ژىللىرى ئىلى ۋىلايىتىدە كۆتىرىلگەن مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە ئاكتىۋ قاتناشقان ئاڭلىق كىشى ئىدى. نەزەرغوجا دەسلەپكى بىلىمىنى ئۆز يېزىسىدىكى يېڭىچە مەكتەپتە ئالغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچى ۋە ئۈزەندىكى غەيرىي ئاتلىق ئوقۇيدۇ. تىرىشچان ۋە تەلەپچان ئوقۇغۇچى مەكتەپتىكى دەرىسلەرنى ئەلا دەرىجىدە ئوقۇغانىنىڭ سىرتىدا قازان ۋە ئۇفا شەھەرلىرىدە بېسىلىپ چىققان «ۋاقىت»، «يۇلتۇز» ۋە «شۇرا» ئوخشاش ژۇرناللارنى قىزىقىپ ئوقۇشقا باشلايدۇ.

ئۇ ئۆزىمۇ 1910-ژىلدىن باشلاپ موشۇ ژۇرناللارغا ماقالە يېزىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنى تونۇشتۇرۇشقا باشلايدۇ. بولۇپمۇ 1871-1867 ژىللىرى غۇلجىدا

مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىلى سۇلتانلىقى ھەققىدە ئېنىق ماتېرىياللارنى بېرىپ تۇرىدۇ.
ئانا ۋەتەن ئۇيغۇرستاننى زىيارەت قىلىش مەخسىتىدە 1920-يىللىرى مۇزداۋاندىن ئېشىپ ئۆتۈپ، قېدىمىي ئۇيغۇر زۇۋتى ئاقسۇ ۋىيتتىنى زىيارەت قىلىدۇ. موشۇ سەپەردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆزىگە **«ئۇيغۇر بالىسى»** دېگەن تەخەللۇسنى قوبۇل قىلىپ، ئىشلىتىشكە باشلايدۇ.
1919-يىلى ئالمۇتا شەھىرىدە ئا.روزىباقىيېۋنىڭ باشچىلىقىدا **«ئۇيغۇر بىلىك ھەيئىتى»** قۇرۇلغان ئىدى. كېيىنىرەك بۇ ھەيئەتكە نەزەرغوجا ئابدۇسېمەتوۋ رەھبىرلىك قىلىدى. 1924-يىلى ئەينە شۇ **«ئۇيغۇر بىلىك ھەيئىتى»** قۇرۇلغانلىقىنىڭ 5 يىللىقىغا بېغىشلاپ **«بىرىنچى چامدام»** ناملىق ئەدەبىي توپلاپ چىقىرىلدى. موشۇ توپلامدا باشقا مۇئەللىپلەر قاتارىدا ن.ئابدۇسېمەتوۋنىڭ «ئۇيغۇرستان»، «يېڭى ئوچاق»، «ۋىسال» ناملىق شېئىرلىرى بىلەن «ئوماق ۋە ئامراق»ناملىق ھېكايىسى بېسىلدى. 1930-يىللارنىڭ بېشىدا يەتتىسۇدا باشلانغان سەياسىي تەقىپلەشلەر بىلەن سوئىتىي پەيدا قىلىنغان ئاچارچىلىق سەۋەۋىدىن نەزەرغوجىمۇ ئۆز زۇتداشلىرى بىلەن بىللە ئانا ۋەتەن ئۇيغۇرستانغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ جاغىستاي يېزىسىدا ياشاپ، كۆپلىگەن ياشلارنىڭ ئوقۇپ، بىلىم ئېلىشىغا سەۋەپچى بولدى. بۇ ئېسىل زات 1951-يىلى 64 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.
ن.ئابدۇسېمەتوۋ ئەۋلاتلىرىغا قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا چاقناپ تۇرغان يورۇق يۇلتۇزلىرىمىزنىڭ بىرى.

زىيا سەمەدى (1914_2001)

زىيا ئىبادەت ئوغلى سەمەدى ئاتاقلىق ئۇيغۇر يازغۇچىسى بولۇپلا قالماستىن، ئاتاقلىق مەدەنىيەت ئەرباپى بولۇپمۇ ھېساپلىنىدۇ. ئۇ خىزمەت بىلەن ئىجاتنى قاتار ئېلىپ ماڭغان تۆھپىكار ئەدىپ. ئۇنىڭ خىزمىتىنى ئېيتىساق، 1934_1938 يىللاردا غۇلجا شەھىرىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان سانايى نەفىسە ئۇيمىگىنىڭ بەدئىي رەھبىرى، «شەرىق» مەكتىۋىنىڭ مۇدىرى خىزمەتلىرىدە بولدى. ئۇ ئېغىر ئىدبىيالەرنى تارتقانلىقى ئۈچۈن 1938_1944 يىللار ئارىلىقىدا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قاراڭغۇ تۈرمىسىگە قامالدى. 1944-يىلى تۈرمىدىن قۇتۇلۇپ، غۇلجىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئازات شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى دەۋرىدە رايونلۇق ساقچىنىڭ باشلىقى، مىللىي ئارمىيا باش شتابىدا رازۋېد بۆلۈمىنىڭ باشلىقى لاۋازىمىدا بولدى. 1950-يىلدىن كېيىن ئۈرۈمچى شەھىرىدە مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى، مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ نازىرى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولدى. 1957-يىلى شىنجاڭ ئەدەبىيەت-سەنئەتچىلەرنىڭ 1-قۇرۇلتىيىدا يازغۇچىلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلاندى.
1957-يىلى باشلانغان «ستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالغان سەياسىي كامپانىيادە «ئەشەددىي يەرلىك مىللەتچى» دېگەن تۆھمەت بىلەن كۈرەشكە تارتىلدى. بارلىق خىزمەتلىرىدىن ئېلىنىپ، مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىشقا ئەۋەتىلدى. بۇ جەۋرى-جاپالاردىن قۇتۇلغاندىن كېيىن 1961-يىلى تۇغۇلغان يۇرتى قازاقستان دىيارىغا كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ تەۋەدىمۇ جەمىيەتلىك

ياشتىن قول ئۇزمەي قازاقىستان يازغۇچىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر سېكسىياسىنى باشقۇردى.
ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولىنى ئېيتساق، 1930-يىللاردا دراماتۇرگىيا ساھاسىدا «قانلىق داغ»، «غېرىپ-سەنەم» دراملىرىنى، 1950-يىللاردا «زۇلۇمغا زاۋال» دراممىسى بىلەن «ئىلى دەرياسى بويىدا» ناملىق كىنوپوۋېستنى يازدى. قازاقىستان دىيارىغا كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن «لاشمان»، «ئىپارخان» ناملىق دراملىرىنى، «مايىمخان»، «يىللار سىرى» ناملىق تارىخىي رومانلىرىنى يازدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا چوڭ ھەجىملىك «غېنى باتۇر»، «ئەخمەت ئەپەندى» ناملىق رومانلارنى يېزىپ قالدۇردى.
زىيا سەمەدىنىڭ ئىجادى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ غەزنىسىگە قوشۇلغان قىممەتلىك بايلىق، ئەۋلاتلىرىمىزنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھتا تەربىيىلەيدىغان مەنىۋىي ئوزۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قۇددۇس غوجامىياروۋ (1994-1918)

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان يەنە بىر مەدەنىيەت ئەربابى كومپوزىتور قۇددۇس غوجامىياروۋتۇر. بۇ كىشى 1918-يىلى 21-ماي كۈنى قازاقىستاننىڭ ئالمۇتا ۋىلايىتى، ئەمگەكچىقازاق ناھىيەسىگە قاراشلىق قەينەزەر يېزىسىدا تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا ئالمۇتا دۆلەت كونسېرۋاتورىياسىدە ئوقۇغان. ئۇنىڭدىن كېيىن موسكۋادا ئوقۇپ، كەسپىي بىلىمىنى ئاشۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن بىر چەتتىن خىزمەت قىلىپ، بىر چەتتىن ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە مۇزىكىنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرى بويىچە 200دىن ئوشۇق ئەسەرلەرنى ئىجات قىلدى.
بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە «رىزۋانگۈل»، «تەكلى-ماكان»، «مەشرەپ»، «شاتلىق» كەبى سىمفونىيالىرى، «سادىر پالۋان»، «نازۇگۇم» كەبى ئوپېرالىرى، «شەرىق باللادىسى»، «ئايدىڭ كېچە» ناملىق پېيسىلىرى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.
قۇددۇس غوجامىياروۋنىڭ «رىزۋانگۈل» ناملىق سىمفونىيالىك پوئېمىسى موسكۋادىكى بولشوي تېئاتىر سەھنىسىدە ئىجرا قىلىنىپ، كۆپچىلىكنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. موشۇ ئەمگىكى ئۈچۈن كومپوزىتور 1951-يىلى س س س ر نىڭ دۆلەت مۇكاپىتىغا سازاۋەر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ خىزمىتى ئۆسۈپ، قازاقىستا كومپوزىتورلار ئىتتىپاقىنىڭ رەيىسى، قۇرمانغازى نامىدىكى ئالمۇتا دۆلەت كونسېرۋاتورىياسىنىڭ رېكتورى ۋە پروفېسسورى بولۇپ ئىشلىدى ھەم س س س ر خەلىق ئارتىستى دېگەن ئالىي ئۇنۋانغا ئېرىشتى. ئىجادىيەت ساھاسىدا ئارقا-ئارقىدىن كۆپلىگەن سىمفونىيالەر، ئوراتورىيالەر، پوئېمىلار ۋە سيۇئېتلارنى، ئايرىم ناخشىلار بىلەن خورغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرنى ۋە رومانسلارنى يازدى. ق.غوجامىياروۋ موشۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن بىر قانچە قېتىم دۆلەتلىك ئوردېن ۋە مېداللار بىلەن مۇكاپاتلاندى. جۇمھۇرىيەت ئالىي كېڭەشىنىڭ دېپۇتاتى بولۇپ سايلاندى. ئۇنىڭ خىزمەتلىرى مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ.

31-باپ

XX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۆرەشلەر

§1. ۋەتەننىڭ ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان مىللىي-ئازاتلىق كۆرەشلەر

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرىستان خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن خەلقىمىزگە بولغان مىللىي زۇلۇم تېخىمۇ كۈچەيدى. خەلقىمىزنىڭ بۇ زۇلۇمغا قارشى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ ئۇلغۇيۇپ ئەۋج ئالدى. شۇنداق قىلىپ، XX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى تارىخىمىز يەنىلا مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۆرەشلەرنىڭ تارىخى بولۇپ كەلدى.

خىتاينىڭ تەشۋىقات ئورگانلىرى يېزىپ تارقاتقان «بەزى ماتېرىيالاردا» مۇنداق دەپ يېزىلغان: «1950-يىللاردىن 1970-يىللارغا قەدەر شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر بىلەن سوتسىيالىزمغا قارشى ئۇنسۇرلەر ئەكسىل ئىنقىلابىي گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەكسىل ئىنقىلابىي توپىلاڭ قوزغاپ، شىنجاڭنى ۋەتىنىمىز جۇڭگودىن بۆلۈپ چىقىپ، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى» قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. موشۇ مەزگىل ئىچىدە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشنى مەقسەت قىلغان ئەكسىل ئىنقىلابىي تەشكىلات قۇرۇش ۋە توپىلاڭ كۆتۈرۈش دېلولىرىدىن 100 نەچچىسى يۈز بەرگەن. 1980-1990 يىللاردا بولسا، مۇنداق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەت تېخىمۇ كۈچىيىپ، چەت ئەللەردىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر بىلەن ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە كۆلەمى ۋە تەسىرى چوڭراقلىرى 10 قېتىمدىن ئاشىدۇ» («پانئىسلامىزم، پانتۈركىزمنىڭ زەھىرىنى تازىلاپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدايلى» كىتابچىسى، 55-بەت.)

ئاتالمىش شىنجاڭ-ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ رەئىسى با دەيىنىڭ 1990-يىلى 6-ئاينىڭ 4-كۈنى تارقاتقان مەخپىي ھۆججىتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «جەنۇبىي شىنجاڭدا 1987-1989 يىللار ئارىلىقىدا شىنجاڭنىڭ مۇستەقىل قىلىشنى تەرغىپ قىلىدىغان، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇشقا قۇترىتىدىغان ئەكسىيەتچى تەشۋىق ۋاراقلار 178 قېتىم چاپلاندى. بۇ ۋەرەقىلەرنى تارقاتقۇچىلار ئاساسەن ياشلار. ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ بار».

تۈركىيانىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە ئورۇنلاشقان «شەرقىي تۈركىستان تەتقىقات مەركىزى» تەرىپىدىن 1999-يىلى ئېلان قىلىنغان: **«شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىك ھەرىكەتلىرى»** ماۋزۇلۇق ماتېرىياللاردا تۆۋەندىكى مەلۇماتلار بېرىلگەن: «ئۇيغۇرىستان خەلقى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش، مىللىي مۇستەقىللىكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا 50 يىلدىن بېرى ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلىرى بېسىپ، 200 قېتىمدىن ئارتۇق ھەر خىل شەكىلدە كۆرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ كەلدى. بىز تۆۋەندە مىسال تېرىقىسىدە، شۇ كۆرەشلەرنىڭ بىر قىسمىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1950-يىل 1-ئاي

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ئاراتۈرك ناھىيەسىدىكى ئىنقىلابىي ئىمما ناسىر ۋە ئابدۇللالارنىڭ باشچىلىقىدا 500 كىشىلىك پارتىزان ئەترىتىدىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، باسقۇنچى خىتاي ئارمىيەسىنىڭ ئالدىنى توساپ، زەربە بەردى. شۇ يىلى 4-ئايدا ئالتايدىكى ئوسمان باتۇر قىسىملىرى كېلىپ قوشۇلدى. بۇ پارتىزانلار 2 يىل ئىچىدە خىتاي باسقۇنچى ئارمىيەسىگە قارشى 100 قېتىمدىن ئوشۇق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. بىراق، ئوق-دورا يېتىشمىگەنلىكتىن، ھېچ قانداق تاشقى ياردەمگە ئېرىشە بولالمىغانلىقتىن، بۇ كۆرەشلەر ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. ئىنقىلابىي ئۇرۇش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان پىدائىيلىرىمىز قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ئوسمان باتۇرنى بولسا، خىتاي ئەسكەرلىرى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، 1951-يىلى 2-ماي كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلدى.

***

يەنە شۇ مەزگىلدە ئۈرۈمچىنىڭ نەنسەن تېغىغا توپلانغان 2000 ئاتلىق قوراللىق پارتىزانلار قۇمۇلدىكى جەڭگە ماسلىشىپ، خىتاينىڭ باسقۇنچى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، زەربە بەردى. ئاخىرىدا بۇ پارتىزانلارمۇ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بىر قىسمى قۇربان بولدى، قالغانلىرى پاناھ تىلەپ چەت ئەللەرگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى.

1951-يىل، ياز

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرىدە مىللىي ئارمىيانىڭ پولكوۋنىگى

ئابدۇغوپۇر سابىرھاجىبۇ ۋە يودپورۇچچىك ياقۇپجان رەخمانوۋلارنىڭ باشچىلىقىدا يوشۇرۇن تەشكىلات قۇرۇلۇپ، خىتاي باسقۇنچىلىرىغا قارشى يوشۇرۇن ھەرىكەت ئېلىپ باردى. ئۇزاققا بارماي، بۇ ھەرىكەت سېزىلىپ قالغانلىقتىن، تەشكىلات ئەزالىرى قولغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ باشلىقلىرى خىتاي مۇستەملىكچىلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئاددىي ئەزالىرى 15-10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.
يەنە شۇ يىلى ئاپرېلدا شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلاۋىغا قاتناشقان كادىرلار ۋە زىيالىيلاردىن 51 نەپەر كىشى غۇلجا شەھىرىدە يىغىن ئېچىپ، ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تەلەپ قىلىپ، مەكتۇپ تەييارلىدى ۋە خىتاينىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتىپ بەردى. كېيىن بولسا، بۇ مەكتۇپقا قول قويغان 51 زىيالىيلارنىڭ ھەممىسى خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ھەر خىل يوللار بىلەن ئۆلتۈرۈلۈپ يوقىتىلدى.

1952-يىلى

پۈتۈن ئۇيغۇرىستان يېزىلىرىدا دېخانلارنىڭ نارازىلىق ھەرىكىتى باشلاندى. كۆپچىلىك دېخانلار ئۆز يەرلىرىنىڭ يىغىۋېلىنىشىغا قارشى، نارازىلىق بىلدۈردى. باج، سېلىق يىغىشقا كەلگەن كادىرلارنى قوغلاۋەتتى. ئۇيغۇرىستاندىكى باسقۇنچى ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى گېنېرال ۋاڭ جېڭ بولسا، «زومىگەرلەرنى بېسىقتۇرۇش»، «ئەكسىل ئىنقىلابچىلارنى يوقىتىش» دېگەن سەياسىي ھەرىكەتلەرنى قوزغاپ، ئۇيغۇرىستانىنىڭ شەھەر، يېزىلىرىدا سەياسىي بېسىقتۇرۇش ۋە قانلىق قىرغىنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. يەنە «ئۈچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» دېگەن سەياسىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، خەلقىمىزگە قارىتا زورلۇق-زومبىلىق قىلدى. يۈز مىڭلىغان بىگۇناھ كىشىلىرىمىزنى تۈرمىلەرگە سولاپ، مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ تارتىۋېلىندى. ستاتىستىكا مەلۇماتلارغا قارىغاندا، موشۇ جايلاردا، قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن ئىنقىلابچىلارنىڭ سانى 300 مىڭغا يېقىن. بولۇپمۇ ئىنقىلابنىڭ مەركىزى ئىلى ۋىلايىتىدە قىزىل تېررورلۇق ناھايىتى ئېغىر بولدى. خىتاي جاللارلىرى پەيدا قىلغان موشۇ قىرغىنچىلىقلاردا خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىدىن ۋە يولباشچىلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى.

1954-يىل 12-ئاي

ئۇيغۇرىستانىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە ئاتاقلىق ئىسلام ئۆلىمالىرىدىن ئابدۇلھېمىت داموللام يەتھەددىن مەخسۇملارنىڭ يېتەكچىلىكىدە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئىتتىپاقى كومىتېتى قۇرۇلدى. موشۇ كومىتېتنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىلدى. قوزغىلاڭچىلار «خىتاي باسقۇنچىلىرىنى ھايداپ چىقىرىپ، ۋەتەننى ئازات قىلىپ، مۇستەقىل مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇشنى» چاقىرىق قىلغان ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا قوزغىلاڭچىلار رەھىمسىز تۈردە قانلىق باستۇرۇلدى.

1955-يىل 8-ئاي

شۇ مەزگىلدە قەشقەرىيەنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيەسىدىكى ئىنقىلاۋىي ئاما خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى كۆتىرىلىشكە تەييارلانغان ئىدى. سابىق مىللىي ئارمىيانىڭ زەبىرەكچى قىسىم كوماندىرى جانئابۇ، ئۆمەروۋلارنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭچى قوشۇن تەشكىللىنىپ، رەسمىي قوزغىلاڭ كۆتىرىشكەن. ئۇلۇغچات تەۋەسىدىكى خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەلدارلىرىنى يوقىتىپ، ئۇلۇغچات ناھىيەسىنى ئازات قىلىشقان ئىدى. ھېچ ياقتىن ياردەم ئالالمىغان قوزغىلاڭچىلار خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى.

1956-يىلى 2-ئاي

سابىق مىللىي ئارمىيادىن كېلىپ چىققان مېجىت زاھىدىي باشچىلىقىدىكى ئوفىسېرلار يوشۇرۇن ئىختىسات توپلاپ، ئۈرۈمچى ئۇلانبايدىكى ئاتلىق پولكنى ئاساس قىلىپ، قۇراللىق قوزغىلاڭغا ھازىرلاندى. ئۇلار قارىمايدىكى 2000 نەپەر، قەشقەر كاڭسۇدىكى 1000 نەپەر ۋە قەشقەر شەھىرىدىكى 500 نەپەر ئىشچىلار بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلىدى. قوزغىلاڭ تەييارلىقى پۈتۈپ قالغان ۋاقىتتا ئەتە قوزغىلىمىز دېگەن كۈنى كېچىسى خائىننىڭ ساتقۇنلىقى تۈپەيلى، يوشۇرۇن ھەرىكەت پاش بولۇپ قالدى. شۇ كۈنى كېچىسى بىر پولك ئاتلىق ئەسكەرلەر قۇرالسىزلاندۇرۇلدى ھەم ئوفىسېرلار بىلەن جەڭچىلەر قولغا ئېلىندى. ئەمەلگە ئاشمىغان بۇ قوزغىلاڭنىڭ يېتەكچىلىرى خىتاي تۈرمىلىرىدە ئۇزۇن مۇددەت قامالغاندىن كېيىن قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى.

1956-يىلى 3-ئاي

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قارىقاش ناھىيەسىدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرىدىن باقى داموللام، مۇھەممەت دامولام باشلىق مىڭغا يېقىن دېخانلار مىللىي زۇلۇمغا قارشى غازات ئېلان قىلىپ، جەڭگە ئاتلاندى. ئۇلار قارىقاشنى

پەتھىي قىلغاندىن كېيىن تارىم ۋادىسىدىكى مۇنبەت زېمىنلارنى ئىگەللىۋالغان، قارىقاش يايلاقلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالغان، ئىشلەپ چىقىرىش، قۇرۇلۇش ئارمىياسىنىڭ گازارمىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى.

1956-يىلى 5-ئاي

ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار خىتاي باسقۇنچىلىرىغا قارشى غازات ئېلان قىلدى. لوپ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىدارىلىرى بىلەن مەھكىمىلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى.

1957-يىلى 3-ئاي

خىتاي ھۆكۈمىتى «ھەممى گۈللەر تەكشى ئېچىلسۇن، ھەممە ئادەم بەس-بەستە سايرىسۇن» دېگەن سەياسىي ھەرىكەتنى ئېلىپ باردى. گەرچە بۇ خىتاينىڭ ئالدامچىلىقى بولسىمۇ، ئۇيغۇر كادىرلىرى بىلەن زىيالىيلىرى موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئۇيغۇرستاندىكى جىنايى قىلمىشلىرىنى ئاشكارا قىلدى. پۈتۈن ئۇيغۇرستان بويلاپ شىكايەت قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئايرىم زىيالىيلار يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مىللىي مۇستەقىللىق داۋاسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ تەلەپكە چىدىمىغان خىتاي ھۆكۈمىتى «يەرلىك مىللەتچى»، «ئوڭچى» دېگەن قالپاقلارنى كىيگۈزۈپ، 150 مىڭ نەپەر ئۇيغۇرستانلىق زىيالىيلار بىلەن دىنىي زاتلارنى جازالىدى. ئۇلار خىزمەتتىن ھايدالدى، قولغا ئېلىندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى.

1958-يىلى 7-ئاي

ئالتاي، كۆكتوقايدا دەلىلقان ۋە جەمشىتقان باشچىلىقىدىكى قازاق چارۋىچىلىرى، قۇمۇلدا سۇلتان ماخمۇت، ئېلى قۇربان ۋە سېيىت باتۇرلار باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى مىللىي زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئۇلار شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەخسەت قىلغان ئىدى.

1962-يىلى 5-ئاينىڭ 29-كۈنى

شۇ مەزگىلدە سوۋېت رەھبەرلىرى بىلەن خىتاي رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىدئېولوگىيىلىك تالاشلار پەيدا بولۇپ، ئىچكى زىددىيەت كۈچەيگەن ئىدى. ئۇيغۇرستان ئىنقىلابچىلىرى موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. شۇ يىلى 5-ئاينىڭ 27-كۈنى غۇلجا شەھرىدە 10 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى-ئوقۇتقۇچىلار، ئىشچى-خىزمەتچىلەر ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى سۈنئىي پەيدا قىلىنغان ئاچارچىلىققا، ئىشسىزلىققا ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشى كوچىلارغا چىقىپ نامايىش قىلىشتى. نامايىش 3 كۈنگىچە سوزۇلدى. 5-ئاينىڭ 29-كۈنى نامايىشچى ئامما ۋىلايەتلىك پارتىيا كومىتېتىنىڭ بىناسى ئالدىغا كەلگەندە، ئالدىن-ئالا ئورۇنلاشتۇرۇلغان خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مىلتىق، پۇلېمېت ۋە ئاۋتوماتلار بىلەن ئوققا تۇتۇلدى. ناھەق قىرغىنچىلىققا ئۇچرىغان ئامما سەياسىي پانا تىلەپ، سوۋېت قازاقستانىغا ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

1962-يىلى 10-ئاي

ئۇيغۇرستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يۇرتلاردا «زەنجىرسىمان تەشكىلات» قۇرۇلۇپ، مىللىي زۇلۇمغا قارشى قۇراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈشتى. بىراق، خائىننىڭ پاش قىلىپ قويغانلىقىدىن، قوزغىلاڭ ئەمەلگە ئاشمىدى. موشۇ ئىشنى بانە قىلغان خىتاي ھۆكۈمىتى 30 مىڭدەك ئۇيغۇر ياشلىرىنى تۇتۇپ، تۈرمىلەرگە سولىدى ۋە قىيناپ ئۆلتۈردى.

شۇ كۈنلەردە ئاقسۇ ۋىلايىتىدىمۇ مەخپىي تەشكىلاتلار قۇرۇلۇپ، قۇراللىق كۈرەش تەييارلىقىنى باشلىغان ئىدى. بىراق، بۇ قوزغىلاڭمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. مىللىي زۇلۇمدىن قەھرى غەزەپكە كەلگەن خەلق خىتايلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن چوشقا ئۆلتۈرۈش ۋاقەسىنى قوزغاپ، خىتايلارنىڭ كۆپلىگەن چوشقىلارنى ئۆلتۈرۈپ، يوق قىلدى.

1965-يىلى 8-ئاي

خىتاينىڭ «پەيلۇ» دەپ ئاتالغان مەھبۇسلار لاگېرىدىكى 300دىن ئارتۇق مەھبۇسلار شۇ ئوترىيادنىڭ كادىرى پالتا مەتىمىننىڭ باشچىلىقىدا ئۆزلىرىنى نازارەت قىلىۋاتقان خىتاي چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، سكلادتا ساقلىنىۋاتقان 300دەك قۇرال-ياراقنى قولغا چۈشەردى ۋە ئۆزلىرى قۇراللاندى. ئۇلار قىسقا ۋاقىت بولسىمۇ، پەيلۇنى ئىگەللەپ، دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرغان ئىدى، كېيىن بۇ قوزغىلاڭ خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قانلىق تۈردە باستۇرۇلدى.

1966-يىلى 5-ئاي

پۈتۈن خىتاي مەملىكىتىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» دەپ ئاتالغان سەياسىي كامپانىيا باشلىنىپ، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىپ كەتتى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئۇيغۇرستانلىقلار مەخپىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، قۇراللىق قوزغىلاڭلارغا تەييارلىق قىلىشتى. ئۇلار مەخپىي ھالدىكى شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. بۇ ھەرىكەت خېلە كەڭ دائىرىدە قانات يايغان ئىدى. ئىنقىلاۋىي ئامما قوزغىلىشقا تەييار بولدى. بىراق، كېيىنكى ھۆكۈمەتنى ۋەدە قىلىنغان ھەربىي ياردەمنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بەرمىدى. بۇ ھەرىكەت خىتايلار تەرىپىدىن سېزىلىپ قالغانلىقتىن، قولغا ئېلىنىش ھەرىكەتلىرى باشلىنىپ كەتتى. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، موشۇ دولقۇندا خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنىڭ 60 مىڭدىن ئوشۇق ئەزالىرى قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىلەرگە تاشلاندى ۋە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. 1970-يىلى 5-ئاينىڭ 17-كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن توختى قۇربان، ئابلىز قارى قاتارلىق 16 كىشى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 29-ماي كۈنى ئۇيغۇرستاننىڭ باشقا شەھەرلىرىدىمۇ يۈزلىگەن ئىنقىلابچىلار ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. پارتىيا رەھبەرلىرىدىن مەمتىمىن ئىمىنوۋ، ئەسئەت ئىسھاقوۋ قاتارلىقلار 1970-يىلى 5-ئاينىڭ 17-كۈنى ئاۋتونوم رايونلۇق 1-تۈرمىدە يوشۇرۇن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئابدۇللا زاكىروۋ بولسا، ئېغىر ئازاپلار دەستىدە ناكا قىلىنىپ، 1981-يىلى 12-ئاينىڭ 3-كۈنى دوختۇرخانىدا ئۆلدى. نەچچە مىڭلىغان پارتىيا ئەزالىرى 10 يىلدىن ئوشۇق مۇددەتكە قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، كېيىنكى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاپاسىزلىقى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرستان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتى يەنە بىر قېتىم قانغا پاتۇرۇلدى.

ئۆز ۋاقتىدا بۇ كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسى مەخپىي توغۇلغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ كىشىلەر بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز. مىللىتىمىزنىڭ كۈرەش تارىخىدىكى مۇھىم ۋاقىئە بولغانلىقتىن، تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇم.

شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنىڭ يېتەكچىلىرى

ئەسئەت ئىسھاقوۋ

مۇھەممەتىمىن ئىمىنوۋ

توختى قۇربان

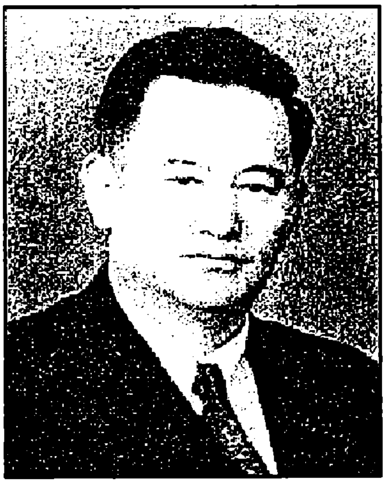

ئابدۇللا زاكىروۋ

شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىيىسى ئىلى ۋىلايەتلىك كومىتېت ئەزالىرى

سابىت ئابدۇراخمان

ئەزىم ئابدۇساتتاروۋ

ئاۋاكرى ناسىروۋ

نۇرمۇھەممەت يۇسۇپوۋ

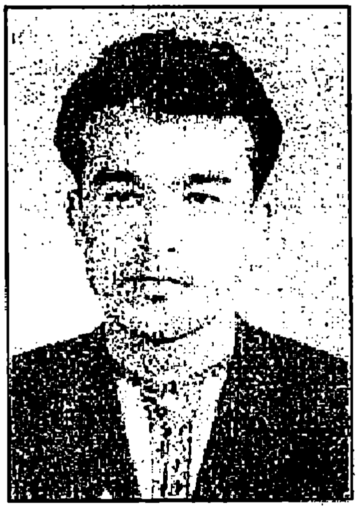

ئەخمەت ئېگەمبەردى

ئابدۇللا تۇرلىباېۋ

ئىمىنجان ئىكرام

ئىسمايىل مەمەتنىيازوۋ

رەخمەتجان ھەمرايېۋ

1970-يىلى 8-ئاينىڭ 21-كۈنى

قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق مەكىت ناھىيەسىدە ياشىغۇچى دېخانلار خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى چىقىپ، شۇ جايدىكى خىتاي ھەربىيلىرىنىڭ قولىدىكى قۇراللىرىنى تارتىۋېلىشقان. ناھىيەلىك تراكتور ستانسىياسىنىڭ قوراسىنى بازا قىلىپ، كەلگەن دۈشمەنلەر بىلەن قۇراللىق ئېتىشقان. ئۇلارنىڭ ئەسلى مەخسىتى، دېخانلاردىن ئالىدىغان باج سېلىقلارنى ئازايتىشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. دېخانلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن قورقۇپ كەتكەن خىتاي ھۆكۈمىتى ھەربىي قىسىملارنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى قورشاۋالدى ۋە ھۇجۇم قىلدى. ھۆكۈمەت ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ئۆز ئىچىدىن پارچىلاش يولى بىلەن بۇ ھەرىكەتنى قاتتىق باستۇرۇۋەتتى.

1979-يىلى دېكابىر

بۆرتالا چېگارىسىدىكى ئورمانلىقلاردا ئوچىلار ياۋايى ھايۋانلارنى ئولاپ ژۈرەتتى. مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلىغان خىتاي چېگارا ئەسكەرلىرى قورقۇپ كېتىپ، «سوۋېت ئەسكەرلىرى بىزگە ھۇجۇم قىلدى» دەپ ژۇقۇرىغا خەۋەر قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خىتاينىڭ ھەربىي باشلىقلىرى بىلەن مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئالدىراشلىق بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئائىلىلىرىنى ۋە باللىرىنى ئىچكى خىتايغا يۆتكەشكە باشلىدى. بۇنى كۆرگەن خىتاي ئاھالىسى ۋەھىمىگە چۈشۈپ، ئىچكى خىتايغا كۆچۈش دولقۇنى كۆتىرىلدى. بۇ ئېقىمنى توختىتىشقا خىتاي ھۆكۈمىتى ئامالسىز قالدى.

1980-يىلى 12-ئاي

ئۈرۈمچى شەھرىدە خىتايلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن يازغۇچى ئابلىمىت مەسئۇدىينىڭ قانلىق جەسىدىنى كۆتەرگەن خەلىق ئاممىسى نارازلىق نامايىشى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئاۋتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ھەم ئاۋتونوم رايونلۇق پارتىيا كومىتېتىنىڭ بىناسى ئالدىغا ژىغىلىپ، قاتىللارنى تېپىپ، جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. خىتاي ھۆكۈمىتى بولسا، قاتىللارنى تېپىپ، جازالاشنىڭ ئورنىغا مۇشۇ نامايىشنى ئۇيۇشتۇرغان كىشىلەرنى تۇتۇپ، تۈرمىلەرگە سولىدى.

1981-يىلى 1-ئاي 3-كۈنى

شۇ كۈنى قارغىلىق ناھىيەسىنىڭ تۆگىچى يېزىسىدىكى مېچىتقا دۈشمەنلەر ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان نەچچە يۈزلىگەن ئۇيغۇر ياشلىرى ئۇيۇشۇپ، مىللىي زۇلۇمغا قارشى غازات ئېلان قىلىشتى. ئۇلار خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ساقچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر قانچە يېزىلارنى ئازات قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرىشىغا ئالدى.

شۇ يىلى 5-ئاينىڭ 27-كۈنى قەشقەرنىڭ پەيزاۋات ناھىيەسىدە 200دىن ئارتۇق مۇجاھىتلار خىتايلارنىڭ ساقچى قىسىملىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن ئوق-دورا، قۇرال-ياراقلارنى غېنىمەت ئالدى. قوزغىلاڭچىلار ستراتېگىيالىك ئورنى مۇھىم بولغان ئورمانلىق تاققا چىقىۋېلىپ، ئېتىشىپ خىتاي ئەسكەرلىرىنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى.

1981-يىل 5-ئاي 27-كۈنى

شۇ كۈنى پەيزاۋات ناھىيەسىدىكى ھەسەن ئىسمايىل باشچىلىقىدىكى «شەرقىي تۈركىستان يانغىن پارتىياسى» 100دىن ئوشۇق پىدائىيلارنى ژىغىپ، ناھىيەلىك ھەربىي قۇراللار بۆلۈمىگە ھۇجۇم قىلىپ، قۇرال-ياراق سكلادىدىن قۇرال-ياراق، ئوق-دورىلارنى بۇلاپ ئەپچىقىپ كەتتى. كېيىن بۇ ھەرىكەت باستۇرۇلغان بولسىمۇ، خىتاي ياسقۇنچىلىرىنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەن ئىدى.

1983-يىلى ياز

شۇ مەزگىلدە قەشقەر شەھرىدە «ياش ئۇچقۇنلار» تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، ئۆز پائالىيىتىنى باشلاۋەتتى. ئۇلار مەسچىتلەردە ۋە جامائەت توپلاشقان سورۇنلاردا خىتاي زۇلۇمىغا قارشى تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇلار خەلقنىڭ قانۇنىي ھوقۇقلىرىنى قوغداپ، خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى قانۇنىي تەلەپلەرنى قويغان ئىدى. بىراق، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇلارنىمۇ قانلىق تۈردە باستۇردى.

1985-يىلى 12-ئاي 12-كۈنى

شۇ كۈنى ئۈرۈمچى شەھرىدىكى يەتتە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مەخپىي تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، 12-دېكابىر كۈنى تەشكىللىك ھالدا كوچىلارغا نامايىشقا چىقىشتى. خۇددى شۇ ۋاقىتتا قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن ۋە بۆرتالا قاتارلىق شەھەرلەردىكى ستۇدېنتلارمۇ ئۇيۇشۇپ، نامايىشقا چىقىشتى. نامايىشچىلار قوشۇنى 15 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كەتتى. خىتاي ھۆكۈمىتى ستۇدېنتلارنى نەق مەيداندا ئوققا تۇتمىغان

بولسىمۇ، نامايىشنى ئۇيۇشتۇرغۇچىلارنى بىر-بىرلەپ تۇرمىگە ئالدى، ئوقۇشتىن ھەيدىدى ۋە ئىشقا ئالمىدى.

1988-يىلى 6-ئاي

خىتايلار يەرلىك مىللەتلەرنى ھاقارەتلەپ: «بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئوغۇللىرىنى قۇل قىلىمىز، قىزلىرىنى خوتۇن قىلىمىز!» دەپ يېزىپ، تامغا ئېسىپ قويدى. بۇ ھاقارەتكە چىدىمىغان ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن 5 مىڭغا ئارتۇق كىشى مىللىي كەمسىتىشقا نارازىلىق زىغىنىنى ئۆتكۈزۈشتى. ئوقۇغۇچىلار ئىككى كۈنى بويى دەرس تاشلاپ، كوچىلارغا چىقىپ نامايىش قىلىشتى. ئۇلار دۆشمەننىڭ مىللىي كەمسىتىش، ئەگىسىزلىك قىلمىشلىرىنى ئەيىپ بىلەن پاش قىلىشتى. خىتاي ھۆكۈمىتى بولسا، موشۇ ھاقارەت خېتىنى يازغان خىتاينى تېپىپ، جازالاشنىڭ ئورنىغا، نامايىشنى ئۇيۇشتۇرغان ستۇدېنتلارنى قولغا ئېلىپ، تۈرمىلەرگە تاشلىدى.

1990-يىلنىڭ بېشىدا

ئۈرۈمچى شەھىرىدە كېرەم ئابدۇۋەلىنىڭ باشچىلىقىدا « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى پارتىياسى» قۇرۇلدى. كېيىن موشۇ پارتىيانىڭ رەھبەرلىكىدە قاغىلىق ناھىيەسىدە پارتىزانلار ئوترىيادى قۇرۇلۇپ، ئۇلار تەييارلىقتىن ئۆتكۈزۈلدى. كېيىن بۇ پارتىزانلار كۇچا، شايار ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا دۈشمەنگە يوشۇرۇن زەربىلەرنى بېرىپ تۇردى.

1990-يىلى 4-ئاي

قەشقەرىيەنىڭ بارىن يېزىسىدىكى دېخانلار شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىياسى بارىن شۆبىسىنىڭ رەھبىرى زەيىندىن يۈسۈپنىڭ باشچىلىقىدا ئۇزاق مۇددەت تەييارلىق كۆرۈپ، ھەربىي مەشقلەرنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەردى. 4-ئاينىڭ 5-كۈنى 10 مىڭدەك ئادەم قوللىرىدا مىلتىق-گرانات، كەتمەن-ئوغاق، پىچاقلارنى كۆتىرىپ، ناھىيەلىك ھۆكۈمەت ئىدارىسىنى بېسىۋالدى. خىتاي ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. قوراللىق جەڭ 4 كېچە-كۈندۈز داۋاملاشتى. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان ئارمىياسى تەرىپىدىن قوزغىلاڭچىلار مەغلۇپ قىلىندى. 20000دىن ئوشۇق ئاھالىسى بار بارىن يېزىسىدا بىرمۇ ئۆي ساق قالمىدى، بىرمۇ ئۇيغۇر تىرىك قالمىدى. بىراق، بۇ قوزغىلاڭ خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىز تەرەپلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ قويدى.

1992-يىلى 3-ئاي

قارغىلىق ناھىيەسىدىن چەت ئەل چېگارىسىغا قاراپ چېكىنگەن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىياسىنىڭ» قوزغىلاڭچىلىرى خىتاينىڭ چېگارا ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشتى. خىتاي ئەسكەرلىرى ھەربىي ئايروپىلانلىرى بىلەن بومباردىمان قىلىپ، زەمبىرەكلىرى بىلەن توپقا تۇتۇپ، بۇ مۇجاھىتلارنى تۇگەل شېھىت قىلدى!

1992-يىلى 7-ئاي

قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىن قولغا ئېلىنغان 500دىن ئارتۇق سەياسىي مەھبۇسلار يوشۇرۇن ھالدا ئۈرۈمچىدىكى تۈرمىلەرگە يۆتكەپ كېلىنىپ، قىيناق ئاستىدا سوئال-سوراق قىلىندى ۋە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى.

1993-يىلى 7-ئاي

قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن ئابدۇلھېكىم مەخسۇمنىڭ تالىپلىرى دېگەن گۇمان بىلەن 300دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياشلىرى تۇتۇلۇپ، تۈرمىلەرگە قامالدى.

1993-يىلى 8-ئاي

قەشقەر شەھىرىدە خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمىغا چىدىمىغان 5 نەپەر ئۇيغۇر ياشلىرى ئالىمجاننىڭ باشچىلىقىدا، خىتايلاردىن ئۆچ ئېلىش مەخسىتىدە قەشقەردىكى ئەدلىيە باشقارمىسىغا بېسىپ كىرىپ، تاپانچە ۋە ئوق-دورىلارنى قولغا چۈشىرىپ، ئۆزلىرى يامان كۆرىدىغان 5 نەپەر خىتاي ئوفىسېرىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. جەڭ ئۈستىدە ئۆزلىرىمۇ شېھىت بولۇشتى.

1994-يىلى 3-ئاي

ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ليۇداۋان تۈرمىسىنىڭ 1-كورپۇس 7-كامېرىدا قامىلىپ ياتقان ئوبۇلقاسىم باشلىق 4 نەپەر

مۇجاھىتنى خىتاي ئەسكەرلىرى ئاپتوماتلار بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. كامىرىنىڭ تاملىرى قىپ-قىزىل قانغا بويالدى.

1995-يىلى 5-ئاي

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچى شەھىرىدە ئۈچۈق سوت ژىغىنىنى ئېچىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىياسىنىڭ» يېتەكچىلىرىگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىشتى. ئابلىمىت تالىپ، ئىدرىسخان ئۆمەر، مەمەتىمىن سېيىت، خېلىل ئالتۇن، ئابدۇللا مەمەت قاتارلىق 5 نەپەر مۇجاھىت خەلق ئالدىدا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1995-يىلى 6-ئاي

موشۇ ئاينىڭ 6-كۈنى كېچىسى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى قىزىلتاغنىڭ ئۈستىگە نامەلۇم كىشىلەر ئاي-يۇلتۇزلۇق شەرقىي تۈركىستان بايرىقىنى ئېسىپ قويدى. بۇنى كۆرگەن ساقچىلار بايراقنى چۈشىرىپ ئېلىپ كېتىشتى. بىراق، خىتاي ساقچىلىرى شۇنچىلىك ئالاقىزادە بولۇشتىكى، «جىنايەتچىنى» ئىزدەپ تاپالماي بىر ئاي قاتىراشتى.

1996-يىلى 4-ئاي

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرستان دائىرىسىدە مىللىي بۆلگۈنچى، تېررورچى، پانتيۇركىست، پانىسلامىست دېگەن بەدناملار بىلەن قارىلاپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياشلىرىنى قولغا ئالدى ۋە قىين-قىستاق ئىچىدە ئازاپلىدى، پەقەت بىر قارىقاش ناھىيەسىدىلا 114 نەپەر بېگۇنا ئۇيغۇر ياشلىرى قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىلەرگە تاشلاندى.

1996-يىلى 5-ئاي

ئۇيغۇرستاننىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىكى مۇجاھىتلار خىتاينىڭ ھەربىي گارنىزونلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆچى يەتمىگەندىن كېيىن تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئىچكىرىسىگە چېكىنگەن ئېدى. بۇ مۇجاھىتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمىتى 4 دانە ۋېرتالېت، 5 ئاپتومابىل، 3 تۆگىگە ئوق-دورا، ئوزۇق-تۈلۈگىنى ئارتقان خىتاي ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى يوقاتماقچى بولغان.نەتىجىدە خىتاي ئەسكەرلىرى 5 نەپەر چېرىكنىڭ ئۆلۈگىنى كۆتىرىپ يېنىپ چىققان.
خۇددى شۇ مەزگىللەردە ئاقسۇنىڭ قۇچا، توقسۇ، كەلپىن قاتارلىق ناھىيەلىرىدە قىساسكار ياشلار قوراللىنىپ، خىتاي ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان. ئۇرۇشتا يۈز نەچچە خىتاي ئەسكەرلىرى ئۆلگەن. غالجىرلاشقان دۈشمەن توپ زەمبىرەكلەر بىلەن ئېتىپ، مۇجاھىتلارنى تۆگەل شېھىت قىلغان. لېكىن بىرىنىمۇ تىرىك تۇتالمىغان.

1997-يىلى2-ئاي

موشۇ ئاينىڭ 5-كۈنى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غۇلجا شەھىرىدە خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمىغا چىدىمىغان ئۇيغۇر ياشلىرىدىن 400دىن ئارتۇق ياشلار نامايىش قىلغان. ئەتىسى 6-فېۋرال كۈنى نامايىشچىلارنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن. خىتاي ھۆكۈمىتى بولسا، نامايىشچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئاڭلاپ، مۇۋاپىق ھەل قىلىشنىڭ ئورنىغا، ئۇلارغا قارشى ساقچى ئەسكەرلەر، بىڭتۈەن ئەسكەرلىرى ۋە دۆلەت مۇداپىە ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، قىرغىنچىلىق قىلدى ۋە نۇرغۇنلىغان ياشلارنى قولغا ئالدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خىتايلار قولغا ئېلىنغان ئۇيغۇر ياشلىرىنى سوغ سۇ چېچىپ توڭلىتىپ، ئۇۋچاركا ئىشتلىرىغا تالىتىپ، بەدەنلىرىنى كۆيدۈرۈپ، ئىنسان قىلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرگەن. موشۇ پاجىەدە ئىز-دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ سانى 1600گە يېتىدۇ. موشۇ دولقۇندا پۈتۈن ئۇيغۇرستان بويىچە قولغا ئېلىنغانلارنىڭ سانى 65 مىڭغا يېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر ئايدا دېگىدەك ئۈچۈق سوت ژىغىنلىرىنى ئېچىپ، ھەر بىر ئوچۇق سوتتا 30-20 مەھبۇسلارنى ئەيىپلەپ، ئۆلۈم جازاسىغا ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك تۈرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلىش خىتاينىڭ ئادىتىگە ئايلانغان.

1998-يىل 6-ئاي

غۇلجا ناھىيەسىدە يوشۇرۇن ئىنقىلاپچىلار بىلەن خىتاي ساقچىلىرى ئوتتۇرىسىدا قوراللىق توقۇنۇشلار يۈز بەردى. ھەر ئىككى تەرەپتىن قۇرۇان بولغانلار بار.
قىسقىسى، خىتاي كوممۇنىستلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان 54 يىلدىن بېرى ۋەتىنىمىزدە ئۇيغۇرلارغا بولغان مىللىي زۇلۇم ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرەش بىر كۈنمۇ توختاپ قالغىنى يوق. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقىمىزنىڭ ستىخىيالىك ھەرىكىتى ئەمەس، ئۇلارنى ئۇيۇشتۇرۇۋاتقان ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتلار، پارتىيالەر بار. بىز مەخپىيەتلىكنى ساقلاش مەخسىتىدە بۇ تەشكىلاتلار بىلەن پارتىيالەر توغرىلىق ئېنىق مەلۇمات بەرمىدۇق.

§2. ۋەتەننىڭ سىرتىدا ئېلىپ بېرىلغان مىللىي-ئازادلىق كۈرەشلەر

ھەر قايسى ئەللەردە ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتلارنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى

1944_1949 يىللاردىكى مىللىي-ئازادلىق كۈرىشىمىز مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. خىتاي كوممۇنىستلىرى بىزنىڭ ئازات ۋەتىنىمىزنىڭ قايتىدىن بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا كۆپلىگەن ۋەتەنداشلىرىمىز سەياسىي باش-پانا تىلەپ ھەر قايسى خوشنا ئەللەرگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى. ئاتاپ ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبەكىستانلارغا؛ غەربىتىكى خوشنىلىرى ئاۋغانىستان، پاكىستان، كەشمىر ۋە ھىندىستانلارغا جەمى 1 مىلليوندىن ئوشۇق ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كېتىشتى. كېيىنكى يىللاردا بۇ ئەللەردىن ئۆتۈپ، ئىران، ئەرەبىستان ۋە تۈركىيالەرگە بېرىپ ماكانلاشتى. ئاخىرقى 30-20 يىل ئىچىدە ئېۋروپىدىكى ئانگلىيا، گېرمانىيا، شۋېتسىيا، شۋېيسارىيا، نروۋېگىيا، بېلگىيا قاتارلىق ئېۋروپا مەملىكەتلىرىگە، ھەتتا يىراقتىكى ئاۋستىرالىيا، ئامېرىكا ۋە كانادا مەملىكەتلىرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ھازىر دۇنيانىڭ 20دىن ئوشۇق مەملىكىتىدە 2 مىلليونغا يېقىن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرستانلىق قېرىنداش خەلقلەر ياشىماقتا. ئەينە شۇ مۇھاجىر ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى بارغان مەملىكەتلەردە، خەلق ئارا قانۇنلار ۋە شۇ دۆلەتلەرنىڭ كونستىتۇسىيالىرى بەرگەن دېموكراتىك ئەركىنلىك ھوقۇقلاردىن پايدىلىنىپ، تۈرلۈك شەكىلدىكى تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ شۇ يەردىكى مۇئەممالىرىنى ھەل قىلماقتا. مۇمكىن بولغىنىچە ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ مىللىي-ئازادلىق يولىدىكى كۈرىشىگە مۇناسىپ ھەسسىلىرىنى قوشماقتا. بىز تۆۋەندە چەت ئەللەردە قۇرۇلۇپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيادە:

قازاقىستاندا 1992-يىلى 20-ئىيۇن كۈنى **«ئۇيغۇرستان ئازادلىق تەشكىلاتى»** قۇرۇلۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا كىرىشكەن ئىدى. بۇ ئۆز ئىسمىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرستاننى ئازات قىلىشتەك ئالىي مەخسەتنى ئۆز ئالدىغا ۋەزىپە قىلىپ قويغان بىردىن-بىر سەياسىي تەشكىلات ئىدى. ئۇنىڭ مەركىزىي ئورگىنى قازاقىستاننىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە بولۇپ، قىرغىستان ۋە ئۆزبەكىستانلاردا شۆبىلىرى (فىلىئاللىرى) بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا موشۇ دۆلەتلەردە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش مەخسىتىدە قۇرۇلغان **«ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتلەر ئارا ئىتتىپاقى»** بار بولۇپ، ئۇنىڭمۇ مەركىزىي ئورگىنى قازاقىستاننىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە ئىدى. مانا موشۇ ئىككى تەشكىلات قىرغىستاندىكى **«ئۇيغۇرستان ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ شۆبىسى»** ھەم **«بىشكېك شەھەرلىك ئىنسان ھەقلىرى ھىمايە قىلىش (دېموكراتىيا) تەشكىلاتى»** بىلەن قوشۇلۇپ، 2002-يىلى 1-سېنتيابىر كۈنى ئالمۇتا شەھىرىدە ئېچىلغان ئۇ ئا ت نىڭ III قۇرۇلتىيىدا، **«ئۇيغۇرستان خەلق پارتىياسى»** بولۇپ قايتا قۇرۇلدى. پارتىيانىڭ تۈپ مەخسىتى _ ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىنى قوللاپ-قۇۋەتلەش ۋە ئۇلارغا ھەمكارلىشىشتىن ئىبارەت.

تۈركىيادە: ئىستامبۇل شەھىرىدە ئورۇنلاشقان **«شەرقىي تۈركىستان ۋەخپى»** ئىدارىسى، **«شەرقىي تۈركىستان ھەمكارلىق جەمىيتى»** ۋە **«شەرقىي تۈركىستان كۆچمەنلەر جەمىيتى»** بار.

تۈركىيانىڭ قەيسىرى شەھىرىدە **«شەرقىي تۈركىستان كۈلتۈر ھەمكارلىق جەمىيتى»** بار.

ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتون شەھىرىدە **«ئامېرىكا-شەرقىي تۈركىستان بىرلىگى»**، **«شەرقىي تۈركىستان مىللىي تەتقىقات مەركىزى»** قاتارلىق تەشكىلاتلار بار. كانادا مەملىكىتىدە **«كاندا شەرقىي تۈركىستان جەمىيتى»** بار.

ئاۋستىرالىيانىڭ ئادېلايدا شەھىرىدە **«ئاۋستىرالىيا تۈركىستان جەمىيتى»**، سىدنېي شەھىرىدە **«شەرقىي تۈركىستانلىقلار جەمىيتى»** بار.

گېرمانىيانىڭ ميۇنخېن شەھىرىدە **«شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرستان) مىللىي قۇرۇلىيى»**، **«دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى بىرلىگى»**، **«ئېۋروپا شەرقىي تۈركىستان بىرلىگى»**، **«شەرقىي تۈركىستان ئىنفورماسون مەركىزى»** قاتارلىق تەشكىلاتلار بار ئىدى. 2004-يىلى ئاپرېلدا گېرمانىيانىڭ ميۇنخېن شەھىرىدە ئېچىلغان IV قۇرۇلتايدا، ئىسىملىرى باشتا ئاتالغان ئىككى مەركەز بىرلىشىپ، **«دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى»** بولۇپ، قيات تەشكىل قىلىندى.

ئانگلىيادە **«ئانگلىيا- شەرقىي تۈركىستان بىرلىگى»** تەشكىلاتى بار.

شۋېتسىيادە **«شۋېتسىيا شەرقىي تۈركىستان جەمىيتى»** بار.

بېلگىيادە **«بېلگىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى»** بار.

ھازىر ژۇقۇرىدا ئىسىملىرى ئاتالغان تەشكىلاتلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك **«دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ»** ئەزالىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرستاندىكى مىللىي-ئازادلىق كۈرەشكە ئۆزلىرىنىڭ مۇناسىپ ھەسسىلىرىنى قوشماقتا.

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

بىز ژۇقۇرىدا ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازادلىق كۈرىشىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتتۇق. بىز ئۆز خەلقىمىزنىڭ

ئازاتلىغى، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىگى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بىزنىڭ كۈرىشىمىز- ئادالەتلىك كۈرەش، ھەققانىي كۈرەش، قانۇنلۇق كۈرەش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بىز قەتئىي ئىشىنىمىزكى، ئەگەر بىز خەلقىمىزنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىرادىسىگە، خەلق ئارا دوستلىرىمىزنىڭ ياردىمىگە، خەلق ئارا قانۇنلارنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىپ، قەتئىي كۈرەش قىلىدىغانلا بولساق، بۇ كۈرىشىمىز چوقۇم غەلىبە قازىنىدۇ.

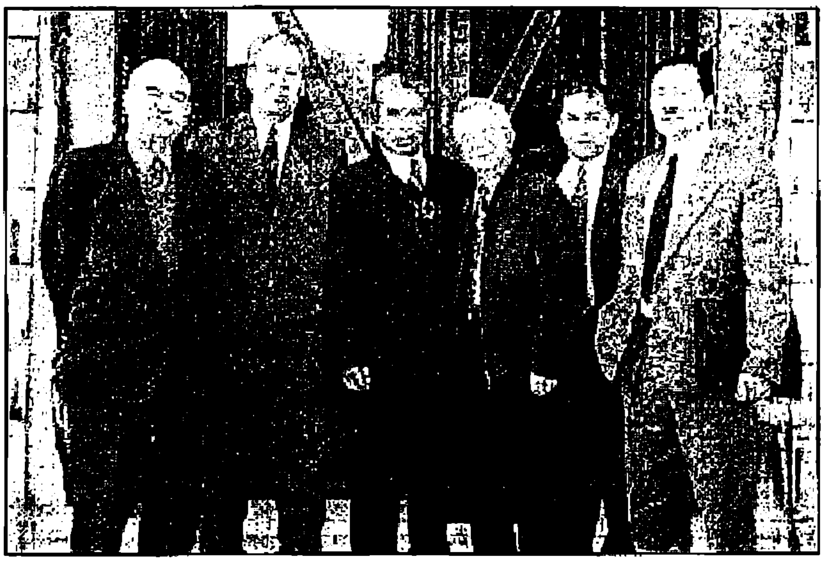

مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتىنىڭ ئوتتۇرا ئازىيادىكى ۋەكىللىرى ۋەخپى رەئىسى گېنېرال مۇھەممەت رىزابېكىن ۋە سېيىت تارىنچىلار بىلان بىللە

مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتىنىڭ ئوتتۇرا ئازىيادىكى ۋەكىللىرى ئاۋستراليا جەمىيتىنىڭ باشلىغى ئەخمەت ئىگەمبەردى بىلەن

زۇقۇرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، XX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرستان خەلقى ناھايىتى ئېغىر مىللىي زۇلۇم ئاستىدا ياشىدى. خىتاي جاللاتلىرى بىزنىڭ ئىختىسادىي، مەدەنىي تەرەققىياتىمىزنى بوغۇپ، خەلقىمىزنى بارلىق ئەركىنلىكلىرىدىن مەھرۇم قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ، «كېچە قانچىلىق قاراڭغۇ بولغانسىرى يۇلتۇزلار شۇنچىلىك روشەن كۆرۈنىدۇ» دېگەندەك، خىتاينىڭ مىللىي زۇلۇمى قانچە ئېغىر بولغانسىرى، مەدەنىيەت ساھاسىدا شۇنچىلىك كۆپ تالانتلار چېنىقىپ چىقتى. بىزنىڭ بۇ كىتاۋىمىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئەمەس، سەياسىي تارىخى بولغانلىقتىن، موشۇ دەۋردە يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن مىسال تېرىقىسىدە، ۋەكىللىك خاراكتېردىكى بىر نەچچە ئەربابىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈش بىلەن چەكلىنىمىز.

ئابدۇلئەزىز مەخسۇم (1899ـ1982)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر شائىرى ئابدۇلئەزىز مەخسۇم 1899-يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاتۇش ناھىيەسىدە ئاتاقلىق ئالىم ۋە مائارىپچى ئابدۇقادىر ئەزىزىينىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا بىلىمنى قەشقەردە ئالغان. ياش ۋاقتىدا ئاتىسىدىن ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىنى ئۆگەنگەن. 1920-يىللاردا ھىندىستانغا بېرىپ ئالىي مەدرىسىلەردە بىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ ياشلىقىدىن تارتىپ شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىغان. ياش ستۇدېنت ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ھىنىستان خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىنى قوللاپ نامايىشقا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ئىنگلىزلار تەرىپىدىن تۈرمىگە قامالغان.

1924-يىلى ئاتىسى ئابدۇقادىر ئەزىزىي قەشقەر شەھرىدە قەستلەر ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ خۇن داۋاسىنى قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. بىراق، ئابدۇلئەزىز مەخسۇم قانچىلىك تىرىشىپ باقسىمۇ بۇ قاتىللىقنىڭ كەينىدە تۇرغان قەشقەر ۋالىسى جۇ دۇتەي بىلەن كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرىدىغان كونسۇلى ھېچ قانداق جاۋاپكەرلىككە تارتىلمىغان. شائىر شۇنىڭدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ غايىسى بىلەن ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ بارلىق ئۆمرىنى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە بېغىشلاشقا قەسسەم ياد قىلغان ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ھارماي-تالماي كۈرەشكەن. كۈرەش يولىدا ئۇچرىغان بارلىق زورلۇق-زومبىلىقلارغا، تەھدىت ۋە ئازاپلارغا باش ئەگمەي ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە كۈرەش قىلغان. ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ ئازاتلىقىنى تەلەپ قىلغان «گۇناسى» ئۈچۈن جەمى 40 يىللىق ھاياتى خىتاي زىندانلىرىدا ئۆتكەن. شائىرنىڭ چەتەن، مىللەتكە چوڭ ئىشلارنى قىلىپ بېرىدىغان ئالتۇن دەۋرى خىتاينىڭ قاراڭغۇ زىندانلىرىدا، تارىمنىڭ قۇملۇق چۆللىرىدە ئۆتتى!

شائىر 1980-يىلى 81 يېشىدا ئاغرىقچان، ئاجىز بوۋاي بولغاندا ئاندىن تۈرمىدىن بوشىتىلدى. ئۇ شايادىكى

جىنايەتچىلەرلاگېرىدىن بوشىنىپ چىقىپ، كوچاغا كەلگەندە كوچا خەلقى بۇ ئەزىز ئوغلىنى ئىسسىق كۆز ياشلىرى ۋە ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. شائىر قەشقەر شەھىرىگە كەلگەندە قەشقەر خەلقى تەۋرەپ كەتتى. ئانا يۇرتى ئاتۇش ئەزىز ئوغلىنى ئۆزىنىڭ ئىسسىق قوينىغا ئالدى. ھال سوراپ، مۇبارەكلەپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى.

شائىر غۇلجا شەھىرىگە كەلگەندە غۇلجا خەلقى بۇ ئەزىز پەرزەندىنى بېشىدا كۆتەردى! ياخشى دەم ئېلىپ، داۋالىنىشى ئۈچۈن مال-دۇنياسىنى ئايىمىدى! ئۈرۈمچىدىكى ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندە، ئۈرۈمچى خەلقى بىلەن زىيالىلىرى بۇ كىشىنى تاۋاپ قىلىپ، پېشانىسى كۆزلىرىگە سۈردى! شائىرنىڭ خەلق ئىچىدە مۇنچىلىك ھۆرمەت ۋە ئابروي قازىنىشىغا چىدىمىغان خىتاي ھۆكۈمىتى 1982-يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدە «تۆمۈر يول قازاسىغا ئۇچرىدى!» دېگەن بانە بىلەن قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى!

شائىر ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

كۆرەش يولىدا جان يەرمەك، ماڭا قەرىزدۇر ئوغلانلەر،
يىنىپ تۇرغان كۆيەر ئوتقا، يىدا-پاۋانىدۇر كۆڭلۈم.
بېشىمغا ھەر بالا كەلسە، بويۇن ئەگمەي ئىرادەمدىن،
ژۇرەك مەغرۇر تۇرۇپ، قېنىم تۆكۈلسە، غايىدۇر كۆڭلۈم! — دەپ يازغىنى ئىدى. ئۇ ئاخىر ئۆز مەخسىتىگە يەتتى.

تۇرغۇن ئالماس (1924-2001)

تۇرغۇن ئالماس XX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا مەيدانغا چىققان ئاتاقلىق شائىر ۋە تارىخچى-ئالىم. ئۇ 1924-يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى دۆلەتباغ يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. 1939-1934 يىللىرى باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1942-1939 يىللىرى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى دارىل-مۇئەللىمىندە ئوقۇغان. 1957-1956 يىللىرى لۇشۈن نامىدىكى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىدا بىلىم ئالغان. ئۇ 1940-يىللىرى ئەدەبىياتقا شېئىرىيەت بىلەن كىرىپ كەلگەن.

ئۇنىڭ ئەركىنلىكنى كۈيلەيدىغان، خەلقنى ئازاتلىق يولىدا كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدىغان شېئىرلىرى خىتاي باسقۇنچىلىرىغا تىغ بولۇپ سانچىلغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ 1943-يىلى قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى. ئوتلۇق شائىر تۈرمىدە يېتىپمۇ شېئىر يېزىشنى توختاتمىدى. «تۇتقۇن»، «جەمىلە»، «ئازاتلىق مەشئىلى»، «ئىككى تامچە ياش» كەبى بىر تۈركۈم شېئىرلارنى ياراتتى. تۇرغۇن ئالماس 1946-يىلى خىتاي تۈرمىسىدىن قۇتۇلۇپ چىققاندىن كېيىن بىر مەزگىل قەشقەردە مۇئەللىملىك خىزمىتىدە ئىشلىدى. شۇ يىللاردا «ئۇمۇتلىك خىيال»، «جەنۇپ ساداسى»، «مۇڭلىرىم» كەبى ئوتلۇق شېئىرلىرى ئارقىلىق ئۆز خەلقىنى خىتاي مۇستەملىكچىلىرىگە قارشى كۈرەشكە چاقىردى. موشۇنداق ئىسيانكار شېئىرلىرى ئۈچۈن 1947-يىلى خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇنى يەنە قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. يالقۇنلۇق شائىر تۈرمە ئىچىدىمۇ دۈشمەنگە باش ئەگمەستىن ئىنقىلاۋىي روھتىكى شېئىرلارنى يېزىشنى توختاتمىدى. ئۇ خەلقىنىڭ ۋە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا تۈرمىدىن بوشىتىلدى ۋە ئىنقىلاب مەركىزى غۇلجا شەھىرىگە قايتىپ كەلدى. شائىر غۇلجىغا

كەلگەندىن كېيىن «ئالغا» گېزىتىدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىدى. 1950-يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ «تارىم شامللىرى»، «تاڭ سەھەر» ناملىق شېئىر توپلاملىرى نەشر قىلىندى. كېيىكى 10 يىل ئىچىدە ئۇنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ «ئۇيغۇرلار»، «تۇركلەر»، «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى»، «قېدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» قاتارلىق كىتاپلىرى، نەشر قىلىندى. ئالىمنىڭ بەزى كىتاپلىرى قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئالمۇتىدا ئۇيغۇر تىلى سلاۋيان يېزىقىدا، سەۋدىيە ئەرەبىستانىدا ئەرەپ تىلىدا، گېرمانىيىنىڭ گامبۇرگ شەھىرىدە نېمىس تىلىدا بېسىلىپ چىقتى. ئۆزبەكىستان پەنلەر ئاكادېمىياسى بولسا، ژۇقۇرى ئىلمىي ئۇنۋان بەردى.

خىتاي ھۆكۈمىتى بولسا، تۇرغۇن ئالماسنى ژۇقارقى ئەمگەكلىرى ئۈچۈن ئەيىپلەپ، ئۇنى تەنقىت قىلىش دولقۇنىنى قوزغاۋەتتى. مانا موشۇ فاكتىنىڭ ئۆزى تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە تىغ بولۇپ سانچىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تۇرغۇن ئالماس 2001-يىلى 11-سېنتيابىر كۈنى 77 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياڭقۇنلۇق شائىرى ۋە يېتۈك ئالىمى تۇرغۇن ئالماس ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا چاقناپ تۇرغان يورۇق يۇلتۇزلارنىڭ بىرى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن (1996-1933)

مەشھۇر ئالىم، تالانتلىق ئادىب ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1933-يىلى 28-سېنتيابىر كۈنى ئاتۇش شەھىرىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا بىلىمنى ئۈرۈمچى، قەشقەردە ئالغان. 1952-1950 يىللاردا شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ بىوخىمىيا فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1953-يىلى شەن شەھىرىدىكى غەربىي-شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماركسىزم ئاسپىرانتۇرىسىدا بىلىم ئالغان. ئانا ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىنستىتۇتتا پەلسەپە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. قوشۇمچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنالىنىڭ» مەسئۇل مۇھەررىرلىگىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقاتى ئەينە شۇ ياشلىق يىللىرىدىلا باشلانغان.

ئۇيغۇرىستاندا 1958-يىلدىن باشلانغان ئەسەبىي-سەياسىي ھەرىكەتلە بۇ ياش ئالىمنىڭ بېشىغا توڭگىمەس كۈلپەتلەرنى ۋە ئۇنتۇلماس خورلۇقلارنى سالدى. جەمىيەتتە ۋابادەك يامراپ كېتىۋاتقان ئىجتىمائىي ئەنسىزلىك ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان سەياسىي ھەرىكەتلەر ئەۋج ئالغان ئەشۇ يىللاردا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەقىقىي قەلەمكەشكە خاس ئۇمۇتۋارلىق بىلەن ئىمكانىيىتىنىڭ بارىچە ئۆگەندى ۋە ئىجات قىلدى. تاكى 1978-يىلغىچە سوزۇلغان 20 يىللىق قالايمىقانچىلىق دەۋرىدە روھىي كۈچلۈك بۇ ئالىم نەچچە ئون خاتىرە دەپتەر توشقىدەك تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتى، شېئىرلار، دراما ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئوقۇتۇش مۇنبىرىدىن ئايرىۋېتىلگەن پېداگوگ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇستازلىق مىنبىرىگە قايتىدىن چىقتى. ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت ئىشلىرىنى ئاشكارە ئېلىپ بېرىش بەختىگە مۇيەسسەر بولدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1983-يىلى ئاتا ئانىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاش مۇناسىۋىتى بىلەن ئوتتۇرا ئازىيا بويلاپ 8 ئاي سەياھەتتە بولدى. 1986-يىلى ياپونىيادە زىيارەتتە بولۇپ «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۈك قامۇسى «قۇتادغۇبىلىك»» دېگەن تېمىدا ئىلمىي لېكسىيا ئوقۇدى. 1991-1988 يىللاردا دۇنىيادا ۋە جۇڭگودا

يۈز بەرگەن ۋاقىئەلەر ئابدۇشۈكۈرنى قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ ئويلاندى، ئىزدەندى ۋە تەپەككۇر قىلدى. موشۇ مەنىۋى جەرياننى خۇلاسىلەپ، 1993-يىلى «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ئېسىل ماقالىسىنى يېزىپ چىقتى.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قېدىمقى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مۇۋاپىقىيەتلىرىنى، جۈملىدىن تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان يېتەكچىلىك رولىنى ئەمەلىي فاكىت ۋە نەزەرىيەۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي نىشانى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى قىلغان ئىدى. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى شەرەپ بىلەن ئورۇنلاپ چىقتى. ئۇنىڭ كۈچلۈك خاراكتېرى، ھاردىم-تالدىم دېمەي ئىزدىنىش روھى يېڭىچە تەتقىقاتلىرى مۇستەقىل مۇلاھىزىگە، ئىلمىي ھېكمەتكە باي ئەسەرلىرى ئۇنى ئۆز زامانداشلىرىئىچىدىن سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن ژۇقۇرى سەۋىيەلىك ئالىم دەرىجىسىگە ئېلىپ چىقتى.

بۈگۈنگىچە ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇر مۇقام غەزىنىسى»، «غەربىي يۇرت تۇشكىمىر سەنئىتى»، «فارابىي ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قۇتادغۇ بىلىك غەزىنىسى»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، «ئۇمۇمىي ئېستېتىكا»، «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى-ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «ئېيەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ھېكمەتلىرى»، «رۇبائىيات-1»، «رۇبائىيات-2»، «چوغلۇق»، «سەۋدالىق تەئەججۈپنامىسى»، «قارلىقتاغ شەجەرىسى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» قاتارلىق 18 پارچە كىتاۋى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا 3 توملۇق ماقالىلار توپلىمى ۋە 3 توملۇق شېئىرلار توپلىمى نەشر قىلىندى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تۈھپىسى ھەممىدىن مول، ھەممىدىن يارقىن ئەدىپ ۋە ئالىمدۇر.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر (1995-1923)

زامانىۋى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىنىڭ بىرى، شائىر ۋە يازغۇچى، ئالىم ۋە تىلشۇناس ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر 1923-يىلى ئۇيغۇرستاننىڭ قۇمۇل شەھىرىدە تىجارەتچى تىلەشنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1930-يىلدىن باشلاپ ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، ئۈرۈمچىلەردە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا بىلىم ئالغان. 1942-يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ پېداگوگىكا فاكۇلتېتىنى ئوقۇپ تۈگەتكەن. ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان. كېيىن مەتبەئە ساھاسىگە يۆتكىلىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدە مۇخبىر، تەرجىمان ۋە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن.

1950-يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى ئۇيغۇرستاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئارقا-ئارقىدىن ژۈرگۈزۈلگەن سەياسىي ھەرىكەتلەر جەرياىندا ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر 20 يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت خىتاينىڭ تۈرمىلىرىدە، ئەمگەك لاگېرلىرىدا، ۋە ئۆزگەرتىش ئورۇنلىرىدا تۇتقۇنلۇقتا ھايات كەچۈردى. ئىجات قىلىش ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىندى. پەقەت 1981-يىلدىن باشلاپ تۇتقۇنلۇقتىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن ئىجات قىلىش پۇرستىگە ئېگە بولدى، موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئەدىپ بىر چەتتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر چەتتىن ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى 1946-يىلى «تارىم بويلىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلدى. 1950-يىلدىن كېيىن يازغان شېئىرلىرى «ژۈرەك مۇڭلىرى»، «ئۆمۈر مەنزىللىرى» ناملىق توپلاملاردا ئېلان قىلىندى. شائىرنىڭ «قەشقەر كېچىسى»، «ئۇلۇق ئانا ھەققىدە چۆچەك» ناملىق

داستانلىرى بار. ئۇ يازغۇچى سۈپىتىدە «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» ناملىق تارىخىي رومانلارنى يازدى ۋە نەشىر قىلدۇردى. ئەدىبنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى بولسۇن، نەسرىي ئەسەرلىرى بولسۇن، كەڭ كىتابخانلار تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى ۋە سۆيۈپ ئوقۇلدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خىتاي ۋە باشقا چەت ئەل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىندى. تۈركىيادە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر پوئېزىيىسىنى تەتقىق قىلغان مەخسۇس كىتابلار چىقىرىلدى.

يازغۇچىنىڭ «ئىز» رومانى 1913-1912 يىللاردا ئۇيغۇرستاننىڭ قۇمۇل شەھرىدە تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدا باشلانغان مىللىي-ئازادلىق كۆرەشنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، «ئويغانغان زېمىن» رومانى 1937-1931 يىللاردا غوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدا باشلانغان مىللىي-ئازادلىق كۆرەشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئەدىب ئەسلى پىلان بويىچە 1949-1944 يىللاردا يۈز بەرگەن ئىنقىلاۋىي كۆرەشلەرنى ئۈچىنچى رومانىدا يازماقچى بولغان ئىدى. بىراق، يازغۇچىنىڭ سالامەتلىكى يار بەرمىگەنلىكتىن، ئۈچىنچى رومانى يېزىلىپ چىقالمىشىغا كۆزى يەتمىدى، شۇ سەۋەبتىن ئىككىنچى رومانىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا «بۇ ۋەزىپىنى كېلەچەكتىكى ئەۋلادلار ئورۇنلاپ چىقار!» دەپ خىتاب قىلغان ئىدى. (ھەقىقەتەن ئەدىبنىڭ ئۆمرى ئاز قالغان ئىكەن، ئۇ 1995-يىلى 5-ئوكتيابىر كۆنى يورۇق دۇنيا بىلەن خوشلاشتى!) ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ قۇتلۇق ئىشنى ئۇنىڭ ۋارىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يەنە بىر تالانتلىق يازغۇچىسى زوردۇن سابىر ئورۇنلىدى. ئۇنىڭ 2000-يىلى ئېلان قىلىنغان «ئانا يۇرت» ناملىق تىرىلوگىياسى ئەمەلىيەتتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرىنىڭ داۋامىدۇر.

ئۆتكۈر ئەپەندى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئىككى بۈيۈك نامايەندە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن ماخمۇت قەشقەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسەرلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشرگە تەييارلاشتا مۇھىم ھەسسىنى قوشتى. بۇ ئەسەرلەر ھەققىدە ئىلمىي-تەتقىقات ناقالىلىرىنى يازدى. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى بولسۇن، ئىلمىي-تەتقىقات ماقالىلىرى بولسۇن، ژۇقۇرى سەۋىيەدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن خەلقىمىز تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنىپ، سۆيۈپ
بولسۇن، ژۇقۇرى سەۋىيەدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن خەلقىمىز تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنىپ، سۆيۈپ
ئوقۇلىدىغان ئەسەرلەرگە ئايلاندى. ئەدىبنىڭ نامى «مەملىكەتلىك داڭلىق يازغۇچىلار كاتالوگىغا» يەنە «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاتاقلىق كىشىلىرى تىزىملىغى» قاتارلىق قامۇسلارغا كىرگۈزۈلدى.

زوردۇن سابىر (2000ـ1937)

زوردۇن سابىر ئوغلى 1937-يىلى ئۇيغۇرستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتى غۇلجا ناھىيەسىگە قاراشلىق قىشلاقتام يېزىسىدا دېخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ بىلىمنى ئۆز يېزىسىدىكى مەكتەپتە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتنى غۇلجا شەھرىدىكى مەكتەپلەردە ئالغان. 1957ـ1954 يىللاردا غۇلجا شەھرىدە ق.قاسىمىي نامىدىكى دارىل-مۇئەللىمىن مەكتىۋىدە ئوقۇپ، ئوقۇشنى ئەلا باھا بىلەن تۈگەتكەن.

1957-يىلى لەنجۇ شەھرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا چۈشكەن.

1928-يىلى خىتايدا ژۈرگۈزۈلگەن «ستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىدە» «يەرلىك مىللەتچىلىك ئىدىيىسى بار» دېگەن تۆھمەت بىلەن قارىلىنىپ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە ئەۋەتىلگەن. 1990-يىللاردا سەياسىي

تەقىپتىن قۇتۇلۇپ، غۇلجا شەھىرىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 2-ئوتتۇرا مەكتەپتە ئەدەبىيا مۇئەللىمى بولۇپ ئىشلىگەن. زوردۇن سابىرنىڭ دەسلەپكى ھېكايىلىرى موشۇ دەۋىردە يېزىلىشقا باشلىغان. ئۇ 1968-ژىلى ئۇيغۇر دېخانلىرىنىڭ پاجىەلىك تۇرمۇشىنى ئەكىس ئەتتۇرىدىغان «قەرىزدار» ناملىق پوۋېستىنى يازغانلىغى ئۈچۈن «ئەقسىل ئىنقىلاپچى» ئاتىلىپ كۈرەش قىلىنىغان. 1978-ژىلى بۇ تۆھمەتلەردىن قۇتۇلغاندىن كېيىن ئۆرۈمچىگە كۆچۈپ كەتتى ۋە كەسپىي يازغۇچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. زوردۇن سابىر 40 ژىلغا يېقىن ئىجادىيەت دەۋرىدە يۈزلىگەن ھېكايىلەرنى، ئونلىغان پوۋېستلارنى ۋە بىر قانچە رومانلارنى يېزىپ ئېلان قىلدۇردى. ئۇنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ «ئانىرال شامالىلىرى»، «ئىزدىنىش»، «ئانا» رومانلىرى بار. زوردۇن سابىرنىڭ ئاخىرقى رومان-ترىلوگىياسى «ئانا يۇرت» 2000-ژىلى يورۇق كۆردى. ئۇ بۇ ترىلوگىياسىدە ئۇيغۇرستاندا 1944-1949 ژىللىرى يۈز بەرگەن مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشنىڭ پۈتكۈل جەرىيانىنى ئەدەبىي تىل، يارقىن ئوبرازلاردا بايان قىلىپ بەرگەن. زوردۇن سابىر 2000-ژىلى 13-ئاۋگۇست كۈنى سىرلىق بىر ئۆلۈم بىلەن ئارىمىزدىن كەتتى!

هۆرمەتلىك، كىتاپخان!

مەدەنىيەت ئەرباپلىرىنى تونۇشتۇرۇشنى موشۇ يەردە ئاياقلاشتۇرىمىز. تارىخىمىزغا سەپ سېلىپ قارايدىغان بولساق، ئۆتكەن ئەسىرلەردە مىللىتىمىز ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان سەياسىي ئەرباپلىرىمىزدىن: ياقۇپبەگ ەدۆلەت، ئابدۇرۇسۇل ئەمىر، سۇلتان ئەلاخان، تۆمۈر خەلپە، ئابدۇللا روزىباقىيۋ، غوجىنىياز ھاجى، سابىت داموللا، ئەلىخان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمىيلارنىڭ ھەممىسى، مەدەنىيەت ئەرباپلىرىمىزدىن: ئابدۇقادىر ئەزىزىي، قۇتلۇق شەۋقىي، مەمتىلى ئەپەدى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، بىلال ئەزىزىي، زۇنۇن قادىرىي، نىمشېھىت، ئەبدۇلئەزىز مەخسۇم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مىللىي دۈشمىنىمىز خىتاي جاللاتلىرىنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىگىنى كۆرۈمىز.

ناھايىتى ئاز ساندىكى مەدەنىيەت ئەرباپلىرىمىز «ئۆز ئەجلى بىلەن ئۆلدى» دېيىلسىمۇ، شۇلارنىڭ ھەممىسى خىتاي جاللاتلىرىنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ، مەنىۋىي خورلۇق ۋە ئازاپلار ئىچىدە ئەجىلىدىن بۇرۇن ھاياتتىن كۆز ژۇمغانلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

دېمەك، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر، ئەڭ ئېسىل ئوغلانلىرىنى ئايىماي قىرغان جاللاتلار، گېناسىد-فاشىستلاردۇر! بىز بۇ ھەقىقەتنى ھېچ قاچان ئەستىن چىقارماسلىغىمىز كېرەك!

ئەركىنلىك

يۈز ژىللاپ كۈرەشلەر قىلىپ كەلدۇق بىز،
گاھ يەڭدۇق، گاھىدا ھەم يېڭىلدۇق بىز.
جەڭلەردە مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ بىر تىرىلىپ،
ئەركىنلىك يولىدا قانلار كەچتۇق بىز!

ئەركىن دەپ مىللىونلاپ ئۆلۈمگە باردۇق،
ئەرىك دەپ يۈز مىڭلاپ زىنداندا ياتتۇق.
بۇ يولدا قېنىمىز سۇدەك ئاقسىمۇ،
شۇندىمۇ ئەرىكتىن ھەرگىز كەچمىدۇق!

بىلمەن، ھاياتلىق ھەممىدىن قىممەت؛
مۇھەببەت لەززىتى ھەممىدىن ئۈبدان.
ۋالېكىن ئەركىنلىك ئۈچۈن كەلگەندە،
ھاياتنىڭ، مۇھەببىتىنىڭ ھەممىسى قۇرۋان!

ئەركىنلىك ــ ئىنسانىنىڭ يورۇق بەختىدۇر،
ئەركىنلىك ــ ئىنسانىنىڭ تاجۇ-تەختىدۇر.
ئەركىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىنسانلار،
جېنىدىن ئايرىلغان بىر ھاڭۋاقتىدۇر!

ھە شۇنداق، ئەركىنلىك ھەممىدىن ئەلا،
ئەركىنلىك ــ ئىنسانىنىڭ شاھلىگى دېمەك.
ئەركىنلىك ئۆز قولۇڭدا بولمىسا ئەگەر،
ھاياتلىق ــ قۇللۇقتۇر، دۇنيىاسى ــ دەۋزەق!

ئىنسانغا قۇللۇقتىن ئېغىر ئازاپ يوق،
ھۆر-ئازات ياشاشتىن ئاتۇق سوۋاپ يوق.
يا كەتكەن ئەركىن قولغا ئالايلى،
يا ئۇنىڭ يولىدا قۇرۋان بولايلۇق!

قوشۇمچە ماتېرىئال

ئۇيغۇرستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مانجۇ-خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ شەجەرىسى

1884-ژىلى 11-ئاينىڭ 18-كۈنى مانجۇر خانى گاۋگشۈي مەخسۇس پەرمان چىقىرىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ «ئۇيغۇرستان» دېگەن نامىنى ئۆچۈرۈپ تاشلاپ، «شىنجاڭ» («يېڭى بېسىۋېلىنغان زېمىن») دەپ ئات قويدى. شۇنداق قىلىپ، ۋەتىنىمىزنى خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇرۇپ، بۇ ئۆلكىگە جياڭجۈن (باش ۋالى)، جۇشى (رەسلەرنى) تەيىنلەپ شۇلار ئارقىلىق ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. بۇ ۋەتىنىمىزنىڭ يېرىم مۇستەملىكە ھالەتتىن پۈتۈن مۇستەملىكە ھالىتىگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ۋاقىە ئىدى. دېمەك، ۋەتىنىمىزنىڭ تولۇق مۇستەملىكە بولۇپ قالغىنىغا 120 ژىل بولدى. موشۇ 120 ژىل جەريانىدا مانجۇ-خىتايلارنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن جاڭجۈن، جۇشى ۋە شۇجىلىرىنىڭ تولۇق تىزىملىگى تۆۋەندىكىچە:

№	ئەمەلدارلارنىڭ ئىسىم-فامىلىياسى	رەسمى مەنسۇپى	ھۆكۈمرانلىق قىلغان ژىللىرى
1	ليۇ جىنتاڭ	شۈنفۇ (ھەربىي-مەمۇرىي باش ۋالى)	1884-1889-ژژ.
2	ۋېي گۇاڭتاۋ	مۇۋەققەت شۈنفۇ	1889-1891-ژژ.
3	تاۋ مۇ	شۈنفۇ	1891-1895-ژژ.
4	رو يىڭجى	شۈنفۇ	1895-1902-ژژ.
5	فەن شاۋسۇ	شۈنفۇ	1902-1905-ژژ.
6	لەن كۈى	شۈنفۇ	1905-1910-ژژ.
7	يۈئەن داخۋا	شۈنفۇ	1910-1912-ژژ.
8	ياڭ زېنشىن	دۇ-دۇ (تۇتۇق)	1912-1928-ژژ.
9	جىڭ شۇرېن	جۇشى (رەئىس)	1928-1933-ژژ.
10	شىڭ شىسەي	دۇبەن	1933-1944-ژژ.
11	ۋۇ جۇڭشىن	جۇشى	1944-1945-ژژ.
12	جاڭ جىجۇڭ	جۇشى	1946-1947-ژژ.
13	تاۋ سىيۇ	گېنېرال-سىلىڭ	1947-1949-ژژ.
14	ۋاڭ جېن	گېنېرال ھەم شۇجى	1949-1952-ژژ.
15	ۋاڭ ئېنماۋ	گېنېرال ھەم شۇجى	1952-1975-ژژ.
16	ياڭ يۇڭ	گېنېرال ھەم شۇجى	1975-1979-ژژ.
17	لۇڭ شۇجىن	گېنېرال ھەم شۇجى	1979-1980-ژژ.
18	ۋاڭ فېڭ	گېنېرال ھەم شۇجى	1980-1981-ژژ.
19	ۋاڭ ئېنماۋ	گېنېرال ھەم شۇجى	1981-1988-ژژ.
20	سوڭ خەنلياڭ	شۇجى	1988-1995-ژژ.
21	ۋاڭ لېچۈەن	شۇجى	1995-2004-ژژ.

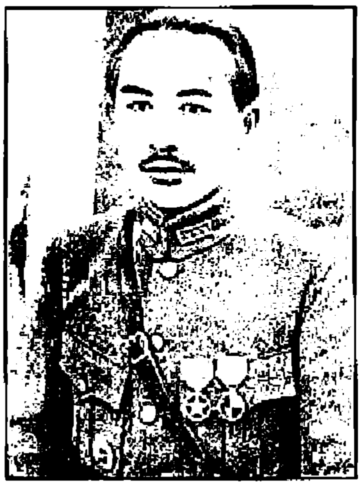

سۈرەتلەردە: (سولدىن
ئوڭغا) ئۇيغۇرستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان خىتاي ئەربابلىرى:
زو زۇڭتاڭ، ياڭ زىڭشىڭ، جىڭ شۇرىن، شىڭ شىسەي، جاڭ
جىجوڭ، تاۋ سىيۇ، ۋاڭ جىڭ، ۋاڭ ئىنماۋ ۋە سۇن خەنلىيەڭلار.

ئىزاھەت: ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، زۇقۇرىدا ئىسىملىرى ئاتالغان ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك مانجۇ-خىتاي مىللىتىنىڭ ۋەكىللىرى. بۇ يەردە ئىزاھەت بېرىپ كېتىشكە تېگىشلىك بىر ئەھۋال شۇكى، خىتايلار ئۇيغۇرستاندىكى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئىقاپلاش زۆرۈرىيىتىدىن 1947-يىلدىن 2004-يىلغىچە بولغان 56 يىل مابەينىدە مەسئۇت سابىرى، بۇرھان شەھىدى، سەيپىدىن ئەزىزى، ئىسمايىل ئەمەت، تۆمۈر داۋامەت، ئابلەت ئابدۇرېشىت ۋە ئىسمايىل تىلىۋالدى قاتارلىق كىشىلەرنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى قىلىپ قويۇشتى. بىراق، بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دۇنيا جامائىتىنىڭ ۋە خەلقىمىزنىڭ كۆزىنى بوياش ئۈچۈنلا قويۇپ قويغان قورچاق «رەئىسلەر» بولۇپ، ئۇلاردا ھېچ قانچە ئەمەلىي ھوقۇق يوق ئىدى. ئۇلار ھەر قاچان ئۆزلىرىنىڭ ئۈستىدىكى ھەربىي-سەياسىي ھوقۇقنى ئىگەللىۋالغان غوجايىنلارنىڭ بۇيرۇقلىرىنى بولجۇتماي ئورۇنلايدىغان مالايلار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن زۇقارقى تىزىملىككە بىز بۇ مالايلارنىڭ ئىسىملىرىنى كىرگۈزمىدۇق.

***

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

بىز زۇقۇرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئەندى بۇ تارىختىن خۇلاسە چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. زۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئۆز دۆلەتلىرىگە ئىگە بولۇپ، مۇستەقىل ئەل سۈپىتىدە ياشاپ كەلگەن. پەقەت XVII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ تەجاۋۇزىغا، XVII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، مانجۇ-خىتايلىرىنىڭ تەجاۋۇزىغا ئۇچراپ، مىللىي مۇستەقىللىكىدىن ئايرىلىپ يېرىم مۇستەملىكە ئەل بولۇپ قالغان.

بىراق، ئۇيغۇرلار قۇللۇققا باش ئەگمەيدىغان، ئەركىنسۆيەر، كۈرەشچان خەلق. ئۇلار قولدىن كەتكەن مىللىي دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئالدىنقىلىرىنىڭ ئىزىنى كەينىدىكىلىرى بېسىپ ھارماي-تالماي ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەرنى زۇرگۈزۈپ كەلدى. خەلقىمىزنىڭ كېيىنكى 245 يىللىق تارىخى ئىزچىل ھالدا مىللىي-ئازاتلىق يولىدا ئېلىپ بېرىلغان قەھرىمانلارچە كۈرەش تارىخى بولۇپ كەلدى. ئۇزاققا سوزۇلغان مۇشۇ كۈرەشلەردە ئۇيغۇرلار نەچچە مىليون ئوغۇل-قىزلىرىنى قۇربان بەردى ۋە ھازىرمۇ بېرىۋاتىدۇ.

ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى تېخىچىلا ئۇزۇل-كېسىل غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى. بۇنىڭ سەۋەۋى، زېغىپ ئېيتاقاندا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشتە ئۇيغۇرلار ھامان ئاجىز ئورۇندا، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى بولسا، ھامان كۈچلۈك ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. بۇ ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئۈچۈن كېيىنكى 245 يىلدىن بۇيان ۋەتىنىمىزىيۇز بەرگەن ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەرنىڭ تېپىك مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ باقايلى:

مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزدە دائىم تەكرارلىنىپ كېلىۋاتقان ئەھۋال شۇكى، مىللىي زۇلۇم ھەر قانچە ئېغىر بولسىمۇ، مىللەتنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى نادان، بېخۇت ئادەملەر بولغاچقا، — «بۇدانىڭ بەرگىنى مۇشۇكەن» — دەپ، تەغدىرگە تەن بېرىپ، «قازاغا رىزا، بالاغا سەبرى» دەپ، سەرىمەستىن زۇرىۋېرىدۇ. زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشقا بەل باغلىغان ھەقىقىي ئىنقىلاپچىلار ھەر قاچان ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەينە شۇ ئاز ساندىكى ئىنقىلاپچىلار يوشۇرۇن تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي كۈرەشنى باشلايدۇ. ئىش باشلانغاندا، كۆپچىلىك ئاما بۇ كۈرەشكە تەييار ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ. ئۇلار بىر مەزگىل كۈتۈپ تۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي كۈرەش چوقۇم غالىبىيەت قازىنىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىنلا، ئادىن كۈرەشكە قاتنىشىدۇ. (شۇڭغىچە ھەقىقىي ئىنقىلاپچىلارنىڭ بىر قىسمى قۇربان بولۇپ كېتىدۇ). خەلق قوزغىلىپ، قۇراللىق كۈرەشكە ئاتالغان ۋاقىتىدا، ساناتى تەرەققىي قىلمىغان، مىللىي بۇرژۇئازىياسى بولمىغان بۇ ئەلدە قۇرال-ياراق، ئوق-دورا يېتىشمەسلىك مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنى قۇربان بېرىش ھېساۋىغا دۈشمەنىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا ياكى چەت ئەللەردىن سېتىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. سېتىۋېلىش ئۈچۈن بولسا، ئالتۇن-كۈمۈچ، پۇل، مال ۋە باشقا بايلىقلار تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرستاندا پۇل تاپقان، قول ئىلكىدە بار بايلار ئاز ئەمەس، بىراق، ئۇلار نادان، جاھىل، ئۇنىڭ ئۈستىگە قورقانچاق بولغاچقا، ۋەتەن ئازاتلىقى يولىدىكى مۇقەددەس ئىشقا قولىدىكى بايلىقىنى بېرىشنى خالىمايد (ئەگەر خىتاي شەنگەن ياكى دوتەي مىللىي ئىنقىلاپنى باستۇرۇش)، ئىنقىلاپچىلارنى قىرىش ئۈچۈن «پۇل بېرىڭلار!» دېسە، يەرگە كۆمۈپ قويغان دۇنياسىنى ئېچىپ، پەتمۇسقا سېلىپ ئاپىرىپ بېرىدۇ!). ئازاتلىققا ھەممىدىن تەشنا بولغان ئاددىي خەلقتە بولسا، پۇل يوق. ئۇلار جانىنى بېرىشكە تەييار بولۇپ، پىدائىي ئەسكەرلەر قاتارىغا كىرىدۇ. قۇرال-ياراق يېتىشمىگەنلىكتىن، ئارا-گۈجەك، نەيزە-پالتىلار بىلەن قۇراللىنىدۇ. ئىنقىلاپ غەلىبە قازىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەندە، كۆپ تەشۋىقاتلار، يالۋۇرۇشلاردىن كېيىن خەسىس بايلاردىن ئازدۇ-تولا ئىئانە پۇل-مال يىغىلىدۇ. خەلقتىن يىغىلغان پۇل-دۇنيانى ئېلىپ، قۇرال-ياراق، ئوق-دورا سېتىۋېلىش ئۈچۈن چەت ئەلگە ئەۋەتسە، ئۇ پۇلغا ئازغىنا قۇرال كېلىدۇدە، ئىنقىلاپنىڭ ئېھتىياجىغا يەتمەيدۇ. باشقا ئامال بولمىغانلىقتىن، يەرلىك تۆمۈرچى

ئۇستاملارنى ژىغىپ، پارچە-پۇرات تۆمۈرلەردىن نەيزە-قىلىچ، ئۇمۇت قاتارلىق ئاددىي قۇراللار ياسىلىدۇ.

دۈشمەن تەرەپ بولسا، زامانىۋى قۇراللار بىلەن قۇراللانغان، ياخشى ئۆگىتىلگەن، كۆپ ساندىكى مۇنتەزىم ئارمىياگە ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقا جاھانگىر دۆلەتلەردىن زامانىۋى قۇراللارنى سېتىۋالالايدۇ. جەڭ باشلانغان ۋاقىتتا ئاددىي قۇراللار بىلەن قۇراللانغان پىدايىلارنىڭ زامانىۋى قۇراللار بىلەن قۇراللانغان دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. جەڭ مەيدانىدا دۈشمەنلەر ئوق-دورىنى چىقىم قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار بولسا، ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئەزىز جانلىرىنى چىقىم قىلىشىدۇ. يەنە مەغلۇپ بولىدۇ. مۇنداق بولۇشىنىڭمۇ ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەپلىرى بار. ئىچكى سەۋەپلەر شۇكى، بىرىنچىدىن، خەلقىمى مىللىي ئىدېيولوگىيا بىلەن قۇراللانمىغان، شۇڭا مىللىتىمىزنىڭ سەياسىي ساپاسى بەك تۆۋەن. ئىككىنچىدىن، مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ يېتەكچى ئىدېياسى دۇرۇس ۋە ساغلام بولمىغان. ئۈچۈنچى، ئىنقىلابچىلارنىڭ سېپىدە ھەقىقىي بىرلىك-ئىتتىپاقلىق يوق. موشۇ سەۋەپلەردىن ئۇلار ئىنقىلاۋىي ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى. تاشقى سەۋەپلەر شۇكى، ئۇيغۇرستاننىڭ گېوگرافىك ئورنى خىتاي بىلەن روسسىيادىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئىمپېرىيانىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلىشىپ قالغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشلىرى ھەر قاچان موشۇ ئىككى ئىمپېرىيانىڭ بىرلىشىپ باستۇرۇشىغا، زىيانكەشلىك قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن. دېمەك، يالغۇز خىتاي ئىمپېرىياسىلا ئەمەس، روسسىيا ئىمپېرىياسىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى. ئاخىرقى بىر سەۋەپ، بىز خەلق ئارا كۈچلەرنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ۋە ياردىمىگە ئىگە بولالمىدۇق. مانا موشۇ سەۋەپلەر تۈپەيلى بىزنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىز ئۇزۇل كېسىل غەلىبىگە ئېرىشەلمەي كەلمەكتە.

مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ غەلىبە قازىنالماسلىقىنىڭ ئاساسىي سەۋەپلەر

1-سەۋەپ: مىللىتىمىزنىڭ سەياسىي ساپاسى بەك تۆۋەن بولغان

ھازىرقى زاماندىكى جەمىيەتشۇناسلار دۇنيادىكى مىللەتلەرنى تەرەققىيات دەرىجىسىگە قاراپ مۇنداق ئۈچ كاتېگورىياگە بۆلىدىكەن:

1. ئېتنىك مىللەتلەر (ئېتنىك جەھەتتىن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن، بىراق، مىللىي خۇسۇسىيەتلىرى تېخى قېلىپلىشىپ كېتەلمىگەن مىللەتلەر).
2. ئىجتىمائىي مىللەتلەر (جەمىيەت بولۇپ ھايات كەچۈرىدىغان بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان مىللەتلەر).
3. سەياسىي مىللەتلەر (مەلۇم مىللىي روھ ئاساسىدا بىر پۈتۈن مىللەت بولۇپ ئۇيۇشقان، ھەممە ئىشتا مىللىي مەنپەئەتنى بىرىنچى ئورۇنغا قويالايدىغان سەياسىي ئاڭ-سەۋىيەگە ئىگە مىللەتلەر).

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنى موشۇ ئۆلچەم بويىچە قايسى كاتېگورىياگە كىرگۈزۈشىمىز مۇمكىن؟ كۆپلىگەن ئالامەتلەر ھازىرقى ئۇيغۇرلارنى ئىجتىمائىي مىللەت دەپ ئېيتىشقا بولمايدىغانلىقىنى، سەياسىي مىللەت دەپ ئېيتىشقا تېخىمۇ بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. دېمەك، ئۇلار ئېتنىك مىللەت كاتېگورىياسىگە كىرىدۇ دېگەن سۆز.

مۇنداق بولۇشىنىڭمۇ چوڭقۇر تارىخىي يىلتىزلىرى بار. ئېنىق ئېيتساق، ئۇزاققا سوزۇلغان مۇستەملىكە ھايات خەلقىمىزنىڭ ئىختىسادىي جەھەتتىن قاششاق، مەدەنىيەت جەھەتتىن قالاق ھالەتكە چۈشىرىپلا قالماستىن، روھىي جەھەتتىنمۇ ساغلام ئەمەس ناكا ئىنسانلارغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. ھازىرقى ئۇيغۇرلار سەياسىي سەۋىيە بوپ ياقتا تۇرسۇن، مىللىي روھىنىمۇ يوقىتىپ قويغان. ھەتتا بىزنىڭ نۇرغۇن كىشىلىرىمىز ئۆزىنىڭ قايسى مىللەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنىمۇ تۇزۇپ ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. چالا ساۋات مولللىرىمىزدىن «مىللىتىڭىز نېمە؟» دەپ سورىسىڭىز:

مىللىتىم — ئىبراھىم خەلىلۇللا! — دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

چالا ساۋات زىيالىلىرىمىزدىن سورىسىڭىز:

— مىللىتىم — تۈرك! — دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

خىتتا تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن زىيالىلاردىن سورىسىڭىز:

— مىللىتىم — جۇڭخۇا مىللىتى! — دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

باشقىلىرى «مىللىتىم-ئۇيغۇر»-دەپ ئېيتسىمۇ، ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇ ئۇيغۇرنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى، مىللىي ئەنئەنىلىرىنى تۈزۈك بىلمەيدۇ. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن شەرەپلىك نامىغا مۇناسىپ ئەمەس. ئۇلار:

«ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ»، دەپ شامالنىڭ چىققىشىغا، سۇنىڭ ئېقىشىغا قاراپ، شارائىتقا ماسلىشىپ ياشاپ، ئەپلەپ-سەپلەپ كۈن ئۆتكۈزۈشنىڭ قويىدا، خالاس. قىسقىسى، ئۇيغۇرلاردا ئورتاق مىللىي روھ يوق. ئۇلار مىللەتنىڭ غېمىنى ئويلىماي، ئۆزىنىڭلا غېمىنى ئويلايدىغان چۈپەي ئىنسانلارغا

ئايلىنىپ قالغان. ئەندى بىز باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا نەزەر سېلىپ، سېلىشتۇرۇپ باقايلى:

ياپونلاردا: «ياپونلار دۇنيادا ئالاھىدە يارالغان مىللەت. تەڭرىم بىزنى ئەزىز كۆرۈپ، دۇنيانىڭ كۈن چىقىشىغا ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا بىز ھەممە ئىشتا بىرىنچى ئورۇندا بولۇشىمىز كېرەك!» دېيدىغان مىللىي روھ بار. ئۇلارنىڭ مەنتىقىسى بويىچە، ياپون بالىسى ھەر قانداق ئىشتا دۇنيادا 1-ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، ئۇ ئۆز مىللىتىگە خورلۇق كەلتۈرگەن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ!

خىتايلاردا: «ۋەتەن ئەلا، مىللەت ئەلا!» دېيدىغان بېتەكچى مىللىي ئىدىيە مەۋجۇت. ئۇلار ھەر قانداق ئىشتا مىللىي مەنپەئەتنى ئۆلچەم قىلىدۇ. مىللىي مەنپەئەتكە پايدىلىق بولغان ئىشلارنى ھىمايە قىلىدۇ، مىللىي مەنپەئەتكە زىيانلىق بولغانلا ئىشلارغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇلار كۆرۈنۈشتە ھەر خىل «ئىمزالارغا» ئېتىقات قىلىشىمۇ، ھەممە «ئىمزالارنى» موشۇ ئىدىيىگە بويسۇندۇرىدۇ. ئۇلار: «خەنزۇلار ئۇلۇق مىللەت، شۇڭا دۇنياغا بىز ھۆكۈمران بولۇشىمىز كېرەك» دەپ ئويلايدۇ. موشۇ مەخسەت يولىدا ھەممىنى قۇرۇۋان قىلىشقا تەييار تۇرىدۇ. 1966-يىلى خىتايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» باشلاندى. شۇ چاغدا رەئىس ماو خىتاي ياشلىرىغا مۇراجەت قىلىپ:

— سىز ياشلار ئەتىگەندە بالقىپ چىقىۋاتقان قۇياشقا ئوخشايسىلەر. كېلەچەك سىلەرنىڭ قولۇڭلاردا. سىلەر بۈگۈن جۇڭگونى باشقۇرسىلەر، ئەتە دۇنيانى باشقۇرسىلەر! دېگەن ئېدى. دەرۋەقە، خىتاي ياشلىرىمۇ موشۇنداق ئويلايدۇ. مىسال ئۈچۈن ئېيتساق: ئەگەر سىز، كوچىدىكى ئەخلەت ساندۇغىدىن تاشلاندۇق كۆكتاتلارنى تېرىپ يەپ ژۈرگەن بىر سەرگەرداں خىتايدىن «سەن موشۇ تۇرمۇشىڭغا رازىمۇسەن؟» دەپ سورىسىڭىز، ئۇ ھېچ ئويلانمايلا «كېرەك يوق، بۇ ۋاقىتلىق ھەدىسە. ئاخىرىدا بىز دۇنيانىڭ غوجايىنى بولىمىز!» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

ئېۋرېيلاردا: «بىز دۇنيادا ئەڭ ئەقىللىك مىللەت، پەيغەبەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئېۋرېيلاردىن كېلىپ چىققان، شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيانى بىز باشقۇرۇشىمىز كېرەك!» دېيدىغان مىللىي ئىدىيە بار. ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ دۇنياغا چېچىلىپ كەتكىنىگە 1400 يىل بولغان ئېۋرېيلارنى مىللەت سۈپىتىدە ساقلاپ كەلگەن، مىللىي دۆلىتىنى قايتىدىن تىكلىشىگە مەدەت بەرگەن مىللىي روھ مانا شۇ!

چېچەنلەرگە ئەركىنلىك ھەممىدىن ئەلا بىلىندىغان، ئۆزىنى ئەرىنلىك ئۈچۈن كۈرەشكە بېغىشلاشتەك ئېسىل مىللىي روھ مەۋجۇت. بۇ مىللىي روھ چېچەنىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ «مىللىي مارشىدىمۇ» جاراڭلاپ تۇرىدۇ.

چېچەنىستانىنىڭ مىللىي مارشى

«كېچە بۆرە تۇغقاندا، دۇنياغا كۆز ئاچقان بىز،
ئارسلان ھۆكۈرىگەندە قويۇلغاندۇر نامىمىز!
بۈركۈتلەر ئۇۋىسىدا، سۈت ئەمدۈرگەن ئانىمىز.
ئات ئۈستىدە ئۆگەتكەن، جەڭ قىلىشنى ئاتىمىز!

ۋەتەن ئۈچۈن، ھەق ئۈچۈن چىن پىداكار جەڭچىبىز.
كىم ئۇنىڭغا چېقىلسا، مەرگەندۇر ھەر بىرىمىز!

تاغ بۈركىتى ئۆزىمىز، زەپەرلەردە يېتىشكەن،
ئاپەتلەردە، ئۇرۇشتا ھېچ يېڭىلماس ئوغلانبىز.
ھارارەتتى تاغ-تاشلار سۇدەك ئېرىپ ئاقسىمۇ،
بىز ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، قارا يۈز بوپ چىقمايمىز!

بومبىلاردىن توزغاقتەك تىتىلساڭمۇ دىيارىم،
ياۋ ئالدىدا قورقانچاق، نامەرت بولۇپ قالمايمىز!

ھېچ بىر زامان ھېچ كىمگە بويسۇنمىدۇق ئەزەلدىن،
ھۆرلۈق ئۈچۈن يا زەپەر، يا ئۆلۈمنى تاللايمىز!
گېزى كەلسە، چۆپ يەيمىز، ياپىراق سىقىپ ئىچىمىز،
ئازاپلارغا، ئاچلىققا ھەرگىز بويۇن ئەگمەيمىز!

كېچا بۆرە تۇغقاندا، دۇنياغا كۆز ئاچقانبىز،
خەلقىمىزگە، ۋەتەنگە سادىق بولۇپ قالغان بىز».

بۇ پەقەت جاراڭلاق ناخشىدا ئەمەس، چىچەن خەلجى ھەقىقەتەن ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن ئاخىرىغىچە كۈرەش قىلالايدىغان قەھرىمان مىللەت ئىكەنلىكىنى پۈتۈن دۇنيا ئالدىدا نامايىش قىلىپ، دۇنيا ئەھلىنى ھەيرانۇ-ھەس قىلماقتا!

بىزنىڭ دىن قېرىنداشىمىز پالېستىنلىقلار پەيغەمبىرىمىزنىڭ «قۇببۇل ۋەتەن مىنەل ئىمان!» دېگەن ھەدىسىنى پېشانىسىگە ئەمەس، قەلبىگە ئويۇپ يېزىۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار يەھۇدى تەجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەشتە 50 يىلدىن بېرى ئەجايىپ پىداكارلىقلاردىن كۆرسىتىپ كەلمەكتە. سىز ئۆزلىرىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق مىللىي دۈشمىنىدىن ئۆچ ئېلىۋاتقان پالېستىنا پىدائىيلىرىنىڭ قەھرىمانلىقلىرىنى كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرۈپ بېقىڭا. مۇنداق مىساللارنى يەنە كۆپلەپ كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن. موشۇ مىللەتلەرنىڭ مىللىي روھىنى ئۆز ئۇيغۇرلىرىمىزنىڭ مىللىي روھىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، يەر-ئاسمان پەرىق قىلىدىغانلىقىنى بايقاش تەس ئەمەس.

مىللىي مۇجاھىدىمىز ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ 1930-يىلى يازدا غۇلجا شەھرىدە بولغان بىر سۆھبەتتە ئېيتىپ بېرىشىچە، ھىندلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولىدا كۈرەش قىلىپ، دۈشمەنىنىڭ تۈرمىسىدە ياتقان، شۇ يولدا دەرت تارتقان ئىنقىلاپچىلىرىنى بەكمۇ قەدىرلەيدىكەن. ھەر قانداق سورۇنلاردا ئۆيىنىڭ تۆرىگە ئەمەل تۇتقان ھاكىملارنى ئەمەس ياكى پۇل تاپقان بايلارنى ئەمەس، ۋەتەن ئازاتلىقى يولىدا كۈرەش قىلىپ دۈشمەنىنىڭ تۈرمىسىدە ياتقان مىللىي قەھرىمانلىرىنى ئولتارغۇزىدىكەن، پۈتۈن جامائەت بولۇپ ئۇلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسىتىلىدىكەن! بىزدە بولسا، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ئەھۋال. موشۇ بىر سېلىشتۇرما ئارقىلىقمۇ مىللىتىمىزنىڭ سەياسىي ساپاسى قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

مەرھۇم ئابدۇلەزىز مەخسۇم ھىندلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى موشۇ پەرىقنى ئېيتىپ كېلىپ «ھىندلاردا ئەينە شۇنداق مىللىي روھ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئىنگلىزلارنىڭ III ئەسىرلىك مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل، ئازات ئەركىن ياشاۋاتىدۇ. بىزدە ئۇنداق ئىنقىلاۋىي روھ بولمىغانلىقى ئۈچۈن موشۇ كۈندە قېلىۋاتىمىز!» دېگەن ئىدى.

توغرا، بىزدىمۇ ۋەتەن ـ مىللەتنىڭ ئازاتلىقى يولىدىكى كۈرەشتە قىممەتلىك ھاياتىنى تەغدىم قىلغان مىللىي قەھرىمانلىرىمىز چىقتى. بىز ئۇ قەھرىمانلىرىمىز بىلەن ھەقلىق يوسۇندا پەخىرلىنىمىز. بىراق، مۇنداق قەھرىمانلار بىزدە بارماق بىلەن سانىغىدەكلا ئاز. مۇنلاق كۆپ ساندىكى مىللەتداشلىرىمىز دۈشمەنىنىڭ ھاقارەت ۋە دەشنەملىرىگە ژۇگاچلىق بىلەن باش ئېگىپ، قۇللارچە ياشاپ كەلمەكتە. ئۇلار دۈشمەن نېمە دەپ ئالدىسا، شۇنىڭغا ئىشىنىپ، «ھە-ئە شۇنداق» ـ دەپ، ئەشۇ بىر كۈنىنىڭ ئۆتكىنىگە، قوسىغىنىڭ تويغىنىغا شۈكۈر قىلىپ ژۈرۈۋېرىدۇ.

تارىخىمىزدىن مىسال كەلتۈرەيلى: 1934-يىلى ئاپرېلدا شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن: سابىت داموللا، سۇلتانبەك، زىرىپ قارىھاجى قاتارلىقلار يېڭىسارىدا قولغا ئېلىنىپ، پۇت-قوللىرىغا كىشەن سېلىنغان ھالدا ئاقسۇغا ئېلىپ مېڭىلغاندا، ئون ئۇيغۇر مەيدانغا چىقىپ: «بۇلار بىزنىڭ رەھبەرلىرىمىز. بۇلارنى نەگە ئېلىپ بارىسىلەر، قويۇۋېتىڭلار!» دەپ تەلەپ قىلىپ، قۇتقۇزۇۋالمىغان.

1937-يىلى ئوكتيابردا شىڭ شىسەي دېگەن كەلگۈندى خىتاي ئۈرۈمچىدە بىزنىڭ مىللىي داھىمىز غوجىنىياز ھاجىمنى ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن قوشۇپ، تۈرمىگە ئالغاندا: «غوجىنىياز ھاجىنىڭ نېمە گۇناھى بار؟ ئۇنى نېمە ئۈچۈن تۈرمىگە سولايسەن» دەپ، شىڭ شىسەينىڭ ئالدىغا كىرىپ، ئۇنى سۈرۈشتۈرىدىغان بىر ئۇيغۇر چىقمىغان. «ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك:

«ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان مەخپىي بۇزۇق تەشكىلات،

بۇ بۇزۇقلار باشلىقى غوجىنىياز يوقالدى!» ـ دەپ ناخشىلار ئېيتىشقان ئىدۇق.

1946-يىلى ئىيۇندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلى شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرىنى چاقىرىپ:

«ئوسمان يۇسۇپوۋ سىز بىلەن كۆرۈشمەكچى. ئۇ كىشى ھازىر قورغاستا سىزنى كۈتۈپ تۇرىدۇ»، دەپ ئەلداپ ئېلىپ كەتتى. شۇ ئەپكەتكەنچە قايتۇرمىدى. شۇ چاغدا شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرىدىن ياكى مىللىي كوماندىرلىرىدىن تۆرت-بەش كىشى سوۋېت كونسۇلىنىڭ ئالدىغا كىرىپ: «بىزنىڭ رەئىسىمىز ئەلىخان تۆرە قېنى؟ ئۇنى قايتۇرۇپ بېرىڭلار!» دەپ تەلەپ قىلمىدى.

1949-يىلى ئاۋغۇستتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئەخمەتجان قاسىمىي باشچىلىقىدىكى رەھبەرلىرىمىزنى «بېيجىندا ئېچىلغۇسى سەياسىي كېڭەش يىغىنىغا بارىدۇ» دەپ ئېلىپ كېتىپ، موسكۋادىكى «لۇبيانسكىي» يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتتى. «ئايروپىلان پاجىەسى» دېگەن يالغاننى توقۇپ چىقىپ، ئارىدىن 7 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئۆلۈكىنى قايتۇرۇپ بەردى. شۇ چاغدا غۇلجىدا قالغان ھۆكۈمەت ئەرباپلىرى بىلەن مىللىي ئارمىيا كوماندىرلىرى سوۋېت كونسۇلخانىسىغا كىرىپ:

«بىزنىڭ رەھبەرلىرىمىز قەيەردە، قانداق ئۆلدى؟ بىزنى ئايرىرىپ كۆرسىتىڭلا!» دەپ تەلەپ قىلمىدى.

يەنە بىر-ئىككى مىسال كەلتۈرەيلى:

1- مىسال: ئاتاقلىق مىللىي مۇجاھىدىمىز مۇھەممەتىمىن بۇغرا ئەپەندى تەغدىرنىڭ قىسمىتى بىلەن 1952-يىلى مۇساپىر بولۇپ تۈركىياگە باردى. 1955-يىلى تۈركىيا جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇخرالىق گۇۋاھنامىسىنى ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىر چەتتىن ۋەتەن داۋاسىنى قىلسا، يەنە بىر چەتتىن 1940-يىللاردىن باشلاپ يېزىشقا كىرىشكەن چوڭ ھەجىملىك «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق ئىلمىي ئەمگىكىنى يېزىپ تاماملىدى. ئەپسۇسكى، چەت ئەلدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلىرىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، موشۇ نادىر كىتابنى چىقىرىشقا خىراجەت تاپالماي، 1965-يىلى 6-ئاينىڭ 14-كۈنى ئارمان بىلەن بۇ دۇنيادىن كەتتى! مۇئەللىپ ۋاپات بولۇپ، 12 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ۋەتەنپەرۋەر قېرىنداشىمىز زۇنۇن ھاجىمنىڭ خىراجىتى بىلەن كىتاب نەشر قىلىنىپ، يورۇققا چىقتى.

2- مىسال: ماتېرىئاللارنىڭ كۆرسىتىشىچە، 1946-يىلى ئىسرائىلىيە دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىق كېتىۋاتقاندا، ھەر قايسى ئەللەردە مۇساپىر بولۇپ ياشاۋاتقان يەھۇدىيلار فوند تەشكىل قىلىپ، ئىختىيارىي ئاساستا ئىئانە پۇل توپلىغان ئىكەن. شۇ قاتاردا ئامېرىكىدا ياشاۋاتقان يەھۇدىلار 100 مىللىون دوللار ئىئانە پۇل يىغىپ ئەۋەتكەن. 1947-يىلى بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن يەھۇدىلارنىڭ تارىخىي ۋەتىنىدە ئىسرائىلىيە دەپ ئاتالغان يېڭى دۆلەت قۇرۇلدى. بۇ دۆلەت قۇرۇلغاندىن تارتىپ چەت ئەلدە ياشاۋاتقان يەھۇدىلار ئۆز دۆلىتىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن ھېلىقى فوند ئارقىلىق ھەر يىلى ئىئانە پۇل ئەۋەتىپ ياردەم قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. پەقەت 1987-1980 يىللاردىلا ئامېرىكىدىكى يەھۇدىلار ئىسرائىلىيەگە 12 مىللىئارد 500 مىللىون دوللار ياردەم پۇل ئەۋەتكەن («ئىلى دەرياسى» ژۇرنالى، 2000-يىل، 2-سان، 74-بەت).

يەنە بىر مىسال كەلتۈرەيلى: «ئەرمەنىستانىنىڭ سىرتىدىكى ئەللەردە مۇھاجىر بولۇپ ياشاۋاتقان 1 مىللىون 450 ئەرمەن بار. 1990-يىللىرى ئەرمەنىستان بىلەن ئەزەربەيجان ئوتتۇرىسىدا تاغلىق قاراباغ توقۇنۇشى كېلىپ چىققاندا، ئەشۇ مۇھەجىر ئەرمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ماكانى ئەرمەنىستاندىكى قېرىنداشلىرىغا ياردەم ھېساۋىدا 75 مىللىون دوللار پۇل يىغىپ ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ سىرتىدا پىدائىي جەڭچىلەر ئوترىيادىنى ئەۋەتىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇرغان. بۇ ئوترىيادىنىڭ تۇرمۇش رىسقۇتىنىمۇ ئۆزلىرى تەمىنلىگەن!» («مەدەنىيەت توقۇنۇشى» كىتاۋى، 528-بەت).

مانا بۇ فاكتلار يەھۇدىلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىدۇ. ئەندى، بىزنىڭ ئۇيغۇرلىرىمىزنى يەھۇدىلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى. ئوتتۇرا ئازىيادە 1 مىللىونغا يېقىن ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. بۇ رايوندا ياشاۋاتقان قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار مۇھاجىرلارنى قوشقاندا 1 مىللىوندىن ئوشۇق. شەرقىي تۈركىستان مىللىي-ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ باشلانغانلىقىغا 12 يىل بولدى. موشۇ 12 يىل جەريانىدا ئوتتۇرا ئازىيادىن مىللىي قۇرۇلتايغا بېرىلگەن ئىختىسادىي ياردەم 6000 دوللارغىمۇ يەتمەيدۇ.

بىرگە ئوخشاش مۇستەقىل دۆلىتىگە ئىگە بولالمىغان كۇرتلارنىڭ، چېچەنلەرنىڭ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ مىللىي فوندى بار. شۇ مىللەتنىڭ ھەر بىر ئەزا

سى بۇ فونداقا ئىئانە سۈپىتىدە ئايمۇ-ئاي پۇل تاپشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ مىللىي بورچى دەپ ھېساپلايدۇ. ھە بىزدىچۇ؟ ۋەتەنىنىڭ سىرتىدا ياشاۋاتقان 1 مىللىون ئۇيغۇر بار تۇرغۇلۇق ئايدا بىر سان چىقىدىغان «ئىستىقلال» گېزىتىمىزنى چىقىرىشقا پۇل تاپالماي توختىتىپ قويدۇق!

موشۇ فاكتلارغا قاراپ، ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىمىزنىڭ سەياسىي ساپاسى قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ئۆزىڭىز ئاجرىتىۋېلىڭ!

ھەتتا مۇسۇلمانلىق ئىماندىن، ئىنسانىي ھار-ۋىژداندىن، مىللىي روھتىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان بەزى كىشىلەر مەيدانغا چىقىپ، ھېچ قانداق ھېيقىماي:

«ئۇيغۇرلارغا مىللىي مۇستەقىللىق كېرەك ئەمەس. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىزگە ئاۋتونومىيا ھوقۇقىنى بەرسىلابولدى!» سەپ تەشۋىق قىلماقتا. موشۇنداق تەتۈر تەشۋىقاتنى ئاڭلىغان ئۇيغۇرلارمۇ خاينغا رەددىيە بېرىشنىڭ ئورنىغا سۈكۈت قىلىشماقتا! «ۋەتەن، مۇستەقىللىك» دېسە، بېشى ئاغرىيدىغان بۇبايلىرىمىز بۇ دۇنيادا، ئۇيغۇر خەلقى ئالدىدا، ئەۋلاتلىرىنىڭ ئالدىدا، قىيامەتتە ئاللانىڭ ئالدىدا قانداق جاۋاپ بېرەر ئىكىن؟! دەيدۇ كىشى.

ھازىرقى كۈندىمۇ مىللىي روھتىن، مىللىي غايىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان بەزى كىشىلەر مەيدانغا چىقىپ «ئۇيغۇرلارغا مىللىي مۇستەقىللىق كېرەك ئەمەس. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىزگە ئاۋتونومىيا ھوقۇقىنى بەردى، شۇ يېتىدۇ!» - دەپ تەشۋىق قىلماقتا. ۋەتەنىنىڭ سىرتىدا ياشاۋاتقان بەزى كىشىلەر ھېچ ئەيمەنمەستىن:

«خىتاينى يامان دېمەڭلار، خىتاي ياخشى. ئۇنى يامان دېگۈچىلەر «قارا تىزىمغا» ئېلىنىدۇ!»، دەپ تەھدىت سېلىۋاتىدۇ. بۇ تەتۈر تەشۋىقاتنى ئاڭلىغان سەرىمەس، نادان ئۇيغۇرلار سۈكۈت قىلىش ئارقىلىق خاينلارغا يول قويۇپ بېرىۋاتىدۇ! دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ھاماقەتلىك، ساتقۇنلاق بولامدۇ؟!

ھەر بىر ئىنسان، ھەر بىر ئائىلە ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى، جەڭگىۋارلىق خىسلىتى ۋە ياشاش ئىختىدارىغا لايىق ھالدا ئۆمۈر سۈرگىنىدەك، ھەر بىر مىللەتمۇ ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى، جەڭگىۋارلىق خىسلىتى ۋە ياشاش ئىختىدارىغا لايىق قىسمەتنى كۆرىدۇ. بەلكى، موشۇ ساتقىنلىقلىرىمىز ئۈچۈن تەڭرىم بىزنى جازالاۋاتقاندۇ! «ئېسىنى تېپىۋالسۇن!»-دەۋاتقاندۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاسىي ئەيىپنى باشقىلارغا ياكى ئەجدادلىرىمىزغا دۆڭگەپ قويماستىن، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي روھىمىزنىڭ ئۆلۈكلىگىدىن ئىزدىشىمىز كېرەك!

موشۇ ئاچچىق سۆزلەرنى ئېيتىۋاتقىنىم ئۈچۈن مەن مىللەتداشلىرىمدىن كەچۈرۈم سورايمەن! بىراق، ھەرگىز پۇشايمان قىلمايمەن! چۈنكى «ئاچچىق بولسىمۇ ھەقىقەت ياخشى، قاتتىق بولسىمۇ ئادالەت ياخشى!». بىز موشۇنداق مىللەتكە تايىنىپ كۈرەش قىلىۋاتىمىز. روھى ئۆلۈك، سەياسىي ساۋاتسىز مۇنداق مىللەتكە تايىنىپ، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت قىلماق، ئۇنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرمەك - بەسى-مۇشكۈل، ئەلۋەتتە!

2-سەۋەپ: مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ يېتەكچى ئىدېياسى دۇرۇش ۋە ساغلام بولمىغان

ژۇقۇرىدىكى باپتا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۆتمۈشتىكى ئىنقىلاپلاردا مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەت سېپىگە ھەر خىل مەخسەتتىكى گۇرۇھلار كېلىپ قوشۇلغان ئىدى. ھەر بىر گۇرۇھنىڭ ئۆز غايىسى، ئۆز ئىدېياسى بار بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن، ھەممە ئېتىراپ قىلغان دۇرۇس ۋە ساغلام يېتەكچى ئىدېيا شەكىللەنمىگەن ئىدى.

بۇنى بىلىش ئۈچۈن مىسال تېرىقىسىدە 1940-1930 ژىللاردىكى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتلەردە ئوتتۇرىغا چىققان ھەر خىل ئىدېيالەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تەھلىل قىلىپ باقايلى:

1. فاكت. 1933-ژىلى قەشقەرىيەدە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا تۈركىيا ستامبۇلدىكى «تۈركىستان بىرلىگى» تەشكىلاتىنىڭ رىسى دوكتور مەجەددىن ئەخمەت دالىمبېك باشچىلىغىدا تۈرك ئارمىياسىنىڭ پولكوۋنىگى ئەخمەت سۇرايىيابەك بىلەن موللا يۇسۇپ ئەپەندىلەر قەشقەرگە يېتىپ كېلىشتى. ئۇلاردىن سەل بۇرۇن يەنە تۈركىيەدىن ئەلبەي، نەدىمبەي، مۇستاپا كەنتلى دېگەن كىشىلەر قەشقەرگە كېلىشەن ئىدى، بۇ ئەپەندىلەر سابىت داموللا بىلەن كۆرۈشۈپ، قۇرۇلغۇسى دۆلەتنىڭ نامىنى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دەپ ئاتاشنى تەۋسىيە قىلىشقان. سابىت داموللا ئۆزى دىنىي زات بولغاچقا، ھېچ ئويلاشمايلا بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلغان. بۇ بىر تارىخىي خاتالىق بولغان ئىدى.

1944-ژىلى غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلغان يەنە بىر مىللىي دۆلىتىمىز پانتيۈركىزمنىڭ پۇرىغى چىقىپ تۇرغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. تارىختىن ساۋاق ئالمىغان ئەلىخان تۆرە سابىت داموللىنىڭ خاتالىغىنى تەكرارلىدى.

ھازىر بىز سوۋېت ھۆكۈمىتىنى:

«بىزنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتىمىزنى مىللىي دۈشمىنىمىز خىتايلارغا سېتىۋەتتى» دەپ ئەيىپلەيمىز. بۇ توغرا، بىراق، ياخشىراق ئويلىنىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلارنى شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر قىلغان يەنە ئۆزىمىز. روسسىيا ھۆكۈمىتى ئۆچ كۆرىدىغان پانتيۈركىزم، پانىسلامىزم ئىدېيالىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋالغانلىغىمىز بولدى. ژىغىپ ئېيتقاندا، مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ يېتەكچى ئىدېياسى دۇرۇس ۋە ساغلام بولمىغان.

موشۇ مەسىلە بويىچە تەتقىق ئېلىپ بارغان ئىنگلىز سەياسونى ئېندرىيۇ فوربىس ئۆزىنىڭ «1949-1911 ژىللاردىكى سەياسىي تارىخ» ناملىق كىتاۋىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۆز چېگارىسى ئىچىدە كوممۇنىزمغا قارشى كەيپىياتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى خالىماتتى. شۇ سەۋەپلىك كابۇل ھۆكۈمىتىگە دىپلوماتىك بېسىم ئىشلىتىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىگە قۇرال سېتىپ بېرىشنى توختىتىۋەتتى. ئۇمۇمەن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تۈركچىلىك ۋە ئىسلام ئىدېيالىرىنى ئاساس قىلىپ، قۇراللانغان پەيتتىلا ئىككى قۇدرەتلىك كۈچ-سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن خىتاي دۆلىتىنى ئۆزىگە دۈشمەن قىلىۋالغان ئىدى».

1946-ژىلى 6-ئايدا ئەلىخان تۆرە سەياسىي سەھنىدىن غايىپ بولغاندىن كېيىن، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئەخمەتجان قاسىمى مىللىي مۇستەقىللىك غايىسىگە ئېگە ھەقىقىي ئىنقىلاپچى ئىدى. ئۇ موشۇ مەجسەتكە يېتىش يولىدا كولىدىن كېلىشىچە تىرىشىپ باققان بولسىمۇ، بىرىنچىدىن-گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈلگەن «11 ماددىلىق تېچلىق كېلىشىم» شەرتلىرى ئۇنىڭ پۇت-قولىنى چۈشەپ قويغان ئىدى. ئىككىنچىدىن، ستالىن ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ئاللىقاچان خىتاي كوممۇنىستلىرىغا سېتىۋەتكەن ئىدى. شۇڭا بۇ جەرياننى كەينىگە قايتۇرۇش مۇمكىن بولمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ 1949-ژىلى 17-ئاۋغۇست كۈنى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىغى ستالىنغا يازغان مەكتۇبى جاۋاپسىز قالدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپىدىن ئەزىزىلەر قۇرغان «خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسى» (خ ئى پ نىڭ) ئىدىيىسى. بۇ ئىدىيە خىتاي دۆلىتىنىڭ تەركىۋىدە قېلىش، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، شىنجاڭدا كوممۇنىستىك جەمئىيەت قۇرۇشنى، مەخسەت قىلغان ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ئىشتىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان بولسىمۇ، بۇ گۇرۇھتىن ۋاقتى كەلگەندە پايدىلىنىشنى كۆزدە تۇتۇپ، غۇلجىدىكى كونسۇلى ئارقىلىق ئۇلارنى ئاستىرتىن قوللىدى. 1949-ژىلى 8-ئايغا كەلگەندە، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ «خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولۇپ، خىتاي دۆلىتىگە قوشۇلۇپ كېتىش» توغرىسىدىكى تەكلىۋىنى قوبۇل قىلمىغان ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق كىشىلەرنى كۆزدىن يوقىتىپ «خ ئى پ نىڭ» ۋەكىللىرى سەيپىدىن ئەزىزىي بىلەن ئالىمجان ھەكىمباېۋلارنى بېجىنغا ئەۋەتىپ، خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولۇش ئاكتىغا قول قويدۇرۇپ، ئاخىر ئۆز مەخسىتىگە يەتتى!

«خ ئى پ» گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ ژۇقارقى ئىدىيىسى دۇرۇس بولغانمىدى ياكى بولمىغانمىدى؟ ـ دېگەن سوئالغا كەلسەك، خەلقىمىزنىڭ كېيىنكى 54 ژىللىق تارىخى بۇ سوئالغا ناھايىتى ئېنىق جاۋاپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ توغرىسىدا يەنە مۇنازىرە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق دەپ ئويلايمەن.

مەسئۇد سابىرىي بىلەن ئەيسا ئالپتېكىنلەر ۋەكىللىك قىلغان، «جىنى تۈركىستانچىلارنىڭ» ئىدىيىسىگە كېلىدىغان بولساق:

بىرىنچىدىن، بۇ ئىدىيە خەلقىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىك ئارزۇسىغا قارشى كېلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خەلقىمىز تەرىپىدىن قوللاپ-قۇۋۋەتلەنمىدى.

ئىككىنچىدىن، ئۆزى ئاغدۇرۇلۇپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە تايىنىمەن دېيىش بۇ، ئۆلۈك ساندۇغىغا ياتقان مۇردىدىن شەپقەت تىلىگەندەك بىر ئىش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىدىيە شۇ دەۋىردىلا خەلقىنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالدى. بۇ ئىدىيىنىڭ مەنىسىزلىگى توغرىلىق يەنە سۆز قىلىشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك.

قىسقىسى، شۇ چاغدىكى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەت جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان ھەر خىل ئىدىيىلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت مىللىي مۇستەقىللىكنى نىشان قىلغان ئىدىيىلا بىردىن-بىر دۇرۇس ئىدىيە ئىدى. باشقىلارنىڭ ھەممىسى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنى دۇرۇس يۆنىلىشتىن چەتلىتىدىغان، دوستلارنى ئازايتىپ، دۈشمەنلەرنى كۆپەيتىدىغان، زامان، ماكان، شارائىتقا ماس كەلمەيدىغان خاتا ئىدىيىلەر ئىدى. ھازىركى زاماندا ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان ئەرباپلىرىمىز موشۇ تارىخىي ساۋاقلاردىن ئىبرەت ئېلىشلىرى كېرەك، ئەلۋەتتە.

3-سەۋەپ: ئىنقىلاپچىلار سېپىدە ھەقىقىي بىرلىك-ئىتتىپاقلىق بولمىغان

شۇنداق قىلىپ، ئىنقىلاۋىي كۈرەشتە نۇرغۇن قۇرۇۋانلارنى بېرىش بەدىلىگە ۋاقىتلىق غالىبىيەتلەر قولغا كېلىپ، مىللىي ھۆكۈمەتلەر قۇرۇلغان ۋاقىتلارمۇ بولدى. بىراق، بىزدە ئورتاق مىللىي غايە بولمىغانلىقتىن، ئىنقىلاپ سېپىگە قوشۇلغان ھەر قايسى گۇرۇھتىكىلەرنىڭ ئۆز ئىدىيىسى، ئۆز مەخسىتى ۋە ئۆز مەنپىيىتى بار بولۇپ، ھەر قايسى گۇرۇھ ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنى ئۆز مەنپىيىتىگە ماسلاشتۇرۇشقا، ھېچ بولمىغاندا ئۇنىڭدىن كۆپىرەك مەنپىيەت ئېلىشقا تىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا يوشۇرۇن كۈرەشلەر باشلىنىدۇ. نەتىجىدە، رۇس مەسەلچىسى كرىلوۋنىڭ «دوغداق، بېلىق ھەم توشقان» دېگەن مەسەلىدە ئېيتىلغاندەك ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلىشىڭىز ئۈچۈن تۆۋەندە ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنى ئايرىم-ئايرىم تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. مىللەتنىڭ ئازاتلىقى، ۋەتەنىنىڭ مۇستەقىللىگىنى مەخسەت قىلغان ھەقىقىي ئىنقىلاپچىلار گۇرۇھى.

ھەر بىر ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتتە مۇنداق ئىنقىلاپچىلار بولغان. XIX ئەسىردىن مىسال ئالساق: جاھانگىر غوجا، ياقۇپبەگ، ئابدۇرۇسۇل ھېكىم، ئەلاخان، سادىر پالۋان ۋە باشقىلار؛

XX ئەسىردىن مىسال ئالساق: تۆمۈر خەلپە، ئابدۇللا روزىباقىيۋ، غوجىنىياز ھاجى، سابىت داموللا، مۇھەممەتىمىن بۇغرا، ئەلىخان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمىي، مەمتىمىن ئىمىنوۋ ۋە باشقىلار موشۇ خىلدىكى كىشىلەر ئىدى. بۇ ئىنقىلاپچىلار ئۆز مەخسەت-غايىلىرى ئۈچۈن ئاخىرىغىچە كۈرەش قىلىشقا ھەتتا قۇرۇۋان بولۇپ كېتىشكىمۇ تەييار تۇردى. بىراق، ئۇلارنىڭ ئەگەشكەن خەلقى نادان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز رەھبەرلىرىنى دۈشمەنلەرنىڭ سۇيىقەستىدىن ساقلاپ قالالمىدى. كۆچلۈك ۋە ھېلىگەر دۈشمەن خالىغان ۋاقتىدا قول سېلىپ ئۇلارنى يوقىتىۋېتەلىدى.

ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ مانجۇر-خىتايلارغا سادىق خىزمەت قىلىپ كەلگەن، موشۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ۋاڭ، گوڭ، تەيجى، ھېكىمبەگ، غوجا ئۇنۋانلىرىنى ئېلىشقا ساتقۇن بەگلەر بىلەن غوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا «تەييارغا ھەييار بولۇپ» ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ ئېلىشتى.

ئۇلار شارائىت ئۇگۇشلۇق بولسا، هۆكۈمرانلىق تەختىدە ئولتىرىپ، دەۋران سۈرۈشىدۇ. سەللا تەس كەلسە، يەنى مانجۇ-خىتاي ئاكىلىرى يىقىلىپ قالسا، شۇ زامانلا دۈشمەننىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشىدۇ. ئۇلاردا مىللەتنى ئازات قىلىش غايىسىمۇ، هەر قانداق قىيىنچىلىقنى يېڭىدىغان ئىرادىمۇ، ۋەتەن-مىللەتكە سادىق مىللىي روهمۇ يوق. پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەخسىي مەنپىيەتكە يېتىشۈېلىش غەرىزىلا بار خالاس!

هەرەمگە بېرىپ، «هاجى» دېگەن ئاتاقنى ئېلىپ كەلگەن، شۇ جەرياندا: «دىنىم-ئىسلام، قىبلەم-كەئبە، مىللىتىم-ئىبارهىم خەلىۇللا» دېگەن ئۈچ جۈملىنى ئاران ئۆگىنىۋالغان چالا ساۋات موللا-هاجىملار، بۇلار ئىنقىلاۋىي سەپكە قاتناشقاندىن كېيىن، هۆكۈمران تەبەقە بولالمىسىمۇ، «مەهكىمەيي شەرئىنىڭ» قازىسى بولۇپ، دىنىي جەهەتتىن خەلقنى باشقۇرىدىغان ئىككىنچى دەرىجىلىك هۆكۈمران تەبىقە بولۇشنى كۆزلەيدۇ. بۇ كىشىلەردىمۇ ھەقىقىي ئىنقىلاۋىي غايە، مىللىي روھ يوق. دىنىي هوقۇقىغا تايىنىپ، خەلقنى قاقتى-سوقتى قىلىپ، جان بېقىش غەرىزىلا بار، خالاس!

ئۇلارنىڭ ئايرىملىرى گېوسەياسىي ۋەزىيەتتىن خەۋەرسىز بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ سۇبيېكتىۋ ئارزۇسى بويىچە «ئىسلام دۆلىتىنى قۇرۇپ، جەمىيەتنى شەرىئەت قانۇنلىرى ئاساسىدا باشقۇرۇشنى» تەشەببۇس قىلىشىدۇ. شۇ ئارقىلىق مىللىي-ئازاتلىق هەرىكەتكە زىيان كەلتۈرۈشىدۇ.

تۈركىياگە بېرىپ، ئوقۇپ كەلگەن، شۇ جەرياندا: «مىللىتىم-تۈرك، ۋەتىنىم-شەرقىي تۈركىستان» دېگەن كەلىمىلەرنى يادقا ئېلىۋالغان تۈركپەرەس ئەپەندىلەر. ئۇلار زامانىۋىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇشنى، پەن-تېخنىكىنى ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ. بۇ جەهەتتىن ئىلغارلىققا ئىگە. بىراق، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدە، بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى ژىغىپ، «بۈيۈك تۈركىستان» دۆلىتىنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان پانتيۈركىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بار. ئەگەر بۇ مەخسەتكە يېتىش مۇمكىن بولمىسا، «چىنى تۈركىستان» نامىنى ئېلىپ، گومىنداڭنىڭ قوينىدا قېلىشنى ئەۋزەل كۆرۈشىدۇ. 1940ـ 1930 ژىللاردا ئۇيغۇرستاننىڭ سەياسىي سەهنىسىدە كۆرۈنگەن مەسئۇد ئەپەندى، ئەيسا ئەپەندى، قۇربان قوداي كاتارلىق كىشىلەر ۋە ئۇلارغا ئەگەشكۈچىلەر ئەينە شۇ خىلدىكى كىشىلەر ئىدى.

5.شىڭ شىسەي هۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا، سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇغان ياكى ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ خىتاي كوممۇنىستلىرىدىن تەربىيە ئالغان زىياللار. ئۇلارمۇ جەمىيەت تەرەققىياتىنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ، بىراق ئۇلار كوممۇنىستىك ئىدىيا بىلەن سۇغىرىلغان بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ سەياسىي غايىسى-مىللىي مەنپىيەتنى ئاساس قىلغان مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئەمەس، ئىنتېرناسىونالىزىمغا ئاساسلانغان كوممۇنىستىك جەمىيەت قۇرۇش (مەيلى، ئۇ خىتاينىڭ تەركىۋىدە بوللامدۇ، روسسىيانىڭ تەركىۋىدە بولامدۇ، ئۇلار ئۈچۈن بەرى بىر). چۈنكى كوممۇنىزما مىللەت يوقتە! 1946-ژىلى 5-ئاينىڭ 5-كۈنى غۇلجا شەهرىدە قۇرۇلغان ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرىنىڭ تەشكىلاتى «خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنى» قۇرغۇچىلار ئەينە شۇ خىلدىكى كىشىلەر ئىدى.

سوۋېت هۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ ۋەكىللىرى دىسلىۋىدە «خەلق ئىنقىلاۋىي پارتىياسىنىڭ» قۇرۇلۇشىغا قارشى بولدى. كېيىن بولسا، بۇ گۇرۇهتىن ئۆز مەخسەتلىرى ئۈچۈن پايدىلاندى. ئۇلار، مىللىي مۇستەقىللىك مەيدانىدا چىڭ تۇرغان ـ ئەلىخان تۆرىنى يىتىم قالدۇرۇش، ئابرويىسىزلاندۇرۇش، ئوغرىلاپ ئېلىپ كېتىشتە، ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق رەهبەرلىرىمىزنى قەستەن ئۆلتۈرۈپ، يوقىتىۋېتىپ، ئازات شەرقىي تۈركىستاننى خىتاي كوممۇنىستىرىغا تۇتۇپ بېرىشتە سەيپىدىن ئەزىزىي قاتارلىق ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرىدىن پايدىلاندى.

6. مىللىي-ئازاتلىق هەرىكەتكە ئۇيغۇرستاندا ياشىغۇچى خەنزۇ مىللىتىدىن باشقا ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى قاتناشتى. شۇ قاتاردا تۇڭگانلارمۇ بار ئىدى.

تۇڭگانلار-مانجۇ-خىتاي ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئۇيغۇرستانغا كۆچۈپ كەلگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار مۇسۇلمان بولغانلىغى ئۈچۈن يەرلىك مۇسۇلمان مىللەتلىرى بىلەن ئاسان چىقىشىپ، ئىناق ياشاپ كېتەلىگەن هەم مىللىي-ئازاتلىق هەرىكەتلەرگە قاتناشقان ئىدى. بىراق، ئۇلار ئۇيغۇرستاننىڭ يەرلىك ئاهالىسى ئەمەس، كۆچۈپ كەتكەن مۇهاجىر مىللەت بولغانلىغى ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدە تۇرۇپ:

«تۇڭگان دۆلىتىنى قۇرىمىز. هەممىنى بىز باشقۇرىمىز!» دېيىشكە هوقۇقى يوق، ئەلۋەتتە. ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرستانغا كەلگەن تۇڭگانلار ئەينە شۇنداق يولسىز تەلەپلەرنى قويۇشتى. XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئۇيغۇرستاندا مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلاپلار باشلىنىپ، تارىم ۋادىسىدا «يەتتىشەهەر ئۇيغۇر دۆلىتى»، ئىلىدا «ئىلى سۇلتانلىغى» قۇرۇلغان مەزگىلدە «توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپتۇ» دېگەندەك، ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلار داۋۇر خەلپەنىڭ باشچىلىغىدا «مۇستەقىل تۇڭگان دۆلىتىنى» قۇرۇۋېلىشتى. ئىلىدىكى تۇڭگانلار بولسا، ياگۇراخۇننىڭ باشچىلىغىدا، سۇلتۇن ئەلاخاندىن پادىشالىق تەختىنى تالاشتى. نەتىجىدە، ئۈرۈمچىدىكى داۋۇر خەلپەنىڭ دۆلىتى ياقۇپبەگنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن، ئىلىدىكى تۇڭگانلار بولسا، سۇلتان ئەلاخاننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. (بۇ تۇڭگانلارغا ئۇلارنىڭ يولسىزلىغى ئۈچۈن تارىخنىڭ بەرگەن ئادىل جازاسى بولدى، ئەلۋەتتە!).

1930-ژىللىرى ئۇيغۇرستاندا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر قايتىدىن باشلاندى. ئىنقىلاۋىي كۈرەش يالقۇنى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى بارلىق شەھەر ۋە يېزىلارنى قاپلىدى. ئۇزاققا قالمايلا بۇ يۇرتلارنىڭ 80 پايىزدىن كۆپرەكى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. موشۇنداق قاينام تاشقىنلىق ۋەزىيەتتە گەنسۇ ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق تۇڭگان دىۋىزىيونىنىڭ قوماندانى ما جۇڭيىڭ (گا سىلىڭ) ئىككى قېتىم ئۇيغۇرستانغا چىقىپ، مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قاتناشتى. بىراق، ئۇنىڭ تۈپ مەخسىتى خىتاينىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇش ئەمەس. خىتايلارنى يوقاتقاندىن كېيىن ئۇيغۇرستاندا تۇڭگان دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئۆزى پادىشا بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ما جۇڭيىڭ موشۇ مەخسەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن غوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتكە ئېغىر زىيان يەتكۈزدى. كېيىن ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم ئالغان شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا تامام يوقىتىلدى. ئۆزى بولسا، قەشقەر ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتتى.

ژىغىپ ئېيتقاندا، ئىنقىلاپچىلار سېپىدە ھەقىقىي بىرلىك، ئىتتىپاقلىق بولمىغان. بۇ ئىتتىپاقسىزلىقتىن مىللىي دۈشمەنلىرىمىز خىتاي بىلەن روسسىيا (ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن) ئۇستىلىق بىلەن پايدىلاندى، يەنى ئازات شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىمىزنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىياسىنى خىتاي خەلقى جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇۋەتتى. مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ غالىبىيەت قازىنالمىغانلىغىدىكى ئۈچىنچى سەۋەپ مانا شۇ.

4-سەۋەپ: مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىز خەلىق ئارا كۈچلەرنىڭ قوللاپ-قۇۋەتلىشىگە ۋە ياردىمىگە ئېگە بولالمىغان

بۈگۈنكى دۇنيادا ھەر قانداق مىللەتنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتى تاشقى دۇنيادىكى كۈچلەرنىڭ قوللاپ-قۇۋەتلىشىگە ۋە ياردىمىگە مۇھتاج. مۇنداق ياردەمگە ئېگە بولمىغان مىللىي ھەرىكەت، ئۇ ھەر قانچە ئادەلەتلىك بولسىمۇ، كۈچلۈك دۈشمەنلەر تەرىپىدىن باسۇترۇلىدۇ. بۇ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ مەغلۇبىيەت تارىخى تەرىپىدىن قايتا-قايتا ئىسپاتلانغان ھەقىقەت.

XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرستاننىڭ ھەر قايسى ۋىلايەتلىرىدە كۆتىرىلگەن مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭلار بىرنىڭ ئارقىسىدىن بىرى غالىبىيەت قازىنىپ، بىر قانچە مىللىي ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلدى ھەم مەلۇم ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى. بۇنىڭ تۈپ-سەۋەۋى، خەلقىمىزنىڭ پىداكارلىغى بولغاننىڭ سىرتىدا، شۇ دەۋىردە خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە پارتلىغان تەيپىن تيەنگوچىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى، گەنسۇ، چىڭخەي، يۈننەن ئۆلكىلىرىدە كۆتىرىلگەن تۇڭگانلارنىڭ مىللىي ئازاتلىق قوزغىلاڭلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرستاننىڭ ھەر قايسى ۋىلايەتلىرىدە كۆتىرىلگەن مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى ئورتاق بىر دۈشمەنگە، يەنى، مەنچىڭ ئىمپېرىياسىگە قارشى كۆتىرىلگەن ئىدى. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئۆز ئار بىر-بىرىنى قوللاپ، بىر-بىرسىگە ياردەم بەرگەن. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى بولسا، بىرلا ۋاقىتتا كۆتىرىلگەن بۇ قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا ئامالسىز قالغان ئىدى. موشۇنداق شارائىتتا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئىلى ۋىلايىتىدە ئىلى سۇلتانلىغى قۇرۇلۇپ، مەلۇم زامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغان ئىدى.

يەنە 1931-ژىلى غوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدا قۇمۇلدىن باشلانغان مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ دەسلىۋىدە، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيا ئارقىلىق بەرگەن ھەربىي-ئىختىسادىي ياردىمىگە تايىنىپ، مەلۇم غالىبىيەتلەرگە ئېرىشكەن ئىدى. 1933-ژىلغا كەلگەندە، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى غوجىنىياز ھاجىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ دۈشمىنى شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىۋالدى. ھەربىي-ئىختىسادىي ياردەمنى ئۇيغۇرلارغا ئەمەس، ئۇلارنىڭ دۈشمىنى شىڭ شىسەيگە بەردى. نەتىجىدە، تاشقى ياردەمدىن مەھرۇم قالغان ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرى پاجىئەلىك ھالدا مەغلۇپ بولدى. يەنە بىر مىسال ئېيتساق، 1944-ژىلى 8-ئايدا ئۇيغۇرستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ باشلاندى. قوزغىلاڭنى دەسلەپكى مەزگىلدە سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۆز مەنپىيىتىنى كۆزلەپ بولسىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىنى قوللىدى، ھەربىي-ئىختىسادىي جەھەتلەردىن ياردەم بەردى. نەتىجىدە، بىر ژىل ۋاقىت ئىچىدىلا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش غالىبىيەت قازىنىپ، شىمالدىكى ئۈچ ۋىلايەتنى تولۇق ئازات قىلالىدى ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى. 1945-ژىلى 15-سېنتيابردىن كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتى يەنە ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ، ئۇيغۇرلارغا ئەمەس، ئۇنىڭ دۈشمىنى خىتايلارغا ياردەم بېرىشكە باشلىدى. نەتىجىدە، مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىز مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپلا قالماستىن، مەۋجۇت مىللىي دۆلىتىمىزدىن، ئازات ۋەتىنىمىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالدۇق.

قىسقىسى، بىزنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىز ھەر قانچە ئادالەتلىك بولۇشىغا قارىماستىن، تاشقى ياردەمگە ئېگە بولالىغان ۋاقىتتا غالىبىيەت قازاندى، تاشقى ياردەمدىن مەھۇم بولۇپ قالغان ۋاقىتتا مەغلۇپ بولدى. دېمەك، مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ غالىبىيەت قازىنىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشى

ئۆزىمىزنىڭ ئىچكى ئامىللىرىغا باغلىق بولۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە تاشقى ياردەمگە ئېگە بولۇش ياكى بولالماسلىقىغىمۇ باغلىق ئىكەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەت.

موشۇ ھەقىقەتنى ياخشى چۈشەنگەن رەھبەرلىرىمىز ئۆتمۈشتىكى ھەرىكەتلەردە خەلىق ئارا كۈچلەرنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ باققان:

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋەتىنىمىزدە قۇرۇلغان «يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ» باشلىغى ياقۇپبەگ خەلىق ئارا كۈچلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىش مەخسىدە ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ، روسسىيا ئىمپېرىياسىگە، ھىندىستان ئارقىلىق بۈيۈك برىتانىيا ئىمپېرىياسىگە ۋە تۈركىيا سۇلتانلىقىغا مۇراجەت قىلغان ئىدى. بىراق، بۇ ئەللەرنىڭ ھېچ قايسىسى ياقۇپبەگكە ھەقىقىي ياردەم بەرمىدى. نەتىجىدە، 1877-ژىلى مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرى قاراچېكەتكىدەك بېسىپ كەلگەن ۋاقىتتا ھېچ ياقتىن ياردەم ئالالمىغان ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرى پاجىئەلىك مەغلۇپ بولدى. نەتىجىدە، يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى يوقىتىلدى، ئۇنىڭ پۇخرالىرى قىرىپ تاشلاندى.

شۇ مەزگىلدە مەۋجۇت بولغان ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ پادىشاسى ئەلاخانمۇ دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشى ئىلتىماس قىلىپ، چار روسسىيا ئىمپېرىياسىگە مۇراجەت قىلغان ئىدى. ئەزەلدىنلا ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇشىنى خالىمايدىغان روسسىيا ھۆكۈمىتى بۇ سەمىمىي مۇراجەتنى رەت قىلدى. ئەكسى ھالدا 1871-ژىلى ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىياسىنى بېسىۋالدى، ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقاتتى، سۇلتان ئەلاخاننى ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن قوشۇپ ۋېرنىي شەھىرىگە سۈرگۈن قىلدى.

1944-ژىلى نويابىردا غۇلجا شەھىرى ئازات قىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. موشۇ ھۆكۈمەت 1945-ژىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىگە ئىككى قېتىم ئىلتىماس قىلىپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى تونۇشىنى ۋە ھەربىي-ئىختىسادىي دىپلوماتىيا جەھەتلەردە دۆلەت مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنى ئىلتىماس قىلغان ئىدى. بىراق، سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپنى رەت قىلدى. ئەكسىچە، ئىنقىلاپچى ئۇيغۇرلارغا ئەمەس، ئۇلارنىڭ دۈشمىنى خىتاي ھۆكۈمىتىگە ياردەم بەردى. نەتىجىدە بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، قىزىل قانلار بەدىلىگە ئازات قىلغان ۋەتىنىمىز قايتىدىن خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بەزى ساددە كىشىلەر:

«رۇسلار كاپىر بولغانلىقى ئۈچۈن بىزگە ياردەم بەرمىدى. ئۇنىڭدىن كۆرە مۇسۇلمان ئەللىرىگە مۇراجەت قىلىش كېرەك ئىدى!» دېيىشىدۇ.

ئېنىق بىر فاكت شۇكى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرە 1945-ژىلى مارت ئېيىدىلا ئەرەپتىلىدا **«پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمان قېرىنداشلارغا مۇراجەت»** تەييارلاپ، يوشۇرۇن يوللار بىلەن مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ ھۆكۈمەتلىرىگە ئەۋەتكەن ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇلار ياردەم قىلماق تۈگۈل بىر ئېغىز جاۋاپمۇ بەرمىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بېسىمى ئاستىدا شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تېچلىق سۆھبىتىنى ئۆتكۈزۈپ، كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان ۋاقىتتا، ئىنقىلاپنىڭ تەغدىرىدىن ئەنسىرىگەن ئەلىخان تۆرە يەنە بىر مۇراجەتنامە تەييارلاپ، ھۈسەيىن قارى ئىسلامىي قاتارلىق كىشىلەر ئارقىلىق مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرىگە ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ مۇراجەتكىمۇ ھېچ قانداق جاۋاپ بولمىدى. كېيىنكى 54 ژىلدىن بېرى خىتاي كوممۇنىستلىرى ۋەتىنىمىزدە تالاي قېتىم قىرغىنچىلىقلارنى ئېلىپ باردى. موشۇ قىرغىنلاردا ئۇيغۇر خەلقى يۈز مىڭلىغان مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلدى. ئۆزلىرىنى «مۇسۇلمان» دەۋالغان ئەشۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى شۇنداق ئەھۋالدىمۇ شەرىقتىكى دىن قېرىندىشى-ئۇيغۇرلارنى قوللاپ بىر ئېغىز ھەق سۆز ئېيتىشقا يارىمىدى! دېمەك، «مۇسۇلمان ئەللىرى بىزگە ياردەم قىلىدۇ»، دېگەن پىكىرلەر ئەمەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خام خىيال!

يەنە بەزى كىشىلەر:

«بىزگە تۈركىيا جۇمھۇرىيىتى ياردەم قىلىدۇ» ياكى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قېرىنداش ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ياردەم قىلىدۇ» دەپ تاما قىلىشقان ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەن بۈگۈنكى كۈندە تۈركىيا ھۆكۈمىتىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلىقلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ بىزگە ياردەم قىلىشقا يارىمىدى، ئەكسىچە، ئاتالمىش **«شاڭخەي كېلىشىمىگە»** ئەزا بولۇپ، بىزنىڭ دۈشمىنىمىز خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە ياردەم قىلدى. خىتايىنىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلاپ، بىزنىڭ موشۇ ئەللەردە تىنىچ يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنى بوغۇپ بەردى. سەياسىي پانا تىلەپ كەلگەن ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىنى بىلىپ تۇرۇپ، خىتاي جاللاتلىرىغا تۇتۇپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرقى شارائىتتا مۇسۇلمان ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىدىنمۇ، تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلىقلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىدىنمۇ ياردەم كۈتۈش مۇمكىن ئەمەس!

ئۇلار قاچان ياردەم قىلىدۇ؟ قاچانكى، ئۇيغۇرىستان ئازات بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلاردىن ئۇلارغا پايدا تېگىدىغان شارائىت تۇغۇلغىنىدا ئەشۇ پايدىنى ئېلىش ئۈچۈن ياردەم قىلىشى مۇمكىن. ھازىرچە پەقەت ئاز

ساندىكى سەياسەتتە ژىراقتى كۆرمەيدىغان ۋىژدانلىق ئەرباپلار بىلەن زىيالىلار، ئۇلارنىڭ پارتىيا، گۇرۇھلىرى بىرگە ھىسداشلىق قىلىشىۋاتىدۇ. بىراق، بۇ پەقەت مەنىۋىي جەھەتتىكى ئاغزاكى قوللاشتىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئۇيغۇر تارىخىنىڭ بىزگە قالدۇرغان تەجرىبە-ساۋاقلىرى

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ ژىللىق تەرەققىيات تارىخىغا نەزەر سېلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭ تەرەققىياتى تەپ-تەكشى ئەمەس، دولقۇنسىمان شەكىلدە ماڭغانلىقىنى كۆرىمىز. بىرىنچى ئۆرلەش-تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا، ئىككىنچى ئۆرلەش-ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا، ئۈچۈنچى ئۆرلەش-كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلەتلىرى زامانىسىدا، تۆرتىنچى ئۆرلەش-ئىدىقۇت ۋە قاراخانىيلار دۆلىتى زامانىسىدا، بەشىنچى ئۆرلەش-تىمۇرىيلەر ۋى سەئىدىيە دۆلەتلىرى زامانىسىدا يۈز بەرگەن. يەنى، ئۇيغۇرلار مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە ئىگە بولۇپ، سەياسىي مۇقىملىق، ئىختىسادىي پاراۋەنلىك، ئىجتىمائىي ئادالەت ئاستىدا ياشىغان خاتىرجەم زامانلاردا يۈز بەرگەن. بۇ فاكتتىن شۇنداق خۇلاسە چىقۇدىكى، **ھەر قانداق مىللەت مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە ئىگە بولغاندىلا، ئىختىسادىي جەھەتتىن پاراۋان، سەياسىي جەھەتتىن ئەركىن، مەسەنىيەت جەھەتتىن يۈكسەك سەۋىيەدە بولالايدۇ. مۇستەقىل مىللىي دۆلەتكە ئىگە بولالمىغان مىللەتنىڭ دۇنيادا ياشاش ھوقۇقىمۇ بولمايدۇ!**

ژۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلار تارىختا ئۇنلىغان مىللىي دۆلەتلىرىنى قۇرۇپ، ئۇنى مۇۋاپپەقىيەتلىك باشقۇرغان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ بەزىلىرى كەڭيىپ، ھەتتا ئىمپېرىيا دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن ئىدى. ھەيران قالارلىق ئەھۋال شىكى، بۇ دۆلەتلەر شۇنچە قۇدرەتلىك بولۇشىغا قارىماي، ئۆمۈرلىرى ئۇزاق بولمىغان. بەزىلىرى بىر ئەسىر، بەزىلىرى 3-2 ئەسىر سەلتەنەت سۈرگەندىن كېيىن تارىخ سەھنىسىدىن توق بولۇپ كېتىشكەن. بۇيەردە شۇنداق بىر سوئال تۇغۇلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇشىنىڭ سەۋەبى نىمە؟ ئۇيغۇر تارىخى موشۇ مەسىلىدە بىزگە قانداق ساۋاقلارنى بېرىدۇ. بىز تۆۋەندە موشۇ سوئالغا جاۋاپ بەرمەكچىمىز.

1ـ سەۋەپ: مىللىي دۆلەتنى روناق تاپقۇزۇش ۋە ساقلاپ قېلىشتا مىللىي ئىدىيولوگىيا ھەل قىلغۇچى رول ئوينايدۇ. تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ ئۇزاق زامانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماي، تېزلا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەپلىرىنىڭ بىرسى-مىللىي ئىدىيولوگىيانىڭ قېلىپلاشمىغانلىقى ۋە يېتەكچى رولنى ئوينالمىغانلىقىدىن بولغان. يەنى، دۆلەتنى باشقۇرغان خاقانلار چوڭ مەسىلىلەرنى ھەل قىلغاندا، پۈتۈن مىللەتنىڭ مەنپىيىتىنى ئاساس قىلماي تار دائىرىدىكى ئۆز قەبىلىسىنىڭ مەنپىيىتىنى ئاساس قىلغان. شۇ سەۋەپتىن، ئىچكى جېدەل ماجرالارنىڭ قايىنمىغا چۆكۈپ قېلىشقان. بۇ بولسا مىللەتنى بۆلۈنۈشكە، دۆلەتنى ھالاكەتكە يېلىپ كەلگەن. ئەپسۇسكى، تارىختىن ساۋاق ئالمىغان مىللىي ئەرباپلىرىمىز موشۇ نەنىۋىي كېسەللىكتىن ھازىرغىچە قۇتۇلالماي كېلىۋاتىدۇ!

2ـ سەۋەپ: بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىختىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. ئىختىسادىي ئاساسى بوش دېگىنىمىز، ئۇ زاماندا شەرقتىكى ۋە شىمالدىكى ئۇيغۇرلار ئاساسەن چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھايات كەچۈرەتتى. چارۋىچىلىق ئىختىساتىنىڭ ئەھۋالى كۆپىرەك تەبىي شارائىتلارغا باغلىق بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۆسۈشى تۇراقلىق ئەمەس، گاھى ژۇقۇرىلاپ، گاھى تۆۋەنلەپ تۇراتتى. مۇنداق ئىختىسات بىلەن غايەت زور دۆلەت ئاپپاراتىنى ۋە ھەربىي ژۇرۇشلەرنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلەپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئىجتىمائىي ئاساسى بوش دېگىنىمىز: ئۇ دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىياسى كەڭ ئاھالىسى شالاڭ ۋە تارقاق ئورۇنلاشقان بولغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ بېشىغا خوۋۇپ-خەتەر تۇغۇلغان ۋاقىتتا دەرھال ياردەمگە يېتىپ كېلەلمەتتى. مەسىلەن، 845-ژىلى ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان ۋاقىتتا شۇنداق ئەھۋال بولغان ئىدى.

3ـ سەۋەپ: تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى كۆپىنچە ئىمپېرىيا خاراكتېرىدىكى دۆلەتلەر ئىدى. ئۇيغۇر قاغانلىرى كۆچمەن دەۋرلەردە ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن خوشنا ئەللەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يېڭىپ، ئۆزلىرىگە بېقىندۇراتتى. ھەر ژىلى سېلىق تۆلەپ تۇرىدىغان بېقىندا ئەللەرگە ئايلاندۇراتتى. مۇنداق مىللىي زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىمپېرىيالەرنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولمايدىغانلىقىغا تەبىي. بىر كۈنلەر كېلىپ، ئىچكى نىزالار ياكى تاشقى ھۇجۇملار سەۋەۋىدىن ھۆكۈمرانلىق كۈچ ئاجىزلاشقان پەيتتە، ھېلىقى مەجبۇرىي بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتىرىپ، ئىستىقلال ئېلان قىلىشىپ، ئىمپېرىيادىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ، زومۇ-زۇ قۇراشتۇرۇلغان ئىمپېرىيالەر پارچىلىنىپ، ۋەيران بولاتتى. ئۇيغۇر تارىخىدىكى ھۇن ئىمپېرىياسى بىلەن كۆك تۈرك ئىمپېرىياسىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ئەينە شۇنداق سەۋەپتىن يۈز بەرگەن ئىدى.

4ـ سەۋەپ: ئۇيغۇر دۆلىتىنى باشقۇرغان خاقانلارنىڭ كۆپچىلىگى مۇستەبىت، ھاكىم مۇتلاق، دىكتاتورلار بولغان ئىدى. ئۇلار دۆلەتنى بىر تۇتاش ئادىل قانۇنلار ئارقىلىق باشقۇرماستىن، قانۇننىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ ھاكىم مۇتلاقلىقىنى دەسسەتكەن. مۇداق باشقۇرۇلغان جەمىيەتتە ئادالەتنىڭ بولمايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئورنىغا

ئادالەتسىزلىك، زۇلۇم ئورۇن ئالىدىغانلىقى ئېنىق. مۇنداق زالىم خاقانلارنىڭ ئەتراپىدا ئۇنىڭغا قارشى كۈچلەرنىڭ پەيدا بولىدىغانلىقىمۇ تەبىئىي. مۇنداق نارازىلىقلار ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇلغىيىپ، قارشى ھەرىكەتكە ئايلىنىدۇ، ئىچكى ئىختىلاپلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ئاقىۋىتى بولسا، خاقانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن تەخت ئېگىسىنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ھەتتا دۆلەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن ئاياقلىشىدۇ. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ۋەيران بولۇشى موشۇنداق ئىچكى ماجرالارنىڭ نەتىجىسى بولغان ئىدى. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىدە 100 يىلغا يېتەر-يەتمەس ۋاقىتنىڭ ئىچىدە 17 خاقانىنىڭ ئالماشقانلىقى بۇنىڭ ياخشى مىسالىدۇر.

ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ يەنە بىر يامان ئادىتى ئۇلارنىڭ كۆپ خوتۇن ئالىدىغان بولغانلىقىدا. ھەر بىر ئۇيغۇر خاقانىنىڭ 5-4تىن قانۇنلۇق خوتۇنلىرى بولاتتى (قانۇنسىز خوتۇنلىرى قانچىلىك دېسىڭىزچۇ؟). ئۇ خوتۇنلارنىڭ ھەر بىرىدىن بىر نەچچە پەرزەنتلەر تۇغۇلاتتى. شۇنداق قىلىپ، پادىشا ئالىسىنىڭ شاھزادىلىرى بىلەن مەلىكىلىرى 20-10گە يېتەتتى. ئەگەر پادىشا سالامەتلىكىگە باغلىق تەختتىن كېتىدىغان بولسا ياكى تۇيۇقسىز ۋاپات بولسا، شاھزادىلار ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش كۆرەشلىرى ئەۋج ئالاتتى. مۇنداق كۆرەشلەر دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ تۇراقسىز بولۇشىغا، ھەتتا سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشىغا ئېلىپ كېلەتتى. بىزنىڭ تارىخىمىزدا مۇنداق پاجىئەلىك ۋەقەلەرنىڭ مىساللىرى ناھايىتى كۆپ.

ژۇقۇرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى زامانىسىدا بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى 4 مىلليون كم2 بولۇپ، خىتاي تېررىتورىيىسىدىن ئىككى ھەسسە كۆپ. ئاھالى نوپۇس سانى 12 مىلليون بولۇپ، خەنزۇلارنىڭ 17 مىلليون نوپۇسىدىن ئازىراق كام بولغان ئىكەن. بۈگۈنكى كۈندە ئەھۋالىمىز قانداق بولۇپ قالدى؟ رەسمىي مەلۇماتلاردا جۇڭگو دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى 9 مىلليون 600 مىڭ كم2 دەپ، نوپۇس سانى 1 مىللىئاردتىن ئوشۇق دەپ ئېلان قىلىنماقتا، يەنى 1200 يىلنىڭ ئىچىدە خىتاينىڭ تېررىتورىيىسى 5 ھەسسە، ئاھالى نوپۇسى 60 ھەسسە كۆپىيىپتۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بولسا، دۆلىتىمۇ تېررىتورىيىسىمۇ يوقاپ كېتىپتۇ. نوپۇس سانى كېمىيىپ، 9 مىلليون 600 مىڭغا چۈشۈپ قاپتۇ. موشۇ فاكتنى كۆرگەن ھەر قانداق كىشىنىڭ كۆڭلىدە: بۇرۇنقى ئۇيغۇر زېمىنلىرى نېگە كەتتى؟ يەر ئاستىغا چۆكۈپ كەتتىمۇ! ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس سانى نېمىشكە كېمىيىپ كەتتى؟ ياكى ئۇيغۇر ئانىلار بالا تۇغمايۋاتامدۇ؟ دېگەن سوئاللار تۇغۇلىدۇ. جاۋاپ شۇكى، قېدىمكى ئۇيغۇر زېمىنلىرىنى يەر ژۇتۇپ كەتكىنى يوق، خىتايلار ئىگەللىۋالدى! ئۇيغۇر ئانىلار بالا تۇغمىدى ئەمەس، تۇغۇلغان بالىلارنى خىتاي ئەجدىھاسى يەپ تۈگەتتى! بۇ ناھايىتى چوڭ پاجىئە. بۇ پاجىئەنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەۋى، بىرىنچى خىتاي ئەجدىھاسىنىڭ ياۋۇزلىقى بولسا، ئىككىنچى ئۆزىمىزنىڭ سەھۋەللىكى. بۇ پىكرنى دەلىللەش ئۈچۈن تارىختىن بىر فاكت كەلتۈرەيلى:

1759-1758 يىللىرى 1 مىلليون ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ تۇرۇپ، ۋەتىنىمىزنى بېسىۋالغان مانجۇ خانى چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى ئالدىدا سۆز قىلىپ شۇنداق دېگەن:

«چەنتۇلار قېدىمىي زاماندا ناھايىتى كۆپ ھەم كۈچلۈك ئەل بولغان ئىدى. تەڭرىم ئۇلارغا ياپۇن دېڭىزىدىن مىڭلاق دېڭىزىغا قەدەر بولغان بىپايان زېمىنلارنى بەخشەندى قىلىپ بەرگەن. بىراق، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن چىققان پادىشا-خاقانلارنىڭ تولىسى ناباپ ئادەملەر بولغانلىقتىن، بۇ زېمىننىڭ ئەڭ مۇنبەت ئوتلاقلىرى بىلەن يايلاقلىرىنى خوتۇنغا تېگىشىپ، سەياسىي قىمارلاردا ئۇتتۇرۇپ تۈگىتىشتى. ئاخىرى ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى بولغان بۇ چەنتۇلار سەھرايى قىيامەت، چۆل-باياۋانلاردىكى پارچە-پارچە بوستانلىقلارغا تىقىلىشىپ، شۇ يەرلەردە قىستىلىپ ياشاشقا مەجبۇر بولۇشتى. شۇ تار يەردىمۇ بىر-بىرى بىلەن پېتىشماي «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» بولۇپ بىر-بىرىنى قىرىشتى. مانا ئەندى خوپ بولدى، بۇ گۈزەل زېمىننى ئۇلار باشقۇرالمىغاندىن كېيىن ئۇنى باشقۇرسۇن دەپ تەڭرىم بىزنى ئەۋەتتى. شۇڭا چەنتۇلار ئۆزلىرىنىڭ موشۇنداق تەغدىرىگە مۇپتىلا بولۇپ قالغانلىق سەۋەۋىنى بىزدىن ئەمەس، ئۆزلىرىدىن كۆرسۇن، ئەرباپلىرىنىڭ يارامسىزلىقى، ئۆزلىرىنىڭ نادانلىقىدىن كۆرسۇن!» («تۇرغاق غوجىلار»، 404-بەت).

5- سەۋەپ: ھەر بىر يېڭى دۆلەت تارىخىي زەرۇرىيەتتىن توغرا چۈشەنگەن، بۈيۈك ئۆزگىرىشلەر ياساشقا يەل باغلىغان ئۇلۇغۋار غايىلىك، قايتماس ئىرادىلىك، قەھرىمان شەخسلەرنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ئارقىلىق دۇنياغا كېلىدۇ. تارىخىي زۆرۈرىيەت تېرىقىسىدە دۇنياغا كەلگەن بۇ دۆلەتلەر دەسلەۋدە، ژۇقارقىدەك ئىرادىلىك كىشىلەرنىڭ قولى بىلەن توغرا باشقۇرۇلۇپ ئىختىسادى گۈللىنىدۇ، ھەربىي كۈچى قۇدرەت تاپىدۇ، مەدەنىيىتى گۈللەپ ياشايدۇ. بىراق، زامانلار ئۆتكەنسېرى تەخت ئېگىلىرىنىڭ كۆپلەپ ئالمىشىشلىرى نەتىجىسىدە، دۆلەتنىڭ بېشىغا ئۆزىنىڭ شەخسىي راھىتىدىن باشقىنى ئويلىمايدىغان، ئۇلۇغۋار غايىلەردىن مەھرۇم، ئىرادىسىز، يارىماس شەخسلەر كېلىپ قالىدۇ. موشۇنداق يارىماسلار پادىشالىق قىلغان مەزگىلدە مەملىكەتتە قانۇنسىزلىق، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق ئوخشاش سەلبىي ھادىسىلەر ئەۋج ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاستا-ئاستا دۆلەتنىڭ ھۇلى چىرىپ، ئاخىرى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ.

بۇ توغرىلىق تارىخچىمىز م.ئى. بۇغرا ئەپەندى شۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «ھەر قانداق بىر دۆلەت يېڭى قۇرۇلغاندا كۈچلۈك، قابىل، پەزىلەتلىك رەھبەرلەر مەيدانغا چىقىدۇ. شۇلارنىڭ كۈچ-غەيرىتى بىلەن دۆلەت قۇدرەتلىك بولىدۇ ۋە روناق تاپىدۇ. بىراق، زامانلار ئۆتكەنسىرى دۆلەت قىرغىلى باشلايدۇ. تەخت ئۈستىگە ئىش بىلمەيدىغان، راھەتپەرەس، لاياقەتسىز شاھزادىلەر چىقىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ماجرالىرى تۇيەيلى، ئىچكى ئۇرۇشلار كېلىپ چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ، خانلىقنىڭ مەركىزىي كۈچى ئاجىزلىشىدۇ. بۇ خىل سەلبىي ئەھۋاللار تۈرك خانلىقلىرى ئىچىدە ناھايىتى كۆپ يۈز بەرگەن ئىدى («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 47-بەت).

6- **سەۋەپ:** بىر دۆلەتنىڭ گۈللىنىپ، روناق تېپىشى ياكى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ ۋەيران بولۇشى كۆپىنچە ئۇنىڭ تاشقى سەياسىتىنىڭ دۇرۇس ياكى خاتا بولۇشىغا باغلىق. باشقىچە ئېيتقاندا، دۆلەت ئەرباپلىرى دوست بىلەن دۈشمەننى ئېنىق ئايرىپ، دوستقا-دوستچە، دۈشمەنگە-دۈشمەنچە مۇئامىلە قىلىشى كېرەك. تارىخىمىزنىڭ بىزگە ئۆگەتكەن مۇھىم بىر ساۋىقى شۇكى: ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خاقانلىرى بىلەن سۇلتانلىرى مىللىي دۈشمەن خىتاي بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندا ھوشيار بولمىغان. خىتايلار ئۆزلىرى كۈچلۈك بولغان ۋاقىتتا، ئۇيغۇر دۆلىتىگە دۈشمەنلىك قىلاتتى ۋە زىيان سالاتتى، ئۆزلىرى ئاجىز بولۇپ قالغان ۋاقىتتا، تۈلكىدەك ھېجىيىپ، خوشامەت قىلىپ، قىممەتلىك سوغا-سالاملار بىلەن مەلىكە قىزلىرىنى ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئاق كۆڭۈل، ساددە ئۇيغۇرلار بولسا، بۇنى دوستلۇقنىڭ بەلگۈسى دەپ قوبۇل قىلىشاتتى. ئەسلىدە بولسا، خىتاي ئىمپېرىيەسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى! شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ قىممەتلىك سوغىلىرى-زەھەرلىك قىلتاق، ئۇنىڭ چىرايلىق قىزلىرى بولسا-سەياسىي جاسۇسلار بولۇپ چىقاتتى. خىتاينىڭ موشۇنداق ھىيلىسىگە ئالدانغان ئۇيغۇرلار تارىختا ناھايىتى كۆپ زىيانلىرى تارتىشقان! موشۇنداق زىيان تارتقان ئەجداتلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى مەڭگۈتاش ئابىدىلىرىگە ئويۇپ يازدۇرۇپ، ئەۋلاتلىرىغا مىراس قىلىپ قالدۇرۇشقان (بۇ ئابىدىلەر توغرىلىق ژۇقۇرىدىكى ماۋزۇلاردا بايان قىلىنغانلىقتىن، بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز).

ئەپسۇسكى، موشۇ ۋەسىيەتلەردىن ئىبرەت ئالمىغان بەزى ئەرباپلىرىمىز كېيىنكى زامانلاردىمۇ خىتايلارغا ئالدىنىپ خىتاي قىزلىرىغا ئۆيلىنىپ كەلدى، ۋە ھازىرمۇ ئالدىنىۋاتىدۇ.

ئۇلۇغ ئەللامە بوۋىمىز ماخمۇت قەشقەرىي ئۆزىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېگەن ئىدى:

«ئەي ئوغلان دۈشمەنگە بېشەپقەت بول. سەن ئۇرغان قىلىچ زەربىسىدىن ئۇنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولسۇن. دۈشمىنىڭ ھەر قانچە ئاجىز بولسىمۇ، ئۇنى مەنسىتمەي، نەزەرىدىن سىرت قالدۇرۇش-ئاقىلنىڭ ئىشى ئەمەس. سەن كۆزگە ئىلمىغان ئەشۇ دۈشمىنىڭ ئاقىۋەت سېنىڭ ئېلىڭنى بېسىۋېلىشى مۇمكىن!».

روسسىيا ئىمپېرىياسىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى. بىزنىڭ كېيىنكى ئىككى يېرىم ئەسىردىن بۇ يان باشتىن كەچۈرگەن پاجىئەلىرىمىز، كۆرگەن خورلۇقلىرىمىزنىڭ ھەممىسىدە جىنايەتكار روسسىيا ئىمپېرىياسىنىڭ قارا قولى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئىنقىلاۋىي يولباشچىلىرىمىز خىتاي ئىمپېرىياسىگە نىسبەتەن ھوشيار بولغانغا ئوخشاش روسسىيا ئىمپېرىياسىگە نىسبەتەنمۇ ھەر قانچە ھوشيار بولۇشلىرى كېرەك.

7- **سەۋەپ:** ئۇيغۇرلاردا زاكىدىن قالغان بىر كېسەل: ئۆزىنىڭ مىللىي قەھرىمانلىرىنى ئاسرىماسلىق، مىللىي خائىنلارغا زەربە بەرمەسلىك! بىلىش كېرەككى، مىللەتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەرباپلىرى، ئاتاقلىق زىيالىلىرى بىلەن قەھرىمانلىرى شۇ مىللەتنىڭ ئالتۇن فوندى، پارلاق كېلەچىگىنىڭ كاپالەتچىلىرى، ئىستىقبال ئاسمىنىنىڭ يورۇق يۇلتۇزلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

مىللىي خائىنلار بولسا مىللەتنىڭ دۈشمەنلىرى. ئۆزىچىمىزدىكى زىيانكەشلەر مىللەتنىڭ گۆرىنى قازىدىغان گۆركالاردۇر. بىز تارىخىمىزغا نەزەر سالىدىغان بولساق مىللەتنىڭ كېلەچىگىنى ئويلاپ ئۇنىڭ غېمىنى يېگەن مىللەت ئۈچۈن جېنىنى ئاتىغان بۈيۈك ئەرباپلىرىمىز ئىنقىلاۋىي زىيالىلىرىمىز بىلەن قەھرىمانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دۈشمەننىڭ قولىدا پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئۆزى نادان ئەقلى كوتا قەلبى خۇنۇك روھى ئۆلۈك ئۇيغۇرلىرىمىزنە شۇ ئېسىل ناماينىدىلىرىنىڭ بىرىسىنىمۇ ئاسراپ قالالمىغان ۋە ساقلالمىغان! ئۇنىڭ ئەكسىچە يات لارغا خوشامەت قىلىپ ئۆز مىللىتىنى ساتقان مىللەتنىڭ ئازاۋى بەدىلىگە راھەت كۆرگەن مىللەتنىڭ قان-ياشلىرىنى شاراپ ئورنىدا ئىچىپ كەيىپ ساپا قىلغان خائىن-مۇناپىقلارنى يولسا جازالاشنىڭ ئورنىغا «ۋاي جۇشى ۋاي دۇيجان!» «ۋاي جۇيجاڭ!» دەپ تاۋۇنغىنى بالاپ ئۇلارغا ئۇزاق ئۆمۈر تىلىگەنلىكىنى كۆرىمىز! مۇنداق دوستىغا نەتۇر قاراپ دۈشمىنىنى كۆرسە ھېجىيىدىغان سەيلىسى قارىغۇ مىللەتنىڭ ياخشى ئىستىقبالى بولۇش مۇمكىن ئەمەس!

شائىرىمىز ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا:

ئەگەر دۈشمەن ھەسەل بەرسە، سەن ئۇنى زەھەر دەپ بىل،

ئەگەر دوستۇڭ زەھەر بەرسە، سەن ئۇنى ھەسەل دەپ بىل!» – دېگىنىدەك، دوست بىلەن دۈشمەننى پەرىق ئېتىشىمىز دوستقا-دوستچە، دۈشمەنگە-دۈشمەنچە مۇئامىلە قىلىشنى بىلىشىمىز كېرەك!

8- **سەۋەپ:** بىزنىڭ مىللىتىمىز ئەڭ قەدىمىي زامانلاردا «ئۇيغۇر-ئوغۇز» دەپ، كېيىنىرەك «تۈرك-تۇران»

دەپ ئاتالغان ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، تېرىقتەك چېچىلىپ قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ، ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كېتىشكەن. ئۇلار ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ژىغىپ كەلگەندە، بىز ھەممىمىز بۈيۈك تۇراننىڭ ئەۋلاتلىرى. قېنى بىر، جېنى بىر قېرىنداش، تەغدىرداش خەلقلەر بولۇپ ھېساپلىنىمىز!

ئەگەر بىزنىڭ خاقانلىرىمىز موشۇ قېرىنداش خەلقلەرنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ، ئادالەت بىلەن باشقۇرۇپ، بىرلىك-ئىتتىپاقنى كۆز قارىچۇغىدەك ساقلىغان بولسا، تۇران ئۇلۇسى تېخىمۇ ئاۋۇپ، دۇنيادىكى چوڭ مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالاتتى. دۆلىتى ۋەيران بولماتتى، بايرىغىمۇ ژىقىلماتتى!

قېدىمىي زاماندىكى كۆك تۈرك ئىمپېرىياسى بىلەن ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى قاراخانىيلار ئىمپېرىياسى بىلەن ئەمىر تىمۇر ئىمپېرىياسى دەۋرلىرىدە موشۇ بۈيۈك مەخسەت ئالغا قويۇلغان ئىدى. موشۇ مەخسەت يولىدا كۆپ ئىشلار قىلىنغان ئىدى. بىراق، تارىخىي شارائىتلار يار بەرمىگەنلىكتىن، بۇ ئۇلۇقۋار غايە ئەمەلگە ئاشماي قالغان. نەتىجىدە، بۇ خەلقلەرنىڭ تەغدىرى باشقىچە يۆنىلىش بويىچە رىۋاجلاندى. XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قېدىمىي تۇران زېمىنىنىڭ ئوتتۇرا ئازىيا قىسمىدا 5 مۇستەقىل دۆلەت دۇنياغا كەلدى، تاتارىستان بولسا، روسسىيانىڭ تەركىۋىدە قالدى. ئۇيغۇرستان بولسا، تېخىچە مۇستەقىللىككە ئېرىشەلمىدى. بىراق ئۇنىڭ ئازات بولىدىغان كۈنلىرىمۇ ژىراق ئەمەس! كېلەچەكتە موشۇ يەتتە قېرىنداش خەلقلەر «فېدېراسىيا» ياكى «كونفېدېراسىيا» شەكلىدە بىر ئىتتىپاققا ئۇيۇشۇشى كېرەك. ئۇيغۇر تارىخىنىڭ بىزگە قالدۇرغان ئاساسىي ساۋاقلىرى ئەينە شۇلار.

ئاخىرقى سۆز

ھۆرمەتلىك، كىتاپخان!

«ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى» ناملىق كىتاۋىمىز موشۇ يەردە ئاياقلاشتى. موشۇنداق بىر كىتاپ يېزىشنى مەن باشلىق دەۋرىمدە ئارزۇ قىلغان ئىدىم. مۇنداق ئارزۇنىڭ پەيدا بولۇشىغا مونۇ ۋاقىئەلەر سەۋەپچى بولغان ئىدى.سابىق شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمىتى مائارىپ نازارىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن 1946-ژىلى غۇلجا شەھىرىدە ياش زىيالىلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىۋى ئېچىلدى. بۇ مەكتەپتە: تارىخ-ئەدەبىيات سىنىپى، فىزىكا-ماتېماتىكا سىنىپى ھەم دىنىي بىلىملەر سىنىپى بار ئىدى. بىز بىر تۈركۈم ياش ئوقۇغۇچىلار تارىخ-ئەدەبىيات سىنىپىدا ئوقاتتۇق. بىزگە موشۇ پەنلەر بويىچە ئالىي مەلۇماتلىق ئۇستاز خەمىت سەيدىي دەرىس بېرەتتى. باشقا پەنلەردىن باشقا ئۇستازلار دەرىس بېرەتتى.

راستىنى ئېيتقاندا، شۇ چاغدا بىز خەمىت سەيدىينىڭ ئاغزىدىن ئۇيغۇرلار قېدىمىي مەدەنىيەتلىك خەلق ئىكەنلىكىنى، تارىختا قۇدرەتلىك ئۇيغۇر دۆلەتلىرى بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندا ھەيرانلا قالغان ئىدۇق! بۇ مەكتەپ بارى-يوقى 6 ئايدا داۋام قىلىپ توختاپ قالدى (بۇنىڭغا، بىزگە دەرىس بېرىۋاتقان ئۇستازلارنىڭ بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىۋىدە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە بارماقچى بولغانلىقى سەۋەپ بولغان ئىدى). موشۇ 6 ئايلىق ئوقۇش جەريانىدا بىزدە ۋەتەن تارىخى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچە پەيدا بولدى. تارىخ ئىلمىنى ئۆگىنىشكە قىزغىنلىغىمىز ئاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز بىر تۈركۈم ياشلار خەلقىمىزنىڭ تارىخىغا ئائىت كىتاپ-ژۇرناللارنى ئىزدەپ ژۈرۈپ ئوقۇيدىغان، ئوقۇشتىن ئالغان تەسىراتلىرىمىزنى بىر-بىرىمىزگە سۆزلەپ بېرىدىغان بولدۇق. مىللىتىمىزنىڭ تارىخىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەنسىرى ئۆگىنىش قىزغىنلىغىمىز تېخىمۇ ئاشتى، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىمىز ئۆستى. ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىگى، مىللەتنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئىرادىمىز كۈچەيدى. 1948-ژىلى ئىيۇلدا مىللىي ئارمىيا سېپىدە تۇرۇپ «شەرىقتىن كېلىۋاتقان خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قوشۇلمايمىز!» دەپ سەياسىي تەشكىلات قۇرۇشىمىز موشۇنداق ئىدېياۋىي نېگىزدە پەيدا بولغان ئىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەيلا 1949-ژىلى ئوكتيابىردا خىتاي كوممۇنىستلىرى بىزنىڭ ئازات ۋەتىنىمىزنى بىر پاي ئوق ئاتماي تۇرۇپ بېسىۋالدى. ئارقىدىنلا «سىنىپىي كۈرەش» دېگەن نىقاپ ئاستىدا ئىنقىلاپقا قاتناشقان خەلقىمىزدىن رەھىمسىزلەرچە ئۆچ ئالدى! شۇ قاتاردا مەن ئۆزەممۇ مۇستەملىكىچى خىتاينىڭ تۈرمىسىدە يېتىپ، ئېيتقۇسىز ئېغىر ئازاپلارنى باشتىن كەچۈردۈم. بۇ ئەمەلىيات، ياتلارغا مۇستەملىكە بولۇپ ياشاش قانچىلىك ئېغىر بولىدىغانلىغىنى بىزگە چوڭقۇر ھېس قىلدۇردى.مۇستەقىللىك-بەخت-سائادەت، مۇستەملىكىلىك-ئازاپ-ئوقۇبەت ئىكەنلىگىنى بىزگە چۈشەندۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ كۆڭلۈمدە: مۇنداق ئەھۋالدا خىتايغا قۇل بولۇپ ياشاش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. يەنە بىر قېتىم ئىنقىلاپ قىلىپ مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن مىللىتىمىزنىڭ زان-شۆھرەتلىك تارىخىنى يېزىپ چىقىپ، ئۇنى تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق خەلقىمىزنى قايتا تەربىيىلەش، ئۇلارنىڭ ئاڭىدا مۇستەقىللىك-غايىسىنى تىكلىشىمىز كېرەك-دېگەن ئىدېيا تۇغۇلدى. شۇنداق قىلىپ، مىللىتىمىزنىڭ

ھەقىقىي تارىخىنى يېزىپ چىقىشنى ئۆز ئالدىمغا مەخسەت قىلىپ قويدۇم.شۇنىڭدىن كېيىن مەن ماتېرىيال ژىغىشقا كىرىشتىم. ئىشلەپ تاپقان پۇلۇمغا ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت كىتاپ-ژۇرناللارنى سېتىۋالدىم. شۇنداق قىلىپ، 1950-1955 ژىللار ئارىلىغىدا مېنىڭ قولۇمغا XIX ئەسىردە ۋە XX ئەسىرنىڭ بېشىدا قازاندا نەشىر قىلىنغان «تارىخ قەۋمى تۈركىي»، «تارىخ شەجرەي تۈرك»، «قازان تۈركلىرى»، «تارانچى تۈركلىرى» كەبى كىتاپلار، ئۇفادا نەشىر قىلىنغان «شورا» ژۇرنالىنىڭ تولۇق توپلىمى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشىر قىلىنغان «شەرىق ھەقىقىتى»، «قازاق ئېلى»، «يېڭى ھايات» ژۇرناللىرىنىڭ تولۇق توپلاملىرى، موشۇ نەشرىياتلار تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان سەياسىي، ئىلمىي، ئەدەبىي كىتاپلار، غۇلجىنىڭ ئۆزىدە نەشىر قىلىنغان «كۈرەش» «ئىتتىپاق» ژۇرناللىرىنىڭ تولۇق توپلاملىرى ژىغىلدى. موشۇ ماتېرىياللارغا تايىنىپ، مەن 1954-ژىلىنىڭ كۈزىدىن باشلاپ رەسمىي پىلان تۈزۈپ، مىللىتىمىزنىڭ تارىخىنى يېزىشقا كىرىشتىم.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى ۋە تەغدىرى ئوتتۇرا ئازىيادە ياشىغۇچى قېرىنداش خەلقلەرنىڭ تارىخى ۋە تەغدىرى بىلەن چىرمىشىپ كەتكەن. ئۇيغۇر تارىخىنى موشۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىدىن ئاجرىتىپ بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن يازماقچى بولغان كىتاۋىمغا ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان «تۈركىستان تارىخى» دەپ نام قويۇپ، موشۇ تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق يېتەكچى رول ئوينىغانلىغىنى كۆرسىتىپ بەرمەكچى بولدۇم. 1954-1958 ژىللاردا كىتاپنىڭ I ۋە II قىسىملىرى يېزىلىپ بولدى. 1958-ژىلى يازدا مەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆچۈپ چىقماقچى بولۇپ، قولۇمدىكى كىتاپ-ژۇرنال ۋە باشقا ماتېرىياللار بىلەن ئۆزەم يېزىۋاتقان كىتاپنىڭ قول يازمىلىرىنى مەخسۇس ساندۇققا قاچىلاپ سەپەرگە تەييارلاندىم. ئەپسۇسكى، مەن يولغا چىقىدىغان كۈنى خىتاي ھۆكۈمىتى قەستەن مېنى ماشىنىدىن چۈشىرىپ ئېلىپ قالدى. ماشىنىغا بېسىلغان ژۈك-تاقلار بىلەن ھېلىقى بىر ساندۇق كىتاپ-ماتېرىياللار ماشىنىدا كېتىپ قالدى. قورغاس چېگارىسىغا بارغاندا، خىتاينىڭ چېگارىچىلىرى «ئېگىسى يوق ماللارنى ئۆتكۈزمەيمىز» دېگەن بانا بىلەن مېنىڭ ژۈكلىرىم بىلەن ھېلىقى ماتېرىيال قاچىلانغان ساندۇقلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ قالدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۆزەمنى «يەرلىك مىللەتچى» دېگەن تۆھمە بىلەن تۈرمىگە تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، مەن ھېلىقى ساندۇقتىكى كىتاپ-ژۇرناللار بىلەن ماتېرىياللاردىن ئايرىلىپ قالدىم. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزەم 17،5 ژىل خىتاي زىندانلىرىدا يېتىپ، ئېيتقۇسىز ئېغىر ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، 1980-ژىلى ئاپرېلدا تۈرمىدىن بوشىنىپ چىقتىم. 1981-ژىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقستان جۇمھۇرىيىتىگە كۆچۈپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. بىراق، ئىجادىي ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا مۇمكىن بولمىدى. ئائىلەمنى بېقىش زۆرۈرىيىتىدىن 7 ژىل بويى مۇئەللىم بولۇپ ئىشلەشكە توغرا كەلدى. 1988-ژىلى پېنسىياگە چىقىپ، ئالمۇتا شەھرىگە كۆچۈپ كەلدىم. ئەندىگىنە ئىجادىي ئىشقا كىرىشەي دەپ تۇرغاندا ئۇيغۇرستان ئازاتلىق تەشكىلاتىنى قۇرۇش ھەرىكىتى كېلىپ چىقتى. موشۇ تەشكىلاتنىڭ ئەمەلىي ئىشلىرى بىلەن بەنت بولۇپ يەنە 10 ژىل ۋاقتىم ئۆتۈپ كەتتى. پەقەت كېيىنكى ژىللاردا ئىلمىي ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا مۇمكىن بولدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلار ھەققىدە كىتاپ يېزىش ئىشىنى قايتىدىن قولغا ئالدىم. كىتاپنى بۇرۇنقىدىن تارىراق ھەجىمدە «ئۇيغۇر تارىخى» دەپ ئاتىماقچى بولدۇم. بىراق، بۇ كىتاپنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا، يېشىم 70تىن ئېشىپ كەتتى، سالامەتلىكىم ناچارلاشقان، زېھىن قۇۋۋىتىم ئاجىزلاشقان پەيت ئىدى. مۇنداق ئەھۋالدا «ئۇيغۇر تارىخى» دېگەن چوڭ ماۋزۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىشىمغا يەنە كۆزۈم يەتمىدى. شۇنداق قىلىپ، تېخىمۇ تارىراق دائىرىدىكى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي تارىخى (سەياسىي تارىخ)» ماۋزۇسىنى تاللاۋالدىم. ماۋزۇ بەلگۈلەنگەندىن كېيىن بىر چەتتىن كېرەكلىك ماتېرىياللارنى ئىزدەپ تېپىپ، قېتىرقىنىپ ئۆگەندىم، بىر چەتتىن باش كۆتەرمەي يازدىم. شۇنداق قىلىپ، 4 ژىل جاپالىق ئەجىر قىلغاندىن كېيىن قولىڭىزدىكى موشۇ كىتاپ دۇنىياغا كەلدى.

ئەگەر ژۇقۇرىدىكى سەۋەپلەر بولمىغان بولسا، بۇ كىتاپ بۇنىڭدىن 30-20 ژىللار بۇرۇن ھازىرقىدىنمۇ كەڭ پىلاندا يېزىلىپ، خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشكەن بولار ئىدى. ئەپسۇسكى، كېچىكىپ يېزىلدى، كېچىكىپ پۈتتى. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ كىتاۋىم مەزمۇنىنىڭ موللىغى، سەۋىيەسىنىڭ ژۇقۇرىلىغى، بېزەندۈرۈلۈشىنىڭ كۆركەملىگى جەھەتلەردىن كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ چىقمىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ھۆرمەتلىك كىتاپخانلىرىمنىڭ ئالدىدا خىجىللىك ھىس قىلىمەن ھەم كەچۈرۈم سورايمەن! مېنىڭ ئەھۋالىمنى چۈشەنگەن زامانداشلىرىم بىلەن ئەۋلاتلىرىم مېنى كەچۈرەر دەپ ئويلايمەن.

موشۇ كىتاپنى يېزىش جەرىيانىدا كۆيۈلگەن دوستلىرىم ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي ياردەملىرىنى ئايىمىدى. موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ دوستلىرىمغا سەمىمىي تەشەككۈر ئىزھار قىلىمەن.

كىتاپخانلارغا چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە سالاملار بىلەن،

مۇئەللىپ: سابىت ئۇيغۇرىي.

ئۈچىنچى كىتاب

ئۇيغۇرىستان مىللىي ـ ئازاتلىق ھەركىتى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى

1 ـ قىسىم

ئۇيغۇرىستان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتى

سۆز بېشى

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

بىز يۇقىرقى كىتابىمىزدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي تارىخىنى بايان قىلغاندا ئۇيغۇرىستان مىللىي ـ ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ تارىخىنى ھەم بۇ ھەرىكەتنىڭ بۇگۈنگىچە ئۇزۇل-كىسىل غەلبە قىلالمىغانلىقىنىڭ سەۋەپلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئەمدى بۇ كىتابىمىزدا ئۇيغۇرىستان مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى توغرىلىق مەسىلىگە توقتالماقچىمىز.

ھازىر ئۇيغۇرىستاندىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا يەرلىك خەلقلەر خان مىللىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كىتىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ھەر بىر ئۇيغۇر پەرزەنتى «مىللىتىمىزنىڭ كېلەچەك تەقدىرى قانداق بولاركىن؟» ـ دەپ ئويلىماي ، تەشۋىشلەنمەي تۇرمايدۇ.

بىزچە ، مىللىتىمىزنىڭ كېلەچەك تەقدىرىنىڭ قانداق بۇلۇشى-مىللىي- ئازاتلىق ھەركىتىمىزنىڭ غالىبىيەت قازىنىش ياكى قازانماسلىقىغا باغلىق. ئۇ بولسا، ئىنقىلابچىلىرىمىزنىڭ بۇ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى دۇرۇس چۈشىنىپ، ئىنقىلابنى ھەم پىداكارلىق، ھەم ئاقىلانىلىك بىلەن ئېلىپ بېرىش-بارالماسلىقىغا باغلىق. مۇشۇ زۆرۈرىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەم ئىنقىلابچىلىرىمىزغا بىر قوللانما بۇلۇپ قالسۇن دېگەن مەقسەتتە بۇ كىتابىمىزدا ئۇيغۇرىستان مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ نەزەرىيەۋىي مەسىلىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. چۈنكى، لېنىن ئېيتقاندەك، «ئىنقىلابىي نەزەرىيە بولمىسا، ئىنقىلابىي ھەرىكەتمۇ بولمايدۇ». ئەگەر بىزنىڭ ئىنقىلابچىلىرىمىز، بۇلۇپمۇ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ يېتەكچىلىرى بۇ ھەرىكەتنىڭ مەقسەت-ماھىيىتى، خارەكتىرى، كۈرەش ئۇسۇلى ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىيەتلىرىنى دۇرۇس چۈشىنىپ، بۇ قانۇنىيەتلەردىن زامان، ماكان، شارائىتقا ماسلاشتۇرۇپ، پايدىلىنىشقا ماھىر بولسا، مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتىمىز شەك-شۈبھىسىز غالىبىيەت قازىنىدۇ.ئەگەر ئۇلار ئىنقىلابىنىڭ نەزەرىيەسىنى دۇرۇس چۈشەنمىسە، ئۇنىڭ قائىدىلىرىنى جانلىق ئىشلىتەلمىسە، ئۇ چاغدا مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتىمىز مەغلۇپ بولىدۇ. شۇنى ئۇنتماسلىق كېرەككى، ئەمدىكى خاتالىشش مىللەتنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى تارىخ كەچۈرمەيدۇ!

بىز روشەن كۆزىمىز بىلەن قاراپ، سەگەك مېڭىمىز بىلەن ئويلاپ باقايلىچۇ. تېخى 55 يىلنىڭ ئالدىدا مىللىتىمىز قانداق ئەھۋالدا ئىدى؟ ھازىر قانداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدۇق؟

ئاچچىق بولسىمۇ، ھەقىقەتنى ئېيتىش كېرەككى، بىز ئۆزىمىز سەزمىگەن ھالدا ئاستا-ئاستا خان مىللىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىپ بارىمىز. بىر قىسىم ساتقۇن ئەمەلدارلار بىلەن ساتقۇن زىيالىيلارنىڭ چىراي شەكلى، ئىسمى ئۇيغۇرچە بولغىنى بىلەن، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى ۋە ھېسسىياتى ئاللىقاچان خىتايلىشىپ كەتكەن! ياش ئەۋلاتلىرىمىز بولسا، پۈتۈنلەي خىتايپەرەسلىك روھىدا تەربىيلىنىۋاتىدۇ!

مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بولسا، يەنە 50 يىلدىن كىيىن، بىزنىڭ ھالىمىز قانداق بولماقچى؟ بۇ بىزنىڭ كىتابخانلارنى چۆچۈتۈش ئۈچۈن، ھەيۋە قىلىپ ئېيتىۋاتقان سۆزىمىز ئەمەس. بۇگۈن مىللىتىمىزنىڭ بېشىغا چۈشىۋاتقان خەۋپ-خەتەر ناھايىتى ئېغىر، ئەھۋالىمىز ھەقىقەتەن خەتەرلىك. ئۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن بىزگە ئوخشاش ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خان مىللىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، دۇنيادىن يوقىلىپ كەتكەنلىك فاكتلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ باقايلىچۇ:

ئۆز دەۋرىدە نەچچە ئونلىغان ئەللەرنى بېسىۋېلىپ، يېۋرو-ئازىيا قۇرۇقلىقىدا بۈيۈك ئىمپېرىيەنى تەشكىل قىلغان، شۇ جۈملىدىن خىتاي ئېلىنىمۇ بېسىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە 162 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان، چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادى بولغان موڭغۇللار قېنى؟ قىسقىغىنە 55 يىل ئىچىدە ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى 1 مىليون موڭغۇللار خان مىللىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە يوقىلىپ كەتتى! ھازىر موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ياشاۋاتقان 2 مىليون موڭغۇلمۇ بىزگە ئوخشاش خان مىللىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، يوقۇلۇپ كىتىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە!

ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن جۇڭگونى، شۇ جۈملىدىن بىزنىمۇ بېسىۋېلىپ، مەنچىڭ ئىمپېرىيەسىنى تەشكىل قىلغان پۈتۈن جۇڭگودا 295 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مانجۇ مىللىتى قېنى؟ ئۇلار 60 مىليون نوپۇسقا ئىگە چوڭ مىللەت بولغىنىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتىدىن ئايرىلىپ قالغان 60 يىل ئىچىدىلا خان مىللىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كەتتى!

جۇڭگودا خەنزۇ مىللىتىدىن قالسا ئىككىنجى ئورۇندا تۇرىدىغان 20مىليون نوپۇسقا ئىگە تۇڭگانلارنىڭ ئەھۋالى قانداق بولدى؟ ھازىر ئۇلارنىڭ «خۇيزۇ» دېگەن نامىلا قالدى، ئۆزلىرى بولسا، بارلىق مىللىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئايرىلىپ، ئاستا-ئاستا خىتايلىشىپ كىتىۋاتامدۇ؟ ئەمدى خىتاي ئەجدىھاسىنىڭ نۆۋەتتىكى لوخمىسى

ئۇيغۇرىستاندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر بولماقتا. بۇ مىللەتلەر يۇقىرىدا ئېيتىلغان مىللەتلەرنىڭ تەقدىرىگە شېرىك بولۇپ، خىتاي ئەجدىھاسىغا يەم بولۇپ كېتەمدۇ؟ ياكى بۇ پاجىئەلىك تەقدىردىن قۇتۇلۇپ، مىللەت سۈپىتىدە ياشاپ قالامدۇ؟ بۇ سوئالغا كەسكىن جاۋاپ بېرىش ناھايىتى قىيىن. بىراق، بىر نەرسە ئېنىقكى، ئۈستىمىزدىكى 21-ئەسىر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىدىغان ئەسىر بولغۇسى. بىز ھازىر جىددىي تاللاشقا دۇچ كېلىۋاتىمىز. ئەگەر ئۇيغۇرلار ۋە بارلىق ئۇيغۇرىستانلىقلار بېشىغا چۈشۋاتقان خەۋپ-خەتەرنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشىنىپ، مۇستەھكەم ئىتتىپاقلاشقان ھالدا، خەلقئارادىكى ئۇيغۇنلۇق شارائىتتىن تولۇق پايدىلىنىپ، ھەم پىداكارانە، ھەم ئاقىلانە كۈرەش قىلالىسا، ئۇلار چوقۇم غالىبىيەت قازىنىدۇ ھەم مىللەت سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالالايدۇ. ئەگەر ئۇلار يەنە سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ، مۇشۇ ھەل قىلغۇچ كۈرەشتە مەغلۇپ بولىدىغان بولسا، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرىستانلىقلار خىتاي ئەجدىھاسىغا يەم بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن. دېمەك، مىللىتىمىزنىڭ ئالدىدا ئىككى خىل تەقدىر، ئىككى خىل ئىستىقبال كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بىرسى-پارلاق، بىرسى-زۇلمەتلىك ئىستىقبال. بۇ ئىككىسىنىڭ قايسىسىنى تاللىۋېلىش ئىختىيارى ئۆزىمىزدە.

1-باب

مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى

تارىخى تەجرىبىلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ غەلبە قازىنىشى ياكى قازىنالماسلىقى ئالدى بىلەن دۇرۇس ۋە ساغلام مىللىي ئىدېئولوگىيىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، مىللىتىمىزنىڭ مۇشۇنداق ئىدېئولوگىيە بىلەن قوراللانغان بولۇشىغا باغلىق. مىللىي ئىدېئولوگىيەسى قېلىپلاشقان ۋە شۇنداق ئىدېئولوگىيە بىلەن قوراللانغان مىللەت ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن ئاڭلىق ھالدا كۈرەش قىلالايدۇ ۋە مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ. مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى دېگىنىمىز - مىللىي ئىدېئولوگىيەنى كۆرسىتىدۇ. قىسقىسى، مىللىي ئىدېئولوگىيە شۇ مىللەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ.

شۇڭا مىللىي ئىدېئولوگىيە- مىللەتنىڭ قولىدىكى ئەڭگۈشتەر. مۇشۇ ئەڭگۈشتەر قولىدا بار مىللەتلەر ئازات، بەختىيار، پاراۋان ۋە ئابرويلۇق بولۇپ ياشيالايدۇ. مۇشۇ ئەڭگۈشتەرى يوق مىللەتلەر بولسا، مىللىي دۆلەتىدىن ئايرىلىپ، باشقىلارغا مەھكۇم بولۇپ خورلۇقتا ياشايدۇ، ئاخىرىدا مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىدۇ.

مىللىي ئىدېئولوگىيەنىڭ يادروسى بولسا، ۋەتەنپەرۋەرلىكتۇر. بۇيەردە بىز دەۋاتقان ۋەتەنپەرۋەرلىك كەڭ مەنىگە ئىگە. يەنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئۆزى ياشاۋاتقان جۇغراپىيەلىك دائىرىنىلا ئەمەس، ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەتلىك روھىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، **ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر بولغان ئادەم ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىنىلا ئەمەس، ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ مىللىيەتلىك سۈپەتلىرىنىمۇ سۆيىدىغان بولۇشى كېرەك.**

مىللەتپەرۋەرلىكنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىپادىسى- بۇ مىللەتنىڭ ئۇيۇشچانلىقى ۋە مەركەزگە ئىنتىلىش كۈچىدۇر. مۇشۇنداق ئىنتىلىش روھى بولغاندىلا، ئۇ مىللەتتە بىرلىك ئىتتىپاقلىق بولىدۇ. مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تەييارلايدۇۋە پارلاق ئىستىقبالغا ئىگە بولىدۇ.

تەبىئەت دۇنياسىدا ئىنستىنكت ھالدا بولسىمۇ ئۇيۇشچانلىقى يۇقىرىراق بولغان ھايۋانلار ھاياتقا قابىلراق كېلىدۇ ۋە ئۇزاق ياشايدۇ. ئۇيۇشچانلىقى تۆۋەن ھايۋانلار بولسا، ھاياتقا قابىلىيەتسىزرەك كېلىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، جەمئىيەت ھاياتىدىمۇ ئۇيۇشچانلىق روھى كۈچلۈك مىللەتلەر ئاز سانلىق بولسىمۇ، ئۇزاقراق ياشايدۇ. ئۇيۇشچانلىق روھى تۆۋەن مىللەتلەر بولسا، نوپۇس سانى كۆپ بولسىمۇ مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. باشقىلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە يوقىلىپ كېتىدۇ. بۇ تارىختا ئىسپاتلانغان ھەقىقەت.

تارىخچىمىز ئابدۇشكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا:

«بىزنىڭ مىللىتىمىزدەك ئېغىر قىسمەتكە دۇچ كەلگەن بىر قەۋمنى، قەۋم سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىشنىڭ بىردىن-بىر ئامالى، شۇ قەۋمنىڭ نامىنى قەتئىي ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قېلىش. ھەتتا تاشقى كۈچلەرنىڭ بېسىمى تۈپەيلى ئاشكارە نەمايەن قىلىشقا ھېچ بىر ئامال بولمىغان تەقدىردىمۇ مەنىۋى كۈچكە تايىنىپ، شەخسلەرنىڭ ئىسمى ياكى تەخەللۇسى سۈپىتىدە بولسىمۇ ساقلاپ قېلىش كېرەك. پەقەت مۇشۇنداق روھ بولغاندىلا شۇ مىللەتنى تارىخ بېتىدە مەڭگۈ ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. مانا بۇ- مىللەتپەرۋەرلىكنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ ئەقەللىي تەلەپ!»

مىللەتنى ساقلاپ قېلىشنىڭ يەنە بىر ئامالى مىللىي تىل، مىللىي پىسخىكا ۋە دىننى ئېتىقادتۇر. ھازىر بىزنىڭ مىللىتىمىز قايسى ئەھۋالدا؟ ۋەتەنىنىڭ ئىچىدە ياشلىرىمىز بىرىنچى سىنىپتىن باشلاپ خىتاي تىلىدا

ئوقۇتىلىۋاتىدۇ. ئۇلار ھەر كۈنى، ھەر سائەتتە خىتاينىڭ مىللىي روھى سىڭدۈرۈلىۋاتىدۇ، دىنىي تەربىيە مۇتلەق يوق. بۇ ئەۋلاتلىرىمىز كېلەچەكتە كىم بولۇپ چىقىدۇ؟ شۈبھىسىزكى، ئۇ خىتاي بولۇپ چىقىدۇ. مىللىي ئىدىئالوگىيە بولسا، مىللىي مەنپەئەتنى كىلىپ چىقىدۇ ۋە مىللىي مەنپەئەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى مىللىي پەرقلىرى بويىچە بىر-بىرىدىن ئاجرىتىپ تاشلانغان، مىللىي رىقابەت ۋە كۈرەشلەر بىلەن تولغان بۇ دۇنيادا پەقەت ھەر بىر مىللەتنىڭ مىللىي مەنپەئەتى باركى، ئومۇمغا ئورتاق ئىنسانىيەت مەنپەئەتى، سىنىپىي مەنپەئەت، ئىرقىي مەنپەئەت ۋە دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى دېگەن نەرسىلەر يوق. بۇ شوئارلار قۇلاققا چىرايلىق ئاڭلىنىدىغان لېكىن ئەمەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خام خىيال، خالاس. ئەگەر بۇ شوئارلار راست بولىدىغان بولسا، 245 يىلدىن بېرى جان تالىشىپ، ھايات-مامات جېڭى قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ئۇنىڭ دىن قېرىنداشلىرى پاكى تۈركىي تىللىق قان -قېرىنداشلىرى نىمىشقا كېلىپ ياردەم قىلمىدى؟ چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىي مەنپەئەتلىرى بار. ئۇلار شۇ مەنپەئەتلەر دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقالمايدۇ! ئۇنداق بولسا، ئومۇمىي ئىنسانىي مەنپەئەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدىيەلەر مەۋجۇت ئەمەسمۇ؟ شۇنداق ئىدىيەلەرمۇ كېرەكقۇ ئاخىر!

توغرا مىللىي مەنپەئەتتىن باشقا ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىمۇ بار. ھازىرچە پەن- تېخنىكا، ئومۇمەن ئىلىم ساھەسىدىكى ئۇتۇقلار ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتىدۇ، بىراق، سىياسەت ساھەسىدە ئۇنداق ئەمەس. بارلىق ئىنسانلار مىللىي ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە گورۇھ-گورۇھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، بۇ مىللىي گورۇھلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن جان تىكىپ، كۈرەش قىلىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا ئومۇمغا ئورتاق سىياسەتنىڭ ۋە قانۇنلارنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۈگۈنكى دۇنيادا باي مىللەتلار ھەددىدىن تاشقىرى باي، نامرات مىللەتلەر ھەددىدىن تاشقىرى نامرات. مۇستەملىكىچى مىللەتلەر قەدىمىي زاماندىكى قۇلدارلاردەك رەھىمسىز زالىم. مۇستەملىكە مىللەتلەر بولسا، قەدىمىي زاماندىكى قۇللاردەك ئاژىزىۋاقا مەھكۇم! مۇنداق شارائىتتا «مىللىي دوستلۇق» ھەققىدە سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس.

قاچانكى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا باي-گادايلىق پەرقلىرى، شۇنىڭدەك مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈم يوقىتىلىپ، ھەممە مىللەتلەر تەڭ-باراۋەر ھوقۇققا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن كېيىن مىللىي دوستلۇق ھەققىدە سۆز ئېچىش مۇمكىن.

كېلەچەكتە ھەممە مىللەتلەر تەڭ ھوقۇققا ئىگە بولۇپ، ھايات لەززەتلىرىدىن تەڭ بەھرىمان بولغاندا شۇنىڭدەك ئىنسانلار مەنىۋىي جەھەتتىن كامالەتكە يېتىپ، ھەممە ئادەملەرگە ئوخشاش دەرىجىدە ھۆرمەت قىلىدىغان بولغاندا، پەقەت شۇ چاغدىلا ئومۇمىي ئىنسانىيەت مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدىيەلەر، سىياسەتلەر ۋە قانۇنلار ۋۇجۇتقا كىلىشى مۇمكىن.ھازىرچە ئۇنداق ئەمەس.

شۇنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز كېرەككى، ھەر قانداق «ئىزم»نىڭ تېگىدە مەلۇم مىللەتنىڭ مىللىي مەنپەئەتى ياتىدۇ. مەسىلەن: بۇددىزمنىڭ تېگىدە قۇللۇق تۈزۈمىدىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلگەن، ئىنسانلارنىڭ باراۋەرلىكىنى ئارزۇ قىلغان ھىندى-ساك خەلقلىرىنىڭ مەنپەئەتى. خىرىستىئانلىقنىڭ تېگىدە ئىجتىمائىي زۇلۇمىدىن بىزار بولغان رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ قول ئاستىدىكى خەلقلەرنىڭ مىللىي مەنپەئەتى، ئىسلامىزمنىڭ تېگىدە مىللىي بىرلىككە ئىنتىلگەن ئەرەپ خەلقىنىڭ مىللىي مەنپەئەتى، كوممۇنىزمىنىڭ تېگىدە بولسا، ۋەتەنسىز ھوقۇقسىز تېنەپ يۈرگەن، تەڭ ھوقۇقلىققا ئىنتىلگەن يەھۇدىلارنىڭ مىللىي مەنپەئەتى يوشۇرۇنغان. ماۋىزمنىڭ تېگىدە بولسا، خىتاينىڭ مىللىي مەنپەئەتى يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ. ماۋزېدۇڭ ماركسىزمنى ئۆگەنگەن ۋاقتىدا خىتاينىڭ مىللىي مەنپەئەتىگە پايدىلىق بولغان تەلەپلەرنى قوبۇل قىلغان، پايدىسىز تەرىپىنى تاشلىۋەتكەن. ئۇلار ئېغىزدا «پرولېتارىئاتنىڭ مەنپەئەتى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە خان مىللەتنىڭ مەنپەئەتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. ئېغىزدا « جۇڭگودىكى ھەممە مىللەتلەر ھوقوقتا باراۋەر» دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە خان مىللەتتىدىن باشقا مىللەتلەرنى كەمسىتىدۇ، ھەتتا مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزىۋاتىدۇ. مۇشۇ زورلاۋانلىقىنى ماركسىزمنىڭ «مىللەتلەرنىڭ ئىختىيارىي قوشۇلۇپ كېتىشى» توگرىسىدىكى تەلىمات بىلەن ئاقلاپ كىلىۋاتىدۇ. ئۇلار كاززاپلىق قىلىپ ئاتاقتا- ماركسىزم دەيدۇ، ئەمەلىيەتتە ماۋىزمنى يۈرگۈزىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئامېرىكىلىق جون گارۋېر: «ماۋزېدۇڭ ئۆزىنىڭ «مىللەتچىلىك» كوناھارىقىنى «ئىنتېرناسىئونالىزمنىڭ» يېڭى بوتۇلكىسىغا قاچىلىدى»، دېگەن ئىدى («رەقىبلەر ۋە ئىتتىپاقچىلار»، 564-بەت).

خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئەسلى مەقسىتى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن فاكتلارغا مۇراجىئەت قىلايلى:

ھېلىمۇ يادىمىزدا باركى، كوممۇنىست خىتايلار بۇنىڭدىن 54 يىل بۇرۇن بىزنىڭ ۋەتىنىمىزگە يېڭى كەلگەندە ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلىرىمىزنى «ئەكسىلئىنقىلاپچى» دېگەن تۆھمەت بىلەن ئاتقان بولسا، تۇرمۇش ئەھۋالى سەللا ياخشى بولغان بايلىرىمىزنى «بۇرژۇئاز» دېگەن تۆھمەت بىلەن، 5-10 مو يېرى بار دېھقانلىرىمىزنى «پومېشىك» دېگەن تۆھمەت بىلەن مىڭلاپ-مىڭلاپ ئېلىپ چىقىپ ئاتقان ئىدى! ھە، بۈگۈنچۇ، خىتاينىڭ ئۆز ئىچىدە كوممۇنىستلارغا قارشى فالۇنگۇڭچىلار ئاشكارە ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ. ھەتتا ئۇلار بېيجىڭدىكى تيەنئەنمېن مەيدانىدا نارازىلىق نامايىشلىرى قىلىۋاتىدۇ. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇلارنى نېمىشقا تۇتۇپ ئاتمايدۇ؟ ئىقتىساد

ساھەسىدە پۈتۈن-پۈتۈن سودا ساھەلىرىنى مونوپول قىلىۋالغان خىتاي كاپىتالىستلىرى بار! پۈتۈنسۈرۈك تاغلارنى، ئورمانلارنى ئىگەللىۋالغان چوڭ زېمىن ئىگىلىرى پەيدا بولدى. ئۇلار پومېشچىك ئەمەسمىكەن؟ خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇلارنى نېمىشقا تۇتۇپ ئالمايدۇ؟ ئەكسىچە، ھۆكۈمەت ئۇلارغا بانكىدىن پۇل بېرىپ، قانات ئاستىغا ئېلىپ ھىمايە قىلىۋاتىدۇ! مۇشۇ پاكىتلاردىن مەلۇمكى، **54 يىلنىڭ ئالدىدا ئېتىلغان كىشىلەر بۇرژۇئاز ياكى پومېشچىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس ، ئۇيغۇر بولغان گۇناھى ئۈچۈن ئېتىلغان. ھە، بۈگۈنكى دەرىجىدىن تاشقىرى بۇرژۇئازلار بىلەن پومېشچىكلار بولسا، خىتاي بولغانلىقى ئۈچۈن ھىمايە قىلىنىۋاتىدۇ.**

يەنە بىر مىسال كەلتۈرەيلى. ھەممىمىزنىڭ يادىدا باركى، خىتاي كوممۇنىستلىرى 1949-يىلى ئۇيغۇرستاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن ، 1951-يىلى «ئۈچكە قارشى تۇرۇش ھەركىتى» دېگەن سىياسىي كامپانىيەنى باشلىغان. يالا يېپىش، تۆھمەت قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئادەتتىكى ئىشچى – خىزمەتچىلەرگە ئۇلار كۆتۈرەلمەيدىغان «خىيانەت» لەرنى ئارتىپ، شۇنى باھانە قىلىپ، خەلقىمىزنى بۇلاپ تالىغان. ھەتتا بەزى كىشىلەرنى «چوڭ يولۋاس» دېگەن تۆھمەت بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان ئىدى. شۇنىڭدىن بېرى 55 يىل ۋاقىت ئۆتتى. ھازىرقى خىتاي ئەمەلدارلىرى خەلقنىڭ، دۆلەتنىڭ پۇلىغا خىيانەت قىلىشتا رېكورت يارىتىۋەتتى. خىتاي ئاپتور ۋاڭ جىڭيۇنىڭ يېزىشىچە:

«ئۈرۈمچى شەھىرى زېمىن باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى شۈ زۇگشيۇ دۆلەتنىڭ 31 مىليون 430 مىڭ يۈەن پۇلىنى خىيانەت قىلىپ يەۋالغان ۋە بۇزۇپ – چېچىپ يوقاتقان. بۇ دېلو ئاشكارە بولغاندىن كېيىن 21 مىليون 640 مىڭ يۈەن پۇلنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئامال بولمىغان!».

ھازىر خىتايدا شۇنداق خىيانەتچى ئادەملەر تولۇپ ياتىدۇ. ھەيران قالارلىقى، بۇ ئادەملەرنىڭ تۈرمىگە ئېلىنغان ياكى ئېتىلغانلىقىنى ئاڭلاپ باقمىدۇق. نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى ئۇلار خىتاي مىللىتىدىن بولغانلىقى ئۈچۈن قانات ئاستىغا ئېلىنىۋاتىدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان بولسا، ئەلۋەتتە ئىش باشقىچە بولاتتى.

مۇشۇ پاكىتتىن كۆرىۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەر قانداق سىياسەت مىللىي مەنپەئەتنىڭ قورالى، بۈگۈن ئۆزلىرىنى ئادالەتپەرۋەر دەپ ئاتىۋالغان خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى مانا شۇ! ئەگەر كىمدۇ-كىم مۇشۇ پاكىتلارنى كۆرۈپ تۇرۇپ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مەقسەت-مۇددىئالىرىنى چۈشەنمىسە، ئۇ ياكى خائىن ياكى ئەخمەق!

مىللىي مەنپەئەتلەرنىڭ كۈرەش سەھنىسىگە ئايلىنىپ قالغان بۈگۈنكى دۇنيادا ھەر قانداق سىياسىي ئەرباب، ياكى پارتىيە-گۇرۇھلارنىڭ مىللەتپەرۋەر بولۇشى پۈتۈنلەر تەبىئىي ۋە قانۇنىي ئەھۋال. بىزگە ئوخشاش باشقا مىللەت تەرىپىدىن مۇستەملىكە قىلىنغان، قۇللۇقتا چۈشۈرۈلگەن مىللەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا تېخىمۇ شۇنداق.

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزلىرى چوڭ مىللەتچىلىك قىلسا بولىدۇ-يۇ، باشقىلار ئۆزىنىڭ مىللىي مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلسا، ئۇنى «مىللەتچى» دەپ يازالايدۇ. بىراق، مىللىي مەنپەئەتلەر گىرەلىشىپ قالغان

مۇشۇ زاماندا مىللىي مەنپەئەت ئۈچۈن بولغان كۈرەش باشقا مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتىگە زىت كەلمەسلىكى كېرەك. مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى پرىنسىپىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىكى شەرت.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ سىياسىي ئەربابلىرىمىز بىلەن تەشكىلاتلىرىمىز ئىجتىمائىي ھاياتنى مۇشۇنداق چۈشىنىشى، ھەممە ئىشتا تار دائىرىدىكى شەخسىي مەنپەئەتنى ئەمەس، ياكى يۇرتۋازلىقنى ئاساس قىلغان تار مىللەتچىلىكنىمۇ ئەمەس، پەقەت مىللىي مەنپەئەتنى بىرىنچى ئورۇنغا قويالايدىغان بولۇشى كېرەك. شۇنداق مىللەتلا سىياسىي مىللەت بولالايدۇ. رىقابەت ۋە كۈرەشلەر بىلەن تولغان بۈگۈنكى دۇنيادا ئۆزىنىڭ مۇناسىپ ئورنىنى ئىگەللىيەلەيدۇ.

قىسقىسى، بۇ دۇنيادا مىللىي مەنپەئەتتىن ئارتۇق ھېچ قانداق مەنپەئەت يوق ۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس!

دېمەك، مىللىي مەنپەئەتكە پايدىلىق بولغانلىكى ئىشلارنى ھېچ ئىككىلەنمەي جۈرئەتلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇش، مىللىي مەنپەئەتكە زىيانلىق بولغانلىكى ئىشلارغا ھېچ ئىككىلەنمەي جۈرئەتلىك قارشى تۇرۇش كېرەك. بۇ سىياسەت ساھەسىدىكى ھىر قانداق كىشى ئۈچۈن ئەڭ ئالىي پرىنسىپ، مۇقەددەس قانۇن ۋە يۈكسەك ئەھۋال مىزاندۇر!

مەشھۇر مۇجاھىدىمىز ئابدۇل ئەزىز مەخسۇمنى تۈرمىدە سوراق قىلغان ۋاقىتىدا: «سەن مىللەتچىمۇ؟» دەپ سورىغاندا، «ئەلھەمدۇلىللاھ ، مىللەتچىمەن!» دەپ جاۋاپ بەرگەن. بۇ نېمە دېگەن ئالىيجاناپ روھ دېسىڭىزچۇ. خۇسۇسەن، بىزنىڭ سىياسىي ئەربابلىرىمىز ئۈچۈن بۇنداق پرىنسىپ ناھايىتى مۇھىم. مۇشۇنداق پەيتلەتكە ، ئىگە بولمىغان كىشى مىللەتنى قۇتقۇزۇشتەك ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ، ئۇلۇغ مەقسەتلەرگە يېتەلمەيدۇ ھەم تۆھپە يارىتالمايدۇ. ئۇنداق كىشىنىڭ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتكە قاتناشماي، چەتتە تۇرغىنى ئەۋزەل.

تارىخىي شارائىتلارنىڭ ھەرخىل بولۇشىغا قاراپ، مىللىي ئىدىئالوگىيەنىڭ مەزمۇنى ھەرخىل بولۇشى مۇمكىن. بىزگە ئوخشاش ياتلارنىڭ قولىدا مۇستەملىكە بولۇپ ياشاۋاتقان مىللەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا: **مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، مىللىي دۆلەتكە ئىگە بولۇش –ئەڭ ئاساسىي ۋەزىپە، مىللىي دۆلىتى بار**

مىللەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆز مەملىكىتىدە پاراۋانلىق ۋە ئادالەت ئورنىتىش بىرىنچى ۋەزىپە. مۇستەقىل دۆلىتى بار ، تەرەققىي تاپقان مىللەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا: ئۆز خەلقىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىغا ئېلىپ چىقىش بىرىنچى ۋەزىپە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. قىسقىسى، ئۆز مىللىتىنىڭ قايغۇسىدا ياشاپ ، ئۇنىڭ غېمىنى قىلىش، ئۆز ھاياتىنى مىللىتىنىڭ بەخت ـسائادىتى ئۈچۈن بېغىشلاش ھەربىر ئىنساننىڭ ئىنسانلىق بۇرچى! ئەپسۇسكى، بىزنىڭ كۆپچىلىك مىللەتداشلىرىمىز تېخى ئۇ دەرىجىدە ئەمەس. ئۇلار مىللەتنىڭ غېمىنى ئويلاشتىن ئاۋۋال ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي غېمىنى ئويلايدۇ.

خىتاينىڭ سىياسىي تەقىپ ۋە بوران-چاپقۇنلىرىدا زەربە يەپ، يۈرەكزادە بولۇپ كەتكەن بىچارە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى بەزلەش، كۆڭۈل ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىگە تاياق تەگمەيدىغان «مول-ھوسۇل تويى»، «نورۇز تويى»، «سەنئەت كۆۋرۈكى» قاتارلىق سىياسىي ئەھمىيىتى يوق سورۇنلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئويۇن ـ تاماشا قىلىشىدۇ. شۇ ئارقىلىق مىللىي خورلۇقتا ئېزىلگەن كۆڭۈللىرىگە ئارام تېپىشىدۇ. ئۇلاردا «مۇستەقىللىق بايرىمى»، «مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغان كۈنى» دەيدىغان ھەقىقىي مىللىي بايراملار يوق. ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتا ئەربابلىرىمۇ مىللەتنىڭ تەقدىرىدىن ئىبارەت ئاساسىي مەسىلە توغرىلىق سۆز ئاچماي، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ سەنئەتتىن ئىبارەت بۇ ئىككىلەمچى نەرسىنى كۆز ـكۆز قىلىدۇ، داۋراڭ سېلىشىدۇ.

مىللىي ئىدىئالوگىيەنىڭ تەشۋىقاتچىلىرى ھېساپلانغان رەسسام، شائىرلىرىمىزنىڭ كۆپچىلىكىدە مىللىي ئىدىئالوگىيە يوق. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت ماۋزۇسى «مۇھەببەت»، «كۆڭۈللىك تۇرمۇش» دېگەنلەردىن نېرىغا ئۆتەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت كولليېكسىيەسىنى ئاقتۇرۇپ قارىسىڭىز، قانداقتۇ بىر ئۇسۇلچىلار بىلەن شائىرلارنىڭ ئوبرازى باركى، مىللىي ئەربابلار بىلەن مىللىي قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى يوق. نېمىشقا يوق؟ ـ دەپ سورىسىڭىز، ئۇلار سىياسىي ماۋزۇلاردىن يىراق تۇرارمىش.

ماۋۇ سىياسىي ساۋاتسىزلىقنى قاراڭ! بىلىش كېرەككى، سىياسىي دېگەن ئۇ مىللەتنىڭ مەنپەئەتى. ئەگەر سىز مىللىتىڭىزنىڭ مەنپەئەتىدىن قاچىدىغان بولسىڭىز، ئۇ چاغدا رەسسام، سەنئەتكار بولماي قويۇڭ. مىللەتكە خىزمەت قىلمايدىغان سەنئەتنىڭ كېرىكىمۇ يوق ،-دېگىڭىز كېلىدۇ. خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي دەردى يوقتەك، ئۇيغۇرلارغا مۇستەقىللىق كېرەك ئەمەستەك! دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ھاماقەتلىك بولامدۇ؟!

بىزنىڭ دانىشمەن ئاتا-بوۋىلىرىمىز مىللىي مەنپەئەت ھەممىدىن ئەلا دېگەن ھەقىقەتنى چۈشىنىپ يەتكەن، ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيىتىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىكنىڭ شانلىق ئۈلگىسىنى ياراتقان. مىسال تەرىقىسىدە كۆك تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانى بىلگە قاغان تەرىپىدىن تەييارلىنىپ، ئىنىسى كۆل تېكىننىڭ قەبرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈتاش ئابىدىسىنىڭ شەرىق تەرەپكە قارىغان يۈزىگە مۇنداق بايانلار ئويۇپ يېزىلغان:

-»...تۈرك خەلقىنىڭ نام- ئابرويى يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن تەڭرىم مىنى خاقان قىلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزدى. مەن روناق تاپقان دۆلەتنىڭ تەختى ئۈستىدە ئولتۇرغىنىم يوق. بەلكى يېگىلى ئېشى يوق، كيىگىلى كىيمى يوق، يوقسۇل، بىچارە خەلقىمنىڭ خاقانى بولۇپ ئولتۇردۇم...مەن تۈرك ئۇلۇسۇمنىڭ نام-ئابرويى يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن غەم يەپ، كېچىلەردە خاتىرجەم ئۇخلىمىدىم. كۈندۈزلىرى خاتىرجەم ئولتۇرمىدىم. مەرھۇم ئىنىم كۆلتېكىن بىلەن بىللە ئۆلەر-تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشىپ ئىشلىدىم. كۆپ يىللار ئاشۇنداق تىرىشىپ يۈرۈپ، ئۇلۇسۇمنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىناق بىرلىككە كەلتۈردۈم.

مەن خاقانلىقتا ئولتۇرغان مەزگىلدە ھەر تەرەپكە يېتىپ، چېچىلىپ كەتكەن تۈركلەر ئاچ-توقلىقىغا قارىماي، يېرىم يالىڭاچلىقىغا قارىماي، ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېلىشتى. مەن ئۇلۇسۇمنى بېقىش ئۈچۈن، خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن ئامال ئىزدەپ، چوڭ قوشۇننى باشلاپ، 12 قېتىم ھەربىي يۈرۈشلەرگە چىقتىم . تەڭرىمگە شۈكرىكى، تەلىيىم بار ئىكەن. ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان ئۇلۇسۇمغا قايتىدىن جان كىرگۈزدۈم. ئەگلى يالاڭ بولغانلارنى كىيىملىك قىلدىم، يوقسۇللارنى باي قىلدىم، پۇقرالىرىم ئاز ئىدى، كۆپەيتتىم. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنى كۈچلۈك دۆلىتى بار، دانا خاقانى بار، باشقا ئۇلۇسلاردىنمۇ ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم...»

يۇقىرىدىكى مىسالدا ۋەتەنپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئالىيجاناپ مىللىي روھى چاقناپ تۇرىدۇ. بۇ ھازىرقى زاماندىكى ئاددىي ئۇيغۇرلارغىمۇ، ئەل باشقۇرۇۋاتقان ئەربابلارغىمۇ شانلىق بىر ئۈلگە! دېمەك، بىر مىللەتنىڭ مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، مىللىي تەرەققىياتقا ئېرىشىشى، باشقا خەلقلەر قاتارىدا ھۆرمەتلىك ئورۇن ئالالىشى-شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي ساپاسىغا، مىللىي روھىغا، ئاڭلىق، كۆرەشچان مىللەت بولالىشىغا باغلىق. شۇنىڭدەك، ئەل باشقۇرىدىغان دانا خاقانلىرى بولۇشىغا باغلىق! بۇ دۇنيادا ھەر بىر مىللەت ئۆزىنىڭ مىللىي سۈپىتىگە لايىق تەقدىرگە ۋە ئىززەت-ھۆرمەتكە ئىگە بولالايدۇ. قىسقىسى، مىللىي غايىگە ئىگە بولالىغان مىللەت دۇنيادا مەڭگۈ ئەزىز بولىدۇ ۋە ياشاپ قالىدۇ. مىللىي ئىدىئولوگىيەدىن ئايرىلغان مىللەت باشقىلارغا يەم بولۇپ، دۇنيادىن ئىزسىز يوقىلىپ كېتىدۇ! بۇ ئىنسانىيەت تارىخى ئىسپاتلىغان ھەقىقەت.

مىللەتنى ساقلاپ قېلىشتا مىللىي غايىنىڭ مۇھىملىقى توغرىلىق فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكى

يەھۇدىلارنى مىسالغا ئېلىپ، مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:
«دائىملا ھالەك بولۇش قىسمىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان يەھۇدىلار پەقەت كەلگۈسىدە قۇدرەتلىك بىر دۆلەت بولۇپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ تايانچىسىغا ئايلىنىدىغانلىقى توغرىلىق بۈيۈك غايىگە ۋە ئۆمۈتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۆزلىرى ئۇچرىغان بارلىق زىيانلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ، بارغانسېرى ئاۋۇپ كەلمەكتە... ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ھېساپلانغان مىللەتمۇ ھالاكەت سىنىقىغا دۇچ كەلگەن ھامان ئۆزىدىكى بارلىق غەيرەتنى، غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ئېرغىتىپ تاشلاپ، يېپ-يېڭى روھقا ئېرىشىشنى ئىستەيدۇ. مانا بۇ بارلىق مىللەتلەر باشتىن كەچۈرىدىغان ۋە تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان روھى ھەدىسىدۇر. دېمەك، ھەر قانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ ئۆز روھىيىتىدىكى كەمتۈكلىكنى ھېس قىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشى يولىنى ئىزدەش جەريانى، مەنىۋى جەھەتتە يېڭىلىنىش جەريانىدۇر».

شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ مىللىتىمىز ئۆزىنىڭ ھازىرقى پاجىئەلىك تەقدىرىنى ئوڭشاش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىدىكى مەنىۋى ئىللەتلەردىن قۇتۇلۇپ، روھى جەھەتتىن يېڭىلىنىشى، ئۆزىنى ھالاكەتتىن ئېلىپ چىقالايدىغان ساغلام مىللىي روھقا، مىللىي ئىدېئولوگىيەگە ئېگە بولۇشى كېرەك! يەنى مىللىي مەنپەئەتى ئۈچۈن بىرلىشىپ كۈرەش قىلالايدىغان سىياسىي مىللەتكە ئايلىنىشى كېرەك. مۇشۇ ئالدىنقى شەرت ئورۇنلانمايدىكەن، مىللەتنىڭ پارلاق ئىستىقبالىدىن ئۈمۈت كۈتۈش مۇمكىن ئەمەس.

ۋەتەندىشىمىز ئابدۇۋەلى ئەلى يازغىنىدەك:

«تەپەككۇر قىلالايدىغان، يىغلالايدىغان ھەم كۈلەلەيدىغان مىللەتتىن ئۈمۈت كۈتۈشكە بولىدۇ. چۈنكى، ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە تەپەككۇر قىلالايدىغان مىللەتنى يېڭىش مۇمكىن ئەمەس. ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە قايغۇرۇپ، يىغلىيالايدىغان مىللەتكە ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە مۇنداق ھالەتتىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپالايدۇ. ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن سەرپ قىلغان مۇشەققەتلىك ئەجىر -تۆھپىلىرى، بەدەل-قۇربانلىرى ئۈچۈن قايغۇرۇپ، ياش تۆكەلەيدۇ، قولغا كەلتۈرگەن بەخت-سائادىتى ئۈچۈن خوشال بولۇپ كۈلەلەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلىدۇ.»

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ئىنسان بالىسى ئالىيجاناپ ئىدىيەلەر ۋە غايىلەرسىز، شۇنداق ئىدىيە ۋە غايىلەرگە بولغان يالقۇنلۇق مۇھەببەتسىز ياشىيالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قالدۇرغان تارىخىمىزنى، ئۇ تارىختىكى ھېكمەت دۇردانىلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشىمىز، ئۇ تارىختىن بەھىر ئېلىشىمىز لازىم. ئەنە شۇلارنى ئۆگىنىش ئارقىلىقلا بىز يۈكسەك پەللىلەرگە كۆتۈرۈلەلەيمىز، ئالىيجاناپ ئىنسانلاردىن بولالايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نۇر چاقناپ تۇرغان تارىخىنى ۋە مەدەنىي مىراسلىرىنى ئۆگىنىش بىز بۈگۈنكى ئەۋلادلارنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورتاق مىللىي ئىدېئولوگىيەسىقېلىپلاشمىغانلىقتىن، ئۇيغۇر زىيالىلىرى ۋە ئىنقىلابچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىۋازلىق، يۇرتۋازلىق، گوروھۋازلىق ئاساسىدىكى تار مەھەللىي ئىدىيەلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ چىقالمايۋاتىدۇ. نەتىجىدە، ئىلمىي ساھەدە بولسۇن، مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتتە بولسۇن ئومۇمىي بىرلىكنىڭ ئەمەلگە بىشىشىغا پۈتلا-كاشاڭ بولىۋاتىدۇ. مەسىلەن، ھەربىر مەملىكەتتە چېچىلىپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بەك ئاز بولسىمۇ، ئاشۇ ئاز ئۇيغۇرلارنىڭ بىرنەچچە تەشكىلاتلىرى بار. بۇ تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنى «ۋەتەنپەرۋەر» تەشكىلات دەپ ئاتىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئورتاق ئىدىيەگە ئىگە ئەمەس. ھەر قايسىسى ئۆزى بىلگەن يولدا مېڭىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنى مەخسۇس تەتقىق قىلىۋاتقان ئامېرىكىلىق پروفېسسور ژ. رودبلسون «ئۇيغۇرلار ۋە مەركىزىي ئازىيانىڭ ئىستىقبالى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان:

«ئۇيغۇر زىيالىيلىرى خىتاينىڭ چوڭ مىللەتچىلىك سىياسىتىگە قارشى ئۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي مىللىي ئىدېئولوگىيەسىنى بەرپا قىلىشقا تىرىشىۋاتىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىدىيەلىرى تار مەھەللىي دەرىجىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلمەي، يۇرتۋازلىق ئىدىيەسى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. ئەمەلىي مەسىلىلەردە تالاش تارتىش پەيدا بولغاندا، ھەر قايسى يۇرتلۇقلار ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىنى قوۋۋەتلەيدۇ. مەسىلەن: قەشقەرىيە زىيالىيلىرى مىللىي بىرلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۆز يۇرتىدىشى سۇتۇق بۇغراخان بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنى ئەۋزەل كۆرسە، ئىلى تەۋەسىنىڭ زىيالىيلىرى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىنى قەدىرلەيدۇ. تۇرپان زىيالىيلىرى بولسا، « ئۇيغۇر» تەخەللۇسى بىلەن شېئىر يازغان يۇرتدىشى ئابدۇخالىقنى مەدھىيىلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئوتتۇرىسىدا ئورتاق مىللىي ئىدېئولوگىيە بولمىغانلىقتىن، ئورتاق كۆز- قاراشمۇ، ئورتاق مىللىي ھەرىكەتمۇ بولمايدۇ».

مېنىڭچە ھۆرمەتلىك ئالىم بۇ يەردە ھەق سۆزنى ئېيتىۋاتىدۇ. مىللىي ئازاتلىق كۈرەش سېپىمىزدە ئورتاق مىللىي ئىدېئولوگىيە بولمىغانلىقتىن، ئورتاق ھەرىكەتمۇ يوق. مەسىلەن: 2004-يىلى ئاپرېلدا گېرمانىيەنىڭ ميۇنخېن شەھىرىدە ئېچىلغان 4-قۇرۇلتايدا ئورگاننىڭ نامى «دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى» دەپ ئاتىلىپ، ئەركىن

ئالىپتېكىن باشچىلىقىدىكى رەھبەرلىك ئاپپارات سايلاپ چىقىلدى. بىراق ، نىمە ئۈچۈندۇ ئەركىن ئەپەندى بۇ ئاپپاراتقا ئۆزىگە ياقىدىغان 10-20 كىشىنىلا كىرگۈزۈپ، مىللىي مەركەزنى يوقتىن بار قىلغان، ئۇنىڭ ئېغىر يۈكىنى كۆتىرىپ كېلىۋاتقان كۆپلىگەن تەشكىلاتلار بىلەن پىشقەدەم ئەربابلىرىمىزنى ھەرىكەتنىڭ سىرتىدا قالدۇردى. بۇ چوڭ خاتالىق بولغان ئىدى. نەتىجە شۇ بولدىكى، بۇ ئىشقا نارازى بولغان بەزى تەشكىلاتلارنىڭ رەھبەرلىرى 2004-يىلى سېنتەبىرىنىڭ 13-14 - كۈنلىرى ئامرىكىنىڭ ۋاشىنگتون شەھىرىدە يىغىن ئېچىپ، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىغا ئالتېرناتىف ھالدا «مۇھاجىرەتتىكى شەرقىي تۈركىستان ھۆكىمىتىنى»قۇرۇپ چىقىشتى ۋە دۇنياغا ئېلان قىلىشتى.شۇنداق قىلىپ، مىللىي ئازاتلىق ھەركىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىككى باش، يەنە ئىككى رەھبەرلىك ئورگان پەيدا بولدى. بىز بۇ يەردە بۇ ھۆكۈمەتنى قۇرۇپ چىققۇچىلارنى ئەيىبلىمەكچى ئەمەسمىز. ئېھتىمال ئۇلارنىڭ نىيىتى خالىس، مەقسىتى توغرا بولغاندۇ. بىراق، بۇ ئىش مىللىي ئازاتلىق ھەركىتىمىزنى ۋە ئىنقىلابىي ئامىنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئەمەلىيەتتە مىللىي دۈشمىنىمىز خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تۈگمىنىگە سۇ قۇيغانلىق بولدۇ!

بىراق، پروفىسسور ج.رودېلسون ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەتچىلىك غايىسى يەنى مىللىي ئىدىئولوگىيەسى كەلگۈسىدە چوڭ رول ئوينىشى مۇمكىن. ئۇلار مىللىي غۇرورنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە مىللەتنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىنى ئاشۇرۇشقا تەسىر قىلالايدىغان ئامىل بۆلۈپ كىلىشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك، مىللەتنىڭ مىللىي غۇرورى، ئۆزىنىڭ ھۆرمەت قىلىشى، بۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىنمۇ جېپسىلىشىپ تەرەققىيات يولىغا چوشۇشىدە ھەل قىلغۇچى رول ئوينىشى مۇمكىن».

يۇقىرىدا پروفىسسورنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھەقىقىي مىللەت ئىدىئولوگىيە بىلەن قوراللىنىپ، ئەقلى يوروغان، قەلب كۆزى ئېچىلغان مىللەت ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەرنى مىللىي مەنپەئەت تارازىسىدا ئۆلچەپ كۆرۈپ، ئاندىن كىيىن ئۇ ۋەقەلەرگە ئۆز مەۋقىيەسىنى بىلدۈرەلەيدىغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ۋاقتىدا سۆيۈملۈك رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى: «مانا ئەمدى جاھانگىر مۇستەملىكىچىلەر ئۆز مۇستەملىكىلىرىنى داۋاملىق ھالدا قۇللۇقتا تۇتالمايدىغان ، مەزلۇم ئەللەر بولسا ، قۇللۇقتا ياشاۋېرىشنى خالىمايدىغان يېڭى دەۋر يېتىپ كەلدى. دېمەك، دەۋرىمىز-مىللىي-ئازاتلىق ۋە خەلق ئازاتلىقى يولىدىكى كۆرەش دەۋرىدۇر» دەپ ئېيتقان ئىدى. (ئەخمەتجان قاسىمى «تاللانما ئەسەرلەر»، 324-325-بەتلەر).

2-باب
مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ خارەكتىرى، مەقسىتى ۋە كۆرەش ئۇسۇلى

بىز يۇقىرىدا «ئۇيغۇرىستان خەلقى خىتاي ئەجدىھاسىنىڭ نۆۋەتتىكى لوقمىسى بولماقتا» دېدۇق. ئۆلۈم چۈشىگىدە جان تالىشىۋاتقان ئۇيغۇرىستان جەمئىيىتىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالىدىغان ، ئۇنىڭغا جان كىرگۈزۈپ، يېڭىباشتىن ھايات تېپتىكلىكى بەخىش ئېتىدىغان بىرلا يول بار.ئۇ بولسىمۇ -مىللىي مۇستەقىللىق يولى! يەنى بۇ ئەلدە لەنىتى مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ھەقىقىي ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتىنى تىكلەشتىن ئىبارەت. شۇنداق قىلماي تۇرۇپ، بۇ ئاپەتتىن قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. ئۇيغۇرىستاندا كىيىنكى 245 يىلدىن بېرى ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كىلىۋاتقان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتلەر مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن كىلىپ چىققان. دېمەك بۇ ئەلدە مىللىي -ئازاتلىق ھەركەتنىڭ كىلىپ چىقىشى تەبىئىي ۋە قانۇنىيدۇر. شۇنىڭدەك بۇ يول ئۇيغۇر خەلقىنى ئازاتلىققا، بەخت-سائادەتكە يېتىشتۈرىدىغان بىردىن-بىر توغرا يولدۇر. مۇشۇ ھەقىقەتەن توغرا چۈشەنگەن ئەجدادلىرىمىز 245 يىلدىن بېرى ئالدىنقىلىرىنىڭ ئىزىنى كەينىدىكىلىرى بېسىپ، توختالسىز ھالدا قەھرىمانلارچە كۆرەشلەرنى يۈرگۈزۈپ كەلدى ۋە كىلىۋاتىدۇ.

مىللىي دۈشمەنلىرىمىز دەسلەپ بۇ كۆرەشلەرنى تارىخ بېتىدىن ئۆچۈرىۋېتىشكە ئورۇنۇپ باقتى . بىراق، كۈچى يەتمىدى. ھازىر ئەمدى بۇ ھەرىكەتنىڭ خارەكتىرىنى ، مەقسەت-ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ، ئۇنى باشقىچە چۈشەندۈرۈشكە تىرىشماقتا. بەزىلەر ئۆتمۈشتىكى مىللىي ئازاتلىق قوزغىلاڭلار توغرىلىق يازغاندا، ئۇنى «دېھقانلار قوزغىلىڭى» دەپ سىنىپىي كۆرەش تۈسىنى بېرىشكە تىرىشسا، يەنە بەزىلەر «ئۇ قوزغىلاڭلار- دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولغان ئىدى» دەپ، ئۇنى «جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى» قىلىپ كۆرسەتمەكتە، ياكى « ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى « دەپ ئاتاپ، رايون خارەكتىرلىك كىچىك ھەرىكەت قىلىپ كۆرسەتمەكتە. يەنە ئۇلار بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ كىلىپ چىقىش سەۋەبىنى بايان قىلغاندا.» ئىچكى خىتايدىكى «تەيپىڭ تيەنگو» قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان»، «جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان» ياكى «روسىيەدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان» دېگەندەك ئۇيدۇرمىلارنى توقۇپ چىقىپ، تېگىش ئارقىلىق ئىنقىلابىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبىنى يوشۇرۇشقا ئورۇنماقتا.

بىز كىسىپ ئېيتىمىزكى، ئۇيغۇرستاندىكى مىللىي -ئازادلىق كۈرەشلەرنى مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى مىللىي -ئازادلىقنى نىشان قىلغان ھەقىقىي مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەر ئىدى. ئۆزى مۇستەملىكە بولۇپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇرستان جەمئىيىتىدە كۆتىرىلگەن سىياسىي ھەرىكەت پەقەت مىللىي-ئازادلىق ھەرىكەت بولىدۇكى، باشقىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس! شۇڭا بۇ كۈرەشلەر مۇستەملىكىچىلەرنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى كۆتىرىلگەن ھەقىقىي مىللىي ئازادلىق ھەرىكەت ئىكەنلىكىدە شەك-شۈبھى يوق. شۇنىڭدەك، بۇ قوزغىلاڭلار ئېنىق سىياسىي مەقسەتنى ئۆز ئالدىغا قويغان ئىدى. مەسىلەن، ئاخىرقى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان «9 ماددىلىق دېكلاراتسىيەنىڭ» 1-ماددىسىدا: خىتاي باسقۇنچىلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىش»، 2-ماددىسىدا: «شەرقىي تۈركىستان زىمىنىدا مۇستەقىل -دېموكراتىك شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش»، دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ قىسىملىرىغا تاپشۇرۇلغان ھەربىي بايراقتا بولسا» شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىستىقلالىيىتى ئۈچۈن ئالغا « دېگەن شۇئار يېزىلغان ئىدى.

1992-يىلى دېكابىردا ۋەتەن سىرتىدىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ 1-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا قوبۇل قىلىنغان سىياسىي قارارىدا: «شەرقىي تۈركىستان ھەركىتى-مىللىي مۇستەقىللىقنى نىشان قىلىدۇ»، دېيىلگەن بولسا، 1999-يىلى گېرمانىيەنىڭ مىيونخىن شەھىرىدە ئېچىلغان 2-نۆۋەتلىك قۇرۇلتاينىڭ سىياسىي پروگراممىسىدا: مىللىي قۇرۇلتىيىمىز شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىنسانىي ھەق- ھوقوقلىرىنى قوغدايدۇ. ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقوقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ تولۇق مۇستەقىللىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

قىسقىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 245 يىلدىن بېرى يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان كۈرەشلىرىنىڭ ھەممىسى مانجۇ-خىتايلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇرستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ھەقىقىي مىللىي-ئازادلىق كۈرەشلەر ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز. بۇنىڭدىن باشقىچە چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسى خاتا. ئۇلار مىللىي دۈشمىنىمىزنىڭ تارىخنى بۇرمىلايدىغان غەرەزلىك ئۇيدۇرمىلىرى، خالاس.

ئەمدى بۇ ھەرىكەتنىڭ كۈرەش ئۇسۇلىغا كېلىدىغان بولساق، تارىخىي شارائىتلارنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا باغلىق كۈرەش ئۇسۇلىنىڭ ھەر خىل بولىدىغانلىقى تەبىئىي. مەسىلەن، ئۆتمۈشتىكى ئىنقىلابىي كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك قوزغىلاڭ شەكلىدە مەيدانغا چىقتى ھەم مەلۇم غەلىبىلەرنى قازاندى، 20-ئەسىرنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە، مىللىي دۈشمىنىمىز پەۋقۇلئادە كۈچلۈك، ئۆزىمىز ئاجىز بولغانلىقىمىز تۈپەيلى، بىز سىياسىي كۈرەش شەكلىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدۇق. ھازىرقى كۈندىمۇ، ۋەتەننىڭ ئىچىدە بولسۇن، سىرتىدا بولسۇن، يەنىلا سىياسىي كۈرەش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا مەجبۇرمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرستان)مىللىي قۇرۇلتىيى قوبۇل قىلغان سىياسىي پىراگرامىنىڭ 1-2-ماددىلىرىدا: «مىللىي قۇرۇلتاي، شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ھەركىتىنىڭ ئورتاق ستراتېگىيىسىنى تۈزۈش ۋە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ...شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى خەلقئارالاشتۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ» ، دەپ بەلگىلەنگەن . دېمەك، مىللىي قۇرۇلتىيىمىز ھازىرقى خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق، مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قوراللىق كۈرەش يولىنى ئەمەس، قان تۆكۈلمەيدىغان سىياسىي كۈرەش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ دېگەن سۆز.

ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ خىتاي بىلەن ئالاقە باغلاش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى پېر گاخرتون ئەپەندى 2001-يىلى 17- ئۆكتەبىر كۈنى ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ بىناسىدا ئۆتكۈزۈلگەن «خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋالغىنىغا 50 يىل» دېگەن ماۋزۇدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆز قىلىپ: «سىلەر مىللىي-ئازادلىق كۈرىشىڭلارنىڭ ھازىرقى دۇنيادا قىلىپلاشقان مەنىۋىي ئەخلاقتا ماس ھالدا، زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەي تۇرۇپ، تىنىچ سىياسىي يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتىسىلەر. مۇنداق شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەرنىڭ مەنىۋىي ئەخلاق جەھەتتىن قىممىتى ئۈستۈن بولىدۇ. ئۇ دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ قوللىشىغا جەزمەن ئېگە بولىدۇ ۋە غالىبىيەت قازىنىدۇ. مەن سىلەرنىڭ ئىستىقباللىڭلار پارلاق بولىشىنى تىلەيمەن» دەپ ئېيتتى. بۇ ھەق گەپ. ئەمەلىيەتتىمۇ خىتاينىڭ مىلتىق، پۇلېمېت، زەمبىرەك ئوقلىرىغا قارشى بىز قەلەمنى ئىشقا سېلىۋاتىمىز. پۈتۈن دۇنيا ئەھلى كۆرسۇنكى، بۇيەردە زادى كىم تېررورىست؟ مىلتىقنى ئىشقا سالغان خىتايمۇ ياكى قەلەمنى ئىشقا سالغان ئۇيغۇرمۇ؟!

بىز يۇقىرىدا «مىللىي-ئازادلىق ھەركىتىمىز ھازىرقى شارائىتتا كۈرەشنىڭ قان تۆكۈلمەيدىغان سىياسىي كۈرەش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ» دەپ ئېيتتۇق. بۇ ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرستان مىللىي ئازادلىق ھەركىتى ئۆز ئەمەلىيىتىدە كۈرەشنىڭ باشقا ۋاستىلىرىنى قوللانمايدۇ دېگەنلىك ئەمەس. كېلەچەكتە زۆرۈرىيەت ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ، كۈرەشنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى قوللىنىشىمىزمۇ مۇمكىن.

3- باب
مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ نوپىكتى، سۇبىيكتى ۋە ئىتتىپاقداشلىرى

سىياسىي ھەرىكەتلا بولىدىكەن، ئۇنىڭ ئوبىيكتى، سۇبىيكتى ۋە ئىتتىپاقچىلىرى بولىدۇ. ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمۇ خۇددى شۇنداق. بۇ ھەرىكەتنىڭ ئوبىيكتى، يەنى قارشى تۇرىدىغىنى كىم؟ ئۇ ئۇيغۇرستان خەلقىنى ئېزىۋاتقان لەنىتى مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈم، بۇ تۈزۈمنى جاھىللىق بىلەن قوغداۋاتقان خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى!(شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەيمىزكى، ئۇيغۇرستاندا ياشاۋاتقان خىتاي پۇقرالىرىنىڭ بۇ تۈزۈمگە مۇناسىۋىتى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ ئوبىيكتى بولۇپ ھىسابلانمايدۇ. ئەگەر ئۇلار خالىسا، مۇستەملىكىچىلىككە قارشى كۈرەشتە بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز بولۇپ قېلىشى مۇمكىن).

يۇقۇرىدىكى بابتا ئېيتقىنىمىزدەك، مىللىي زۇلۇم سېلىش ئارقىلىق خەلقىمىزنى قاششاقلاشتۇرىۋاتقان، قالاقلاشتۇرىۋاتقان، مىللىي تەرەققىياتقا توسقۇن بولىۋاتقان، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر، خەنزۇ مىللەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مىللىي زىتلىق سېلىۋاتقان ھەممە ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنىڭ مەنبەسى مۇشۇ مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمنى يوقاتماي تۇرۇپ، بۇ دەردلەردىن قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. تارىخى تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمگە ۋە ئۇنى ھىمايە قىلغۇچىلارغا قارشى كۈرەش قىلماق-ئىلغار-ئىنقىلابىي ھەرىكەت. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ بۇ تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرىنىۋاتقانلىقى بولسا، ئەكسىيەتچىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيادىكى ھەممە ئەكسىيەتچىلەر قەغەز يولۋاس بولغىنىغا ئوخشاش، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىمۇ قەغەز يولۋاس. دۇنيادىكى ھەممە ئەكسىيەتچىلەر ھالاكەتكە مەھكۇم بولغىنىدەك، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىمۇ ھالاكەتكە مەھكۇم. جاھانگىرلىكنىڭ نەمۇنىسى بولغان بۇ تۈزۈم يەر يۈزىدىن تەل-تۆكۈس يوقىلىدىغان كۈنلەر يىراق ئەمەس.

ئەمدى مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ سۇبىيكتى، يەنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى كىم ، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بىز بۇ سوئالغا ـ مۇستەملىكىچىلەرنىڭ مىللىي زۇلۇمنى تارتقان، بۇ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىزدەۋاتقان، شۇ يولدا كۈرەش قىلىۋاتقان ئۇيغۇرستان خەلقى، دەپ جاۋاپ بېرىمىز. ئۇيغۇرستاندا ياشاۋاتقان يەرلىك خەلقلەر، بولۇپمۇ ۋەتەننىڭ ئىگىسى بولغان ئۇيغۇرلار مۇستەملىكىچىلەرنىڭ دەردىنى يېتەرلىك تارتتى. ئۇنى ئاز دەپ، خان مىللىتى تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ، دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. نۇشۇ مىللىي خەۋپ ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىرلىشىپ كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر قىلماقتا. «بىر كېمىگە چۈشكەنلەرنىڭ جېنى بىر دىگەنىدەك، مىللىي ئاسسىملاتسىيە خەۋپىگە دۇچ كەلگەن يەرلىك خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئورتاق دۈشمىنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى بىرلىشىپ، كۈرەش مەيدانىغا چىقماقتا. بۇ ئەھۋال منللىي ـئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنى ئاممۋىي ھەركەتكە ئايلاندۇرماقتا. ئەلۋەتتە، بۇ خەلقلەرنىڭ ئىچىدە مۇتلەق كۆپ سانغا ئىگە بولغان، ۋەتەننىڭ ئەسلى ئىگىسى ھىسابلانغان ئۇيغۇر بۇ كۈرەشتە سەپنىڭ ئالدىدا مېڭىشلىرى، كۈرەشنىڭ ئاساسىي ئېغىرچىلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشلىرى كېرەك.

ئەمدى ئىتتىپاقداشلار مەسىلىسىگە كەلسەك، مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ كۈرەشتە بىز ياردەم ئېلىش مۇمكىن بولغان كۈچلەرنىڭ ھەممىسىدىن ياردەم ئېلىشىمىز كېرەك. (مەيلى ئۇ ئۆتمۈشتە كىم بولغان بولسىمۇ ، بۈگۈن بىزگە ياردەم قىلىدىكەن، ئۇ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز بولالايدۇ). ئەلۋەتتە بۇنداق ئىتتىپاقچىمىز سەمىمىي ۋە تەڭ ھوقۇقلۇق ئاساستا بولۇشى شەرت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرستان خەلق پارتىيىسى پراگراممىسىنىڭ 5-پۇنكتىدا: «پارتىيىمىز پائالىيىتىدە ئۇيغۇرستان دۆلىتىنىڭ تىكلىنىشىگە پايدىلىق بولغان بارلىق خەلقئارا ياردەملەرنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە پايدىلىنىدۇ. بىراق، بۇ ياردەملەر بىزنىڭ كۈرىشىمىزگە پايدىلىق ۋە تەڭ ھوقۇقلۇق ئاساستا بولۇشى شەرت» دەپ بەلگىلەنگەن.

ئەركىن ئالىپتېكىن ۋە دالاي لاما

شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتىيى قوبۇل قىلغان نىزامنامىنىڭ 8-ماددىسىنىڭ 4-پۇنكىتىدا: «قۇرۇلتىيىمىز دۇنيادىكى بارلىق خەلقئارا تەشكىلاتلار بىلەن ۋە بىزگە ھېسداشلىق قىلىدىغان دۆلەتلەر، رايونلار، پارتىيە-گۇرۇھلار ۋە ئاتاقلىق ئەربابلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ ۋە ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

مانا بۇ بىزنىڭ خەلقئارادىكى ئىتتىپاقداش كۈچلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشتىكى ئاساسىي پرىنسىپىمىز. مۇشۇ پرىنسىپ ئاساسىدا، خەلقئارادىكى ھەر قانداق كۈچلەر بىلەن (ھەتتا ئۇلار خىتاي دېموكراتلىرى بولغان تەقدىردىمۇ) دىپلوماتىك ئالاقە قىلىشقا، ئۇلارنىڭ خالىسانە ۋە پايدىلىق ياردەملىرىنى قوبۇل قىلىشقا تەييارمىز.

4-باب
مىللىي-ئازادلىق ھەرىكەتنىڭ ئاۋانگارد قوشۇنى

ھەرقانداق سىياسىي ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئاۋانگارد قوشۇنى بولىدۇ. بۇ قوشۇن ئىنقىلابىي ئاممىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، سىياسىي ھەرىكەتنى توغرا يول بىلەن باشلاپ ، ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدۇ.

ئۇيغۇرىستان مىللىي-ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارد قوشۇنى ۋەتەننىڭ ئىچىدە ۋە سىرتىدا قۇرۇلۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان، ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقىنى نىشان قىلغان سىياسىي پارتىيە-تەشكىلاتلار، ئۇلارنىڭ خەلقئارا باش ئىتتىپاقى»دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىدۇر».

كېيىنكى 55 يىلدىن بېرى ۋەتەننىڭ ئىچىدە ھەرخىل سىياسىي پارتىيە-تەشكىلاتلار ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، پائالىيەتلەرنى يۈرگۈزۈپ كەلگەن ئىدى . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ناھايىتى قىيىن شارائىتتا تۇرىۋاتقىنىغا قارىماي، قەھرىمانلىق كۈرەشلەرنى يۈرگۈزۈش ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاۋازىنى دۇنياغا ئاڭلاتتى. دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت-نەزىرىنى ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە جەلىپ قىلدى.

ۋەتەننىڭ سىرتىدا بولسا، ئاساسەن 1990-يىللاردىن كېيىن، يەنى سوۋېت ئىمپېرىيەسى پارچىلانغاندىن كېيىن، ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. بىراق، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ يەككە-يەككە ھالدا ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرىنىڭ ئۈنۈمى ئوخشاش بولمىدى. يەنى، ۋەتەن داۋاسىنى خەلقئارا سەھنىگە ئېلىپ چىقالمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بارلىق تەشكىلاتلارنىڭ بېشىنى قوشۇپ، مىللىي-ئازادلىق ھەرىكەتكە بىر مەركەزدىن يېتەكچىلىك قىلىدىغان خەلقئارا ئورگان، مىللىي مەركەز قۇرۇش زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلدۇق. مۇشۇ مەقسەتتە، ئوتتۇرا ئازىيادىكى ئۇيغۇرىستان ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدىكى شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىي جەمئىيىتىنىڭ ساھىپخانلىقىدا

1992-يىلى دېكابىردا 1-نۆۋەتلىك شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. ئەپسۇسكى مىللىي قۇرۇلتاينىڭ تەييارلىق خىزمىتى ياخشى ئىشلەنمىگەنلىكتىن، كۆپ ئىقتىسادى چىقىملارنى سەرىپ قىلىپ، زور ئۈمۈدلەر بىلەن چاقىرغان مىللىي قۇرۇلتىيىمىز بىز كۈتكەن نەتىجىنى بەرمىدى. ئارىدا بىرقانچە يىللار بوش ئۆتۈپ كەتتى. 1997-يىلى 6-فېۋرال كۈنى غۇلجا ياشلىرىنىڭ تىنىچ نامايىشى كۆتۈرۈلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىسى يوقلىقىدىن پايدىلانغان خىتاي جاللاتلىرى يۈزلىگەن ياشلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، مىڭلىغان ياشلىرىمىزنى تۇتقۇن قىلىپ، تۈرمىلەرگە سولىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، قازاقىستاندىكى ئۇيغۇرستان ئازاتلىق تەشكىلاتى، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىتتىپاق» جەمئىيىتى ۋە بېشكەك شەھەرلىك «ئىنسان ھەقلىرىنى ھىمايە قىلىش (دېموكراتىيە)» تەشكىلاتى بىرلىشىپ، مىللىي -ئازاتلىق ھەركىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان دۇنياۋىي مەركەز قۇرۇش تەشەببۇسىنى يەنە ئوتتۇرىغا قويدى. نەتىجىدە 1998-يىلى دېكابىردا تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن تەشكىلات باشلىقلىرى يىغىنىدا ۋاقىتلىق ئورگان « شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي مەركىزى» قۇرۇلۇپ، ئۆز پائالىيىتىنى باشلىدى. مۇشۇ مەركەزنىڭ تەييارلىشى بىلەن 1999-يىلى ئۆكتەبىردە گېرمانىيەنىڭ مىيونخېن شەھىرىدە 2- نۆۋەتلىك مىللىي قۇرۇلتاي ئېچىلدى. نەتىجىدە، ئەنۋەرجان باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرستان) مىللىي قۇرۇلتىيى تەسىس قىلىنىپ، ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرستان مىللىي ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ ئالىي ئورگىنى- باش شتابى دۇنياغا كەلدى. بۇ ئورگان كېيىنكى ئۈچ يىلدىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن داۋاسىنى خەلقئارا سەھنىگە ئېلىپ چىقىشتا چوڭ خىزمەتلەرنى قىلدى. ھازىرقى كۈندە مىللىي قۇرۇلتايغا ھەر قايسى مەملىكەتلەردە قۇرۇلۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان 26 ئۇيغۇر تەشكىلاتى ئەزا بولۇپ تۇرماقتا.

ئەپسۇسكى، مەركىزى ئورگىنى گېرمانىيەنىڭ مىيونخېن شەھىرىدە بولغان دولقۇن ئەيسا باشچىلىقىدىكى «دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى بىرلىكى» مىللىي قۇرۇلتايغا قوشۇلۇشتىن باش تارتتى. نەتىجىدە، بىر مىيونخېن شەھىرىدە مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ ئىككى مەركىزى پەيدا بولدى. بۇ مەركەزلەر ئوتتۇرىسىدا بىرلىك-ئىتتىپاقلىق بولمىغانلىقتىن ،سەلبىي ئاقىۋەتلەرگە ئېلىپ كەلدى. ھەر قايسى مەملىكەتلەردىكى ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ ۋە ئەزا تەشكىلاتلارنىڭ كۈچلۈك تەلىپى ئارقىسىدا مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 2002-يىلى ئۆكتەبىردە ھەر ئىككى ئورگاننىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى باش قوشۇپ، مۇزاكىرە قىلىشقاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرستان) مىللىي قۇرۇلتىيى بىلەن «دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى بىرلىكى» قوشۇپ، بىرلا ئورگان قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا ۋەدىلەشتى. مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئاتاقلىق مۇجاھىتىمىز ئەركىن ئالىپتېكىننىڭ باشچىلىقىدا 9 كىشىدىن تەركىب تاپقان تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلدى. مۇشۇ ھەيئەتنىڭ تەييارلىشى بىلەن بىر يىلدىن كېيىن يەنە 2003-يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا مۇۋاپىق ئورۇندا 4-نۆۋەتلىك شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، شۇ قۇرۇلتايدا بىرلەشكەن ئالىي ئورگاننى قۇرۇپ چىقىش قارار قىلىنغان ئىدى. 2004-يىلى ئاپرىلدا گېرمانىيەنىڭ مىيونخېن شەھىرىدە ئېچىلغان 4-نۆۋەتلىك قۇرۇلتاي بۇ ۋەزىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەل قىلدى، يەنە يۇقارقى ئىككى ئورگاننى بىرلەشتۈرۈپ «دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى» قۇرۇپ چىقتى ۋە ئەركىن ئالىپتېكىن باشچىلىقىدىكى رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقتى. بەزى كىشىلەر ۋەتىنىمىز سىرتىدا قۇرۇلغان مۇشۇ ئورگانلار ۋەتىنىمىزدىكى 30 مىليون خەلقىمىزگە ۋەكىللىك قىلالامدۇ، يوقمۇ؟ دەپ سورىشىدۇ.

بىز كىسىپ ئېيتىمىزكى، ۋەكىللىك قىلالايدۇ!

بىرىنچىدىن، بۇ ئورگاننىڭ ھەرىكەت پروگراممىسى ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىقى، مىللەتنىڭ ئازاتلىقىنى نىشان قىلغان بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ تۈپ مەنپەئەتى بىلەن مىللىي ئارزۇسىغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، بىزنىڭ ۋەتەن سىرتىدا تۇرۇپ، ۋەتەن داۋاسىنى قىلىشىمىزغا خەلقئارا قانۇنلار تولۇق ئاساس بېرىدۇ . مۇشۇ قانۇنلارغا ئاساسەن 2-نۆۋەتلىك مىللىي قۇرۇلتىيىمىز قوبۇل قىلغان پروگراممىدا:

«مىللىي قۇرۇلتاي، ۋەتىنىنىڭ ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى بارلىق شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ خەلقئارا مەيداندىكى بىردىن-بىر تولۇق ھوقۇقلۇق ئالىي ئورگىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»، دەپ بەلگىلەنگەن.

يىغىپ ئېيتقاندا، ۋەتىنىنىڭ ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى بارلىق ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار، مۇشۇ تەشكىلاتلارنىڭ خەلقئارا ئورگىنى «دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى» مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتىمىزنىڭ ئاۋانگارت قوشۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ ئاۋانگارت قوشۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتىمىز چوقۇم غالىبىيەت قازىنىدۇ، دەپ ئىشىنىمىز.

5-باب
مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ ستراتېگىيەسى ۋە تاكتىكىسى

مەلۇم مەقسەت ئالغا قويۇلغان ئىكەن، شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ماڭىدىغان يول، يەنى ئۇنىڭ ستراتېگىيەسى بەلگىلىنىدۇ.

ئىستراتېگىيە- ئىجتىمائىي، سىياسىي كۈرەشكە يەنى ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە يېتەكچىلىك قىلىش سەنئىتى. ئىستراتېگىيە ئادەتتە مەلۇم دەۋرگە مولجاللانغان بولىدۇ. ئاشۇ مەقسەتكە يەتمىگىچە ئىستراتېگىيەلىك پىلان ئۆزگەرمەيدۇ.

تاكتىكا بولسا، ئالغا قويۇلغان مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قوللىنىدىغان ئۇسۇل-چارىلەردۇر. ئىچكى، تاشقى شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ، ئۇسۇل-چارىلەرمۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۈگۈن مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلغان بولسا، ئەتە باشقا بىر ئۇسۇل قوللىنىلىشى مۇمكىن. بۈگۈن ھۇجۇم قىلىنغان بولسا، ئەتە تاكتىكىلىق چېكىنىش بولۇشى مۇمكىن. بۈگۈنكى ئىتتىپاقچىلار ئەتە دۈشمەن بولۇپ قېلىشى ، بۈگۈنكى رەقىبلەر ئەتە ئىتتىپاقچى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. قىسقىسى، ئورۇن، ۋاقىت، شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ تاكتىكىلىق ئۇسۇللارمۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇرىستان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىگە كېلىدىغان بولساق، بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى، يېقى ئىستراتېگىيەلىك نىشانى ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتىنى تىكلەشتىن ئىبارەت. بۇ بىزنىڭ پۈتۈن بىر دەۋرگە بەلگىلەنگەن ئىستراتېگىيەلىك نىشانىمىز. بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن كۈرەشنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا شۇ چاغدىكى ئىچكى، تاشقى شارائىتلارغا ماس كېلىدىغان ئۇسۇل-چارىلەرنى قوللىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: 20-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىكى ئىنقىلابلاردا قوراللىق كۈرەش ئۇسۇلىنى ، قوراللىق كۈرەشنىڭ پارتىزانلىق شەكلىنى قوللاندۇق. 40-يىللاردىكى ئىنقىلابلاردا بولسا، ئاۋۋال قوراللىق كۈرەش شەكلىنى، كېيىن بولسا، تاشقى كۈچلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا، قان تۆكۈلمەيدىغان سىياسىي كۈرەش ئۇسۇلىنى قوللاندۇق. 1950-يىلىدىن كېيىن، يەنى خىتاي كوممۇنىستلىرى ۋەتىنىمىزنى بېسىۋېلىپ، مىليونلىغان ھەربىي -ساقچى ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق خەلقىمىزنى قىمىر قىلالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان شارائىتتا بىز سىياسىي كۈرەش ئۇسۇلىنى (كۆپ ھاللاردا مەخپىي ھەرىكەت قىلىش ئۇسۇلىنى، شۇنىڭدەك، خىتاي دۆلىتىنىڭ كانستىتۇتسىيەسى يول قويغان دائىرىدە پىكېت، نامايىش قىلىش، تەلەپنامە سۇنۇش قاتارلىق قانۇنىي ۋاستىلاردىن) پايدىلاندۇق . مەسىلەن: 1985-يىلى 12-دېكابىر كۈنى ۋەتىنىمىزنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرىدە كۆتۈرۈلگەن ياشلار ھەرىكىتى شۇنداق بولدى. ئۇلار ئۆز ۋەكىللىرى ئارقىلىق خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىغا ئىجتىمائىي تەلەپلەرنى قويدى. شۇ ئارقىلىق، گەرچە بۇ تەلەپلەر ئورۇنلانمىغان بولسىمۇ ، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قىرغىنچىلىق قىلىشىغا باھانە بېرىپ قويۇشتىن ساقلاندى.

ۋەتىنىمىزنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىدە1990-يىلى ئاپرېلدا يۈز بەرگەن «بارىن ۋەقەسى» ئەسلىدە دېھقانلارنىڭ ھۆكۈمەتكە ئۆز تەلىپىنى يەتكۈزىدىغان ئادەتتىكى نامايىش بولۇپ پۈتۈنلەي قانۇنىي ھەرىكەت ئىدى. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ كانىستىتۇتسىيەسىگە ئۆزى خىلاپلىق قىلغان ھالدا پۇقرالارنىڭ تىنچ يوللار بىلەن ئېلىپ بارغان قانۇنلۇق نامايىشىنى قوراللىق كۈچ بىلەن باستۇرۇپ قىرغىنچىلىق پەيدا قىلدى. بۇ قېتىمقى كۈرەشنىڭ مەغلۇپ بولۇشى كۈرەش تاكتىكىسىنىڭ خاتا بولغانلىقىدىن ئەمەس، خىتاي جاللاتلىرىنىڭ ياۋۇزلۇقىدىن بولدى، خالاس.

ۋەتىنىمىزنىڭ غۇلجا شەھىرىدە 1997-يىلى 6-فېۋرال كۈنى يۈز بەرگەن قىرغىنچىلىق پاجىئەسىگە كەلسەك، نامايىشقا چىققان ئۇيغۇر ياشلىرى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىغا :-پۇقرالارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقلىرىنى تەمىنلەش، ئوقۇشسىز قالغان ياشلارنى ئوقۇتۇشقا، ئىشسىز ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ، خىتاي كۆچمەنلىرىنى كۆپلەپ ئېلىپ چىقىشنى توختىتىش، تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنى قوغداش قاتارلىق ئىجتىمائىي تەلەپلەرنى قويماستىن، «ئاللا بىر، لائىلاھە ئىللاللاھۇ مۇھەممەدىن راسۇلىللاھ، كاپىرلار يوقالسۇن!»، دېگەن دىنى شۇئارلىرىنى ۋاقىراپ چىقىشتى. بۇ بولسا، نامايىشقا دىنى تۈس بېرىپ، ئۇلارنىڭ قانلىق باستۇرىشىغا سەۋەپ بولدى. دېمەك، بۇ ھەرىكەتنى ئۇيۇشتۇرغۇچىلار تاكتىكا جەھەتتىن خاتالاشتى.

ۋەتەنىنىڭ سىرتىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتتە بولسا، 1990-يىللارنىڭ بېشىدا تۈركىيەدىكى ۋەتەنداشلىرىمىز «شەرقىي تۈركىستان ياشلىرى» نامىلىق گېزىت چىقىرىپ ، شۇ گېزىت سەھىپىسىدە : دىنىمىز - ئىسلام، مىللىتىمىز - تۈرك ، ۋەتىنىمىز - شەرقىي تۈركىستان!»، دېگەن خاتا شۇئارلارنى كۆتۈرۈپ چىقىشتى. بۇ بولسا، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنى دۇنيا جامائەتچىلىكى ئالدىدا «پانتۈركىست»، «پانئىسلامىست» قىلىپ كۆرسىتىشىگە ئويدان باھانە تېپىپ بەردى. دېمەك بۇياشلىرىمىزتاكتىكىدا يەنى كۈرەش ئۇسۇلى جەھەتتىن خاتالاشتى.

2-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىمىز قوبۇل قىلغان مىللىي سىياسىي پىراگىراممىنىڭ 8-ماددا، 6-7-پۇنكىتلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

مىللىي قۇرۇلتاي، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزىۋاتقان، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تالان-

تاراج قىلىش، خىتاي كۆچمەنلىرىنى كۆپلەپ كەلتۈرۈش ئارقىلىق مىللىتىمىزنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش قاتارلىق سىياسەتلىرىنى ۋە ئەمەلىيەتىنى يېقىندىن كۆزىتىپ، ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئەمەلىي فاكىتلار ئارقىلىق بىرلەشكان مىللەتلەر تەشكىلاتىغا ۋە باشقا خەلقئارا تەشكىلاتلارغا، دۇنيا جامائەتچىلىكىگە ئۆز ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ . شۇنىڭدەك، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ئىنسان ھوقۇقلىرى توغرىسىدىكى خەلقئارا قانۇنلىرىغا زىت كېلىدىغان، پاجىئەلىك ۋەقەلەرگە قارىتا ئۆز ۋاقتىدا ئىنكاس قايتۇرۇش ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىگە نارازىلىق بىلدۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

بۇ يەردە مىللىي- ئازاتلىق كۈرەشنىڭ تاكتىكىسى خەلقئارا قانۇنلارغا ئاساسلانغان ھالدا دۇرۇس بەلگىلەنگەن.

بىراق، ۋەقەنىڭ سىرتىدىكى بەزى تەشكىلات رەھبەرلىرى يۇقىرىدىكى بەلگىلىمىگە زىت ھالدا تىنىچ سىياسىي كۈرەش يولىنى ئەمەس، قۇراللىق كۈرەش يولىنى تەشەببۇس قىلدى. ۋە ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇردى. نەتىجە شۇ بولدىكى، مىللىي دۈشمىنىمىز خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ مۇشۇ خاتالىقىنى تۇتىۋېلىپ، قولغا چۈشكەن نەق پاكىتلارنى خەلقئارا سەھنىدە كۆكرەستىش ئارقىلىق ئۇلارنى دۇنيادىكى تېررورىسلىق تەشكىلاتلارنىڭ قاتارىغا كىرگۈزۈشكە مۇۋەپپىق بولدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىلەن ب. م .ت نىڭ خەۋپسىزلىك كېڭىشى ھەسەن مەقسۇم باشچىلىقىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتىنى» تېررورلۇق تەشكىلاتلارنىڭ «قارا تىزىمىغا كىرگۈزدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ خاتا تاكتىكىسى مىللىي-ئازادلىق ھەرىكىتىمىزگە توغرىدىن-توغرا زىيان يەتكۈزدى. ئۇلارنىڭ بۇ خاتالىقىدىن باشقا ئىنقىلابچىلار ئىبرەت ئېلىشلىرى كېرەك ئەلۋەتتە.

ئىنقىلابىي رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز ۋاقتىدا بىزنى ئاگاھلاندۇرۇپ:

«بىزنىڭ جۇغراپىيە شارائىتىمىز مىللىي -ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ خەلقئارا ۋەزىيەت بىلەن ھېسابلاشقان ھالدا ئېلىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. كىمكى بۇ پرىنسىپقا ئەمەل قىلمايدىكەن، ئۇ ئۆز خەلقىگە غەمخورلۇق قىلمايدۇ ھەم ئۇنىڭ مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلالمايدۇ ! « -دېگەن ئىدى (ئە. قاسىمى «تاللانما ئەسەرلەر» 138-بەت). بىز بۇ پرىنسىپنى ھەرگىز ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك.

6- باب
مىللىي- ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ قانۇنىي ئاساسلىرى

ئۇيغۇرىستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ تايىنىدىغان قانۇنىي ئاساسلىرى نىمە؟

2-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى قوبۇل قىلغان نىزامنامىنىڭ 7-ماددىسىدا: «مىللىي قۇرۇلتاي، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي داۋاسىنى يۈرگۈزۈشكە، ب.م.ت قوبۇل قىلغان «ئىنسان ھوقۇقلىرى ئومۇمىي باياننامىسىنىڭ» ۋە خەلقئارا تەشكىلاتلار قوبۇل قىلغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ، مەدەنىي ھوقۇقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق شەرتنامىلارنىڭ روھىغا ھۆرمەت قىلىدى . شۇ ئاساستا شەرقىي تۈركىستان خالقىنىڭ بەخىت -سائادىتى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ». دەپ بەلگىلەنگەن.

ئەمدى بىز ب.م.ت تەرىپىدىن 1948-يىلى 10-دېكابىر كۈنى قوبۇل قىلىنغان «ئىنسان ھوقۇقلىرى توغرىلىق ئومۇمىي باياننامىسىدا» بىزگە مۇناسىۋەتلىك قانداق ماددىلار بارلىقىنى كۆرۈپ باقايلى:

1-ماددا. بارلىق ئىنسانلار ھۆرلۈك، ئىززەت-ئابروي ۋە ھوقۇقتا باراۋەر تۇغۇلغان. شۇڭا ئۇلار بىر-بىرىگە قېرىنداشلارچە مۇئامىلە قىلىشلىرى كېرەك.

2-ماددا. بارلىق ئىنسانلار مىللىتى، جىنسى، تىلى، دىنى ئېتىقادى، كۆز قاراشلىرى، دۆلىتى ئىجتىمائىي كېلىپ چىقىشى، مال-مۈلكى ۋە باشقا جەھەتتىكى پەرقلىرىگە قارىماي، ھەممىسى ئوخشاش ھوقۇقلارغا ۋە ئەركىنلىكلەرگە ئىگە. بارلىق ئىنسانلار (ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان مەملىكەت مۇستەقىل دۆلەت ياكى مۇستەملىكە بولسۇن) سىياسىي، قانۇنىي ۋە خەلقئارا ئورنى جەھەتتىن پەرقسىز، باراۋەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3-ماددا. ھەممە ئادەم ھاياتىغا، ئەركىنلىكىگە ۋە ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىنىش ھوقوقىغا ئىگە.

4-ماددا. ھېچ بىر كىشى قۇللۇق ئاسارىتىدە تۇتۇلماسلىقى كېرەك. ھەر قانداق شەكىلدىكى قۇللۇق كۆرۈنۈشلىرى قەتئىي مەنئىي قىلىنىدۇ.

7-ماددا. بارچە ئىنسانلار قانۇن ئالدىدا باب-باراۋەر. شۇڭا قانۇن بىلەن باراۋەر قوغدىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ھەممە ئادەم كەمسىتىشكە ئۇچرىغان ۋاقىتتا ئۇنىڭدىن قوغدىنىش ھوقۇقىغا ئىگە.

8-ماددا. ھەر بىر ئىنسان مۇشۇ قانۇندا بەلگىلەنگەن ئاساسىي ھوقۇقلىرى دەپسەندە قىلىنغان ۋاقىتدا، نوپۇسلۇق بىر دۆلەتنىڭ سوتىغا ياكى خەلقئارا سوتقا مۇراجەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن ھىمايە ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە.

9-ماددا. ھەر قانداق ئادەمنى خالىغانچە قولغا ئېلىپ، سولاپ قويۇشقا ياكى سۈرگۈن قىلىشقا بولمايدۇ.

14ـ ماددا. ھەر قانداق ئادەمنىڭ سىياسىي زىيانكەشلىكتىن كېچىپ، باشقا مەملىكەتلەردىن پاناھلىق ئىلىش ۋە بۇ پاناھلىقتىن بەھرىمان بولۇش ھوقۇقى بار.

19ـ ماددا. ھەربىر ئىنسان ئەركىن پىكىر قىلىش ۋە ئۆز پىكرىنى ئەركىن ئىپادىلەش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇشبۇ ھوقۇق چېگرا چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي، ئۇچۇر ۋە ئىدىيەلەرنى ئەركىن ئىزدەش ، قوبۇل قىلىش ۋە تارقىتىش ئەركىنلىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

20ـ ماددا. ھەممە ئادەم تىنىچ يىغىلىشلارغا ۋە تەشكىلاتقا ئەزا بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە. جەمئىيەتلەرگە كىرىش ۋە چىقىش ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا ئىگە.

22ـ ماددا. ھەربىر ئىنسان ھەربىر دۆلەتنىڭ ئىمكانىيەتلىرىگە مۇۋاپىق شەكىلدە مىللىي ھەرىكەت ۋە خەلقئارا ھەمكارلىق يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ساھەلەردىكى ھوقۇقلىرىنى ئەركىن راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تەدبىرلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە.

30ـ ماددا. ھېچبىر دۆلەت ياكى شەخسلەرنىڭ ھەرقانداق باھانا بىلەن مۇشۇ دېكلاراتسىيەدە بايان قىلىنغان ئاساسىي ھوقۇقلار بىلەن ئەركىنلىكلەرنى بۇغۇشقا ۋە ئۇنى چەكلەشكەھوقۇقى يوق»، دېيىلگەن.

ب.م.ت. ئېلان قىلغان يەنە بىر ھۆججەت « ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋە ئېتنىك توپلارنىڭ ھەق-ھوقۇقلىرىنى قوغداش توغرىلىق دېكلاراتسىيەدە « بولسا، بىرگە ئوخشاش ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەق-ھوقۇقلىرىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

بارلىق دۆلەتلەردە ب.م.ت.نىڭ كىشىلىك ھوقۇقى توغرىسىدىكى ئومۇمىي دېكلاراتسىيەسى ھۆرمەت قىلىنىشى، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئاساسىي ھېسابلانغان: دىنىي ئېتىقادىنى، غۇرۇرىنى، ۋە قەدىر-قىممىتىنى ھىمايە قىلىش، ئەر ۋە ئاياللارنىڭ چوڭ ۋە كىچىك مىللەتلىرىنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكىنى ساقلاش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر سۆزسىز ئەمەلگە ئاشۇرۇلىشى لازىم.

بارلىق دۆلەتلەردە گېنوسىدكا ئاساسلانغان ئاممىۋىي قىرغىنچىلىق ، ئاممىۋىي جازالاشلار دەرھال توختىتىلىشى لازىم. ئىرقىي كەمسىتىشنى يوقىتىش توغرىسىدىكى خەلقئارا كېلىشىملەر سۆزسىز ئىجرا قىلىنىشى لازىم.

ب.م.ت.غا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ، خەلقئارا ۋە رېگىئونال تەشكىلاتلارنىڭ قوبۇل قىلغان قائىدە-قانۇنلىرى بارلىق دىنىي ئېتىقادىنىكى ۋە بارلىق تىل سېستىمىسىدىكى ۋە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاممىۋى سىياسىي ھوقۇقلىرىنى قوغداش توغرىلىق خەلقئارا كېلىشىم ماددىلىرىغا زىت كەلمەسلىكى لازىم.

- ھەرقانداق دۆلەتتە مىللىي، دىنى ۋە تىل جەھەتتىن ئالاھىدە بولغان خەلقلەر ھەق-ھوقۇقلىرىنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولۇشى - ئاشۇ دۆلەت تەۋەسىدىكى سىياسىي-ئىجتىمائىي مۇقىملىقنىڭ ئاساسىي شەرت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرەققىي ئېتىشىنى تەمىنلەيدۇ، خەلق بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدۇ.

ھەرخىل مىللىي، ئېتنىك، دىنى ۋە تىل توپىغا مەنسۇپ بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك قوغداش ئۈچۈن يېڭى بىر يۈرۈش خەلقئارا نىزام تۈزۈپ چىقتۇق. ئۇنى ئىجرا قىلىش زۆرۈرىيىتىدىن شەكىلدە دېكلاراتسىيە ئېلان قىلدۇق:

1ـ ماددا.

1) ھەربىر دۆلەت ئۆز تېررىتورىيەسىدە ياشاۋاتقان ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشى، ئۇلارنىڭ مىللىي، مەدەنىي ۋە دىنى ئالاھىدىلىكلىرىنى ھىمايە قىلىشى، ئەركىن تەرەققىي ئېتىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شارائىتلىرىنى يارىتىپ بېرىشى كېرەك.

2) ھەربىر دۆلەت مۇشۇ مەقسەتتە مۇۋاپىق قانۇنلارنى ۋە نىزاملارنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى قەتئىي ئەمەلىيلەشتۈرۈشى كېرەك.

2ـ ماددا.

1) بارلىق ئەللەردىكى مىللىي ئېتنىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆز مەدەنىيىتىنى ساقلاش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، دىنى پائالىيىتىنى ئەركىن ئورۇنلاش، شەخسىي ۋە ئاممىۋىي سورۇنلاردا ئۆز تىلىنى ھېچبىر كەمسىتىشسىز ئەركىن ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە.

2) ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى ھەرخىل ئىقتىسادى، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ۋە دىنى خارەكتېردىكى ئاممىۋىي پائالىيەتلەرگە ئەركىن قاتنىشىش ھوقۇقىغا ئىگە.

3) ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ئۆزلىرى تۇرىۋاتقان رايوندا ياكى دۆلەتتە ئۆزلىرىگە مۇناسىۋەتلىك قارارلارنىڭ ئېلىنىشىدا شۇ ئورگانلارنىڭ يىغىنىغا ئەركىن قاتنىشىش ھوقۇقىغا ئىگە.

4) ئاز سانلىق مىللەتلەر مىللىي، دىنى، مەدەنىي جەمئىيەتلىرىنى قۇرۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇنى قوغداش ھوقۇقىغا ئىگە.

5) ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرى باشقا مىللەتكە مەنسۇپ كىشىلەر بىلەن ياكى باشقا دۆلەتنىڭ پۇقرالىرى بىلەن ھېچبىر كەمسىتىشسىز ئەركىن مۇناسىۋەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش ھوقۇقىغا ئىگە.

3-ماددا.

1) ئازسانلىق مىللەتلەرنى بۇ دېكلاراتسىيەدە قەيت قىلىنغان ھەق-ھوقۇقلىرىنىڭ ئەمەلدە ئىجرا قىلىنىشىغا ھېچقانداق سەۋەب بىلەن توسقۇنلۇق قىلىنماسلىقى كېرەك.

4-ماددا.

1) بارلىق دۆلەتلەر ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ھەق-ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمان بولۇشلىرى ئۈچۈن، ئەڭ ئاساسىي ئەركىنلىك ھوقۇقلىرىدىن ھېچبىر كەمسىتىشسىز پايدىلىنىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تولۇق قانائەتلەندۈرۈشى لازىم.

2) بارلىق دۆلەتلەر ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان تىلىنى، دىنىنى ، ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مەدەنىي مىراسلىرىنى ساقلاش ئۈچۈن مۇۋاپىق شارائىت يارىتىپ بېرىش لازىم. ئۇلارنىڭ مىللىي مەنپەئەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان سىياسەت يۈرگۈزۈشى، مىللىي ئالاھىدىلىكىنى بۇزىدىغان ياكى خەلقئارا نورمىلارغا زىت كېلىدىغان ئەھۋاللاردىن قەتئىي ساقلىنىشى شەرت.

5-ماددا.

1) بارلىق دۆلەتلەرنىڭ سىياسەتلىرى ۋە پراگراممىلىرى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي مەنپەئەتلىرىنى ئېتىبارغا ئالغان ھالدا تۈزۈلۈشى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇلىشى كېرەك.

2) دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئۆز-ئارا ھەمكارلىق ۋە ياردەملىشىش توغرىسىدىكى پروگراممىلار ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي مەنپەئەتلىرىنى ئېتىبارغا ئالغان ھالدا پىلانلىنىشى ۋە يولغا قويۇلىشى كېرەك.

8-ماددا.

1) ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەق-ھوقۇقلىرى توغرىلىق مۇشۇ دېكلاراتسىيەدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان خەلقئارا مەسئولىيەت ۋە بۇرچلارنى ئورۇنلاشتا ئۇنىڭغا توسالغۇ بولىدىغان ھېچقانداق باھانا يوقتۇر. بۇنىڭ ئەكسىچە، بارلىق دۆلەتلەر خەلقئارا كېلىشىملەردە بېكىتىلگەن بۇرچلىرىنى تولۇق ئورۇنلاش ئۈچۈن ئىشەنچلىك ھالدا قەدەم تاشلاشلىرى كېرەك»، دېيىلگەن.

مانا بۇ قانۇنلار بىزنىڭ ۋەتەن ئىچىدە ۋە سىرتىدا، دۇنيانىڭ ھەرقانداق يېرىدە تۇرۇپ، ۋەتەنىنىڭ مۇستەقىللىكى، مىللەتنىڭ ئازاتلىقى يولىدا كۈرەش قىلىدىغان ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇشىمىزغا ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىمىزغا ئاساس بېرىدىغان خەلقئارا قانۇنلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (يۇقىرىدىكى قانۇن تېكىستلىرى مەلۇم قىسقارتىشلار بىلەن ئېلىندى).

1966-يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى قوبۇل قىلغان «ئىقتىسادىي-ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھوقۇقلار توغرىسىدىكى پاكىت» يەنە «پۇقرالىق ۋە سىياسىي ھوقۇقلار توغرىلىق خەلقئارا پاكتلارنىڭ» ماددىلىرىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن :

1-ماددا: بارلىق خەلقلەر ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە. مەزكۇر ھوقۇقنىڭ كۈچى ئاساسىدا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ستاتۇسىنى ئەركىن بەلگىلەيدۇ ۋە ئىقتىسادىي-ئىجتىمائىي-مەدەنىي تەرەققىياتىنى ئەركىن تەمىنلەيدۇ.

2-ماددا: بارلىق خەلقلەر ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ۋە باشقا بايلىقلىرىنى خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردىن كېلىپ چىققان مەجبۇرىيەتلىرىگە زىيان يەتكۈزمەيدىغان ئاساستا ئۆز-ئارا پايدىلىق پىرىنسىپ ۋە خەلقئارا ھوقۇق نورمىلىرى بويىچە ئەركىن باشقۇرىدۇ. ھېچبىر خەلق ئۆزىگە تەئەللۇق ھايات كەچۈرۈش ۋاستىلىرىدىن ھېچقاچان مەھرۇم قىلىنماسلىقى كېرەك.

3-ماددا: مەزكۇر پاكتقا قاتنىشىۋاتقان بارلىق دۆلەتلەر، شۇ جۈملىدىن ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلمايدىغانلار ۋە قول ئاستىدىكى تېررىتورىيەلىرىنى باشقۇرۇشقا جاۋابكارلىق قىلىۋاتقانلار، مۇب.م.ت نىزامنامىسىنىڭ قائىدىلىرى ئاساسىدا ئۆزىنى -ئۆزى باشقۇرۇش ھوقۇقىنىڭ رويابقا چىقىشىنى قوۋۋەتلىشى ۋە بۇ ھوقۇقنى ھۆرمەت قىلىشى كېرەك.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن سىياسىي ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىۋاتقان سىياسىي كۈرىشىمىزگە قانۇنىي ئاساس بولالايدۇ.

2ـ قىسىم

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي تارىخىنى بايان قىلغاندا مىللىي ئازاتلىق كۈرەش تارىخىنىمۇ بايان قىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى بولسا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كېلەچەك تەقدىرى قانداق بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىگە توختالماقچىمىز.

مىللەتنىڭ تەقدىرى- شۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىنى ئويلاندۇرىدىغان مۇھىم مەسىلە. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرىستانلىق خەلقلەر خان مىللىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بىز مىللىتىمىزنىڭ كېلەچەك تەقدىرى توغرىلىق سۆز قىلماي ئۆتەلمەيمىز.

بىز ئىنسانىيەتنىڭ ئۆتمۈش تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇزاق ئۆتمۈشتە بەزىبىر قاۋملار ياكى مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، ئۆز دۆلەتلىرىنى قۇرۇپ، شانلىق مەدەنىيەت ئۆلگىلىرىنى يارىتىپ، تارىختا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغانلىقىنى، ئاخىرىغا كەلگەندە، تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ھالاكەتكە يۈزلىنىپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز.

مەسىلەن: قەدىمىي زاماندا ياشىغان ، تارىختا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان مەدەنىيەتلىك بابىل-ئاسسىرىيالىقلار، مىسىرلىقلار ۋەلاتىنلار قېنى؟ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى تەقدىر سالغان قىسمەتنىڭ شىددەتلىك دولقۇنلىرىدا غەرق بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە ئاللىقاچان يوقىلىپ كېتىشتى. پەقەت، تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلغان ناملىرىلا ساقلىنىپ قالدى!

شەرقتىكى مىللەتلەرگە كېلىدىغان بولساق، بىر زامانلاردا ئازىيا قۇرۇقلۇقىدا شىردەك ھۆكىرىگەن، ھەيۋىسى دۇنيانى تىترەتكەن كۆك تۈركلەر قېنى؟ ئۇلارنى ئەسلى ۋەتىنى بولغان مەركىزىي ئاسىيادا ھازىر بىرمۇ تۈرك قالمىدى. ئۆزلىرىنىڭ سەۋەنلىكلىرى ۋە تەقدىر سالغان قىسمەتلەر تۈپەيلى ، تۈركلەرنىڭ ئازراق بىر قىسمى خەنزۇلارغا، قالغانلىرى مەركىزىي ئازىيادىكى ئۇيغۇر تىللىق باشقا خەلقلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ سىڭىپ كەتتى. «سەلجۇق تۈركلىرى» دەپ ئاتالغان بىر تارمىقى كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ «تۈرك» دېگەن نامىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، شۇ يەردىكى ۋە ئەتراپىدىكى ھەرتۈرلۈك خەلقلەر بىلەن قان ئالمىشىش نەتىجىسىدە ئەسلى تۈركلۈك سۈپىتى ئۆزگىرىپ، ئالغۇت مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى.

يەنە مىسال كەلتۈرىمىلى. مىلادىنىڭ 13-ئەسىردە ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلىقىدا مىسلىسىز بۈيۈك ئىمپېرىيەنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى بولغان موڭغۇللار قېنى؟ ئۇلارنىڭ ئەسلى ۋەتىنى موڭغۇلىيەدە ھازىر ئارانلا 2 مىليون موڭغۇل بار. ئىچكى موڭغۇلىيە دەپ ئاتالغان جەنۇبىي قىسمىدىكى موڭغۇللار بولسا، كېيىنكى 55 يىل ئىچىدىلا خەنزۇلارنىڭ مىللىي ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنىڭ قۇربانى بولۇپ، مىللەت سۈپىتىدە يوقىلىپ كېتىۋاتىدۇ!

17-ئەسىردە مەنچىڭ ئىمپېرىيەسىنى تەشكىل قىلىپ، پۈتكۈل خىتايدا 295 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان 60 مىليون نوپۇسقا ئىگە بولغان مانجۇلار قېنى؟ ئۇلار سانىنىڭ كۆپلىكىگە، ھاكىم مىللەت بولغىنىغا قارىماستىن، ئۆزىدىن كۆپ سانلىق خەنزۇلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىلىپ كەتتى....

خىتاي ئىمپېرىئالىستلىرىنىڭ مىللىي ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنىڭ قۇربانى بولۇش نۆۋىتى ئەمدى ئۇيغۇرلارغا ۋە ئۇيغۇرىستانلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرگە كەلدى. خىتاي ئىمپېرىئالىستلىرى بۇ خەلقلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ، مىللەت سۈپىتىدە دۇنيادىن يوقىتىۋېتىش پىلانىنى ئاللىقاچان تۈزۈپ بولغان ۋە ئىجرا قىلىشقا باشلىغان ئىدى. بولۇپمۇ كېيىنكى 55 يىلدىن بۇيان بۇ پىلانىنى ئىزچىل تۈردە قەتئىي ئىجرا قىلىۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، بۇ مىللەتلەر كېلەچەكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالامدۇ، يوقمۇ؟ دېگەن سوئال ئۆز-ئۆزىدىن كۈن تەرتىپىگە قويۇلماقتا.

ھازىر ئۇيغۇرىستاندىكى رېئال ئەھۋال شۇنداقكى، بىزنىڭ خەلقىمىز پەرزەنتلىرىنى ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇتۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس. ئۆز يېرىدە تەبىئىي كۆپىيىش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس . ئەقەللىسى ئۆز يېرىدە ئەركىن ياشاش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس.

مىللىتىمىزنىڭ تەقدىرى جىددى خەتەرگە دۇچ كېلىۋاتقان مۇشۇنداق ئەھۋالدا مىللىي ۋىجدان بار ھەرقانداق كىشى بۇ توغرىلىق ئويلانماي، تەشۋىشلەنمەي تۇرالمايدۇ!

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كېلەچەك تەقدىرى زادى قانداق بولىدۇ؟

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، تۇرالماسلىقى ئۇنىڭ مۇستەقىل مىللىي دۆلىتىنىڭ بولۇش، بولماسلىقىغا باغلىق. ئەگەر مۇستەقىل ئۇيغۇرىستان دۆلىتى مەۋجۇت بولىدىكەن، مۇستەقىل ئۇيغۇر مىللىتىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى بولمايدىكەن، مۇستەقىل ئۇيغۇر مىللىتىمۇ بولمايدۇ! ئۇنداق بولسا، كېلەچەكتە مۇستەقىل ئۇيغۇرىستان دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىنمۇ؟

بۇ مەسىلە ھەر تەرەپتىكى ئالىملارغا، ئاتاپ ئېيتقاندا ئۇيغۇرىستان مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ غەلبە قازىنىش ياكى قازىنالماسلىقىغا، خىتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ تېز پارچىلىنىپ كېتىشى ياكى ئۇزاققىچە ساقلىنىپ قېلىشىغا،

خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىزنىڭ كۈرىشىمىزگە پايدىلىق بولۇش ياكى بولماسلىقىغا ۋە باشقا ئامىللارغا باغلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى توغرىلىق مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن مۇشۇ ئامىللار ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ، تەھلىل قىلىپ، ئاندىن كېيىن ئىلمىي ئاساستا خۇلاسە چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ.

7 ـ باب

ئۇيغۇرىستان خەلقى چوقۇم كۈرەش قىلىدۇ، مىللىي ـ ئازاتلىق كۈرىشىمىز چوقۇم غەلىبە قازىنىدۇ

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، كېلەچەك تەقدىرىمىزنىڭ قانداق بولۇشى ئالدى بىلەن مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ غەلىبە قازىنىش ياكى قازىنالماسلىقىغا باغلىق. ئۇ غالىبىيەت بولسا، ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ ئاڭلىقلىقىغا، كۈرەشچانلىقىغا ۋە جەڭگىۋارلىقىغا باغلىق. چۈنكى، مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئاساسىي ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستان خەلقىدۇر.

ئۇنداق بولسا، ھازىرقى كۈندە خەلقىمىزنىڭ ئىدىيىۋىي-سىياسىي ئەھۋالى قانداق؟ ئۇلار بۇ كۈرەشكە تەييارمۇ، يوقمۇ؟ ئالدى بىلەن شۇنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى:

ھازىر ئۇيغۇرىستان جەمئىيىتىدە 30 مىليون يەرلىك ئاھالە بار (ئۇيغۇرىستانغا 1949-يىلى 1-ئۆكتەبىردىن كېيىن ئىچكى ئۆلكىلەردىن مىللىتىمىزنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش مەقسىتىدە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن خەنزۇلارنى يەرلىك ئاھالە دەپ ھېسابلىمايمىز). مۇشۇ كىشىلەرنى ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋىي-سىياسىي مەۋقەسىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈركۈمگە ئاجرىتىش مۇمكىن.

1.مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدىغان، شۇ يولدا كۈرەش قىلىشنى خالايدىغان، بارلىقىنى ۋەتەن يولىغا ئاتاپ قويغان ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابچىلار.كېيىنكى 55 يىلدىن بېرى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى، ۋەتەنىنىڭ ئۈزۈل-كېسىل مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ھارماي-تالماي كۈرەش قىلىپ كەلگەن ھەقىقىي ئىنقىلابچىلار مۇشۇ تۈركۈمدىكىكىشىلەردۇر. ئۇلار مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش يولىدا تىللاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىق ئۆلگىلىرىنى ياراتتى. ئەپسۇسكى بىزدە مۇنداق ئىنقىلابچىلارنىڭ سانى بەك ئاز بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ ئاران 5-6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

2. مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنى كۆڭلىدە قوللىسىمۇ، تۈرلۈك سەۋەبلەرگە بولا ئەمەلىي كۈرەشلەرگە قاتناشمايدىغان شۇنىڭدەك قارشىمۇ تۇرمايدىغان بىتەرەپ مەۋقەدە تۇرىۋاتقان كىشىلەر. ئۇلار ئۇيغۇرىستاننىڭ ئازات بولۇشىنى خالىمىغانلىقتىن ئەمەس، مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ كۈچى ئاجىز، دۈشمەنلەر كۈچلۈك ئورۇندا تۇرىۋاتقان بۈگۈنكى شارائىتتا ئىنقىلابنىڭ غەلىبە قازىنىشىغا كۆزى يەتمىگەنلىكتىن ۋاقتلىق «بىتەرەپ» مەۋقەدە تۇرىۋاتقانلاردۇر. بۇ تۈركۈمدىكى كىشىلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 85 پايىزىغا يېقىنىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەر مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىز خەلقئارا مەيداندا چوڭ قوللاشقا ئىگە بولالىسا ، ياكى خىتاي ئىمپېرىيەسى پارچىلىنىشقا باشلىسا، بۇكىشىلەر دەرھال ئىنقىلابچىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ كېتىدىغانلىقىدا شەك-شۈبھى يوق.

3. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە سادىق خىزمەت قىلىپ، مەنسەپكە، مەنپەئەتكە ئېرىشكەن يەنە مۇستەملىكىچىلەردىن پايدا ئالغانۇ، زىيان تارتمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي ئاكىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىمايدىغان مىللىي مۇرتەد خائىنلار. ئەنە شۇ خائىنلار: «ئۇيغۇرلار خەنزۇلاردىن ئايرىلىپ ياشىيالمايدۇ!» دىگەن پەتىۋانى چىقارغاندۇر. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى مۇشۇ خائىنلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى بىمالال يۈرگۈزۈپ كەلمەكتە. ۋەتىنىمىزدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىرىدىن تارتىپ، تۆۋەندىكى يېزىلىق ھۆكۈمەت ۋە ئاساسىي قاتلام باشلىقلىرىغىچە بولغان چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلار بىلەن چېقىمچى ئاكتىپلار يەنە شۇ تۈركۈمدىكى كىشىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇنداق مىللىي خائىنلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 8-10 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى ، مۇستەملىكىچىلىك دەۋرى قانچە ئۇزارغانسېرى مۇنداق سېتىلما جان باقارلارنىڭ سانى كۆپىيىۋېرىدۇ. مۇشۇ خائىنلارنىڭ كاساپىتىدىن ۋەتەندە قۇرۇلغان چوڭ-كىچىك ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك پاش قىلىنىپ، تۇرغۇزۇلغان ئىنقىلابچىلار خىتاينىڭ فاشىستلىك تۈرمىلىرىگە تاشلىنىپ، جىسمانەن يوقىتىلدى! ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى! بۇنداق پاجىئەلەر تاكى بۈگۈنگىچە ئۈزۈلمەي داۋاملىشىۋاتىدۇ ! شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق مىللىي خائىنلارنى ئاساسىي دۈشمىنىمىز خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بىر قاتاردا قويۇپ، ھېسابلىشىمىز كېرەك.

ھۆرمەتلىك كىتاپخان!

ژۇقۇرىدىكى تەھلىلدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرستاندا ھەقىقىي ئىنقىلاپچىلارنىڭ سانى بەك ئاز.

ئاھالىنىڭ مۇتلاق كۆپچىلىگى مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتكە قاتناشمايدۇ. ژۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇلار خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن ئېھتىيات قىلىشىدۇ. مىللىي خائىنلار بولسا، خىتاي ئاكىلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا تايىنىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۈستىدىن خالىغانچە زورلۇق-زومبىلىق قىلىشىدۇ. بۈگۈنكى ئۇيغۇرستان جەمىيىتىنىڭ سەياسىي قىياپىتى مانا شۇ! مۇنداق كۆڭۈلسىز ئەھۋالنىڭ شەللىلىنىشى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئىزچىل تۈردە ژۈرگۈزۈپ كەلگەن نادانلاشتۇرۇش، قاششاقلاشتۇرۇش، سېتىۋېلىش ۋە ئالداش سەياسىتىنىڭ نەتىجىسى، ئەلۋەتتە.

موشۇنداق ئىجتىمائىي ئاساسقا تايىنىپ، مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنى ئېلىپ بارماق، ئۇنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرمەك بەسى مۇشكۈل ئىش. ھەتتا ئۈمۈت قىلىشقىمۇ بولمايدۇ دېيەرلىك!

بىراق، بىزنى ئۈمۈتلەندۈرىدىغان باشقا ئىجابىي ئامىللار بار. بۇ ئامىللار شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتى ۋەتەننىڭ سىرتىدا ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ.

مەلۇمكى، ھازىرقى زاماندا ئۇيغۇرستانلىقلارنىڭ خېلە زور بىر قىسمى (تەخمىنەن 2 مىللىون كىشى) ۋەتەننىڭ سىرتىدىكى ئەللەردە: ئوتتۇرا ئازىيادە، يېقىن شەرىق ئەللىرىدە، ئېۋروپىدا، ئاۋستىرالىيا ۋە ئامېرىكا ئەللىرىدە ياشىماقتا. ئۇلار نۇپۇس سانىنىڭ ئازلىقىغا قارىماستىن، خەلىق ئارا قانۇنلارغا تايىنىپ، رېگىونالىق ۋە خەلىق ئارا تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، جۇرئەتلىك ھالدا ۋەتەن داۋاسىنى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. ئۇلارنى ياشاۋاتقان دۆلەتلەردىكى خەلىقلەرنىڭ، خەلىق ئارا جامائەتچىلىكنىڭ ۋە دۇنياۋىي چوڭ تەشكىلاتلارنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى ئۇيغۇرستان مەسىلىسىگە جەلىپ قىلىۋاتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاز بولسىمۇ، خەلىق ئارا كۈچلەرنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىۋاتىدۇ.

ھازىر ئىش ئورنى گېرمانىيانىڭ ميۇنخېن شەھىرىگە جايلاشقان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى مەۋجۇت. ئۇ ھەر قايسى ئەللەردىكى 26 رېگىونالىق تەشكىلاتلارنى ئۆز سېپىگە بىرلەشتۈرىدۇ. ئەينە شۇ كومگرېسسىمىز ئۇنۇملۇك پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن داۋاسىنى خەلىق ئارا سەھنىگە ئېلىپ چىقماقتا. موشۇ ئورگاننىڭ ئاۋازى سۈپىتىدە «ئىستىقلال» گېزىتىنى نەشر قىلىپ، دۇنياغا تارقىتىش ئىشى يەنە قولغا ئېلىندى. ئا ق ش نىڭ ۋاشىنگتون شەھىرىگە جايلاشقان «ئەركىن ئازىيا» راسوسىنىڭ ئۇيغۇر بۆلۈمى ھەر كۈنى 2 سائەت ئۇيغۇر تىلىدا ئاڭلىتىش بېرىۋاتىدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتى ئاساسەن ۋەتەننىڭ سىرتىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. بىز ئىشىنىمىزكى، بۇ ھەرىكەت خەلىق ئارا كۈچلەرنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە تايىنىپ، بارغانسىرى كۈچىيىپ بېرىۋېرىدۇ. ئۇ قانچە كۈچەيگەنسىرى ۋەتەننىڭ ئىچىدىكى ئازاتلىققا تەشنا خەلقىمىزگە ئۈمۈت ۋە ئىلھام بېغىشلايدىغان بولىدۇ. ئۇلارنىمۇ مىللىي-ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشكە دەۋەت قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۈگۈن ۋەتەننىڭ سىرتىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان كۈرەشلەر ئەتە ۋەتەننىڭ ئىچىدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىمۇ ئۆز سېپىگە تارتىپ، ئاممىۋىي خەلىق فرونتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ بولسا، مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرىدىغان ئاساسىي كۈچ بولىدۇ. ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشى چوقۇم غەلىبە قازىنىدۇ دېيىشىمىزدىكى بىرىنچى ئاساس مانا شۇ.

ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتى چوقۇم خەلىق ئارا كۈچلەرنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ۋە ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. ئۇنداق بولسا، بىز تاشقى ياردەمنى كىمدىن ئېلىشىمىز مۇمكىن؟

1-بىزنىڭ ۋەتىنىمىز ئازىيا قىتئەسىنىڭ نەق مەركىزىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ستراتېگىيالىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋەتىنىمىزنىڭ يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى ئىنتايىن مول. دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، تېخى ئېچىلمىغان بىر غەزنە. بولۇپمۇ بۈگۈنكى دۇنيانىڭ سەياسىتىنى بەلگۈلەشتە ھەل قىلغۇچى رول ئويناۋاتقان ئالتۇن، ئۇران، نېفت-گاز ۋە باشقا ستراتېگىيالىك ئەھمىيەتكە ئېگە خام ئەشيالار ھەممىنى ئۆزىگە قىزىقتۇرىدۇ. ھەر قانداق دۆلەت بۇ بايلىقلاردىن بەھرىمەن بولۇپ، پايدىلىنىپ قالغۇسى كېلىدۇ. شۇڭا دۇنياۋىي گېگىمونلۇق ھوقۇقىنى تالىشىۋاتقان چوڭ دۆلەتلەر ئۇيغۇرستاننىڭ تەقدىرىگە بېپەرۋا قارىيالمايدۇ. بۇ ئەھۋال بولسا، مۇقەررەر رەۋىشتە چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىز موشۇ رىقابەتتىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، تاشقى دۇنيادىن ئۆزىمىزگە كېرەكلىك ياردەمنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن.

2-خىتاي ئىمپېرىيالىستلىرى يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا ئەمەس، بۇ ئىمپېرىيانىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئېزىلىۋاتقان، ئېكسپلۇئاتسىيا قىلىنىۋاتقان، مىللىي ئاسسىمىلياسىيا قىلىنىۋاتقان بارلىق مۇستەملىكە خەلىقلەرنىڭمۇ ئورتاق دۈشمىنى. ئۇلارمۇ مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش يولىدا ھەر خىل دەرىجىدە كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. بىز موشۇ كۈچلەردىن پايدىلىنىپ، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، كۈرەش قىلىشىمىز مۇمكىن (ئەمەلىيەتتىمۇ 1993-ژىلى فېۋرالدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر، تىبەت، ئىچكى موڭغۇل بىرلەشمە كومىتېتى مەۋجۇت ۋە ئۇ ئۈنۈملۈك ئىشلەۋاتىدۇ).

3-بۈگۈنكى خىتاي ئىمپېرىياسى ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى خوشنا ئەللەرگە سىڭىپ كىرىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىگىگە خوۋۇپ تۇغدۇرۇۋاتىدۇ. مەسىلەن، روسسىيا بىلەن ئوتتۇرا

ئازىيا دۆلەتلىرى موشۇنداق خوۋۇپقا دۇچ كەلمەكتە. خىتاينىڭ تەجاۋۇزىغا ئۇچراۋاتقان بۇ خەلقلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ سوۋېرىنىتېتىنى قوغداشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ. بىز ئەشۇ خەلقلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، ئورتاق دۈشمىنىمىز خىتاي ئىمپېرىياسىگە قارشى بىرلىكتە كۈرەش قىلىشىمىز مۇمكىن.

4-خىتاي ئىمپېرىياسى دۇنياۋى گېگمونلۇق هوقۇقىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىنىپ، هەربىي خىراجىتىنى ژىلدىن ژىلغا ئاشۇرماقتا. موشۇ ئارقىلىق دۇنيانىڭ تېچلىقىغا، ئىنسانىيەتنىڭ ئامانلىقىغا خوۋۇپ تۇغدۇرىۋاتىدۇ. موشۇ نۇقتىدا بىزنىڭ مەنپىيتىمىز پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇمۇمىي مەنپىيتى بىلەن بىر بولماقتا. بىز خىتاي ئىمپېرىياسى بىلەن دۇنيا جامائەتچىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى موشۇ زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، خەلق ئارا مەيداندا قوللاپ-قۇۋۋەتلەشكە ئېگە بولۇشىمىز مۇمكىن.

5-هازىرقى زاماندا خەلقلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش هوقۇقى ۋە دېموكراتىك ئەركىنلىكلەر دۇنيادا ئېتىراپ قىلىنغان مۇقەددەس پرىنسىپلار بوماقتا. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ سەياسىي تەرەققىياتى دىكتاتورلىقتىن دېموكراتىياگە، زورلۇق-زومبىلىقتىن ئادالەتكە قاراپ يۈزلەنمەكتە. مانا موشۇ دۇنياۋى ئېقىم مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە پايدىلىق كەڭ ئۇپۇقلارنى ئېچىپ بېرىۋاتىدۇ. بىز موشۇ ئىمكانىيەتتىن دۇرۇس پايدىلىنىپ، مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنى توغرا ئۇسۇللار بىلەن قەتئىي ئېلىپ بارىدىغان بولساق، كېلەچەكتە تېخىمۇ چوڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلەشكە ۋە ياردەمگە ئېرىشىمىزغا شەك-شۈبهە يوق. ئۇيغۇرستان مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشى چوقۇم غەلىبە قازىنىدۇ، دېيىشىمىزدىكى ئىككىنچى ئاساس مانا شۇ.

بۈگۈنكى دۇنيانىڭ تەرەققىياتى مۇستەملىكىلىكتىن مۇستەقىللىككە قاراپ يۈزلەنمەكتە. XX ئەسىرنىڭ بېشىدا دۇنيادىكى مۇستەقىل دۆلەتلەرنىڭ سانى 100 گىمۇ يەتمەتتى. 1945-ژىلى ب م ت قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭغا ئاران 51 دۆلەت ئەزا بولغان ئېدى. هازىر بولسا، 200 گە يېقىن دۆلەتلەر ئەزا بولۇپ تۇرماقتا. يەنى ئۆتكەن 50 ژىلنىڭ ئىچىدە 100 دىن ئوشۇق مىللەتلەر مۇستەملىكىلىكتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلىرىگە ئېگە بولۇشتى. موشۇ تەرەققىيات يۆلىنىشىگە تايىنىپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇستىمىزدىكى XXI ئەسىردە يەنە يۈزلىگەن مىللەتلەر لەنىتى مۇستەملىكىچىلىكتىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلىرىگە ئېگە بولىدۇ. XXI ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ب م ت غا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ سانى 300 گە يېتىشى كۆزلەنمەكتە. يېڭىدىن دۇنياغا كېلىدىغان موشۇ دۆلەتلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرستان جۇمهۇرىيىتى چوقۇم ئورۇن ئالىدۇ.

بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتىنىڭ شتاب-كۋارتىرىسى ئالدىدىكى سەھنىدە دۇنيادىكى 200 ژۆلەتنىڭ قاتارىدا ئۇيغۇرستان جۇمهۇرىيىتىنىڭ بايرىغىمۇ لەپىلدەپ تۇرىدىغان بولىدۇ!

8-باپ

خىتاي ئىمپېرىياسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈم چوقۇم يوقىلىدۇ

هۆرمەتلىك كىتابخان!

بىز بۈيۈك ئۆزگىرىشلەر دەۋرىدە ياشاۋاتىمىز. دۇنيا ئۆزگەرمەكتە. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتى يېڭىلانماقتا. مۇستەملىكىچىلىك ۋە مىللىي زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىمپېرىيالەر پارچىلانماقتا. ئۇنىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە مۇستەقىل يېڭى دلۆلەتلەر پەيدا بولۇپ، قەد كۆتەرمەكتە... قىسقىسى، ئىمپېرىيالەرنىڭ پارچىلىنىشى مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنىڭ يوقىلىشى-تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۆنىلىشى بولماقتا. بۇ، توساۋالغىلى بولمايدىغان ئوبيېكتىۋ جەريان!

بىز ئىنسانىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، قېدىمىي زاماندىن بىزنىڭ زامانىمىزغىچە دۇنيادا نەچچە ئونلىغان ئىمپېرىيالەر پەيدا بولۇپ، مەلۇم مەزگىل گۈللىنىپ، ئاخىرى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، پارچىلىنىش ئارقىلىق تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز.

قېدىمىي زاماندا ئازىيادە قۇرۇلغان تۇرانىيە ئىمپېرىياسى بىلەن هۇن ئىمپېرىياسى، كۆكتۈرك ئىمپېرىياسى بىلەن ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى قېنى؟ خىتاينىڭ خەن ئىمپېرىياسى بىلەن تاڭ ئىمپېرىياسى قېنى؟ ئېۋروپا ۋە يېقىن شەرقتە ئالېكساندىر ماكېدونسكىي تەشكىل قىلغان گرېك ئىمپېرىياسى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى رىم ئىمپېرىياسى بىلەن ۋىزانتىيا ئىمپېرىيالىرى قېنى؟

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تارىخ سەھنىسىگە چىققان قاراخانىيلار ئىمپېرىياسى بىلەن موغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىياسى قېنى؟ ئەمىر تىمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى تەشكىل قىلغان بۈيۈك تىمۇرىيلەر ئىمپېرىياسى قېنى؟ كېيىنكى ئەسىرلەردە تارىخ سەھنىسىگە چىققان ناپالېئوننىڭ ئېۋروپا ئىمپېرىياسى بىلەن بۈيۈك برىتانىيا ئىمپېرىيالىرى قېنى؟ تېخى يۈز ژىلنىڭ ئالدىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شەرقتىكى مەنچىڭ ئىمپېرىياسى بىلەن غەربتىكى ئوسمان ئىمپېرىياسى قېنى؟ XX ئەسىرنىڭ 30-40-ژىللىرى تارىخ سەھنىسىگە

چىقىپ، بىر مەزگىل كۆرەڭلىگەن ياپونىيىنىڭ شەرقىي ئازىيا ئىمپېرىيىسى بىلەن گېرمانىيە، ئىتالىيەلەرنىڭ ئېۋروپا ئىمپېرىيىسى قېنى؟ XX ئەسىردە قۇرۇلۇپ، بىر مەزگىل كۆرەڭلىگەن سوۋېت ئىمپېرىيىسى قېنى؟

مانا موشۇ ئىمپېرىيەلەرنىڭ ھەممىسى پەيدا بولدى، بىر مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئاخىرىدا پارچىلىنىپ، تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولۇشتى! ھېچ قايسىسى ئۇزاق ياشاپ تۇرالمىدى. چۈنكى بۇ ئىمپېرىيەلەرنىڭ ھەممىسى خەلقلەرنىڭ ئىختىيارلىقى، تەڭ ھوقۇقلۇقى ئاساسىدا ئەمەس زورلۇق كۈچكە تايىنىپ، خوشنا ئەللەرنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىش، ئازات خەلقلەرنى مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن تەشكىل قىلىنغان ئىمپېرىيە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىمپېرىيەلەر ئۇزاق زامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى. ئۇزاققا بارمايلا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەرنىڭ كۈچلۈك زەربىسى ئاستىغا غۇلاپ چۈشتى. يەنى ۋەيران بولۇش تەغدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

بىز ژۇقۇرىدا خىتاي ئىمپېرىيىسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈم چوقۇم يوقۇلىدۇ-دەپ ئېيتتۇق. ئەسلىدە ئىمپېرىيە ۋە مۇستەملىكە-بىر شەيئىنىڭ ئىككى تەرىپى. ئىمپېرىئالىستلار بېسىۋالمىسا، مۇستەملىكىلەر پەيدا بولمايدۇ. مۇستەملىكىلەرنى ئەزمىسە، ئېكسپلۇئاتاسىيە قىلمىسا، ئىمپېرىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنى شەرت قىلىدۇ ھەم بىر-بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. ئۇلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرسا، بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، يوقالسا-بىللە يوقىلىدۇ. شۇڭا بىز-خىتاي ئىمپېرىيىسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ- دېمەيدىكەنمىز، بۇ ئۇنىڭ مۇستەملىكىلىرى چوقۇم ئازات بولىدۇ. ئاغدۇرۇلغان ئىمپېرىيەنىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە يېڭى، مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلەر دۇنياغا كېلىدۇ دېگەن سۆز.

تارىخنىڭ بىزگە بەرگەن ئاساسىي ساۋىقى شۇكى: مىللىي زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىمپېرىيە ئۇ ھەر قانچە كۈچلۈك، قۇدرەتلىك دۆلەت بولسىمۇ، ھەر قانچە چىرايلىق ناملار بىلەن ئاتالسىمۇ، ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئەگەر، مۇستەملىكىچى ھۆكۈمران مىللەت ئۆز مۇستەملىكىلىرىگە قارىتا زالىم، قەبىھ سەياسەت قوللانسا، ئۇنداق ئىمپېرىيەنىڭ ئۆمرى تېخىمۇ قىسقا بولىدۇ. مىللىي زۇلۇم ئۇنىڭ ھالاكىتىنى تېزلىتىدۇ، خالاس! بىز كېيىنكى بىر ئەسىرنىڭ ئىچىدە شەرقتە مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ، غەربتە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇنىڭدەك ئانگلىيە، فرانسىيە، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە ئىمپېرىيەلىرىنىڭ پارچىلانغانلىقىنى كۆردۇق. ئەڭ ئاخىرىدا ھەيۋىسى دۇنيانى تىترەتكەن روسسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلانغانلىقىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق. ھازىرقى زاماندا دۇنيادا يالغۇز خىتاي ئىمپېرىيىسىلا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ ئىمپېرىيالىستىك ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ قالدۇقى سۈپىتىدە بوگۈنكىچە ياشاپ كەلمەكتە. تارىخنىڭ ژۇقۇرىدىكى ساۋاقلىرىغا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ئاساسلانغاندا، خىتاي ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆمرىمۇ ئۇزاققا بارمايدۇ.

ئىنسانىيەت تارىخى ئىسپاتلىغان يەنە بىر ھەقىقەت شۇكى، پارىخورلۇق ئەۋج ئالغان ئەلدە ئادالەتلىك بولمايدۇ، قانۇنلار كۈچكە كىرمەيدۇ، جەمئىيەتتە قانۇنسىزلىق، ئادالەتسىزلىك ھۆكۈم سۈرىدۇ. بۇ بولسا، پۇخرالارنىڭ ھاكىمىيەتكە نارازىلىقىنى كۈچەيتىپ، دۆلەتنىڭ ھۇلىنى چىرىتىدۇ. ھازىر خىتاي مەملىكىتىدە ئەينە شۇنداق پارىخورلۇق كېسىلى يامراپ، ژۇقۇرىدىن تۆۋەنگىچە ھەممە ئەمەلدارلارنى چىرىتىۋەتتى. خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى پارىخورلۇقنى ژۇگەنلەشكە تىرىشىپ باققان بولسىمۇ، ئۇنى ژۇگەنلەلمىدى. مانا بۇ ھازىرقى دۆلەت تۈزۈمىنىڭ قېرىپ، پالەچ ھالەتكە چۈشۈۋاتقانلىقىنىڭ ئالامىتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىرقى خىتاي ئىمپېرىيالىستلىرى ئۆزىگە خوشنا ئەللەرنىمۇ بېسىۋېلىپ، ئىمپېرىيە چېگارىسىنى پۈتكۈل ئېۋرائازىيە قۇرۇقلۇقىغا يەتكۈزۈش خەن مىللىتىنى دۇنياغا ھۆكۈمران قىلىش قارا نىيىتىدە بولماقتا. شۇ ئارقىلىق دۇنيانىڭ ئېچىلىقىغا، ئىنسانىيەتنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ تۇغدۇرماقتا. بۇ بولسا، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرىنى تېخىمۇ كۆپەيتىپ، ئۆمرىنى تېخىمۇ قىسقارتىدۇ. خىتاي ئىمپېرىيالىستلىرى مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشقا، ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسىنى كەڭەيتىشكە جان-جەھلى بىلەن تىرىشىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇ جەزمەن ھالاك بولۇش تەغدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. شۇنى كېسىپ ئېيتىمىزكى، ھازىرقى خىتاي ئىمپېرىيىسى كۆرۈنۈشتە كۈچلۈك كۆرۈنگىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە بەكمۇ ئاجىز. خۇددى ئۆزلىرى ياسىغان قەغەز ئەجدىھاغا ئوخشاش سىرتقى كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭ ئىچى كاۋاك. ئېزىلگەن، مەزلۇم خەلقلەر قوزغىلىپ، بىرلا ئىتتىرىدىغان بولسا، غۇلاپ چۈشىدۇ! بىز يېقىندىلا شۇنداق ھەيۋەتلىك روسسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ غۇلاپ چۈشكەنلىكىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرگەن ئىدۇق. ئەندى ئامان بولساق، ئۇزاققا بارمايلا خىتاي ئىمپېرىيىسىنىڭ غۇلاپ چۈشكەنلىكىنىمۇ كۆرىمىز. ژىقىپ ئېيتقاندا: خىتاي ئىمپېرىيىسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈم چوقۇم يوقىلىدۇ! بۇ تارىخنىڭ مۇقەررەر ھۆكۈمى!

9-باپ

ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى چوقۇم دۇنياغا كېلىدۇ

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

بىز زۇۋۇرىدا خىتاي ئىمپېرىياسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ، پارچىلانغان ئىمپېرىيانىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە يېڭى مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلەر دۇنياغا كېلىدۇ، دېدۇق. بىزنىڭ پەرەزىمىز بويىچە، خىتاي ئىمپېرىياسى پارچىلانغاندىن كېيىن، ئىلگىرى مۇستەملىكە بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇرستان، تىبەت، موڭغۇلىيا، مانجۇرىيا، تەيۋەن، جۇئاڭ ئوخشاش خەلقلەر مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشىپ، ئۆز دۆلەتلىرىنى قۇرۇپ ئېلىشىدۇ. ھازىر دۇنيانىڭ قىياپىتى شۇنچىلىك تېز ئۆزگىرىۋاتىدۇكى، يېقىن كېلەچەكتە موشۇنداق ئۆزگىرىشلەر بولۇشى مۇمكىنلىكىگە بولغان ھېچ كىممۇ گۇمانلانمايدۇ.

بىراق، قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىزنىڭ نامى، ستاتۇسى، سەياسىي خاراكتېرى، ئىچكى ۋە تاشقا سەياسىتى قانداق بولۇشى كېرەك؟ - دېگەن مەسىلىدە يۇرتداشلىرىمىزنىڭ كۆز قاراشلىرى ھەر خىل بولماقتا. بەزى كىشىلەر: «ۋەتىنىمىزدىكى ئاھالىنىڭ مۇتلاق كۆپچىلىكى تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىزنىڭ نامى «شەرقىي تۈركىستان تۈرك جۇمھۇرىيىتى» بولۇشى كېرەك. كېلەچەكتە بۈيۈك تۈركىستان دۆلىتى قۇرۇلغاندا بىز ئۇنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولۇپ قالىمىز»، دېيىشمەكتە.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، كېلەچەكتە «بۈيۈك تۈركىستان دۆلىتى» بولۇشنى ئۈمۈت قىلىش، پانتيۈركىزم تەلىماتىغا ئاساسلانغان خاتا ئىدېيە. بۇ بۈگۈنكى دۇنيادا ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل تەشەببۇس مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزگە زىيانلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ خىل خاتا ئىدېيانى قەتئىي رەت قىلىشىمىز لازىم.

ئۇنداق بولسا، كېلەچەكتە قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىزنىڭ نامى، ستاتۇسى، سەياسىي خاراكتېرى، ئىچكى ۋە تاشقى سەياسىتى قانداق بولۇشى كېرەك؟

بىزچە بولغاندا، قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىز ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى بولۇشى كېرەك. ئۇ ھېچ قانداق دىنىي ياكى ئىرقىي ئاساستىكى دۆلەت ئەمەس، شۇنىڭدەك فېدېراتىۋ ياكى ئىتتىپاقلاش شەكلىدىكى دۆلەتمۇ ئەمەس، ئۇيغۇر مىللىتىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان، ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ مىللىي دۆلىتى بولۇشى كېرەك. بۈگۈنكى زامانغا موشۇنداق دۆلەتلا ماس كېلىدۇكى، باشقا خىلدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھېچ قايسىسى ماس كەلمەيدۇ.

قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىزنىڭ خاراكتېرى توغرىلىق مەسىلىگە كەلسەك، شەك-شۈبھىسىزكى ئۇ دېموكراتىك دۆلەت بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەۋى، دېموكراتىيا بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولماقتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر دۆلەتلىرىدىمۇ دېموكراتىك ئەنئەنىلەر بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىز پەقەت دېموكراتىك دۆلەت بولۇشى كېرەككى، باشقىچە بولماسلىقى كېرەك.

موشۇ پرىنسىپقا ئاساسەن دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈملىرى، دۆلەت كونستىتۇسىياسى بىلەن قانۇنلىرى، خەلق ئارا قانۇنلارغا مۇناسىپ ھالدا دېموكراتىك ئاساستا تۈزىلىدىغان بولىدۇ. بۇ قانۇن-تۈزۈملەر دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ پائالىيىتىنى تەرتىپكە سالىدۇ ۋە نازارەت قىلىدۇ. ئاددىي پۇخرالارنى بارلىق دېموكراتىك ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن قىلىدۇ. پۇخرالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىغا يول قويمايدۇ.

دۆلەت، ھەر بىر پۇخرانىڭ ئۆز تاللىشى بويىچە ئوقۇپ، بىلىم ئېلىشىغا، ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا، كەسىپ ئالماشتۇرۇشىغا، بىلىم سەۋىيەسىنى ھەم كەسپىي ساپاسىنى داۋاملىق زۇۋۇرى كۆتىرىشىگە، ئۆزىدە بار قابىلىيىتى بىلەن تالانتىنى ئەركىن جارىي قىلدۇرۇشىغا تولۇق شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىشى ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم. دۆلەتنىڭ بارلىق پۇخرالىرى ھېچ قانداق چەكلىمىلەرسىز ھەقسىز بىلىم ئېلىشقا، ئاغرىپ قالغاندا ھەقسىز داۋالىنىشقا، قېرىغاندا ياكى مېيىپ بولۇپ قالغاندا دۆلەت تەرىپىدىن نەپەقە ياكى پېنسىيا پۇلى ئېلىپ تۇرۇشقا تولۇق ھوقۇقلۇق بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولۇشى كېرەككى، بىزنىڭ جاپاكەش خەلقىمىز ئۆز ۋەتىنىدە ئۆزلىرىنى ھەقىقىي ئازات ئىنسان دەپ سېزىشى كېرەك. ئۇلار ھاياتىدىن مەمنۇن ھالدا ياشاپ، دۇنيادا خوشال-خورام ئۆتۈشى كېرەك. قىسقىسى، ۋەتەن-جەننەت بولسۇن، ئادەملەر-مەلەك بولسۇن!

ئەندى قۇرۇلغۇسى دۆلىتىمىزنىڭ تاشقى سەياسىتىگە كېلىدىغان بولساق، بىزنىڭ پىكرىمىزچە، ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى دۇنياۋىي بىرلەشمىنىڭ تەڭ ھوقۇقلۇق بىر ئەزاسى سۈپىتىدە، ب م ت ۋە باشقا خەلق ئارا تەشكىلاتلار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان خەلق ئارا قانۇن-قائىدە، نىزاملارنى ھۆرمەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى ب م ت نىڭ ئازاسى سۈپىتىدە ئۆز ئۈستىگە زۆكلەنگەن خەلق ئارا مەجبۇرىيەتلەرنى ساداقەتلىك بىلەن ئورۇنلايدۇ.

خەلق ئارا ئالاقىلاردا چوڭ-كىچىك دۆلەتلەرنىڭ تەڭ ھوقۇقلۇق بولۇشىنى، ئۆز

ئارا بىر-بىرىنى ھۆرمەت قىلىشنى، تالاش-تارتىشتىكى مەسىلىلەرنى قورال كۈچى ئىشلەتمەيدىغان تىنىچ سەياسىي دىئالوگ يولى بىلەن ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

ئەندى قۇرۇلغۇسى ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ خىتاي دۆلىتى بىلەن مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ — دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، ئەلۋەتتە، بىز بارلىق دۆلەتلەر بىلەن، شۇ جۈملىدىن خىتاي دۆلىتى بىلەنمۇ ئىناق، خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا تىرىشىمىز. لېكىن بىز خىتاي ۋەكىللىرىنىڭ ھەر قانداق چىرايلىق سۆزلىرىگە، ئالدامچى ۋەدىلىرىگە ھېچ قاچان ئىشەنمەيمىز. چۈنكى، بىز خىتاينىڭ پسىخولوگىياسىنى ياخشى بىلىمىز.

ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى دۇنيانىڭ تېچلىقى، ئىنسانىيەتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن، دۇنيا سىۋىلىزاسىياسىنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتى ئۈچۈن، مىللەتلەر ۋە ئەللەرنىڭ ئۆز ئارا يېقىنلىشىشى ئۈچۈن ئۆز ھەسسىسىنى قوشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى يالغۇز ئۇيغۇرىستان خەلقى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئومۇمىي ئىنسانىيەت ئۈچۈنمۇ ئىجابىي يېڭىلىق بولغۇسى.

ھۆرمەتلىك، كىتابخان!

بىز ژۇقۇرىدا قۇرۇلغۇسى مىللىي دۆلىتىمىز توغرىلىق، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەختلىك كېلەچىگى توغرىلىق ئېيتىپ ئۆتتۇق. بۇ بىزنىڭ پەرزىمىز ۋە ئارزۇ-ئارمىنىمىز. بىراق، بىز كېلەچەكنى ئالدىن كۆرەلەيدىغان «ئەۋلىيا» ئەمەس. ئەگەر ئۇيغۇر خەلقى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشنى ئۇيۇشقان ھالدا قەتئىي ۋە دۇرۇس ئېلىپ بارالمىسا، يەنى ئىنقىلاپتا يەنە خاتالاشسا؛ دۇنيادا كۈتۈلمىگەن ۋاقىئەلەر يۈز بېرىپ، ۋەزىيەت بىزنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە پايدىسىز تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىپ كەتسە، ياكى خىتاي ئىمپېرىياسىنىڭ پارچىلىنىش ۋاقتى بەك ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتسە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەغدىرى بۈگۈن بىز پەرەز قىلغان يۆنىلىشتىن باشقا يۆنىلىشكە قاراپ ئۆزگىرىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. موشۇنداق ئېھتىماللىقمۇ يوق ئەمەس!

بىراق، شۇنى ئۇنتىماسلىق كېرەككى، ھەر بىر خەلقنىڭ تەغدىرى ئاساسەن شۇ خەلقنىڭ ئۆز قولىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ باش شتابى—دۇنيا ئۇيغۇر كونگرېسسىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، دۈشمەننىڭ تۈرلۈك سۇيىقەستلىرىدىن ھوشيار بولۇپ، ئاخىرىغىچە بوشاشماي، قەتئىي كۈرەش قىلىشىمىز كېرەك. بۇ بارلىق ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ شەرەپلىك ئىنقىلاۋىي بورچى!

ژۇقۇرىدا ئېيتىلغانلاردىن چىقارغان ئاساسىي خۇلاسىمىز شۇكى، ھازىرقى خىتاي ئىمپېرىياسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ، ئۇنىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە ياش دۆلەتلەر قاتارىدا ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى چوقۇم دۇنيىغا كېلىدۇ! قاراڭغۇ ئەلدىمۇ تاڭ ئاتىدۇ، بىزنىڭ ۋەتەنىمىزمۇ بايرام بولىدۇ!

ھە، ئۇ كۈنلەر ژىراق ئەمەس، مەن بارلىق ۋەتەنداشلىرىمنى ئەشۇ قۇتلۇق كۈنلەرنى يېقىنلاشتۇرۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقان مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قاتنىشىپ، بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇشقا چاقىرىمەن!

موشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۆرمەتلىك كىتابخانلىرىمىزغا بىر خۇشخەۋەر يەتكۈزگۈم كېلىدۇ. XX ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن باشلاپ خىتاي ھۆكۈمىتى «ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش» سەياسىتىنى يولغا قويىدى. شۇنداق قىلىپ، 200 ژىلدىن ئوشۇق دۈملەنگەن قارا قازاننىڭ تۈۋىنى ئېچىلدى. ئەشۇ قازاننىڭ ئىچىدە قاراڭغۇلۇق جاھالەتتە «جاھاننىڭ بارى موشۇكەن»—دەپ، بارىغا شۈكرى قىلىپ، ئىتائەتتە ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار تاشقى ئەللەرگە چىقىپ، پۈتۈنلەي باشقا بىر دۇنيانى كۆرۈشتى. قارىسا، ئۇ يەرلەردە مۇستەقىللىك، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، پاراۋانلىق ۋە تەرەققىيات دېگەن نېمىلەر بار ئىكەن! بۇنى كۆرگەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ سەياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىلمىي جەھەتلەردە ناھايىتىمۇ ئارقىدا قالغانلىقىنى ھېس قىلىشتى. موشۇ روشەن سېلىشتۇرما ئۇلارنىڭ ئالدىدا «نېمە ئۈچۈن؟»—دېگەن سوئالنى پەيدا قىلدى، ئۇنىڭ جاۋاۋىنى تېپىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرىستان جەمىيىتىدە يېڭى ئويغىنىش دەۋرى باشلاندى! بىزنى ژۇقارقىدەك قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەۋاتقان زىيالىيلىرىمىز ئەينە شۇ ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىدېئولوگىيا ساھاسىدىكى ئاۋانگارد قوشۇنىدۇر. موشۇ قوشۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە خەلقىمىز ئويغىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەغدىرى ھەققىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. ئويلىغانسىرى، ھازىرقى ھالەتتە ياشاۋېرىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندى.

بىز ژۇقۇرىدا «خىتاي ئىمپېرىياسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ؛ ئازات، مۇستەقىل، دېموكاراتىك ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى چوقۇم دۇنياغا كېلىدۇ»—دېگەن ئېدۇق. مىللىتىمىزنىڭ بۈگۈنكى ئويغىنىش ھەرىكىتى ئەينە شۇ ئىلمىي ھۆكۈمىمىزنىڭ دۇرۇسلىقىنى ئەستىقلەيدىغان چوڭ فاكت ئەمەسمۇ! بۇ تەڭرىتاغ ئاسمىنىدا يېڭىدىن يورۇپ كېلىۋاتقان سۈبھى تاڭنىڭ بەلگۈسى. بۇنىڭ ئارقىسىدىن شەپەق نۇرى كۆتىرىلىدۇ، بۇ تاڭ شەك-شۈبھىسىز ئازاتلىق تېڭى. مەن خەلقىمىزنى موشۇ يورۇپ كېلىۋاتقان ئازاتلىق تاڭلىرى بىلەن سەممىي تەبرىكلەيمەن!

قوشۇمچە ماتېرىيال

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

مەن ژۇقۇرىدا «خىتاي ئىمپېرىيىسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ، ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرستان جۇمھۇرىيىتى چوقۇم دۇنياغا كېلىدۇ» دەپ ئېيتتىم. بۇ مېنىڭ سۇبيېكتىۋ ئارزۇيۇم ۋە شەخسىي پەرىزىم ئەمەس. ئوبيېكتىۋ دۇنيانىڭ سەياسىي تەرەققىياتى موشۇ يۆنىلىشتە كېتىپ بارىدۇ. بۇنداق يۆنىلىش كېلەچەك دۇنيادا غايەتزور ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى دۇنيا ئالىملىرى بىردەك ئېتىراپ قىلىشماقتا. شۇلارنىڭ بىرسى ئاتاقلىق سەياسون سېيمۇر خانتىڭتون ئەپەندىدۇر. بۇ كىشى ئامېرىكىدىكى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئامېرىكا ستراتېگىيىلىك تەتقىقات مەركىزىنىڭ يېتەكچىسى، دۆلەت بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، زامانىمىزدىكى داڭلىق سەياسىي مۇتەپەككۇر ھېساپلىنىدۇ. بۇ كىشى ئۇزاقتىن بېرى دۇنيانىڭ سەياسىي تەرەققىياتى مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ موشۇ ماۋزۇغا بېغىشلانغان «ئۆزگىرىۋاتقان جەمىيەتنىڭ سەياسىي تەرتىۋى» (1968)، «ئۈچىنچى دولقۇن: XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دېموكراتىيىلىشىش» (1991)، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇش ۋە دۇنياۋىي تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» (1996) قاتارلىق مەشھۇر ئەھەرلىرى بار. بولۇپمۇ، ئاۋتور ئاخىرقى كىتاۋىدا XXI ئەسىرنىڭ بېشىدا دۇنيادا يۈز بېرىدىغان سەياسىي ئۆزگىرىشلەر توغرىلىق ئىلمىي پەرەزلىرىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغان. بىرچە، بۇ پەرەزلەر قۇرۇق خىيال بولماستىن، دۇنيانىڭ تەرەققىي يۈزلىنىشىگە ئاساسلىنىپ مەنتىقلىق ئاساستا ئېيتىلغان پىكىرلەر بولسا كېرەك. ئالىمنىڭ بولۇپمۇ خىتاي ئىمپېرىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك بايانلىرى مېنىڭ ژۇقارقى پىكىرلىرىمنى تولۇق تەستىقلەيدۇ. كىتابخانلىرىمىزنىڭ كېلەچەكتە بولىدىغان ئىشلارنى روشەن تەسەۋۋۇر قىلىشىغا پايدىسى تېگىدۇ دېگەن مەخسەتتە مۇئەللىپنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋىي تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» ناملىق كىتاۋىنىڭ ئاخىرقى خۇلاسە قىسمىنى قوشۇمچە ماتېرىيال قىلىپ بەردىم. مەرھەمەت، تونۇشۇپ چىقىڭ.

مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش ۋە تەرتىپ

دۇنيادىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ يادرو دۆلەتلىرىگە چېتىلىدىغان يەر شارى خاراكتېرلىق ئۇرۇشنى پارتلىمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ئاما، پارتلىماسلىق ئېھتىماللىمۇ زور. مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى يەر شارى خاراكتېرلىق ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تېخىمۇ خەتەرلىك ئامىل ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان يادرو دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىدۇ. مەسىلەن، جۇڭگو دۆلىتى ئىختىسادىي، ھەربىي جەھەتلەردە تېز كۆتىرىلىۋاتىدۇ. ئۇ ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ رىقابەتچى سۈپىتىدە ئۆزىنى كۆرسەتمەكتە. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگو XXI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيانىڭ مۇقىملىقىغا غايەتزور تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. جۇڭگونىڭ شەرقىي ئازىيا ۋە شەرقىي-جەنۇبىي ئازىيانىڭ ھۆكۈمران كۈچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشى، ئامېرىكىنىڭ ئاللىقاچان ئىسپاتلىنىپ بولغان مەنپىيىتىگە زىت كېلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال داۋاملىشتۇرىدىغان بولسا، يەر شارى خاراكتېرلىق ئۇرۇش كېلىپ چىقىدۇ. دېمەك، موشۇنداق ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ئېھتىمال، غەرىپ دۇنياسىنىڭ ھاكاۋۇرلىقى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ سەۋرسىزلىگى، جۇڭگونىڭ ئۆكتەملىگى ئارقىسىدا يۈز بېرىشى مۇمكىن.

پەرەز قىللايلى، 2010-ژىلى ئامېرىكا ئارمىياسى بىرلىككە كېلىپ بولغان چاۋشەندى چېكىنىپ چىقىدۇ، ياپونىيادىكى ئارمىيامۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە ئازلايدۇ، بۇ چاغدا تەيۋەن بىلەن جۇڭگو قۇرۇقلىقى ئاللىقاچان يارىشىپ بولغان بولىدۇ. تەيۋەن يەنىلا ئۆزىنىڭ كۆپ قىسىم مۇستەقىللىگىنى ساقلاپ قالىدۇ، ئاما بېجىڭنىڭ تاشقى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ھەتتا جۇڭگونىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن ب م ت غا ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. جۇڭگونىڭ نەنخەي (جەنۇبىي دېڭىزدىكى) نېفتىنىڭ ئېچىلىشى تېز بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى جۇڭگونىڭ ئىگىدارچىلىقى ئاستىدا بولۇپ، ۋېتنام كونترول قىلغان رايونلارنى بولسا، ئامېرىكا شىركەتلىرى ئاچىدۇ. شۇ چاغدا جۇڭگو ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىگە ئىشىنىپ، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ ھەممىسىنى كونترول قىلىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. ۋېتنام ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا دېڭىز ئۇرۇشى يۈز بېرىدۇ. موشۇنى باھانە قىلىپ جۇڭگو ۋېتنامغا تەجاۋۇز قىلىدۇ. ۋېتنام بولسا، ئامېرىكىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. جۇڭگولۇقلار ئامېرىكىنى ئارىلاشماسلىققا ئاگاھلاندۇرىدۇ، بىراق ئامېرىكا جۇڭگونىڭ ۋېتنامغا تەجاۋۇز قىلىشىغا چىداپ تۇرالماي، جۇڭگوغا ئىختىسادىي ئېمبارگو ژۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ ئاۋىياماتكا فلوتىنىڭ بىرسىنى جەنۇبىي دېڭىزغا ئەۋەتىدۇ. جۇڭگو بولسا، «ئامېرىكا بىزنىڭ دېڭىز تەۋەلىگىمىزگە ھۇجۇم قىلدى» دەپ جاكالاپ، فلوتقا ھاۋادىن ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇش ئوتى شەرقىي ئازىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا تۇتۇشىدۇ. بۇ چاغدا ياپونىيا ئۆزىنىڭ بېتەرەپلىگىنى

ئېلان قىلدى ھەم ئامېرىكا ئارمىياسى بازىسىنى چەكلەيدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ سۇ ئاستى پاراخودلىرى ۋە ئائېروپىلانلىرى ئامېرىكا دېڭىز فلوتى ۋە شەرقىي ئازىيادىكى ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىگە ئېغىر زەربە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىياسى ۋېيتنامنىڭ پايتەختى خانويغا بېسىپ كىرىدۇ.

جۇڭگو بىلەن ئامېرىكىنىڭ بىر-بىرىنىڭ زېمىنىغا يادرو بومبىسى ئاتالايدىغان ئىختىدارى بار بولسىمۇ، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، يادرو بومبىسىنى ئىشلەتمەيدۇ. ئامما قارشى تەرەپ يادرو بومبىسىنى ئىشلىتىپ قالارمىكىن، دېگەن ئەندىشە ئېغىر بولىدۇ. بولۇپمۇ، ئامېرىكىلىقلار «جۇڭگو جەنۇبىي دېڭىزنى، ۋېيتنامنى ھەتتا پۈتۈن شەرقىي-جەنۇبىي ئازىيانى كونترول قىلسا، بىزگە نېمە تەسىرى بار ئىدى» دەپ ئۇرۇشقا قارشى كەيپىيات كۆتىرىلىدۇ. ھەتتا ئۇلار «بۇ بىزنىڭ ئۇرۇشىمىز ئەمەس» دەپ جاكالايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئامېرىكىلىقلار ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىشقا ئالدىراپ، جۇڭگو بىلەن بولغان تالاش-تارتىشلارنى سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلايلى دەپ قارايدۇ.

بۇ ئۇرۇش باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسلىق دۆلەتلىرىگىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھىندىستان جۇڭگو دىققىتى شەرقىي ئازىياغا مەركەزلىشىپ قالغىنىدىن پايدىلىنىپ، پاكىستانغا قاتتىق ھۇجۇم قوزغاپ، بۇ دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئۇزۇل-كېسىل ۋەيران قىلىشنى مەخسەت قىلىدۇ. ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ھىندىستان غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. شۇ ۋاقىتتا كەلگەندە جۇڭگو، پاكىستان، ئىراننىڭ ھەربىي ئىتتىپاقى رەسمىي قۇرۇلىدۇ. ئىران زامانىۋىلاشقان قۇراللارغا ئېگە ئارمىياسىنى ئەۋەتىپ، پاكىستانغا ياردەم بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، پاكىستان ئۇرۇش مەيدانىدا ھىندىستان قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. جۇڭگونىڭ ئامېرىكا ئۈستىدىن قازانغان دەسلەپكى غەلىبىسى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە غەرىپكە قارشى داغ-دۇغلىق ھەرىكەت قوزغاپ، بىر نەچچە ئەرەپ دۆلەتلىرىدىكى ۋە تۈركىيەدىكى غەرى پەرەس ھۆكۈمەتلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. بۇ ئىسلامىزم ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي كۈچى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى ياش ئەۋلاتلار بولىدۇ. غەرىپنىڭ ئاجىزلىغىدىن پايدىلانغان ئەرەبلەر ئىسرائىلىيەگە قارشى زور كۆلەملىك ھۇجۇمنى باشلايدۇ. ئامېرىكىنىڭ ئالىلقاۋان كىچىكلەپ قالغان 6-فلوتى بۇنى توسۇشقا ئامالسىز بولىدۇ.

جۇڭگو بىلەن ئامېرىكا ھەر ئىككىلىسى باشقا دۆلەتلەردىن ياردەم ئىزدەيدۇ. جۇڭگونىڭ ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىسىنى كۆرگەن ياپونىيا ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزلەپ، جۇڭگوغا ئەگىشىشكە باشلايدۇ. ھەتتا جۇڭگونىڭ كۆتسەتمىسى بويىچە ئۇرۇشقا قاتناشقۇچى دۆلەت بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تىنىچ ئوكيانىدا ئامېرىكا، ياپونىيا فلوتلىرى ئوتتۇرىسىدا پارچە-پۇرات جەڭلەر داۋاملىشىدۇ. ئۇرۇشنىڭ بېشىدا جۇڭگو روسسىيا بىلەن ئورتاق بىخەتەرلىك كېلىشىمىنى ئىمزالاشنى تەكلىپ قىلىدۇ. بىراق، غەرىپنىڭ ئۆزىگە تارتىشى ئارقىسىدا روسسىيا جۇڭگوغا قارشى ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ، سىبىرىياگە ھەربىي كۈچ يۆتكەيدۇ. جۇڭگو بولسا، ھەربىي مۇداخىلە ئارقىلىق خېلۇڭجاڭ ۋادىسىنى، ۋلادىۋاستوكنى ۋە شەرقىي سىبىردىكى بىر قانچە مۇھىم جايلارنى ئىشغال قىلىدۇ. بۇ چاغدا جۇڭگونىڭ «قوغدىشى» ئاستىدىكى موڭغۇلىيادا توپىلاڭ يۈز بېرىدۇ.

نېفىتنى كونترول قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىش ھەممە دۆلەتلەر ئۈچۈن مۇھىم. ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەرەپ دۆلەتلىرىنىڭ ئىسلام ئۇرۇشقاقلىرى غەرىپكە بېرىدىغان نېفىتنى ئازايتىپ، پېيالىدە، ستاكاندا بېرىشكە چۈشىرىپ قويىدۇ. غەرىپ بولسا، روسسىيادىكى، كاۋكازدىكى ۋە ئوتتۇرا ئازىيادىكى نېفىتقا تايىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ بولسا، غەرىپنىڭ روسسىيانى ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقچىسى قىلىۋېلىشىغا ھەم روسسىيانىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنى كونترول قىلىشىغا سەۋەپچى بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامېرىكا ئېۋروپا ئىتتىپاقىنى ياردەمگە سەپەرۋەر قىلىدۇ. ئېۋروپا دۆلەتلىرى بولسا، دىپلوماتىيا ۋە ئىختىسادىي جەھەتتىن ئامېرىكىغا ياردەمنى كېڭەيتسىمۇ، ھەربىي ئىشلارغا ئارىلىشىپ قېلىشنى خالىمايدۇ. ئامما جۇڭگو بىلەن ئىران ئېۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئامېرىكىنى قوللىشىدىن ئەنسىرەپ، بۇ ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بوسنىيا بىلەن ئالژىردا ئوتتۇرا مۇساپىلىق يادرو بومبىسىنى ئورنىتىپ، ئېۋروپا دۆلەتلىرىنى ئۇرۇشقا قاتناشماسلىققا ئاگاھلاندۇرىدۇ. بۇ خوۋۇپنى سېزىپ قالغان شىمالىي ئاتلانتىك ئەھتى تەشكىلاتى بوسنىيا بىلەن ئالژىردىكى باشقۇرۇلىدىغان بومبىلارنى چېكىندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئالژىردىن قويۇپ بېرىلگەن يادرو ئوق بېشى ئېلىپ ماڭغان باشقۇرىلىدىغان بومبا فرانسىيانىڭ مارسېل شەھىرىگە يېقىن جايغا چۈشىدۇ. شىمالىي ئاتلانتىك ئەھتى تەشكىلاتى شىمالىي ئافرىكىدىكى نىشانلارنى ۋەيران قىلغۇچ بومباردىمان قىلىپ ئۆچ ئالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئامېرىكا، ئېۋروپا، روسسىيا ۋە ھىندىستان بىر تەرەپ، جۇڭگو، ياپونىيا ۋە مۇتلەق كۆپ ئىسلام دۆلەتلىرى يەنە بىر تەرەپ بولغان ھەققىي يەر شارى ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنداق ئۇرۇش قانداق ئاخىرلىشىدۇ؟ ھەر ئىككى تەرەپتە زور تۈركۈمدە يادرو قۇراللىرى بار. ئەگەر قۇراللارنى ئىشلىتىش ئەڭ تۆۋەنكى چەكتىن ئېشىپ كەتكەندە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئاساسلىق دۆلەتلىرى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئەگەر

ئۆز ئارا چەكلىمە رول ئوينىسا، خورىغان ئىككى تەرەپ، بەلكىم، ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىشى مۇمكىن. ئامما، بۇ جۇڭگونىڭ شەرقىي ئازىيانىڭ زومىگەرلىكىدىن ئىبارەت تۈپ ئەھۋالنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. يەنە بىر ئېھتىماللىق شۇكى، غەربىي دۆلەتلىرى ھەربىي كۈچ بىلەن جۇڭگونى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئامما، بۇ چاغدا ياپونىيا جۇڭگو بىلەن ئىنتىپاقداش بولۇپ قالغانلىقتىن، ياپون ئاراللىرى جۇڭگونىڭ مۇداپىيە گەۋدىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ ئامېرىكىنى دېڭىز ئارمىياسى بىلەن جۇڭگونىڭ دېڭىز بويىدىكى سانائەتلەشكەن ئاھالى نوپۇسى كۆپ شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئامالسىز قالدۇرىدۇ. شۇ چاغدا يەنە بىر چارە جۇڭگونىڭ غەربىدىن كېلىش بولۇپ قالىدۇ. جۇڭگو روسسىيا ئارىسىدىكى ئۇرۇش، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ روسسىيانى ئەزالىققا قوبۇل قىلىپ ۋە ئۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ، غەربنىڭ جۇڭگوغا تاقابىل تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭدەك، روسسىيانىڭ ئوتتۇرا ئازىيادىكى نېفتى مول مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە بولغان كونتروللۇقىنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تىبەت، ئۇيغۇر، موڭغۇللارنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. غەرب ئەللىرى سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ بېرىپ، مانجۇرىيا ۋە خەنزۇلارنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا ئەڭ ئاخىرقى ھۇجۇم قوزغاش مەخسىتىدە ئۆز ئارمىياسىنى شەرقىي سىبىرىياگە يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ... بۇ يەر شارى خاراكتېرلىك ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى قانداق بولسۇن، ئۆز ئارا يادرو قوراللىرى ئىشلىتىپ، ئىككى تەرەپ خورىغاندا، سۆھبەت ئارقىلىق ئۇرۇشنى توختىتامدۇ ياكى روسسىيا بىلەن غەرب ئارمىياسى ئەڭ ئاخىرىدا تيەنئەنمېن مەيدانىغا كىرەمدۇ، بەرى بىر ساقلانغىنى بولمايدىغان ئاقىۋەت شۇكى، ئۇرۇشقا قاتناشقان ئاساسلىق تەرەپلەر ئىقتىسات، نوپۇس، ھەربىي كۈچ جەھەتلەردە جىددىي ئاجىزلايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسى شۇ بولىدۇكى، نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان يەر شارىدىكى كۈچ مەركىزى ئاۋال شەرقتىن غەربكە، ئاندىن كېيىن غەربتىن شەرققە يۆتكەلگەن بولسا، ئەندى شىمالدىن جەنۇبقا يۆتكىلىدۇ. يەنى، مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئەڭ زور پايدا كۆرگۈچىلىرى ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ قالغان مەدەنىيەتلەر بولىدۇ. ئۇرۇشتا غەرب، روسسىيا، جۇڭگو، ياپونىيالەر ئوخشاشمىغان دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئەگەر ھىندىستان بۇ ئاپەتتىن ساقلىنىپ قالسا، ئۇ ئۇرۇشقا قاتناشقۇچى بولغان تەغدىردىمۇ، ھىندىستان دۇنيانى قايتا قۇرۇش ئۈچۈن يېڭى ئىشىك ئېچىپ بېرىدۇ. زور تۈركۈمدىكى ئامېرىكا خەلقى، ئانگلو-ساكسون ئاق تەنلىك پروتېستانت مۇرىدلىرى غەربنىڭ تار خاھىشى ئامېرىكىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى دەپ ئەيىپلەيدۇ. ئۇرۇشنىڭ سىرتىدا قالغان گۇللەنگەن لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى ئۇرۇشتا خورىغان دۆلەتلەرگە «مارشال پىلانىغا» ئوخشاش ياردەم بېرىشكە ۋەدە قىلىپ، ھوقۇق بېشىغا چىقالايدۇ. ئازىيادىكى جۇڭگو، ياپونىيا، چاۋشەن ئۇرۇشتا ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، بىتەرەپ مەيداندا تۇرغان ئىندونېزىيا يېتەكچى دۆلەت بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ئاۋستىرالىيا مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن شەرقتە يېڭى زېلاندىيادىن غەربتە بېنگالىيا، شرىلانكىغىچە، شىمالدا ۋېيتنامغىچە بولغان دۆلەتلەرنىڭ ئىشلىرىغا قول شىلتىپ ژۇرىدىغان بولۇۋالىدۇ. موشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى كەلگۈسى بىر زاماندا ئىندونېزىيا ۋە ھىندىستان بىلەن ياغلىشىۋاشتىن باش كۆتەرگەن جۇڭگونىڭ ئارىسىدا يېڭى توقۇنۇش يۈز بېرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەگەر كىتابخانلىرىمىز بۇ مەنزىرىلەرنى كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان غەلىتە خىيال دەپ قارىسا، ئۇ بىزنىڭ تەلىيىمىز. بىز بۇ خىيال ئېھتىماللىقىنىڭ يوق بېرىپ قالماسلىقىنى ئۈمۈت قىلالايلى. بىراق، بۇنىڭ يۈز بېرىش ئېھتىمالىغا زور!

خاتىمە

«ئەي، سابىت! سەن يېتىپ كەلدىڭ يەتمىشكە تامان،
تالاي ئىشنى كۆرۈپ ئۆتتۈڭ ياخشى ۋە يامان.
ئوتلۇق كۆرەش قاينىمىدا ئۆتتى ئۆمرۈڭ،
دولقۇنلارنى يېرىپ ئۆزگەن كورابىل سىمان.
ئەشۇ قۇرەش مەيدانىدا بىچارە ئۇيغۇر،
نە قىسمەتلەر كۆرۈپ ئۆتتى ياخشى بىلسەڭ.
شۇ تارىخنى ئەۋلاتلارغا يېزىپ بەرمىسەڭ،
قانداقمۇ سەن ئۇيغۇرنىڭ بىر ئوغلى بولسەن؟!
ئىزدەنگەنلەر تاغنى تېشىپ، لەئەل ئالدۇ،
ئىزدەنگەنلەر دېڭىز كېچىپ، گۆھەر ئالدۇ.
ئىزدىنىش ئۇ ئىلىمنىڭ مۇقەررەر يولى،
هورۇن ئىنسان ھەممىسىدىن قۇرۇق قالدۇ.

قەلەم بىلەن دۇررى گۆھەر قازانغۇ بۇغرا،
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى يازغانغۇ ئالماس،
ئۆزەڭ بىلگەن ھەقىقەتنى سەنمۇ يېزىپ قال،
ھەق يولىدا ماڭغان كىشى مەڭگۈ ئۇنتۇلماس!
ماڭغۇۋەرسەڭ، مەككىگىمۇ بېرىپ يېتىسەن،
چاپقۇۋەرسەڭ، تاغ بولسىمۇ تۈزلەۋېتىسەن.
ئىرىشقانغا تەگرىمۇ يار بولىدۇ-دېگەن
سەيى قىلساڭ، مەخسىتىڭگە چوقۇم يېتىسەن!»—
دەپ سادالەر قەلبى بىر كۈن پاك ۋىژدانىمدىن،
بىر ئىشتىياق ئوت ئۆرلىدى قەلبۇ-جانىمدىن.
تاۋاكەل دەپ قىيىن ئىشقا بەلنى باغلىدىم،
مەدەت تىلەپ راخمان ئىگەم، ھەق سۇلتانىمدىن.
ھىممەت قىلىپ، قولۇمغا مەن قەلەمنى ئالدىم،
ئىلىم-ئىجات دەرياسىغا كېمەمنى سالدىم.
ئىلىم يولى مۇشاقەتلىك قىيىن يول ئىكەن،
ئۇنىڭ ئۇزاق يوللىرىدا چارچىدىم، تالدىم!
قەلەم تۇتۇپ كېچىلەردە ئۇخلۇماي ئۆتتۇم،
مىڭلاپ كىتاپ بەتلىرىگە كۆز نۇرۇم تۆكتۇم.
خۇددى گۆھەر ئىزدىگەندەك دېڭىزدا غەۋۋاس،
ئىزدەپ تاپقان ھەقىقەتنى قەغەزگە پۈتتۇم.
تارىخ بويلاپ، مىڭ يىللارنى كېزىپ چىقتىم مەن،
ئېچىلمىغان تالاي سىرنى سېزىپ چىقتىم، مەن.
ئېرىنمەستىن ئەمگەك قىلىپ بەش يىل كۈن ۋە تۈن،
ئۇيغۇرۇمنىڭ تارىخىنى يېزىپ چىقتىم مەن.
شۇ تارىختا كۆردۈم تالاي ئەجداتلىرىمنى،
يۇلتۇزلاردەك چاقناپ تۇرغان ئەرباپلىرىمنى.
شۇلار بىلەن مەنمۇ بىللە ژۇرگەندەك بولدۇم،
يازغان چاغدا ئۇلار باسقان شۆھرەت يولىنى!
ئېي، ئۇيغۇرۇم، تارىخلاردا ئۆچمەس نامىڭ بار،
پەخىرلەنسەڭ ئەرزىيدىغان غەرەپ-شانىڭ بار.
«ئازىيانىڭ غوجايىنى!» دەپ ئاتاق ئالغان،
ئوغۇز خانۇ، موداخاندەك ئارسلانىڭ بار.
قېنى ئەشۇ ئاتىلارنىڭ شانۇ-شۆھرىتى؟
قېنى ئەشۇ كۆكتۈركنىڭ ئۇلۇق قۇدرىتى؟
سەددىچىننىڭ سېپىلدىن ئات سېلىپ ئۆتكەن،
قېنى ئەندى بايانچۇرنىڭ جاسۇر ھەيۋىتى؟!
ئويلايلىچۇ، كىم ئىدۇق بىز، كىم بولۇپ قالدۇق؟
رەقىپلەرنىڭ ئايىغىدا قۇم بولۇپ قالدۇق!
ئەشۇ باتۇر ئاتىلارنىڭ ئەۋلادى تۇرۇپ،
نېمە ئۈچۈن ياتلارغا بىز قۇل بولۇپ قالدۇق؟
نېمە ئۈچۈن ياتلارغا بىز قۇل بولۇپ قالدۇق؟
ياكى بىزنىڭ بەختىمىز كاژ بولۇپ قالدىمۇ؟
ئەجداتلارنىڭ ئۆتكۈزگەن خاتاسى ئۈچۈن،
ياكى تەغدىر ئەۋلاتلاردىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئۇيغۇرىستان دەپ ئاتالغان سېنىڭ ۋەتىنىڭ،
يەر يۈزىدە تەڭدىشى يوق، گۈزەل جەننىتىڭ.
خاراپ قىلدى شۇم ئاياقلىق باسقۇنچى كېلىپ،

قۇللاردىنمۇ ئېغىر بولدى سېنىڭ تەغدىرىڭ!
رۇستەم سۈپەت ئوغۇللىرىڭ دۈشمەنگە مالاي،
سەرۋى قامەت ھۆر قىزلىرىڭ ياتلارغا دېدەك.
مىڭلاپ باتۇر ئەزىمەتلەر زىندانلارغا بەنت.
پۈتۈن خەلقىڭ ئازاپ ئىچرە ئىڭرايدۇ دېمەك!
ئۆزەڭ بارۇ، يەر يۈزىدە، بىراق نامىڭ يوق،
ئەل ئەلىدا ماجىتانغىدەك شەرەپ-شانىڭ يوق.
سەنزۈرىسەن سىگانلاردەك سەرگەردان بولۇپ،
نەگە بارساڭ مۇساپىر سەن، باش-پانارىڭ يوق!
ئىنسان بولساڭ، سېنىڭ ئازات ۋەتىنىڭ قېنى؟
ئەل قاتارى يەلپۈلدىگەن بايرىغىڭ قېنى؟
ئۆز يېلىڭدا ياتقا قۇلسەن، چەتتە مۇساپىر،
كۈرەشلەردە ئۇيغۇرانە ئەرلىگىڭ قېنى؟
ئىككى ئەسىر بولدى مانا كۈرەش قىلغىلى،
نېمە ئۈچۈن ئازاتلىققا يەتمىدۇق بىزدەپ.
پۈتۈنسۈرلە تارىخنى مەن ئاختۇرۇپ چىقتىم،
ئەشۇ چىگىچ سوئاللارنىڭ جۇاۋىنى ئىزدەپ!
تارخى ئېيتتى: «ئەي ئۇيغۇرلار، بىلىپ قويۇڭلار،
سىزنى مۇنچە خور ئەيلىگەن ئىككى دۈشمەن بار.
ئۇنىڭ بىرسى—نادانلىق ۋە ئىتتىپاقسىزلىق،
يەنە بىرسى—خىتاي دېگەن تارىخىي ئەغيار!
دەرتلىك تارىخ يەنە ئەيتتى:—بىلگىن ئەي ئۇيغۇر،
دوست دېگىنىڭ دوست ئەمەس، ئادىمىي شەيتان!
نەچچە مەرتە كۈرەش قىلىپ ئەرىك ئالغاندا،
شۇ ئەمەسمۇ سېنىڭ ئالداپ دۈشمەنگە ساتقان!
ئېي ئۇيغۇرۇم، ياتلاردىن ياخشىلىق كۈتمە،
بۇ دۇنيادا پەقەت ئىككى دوستۇڭ بار ھامان.
ئۇنىڭ بىرسى—سېنىڭ ئەزىز ياراتقان تەڭرى،
يەنە بىرسى—ژۇرۇگۇڭدە ئاقان قىزىل قان!
بېسۋالغان غوجايىنىڭ رەھىمسىز زالىم،
ساتقۇن تۇرسا ئۇستىڭدىكى غوجا-بەگلىرىڭ.
ئۆزەڭ نادان، دوست-دۈشمەنىڭ ئايرىيالمايسەن،
ئەندى نېمە بولماقچىدى سېنىڭ تەغدىرىڭ؟!—
نادانلىغىڭ شۇ ئەمەسمۇ، ئەزىز ئۇيغۇرۇم،
دۈشمەن كەلسە، قۇچاق ئېچىپ سەن قارشى ئالدىڭ.
«ئەپەندى» دەپ خانىلارنى كۆككە كۆتىرىپ،
ۋەتەنپەرۋەر ئوغلانلارنى زىندانغا سالدىڭ.
ئەگەر ساڭا ئەركىنلىك، بەجت كېرەك بولسا،
نېمىشكە سەن باسقۇنچىنى قوينىڭغا ئالغان؟
نابۇت قىلىپ بەرسە دۈشمەن رەھبەرلىرىڭنى،
سەن شۇ چاغدا كۈرەش قىلماي، نەلەردە قالغان؟
ئانا ۋەتەن تۇپرىغىنىڭ ھەر بەر قاتلىمى،
ئەجداتلارنىڭ سۆيەكلىرى بىلەن يېپىلغان.
—باسقۇنچىدىن قىساس ئالغىن!-دېگەن ۋەسيەت،
تاغۇ-تاشقا قىزىل قانلار بىلەن يېزىلغان.
ئەشۇ ئاققان قىزىل قانلار سوۋۇماي تۇرۇپ،
شېھىتلارنىڭ كۆزى تېخى ژۇمۇماي تۇرۇپ

نېمىشكە سەن باسقۇنچىنى قوينىڭغا ئالدىڭ؟
ژۈرەكتىكى دەرتلەر تېخى ئۈنتۇلماي تۇرۇپ؟
دۈشمەن كېلىپ بېسىۋالدى ئانا يۇرتۇڭنى،
تارتىۋالدى بايلىقىڭنى، ئەركىنلىكىڭنى.
بارلىقىڭنى تارتىۋېلىپ مانا ئاخىرى،
يوقاتماقتا سېنىڭ ئەسلى ئۇيغۇرلىقىڭنى.
بىلىپ قويغىن، ھاياتلىقنىڭ قانۇنى شۇنداق،
كۈرەش قىلغان مەرت خەلقلا ياشاپ قالىدۇ.
ساڭا ئوخشاش كۈرەشتىن قاچقان ئۆلۈكلەر،
ئۆلمەي تۇرۇپ جەھەننەمدىن ئورۇن ئالىدۇ!
بۇ دۇنيادا ئەركىنلىكتىن ئارتۇق بەخت يوق،
بۇ دۇنيىدا ئانا يۇرتتىن ئارتۇق تەخت يوق.
دۈشمىنىڭگە قول بولۇپ ياشىغىنىڭدىن،
ئەرك ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ ئۆلگەن مىڭ ئارتۇق!
بولماي دېسەڭ، دۈشمەن ئاياق ئاستىدا پايمال،
بولسۇن دېسەڭ، كېلەچىگىڭ يورۇق ئىستىقبال.
ئەجدادلارنىڭ قۇتلۇق قېنى بىلەن بويالغان،
ئازادلىقنىڭ بايرىقىنى يەنە قولغا ئال!»
بۇ جاۋابنى ئاڭلىغاندا تارىخ بېتىدىن،
ھەسرەت چېكىپ، كېچىلەردە ئۇخلىماي ئۆتتۈم!
ئۇيغۇرۇمنىڭ پاجىئەلىك كەچمىشلىرىنى،
ژىغلاپ تۇرۇپ يېشىم بىلەن قەغەزگە پۈتتۈم!
كىتاۋىمدا قويۇلغان ھەر بىر چېكىتلەر،
چېكىت ئەمەس، كۆز يېشىمنىڭ ئاققان تامچىسى.
كىتاۋىمدا قويۇلغان ئۈندەشلەر تولا،
ئۈندەش ئەمەس، ژۈرۈگىمنىڭ پىچاق يارىسى.
نېمە دېگەن پاجىئەلىك ئۇيغۇر تارىخى؟
ھەر بىر بېتى ھېساپسىز قان-ياشقا تولغان.
ئەشۇ ئاققان قان-ياشلار ژىغىلسا ئەگەر،
يەر يۈزىنى نەچچە مەرتە باساتتى توپان!
ئەي ئۇيغۇرۇم، ژىغلىغانغا بەختىڭ ئېچىلماس،
تىلەك كۆتەرگىن بېشىڭنى-دەپ خىتاپ ئەتتىم.
«ئىنسان بەختى كۈرەشتىن كېلىدۇ»-دېگەن،
ھەقىقەتنى خەلقىمگە ئېچىپ كۆرسەتتىم.
ئەجدات بىزگە ئۆگەتكەنىدۇ كۈرەش قىلىشنى،
كۈرەش بىلەن ئەركىنلىكنى قولغا ئېلىشنى.
مەن خالايمەن ئەۋلادىمغا قۇللۇقنى ئەمەس،
ئازات ۋەتەن، ھۆر ھاياتنى مىراس قىلىشنى!
ئەي، ئۇيغۇرۇم، كۆزۈڭنى ئاچ، تاڭ ئېتىپ قالدى،
ھەقىقەمسايە قەرداشلىرىڭ ئازاتلىق ئالدى.
موشۇ تاڭدا تەغدىرىڭنى ئوڭشىيالمىساڭ،
«ئۇيغۇر» نامىڭ يەر يۈزىدىن يوقايدۇ ئەندى!
****

ئەركىنلىككە ئىنتىلغان بۈركۈت ئېدىم مەن،
قاناتلىرىم بوغۇلدى، قىلمىدىم پەرۋاز.
قەلەم تۇتقان قولۇمغا كويزا سېلىشتى،
شۇ سەۋەپتىن ئىجادتا مېنىڭ تۆھپەم ئاز.

ھاياتىمدا تالاي دەشتۇ-چۆللەرنى كەزدىم،
ياشلىق قىران چاغلىرىمنى غەمدە ئۆتكۈزدۈم.
يەتمىش يەتتە يېشىمغا يەتكەن چېغىمدا،
«ئۇيغۇرنامە» كىتاۋىنى ئاران پۈتكەزدىم!
بەش ژىلغىچە ئارام خۇدا ئۇخلىمىدىم مەن،
بەش ژىلغىچە ئىچىلىپ بىر خوشال كۈلمىدىم.
يالغانلارنىڭ دۇنياسىدا ھەقىقەت ئىزدەپ،
چاچ-ساقىلىم ئاقىرىپ كەتتى، تۈيمىدىم.
بۇ دۇنيادا ھەقىقەتنىڭ باھاسى يوقتۇر،
ئۇ قاراڭغۇ كۆڭۈللەرنىڭ يورۇتقۇچى نۇر.
ھەقىقەتنىڭ نۇرى بىلەن يورىسا دىللار،
ۋەتەن جەننەت بولغىسىدۇر، ئادەملىرى ھۆر.
ئۆز خەلقىگە بېغىشلاپ ئەسەر ياراتماق،
ھەر بىر شائىر ژۈرىكىدە مۇقەددەس غايە.
فىردەۋسي «شاھنامە» دەپ داستان ياراتسا،
مەن ياراتتىم «ئۇيغۇرنامە» ئاتلىق بىر قىسسە.
«ئۇيغۇرنامە» ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخنامىسى،
بەش مىڭ ژىللىق تارىخنىڭ ئىخۋام قامۇسى.
ئۇنىڭ ئىچى ئىلىم بىلەن ھېكمەتكە تولغان،
ئەۋلاتلىرىم ئۇنىڭدىن كۈچ-قۇۋۋەت ئالغۇسى.
مەن ئېلىمغا كىتاپ ئەمەس، گۆھەرنى بەردىم،
سۆز ئىچىدىن سۆزنى تالاپ جەۋھەرنى بەردىم.
ھەقىقەتكە تەشنا بولۇپ كەتكەن ئېلىمنىڭ،
تەشنالىقىنى قاندۇرغىدەك كەۋسەرنى بەردىم!
«ئۇيغۇرنامە» جەڭچىلەرگە قۇرالۇ-ياراق،
غەلىبىگە ياشلاپ ماڭار مۇقەددەس بايراق.
چۆلدە ژۈرگەن كارۋانغا قۇتۇپ يۇلتۇزى،
دېڭىزدىكى سەيياھلارغا قىردىكى مايات.
ئۇ تارىخنىڭ سىرلىرىنى ئېچىپ تاشلايدۇ،
ئۆلۈكلەرگە جان كىرگۈزۈپ، جەڭگە باشلايدۇ.
دوستلىرىمغا ئۈمۈت، ئىشەنچى بېرىدۇ، ئاما،
دۈشمەنلەرنى بومبا بولۇپ يېرىپ تاشلايدۇ!
مەن تىلەيمەن «ئۇيغۇرنامە» ئاتلىق كىتاۋىم
ئازاتلىقنىڭ تاڭ-چولپىنى بولۇپ قالسىدى.
ژۈرەكلىرى لەختە-لەختە قان بولۇپ كەتكەن،
ئۇيغۇر ئېلىم ئازادە بىر نەپەس ئالسىدى!
قانچە ئۇزاق بولسىمۇ تۈن ئاخىر تاڭ ئاتار،
قىش-زىمىستان سوغلار كېتىپ، كېلىدۇ باھار.
ئەي بەختسىز ئۇيغۇرۇم ئۈمۈت ئۈزمىگىن،
سېنىڭمۇ ھۆر ياشايدىغان دەۋرانلىرىڭ بار!
بۇ كىتاۋىم دەرتمەنلەرنىڭ قەلبىگە سىرداش،
دىلغا-دىلداش، مۇڭغا-مۇڭداش، سەپەردە-يولداش.
ئىچى قارا خائىنلارغا تۇتقۇزما بۇنى،
خائىن دىلى يورۇمايدۇ، چىقسىمۇ قۇياش!
بىر مىسال بار «ئىلىم قەدرىن ئالىم بىلىدۇ» دېگەن.
ئېشەك كەبى نادانلارغا كۆرسەتمەڭ بۇنى،
ھەلەپ يېسە، ئۆزىنى بەختلىك دېگەن!

بۇ كىتابنى ئۆزەم ئوخشاش دەرتمەنلەر ئوقار،
ھەقىقەتكە تەشنا بولۇپ كەتكەنلەر ئوقار.
ئۇيغۇرستان قاچان ئازات بولاركىن-دەپ،
ئۆمۈر بويى ئارمان قىلىپ ئۆتكەنلەر ئوقار.
ئەزىز دوستۇم، سەنمۇ مەندەك كۆيۈپ يانارسەن،
نېسىپ بولۇپ، بۇ كىتابنى ئوقۇپ قالارسەن.
شېرىن سۆھبەت قىلالمىغان شائىر دوستۇڭنى،
بىر كۈنلەردە سېغىنىپ، ئەسكە ئالارسەن!
سەن دوستۇڭنى سېغىنىپ، ئەسكە ئالغاندا،
سابىتجانمۇ بۇ دۇنيادىن ئۆتكەن بولىدۇ.
تىرىك چاغدا قەدرىنى تاپمىغان شائىر،
مۇڭلۇق قەدەر ئىچىدە ياتقان بولىدۇ!
ئەي ئۇيغۇرۇم، يۇلتۇزۇڭ مەن پەلەكتىن كۆچكەن،
بۇ ھاياتلىق ئالەمدە بىر يېنىپ-ئۆچكەن.
ئۆز قوينۇڭدا تۇغۇلۇپ، قوينۇڭدا ياشاپ،
ئۆلگەندىمۇ يەنە سېنىڭ قوينۇڭغا چۈشكەن!
مۇڭلۇق قەبرە ئىچىدە ياتسىمۇ جىسمىم،
روھىم مېنىڭ پەرۋاز قىلار ۋەتەن كۆكىدە.
مەن ياشايمەن ئەۋلادلارنىڭ ژۈرىكىدە ھەم،
شات ژۈرەكتىن ئورغۇپ چىققان كۈلكىلىرىدە!
روھىم ياشار ئازات ۋەتەن گۈلباغلىرىدا،
بالقىپ چىققان قۇياشنىڭ نۇر-جۇلالىرىدا.
ئۇيغۇرستان بايرىقىنىڭ يەلپۈنۈشىدە،
گىمنىنىڭ جاراڭلىغان سادالىرىدا!

2004-يىل، ئالمۇتا.

ئاخىرقى سۆز

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

«ئۇيغۇرنامە» (ئۇيغۇرلار توغرىلىق ھەقىقەت) نالىق تىرىلوگىيامىز مۇشۇ يەردە ئاياقلاشتى. كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، بۇ كىتابتا مىللىتىمىزنىڭ تارىخى ۋە تەغدىرى توغرىلىق ئۆتمۈشى ۋە كېلەچىگى توغرىلىق كۆپلىگەن پىكىرلەر ئېيتىلدى، فاكتلار كەلتۈرۈلدى. مەن مۇئەللىپ سۈپىتىدە شۇنى تەكىتلەيمەنكى، بۇ پىكىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزەم ئويلاپ چىققىنىم يوق. بۇ فاكتلارنىڭ ھەممىسىنى مۇزېيلاردىن، ئارخىۋلاردىن ئۆزەم ئىزدەپ تاپقىنىم يوق. ۋەتىنىمىزدە تۇرۇپ، ئىزدىنىۋاتقان، ئىجات قىلىۋاتقان يۈزلىگەن زىيالىيلىرىمىزنىڭ تەييار ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن پايدىلاندىم.

كېيىنكى 20 يىلدىن بۇيان ۋەتىنىمىزدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى شۇنچىلىك كۆپ ئەسەرلەرنى ياراتتىكى، ئۇلارنى تولۇق ئوقۇپ چىقىش ئۈچۈن ھەتتا بىزنىڭ ئۆمۈرىمىزمۇ يەتمەيدۇ! مەن مانا شۇنداق مول مەدەنىيەت غەزىنىسىدىن ئازغىنا بىر قىسمىنى قولۇمغا ئېلىپ، شۇلار ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلەر، ئىزدەپ تاپقان فاكتلار، چىقارغان ئىلمىي خۇلاسىلەر ئاساسىدا مۇشۇ تىرىلوگىيانى يېزىپ چىقتىم. ئەگەر مېنىڭ بۇ كىتاۋىم مىللىتىمىزنىڭ ئاڭ-سەۋىيەسىنى ژۇقۇرى كۆتىرىش، ئارقىلىق، مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە پايدا كەلتۈرەلىسە، ئۇنىڭ شان شەرىپى ھەممىدىن ئاۋال ۋەتىنىمىزدە قىيىن شارائىتتا تۇرۇپ، بېمىننەت ئەجرى، غەرەزسىز ھالال ئەمگىكى بىلەن ئىجاد قىلىپ، بىزنى مۇشۇنداق قىممەتلىك ماتېرىئاللار بىلەن تەمىنلەۋاتقان نەچچە يۈزلىگەن ئۇيغۇر زىيالىلىرىغا مەنسۇپ! مەن شۇلارنىڭ يازغانلىرىنى رەتلەپ، تەرتىپكە سېلىپ كىتابخانلارغا تەغدىم قىلىپ بەردىم خالاس! بۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆزەمنىڭ نامىدىن، كىتابخانلارنىڭ نامىدىن ۋەتىنىمىزدىكى ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن!

كىتاۋىمنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ بايراقلىرىنى، شۇ دۆلەتلەرنى باشقۇرغان پادىشالارنى، ھەر قايسى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ ئىگەللىگەن تېررىتورىياسىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىلەرنى قوشۇمچە قىلىپ بەردىم. بۇ ۋەسىقىلەرنى ئىزدەپ تېپىش ناھايىتى قىيىن بولدى. بايراقلارنى ھەر خىل مەنبەلەردىن ئىزدەپ تاپتىم. خەرىتىلەرنى ئاساسەن باشقا تارىخچىلار ئىشلەن قىلغان تەييار ئەمگەكلەردىن ئالدىم.

سىزما سۈرەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى غازى ئەمەت، جالالىدىن بەھرام، رۇسلان يۈسۈپ قاتارلىق ئاتاقلىق رەسساملارنىڭ ئەمگەكلىرىدىن ئېلىپ پايدىلاندىم. قالغان سىزما سۈرەتلەرنى كۈرەش زۇلپىقاروۋ، سابىت باباجانوۋ، ئابدۇخالىق سەپىرىي قاتارلىق رەسساملارغا ئىلتىماس قىلىپ سىزغۇزدۇم.

پايدىلانغان ئەدەبىياتلار

مۇئەللىپى	ئەدەبىياتنىڭ نامى	قايسى ژىلى چىققان؟
مۇھەممەتئىمىن بۇغرا	«شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، «قەلەم كۈرىشى»	1998 ژ. ئانكارا 1948 ژ. ئۈرۈمچى
تۇرغۇن ئالماس	«ئۇيغۇرلار»، «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»	1992 ژ. ئالمۇتا 1986 ژ. قەشقەر
پولات قادىرى	«ئۆلكە تارىخى»	1948 ژ. ئۈرۈمچى
ئۇيغۇر بالىسى	«تارانچى تۈركلىرىنىڭ تارىخى»	1922 ژ. ئالمۇتا
ئىسمايىل ئەنۋەرى	«قىدىمىي ئۇيغۇرلار» (I,II قىسىم، قول يازما)	1990 ژ. ئالمۇتا
ئىلىخانتۆرە ساغۇنى	«تۈركىستان قايغۇسى» (قول يازما)	1960ژ. تاشكەنت
ئاسلىخان شاكىرى	«شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى توغرىسىدا خاتىرىلەر» (قول يازما)	1960 ژ. تاشكەنت
ئابدۇۋەلى ئەلى	«ئاپاق غوجا»، «تۇرغاق غوجىلار»	1990 ژ. ئۈرۈمچى
ئۆمەر ئىبراھىموۋ	«ئۇيغۇر تارىخى» (I,II توم)	2000 ژ. بىشكېك
داۋۇت ئىسىيۇ	«ئۇيغۇر تارىخى»	1995 ژ. ئالمۇتا
بۇرھان شەھىدى	«شىنجاڭنىڭ 50 ژىلى»	1986 ژ. بېيجىن
سەيپىدىن ئەزىزى	«ئۆمۈر داستانى»، «تەگرىتاغ بۈركۈتى»	1997 ژ. بېيجىن 1998 ژ. بېيجىن
زاىر ساۋدان	«V كورپۇسنى بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىسى»	1988 ژ. ئۈرۈمچى
س. سەيپۇللايۋ	«3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا داىر مەسىلىلەر»	1998 ژ. ئۈرۈمچى
ئەخمەتجان قاسىمى	«تاللانما ئەسەرلەر»	1950 ژ. ئۈرۈمچى
م. ئۆمەروۋ، ت، ياسىن	«ئەخمەتجان قاسىمى»	1987 ژ. ئۈرۈمچى
زىيا سەمەدى	«ژىللار سىرى»، «ئەخمەت ئەپەندى» رومانلىرى	1967 ژ. ئالمۇتا 1999 ژ.
زوردۇن سابىر	«ئانا يۇرت» (تارىخىي رومان)	2000 ژ. ئۈرۈمچى
ئابدۇللا تالىپ	«قايناملىق تۈركىشى»، «ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىن ئۆچېركلار»	1987 ژ. ئۈرۈمچى
ئابدۇشۈكۈر م.ئى.	«قەدىمقى مەركىزىي ئازىيا»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»	1996 ژ. ئۈرۈمچى 1997 ژ. ئۈرۈمچى
شىرىپىدىن ئۆمەر	«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئۆچېركلار»	1985 ژ. ئۈرۈمچى
تۆمۈر داۋامەت	«سۆيۈملۈك يۇرتۇم شىنجاڭ»	1992 ژ. ئۈرۈمچى
تەتقىقات مەركىزى	«شەرقىي تۈركىستان قوللانمىسى»	1999 ژ. ستامبۇل
كوللېكتىۋ	«3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا داىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»	1995 ژ. ئۈرۈمچى
ئابلەھەت نۇردۇن	«غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش»	2001 ژ. ئۈرۈمچى
قاسىم مەسىمى	«ئۇيغۇر دىرژاۋىسى تارىخى»	2000 ژ. ئالۇتا
ھاشىر ۋاھىدى	«1944–1949-ژىللاردىكى مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەت»	1994 ژ. ئالمۇتا
ئا. رەخمان	«خوجىنىياز ھاجى» (چوڭ ماقالە)	1992 ژ. ئالمۇتا
زۇنۇن تېيىپوۋ	«شەرقىي تۈركىستان يېرىدە»	1977 ژ. موسكۋا
ھاجى نۇرھاجى	«قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «سەئىدىيەخانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»	1984 ژ. ئۈرۈمچى 1993 ژ. ئۈرۈمچى
ئىسمايىلوۋ، بەراپۇ	«ئۇيغۇر شۇناسلار ۋە ئۇيغۇر ئالىملىرى»	1994 ژ. ئالمۇتا
ئەرشىدىن ھىدايەتوۋ	«ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى»	1978 ژ. ئالمۇتا
ئۇيغۇر ھەبىبى	«ئۇيغۇرلار نەگە بارىدۇ؟» (قول يازما)	1992 ژ. ستامبۇل
ئىكلىل قۇربان	«شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»	1992 ژ. ئانكارا
ئەنۋەر تۇرسۇن	«ئۇيغۇرلاردىكى پىسخىك ئاجىزلىقلار»	1996 ژ. ئۈرۈمچى
س. مالوۋ ۋ.ب.	«تىل، ئەدەبىيات ھەم تارىخ مەسىلىلىرى»	1948 ژ. ئالمۇتا
ئىرپان توختىيۇ	«تەڭگىلەر تىلغا كىرگەندە»	1989 ژ. تاشكەنت
ئاماچ قاراخوجا	«شەرقىي تۈركىستان-خىتاي مۇستەملىكىسى»	1960 ژ. ستامبۇل
ئىسمايىل چىنگىز	«چىندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر»	1983 ژ. ستامبۇل
سالتان ماخمۇت	«زامانىۋىي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»	1998 ژ. ئانكارا
شاكەرىم قۇدايبېردى	«قازاقتىڭ قايدان شىققانى تۇرالى»	1991 ژ. ئالمۇتا
مۇستاپا شوقاي	«تۈركىستاننىڭ قىيلى تاغدىرى»	1992 ژ. ئالمۇتا
مەشۇر روزىيۇ	«ياڭىلىۋاشتىن تۇغۇلغان ئۇيغۇر خەلقى»	1968 ژ. ئالمۇتا
موللا بىلال (نازىمى)	«غازات دەر مۈلكى چىن»	1877 ژ. قازان
مۇسا سايرامى	«تارىخ ئەمنىيە»	1904 ژ. قازان
قۇربان ئەلى خالىدى	«تەۋارىخ خەمسە»	1910 ژ. قازان

پايدىلانغان ئەدەبىياتلار

مۇئەللىپى	ئەدەبىياتنىڭ نامى	قايسى ژىلى چىققان؟
هاسان ئاتا	«تارىخ قەۋمى تۈركى»	1910 ژ. قازان
ئەبۇلغازى باهادىرخان	«شەجەرەى تۈرك»	1992 ژ. ئالمۇتا
كامىل خالمۇخامېتوۋ	«ئۆزبەكىستان خەلىقلىرى تارىخى»	1993 ژ. تاشكەنت
ت. سەيتقۇلوۋ	«ئوتتۇرا ئازىيا خەلىقلىرى تارىخىدىن لاۋهەلەر»	1993 ژ. تاشكەنت
لېۋ گۇمىليۇۋ	«قەدىمىي تۈركلەر»	1994 ژ. ئالمۇتا
ئا. مالاياۋكىن	«IX_XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتى»	1982 ژ. موسكۋا
گېرمان ۋامبېرى	«بۇخارا ياكى ماۋرائۇننەھىر تارىخى»	1990 ژ. تاشكەنت
ب. كولىسكوۋ	«خىتاينىڭ 1976_1969_ژىللاردىكى تاشقى سەياستى»	1977 ژ. موسكۋا
ئا. يوكشانىن	«XV ئەسىرنىڭ بېشىدىكى خىتاي ئىمپېرىياسى»	1976 ژ. موسكۋا
ئا.ن. بېرنشتام	«ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ قىسىملىرى»	1951 ژ. ئالمۇتا
دژون گارۋېر	«رەقىبلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار»	1994 ژ. ئۈرۈمچى
چارلز بولگېر	«ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمەهالدى»	1995 ژ. ئۈرۈمچى
ئا. كۇروپاتكىن	«قەشقەرىيە»	1996 ژ. ئۈرۈمچى
كوللېكتىۋ	«خىتاي خەلىق جۇمهۇرىيىتى»	1978 ژ. موسكۋا
ليۇ زىشاۋ	«ئۇيغۇر تارىخى»	1978 ژ. بېجىن
چەن بوچيەن	«شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»	1999 ژ. ئۈرۈمچى
كوللېكتىۋ	«شىنجاڭ تارىخىدىن تەربىيە»	1999 ژ. ئۈرۈمچى
كوللېكتىۋ	«3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى رەهبەرلىرىنىڭ ژ ك پ غا دوكلادلىرى»	1997 ژ. ئۈرۈمچى
ۋ. گ. يان	«چىنگىزخان»	1986 ژ. ئۈرۈمچى
ئەسئەت سۇلايمان	«ئۇيغۇر تۇتېم مەدەنىيىتى»	2001 ژ. ئۈرۈمچى
يۇسۇپجان ياسىن	«تەگرى قامچىسى_ئاتىللا»	2000 ژ. ئۈرۈمچى
	«موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»	1999 ژ.
توختى ئىبراهىم	«مىللىي ئارمىيانىڭ جەڭگىۋار مۇساپىسى»	2003 ژ. ئۈرۈمچى
سەيىل خانتىگىتولا	«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»	2003 ژ. ئۈرۈمچى
رۇبېن سافاروۋ	«پادىشا ئاسترونوم»	1994 ژ. تاشكەنت
ئەمىر تىمۇر	«زەفەر يولى»، «تىمۇر تۈزۈكلىرى»	1992ژ.تاشكەنت1991ژ.تاشكەنت

ژۇقارقىلاردىن باشقا: ئۈرۈمچىدە نەشىر قىلىنغان «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىئاللىرى»، «ئىلى تارىخ ماتېرىئاللىرى»، «شىنجاڭ داشۆي ئىلمىي ژۇرنالى»، «شىنجاڭ تەشكىرچىلىگى»، «شىجاڭ ياشلىرى»، «بۇلاق»، «ئىلى دەرياسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرناللىرىدىن كەڭ تۈردە پايدىلاندىم.

1947_1946 ژىللىرى غۇلجىدا نەشىر قىلىنغان «كۈرەش» ژۇرنالى بىلەن 1950_1948 ژىللاردىكى «ئىتتىپاق» ژۇرنالىنىڭ ژىللىق توپلاملىرىدىن پايدىلاندىم. بۇنىڭ سىرتىدا ئۇيغۇر، ئۆزبەك تىللىرىدا چىقىدىغان هەر خىل گېزىت ۋە ژۇرناللاردىن پايدىلاندىم.

مۇندەرىجە

سايىت ئۇيغۇرىي ۋە ئۇنىڭ «ئۇيغۇرنامە» كىتاۋى ھەققىدە......4
مۇئەللىپتىن......8
بىرىنچى كىتاپ......15
ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى......15
1 ـ قىسىم. ئۇيغۇرلارنى تونۇشتۇرۇش......16
سۆز بېشى......17
1 ـ باپ.ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جاي-ماكانلىرى ۋە ئانا ۋەتىنى......18
2ـ باپ.ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى......23
§1. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق رىۋايەتلەر ۋە ھەقىقەتلەر......23
§2. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى......24
§3. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تىپى......25
§4. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولى......27
3ـباپ.ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى......28
4ـباپ.ئۇيغۇرلارنىڭ شانلىق ئۆتمۈشى......32
5ـباپ.ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇق كەشپىياتلىرى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى......42
1. ئورخۇن-يېنسەي يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى مونۇلار:......47
2. تۈرك-رۇنىك يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى مونۇلار:......48
6ـباپ.زامانىمىزدا ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان پەن-مەدەنىيەت ئەرباپلىرى......58
7ـباپ.ئۇيغۇرلار توغرىلىق دۇنيا ئالىملىرى نېمە دەيدۇ؟......60
ئۇيغۇرۇم.(ئاچچىق ھەقىقەت ئىداسى)......63
2ـقىسىم......64
ئۇيغۇرستاننى تونۇشتۇرۇش......64
سۆز بېشى......65
ئۇيغۇرستان-جەننەت ماكان......65
8ـباپ.ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى-ئۇيغۇرستاندۇر......66
9ـباپ.ئۇيغۇرستاننىڭ جۇغراپىياسى......71
§1.ئۇيغۇرستاننىڭ جۇغراپىيالىك ئورنى......71
§2. ئۇيغۇرستاننىڭ تەبىي بايلىقلىرى......72
10ـباپ.ئۇيغۇرستاننىڭ ئاھالىسى، مىللىي تەركىۋى ۋە مەمۇرىي بۆلۈنۈشى......75
ۋەتەن......77
ئىككىنچى كىتاپ......78
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسىي تارىخى 78
سۆز بېشى......79
1ـقىسىم......82
ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىركى ھاياتى......82
سۆز بېشى......83
1ـباپ.ئوتتۇرا ئاسىيادە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئېۋولىيۇسىيالىك تەرەققىياتى......84
2ـباپ.ئىنسانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن دۇنيانىڭ ھەر تەرەپلىرىگە قاراپ كۆچۈشلىرى......87
3ـباپ.ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىركى ھاياتى......92
4ـباپ.ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگەركى مەدەنىيىتى......93
2ـقىسىم 95
تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى......95
سۆز بېشى......96
5ـباپ.ئەڭ قېدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرى......98
§1. ئەڭ قېدىمكى بەگلىكلەر ۋە خانلىقلار......98
§2 ئەڭ قېدىمىي ئۇيغۇر دۆلەتلىرى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت......102
6ـباپ.«ئوغۇزنامە» ئېپوسى ۋە ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى......104
سۆز بېشى......105
§1. ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى توغرىلىق ئالىملارنىڭ كۆز-قاراشلىرى......105
7ـباپ.ئوغۇزخان ئىمپېرىياسى پارچىلانغاندىن كېيىن ئۇيغۇر دۆلەتلىرى......110
8ـباپ.تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى......112
§1. تۇرالار كىملەر، ئۇلاردا قەيەردە ياشىغان؟......113
§2. تۇرالار ۋە ساقلار......115

§3. تۇرانىيە دۆلىتىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىدارە ئۇسۇلى..........116
§4. شەرقىي تۇرانىيەنىڭ خىتايلار، غەربىي تۇرانىيەنىڭ ئىرانىيلار بىلەن مۇناسىۋىتى..........118
§5. شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالارنىڭ مەدەنىيىتى..........120
§6. تۇرانىيە (ساقلار) دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرى..........122
9-باپ. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى..........124
§1. ھۇنلار زادى كىملەر؟..........125
§2. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىمپېرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى..........127
§3. ھۇن ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى سىياسىي-ئىجتىمائىي تۈزۈملەر..........129
§4. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خىتاي دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..........132
§5. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى..........135
§6. ئۇيغۇرستاندا ھۇن ئىمپېرىيىسىدىن كېيىنكى شەھەر-دۆلەتلىرى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت..........138
ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ شەجەرىسى..........140
10-باپ. قاڭقىلار (ئېگىز هارۋىلىقلار) ئۇيغۇر دۆلىتى..........142
§1. ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتى غۇلىغاندىن كېيىنكى سىياسىي ۋەزىيەت..........143
§2. ئاۋار ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى شەرقىي گۇئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مۇستەقىللىككە ئىنتىلىشى..........143
11-باپ. ئاق ھۇنلار (ئېفتالىتلار) ئۇيغۇر دۆلىتى..........149
§1. ئاق ھۇنلار ئۇيغۇر ھۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىمپېرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى..........143
§2. ئاق ھۇنلار ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ۋە سەنئەت..........152
12-باپ. كۆك تۈرك ئۇيغۇر دلۆلىتى..........154
§1. تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار..........155
§2. كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى..........157
§3. كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرەشلىرى..........159
§4. كۆكتۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىككى قىسمغا بۆلۈنۈپ كېتىشى ۋە ھالاك بولۇشى..........161
§5. كۆكتۈرك ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت..........163
13-باپ. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى..........171
كىرىش سۆز..........172
§1. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى..........173
§2. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى ۋە دۆلەت تۈزۈمى..........175
§3. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋىتى..........176
§4. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت..........179
§5. ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر تەرەپكە كۆچۈشلىرى..........181
14-باپ. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى..........186
§1. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى..........187
§2. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..........187
§3. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى..........188
§4. كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تاڭغۇت ۋە قىتانلار تەرىپىدىن يوقىتىلىشى..........189
15-باپ. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى..........192
§1. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى..........193
§2. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى ۋە دۆلەت تۈزۈمى..........194
§3. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت..........194
§4. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىقىندا ھالغا چۈشۈپ قېلىشى..........196
15-باپ. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى..........200
§1. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى..........201
§2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى..........202
§3. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى تېررىتورىيىسىنىڭ كېڭىيىشى..........203
§4. قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە دۈشمەنلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىشى..........205
§5. قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت..........206
17-باپ. موغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسى..........217
§2. موغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى..........222
§3. موغۇل-ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئېۋروپىغا بىرىنچى ھەربىي يۈرۈشلىرى..........226
§4. موغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي رولى..........228
§5. بىرلەشمە ئىمپېرىيىنىڭ پارچىلىنىشى..........231
§6. بىرلەشمە ئىمپېرىيە دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان دۆلەت ۋە مەدەنىيەت ئەرباپلىرى..........231
18-باپ. تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى..........239
§1. ئەمىر تىمۇرنىڭ غەربىي تۈركىستاندا ئىستىقلال جاكالاپ، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇشى..........240

§2. ئەمىر تىمۇرنىڭ خوشنا ئەللەرگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى...... 243
§3. ئەمىر تىمۇرنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش تەرتىۋى، مەمۇرىي بۆلۈنىشى ۋە ھەربىي قىسىملارنىڭ تەشكىللىي تۈزۈلۈشى...... 246
§4. غەربىي تۈركىستاندا تىمۇرىيلار دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەربابلىرى...... 247
19-باب. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى...... 254
§1. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى...... 255
§2. سەئىدخاننىڭ قەشقەرىيەنى ئىگەللەپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇشى ۋە ئۇيغۇرىستاننى بىرلىككە كەلتۈرۈشى...... 257
§3. سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ۋە باشقىلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى ئۇتۇقلىرى...... 260
§4. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت...... 262
§5. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى...... 264
3-قىسىم...... 275
ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قۇللۇققا چۈشۈپ قېلىشى...... 275
20-باب. سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ۋە ئۇيغۇرىستاندا جۇڭغارلار بىلەن غوجىلار ھۆكۈمرانلىقى...... 278
§1. ئاپاقغوجىنىڭ خائىنلىقى ۋە جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ باسقۇنچىلىقى نەتىجىسىدە سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلىشى...... 278
§2. قەشقەرىيەدە قالماقلار بىلەن غوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى...... 280
§3. قەشقەرىيەدە غوجىلار بىلەن قالماقلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى...... 289
§4. غوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت...... 289
21-باب. مانجۇ-خىتايلارنىڭ تەجاۋۇزلۇق بىلەن قىلىپ بېسىپ كىرىشى. باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىتىلىشى...... 292
§1. قەشقەرىيەدە باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پەيدا بولۇشى...... 292
§2. مانجۇ-خىتايلارنىڭ جۇڭغارىيانى بېسىۋېلىشى ۋە قەشقەرىيەگە ھەربىي يۈرۈشىنىڭ باشلىنىشى...... 294
§3. مەنچىڭ ئىمپېرىيەسىنىڭ قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىشى ۋە باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىتىلىشى...... 296
غوجا جاھان ۋە ئىپارخان توغرىلىق قىسقىچە مەلۇمات...... 306
ئۇيغۇرۇمغا...... 309
4-قىسىم...... 311
مانجۇ-خىتايلارنىڭ مىللىي زۇلۇمى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق يولدىكى كۈرەش...... 311
22-باب. XVIII ئەسىرنىڭ II يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر...... 313
§1. 1760-يىلدىكى قەشقەر-بەشكىرەم قوزغىلىڭى...... 313
§2. 1765-يىلدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى...... 315
§3. ئىسيانچى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن ئىلى ۋادىسىغا سۈرگۈن قىلىنىشى...... 318
23-باب. XIX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر...... 319
§1. 1825-1828 يىللاردىكى جاھانگىرغوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ...... 319
§2. قەشقەرىيەدە 1830-يىلدىكى يۈسۈپغوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ...... 321
XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر...... 324
24-باب. 1864-يىلى قەشقەرىيەدە بولغان مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر ۋە «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى»...... 324
§1. كۇچا قوزغىلىڭى...... 324
§2. قەشقەر قوزغىلىڭى...... 325
§3. يەكەن قوزغىلىڭى...... 326
§4. خوتەن قوزغىلىڭى...... 326
§5. ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى...... 327
§6. يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى...... 328
§7. يەتتىشەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت...... 331
25-باب. 1863-يىلى ئىلى ۋادىسىدا بولغان مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ ۋە ئىلى سۇلتانلىقى...... 333
§1. ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى...... 335
§2. ئىلى سۇلتانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت...... 336
26-باب. ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىقىشى...... 339
ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتىسۇدىن تۈركمەنىستاننىڭ مارغاب ۋادىسىغا كۆچۈرۈلۈشى...... 341
XX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر...... 342
27-باب 1912-يىلدىكى قۇمۇل-تۇرپان قوزغىلىڭى...... 342
§1. تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلاڭ...... 342
§2. XX ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە ئۇيغۇرىستاندىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى...... 344
28-باب. 1931-1937 يىللاردىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەش ۋە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»...... 345
غوجىنىياز ھاجى (1889-1938)...... 345
§1. مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىش سەۋەپلىرى...... 348
§2. قۇمۇل ۋە تۇرپان ۋىلايەتلىرىنىڭ ئازات قىلىنىشى...... 348
§3. 1932-1934 يىللاردا جەنۇبىي ئۇيغۇرىستاندىكى ۋەقەلەر...... 355
§4. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازات قىلىنىشى...... 359

§5. ئۈرۈمچى شەھىرىدە 12-ئاپرېلدىكى سەياسىي ئۆزگىرىش........ 361
§6. شىڭ شىسەي، غوجىنىياز ۋە ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر........ 363
§7. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە يوقىتىلىشى........ 364
§8. خىتاي، سوۋېت، ئانگلىيا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مىللىي ئىنقىلابقا مۇناسىۋىتى........ 374
29-باپ. 1944-1949-يىللاردىكى مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاپ ۋە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»........ 378
§1. ئۇيغۇرىستاندا 1940-يىللاردىكى سەياسىي ۋەزىيەت ۋە مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابنىڭ كۆتىرىلىش سەۋەپلىرى........ 383
§2. مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشى ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جاكالىنىشى........ 388
§3. مىللىي ئارمىيانىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ھەربىي ژۇرۇشلىرى........ 394
§4. مىللىي ئارمىيا ژۇرۇشلىرىنىڭ توختىلىشى ۋە «11 ماددىلىق تېچلىق كېلىشىمىنىڭ» ئىمزالىنىشى........ 401
§5. شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئامىياسىنىڭ ھەربىي قىسىملىرى ۋە كوماندىرلىرى........ 410
شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىياسىنىڭ 1945-يىلى 9-ئايدىن 1946-يىلى 6-ئايغىچە بولغان دەۋرىدىكى ئەھۋالى........ 416
شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىياسىنىڭ «11 ماددىلىق بىتىم» ئىمزالانغاندىن كېيىنكى دەۋرىدىكى ئەھۋالى........ 417
شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىياسىنىڭ «11 ماددىلىق بىتىم» بۇزۇلغاندىن كېيىنكى دەۋرىدىكى ئەھۋالى........ 418
خەلق ئەسكىرى........ 422
مىللىي قوشۇنىمىز........ 423
تۇغۇلغان يېرىم........ 423
ئانىجان........ 423
سالام، رەھبىرىمىز........ 424
§6. مىللىي-ئازاتلىق ئىنقىلابنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يوقىتىلىشى........ 424
§7. ئىنقىلابنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەپلىرى........ 438
§8. موشۇ دەۋىردە يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرى........ 450
30-باپ. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قوشقان تۆھپىلىرى........ 457
§1. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1920-يىللاردا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قوشقان تۆھپىلىرى........ 460
§2. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1940-يىللاردا مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشكە قوشقان تۆھپىلىرى........ 461
§3. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1960-يىللاردىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى........ 463
§4. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىدىن يېتىشىپ چىققان جەمىيەت ۋە مەدەنىيەت ئەرباپلىرى........ 464
31-باپ. XX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر........ 468
§1. ۋەتەننىڭ ئىچىدە ئېلىپ بېرىلگەن مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر........ 468
§2. ۋەتەننىڭ سىرتىدا ئېلىپ بېرىلغان مىللىي-ئازاتلىق كۈرەشلەر........ 476
موشۇ دەۋىردە يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەرباپلىرى........ 478
ئەركىنلىك........ 483
مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىزنىڭ غەلىبە قازىنالماسلىقىنىڭ ئاساسىي سەۋەپلەر........ 487
ئۈچىنچى كىتاب........ 501
ئۇيغۇرىستان مىللىي-ئازاتلىق ھەركىتى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى........ 501
1-قىسىم........ 502
ئۇيغۇرىستان مىللىي ئازاتلىق ھەركىتى........ 502
1-باب. مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى........ 504
2-باب. مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ خارەكتىرى، مەقسىتى ۋە كۈرەش ئۇسۇلى........ 509
3-باب. مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى، سۇبيېكتى ۋە ئىتتىپاقداشلىرى........ 511
4-باب. مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ ئاۋانگارد قوشۇنى........ 512
5-باب. مىللىي-ئازاتلىق ھەركەتنىڭ ستراتېگىيەسى ۋە تاكتىكىسى........ 514
6-باب. مىللىي-ئازاتلىق ھەرىكەتنىڭ قانۇنىي ئاساسلىرى........ 515
2-قىسىم........ 518
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى........ 518
سۆز بېشى........ 519
7-باب. ئۇيغۇرىستان خەلقى چوقۇم كۈرەش قىلىدۇ، مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىمىز چوقۇم غەلىبە قازىنىدۇ........ 520
8-باب. خىتاي ئىمپېرىياسى چوقۇم پارچىلىنىدۇ، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈم چوقۇم يوقىلىدۇ........ 522
9-باپ. ئازات، مۇستەقىل، دېموكراتىك ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى چوقۇم دۇنياغا كېلىدۇ........ 524
خاتىمە........ 528
ئاخىرقى سۆز........ 533
پايدىلانغان ئەدەبىياتلار........ 534
مۇندەرىجە........ 536

ھۆرمەتلىك كىتابخان! قولىڭىزدىكى «ئۇيغۇرنامە» كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ئاۋستىرالىيادا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر جامائىتى ئىچىدىكى خەلقىمىزنىڭ جانكۆيەرلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئىقتىسادىي ياردەم كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن تەشەككۈر ئىزھار قىلىمىز.

ئۇيغۇرنامە

(ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات)

كوررېكتور ـ ئايشەم پەرھات
دىزاين ـ ئاسىم قاسىم
كومپيۇتېرغا ئالغۇچى ـ ئاسىم قاسىم
رەسسام ۋە دىزاين ـ كۆرەش زۇلپىقار

بېسىلىشقا 18,09,2007 بېرىلگەن.
ئوفسېتلىق قەغەز. فورمات1\6 100X 84 ھەرىپ تۈرى «تايمس».
ھەجمى 36 ب.ت. تىراژ 500 دانە.

28- باپ
1931–1937 ژىللاردىكى مىللىي- ئازاتلىق كۈرەش ۋە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»

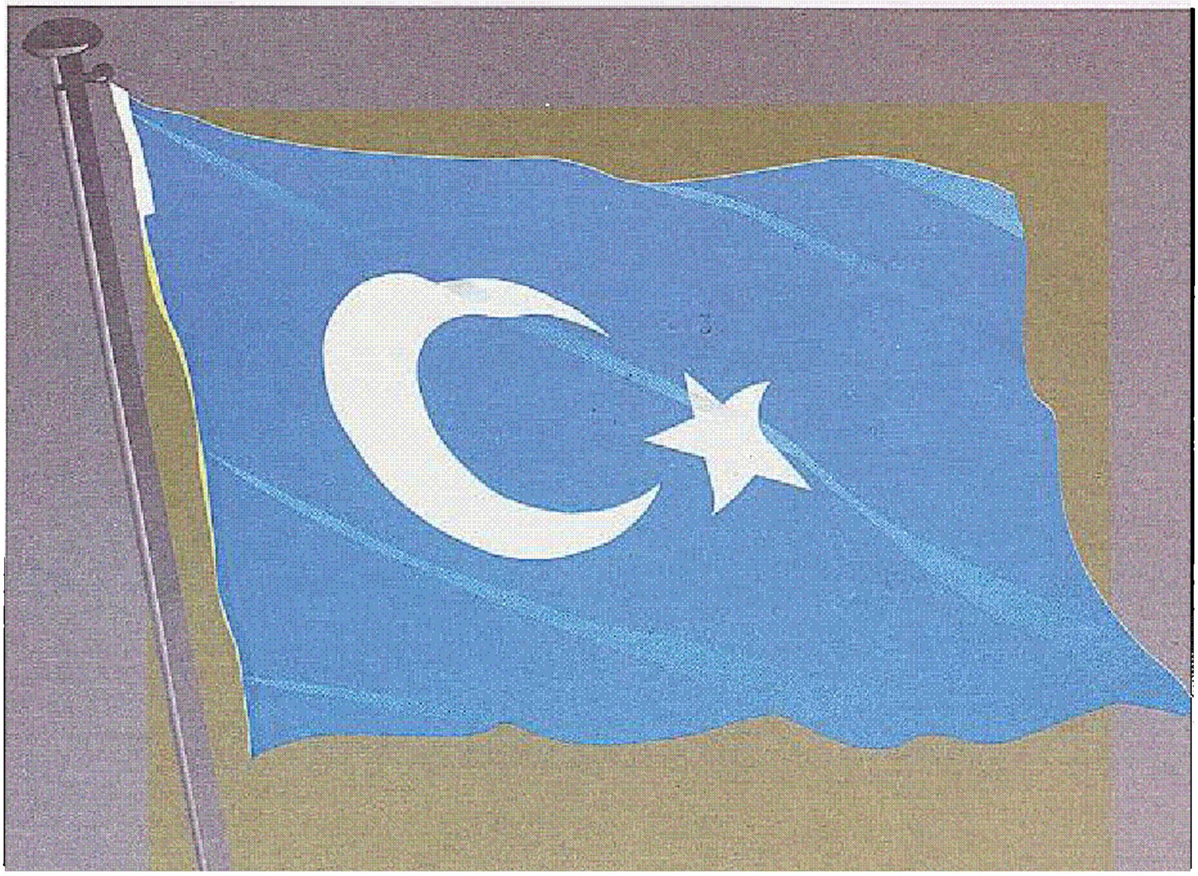

29- باپ
1944–1949 -ژىللاردىكى مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاب ۋە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»

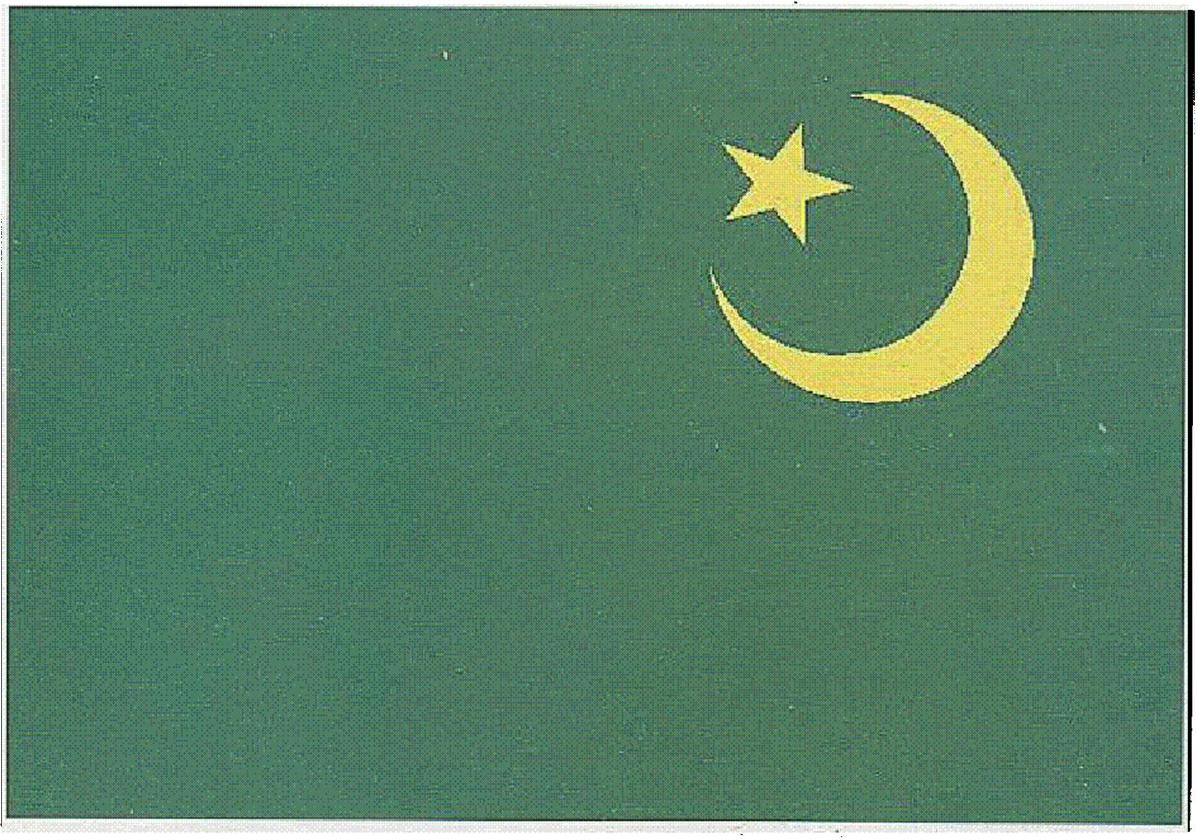

25-باپ
1863-ژىلى ئىلى ۋادىسىدا بولغان مىللىي-ئازاتلىق قوزغىلىڭى ۋە ئىلى سۇلتانلىقى

ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ بايرىقى

سۇلتان ئەلاخان ئوبۇل ئوغلى (XIX ئەسىر)

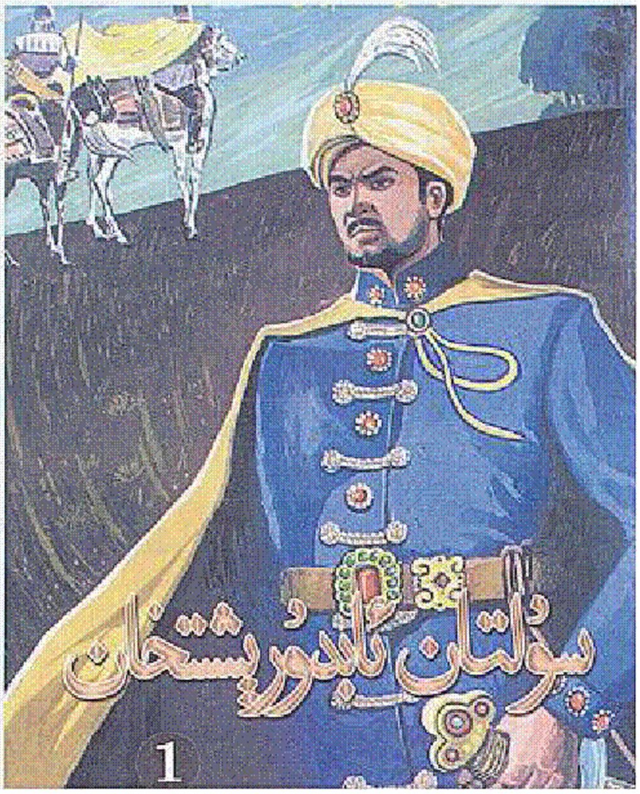

سۇلتان ئابدۇرېشتخان

§6. يەتتشەھەر ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

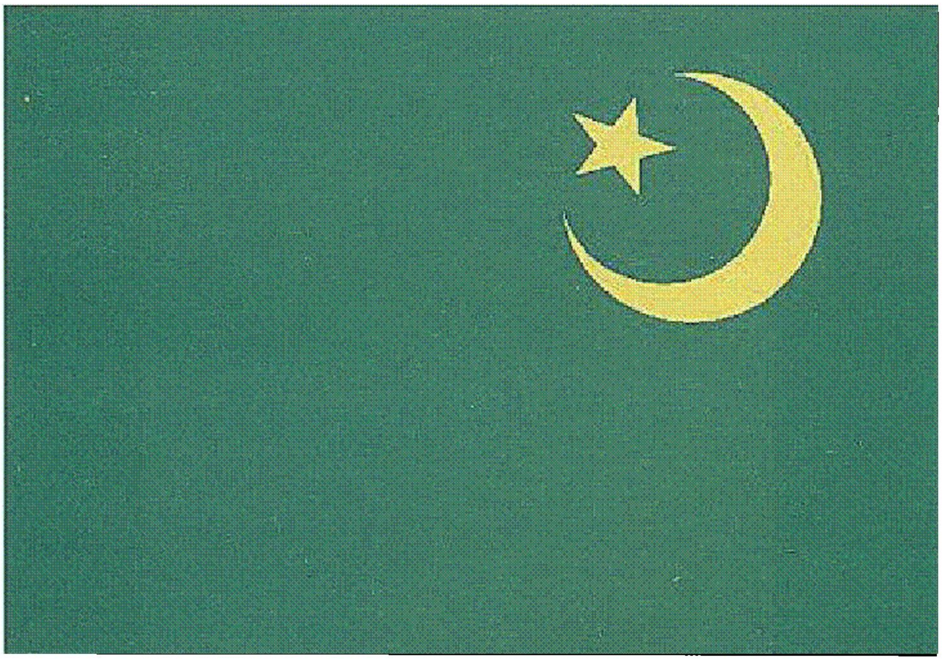

يەتتشەھەر ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ بايرىقى

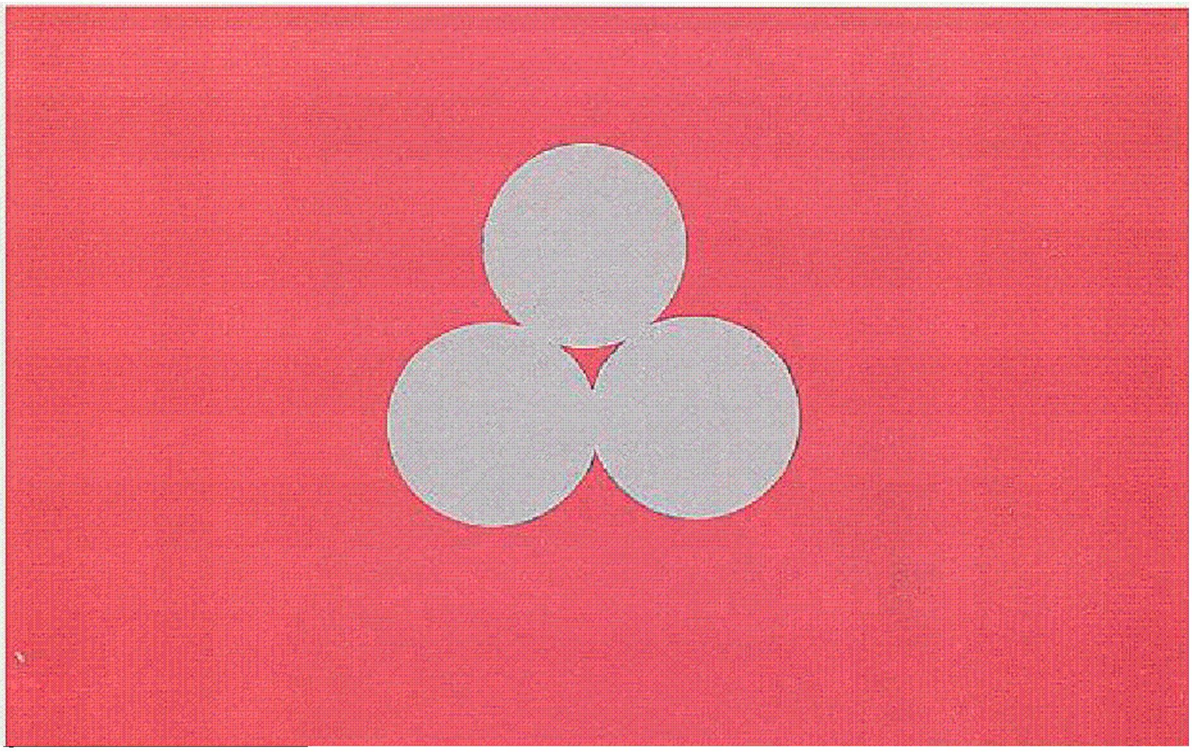

تۆمۈرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي بايرىقى

14 ـ باپ
سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى

سەئدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

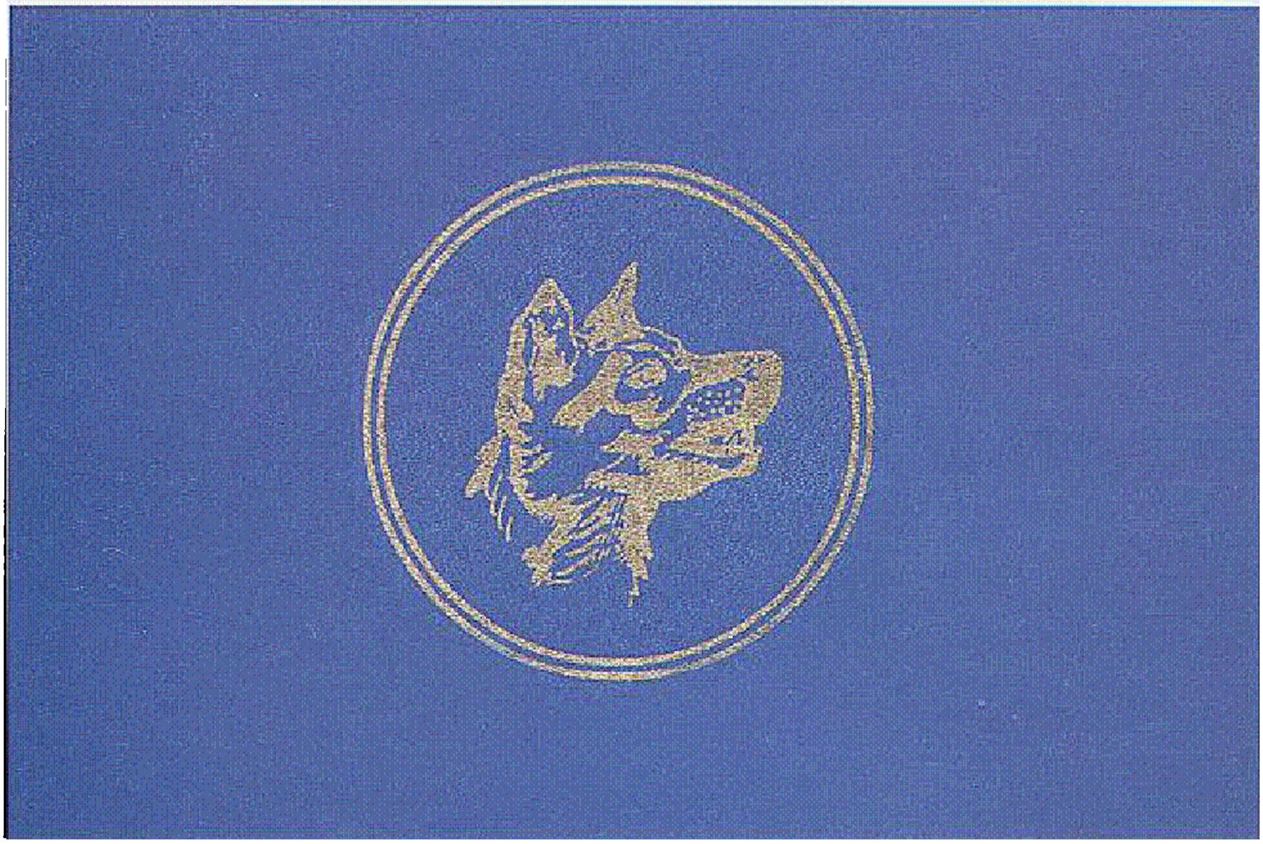

موڭغۇل-ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھەربىي بايرىقى

18-باپ
تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى

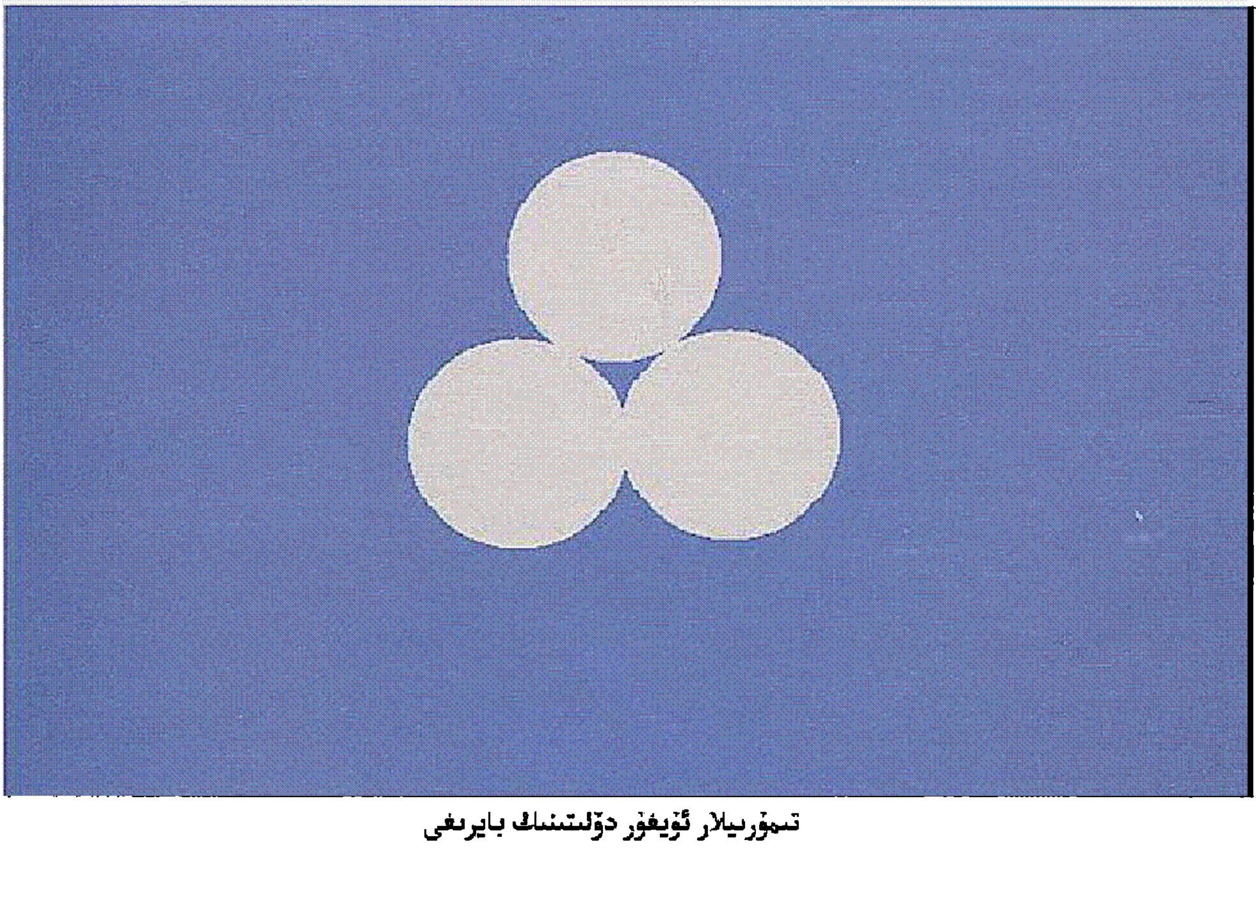

تىمۇرىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

11- باپ
قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتى

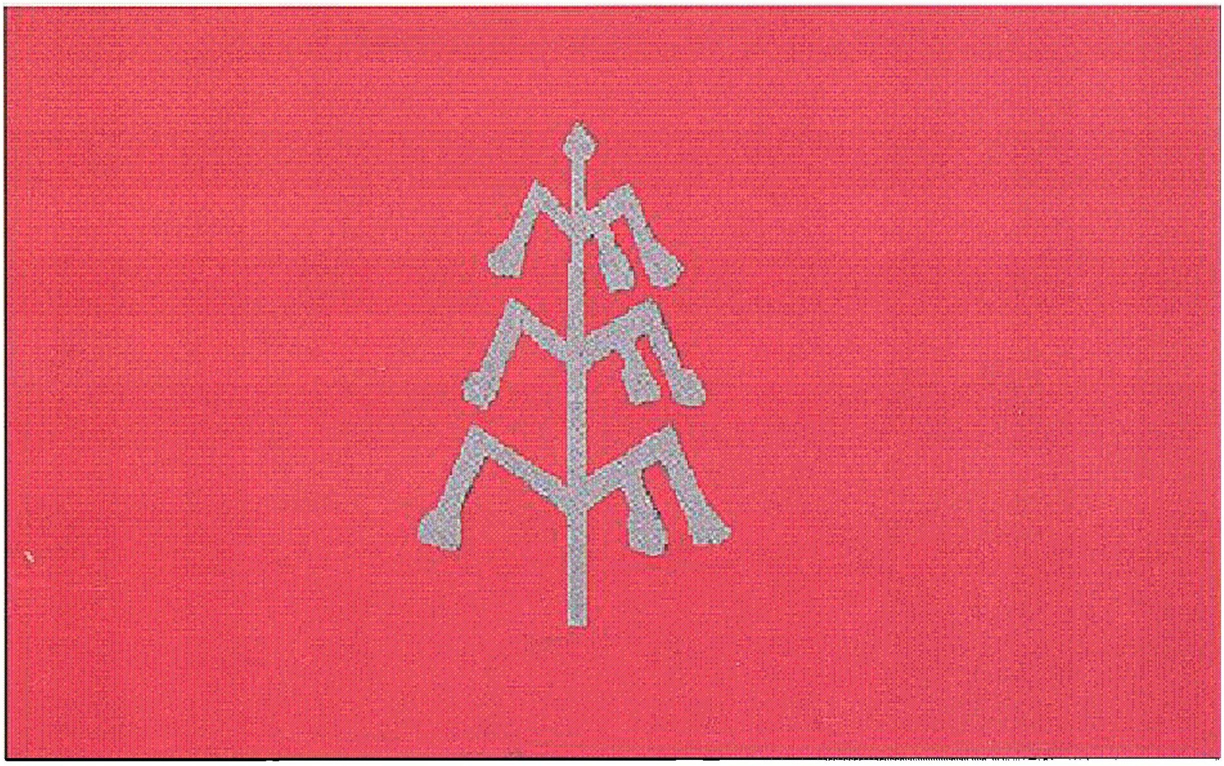

قاراخانىيلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

12- باپ
موغۇل- ئۇيغۇر بىرلەشمە ئىمپېرىيەسى

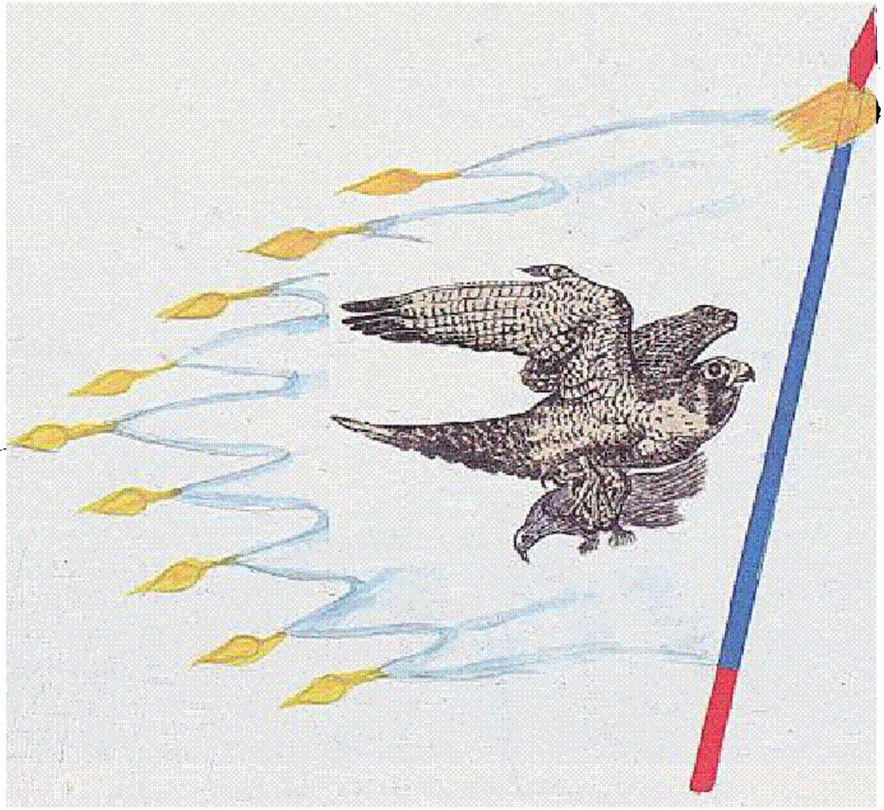

موغۇل دۆلىتىنىڭ بايرىقى

14- باپ
كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتى

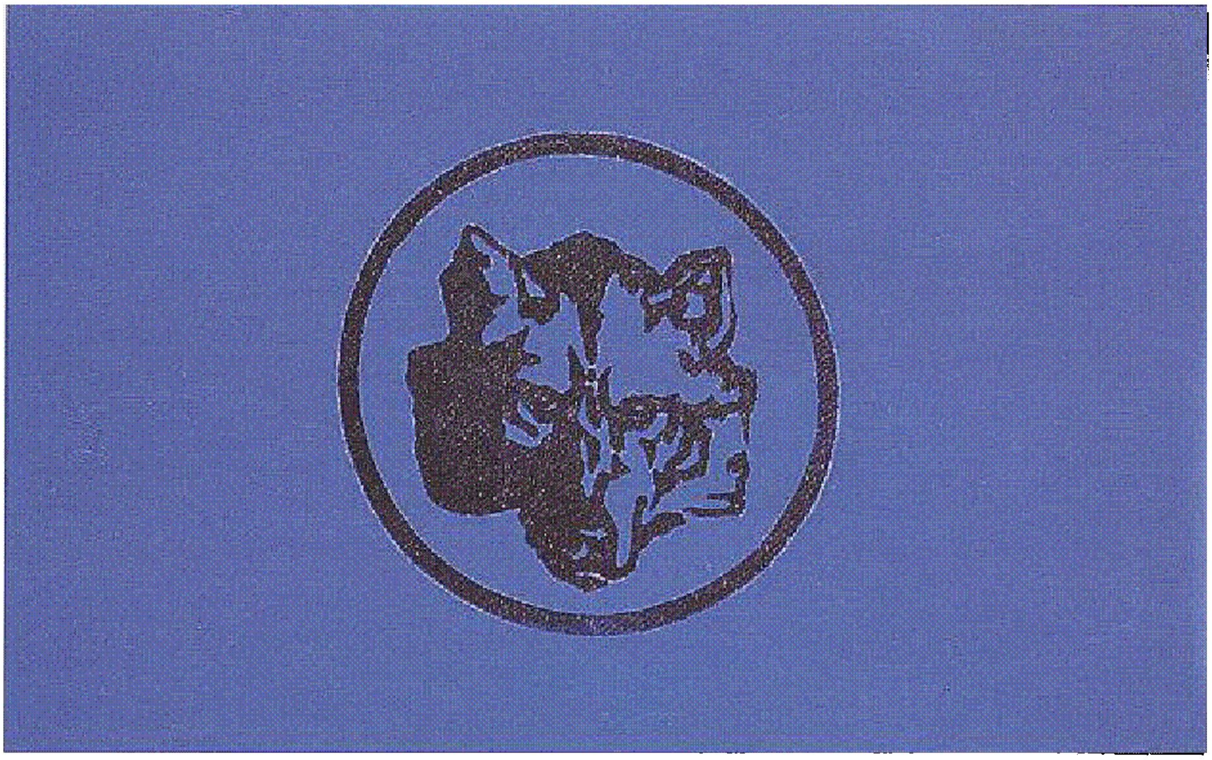

كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

15- باپ
ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

13 ـ باپ
ئورخۇن ـ ئۇيغۇر دۆلىتى

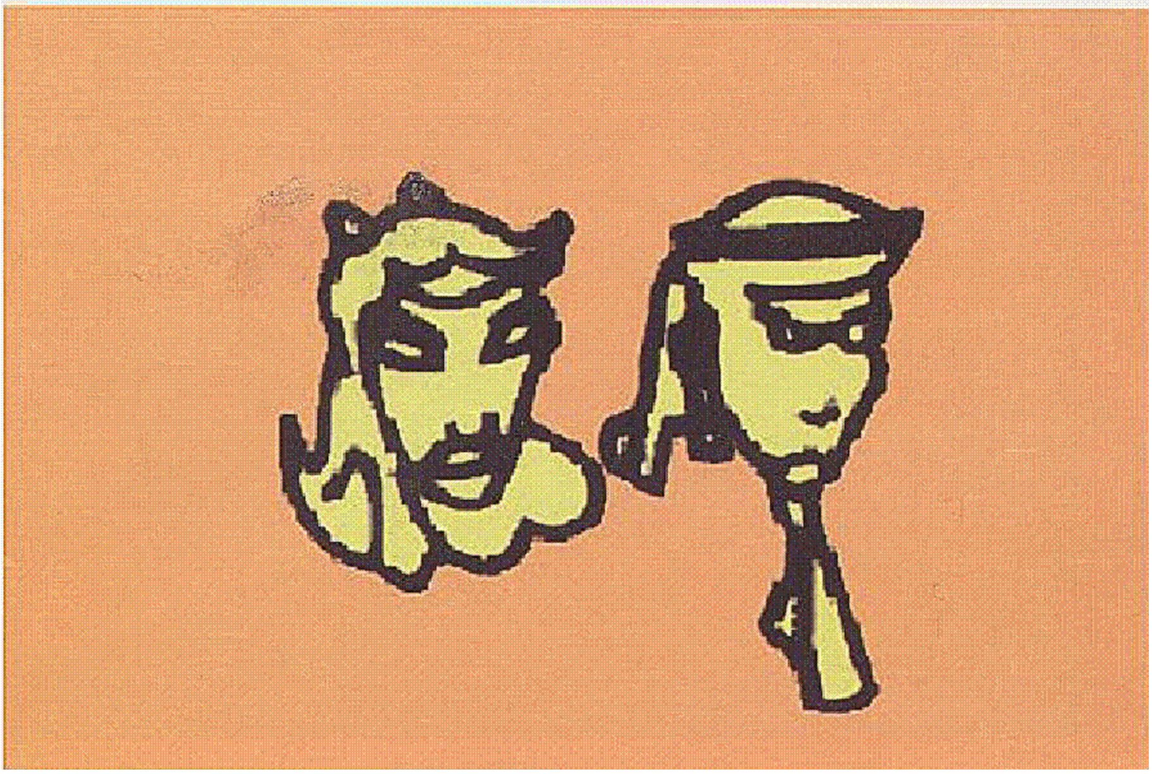

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

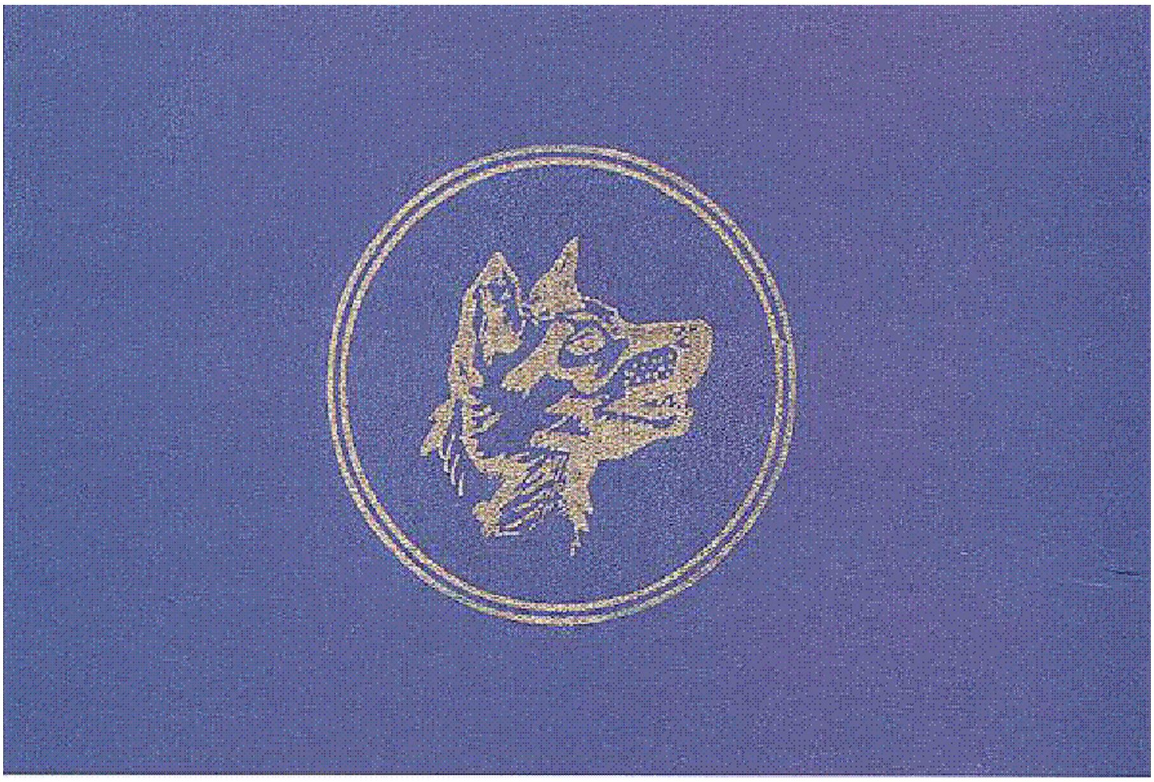

ئورخۇن-ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي بايرىقى

ئاق ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قورغۇچىسى-ئاقشۇڭقارخان

12- باپ
كۆكتۈر ئۇيغۇر دۆلىتى

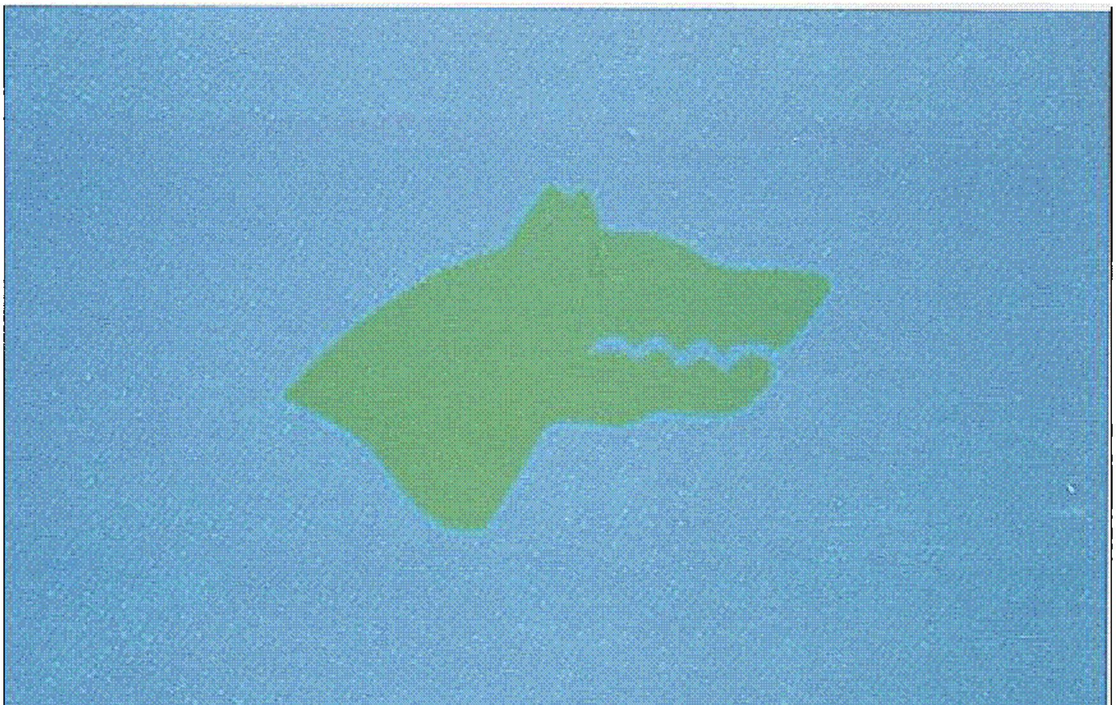

كۆكتۈر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

10- باپ
قاڭقىلار (ئېگىز ھارۋۇلۇقلار) ئۇيغۇر دۆلىتى

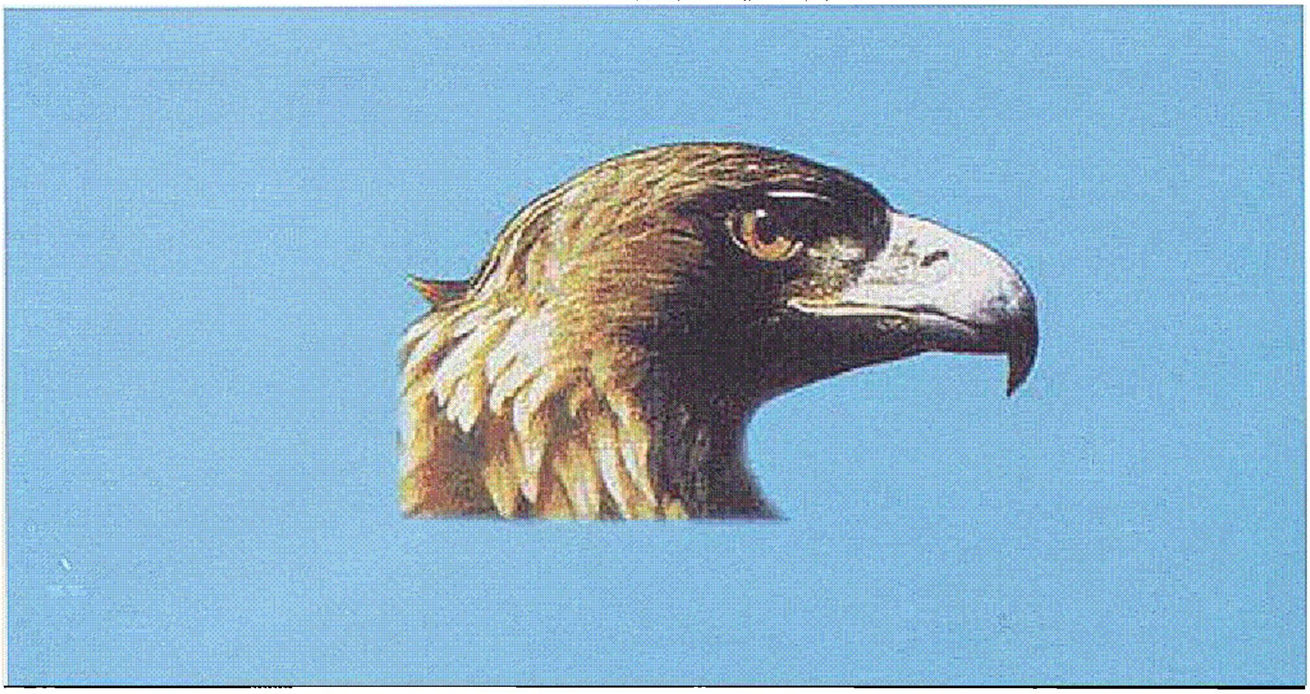

ئېگىز ھارۋۇلۇقلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

11- باپ
ئاق ھۇنلار (ئېفتالىتلار) ئۇيغۇر دۆلىتى

ئاق ھۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى

9-باپ
هۇن ئۇيغۇر دۆلىتى

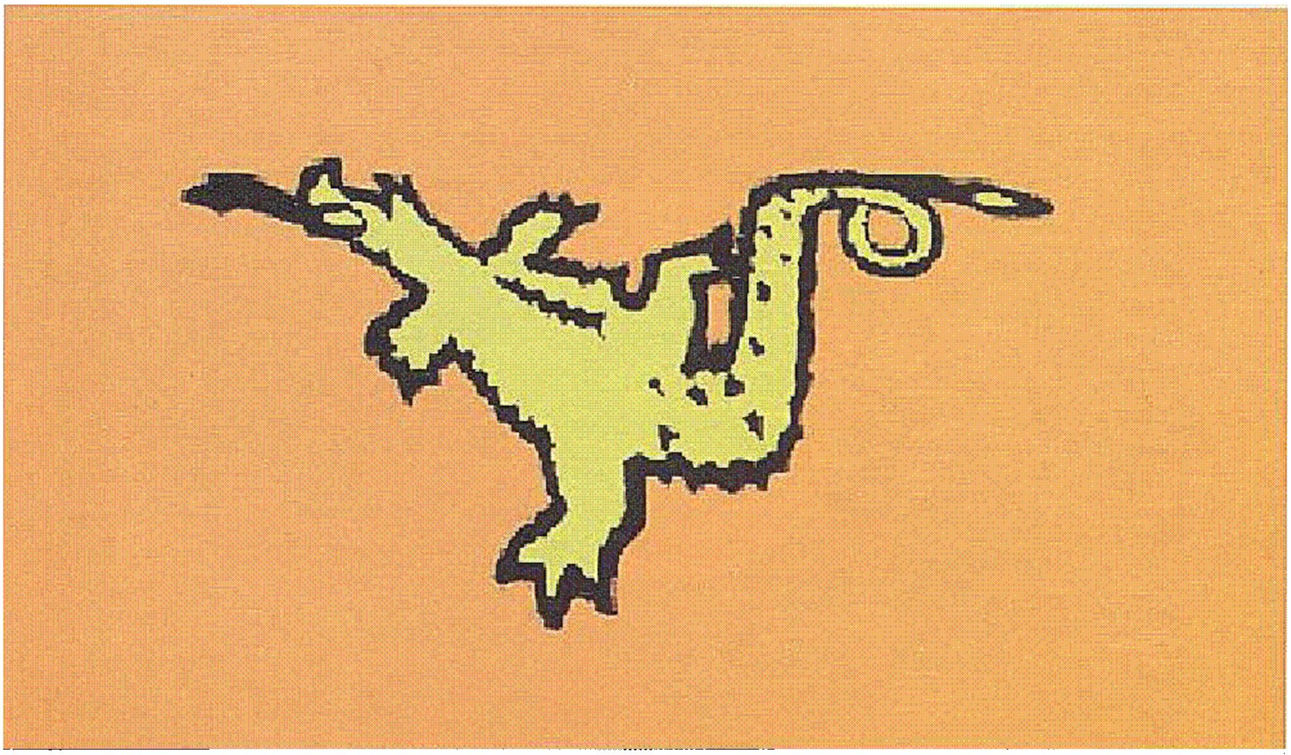

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ دۆلەت بايرىقى

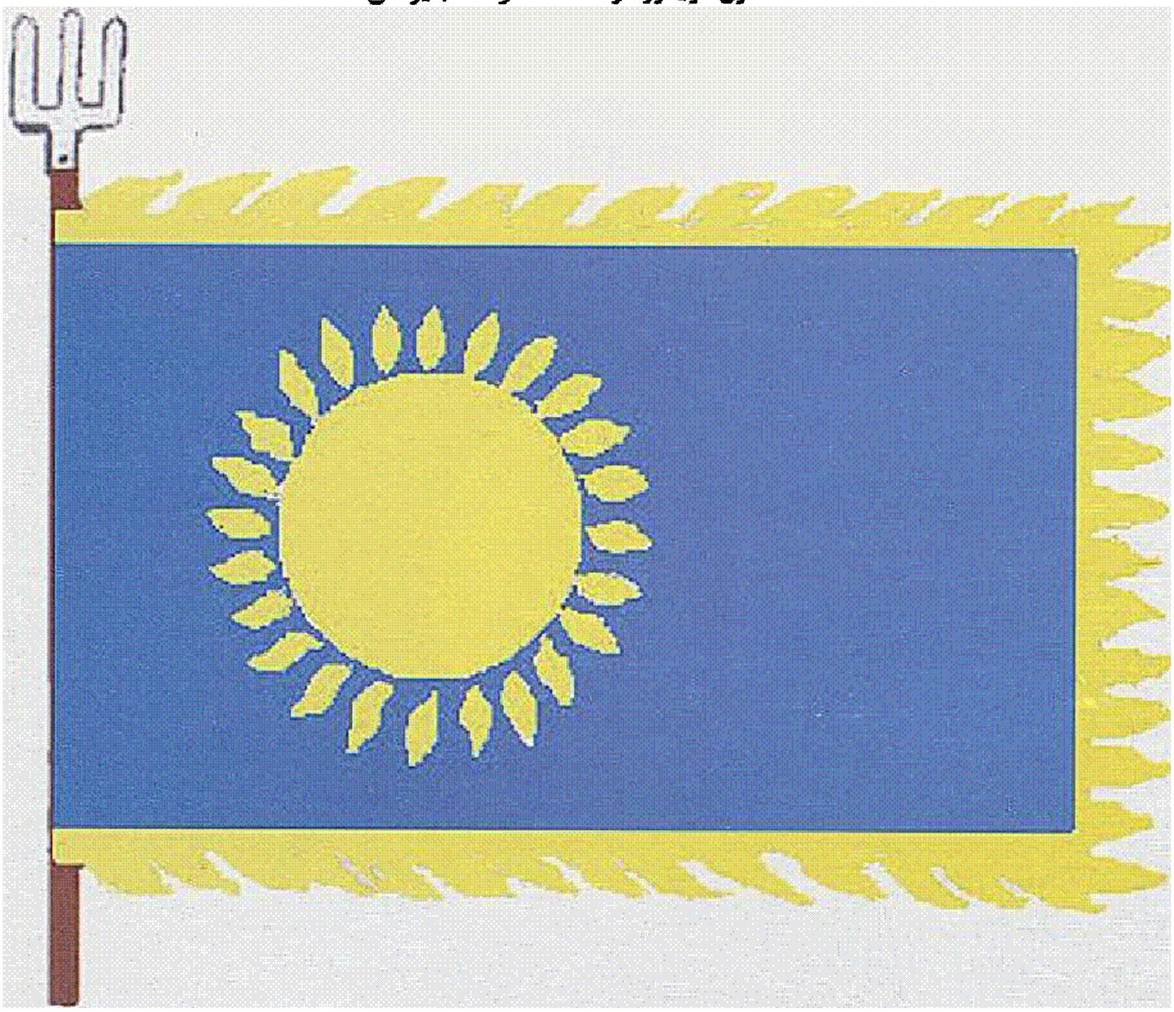

هۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھەربىي بايرىقى

6-باپ

«ئوغۇزنامە»ئېپوسى ۋە ئوغۇزخان تەشكىل قىلغان تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسى

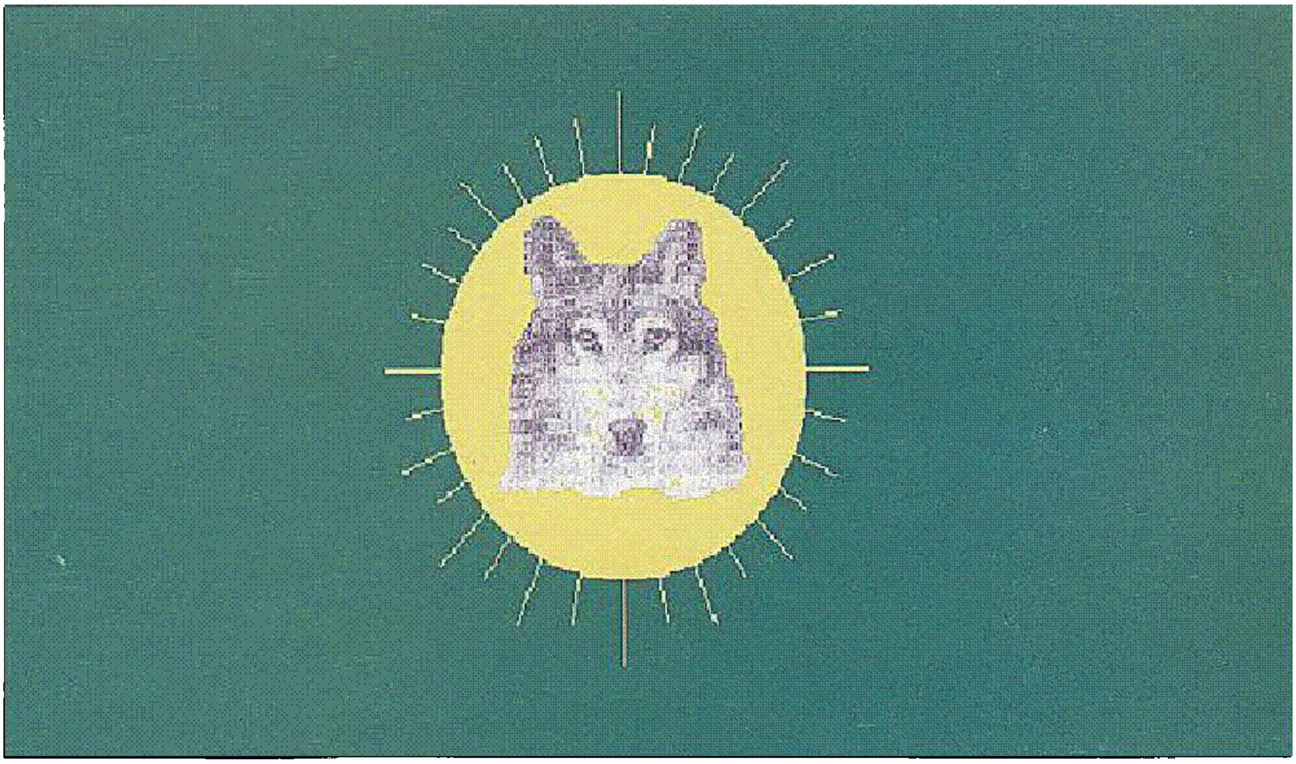

تۇنجا ئۇيغۇر ئىمپېرىياسىنىڭ بايرىقى

8-باپ

تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتى

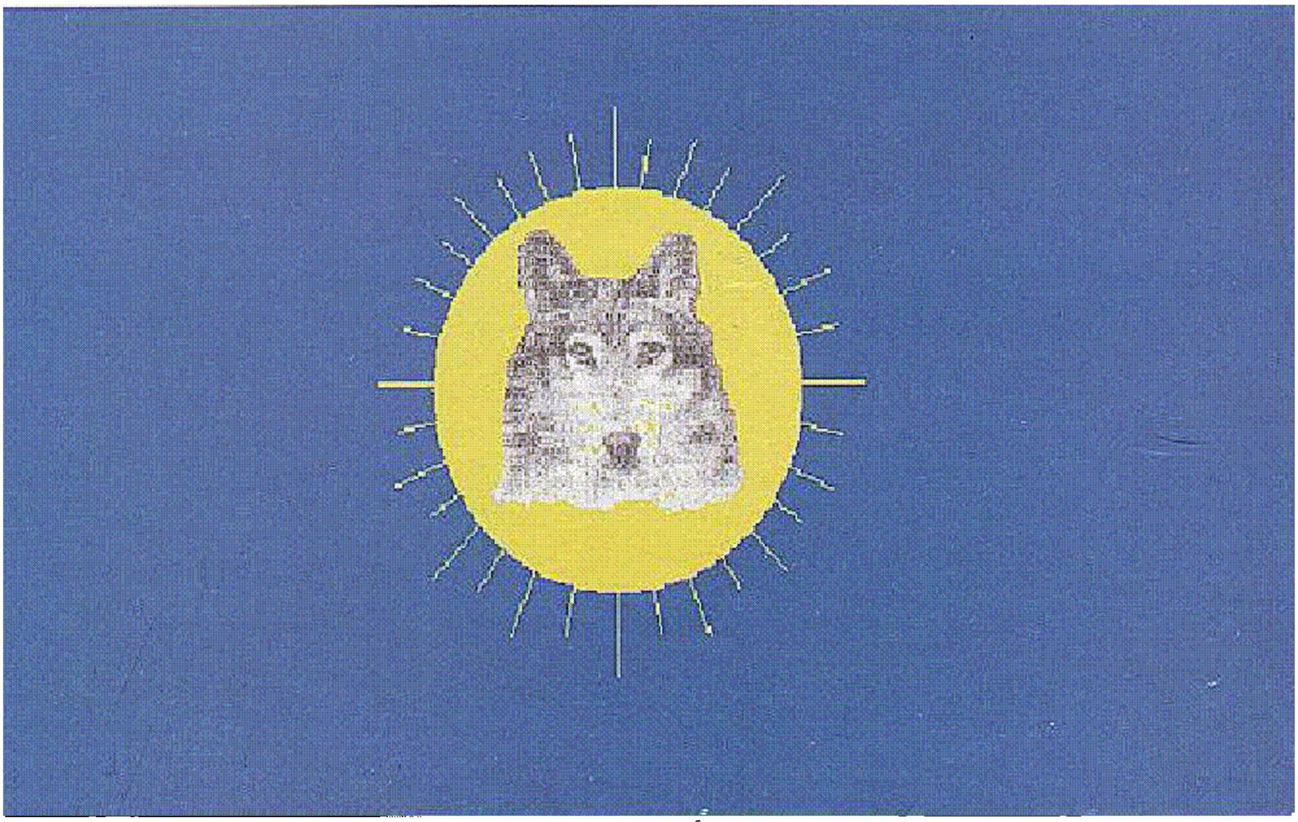

تۇرانىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بايرىقى